

TURAN KİTAPLIĞI

بەن گۇ

خەتنامە

24 تارىختىكى ئوتتۇرا ئاسىياغا دائىر ماتېرىياللار
توپلىمى — 2

شىنجاڭ داشۆ ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتى تەتقىقات
ئىنستىتۇتى نەشىرگە تەييارلىدى

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى

مۇندەرىجە

1	كېرىش سۆز
	خەننامە بىرىنچى جىلد خەن گاۋدىنىڭ تەرجىمە
1	مىھالى
	خەننامە ئىككىنچى جىلد خەن خۇيدىنىڭ تەرجىمە
11	مىھالى
	خەننامە ئۈچىنچى جىلد خەن گاۋدىنىڭ خانكىسى
12	لۇخۇنىڭ تەرجىمىھالى
	خەننامە تۆتىنچى جىلد خەن ۋېندىنىڭ تەرجىمە
14	مىھالى
	خەننامە بەشىنچى جىلد خەن جىڭدىنىڭ تەرجىمە
25	مىھالى
30	خەننامە ئالتىنچى جىلد خەن ۋۇدىنىڭ تەرجىمىھالى...
	خەننامە يەتتىنچى جىلد خەن جاۋدىنىڭ تەرجىمە
69	ھالى
	خەننامە سەككىزىنچى جىلد خەن شۈەندىنىڭ تەرجىمە
77	مىھالى
98	خەننامە توققۇزىنچى جىلد خەن يۈەندىنىڭ تەرجىمىھالى...
	خەننامە ئونىنچى جىلد خەن چېڭدىنىڭ تەرجىمە
104	مىھالى
	خەننامە 11 - جىلد خەن ئەيدىنىڭ تەرجىمە
106	مىھالى
	خەننامە 13 - جىلد ئۆزگە نەسەبلىك بەگلەرنىڭ
107	تەرجىمىھالى

- 108 خەننامە 14 - جىلد بەگلەر يىلنامىسى
- خەننامە 15 - جىلد بەگ - تۆرىلەر رىئىتى
- 109 تەرجىمىھالى
- خەننامە 16 - جىلد خەن گاۋدى، خەن خۇيىدى،
شاھ سائىيە لۇخۇ، خەن
ۋېندى زامانىدىكى تۆھپىكار
- 110 ۋەزىرلەرنىڭ تەرجىمىھالى ...
- خەننامە 17 - جىلد خەن جىڭدى، خەن ۋۇدى،
خەن جاۋدى، خەن شۇەندى،
خەن يۈەندى، خەن چىڭدو
لار زامانىسىدا خىزمەت كۆر-
- 113 سەتكەنلەرنىڭ تەرجىمىھالى ...
- خەننامە 18 - جىلد ئىلتىپاتقا سازاۋەر بولغان
شەرم تۇغقان - بەگلەرنىڭ
- 162 تەرجىمىھالى
- 169 خەننامە 22 - جىلد نەغىبە - ناۋا تەزكىرىسى
- خەننامە 24 - جىلد ئورۇق - تۈلۈك، مال - مۈلۈك
- 172 تەزكىرىسى
- 186 خەننامە 26 - جىلد ئىلمىي نۇجۇم تەزكىرىسى ...
- 196 خەننامە 27 - جىلد بەش قاناسىر تەزكىرىسى ...
- 203 خەننامە 28 - جىلد جۇغراپىيە تەزكىرىسى
- خەننامە 29 - جىلد ئېرىق - ئۆستەڭلەر تەز-
- 206 كىرىسى
- خەننامە 33 - جىلد خەن (韓) بېگى خەن شىن
- 209 نىڭ تەرجىمىھالى
- 232 خەننامە 34 - جىلد لۇۋەننىڭ تەرجىمىھالى
- خەننامە 35 - جىلد جىڭ بېگى ليۇجىيا، يەن
بېگى ليۇزې ۋە ۋۇ بېگى
- 245 ليۇپىلارنىڭ تەرجىمىھالى ...

- خە ئىمامە 37 - جىمىدە چىن بۇنىڭ تەرجىمىھالى 249
- خە ئىمامە 38 - جىمىدە لىۋ قانلىلىك بەش بەگنىڭ تەرجىمىھالى 251
- خە ئىمامە 40 - جىمىدە چىن يىڭ، جۇبولارنىڭ تەرجىمىھالى 255
- خە ئىمامە 41 - جىمىدە گۈەن يىڭنىڭ تەرجىمىھالى ... 261
- خە ئىمامە 43 - جىمىدە لىۋجىڭنىڭ تەرجىمىھالى ... 262
- خە ئىمامە 45 - جىمىدە شى فۇگۇڭنىڭ تەرجىمىھالى ... 280
- خە ئىمامە 48 - جىمىدە جىيايىنىڭ تەرجىمىھالى 284
- خە ئىمامە 49 - جىمىدە چاۋسۇنىڭ تەرجىمىھالى 288
- خە ئىمامە 50 - جىمىدە فېڭ تىڭ، جى ئەننىڭ تەرجىمىھالى 300
- خە ئىمامە 52 - جىمىدە خەن ئەنگونىڭ تەرجىمىھالى 310
- خە ئىمامە 54 - جىمىدە لى گۇاڭ، سۇجىيەننىڭ تەرجىمىھالى 324
- خە ئىمامە 55 - جىمىدە ۋېي چىڭ، خوچۇبىڭنىڭ تەرجىمىھالى 394
- خە ئىمامە 58 - جىمىدە گۇڭسۇن خۇڭ، بۇشىنىڭ تەرجىمىھالى 436
- خە ئىمامە 59 - جىمىدە جاك تاڭنىڭ تەرجىمىھالى ... 440
- خە ئىمامە 61 - جىمىدە جاك چىيەن، لى گۇاڭلىنىڭ تەرجىمىھالى 445
- خە ئىمامە 62 - جىمىدە سىماچىيەننىڭ تەرجىمىھالى ... 475
- خە ئىمامە 64 - جىمىدە جۇفۇيەننىڭ تەرجىمىھالى ... 479
- خە ئىمامە 66 - جىمىدە گۇڭسۇن خىي، لىۋچۇمساۋ، جۇچىيەنچۇنىڭ تەرجىمىھالى ... 489
- خە ئىمامە 68 - جىمىدە جىن مىتنىڭ تەرجىمىھالى ... 499

- خەننامە 69 - جىلد جاۋچۇڭگو ۋە شىن چىڭ
- 517 جىننىڭ تەرجىمىھالى
- خەننامە 70 - جىلد فۇجىيىزى، چاڭ خۇي، جىڭ جى، گەن يەنشۇ، چىن تاڭ، دۇەن خۇيزۇڭنىڭ تەرجىمىھالى
- 567 جىلد 73 - جىلد ۋېي شىەننىڭ تەرجىمىھالى
- 635 جىلد 74 - جىلد ۋېي شياڭنىڭ تەرجىمىھالى
- 642 جىلد 78 - جىلد شياۋ ۋاڭجىنىڭ تەرجىمىھالى
- 645 جىلد 79 - جىلد فېڭ فېڭشىنىڭ تەرجىمىھالى
- 660 جىلد 94 - جىلد ھۇنلار ھەققىدە قىسسە (I) ...
- 679 جىلد 94 - جىلد ھۇنلار ھەققىدە قىسسە (II) ...
- 775 جىلد 96 - جىلد غەربىي يۇرت (قۇربىقار) تەزكىرىسى (I)
- 848 جىلد 96 - جىلد غەربىي يۇرت (قۇربىقار) تەزكىرىسى (II)
- 901 جىلد 99 - جىلد ۋاڭ ماڭنىڭ تەرجىمىھالى (I)
- 954 جىلد 99 - جىلد ۋاڭ ماڭنىڭ تەرجىمىھالى (II)
- 955 جىلد 99 - جىلد ۋاڭ ماڭنىڭ تەرجىمىھالى (III)
- 966

كىرىش سۆز

«24 تارىخ» نىڭ بىر بۆلىكى «تارىخىي خاتىرىلەر» (24) تارىختىكى ئوتتۇرا ئاسىياغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى (1) نىڭ ئۇيغۇرچە نەشرىگە ئۇلىنىپلا، «خەننامە» (ئوتتۇرا ئاسىياغا دائىر ماتېرىياللار توپلىمى — 2) نىڭ ئىزاھلىق تەرجىمىسى جان مائەتچىلىك بىلەن يۈز كۆرۈشتى.

«خەننامە» ئېلىمىز بويىچە تەزكىرە - يىلنامە شەكلىدە يېزىلغان تۇنجى خاس دەۋر تارىخى بولۇپ، ئۇنىڭدا خەن گاۋزۇ ليۇباڭنىڭ تۇنجى يىلى (م. ب 206 - يىلى) دىن ۋاڭ ماڭ دىخۇاڭنىڭ تۆتىنچى يىلى (م. 23 - يىلى) غىچە نولخان 230 يىلنىڭ تارىخى يېزىلغان. تەزكىرە - يىلنامە دېگىنىمىز شۇنى بىلدۈرىدۇكى، ئۇنىڭدا خانلارنىڭ ئىش - پائالىيەتلىرى يىلنامە شەكلىدە، شەخسلەرنىڭ ئىشلىرى تەرجىمىھال شەكلىدە يېزىلغان بولۇپ، بۇ «خەننامە» نىڭ ئاساسىي گەۋدىسىنى تەشكىل قىلىدۇ. بۇ جەھەتتە «خەننامە»، «تارىخىي خاتىرىلەر» بىلەن ئوخشاش. «خەننامە» نىڭ 12 جىلدى «خانلارنىڭ تەرجىمىھالى» (本纪)، سەككىز جىلدى «جەدۋەل» (表)، ئون جىلدى «تەزكىرە» (志)، 70 جىلدى «تەرجىمىھال» (列传) بولۇپ، جەمئىي 100 جىلدىدىن تۈزۈلگەن. «خانلارنىڭ تەرجىمىھالى» دا خانلارنىڭ سەلتەنەت تەرتىپى بويىچە ھەر بىر خاننىڭ سەلتەنەت دەۋرىدە يۈز

بەرگەن چوڭ ئىشلار يىل، ئاي، كۈنلەر تەرتىپى بىلەن يېزىلغان. شۇڭا ئۇ بىر خاندانلىقنىڭ چوڭ ۋە قەلەملىرى خاتىرىسى دەپ قارىلىدۇ. بىراق «خەننامە» دە ئالاھىدى، بىر ئەھۋال باركى، غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا ۋاڭ ماڭ م. توققۇزىنچى يىلدىن 23 - يىلىغىچە ئاران 15 يىللا داۋام قىلغان «شىن» (新) سۇلالىسىنى قۇرغانىدى. جۇڭگو-نىڭ فېئودال تارىخچىلىرى بۇ سۇلالىنى ئەنئەنىۋى سۇلالە ھېسابلىماستىن، يالغان سۇلالە دەپ قاراپ، ۋاڭ ماڭنى پەقەت «تەرجىمىھال» غىلا كىرگۈزىدۇ. ھالبۇكى بۇ 15 يىل ئىچىدە بىر قاتار ۋەقەلەر يۈز بەرگەن بولۇپ، بۇلارنىڭ كۆپىنچىسى ھۇنلار، غەربىي يۇرت بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن بىز «ۋاڭ ماڭنىڭ تەرجىمىھالى» نى «خەن پىئادىنىڭ تەرجىمىھالى» گە ئۇلاپلا ئوقۇشىمىز كېرەك. «جەدۋەل» دە تارىخىي ۋەقەلەر، شەخسلەر جەدۋەللەشتۈرۈلۈپ، ئىخچام، ئېنىق قىلىپ بايان قىلىپ بېرىلگەن. «خەننامە» دىكى «تەزكىرە» (志) «تارىخىي خاتىرىلەر» دىكى «نامە» (記) بولۇپ، ھەر خىل قانۇن - تۈزۈملەر، مەسىلەن: ئەمەللەر، قائىدە - يوسۇنلار، يېمىلىكلەر - ماللار، جازا قانۇنلىرى، سۇ ئىنشائاتلىرى، جۇغراپىيە، ئىلمىي نۇجۇم، تەقۋىمچىلىق، ئەدەبىيات - سەنئەت قاتارلىقلارنىڭ خاس تارىخى. كېيىنكى تارىخ كىتابلىرىدا مەيلى «تەزكىرە» (志) ۋە ياكى «نامە» (記) دەپ يېزىلغان بولسۇن، ھەممىسىنىڭ ماھىيىتى ئوخشاش. «تەرجىمىھال» (列传) بولسا مۇھىم تارىخىي شەخسلەرنىڭ تەرجىمىھالى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. «خەننامە» دە «تارىخىي خاتىرىلەر» دىكى «تۆرلەر نەسەبنامىسى» (世家) چىقىرىۋېتىنمىس، ئۇ «تەرجىمىھال» (列传) (قىسسە) لەرگە قوشۇۋېتىلگەن. بۇ شەكىل كېيىنكى تارىخ كىتابلىرىدا قوللىنىلىپ كېلىندى. «خەننامە» بىلەن «تارىخىي خاتىرىلەر»

ئوخشاشمايدۇ، چۈنكى «تارىخىي خاتىرىلەر» ئومۇمىي تارىخ بولۇپ، ئەڭ قەدىمكى زاماندىن تا خەن ۋۇدى زامانىغىچە يېزىلغان. «خەننامە» بولسا خاس دەۋر تارىخى، يەنى بىر دەۋرنىڭ تارىخى بولۇپ، غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ تارىخىدىن ئىبارەت. مۇشۇنداق بولغاچقا، خەن ۋۇدىدىن بۇرۇنقى خەن سۇلالىسى دەۋرىگە ئائىت جىلدلاردا «تارىخىي خاتىرىلەر» بىلەن «خەننامە» نىڭ مەزمۇنلىرىدا بەزى تەكرارلىنىشلار بار. شۇنداق بولسىمۇ، ئومۇمەن ئېيتقاندا «خەننامە»دىكى تارىخىي ماتېرىياللار «تارىخىي خاتىرىلەر»گە قارىغاندا خېلى كۆپ. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئىككى ئەسەر ئاپتورلىرىنىڭ كۆز قارىشى ئوخشاشمىغاچقا، ئۇلارنىڭ تارىخىي مەنبەلەردىن پايدىلىنىش ئۆلچەملىرىمۇ ئوخشاشمايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئىككى كىتابنى بىر-بىرىگە سېلىشتۇرۇپ تولۇقلاش لازىم.

«خەننامە» نىڭ ئاپتورى بەن گۇ (م. 32 - 92)، يەنە بىر ئىسمى مېڭ جېيەن، شەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى پايتەخت ئوڭ قول رايونىنىڭ ئەزىلىك (ھازىر شەنشى ئۆلكىسى شىيەنياڭ ناھىيىسىنىڭ شەرقى) ناھىيىسىدىن. ئاتىسى بەن بياۋ زامانىسىنىڭ مەشھۇر كۇڭزىچى ئۆلىمالىرىدىن ئىدى. بەن گۇ كىچىكىدىن تارتىپ ئاتىسىنىڭ تەربىيىسىنى ئېلىپ، كۆپ كىتاب كۆرۈپ، ياخشى بىلىم ئالغانىدى. ئەسلىدە «تارىخىي خاتىرىلەر» خەن ۋۇدى دەۋرىگىچە يېزىلغاچقا، چۇ شاۋسۇن، لىيۇ شياڭ، لىيۇشىن، فېڭ شاڭ، ۋېي خېڭ، ياك شىۋاڭ، بەن بياۋ قاتارلىق ئون نەچچە يىلەن ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ، «تارىخىي خاتىرىلەر» نىڭ زەيلىسىنى يېزىشقانىدى. بەن بياۋ يازغان زەيلىنىڭ نامى «كېيىنكى تەزكىرە» (后传) بولۇپ، جەمئىي 65 جىلد ئىدى. م. 54 - يىلى (شەرقىي خەن خانى گۇاڭ ۋۇدى جىيەن-ۋۇنىڭ 30 - يىلى) بەن بياۋ ئالەمدىن ئۆتتى. 32 ياشلىق بەن گۇ ئاتىسى يازغان «كېيىنكى تەزكىرە» نىڭ تولۇق

بولمىغانلىقىنى ھېس قىلىپ، ئاتىسى تۈگىتەلمەي قالغان ئىشنى تاماملاشقا قەتئىي بەل باغلىدى - دە، «كېيىنكى تەزكىرە» ئاساسىدا «خەننامە» نى يازدى. بەختكە قارشى م. 62 - يىلى (شەرقىي خەن خانى مىگدىنىڭ بەشىنچى يىلى) بەزىلەر خەن مىگدىغا: «بەنگۇ دۆلەت تارىخىنى ئۆز يېشىملىق بىلەن ئۆزگەرتتى» دەپ بوھتان چاپلاپ شىكايەت قىلغاچقا، بەن گۇ زىندانغا تاشلاندى، كىتابنىڭ ئوردىگىنالىلىرى ئېلىپ كېتىلدى. بەن گۇنىڭ ئىنىسى بەن چاۋ پاي تەخت لويياڭغا كېلىپ، ئاكىسىنى ئاقلدى، بەزىلىك ئەمەلدارلارمۇ بەن گۇ يازغان كىتابنىڭ ئوردىگىنالىلىرىنى لويياڭغا ئەۋەتىپ بەردى. خەن مىگى ئوقۇپ كۆرگەندىن كېيىن، بەن گۇنىڭ ئالانتىغا ئاپىرىپ ئوقۇپ، ئۇنى لەنتەي كۈتۈپخانىسىدا ساقلىنىۋاتقان كىتابلارنى باشقۇرۇشقا تەيىنلىدى ھەمدە يېزىلىپ بولمىغان «خەننامە» نى داۋاملاشتۇرۇپ يېزىشقا بۇيرۇدى. بەن گۇ شۇنىڭدىن كېيىنكى 20 نەچچە يىللىق ھاياتىنى مەخسۇس «خەننامە» نى يېزىشقا سەرپ قىلدى. م. 89 - يىلى (شەرقىي خەن سۇلالىسى خەن خېدى يۇڭيۈەننىڭ تۇنجى يىلى) دۇشپەن قوشۇن باشلاپ ھۇنلار بىلەن جەڭ قىلغاندا، بەن گۇ دۇشپەن قوشۇنىدا خىزمەت قىلدى. كېيىن ھۆكۈمران سىنىپلارنىڭ ئىچكى نىزالىرىدا يېڭىلىگەن دۇشپەن ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالدى. بۇ ۋەقەگە چېتىلىپ قېلىپ زىندانغا تاشلانغان بەن گۇ م. 92 - يىلى (خەن خېدى يۇڭيۈەننىڭ تۆتىنچى يىلى) لويياڭ تۈرمىسىدە، ئۆلدى. بەن گۇ ئۆلگەن ۋاقتىدا «خەننامە» نىڭ سەككىز جەدۋىلى ۋە «ئىلمىي نۇجۇم» جىلىدى تېخى تۈگىمىگەنىدى. شۇڭا خەن خېدى بەن گۇنىڭ سىڭلىسى بەن چاۋغا كىتابنى تولۇقلاپ ئىشلەشكە ھەم «ئىلمىي نۇجۇم» جىلىدىنى يېزىشتا بەن چاۋغا ياردەم بېرىش ئۈچۈن ما شۇگە پەرمان چۈشۈردى. دېمەك، مەسئۇلىيەتچانلىق

بىلەن ئېيتقاندا «خەننامە» بەن بىياۋ، بەن گۇ، بەن جاۋ،
ما شۇلەرنىڭ نەچچە ئون يىللىق ئەمگىكىنىڭ مەھسۇلى
بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

«خەننامە» دە ئوتتۇرا ئاسىياغا مۇناسىۋەتلىك ئىنتايىن
مول بىرىنچى قول ماتېرىياللار بار. بىز بۇ ماتېرىياللارنىڭ
ھەممىسىنى تاللىۋالدىق. كىتابخانلار بۇ كىتابتىن 2000
يىل بۇرۇنقى كىشىلەرنىڭ ئوتتۇرا ئاسىيا تارىخىنى
مۇشۇنچىلىك دەرىجىدە تەپسىلىي، ئېنىق خاتىرىلىگەنلىكىنى
ئاسانلا كۆرۈۋالالايدۇ. مەسىلەن: «غەربىي يۇرت تەزكىرىسى»
دە شۇ دەۋردىكى غەربىي يۇرت بەگلىكلىرى، خانلىقلىرىنىڭ
تارىخى، جۇغراپىيىسى بايان قىلىنىپلا قالماي، يەنە مۇساپىسى،
نوپۇسى، قوشۇننىڭ سانلىرىمۇ بايان قىلىنغان. يەنە «ھۇنلار
ھەققىدە قىسسە» دە ھۇنلارنىڭ ئۆز تارىخى ھەمدە ھۇنلار
بىلەن خەنلەر، ھۇنلارنىڭ شەرقىدىكىلەر، ئاسىيۇ*لار ۋە
باشقىلار بىلەن بولغان مۇناسىۋەتلىرى تەپسىلىي بايان قىلىنغان.
بۇ خاتىرىلەر بۈگۈنكى كۈندىمۇ ئاشۇ دەۋر تارىخىنى
تەتقىق قىلىشتا يەنىلا بىردىنبىر يازما مەنبە بولۇپ، تارىخ
تىن بېرى جۇڭگو ۋە چەت ئەل ئالىملىرىنىڭ ئېتىبارىغا
سازاۋەر بولۇپ كېلىۋاتىدۇ. جۈملىدىن كېيىنكى تارىخ كىتاب
لىرىدىكى ئوتتۇرا ئاسىياغا دائىر بايانلارنىڭ ھەممىسى
«خەننامە» ئاساسىدا تولۇقلاندۇرۇلۇپ راۋاجلاندىرۇلدى. شۇڭلاشقا
بىز «خەننامە» دىكى مۇناسىۋەتلىك خاتىرىلەرنى چۈشىنىش ۋە
مىساق، بىزنىڭ كېيىنكى تارىخلارنىڭ كېلىپ چىقىشى ۋە
تەرەققىي قىلىشىدىكى يىپ ئۇچلىرىنى ئېنىقلىشىۋېلىشىمىز
قېيىنلىشىدۇ.

* ئاسىيۇ — تۇرپان تېكىستلىرىدە «ئۇيسۇن»، «ئاسىيۇ»
دېگەن نام بىلەن كۆرۈلىدۇ. شۇڭا، «ئۇيسۇن» «ئاسىيۇ» دەپ
ئېلىندى — تەھرىردىن.

«خەننامە» كىتاب ھالىتىگە كەلگەندىن كېيىن، ئىلگىرى - ئاخىر ئون نەچچە نەپەر ئالىم ئۇنىڭغا ئىزاھلار يازدى. بۇلاردىن مۇھىمراقلىرى تاڭ دەۋرىدە، ياشىغان يەن شىڭگۇنىڭ «خەننامە» ئىزاھلىرى» ۋە چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرىدا ياشىغان ۋاڭ شىيەنچىيەننىڭ «خەننامە» قوشۇمچە ئىزاھلار» دىن ئىبارەت. «خەننامە» ئىزاھلار» دا سۈي سۇلالىسى دەۋرىدىن بۇرۇنقى 23 نەپەر ئالىمنىڭ ئىزاھلىرى توپلىنىپ تۈزۈلدى. «خەننامە» قوشۇمچە ئىزاھلار» نى يېزىشتا پايدىلىنىلغان «خەننامە» تەتقىقاتىغا مۇناسىۋەتلىك ئەسەرلەر 67 خىلدىن ئاشىدۇ. بىز «خەننامە» (ئوتتۇرا ئاسىياغا دائىر ماتېرىياللار توپلامى - 2) نى نەشىرگە تەييارلاشتا ئۇلارنىڭ تەتقىقات نەتىجىلىرىدىن ئىمكانقەدەر پايدىلاندىق. شۇنىڭدەك جۇڭگو ۋە چەت ئەل ئالىملىرىنىڭ يېڭى كۆز قاراشلىرىدىن پايدىلىنىشقىمۇ ئەھمىيەت بەردىق.

يەنە ئۆز دەۋرىدىكى مىللىي تىللاردىن خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلىنغان بەزى خاس ئاتالىقلار، مەسىلەن: شەخس، ئەمەل - ئۇنۋان، يەر ناملىرى قاتارلىقلار «تارىخىي خاتىرىلەر» نى تەرجىمە قىلىش ئۇسۇلى بويىچە مۇمكىنقەدەر ئەسلى شەكلىگە كەلتۈرۈلدى. ئەسلى شەكلىگە كەلتۈرۈشكە مۇمكىن بولمىغانلىرى خەنزۇچە خەتلەرنىڭ ئوقۇلۇشى بويىچە تەرجىمە قىلىندى.

خەن سۇلالىسى دەۋرىنىڭ تەقۋىملىرى مۇرەككەپ پىرەك ئىدى. خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە چىن سۇلالىسى دەۋرىنىڭ تەقۋىمى ئىشلىتىلىپ، م. ب. 104 - يىلى (خەن ۋەدىنىڭ تەيجۇ تۇنجى يىلى) غا كەلگەندىلا دېھقانلار تەقۋىمى (جۇڭگو كالىندارى) قوللىنىلدى. جۇڭگو تەقۋىمى نېگىزىدىن ئاي يىلى بولۇپ، مىلادىيە تەقۋىمى قۇياش يىلى بولغاچقا، ئۇلارنىڭ ئاي ھېسابى دائىم دېگۈدەك بىر ئايچە پەرق قىلىدۇ. شۇڭا كىتابخانلارنىڭ ئوقۇشىغا قولاي بولسۇن دەپ، كىتابتە مەزىدىكى جۇڭگو تەقۋىمى يىللىرى مىلادىي يىلىغا سۇندۇرۇلۇپ،

جۇڭگو تەنھەرىكىسى يىللىرى تىرىق ئىچىگە ئىلاۋە قىلىنىدى. ئەمما ئايلارنىڭ ئېنىق كۈنلىرى كۆرسىتىلمىگەچكە، جۇڭگو تەنھەرىكىسى ئايلىرى بويىچە قالدۇرۇلدى. كىتابخانلىرىمىزنىڭ پايدىلىنىشتا بۇنىڭغا دىققەت قىلىشىلىرىنى سورايمىز.

جۇڭگو تەنھەرىكىسىنىڭ ئۆزىگە خاس بىر يۈرۈش يىل ھېسابلاش ئۇسۇلى بار بولۇپ، تۆۋەندىكى بۆلۈملەردىن تەركىب تاپقان:

1. سۇلالىلەر نامى. مەسىلەن: چىن، خەن، تاڭ، سۇڭ قاتارلىقلار.

2. خانلارنىڭ شەرەپ نامى. يەنى خانلار ئۆلگەندىن كېيىن بېرىلگەن پەخرىي نام. مەسىلەن: خەن ۋۇدى، تاڭ-تەيزۇڭ قاتارلىقلار.

3. سەلتەنەت دەۋرى. خانلارنىڭ سەلتەنەت سۈرۈۋاتقان يىللىرىغا بەرگەن نامى. مەسىلەن: تەيجۇ، يۈەنشۇ قاتارلىقلار. سەلتەنەت دەۋرلىرى مۇرەككەپ بولۇپ، بەزى خانلار ھۆكۈمدار ۋاقتىدا بىرلا سەلتەنەت دەۋرى نامىنى قوللانغان بولسا، بەزىلەر بىر نەچچە سەلتەنەت دەۋرى ناملىرىنى ئىشلىتىشكەن، بەزىلەر ھەتتا بىر يىل ئىچىدە بىر قانچە سەلتەنەت دەۋرى ناملىرىنى قوللانغان. ئۇنىڭ ئۈستىگە تەكرار ئىشلىتىلگەنلىرىمۇ كۆپ.

4. يىل تەرتىپى. تۇنجى يىلى، ئىككىنچى يىلى، ئۈچىنچى يىلى قاتارلىقلار بولۇپ، بەزىدە بۇرچ مۇچەل يىلى ئىشلىتىلگەن. مەسىلەن: چاشقان يىلى (甲子)، كالا يىلى (乙丑) قاتارلىقلار.

يىللارنى خاتىرىلەشتىكى بۇ ئۇسۇل ئىنتايىن مۇرەككەپ بولسىمۇ، ئۇ تارىختا ئويىپكىتىپ مەۋجۇدىيەت بولۇپ كەلگەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ خىل ھېسابلاش ئۇسۇلىدىن خەنزۇ ھۆكۈمرانلىرى قۇرغان سۇلالىلەر پايدىلىنىپلا قالماي، باشقا

قېرىنداش مىللەتلەرنىڭ ھۆكۈمرانلىرى تەرىپىدىن قۇرۇلغان خانلىقلارمۇ پايدىلانغانىدى. شۇڭلاشقا بىزلەرنىڭ بۇنى ئىگىلىۋېلىشىمىز زۆرۈر.

شۇنىمۇ ئېيتىپ ئۆتۈش كېرەككى، خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ھېروگلىفلارنىڭ تەلەپپۇزى ئىلىم ئەھلى ئارىسىدا ئۇزۇن مۇددەتتىن بېرى ھەل بولماي كېلىۋاتقان بىر مەسىلە. بىز كىتابىمىزدا بەزى ھېروگلىفلارنىڭ قەدىمكى ئوقۇلۇشىنى بېرەلگەن بولساقمۇ، ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا ھازىرقى ئوقۇلۇشى بويىچە تەلەپپۇز قىلدۇق. ئەمەل - ئۇنۋانلارنىڭ تەرجىمىسىمۇ ھازىرغىچە تولۇق قېلىپلاشمىغان مەسىلىلەردىن ھېسابلىنىدۇ. كىتابخانلارنىڭ پايدىلىنىشى ئۈچۈن ئىندېكسنىڭ ئاينىقىدا ئەمەل - ئۇنۋانلارنىڭ خەنزۇچە - ئۇيغۇرچە سېلىشتۇرما ناملىرى بېرىلدى.

«خەننامە» دىكى ئوتتۇرا ئاسىياغا دائىر ماتېرىياللارنىڭ شىشى تاللاپ تەرتىپكە سېلىپ چىقتى. چىن شىمىڭ، ئادىل ساقى، شېرىن قۇربان، ماتىڭجى، ئەبەيدۇللا باستى، قاسىم ئارىش، مۇھىددىن ۋىلەم، لى يۇڭ، خەمەت سۇلتان، خېۋىر تېمۇر، ئابدۇللا تالىپ، لىيۇجىڭجيا قاتارلىق يولداش لار ئۇيغۇرچىغا تەرجىمە قىلدى. ئىزاھلارنى چىن شىمىڭ، ھاجى ياقۇپ يۈسۈپى، قاسىم ئارىشلار تەييارلىدى. قاسىم ئارىش، چىن شىمىڭلار كىتابنىڭ ئۇيغۇرچە تەرجىمىسىنىڭ دەسلەپكى تەھرىرلىكىنى قىلدى، ھاجى ياقۇپ يۈسۈپى، يۈنۈس ئىلىياس، تۇرسۇن ھۇشۇرلار كىتابنىڭ قايتا تەھرىرلىكىنى قىلدى. كىتابنىڭ كىرىش سۆزىنى فېڭ شىشى يازدى. ھاجى ياقۇپ يۈسۈپى تەرجىمە قىلدى. ئىندېكس ھاجى ياقۇپ يۈسۈپى تەرىپىدىن

ئىشلەندى. پۈتۈن كىتابنى ئەڭ ئاخىرىدا زارىپ دۇلات كۆ-
رۈپ بېكىتتى.

كىتابىمىزغا ئەمگەك سىڭدۈرگەنلەردىن يەنە ماھىنۇر
توختى، ماھىنۇر ھاجى ياقۇپ يولداشلار بار. ئۇلارغا رەھ-
مەت ئېيتىمىز.

كىتابىمىز كۆپ كىشىلەرنىڭ قولىدىن چىققاچقا، ئۇنىڭ
ئۈستىگە ۋاقىتنىڭ قىسلىقى تۈپەيلى، گەرچە «تارىخىي
خاتىرىلەر» نى ئىشلەش جەريانىدا ھاسىل قىلغان تەجرىبە-
لەردىن پايدىلانغان بولساقمۇ، يەنىلا خاتالىقلاردىن خالى
بولالماسلىقىمىز مۇمكىن. كىتابخانلارنىڭ تەنقىد بېرىپ،
تۈزىتىشىلىرىنى سورايمىز.

شىنجاڭ داشۆ ئوتتۇرا ئاسىيا مەدەنىيىتى

تەتقىقات ئىنىستىتۇتى

1990 - يىلى ئۆكتەبىر

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

... ..

«خەننامە» (1) بىرىنچى جىلد

خەن گاۋدى (2) نىڭ تەرجىمىھالى

(ئۈزۈندىلەر)

م.ب. 201 - يىلى (خەن گاۋدى ليۇباڭنىڭ ئالتىنچى يىلى) (3) توققۇزىنچى ئايدا ھۇنلار (4) خەن (韓) (5) بېگى خەن شىن (6) نى مايى (7) دا قورشىۋالدى. خەن بېگى خەن شىن ھۇنلارغا تەسلىم بولدى.

م.ب. 200 - يىلى (خەن گاۋدى ليۇباڭنىڭ يەتتىنچى يىلى) قىش پەسلى ئونىنچى ئايدا خەن گاۋدى ليۇباڭ ئۆزى قوشۇنغا قوماندانلىق قىلىپ، تۇڭدى (8) دېگەن يەرگە باردى ۋە خەن بېگى خەن شىنگە جازا يۈرۈشى قىلىپ، ئۇنىڭ سەركەردىسىنى ئۆلتۈردى. خەن بېگى خەن شىن ھۇنلار ئېلىگە قېچىپ كەتتى. ئۇنىڭ چوڭ سەركەردىلىرىدىن مەن چىۈ-چېن (9)، ۋاڭ خۇاڭ (10) لار بىرلىكتە ئالتە بەگلىك (11) ۋاقتىدىكى جاۋ بەگلىكى (12) بېگىنىڭ ئەۋلادى جاۋلى (13) نى خان قىلىپ تىكلىدى ۋە خەن بېگى خەن شىننىڭ قاچاق ئەسكەرلىرىنى توپلاپ، ھۇنلار بىلەن بىرلىكتە خەن (漢)

توشۇنغا قارشىلىق كۆرسەتتى. خەن گاۋدى ليۇباڭ جىنياڭ (14) دىن چىقىپ داۋاملىق جەڭ قىلىپ، قاچقان دۈشمەنلەرنى غەلبە بىلەن قوغلاپ لۇفەن (15) گە باردى. قاتتىق سو-غۇققا ئۇچرىغان ئەسكەرلەرنىڭ ئوندىن ئىككى - ئۈچ قىسمىنىڭ بارماقلىرى ئۇششۇپ كەتتى. پىڭچېڭ (16) غا كەلگەندە ھۇنلارنىڭ مۇھاسىرىسىگە چۈشۈپ قالدى. يەتتە كۈندىن كېيىن، خەن گاۋدى چېن پىڭ (17) نىڭ ھىيالىسى (18) ئارقىلىق خەتەردىن قۇتۇلدى ۋە فەن كۈەي (19) نى دەي بەگلىكى (20) نى تىنچىتىشقا قالدۇردى.

12 - ئايدا ھۇنلار دەي بەگلىكىگە ھۇجۇم قىلدى. دەي بېگى ليۇشى (21) بەگلىكىنى تاشلاپ لوپشاڭ (22) غا قېچىپ كېلىۋالدى. ئەپۇ قىلىنىپ خېياڭ (23) بېگىلىكىگە قويۇلدى، ئورنىغا ئۆز ئوغلى ليۇرۇپى (刘如意) (24) نى دەي بېگى قىلىپ تەيىنلىدى.

«خەننامە»، جۇڭخۇا نەشرىياتى، 1962 - يىل 1 - نەشرى، 1983 - يىل 4 - باسمىسى، 1 - توم، 63 - بەت).

م.ب. 196 - يىلى (خەن گاۋدى ليۇباڭنىڭ 11 - يىلى) بىرىنچى ئايدا سانغۇن چەي ۋۇ (25) سەنخې (26) دېگەن يەردە خەن بېگى خەن شىننى ئۆلتۈردى.
(«خەننامە»، 1 - توم، 70 - بەت).

م.ب. 195 - يىلى (خەن گاۋدى ليۇباڭنىڭ 12 - يىلى) ئۈچىنچى ئايدا لۇەن (27) بىرىنچى مەننىڭ ئادەم بىلەن چېگرا قورۇلىنىڭ سىرتىغا ئورۇنلىشىپ، ئەھۋالنى كۆزەتتى. ئۇ خەن گاۋدى كېسەلدىن ساقايسا، ئۇنىڭ ھۇزۇرىغا

بېرىپ كەچۈرۈم سورىماقچىدى، لېكىن، تۆتىنچى ئايدا خەن گاۋدى ليۇباڭنىڭ چاڭئاي قەسىرىدە (28) ۋاپات بولغانلىقىنى ئاڭلاپ ھۇنلار تەرەپكە قېچىپ كەتتى. «خەننامە»، 1 - توم، 79 - بەت).

(1) «خەننامە» (汉书) غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ تارىخى. شەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ياشىغان تارىخچى بەن گۇ قاتارلىقلار يازغان. ئېلىمىزدە خاندانلىقلارنى ئاساس قىلىپ، يېزىلغان تۇنجى خاس تارىخ. «خەننامە» 120 جىلد بولۇپ، م.ب. 206 - يىلى (خەن گاۋدى ليۇباڭنىڭ تۇنجى يىلى) دىن م. 23 - يىلى (ۋاڭ ماڭ دىخۇاڭنىڭ تۆتىنچى يىلى) غىچە بولغان 230 يىللىق دەۋرنىڭ تارىخى.

(تۈزىتىلگەن «سىيۇەن»، شاڭخۇ نەشرىياتى، 1981 - يىل 1 - نەشرى، 1984 - يىل بېيجىڭ 3 - باسقىمى، 3 - توم، 1870 - بەت).

(2) خەن گاۋدى 汉高帝 م.ب. 256 - 195 - يەنە بىر ئېيتىلىشىچە م.ب. 247 - 195) غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ قۇرغۇچىسى. ئىسىم - فامىلىسى ليۇباڭ (刘邦)، يەنە بىر ئىسمى ليۇجى (刘季)، پېيشىەن ناھىيىسى (ھازىر جياڭسۇ ئۆلكىسىدە) دىن بولۇپ، سىشۈي مەنزىلىگە باشلىق بولغانىدى. م.ب. 209 - يىلى (چىن سىخۇاڭ ۱۱ نىڭ بىرىنچى يىلى) چىن شياڭ قوزغىلىڭىغا قوشۇلۇپ، «پېڭگۇڭ» دەپ ئاتالغانىدى. دەسلەپ شياڭ لياڭ رەھبەرلىكىدە بولۇپ، كېيىن شياڭ يۈ رەھبەرلىكىدىكى قوزغىلاڭچى قوشۇن بىلەن تەڭلا چىن سۇلالىسىگە قارشى ئاساسىي كۈچ بولۇپ قالدى. م.ب. 206 - يىلى ئۆز قوشۇنى بىلەن شىەنياڭغا ھۇجۇم قىلىپ، چىن سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى ئاغدۇرۇپ تاشلىدى. شۇ يىلى بەگلەر بېگى شياڭ يۈ (项羽) ئۇنى خەن بېگى (汉王) قىلىپ تەيىنلىدى. ئۇزۇن ئۆتمەيلا ئۇ

شياڭ يۈ بىلەن بەش يىلچە ئۇرۇش قىلدى. م.ب. 202 - يىلى
شياڭ يۈنى يوقىتىپ، خەن سۇلالىسىنى تۈزۈدى. م.ب.
202 - 195 - يىللىرى سەلتەنەت سۈردى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، شاڭخەي لۇغەت نەشرى)

ياتى، 1980 - يىلى 1 - نەشرى، 887 بەت).

(3) تارىخشۇناسلار ليۇباڭنىڭ خەن بېگى بولۇپ تەيىنلەن

گەن م.ب. 206 - يىلى خەن خانى ليۇباڭنىڭ بىرىنچى يىلى
دەپ ئاتىشىدۇ.

(مۇھەررىردىن).

(4) ھۇنلار، قۇنلار (匈奴) قەدىمكى زاماندا ئېلىمىزنىڭ

شىمالىدا ياشىغان مىللەتلەردىن. غۇز (胡) لار دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

ئوخشاشمىغان دەۋرلەردە گۇيىفاڭلار، خۇنىيلار، شەينىۈنلەر، تاغ

رۇڭلىرى دەپ ئاتالغانىدى. چىن سۇلالىسى دەۋرىدە ھۇن دەپ

ئاتالدى. چوڭ چۆللۈكنىڭ جەنۇب ۋە شىمالغا ئورۇنلاشقان بولۇپ،

چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىناتتى. ئات مىنىشكە، ئوقيا

ئېتىشقا ماھىر ئىدى. م.ب. III ئەسىردە باتۇر تەڭرىقۇت ھەرقاي

سى قەبىلىلەرنى بىرلەشتۈرۈپ ھۇنلار ئىتتىپاقىنى قۇرۇپ، چۆل

لۈكنىڭ جەنۇب - شىمالدىكى كەڭ رايونلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلدى.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن»، 1 - توم، 387 - بەت،

«قىسقىچە بىرتانىيە ئېنىسكىلوپېدىيىسى»، جۇڭگو

چوڭ ئېنىسكىلوپېدىيىسى نەشرىياتى، 1986 - يىلى 1 -

نەشرى، 1 - باسمى، 8 - توم، 685 - بەت).

(5) خەن بەگلىكى (韩国) يېغىلىق دەۋرىدىكى يەتتە

كۈچلۈك بەگلىكنىڭ بىرى. بەگلىكنىڭ قۇرغۇچىسى خەن چىيەن

(خەن چىخۇ)، ئۇ ۋېي سى (ۋېي ۋېنخۇ)، جاۋجى (جاۋ لىيخو)

لار بىلەن بىرگە، چىن بەگلىكىنىڭ زېمىنىنى بۆلۈشۈۋېلىپ، خەن

بەگلىكىنى قۇردى. مەركىزى ياڭدى (بۈگۈنكى خېنەن ئۆلكىسىنىڭ

يۈشەن ناھىيىسىدە)، م.ب. 375 - يىلى خەن يۈەنخو چىڭ بەگ-
لىكىنى يوقىتىپ، مەركىزىنى شىنچېڭ (بۈگۈنكى خېنەن ئۆلكىسىدە)
گە يۆتكىدى. زېمىنى بۈگۈنكى سەنشى ئۆلكىسىنىڭ شەرقىي جە-
نۇبى تەرىپى بىلەن خېنەن ئۆلكىسىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىنى ئۆز
ئىچىگە ئالغان بولۇپ، ۋېي، چىن، چۈ بەگلىكلىرىنىڭ ئوتتۇرىسىدا
ئىدى. م.ب. 230 - يىلى چىن بەگلىكى تەرىپىدىن يوقىتىلدى.
(بىر توملۇق «سىخەي»، 1991 - بەت).

(6) خەن شىن (韩信) چىن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى
دەۋرلىرىدە ياشىغان شەخس. يېغىلىق دەۋرىدىكى خەن (韩)
بەگلىكىنىڭ بېگى خەن شياڭۋاڭنىڭ ئەۋلادى. م.ب. 205 - يىلى
(خەن خانى ليۇباڭنىڭ ئىككىنچى يىلى) خەن شىننىڭ تەدبىرى
بىلەن خەن (韩) زېمىنى تىنچىتىلغانلىقى ئۈچۈن خەن بېگى
بولۇپ تەيىنلەنگەنىدى. كېيىن ھۇنلارغا تەسلىم بولۇپتۇ، يەنە، بىر-
قانچە قېتىم چېگرىلارغا ھۇجۇم قىلدى. خەن گاۋدى سانھۇن چەي ۋۇ-
نى قوشۇن بىلەن جازا يۈرۈشىگە ئەۋەتتى. خەن شىن ئۇ-
رۇشتا يېڭىلىپ ئۆلتۈرۈلدى.

(تۈزۈلگەن «سىۋەن» 4 - توم، 3374 - بەت).
(7) مايى (马邑) قەدىمكى ناھىيە. چىن سۇلالىسى دەۋ-
رىدە تەسىس قىلىنغان. ئورنى ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسىدىكى
شوشەن ناھىيىسىدە.

(«جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر ناملىرى قامۇسى»،
شاڭخۇ نەشرىياتى، شياڭگاڭ، 1992 - يىل قايتا باس-
مىشى، 761 - بەت).

(8) تۇڭدى (铜鞮) قەدىمكى ناھىيە. ئەمىنىيە دەۋرىدە
تەسىس قىلىنغان. ئورنى بۈگۈنكى سەنشى ئۆلكىسىدىكى چىن-
شىەن ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدا.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 1711 - بەت).

(9) مەن چيۇچېن (曼丘臣) خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ياشىغان شەخس. خەن (韩) بېگى خەن شىنىنىڭ سەركەردىلىرىدىن.

(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى قامۇسى»، شاڭخۇ نەشرىياتى،

1940 - يىلى ئاپرېل، 8 - نەشرى، 994 - بەت).

(10) ۋاڭ خۇاڭ (王黄) خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ياشىغان

شەخس. خەن (韩) بېگى خەن شىنىنىڭ سەركەردىلىرىدىن.

(«خەننامە»، 1 - توم، 63 - بەت).

(11) ئالتە بەگلىك (六国) يېغىلىق دەۋرىدە خەنگۇ

قوۋۇقىنىڭ شەرقىگە جايلاشقان چۇ (楚)، چى (齐)، يەن (燕)،

خەن (韩)، ۋېي (魏)، جاۋ (赵) بەگلىكلىرىدىن

ئىبارەت.

(«جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر ناملىرى

قامۇسى»، 126 - بەت).

(12) جاۋ بەگلىكى (赵国) يېغىلىق دەۋرىدىكى يەتتە

كۈچلۈك بەگلىكنىڭ بىرى. بەگلىكنىڭ قۇرغۇچىسى جاۋجى (جاۋ

ليېخۇ). ئۇ ۋېي سى (ۋېي ۋېنخۇ)، خەن چيەن (خەن جىڭخۇ)

لار بىلەن بىرگە جىن بەگلىكىنىڭ زېمىنىنى بۆلۈشۈۋېلىپ، بەگ

لىك قۇردى. مەركىزى جىنياڭ (بۈگۈنكى سەنشى ئۆلكىسى تەي

ۋەن شەھىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا) بولۇپ، م. ب. 386 - يىلى

خەندەن (بۈگۈنكى خېبېي ئۆلكىسىدە) گە يۆتكىدى. زېمىنى بۇ-

گۈنكى سەنشى ئۆلكىسىنىڭ ئوتتۇرا بۆلىكى، شەنشى ئۆلكىسىنىڭ

شەرقىي شىمالى بۆلۈكى، خېبېي ئۆلكىسىنىڭ غەربىي جەنۇبى

بۆلەكلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. كېيىن جاۋ ۋۇلىڭۋاڭ جۇڭشەن

بەگلىكىنى ئېلىپ ھەم ئورمان غۇزلىرى ۋە لۇفەنلەرنى يېڭىپ،

يۇنچۇڭ، يەنمىن، دەيجۇن ۋىلايەتلىرىنى قۇردى. شۇنداق قىلىپ

بۈگۈنكى خېبېي ئۆلكىسىنىڭ غەربىي بۆلىكى، سەنشى ئۆلكىسىنىڭ شىمالىي بۆلىكى ۋە خېتاۋ رايونىنى ئىگىلىدى. چاڭپىڭ ئۇرۇشىدا چىن بەگلىكى تەرىپىدىن يېڭىلگەندىن كېيىن ئاجىزلىشىشقا يۈز-لەندى. م.ب. 222 - يىلى چىن بەگلىكى تەرىپىدىن يوقىتىلدى. (بىر توملۇق «سىخەي»، 1944 - بەت).

(13) چاۋلى (赵利) خەن دەۋرىدە ياشىغان شەخس. يېقىلىق دەۋرىدىكى چاۋ بەگلىكى بېگىنىڭ ئەۋلادى.

«خەننامە»، 1 - توم، 63 - بەت).

(14) جىنياڭ (晋阳) قەدىمكى ناھىيە. چىن سۇلالىسى تەسىس قىلغان. قەدىمكى ئورنى جىنياڭ شەھىرى بولۇپ، چىن سۇلالىسى ۋە خەن سۇلالىسى دەۋرلىرىدە تەييۈەن ۋىلايىتىنىڭ مەركىزى ئىدى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 1929 - بەت).

(15) لۇفەن (楼烦) قەدىمكى ناھىيە. خەن سۇلالىسى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان، يەنمېن ۋىلايىتىگە قارايدۇ. ئورنى بۈگۈنكى سەنشى ئۆلكىسى شىنچى بىلەن ۋۇجەي ناھىيىلىرىنىڭ ئوتتۇرىسىدا.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن»، 2 - توم، 1624 - بەت).

(16) پىڭجىڭ (平城) قەدىمكى ناھىيە. چىن سۇلالىسى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان. ئورنى بۈگۈنكى سەنشى ئۆلكىسى دا-تۇڭ شەھىرىنىڭ شەرقىي شىمالىدا.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 42 - بەت).

(17) چىن پىڭ (陈平) م.ب. 7 - 178) خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ياشىغان بولۇپ، ياڭۋۇلۇق. چىن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى دەۋرىدىكى دېھقانلار قوزغىلىڭىغا قاتنىشىپ، دەسلەپ شياڭ يۈ، كېيىن ليۇباڭنىڭ خىزمىتىگە كىرگەن. تەدبىرلىك زات بولۇپ، خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، چۈنى بېگى بولدى. خەن خۇيىدى دەۋرىدە سول قول ۋەزىر، خانىكە لۇخۇ دەۋرىدە ئوڭ قول ۋەزىر بولدى.

جۇ بو بىلەن بىرلىكتە لۇجەمەتسىنى يوقىتىپ، خەن ۋېندىنى تەختكە چىقاردى، خەن سۇلالىسىنى مۇستەھكەملەشتە زور خىزمەت كۆرسەتتى.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن»، 4 - توم، 3274 - بەت).

(18) ھىيلە (密计): ئارىغا بۆلگۈنچىلىك سېلىش ھىيلەسىنى دېمەكچى.

(مۇھەررىردىن).

(19) فەن كۈەي (樊哙، م.ب. 2 - 189) خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى سەركەردىلەردىن بىرى، پېيشەن ناھىيىسىدىن، ياشلىقىدا ئىتارچىلىق قىلاتتى. كېيىن ليۇباڭنىڭ قوزغىلىڭىغا قاتناشقانلىقى ۋە سانخۇن بولۇپ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن زور مەرتىۋىگە ئىگە بولغان.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 652 - بەت).

(20) دەي بەگلىكى (代国) خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپىدە تەسىس قىلىنغان بەگلىك. ئورنى بۈگۈنكى سەنشى ئۆلكىسىنىڭ لىشى، لىڭشى، شياڭ ناھىيىلىرىنىڭ شىمالى ۋە خېبېي ئۆلكىسىنىڭ ۋېيشەن، ياڭيۈەن، خۈەيئەن ناھىيىلىرى دائىرىسىگە توغرا كېلىدۇ. بەگلىك مەركىزى خۈەيئەن (怀安) ناھىيىسى ئىدى. كېيىن جۇڭدۇ شەھىرىگە (يەنە بىر رىۋايەتتە جىنياڭ شەھىرىگە) كۆچۈرۈلگەن، م.ب. 114 - يىلى (خەن ۋۇدى يۈەندىڭىنىڭ ئۈچىنچى يىلى) ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 211 - بەت).

(21) ليۇشى (刘喜) خەن گاۋدى ليۇباڭنىڭ ئىككىنچى

ئاكىسى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر»، جۇڭخۇا كىتابخانىسى 1973 -

يىل 4 - ئاي، بېيجىڭ، ئالتىنچى باسقۇچى،

385 - بەت).

(22) لويياڭ (雒阳) بۇگۈنكى خېنەن ئۆلكىسىدىكى لويياڭ

(洛阳) شەھىرى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 931 - بەت).

(23) خېياڭ (合阳) قەدىمكى جاي نامى. يېغىلىق دەۋى.

رىدىكى ۋېي بەگلىكىنىڭ زېمىنى. چىن سۇلالىسى دەۋرىدە خېياڭ ناھىيىسى تەسىس قىلىنغان. ئورنى بۇگۈنكى شەنشى ئۆلكىسىدىكى خېياڭ ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 317 - بەت).

(24) ليۇرۇيى (刘如意) خەن گاۋدى ليۇباڭنىڭ تۆتىنچى

ئوغلى. دەي بەگلىكىنىڭ بېگى بولغانىدى. ئاتىسى گاۋدى ليۇباڭ ئۆلگەندىن كېيىن ئۆگەي ئانىسى خانىكە لۇخۇ تەرىپىدىن زەھەرلەپ ئۆلتۈرۈلدى.

(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى قامۇسى»، 1441 - بەت).

(25) چەي ۋۇ (柴武) خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ياشىغان

شەخس. خەن گاۋدى ليۇباڭنىڭ سەركەردىلىرىدىن. خەن (韩) بېگى خەن شىن ئاسىيلىق قىلغىنىدا، گاۋدى ليۇباڭ چەي ۋۇ سانقۇن قوماندانلىقىدا قوشۇن ئەۋەتتى. ئۇرۇش نەتىجىسىدە خەن شىن قوشۇنلىرى تارمار بولۇپ، خەن شىننىڭ كاللىسى ئېلىندى.

(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى قامۇسى»، 665 - بەت).

(26) سەنخې (参合) قەدىمكى ناھىيە. غەربىي خەن سۇ-

لالىسى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان. شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرلىرىدا ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان. ئورنى بۇگۈنكى سەنشى ئۆلكىسى ياڭگاۋ ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدا.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 478 - بەت).

(27) لۇۋەن (炉缙) م.ب. (247 - 193، يەنە بىر رىۋا-

يەتتە م.ب. 256 - 193) خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپىدىكى تۆرە بەگ لەردىن. فېڭ (ھازىر جياڭسۇ ئۆلكىسىدە) دېگەن يەردىن. چىن

سۇلالىسىنىڭ ئاغىرىلىرىدا ليۇباڭنىڭ پېيشيەن ناھىيىسىدىكى قوز-
غىلىڭغا قاتنىشىپ، خەنجۇڭغا كىرگەندە سانخۇن بولدى. ليۇباڭ
شەرقتە شياڭ يۈگە ھۇجۇم قىلغاندا بىنلە بولدى. لىنجياڭ بېگى
گۇڭ ۋېي، يەن بېگى زاڭ تۇغا قارشى يۈرۈشلەرگە قاتناشتى ۋە
يەن بېگى بولدى. كېيىن ھونلار بىلەن ئىل بىرىكتۈرۈپ، مەغلۇپ
بولغاندىن كېيىن ھون ئېلىگە قاچتى ۋە شۇ يەردە ئۆلدى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 179 - بەت).

(28) چاڭلې قەسىرى (长乐宫) غەربىي خەن سۇلالىسى
نىڭ مۇھىم قەسىرلىرىدىن بىرى. خارابىسى ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسى
شىئەن شەھىرىنىڭ غەربىي شىمالىدا بولۇپ، قەدىمكى چاڭ-
ئەن شەھىرىنىڭ شەرقىي جەنۇب بۇرجىكىدە.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 70 - بەت).

«خەننامە» ئىككىنچى جىلد

خەن خۇيىدى (1) نىڭ تەرجىمىھالى

م.ب. 192 - يىلى (خۇيىدىنىڭ ئۈچىنچى يىلى) ئەتىيازدا، خان جەمەتىدىن بولغان بىر قىز خانىكە بولۇپ پەغپۇرغا ياتلىق قىلىندى.
(«خەننامە»، 1 - توم، 89 - بەت).

(1) خەن خۇيىدى (汉惠帝) خەن گاۋدى لىيۇباڭنىڭ ئوغلى، خانىش لۈجى (吕稚) دىن تۇغۇلغان، ئىسىم - فامىلىسى لىيۇيىڭ (刘盈)، م.ب. 195 - 188 - يىللىرى سەلتەنەت سۈرگەن.
(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى قامۇسى»، 1359 - بەت).

«خەننامە» ئۈچىنچى جىلد

خەن گاۋدىنىڭ خانكىسى لۇخۇ(1) نىڭ
تەرجىمىھالى

م.ب. 182 - يىلى (لۇخۇنىڭ ئالتىنچى يىلى) ئالتىن
چى ئايدا، ھۇنلار دىداۋ(2) ناھىيىسىگە بېسىپ كىردى،
ئىپپاك(3) شەھىرىگە ھۇجۇم قىلدى.
م.ب. 181 - يىلى (لۇخۇنىڭ يەتتىنچى يىلى) 12 -
ئايدا، ھونلار دىداۋ ناھىيىسىگە بېسىپ كىرىپ 2000
دىن ئارتۇق ئادەمنى تۇتقۇن قىلىپ ئېلىپ كەتتى.
«خەننامە»، 1 - توم، 99 - بەت.

(1) لۇخۇ (吕后، م.ب. 241 - 180) خەن گاۋدى ليۇ
باڭنىڭ خانكىسى، خەن خۇيدى ليۇ يىڭنىڭ ئانىسى، ئىسمى
لۇجى. ئوغلى خۇيدى ئۆلگەندىن كېيىن سەككىز يىل ھاكىمىيەت
باشقۇردى ۋە ليۇ باڭنىڭ سانغۇن - ۋەزىرلىرىنى چەتكە قې-
قىپ، ئۆز جەمەتىدىن بولغان ئادەملىرىنى ئەتىۋارلاپ ئىشلەتتى.
ئۇ ئۆلگەندىن كېيىن جۇبو، چىن پىڭلار لۇ جەمەتىنى بىراقلا
يوقىتىپ ليۇ جەمەتىنىڭ ھاكىمىيىتىنى ئەسلىگە كەلتۈردى.
(بىر توملۇق «سېخەي»، 727 - بەت).
(2) دىداۋ (狄道) قەدىمكى ناھىيە، چىن سۇلالىسى دەۋ-
-

ۋەندە تەسىس قىلىنغان. ئورنى بۈگۈنكى گەنسۇ ئۆلكىسى لىنتاۋ ناھىيىسىدە.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 819 - بەت).

(3) ئېياڭ شەھىرى (阿阳城) قەدىمكى ناھىيە. بۇرۇندىن تېيەنشۈي ۋىلايىتىگە قارايتتى، ئورنى بۈگۈنكى گەنسۇ ئۆلكىسى جىڭنىڭ ناھىيىسىنىڭ غەربىدە.

(«خەننامە»، 1 - توم، 99 - بەت).

«خەننامە» تۆتىنچى جىلد

خەن ۋېندى (1) نىڭ تەرجىمىھالى

م.ب. 177 - يىلى (خەن ۋېندى چيەنيۈەن (2) ئۈچىنچى يىلى) بەشىنچى ئايدا، ھونلار بېيىدى (3) ۋىلايىتىنىڭ شىمالى ۋە خۇاڭخې دەرياسى (4) نىڭ جەنۇبىدىكى جايلاغا باستۇرۇپ كىردى. خەن ۋېندى گەنجۈەن قەسىرى (5) گە كېلىپ، باش ۋەزىر گۇەن يىڭ (6) نى قوشۇن بىلەن ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتتى. ھۇنلار چېكىنىپ كەتتى.

(«خەننامە»، 1 - توم، 119 - بەت).

م.ب. 169 - يىلى (خەن ۋېندى چيەنيۈەننىڭ 11 - يىلى) ئالتىنچى ئايدا، ھۇنلار دىداۋ ناھىيىسىگە تاجاۋۇز قىلدى.

(«خەننامە»، 1 - توم، 123 - بەت).

م.ب. 166 - يىلى (خەن ۋېندى چيەنيۈەننىڭ 14 - يىلى) قىشتا، ھۇنلار چېگرا - قورۇلغا تاجاۋۇز قىلىپ، بېيىدى ۋىلايىتىنىڭ كاھېيىگى (7) سۇن ئاڭنى ئۆلتۈردى. خەن ۋېندى ئۈچ سانغۇن (8) ئەۋەتتى. ئۇلار لۇڭشى (9)، بېيىدى،

شاڭجۇن(10) ۋىلايەتلىرىدە تۇردى، يەنە قوشىپىشى(11) جۇشنى مۇھاپىزەتچى سانغۇن(12)، قوۋۇقچىباشى(13) جاڭ ۋۇنى ھارۋا - ئاتلىقلار سانغۇنى(14) قىلىپ، 1000 جەڭ ھارۋىسى ۋە 100 مىڭ كىشىلىك چەۋەنداز بىلەن ۋېي ھې دەرياسى(15) نىڭ شىمالىدا تۇرغۇردى. خەن ۋېنىدى شەخسەن ئۆرى قوشۇنلاردىن ھال سورىدى. قوشۇننى تەرتىپكە سېلىپ، ھەربىي ئىنتىزامنى جاكارلىدى. پۈتكۈل قوشۇندىكى سىپاھ بەگلەرگە ئىنئام بەردى. خەن ۋېنىدى شەخسەن ئۆزى چوڭ قوشۇن باشلاپ، ھۇنلارغا جازا يۈرۈشى قىلماقچى بولدى. ۋەزىرلەر مەسلىھەت بېرىپ توسسىمۇ ئۇنىمىدى. شاھ سانىيە قايتا - قايتا توسقاندىن كېيىن، ئاندىن بارماس بولۇپ توختاپ قالدى. شۇنىڭ بىلەن دۇڭشياڭ(16) بېگى(17) جاڭ شياڭرۇنى ئۇلۇغ سانغۇن(18)، جېنچېڭ(19) بېگى دۇڭ خې(20) ۋە ھۈدەيچى(21) لۇەن بۇ(22) لارنى سانغۇن قىلىپ تەيىنلىدى ۋە ئۇلارنى قوشۇن باشلاپ ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتتى، ھۇنلار قېچىپ كەتتى.

(«خەننامە»، 1 - توم، 125 - 126 - بەتلەر).

م.ب. 162 - يىلى (خەن ۋېنىدى خۇيۈەن(23) نىڭ ئىككىنچى يىلى) ئالتىنچى ئايدا دەي بەگلىكىنىڭ بېگى ليۇ سېن (文|参) (24) كېسەل بولۇپ ئۆلدى.

ھۇنلار خەن سۇلالىسى بىلەن ياردىشىپ قۇدىلاشتى. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن خەن ۋېنىنىڭ چۈشۈرگەن يارلىقىدا: دىمەن ئاقىل ئەمەسمەن. يىراق - چەت جايلارنى ئادىللىق بىلەن سورىيالىمىدىم. شۇنىڭ ئۈچۈن يىراق - چەت جايلار - دىكى يۇرت - ئايماقلار تىنچ - خاتىرجەم بولالمىدى. تۆت دالا (25) نىڭ سىرتىدىكى جايلاردا ئاسايىشلىق ئورنىمىدى. بۇ يەردىكى پۇقرالارمۇ تىنچ - خاتىرجەم بولالمىدى. پايتەخت

ئەتراپىدىكى پۇقرالار ئۇزۇن زامانلار قىرىشچانلىق بىلەن ئەمگەك قىلغان بولسىمۇ، تىنچ تۇرمۇش كەچۈرەلمىدى. بۇ ئىككى جەھەتتىكى بەختسىزلىكلەر ئادالەتنىڭ يېتەرسىزلىكى ۋە يىراق - چەت جايلارغا يېتىپ بارالمىغانلىقى تۈپەيلى كېلىپ چىققان. يېقىنقى بىرنەچچە يىلدىن بۇيان، ھۈنلەر چىگراغا كۆپ قېتىم تاجاۋۇز قىلىپ، نۇرغۇن ئەمەلدار ۋە پۇقرالىرىنى ئۆلتۈردى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، چىگرانى ساقلاۋاتقان ئەيىبان ۋە سىپاھ - بەگلىرىم مېنىڭ مەقسىتىمنى ئۇلارغا چۈشەندۈرەلمىدى، شۇڭا مېنىڭ ئادالەتسىزلىك ۋە ئىلتىپاتسىزلىقتىن ئىبارەت خاتالىقىمنى كۈچەيتتى. مانا مۇشۇنداق ئۇزۇنغا سوزۇلغان ئۆچمەنلىك ۋە ئۇرۇشلاردا ئىچكىرىدىكى ۋە يىراق - چەت جايلاردىكى پۇقرالار قانداق قىلىپ تىنچ - ئاسايىشلىققا ئېرىشەلسۇن؟ ھازىر سەھەر قوپۇپ، كەچ ياتىمەن، دۆلەتنىڭ ئىشلىرىنى تىرىشىپ ئىشلەۋاتىمەن، پۇقرالارنىڭ غېمىنى يېۋاتىمەن، لېكىن بۇ ئىشلاردىن يەنىلا غەم قىلىپ خاتىرجەم بولالمىدىم ۋە بۇ ئىشلارنى بىر كۈنمۇ يادىمدىن چىقىرىپ قويىمىدىم. شۇنىڭ ئۈچۈن ھۇنلارغا ئارقا - ئارقىدىن ئەلچى ئەۋەتىپ، ئۆز ئارزۇيۇمىنى يەتكۈزۈپ تۇردۇم. ھازىر تەئزىبەتمۇ بۇرۇنقى يارىشىش يولىغا قايتىشىنى خالايدىغان بولدى. ئەلنىڭ بىخەتەرلىكى ۋە پۇقرالارنىڭ تۇرمۇشىغا پايدا يەتكۈزۈشنى نەزەردە تۇتۇپ، بىرلىكتە بۇرۇنقى سەۋەنلىكلەرنى سۈرۈشتە قىلمايدىغان بولدۇق، تىنچ، ئىناق ئۆتۈپ، ئاكا - ئۇكىدەك دوستانە مۇناسىۋەت ئورناتىپ چاقچى بولدۇق، شۇ ئارقىلىق ئىككى ئەلدىكى بەگ - بىگات، پۇقرايۇ - پەقىرلەرنىڭ ئەمىنلىكى ھۆددە قىلىنىدىغان بولدى. ھازىر شۇ توغرىلۇق يارىشىش ئەھدى تۈزۈلدى. بۇ ئەھدە مۇشۇ يىلدىن باشلاپ ئەمەلگە ئاشۇرۇلدى دەپىلگەندى.

(«خەننامە»، 1 - توم، 129 - بەت)

م.ب. 159 - يىلى (خەن ۋېنىدى خۇيۈەننىڭ ئالتىنچى يىلى) قىشتا، ھۇنلار 30 مىڭ چەۋەنداز بىلەن شاڭجۈن ۋىلايىتىگە، 30 مىڭ چەۋەنداز بىلەن يۇنچوڭ ۋىلايىتى (26) گە بېسىپ كىرگەنىدى. خەن ۋېنىدى كېڭەش بېگى (27) نىڭ مېھنى ھارۋا - تاتلىقلار سانغۇنى قىلىپ، فېيخۇ (28) دا، چۇ بەگلىكى (29) نىڭ سابىق ئەركانى سۈيى (30) نى سانغۇن قىلىپ گۇجۇ (31) دا، سانغۇن جاڭ ۋۇنى بېيىدى ۋىلايىتىدە، خېنىي (32) ۋالىيى (33) جۇيافۇ (34) نى سانغۇن قىلىپ شىليۇ (35) دا، ئوردا ئىشلىرى بېگى (36) ليۇ-لىنى سانغۇن قىلىپ باشاڭ (37) دا، جۇزى (38) بېگى شۇلىنى سانغۇن قىلىپ جىمېن (39) دا تۇرغۇزدى. شۇ ئار-قىلىق ھونلارنىڭ چېگرا ئىچىگە بېسىپ كىرىشىدىن مۇداپىئە كۆرۈلدى.

(«خەننامە»، 1 - توم، 130 - 131 - بەتلەر).
 ئەھد تۈزۈلگەن بولسىمۇ، كېيىن ھۇنلار لەۋزىگە خىلاپلىق قىلىپ تاجاۋۇز قىلدى. خەلقنى بىئارام قىلماسلىق ئۈچۈن قوشۇن بىلەن دۈشمەن يېرىگە ئىچكىرىلەپ كىرەسەن، چېگرا مۇداپىئەسىنى كۈچەيتىش توغرىسىدىلا يارلىق چۈشۈرۈلدى.

(«خەننامە»، 1 - توم، 135 - بەت).

(1) خەن ۋېنىدى (汉文帝، م.ب. 202 - 157) ئىسىم-فامىلىسى ليۇ خېڭ (刘恒)، غەربىي خەن سۇلالىسى خانى گاۋدى ليۇباڭنىڭ ئوغلى. م.ب. 180 - 157 - يىللىرى خانلىق قىلغان. ئۆز سەلتەنەت دەۋرىدە باج - سېلىقنى كېڭەيتىپ، دېھقانچىلىققا ئېتىبار بېرىپ، خەن سۇلالىسىنى خېلى گۈللەندۈرگەنىدى.

(بىر توملۇق «سېخەي»، 886 - بەت).

(2) چيەنيۇەن(前元) خەن ۋېندى جەمئىي 23 يىل خان
لىقى قىلغان بولۇپ، ئۇ تەختكە چىقىپ بىرىنچى يىلىدىن 16 -
يىلغىچە بولغان دەۋرىنى، چيەنيۇەن يىللىرى، 17 - يىلىنى
«خۇيۇەن» (后元) نىڭ بىرىنچى يىلى دەپ ئاتىدى.

(بىر توملۇق «سېخەي»، 2089 - بەت).
(3) بېيدى (北地) قەدىمكى ۋىلايەت. چىن سۇلالىسى
دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان. ئورنى بۈگۈنكى نىڭشيا خۇيزۇ ئاپتونوم
نوم رايونىدىكى خېلەن تېغى، چىڭتۇڭشيا، سەنشۈي دەرياسىنىڭ
شەرقى ۋە گەنسۇ ئۆلكىسىدىكى خۇەنجياڭ دەرياسى، مالمېن
دەرياسى ۋادىلىرىغا توغرا كېلىدۇ، مەركىزى غەربىي خەن سۇلالىسى
دەۋرىدە مالىك (بۈگۈنكى گەنسۇ ئۆلكىسى چىڭياڭ ناھىيىسى
سىنىڭ غەربىي شىمالىدا) ئىدى.

(بىر توملۇق «سېخەي»، 331 - بەت).
(4) خۇاڭخېي (黄河) سېرىق دەريا، ياشىل ئۆگۈس،
يېشىل ئىرىماق). ئېلىمىز بويىچە ئىككىنچى چوڭ دەريا. مەن
بەسى كارچۇدىن باشلىنىپ، چىڭخەي ئۆلكىسىدىكى بايانغار تاغ
تىزمىسىنىڭ گەزگىيا تاغ ئېتىكىدىن ئېقىپ چىقىدۇ. شەرقتە
ئېقىپ سىچۈەن، گەنسۇ، نىڭشيا، ئىچكى موڭغۇل، شەنشى، سەن
شى، خېنەن قاتارلىق ئۆلكە ۋە رايونلارنى بېسىپ ئۆتۈپ، شەن
دۇڭ ئۆلكىسىنىڭ شىمالىي قىسمىدا بوخەي دېڭىزىغا قۇيۇلىدۇ.
ئۇزۇنلۇقى 5464 كېلومېتىر.

(بىر توملۇق «سېخەي»، 2052 - 2053 - بەتلەر).
(5) گەنجۈەن قەسىرى (甘泉宫) بۈگۈنكى شەنشى ئۆلكىسى
چۈنخۇا ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا گەنجۈەن تېغى بار.
خەن سۇلالىسى بۇ تاغدا گەنجۈەن قەسىرىنى ياساتقان.
(«تارىخىي خاتىرىلەر»، 1 - توم، 425 - بەت).

(6) گۈەن يىڭ (灌嬰، م.ب.؟ - 176) خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپتىكى چوڭ ۋەزىرلەردىن. سۈيياڭ (ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسىدىكى شاڭچيۇنىڭ جەنۇبى) لىق. شايى - دۇردۇن سودىگىرى. چىن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى دەۋرلىرىدىكى دېھقانلار ئۇرۇشىدا ليۇباڭ بىلەن بىللە بولغان. كېيىن خەن شىنىنىڭ خىزمىتىگە كىرىپ، چى بەگلىكى قوشۇنلىرىنى يوقىتىپ، شياڭ يۈگە ھۇجۇم قىلدى. ليۇباڭ خان بولغاندىن كېيىن ھارۋا - ئاتلىقلار سانغۇنى بولغان گۈەن يىڭ يىڭپىن بېگىلىكىگە تەيىنلەندى. ئۇنىڭدىن كېيىن جۇبو، چىن پىڭلار بىلەن بىرلىكتە لۈجەمەتنىڭ ئىسپاتىنى باستۇرۇپ، خەن ۋېندىنى تەختكە ئولتۇرغۇزۇشتا خىزمەت كۆرسەتكەچكە، باش ۋەزىر بولدى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 996 - بەت).

(7) كاھەنگ (都尉) يېقىملىقلار دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان سانغۇندىن تۆۋەنرەك دەرىجىدىكى ھەربىي ئۇنۋان بولۇپ، غەربىي خەن سۇلالىسى خانى جىڭدى دەۋرىدە ۋىلايەت ئايب بەگلىرى سۈپىتىدە ۋىلايەتنىڭ ھەربىي ئىشلىرىنى باشقۇراتتى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 451 - بەت).

(8) ئۈچ سانغۇن (三将军) شياڭجۇن سانغۇنى لۇچىن، بېيىدى سانغۇنى ۋېي سۇ، لۇڭشى سانغۇنى جۇزاۋ كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

(مۇھەررىردىن).

(9) لۇڭشى (陇西) قەدىمكى ۋىلايەت. لۇڭشەن تېغىنىڭ غەربىدە بولغاچقا شۇنداق ئاتالغان. غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى دائىرىسى بۈگۈنكى گەنسۇ ئۆلكىسى دۇڭشياڭنىڭ شەرقىدىكى تاۋخې دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ئېقىنى، ۋۇشەن تېغىنىڭ غەربىدىكى ۋېيخې دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنى، لىشىەن ناھىيىسىنىڭ شىمالىدىكى شىخەنشۈي دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنى

ۋە تېپىنشۇي شەھىرىنىڭ شەرقىدىكى جايلارغا توغرا كېلىدۇ.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 428 - بەت).

(10) شاڭجۇن (上郡) قەدىمكى ۋىلايەت. ئورنى بۈگۈنكى

شەنشى ئۆلكىسىدىكى يەنئەن، يۈلىن شەھىرى ئەتراپلىرىغا توغرا كېلىدۇ.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن»، 1 - توم، 61 - بەت).

(11) قوشبېشى (中尉) چىن ۋە خەن سۇلالىلىرى دەۋرى

دە پايىتەختنىڭ ئامانلىقىنى ساقلىغۇچى ھەربىي ئەمەلدار.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 1048 - بەت).

(12) مۇھاپىزەتچى سانغۇن (卫将军) خەن ۋېندى دەۋرى

رىدە تەسىس قىلىنغان بولۇپ، پايىتەختتىكى قوشۇنلارغا قومان دانلىق قىلاتتى.

(«تارىخىي دەۋرلەردىكى ئەمەللەر جەدۋىلى»، 189 - بەت).

(13) قوۋۇقچىباشى (郎中令) چىن سۇلالىسى دەۋرىدە

ۋە خەن سۇلالىسىنىڭ باشلىرىدا تەسىس قىلىنغان ئەمەللەردىن بىرى. ئاساسەن ئوردا - ساراي دەرۋازىلىرىنىڭ مۇھاپىزەتچىلىكىنى باشقۇراتتى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 449 - بەت).

(14) ھارۋا - ئاتلىقلار سانغۇنى (车骑将军) ئەمەل.

خەن ۋېندىنىڭ تۇنجى يىلى تەسىس قىلىنغان. ئوڭ، سول، ئالدى، ئارقا سانغۇنلار قاتارىدا بولۇپ، يۈكسەك ئەمەللەردىن ئىدى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 1338 - بەت).

(15) ۋېيخې (渭河) دەريا. گەنسۇ ئۆلكىسى ۋېيىزەن

ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى نياۋشۇشەن تېغىدىن باشلىنىپ، شەنشى ئۆلكىسىدىن ئۆتۈپ، ئاخىرى تۇڭگۇەن ناھىيىسىدە خۇاڭخې دەرياسىغا قوشۇلىدۇ.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن»، 3 - توم، 1851 - بەت).

(16) دۇڭياڭ (东阳) يەر نامى. ئورنى بۈگۈنكى خېبېي ئۆلكىسى تەيخاڭشەن تېغىنىڭ شەرقىدە. دۇڭياڭ جاڭ شاڭرۇغا سۇيۇرغال قىلىنغاچقا، جاڭ شياڭرۇ دۇڭياڭ بېگى دەپ نام ئالغانىدى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 1334 - بەت).

(17) بەگ، تارخان (侯) قەدىمكى زاماندا بەش دەرىجىلىك ئۇنۋاننىڭ ئىككىنچىسى بولۇپ، كۆپىنچە ئەمەلدارلار ۋە ئالىم كىشىلەر بەگ بولاتتى.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن»، 1 - توم، 215 - بەت).

(18) ئۇلۇغ سانغۇن (大將軍) ھەربىي ئەمەل. يېغىلىسىق دەۋرىدە تەسىس قىلىنىپ، خەن سۇلالىسى دەۋرىدىمۇ داۋاملاش تۇرۇلغان، سانغۇنلۇقنىڭ ئەڭ يۇقىرى رۇتبەسى بولۇپ، يۈرۈشكە چىققان قوشۇنلارنىڭ باش قوماندانلىقىنى قىلاتتى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 630 - بەت).

(19) جىيەنچىڭ (建成) قەدىمكى ناھىيە. چىن سۇلالىسى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان. ئورنى ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسى يۇڭچىڭ ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا. («جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر ناملىرى قامۇسى»، 615 - بەت).

(20) دۇڭ خې (董赫) غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ باش لىتىدىكى سانغۇنلاردىن م.ب. 190 - يىلى (خەن خۇيىدىنىڭ بىرىنچى يىلى) دادىسىنىڭ خىزمىتىگە ۋارىسلىق قىلىپ جىيەنچىڭ ناھىيىسىگە بەگ بولغان.

(«خەننامە»، 1 - توم، 126 - بەت).

(21) ھۈدەيچى (内史) پايتەخت ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى جايلارنى ئىدارە قىلىدىغان ئەمەلدار. كېيىن پايتەخت بېگى دەپ ئۆزگەرتىلگەن.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 192 - بەت).

(22) لىۋەن بۇ (栾布) م.ب.؟ (145) غەزىپىسى خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ياشىغان. لياڭ (ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسى شاڭچيۇ) دېگەن يەردىن. لياڭ بېگى بېڭ يۈنىڭ يېقىن دوستى. خەن گاۋدى دەۋرىدە كاھېڭى، خەن ۋېندى دەۋرىدە يەن بەگ لىكىنىڭ ۋەزىرى بولغان. ۋۇ، چولاردىن ئىبارەت يەتتە بەگلىك ئىسيان كۆتۈرگەندە چى بەگلىكىگە قارشى ئۇرۇشتا خىزمەت كۆرسەتكەچكە خەن جىڭدى ئۇنى شۇ ناھىيىسىگە بەگ قىلغانىدى. (بىر توملۇق «سىخەي»، 1912 - بەت).

(23) خۇيۋەن (后元) خەن ۋېندىنىڭ يىلى نامى. م.ب. 163 - 150 - يىللىرى مەزگىلى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 2089 - بەت).

(24) ليۇسېن (刘参) خەن ۋېندىنىڭ ئۈچىنچى ئوغلى. تەييۋەن ۋە دەي بېگى بولغان.

(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى قامۇسى»، 1462 - بەت).

(25) تۆت دالا (四荒) تۆت ئەتراپتىكى يىسراق چۆل يەرلەر بولۇپ: قەدىمكى گۇجۇ، بېيخۇ، شۋاڭسۇ، رىشيا خانلىقلىرى تۆت دالا دېيىلەتتى.

(تۈزىتىلگەن «سىيۋەن»، 1 - توم، 562 - بەت).

(26) يۇنجۇڭ (云中) قەدىمكى ۋىلايەت. يېغىلىق دەۋرىدە جاۋ ۋۇلىڭۋاڭ تەرىپىدىن تەسىس قىلىنغان. ئورنى بۈگۈنكى ئىچكى موڭغۇل تومد ئوڭ خوشۇنىنىڭ شەرقى، داچىڭ تېغىنىڭ جەنۇبى، جۇزى ناھىيىسىنىڭ غەربى ۋە خۇاڭخې دەرياسىنىڭ جەنۇبى، سەددىچىننىڭ شىمالىدىكى يەرلەرگە توغرا كېلىدۇ.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 473 - بەت).

(27) كېڭەش بېگى (中大夫) مەشۋرەت - كېڭەش ئىشلىرىنى باشقۇرغۇچى ئەمەلدار.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 1858 - بەت).

(28) فېيخۇ (飞狐) ئۆتكەل. بۈگۈنكى خېبېي ئۆلكىسى

لەيۋەن ناھىيىسىنىڭ شىمالى، پۈشپەن ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدا. ئىككى تەرىپى ئىك يار، يۈز چاقىرىمىدىن ئۇزۇن تار يول بولۇپ، قەدىمدىن بېرى خېنېي تۈزلەڭلىكى بىلەن شىمالى چېگرا ۋىلايەتلىرى ئارىسىدىكى قاتناشنىڭ مۇھىم ئېغىزى بولۇپ كەلگەن.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 110 - بەت).

(29) چۈ بەگلىكى (楚国) م. ب. 475 - م. ب. 221 -

يىللىرى يەنى چىن سۇلالىسى قۇرۇلغانغا قەدەر داۋام قىلغان يېغىلىق دەۋرىدىكى يەتتە بەگلىكنىڭ بىرى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 2084 - 2089 - بەتلەر).

(30) سۈيى (苏意) يېغىلىق دەۋرىنىڭ ئاخىرىدىن خەن

ۋېندى دەۋرىگە قەدەر ئۈچ دەۋرنى كۆرگەن چۈ بەگلىكىنىڭ سابىق ۋەزىرى. خەن ۋېندى دەۋرىدە سانغۇن بولغان.

(«خەننامە»، 1 - توم، 130 - بەت).

(31) گۇجۇ (句注) تاغ. يەنىمېن شەن تېغىمۇ دېيىلىدۇ.

قەدىمكى توققۇز قورۇلىنىڭ بىرى. ئورنى بۈگۈنكى سەنشى ئۆلكىسى دەپشەن ناھىيىسىنىڭ شىمالىدا.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 329 - بەت).

(32) خېنېي (河内) قەدىمكى ۋىلايەت. م. ب. 205 -

يىلى (خەن گاۋدى ليۇ باڭنىڭ ئىككىنچى يىلى) تەسىس قىلىنغان. دائىرىسى بۈگۈنكى خېنەن ئۆلكىسىدىكى خۇاڭخې دەرياسىنىڭ شىمال قىرغاقلىرىدىكى جايلارغا توغرا كېلىدۇ.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 910 - بەت).

(33) ھاكىم (太守) ئەسلىدە يېغىلىقلار دەۋرىدىكى

郡守 (ۋىلايەت باشلىقى) دېگەن ئەمەلنىڭ ھۈرمەتلىپ ئاتىلىشى بولۇپ، خەن جىڭدى دەۋرىدە 太守 (ۋالىي) غا رەسمىي ئۆزگەرتىلدى.

بىر ۋىلايەتنىڭ ئەڭ يۇقىرى مەمۇرىي ئەمەلدارى. كېيىنكى چاغلارغىچە ئۆزگەرتىلمەي شۇ بويىچە قوللىنىلدى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 639 - بەت).

(34) جۇيافۇ (周亚夫 م.ب.؟ - 143) غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ ئاتاقلىق سانغۇنى. پېي (ھازىر جياڭسۇ ئۆلكىسىگە قارايدۇ) ناھىيىسىدىن. جۇ بونىڭ ئوغلى. دەسلەپ تياۋ دېگەن يەردە بەگلىك قىلاتتى. خەن ۋېندى دەۋرىدە ھونلار ھۇجۇم قىلغانىدى، جۇ يافۇ خېنپېي مۇھاپىزەت سانغۇنى سالاھىيىتىدە شىليۇ (ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسى شىيەنياڭنىڭ غەربىي جەنۇبى) نى مۇھا-پىزەت قىلدى. ھەربىي بۇيرۇقلىرى — ئىنتىزامى قاتتىق ئىدى. ئۇ خەن چىڭدى دەۋرىدە ئەمىر لەشكەر بولغان. ۋۇ، چۇدىن ئىبارەت يەتتە بەگلىك توپىلىڭىنى ئىنچىتىشتا خىزمەت كۆرسەتكەچكە ۋەزىرلىككە كۆتۈرۈلدى. كېيىن ئوغلى قانۇنسىزلىق قىلىپ قامال ھاندا. جۇ يافۇ ئاچلىق ئېلان قىلىپ ئۆلۈۋالغان.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 201 - بەت).

(35) شىليۇ (细柳) قەدىمكى يەر نامى. ئورنى بۈگۈنكى شەنشى ئۆلكىسى شيانياڭ شەھىرىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى ۋېيخې دەرياسىنىڭ شىمالىي قىرغىقىغا توغرا كېلىدۇ.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 1160 - بەت).

(36) ئوردا ئىشلىرى بېگى (宗正) چىن سۇلالىسى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان ئەمەل. بۇ كۆپىنچە خان جەمەت ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان مەمۇر بولۇپ، توققۇز ۋەزىرنىڭ بىرى ھېسابلىناتتى.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن»، 813 - بەت).

(37) باشاڭ (霸上) قەدىمكى يەر نامى. ئورنى بۈگۈنكى شەنشى ئۆلكىسى شىئەن شەھىرىنىڭ شەرقىدە.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 2002 - بەت).

(38) جۈزى (祝兹) قەدىمكى يەر نامى. ئورنى بۈگۈنكى ئەنخۇي ئۆلكىسى لۇجياڭ ناھىيىسىدە.

(«خەننامە»، 2 - توم، 623 - بەت).

(39) جىمېن (棘门) قەدىمكى يەر نامى. ئورنى بۈگۈنكى شەنشى ئۆلكىسى شىيەنياڭ شەھىرىنىڭ شەرقىي شىمالىدا.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 1843 - بەت).

«خەننامە» بەشىنچى جىلد

خەن جىڭدى (1) نىڭ تەرجىمىھالى

م.ب. 156 - يىلى (خەن جىڭدى چيەنيۈەن (2) بىرىنچى يىلى) تۆتىنچى ئايدا، خەن جىڭدى باش تەپتىش بەگ (3) يەن چىڭدى (4) نى ھۇنلار بىلەن يارىشىش ئەھدى تۈزۈش ئۈچۈن دەي بەگلىكىگە ئەۋەتتى.

(«خەننامە»، 1 - توم، 140 - بەت).

م.ب. 155 - يىلى (خەن جىڭدى چيەنيۈەننىڭ ئىككىنچى يىلى) كۈزدە، خەن سۇلالىسى ھۇنلار بىلەن ئەھد تۈزۈپ ياراشتى.

(«خەننامە»، 1 - توم (141) - بەت).

م.ب. 152 - يىلى (خەن جىڭدى چيەنيۈەننىڭ بەشىنچى يىلى) خەن سۇلالىسىدىن بىر مەلىكە ھۇن ھۆكۈمدارى كۈن تەڭرىقۇتقا (5) ياتلىق قىلىندى.

(«خەننامە»، 1 - توم، 144 - بەت).

م.ب. 148 - يىلى (خەن جىڭدى جۇڭيۈەن (6) نىڭ ئىك

كىنچى يىلى) ھۇنلار يەن بەگلىكى (7) چېگرىسىغا تاجاۋۇز قىلىپ كىردى.

(«خەننامە»، 1 - توم، 145 - بەت).

م. ب. 144 - يىلى (خەن جىڭدى جۇڭيۈەننىڭ ئالتىنچى يىلى) ئالتىنچى ئايدا، ھۇنلار يەنمېن ۋىلايىتى (8) گە تاجاۋۇز قىلىپ كىردى. ئاندىن ۋۇ چۈەن (9) ناھىيىسىگە، ئەڭ ئاخىرىدا شاڭجۈن ۋىلايىتىگە باستۇرۇپ كىرىپ، ئوتلاق لاردىكى ئاتلارنى تالان - تاراج قىلدى. ئۇرۇشتا سىپاھ بەگ لەردىن 2000 كىشى ئۆلدى.

(«خەننامە»، 1 - توم، 150 - بەت).

م. ب. 142 - يىلى (خەن جىڭدى خويۇەن (10) نىڭ ئىككىنچى يىلى) ئەتىيازدا، ھۇنلار يەنمېن ۋىلايىتىگە تاجاۋۇز قىلىپ كىردى. يەنمېن ۋىلايىتىنىڭ ۋالىيىسى فېڭ جىڭ (11) ھۇنلار بىلەن بولغان ئۇرۇشتا ئۆلدى. خەن جىڭدى ھارۋا - ئاتلىقلار قوشۇنى ۋە نۆكەر (12) قوشۇنىنى يەنمېن ۋىلايىتى مۇداپىئەسىگە يۆتكىدى.

(«خەننامە»، 1 - توم، 151 - بەت).

(1) خەن جىڭدى (汉景帝) م. ب. 188 - 141 ئىسىم - فامىلىسى لىۋچى (刘启)، غەربىي خەن سۇلالىسى خانى ۋېندىنىڭ ئوغلى. م. ب. 157 - 141 - يىللىرى ھۆكۈم سۈرگەن. «خەلققە قەددىنى رۇسائۇپلىش پۇرسىتى بېرىش سىياسىتى» نى داۋاملىق يۈرگۈزۈپ، $\frac{1}{15}$ ھەسسە ئېلىنىدىغان غەلە - پاراقنى

$\frac{1}{30}$ ھەسسەگە چۈشۈردى. بەگلىكلەرنى ئاجىزلىتىش تەدبىرىنى

قوللىنىپ، ۋۇ (吳)، چۈ (楚) لاردىن ئىبارەت يەتتە شاھزادە يېغىلىقىنى تىنچىتتى. بەگلەرنىڭ ئەمەلدارلارنى خىزمەتكە تەيىنلەش ۋە خىزمەتتىن قالدۇرۇش ھوقۇقىنى مەركەزگە تاپشۇرۇپ ئالدى. بەگلەرنىڭ مەمۇرىيىتى مەركەزدىن تەيىنلەنگەن ئەمەلدارلار تەرىپىدىن باشقۇرۇلۇپ، ھوقۇق مەركەزلىكلىشىپ تۇرۇلۇپ مۇستەھكەملەنگەن ئىدى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 887 - بەت).

(2) چيەنيۈەن (前元) خەن جىڭدى (ليۇچى) نىڭ يىلنامىسى.

م. ب. خەن جىڭدى 156 - يىلىدىن 141 - يىلىغىچە جەمئىي 16 يىل خانلىق قىلدى. ئۇ تەختكە چىقىپ بىرىنچى يىلىدىن يەتتىنچى يىلىغىچە بولغان ۋاقىتنى «چيەنيۈەن»، سەككىزىنچى يىلىنى «جۇڭيۈەن» (中元) بىرىنچى يىلى، 14 - يىلىنى «خۇيۈەن» (后元) بىرىنچى يىلى دەپ بېكىتتى.

(مۇھەررىردىن).

(3) باش تەپتىشىبەگى (史大夫) باش ۋەزىردىن

قالسىلا ئىككىنچى ئورۇندا تۇرىدىغان يۇقىرى ئەمەلدار بولۇپ، ئاساسەن تەپتىش قىلىش، قانۇننى ئىجرا قىلىش، قوشۇمچە مۇھىم خەت - ئالاقە ۋە كىتاب - ۋەسىقىلەرنى باشقۇراتتى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 805 - بەت).

(4) يەن چىڭدى (燕青翟) خەن جىڭدىنىڭ ھۇن ھۆ-

كۈندارى كۈن تەڭرىقۇتا تەۋەتكەن ئەلچىسى.

(«خەننامە»، 1 - توم، 140 - بەت).

(5) كۈن تەڭرىقۇت (军臣单于) باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ

نەۋرىسى، روشات تەڭرىقۇتنىڭ ئوغلى. م. ب. 161 - يىلىدىن 126 - يىلىغىچە 35 يىل سەلتەنەت سۈرگەن تۆتىنچى ئەۋلاد ھۇن تەڭرىقۇتى.

(«ھۇنلار ھەققىدە قىسسە»، جۇڭخۇا كىتابخانىسى،

1984 - يىلى، خەنزۇچە نەشرى، 293 - بەت).

(6) جۇڭيۈەن (中元) خەن جىڭدىنىڭ يىلىنامى. م.ب. 149 - 144 - يىللىرى مەزگىلى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 2089 - 2090 - بەتلەر).

(7) يەن بەگلىكى (燕国) ئورنى بۈگۈنكى بېيجىڭ شەھىرى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى داشىڭ، چاڭپىڭ، ئەنسى ناھىيىلىرىگە توغرا كېلىدۇ. مەركىزى جى (بۈگۈنكى بېيجىڭ شەھەر رايونىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا).

(بىر توملۇق «سىخەي»، 1241 - بەت).

(8) يەنمېن (雁门) قەدىمكى ۋىلايەت. يېقىملىق دەۋرىدە جاۋ ۋۇلىڭۋاڭ تەرىپىدىن تەسىس قىلىنغان. ئورنى بۈگۈنكى سەنشى ئۆلكىسى خېچۇ، ۋۇسەي، نىڭۋۇ ناھىيىلىرىنىڭ شىمالى، خېڭشەن تېغىنىڭ غەربى ۋە ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونىدىكى خۇاڭچىخەي، دەپخەي قاتارلىق جايلارنىڭ جەنۇبىغا توغرا كېلىدۇ. مەركىزى شەنۋۇ (بۈگۈنكى سەنشى ئۆلكىسى يوۋيۇ ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدا).

(بىر توملۇق «سىخەي»، 154 - بەت).

(9) ۋۇچۇەن (武泉) قەدىمكى ناھىيە. يۈنجۇڭ ۋىلايىتىگە قارايتتى. ئورنى بۈگۈنكى ئىچكى موڭغۇل كۆكخوت شەھەر رايونىنىڭ شەرقىي شىمالىدا.

(«جۇڭگو تارىخىغا دائىر خەرىتىلەر توپلىمى»،

2 - توم، 20 - 21 - بەتلەر).

(10) خۇيۈەن (后元) خەن جىڭدىنىڭ م.ب. 143 - 141 - يىللىرى مەزگىلى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 2090 - بەت).

(11) فېڭ جىڭ (冯敬) خەن جىڭدى دەۋرىدە يەنمېن ۋالىيىسى ئىدى. ھۇنلار بىلەن بولغان جەڭدە ئۆلگەن.

(«خەننامە»، 1 - توم، 151 - بەت).

(12) ئۆكەر (材官) ئەمەل. خەن سۇلالىسى دەۋرىدە
تەسىس قىلىنغان باتۇر قوشۇنلار سانغۇنى. ۋىلايەت - بەگلىك
لەرنىڭ يۈرۈشكە قوشۇلىدىغان باتۇر قوشۇنلىرىغا قوماندانلىق
قىلاتتى، قوشۇن قايتىش بىلەن قالدۇرۇلاتتى.
(تۈزۈملىگەن «سىيۈەن» 2 - توم، 1516 - بەت).

«خەننامە» ئالتىنچى جىلد

خەن ۋۇدى (1) نىڭ تەرجىمىھالى

م. ب. 134 - يىلى (خەن ۋۇدى يۈەنگۇاڭ (2) نىڭ بىرىنچى يىلى) قىشتا خەن ۋۇدى ياساۋۇلبەگ (3) لى گۇاڭ (4) نى ئالىپ چەۋەنداز (5) سانغۇن قىلىپ، يۈنجۇڭ ۋىلايىتىدە قوشۇن تۇرغۇزدى. قوشبېشى چېڭ بۇشى (6) نى ھارۋا - ئاتلىقلار سانغۇنى قىلىپ تەيىنلەپ يەنمېن ۋىلايىتىدىمۇ قوشۇن تۇرغۇزدى. ئالتىنچى ئايدا قوشۇنلار قايتۇرۇپ كېلىندى.

(«خەننامە» 1 - توم، 160 - بەت).

م. ب. 133 - يىلى (خەن ۋۇدى يۈەنگۇاڭنىڭ ئىككىنچى يىلى) ئەتىيازدا خەن ۋۇدى ۋەزىر - ۋۇزرالارغا يارلىق چۈشۈرۈپ: «مەن مەلىكىمىزنى ياساپ - جابدۇپ، تەڭرىقۇتقا ياتلىق قىلدىم. ئۇنىڭغا نۇرغۇن ئالتۇن، كىمخاب، تاۋار ۋە تەتىللا كىيىملەرنى سوۋغا قىلدىم. بىراق تەڭرىقۇت خەن سۇلالىسىنىڭ پەرمانلىق رىنى زادىلا كۆزگە ئىلماي، داۋاملىق بۇلاڭ - تالاڭ قىلىپ كەلدى. چېگرىدىكى ئەسكەر ۋە پۇقرالار ئېغىر زىيانغا ئۇچرىدى. ئۇلارغا بەك ئېچىنمەن. ھازىر ئەسكەر چىقىرىپ، ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلماقچىمەن. سىلەرچە بۇ قانداق بولار؟»

دەپ سورىغاندا، سورۇنبەگ (7) ۋاڭ خۇي (8) ھۇجۇم قىلىش كېرەك دەپ تەكىلىپ بەردى. شۇ يىلى ئالتىنچى ئايدا خەن ۋۇدى باش تەپتىش بەگ خەن ئەنگو (9) نى مۇھاپىزەتچى قوشۇن سانغۇنى، ياساۋۇل بەگ لى گۇاڭنى ئالىپ چەۋەنداز سانغۇن، ئوردا مىراقۇلى (10) گۇڭسۇن خې (11) نى يېپىنىك ھارۋىلىقلار سانغۇنى (12)، سورۇنبەگ ۋاڭ خۇينى تۇراقلىق قوشۇن (13) سانغۇنى، كېڭەش بەگ (14) لى شى (15) نى باتۇر قوشۇنلار سانغۇنى (16) قىلىپ تەيىنلەپ، ئۇلارنى 300 مىڭ كىشىلىك قوشۇن بىلەن مايبى يېنىدىكى بىر جىل خىدا تۇرغۇزدى، ھۇن تەڭرىقۇتىنى ئالداپ چېگرا - قورۇلغا كىرگۈزۈۋېلىپ، ئاندىن ئۇنىڭغا ئۇشتۇتۇت ھۇجۇم قىلماقچى بولدى. تەڭرىقۇت چېگرىغا كىرىپلا، خەن سۇلالىسى قوشۇنىنىڭ بۆكتۈرمىدە ئىكەنلىكىنى سېزىپ قالغاچقا، ئالدىراپ - تېنەپ چېكىندى. شۇنىڭ بىلەن بۇ ھەربىي ھەرىكەت ئالتىنچى ئايدا توختاپ قالدى. سانغۇن ۋاڭ خۇي ھونلارغا يوشۇرۇنۇپ زەربە بېرىش پىلانىنى بىرىنچى بولۇپ ئوتتۇرىغا قويغان بولسىمۇ، لېكىن ھۇنلارنىڭ ھەربىي ترانسپورت قىسىملىرىغا تەشەببۇسكارلىق بىلەن ھۇجۇم قىلىنغانلىقى ئۈچۈن، تۈرمىگە تاشلىنىپ ئۆلتۈرۈلدى.

«خەننامە»، 1 - توم، 162 - 163 - بەتلەر.

م.ب. 129 - يىلى (خەن ۋۇدى يۈەنگۇاڭنىڭ ئالتىنچى يىلى) ئەتىيازدا، ھۇنلار شاڭگۇ (17) ۋىلايىتىگە بېسىپ كىرىپ، بەگ - بىگات ۋە پۇقرايى - پەقىرلەرنى تالان - تاراج قىلدى ۋە ئۆلتۈردى. خەن ۋۇدى ھارۋا - ئاتلىقلار سانغۇنى ۋېي چىڭ (18) نى شاڭگۇدىن، چەۋەندازلار سانغۇنى گۇڭسۇن ئاۋ (19) نى دەيجۇن (20) ۋىلايىتىدىن، يېپىنىك ھارۋىلىقلار سانغۇنى گۇڭسۇن خېنى يۈنجۇڭ ۋىلايىتىدىن، ئالىپ چەۋەنداز

سانغۇن لى گۇاڭنى يەنمەن ۋىلايىتىدىن ۋىلايەتتە تەڭلا ھۇجۇم قوزغاشقا بۇيرۇدى. ۋېي چىڭ لۇڭچىڭ (21) شەھەر رىگىچە ھۇجۇم قىلىپ بېرىپ 700 كىشىنى ئۆلتۈردى ۋە ئەسىر ئالدى. لى گۇاڭ بىلەن گۇڭسۇن ئاۋ بىر مۇنچە تالاپەت لەرنى بېرىپ قېچىپ كەلدى. شۇڭا خەن ۋۇدى يارلىق چۈشۈرۈپ يات قورۇملار قەدىمدىن تارتىپ ۋەدىسىگە ۋاپا قىلىپ مايدۇ. يېقىندىن بېرى ھۇنلار چېگرىمىزغا بىرقانچە قېتىم تاجاۋۇز قىلدى. شۇڭا سانغۇن - سەركەردىلەرنى قوشۇن بىلەن جازا يۈرۈشى قىلىشقا ئەۋەتتىم. قەدىمكى زاماندا قوشۇنلارنىڭ جەڭگىۋار كۈچى ۋە ئىنتىزامچانلىقىنى ئاشۇرۇش ئۈچۈن، جەڭگە ئاتلىنىشتىن بۇرۇن ئەسكەرلەر تەربىيىلەنەتتى. غەلىبە بىلەن قايتقاندا تەرتىپكە سېلىناتتى. ھازىر ھونلار تاجاۋۇز قىلىپ ۋاتقان جىددىسى بىر پەيتتە، بۇ سانغۇن - سەركەردىلەر، ھەربىي ئەمەلدارلارنىڭ تۇنجى قېتىم بىر يەرگە توپلىنىشى بولغانلىقتىن، يۇقىرى - تۆۋەندىكىلەر ئۆزئارا ياخشى تونۇش مايدۇ. دەيجۈن ۋىلايىتى سانغۇنى گۇڭسۇن ئاۋ ۋە يەنمەن ۋىلايىتى سانغۇنى لى گۇاڭنىڭ قول ئاستىدىكى ئادەملىرى قابىلىيەتسىز، ئۇنىڭ ئۈستىگە چېرىكچىلەر (22) ھەربىي بۇيرۇققا بويسۇنماي، خالىغىنىچە ئىش قىلىپ، قوشۇنلىرىنى تاشلاپ قاچقان. تۆۋەن دەرىجىلىك ئەمەلدارلارمۇ مەنى قىلىش بۇيرۇقلىرىغا خىلاپلىق قىلغان. ئۇرۇش دەستۇرىدا: ئەسكەر - لەرنى تىرىشىپ مەشىق قىلدۇرماسلىق ۋە ئۇلارغا سەۋرچانلىق بىلەن تەربىيە بەرمەسلىك، سانغۇن - سەركەردىلەرنىڭ سەۋەنلىكى، سانغۇن - سەركەردىلەرنىڭ بۇيرۇقى قاتتىق بولسىمۇ، ئەگەر ئەسكەرلەر جەڭدە پىداكارلىق قىلمىسا، بۇ ئەسكەر - لەرنىڭ گۇناھى بولىدۇ، دەپ بەلگىلەنگەن. سانغۇن گۇڭسۇن ئاۋ بىلەن سانغۇن لى گۇاڭ ئوردا ئەھكام ۋەزىرى (23) گە سوراققا بېرىلدى. ئۇلار قانۇن بويىچە جازالىنىدۇ. ئەسكەر -

لەرنىمۇ ھەربىي تۈزۈم بويىچە جازالاش — دائىشمەن خانلارنىڭ قىلىدىغان ئىشى ئەمەس. ئەسكەرلەر قانۇنغا خىلاپلىق ئىش قىلغان تەقدىردىمۇ، ئۇلارنىڭ نومۇسىنى ئاقلاپ، خاتالىقىنى تۈزىتىپ، توغرا يولغا قايتىپ كېلىشىنى ئۈمىد قىلىمەن. ئەگەر ئۇلار جازاغا تارتىلسا، مۇنداق پۇرسەتكە ئىگە بولالماي قالىدۇ. شۇڭا مەن ھازىر بۇ قېتىم يەنىمىن ۋە دەيجۈن ۋىلايەتلىرىدە قانۇنغا خىلاپلىق قىلغان ئەسكەرلەر گۇناھىدىن كەچۈرۈم قىلىنسۇن دەپ يارىلىق چۈشۈردۈم» دېدى. («خەننامە»، 1 - توم، 165 - بەت).

م.ب. 129 - يىلى (خەن ۋۇدى يۈەنگۇاڭنىڭ ئالتىنچى يىلى) كۈزدە، ھۇنلار چېگرا رايونلارغا تاجاۋۇز قىلىپ، بۇلاڭ - تالاڭ قىلغاچقا، خەن ۋۇدى سانغۇن خەن ئەنگونى يۇياڭ (24) ۋىلايىتىنى مۇداپىئە قىلىشقا ئەۋەتتى. («خەننامە»، 1 - توم، 166 - بەت).

م.ب. 128 - يىلى (خەن ۋۇدى يۈەنشۇ (25) نىڭ بىرىنچى يىلى) كۈزدە، ھۇنلار لياۋشى (26) ۋىلايىتىگە بېسىپ كىرىپ، ۋالىينى ئۆلتۈردى. يۇياڭ ۋە يەنىمىن ۋىلايەتلىرىگە ھۇجۇم قىلىپ، بۇ ئىككى ۋىلايەتنى ساقلاۋاتقان كاھېگ لەرنى مەغلۇپ قىلدى ھەمدە 3000 دىن ئارتۇق ئادەمنى ئۆلتۈردى ۋە تالان - تاراج قىلدى. خەن ۋۇدى سانغۇن ۋېي چىڭنى يەنىمىن ۋىلايىتىدىن، سانغۇن لى شىنى دەيجۈن ۋىلايىتىدىن ھۇنلارغا تەڭلا ھۇجۇم قوزغاشقا بۇيرۇدى. ئۇلار ھۇنلارنىڭ نەچچە مىڭ ئادىمىنى ئۆلتۈردى ۋە ئەسىر ئالدى. («خەننامە»، 1 - توم، 169 - بەت).

م.ب. 127 - يىلى (خەن ۋۇدى يۈەنشۇنىڭ ئىككىنچى يىلى) ئەتىيازدا، ھۇنلار شاڭگۇ، يۇياڭ ۋىلايەتلىرىگە ھۇجۇم

قىلىپ، 1000 دىن ئارتۇق ئەمەلدار ۋە پۇقرانى ئۆلتۈردى
ھەم تالان - تاراج قىلدى. خەن ۋۇدى سانغۇن ۋېي چىڭ
بىلەن لى شىنى يۈنجۇڭدىن ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتتى.
ئۇلار گاۋچۆ(27) گە بېرىپ ئاندىن يەنە غەربكە قاراپ
ماڭدى ۋە فۇلى(28) قورغىنىغا كېلىپ، ھۇنلارنىڭ بىرنەچچە
مىڭ ئادىمىنى ئۆلتۈردى ھەمدە ئەسىر ئالدى. خېنەن(29)
رايونىنى تارتىۋېلىپ، شوفاڭ(30) ۋە ۋۇيۈەن(31) ۋىلايەت
لىرىنى تەسىس قىلدى.

«خەننامە»، 1 - توم، 170 - بەت).

م.ب. 126 - يىلى (خەن ۋۇدى يۈەنشۇنىڭ ئۈچىنچى
يىلى) يازدا، ھۇنلار دەيجۇن ۋىلايىتىگە ھۇجۇم قىلىپ، ۋالىي
گۇڭ يوۋ(32) نى ئۆلتۈردى. ئاندىن يەنىمىن ۋىلايىتىگە بېسىپ
كىرىپ، 1000 دىن ئارتۇق ئادەمنى ئۆلتۈردى ۋە تالان -
تاراج قىلدى... كۆزدە شوفاڭ شەھىرى سېلىندى.

«خەننامە»، 1 - توم، 171 - بەت).

م.ب. 125 - يىلى (خەن ۋۇدى يۈەنشۇنىڭ تۆتىنچى
يىلى) يازدا، ھۇنلار دەيجۇن، دىڭشياڭ(33) ۋە شاڭجۇن ۋى-
لايەتلىرىگە بېسىپ كىرىپ، بىرنەچچە مىڭ ئادەمنى ئۆلتۈردى
ۋە تالان - تاراج قىلدى.

«خەننامە»، 1 - توم، 171 - بەت).

م.ب. 124 - يىلى (خەن ۋۇدى يۈەنشۇنىڭ بەشىنچى
يىلى) ئەتىيازدا قاتتىق قۇرغاقچىلىق بولدى. ئالتە سانغۇن(34) ۋە
ئۇلارنىڭ 100 نەچچە مىڭ كىشىلىك قوشۇنى ئۇلۇغ سانغۇن
ۋېي چىڭنىڭ باشچىلىقىدا شوفاڭ ۋە گاۋچۆدىن ھۇنلارغا
ھۇجۇم قوزغاپ 15 مىڭ ئادەمنى ئۆلتۈردى ۋە ئەسىر ئالدى.
«خەننامە»، 1 - توم، 171 - بەت).

م.ب. 124 - يىلى (خەن ۋۇدى يۈەنشۇنىڭ بەشىنچى يىلى) كۈزدە، ھۇنلار دەيجۇن ۋىلايىتىگە ھۇجۇم قىلىپ، دەپ-جۇن كاھېيىكى جۇياڭ (35) نى ئۆلتۈردى.
(«خەننامە»، 1 - توم، 172 - بەت).

م.ب. 123 - يىلى (خەن ۋۇدى يۈەنشۇنىڭ ئالتىنچى يىلى) ئىككىنچى ئايدا ئۇلۇغ سانغۇن ۋېي چىڭ ئالتە سانغۇن (36) ۋە 100 نەچچە مىڭ كىشىلىك ئاتلىق قوشۇننى باشلاپ، دىڭشياڭ ۋىلايىتىدىن ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنىڭ 3000 دىن ئارتۇق ئادىمىنى ئۆلتۈردى. ئۇ غەلبە بىلەن قايتىپ كېلىپ، دىڭشياڭ، يۈنجۇڭ ۋە يەنمېن ۋىلايەتلىرىدە ئەسكەرلىرىنى دەم ئالدۇردى. خەن ۋۇدى ئومۇمىي كەچۈرۈم قىلىش يارىلىقى چۈشۈردى. تۆتىنچى ئايدا ۋېي چىڭ يەنە ئالتە سانغۇن (37) باشلىق زور قوشۇننى باشلاپ، قۇملۇقتىن ئۆتۈپ، چوڭ غەلبىگە ئېرىشتى. بىراق تۇرشاۋۇل سانغۇن (38) چاۋسۇن (39) ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولۇپ ھۇنلارغا تەسلىم بو-لۇپ كەتتى. ئوڭ قانات سانغۇن سۇجىيەن (40) نىڭ قوشۇنى تامامەن ھالاك بولۇپ ئۆزى يالغۇز قېچىپ كەلگەچكە ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىندى، ئۇ گۇناھى ھېسابىغا ئالتۇن ۋە تاۋار - دۇردۇن تۆلەپ قۇتۇلغان بولسىمۇ، لېكىن ئاددىي پۇقرالىققا چۈشۈرۈلدى.

ئالتىنچى ئايدا خەن ۋۇدى يارىلىق چۈشۈرۈپ: «ھازىر خۇاڭخې دەرياسى بويلىرىدىكى بەگلىكلەر بىرلىككە كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن شىمالىي چېگرا رايونىمىز تېخى تىنچىپ كەتكىنى يوق. مەن شۇ يەردىكى ئازاب - ئوقۇبەت ئىچىدە قالغان ئەمەلدار ۋە پۇقرالاردىن بەك ئەنسىرەيمەن. ئۇلۇغ سانغۇن ۋېي چىڭ يېقىندا شوفاڭ ۋىلايىتىنى كۆزدىن كەچۈر-دى. ھۇنلارغا جازا يۈرۈشى قىلىپ 18 مىڭ ئادەمنى ئۆلتۈر-»

دى ۋە ئەسىر ئالدى. بىر ئۈرۈمگۈم ئەمەلدار بولۇش سالاھىيەتتىن مەھرۇم قىلىنغان كىشىلەر ۋە جىنايەتچىلەرنىڭ ھەممىسى ئالاھىدە مۇكاپاتقا ئېرىشتى ۋە قويۇپ بېرىلدى ياكى قاماق مۇددىتى قىسقارتىلدى. ئۇلۇغ سانغۇن ۋېي چىڭ ئارقا - ئارقىدىن غەلبە قىلىپ، ھۇنلارنىڭ 19 مىڭ ئادىمىنى ئۆل تۈردى ۋە ئەسىر ئالدى. ئەمەلدار ۋە ئەسكەرلەرگە تۆھپىسىگە قاراپ ئۇنۋان ئىنتام قىلىندى. ئۇلار ئۆز ئۇنۋانىنى ساتماقچى بولسىمۇ، بىراق بۇ ھەقتە بىرەر نىزام بولمىغانلىقى ئۈچۈن مۇنداق قىلالمىدى. ۋەزىر - ۋۇزرالار مۇھاكىمە قىلىپ «ھازىر بىر نىزام تۈزۈپ چىقىلسا» دېيىشتى. ۋەزىر - ۋۇزرالار ئەسكەرلەرنى رىغبەتلەندۈرۈش ئۈچۈن خاندىن ئۇرۇشتا خىزمەت كۆرسەتكەنلەرگە ئەمەل بېرىش نىزامى تۈزۈپ يولغا قويۇشنى تەلەپ قىلدى.

(«خەننامە»، 1 - توم، 172 - بەت).

م.ب. 122 - يىلى (خەن ۋۇدى يۈەنشۇ (41) نىڭ بىرىنچى يىلى) بەشىنچى ئاينىڭ ئاخىرلىرىدا، ھۇنلار شاڭگۇ ۋىلايىتىگە ھۇجۇم قىلىپ، بىرنەچچە يۈز ئادەمنى ئۆلتۈردى.

(«خەننامە»، 1 - توم، 175 - بەت).

م.ب. 121 - يىلى (خەن ۋۇدى يۈەنشۇنىڭ ئىككىنچى يىلى) ئۈچىنچى ئايدا، قىران چەۋەنداز سانغۇن (42) خوجۇبىڭ (43) خەن ۋۇدىنىڭ بۇيرۇقى بىلەن لۇڭشى ۋىلايىتىدىن چىقىپ، گاۋلەن (44) تېغىغا قەدەر باردى ۋە ھونلارنىڭ 8000 دىن ئارتۇق ئادىمىنى ئۆلتۈردى.

شۇ يىلى يازدا، قىران چەۋەنداز سانغۇن خوجۇبىڭ بىلەن سانغۇن گۇڭسۇن ئاۋ بېيىدى ۋىلايىتىدىن يولغا چىقىپ 2000 چاقىرىمدىن ئوشۇق يول ماڭدى، جۈيەن (45) دىن

تۆتۈپ، ھۇنلارنىڭ 30 مىڭدىن ئارتۇق ئادىمىنى ئۆلتۈردى ۋە ئەسر ئالدى.

ھۇنلار يەنمېن ۋىلايىتىگە ھۇجۇم قىلىپ، بىرنەچچە يۈز ئادەمنى ئۆلتۈردى ۋە تالان - تاراج قىلدى. خەن ۋۇدى ياساۋۇلبەگ جاڭ چيەن(46) ۋە قوۋۇقچىباشى لى گۇاڭنى يۇبېيىڭ(47) دىن ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتتى. لى گۇاڭ ھۇنلارنىڭ 3000 دىن ئارتۇق ئادىمىنى ئۆلتۈرگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۆزىمۇ 4000 دەك بەگ - چېرىكىدىن ئاپ رىلىپ ئۆزى يالغۇز قېچىپ كەلدى. گۇڭسۇن ئاۋ بىلەن جاڭ چيەنلەرگە ۋاقىتىدا يېتىپ بارالمىغانلىقى ئۈچۈن قانۇن بو- يىچە ئۆلۈم جازاسى بېرىشكە تېگىشلىك بولسىمۇ، گۇناھى ھېسابىغا ئالتۇن، تاۋار - دۈردۇن تۆلەپ قۇتۇلدى ۋە ئاددىي پۇقرالىققا چۈشۈرۈلدى.

شۇ يىلى كۈزدە ھۇنلار خانى قۇنشار خاقان(48) شۇ- تۇققان(49) نى ئۆلتۈرۈپ، ئۇنىڭ ۋە ئۆزىنىڭ بولۇپ 40 مىڭدىن ئارتۇق ئادەم بىلەن خەن سۇلالىسىگە ئەل بولدى. خەن ۋۇدى ئۇلارنى بەش ۋاسسال(50) قىلىپ ئورۇنلاش- تۇردى. ئۇلارغا قاراشلىق يەرلەر ۋۇۋېي(51) ۋە جىيۇچۇن(52) دىن ئىبارەت ئىككى ۋىلايەتكە ئۆزگەرتىلدى.

(«خەننامە»، 1 - توم، 176 - 177 - بەتلەر).

م.ب. 120 - يىلى خەن ۋۇدى (يۈەنشۇنىڭ ئۈچىنچى يىلى) كۈزدە ھۇنلار يۇبېيىڭ، دىڭشياڭ ۋىلايەتلىرىگە ھۇجۇم قىلىپ 1000 دىن ئارتۇق ئادەمنى ئۆلتۈردى ۋە تالان - تاراج قىل- دى. لۇڭشى، بېيىدى، شاڭجۇن ۋىلايەتلىرىدىكى چېگرا مۇدا- پىئە قوشۇنلىرىنىڭ تېڭى قىسقارتىلدى.

(«خەننامە»، 1 - توم، 177 - بەت).

م.ب. 119 - يىلى (خەن ۋۇدى يۈەنشۇنىڭ تۆتىنچى يىلى) يازدا ئۇلۇغ سانغۇن ۋېي چىڭ تۆت سانغۇن (53) نى باشلاپ دىڭشياڭ ۋىلايىتىدىن، سانغۇن خۇچۇبىڭ دەيجۇن ۋىلايىتىدىن 50 مىڭدىن ئارتۇق ئاتلىق ئەسكەرنى ئېلىپ ئاتلاندى. چەۋەندازلار بىلەن بىللە ماڭغان پىيادە ئەسكەرلەر بىرنەچچە يۈز مىڭغا يېتەتتى. ۋېي چىڭ قۇملۇقىنىڭ شىمالىدا ئىچىسە (54) تەڭرىقۇتنى قورشىۋېلىپ، ئۇنىڭ 19 مىڭ ئادىمىنى ئۆلتۈردى، تەڭرىقۇتنى تىيەننەن تېغى (55) غا قەدەر قوغلاپ بېرىپ قايتتى.

خۇچۇبىڭ ھۇنلارنىڭ سول قول بىلىكخانى (56) بىلەن سوقۇشۇپ، ھۇنلارنىڭ 70 مىڭدىن ئارتۇق ئادىمىنى ئۆلتۈردى ۋە ئەسىر ئالدى. لاڭجۇشۇ (57) تېغىدا تائەت - ئىبادەت قىلىپ، ئاندىن قايتىپ كەلدى.

ئۇرۇشتا ئىككى قوشۇندىن ئۆلگەن ئادەم بىرنەچچە تۈمەنگە يەتكەنىدى. تۇرشاۋۇل سانغۇن لى گۇاڭ بىلەن ھىمات چى سانغۇن (58) جاۋيسىجى (59) لار كېچىكىپ قالغانلىقى ئۈچۈن لى گۇاڭ ئۆلۈۋالدى، جاۋيسىجى گۇناھى ھېسابىغا ئالتۇن ۋە تاۋار - دۇردۇن تۆلەپ ئۆلۈمدىن قۇتۇلۇپ قالدى. («خەننامە»، 1 - توم، 178 - بەت).

م.ب. 117 - يىلى (خەن ۋۇدى يۈەنشۇنىڭ ئالتىنچى يىلى) توققۇزىنچى ئايدا باش ئەمىر لەشكەر (60) قىران چەۋەنداز سانغۇن خۇچۇبىڭ كېسەل بولۇپ ئۆلدى. («خەننامە»، 1 - توم، 181 - بەت).

م.ب. 112 - يىلى (خەن ۋۇدى يۈەندىڭ (61) نىڭ بەشىنچى يىلى) توققۇزىنچى ئايدا، غەربىي چىياڭلار (62) دىن 100 مىڭ كىشى ئىسيان كۆتۈردى، ئۇلار ھۇنلار بىلەن تىل بى-

رىكتۇرۇپ، گۇئەن(63) ناھىيىسىگە ھۇجۇم قىلدى ۋە فۇخەن(64) ناھىيىسىنى قورشىۋالدى. ھۇنلار ۋۇيۈەن ۋىلايىتىگە ھۇجۇم قىلىپ، ۋالىينى ئۆلتۈردى.

م.ب. 111 - يىلى (خەن ۋۇدى يۈەندىگىنىڭ ئالتىنچى يىلى) ئونىنچى ئايدا لۇڭشى، تىيەنشۈي(65)، ئەندىڭ(66) دىن ئىبارەت ئۈچ ۋىلايەتنىڭ چەۋەنداز ۋە قوشبېشىلىرى، خېنەن، خېنېننىڭ پىيادە ئەسكەرلىرىدىن جەمئىي 100 مىڭ كىشى سانغۇن لىشى ۋە قوۋۇقچىباشى شۇزىۋېيلەرنىڭ باشچىلىقىدا غەربىي چياڭلارغا جازا يۈرۈشى قىلىپ ئۇلارنى تىنچىتتى. «خەننامە»، 1 - توم، 188 - بەت).

م.ب. 111 - يىلى (خەن ۋۇدى يۈەندىگىنىڭ ئالتىنچى يىلى) كۈزدە، خەن ۋۇدى يەنە فۇجۇ(67) سانغۇنى گۇڭسۇن خېنى جىيۈيۈەندىن، ھۇن دەرياسى(68) سانغۇنى جاۋپونۇ(69) نى لىڭجۇ(70) دىن ئىككى تەرەپلەپ ھونلارغا ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتتى. ئىككىلا قوشۇن 2000 چاقىرىمدىن ئارتۇق يول ماڭغان بولسىمۇ، دۈشمەننى تاپالماي قايىتىپ كەلدى. شۇنىڭ بىلەن خەن ۋۇدى ۋۇۋېي ۋە جىۋچۈەن ۋىلايەتلىرىدىن بىر قىسىم جايلارنى ئايرىپ، جاڭيې(71) ۋە دۇنخۇاڭ(72) ۋىلايەتلىرىنى تەسىس قىلدى ۋە پۇقرالارنى كۆچۈرۈپ بۇ يەرنىڭ ئاھالىسىنى تولۇقلىدى.

م.ب. 110 - يىلى (خەن ۋۇدى يۈەنڧىڭ(73) نىڭ بىرىنچى يىلى) ئونىنچى ئايدا، خەن ۋۇدى يارلىق چۈشۈرۈپ: «جەنۇبىي يۆلەر(74) بىلەن شەرقىي ئوۋلار(75) گۇناھلىق رىنى بويۇنلىرىغا ئالدى. سراق غەرب ۋە شىمالدىكى يات قوۋملار بىز بىلەن تېخى ئىناق ئەمەس. مەن چېڭگا رايونلارنى كۆز-

دىن كەچۈرمىەن، ئەسكەرلەرنى خىلاپ، قوشۇنلارنى تەرتىپكە سېلىپ، ھەربىي تەمتەكنى ئۆزۈم تۇتىمەن. 12 سانغۇن تە يىنلەپ، شەخسەن ئۆزۈم باشچىلىق قىلىمەن» دېدى ۋە يۈن ياك (76) ناھىيىسىدىن يولغا چىقىپ، شاگجۈن، شىخې، ۋۇيۈەنلەر ئارقىلىق سەددىچىن (77) دىن ئۆتۈپ، شىمالدا چەنيۈتەي (78) گە كەلدى، ئايلىنىپ شىفاڭ ۋىلايىتى ئارقىلىق بېيخې (79) دەرياسىغا قەدەر باردى. شەخسەن خەن ۋۇدى قوماندانلىقىدىكى 180 مىڭ چەۋەنداز تۇغ - ئەلەملىرىنى لەپىلدەتتى، داغدۇغا بىلەن 1000 چاقىرىمدىن ئوشۇق يول مېڭىپ ھۇنلارغا ھەيۋە قىلدى. خەن ۋۇدى ئەۋەتكەن ئەلچى ئۇۋى تەڭرىقۇت (80) قا: «چەنۇبىي يۇلەر خانىنىڭ كاللىسى خەن ئوردىسىنىڭ شىمالىي راۋىقىغا ئېسىلدى. ئەگەر تەڭرىقۇت ئۇرۇشقا چىقالايدىغان بولسىڭىز، خانىمىز ئۆزى لەشكەر تارتىپ، چېگرىدا كۈتۈپ تۇرۇۋاتىدۇ. چىقالىمىسىڭىز، دەرھال باش ئېگىپ، خەن سۇلالىسىگە ئەئىيان بولۇشىڭىز كېرەك. قۇملۇقتىكى بۇ جاپالىق ۋە سوغۇق جايدا تۇرۇۋېرىش نىڭ نېمە ھاجىتى؟!» دەيدۇ. ھۇنلار قورققىنىدىن دېمى ئىچىپ گە چۈشۈپ ھېچ نەرسە دېيەلمەي قالىدۇ.

قوشۇن بىلەن قايتىۋاتقان خەن ۋۇدى چىياۋشەن (81) تېغىغا كەلگەندە، خۇاڭدى (82) ئاستانىسىدە نەزىر - چىراق ئۆتكۈزۈپ، ئاندىن گەنچۈەن قەسىرىگە قايتىپ كەلدى.
«خەننامە»، 1 - توم، 189 - بەت).

م.پ. 108 - يىلى (خەن ۋۇدى يۈەنغېڭىنىڭ ئۈچىنچى يىلى) يەتتىنچى ئايدا، ۋۇدۇ ۋىلايىتى (83) دىكى دىلار (84) ئىسيان كۆتۈردى. خەن سۇلالىسى بىر قىسىم دىلارنى جىۋچۈەن ۋىلايىتىگە كۆچۈردى.

«خەننامە»، 1 - توم، 194 - بەت).

م.پ. 107 - يىلى (خەن ۋۇدى يۈەنغېڭنىڭ تۆتىنچى يىلى) كۈزدە، خەن ۋۇدى ھۇنلار ئاجىزلاشتى، پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ئۇلارنى بويسۇندۇرۇش كېرەك دەپ ھېسابلاپ، ئۇلارنى تەسلىم بولۇشقا ئۈندەپ ئەلچى ئەۋەتتى. تەڭرىقۇت ئۇۋېي ئەۋەتكەن ئەلچى خەن سۇلالىسى پايتەختىدە ئاغرىپ ئۆلۈپ قالدى. شۇڭا ھۇنلار ئەسكەر چىقىرىپ چېگرىغا بېسىپ كىرىپ، پاراكەندىچىلىك تۇغدۇردى. خەن ۋۇدى ھۇنلارنى يوقا تاقۇچى سانغۇنى گۇچاڭ (85) نى مۇداپىئە ئۈچۈن قوشۇن بىلەن شوفاڭ ۋىلايىتىدە تۇرۇشقا ئەۋەتتى.

(«خەننامە»، 1 - توم، 196 - بەت).

م.پ. 106 - يىلى (خەن ۋۇدى يۈەنغېڭنىڭ بەشىنچى يىلى) تۆتىنچى ئاينىڭ ئاخىرلىرى يازدا باش ئەمىر لەشكەر، ئۇلۇغ سانغۇن ۋېي چىڭ كېسەل بولۇپ ئۆلدى.

(«خەننامە»، 1 - توم، 197 - بەت).

م.پ. 104 - يىلى (خەن ۋۇدى تەيجۇ (86) نىڭ بىرىنچى يىلى) يازدا خەن ۋۇدى يىنيۇ سانغۇنى گۇڭسۇن ئاۋنى چېگرا قورۇللىرى سىرتىدىكى ئەل بولغانلارنى قوبۇل قىلىش شەھىرى (87) نى سېلىشقا ئەۋەتتى.

شۇ يىلى 8 - ئايدا خەن ۋۇدى جايلارنى كۆزدىن كەچۈرگىلى چىقىپ، ئەندىڭ ۋىلايىتىگە باردى. سۇتۇرشنا (88) سانغۇنى لى گۇاڭلى (89) خەن ۋۇدىنىڭ بۇيرۇقى بويىچە چېگرا رايونلارنى مۇداپىئە قىلىش ئۈچۈن، پۈتۈن مەملىكەتتىكى جىنايەتچىلەرنى يىغىپ، پەرغانە (90) گە يۈرۈش قىلدى. («خەننامە»، 1 - توم، 200 - بەت).

م.پ. 103 - يىلى (خەن ۋۇدى تەيجۇنىڭ ئىككىنچى يىلى) كۈزدە، جۈنجى (91) سانغۇنى جاۋپونۇ خەن ۋۇدىنىڭ بۇيرۇقى

بىلەن 20 مىڭ چەۋەندازنى باشلاپ، شىۋىڭ ۋىلايىتىدىن ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلغان بولسىمۇ، پۈتۈنلەي تارمار بولدى. («خەننامە»، 1 - توم، 201 - بەت).

م.ب. 102 - يىلى (خەن ۋۇدى تەيجۇنىڭ ئۈچىنچى يىلى) يازدا قوۋۇقچىباشى شۈزىۋېي ۋۇيۈەن ۋىلايىتى چېگرا قورۇلىبىرى سىرتىدىكى قورغاننى غەربىي شىمالغا لۇچۇ تاغلىرى (92) غىچە ئۇزارتىشقا ئەۋەتىلدى ۋە بۇ جايلارغا گېزەكچى قوشۇنلار سانغۇنى خەن يىۋى (93) تۇرغۇزۇلدى. يەنە قونداقلىق ئوقىيالىقلار كاھېگى لۇبۇدى (94) جۈيەن شەھىرى (95) نى سېلىشقا ئەۋەتىلدى. شۇ يىلى كۈزدە ھۇنلار دىڭشىياڭ ۋە يۈنجۇڭ ۋىلايەتلىرىگە ھۇجۇم قىلىپ، بىرنەچچە مىڭ ئادەمنى ئۆلتۈردى ۋە تالان - تاراج قىلدى ھەمدە قوۋۇقچىباشى شۈزىۋېي يېقىنىدا سالغان قاراۋۇلخانلارنى بۇزۇپ تاشلىدى. يەنە جاڭيې، جىۋچۈەن ۋىلايەتلىرىگە بېسىپ كىرىپ، كاھېگلىرىنى ئۆلتۈردى.

(«خەننامە»، 1 - توم، 201 - بەت).

م.ب. 101 يىلى (خەن ۋۇدى تەيجۇنىڭ تۆتىنچى يىلى) ئەتىيازدا، سۇترىشنا سانغۇنى لى گۇاڭلى پەرغانە خانىنىڭ كالىسىنى ئېلىپ، چىلان تورۇق ئاتلارنى (تۇلپارلار) نى ئېلىپ كەلگەچكە، «تۇلپار ناخشىسى» يېزىلدى.

(«خەننامە»، 1 - توم، 202 - بەت).

م.ب. 100 - يىلى (خەن ۋۇدى تەيجۇنىڭ 96) نىڭ تۇنجى يىلى) ئۈچىنچى ئايدا ھۇنلار خەن سۇلالىسى ئەلچىلىرىنى قايتۇردى ۋە خەن سۇلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتىپ سوۋغا يوللىدى.

(«خەننامە»، 1 - توم، 202 - بەت).

م.ب. 99 - يىلى (خەن ۋۇدى تىيەنخەننىڭ ئىككىنچى يىلى) بەشىنچى ئايدا سۇترىشنا سانغۇن لى گۇاڭلى 30 مىڭ چەۋەنداز بىلەن جىۋچۈەندىن چىقىپ چىلەن (تەڭرى) تاغ لىرى (97) دا ئوڭ قول بىلىكخان بىلەن ئۇرۇشۇپ، ئۇنىڭ ئون نەچچە مىڭ ئادىمىنى ئۆلتۈردى ۋە ئەسىر ئالدى. يىنيۇ سانغۇنى گۇڭسۇن ئاۋ شىخې (98) ۋىلايىتىدىن، شىرمەت - چەۋەندازلار بېشى لى لىڭ (99) بەش مىڭ پىيادە ئەسكەر بىلەن جۇيەننىڭ شىمالىدىن چىقىپ چەتقۇ تەڭرىقۇت (100) بىلەن ئۇرۇشۇپ ئۇنىڭ 10 مىڭدىن ئارتۇق ئادىمىنى ئۆلتۈردى ۋە ئەسىر ئالدى. ئاخىرىدا لى لىڭ مەغلۇپ بولۇپ، ھونلارغا تەسلىم بولدى.

شۇ يىلى كۈزدە غەربىي يۇرت (قۇردىقار) (101) دىن چېب دىر (102) قاتارلىق ئالتە خانلىق ئەلچى ئەۋەتىپ، سوۋغا تەقدىم قىلدى.

«خەننامە»، 1 - توم، 203 - بەت.

م.ب. 98 - يىلى (خەن ۋۇدى تىيەنخەننىڭ ئۈچىنچى يىلى) كۈزدە، ھۇنلار يەنمېن ۋىلايىتىگە ھۇجۇم قىلدى. يەنمېن ۋىلايىتىنىڭ ۋالىيسى قورقۇپ قارشىلىق كۆرسەتمىگەنلىكى ئۈچۈن، كالىسى ئېلىنىپ سازايى قىلىندى.

«خەننامە»، 1 - توم، 204 - بەت.

م.ب. 97 - يىلى (خەن ۋۇدى تىيەنخەننىڭ تۆتىنچى يىلى) بىرىنچى ئايدا زىبارەتكە كەلگەن بەگلەر گەنچۈەن قەسىرىدە قوبۇل قىلىندى. مەملىكەت بويىچە چېگرا رايونلارغا بېرىپ ھەربىي خىزمەت ئۆتەشكە تېگىشلىك يەتتە خىل كىشى ۋە ئۆكەزلەرنى يىغىپ - توپلاش توغرىسىدا يارلىق چىقىرىلدى. سۇترىشنا سانغۇن لى گۇاڭلى 60 مىڭ چەۋەنداز ۋە 70 مىڭ

پىيادە ئەسكەر بىلەن شوفاڭ ۋىلايىتىدىن، يىنىيۇ سانغۇنى گۇڭسۇن ئاۋ 10 مىڭ چەۋەنداز ۋە 30 مىڭ پىيادە ئەسكەر بىلەن يەنىمىن ۋىلايىتىدىن، گېزەكچى قوشۇنلار سانغۇنى خەن يۇ 30 مىڭ پىيادە ئەسكەر بىلەن ۋۇيۈەن ۋىلايىتىدىن يولغا سېلىندى. قونداقلىق ئوقىيالىقلار كاھىبىگى لۇبودې 10 مىڭ دىن ئارتۇق پىيادە ئەسكەر بىلەن ئېرشى سانغۇن لى گۇاڭلىغا قوشۇلدى. لى گۇاڭلى چەتقۇ تەڭرىقۇت بىلەن شۇۋۇ(103) دەرياسىنىڭ جەنۇبىي ياقىسىدا ئۇدا ئون نەچچە كۈن ئۇرۇش قىلىپ، ھېچقانداق نەتىجىگە ئېرىشەلمىدى. گۇڭسۇن ئاۋمۇ سول قول بىلىكخان بىلەن ئۇرۇش قىلىپ ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچرىدى، شۇنىڭ بىلەن ھەر ئىككى قوشۇن چېكىنىپ كەتتى. («خەننامە»، 1 - توم، 205 - بەت).

م.ب. 94 - يىلى (خەن ۋۇدى تەيشى(104) نىڭ ئۇ-چىنچى يىلى) بىرىنچى ئايدا خەن ۋۇدى گەنجۈەن قەسىرىگە كېلىپ، چەت ئەللىك مېھمانلارنى كۈتتى. («خەننامە»، 1 - توم، 206 - بەت).

م.ب. 91 - يىلى (خەن ۋۇدى جېڭخې(105) نىڭ ئىككىنچى يىلى) توققۇزىنچى ئايدا ھۇنلار شاڭگۇ، ۋۇيۈەن ۋىلايەتلىرىگە ھۇجۇم قىلىپ، ئەمەلدار ۋە پۇقرالارنى ئۆلتۈردى ۋە تالان - تاراج قىلدى.

م.ب. 90 - يىلى (خەن ۋۇدى جېڭخېنىڭ ئۈچىنچى يىلى) بىرىنچى ئايدا خەن ۋۇدى يۇڭشىەن(106) ناھىيىسىنى كۆزدىن كەچۈرۈپ بولۇپ، ئەندىڭ، بېيىدى ۋىلايەتلىرىگە باردى. ھۇنلار ۋۇيۈەن، جىۈچۈەن ۋىلايەتلىرىگە ھۇجۇم قىلىپ، بۇ ئىككى ۋىلايەتنىڭ كاھىبەگلىرىنى ئۆلتۈردى.

ئۈچىنچى ئايدا سۇتىرىشقا سانغۇنى لى گۇاڭلى 70 مىڭ ئەسكەر بىلەن ۋۇيۈەن ۋىلايىتىدىن، باش تەپتىش بېگى شاڭ چيۇچېڭ (107) 20 مىڭ ئەسكەر بىلەن شىخې ۋىلايىتىدىن، چۇڭخې (108) بېگى ماتۇڭ (109) 40 مىڭ چە ۋەنداز بىلەن جىيۇچۈەن ۋىلايىتىدىن يولغا چىقتى. شاڭ چيۇ-چېڭ جۈنچى تېخىدا ھونلار بىلەن ئۇرۇشۇپ، ئۇلارنىڭ كۆپ ئادىمىنى ئۆلتۈردى. ماتۇڭ قوشۇن بىلەن چىلەن تاغلىرىغىچە باردى. ھۇنلار چېكىنىپ كەتتى. ماتۇڭ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، قوس خانلىقى (110) نى تەسلىم قىلدۇردى. شاڭ چيۇ-چېڭ ۋە ماتۇڭ قوشۇنلىرى بىلەن قايتىپ كەلدى. مەغلۇپ بولغان لى گۇاڭلى ھۇنلارغا تەسلىم بولدى.

(«خەننامە»، 1 - توم، 209 - بەت).

(1) خەن ۋۇدى (汉武帝، م.ب. 156 — 87) ئىسىم-فامىلىسى ليۇچېي (刘彻)، غەربىي خەن سۇلالىسى خانى جىڭ دى ليۇچىنىڭ ئوغلى. م.ب. 140 — 87 - يىللىرى ھۆكۈمدار بولغان. ئۇنىڭ سەلتەنەت دەۋرىدە سودا، مېتالچىلىق، تۈزۈمچىلىق، دېھقانچىلىق ۋە سۇ ئىنشائاتلىرى راۋاجلانغانىدى. چاڭ چيەننى غەربىي يۇرتقا ئىككى قېتىم ئەلچىلىككە ئەۋەتىپ، غەربىي يۇرتقا بولغان ھۆكۈمرانلىقىنى، ئىقتىسادىي ۋە مەدەنىي ئالاقىنى كۈچەيتتى. غەربىي جەنۇبتىكى قوۋملار ئىچىدە ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ يەتتە ۋىلايەت تەسىس قىلدى. ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىپ، ھۇنلارنىڭ شىمالدىكى تەھدىتىنى يوقاتتى. ئۇ ھۆكۈمرانلىق قىلغان دەۋردە دىنىي پائالىيەتلەرنى، نەزىر - چىراقلارنى كۆپ ئۆتكۈزۈپ، ھەددىدىن زىيادە ئىسراپچىلىق قىلدى. ئالۋان - سېلىقلارنى كۆپەيتتى. شۇڭا دېھقانلار زور كۆلەمدە ۋەيران بولغاچقا، م.ب. 99 - يىلى بەزى جايلاردا دېھقانلار قوزغىلاڭ كۆتۈرگەنىدى.

(بىر توملۇق «سىخىي»، 886 — 887 - بەتلەر).

(2) يۈەنگۇاڭ (元光) خەن خانى ۋۇدىنىڭ يىلىنامى.

م.ب. 134 - 129 - يىللىرى مەزگىلى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 653 - بەت).

(3) ياساۋۇلبەگ (卫尉) ساراي - ئوردا دەرۋازىلىرىنىڭ

مۇھاپىزەت ئىشلىرىغا مەسئۇل ئەمالدار، توققۇز ۋەزىرلىك قاتارىدا.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 404 - بەت).

(4) لى گۇاڭ (李广، م.ب.؟ - 119) غەربىي خەن

سۇلالىسىنىڭ ئاتاقلىق سانغۇنى. لۇڭشى ۋىلايىتىنىڭ چېڭجى

(ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ چىڭئەن ناھىيىسى) دېگەن يېزىدىن.

ماھىر چەۋەنداز ۋە مەرگەن. خەن ۋېنىدى دەۋرىدە غۇلام،

چەۋەندازلار مەھرەمبېگى ۋەزىپىلىرىنى ئۆتسەن. خەن چىڭدى

ۋە خەن ۋۇدى دەۋرلىرىدە لۇڭشى، بېيىدى ۋىلايەتلىرىگە ۋالىي بول

غان. م.ب. 134 - يىلى ياساۋۇلبەگلىككە تەيىنلەنگەن. ئۇ

يۇۋبېيىنىڭ ۋىلايىتىگە ۋالىي بولغاندا، ھۇنلار تەئەررۇز ۋە ھۇجۇم

قىلىشقا پېتىنالمىدى. «ئۇچار سانغۇن» دەپ نام ئالدى. م.ب.

119 - يىلى چوڭ سانغۇن ۋېي چىڭ بىلەن ھونلارغا قارشى يۈرۈشكە

چىققاندا، يولدىن ئادىشىپ ئەيسىلەنگەنلىكى ئۈچۈن ئۆزىنى ئۆل

تۈرۈۋالدى. ھۇنلار بىلەن چوڭ - كىچىك 70 نەچچە قېتىم جەڭ

قىلدى. باتۇر، جەڭ ماھىرى ئىدى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 1262 - بەت).

(5) ئالى چەۋەنداز (骁骑) قەھرىمان، جەسۇر مەنىسىدە

بولۇپ، بۇنداق جەسۇر چەۋەندازلارنىڭ قوماندانلىرى ئالى چەۋەن

داز سانغۇن (骁骑将军) دەپ ئاتىلاتتى.

(تۈزىتىلگەن «سىيۇەن»، 4 - توم، 3466 - بەت).

(6) چىڭ بۇشى (程不识) غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ

ئاتاقلىق سەركەردىلىرىدىن. خەن ۋېنىدى دەۋرىدە چېگرا ۋىلايەت

لەردە ۋالىي بولۇپ، ھۇنلارنىڭ تاجاۋۇزىدىن مۇداپىئە كۆرگەن

دى. قوشۇننى چىڭ تۇتاتتى.

(تۈزىتىلگەن «سىيۇەن»، 3 - توم، 2308 - بەت).

(7) سورۇنبەگى (大行) ئوردىغا كەلگەن مېھمانلارنى كۈتكۈچى ئەمەلدار.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 623 - بەت).

(8) ۋاڭ خۇي (王恢) خەن ۋۇدى دەۋرىدىكى سانغۇنلار-دىن. ھۇنلارغا قارشى ئۇرۇشتا خاتالاشقانلىقى ئۈچۈن قولغا ئېلىنىپ ئۆلتۈرۈلگەن.

(«خەننامە»، 1 - توم، 162 - 163 - بەتلەر).

(9) خەن ئەنگو (韩安国، م.ب.؟ - 127) غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى لياڭ بەگلىكىنىڭ چېگىن (ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسى لىنرۇ) دېگەن يېرىدىن. ۋۇ، چۇ قاتارلىق يەتتە بەگلىك پاراكەندىچىلىكىدە، ۋۇ بەگلىكى قوشۇنلىرىنى چېكىندۈرۈپ، شوھرەت قازاندى. خەن ۋۇدى دەۋرىدە باش تەپتىش بېگىلىكىگە تەيىنلىنىپ، كېيىن ياساۋۇلبەگ بولدى. ھۇنلارغا قارشى ئۇرۇشتا ئۆلۈپ كەلەر سانغۇنلۇقىغا بەلگىلىنىپ، يۇياڭ مۇداپىئەسىدە تۇردى، مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، يوۋبېيىڭگە كۆچتى. ئۇزۇن ئۆتمەي ئۆلدى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 1992 - بەت).

(10) ئوردا مىراقۇلى (太仆) خاننىڭ ئات - ئۇلاقلىرىنى ۋە ھارۋا - مەپىلىرىنى باشقۇرغۇچى ئەمەلدار.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 638 - بەت).

(11) گۇڭسۇن خې (公孙贺) ياش ۋاقتىدا چەۋەنداز ئىدى. خەن ۋۇدى دەۋرىدە ئوردا مىراقۇلى بولدى. كېيىن ھارۋا - ئاتلىقلار سانغۇنى بولۇپ، ھۇنلارغا قارشى ئۇرۇشلاردا خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، نەنجياۋ بېگىلىكى بېرىلگەنىدى. ئاخىرىدا زىنداندا ئۆلدى.

(«چۇڭگو كىشى ئىسىملىرى قامۇسى»، 36 - بەت).

(12) يېنىك ھارۋا (轻车) ھەربىيەدە قوللىنىلىدىغان يېنىك

ھارۇنلار بولۇپ، مۇنداق ھەربىي ھارۋىلىق قوشۇنلار قوماندانى يېنىك ھارۋىلىقلار سانغۇنى (轻车将军) دەپ ئاتىلاتتى.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن»، 4 - توم، 3024 - بەت).

(13) تۇراقلىق قوشۇن (将屯) مۇداپىئە ۋە ھەربىي

مەقسەتتە بىرەر يەرگە ئورۇنلاشقان قوشۇن.

(«خەننامە»، 1 - توم، 162 - 163 - بەتلەر).

(14) كېڭەشەك (太中大夫) ئوردا مەسلىھەتچىلىك

ئىشلىرىنى باشقۇرغۇچى ئەمەلدار.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن»، 1 - توم، 708 - بەت).

(15) لى شى (李息) يۈجىلىق. خەن جىڭدى دەۋرىدىن

خەن ۋۇدى دەۋرىگىچە ئۈچ قېتىم سانغۇن بولغان بولسىمۇ، خىزى مەت كۆرسىتىلمىدى. كېيىن كۆپرەك سورۇنبەگلىك قىلدى.

(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى قامۇسى»، 412 - بەت).

(16) نۆكەرلەر سانغۇنى (林官将军) باتۇر، جەڭگىۋار

ئەسكەرلەردىن تەركىب تاپقان قوشۇنلار سانغۇنى.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن»، 2 - توم، 1516 - بەت).

(17) شاڭگۇ (上谷) قەدىمكى ۋىلايەت. يېغىلىق دەۋرىدە

يەن بەگلىكى تەرىپىدىن تەسىس قىلىنغان. ۋىلايەت مەركىزى جۇياڭ. ئورنى ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسى چاڭجياكو، كىچىك ۋۇتەي شەن تېغىنىڭ شەرقى، چىچېڭ، بېيچىڭ شەھىرى يەنجىڭ ناھىيىسىنىڭ غەربىي ۋە ئىچكى سەددىچىن بىلەن چاڭپىڭ ناھىيىسىنىڭ شىمالىدىكى يەرلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 170 - بەت).

(18) ۋېي چىڭ (卫青، م.ب.؟ - 106) غەربىي خەن

سۇلالىسىنىڭ ئاتاقلىق سەركەردىسى. خېدۇڭ پىڭياڭ (ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسى لىنڧېننىڭ غەربىي جەنۇبى) لىق، ۋېي خانىشەنىڭ ئىنىسى. خەن ۋۇدى دەۋرىدە، ئۇلۇغ سانغۇنلۇققا كۆتۈرۈلۈپ، چاڭپىڭ بېگى بولدى. غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپىدە

ھۇنلار شىمالىي ۋىلايەتلەرگە ئۈزلۈكسىز پاراكەندىچىلىك سېلىپ تۇرغاچقا، م.ب. 127 - يىلى قوشۇنى بىلەن ھۇنلارغا قارشى يۈرۈش قىلدى. ۋېي چىڭ ھۇنلارنى مەغلۇپ قىلىپ، خېتاۋ رايونىنى كونترول قىلدى. م.ب. 119 - يىلى خۇجۇبىڭ بىلەن بىزلىكتە ھۇنلارنىڭ ئاساسىي كۈچىنى مەغلۇپ قىلدى. ئۇ ئىلگىرى - ئاخىر يەتتە قېتىم ھۇنلارغا قارشى يۈرۈش قىلىپ، ھونلارنىڭ خەن سۇلالىسىگە بولغان تەھدىتىنى يوقاتتى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 404 - بەت).

(19) گۇڭسۇن ئاۋ (公孙敖) غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ سانغۇنلىرىدىن، يىچۇلۇك. خەن جىڭدىنىڭ ئۆكەزلىرىدىن بولۇپ، خەن ۋۇدى دەۋرىدە چەۋەندازلار سانغۇنلۇقىغا تەيىنلەنگەندى. كېيىن يىنيۇ سانغۇنى بولىغىنىدا، ھۇنلارغا قارشى يۈرۈشكە چىقىپ كۆپ تالاپت بەرگەچكە، ئۆلۈمگە مەھكۇم قىلىنغان بولسىمۇ، يالغانلاردىن ئۆلۈۋېلىپ قۇتۇلۇپ قېلىپ بەش - ئالتە يىل خەلق ئىچىدە يوشۇرۇنۇپ يۈرگەن، ئاخىر بىلىنىپ قېلىپ ئۆلتۈرۈلگەن.

(«چۇڭگو كىشى ئىسىملىرى قامۇسى»، 36 - بەت).

(20) دەيجۇن (代郡) قەدىمكى ۋىلايەت. ئورنى بۈگۈنكى خېبېي ئۆلكىسى خۇەيئەن، ۋېيشيەن ناھىيىلىرىنىڭ غەربىي، سەنشى ئۆلكىسى ياڭگاۋ، خۇنيۈەن ناھىيىلىرىنىڭ شەرقىدىكى ئىچكى ۋە تاشقى سەددىچىن ئارىلىقىدىكى يەرلەر ھەم سەددىچىن سىرتىدىكى دۇڭياڭ دەرياسى ۋادىسىغا توغرا كېلىدۇ. مەركىزى دەيشيەن (بۈگۈنكى خېبېي ئۆلكىسى يۈشيەن ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا).

(بىر توملۇق «سىخەي»، 211 - بەت).

(21) تەختى ھۇن (龙城) ھۇن تەڭرىقۇتى نەزىر - چىراق بېرىپ، بەگ - خانلار بىلەن ئۇچرىشىدىغان يەر. ئورنى موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىدىكى ئورقۇن دەرياسىنىڭ غەربىدىكى

قوشۇ سايدام كۆلى ئەتراپىدا.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 1657 - بەت).

(22) چېرىكچى (校尉) ھەربىي ئۇنۋان. چىن سۇلالىسى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان. خەن ۋۇدى دەۋرىگە كەلگەندە سەككىز چېرىكچىلىك تەسىس قىلىنىپ، غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ ئالاھىدە قوشۇنلىرىغا باشچىلىق قىلدۇرۇلغانىدى. شەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە بىرئاز پەرقلىق بولدى. شۇنىڭدەك يەنە ئاز سانلىق مىللەتلەر رايونىدىكى قوماندانلارنىڭمۇ چېرىكچى ئاتىلىدىغانلىرى بولاتتى.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن»، 2 - توم، 1558 - بەت).

(23) ئوردا ئەھكام ۋەزىرى (廷尉, 大理, 军正) قانۇن ئىشلىرىنى باشقۇرغۇچى ئەمەلدار (廷尉, 军正) بولسا غاسلا ھەربىي ھەكەملىك قىلىدۇ.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 497 - بەت).

(24) يۇياڭ (渔阳) قەدىمكى ۋىلايەت. يېقىملىق دەۋرىدە يەن بەگلىكى تەسىس قىلغان. ئورنى بۈگۈنكى خېبېي ئۆلكىسى ۋېيچاڭ ناھىيىسىنىڭ جەنۇبى، جىيۈنخې دەرياسىنىڭ غەربى، تىەنجىن شەھىرىنىڭ شىمالى ۋە بېيجىڭ شەھىرىگە قاراشلىق خۇەيرۇ، تۇڭشېن ناھىيىلىرىنىڭ شەرقىدىكى جايلارغا توغرا كېلىدۇ. مەركىزى يۇياڭ (بۈگۈنكى بېيجىڭ شەھىرى ۋە مېيۈن ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا).

(بىر توملۇق «سىخەي»، 965 - بەت).

(25) يۈەنشو (元朔) خەن ۋۇدىنىڭ م.ب. 128 - 123 - يىللىرى مەزگىلى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 653 - بەت).

(26) لياۋشى (辽西) قەدىمكى ۋىلايەت. ئورنى بۈگۈنكى خېبېي ئۆلكىسى چيەنشى، لېتىڭ ناھىيىلىرىنىڭ شەرقى، سەددىچىننىڭ جەنۇبى، لياۋنىڭ ئۆلكىسى سۇنلىڭشەن تېغى ۋە

دالىخىي دەرياسى ئۆۋەن ئېقىمىنىڭ غەرب تەرىپىگە توغرا كېلىدۇ. مەركىزى ياڭلې (بۈگۈنكى لياۋنىڭ ئۆلكىسى يىشيەن ناھىيەسىنىڭ غەربىدە).

(بىر توملۇق «سىخەي»، 1035 - بەت).

(27) گاۋچۆ (高阙) قەدىمكى يەر ئىسمى. ئورنى بۈگۈنكى ئىچكى موڭغۇل خانىگىن ئارقا خوشۇننىڭ شەرقىي شىمالىدا. چۇغاي تاغ تىزمىسىنىڭ ئاخىرى مۇشۇ يەردە ئۈزۈلدى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 2045 - بەت).

(28) فۇلى (符离) چۆللۈكنىڭ شىمالىدىكى بىر قورغان.

(«خەننامە»، 1 - توم، 170 - بەت).

(29) خېنەن (河南) چىن - خەن سۇلالىلىرى دەۋرىدە بۈگۈنكى ئىچكى موڭغۇلنىڭ خېنتاۋ رايونى خېنەن دەپ ئاتىلاتتى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 911 - بەت).

(30) شوفاڭ (朔方) قەدىمكى ۋىلايەت. ئورنى بۈگۈنكى ئىچكى موڭغۇل خېنتاۋ رايونىنىڭ غەربىي شىمالى بۆلىكى ۋە خوۋتاۋ رايونىغا توغرا كېلىدۇ. مەركىزى شوفاڭ (بۈگۈنكى ئىچكى موڭغۇل خانىگىن خوشۇننىڭ شىمالىدا).

(بىر توملۇق «سىخەي»، 1514 - بەت).

(31) ۋۇيۈەن (五原) قەدىمكى ۋىلايەت. ئورنى بۈگۈنكى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونىدىكى خوۋتاۋ رايونىنىڭ شەرقى، چۇغاي تېغىنىڭ جەنۇبى. باۋتوۋ شەھىرىنىڭ غەربى ۋە دالادا، چۇڭغار خوشۇنلىرىغا توغرا كېلىدۇ. مەركىزى جىۋيۈەن (بۈگۈنكى باۋتاۋ شەھىرىنىڭ غەربىي شىمالىدا).

(بىر توملۇق «سىخەي»، 32 - بەت).

(32) گۇڭ يوۋ (共友) خەن ۋۇدى دەۋرىدە دەپچۈن ۋىلايىتىنىڭ ۋالىيسى ئىدى.

(«خەننامە»، 11 - توم، 3767 - بەت).

1 - ئىزاھقا قاراڭ).

(33) دىڭشياڭ (定襄) قەدىمكى ۋىلايەت، خەن گاۋزۇ لىۋباڭنىڭ ئالتىنچى يىلى تەسىس قىلىنغان، مەزكەر شەھىرى چېڭلى. دىڭشياڭ ۋىلايىتىنىڭ دائىرىسى ھازىرقى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونىنىڭ شەددىچىن شىمالىدىكى جىۋى، خورىنگېر، چىڭشۈيخې قاتارلىق جايلارنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن»، 2 - توم، 817 - بەت؛ بىر

توملۇق «سىخەي»، 1012 - بەت).

(34) ئالتە سانغۇن (六将军) گېزەكچى سانغۇن سۇجىيەن، ئوقىيالىقلار سانغۇن لى جۇ، چەۋەندازلار سانغۇن گۇڭسۇن خې، يېنىك ھارۋىلىقلار سانغۇن لى سەي، سانغۇن لى شى، چاڭ سىگۇڭلار كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

(«خەننامە قوشۇمچە ئىزاھلىرى»، 1 - توم، 189 - بەت).

(35) جۇياڭ (朱央) خەن ۋۇدى دەۋرىدە دەيىجۇن

ۋىلايىتىگە گامبەگ بولغان، م.ب. 124 - يىلى ھونلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن.

(«خەننامە»، 8 - توم، 3767 - بەت).

(36) ئالتە سانغۇن (六将军) ئوتتۇرىچە سانغۇن گۇڭ

سۇن ئاۋ، سول قانات سانغۇن گۇڭسۇن خې، تۇرشاۋۇل سانغۇن جاۋسۇن، ئوڭ قانات سانغۇن سۇجىيەن، ھىماتچى سانغۇن لى گۇاڭ، ئوقىيالىقلار سانغۇن لى جۇلەر كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

(«خەننامە قوشۇمچە ئىزاھلىرى»، 1 - توم، 190 - بەت).

(37) ئالتە سانغۇن (六将军) 36 - ئىزاھقا قاراڭ.

(مۇھەررىردىن).

(38) تۇرشاۋۇل، ھىماتچى، سول قانات، ئوڭ قانات سانغۇنلار

(前将军, 后将军, 左将军, 右将军) جۇ سۇلا-

لىسىنىڭ ئاخىرلىرىدا تەسىس قىلىنغان ئەمەللەر بولۇپ، چىن سۇلالىسى دەۋرىدىمۇ ئىشلىتىلدى. بۇ سانغۇنلار سۆسۈنە لېنتا باغلانغان ئالتۇن تامغا تۇتاتتى. ئورنى ئالىي ۋەزىرلەر قاتارىدا

ئىدى. خەن سۇلالىسى دەۋرىدە بۇ ئەمەللەر خۇقىم بولماستىن بەزىدە تۇرشاۋۇل، خىتاي، بەزىدە سول قانات، ئوك قانات سانغۇنلار قويۇلغانىدى، بۇلارنىڭ ھەممىسى قوشۇن باشقۇراتتى، شۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە ئەتراپلاردىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئىشلىرىغا قارايتتى.

(«خەننامە»، 3 - توم، 726 - بەت).

(39) جاۋسۇن (赵信) كۈن تەڭرىقۇت ۋە ئىچىسى تەڭرىقۇت

قۇت زامانىدا خىزمەت قىلغان ھۇن سەركەردىلىرىدىن. خەن سۇلالىسى بىلەن ھۇنلار ئۇرۇشقاندا ئەسىر چۈشكەن. م.ب. 123 - يىلى ھونلارغا قارشى جەڭدە خەن سۇلالىسى قوشۇنىنىڭ تۇرشا-ۋۇل سانغۇنى بولغان جاۋسۇن ئۇرۇشتا يېڭىلىپ ھۇنلار قولىغا چۈشۈپ قالىدۇ. ئىچىسى تەڭرىقۇت ئۇنىڭغا ئىگىچىسىنى بېرىپ ئۆزىگە نائىب قىلىۋالىدۇ.

(«تارىخىي خاتىرىلەر»، ئۇيغۇرچە نەشرى، 408 - بەت).

(40) سۇجىيەن (苏建) دۇلىڭ (ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسى

شەن شەھىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا) ئىكەن بولۇپ، غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ سانغۇنلىرىدىن. چىرىكچى، گىزەكچى قوشۇنلار سانغۇنى، ئوك قانات سانغۇن قاتارلىق ھەربىي ئۇنۋانلار ئالدى. ئاخىرىدا دەيجۇن ۋىلايىتىگە ۋالىي بولۇپ تۇرغانىدا، شۇ يەردە ئۆلدى.

(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى قامۇسى»، 1778 - بەت).

(41) يۈەنشۇ (元狩) خەن ۋۇدىنىڭ م.ب. 122 - 117 -

يىللىرى مەزگىلى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 653 - بەت).

(42) قىران چەۋەنداز سانغۇن (骠骑将军) م.ب. 121 -

يىلى (يۈەنشۇنىڭ ئىككىنچى يىلى) غەربىي خەن خانى ۋۇدى خۇچۇبىڭنى قىران چەۋەنداز سانغۇن قىلغانىدى. ئورنى، ماناشى

ئۈچ ۋەزىر (三公) دىن ئۆۋەن بولۇپ، ئۇلۇغ سانغۇن بىلەن تەڭ ئىدى.

(تۈزىتىلگەن «سىمۋەن»، 4 - توم، 3464 - بەت).

(43) خوچۇبىڭ (霍去病، م.ب. 147 - 117) غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ ئاتاقلىق سەركەردىسى، خېدۇڭ پىڭياڭ (ھازىر-قى سەنشى ئۆلكىسى لىنغىننىڭ شەرقى) دىن. ئەسلى قىران چەۋەنداز سانغۇنلۇققا يېتىپ، ئۇزغان بەگ ئۇنۋانىغا ئېرىشتى. م.ب. 121 - يىلى ھۇنلارنى ئىككى قېتىم يېڭىپ، خېشى رايونىنى كونترول قىلىپ، غەربىي يۇرت (قۇرىقار) غا بارىدىغان يولنى ئاچتى. م.ب. 119 - يىلى ۋېي چىڭ بىلەن بىرلىكتە ھونلارنىڭ ئاساسى كۈچىگە زەربە بەردى. ئۇ ئىلگىرى - ئاخىر ھۇنلار بىلەن ئالتە قېتىم جەڭ قىلىپ، ھۇنلارنىڭ غەربىي خەن سۇلالىسىگە بولغان تەھدىتىنى تۈگەتتى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 2000 - بەت).

(44) گاۋلەن (皋兰山) تاغ. بۈگۈنكى گەنسۇ ئۆلكىسى لىنجۇ شەھىرىنىڭ جەنۇبىدا.

(بىر توملۇق «سىخەي» 1771 - بەت).

(45) جۈيەن (居延) قەدىمكى ناھىيە، ئەسلى ھونلارنىڭ يېرى بولۇپ، جۈيەن كۆلى ئەتراپلىرىنى بىسلىدۈرەتتى. خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلىپىدە ناھىيە تەسىس قىلىنغان. ئورنى بۈگۈنكى ئىچكى موڭغۇل ئېچىن خوشۇنىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 1073 - بەت).

(46) جاڭ چىيەن (张骞، م.ب. ? - 114) خەنجۇڭ ۋىلايىتىنىڭ چېڭگۇ (ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسى چېڭگۇ) دېگەن يېرىدىن. غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە سورۇن بەگ، بىلىگبەگ بولدى. م.ب. 139 - يىلى خەن ۋۇدىنىڭ پەرمىنى بىلەن توغرىلار ئېلىگە ئەلچىلىككە چىقتى، پامىردىن ئېشىپ پەرغانە،

كانگا، توغارستان، باكتىرىيە قاتارلىق ئەللەرگە باردى. ھۇن ئېلىدە 11 يىل تۇتقۇن بولۇپ، جەمئىي 13 يىلدىن كېيىن، يەنى م. ب. 126 - يىلى خەن ئېلىگە قايتتى. م. ب. 119 - يىلى پەرىمان بويىچە يەنە ئاسىيۇلار ئېلىگە ئەلچىلىككە چىقتى، پەرغانە، كانگا، باكتىرىيە... قاتارلىق ئەللەرگە نائىبلىرىنى ئەۋەتتى. ئىككى قېتىم ئەلچىلىككە چىققان جاڭ چيەن خەن سۇلالىسى بىلەن غەربىي يۇرتتىكى مىللەتلەرنىڭ ئىقتىسادى، مەدەنىي ئالاقىسىنى كۈچەيتىپ، دوستانە مۇناسىۋەت ئورنىتىشتا خىزمەت كۆرسەتتى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 1085 - بەت).
(47) يۇبېيىڭ (右北平) قەدىمكى ۋىلايەت، ئورنى بۈگۈنكى خېبېي ئۆلكىسى چېڭدې، تىەنجىن شەھىرىگە قاراشلىق جىشەن ناھىيىلىرىنىڭ شەرقى، لياۋنىڭ ئۆلكىسىدىكى دالىڭ دەرياسى يۇقىرى ئېقىنىنىڭ جەنۇبى ۋە لىۋگۇ دەرياسىنىڭ غەربىدىكى جايلاغا توغرا كېلىدۇ. مەركىزى پىڭگاڭ (بۈگۈنكى لياۋنىڭ ئۆلكىسى لىڭيۈەن ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا).

(بىر توملۇق «سىخەي»، 157 - بەت).
(48) قۇنشار خاقان (昆邪王) خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ھۇن قەبىلىلىرىنىڭ خانلىرىدىن بىرى. ئۇنىڭ قەبىلىسى «混邪» (ھۇنشار)، «浑耶» (ھۇنيار) دەپمۇ يېزىلاتتى. بۇلارنىڭ پائالىيەت دائىرىسى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى ۋۇۋېيدىن جىۋچۈەن ئەتراپلىرىغىچە ئىدى. بۇ قەبىلىنىڭ باشلىقى قۇنشارخاقان، ھۇنشارخاقان، ھۇنيارخاقان دېيىلەتتى.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن»، 2 - توم، 1407 - بەت).
(49) شۇتۇققان (休屠王) يەر نامى. ۋۇۋېي ۋىلايىتىگە قاراشلىق بىر ناھىيە بولۇپ، بۇ يەرنى ئىدارە قىلغۇچى شۇتۇققان (خان) دېيىلەتتى. شۇتۇققاننىڭ مەركىزى بۈگۈنكى گەنسۇ ئۆلكىسى ۋۇۋېي ناھىيىسىنىڭ شىمالىغا توغرا

ئىكپەلەتتى. ئەينى نامدا بۇ يەردە بىر كۆل مۇ بار.
(تۈزۈلگەن «سىيۈەن» 1 - توم، 177 - بەت).
(50) بەش ۋاسىال (吾属国) خانلىق (بەگلىك) نامىنى
ساقلاپ، باشقا ھەممە چەھەتتە خەن سۇلالىسىگە قارام بولغان
ئەللەر قارام ئەل دېيىلەتتى. تەسلىم بولغان ھۇنلارنى ئورۇنلاش
تۇرۇش ئۈچۈن خەن ۋۇدى لۇشى، بېيىدى، شاڭجۈن، شوفاڭ،
يۈنجۈڭلارنى قارام ئەللەر قىلىپ بېكىتكەنىدى.
(«خەننامە»، 1 - توم، 177 - بەت، 2 - ئىزاھ).

(51) ۋۇۋېي (武威) قەدىمكى ۋىلايەت. م. ب. 121 -
يىلى (خەن ۋۇدى يۈەنشۇنىڭ ئىككىنچى يىلى) تەسىس
قىلىنغان. ئورنى بۈگۈنكى گەنسۇ ئۆلكىسى ۋۇۋېي ۋىلايىتىدە،
مەركىزى ۋۇۋېي.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 718 - بەت).

(52) جىۋچۈەن (酒泉) قەدىمكى ۋىلايەت. م. ب. 121 - يىلى
(خەن ۋۇدى يۈەنشۇنىڭ ئىككىنچى يىلى) تەسىس قىلىنغان.
ئورنى بۈگۈنكى گەنسۇ ئۆلكىسى شۇلې دەرياسىنىڭ شەرقى،
گاۋتەي ناھىيىسىنىڭ غەربىدىكى چايلارغا توغرا كېلىدۇ. مەركىزى
لۇفۇ.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 936 - بەت).

(53) تىۋت سانغۇن (四将军) تۇرشاۋۇل سانغۇن
لى گۇاڭ، سول قانات سانغۇن گۇڭسۇن خې، ئوڭ قانات سانغۇن
جاۋيىجى، ھىماتچى سانغۇن ساۋشياڭ.

(تەھرىردىن).

(54) ئىچمىسە تەڭرىقۇت (伊稚斜单于) تۈمەن تەڭرى
قۇتنىڭ ئەۋرىسى، روшат تەڭرىقۇتنىڭ ئوغلى، كۈن تەڭرىقۇتنىڭ
ئىسمى بولۇپ، ھۇن ئىمپېراتورلۇقىنىڭ بەشىنچى ئەۋلاد تەڭرىقۇتى.

م. ب. 126 - يىلىدىن 114 - يىلىغىچە 12 يىل سەلتەنەت سۈردى.

(ھۇنلار ھەققىدە قىسسە، 293 - بەت؛ «ھۇن

تەڭرىقۇتلارنىڭ شەجەرىسى»).

(56) تىەنيەن (阇顔山) تاغ. بۈگۈنكى موڭغۇلىيە خەلق

جۇمھۇرىيىتىدە.

(تۈزۈتىلگەن «سىيۈەن»، 3252 - بەت).

(55) سول قول بىلىكخان (左贤王) ھۇن ئاقسۆڭەكلىرىد

نىڭ ئۇنۋانلىرىدىن بولۇپ، سول قول بىلىكخان بولغىنىدەك ئوڭ قول بىلىكخانمۇ بولاتتى.

(تۈزۈتىلگەن «سىيۈەن»، 2 - توم، 960 - بەت).

(57) لاڭجۈشۈ (狼居胥山) تاغ. بۈگۈنكى موڭغۇلىيە

خەلق جۇمھۇرىيىتى ئۇلانباتۇر شەھىرىنىڭ شەرقىدە.

(«جۇڭگو تارىخ ئاتىلىسى»، 2 - توم، 39 - بەت).

(58) ھىساتچى سانغۇن (后将军) مۇشۇ جىلدىنىڭ 38 -

ئىزاھقا قاراڭ.

(«خەننامە»، 3 - توم، 726 - بەت).

(59) جاۋيىجى (赵食其) دۈييۈ ناھىيىسى (بۈگۈنكى

شەنشى ئۆلكىسىدىكى ياۋشيەن ناھىيىسىدە) دىن. خەن ۋۇدى

دەۋرىدە ئوڭ قانات سانغۇن بولغان. ھۇنلارغا قارشى يۈرۈشتە يول

ئادىشىپ، ئۆلۈم جازاسىغا مەھكۇم قىلىنغان بولسىمۇ، پۇل -

مال بەدىلىگە قۇتۇلۇپ، ئاددىي پۇقراغا ئايلانغان.

(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى قامۇسى»، 1406 - بەت).

(60) باش ئەمىر لەشكەر (大司马) «جۇ سۇلالىسىنىڭ

ئەدەب - قائىدىلىرى» («周礼») ناملىق كىتابتا: «باش

ئەمىر لەشكەرنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى ئەلەم (ھەربىي) ئىشلىرىنى

باشقۇرۇشتىن ئىبارەت» دېيىلگەن. خەن خانى

ۋۇدى دەۋرىدە باش ئەمىر لەشكەر ئوردىدا بارلىق مەمۇرىي

ئىشلارنى باشقۇراتتى. باش ۋەزىر بولسا ئادەتتىكى ئىشلارنىلا قىلاتتى.

(«تارىخىي دەۋرلەردىكى ئەمەللەر ھەققىدە قىسقىچە

چۈشەنچىلەر» 9 — 10 — بەتلەر).

(61) يۈەندىڭ (元鼎) خەن ۋۇدىنىڭ م. ب.

116 — 111 — يىللىرى مەزگىلى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 654 — بەت).

(62) غەربىي چياڭلار (西羌) چياڭلار دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

جۇڭگودا ياشىغان قەدىمكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ بىرى. بۈگۈنكى گەنسۇ، چىڭخەي، سىچۈەن ئۆلكىلىرىدە ياشىغان.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 1832 — بەت).

(63) كۇئەن (故安) قەدىمكى ناھىيە. لۇڭشى ۋىلايىتىگە

قارايتتى. ئورنى بۈگۈنكى گەنسۇ ئۆلكىسى لىڭتاۋ ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدا.

(جۇڭگو تارىخ ئاتىلىسى»، 2 — توم، 22 — 23 — بەتلەر).

(64) فۇخەن (枪罕) قەدىمكى ناھىيە. ئورنى بۈگۈنكى

گەنسۇ ئۆلكىسى لىڭشا ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدا.

(«جۇڭگو تارىخ ئاتىلىسى»، 2 — توم، 22 — 23 — بەتلەر).

(65) تىەنشۈي (天水) قەدىمكى ۋىلايەت. م. ب. 114 —

يىلى (خەن ۋۇدى يۈەندىڭنىڭ ئۈچىنچى يىلى) تەسىس

قىلىنغان. ئورنى بۈگۈنكى گەنسۇ ئۆلكىسى تۇڭۋېي، جىڭنىڭ،

چىنئەن، دىڭشى، چىڭشۈي، جۇاڭلاڭ، گەنگۇ، جاڭجيا چۈەن

ناھىيىلىرى ۋە تىەنشۈي شەھىرىنىڭ غەربىي شىمالى

بۆلىكى. لۇڭشىنىڭ شەرقىي قىسمى، يۈچۇڭنىڭ شەرقىي شىمالى،

قىسىمغا توغرا كېلىدۇ. مەركىزى پىڭشياڭ (بۈگۈنكى تۇڭۋېي

ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا).

(بىر توملۇق «سىخەي»، 1223 — بەت).

(66) ئەندىڭ (安定) قەدىمكى ۋىلايەت. م. ب. 114 —

يىلى (خەن ۋۇدى يۈەندىڭنىڭ ئۈچىنچى يىلى) تەسىس قىلىنغان.

ئورنى بۈگۈنكى گەنسۇ ئۆلكىسىدىكى جىڭتەي، جىڭيۈەن، خۇينىڭ، پىڭلياڭ، جىڭچۈەن، جىڭيۈەن ناھىيىلىرى ۋە نىڭشيا خۇيزۇ ئاپتونوم رايونىدىكى جۇڭنىڭ، جۇڭشۈي، تۇڭشىن، گۇيۈەن ناھىيىلىرىگە توغرا كېلىدۇ. مەركىزى گاۋپىڭ (بۈگۈنكى نىڭشيا خۇيزۇ ئاپتونوم رايونى گۇيۈەن ناھىيىسىدە).

(بىر توملۇق «سىخەي»، 1001 - بەت).

(67) فۇجۇ (浮沮) ھۇن ئېلىدىكى بىر قۇدۇقنىڭ نامى.

جىۋيۈەندىن ئىككى مىڭ چاقىرىم كېلىدۇ.

(«خەننامە»، 1 - توم، 189 - بەت (2) ئىزاھ).

(68) ھۇن دەرياسى [河(奴)匈] ھۇن ئېلىدىكى بىر دەريانىڭ

نامى. بۈگۈنكى موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىدىكى خانغاي تاغلىرىدە.

نىڭ جەنۇبىدا بولۇپ، ھازىرقى بايدراغ غول (بايدارخ) دەرياسى شۇ.

(«جۇڭگو تارىخىغا ئائىت خەرىتىلەر توپلىمى»،

2 - توم، 39 - خەرىتە).

(69) جاۋپونۇ (赵破奴) جىۋيۈەنلىك. خەن ۋۇدى

دەۋرىدە قىران چەۋەنداز سانخۇن لەشكەرى بېشى ئىدى. كېيىن

ھۇن دەرياسى سانخۇنى بولدى. كرورانغا ھۇجۇم قىلىپ خاننى ئەسىر

ئالدى. ھۇنلار بىلەن بولغان جەڭدە تۇتۇلۇپ قېلىپ، ئون نەچچە

يىل ئاسارەتتە قالغان جاۋپونۇ تەڭرىقۇتزادە ئەنگۇرنى ئېلىپ

خەن سۇلالىسىگە قايتىپ كەلدى. كېيىن پىرىخونلۇق قىلغانلىقتىن

پۈتۈن جەددى - جەمەتى بىلەن قوشۇپ ئۆلتۈرۈلدى.

(جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى قامۇسى»، 1408 - بەت).

(70) لىڭجۇ (令居) قەدىمكى ناھىيە، خەن سۇلالىسىنىڭ

دەسلەپىدە تەسىس قىلىنغان. ئورنى بۈگۈنكى گەنسۇ ئۆلكىسى

يۇڭدىڭ ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 313 - بەت).

(71) جاڭجىي (张掖) قەدىمكى ۋىلايەت. م. ب. 111 -

يىلى (خەن ۋۇدى يۈەندىگىنىنىڭ ئالتىنچى يىلى) تەسىس قىلىنغان. ئورنى بۈگۈنكى گەنسۇ ئۆلكىسى يۇڭچياڭ ناھىيىسىنىڭ غەربى، گاۋتەي ناھىيىسىنىڭ شەرقىدىكى جىيايلارغا توغرا كېلىدۇ. مەركىزى لېدى.

(بىر توملۇق «سەخەي»، 1085 - بەت).

(72) دۇنخۇئاڭ، دۇخان، دەشت ئاتا (敦煌) قەدىمكى ۋىلايەت. م. ب. 111 - يىلى (خەن ۋۇدى يۈەندىگىنىنىڭ ئالتىنچى يىلى) تەسىس قىلىنغان. ئورنى بۈگۈنكى گەنسۇ ئۆلكىسى شۇلى دەرياسىنىڭ غەربى ۋە جەنۇبىدىكى يەرلەرگە توغرا كېلىدۇ. مەركىزى دۇنخۇئاڭ (بۈگۈنكى دۇنخۇئاڭ ناھىيىسىنىڭ غەربىدە).

(بىر توملۇق «سەخەي»، 1472 - بەت).

(73) يۈەنشىڭ (元封) خەن ۋۇدىنىڭ م. ب. 110 - 105 - يىللىرى مەزگىلى.

(بىر توملۇق «سەخەي»، 653 - بەت).

(74) جەنۇبىي يۈلەر (南越) قەدىمكى زاماندا جەنۇب قەرەپتىكى يۈلەرنىڭ بىر تارمىقى. چىن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرىدا لۇڭچۈەن ۋالىيى جاۋتو شۇ يەردە جەنۇبىي يۈ خانلىقىنى قۇرغان. ئورنى بۈگۈنكى گۇاڭشى، گۇاڭدۇڭ ئۆلكىلىرىدە. م. ب. 111 - يىلى (خەن ۋۇدى يۈەندىگىنىنىڭ ئالتىنچى يىلى) جەنۇبىي يۈ خانلىقى يوقىتىلىپ، توققۇز ۋىلايەت تەسىس قىلىنغان.

(بىر توملۇق «سەخەي»، 136 - بەت).

(75) شەرقىي ئوۋلار (东瓯) قەدىمكى يۈ مىللىتىنىڭ بىر تارمىقى. ئاقساقلى يۇ. شياڭيۈنى يوقىتىشتا لىنۇباڭغا ياردەم بەرگەن. شۇڭا خەن خۇيدى دەۋرىدە ياۋدۇڭخەي بەگلىكىگە بەگ بولۇپ تەيىنلەنگەن. بەگلىكىنىڭ ئورنى بۈگۈنكى چىنچىياڭ ئۆلكىسىنىڭ جەنۇبىدا.

(بىر توملۇق «سەخەي»، 47 - بەت).

(76) يۈنياڭ (云阳) قەدىمكى ناھىيە. ئورنى بۈگۈنكى

شەنشى ئۆلكىسى چۇنخۇا ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 473 - بەت).

(77) سەددىچىن (长城) جۇڭگونىڭ شىمالىدىكى مۇداپىئە

سېپىلى، جۇڭگونىڭ قەدىمكى زور قۇرۇلۇش يادىكارلىقى. گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ جيايۇگۇەن قوۋۇقىدىن باشلىنىپ، شەرقتە شەنخەي گۇەن قوۋۇقىغىچە سوزۇلىدۇ. ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 6700 كىلومېتىر، ئېگىزلىكى 6.6 مېتىر، ئايرىم جايلىرىنىڭ ئېگىزلىكى 10 مېتىرغا يېتىدۇ. ئاساسەن م. ب. III ئەسىردە ياسىلىشقا باشلىغان، خېلىلا قىسمى ھازىرغىچە ساقلىنىپ كەلگەن.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 69 - بەت).

(78) چەنپۇتەي، ھۇنتاхта (单于台) قەدىمكى يەر نامى.

ئورنى بۇگۈنكى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونى كۆكخوت شەھىرىنىڭ غەربىدە.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 289 - بەت).

(79) بېيخې (北河) دەريا. چىڭ سۇلالىسىدىن بۇرۇن

خۇاڭخې دەرياسى ھازىرقى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونىنىڭ دېڭكۇۋ ناھىيىسىنىڭ تۆۋىنىدە شىمال، جەنۇب ئىككى تارماققا ئايرىلاتتى. شىمال تارمىقى تەخمىنەن بۇگۈنكى ۋۇجياخې دەرياسى بولۇپ، خۇاڭخې دەرياسىنىڭ شۇ دەۋرىدىكى ئاساسىي ئېقىنى ھېسابلىناتتى. بۇ تارماق جەنۇبىي تارماققا نىسبەتەن شىمالىي دەريا دېيىلگەن. (بىر توملۇق «سىخەي»، 332 - بەت).

(80) ئۇۋى تەڭرىقۇت (乌维单于) باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ

چەۋرىسى، ئىچىدە تەڭرىقۇتنىڭ ئوغلى بولۇپ، ھۇن ئىمپېراتور-لۇقىنىڭ ئالتىنچى ھۆكۈمدارى. م. ب. 114 - 105 - يىللىرى سەلتەنەت سۈرگەن.

(«دەۋىنلار ھەقىقىتىدە قىسسىم»، ھسۇن

تەڭرىقۇتلىرى شەجەرىسى» 293 - بەت).

(81) چياۋشەن (桥山) تاغ. ئورنى بۇگۈنكى شەنشى

ئۆلكىسى خۇاڭلىڭ ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا. زىۋۇشەن تېغى دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن»، 1637 - بەت).
(82) خۇاڭدى (黄帝) جۇڭگودا باشلانغۇچ جەمئىيەتنىڭ كېيىنكى مەزگىلىدىكى قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنىڭ چوڭ ئاقساقىلى.
(بىر توملۇق «سىخەي»، 2053 - بەت).

(83) ۋۇدۇ (武都) قەدىمكى ۋىلايەت. م. پ. 111 - يىلى (خەن ۋۇدى يۈەندىڭىنىڭ ئالتىنچى يىلى) تەسىس قىلىنغان، ئورنى بۈگۈنكى گەنسۇ ئۆلكىسى ۋۇدۇ، چېڭشىيەن، خۇيشيەن، شىخې، لياڭداڭ، كاڭشىيەن ناھىيىلىرى ۋە شەنشى ئۆلكىسى فېڭشىيەن، لۇياڭ ناھىيىلىرىگە توغرا كېلىدۇ. مەركىزى ۋۇدۇ (بۈگۈنكى گەنسۇ ئۆلكىسى شىخې ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا).

(بىر توملۇق «سىخەي»، 718 - بەت).
(84) دىلار (氏) قەدىمكى قوۋم. غەربىي رۇڭلار دەپمۇ ئاتىلىدۇ. يېن، جۇ سۇلالىسىدىن تارتىپ جەنۇب - شىمال سۇلالىلىرى دەۋرىگىچە ھازىرقى شەنشى، گەنسۇ، سىچۈەن ئۆلكىلىرىنىڭ دائىرىسىدە ياشايتتى، چارۋىچىلىق، دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىناتتى. ۋېي، جىن سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە خەنزۇ مەدەنىيىتىنى قوبۇل قىلىشتى. غەربىي ۋە شەرقىي جىن سۇلالىسى دەۋرلىرىدىكى چۇ - چى، ئالدىنقى چىن، كېيىنكى لياڭ (后凉) قاتارلىق خانلىقلارنى دىلار قۇرغانىدى.

بىر توملۇق «سىخەي»، 1523 - بەت).
(85) گوچاڭ (郭昌) يۈنجۇڭلۇق. خەن ۋۇدى دەۋرىدە ئۇلۇغ سانغۇن ۋېي چىڭ قوماندىسىدا ھۇنلارغا قارشى يۈرۈشكە چېرىكچى سالاھىيىتى بىلەن قاتناشقان. م. پ. 107 - يىلى كېڭەش بېگى گوچاڭ ھۇنلارنى يوقاتقۇچى سانغۇننى بولۇپ، شوفاڭغا ئو-

رۇنلاشتۇرۇلغانىدى، خىزمەت كۆرسىتىلمىگەچكە، تامغىسى قايتۇرۇپ ئېلىندى.

(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى قامۇسى»، 1048 - بەت).

(86) تەيجۇ (太初) خەن ۋۇدىنىڭ يىلىنامى، م.ب.

104 - 101 - يىللىرى مەزگىلى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 639 - بەت).

(87) ئەل بولغانلارنى قوبۇل قىلىش شەھىرى (受降城)

قەدىمكى ئورنى بۈگۈنكى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونى ئۇراد ئوتتۇرا - ئارقا بىرلەشمە خوشۇنى شەرقىدىكى چۇغاي تېغىنىڭ شىمالىدا.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 1492 - بەت).

(88) سۈتىرىشنا شەھىرى (贰师城) ئورنى پەرغانىدە،

قەدىمكى شەھەر. قىرغىزىستاننىڭ غەربىي جەنۇب قىسمىدا مەرھەمەت دېگەن خارابىسى بار. خەن ۋۇدىنىڭ ئات ئېلىشقا ئەۋەتكەن ئەلچىلىرىگە پەرغانە خانى ئات سېتىپ بەرمىگەچكە، لى گۇاڭلىنى سۈتىرىشنا سانغۇنلۇققا تەيىنلەپ پەرغانىگە جازا يۈرۈشى قىلىشقا ئەۋەتكەن.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 720 - بەت).

(89) لى گۇاڭلى (李广利، م.ب. 2 - 88) غەربىي خەن

سۇلالىسى دەۋرىدىكى جۇڭشەن (ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسى دىڭشىيەن ناھىيىسى) دىن. خەن ۋۇدى دەۋرىدە، ئېرشى سانغۇن بولغان لى گۇاڭلى قوشۇنى بىلەن پامىردىن ئېشىپ، پەرغانىگە ھۇجۇم قىلىپ يەڭدى ۋە ئۈچ مىڭدىن ئارتۇق ئات ئېلىپ كەلدى. كېيىن ھۇنلارغا قارشى يۈرۈشكە چىقىپ، مەغلۇپ بولغان سانغۇن ھۇنلارغا تەسلىم بولدى، ئۇزۇن ئۆتمەي ھۇنلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 1264 - بەت).

(90) پەرغانە (大宛) قەدىمكى غەربىي يۇرت خانلىقلىرى

دىن. ئورنى ھازىرقى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ پەرغانە ئويمانلىقىغا توغرا كېلىدۇ. شىمالىي كانگا، غەربىي جەنۇبى توخارىستانغا چېگرىداش ئىدى. چوڭ - كىچىك 70 نەچچە شەھىرى بولۇپ، ئاھالىسى دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق قىلاتتى، ئۈزۈم، بېدە مول بولۇپ، ياخشى ئات يېتىشتۈرۈلەتتى، سودىسى بەك تەرەققىي قىلغانىدى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 624 - بەت).

(91) جۈنجى (浚稽山) تاغ. بۈگۈنكى موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىدىكى تولا دەرياسى بىلەن ئورخۇن دەرياسى ئارىلىقىدا. م. ب. II ئەسىردىن م. V ئەسىردىكى تارىخىي مەنبەلەردە بۇ تاغ نامى كۆپ ئۇچرايدۇ.

(«جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەرنامىلىرى قامۇسى»، 719 - بەت).

(92) لۇچۇ (廵山) تاغ. بۈگۈنكى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونى ئۇراد ئوتتۇرا - ئارقا بىرلەشمە خوشۇندىكى چۇغاي تېغىنىڭ شىمالىي ئېتىكى.

(«سىخەي»، 4251 - بەت).

(93) خەن يۆ (韩说) خەن ۋۇدى دەۋرىدە ھۇنلارغا قارشى يۈرۈشكە قاتنىشىپ لۇڭئې بېگى بولغان. ئوردىغا تۆلىنىدىغان پۇلغا ساپ ئالتۇن بەرمىگەچكە بەگلىكتىن قالدۇرۇلغان. كېيىن شەرقىي يۆلەرگە قىلىنغان يۈرۈشتە خىزمەت كۆرسەتكەچكە ئەنداز بېگى ۋە گېزەكچى قوشۇنلار سانغۇنى بولدى. داخانلىق قىلدى دېگەن ئەيىب بىلەن ۋەلىئەھد تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى.

(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى قامۇسى»، 1706 - بەت).

(94) لۇبودې (路博德) پىڭجۇلۇق. خەن ۋۇدى دەۋرىدە يۈبېيىڭ ۋىلايىتىنىڭ ۋالىيسى سالاھىيىتىدە خۇجۇيىڭ بىلەن ھۇنلارغا قارشى جەڭدە خىزمەت كۆرسەتكەچكە فۇلى بېگى بولدى. كېيىن جەنۇبىي يۆلەرنى يەڭگەندە دەرىجىسى كۆتۈرۈلدى، پېرىخونلۇق بىلەن ئەيىلىنىپ بەگلىكتىن قالدى. چۈپەنگە ئورۇنلىشىپ

شۇ يەردە ئۆلدى،

(«جۇڭگو گىشى ئىسىملىرى قامۇسى»، 1335 - بەت).
(95) جۈيەن (屠延城) قەدىمكى شەھەر. ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا. خەن ۋۇدىنىڭ بۇيرۇقى بىلەن سانغۇن لۇبودې بۇ شەھەرنى جۈيەن كۆلىنىڭ يۇقىرىسىغا سالدۇرغانىدى.

(«جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر ناملىرى قامۇسى»،
458 - بەت).
(96) تىەنخەن (天汉) خەن ۋۇدىنىڭ يىلى نامى. م. پ.
100 - 97 - يىللىرى مەزگىلى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 1223 بەت).
(97) چىليەن (祁连山) تاغ. تەڭرى تاغلىرى، جەنۇبىي تاغ دەپمۇ ئاتىلىدۇ. چىليەن ھۇنچە سۆز بولۇپ، تەڭرى مەنىسىدە. ئورنى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ غەربىي، چىڭخەي ئۆلكىسىنىڭ شەرقىي شىمال قىسمىدىكى تاغلىق چېگرا جايلىرىدىن ئىبارەت.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 1577 - بەت).
(98) شىخې (西河) قەدىمكى ۋىلايەت. م. پ. 125 - يىلى خەن ۋۇدى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان، مەركەز شەھىرى بېنگىڭ (بۈگۈنكى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونىنىڭ دۇڭشېڭ ناھىيىسى ئىچىدە) ئىدى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 1832 بەت).
(99) لى لىڭ (李陵) ياش ۋاقتىدا، جىيەنجاڭ قەسىرىنىڭ نازارەتچىسى بولغان. ماھىر چەۋەنداز ۋە كامبىنداز ئىدى. خەن ۋۇدى دەۋرىدە شىرمەت - چەۋەندازلار بېشى بولدى. 5000 ئىسكىندىرى بىلەن جىۋچۇەن، جاشىي ئەتراپلىرىدا ھونلارغا قارشى تەييارلىق قىلىپ تۇردى. ئېرىشى سانغۇن لى گۇاڭلى پەرغانىگە يۈرۈش قىلغاندا، خاننىڭ پەزىلىسى بويىچە سۈرتىشنى سانغۇن لى گۇاڭلى قوشۇنىنىڭ تەمىنات ھارۋىلىرىغا مەسئۇل

بولدى. ئاز قوشۇن بىلەن كۆپ دۈشمەنگە زەربە بېرىشنى تەشەببۇس قىلىدىغان لى لىڭ ئۆز قىسمى بىلەن جۈيەننىڭ شىمالىدىن يولغا چىقىپ، 30 كۈن يول يۈرۈپ، جۈنجى تېغىغا كەلدى. تەڭرىقۇتقا ئۇچراپ قېلىپ ئۇرۇشىدۇ ۋە جەڭدە يېڭىلىدۇ. ھۇنلارغا تەسلىم بولۇپ، ھۇنلاردىن ئۆيلىنىدۇ. ھۇن ئېلىدە 20 نەچچە يىل خان بولۇپ كېيىن ئۆلۈپ كېتىدۇ.

(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى قامۇسى»، 422 - 432 - بەت).
(100) چەتقۇ تەڭرىقۇت (且鞮单于) باتۇر تەڭرىقۇت نىڭ سەككىزىنچى ئەۋلادى، گۇيلىقۇ تەڭرىقۇتنىڭ ئىنىسى. ھون ئىمپېراتورلۇقىنىڭ توققۇزىنچى ھۆكۈمدارى. م. ب. 101 - يىل دىن 96 - يىلغىچە بەش يىل سەلتەنەت سۈرگەن.

(«ھۇنلار ھەققىدە قىسسە، ھۇن تەڭرىقۇتلىرى شەجەرىسى»، 293 - بەت).

(101) غەربىي يۇرت، قۇرىقار (西域) قاشقوۋۇقنىڭ غەربىدىكى جايلارنىڭ ئومۇمىي نامى. بۇ ئاتالما دەسلەپ «خەننامە» دە تىلغا ئېلىنغان. «غەربىي يۇرت» ئاتالمىسى تار ۋە كەڭ مەنەلەرگە ئىگە بولۇپ، تار مەنىدىكى غەربىي يۇرت پامىرنىڭ شەرقىدىكى جايلارنى كۆرسىتىدۇ؛ كەڭ مەنىدىكى غەربىي يۇرت بولسا تار مەنىدىكى غەربىي يۇرت ئارقىلىق بارغىلى بولىدىغان جايلارنى، يەنى ئاسىيانىڭ ئوتتۇرا ۋە غەربىي قىسىملىرى، ھىندىستان پېرىم ئارىلى، ياۋروپانىڭ شەرقىي بۆلىكى بىلەن ئافرىقىنىڭ شىمالىي بۆلەكلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. XIX ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىن باشلاپ «غەربىي يۇرت» ئاتالمىسى تەدرىجىي ئىستېمالدىن قالدى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 1833 - بەت).

(102) چېدىر بەگلىكى (渠犁国) خەن سۇلالىسى دەۋرىدە غەربىي يۇرتتىكى قەدىمكى بەگلىك. ئورنى ھازىرقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدىكى كورلا شەھىرى بىلەن لوپنۇر ناھىيە

بازىرىنىڭ ئارىلىقىغا توغرا كېلىدۇ.

(«جۇڭگو تارىخىغا ئائىت غەرىبىلەر توپلىمى».

2 - جىلد، 23 - 24 - بەتلەر).

(103) شۇۋۇ (余吾水) دەريا. بۈگۈنكى موڭغۇلىيە خەلق

جۇمھۇرىيىتىدىكى تولا دەرياسى. تارىختا گوبى قۇملۇقىنىڭ شىمالى

لى بىلەن خەنۇبى ئوتتۇرىسىدىكى مۇھىم ئۆتكەل ئىدى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 320 - بەت).

(104) تەيشى (太始) خەن ۋۇدىنىڭ يىلىنامى، م. ب.

96 - 93 - يىللىرى مەزگىلى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 639 - بەت).

(105) جېڭخې (征和) خەن ۋۇدىنىڭ م. ب. 92 - 89 -

يىللىرى مەزگىلى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 799 - بەت).

(106) يۇڭشىيەن (雍县) قەدىمكى ناھىيە. ئورنى بۈگۈنكى

شەنشى ئۆلكىسى فېڭشياڭ ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدا.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 30 - بەت).

(107) شاڭجىچۈچېڭ (商丘成) خەن ۋۇدى دەۋرىدە بەگ

بولغان، كېيىن ھەرەم خادىمى بولۇپ، خانلار قەبرىستانىدا مەست

ھالەتتە ناخشا ئېيتىپ قويۇپ، ھۆرمەتسىزلىك قىلىپ قويغانلىقى

ئۈچۈن، خىجالەتچىلىكتە ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالغان.

(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى قامۇسى»، 896 - بەت).

(108) چۇڭخې (重合) قەدىمكى ناھىيە، خەن سۇلالىسى

دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان. قەدىمكى شەھىرى ھازىرقى شەندۇڭ

ئۆلكىسى لىلىن ناھىيىسىنىڭ شەرقىدە.

(«جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر ناملىرى قامۇسى»، 671 - بەت).

(109) ماتۇڭ (马通) ماڭ (莽) تۇڭ دەپمۇ يېزىلىدۇ.

خەن ۋۇدى دەۋرىدە چۇڭخې بېگى ئىدى.

(«خەننەن»، 1 - توم، 209 - بەت).

(110) قوس خانلىقى (车师) غەربىي يۇرت (قۇرئار) دىكى قەدىمكى خانلىقلاردىن بىرى. م. ب. 48 - يىلى قوس خانلىقى ئالدى قوس (ئالدى تۇرپان. ھازىرقى تۇرپان «يارغول») خانلىقى ۋە ئارقا قوس (ئارقا تۇرپان، ئۇتۇساي ھازىرقى جىمسار - نىڭ جەنۇبىدىكى تاغدا) خانلىقى دەپ ئىككىگە بۆلۈنگەنىدى.
(بىر ئومۇمىي «سىخەي»، 1337 - بەت).

«خەننامە» يەتتىنچى جىلد

خەن جاۋدى (1) نىڭ تەرجىمىھالى

م.ب. 87 - يىلى (خەن ۋۇدى خويۇەن (2) نىڭ ئىككىنچى يىلى) قىشتا، ھۇنلار شوفاڭ ۋىلايىتىگە ھۇجۇم قىلىپ، ئەمەلدار، پۇقرالارنى ئۆلتۈردى ۋە تالان - تاراج قىلدى. خەن سۇلالىسى شىخې ۋىلايىتىدە ئەسكەر تۇرغۇزدى. سول قانات سانغۇن شاڭگۇەن جىيى (3) شىمالىي چېگرا رايونلارنى كۆزدىن كەچۈردى.

«خەننامە»، 1 - توم، 218 - بەت).

م.ب. 86 - يىلى (خەن جاۋدى شىيۇەن (4) نىڭ بىرىنچى يىلى) توققۇزىنچى ئايدا ھارۋا - ئاتلىقلار سانغۇنى جىن مىتى (5) ئۆلدى.

«خەننامە»، 1 - توم، 220 - بەت).

م.ب. 85 - يىلى (خەن جاۋدى شىيۇەننىڭ ئىككىنچى يىلى) قىشتا، بىر قىسىم ماھىر ئوقياچىلار شوفاڭ ۋىلايىتىگە ھەمدە بۇرۇن ئەمەلدار بولغان كىشىلەر بىر قىسىم ماھىر ئوقياچىلار بىلەن جاڭيې ۋىلايىتىگە تېرىقچىلىق قىلىشقا ئەۋەتىلدى.

«خەننامە»، 1 - توم، 221 - بەت).

م. ب. 81 - يىلى (خەن جاۋدى شىيۈەننىڭ ئالتىنچى يىلى) ئىككىنچى ئايدا، ھۇنلارغا ئەلچى بولۇپ بارغان يىجۇڭ مېرقاتۇل سۇۋۇ (6) 19 يىل تۇتقۇندا تۇرۇپ قايتىپ كەلدى. سۇۋۇ ھۇنلار ئېلىدە تۇتقۇن بولۇپ تۇرغاندا، ئەلچىلىك سالا-ھىيىتىنى يوقاتمىغانلىقى ئۈچۈن، ئۇ قارام ئەللەر بېگى قىلىپ تەيىنلىنىپ، بىر مىليون يارماق پۇل ئىنئام ئالدى. شۇ يىلى يەتتىنچى ئايدا، خەن جاۋدى چېگرا رايونلارنىڭ يىراق ۋە كەڭ ئىكەنلىكىنى نەزەردە تۇتۇپ، تىيەنشۈي، لۇڭشى، جاڭيېدىن ئىبارەت ئۈچ ۋىلايەتنىڭ ھەر بىرىدىن ئىككى ناھىيىنى ئايرىپ چىقىپ، جىنچېڭ ۋىلايىتى (7) نى تەسىس قىلدى.

(«خەننامە»، 1 - توم، 223 - 224 - بەتلەر).

م. ب. 80 - يىلى (خەن جاۋدى يۈەنفېڭ (8) نىڭ بىرىنچى يىلى) ئۈچىنچى ئايدا ۋۇدۇ ۋىلايىتىدىكى دىلار ئىسپان كۆتۈردى. پايتەخت ئەتراپىدا مەجبۇرىي ئەمگەك قىلىۋاتقان جىنايەتچىلەر بىلەن مۇراسىمبەگ (9) نىڭ باشقۇرۇشىدا مەجبۇرىي ئەمگەك قىلىۋاتقان جىنايەتچىلەر كەچۈرۈم قىلىنىپ، ھەربىي سەپكە كىرگۈزۈلدى ۋە قوشىمچى (10) ماشى جىيەن (11)، لۇڭشى (12) بېگى خەن زىڭ (13) ۋە باش ھۆدەيچى (14) تىيەنگۇاڭنىڭ (15) لار باشچىلىقىدا ئىسيانچى دىلارغا جازا يۈرۈشى قىلىندى.

(«خەننامە»، 1 - توم، 225 - بەت).

م. ب. 77 - يىلى (خەن جاۋدى يۈەنفېڭنىڭ تۆتىنچى يىلى) تۆتىنچى ئايدا خەن جاۋدى: «لياۋشۈي (16) دەرياسىدىن ئۆتكەن سانغۇن فەن مىڭيۈۋ (17) ئىلگىرى چياڭلار (18) چەۋەنداز چېرىكچىسى مەنسىپىدە ئولتۇرغان.

ئۇ چياڭلارنىڭ خان - بەگ ۋە ئاقساقاللىرىدىن تۆۋەن ئادەملىرىنى باشلاپ، يىنجۇ ئايمىقى (19) دىكى ئىسيانچى يات قوۋملارغا جازا يۈرۈشى قىلغانىدى. كېيىن يەنە ئۇلارنى باشلاپ، ۋۇدۇ ۋىلايىتىدىكى ئىسيانچى دىلارغا جازا يۈرۈشى قىلدى. ئاندىن ئۇغانلارنى (20) مەغلۇپ قىلىپ، نۇرغۇن دۈشمەننى ئۆلتۈرۈپ ۋە ئەسىر ئېلىپ، چوڭ خىزمەت كۆرسەتتى. شۇڭا فەن مىڭيۈنى پىڭلىك (21) بېگىلىكىگە تەيىنلىدىم. پىڭلى قەسىرى (22) نازارەتچىسى فۇجىيېزى (23) چەت ئەلگە ئەلچى بولۇپ چىقىپ كروران (24) خانى ئانقۇرنى ئۆلتۈرۈپ، كالىدسىنى كېسىپ كېلىپ، ئوردىنىڭ شىمالىي دەرۋازا راۋىقىغا ئاسقان. ئۇنىڭ كۆرسەتكەن خىزمىتى ناھايىتى چوڭ بولغانلىقى ئۈچۈن ئۇنى يىياڭ (25) بېگىلىكىگە تەيىنلىدىم دەپ يارلىق چۈشۈردى.

«خەننامە»، 1 - توم، 230 - بەت.

(1) خەن جاۋدى (汉昭帝، م. ب. 94 - 74) ئىسىم فامىلىسى ليۇفېيلىك (刘弗陵)، غەربىي خەن سۇلالىسى خانى ۋۇدى ليۇچېننىڭ ئوغلى. م. ب. 87 - 74 - يىللىرى خانلىق قىلغان.

«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى قامۇسى»، 1359 - بەت.

(2) خويۈەن (后元) خەن ۋۇدىنىڭ يىلىنامى. م. ب. 88 - يىللىرى مەزگىلى.

(بىر توملۇق «سىخەي» 2090 - بەت).

(3) شاڭگۈەن جېي (上官桀) شاڭگۈيدىن. خەن ۋۇدى دەۋرىدە ئوردا مىرا قۇلى ئىدى. خاننىڭ كېسىلى ئېغىرلاشقاندا، سول قانات سانغۇنلۇققا تەيىنلەنگەن. ئۇ خوگۇاڭ بىلەن بىرلىكتە ۋەلىئەھدىنىڭ ياردەمچىلىكىگە قويۇلۇپ، ئەنياڭ بېگى بولدى. خەن جاۋدى دەۋرىدە ئىسيان قىلىش نىيىتىدە ئىكەنلىكى

بىلىنىپ، پۈتكۈل ئۇرۇق جەمەتى بىلەن قەتىل قىلىندى.
(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى قامۇسى»، 12 - بەت).
(4) شىۋەن (始元) خەن جاۋدىنىڭ م. ب. 86 - 81 -
يىللىرى مەزگىلى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 1101 - بەت).
(5) جىن مىتى (金日碑، م. ب. 134 - 86) غەربىي
خەن سۇلالىسى ۋەزىرى. ئىسمى ۋېڭشۇ. ئەسلىدە ھۇنلارنىڭ
شۇتۇق خاقانىنىڭ ۋەلىئەھدى بولۇپ، خەن ۋۇدى ۋاقتىدا قونشاز
خاقان بىلەن بىللە خەن سۇلالىسىگە ئەل بولغانىدى. ياشتا مىراقول،
كېيىن شىغاۋۇل بولدى. خەن ۋۇدىنىڭ يېنىدا كۆپ يىللاپ خىزمەت
مەت قىلىپ، ئۇنىڭ زور ئىشەنچىسىگە ئىگە بولدى. ئەمەلىي ئۆست
تۈرۈلۈپ ھارۋا ئاتلىقلار سانغۇنى بولدى. ماڭ خېلىسۇنىڭ
ئىسيانىنى باستۇرۇشتا خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، دۇ بېگى
قىلىندى. ئۇ خەن ۋۇدى ئۆلۈپ، بالا خان جاۋدى نەختكە ئولتۇر-
غاندا خوگۇاڭ بىلەن بىللە ئۇنىڭ ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈش ئىش-
رىغا ياردەملەشتى. شۇڭا ئۇ ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭغا «قەدىر-
دان بەگ» دېگەن پەخرىي ئۇنۋان بېرىلدى.

(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى قامۇسى»، 607 بەت).
(6) سۇۋۇ (蘇武، م. ب. ؟ - 60) غەربىي خەن سۇلالىسى
سى دەۋرىدە ياشىغان كىشى. دۆلىتلىق ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسى
شىئەن شەھىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىغا توغرا كېلىدۇ. م. ب. 100 -
يىلى خەن ۋۇدىنىڭ پەرمانى بىلەن ھۇن ئېلىگە ئەلچىلىككە بارغىنىدا،
تۇتقۇن قىلىنغان. ھۇنلار تەسلىم بولۇشقا زورلىغان بولسىمۇ
ئۇنىمغا چقا، سۇۋۇ بايقالغا سۈرگۈن قىلىنغانىدى. 19 يىل ئۆ-
تۈپ، ھۇنلار بىلەن خەن سۇلالىسى ئارىسىدىكى مۇناسىۋەت ياخشى-
شىلانغاندىن كېيىن، م. ب. 81 - يىلى خەن جاۋدى دەۋرىدە
سۇۋۇ خەن سۇلالىسىگە قايتۇرۇلدى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 561 - بەت).

(7) جىنچىڭ (金城) قەدىمكى ۋىلايەت. ئورنى بۈگۈنكى گەنسۇ ئۆلكىسى لىنجۇ شەھىرىنىڭ غەربى، چىڭخەي ئۆلكىسى كۆكتور كۆلىنىڭ شەرقىدىكى خۇاڭشۈي دەرياسى ۋادىلىرى ۋە داڭۇڭ دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىدىكى جايلارغا توغرا كېلىدۇ. مەركىزى يۈنۋۇ (بۈگۈنكى گەنسۇ ئۆلكىسى يۈنچىڭ ناھىيىسىنىڭ شىمالىدا).

(بىر توملۇق «سىخەي»، 1691 - بەت).
(8) يۈەنفىڭ (元凤) خەن جاۋدىنىڭ يىلى نامى. م. ب. 80 - 75 - يىللىرى مەزگىلى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 653 - بەت).
(9) مۇراسىمبەگ (太常) ئەمەل. توققۇز ۋەزىرنىڭ بىرى. خانلار قەبرىستانى، ئىبادەتخانىلاردا ئۆتكۈزۈلىدىغان دىنىي مۇراسىملارنى، شۇنىڭدەك ئۆلىمالارنى سىناق قىلىپ تاللاش ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان ئەمەلدار. چىڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرلىرىغىچە داۋاملاشقان.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 640 - بەت).
(10) قوشىبېشى (执金吾) پايتەخت ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى رايونلارنىڭ ئامانلىقىنى ساقلاشقا مەسئۇل ئەمەلدار.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 16 - بەت).
(11) ماشىجىيەن (马适建) خەن جاۋدى دەۋرىدە قوشىبېشى ئىدى. م. ب. 80 - يىلى ۋۇدۇ ۋىلايىتىدىكى دىسلار ئىسيان قىلغاندا، توپىلاڭنى باستۇرۇشقا ماشىجىيەنمۇ ئەۋەتىلدى.

(«خەننامە»، 1 - توم، 225 - بەت).
(12) لۇڭئې (龙颚) قەدىمكى ناھىيە، ئورنى بۈگۈنكى خېبېي ئۆلكىسى جىڭشىيەن ناھىيىسىنىڭ شەرقىدە.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن»، 3612 - بەت).
(13) خەن زېڭ (韩增) م. ب. ؟ - 55 ئۇنۋان ۋارىسى. خەن جاۋدى دەۋرىدە تۇرشاۋۇل سانغۇن بولغان. خوگۇاڭ بىلەن

بىرلىكتە شۇەندىنى خان قىلىشتا ئەدبىر قوللانغانلاردىن.
خەن شۇەندى سەلتەنەتنىڭ ئوتتۇرىسىدا باش ئەمىر لەشكەر،
ھارۋا - ئاتلىقلار سانغۇنى بولدى. ئۈچ خانغا خىزمەت قىلغان
بولۇپ، كەڭ قورساق، ئۆزىنى تۇتقان كىشى ئىدى.

(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى قامۇسى»، 1706 - بەت).

(14) باش ھۈدەيچى (大鸿胪) ئەسلىدە ئاز سانلىق

مىللەتلەر ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان ئەمەلدار بولۇپ، توققۇز
ۋەزىرنىڭ بىرى ئىدى. كېيىن مۇراسىم ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان
ئەمەلدارلىققا ئۆزگەرتىلگەن.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 631 - بەت).

(15) تىەن گۇاڭمىڭ (田广明) خەن جاۋدى دەۋرىدە باش

ھۈدەيچى بولغان. م. ب. 80 - يىلى ۋۇدۇ ۋىلايەتىدىكى دىنلار
ئىسيان كۆتۈرگەندە، توپىلاڭنى باستۇرۇشقا تىەن گۇاڭمىڭمۇ
ئەۋەتمىگەن.

(«خەننامە»، 1 - توم، 230 - بەت).

(16) لياۋشۈي (辽水) دەريا. بۈگۈنكى لياۋنىڭ ئۆلكىسىدە،

ھازىر لياۋخې دەرياسى دەپ ئاتىلىدۇ.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 1035 - بەت).

(17) فەن مىڭيو (范明友) خەن جاۋدى دەۋرىدە يىجۇ

ئايىمىقىدىكى ئىسيانچى يات قوۋمىلارغا، ۋۇدۇ ۋىلايەتىدىكى
ئىسيانچى دىنلارغا، ئۇغانلارغا جازا يۈرۈشى قىلىپ خىزمەت
كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، پىڭلىڭ بېگى بولغان.

(«خەننامە»، 1 - توم، 230 - بەت).

(18) چياڭلار (羌) قەدىمكى مىللەتلەردىن. بۈگۈنكى

گەنسۇ، چىڭخەي، ۋە سىچۈەنلەردە ياشايتتى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 1918 - بەت).

(19) يىجۇ (益州) قەدىمكى ئايماق. م. ب. 109 -

يىلى (خەن ۋۇدى يۈەنپىڭ ئىككىنچى يىلى) تەسىس قىلىنغان.

يىچۇ ئايىقىنىڭ كۆپ قىسمى بۈگۈنكى يۈننەن ئۆلكىسىدە.
(تۈزۈتىلگەن «سىيۈەن»، 2186 - بەت).
20) ئۇغانلار (乌桓) قەدىمكى مىللەت، شەرقىي ھۇنلار-
نىڭ بىر تارمىقى، ئوۋچىلىق ۋە چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللانغان.
قەدىمكى شاڭگۇ، يۇياڭ، يۈبېيىڭ، لياۋشى، لياۋدۇڭ قاتارلىق
ۋىلايەتلەرنىڭ سىرتىغا جايلاشقاندى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 74 - بەت).
21) پىڭلىڭ (平陵) قەدىمكى ناھىيە، غەربىي خەن
سۇلالىسى دەۋرىدىكى بەش چوڭ قەبرىستانلىقنىڭ بىرى. خەن
جاۋدى قەبرىستانلىق ياساپ ئىنانچىلىق تەسىس قىلغان.
ئىنانچىلىق مەركىزى ھازىرقى شيەنياڭ شەھىرىنىڭ غەربىي
شىمالىدا. خەن جاۋدى مۇشۇ قەبرىستانلىققا دەپنە قىلىنغان.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 42 - بەت).
22) پىڭلى قەسىرى (平乐观) خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى
قەسىر (ئوردا) نىڭ نامى. خەن گاۋدى زامانىدا ياسالغان. خەن ۋۇدى
كېڭەيتىپ رېمونت قىلدۇرغان، شاڭلىڭيۈەن سەيلىگاھىنىڭ
ئوتتۇرىسىغا، ۋېيياڭ قەسىرىنىڭ شىمالىغا جايلاشقان بولۇپ
ئەتراپى 15 چاقىرىم كېلىدۇ.

(تۈزۈتىلگەن «سىيۈەن»، 2 - توم، 996 - بەت).
23) فۇجېزى (傅介子) يىچۈلىڭ. خەن جاۋدى دەۋرىدە
ھەربىي خىزمەتكە كىرىپ، ئات ئېلىش ئۈچۈن پەرغانىگە
ئەۋەتىلگەن. كىروران، كۈسەن (كۇچا) يۈرۈشلىرىگە قاتناشقان.
كىروران خانى ئانقۇرنى ئۆلتۈرۈپ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى
ئۈچۈن، يىياڭ بېگى قىلىنغان.

(جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى قامۇسى، 1129 - بەت).
24) كىروران، كىرائورقات، كىرورائىنا، چەنچەن (楼兰) غەربىي
يۇرت (قۇرىقار) نىڭ قەدىمكى خانلىقلىرىدىن بىرى. مەركىزى لوپقا

يېقىن كانى شەھىرى ئىدى. كېيىن پىشامشانغا ئۆزگەرتىلگەن.
(«غەربىي يۇرت يەر ناملىرى»، 55 - بەت).
(25) يىياڭ (义陽) خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى يىڭشى
ناھىيىسىنىڭ يىياڭ يېزىسى. ئورنى ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسىدىكى
تۇڭبەي ناھىيىسىنىڭ شەرقىدە.

(«جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر ناملىرى
قامۇسى»، 1047 - 1048 - بەتلەر).

«خەننامە» سەككىزىنچى جىلد

خەن شۈەندى (1) نىڭ تەرجىمىھالى

م. ب. 73 - يىلى (خەن شۈەندى بېنىشى (2) نىڭ بىرىنچى يىلى) بىرىنچى ئايدا، خەن شۈەندى دۇبېگى (3) تۇغقان (4) غا سۇيۇرغال (5) يەرنى كۆپەيتىپ بېرىش توغرىسىدا يازلىق چۈشۈردى،
(«خەننامە»، 1 - توم، 240 - بەت).

م. ب. 72 - يىلى (خەن شۈەندى بېنىشىنىڭ ئىككىنچى يىلى) ئالتىنچى ئايدا، ھۇنلار چېگرىغا نۇرغۇن قېتىم تاجاۋۇز قىلدى ۋە غەربكە يۈرۈش قىلىپ ئاسىيۇلار (6) غا ھۇجۇم قىلدى. ئۇسۇن كۈنپىيى (7) سەنچۇر (8) بىلەن خەن سۇلالىسى مەلىكىسى جىيېيۇ (9) دۆلىتىگە قايتىش ئالدىدا تۇرغان خەن سۇلالىسى ئەلچىسى ئارقىلىق خەن شۈەندىگە مەكتۇپ يوللاپ، كۈنپىيىنىڭ خىل لەشكەرلەرنى ئىشقا سېلىپ، ھۇنلارغا زەربە بەرمەكچى ئىكەنلىكىنى، خاننىڭ شەپقەت قىلىپ، لەشكەر چىقىرىپ مەلىكىنى قۇتقۇزۇۋېلىشىنى ئۈمىد قىلغان. شۇ يىلى كۈزدە خەن شۈەندى گۇەندۇڭ (10) نىڭ جەڭ ھارۋىلىرى ۋە خىل لەشكەرلىرىنى كەڭ - كۆلەمدە يۆتكەپ، ۋىلايەت ۋە بەگلىكلەرنىڭ يىلىغا 300 تاغار ئاشلىق مائاش ئالىدىغان

ئەمەلدارلىرىدىن ئات مىنىشى ۋە ئوقيا ئېتىشىغا ئىزىستا - قابىل ئادەملەرنى تاللاپ، ھەربىي سەپكە قاتناشتۇردى. يەنە باش تەپتىش بەگ تىيەن گۇاڭمىڭنى چىلەن سانغۇنى، ھىما تىچى سانغۇن جاۋچۇڭگو (11) نى بارىكۆل سانغۇنى (12)، يۈنجۇڭ ۋىلايەت تىنىڭ ۋالىيىسى تىيەن شۇنىنى بارسى سانغۇن (13) قىلىپ تەيىنلىدى. شۇنىڭ بىلەن لياۋشۈي دەرياسىدىن ئۆتكەن سانغۇن فەن مىڭيۇ بىلەن تۇرشاۋۇل سانغۇن خەن رىڭلار بولۇپ جەمئىي بەش سانغۇن 150 مىڭ چەۋەنداز بىلەن ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتىلدى. تەمتەكىلىك چېرىكچى چاڭ خۇي (14) ئاسىيۇ قوشۇنلىرىنى نازارەت قىلىدىغان بولدى.

م. پ. 71 - يىلى (خەن شۇەندى بېنىشىنىڭ ئۈچىنچى يىلى) بىرىنچى ئايدا بەش سانغۇن (15) قوشۇنلىرى بىلەن چاڭئەن (16) دىن يولغا چىقتى. بەشىنچى ئايدا ھەربىي ھەرىكەت ئاياغلاشتى. چىلەن سانغۇنى تىيەن گۇاڭمىڭ ۋە بارسى سانغۇن تىيەن شۇن جىنايەت ئۆتكۈزۈپ (17) يارغۇچىغا تاپ شۇرۇپ بېرىلگەچكە، ھەر ئىككىسى ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالدى. چېرىكچى چاڭ خۇي ئاسىيۇ قوشۇنلىرىنى باشلاپ ھۇنلارنىڭ غەربىدىكى رايونلىرىغا بېسىپ كىرىپ، نۇرغۇن دۈشمەننى ئەسىر ئالدى ۋە مال - چارۋىلارنى قولغا چۈشۈردى. شۇڭا ئۇ چاڭلو بېگى بولۇپ تەيىنلەندى.

(«خەننامە»، 1 - توم، 243—244 - بەتلەر).

م. پ. 61 - يىلى (خەن شۇەندى شېنجۇ (18) نىڭ بىرىنچى يىلى) ئۈچىنچى ئايدا غەربىي چياڭلار ئىسيان كۆتۈردى. خەن شۇەندىنىڭ پەرمىنى بىلەن پايتەخت ئەتراپى ۋە پايتەخت مەھكىمىلىرىدىكى كىشەندىن ئازاد قىلىنغان جىنايەتچىلەر، ئەسكەرلىككە ئېلىنغان ئوقياچىلار ۋە يېتىمچى پاسپانلار

قىسمى(19)، ھۇن ۋە يو خانلىقلىرى(20) نىڭ چەۋەنداز-
لىرى(21) خېدۇڭ(22)، خېنېي، خېنەندىن ئىبارەت ئۈچ
ۋىلايەت ۋە يىڭچۈەن(23) پېيجۇن(24)، خۇەيياڭ(25)،
رۇنەن(26) قاتارلىق جايلارنىڭ پالۋانلىرى، شۇنىڭدەك
جىنچېڭ، لۇڭشى، تىەنشۈي، ئەندىڭ، بېيىدى، شاڭجۇن
قاتارلىق ۋىلايەتلەر ۋە چياڭلارنىڭ چەۋەندازلىرىنىڭ
ھەممىسى جىنچېڭ ۋىلايىتىگە توپلاندى. تۆتىنچى ئايدا،
خەن شۇەندى ھىماتچى سانغۇن جاۋچۇڭگو ۋە ئوقىيالىقلار
سانغۇنى شۈيەنشۇ(27) نى بۇ جەڭچىلەرنى باشلاپ غەربىي
چياڭلارغا جازا يۈرۈشى قىلىشقا ئەۋەتتى.

ئالتىنچى ئايدا جىيۇچۈەن ۋىلايىتى ۋالىيىسى شىن ۋۇش
يەن(28) چياڭلارنى يوقىتىش سانغۇنلۇقىغا تەيىنلىنىپ،
جاۋچۇڭگو ۋە شۈيەنشۇ قاتارلىق سانغۇنلار بىلەن بىرلىكتە
غەربىي چياڭلارغا ھۇجۇم قىلدى.

شۇ يىلى كۈزدە، جاۋچۇڭگو خەن شۇەندىگە مەكتۇپ
يوللاپ، تېرىقچىلىق قىلىش پىلانىنى كۆرسەتتى. بۇنىڭ
تەپسىلىي مەزمۇنى «جاۋچۇڭگو تەزكىرىسى» دە يېزىلغان.
(«خەننامە»، 1 - توم، 260 - 261 - بەتلەر).

م. ب. 60 - يىلى (خەن شۇەندى شېنجۇ ئىككىنچى
يىلى). بەشىنچى ئايدا، غەربىي چياڭلار خەن سۇلالىسىگە
بويسۇنۇپ، قوزغىلاڭغا باش بولغان جىنايەتچى ياڭ يۇ(29)
بىلەن چيۇفېي(30) نىڭ كاللىسىنى ئېلىپ سازايى قىلدى.
خەن شۇەندى جىنچېڭ ۋىلايىتىنى ۋاسسال قىلىپ،
تەسلىم بولغان چياڭلارنى شۇ يەرگە ئورۇنلاشتۇردى.

كۈزدە ھۇنلارنىڭ باتىس (غەرب) خانى(31) چىچەنشان(32)
10000 دىن ئارتۇق ئادەم بىلەن خەن سۇلالىسىگە تەسلىم
بولدى. خەن شۇەندى غەربىي يۇرت ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان

شۈرەت - چەۋەندازلار بېشى چېڭجى (33) نى ئەۋەتىپ،
باتىسخانى قارشى ئالدى، چېڭجى يول ئۈستىدە پۇرسەتتىن
پايدىلىنىپ، قوس خانلىقىنى مەغلۇپ قىلدى. چىچەنشىان
بىلەن چېڭجى ھەر ئىككىسى بەگلىككە تەيىنلەندى.

توققۇزىنچى ئايدا ھۇن تەڭرىقۇتى شۇرۇچانچۇ (34)
ئاتاقلىق بىر خانىنى سوۋغات بىلەن چاڭئەنگە ئەۋەتىپ،
چاغان بايرىمىنى تەبرىكلىدى. شۇنداق قىلىپ خەن سۇلالىسى
بىلەن ھۇنلارنىڭ مۇناسىۋىتى يەنە ئەسلىگە كېلىشكە
باشلىدى.

(«خەننامە»، 1 - توم، 262 - بەت).

م. پ. 58 - يىلى (خەن شۈەندى شېنجۇنىڭ تۆتىنچى يىلى)
بەشىنچى ئايدا، ھۇن تەڭرىقۇتى ئۇيانجۇت (35) ئۆز ئىسمى
قول روقان شىنيزىر (36) نى خەن شۈەندىنى زىيارەت قىلىشقا
ئەۋەتتى.

(«خەننامە» 1 - توم، 264 - بەت).

م. پ. 56 - يىلى (خەن شۈەندى ۋۇفېڭ (37) نىڭ
ئىككىنچى يىلى) 11 - ئايدا، خۇسۇل تەڭرىقۇت ئۆز نوۋمى
بىلەن خەن سۇلالىسىگە تەسلىم بولۇپ، بەگلىككە
تەيىنلەندى.

(«خەننامە»، 1 - توم، 266 - بەت).

م. پ. 55 - يىلى (خەن شۈەندى ۋۇفېڭنىڭ ئۈچىنچى
يىلى) ئۈچىنچى ئايدا، خەن شۈەندى يارلىق چۈشۈرۈپ:
«بۇرۇن ھۇنلار چېگرا رايونىمىزغا نۇرغۇن قېتىم بېسىپ
كىرىپ پاراكەندىچىلىك سېلىپ، پۇقرالارنى ئېغىر زىيانغا
ئۇچراتقانىدى. مەن تەختكە چىققاندىن كېيىنمۇ ھۇنلارنى
تىنچىتالمىدىم. شۇرۇچانچۇ تەڭرىقۇت قايتىدىن ياخشىلىشىنى

تەلەپ قىلغان بولسىمۇ، بىراق ئۇ ئۇزۇن ئۆتمەيلا ئۆلۈپ كەتتى. ئوڭ قول بىلىككەن تۇغقان تەڭرىقۇت بولۇپ تەختكە چىققاندىن كېيىن. سابىق تەڭرىقۇت (38) بىلەن ئۇرۇق - تۇغقانلىق مۇناسىۋىتى بار ۋەزىرلەر شۇرۇچانچۇ تەڭرىقۇتنىڭ بالىسى قوغشار (39) نى تەڭرىقۇت قىلىپ تىكلەپ، تۇغقاننى ئۆلتۈردى. شۇنىڭ بىلەن مۇستەقىللىك دەۋاسى قىلغان ھۇن خانلىرى بۆلۈنۈپ بەش تەڭرىقۇت پەيدا بولۇپ قالدى. ئۇلارنىڭ ئۆزئارا ئۇرۇش - تالاشلىرى نەتىجىسىدە تۈمەنلەپ ئادەملەر ئۆلدى. چارۋا - ماللارنىڭ 80 - 90 پىرسەنتى چىقىم بولدى. ئاچلىقتا قالغان خەلق ئوزۇق - تۈلۈك ئۈچۈن بىر - بىرىنى قىرىشتى. شۇڭا ھۇنلارنىڭ ئىچكى قىسمى ئىنتايىن قالايمىقانلىشىپ كەتتى. تەڭرىقۇتنىڭ ئالچىسى (40)، بالىلىرى، نەۋرىلىرى، ئاكا - ئۆكلىرى ۋە خۇسۇل تەڭرىقۇت، ئاتاقلىق خانلار، ئوڭ ئىجىزقان (41)، قۇتقۇ (42)، ياساقبەگ (43) دىن ئىبارەت ئەمەلدارلار 50 مىڭدىن ئارتۇق ئادەم بىلەن كېلىپ، خەن سۇلالىسىگە تەسلىم بولدى. تەڭرىقۇت (44) ئۆزىمۇ خەن سۇلالىسىگە ئەتىيان بولىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ، ئىنىسىنى قىممەت باھا نەرسىلەر بىلەن ئەۋەتىپ، چاغىنى قۇتلىدى. شۇنىڭدىن قارتىپ، شىمالىي چىگرا رايونىمۇ تىنچىپ، ئۇرۇش بولمىدى... دېدى. شۇنىڭ بىلەن شىخى ۋە بېيىدى ۋىلايەتلىرى بېقىندى ئەلگە ئۆزگەرتىلىپ، تەسلىم بولغان ھۇنلار شۇ يەرگە ئورۇنلاشتۇرۇلدى.

(«خەننامە»، 1 - توم، 266 - 267 - بەتلەر).

م. ب. 54 - يىلى (خەن شۈەندى ۋۇفېڭنىڭ تۆتىنچى يىلى). ھۇن تەڭرىقۇتى قوغشار خەن سۇلالىسىگە ۋەزىر بولۇشنى بىلدۈرۈپ، ئىنىسى قولقانىنى ئوردىغا خەن شۈەندىنىڭ

خىزمىتىدە بولۇشقا ئەۋەتتى. شۇەندى چېگرا رايونلارغا قاچاۋۇز قىلىدىغان دۈشمەن يوقلۇقىنى نەزەردە تۇتۇپ، چېگرا مۇداپىئە ئەسكەرلىرىنىڭ 20 پىرسەنتىنى قىسقارتىش توغرىسىدا يارلىق چۈشۈردى.

(«خەننامە»، 1 - توم، 268 - بەت).

م. پ. 53 - يىلى (خەن شۇەندى گەنلۇ(45)نىڭ تۇنجى يىلى) بىرىنچى ئايدا ھۇن تەڭرىقۇتى قوغشار بالىسى ئوڭ قول بىلىكخان چۇلقۇتان(46) نى خەن شۇەندىنىڭ خىزمىتىنى قىلىش ئۈچۈن ئوردىغا ئەۋەتتى.

شۇ يىلى قىشتا ھۇن تەڭرىقۇتى قوغشار ئىنىسى سول قول بىلىكخاننى چاغان بايرىمىنى قۇتلاش ئۈچۈن ئوردىغا ئەۋەتتى.

(«خەننامە»، 1 - توم، 269 - بەت).

م. پ. 52 - يىلى (خەن شۇەندى گەنلۇنىڭ ئىككىنچى يىلى) 12 - ئايدا، ھۇن تەڭرىقۇتى قوغشار ۋۇيۈەن قورۇلىغا كېلىپ، ئۆز ئېلىدىكى قىممەتلىك نەرسىلەر بىلەن گەنلۇ ئۈچىنچى يىلىنىڭ چاغان بايرىمىنى مۇبارەكلەيدىغانلىقىنى بىلدۈردى. خەن شۇەندى يارلىق چۈشۈرۈپ، ۋەزىر - ۋۇزالارنى بۇ ئىشنى مۇھاكىمە قىلىشقا بۇيرۇدى. ۋەزىر - ۋۇزالار: «داناخانلارنىڭ تۈزگەن تۈزۈملىرى بويىچە: ياخشىلىق ۋە ئىلتىپات ئالدى بىلەن پايتەختكە، ئاندىن خان ئالىيلىرىدىن بولغان سۇيۇرغال بەگلىكلەرگە؛ ئالدى بىلەن سۇيۇرغال بەگلىكلەرگە، ئاندىن ئەتراپتىكى يات مىللەتلەرگە قىلىنىدۇ. نەزمىنامە(47) شاڭ(48) خانى جەمەتىگە مەدھىيە، دە: <شىي(49) پۇقرالارنى ئەدەب - قائىدىگە ئىتائەت قىلدۇرغان بولسىمۇ، مىزاندىن ئاشۇرۇۋەتمىگەنسىدى. ئۇ چايلارنى

ئومۇمىيۈزلۈك كۆزدىن كەچۈرۈپ، ئەمىر مەرھۇمىنى تولۇق
 يۈرگۈزگەندى. شىپىنىڭ نەۋرىسى شياڭتۇ (50) ھەيۋەتلىك
 بولۇپ، ئەتراپتىكى يات قوۋملارنى ئىنتايىن قەرتىپلىك
 باشقۇرغانىدى، دېيىلگەن. خان ئالىملىرىنىڭ دانا - ئاقللىقى
 پۈتۈن ئەلگە تارقالدى. ئۇلۇغ تۆھپىسى ئەتراپتىكى ئەڭ
 يىراق جايلارغىچە يېتىپ باردى. ھۇن تەڭرىقۇتى قوغشار
 ئاقارتىشنى ئارزۇ قىلىپ، توغرا يولغا ئىنتىلىدۇ. شۇڭا پۈتكۈل
 ئېلى بىلەن يەكەدىل بولدى. ئۇ ھازىر قىممەت باھا نەرسىلەر
 بىلەن چاغان بايرىمىنى قۇتلاشقا كەپتۇ. بۇ ئەزەلدىن
 بولۇپ باقمىغان چوڭ ئىش! بىراق تەڭرىقۇتلار ئوتتۇرا
 جۇڭگودا يۈرگۈزۈلىدىغان تەقۋىم ۋە قائىدە - تۈزۈملىرىنى
 ئەزەلدىن قوبۇل قىلىپ باققان ئەمەس. ئۆتكەن خانلار
 تەڭرىقۇتنى ھەمىشە مېھمان قاتارىدا كۆرەتتى. شۇڭا تەڭرىقۇت
 قوغشارنى كۈتۈۋالدىغان قائىدە - يوسۇن بەگلىكلەر بەگلىك
 رىنى كۈتۈش قائىدە - يوسۇنلىرى بىلەن ئوخشاش يولۇشى
 لازىم. ئۇ ئاۋۋال ئۆزىنى ئەتىيان ئاتاپ بەيئەت قىلىسۇن.
 ئورۇن - مەرتىۋىسى بەگلىكلەر بەگلىرىدىن ئىۋەن بولسۇن»
 دېيىشتى. خەن شۇندى يارلىق چۈشۈرۈپ: «بەش پادىشاھ (51)
 بىلەن ئۈچ خان (52) ئەدەب - ئەخلاقىنى يولغا قويىمىز
 خان يىراق جايلاردىكى قوۋملارنىڭ ئوتتۇرا جۇڭگودا قىلىنىد
 دىغان ئەمىر - پەرمانلارغا رىئايە قىلىشنى تەلەپ قىلىماپتىمىز.
 كەن. ھازىر تەڭرىقۇت قوغشار ئۆزىنى شىمالدىكى بېقىنىدى
 ئەلدىن كەلگەن ئەتىيان دەپ ئاتاپ، چاغاننى قۇتلىماقچى.
 مەن ئۆتكەن دانىشمەن خانلارغا يېتەلمىدىم، ئادىللىقىمنى
 جاھاننىڭ ھەممىلا يېرىگە يەتكۈزەلمىدىم. ھازىر مەن تەڭ
 رىقۇتنى ئېزىم مېھمانلارنى كۈتۈۋالدىغان قائىدە - يوسۇن

بويىچە كۈتۈۋېلىشنى، ئورۇن - مەرتەۋىسىنى بەگلىكلەر بەگ
لىرىدىن يۇقىرى قويۇشنى قارار قىلدىم» دېدى.
(«خەننامە»، 1 - ئوم، 270 - بەت).

م.ب. 51 - يىلى (خەن شۈەندى گەنلۇنىڭ ئۈچىنچى يىلى)
بىرىنچى ئايدا، ھۇن تەڭرىقۇتى قوغشار جىغۇشەن ئوردىسى
زىيارەت قىلدى، چارچىبەگ (53) ئۇنى قوغشار تەڭرىقۇت
دېمەستىن، ۋاسسال ئەلدىن كەلگەن ئەتىيان دەپ ئاتىدى.
ئوردىدىن ئۇنىڭغا تامغا، تامغا بېغى، ئون - تەلپەك، كەمەر،
مەپە، تۆت ھارۋا ئېتى، ئالتۇن، نەپىس كەشتىلىك كىمخاب -
تاۋار، يىرىك شايىدىن تىكىلگەن كىيىم - كېچەكلەر ئىنئام
قىلىندى، ئەمەلدارلار تەڭرىقۇت قوغشارنى چاڭئەن سارىيىغا
ئاپىرىپ، چاڭپىڭ قەسىرى (54) گە ئورۇنلاشتۇردى. خەن
شۈەندى ئۆزى گەنجۈەن قەسىرىدىن چياڭ قەسىرى (55) گە
كېلىپ تۇردى. خەن شۈەندى يەنە چاڭپىڭ سۇپىسى (56) غا
چىقتى ۋە «تەڭرىقۇت قوغشار مەن بىلەن كۆرۈشكەندە زىيارەت
قائىدە - يوسۇنلىرىنى ئادا قىلىسۇن» دەپ جاكارلىدى. ئوڭ
ۋە سول ياساقبەگ قاتارلىق ھۇن ئەمەلدارلىرى سەپ بولۇپ
سەپ قىلدى. تەڭرىقۇت قوغشارنى قارشى ئېلىشقا چىققان
يات قوۋملەرنىڭ بىر نەچچە تۈمەن خان ۋە بەگلىرىمۇ يولنىڭ
ئىككى چېتىگە رەتلىك تىزىلىپ تۇردى. خەن شۈەندى ۋېيخې
دەرياسىنىڭ كۆۋرۈكىگە چىققاندا كىشىلەر «پاشىسۇن!» دەپ
توۋلاشتى. تەڭرىقۇت ئوردىغا قايتتى. خەن شۈەندى جىيەنجياڭ
قەسىرى (57) دە زىياپەت ئۆتكۈزۈپ، تەڭرىقۇتنى كۈتۈۋالدى
ۋە ئۇنىڭغا خەن سۇلالىسىنىڭ گۆھەر - جاۋاھىراتلىرىنى كۆر-
سەتتى. ئىككىنچى ئايغا كەلگەندە قوغشار تەڭرىقۇت قايتماق
چى بولدى، خەن شۈەندى چاڭپىڭ قەسىرى ياساۋۇل بېگى گاۋ-
چاڭ (58) بېگى دۇڭ جۇڭ (59)، ھارۋا - ئاتىلىقلار كاھېيگى

خەن چاڭ (60)، شىرمەت - چەۋەندازلار بېشى خۇ (61) لارنى 16 مىڭ چەۋەنداز بىلەن تەڭرىقۇتنى مۇھاپىزەت قىلىشىپ ئۆزىنى قۇيۇشقا تەيىنلىدى. تەڭرىقۇت قۇملۇقىنىڭ جەنۇبىغا ئورۇنلىشىپ گۇاڭلۇ شەھىرى (62) نى قوغدىدى. خەن شۈەندى قوغشار تەڭرىقۇتنى ئېھتىياجلىق ئاشلىقلار بىلەن تەمىنلەپ تۇرۇش توغرىسىدا شىمالدىكى ۋىلايەتلەرگە يارلىق چۈشۈردى. چىچى تەڭرىقۇت (63) ۋەزىيەتنىڭ ئۆزىگە پايدىسىز ئىكەنلىكىنى كۆرۈپ يىراققا كەتتى. شۇنىڭ بىلەن ھۇنلار تىنىچ قالدى. «خەننامە»، 1 - توم، 271 - بەت).

م.ب. 51 - يىلى (خەن شۈەندى گەنلۇنىڭ ئۆچىنچى يىلى) قىش پەسلىدە جىبېيۇ خانىمگە ئاسىيۇلار ئېلىدىن پايتەختكە قايتىپ كەلدى.

«خەننامە»، 1 - توم، 272 - بەت).

م.ب. 49 - يىلى (خەن شۈەندى خۇاڭلۇڭ (64) نىڭ تۇنجى يىلى) بىرىنچى ئايدا، ھۇن تەڭرىقۇتى قوغشار پايتەختكە كېلىپ ئوردىنى زىيارەت قىلدى، خەن شۈەندى ئۇنى بۇرۇنقىدەك كۈتۈۋالدى ۋە ئىنتام بەردى. تەڭرىقۇت ئىككىنچى ئايدا ئېلىگە قايتتى.

«خەننامە»، 1 - توم، 273 - بەت).

(1) خەن شۈەندى (汉宣帝، م.ب. 91 - 49) ئىسىم - فامىلىسى ليۇ شۇن (刘询)، خەن ۋۇدىنىڭ چەۋرىسى. م.ب. 74 - 49 - يىللىرى خانلىق قىلغان. چوڭ دادىسى، شاھزادە ليۇ جۇ بوھتان دەستىدىن ئۆلۈۋالغان، ئانىسىمۇ زىيانكەشلىككە ئۇچرىغانىدى. ئۇ كىچىكىدىن تارتىپ خەلق ئارىسىدا چوڭ بولغاچقا، خەلقنىڭ دەردى - ئەلىمىدىن خەۋەردار ئىدى. تەختكە چىققان

دىن كېيىن يۇرتدارچىلىق ئىشلىرىنى ئىشلىتىپ باشقۇردى، ئىختىساسلىق كىشىلەرنى ئەتىۋارلاپ ئىشلەتتى. خەلقنىڭ ئۈستىدىكى ئالۋان - ياساقلارنى كېمەيتىپ، ھۇنلار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى ياخشىلاشقا ئەھمىيەت بەردى.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن» 3 - توم، 1871 - بەت).

(2) بېنىشى (本始) خەن شۈەندىنىڭ يىلىنامى. م. ب.

73 - 70 - يىللىرى مەزگىلى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 1246 - بەت).

(3) دۇ (杜) مۇشۇ كىتاب 55 - جىلىد «ۋېي چىڭ،

خو چۈيىڭ تەزكىرىلىرى» گە قاراڭ.

(4) تۇغتان <屠耆堂> فامىلىسى فۇرۇ، بوۋىسى فۇرۇج،

ھۇن ئىدى. خەن سۇلالىسىگە تەسلىم بولغاندىن كېيىن، ۋاسسال

ئەللەر خانى بولدى. قىران چەۋەنداز سانغۇن خو چۈيىڭ قومان

دىسىدا خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، بۇرغال كۆپەيتىپ

بېرىلدى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 1918 - بەت).

(5) سۇيۇرغال (封<领>地) سۇيۇرغال ئىگىلىرىنىڭ

ئىگىدارچىلىقىدىكى يەر - زېمىنلەر، ئادەتتە خانلار ياكى فېئو-

داللارنىڭ ئىنتام قىلغان يەر - زېمىنلىرى سۇيۇرغال دەپ

ئاتىلىدۇ. سۇيۇرغال ئىگىلىرى يۇقىرىغا نىسبەتەن ئەسكەر بېرىشكە،

باچ - خىراج تۆلەشكە بۇرچلۇق ئىدى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 1484 - بەت).

(6) ئاسىيۇ (乌孙) قەدىمكى قوۋم. ئەسلىدە چىلىيەن

(تەڭرى) تېغى بىلەن دۇنخۇئاڭ (دەشت ئاتا) ئارىلىقىغا ماكان

لاشقان. م. ب. 161 - يىللىرى ئەتراپىدا ئىلىسى دەرياسى ۋە

ئىسسىقكۆل ئەتراپلىرىغا كۆچتى. كېيىن ئۇلۇغ توغرىلارنى قوغ

لمۇبتىپ، ئاسىيۇلار خانلىقىنى قۇردى. خەن ۋۇدى ئىلگىرى -

ئاخىر بولۇپ مەمكە جياڭ دۇ بىلەن مەلىكە جىيېيۇنى ئاسىيۇ

خانى كۈنبەگكە بەردى. ئۇلار ئاخىرىدا ئاۋارلار تەرىپىدىن مۇنقەرز قىلىندى. ئاسىيۇلارنىڭ ئىگىلىكى كۆچمە چارۋىچىلىق بولۇپ، غەربىي خەن دەۋرىدىكى نوپۇسى 630 مىڭ ئىدى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 74 - بەت).

(7) كۈنبەگ (昆莫) قەدىمكى ئاسىيۇ خانلىرى كۈنبەك،

كۈنبەي دەپ ئاتىلاتتى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 1385 - بەت).

(8) سەنچۈر (岑娶) ئاسىيۇ خانى كۈنبەگنىڭ نەۋرىسى.

(«خەننامە»، 1 - توم، 244 - بەت).

(9) چىيۈ مەلىكە (غەمخالاس مەلىكە) (解忧公主)

چۈ (楚) بېگى ليۇ ۋۇنىڭ نەۋرە قىزى بولۇپ، چىيۈ ئۇنۋانى بىلەن ئاسىيۇ ھۆكۈمدارى كۈنبەگكە ياتلىق قىلىنغانىدى.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن»، 3 - توم، 1922 - بەت).

(10) گۈەندۇڭ (关东) رايون نامى. چىن، خەن، تاڭ

سۇلالىلىرى قاتارلىق شەنشىنى پايتەخت قىلغان سۇلالىلەر، خەن

گۇ قوۋۇقى ۋە تۇڭگۈەننىڭ شەرقىدىكى جايلارنى «گۈەندۇڭ»

دەپ ئاتىشاتتى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 284 - بەت).

(11) جاۋ چۇڭگو (赵充国) م.ب. 137 - 52 غەربىي

خەن سۇلالىسىنىڭ چوڭ سەركەردىمىردىن. لۇڭشى شاڭگۈي

(ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى تىيەنشۈيىنىڭ غەربىي جەنۇبى) دىن.

ھۇنلار بىلەن چياڭلارنىڭ ئەھۋالىنى ئوبدان بىلەتتى. خەن ۋۇدى،

جاۋدى، شۈەندىلەر دەۋرىدە ھۇنلار ۋە چياڭلارغا قارشى يۈرۈش

لەرگە قاتناشقان. ھىماتىچى سانخۇن، يىڭپىڭ بېگى

بولغانىدى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 1945 - بەت).

(12) بارىكۆل سانخۇنى (蒲类将军) بارىكۆل - غەربىي

بىي يۇرتتىكى قەدىمكى دۆلەتلەردىن بىرى. بۇرۇن ھۇنلارغا

قاراشلىق بولۇپ، كېيىن قوس خانلىقىغا تەۋە بولدى. م.ب. 60 - يىلى خەن سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرى بۇ يەرلەرنى ئالدى. خەن-شۈەندى بارىكۆلگە تەقلىد قىلىپ، جاۋچۇڭگوغا بارىكۆل سانغۇنى دەپ ئۇنۋان بەردى.

(بىر نوملۇق «سىخەي»، 606 - 607 - بەتلەر).
(13) بارس سانغۇن (虎牙将军) جەسۇر، قەھرىمان سانغۇن مەنىسىدە.

(مۇھەررىردىن).
(14) چاڭ خۇي (常惠، م.ب. 46 - 46) تەييۈەنلىك. خەن ۋۇدى دەۋرىدە سۇۋۇ بىلەن ھۇن ئېلىگە ئەلچىلىككە چىقىپ، ئون نەچچە يىل تۇتقۇنلۇقتا تۇرغاندىن كېيىن قايتتى. خەن جاۋدى دەۋرىدە كېڭەش بېگى، م.ب. 73 - 70 - يىللار ئارىلىقىدا چىرىكچى بولدى. خەن سۇلالىسىنىڭ تەمتىكى بىلەن ئاسىيۇ قوشۇنىنى باشلاپ، ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلدى. قايتىپ كەلگىنىدىن كېيىن چاڭلو بېگى بولدى، كېيىن ئوڭ قانات سانغۇن بولدى، چەت ئەل ئىشلىرىنى ئوبدان بىلەتتى، ئىشچان كىشى بولۇپ، كۆپ خىزمەت يەتكۈزگەندى.

(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى قامۇسى»، 917 - بەت).
(15) بەش سانغۇن (五将军) چىلەن سانغۇنى تىيەن گۇاڭمىڭ، بارىكۆل سانغۇنى جاۋچۇڭگو، بارس سانغۇن تىيەن شۈن، لياۋشۈي سانغۇنى خەن مىڭيۇ، تۇرشاۋۇل سانغۇن خەن زىڭلار كۆزدە تۇتۇلدى.

(مۇھەررىردىن).
(16) چاڭئەن (长安) قەدىمكى پايتەخت. م.ب. 202 - يىلى ناھىيە بولۇپ قۇرۇلۇپ، م.ب. 200 - يىلى خەن خانى ليۇباڭ دەۋرىدە پايتەخت قىلىنغان. م.ب. 192 - يىلى خەن خۇيدى دەۋرىدە چاڭئەندە شەھەر قۇرۇلۇشى ئېلىپ بېرىلدى. شەھەرنىڭ جەنۇبى كىچىك ئېيىق يۇلتۇز تۈركۈمى، شەھەرنىڭ شىمالى يەتتە

تمكەن يۇلتۇزى شەكلىدە ياسالغاچقا، خەلق كۆرە شەھىرى دەپ ئاتىشاتتى. ئالدىنقى چىن، ئالدىنقى جاۋ، كېيىنكى چىن، غەربىي ۋېي، شىمالىي جۇ، سۈي، تاڭ سۇلالىلىرىنىڭ ھەممىسى بۇ شەھەرنى پايتەخت قىلىشتى. قەدىمكى شەھەرنىڭ ئورنى ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسى شىئەن شەھىرىنىڭ غەربىي شىمالىدا.

(تۈزۈملىگەن «سىيۈەن»، 4 - توم، 3224 - بەت).
(17) «جىنايەت ئۆتكۈزۈش» تىيەن گۇاڭنىڭ ئىلگىرىلىمەي تۇرۇۋېلىش، تىيەن شۇن بەلگەلەنگەن چايغا يېتىپ بارماسلىق، يەنە ھۇن ئەسىرلىرىنىڭ سانىنى كۆپەيتىپ مەلۇم قىلىش جىنايەتتى ئۆتكۈزگەن.

(«خەننامە»، 1 - توم، 244 - بەت).
(18) شېنجۆ (神爵) خەن شۇەندىنىڭ يىلىنامى م.ب. 61 - 58 - يىللىرى مەزگىلى.

(بىر توملۇق «سېخەي»، 1584 - بەت).
(19) يېتىمچى پاسىبانلار قىسمى (羽林孤儿) ئۇرۇشتا ئۆلگەنلەرنىڭ يۇلىن (羽林) دەپ ئاتىلىدىغان ۋە ھەربىي تەربىيە كۆرگەن يېتىم بالىلىرىدىن قۇرۇلغان قىسىملار يېتىمچى پاسىبانلار قىسمى دەپ ئاتىلاتتى.

(«خەننامە»، 1 - توم، 261 - بەت (3) ئىزاھقا قاراڭ).
(20) يۆ خانلىقى (越) قەدىمكى خانلىق. رىۋايەتلەرگە قارىغاندا شيا سۇلالىسىنىڭ ئالتىنچى ھۆكۈمدارى شاۋكائىنىڭ خانىشىدىن بولغان ئوغلى ۋۇيۇنىڭ ئەۋلادىمىش. پايتەختى گۇيچى (ھازىرقى جېنجياڭ ئۆلكىسى شاۋشىڭ ناھىيىسى). ئەمەلىيەتتە دەۋرىنىڭ ئاخىرلىرىدا ۋۇ بەگلىكى بىلەن دائىم ئۇرۇش ھالىتىدە بولۇپ، م.ب. 494 - يىلى ۋۇ بەگلىكى تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىندى. م.ب. 473 - يىلىغا كەلگەندە كۈچىيىپ ۋۇ بەگلىكىنى مۇنقەرز قىلدى. زېمىنىنى ھازىرقى جياڭسۇنىڭ شىمالى قىسمى، قانلىق شەرقىدىكى جايلار، جياڭسۇنىڭ جەنۇبى، ئەنخۇيىنىڭ

جەنۇبى، جياڭشىنىڭ شەرقى ۋە جېجياڭنىڭ شىمالىغىچە كېڭەيتتى. يېغىلىقلار دەۋرىگە كەلگەندە ئاجىزلاشقان يۇ خانلىقى تەخمىنەن م.ب. 306 - يىلى چۈ بەگلىكى تەرىپىدىن مۇنقەرز قىلىندى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 1947 - بەت).

(21) ھۇن ۋە يۇ خانلىقلىرىنىڭ چەۋەندازلىرى (胡, 越骑)

«خەن ۋۇدى تەزكىرىسى» دە: خەن سۇلالىسىگە تەسلىم بولغان ھۇنلارنى ئورۇنلاشتۇرۇش ئۈچۈن تەسىس قىلىنغان بېقىندى ئەللەر ۋە جەنۇبتىكى يۇ بېقىندى ئەللىرىنىڭ چەۋەندازلىرى ھون ۋە يۇ خانلىقلىرىنىڭ چەۋەندازلىرى دەپ ئاتىلىدۇ، دېيىلگەن. (مۇھەررىردىن).

(22) خېدۇڭ (河东) خۇاڭخې دەرياسى سەنشى ئۆلكىسى

دائىرىسىگە كىرگەندە شىمالدىن جەنۇبقا قاراپ ئاقىدۇ. شۇڭا سەنشى ئۆلكىسى ئىچىدىكى خۇاڭخې دەرياسىنىڭ شەرقىدىكى رايونلار خېدۇڭ دېيىلىدۇ.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن»، 3 - توم، 1754 - بەت).

(23) يىڭچۇەن (颍川) قەدىمكى ۋىلايەت. ئورنى بۈگۈنكى

خېنەن ئۆلكىسىدىكى دېڭىفېڭ، باۋفېڭلارنىڭ شەرقى، ۋېيشى، بەنجېڭلارنىڭ غەربى، مىشىەننىڭ جەنۇبى، يېشىەن، ۋۇياڭلارنىڭ شىمالىدىكى جايلارغا توغرا كېلىدۇ. مەركىزى ياڭدى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 1849 - بەت).

(24) پېيچۈن (沛郡) قەدىمكى ۋىلايەت. ئورنى بۈگۈنكى

ئەنخۇي ئۆلكىسىدىكى خۇەيخې دەرياسىنىڭ شىمالى، شىفېي دەرىياسىنىڭ شەرقى، خېنەن ئۆلكىسى شيايى، يۇڭچېڭ ناھىيىلىرى ۋە جياڭسۇ ئۆلكىسى پېيشىەن، فېڭشىەن قاتارلىق ناھىيىلىرى ۋە جياڭسۇ ئۆلكىسى پېيشىەن، فېڭشىەن قاتارلىق ناھىيىلەرگە توغرا كېلىدۇ. مەركىزى شياڭشىەن (بۈگۈنكى ئەنخۇي ئۆلكىسى سۈيشى ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا).

(بىر توملۇق «سىخەي»، 894 - بەت).

(25) خۇەيياڭ (淮阳) م.ب. 196 - يىلى (خەن گاۋ -
دۇنىڭ 11 - يىلى) بەگلىك تەسىس قىلىنغان. خەن خۇيىدى
دەۋرىدە بەزىدە ۋىلايەت، بەزىدە بەگلىك بولۇپ تۇرغان. ئورنى
بۈگۈنكى خېنەن ئۆلكىسى خۇەيياڭ، لۇيى، تەيكاڭ، جېسچېڭ،
فۇگۇ ناھىيىلىرىگە توغرا كېلىدۇ. مەركىزى چېن (بۈگۈنكى خېنەن
ئۆلكىسى خۇەيياڭ ناھىيىسى).

(بىر توملۇق «سەخەي»، 964 - بەت).
(26) رۇنەن (汝南) قەدىمكى ۋىلايەت. م.ب. 203 -
يىلى (خەن گاۋدىنىڭ تۆتىنچى يىلى) تەسىس قىلىنغان. ئورنى
بۈگۈنكى خېنەن ئۆلكىسى يىڭخې دەرياسى بىلەن خۇەيخې دەر-
ياسىنىڭ ئوتتۇرىسى، بېيجىڭ - گۇاڭجۇ تۆمۈريولىنىڭ شەرقى،
ئەنخۇي ئۆلكىسىدىكى سەخې ۋە شىڭفېي دەريالىرىنىڭ غەربى،
خۇەيخې دەرياسىنىڭ شىمالىدىكى جايلارغا توغرا كېلىدۇ. مەركىزى
شاڭسەي (بۈگۈنكى خېنەن ئۆلكىسى شاڭسەي ناھىيىسىنىڭ غەربىي
جەنۇبىدا) ئىدى.

(بىر توملۇق «سەخەي»، 892 - بەت).
(27) شۈيەنشۇ (许延寿) خەن شۈەندى دەۋرىدىكى سان-
خۇنلاردىن بىرى.

(«خەننامە»، 1 - توم، 260 - بەت).
(28) شىن ۋۇشيەن (辛武贤) دىداۋلىق. خەن شۈەندى
دەۋرىدە جىۋچۈەنگە ۋالىي بولغان. ئۇ بىئاتۇرلۇقى بىلەن مەشھۇر
ئىدى. چياڭلارغا يۈرۈش قىلغاندا، چياڭلارنى يوقىتىش سانغۇنى
بولغان.

(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى قامۇسى»، 510 - بەت).
(29) ياك يۇ (杨玉) ئىسيان كۆتۈرگەن چياڭلارنىڭ
ئاتامانى.

(«خەننامە»، 1 - توم، 262 - بەت).

(30) چيۇ فېي (苜非) ئىسيان كۆتۈرگەن چياڭلارنىڭ ئاتامانى.

(«خەننامە»، 1 - توم، 262 - بەت).

(31) باتىس (غەرب) قان (日逐王) ھۇن ئەمەل نامى. ئوڭ، سولغا بۆلۈنىدۇ. ئالتە تاماننىڭ بىرى بولۇپ، ئۇنىڭغا تەڭرىقۇتنىڭ ئوغۇللىرى، ئىنىلىرى تەيىنلىنەتتى. ئورنى يانداش خانلاردىن كېيىن تۇراتتى. باتىسقان ھۇن ئېلىنىڭ غەرب تاما- ئىدىكى خانلىقلارنىڭ ھۆكۈمدارى ئىدى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 1369 - بەت).

(32) چىچەنشان (先贤掸) ھۇن باتىس (غەرب) خانىنىڭ ئاتى نامى چىچەنشان ئىدى.

(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى قامۇسى»، قوشۇمچە: فامىلىلەر

توغرىسىدا تەتقىقات، 15 - بەت).

(33) جېڭ جى (郑吉) (م. ب. ؟ - 49) گۇبىجى (ھازىرقى

چىچياڭ ئۆلكىسى شاۋشىڭ) دىن. خەن شۇەندى دەۋرىدە يانداش بەگلىككە تەيىنلەنگەن. چىدىر (ھازىرقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىدىكى كورلا شەھىرى بىلەن لوپنۇر ناھىيىسىنىڭ غەربىسى) دە بوز يەر ئۆزلەشتۈرگەن. قوس خانلىقىنى يېڭىپ، مۇھاپىزەتچى ئەمىر لەشكەر بولغان. م. ب. 60 - يىلى قوشۇن باشلاپ ھۇن باتىسقاننىڭ ئالدىغا چىقىپ، ئۇنى خەن سۇلالىسىگە بەيئەت قىلدۇر- غاچقا، غەربىي يۇرت قورۇقچىبېگى قىلىپ تەيىنلەندى. مەركىزى ئۆلى (بۈگۈنكى بۈگۈر ناھىيىسىنىڭ شەرقىدە). كېيىن ئەنيۈەن بېگى بولدى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 447 - بەت).

(34) شۇرۇچانچۇ تەڭرىقۇت (虚閼权渠单于) قۇلۇقۇ

تەڭرىقۇتنىڭ ئوغلى، قوياندى تەڭرىقۇتنىڭ ئىسمى. م. ب. 68 - 60-

- يىللىرى سەلتەنەت سۈرگەن ھۇنلارنىڭ 12 - ئەۋلاد ھۆكۈمدارى.
- «ھۇنلار ھەققىدە قىسسە. ھۇن تەڭرىقۇتلىرىنىڭ تەرجىمىھالى»، 293 - بەت).
- (35) ئۇيانجۇت تەڭرىقۇت (握衍胸鞬单于) ئۇۋى تەڭرىقۇتنىڭ پەي نەۋرىسى م.ب. 60 - 58 - يىللىرى سەلتەنەت سۈرگەن ھۇنلارنىڭ 13 - ئەۋلاد ھۆكۈمدارى. «ھۇنلار تارىخى يىلىنامىسى. ھۇن تەڭرىقۇتلىرىنىڭ تەرجىمىھالى»، 293 - بەت).
- (36) قول رۇقان شىنزىر (呼留若王胜之) ئۇيانجۇت تەڭرىقۇتنىڭ ئىنىسى، ھۇن خانلىرىدىن بىرى. قول رۇقان ئۇد ۋانى بولۇپ، شىنزىر بولسا نامى ئىدى. «خەننامە»، 1 - توم، 264 - بەت).
- (37) ۋۇفېڭ (五凤) خەن شۈەندىنىڭ م.ب. 57 - 54 - يىللىرى مەزگىلى. «بىر توملۇق «سېخى»، 30 - بەت).
- (38) سابىق تەڭرىقۇت (前单于) بۇ يەردە شۇرۇچانچۇ تەڭرىقۇت كۆزدە تۇتۇلىدۇ. (ھۇھەررىردىن).
- (39) قوغشار تەڭرىقۇت (呼韩邪单于) شۇرۇچانچۇ تەڭرىقۇتنىڭ ئوغلى. ئىسمى جىخسان م.ب. 58 - 31 - يىللىرى سەلتەنەت سۈرگەن ھونلارنىڭ 14 - ئەۋلاد ھۆكۈمدارى. «ھۇنلار ھەققىدە قىسسە. ھۇن تەڭرىقۇتلىرىنىڭ تەرجىمىھالى»، 294 - بەت).
- (40) ئالچى (阙氏) ھۇن تەڭرىقۇتلىرىنىڭ خانىكىسى. «بىر توملۇق «سېخى»، 882 - بەت).
- (41) ئىجىزقان (伊秩訾) ھۇن ئەمەل نامى. «خەننامە»، 1 - توم، 266 - بەت).
- (42) قۇتقۇ (且渠) ھۇن ئەمەل نامى. «خەننامە»، 1 - توم، 266 - بەت).

(43) ياساقبەگ (当) ھۇن ئەمەل نامى.

(«خەننامە»، 1 - توم، 266 - بەت).

(44) تەڭرىقۇت بۇ يەردە ئۇيانچۇت تەڭرىقۇتىسى دېمەكچى بولسا كېرەك.

(مۇھەررىردىن).

(45) گەنلۇ (甘露) خەن شۇەندىنىڭ يىلنامى، م. ب.

53 - 50 - يىللىرى مەزگىلى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 1621 - بەت).

(46) جۇلقۇتان (銖娄渠堂) ھۇن تەڭرىقۇتزاڧىسى.

قوغشار تەڭرىقۇتنىڭ ئوغلى.

(«خەننامە»، 1 - توم، 268 - بەت).

(47) «نەزىمنامە» (诗经) ئېلىمىزنىڭ ئەڭ قەدىمكى نەزىم

مىلىرىنىڭ توپلىمى. ئەسلىدە «شېئىرلار» دېيىلەتتى. كۆڭزىچىلار

ئۇنى كلاسسىك كىتابلاردىن بىرى قىلىۋالغانچاقا «نەزىمنامە» دېيىلدى.

ئەمىنىيە دەۋرىدە تۈزۈلگەن بولۇپ، جەمئىي 305 پارچە ئىدى.

(«بىر توملۇق «سىخەي»، 387 - بەت).

(48) شاڭ (商) سۇلالە. م. ب. XVI ئەسىردە شاڭ، تاڭ.

شيا سۇلالىسىنى يوقىتىپ قۇرغان قۇلدارلىق تۈزۈمىدىكى دۆلەت

بولۇپ، پايتەختى بۇ (ھازىرقى شەندۇڭ ئۆلكىسى ساۋشيەن ناھىيە

سىنىڭ جەنۇبىدا) ئىدى. كېيىن پەنگېڭ پايتەختىنى يىن (بۈگۈن

كى خېنەن ئەنياڭ شياۋتۇن كەنتى) گە كۆچۈرگەندىن كېيىن،

يىن سۇلالىسى دەپ ئاتالغان.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 356 - بەت).

(49) شېي (契) رىۋايەتلەر بويىچە شاڭ سۇلالىسىنىڭ

ئەجدادى بولۇپ، دىكۇنىڭ ئوغلى، ئانىسى جىيەندى. شېي پادىشاھ

يۇنىڭ سۇنى تىزگىنلىشىدە خىزمەت كۆرسەتكەنلىكىدىن پادىشاھ

شۇن ئۇنى ئەمرى زېمىن قىلغانىدى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 646 - بەت).

(50) شياڭتۇ (相土) شاڭ تاڭنىڭ 11 - ئەجدادى. شاڭجىيۇ

(ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسى شاڭجىيۇنىڭ جەنۇبى) دا ياشايتتى.

رەۋايەت قىلىنىشىچە ھارۋىنى مۇشۇ كىشى ئىجاد قىلغانىكەن.

«بىر توملۇق «سىخەي»، 1284 - بەت).

(51) بەش پادىشاھ (五帝) قەدىمكى زامان پادىشاھلىرى

ھەققىدە ئۈچ تۈرلۈك رەۋايەت بار: (1) خۇاڭ - دى (黄帝)،

جۈن - شۇ (颛顼)، دى - كۇ (帝喾)، تاڭ يياۋ (唐尧)،

يۈ - شۇن (虞舜)؛ (2) تەي - خاۋ [伏羲] فۇشى [伏羲]،

يەن - دى [炎帝] (شېن-نۇڭ (神农)) خۇاڭ - دى،

شاۋ - خاۋ (少皞)، جۈن - شۇ (耑顼)؛ (3) شاۋ - خاۋ

[少昊] (خاۋ 皞)، جۈن - شۇ، گاۋشىن [商辛] دى -

كۇ (黄帝)، تاڭ - يياۋ، يۈ - شۇنلەر بولۇپ، بۇلار جۇڭ

گودا باشلانغۇچ جەمئىيەتنىڭ ئاخىرقى دەۋرىدىكى قەبىلىلەر

ئىتتىپاقىنىڭ باشلىقلىرى ئىدى.

(بىر توملۇق «سىخەي» 32 - بەت).

(52) ئۈچ خان (三王) بىر رەۋايەتتە شيا سۇلالىسىنىڭ

پادىشاھى يۈ (禹)، شاڭ سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى تاڭ (汤)،

جۇ سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى ۋېنۋاڭلار دېيىلسە، يەنە بىر رەۋا-

يەتتە شيا سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى يۈ، شاڭ سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى

تاڭ، جۇ سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى ۋېنۋاڭ، ۋۇۋاڭلار دېيىلىدۇ.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 13 - بەت).

(53) چارچىبەگ (赞礼官) توي - تۆكۈن، ئۆلۈم - يېتىم،

مۇراسىملاردا كۈن تەرتىپىنى ئېلان قىلغۇچى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 1439 - بەت).

(54) چاڭپىڭ قەسىرى (长平观) بۈگۈنكى شەنشى ئۆلكىسى

جىنياڭ ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىن بەش چاقىرىم

كېلىدىغان يەردە.

(«خەننامە»، 1 - توم، 271 - بەت).

(55) چىياڭ قەسىرى (池阳官). بۈگۈنكى شەنشى ئۆلكىسى جىڭياڭ ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدىن سەككىز چاقىرىم كېلىدىغان يەردە.

(«سىخەي»، 892 - بەت).

(56) چاڭپىڭ تۆپىلىكى (长平阪) چاڭپىڭ قەسىرى جايلاشقان يەر.

(«خەننامە»، 271 - بەت، 3 - ئىزاھقا قاراڭ).

(57) جىيەنجاڭ قەسىرى (建章宫) ئورنى بۈگۈنكى شەنشى ئۆلكىسى چاڭئەن ناھىيىسىنىڭ غەربىدە.

(تۈزۈتىلگەن «سىيۈەن»، 1032 - بەت).

(58) گاۋچاڭ (高昌) قەدىمكى يەر نامى. ئورنى بۈگۈنكى شەندۇڭ ئۆلكىسى بوشىڭ ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا.

(«جۇڭگۇ قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر ناملىرى قامۇسى»، 773 - بەت).

(59) دۇڭ جۇڭ (董忠) ياڭدىلىق. چەۋەندازلىق. كامان دازلىققا ماھىر ئىدى. خەن شۇەندى دەۋرىدە پىلانلىنىۋاتقان بىر ئىسيان ھەرىكىتىنى مەلۇم قىلىپ خىزمەت كۆرسەتكەچكە، گاۋ چاڭ بېگى بولدى.

(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى قامۇسى»، 1313 - بەت).

(60) خەن چاڭ (韩昌) خەن شۇەندى دەۋرىدە ھارۋا - ئاتلىقلار كاھىپكى ئىدى.

(«خەننامە»، 1 - توم، 271 - بەت).

(61) شىرمەت - چەۋەندازلار بېشى خۇ (骑都尉虎)

شىرمەت - چەۋەندازلار بېشىنىڭ ئىسمى. فامىلىسى نامەلۇم.

(«خەننامە»، 1 - توم، 272 - بەت (9) ئىزاھ).

(62) گۇاڭلۇ (光禄城) قەدىمكى شەھەر. خەن سۇلالىسى

دەۋرىدە چېگرىدىكى قورغان شەھەر. گۇاڭلۇ قورغىنى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. كېڭەش بېگى شۇ زىۋېي خەن ۋۇدىنىڭ يارىلىقى بويىچە سالدۇرغانىدى. ئورنى بۈگۈنكى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونى

بايىسىنىنۇر ئايمىقى ئۇراد ئوتتۇرا - ئارقا بىرلەشمە خوشۇنىنىڭ تەۋەلىكىدە.

(تۈزۈتىلگەن «سىيۈەن»، 1 - توم، 276 - بەت).

(63) چىچى تەڭرىقۇت (鄯支单于) شۇرۇچانچۇ تەڭرىقۇت

نىڭ ئوغلى. قوغشار تەڭرىقۇتىنىڭ ئاكىسى. م.ب. 56 - 36 -

يىللىرى شەرقتە ئۆزى تەڭرىقۇت بولۇپ 20 يىل سەلتەنەت سۈردى.

(«ھۇنلار ھەققىدە قىسسە»، 294 - بەت).

(64) خۇاڭلۇڭ (黄龙) خەن شۈەندىنىڭ م.ب. 49 - يىلى،

شۇ يىلى خەن شۈەندى ئۆلگەن.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 2051 - بەت).

«خەننامە» ئوقۇزىنچى جىلد.

خەن يۈەندى (1) نىڭ تەر جىمىھالى

م.ب. 48 - يىلى (خەن يۈەندى چۈيۈەن (2) نىڭ تۇنجى يىلى) سەككىزىنچى ئايدا، شاڭجۈن ۋاسسال ئېلىدىكى تەسلىم بولغان ھۇنلاردىن 10 مىڭدىن ئارتۇق ئادەم ھۇنلار ئېلىگە قېچىپ كەتتى.

«خەننامە»، 1 - توم، 280 - بەت.

م.ب. 44 - يىلى (خەن يۈەندى چۈيۈەننىڭ بەشىنچى يىلى) 12 - ئايدا، ھۇنلارغا ئەلىچىلىككە بارغان ياساۋۇللار ئەمىر لەشكىرى (3) گۇجى (4) قايتىپ كەلمىدى.

«خەننامە»، 1 - توم، 287 - بەت.

م.ب. 42 - يىلى (خەن يۈەندى يۇڭگۇاڭ (5) نىڭ ئىككىنچى يىلى) يەتتىنچى ئايدا غەربىي چياڭلار ئىسيان كۆتۈرگەچكە، ئوڭ قانات سانغۇن فېڭ فېڭشى (6) جازا يۈرۈشى قىلىشقا ئەۋەتىلدى. سەككىزىنچى ئايدا جەسۇر - ھەيۋەتلىك سانغۇن بولۇپ تەيىنلەنگەن مۇراسىمىپىكى رېن چيەنچىيۇ (7) بەش داقاق (8) ئەسكەرنى باشلاپ، ئوڭ قانات سانغۇن فېڭشى بىلەن بىرلىكتە غەربىي چياڭلارغا ھۇجۇم قىلدى.

م.ب. 41 - يىلى (خەن يۈەندى يۇڭگۇئاڭنىڭ ئۈچىنچى يىلى)
ئەتىيازدا، غەربىي چياڭلارنىڭ ئىسيانى تىنىچىتىلغاندىن كېيىن،
غەربىي ھەرىكەت توختىتىلدى.

(«خەننامە»، 1 - توم، 290 - بەت).

م.ب. 36 - يىلى (خەن يۈەندى جىيەنجاۋ(9) نىڭ ئۈچىنچى
يىلى) كۈزدە، غەربىي يۇرتتا قورۇقچىبەگ بولۇپ تۇرۇۋاتقان
شىرمەت - چەۋەندازلار بېشى گەن يەنشۇ(10) ۋە ئورۇن
باسار چېرىنكىچى چېن تاڭ(11) لار ئويدۇرۇپ چىققان ئاتال
مىش خەن يۈەندىنىڭ يارلىقى بىلەن قورۇل چېرىنكىبېگى(12)
باشقۇرۇشىدىكى بوز يەر ئۆزلەشتۈرگۈچى ئەمەلدار ۋە
ئەسكەرلەرنى ئىشقا سېلىپ، غەربىي يۇرتتىكى يات قوۋم ئەس-
كەرلىرى بىلەن بىللە كانگا(13) غا بېرىپ، چىچى تەڭرى
قۇتقا ھۇجۇم قىلدى. قىشتا چىچى تەڭرىقۇتنىڭ كاللىسىنى
ئېلىپ، پايئەختكە ئەۋەتتى ۋە يات قوۋملار مېھمانخانىسىنىڭ
دەرۋازىسىغا ئېسىپ قويدى.

م.ب. 35 - يىلى (خەن يۈەندى جىيەنجاۋنىڭ تۆتىنچى
يىلى) بىرىنچى ئايدا، خەن يۈەندى چىچى تەڭرىقۇتنىڭ ئۆل-
تۈرۈلگەنلىكى مۇناسىۋىتى بىلەن تەڭرى ۋە يەر ئىلاھىغا
ئىبادەت قىلىپ، ئاتا - بوۋىلىرىغا ئاتاپ نەزىر - چىراق
قىلدى. پۈتۈن ئەل بويىچە جىنايەتچىلەر كەچۈرۈم قىلىندى.
ۋەزىر - ۋۇزىرالار خەن يۈەندىگە شىراب تۇتۇپ ئۇنى مۇبا-
رەكلىدى. خەن يۈەندى چىچى تەڭرىقۇتقا قىلىنغان جازا يۈرۈ-
شى توغرىسىدىكى رەسمىيەت كىتابلارنى خانىكە ۋە خانىش
لارنىڭ كۆرۈشىگە بەردى.

(«خەننامە»، 1 - توم، 295 - بەت).

م.ب. 33 - يىلى (خەن يۈەندى جىڭنىڭ(14) نىڭ تۇنجى
يىلى) بىرىنچى ئايدا ھۇن تەڭرىقۇتى قوغشار مۇبارەكلەپ زىيا-

زەئكە كەلدى. خەن يۈەندى يارلىق چۈشۈرۈپ: «ھۇن تەڭرى قۇتى چىچى ئەدەب - قائىدىگە خىلاپلىق قىلغاچقا، تېگىشلىك جازاغا ئۇچرىدى. تەڭرىقۇت قوغشار قىلىنغان ئىلتىپاتنى ئېسىدىن چىقارماي، خەن سۇلالىسىنىڭ ئەدەب - ئەخلاقلىرىنى ئارزۇ قىلىدىغانلىقى ئۈچۈن خەن خانىمى زىيارەت قىلىش قائىدىسىنى ئەسلىگە كەلتۈردى ھەمدە چىگرا رايونلارنى مەڭگۈ قوغداپ، پاراكەندىچىلىك تۇغدۇرمايدىغانلىقىنى بىلدۈردى. شۇڭا مەن يىلنامىنى جىڭنىڭغا ئۆزگەرتتىم. يان ھەرەمخانا (15) ئايمى ۋاڭ جاۋجۈن (16) نى تەڭرىقۇتقا ئالچى قىلىپ بېرىمەن» دېدى.

«خەننامە» 1 - توم، 297 - بەت).
 شۇ يىلى يازدا، شىرمەت - چەۋەندازلار بېشى گەن يەنشۇ يىچېڭ (17) بېگى قىلىپ تەيىنلەندى. ئورۇنباसार چېرىنكىچى چېن تاڭغا ئۆلكە بېگى (18) ئۇنۋانى بېرىلىپ، 100 جىڭ ئالتۇن ئىنئام قىلىندى.
 «خەننامە»، 1 - توم، 298 - بەت).

(1) خەن يۈەندى (汉元帝) (م. ب. 76 - 33) ئىسىم - فامىلىسى ليۇشى (刘奭)، خەن شۈەندى ليۇشۇننىڭ چوڭ ئوغلى. م. ب. 49 - 33 - يىللىرى خانلىق قىلغان. ئۇ ھەرەمئاغلارنى ئەتىۋارلاپ ئىشلىتىپ، ئالۋان - ياساقلارنى كۆپەيتىمۇ تەكەندى. ئۇنىڭ دەۋرىدە غەربىي خەن سۇلالىسى ئاجىزلىشىشقا قاراپ يۈزلەندى.

«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى قامۇسى»، 1358 - بەت).
 (2) چۈيۈەن (初元) خەن يۈەندىنىڭ يىلنامى. م. ب. 44 - 48 - يىللىرى مەزگىلى.
 «سېخەي»، 1799 - بەت).

(3) ياساۋۇللار ئەمىرلەشكىرى (卫司马) مۇھاپىزەتچىلەر قوشۇنىنىڭ ئەمەلدارى.

(«خەننامە»، 1 - توم، 287 - بەت).

(4) گۇجى (谷吉) چاڭئەنلىك. خەن يۈەندى دەۋرىدە ياساۋۇللار ئەمىرلەشكىرى بولغان. م.ب. 44 - يىلى ھونسلارغا ئەلچىلىككە بېرىپ، چىچى تەڭرىقۇتنىڭ ئوغلىغا خاس مۇلازىملىق قىلغان. كېيىن چىچى تەڭرىقۇت تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن.

(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى قامۇسى»، 506 - بەت).

(5) يىۋىڭگۇاڭ (永光) خەن يۈەندىنىڭ م.ب.

43 - 39 - يىللىرى مەزگىلى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 92 - بەت).

(6) فېڭ فېڭشى (冯奉世) لۇ ناھىيىسى (قەدىمكى

ئورنى ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسى لۇچېڭ ناھىيىسىدىن. 40 يول شەرقىي شىمالدا) دىن. خەن جاۋدى دەۋرىدە 13 يىل خىزمەتتىن قالغان مەزگىلدە «ئەمىنىيە» نى، ھەربىي ئىلىمىنى ياخشى ئۆگەندى. خەن شۈەندى دەۋرىدە پەرغانىگە ئەلچى بولۇپ باردى، يەكەن خانلىقىغا قىلىنغان يۈرۈشكە قاتناشتى. ھاياتىدا كۆپرەك باشقا قوۋملار ئېلىدىكى خىزمەتلەردە بولۇپ ئوڭ قانات سانغۇن بولدى. م.ب. 42 - يىلى لۇڭشىدىكى چياڭلارنىڭ ئىسيانىنى باستۇرۇپ خىزمەت كۆرسەتكەچكە، ئۆلكە بېگى بولدى.

(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى قامۇسى»، 1220 - بەت).

(7) رېن چيەنچىۋ (任千秋) خەن يۈەندىنىڭ سانغۇنلىرىد

دىن. چياڭلار توپىلىغىنى باستۇرۇشقا سۈر ھەيۋەتلىك سانغۇن ئۇنۋانى بىلەن قاتناشتى.

(«خەننامە»، 1 - توم، 290 - بەت).

(8) داقاق (校) قەدىمكى زاماندا ئەسكىرىي بىرلىك.

خەن ۋۇدى دەۋرىدە قوشۇن داقاقلارغا ئايرىلغانىدى. ھەر داقاقتىن كىشى ئەسكەرنىڭ سانى ئاز بولغاندا 700 نەپەر، كۆپ بولغاندا

1200 نەپەرگىچە بولاتتى. داقاق قوماندانى چېرىكچى دەپ ئاتىلاتتى

(بىر توملۇق «سىخەي»، 1301 - بەت).

(9) جىيەنجاۋ (建昭) خەن يۈەندىنىڭ يىلىنامىسى. م. ب.

38 - 44 - يىللىرى مەزگىلى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 499 - بەت).

(10) گەن يەنشۇ (甘延寿) بىيىدى يۇجىلىق. ماھىر چەۋەنداز ۋە كامانداز بولغاچقا، ئوردا پاسىبانى، كېيىن لياۋدۇڭغا ۋالىي قىلىپ تەيىنلەندى. غەربىي يۇرتقا خىزمەتكە بارغىنىدا، ئورۇنباىسار چېرىكچى چېن تاڭ بىلەن بىرلىكتە چىچى تەڭرىقۇتنى ئۆلتۈرۈپ خىزمەت كۆرسەتكەچكە يىچىڭ بېگى بولدى.

(«چۇڭگو كىشى ئىسىملىرى قامۇسى»، 195 - بەت).

(11) چېن تاڭ (陈汤) شياچيۇلۇق. كىچىك ۋاقتىدا ئوب

دان ئوقۇغانلىقى ئۈچۈن ئەدەبىيات ۋە كىتابەتتە ياخشى ئىدى. خەن يۈەندى دەۋرىدە باشقىلارنىڭ كۆرسىتىشى بىلەن مەسلىھەتچى بولدى. غەربىي يۇرتقا ئورۇنباىسار چېرىكچىلىك سالاھىيىتى بىلەن باردى. تەدبىرلىك چېن تاڭ چىچى تەڭرىقۇتنى ئۆلتۈرۈپ، خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، ئۆلكە بېگى ئىسۇنۋانى بېرىلدى. خەن جىڭدى دەۋرىدە ۋاڭ فېڭنىڭ تونۇشتۇرۇشى بىلەن ئايماقچى بولدى.

(«چۇڭگو كىشى ئىسىملىرى قامۇسى»، 1091 - بەت).

(12) قورۇل چېرىكچىبېگى (戊巳校尉) ئەمەل،

غەربىي يۇرتتىكى قوس خانلىقىدا تېرىقچىلىق قىلىدىغان ئەسكەرلەرنى ۋە تېرىقچىلىق ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان ئەمەلدار.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 1652 - بەت).

(13) كانجۇت، كانگا، قانقا، سۇغدىيانا (廉居) م. ب. ئىككىنچى

ئەسىردىن تەخمىنەن تۆتىنچى ئەسىرگىچە داۋام قىلغان غەربىي يۇرت (ئوتتۇرا ئاسىيا) تىكى قەدىمكى خانلىقلاردىن بىرى.

شەرق تەرىپى ئاسىيۇغا، غەرب تەرىپى ئائورسىغا، جەنۇب تەرىپى ئۇلۇغ توغرىلارغا ۋە پەرغانىگە چېگرىداش بولۇپ، بالقاش كۆلى بىلەن كاسپى كۆلى ئارىسىغا جايلاشقان. مەركىزى كىشى شەھىرى ئىدى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 859 - بەت).
(14) جىڭنىڭ (竟宁) خەن يۈەندىنىڭ يىلنامىسى م. ب. 33 - يىلى، خەن يۈەندى شۇ يىلى ئۆلگەن.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن»، 3 - توم، 2340 - بەت).
(15) يان ھەرەمخانا (掖庭) ئوردا مەھكىمىلىرىدىن بولۇپ، خىزمەتچىلەر ئىشلىرىنى باشقۇراتتى.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن»، 2 - توم، 1268 - بەت).
(16) ۋاڭ جاۋجۇن (王昭君) غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە كىيىن نەنجۇن ۋىلايىتىنىڭ زىڭكۈي ناھىيىسى (ھازىرقى خۇنەن ئۆلكىسىدە) دىن. ئىسمى ۋاڭ چياڭ بولۇپ، ۋاڭ جاۋجۇن ئۇنىڭ تەخەللۇسى. خەن يۈەندى دەۋرىدە ئوردىغا ئايىملىققا تاللىۋېلىنغان. كېيىن ئۇ ئۆز ئىختىيارى بىلەن تەڭرىقۇت قوغشارغا ياتلىق بولۇپ، خەن سۇلالىسىنىڭ ھۇنلار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى ياخشىلاشتا ئوبدان رول ئوينىغان.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 1199 - بەت).
(17) يىچېڭ (义成) خەن سۇلالىسى دەۋرىدە بەگلىك بولۇپ، كېيىن ناھىيىگە ئايلاندۇرۇلغانىدى. ئورنى ھازىرقى ئەنخۇي ئۆلكىسى خۇەييۈەن ناھىيىسىنىڭ 15 چاقىرىم شەرقىي شىمالىدا.
(«جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر ناملىرى قامۇسى»، 1046 - بەت).

(18) ئۆلكە بېگى (关内侯) چىن سۇلالىسى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان 20 دەرىجىلىك بەگلىك رۇتبىسىنىڭ 19 - دەرىجىسى بولۇپ، چوڭ تۆرە (ئادەتتە تۆرە دەپ ئاتىلىدۇ) دىن قاسىلا ئۆلكە بېگى ھېسابلىنىدۇ.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 284 - بەت).

«خەننامە» ئونىنچى جىلد

خەن چېڭدى (1) نىڭ تەرجىمىھالى

م. پ. 3-يىلى (خەن چېڭدى جىيەنشى (2) نىڭ تۇنجى يىلى) ئىككىنچى ئايدا ھۇنلارغا ئەلچى بولۇپ بارغان ئوڭ سانغۇن دورغاپ (3) ياۋيىن قاتارلىقلار قايتىپ، چېگرا قورۇلغا يۈز نەچچە چاقىرىم يول قالغاندا، تۇيۇقسىز قاتتىق بوران چىقىش تۈپەيلى يانغىن بولۇپ، ياۋيىن قاتارلىق يەتتە كىشى ئوتتا كۆيۈپ ئۆلدى.

(«خەننامە»، 1 - توم، 303 - بەت).

م. پ. 25 - يىلى (خەن چېڭدى خېپىڭ (4) نىڭ 4 - يىلى) بىرىنچى ئايدا ھۇن تەڭرىقۇتى پۇجۇلجۇت (5) زىيارەتكە كەلدى، ئىككىنچى ئايدا خوشلىشىپ ئېلىگە قايتتى.

(«خەننامە»، 1 - توم، 310 - بەت).

(1) خەن چېڭدى (汉成帝 م. پ. 52 - 7) ئىسىم - فامىلىسى ليۇئاۋ (刘骜)، خەن يۈەندىنىڭ ئوغلى. م. پ. 33 - 7 يىللىرى خانلىق قىلغان.

(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى قامۇسى»، 1358 - بەت).

(2) جىيەنشى (建始) خەن چېڭدىنىڭ يىلى نامى. م. پ.

32 — 29 — يىللىرى مەزگىلى.

(بىرتوملۇق «سىخەي»، 499 - بەت).

(3) ئوڭ قول سانغۇن دورغاچى (右将军长史) ئوڭ قول سانغۇن مەھكىمىسى (ياكى بارگاھى) نىڭ ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان ئەمەلدار.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 68 - بەت).

(4) خېپىڭ (河平) خەن چىڭدىنىڭ يىلىنامىسى. م. ب. 28 — 25 - يىللىرى مەزگىلى.

(«سىخەي»، 911 - بەت).

(5) فۇجۇرۇت تەڭرىقۇت (复株累若鞮单于) ئىسمى دېۋتاۋبۇقا (؟) بولۇپ، قوغشار تەڭرىقۇتنىڭ ئوغلى. م. ب. 31 — 20 - يىللىرى سەلتەنەت سۈرگەن 15 - ئەۋلاد ھۇن ھۆكۈمدارى.

(«ھۇنلار ھەققىدە قىسسە»، 294 - بەت).

«خەننامە» 11 - جىلد

خەن ئەيدى (1) نىڭ تەرجىمىھالى

م.ب. 1 - يىلى [خەن ئەيدى يۈەنشۇ (刘) (2) ئىككىنچى يىلى] بىرىنچى ئايدا ھۇن تەڭرىقۇتى ئۇجۇلجۇت (3) بىلەن ئاسىيۇلارنىڭ چوڭ كۈنمىيى ئىلجىمىيى (4) زىيارەتكە كەلدى. ئىككىنچى ئايدا ئۆز ئەللىرىگە قايتتى. قايتىشتا تەڭرىقۇتنىڭ كۆڭلى غەش كەتتى. بۇلارنىڭ تەپسىلاتى «ھۇنلار ھەققىدە قىسسە» دە بايان قىلىنغان. «خەننامە»، 1 - توم، 344 - بەت.

(1) خەن ئەيدى (汉哀帝، م.ب. 27-1) ئىسىم - فامىلىسى ليۇشىن (刘欣)، خەن چېڭدى ليۇئاۋنىڭ ئىنىسى، ليۇكاڭنىڭ ئوغلى. م.ب. 7 - 1 - يىللىرى تەختتە ئولتۇرغان.

(2) يۈەنشۇ (元寿) خەن ئەيدىنىڭ يىلنامىسى. م.ب. 2 - 1 - يىللىرى مەزگىلى. يۈەنشۇنىڭ ئىككىنچى يىلى ئەيدى ئۆلدى.

(3) ئۇجۇلجۇت تەڭرىقۇت (乌株留若鞮单于) ئىسمى نانكىياس بولۇپ، چايا تەڭرىقۇتنىڭ ئىنىسى. م.ب. سەككىزىنچى يىلدىن م.ب. 13 - يىلغىچە سەلتەنەت سۈرگەن 18 - ئەۋلاد ھون ھۆكۈمدارى.

(4) ئىلجىمىيى (伊秩靡) ئاسىيۇلارنىڭ م.ب. 11 - يىلدىن -؟ يىلغىچە سەلتەنەت سۈرگەن تۆتىنچى ئەۋلاد چوڭ كۈنمىيى (ھۆكۈمدارى). «چوڭگو تارىخىدىكى مىللەتلەرنىڭ يىلنامىلىرى». بەت.

«خەننامە» 13 - جىلد

تۆزگە نەسەبلىك بەگلىرىنىڭ تەرجىمىھالى

م.ب. 201 - يىلى (خەن گاۋدىنىڭ ئالتىنچى يىلى) تۇتقۇنچى ئايدا خەن بەگى خەن شىن ئىسيان قىلىپ، ھۇنلارغا تەسلىم بولدى.

(«خەننامە»، 2 - توم، 378 - بەت).

م.ب. 196 - يىلى (خەن گاۋدىنىڭ 11 - يىلى) يەن بەگى لۇن ئىسيان قىلىپ، ھۇنلارغا تەسلىم بولدى.
(«خەننامە»، 2 - توم، 379 - بەت).

(1) «خەن گاۋدىنىڭ تەرجىمىھالى» دە 12 - يىلى يەنى م.ب. 195 - يىلى دېيىلگەن.

«خەننامە» 14 - جىلد

بەگلەرنىڭ تەرجىمىھالى

دەي بەگلىكى بېگى ليۇشى خەن گاۋدىنىڭ ئاكىسى ئىدى. ئۇ، خەن گاۋدىنىڭ ئالتىنچى يىلى بىرىنچى ئاينىڭ 27 - كۈنى، دەي بەگلىكى بېگى بولۇپ تەيىنلەنگەن. م.ب. 200 - يىلى (خەن گاۋدىنىڭ يەتتىنچى يىلى 12 - ئايدا) ھونلار ھۇجۇم قىلغاندا، ئۇ ئەل - زېمىننى تاشلاپ، لويانغا قېچىپ كەلگەنلىكى ئۈچۈن بەگلىك ئورنى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى ۋە مەرتىۋىسى تۆۋەنلىتىلىپ، خېيىڭ بېگى قىلىپ تەيىنلەندى. م.ب. 193 - يىلى (خەن خۇيىدىنىڭ ئىككىنچى يىلى) ئاغرىپ ئۆلدى.

(«خەننامە»، 2 - توم، 398 - بەت).

«خەننامە» 15 - جىلد

بەگ - تۆرىلەرنىڭ تەرجىمىھالى

خېيالاڭ بېگى لېيۇشى خەن گاۋدىنىڭ ئاكىسى بولۇپ، ئەسلىدە دەي بەگلىكىنىڭ بېگى ئىدى. ھونلار دەي بەگلىكىگە ھۇجۇم قىلغاندا، لېيۇشى ئەل - زېمىننى تاشلاپ قاچقانلىقى ئۈچۈن، بەگلىك ئورنى ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇپ، تۆرىلىككە چۈشۈرۈلدى.

(«خەننامە»، 2 - توم، 428 - بەت).

«خەننامە» 16 - جىلد

خەن گاۋدى، خەن خۇيدى، شاھ سانىيە لۇخۇ،
خەن ۋېندى زامانىدىكى تۆھپىكار
ۋەزىرلەرنىڭ تەرجىمىھالى

م.ب. 170 - يىلى (خەن ۋېندى چيەنپۈەننىڭ ئونىنچى
يىلى) ئۇنۋانغا ۋارىسلىق (1) قىلغان سۇڭزى (2) بېگى
شۈجىۈ 22 يىل ئۆتۈپ، يەنى م.ب. 184 يىلى (خەن جىڭدى
جۇڭيۈەننىڭ ئىككىنچى يىلى تىلماچ بولۇپ ھۇن ئېلىگە چىققاندا،
مەنئى قىلىنغان چەت ئەل ماللىرىنى سېتىۋالغانلىقى تۈپەيلى
تەيىبلىنىپ، ئۇنۋانى ئېلىپ تاشلاندى.
(«خەننامە»، 2 - توم، 588 - بەت).

م.ب. 166 - يىلى (خەن ۋېندى چيەنپۈەننىڭ 14 - يىلى)، بېيىدى
ۋىلايىتى كاھېگى سۈن ئاڭ باستۇرۇپ كىرگەن ھۇن قوشۇنلىرى
بىلەن قاتتىق جەڭ قىلىپ ئۆلدى. ئوغلى سۈن دەن (3)
پىڭ (4) بېگى بولدى.

(«خەننامە»، 2 - توم، 627 - بەت).
گۇڭگاۋ (5) بېگى خەن تۇيدالڭ (6) ئەسلىدە خەن بېگى
خەن شىننىڭ ئوغلى ئىدى. ھونلارنىڭ باش ۋەزىرى سالاھىيىتى
بىلەن خەن () سۇلالىسىگە تەسلىم بولغانلىقى ئۈچۈن،
بەگلىك ئەمىلى بېرىلدى.

م.ب. 124 - يىلى (خەن ۋۇدى يۈەنشۇ بەشەنچى يىلى) تۆتىنچى ئاينىڭ 14 - كۈنى، خەن تۇيىداڭنىڭ نەۋرىسى خەن ناۋكاھبەگ لىڭ ئۇنۋانىدا، ئۇلۇغ سانغۇن ۋېي چىڭ بىلەن بىرلىكتە ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلدى ۋە ھۇن خانىنى ئەسىر ئېلىپ خىزمەت كۆرسىتىپ، لۇڭئىي بېگى بولدى. 12. يىل بەگلىك قىلىپ، م.ب. 112 - يىلى (خەن ۋۇدى يۈەندىڭنىڭ بەشەنچى يىلى) نەزىر - چىراق ئۈچۈن بېرىلىدىغان ئالتۇننى ساپ بەرمىگەنلىكى ئۈچۈن، بەگلىك ئۇنۋانى بىكار قىلىندى.

(«خەننامە»، 2 - توم، 628 - بەت).

خەن يىڭ (7) خەن بېگى خەن شىن بەگزادىسىنىڭ ئوغلى. ھۇنلارنىڭ باش ۋەزىرى سالاھىيىتى بىلەن خەن () سۇلالىسىگە تەسلىم بولغانلىقى ئۈچۈن، شياڭچېڭ (8) بەگلىكى بېرىلىپ، 2000 تۈنۈنلۈك زېمىن سۇيۇرغال قىلىندى.

(«خەننامە»، 2 - توم، 630 - بەت).

(1) ئۇنۋانغا ۋارىسلىق قىلىش م.ب. 203 - يىلى (خەن گاۋدىنىڭ ئۈچىنچى يىلى) شۇجىۋىنىڭ بوۋىسى شۇچى (许 疇) مۇھاپىزەتچىلەر سانغۇنى بولغاندا، خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن سۇڭزى بېگى بولۇپ تەيىنلەنگەنىدى. شۇجىۋى بوۋىسىنىڭ ئۇنۋانىغا ۋارىسلىق قىلدى.

(مۇھەررىردىن).

(2) سۇڭزى (宋子) يەر نامى، ئورنى بۈگۈنكى خېبېي ئۆلكىسى جۇلۇ ناھىيىسىدە.

(«خەننامە». جۇغراپىيىلىك تەزكىرە» دىن).

(3) سۇن دەن (孙 单) م.ب. 166 - يىلى ھۇنلار بىلەن چەك قىلىپ ئۆلكەن بېيىدى ۋىلايىتى كاھېڭى سۇن ئاڭنىڭ ئوغلى. پىڭ دېگەن يەرگە تۆرە بولغان.

(«خەننامە»، 2 - توم، 627 - بەت).

(4) پىڭ (併) يەر نامى، ئورنى بۈگۈنكى شەندۇڭ ئۆلكىسى جياۋنەن ۋە چۈچىڭ ناھىيىلىرىنىڭ ئەتراپىدا.

(خەننامە، جۇغراپىيەلىك تەزكىرە» دىن).

(5) گۇڭگاۋ (弓高) قەدىمكى ناھىيە. خەن سۇلالىسى

دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان. قەدىمكى ئورنى ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسى فۇچىڭ ناھىيىسىنىڭ شەرقى جەنۇبىدا.

«جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر ناملىرى قامۇسى»

99 - بەت).

(6) خەن تۇيىداڭ (韩隤当) خەن (韩) بېگى خەن

شىنىنىڭ ئوغلى. خەن شىن ھۇن ئېلىدىكى ۋاقتىدا تۇيىداڭ شەھىرىدە تۇرغانىدى، ئۇ شۇ يەردە تۇغۇلغاچقا، ئېتىسى خەن تۇيىداڭ قويغانىدى. خەن ۋېنىدى دەۋرىدە خەن تۇيىداڭ ئادەملىرى بىلەن خەن سۇلالىسىگە بەيئەت قىلدى. ۋۇ، چۇ قاتارلىق يەتتە بەگلىك توپىلىشىدا كۆرۈنەرلىك خىزمەت كۆرسەتتى.

«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى قامۇسى»، 1708 - بەت).

(7) خەن يىڭ (朝嬰) خەن (韩) بېگى خەن شىنىنىڭ

نەۋرىسى. خەن ۋېنىدى دەۋرىدە ئاتىسى خەن تۇيىداڭ بىلەن بىللە خەن سۇلالىسىگە بەيئەت قىلىغانلىقى ئۈچۈن، شياڭچېڭ بېگى بولدى.

«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى قامۇسى»، 1707 - بەت).

(8) شياڭچېڭ (襄城) ناھىيە. يېقىنقى دەۋرىدىكى ۋېي

بەگلىكىنىڭ شەھىرى بولۇپ، چىن سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە ناھىيە تەسىس قىلىنغان. ئورنى خېنەن ئۆلكىسى ئوتتۇرا قىسىمىنىڭ شەرىقىدە بولۇپ، بېيىرۇ دەرياسى ناھىيىسى توغرىسىغا كېسىپ ئۆتدۇ.

(بىر توملۇق «سېخىي»، 361 - بەت).

«خەننامە» 17 - جىلد

خەن جىڭدى، خەن ۋۇدى، خەن جاۋدى، خەن شۇەندى، خەن يۈەندى، خەن چېڭدىلار زامانىسىدا خىزمەت كۆرسەتكەنلەرنىڭ تەرجىمىھالى

«نەسرنامە. شۇننىڭ تەرجىمىھالى» (1) دە: «بۇرۇن خان - بەگىلەر ئەتراپتىكى بەدىۋى قوۋملارغا كەڭ تۈردە ياخشىلىق قىلسا، ئۇلار ئارقا - ئارقىدىن كېلىپ بەيئەت قىلىدۇ» دېيىلگەن. «نەسرنامە. مۇۋەپپەقىيەتلەر. چاڭۋۇ» (2) دىمۇ «جۇ (周) (3) شۇەنۋاڭ (4) ۋەدىسىگە ۋاپا قىلغاچقا، شۇفاڭلار (5) زىيارەتكە كېلىپ ھەدىيىلەر تەقدىم قىلدى» دېيىلگەن. «ئەمىنىيە» (6) دە م.ب. 594 - يىلى [لۇ (魯)] (7) شۇەنگۇڭ (8) نىڭ 15 - يىلى [لۇزى (9) نىڭ ئۇنۋانى قەيىت قىلىنغان، چۈنكى، ئۇنىڭ جۇڭگو مەدەنىيىتىگە قىزىقىدىغانلىقى مەدھىيىلەنگەنىدى.

خەن سۇلالىسى قۇرۇلۇپ خەن ۋېندى دەۋرىگە كەلگەندە گۇڭ گاۋ بېگى خەن تۇيىداڭ، شياڭچېڭ بېگى خەن يىڭلار گەرچە ھۇن ۋەزىرلىرى سۈپىتىدە كېلىپ تەسلىم بولغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلار ئەسلى سۇلالىنى قۇرۇشتا خىزمەت كۆرسەتكەن خەن بېگى خەن شىننىڭ ئەۋلادلىرى ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن

خەن جىڭدى دەۋرىدىن باشلاپ ئەل بولغان ھۇنلارنى بەگلىك كە بەلگىلەش ۋاقتىدا باش ۋەزىر جۇيافۇ خەن گاۋدى بەلگىلىگەن «خىزمەت كۆرسەتمىگەن ۋەزىرلەرگە بەگلىك بېرىلمەيدۇ» دېگەن پىرىنسىپتا چىڭ تۇرۇپ، ھۇنلارنى بەلگىلىگەن خەن جىڭدى ئۇنىڭ پىكىرىنى رەت قىلىپ، تەسلىم بولغانلارنى مۇكاپاتلاش نىزامىنى تۈزۈشكە باشلىدى. كېيىن ۋۇ، چۇ قاتارلىق يەتتە شاھزادىنىڭ ئىسيانى (10) نى باستۇرۇش ئۇرۇشى بولدى. خەن ۋۇدى يەنە ھۇنلار، جەنۇبىي يۆلەرگە قارشى جازا يۈرۈشى قوزغىدى، پالۋان - سەركەردىلەردىن خىزمەت كۆرسەتكەنلەر ئۇنۋان ئالدى، بۇ خەن گاۋدىنىڭ خىزمەت كۆرسەتكەنلەرگە ئۇنۋان بېرىلىدۇ دېگەن پىرىنسىپىغا پۈتۈنلەي ئۇيغۇن ئىدى. كېيىنكى زامانلاردا گەرچە يۇرتتا ئەمىنلىك بولغان بولسىمۇ، خىزمەت كۆرسەتكەن ۋەزىرلەرمۇ كۆپ بولدى. ئەمىنلىكتە ئۇلارنىڭ ئىش ئىزلىرىنى يىغىپ رەتلىپ، سۇلالىنى قۇرۇشتا زور خىزمەت كۆرسەتكەن زاتلارنىڭ ئارقىسىغا تىرىكەپ قويۇشقا توغرا كېلىدۇ.

(«خەننامە»، 3 - توم، 635 - بەت).

۴۰ ب 124 - يىلى (خەن ۋۇدى يۈەنشۇنىڭ بەشىنچى يىلى) تۆتىنچى ئايدا گۇڭسۇن خې سانغۇنلۇق سالاھىيىتىدە ئۇلۇغ سانغۇن ۋېي چىڭ بىلەن بىرلىكتە ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىپ، ھۇن خانىنى ئەسىر ئالغاچقا، نەنپاۋ (11) بېگىلىكى بېرىلگەندى. 12 يىل بەگ بولۇپ م. ب. 112 - يىلى (خەن ۋۇدى يۈەندىڭنىڭ بەشىنچى يىلى) نەزىر - چىراق ئۈچۈن ساپ ئالتۇن بەرمىگەچكە، بەگلىك ئۇنۋانى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى.

(«خەننامە»، 3 - توم، 637 - بەت).

م.ب. 147 - يىلى (خەن جىڭدى جۇڭيۈەننىڭ ئۈچىنچى يىلى) 11 - ئايدا، خەن سۇلالىسىگە تەسلىم بولغان ھۇن خانى يۈگۈن ئەنلىك(12) بېگى قىلىنىپ، 1510 تۈتۈن يەر سۇيۇرغال بېرىلدى. 13 يىل بەگ بولۇپ، م.ب. 135 - يىلى (خەن ۋۇدى جىيەنيۈەن(13) نىڭ ئالتىنچى يىلى) ئاغ رىپ ئۆلدى، ئەۋلادسىز ئىدى.

«خەننامە»، 3 - توم، 639 - بەت.

م.ب. 147 - يىلى (خەن جىڭدى جۇڭيۈەننىڭ ئۈچىنچى يىلى) خەن سۇلالىسىگە تەسلىم بولغان ھۇن خانى سى(14) يۈەن(15) بېگى بولدى.

«خەننامە»، 3 - توم، 639 - بەت.

م.ب. 147 - يىلى (خەن جىڭدى جۇڭيۈەننىڭ ئۈچىنچى يىلى) 12 - ئايدا، خەن سۇلالىسىگە تەسلىم بولغان ھۇن خانى رۇجان چىۋ(16) بېگى بولدى، 1570 ئۆيلۈك يەر سۇيۇرغال قىلىندى. ئوغلى زې م.ب. 88 - يىلى (خەن ۋۇدى خۇيۈەننىڭ بىرىنچى يىلى) ئۇنىڭ ئۇنۋانىغا ۋارىسلىق قىلدى. كېيىن داخانلىق قىلىپ، خانى قارغىغانلىقى ئۈچۈن بېلى ئۇشتالدى.

«خەننامە»، 3 توم، 639 بەت.

م.ب. 147 - يىلى (خەن جىڭدى جۇڭيۈەننىڭ ئۈچىنچى يىلى) 12 - ئايدا، خەن سۇلالىسىگە تەسلىم بولغان ھۇن خانى سۇلۇ رۇڭچېڭ(17) بېگى قىلىنىپ، 700 تۈتۈن يەر سۇيۇرغال بېرىلدى. يەتتە يىل بەگلىك قىلىپ ئۆلدى.

م.ب. 139 - يىلى (خەن ۋۇدى جىيەنيۈەننىڭ ئىككىنچى يىلى) ئۇنىڭ ئۇنۋانىغا ئوغلى جان ۋارىسلىق قىلىپ 14 يىلدىن

كېيىن ئاغرىپ ئۆلدى. م.ب. 126 - يىلى (خەن ۋۇدى يۈەن شۇنىڭ ئۈچىنچى يىلى) ئوغلى قۇان ئۇنىڭ ئۇنۋانىغا ۋارىسلىق قىلىپ، 40 يىلدىن كېيىن، م.ب. 87 - يىلى (خەن ۋۇدى خۇيۈەن ئىككىنچى يىلى) خەن ۋۇدىنى قارغىغانلىقى ئۈچۈن يېلى ئۆستالدى.

(«خەننامە»، 3-توم، 640 - بەت).

م.ب. 147 - يىلى (خەن جىڭدى جۇڭيۈەننىڭ ئۈچىنچى يىلى) 12 - ئايدا، خەن سۇلالىسىگە تەسلىم بولغان ھۇن خانى پۇتان يى(18) بېگى قىلىنىپ، 1110 تۇتۇن يەر سۇ-يۇرغال بېرىلدى. ئالتە يىل بەگلىك قىلىنىپ، م.ب. 141 - يىلى (خەن جىڭدى خۇيۈەننىڭ ئۈچىنچى يىلى) ئۆلدى، ئەۋلادى سىز قالدى.

(«خەننامە»، 3 - توم، 640 - بەت).

م.ب. 147 - يىلى (خەن جىڭدى جۇڭيۈەننىڭ ئۈچىنچى يىلى) 12 - ئايدا، خەن سۇلالىسىگە تەسلىم بولغان ھۇن خانى پانتاي فەنياڭ(19) بېگى قىلىنىپ، 6200 ئۆيلۈك يەر سۇيۇرغال بېرىلگەنىدى. 14 يىل بەگلىك قىلىپ ئاغرىپ ئۆلدى.

م.ب. 133 - يىلى (خەن ۋۇدى يۈەنچىۋاڭنىڭ ئىككىنچى يىلى) ئوغلى دې ئۇنىڭ ئۇنۋانىغا ۋارىسلىق قىلدى ۋە تۆت يىلدىن كېيىن ئۆلدى، ئەۋلادى سىز قالدى.

(«خەننامە»، 3 - توم، 640 - بەت).

م.ب. 147 - يىلى (خەن جىڭدى جۇڭيۈەننىڭ ئۈچىنچى يىلى) 12 - ئايدا، خەن سۇلالىسىگە تەسلىم بولغان ھۇن

خان قانتان شى(20) بېگى بولدى. ئالتە يىل بەگلىك قىلىپ م.ب. 131 - يىلى (خەن ۋۇدى يۈەنگۇاڭنىڭ تۆتىنچى يىلى) پايتەختكە كەلگىنىدە چاڭشىن ئوردىسى(21) غا بېرىپ شاھ سانىيەدىن ھال سورىمىغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنۋانى ئېلىپ تاشلاندى.

(«خەننامە»، 3 - توم، 640 - بەت).

م.ب. 145 - يىلى (خەن جىڭدى جۇڭيۈەننىڭ بەشىنچى يىلى) تۆتىنچى ئايدا ھۇنلارنىڭ شەرقىي ھۇنلار خانى سۈپىتىدە خەن سۇلالىسىگە ئەل بولغان سابىق يەن بېگى لۇۋەننىڭ ئوغلى لۇتاجى(22) يىگۇ(23) بېگى قىلىنىپ، 1000 ئۆيلۈك يەر سۇيۇرغال بېرىلدى. ئىككى يىل بەگلىك قىلىپ ئۆلدى. م.ب. 143 - يىلى (خەن جىڭدى خۇيۈەننىڭ بىرىنچى يىلى) ئوغلى لۇجۇڭ ئاتىسىنىڭ ئۇنۋانىغا ۋارىسلىق قىلدى ۋە يەتتە يىلدىن كېيىن ئاغرىپ ئۆلدى. م.ب. 136 - يىلى (خەن ۋۇدى جىيەنيۈەننىڭ بەشىنچى يىلى) ئوغلى لۇلۇ ئۇنىڭ ئۇنۋانىغا ۋارىسلىق قىلدى ۋە يەتتە يىلدىن كېيىن ئاغرىپ ئۆلدى. م.ب. 129 - يىلى (خەن ۋۇدى يۈەنگۇاڭنىڭ ئالتىنچى يىلى) ئۇنىڭ ئۇنۋانىغا ئوغلى لۇخېي ۋارىسلىق قىلدى ۋە 39 يىلدىن كېيىن، يەنى م.ب. 91 - يىلى (خەن ۋۇدى جېڭخېننىڭ ئىككىنچى يىلى) ۋەلىئەھد لىۋجۇ(24) نىڭ ھەربىي يۈرۈش قىلىش توغرىسىدىكى يارلىق تەمتىكىنى قوبۇل قىلغانلىقى ئۈچۈن گۇمانلىق بولۇپ قېلىپ، قىيىن - قىستاقتا ئۆلدى.

(«خەننامە»، 3 - توم، 641 - بەت).

م.ب. 131 - يىلى (خەن ۋۇدى يۈەنگۇاڭنىڭ تۆتىنچى يىلى) ئونىنچى ئايدا، ھۇنلارنىڭ باش ۋەزىرى سۈپىتىدە خەن سۇلالىسىگە

لىنىسىگە تەسلىم بولغان جاۋسۇن شى بېگى بولدى.
م.ب. 127 - يىلى (خەن ۋۇدى يۈەنشۇنىڭ ئىككىنچى يىلى)
ھۇنلارغا قارشى ئۇرۇشتا خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن
1680 تۇتۇن سۇيۇرغال يەر قوشۇپ بېرىلدى. ئالتە يىل
بەگلىك قىلىپ، م.ب. 123 - يىلى (خەن ۋۇدى يۈەنشۇ-
نىڭ ئالتىنچى يىلى) ئوڭ قانات سانغۇن بولدى. ھۇنلارغا
قارشى ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولغان جاۋسۇن ھۇنلارغا تەسلىم
بولدى.

«خەننامە»، 3 - توم، 642 - بەت).

م.ب. 128 - يىلى (خەن ۋۇدى يۈەنشۇنىڭ بىرىنچى
يىلى) توققۇزىنچى ئايدا، خەن سۇلالىسىگە تەسلىم بولغان
ھۇن كاھىپىگى لى (𡗗) تېيۈەن (25) بېگى قىلىنىپ،
650 ئۆيلۈك يەر سۇيۇرغال بېرىلگەنىدى. 13 يىل بەگلىك
قىلىپ، م.ب. 116 - يىلى (خەن ۋۇدى يۈەندىڭنىڭ بىرىنچى
يىلى) ئۆلدى، ئەۋلادسىز قالدى.

«خەننامە»، 3 - توم، 642 - بەت).

م.ب. 127 - يىلى (خەن ۋۇدى يۈەنشۇنىڭ ئىككىنچى يىلى)
ئونىنچى ئايدا مېڭ (猛) ھۇنلارنىڭ ۋەزىرى سۈپىتىدە خەن سۇلالى-
سىگە تەسلىم بولغان ياۋچى چىنياڭ (26) بېگى قىلىنىپ، 680
تۇتۇن يەر سۇيۇرغال بېرىلگەنىدى. بەش يىل بەگلىك قىل-
غاندىن كېيىن ئىسيان پىلانلاپ، ھۇنلارغا قاچماقچى بولغان-
لىقى ئۈچۈن بېلى ئۇشتالدى.

«خەننامە»، 3 - توم، 642 - بەت).

م.ب. 127 - يىلى (خەن ۋۇدى يۈەنشۇنىڭ ئىككىنچى
يىلى) 10 - ئايدا، مېڭ (猛) ھۇنلارنىڭ ۋەزىرى سۈپىتىدە

خەن سۇلالىسىگە تەسلىم بولغانلىقى ئۈچۈن، رويالكا (27) بېگى قىلىنىپ، 530 تۇتۇن يەر سۇيۇرغال بېرىلدى. بەش يىل بەگلىك قىلغاندىن كېيىن، ئىسيان پىلانلاپ ھونلارغا قاچماقچى بولغانلىقى ئۈچۈن بېلى ئۇشتالدى.

(«خەننامە»، 3 - توم، 643 - بەت).

م.ب. 127 - يىلى (خەن ۋۇدى يۈەنشۇنىڭ ئىككىنچى يىلى) ئۈچىنچى ئايدا كاھېگ سۇجىيەن ھارۋا - ئاتلىقلار سانغۇنى ۋېي چىڭ بىلەن بىرلىكتە ھونلارغا قارشى ئۇرۇش قىلىپ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، پىڭلىڭ بېگى بولدى. م.ب. 124 - يىلى (خەن ۋۇدى يۈەنشۇنىڭ بەشىنچى يىلى) گېزەكچى قوشۇنلار سانغۇنى سۈپىتىدە، ئۇلۇغ سانغۇن ۋېي چىڭ بىلەن بىرلىكتە ھونلارغا قارشى يەنە ئۇرۇش قىلىپ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن جەمئىي 1000 تۇتۇن سۇيۇرغال يەر قوشۇپ بېرىلدى. م.ب. 123 - يىلى (خەن ۋۇدى يۈەنشۇنىڭ ئالتىنچى يىلى) تۇرشاۋۇل سانغۇن بولۇپ، شى بېگى جاۋسۇن بىلەن بىللە ھونلارغا قارشى ئۇرۇشقان سۇ-جىيەن يېڭىلىپ، چوڭ قارارگاھقا يالغۇز ئۆزى قېچىپ كەلگەچكە، ھەربىي قانۇن بويىچە ئۆلۈمگە مەھكۇم بولغان بولسىمۇ، ئالتۇن، تاۋار - دۇردۇن تۆلەپ قۇتۇلدى. لېكىن ئۇنى ۋانى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى.

(«خەننامە»، 3 - توم، 643 - بەت).

م.ب. 127 - يىلى (خەن ۋۇدى يۈەنشۇنىڭ ئىككىنچى يىلى) بەشىنچى ئايدا، چاڭ سىگۇڭ (28) كاھېگلىك سالاھىيىتى بىلەن ھارۋا - ئاتلىقلار سانغۇنى ۋېي چىڭ بىلەن بىرلىكتە ھونلارغا قارشى ئۇرۇش قىلىپ، خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈ-

چۈن، ئەنئەتتۇ(29) بېسىمى بولدى. يەنە ئۇلۇغ سانغۇن ۋېيى چىڭ بىلەن بىللە يۈرۈشكە چىققانلىقى ئۈچۈن، جەمئىي 2000 تۈتۈن سۇيۇرغال يەر قوشۇپ بېرىلدى. بەش يىل بەگلىك قىلىپ، م.ب. 122 - يىلى (خەن ۋۇدى يۈەنشۇنىڭ تۇنجى يىلى) خۇەينەن(30) بېگى لىيۇئەن(31) نىڭ قىزى ليۇلىڭ بىلەن شەھۋانىي مۇناسىۋەت ئۆتكۈزگەنلىكى ھەمدە ئۇنىڭدىن پۇل - مال ئالغانلىقى ئۈچۈن ئۇنۋانى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى.

(«خەننامە»، 3 - توم، 643 - بەت).

م.ب. 126-يىلى (خەن ۋۇدى يۈەنشۇنىڭ تۇنجى يىلى) تۆتىنچى ئايدا، ھۇن تەڭرىقۇتىنىڭ ۋەلىئەھدى سۈپىتى بىلەن خەن سۇلالىسىگە تەسلىم بولغان يۇتان(32) شېئەن(33) بېگى بولغانىدى. بەشىنچى ئايدا ئاغرىپ ئۆلدى، ئەۋلادسىز قالدى.

(«خەننامە»، 3 - توم، 644 - بەت).

م.ب. 125-يىلى (خەن ۋۇدى يۈەنشۇنىڭ تۆتىنچى يىلى) يەتتىنچى ئايدا، ھۇن خانى سۈپىتىدە خەن سۇلالىسىگە تەسلىم بولغان جوتانچ چاڭۋۇ(34) بېگى بولدى ۋە چاڭۋۇ بېگى سۈپىتىدە قىران چەۋەنداز سانغۇن خوجۇبىڭ بىلەن بىرلىكتە ھۇنلارنىڭ سول قول بىلىكخانغا قارشى ئۇرۇش قىلىپ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، سۇيۇرغال قوشۇپ بېرىلدى. 21 يىل بەگلىك قىلىپ ئۆلدى. م.ب. 104 - يىلى (خەن ۋۇدى تەيچۇنىڭ بىرىنچى يىلى) ئۇنىڭ ئۇنۋانىغا ئوغلى

جوچۇنقۇ ۋارىسلىق قىلدى ۋە تۆت يىلدىن كېيىن ئۆلدى،
ئەۋلادسىز قالدى.

(«خەننامە»، 3 - توم، 644 - بەت).

م. ب. 125 - يىلى (خەن ۋۇدى يۈەنشۇنىڭ تۆتىنچى يىلى)
يەتتىنچى ئايدا، ھۇنلارنىڭ باش ۋەزىرى سالاھىيىتى بىلەن خەن
سۇلالىسىگە تەسلىم بولغان جېرۇن شياڭچېڭ بېگى بولۇپ
تەيىنلەندى. 400 تۈتۈن يەر سۇيۇرغال قىلىپ بېرىلدى. 23 يىل
بەگلىك قىلىپ، جوپې (35) بېگى جاۋ پونۇ بىلەن ھۇنلارغا
قارشى ئۇرۇش قىلىپ، ئۇرۇشتا ئۆلدى. م. ب. 102 - يىلى
(خەن ۋۇدى تەيچۇنىڭ ئۈچىنچى يىلى) ئوغلى بىڭجى (5)
ئۇنىڭ ئۇنۋانىغا ۋارىسلىق قىلىپ، 15 يىل بەگ بولدى.
م. ب. 87 - يىلى (خەن ۋۇدى خۇيۈەننىڭ ئىككىنچى يىلى)
خەن ۋۇدىنى قارغىغانلىقى ئۈچۈن قاماققا ئېلىنىپ زىنداندا
ئۆلدى.

(«خەننامە»، 3 - توم، 644 - بەت).

لى سەي سانغۇنلۇق سالاھىيىتى بىلەن ئىككى قېتىم
ھۇنلارغا قارشى جەڭگە چىقىپ، ھون خانىنى تۇتۇپ خىزمەت
كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، م. ب. 125 - يىلى (خەن ۋۇدى يۈەن
شۇنىڭ تۆتىنچى يىلى) تۆتىنچى ئايدا ئەنلى (36) بېگى
قىلىنىپ 2000 تۈتۈن يەر سۇيۇرغال بېرىلدى. ئالتە يىل
بەگلىك قىلدى. م. ب. 118 - يىلى (خەن ۋۇدى يۈەنشۇنىڭ
بەشىنچى يىلى) باش ۋەزىرلىك مەنسىپىدىن پايدىلىنىپ،
خانلىق قەبرىستاننىڭ يول ياقىسىدىكى بوش يەرلەرنى ئوغ-
رىلىقچە سېتىپ، گۇناھكار بولغانلىقتىن ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالدى.
(«خەننامە»، 3 - توم، 644 - بەت).

م. پ. 124 - يىلى (خەن ۋۇدى يۈەنشۇنىڭ بەشىنچى يىلى) تۆتىنچى ئايدا گۇڭسۇن ئاۋ مۇھاپىزەتچى كاھىبەگ (37) سا- لاھىيىتىدە ئۇلۇغ سانغۇن ۋېي چىڭ بىلەن ئۈچ قېتىم ھۇنلارغا قارشى جەڭگە چىقىپ، ئوڭ قول بىلىكخان قارارگاھىغىچە بېرىپ ھۇن خانىنى تۇتۇپ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، ھەمراھىگە بولدى. م. پ. 123 - يىلى (خەن ۋۇدى يۈەنشۇنىڭ ئالتىنچى يىلى) يەنە ئۇلۇغ سانغۇن ۋېي چىڭ بىلەن يۈرۈشكە چىققانلىقى ئۈچۈن جەمئىي 9500 تۈتۈن سۈيۈرغال يەر قوشۇپ بېرىلدى. م. پ. 121 - يىلى (خەن ۋۇدى يۈەنشۇنىڭ ئىككىنچى يىلى) ھونلارغا قارشى يۈرۈشتە بەلگىلەنگەن ۋاقتىدا قىران چەۋەنداز سانغۇن خو چۈبىڭگە قوشۇلالمىغانلىقى، دۈشمەندىن قورقۇپ ئىلگىرىلىمىگەنلىكى ئۈچۈن قانۇن بويىچە ئۆلۈمگە مەھكۇم قىلىنغان بولسىمۇ، ئالتۇن، تاۋار - دۇردۇن بېرىپ قۇتۇلدى، لېكىن ئۇنۋانى ئېلىپ تاشلاندى.

(«خەننامە»، 3 - توم، 645 - بەت).

م. پ. 124 - يىلى (خەن ۋۇدى يۈەنشۇنىڭ بەشىنچى يىلى) تۆتىنچى ئايدا لى شو چىرىكچى سالاھىيىتىدە ئۈچ قېتىم ئۇلۇغ سانغۇن بىلەن ھۇنلارغا قارشى ئۇرۇشقا چىقىپ، ئوڭ قول بىلىكخان قارارگاھىغا ھۇجۇم قىلىپ بارغان. تەڭرىقۇتنىڭ ئەلچىسىنى تۇتقۇن قىلىپ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، جى (軻) (38) بېگى بولغانىدى. ئالتە يىل بەگلىك قىلىپ گۇناھ ئۆتكۈزۈپ قويغانلىقى ئۈچۈن ئۇنۋانى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى.

(«خەننامە»، 3 - توم، 645 - بەت).

م. پ. 124 - يىلى (خەن ۋۇدى يۈەنشۇنىڭ بەشىنچى يىلى) تۆتىنچى ئايدا، گۇڭسۇن رۇڭسۇن چىرىكچى سالاھىيىتىدە

ئۈچ قېتىم ئۇلۇغ سانغۇن ۋېي چىڭ بىلەن ھۇنلارغا قارشى ئۇرۇش قىلدى، ئوڭ قول بىلىكخاننىڭ قارارگاھىغا ھۇجۇم قىلىش ۋاقتىدا ئالدىنقى قىسىم بولۇپ، ھەممىدىن بۇرۇن شىشەن(39) تېغىغا چىقىپ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن. سۇڭنىڭ(40) بېگى بولدى. 1100 ئۆيلۈك يەر سۇيۇرغال قىلىندى. ئۈچ يىل بەگلىك قىلىپ م. ب. 121 - يىلى (خەن ۋۇدى يۈەنشۇنىڭ ئىككىنچى يىلى) شاڭداڭ(41) ۋىلايىتىنىڭ ۋالىيسى بولدى. ھۇنلارغا قىلىنىدىغان ھۇجۇمنى ئوردىغا مەلۇم قىلىمىغانلىقى ئۈچۈن ئۇنۋانى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى.

(«خەننامە»، 3 - توم، 645 - 646 - بەتلەر).

م. ب. 124 - يىلى (خەن ۋۇدى يۈەنشۇنىڭ بەشىنچى يىلى) تۆتىنچى ئايدا، جاۋبۇيۇ(42) چېرىكچى سالاھىيىتىدە ئۈچ قېتىم ئۇلۇغ سانغۇن بىلەن ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلغانلىقى، چېنۋۇغا ھۇجۇم قىلغاندا ھەممىدىن ئاۋۋال دەريا قىرغىقىدىكى تىك تاشقا چىقىپ، خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن سۇيچېڭ(43) بېگى بولدى. 700 تۈتۈن يەر سۇيۇرغال قىلىندى. ئۈچ يىل بەگ بولۇپ، م. ب. 121 - يىلى (خەن ۋۇدى يۈەنشۇنىڭ ئىككىنچى يىلى) دىڭشياڭ ۋىلايىتىنىڭ كاھېيگى ۋاقتىدا ھۇنلارنى مەغلۇپ قىلغانمەن دەپ يۈرگەن، بۇنى ۋالىي ئوردىغا مەلۇم قىلغاندا، تەكشۈرۈلۈپ يالغان چىققان، شۇڭا پەغپۇرنى ئالدىغان گۇناھى ئۈچۈن، ئۇنۋانى ئېلىپ تاشلاندى.

(«خەننامە»، 3 - توم، 646 - بەت).

جاڭ چيەن چېرىكچى سالاھىيىتىدە بىرقانچە قېتىم ئۇلۇغ سانغۇن بىلەن ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلغان، ئۇ ھۇن زېمىنىنىڭ

يەر شەگلى، يوللىرى ۋە ئوت - سۈيى بار جايلارنى بىلگەنلىكى ھەمدە ئىلگىرى باكتىرىيە(44) قاتارلىق ئەللەرگە ئەلچى بولۇپ بېرىپ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، م.ب. 123 - يىلى (خەن ۋۇدى يۈەنشۇنىڭ ئالتىنچى يىلى) ئۈچىنچى ئايدا، بىلگىمەگ ئۇنۋانى بېرىلگەنىدى. م.ب. 121 - يىلى (خەن ۋۇدى يۈەنشۇنىڭ ئىككىنچى يىلى) سانغۇنلۇق سالاھىيىتى بىلەن ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلغاندا قورقۇنچاقلىق قىلىپ، ئىلگىرىلىمگە نىسبەتەن ئۈچۈن قانۇن بويىچە ئۆلۈمگە مەھكۇم بولغان بولسىمۇ، ئالتۇن، تاۋار - دۇردۇن بېرىپ قۇتۇلدى، لېكىن ئۇنۋانى ئېلىپ تاشلاندى.

(«خەننامە»، 3 - توم، 646 - بەت).

خاۋشىيەن شاڭگۇۋالىيىسى سالاھىيىتىدە تۆت قېتىم ئۇلۇغ سانغۇن بىلەن ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىپ، مىڭدىن ئوشۇق دۈشمەننى ئۆلتۈردى ۋە ئەسىر ئالدى. م.ب. 123 - يىلى (خەن ۋۇدى يۈەنشۇنىڭ ئالتىنچى يىلى) جۇڭلى(45) بېگى قىلىنىپ، 1100 تۇتۇن يەر سۇيۇرغال بېرىلدى. م.ب. 121 - يىلى) خەن ۋۇدى يۈەنشۇنىڭ ئىككىنچى يىلى) شاڭگۇۋالىيىسى بولۇپ تۇرغان ۋاقتىدا، چېگرا مۇداپىئە قوشۇنلىرىنىڭ پۇلىنى يەپ كەتكەنلىكى، يۇقىرىغا مەلۇم قىلىنغان مالىيە ھېساباتىدا ئالدامچىلىق قىلغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنۋانى ئېلىپ تاشلاندى.

(«خەننامە»، 3 - توم، 647 - بەت).

ھۇنلاردىن خەن سۇلالىسىگە تەسلىم بولغان جاۋ ئېلىنىڭ خانى ۋان يانز م.ب. 122 - يىلى (خەن ۋۇدى يۈەنشۇنىڭ تۇنجى يىلى) يەتتىنچى ئايدا لياۋ داۋ(46) بېگىلىكىگە تەيىنلىنىپ 560 تۇتۇن يەر سۇيۇرغال بېرىلدى. م.ب.

121 - يىلى (خەن ۋۇدى يۈەنشۇنىڭ ئىككىنچى يىلى) ئاغرىپ ئۆلدى، ئەۋلادسىز قالدى.
(«خەننامە»، 3 - توم، 647 - بەت).

جاۋپوۋۇ ئەمىرلەشكەر(47) سۈپىتىدە، ئىككى قېتىم قىران چەۋەنداز سانغۇن خوجۇبىڭ بىلەن ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىپ، ھۇنلارنىڭ ئىككى خان تېكىنىنى ۋە چەۋەندازلار سانغۇنىنى ئەسىر ئېلىپ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، م.ب. 121 - يىلى (خەن ۋۇدى يۈەنشۇنىڭ ئىككىنچى يىلى) بەشىنچى ئايدا، يانداش چاۋاۋۇل بەگ(48) بولدى. 2000 ئۆيلۈك يەر سۇيۇرغال قىلىندى. توققۇز يىل بەگلىك قىلىپ، م.ب. 112 - يىلى (خەن ۋۇدى يۈەندىڭنىڭ بەشىنچى يىلى) نەزىر - چىراق ئۈچۈن بېرىلىدىغان ئالتۇننى ساپ بەرمىگەنلىكى ئۈچۈن ئۇنۋانى ئېلىپ تاشلاندى. م.ب. 108 - يىلى (خەن ۋۇدى يۈەنڧېڭنىڭ ئۈچىنچى يىلى) ھۇن دەرياسى سانغۇنلۇقىغا تەيىنلىنىپ، كروران خانلىقىغا ھۇجۇم قىلغاندا، خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، جويىپ بېگى بولدى، بەش يىل بەگلىك قىلغاندىن كېيىن، م.ب. 103 - يىلى (خەن ۋۇدى تەيجۇنىڭ ئىككىنچى يىلى) جۇنجى سانغۇنلۇقىغا تەيىنلىنىپ ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلدى ۋە ئەسىرگە چۈشۈپ، قوشۇنى پۈتۈنلەي تارمار بولدى.
(«خەننامە»، 3 - توم، 647 - 648 - بەتلەر).

گاۋبۇشى(49) چېرىكچى سالاھىيىتىدە قىران چەۋەنداز سانغۇن خوجۇبىڭ بىلەن ئىككى قېتىم ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىپ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، م.ب. 121 - يىلى (خەن ۋۇدى يۈەنشۇنىڭ ئىككىنچى يىلى) بەشىنچى ئايدا ماسچى تۆرە(50) بولدى. 1100 تۇتۇن يەر سۇيۇرغال قىلىندى.

ئۇ ئەسلىدە خەن سۇلالىسىگە تەسلىم بولغان ھون ئىدى. تۆت يىل تۆرىلىك قىلغاندىن كېيىن ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلغاندا ئۆلتۈرگەن دۈشمەن سانىنى كۆپ مەلۇم قىلىپ قويغان، تەكشۈرۈلۈپ خاتا چىققان، شۇڭا يالغانچىلىق قىلغانلىقى ئۈچۈن ئۆلۈمگە مەھكۇم بولغان بولسىمۇ، ئالتۇن، تاۋار - دۇردۇن بېرىپ قۇتۇلدى. لېكىن ئۇنۋانى ئېلىپ تاشلاندى. «خەننامە»، 3 - توم، 648 - بەت).

پۇيەن (51) چېرىكچى سالاھىيىتىدە ئىككى قېتىم قىران چەۋەنداز سانغۇن خوجۇبىڭ بىلەن ھونلارغا ھۇجۇم قىلدى. ھۇن خانىنى تۇتقۇن قىلىپ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن م.ب. 121 - يىلى (خەن ۋۇدى يۈەنشۇنىڭ ئىككىنچى يىلى) ئىككىنچى ئايدا خۇيچۇ (52) ساداقەتمەن تۆرە، دېگەن نام بېرىلدى. يەنە قىران چەۋەنداز سانغۇن خوجۇبىڭ بىلەن بەش نەپەر ھۇن خانىنى تۇتۇپ، يېڭى خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن سۇيۇرغال يەر قوشۇپ بېرىلدى. ئۇ ئەسلىدە خەن سۇلالىسىگە تەسلىم بولغان ھۇن ئىدى. سەككىز يىل بەگلىك قىلىپ ئۆلدى. م.ب. 113 - يىلى (خەن ۋۇدى يۈەندىڭنىڭ تۆتىنچى يىلى) ئوغلى لېدان ئۇنىڭ ئۇنۋانىغا ۋارىسلىق قىلىپ 22 يىل بەگلىك قىلدى، م.ب. 90 - يىلى (خەن ۋۇدى جېڭخېنىڭ ئۈچىنچى يىلى) بېقىندى ۋۇيۈەن بەگلىكىنىڭ كاھېيى سالاھىيىتىدە سۇتېرىشنا سانغۇنى لى گۇاڭلى بىلەن ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىپ، پۈتۈن قوشۇنى تارمار بولدى.

«خەننامە»، 3 - توم، 648 - 649 - بەتلەر).

ھۇن خانى سالاھىيىتى بىلەن خەن سۇلالىسىگە تەسلىم بولغان قۇدۇن م.ب. 121 - يىلى (خەن ۋۇدى يۈەنشۇنىڭ

ئىككىنچى يىلى) ئالتىنچى ئايدا، شيامۇ(53) بېگى بولدى. 700 تۇتۇن يەر سۇيۇرغال قىلىندى. توققۇز يىل بەگلىك قىلىپ ئۆلدى. م.ب. 112 - يىلى (خەن ۋۇدى يۈەندىگىنىڭ بەشىنچى يىلى) ئۇنىڭ ئۇنۋانىغا ئوغلى ئىجشان ۋارىسلىق قىلىپ ياڭ بېگى بولدى. ئىجشان ئۆلگەندىن كېيىن ئۇنىڭ ئۇنۋانىغا ئوغلى قۇۋانچ ۋارىسلىق قىلدى. م.ب. 59 - يىلى (خەن شۈەندى شېنجۇنىڭ ئۈچىنچى يىلى) خەن شۈەندى ئۇنى يىجۇ تېغى(54) غا ماكانلىشىشقا بۇيرۇغان بولسىمۇ، ئۆز بېشىمچىلىق قىلىپ ئائىلىسىنى ئېشى(55) غا ماكانلاش تۇرۇپ، پەرمانغا قارشىلىق قىلغانلىقى ئۈچۈن ئۇنۋانى ئېلىپ تاشلاندى.

«خەننامە»، 3 - توم، 649 - بەت).

قۇنشار ھۇن قۇنشار خانى سالاھىيىتىدە 100000 ئادىمى بىلەن خەن سۇلالىسىگە تەسلىم بولدى. م.ب. 120 - يىلى (خەن ۋۇدى يۈەنشۇنىڭ ئۈچىنچى يىلى) يەتتىنچى ئايدا لويسىن(56) بېگى بولدى. 10 مىڭ تۇتۇن يەر سۇيۇرغال قىلىندى، تۆت ئايدىن كېيىن ئاغرىپ ئۆلدى. م.ب. 116 - يىلى (خەن ۋۇدى يۈەندىگىنىڭ بىرىنچى يىلى) ئۇنۋانىغا ئوغلى ساۋ ۋارىسلىق قىلىپ ۋېي(57) بېگى بولدى. ئون يىل بەگلىك قىلىپ، م.ب. 106 - يىلى (خەن ۋۇدى يۈەن فېڭنىڭ بەشىنچى يىلى) ئۆلدى، ئەۋلاد قالمىدى.

«خەننامە»، 3 - توم، 649 - بەت).

م.ب. 121 - يىلى(خەن ۋۇدى يۈەنشۇنىڭ ئۈچىنچى يىلى) يەتتىنچى ئايدا، يەڭجېي (يەگبەك) ھۇن خانى سۈپىتىدە خەن سۇلالىسىگە تەسلىم بولغانلىقى ئۈچۈن خۇبچۇ ئېھتىيات بېگى بولدى. بەش يىل بەگلىك قىلىپ، م.ب. 114 - يىلى

(خەن ۋۇدى يۈەندىگىنىڭ ئۈچىنچى يىلى) ئۆلدى، ئەۋلاد قالمىدى.
(«خەننامە»، 3 - توم، 649 - بەت).

ئۇرى ئوڭ قول بىلىكخان (58) سالاھىيىتىدە قۇنشارخان بىلەن بىللە خەن سۇلالىسىگە تەسلىم بولغانلىقى ئۈچۈن، م.ب. 120 - يىلى (خەن ۋۇدى يۈەنشۇنىڭ ئۈچىنچى يىلى) يەتتىنچى ئايدا خېجى (59) تېگى قىلىندى. 600 تۈتۈن يەر سۇيۇرغال بېرىلدى. ئالتە يىل بەگ بولۇپ ئۆلدى. م.ب. 114 - يىلى (خەن ۋۇدى يۈەندىگىنىڭ ئۈچىنچى يىلى) ئۇنۋانىغا ئوغلى يۈرست ۋارىسلىق قىلدى ۋە 42 يىل بەگ بولۇپ، م.ب. 72 - يىلى (خەن شۈەندى بېنشىنىڭ ئىككىنچى يىلى) ئۆلدى. ئەۋلاد قالمىدى.

(«خەننامە»، 3 - توم، 650 - بەت).

چۆتە ھۇن تۈتۈنبېگى (60) سالاھىيىتىدە قۇنشار بىلەن بىللە خەن سۇلالىسىگە تەسلىم بولۇپ، م.ب. 120 - يىلى خەن ۋۇدى يۈەنشۇنىڭ ئۈچىنچى يىلى) يەتتىنچى ئايدا چاڭلې بېگى بولدى. 570 تۈتۈن يەر سۇيۇرغال قىلىندى. 18 يىل بەگلىك قىلىپ ئۆلدى. م.ب. 102 - يىلى (خەن ۋۇدى تەيچۇنىڭ ئۈچىنچى يىلى) ئۇنۋانىغا ئوغلى قۇانقان ۋارىسلىق قىلىپ، ئالتە يىل بەگ بولدى. م.ب. 96 - يىلى (خەن ۋۇدى تەيشىنىڭ بىرىنچى يىلى) ئۆلدى. ئەۋلاد قالمىدى.
(«خەننامە»، 3 - توم، 650 - بەت).

لۇبودىي يۇبېيىڭ ۋالىيىسى سالاھىيىتىدە قىران چەۋەن داز سانغۇن خوچۇبىڭ بىلەن بىرلىكتە ھۇن سول قول بىلىكخانغا ھۇجۇم قىلىپ، دۈشمەننىڭ تەمىنات ھازۇنلىرىنى قولغا چۈشۈردى. خوچۇبىڭ بىلەن دەل ۋاقتىدا قوشۇلۇپ

12700 ئادەمنى ئۆلتۈرۈپ ۋە ئەسىر ئېلىپ خىزمەت كۆرسەتە كەنلىكى ئۈچۈن، م.ب. 119 - يىلى (خەن ۋۇدى يۈەنشۇنىڭ تۆتىنچى يىلى) ئالتىنچى ئايدا، يىلى بېگى بولدى. 1600 ئۆيلۈك يەر سۇيۇرغال قىلىندى. 15 يىل بەگ بولۇپ، م.ب. 104 - يىلى (خەن ۋۇدى تەيجۇنىڭ بىرىنچى يىلى)، ئوغلىنىڭ ئىسيان قىلىش سۇيقەستىنى بىلىپ تۇرۇپ پاش قىلمىغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنۋانى ئېلىپ تاشلاندى.

«خەننامە»، 3 - توم، 650 - بەت).

ۋېي شەن بېيىدى كاھېبېگى سالاھىيىتىدە قىران چەۋەنداز سانغۇن خوجۇبىڭ بىلەن ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىپ، ھۇن خانىنى تۇتقۇن قىلغانلىقى ئۈچۈن م.ب. 119 - يىلى (خەن ۋۇدى يۈەنشۇنىڭ تۆتىنچى يىلى) ئالتىنچى ئايدا، يىپياڭ بېگى بولدى. 1100 تۇتۇن يەر سۇيۇرغال قىلىندى. 26 يىل بەگ بولدى. م.ب. 93 - يىلى (خەن ۋۇدى تەيشىنىڭ تۆتىنچى يىلى) باشقىلارنى كۈشكۈرتۈپ، جۇڭلى بېگى دانمىسى (61) غا بۆھتان چاپلاپ ئۇنى كەچۈرگۈسىز جىنايەت قىلدى دەپ بوھتان چاپلىدى. بۇ دەپلۈ تېخى بىر تەرەپ قىلىنىپ بولماستىنلا ئۆزى ئاغرىپ ئۆلدى.

«خەننامە»، 3 - توم، 651 - بەت).

پۇرۇز ھۇن يەنسۇ قانى سالاھىيىتىدە خەن سۇلالىسىگە تەسلىم بولۇپ، قىران چەۋەنداز سانغۇن خوجۇبىڭ بىلەن بىرلىكتە ھۇنلارنىڭ سول قول بىلىكخانغا ھۇجۇم قىلدى. ئۇ ئازغىنا قوشۇن بىلەن كۆپ قوشۇننى مەغلۇپ قىلىپ، 3100 ئادەمنى ئەسىر ئالغانلىقى ئۈچۈن م.ب. 119 - يىلى (خەن ۋۇدى يۈەنشۇنىڭ تۆتىنچى يىلى) ئالتىنچى ئايدا دۇبېگى بولدى. 1300 ئۆيلۈك يەر سۇيۇرغال قىلىندى.

بەش يىل بەگلىك قىلىپ ئاغرىپ ئۆلدى. م.ب. 114 -
يىلى (خەن ۋۇدى يۈەننىڭ ئۈچىنچى يىلى) ئۇنۋانىغا
ئوغلى يان ۋارىسلىق قىلدى. ئۇ ئۆلگەندىن كېيىن ئوغلى
تۇغ، تۇغ ئۆلگەندىن كېيىن ئوغلى شانپىم، شانپىم ئۆلگەن-
دىن كېيىن ئوغلى پۇ ۋارىسلىق قىلدى. م.ب. 25 - يىلى
(خەن چىڭدى خېيىننىڭ تۆتىنچى يىلى) كىشىلەر پۇنى شانپىم-
نىڭ ئوغلى ئەمەس دەپ دەۋا قىلغاچقا، ئۇنۋانى ئېلىپ تاشلاندى.
(«خەننامە»، 3 - توم، 651 - بەت).

ئىجشان ھۇن رۇجان(62) خانى سالاھىيىتىدە خەن
سۇلالىسىگە تەسلىم بولۇپ، قىران چەۋەنداز سانغۇن خوجۇبىڭ
بىلەن بىللە ھۇنلارنىڭ سول قول بىلىكخانى بىلەن يەككىمۇ
يەك قىلىپلىشىپ خەزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن م.ب. 119 -
يىلى (خەن ۋۇدى يۈەننىڭ تۆتىنچى يىلى) ئالتىنچى
ئايدا، جۇڭلى بېگى(63) بولدى، 1100 تۈتۈن يەر سۈيۈر-
غال قىلىندى. 14 يىل بەگ بولۇپ ئۆلدى. م.ب. 105 -
يىلى (خەن ۋۇدى يۈەننىڭ ئالتىنچى يىلى) ئۇنۋانىغا
ئوغلى دانسى ۋارىسلىق قىلدى. دانسى ئۆلگەندىن كېيىن
ئوغلى پۇزۇن ۋارىسلىق قىلدى. م.ب. 82 - يىلى (خەن
جاۋدى شىيۈەننىڭ بەشىنچى يىلى) ئۆلدى، ئەۋلادى يوق ئىدى.
ئۇنىڭغا بېرىلگەن سۈيۈرغال جۇشىيەن(64) ناھىيىسىگە
ئۆزگەرتىلدى.

(«خەننامە»، 3 - توم، 652 - بەت).

شاتتۇر ھۇن بۆرى(65) خانى سالاھىيىتى بىلەن خەن
سۇلالىسىگە تەسلىم بولغانلىقى ئۈچۈن م.ب. 119 - يىلى
(خەن ۋۇدى يۈەننىڭ تۆتىنچى يىلى) ئالتىنچى ئايدا شياڭچېڭ(66)
بېگى بولدى. 1800 ئۆيلۈك يەر سۈيۈرغال قىلىندى.

يەتتە يىل بەگ بولۇپ، م.ب. 112 - يىلى (خەن ۋۇدى يۈەندىگىنىڭ بەشىنچى يىلى) نەزىر - چىراق ئۈچۈن بېرىلمىدىغان ئالتۇننى ساپ بەرمىگەچكە ئۇنۋانى ئېلىپ تاشلاندى.
(«خەننامە»، 3 - توم، 652 - بەت).

تۇنساۋ ھۇن كاھىپىگى سالاھىيىتى بىلەن خەن سۇلالىسىگە تەسلىم بولۇپ، م.ب. 119 - يىلى (خەن ۋۇدى يۈەنشۇنىڭ تۆتىنچى يىلى) ئالتىنچى ئايدا، سەن(67) بېگى بولدى. 1100 تۈتۈن يەر سۇيۇرغال قىلىندى. 17 يىل بەگ بولۇپ ئۆلدى. م.ب. 102 - يىلى (خەن ۋۇدى تەيچۇنىڭ ئۈچىنچى يىلى) ئۇنۋانىغا ئوغلى ئانتقان ۋارىسلىق قىلدى. ئانتقان ئۆلگەندىن كېيىن ئوغلى شان ۋارىسلىق قىلدى. م.ب. 90 - يىلى (خەن ۋۇدى جېڭخېننىڭ ئۈچىنچى يىلى) خەن ۋۇدىنى قارغىغانلىقى ئۈچۈن زىندانغا تاشلاندى ۋە شۇ يەردە ئۆلدى.
(«خەننامە»، 3 - توم، 652 - بەت).

دايان ھۇن خانى سالاھىيىتىدە خەن سۇلالىسىگە تەسلىم بولغانلىقى ئۈچۈن، م.ب. 119 - يىلى (خەن ۋۇدى يۈەنشۇنىڭ تۆتىنچى يىلى) ئالتىنچى ئايدا ساڭما(68) بېگى بولدى، 870 ئۆيلۈك يەر سۇيۇرغال قىلىندى. بەش يىل بەگ بولۇپ ئۆلدى. ئەۋلاد قالمىدى.
(«خەننامە»، 3 - توم، 652 - بەت).

سېڭۇن ھۇنلاردىن ھەقىقەتكە قايتقان خان سالاھىيىتىدە خەنگە تەسلىم بولغانلىقى ئۈچۈن م.ب. 113 - يىلى (خەن ۋۇدى يۈەندىگىنىڭ تۆتىنچى يىلى) ئالتىنچى ئايدا، لياۋ(69) بېگى بولدى، 790 تۈتۈن يەر سۇيۇرغال بېرىلدى. بەش يىل بەگلىك قىلىپ، نەزىر - چىراق ئۈچۈن بېرىلمىدىغان

ئالتۇننى ساپ بەرمىگەچكە، ئۇنۋانى ئېلىپ تاشلاندى،
«خەننامە»، 3 - توم، 653 - بەت).

چۇپۇر ۋاسسال ئاتامانى مەنسىپى بىلەن
ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىپ، خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن م.ب. 112 - يىلى (خەن ۋۇدى يۈەندىڭنىڭ بەشىنچى يىلى) بەشىنچى ئايدا قۇن(70) بېگى بولدى، ئۇ ئۆلگەندىن كېيىن ئۇنۋانىغا ئوغلى نەشى ۋارىسلىق قىلىپ، م.ب. 66 - يىلى (خەن شۈەندى دىجىيې(71) نىڭ تۆتىنچى يىلى) ئۆلدى. ئەۋلاد قالمىدى.
«خەننامە»، 3 - توم، 654 - بەت).

جۇجى ۋاسسال چەۋەندازلار سانغۇنى سۈپىتى بىلەن ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىپ، تەڭرىقۇتنىڭ ئاكىسى(72) نى تۇتۇپ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، م.ب. 112 - يىلى (خەن ۋۇدى يۈەندىڭنىڭ بەشىنچى يىلى) بەشىنچى ئايدا چى(73) بېگى بولدى، 520 تۇتۇن يەز سۇيۇرغال قىلىندى. ئۇ ئۆلگەندىن كېيىن ئۇنۋانىغا ئوغلى دۇ، دۇ ئۆلگەندىن كېيىن ئوغلى چۇڭ ۋارىسلىق قىلىپ، لى بېگى بولدى. م.ب. 23 - يىلى (خەن چېڭدى ياڭشۈ(74) نىڭ ئىككىنچى يىلى) چۇڭ ئۆلدى، ئەۋلادسىز ئىدى.

م.ب. 12 - يىلى (خەن چېڭدى يۈەنپەن(75) نىڭ بىرىنچى يىلى) ئالتىنچى ئايدا ئۇنىڭ ئۇنۋانىغا ئىنىسى شى ۋارىسلىق قىلدى. 550 تۇتۇن يەز سۇيۇرغال قىلىندى.
«خەننامە»، 3 - توم، 654 - بەت).

رېنپۇخ بېقىندى بەگلىك كاھېبېگى سۈپىتىدە سوقماق يوللار ئارقىلىق ھۇن سانغۇنى زىچىمان قاتارلىقلارغا ھۇجۇم

قىلىپ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن م.ب. 112 - يىلى (خەن ۋۇدى يۈەندىگىنىڭ بەشىنچى يىلى) بەشىنچى ئايدا لياڭ-چى (76) بېگى بولدى. ئۇ ئۆلگەندىن كېيىن ئۇنۋانىغا ئوغلى تانجان ۋارىسلىق قىلدى. م.ب. 93 - يىلى (خەن ۋۇدى تەيشىنىڭ تۆتىنچى يىلى) تانجان بىر ئاتنى 50 مىڭ يارماققا ساتقاندى. ئۇنىڭ باھاسى ئادەتتىكى باھادىن كۆپ ئارتۇق بولغاچقا، «500 يارماقتىن ئارتۇق پۇل خىيانەت قىلىنسا جازاغا تارتىلىدۇ» دېگەن بەلگىلىمە بويىچە جازالىنىپ ئۇنۋانى ئېلىپ تاشلاندى.

(«خەننامە»، 3 - توم، 654 - 655 - بەتلەر).

چىقۇقۇ توخرىيلار(77) نىڭ يۈجۈ خانى سۈپىتىدە قول ئاستىدىكىلىرى بىلەن خەن سۇلالىسىگە تەسلىم بولغانلىقى ئۈچۈن، م.ب. 107 - يىلى (خەن ۋۇدى يۈەنفېڭنىڭ تۆتىنچى يىلى) 11 - ئايدا تىزى(78) بېگى بولدى. 1900 تۇتۇن يەر سۇيۇرغال قىلىندى. م.ب. 104 - يىلى (خەن ۋۇدى تەيچۇنىڭ بىرىنچى يىلى) ئۆلدى، ئەۋلاد قالمىدى.

(«خەننامە»، 3 - توم، 660 - بەت).

ۋاڭ خۇي ئىلگىرى ئەمىرنۆكەر(79) سۈپىتىدە قوشۇن قارتىپ قوس خانىنى تۇتۇپ كېلىپ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، م.ب. 107 - يىلى (خەن ۋۇدى يۈەنفېڭنىڭ تۆتىنچى يىلى) بىرىنچى ئايدا، سەلتەنەت بېگى(80) بولدى. بىر ئايدىن كېيىن جىيۇچۇەنگە بارغاندا، ئوردا نامىدىن ساختا پەرمان چىقىرىپ ئىشنى كېچىكتۈرۈپ قويغانلىقى گۇناھى ئۈچۈن ئۆلۈمگە مەھكۇم بولغان بولسىمۇ، ئالتۇن، تاۋار - دۇردۇن تۆلەپ قۇتۇلدى. لېكىن ئۇنۋانى ئېلىپ تاشلاندى.

(«خەننامە»، 3 - توم، 660 - بەت).

گەنج توخردىيلارنىڭ خانى سۈپىتىدە 1000 چەۋەندە
داز بىلەن خەن سۇلالىسىگە تەسلىم بولغانلىقى ئۈچۈن، م.ب. 107 -
يىلى (خەن ۋۇدى يۈەنفېڭنىڭ تۆتىنچى يىلى) بىرىنچى
ئايدا جىجى(81) بەگى بولدى. 760 ئۆيلۈك يەر سۇيۇرغال
قىلىندى. ئىككى يىل بەگ بولۇپ ئۆلدى. م.ب. 105 -
يىلى (خەن ۋۇدى يۈەنفېڭنىڭ ئالتىنچى يىلى) ئوغلى شەن
ۋارسلىق قىلدى، بەش يىل بەگ بولۇپ، م.ب. 99 - يىلى
(خەن ۋۇدى تىيەنخەننىڭ ئىككىنچى يىلى) ئۆلدى،
ئەۋلاد قالمىدى.

(«خەننامە»، 3 - توم، 660 - بەت).

لى گۇاڭلى سۈتىرىشنا سانغۇنلۇقىغا تەيىنلىنىپ پەرغانە
خانلىقىغا ھۇجۇم قىلدى ۋە خاننى ئۆلتۈرۈپ خىزمەت كۆردى.
سەتكەنلىكى ئۈچۈن، م.ب. 101 - يىلى (خەن ۋۇدى تەيجۇننىڭ
تۆتىنچى يىلى) تۆتىنچى ئايدا خەيشى(82) بەگى بولۇپ،
8000 ئۆيلۈك يەر سۇيۇرغال قىلىندى. 11 يىل بەگ
بولدى. م.ب. 90 - يىلى [خەن ۋۇدى جېڭخې (يەنخې)(83)
نىڭ ئۈچىنچى يىلى] ھۇنلارغا قارشى ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولۇپ
ھۇنلارغا تەسلىم بولدى.

(«خەننامە»، 3 - توم، 661 - بەت).

جاۋدى ئەسلى سۈتىرىشنا سانغۇنى لى گۇاڭلى قارمىقى
دىكى بىر چەۋەنداز ئىدى. ئۇ غەربىي يۇرتتىكى ئۈزكەنت(84)
خاننىڭ كاللىسىنى ئېلىپ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن،
م.ب. 101 - يىلى (خەن ۋۇدى تەيجۇننىڭ تۆتىنچى يىلى)
تۆتىنچى ئايدا شىنجى بەگى بولۇپ، يەتتە يىل ھۆكۈم سۈر-
دى. م.ب. 94 - يىلى (خەن ۋۇدى تەيشىنىڭ ئۈچىنچى يىلى)
مۇراسىمبەگ بولۇپ، سوراق ئۈستىدە خاتا ھۆكۈم چىقىرىپ

قويغانلىقى ئۈچۈن، گۇناھقا تارتىلدى. بىر مىليون يارماق تۆلەپ ئۆلۈم جازاسىدىن قۇتۇلغان بولسىمۇ، لېكىن يان چېرىنى چۈشۈرۈپ چوققا چېچىنى قالدۇرۇش جازاسى بېرىلىپ دەرۋازىۋەن قىلىپ قويۇلدى.

«خەننامە»، 3 - توم، 661 - 662 - بەتلەر).

شۇشياڭرۇغەربىي يۇرتقا ئەلچىلىككە چىققان ۋاقتىدا، چەت ئەل خانزادىلىرىنى قوزغاپ، پۇرۇخاننىڭ كاللىسىنى ئېلىپ، 2500 ئادەم ئەسىر ئېلىپ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، م. ب. 94 - يىلى (خەن ۋۇدى تەيشىنىڭ ئۈچىنچى يىلى) بەشىنچى ئايدا چېڭفۇ(85) بېگى بولدى. 1150 ئۆيلۈك يەر سۈيۈرغال قىلىندى، بەش يىل بەگلىك قىلدى. م. ب. 89 - يىلى (خەن ۋۇدى چېڭخېنىڭ تۆتىنچى يىلى) تۆتىنچى ئايدا ھەربىي ئەمەلدارنى ئۆلتۈرۈپ، بەدەۋىيلەر ئېلىگە قېچىشقا ئۇرۇنغانلىقى ھەمدە خەن ۋۇدىنى قارغىغانلىق گۇناھى ئۈچۈن بېلى ئۇشتالدى.

«خەننامە»، 3 - توم، 662 - بەت).

چەنمەن ھۇن چېخې خانى سالاھىيىتىدە قوشۇن باشلاپ قوس خانلىقىغا ھۇجۇم قىلىپ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن كەيلىڭ(85) بېگى بولدى (يىلى مەلۇم ئەمەس). ئۇ ئۆلگەندىن كېيىن ئۇنۋانىغا ئوغلى شۇن، شۇن ئۆلگەندىن كېيىن ئوغلى باۋ ۋارىسلىق قىلىپ، جى بېگى بولدى، ئۇ ئەۋلادسىز ئىدى. م. ب. 12 - يىلى (خەن چېڭدى يۈەنيەننىڭ بىرىنچى يىلى) ئالتىنچى ئايدا ئۇنۋانىغا باۋنىڭ ئىنىسى جى ۋارىسلىق قىلىپ، لى(87) بېگى بولدى. ئۇنىڭغا 1020 ئۆيلۈك يەر سۈيۈرغال بېرىلدى، جى ئۆلگەندىن كېيىن ئوغلى سەن ۋارىس

لىق قىلدى. ۋاڭ ماڭ(88) يوقتىلىغاندىن كېيىن ئۇنۋان ئۈزۈلۈپ قالدى.

(«خەننامە»، 3 - توم، 662 - 663 - بەتلەر).

جىن مىتى مىراقۇل (89) بولۇپ، شىغاۋۇل (90) ماڭخېلو(91) نىڭ ئاسىيلىق جىنايىتىنى پاش قىلىپ خىزمەت كۆر- سەتكەنلىكى ئۈچۈن، م. ب. 85 - يىلى (خەن جاۋدى شىيۈەننىڭ ئىككىنچى يىلى) دۇ(92) بېگى بولدى. 2218 تۈتۈن يەر سۇيۇرغال قىلىندى. سۇيۇرغال قوبۇل قىلغان كۈننىڭ ئەتىسى ئۆلدى. شۇ يىلى ئۇنۋانغا ئوغلى جىن شان ۋارىسلىق قىلدى ۋە 42 يىل بەگ بولۇپ ئۆلدى، ئەۋلادسىز قالدى.

م. ب. تۆتىنچى يىلى (خەن پىڭدى(93) يۈەنشى (94) نىڭ تۆتىنچى يىلى) ئەۋرىسى جىن چان ۋارىسلىق قىلدى، 1000 ئۆيلۈك يەر سۇيۇرغال بېرىلدى. كېيىن ۋاڭ ماڭ يوقىلىپ ئۇنۋان ۋە تەمىنات ئۈزۈلۈپ قالدى.

(«خەننامە»، 3 - توم، 666 - بەت).

گوچۇڭ(95) جاڭيې بېقىندى بەگلىكىدە كاھىبەگ بو- لۇپ تۇرغان ۋاقتىدا، تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەن ھۇنلارغا قار- شى ئۇرۇش قىلىپ، ھۇنلارنىڭ ئىلخان(96) خانىنى ئۆلتۈ- رۈپ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، م. ب. 78 - يىلى (خەن جاۋدى يۈەنڧېڭنىڭ ئۈچىنچى يىلى) ئىككىنچى ئايدا. چىڭ شەن(97) قۇدرەت بېگى بولدى. 724 ئۆيلۈك يەر سۇيۇرغال بېرىلدى. يەتتە يىل بەگلىك قىلىپ ئۆلدى. م. ب. 71 - يى- لى (خەن شۈەندى بېنشىنىڭ ئۈچىنچى يىلى) ئۇنۋانغا ئوغ- لى گوچىيەن ۋارىسلىق قىلىپ ئەي بېگى بولدى. تۆت يىل

بەگلىك قىلىپ ئۆلدى. م. ب. 63 - يىلى (خەن شۇەندى يۈەنكاڭ (98) نىڭ ئۈچىنچى يىلى) ئۇنۋانىغا ئوغلى گوشاڭ ۋارىسلىق قىلىپ كېيىكى بولدى. 41 يىل بەگ بولۇپ ئۆلدى. م. ب. 22 - يىلى (خەن چىڭدى ياڭشۇنىڭ ئۈچىنچى يىلى) ئۇنۋانىغا ئوغلى گوجاڭ ۋارىسلىق قىلدى، ئۇنىڭدىن ئەۋلاد قالمىدى. م. ب. «ئالتىنچى يىلى (رۇزىيىنىڭ (99)، جۈشې (100) نىڭ بىرىنچى يىلى) ئۇنۋانىغا گوجۇڭنىڭ پەي نەۋرىسى گومېي ۋارىسلىق قىلدى. ۋاڭ ماڭ يوقىتىلغاندىن كېيىن ئۇنۋانى ئۈزۈلۈپ قالدى.

«خەننامە»، 3 - توم، 668 - بەت).

فەن مىڭيۇ دەسلەپ چېرىكچى سالاھىيىتى بىلەن ئىسپان كۆتۈرگەن دىنلارغا جازا يۈرۈشى قىلدى، كېيىن سانغۇن بولۇپ ئۇغانلارغا جازا يۈرۈشى قىلىپ، ئۇغان خانىسى تۇتقۇن قىلدى. 6200 ئادەمنى ئۆلتۈردى ۋە ئەسىر ئالدى. م. ب. 77 - يىلى (خەن جاۋدى يۇنڧېڭنىڭ تۆتىنچى يىلى) يەتتىنچى ئايدا پىڭلىك بېگى بولدى. ئۇلۇغ سانغۇن خوگۇاڭ (101) بىلەن بىرلىكتە خەن شۇەندىنى تەختكە ئولتۇرغۇزۇشتا خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن سۇيۇرغال يەر كۆپەيتىلىپ، جەمئىي 2920 تۈتۈن يەر بېرىلدى. 11 يىل بەگلىك قىلىپ م. ب. 66 - يىلى (خەن شۇەندى دىجىيىنىڭ تۆتىنچى يىلى) ئىسپان كۆتۈرگەنلىكى ئۈچۈن ئۆلتۈرۈلدى.

«خەننامە»، 3 - توم، 668 - 669 - بەتلەر)

پىڭلى ئوردا مىراقۇلى فۇجىيىزى كىروران خانىسى ئۆلتۈرۈش ئۈچۈن غەربىي يۇرتقا ئەۋەتىلدى. ئۇ خاننىڭ كاللىسىنى ئېلىپ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، م. ب. 77 - يىلى

لى (خەن جاۋدى يۈەنغېڭنىڭ تۆتىنچى يىلى) يەتتىنچى ئايدا يىم
ياڭ بېگى بولدى. 739 ئۆيلۈك يەر سۇيۇرغال قىلىندى. 13
يىل بەگلىك قىلىپ، م. ب. 6 - يىلى (خەن شۈەندى يۈەنكاڭنىڭ
بىرىنچى يىلى) ئۆلدى. ئوغلىنىڭ جىنايتى بواغاچقا،
ۋارىسلىق قىلالمىدى. م. تۆتىنچى يىلى فۇچاڭ
ئۇنۋانىغا ۋارىسلىق قىلدى. م. 23 - يىلى (كېڭىشى 102) نىڭ
(خەن پىڭدى يۈەنشىنىڭ تۆتىنچى يىلى) فۇجىيېزىنىڭ ئەۋرىسى
بىرىنچى يىلى توپىلاڭچى ئەسكەرلەر تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى.
«خەننامە»، 3 - توم، 669 - بەت).

چاڭ خۇي چېرىكچى ۋە كېڭەش بەگلىك سالاھىيىتى
بىلەن خەن سۇلالىسىنىڭ يارلىق تەمتىكىنى ئېلىپ، ئاسىيۇلار
قوشۇنىنى باشلاپ ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىپ، ھۇنلارنىڭ مەشھۇر
خانىنى تۇتۇپ، 39 مىڭ ئادىمىنى ئۆلتۈردى ۋە ئەسىر ئال
دى. شۇ خىزمىتى ئۈچۈن ئۇ م. ب. 70 - يىلى (خەن شۈەن
دى بېنشىنىڭ تۆتىنچى يىلى) تۆتىنچى ئايدا چاڭلو (103) جە-
سۇر بېگى بولۇپ، 2850 تۇتۇن يەر سۇيۇرغال بېرىلدى. 24
يىل بەگلىك قىلىپ ئۆلدى. م. ب. 47 - يىلى (خەن يۈەن
دى چۈيۈەننىڭ ئىككىنچى يىلى) ئۇنۋانىغا ئوغلى چاڭ چېڭ ۋارىس-
لىق قىلىپ، يەن بېگى بولدى. 16 يىل بەگ بولۇپ ئۆلدى.
م. ب. 30 - يىلى (خەن چېڭدى جىيەنشىنىڭ ئۈچىنچى يىلى)
ئۇنۋانىغا ئوغلى چاڭ خەن ۋارىسلىق قىلىپ، ئەي بېگى بول-
دى. بەش يىل بەگ بولۇپ ئۆلدى. م. ب. 25 - يىلى (خەن
چېڭدى خېيىڭنىڭ تۆتىنچى يىلى) ئۇنۋانىغا ئوغلى چاڭ شى ۋارىس-
لىق قىلىپ 49 يىل بەگ بولدى. م. 28 - يىلى (شەرقىي
خەن سۇلالىسى خانى گۇاڭ ۋۇدى جىيەنۋۇ (104) نىڭ
تۆتىنچى يىلى) ئۆلدى، ئەۋلاد قالمىدى.
«خەننامە»، 3 - توم، 669 - بەت)

جېڭ جى چېرىكچى ۋە كېڭەش بەگلىك سالاھىيىتىدە قوشۇنى

بىلەن خەن سۇلالىسىگە تەسلىم بولغان باتىسقانى قارشى ئالدى ۋە قوشۇن تارتىپ قوس خانلىقىنى ئېلىپ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن م.ب. 59 - يىلى (خەن شۇەندى شېنجو ئۈچىنچى يىلى) تۆتىنچى ئايدا يىراقنى تىنچلاندۇرغۇچى بەگ (105) بولدى. قانۇنسىزلىق قىلىپ قويغانلىقى تۈپەيلى 300 تۇتۇن لۈك سۇيۇرغال يېرى قىسقارتىلىپ، 790 تۇتۇن يەر سۇيۇرغاللىق قىلىپ بېكىتىلدى. 11 يىل بەگ بولۇپ ئۆلدى. م.ب. 48 - يىلى (خەن يۈەندى چۆيۈەننىڭ بىرىنچى يىلى) ئۇنۋانىغا ۋارىسلىق قىلغان ئوغلى جېڭ گۇاڭ سەككىز يىل بەگ بولۇپ، م.ب. 41 يىلى (خەن يۈەندى يۇڭگۇاڭنىڭ ئۈچىنچى يىلى) ئۆلدى، ئەۋلادسىز ئىدى. م.ب. ئالتىنچى يىلى (رۇزىيىڭ جۇشىنىڭ بىرىنچى يىلى) ئۇنۋانىغا ئەۋرىسى جېڭ يۇڭ ۋا-رىسلىق قىلىپ 1000 تۇتۇن يەر سۇيۇرغال ئالدى. ۋاڭماڭ يوقتىلغاندىن كېيىن، ئۇنۋان - مائاشلىرى ئۈزۈلدى.

«خەننامە»، 3 - توم، 672 - بەت).

چىچەنشان ھۇن تەڭرىمقۇتى ئۇيانجۇتنىڭ نەۋرە ئاكىسى بولۇپ، باتىسقان سالاھىيىتىدە قوشۇنلىرى بىلەن خەن سۇلالىسىگە تەسلىم بولغانلىقى ئۈچۈن، م.ب. 59 - يىلى (خەن شۇەندى شېنجو ئۈچىنچى يىلى) تۆتىنچى ئايدا، گۇيدې (106) ئەمىنىيە بېگىلىكىگە تەيىنلىنىپ 2250 ئۆيلۈك يەر سۇيۇرغال بېرىلدى. 26 يىل بەگ بولۇپ ئۆلدى. م.ب. 33 - يىلى (خەن يۈەندى جىڭنىڭ بىرىنچى يىلى) ئۇنۋانىغا ئوغلى پۇچان ۋارىسلىق قىلىپ ياڭ بېگى بولدى. ئىككى يىل بەگ بولۇپ ئۆلدى. م.ب. 31 - يىلى (خەن چىڭدى جىيەنشىنىڭ ئىككىنچى يىلى) ئۇنۋانىغا ئوغلى پېڭ ۋارىسلىق قىلىپ، 56 يىل بەگ بولۇپ ئۆلدى. م.ب. 26 - يىلى (خەن گۇاڭخۇدى جىيەنۋۇنىڭ ئىككىنچى يىلى) ئۇنۋانىغا ئوغلى شيان ۋارىسلىق قىلدى. شيان ئۆلگەندىن كېيىن ئۇنىڭ ئوغلى با ۋارىسلىق قىلدى.

71 - يىلى (شەرقىي خەن خانى مىڭدى (107) يۇڭپىڭ، (108) نىڭ 14 - يىلى) گۇناھكار بولۇپ قالغانلىقىدىن ئۇنۋانى ئېلىپ تاشلاندى.

«خەننامە»، 3 - توم، 672 - بەت).

ۋاندىن ھۇن ئوقانتۇم (ئۇيانجۇت)؟ (109) تەڭرىقۇتنىڭ ئوغلى بولۇپ، سول چوباش سانغۇن (110) سالاھىيىتىدە قوشۇنلىرى بىلەن خەن سۇلالىسىگە تەسلىم بولغانلىقى ئۈچۈن، م. ب. 56 - يىلى (خەن شۈەندى ۋۇفېڭنىڭ ئىككىنچى يىلى) توققۇزىنچى ئايدا، شىنچېڭ (111) بېگى بولدى. 1600 تۇتۇن يەر سۇيۇرغال قىلىندى. كېيىن ئىنسى ئىسيان كۆتۈر-گەچكە، 105 ئۆيلۈك سۇيۇرغال يەر قىسقارتىلدى. 12 يىل بەگ بولۇپ ئۆلدى. م. ب. 44 - يىلى (خەن يۈەندى چۈيۈەن نىڭ بەشىنچى يىلى) ئۇنۋانىغا ئوغلى قۇانقان ۋارىسلىق قىلدى ۋە ئۈچ يىل بەگ بولۇپ، م. ب. 41 - يىلى (خەن يۈەندى يۇڭگۇاڭنىڭ ئۈچىنچى يىلى) ئۆلدى. ئەۋلادى يوق ئىدى. م. ب. بەشىنچى يىلى (خەن پىڭدى يۈەنشىنىڭ بەشىنچى يىلى) ئۇنۋانىغا ۋاندىننىڭ نەۋرىسى يان ۋارىسلىق قىلغاچقا، 1000 تۇتۇن يەر سۇيۇرغال قىلىندى.

«خەننامە»، 3 - توم، 672 - 673 - بەتلەر).

رېۋىنتون قولانرى (112) تەڭرىقۇت نامى بىلەن قوشۇنلىرىنى باشلاپ خەن سۇلالىسىگە تەسلىم بولغانلىقى ئۈچۈن م. ب. 55 - يىلى (خەن شۈەندى ۋۇفېڭنىڭ ئۈچىنچى يىلى) ئىككىنچى ئايدا يىپىڭ بېگى بولدى. 1500 ئۆيلۈك يەر سۇيۇرغال قىلىندى. تۆت يىل بەگ بولۇپ، ئوغلى ئىشقان ئىس يان كۆتۈرگەچكە، ئۇنۋانى چۈشۈرۈلۈپ، ئۆلكە بېگى بولدى. 1000 تۇتۇن يەر سۇيۇرغال قىلىندى.

«خەننامە»، 3 - توم، 673 - بەت).

گەن يەنشۇ شىرمەت - چەۋەندازلار بېشى سالاھىيىتى
 بىدەن غەربىي يۇرتقا ئەلچىلىككە باردى. قوشۇن بىلەن كانگا
 خانلىقىغا بېسىپ بېرىپ، ھۇن تەڭرىقۇتى چىچى ھەم ئۇنىڭ
 قارىمىقىدىكى 1500 ئادەمنى ئۆلتۈرگەنلىكى ئۈچۈن، م. ب.
 33 - يىلى (خەن يۈەندى جىڭنىڭ بىرىنچى يىلى) تۆتىنچى
 ئايدا يىمچىڭ بېگى بولدى، 400 تۈتۈن يەر سۈيۈرغال قىلىندى.
 دى. كېيىن نەۋرىسى گەن چيەنگە سۈيۈرغال قوشۇپ بېرىلىپ
 جەمئىي 2000 ئۆيلۈك سۈيۈرغاللىق يېرى بولغانىدى.
 گەن يەنشۇ توققۇز يىل بەگ بولۇپ ئۆلدى. م. ب. 24 - يىل
 لى (خەن جېڭدى ياڭشۇنىڭ بىرىنچى يىلى) ئوغلى گەن جىيەن
 ۋارىسلىق قىلىپ ياك بېگى بولدى. 19 يىل بەگ بولۇپ
 ئاغرىپ ئۆلدى. م. ب. ئالتىنچى يىلى (خەن ئەيدى جىيەننىڭ 113)
 بىرىنچى يىلى) ئۇنۋانىغا ئوغلى گەن چىيەن ۋارىسلىق قىلىپ
 تەمتەك بېگى (114) بولدى. م. ب. يەتتىنچى يىلى (رۇزىنىڭ
 جۈشېنىڭ ئىككىنچى يىلى) چىچىنى ئۆلتۈرگەن بەگ دەپ ئۇنۋان
 بېرىلدى. 14 يىل بەگ بولۇپ ئۆلدى. م. ب. 10 - يىلى (ۋاڭ ماڭ
 نىڭ شىجىيەنگونىڭ ئىككىنچى يىلى) ئۇنۋانىغا ئوغلى گەن شياڭ
 ۋارىسلىق قىلدى. م. ب. 28 - يىلى (شەرقىي خەن سۇلالىسى
 خانى گۇاڭۋۇدىنىڭ جىيەنۋۇ تۆتىنچى يىلى) ئوپىلاڭچىلار تەرىپىدىن
 ئۆلتۈرۈلدى.

«خەننامە»، 3 - توم، 673 - بەت).

(1) «قەدىمنامە. شۇنىڭ تەرجىمىھالى» (书经 • 舜典) «نە-
 سىرنامە» (尚书) دەپمۇ ئاتىلىدۇ. كۆڭۈلدىن كېلىدىغان كلاس-
 سىك كىتابلىرىدىن بىرى. ئېلىمىزنىڭ ئەڭ قەدىمكى زامان تارىخىغا
 ئائىت ھۆججەتلەر ۋە قىسمەن قەدىمكى زامان ۋەقەلىرىگە دائىر
 ئەسەرلەر توپلىمى. «شۇنىڭ تەرجىمىھالى» بولسا «قەدىمكى
 نەسىرنامە» دىكى پادىشاھ شۇنىڭ ئىشى - پائالىيەتلىرىگە
 دائىر قىسمى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 1116 - بەت).

(2) «نەزىمنامە. مۇناجات. چاڭئۇ» («诗经·大雅·常武篇») «نەزىمنامە» ئېلىمىزدىكى تۇنجى شېئىرلار توپلىمى. «چاڭئۇ قىسمى» نەزىمنامە نىڭ جۇشۇە نۋاڭنىڭ ئىش - پائالىيەتلىرى خاتىرىلەنگەن قىسمى. (بىر توملۇق «سىخەي»، 387 - بەت).

(3) جۇ سۇلالىسى (周) م. ب. IX ئەسىردە جۇ ۋۇۋاڭ، شاڭ (商) سۇلالىسىنى يوقىتىپ، ئورنىغا قۇرغان سۇلالە. پايتەختى خاۋ (镐) شەھىرى بولۇپ (ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسىنىڭ غەربىي جەنۇبى، فېڭشۈي دەرياسىنىڭ شەرقىي قىرغىقىدا)، تارىختا جۇ سۇلالىسى غەربىي جۇ، شەرقىي جۇ سۇلالىسى دەپ ئىككىگە ئايرىلىدۇ. شەرقىي جۇ سۇلالىسى يەنە ئەمىنىيە دەۋرى، يېقىملىق دەۋرى دەپ ئىككى دەۋرگە ئايرىلىدۇ. جۇ سۇلالىسى م. ب. 256 - يىلى چىن سۇلالىسى تەرىپىدىن يوقىتىلدى. جەمئىي 34 نەپەر خان 800 يىلدىن ئارتۇق سەلتەنەت سۈردى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 199 - بەت).

(4) جۇشۇە نۋاڭ (周宣王، م. ب. ؟ - 782) غەربىي جۇ سۇلالىسى پادىشاھلىرىدىن. فامىلىسى جى (姬) لىۋاڭنىڭ ئوغلى. م. ب. 828 - 782 - يىللىرى سەلتەنەت سۈرگەن. ئۇ تەختكە ئولتۇرغاندىن كېيىن، خان، بەگ - تۆرىلەرنىڭ ھاشار سېلىپ يەرلىرىنى تېرىتىدىغان تۈزۈم ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. خۇەي يىلىرى (淮夷)، شۈرۈڭلىرى (徐戎)، شىيەنيۈنلەر (玁狁) بىلەن داۋاملىق ئۇرۇشتى. بەزىدە يەڭدى، بەزىدە يېڭىلدى، نۇرغۇن ئادەم ۋە ئىقتىساد چىقىم بولدى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 202 - بەت).

(5) شۇفاڭلار (徐方) قەدىمكى قوۋم. شۈرۈڭلار ياكى شۇيىلار دەپمۇ ئاتىلىدىغان شەرقىي ياۋايىلار قوۋملىرىنىڭ بىرى. شيا سۇلالىسىدىن چۇ سۇلالىسىغىچە خۇەيخې دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ۋە تۆۋەندىكى ئېقىنى (ھازىرقى جياڭسۇننىڭ غەربىي شىمالى بىلەن ئەنخۇيىنىڭ شەرقىي شىمال تەرەپلىرى) دە ياشايتتى. جۇ سۇلالە

سىنىڭ دەسلەپىدە ھازىرقى جياڭسۇ دائىرىسى ئىچىدە شۇ (徐) بەگلىكىنى قۇرۇپ، شەرقىي يىلار ئىچىدە فۇدرەت تاپتى. بىر قانچە قېتىم خۇەيى (淮夷) لىرى قاتارلىقلار بىلەن بىرلىشىپ، جۇ سۇلالىسىگە قارشى چىقتى. ئەمىنىيە دەۋرىدە چۇ بەگلىكى تەرىپىدىن مۇنقەرز قىلىندى. م. ب. 512 - يىلى (جۇ شاھزادە جىڭۋاڭ نىڭ سەككىزىنچى يىلى) ۋۇ بەگلىكى ئۆزىگە قوشۇۋالدى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 802 - بەت).

(6) «ئەمىنىيە» («春秋») ① كۆڭزىچىلارنىڭ كلاسسىك

كىتابلىرىدىن بىرى، ئەمىنىيە دەۋرىنىڭ خرونولوگىك يىلنامىسى. رىۋايەت قىلىنىشىچە كۆڭزى لۇ بەگلىكى ۋەقەنەۋىسىلىرى يازغان «ئەمىنىيە» دېگەن كىتابقا ئاساسلىنىپ رەتلەپ تۈزۈپ چىققان. م. ب. 722 - يىلدىن 481 - يىلغىچە بولغان 242 يىللىق زاماننىڭ تارىخى. ② «ئەمىنىيە» (پەسىللەر) بىلەن ناملانغان تارىخىي دەۋر نامى. لۇ بەگلىكىنىڭ يىلنامىسى «ئەمىنىيە» دىن ئېلىنغان. بۇ دەۋرنىڭ ئاخىرى توغرىسىدا كۆز قاراشلار بىردەك ئەمەس. ھازىر ئومۇمەن م. ب. 770 - يىلى (جۇ پىڭۋاڭنىڭ تۇنجى يىلى) دىن م. ب. 476 - يىلى (جۇ جىڭۋاڭنىڭ 44 - يىلى) غىچە بولغان دەۋر «ئەمىنىيە دەۋرى» دەپ ئاتىلىدۇ.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 1611 - بەت).

(7) لۇ بەگلىكى (鲁国) م. ب. Ⅷ ئەسىردە چوڭۇڭدەن

نىڭ ئوغلى بوچىن تەرىپىدىن قۇرۇلغان قەدىمكى بەگلىك. ئورنى ھازىرقى شەندۇڭ ئۆلكىسىنىڭ غەربىي جەنۇب قىسمى. مەركىزى چۇفۇ. ئەمىنىيە دەۋرىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە ئاجىزلاشقان بەگلىكىنى چى سۇنشى، مياڭ سۇنشى، شۇ سۇنشىلاردىن ئىسبارەت ئۈچ پادىشاھ بۆلۈشۈۋالدى. يېغىلىقلار دەۋرىگە كەلگەندە كىچىك بەگلىككە ئايلىنىپ قالدى. م. ب. 256 - يىلى چۇ بەگلىكى تەرىپىدىن مۇنقەرز قىلىندى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 2014 - بەت).

(8) لۇ شۈەنگۈك (魯宣公) لۇ ۋېنگۇڭنىڭ خانىسىدىن تۇغۇلغان ئوغلى. شياڭجۇڭنىڭ ۋاستىچىلىكى ئارقىلىق چى خۇيگۇڭنىڭ ياردىمى بىلەن ۋېنگۇڭنىڭ رەسىيى خانىسىدىن تۇغۇلغان ئوغلى ئىپنى ئۆلتۈرۈپ، م. ب. 608 - يىلى بەگ بولۇپ، 18 يىل سەلتەنەت سۈردى.

(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى قامۇسى»، 1577 - بەت).
(9) لۇزى (潞子) ئەمىنىيە دەۋرىدىكى قىزىل دىلارنىڭ بىر تارمىقى بولغان لۇشلارنىڭ ئاقساقىلى. لۇشلار ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسى لۇ چىڭ ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىغا جايلاشقان. م. ب. 594 - يىلى (جۇدىڭۋاڭنىڭ ئون ئۈچىنچى يىلى) جىن بەگلىكى ئۆزىگە قوشۇۋالغان. (بىر توملۇق «سەخەي»، 993 - بەت).

(10) ۋۇ، چۇ قاتارلىق يەتتە شاھزادە ئىسيانى (楚吳七国) 之亂 خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپىدە خەن گاۋدى ئۇرۇق - تۇغقانلىرىنى جايلاغا بەگ - تۆرە قىلىپ، سۇيۇرغاللار بېكىتتى. سۇيۇرغاللىرى كۆپرەك شاھزادىلەر ئايماقلاردىن ھالقىپ نەچچە ئونلىغان ۋىلايەتلەرگە ئىگە بولۇۋالدى. بۇلاردىن ۋۇ، چۇ، چى شاھزادىلىرىنىڭ سۇيۇرغاللىرى ئەڭ كۆپ ئىدى. بۇ بەگ - تۆرىلەر ئۆز ئىسمى ئىچىدە ئىجارە، غەللە - پاراق ئالاتتى، تۇز ئىشلەپ چىقىرىپ، پۇل قۇياتتى. بۇ، مەركىزىي ھاكىمىيەت ئۈچسۈن تەھدىت ئىدى. خەن ۋېندى، خەن جىڭدىلار دەۋرىدە جيايى، چاۋسولارنىڭ تەكلىپى بىلەن شاھزادىلەرنىڭ سۇيۇرغاللىرى ئازايتىلدى. شۇڭا م. ب. 154 - يىلى خەن جىڭدى دەۋرىدە ۋۇ بەگلىكىنىڭ شاھزادىسى ليۇپى باشچىلىقىدىكى چۇ، چاۋ، جياۋدۇڭ، جياۋشى، جىنەن، زىچۈەن بەگلىكلىرى چاۋسونى ئۆلتۈرۈش باھانىسى بىلەن ئىسيان كۆتۈردى. خەن سۇلالىسى مەركىزىي ھۆكۈمىتى جۇيافۇنى ھەربىي باش ۋەزىر قىلىپ، جازالاشقا ئەۋەتتى. ۋۇ، چۇ شاھزادىلىرىنىڭ ئىسيانى ئۈچ ئايدىلا باستۇرۇلدى، قالغان بەش شاھزادىنىڭ ئىسيانىمۇ ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ تىنچىتىلدى. بەگ - تۆرىلەر ئۆز - ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالدى

ياكى ئۆلتۈرۈۋادى. شۇنىڭدىن باشلاپ خەن جىڭدى شاھزادىلەرنىڭ ھەربىي، مەمۇرىي ھوقۇقىنى مەركەزگە يىغىۋالدى. ئارقىدىنلا خەن ۋۇدى تۆرە - بەگلىكلەرنىڭ ھوقۇق - ئىمتىيازلىرىنى يەنىمۇ ئاجىزلاشتۇردى. شۇنداق قىلىپ بۇ تۆرە - بەگلىكلەرنىڭ نامەنلا قېلىپ چىقىشى پوقالدى.

(بىر توملۇق «سەخەي»، 733 - بەت).

(11) نەنپاۋ (南侖) قەدىمكى ناھىيە، ئورنى نامەلۇم.

(«خەنزۇ تىلى قامۇسى»، 5 - توم، 2074 - بەت).

(12) ئەنلىڭ (安陵) قەدىمكى ناھىيە. ئورنى بۈگۈنكى

شەنشى ئۆلكىسى شيەنياڭ شەھىرىنىڭ شەرقىي شىمالىدا.

(بىر توملۇق «سەخەي»، 1001 - بەت).

(13) جىيەنيۈەن (建元) خەن ۋۇدىنىڭ يىلى نامى. م. پ.

140 - 135 - يىللىرى مەزگىلى.

(بىر توملۇق «سەخەي»، 499 - بەت).

(14) سى (賜) ھون خانلىرىدىن سىرنىڭ ھۈرمەت نامى.

م. پ. 147 - يىلى خەن جىڭدى دەۋرىدە خەن سۇلالىسىگە بەيئەت

قىلغاچقا، يۈەن [ئەسلى كىتابتا «خۇەن» (桓) دەپ يېزىلغان،

لېكىن مەنبەلەرگە سېلىشتۇرۇش جەريانىدا بۇ يەردە خاتا

كەتكەنلىكى مەلۇم بولدى. شۇڭا «خەننامە. قوشۇمچە ئىزاھلىرى»

نىڭ 2 - توم 936 - بېتىدىكى ئىزاھ ماقۇل كۆرۈلۈپ، «يۈەن»

(垣) دەپ ئۆزگەرتىلدى] دېگەن يەرگە بەگ قىلىندى.

(مۇھەررىردىن).

(15) يۈەنشىيەن (垣县) قەدىمكى ناھىيە. خەن سۇلالىسى

تەسىس قىلغان. يېقىنلىقلار دەۋرىدىكى ۋېي (魏) بەگلىكىنىڭ

شەھىرى ئىدى. قەدىمكى ئورنى ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسى يۈەنچۈ

ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا.

(«خەنزۇ تىلى قامۇسى»، 7 - توم، 351 - بەت).

(16) چيۇ (酉) قەدىمكى ناھىيە، ئورنى بۈگۈنكى خېبېي ئۆلكىسى لەيشۈي ناھىيىسىنىڭ شىمالىدا.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 1053 - بەت).

(17) رۇڭچېڭ (容城) قەدىمكى ناھىيە. خەن سۇلالىسى

تەسىس قىلغان. بۈگۈنكى خېبېي ئۆلكىسى رۇڭچېڭ ناھىيىسىدە.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 1796 - بەت).

(18) يى (易) قەدىمكى ناھىيە. خەن سۇلالىسى دەۋرىدە

تەسىس قىلىنغان. قەدىمكى ئورنى ھازىرقى جىلى (خېبېيدا)

ناھىيىسىنىڭ 15 چاقىرىم غەربىي شىمالغا توغرا كېلىدۇ.

(«جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر ناملىرى قامۇسى»،

476 - بەت).

(19) فەنياڭ (范阳) قەدىمكى ناھىيە. چىن سۇلالىسى

دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان. ئورنى ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسى

دىڭشاڭ ناھىيىسىدە.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 573 - بەت).

(20) شى (兪) يەر نامى. ئورنى بۈگۈنكى خېنەن ئۆلكىسى

نېيخۇاڭ ناھىيىسىنىڭ شىمالىدا.

(«جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر ناملىرى قامۇسى»،

932 - بەت).

(21) چاڭشىن ئوردىسى (长信) خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى

ئوردا (ساراي) نامى. خان ئانىلىرى دائىم بۇ سارايدا تۇراتتى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 69 - بەت).

(22) لۇتاجى (卢它之) يەن بېگى لۇۋەننىڭ نەۋرىسى.

ھۇنلارنىڭ شەرقىي ھۇن خانى سۈپىتىدە خەن سۇلالىسىگە ئەل

بولغان. «تارىخىي خاتىرىلەر» 19 - جىلد «خەن خۇيدى بىلەن

خەن جىڭدى ئارىلىقىدىكى تۆرىلەر يىلنامىسى» دە: لۇۋەننىڭ

ئوغلى لۇتافۇ (卢它父) دېيىلگەن. «خەننامە» 34 - جىلد

«خەن شىن، پېڭ يۇ، يىڭ بۇ، لۇۋەن، ۋۇ رۇيلەرنىڭ تەرجىمى

ھالى» دە: لۇۋەننىڭ نەۋرىسى لۇتارېن (卢它人) دېيىلگەن.

«خەننامە قوشۇمچە ئىزاھلىرى» نىڭ 5 - توم 3345 - بېتىمدە:
ئەسلى لۇتاجى بولۇپ، ئىملا خاتالىقى نەتىجىسىدە لۇتارېن
بولۇپ قالغان، دېيىلىدۇ.

(مۇھەررىردىن).

(23) ياگۇ (亚谷城) قەدىمكى شەھەر. ئورنى ھازىرقى
خېبېي ئۆلكىسى شىۋوڭشېن ناھىيىسىنىڭ شەرقىدە. «خەننامە»
34 جىلىددا: ئېگۇ (恶谷) دەپ يېزىلغان. «خەننامە» قوشۇمچە
ئىزاھلىرى» 5 - توم 3345 - بېتىمدە بولسا: ئەسلى ياگۇ بولۇپ،
ئىملا خاتالىقى نەتىجىسىدە ئېگۇ بولۇپ قالغان، دېيىلىدۇ.

(مۇھەررىردىن).

(24) ليۇجۇ (刘据) خەن ۋۇدىنىڭ چوڭ ئوغلى. ۋەائەھد-
لىككە تەيىنلەنگەن. ئېغۇچىلارنىڭ تاراتقان پىتىنىسى تۈپەيلى
ئاتا - بالا ئوتتۇرىسىدا م. ب. 91 - يىلى چاڭئەندە ئۇرۇش
بولۇپ، نەتىجىدە شاھزادە يېڭىلىگەن ۋە ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالغان.
(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى قامۇسى» 1484 - بەت).

(25) تېيۈەن (特轅) يەر نامى. «تارىخىي خاتىرىلەر» دە
چىجۇاڭ (持装) دەپ يېزىلغان. ئورنى بۈگۈنكى خېنەن ئۆلكىسى
نەنياڭ شەھىرى ئەتراپىدا.

(«خەننامە قوشۇمچە ئىزاھلىرى، 2 - توم، 943 - بەت).

(26) چىنىياڭ (亲阳) يەر نامى. ئورنى بۈگۈنكى
خېنەن ئۆلكىسى بىياڭ (必阳) ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا.

(«خەننامە»، 3 - توم، 642 - بەت).

(27) رويياڭ (若阳) يەر نامى. ئورنى بۈگۈنكى خېنەن
ئۆلكىسى نەنياڭ شەھىرىنىڭ ئەتراپىدا.

(«خەننامە»، 3 - توم، 634 - بەت).

(28) جاڭ سىگۇڭ (张次公) خېدۇڭلۇق. كاھېڭ سالاھىيىتى
تىدە ۋېي چىڭ بىلەن بىللە ھۇنلارغا يۈرۈش قىلىپ، خىزمەت
كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، ئەنئەنىۋىي بېگىلىكى بېرىلگەنىدى. كېيىن

قانۇنسىزلىق قىلىپ، ئۇنۋاندىن مەھرۇم بولدى.

(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى قامۇسى»، 931 - بەت).

(29) ئەنتۇ (岸头) ئەنمېنمۇ دېيىلىدۇ. ئورنى ھەققىدە

ئىككى تۈرلۈك مەلۇمات بار: بىرى سەنشى ئۆلكىسىدىكى خېجىن ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدا؛ بىرى خېدۇڭ پىنجى ناھىيىسىدىكى ئەنتۇ مەنزىلى.

(«جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر ناملىرى قامۇسى»،

461 - بەت).

(30) خۇەينەن (淮南) قەدىمكى ۋىلايەت، بەگلىك. م. ب.

203 - يىلى خەن گاۋدى دەۋرىدە جىۋجياڭ ۋىلايىتى خۇەينەن

بەگلىكىگە ئۆزگەرتىلدى. مەركىزى شۇچۈن بولۇپ، ھازىرقى

ئەنخۇي، خۇەيخېلەرنىڭ شەرقى، چاۋخۇ، فېيشىنىڭ شىمالى، تاڭخېنىڭ

شەرقى، فېڭياڭ، چۈشىەن ناھىيىلىرىنىڭ غەربىدىكى جايلارنى

ئۆز ئىچىگە ئالاتتى.

(بىر توملۇق «سېخەي»، 964 - بەت).

(31) ليۇئەن (刘安)، (م. ب. 179 - 122) غەربىي خەن

سۇلالىسى دەۋرىدە تۇتكەن مۇتەپەككۈر ۋە ئەدىب. پېيەنجۈن

ۋىلايىتىنىڭ فېڭ (ھازىرقى جياڭسۇ فېڭ) ناھىيىسىدىن. خەن

گاۋدىنىڭ نەۋرىسى، ليۇ جاڭنىڭ ئوغلى. ئاتىسى ئۆلگەندىن

كېيىن ئورنىغا خۇەينەن بېگى بولغان. ئۇ مەرىپەتپەرۋەر بولۇپ،

يازاتتى، قالۇن چالاتتى. دەۋرىنىڭ ئالىملىرىنى ئۇيۇشتۇرۇپ

«خۇەينەننى» ناملىق ئەسەرنى يازدۇرۇش ئىشىغا رىياسەتچىلىك

قىلدى. ئۆزىنىڭ توپلىمى بولغان بولسىمۇ، يوقىلىپ كەتكەن.

كېيىن ئىسيان قىلماقچى بولغانلىقى پاش بولۇپ قېلىپ، ئۆزىنى

ئۆلتۈرۈۋالغان، نەچچە مىڭلىغان ئادەم بۇ ئىشقا باغلىنىپ قالغانىدى.

(بىر توملۇق «سېخەي»، 1538 - بەت).

(32) يۇتان (於单) ھۇن، گۈن تەڭرىقۇتىنىڭ ئوغلى.

م. ب. 126 - يىلى خەن ۋۇدى دەۋرىدە، ھۇن ئېلىنىڭ ۋەلىمى ھدى

سۈپىتىدە خەن سۇلالىسىگە تەسلىم بولغانلىقى ئۈچۈن، شېئەن

بېگىلىكى بېرىلدى. ئاغرىپ بىر ئايدىن كېيىنلا ۋاپات بولغان.
ئەۋلاد قالمىغان.

(«خەننامە»، 3 - توم، 644 - بەت).

(33) شېئەن (涉安) يەر نامى. ئورنى نامەلۇم.

(مۇھەررىردىن).

(34) چاڭۋۇ (昌武) قەدىمكى ناھىيە. خەن سۇلالىسى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان. كېيىنكى خەن سۇلالىسى ئەمەلدىن قالدۇرغان. ئورنى شەندۇڭ ئۆلكىسىدىكى كونا لەيجۇفۇ دائىرىسى ئىچىدە.

(«جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر ناملىرى قامۇسى».

472 - بەت).

(35) جويې (浞野) يەر نامى. ئورنى نامەلۇم.

(مۇھەررىردىن).

(36) ئەنلې (安乐) قەدىمكى ناھىيە. ئالدىنقى خەن سۇلالىسى دەۋرىدە تەسىس قىلىنىپ، كېيىنكى خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئەمەلدىن قالغان. قەدىمكى ئورنى ھازىرقى جىڭجاۋ شۇئىي ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا.

(«جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر ناملىرى قامۇسى».

311 - بەت).

(37) مۇھاپىزەتچى كاھەنگى (护军都尉) ئەمەل. چىن

سۇلالىسى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان. خەن سۇلالىسى دەۋرىدە

باش ئەمىر لەشكەر (大司马)، زىندان بېگى (司寇) دەپ ئاتالغان. ئاساسەن ئەسكەرىي ئىشلار ۋە زىندان ئىشلىرىنى باشقۇراتتى.

(«خەننامە»، 3 - توم، 637 - بەت).

(38) چىشەن (轵县) قەدىمكى ناھىيە. خەن سۇلالىسى

تەسىس قىلغان. قەدىمكى ئورنى ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسىدىكى جىيۈەن ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىن 13 چاقىرىم كېلىدۇ.

(«جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر ناملىرى قامۇسى».

947 - بەت).

(39) شىشەن (石山) تاغ ۋە قەدىمكى ناھىيە. خەن سۇلالىسى تەسىس قىلغان. ئورنى شەندۇڭ ئۆلكىسىدە.

(«خەنزۇ تىلى قامۇسى»، 23 - توم، 291 - بەت).
(40) سۇڭپىڭ (从平) سۇڭپىڭ ھەققىدە مەنبە تېپىلمىدى.
(مۇھەررىردىن).

(41) شاڭداڭ (上党) قەدىمكى ۋىلايەت. يېغىلىق دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان. خەن (韩) بەگلىكىنىڭ يېرى. چىن سۇلالىسى ۋىلايەت قىلدى. باش شەھىرى خۇگۇەن ئورنى بۈگۈنكى سەنشى ئۆلكىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىي بۆلىكىگە توغرا كېلىدۇ.
(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن»، 1 - توم، 64 - بەت).

(42) جاۋبۇيۇ (赵不虞) م. ب. 124 - يىلى خەن ۋۇدى دەۋرىدە ھۇنلارغا قارشى ئورۇشلارغا قاتنىشىپ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن سۈيچېڭ بېگى بولدى. يالغانچىلىق قىلغانلىقى مەلۇم بولۇپ قېلىپ، ئۇنۋانىدىن مەھرۇم قىلىندى.

(«چۇڭگو كىشى ئىسىملىرى قامۇسى»، 1389 - بەت).
(43) سۈيچېڭ (随城) يەر نامى. ئەمىنىيە دەۋرىدە سۈي () بەگلىكى ئىدى. خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ناھىيە تەسىس قىلىندى. ھازىر خۇبېي ئۆلكىسىنىڭ جياڭخەن ۋىلايىتى دائىرىسىگە توغرا كېلىدۇ.

(«چۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر ناملىرى قامۇسى».

1251 - بەت).

(44) باكتىرىيە، باكتىرىيانا، باغاتار (大夏) يەنە بىر ئىسمى «تۇخارىستان» بولۇپ، ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ قەدىمكى دۆلەتلىرىدىن. ئورنى ھىندىقۇش تاغلىرى بىلەن ئامۇ دەريانىڭ ئارىلىقى (ھازىرقى ئافغانىستاننىڭ شىمالىي قىسمى) غا توغرا كېلىدۇ. ئەسلىدە پارس ئىمپېراتورلۇقىنىڭ بىر ئۆلكىسى بولۇپ، كېيىن ئىسكەندەر ئىمپېراتورلۇقى ۋە سەلەفكىلەرگە قارىغان. م. ب. III ئەسىردە مۇستەقىل بولۇپ، يۇنان ساتراپى

دېئودوتوس دۆلەت قۇردى. پايتەختى باكترا (پيشل شەھەر ياكى بەلخ) ئىدى. كۈچەيگەن دەۋرلىرىدە تېررىتورىيىسى شىمالدا ئامۇ دەريانىڭ يۇقىرى ئېقىنى، جەنۇبىدا ھىند دەرياسى ۋادىلىرىدىكى رايونلارغىچە كېڭەيدى. م. ب. 130 - يىلى ئۇلۇغ توخرىيلار بېسىۋالدى. كېيىن ئېفتالىتلار (ئاق ھۇنلار) ۋە تۈركىي قوۋملار تەرىپىدىن ئىسكىلىمىۋېلىندى VIII ئەسىردە ئەرەبلەر قوشۇۋالدى. باكتىرىيە مەدەنىيىتى كۆپرەك يۇنان، ھىندىستان ۋە جۇڭگو مەدەنىيەتلىرىنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىغانىدى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 625 - بەت؛ «مەيدان - لارۇس

ئېنسىكلوپېدىيىسى، 2 - توم، 88 - بەت).

(45) جۇڭلى (众利) يەر نامى. ئورنى ھەققىدە مەنبە

تېپىلمىدى.

(مۇھەررىردىن).

(46) لياۋداۋ (潦悼) يەر نامى. ئورنى بۈگۈنكى خېنەن

ئۆلكىسىنىڭ جەنۇبىي قىسمىدا.

(«خەننامە»، 3 - توم، 647 - بەت).

(47) ئەمىرلەشكەر (司马) باش ئەمىرلەشكەرنىڭ قارىمى

قىدا بولۇپ، ئەسكىرىي ئىشلارنى باشقۇراتتى. ياقا - چېگرا ۋىلايەتلەرگە قويۇلغان ئەمىرلەشكەرلەر مىڭبېشلىق قىلاتتى.

(تۈزۈتىلگەن «سىيۈەن»، 1 - توم، 464 - بەت).

(48) يانداش چاپاۋۇل بەگ (从票侯) قىران چەۋەنداز

سانغۇن خوجۇبىلىڭ ئەمىرلەشكەر بولۇپ، ھونلارغا قارشى كۆپ ئۇرۇشلارغا قاتناشقانلىقى ۋە خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن يانداش چاپاۋۇل بەگ ئۇنۋانى بىلەن سۇيۇرغاللىق بېرىلدى.

(«خەننامە»، 80 - توم، 2493 - بەت).

(49) گاۋبۇش (高不识) خەن سۇلالىسىگە تەسلىم بول

غان ھۇنلاردىن بولۇپ، چېرىكچى ئىدى. قىران چەۋەنداز سانغۇن خوجۇبىلىڭ بىلەن ھۇنلارغا قارشى ئۇرۇشلارغا قاتنىشىپ خىزمەت

كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، م.ب. 121 - يىلى ماسچى تۆرە ئۇنۋانى ۋە سۈيۈرغاللىق بېرىلدى.

«خەننامە»، 3 - توم، 648 - بەت).

(50) ماسچى تۆرە (宜冠侯) «گاۋبۇش» ماددىسىغا قاراڭ.

(51) بۈيەن (仆朋) (م. ب 7 - 114) خەن سۇلالىسىگە، تەسلىم بولغان ھۇنلاردىن بولۇپ، چېرىكچى ئىدى. قىران چەۋەنداز سانقۇن خوجۇيىڭ بىلەن ھونلارغا قارشى ئۇرۇشلارغا قاتنىشىپ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، م.ب. 121 - يىلى خۇيچۇ ساداقەت بېگى بولدى.

«خەننامە»، 3 - توم، 648 - بەت).

(52) خۇيچۇ (辉渠) يەر نامى. ئورنى مەلۇمىز.

(مۇھەررىردىن).

(53) شيامو (下摩) يەر نامى. ئورنى بۈگۈنكى سەنشى ئۆلكىسى لىنىي ناھىيىسىدە.

«خەننامە»، 3 - توم، 649 - بەت).

(54) يىچۇ تېغى (弋居山) غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە يىچۇ ناھىيىسى (ئورنى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى نىڭ شىيەن ناھىيىسىنىڭ شەرقتە) تەسىس قىلىنغانىدى. يىچۇ تېغى ھۇشۇ ناھىيىدە بولسا كېرەك.

(مۇھەررىردىن).

(55) ئېشى (恶师) ئەمەلدارلار ئىستىقامەتگاھى ئورۇنلاشقان جاي. ئورنى نامەلۇم.

«خەننامە»، 3 - توم، 649 - بەت).

(56) لويىن (濩阴) قەدىمكى ناھىيە. تايمىن دەرياسىنىڭ جەنۇبىدا بولغاچقا، دەريانىڭ ئىسمى بىلەن ناملانغان.

(«جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر ناملىرى قامۇسى».

1106 - بەت).

(57) ۋېيشيەن (魏县) ناھىيە. خەن سۇلالىسى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان. خېبېي ئۆلكىسىنىڭ جەنۇبىدىكى چاڭخې ۋادىسىدا بولۇپ، خېنەن ئۆلكىسى بىلەن چېگرىلىنىدۇ.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 2035 - بەت).
(58) ئوڭ قول بىلىكخان (右贤王) سول قول بىلىكخان ماددىسىغا قارالغ.

(مۇھەررىردىن).

(59) خېجى (河碁) يەر نامى. شەندۇڭ ئۆلكىسى جىنەن

ۋىلايىتىدە.

(«تارىخىي خاتىرىلەر»، 3 - توم، 1043 - بەت).
(60) تۇتۇنبەگ (大当户) تۇتۇنبەگ (ياساقبەگ). ھونلاردا ئەمەل ئىسمى بولۇپ، ئوڭ قول، سول قول تۇتۇنبەگلىرى

بولاتتى.

(تۈزۈتىلگەن «سىيۈەن»، 3 - توم، 2123 - بەت).
(61) دانسى (当时) ھۇن خانلىرىدىن خەن سۇلالىسىگە تەسلىم بولغان ھۇنلارنىڭ رۇجان خانى ئىجشاننىڭ ئوغلى.

(«خەننامە»، 3 - توم، 652 - بەت).

(62) رۇجان (楼鞬) ھۇنلاردا خان ئىسمىلىرى.

(«خەننامە»، 3 - توم، 652 - بەت).

(63) جۇڭلى بېگى (众利侯) بۇ يەردە خەن سۇلالىسىگە تەسلىم بولغان ھۇن رۇجان خانى ئىجشاننىڭ ئوغلى دانسى نەزەردە تۇتۇلىدۇ.

(مۇھەررىردىن).

(64) چۇشيەن (诸县) قەدىمكى ناھىيە. ئەينى دەۋرىدە لۇ بەگلىكىنىڭ شەھىرى ئىدى. خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ناھىيىگە ئۆزگەرتىلدى. ئورنى ھازىرقى شەندۇڭ ئۆلكىسىدىكى جۇچېڭ ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىن 30 چاقىرىم كېلىدۇ.

(«جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر ناملىرى قامۇسى»،

1242 - بەت).

(65) بۆرى (符离) بۆرى (قان) ھۇنلاردا خانلارغا بېرىلدىغان سالاھىيەت ئۇنۋانلىرىدىن بىرى.

(مۇھەررىردىن).

(66) شياڭچېڭ (湘成) قەدىمكى ناھىيە. ياڭچېڭ () دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئورنى بۈگۈنكى خېنەن ئۆلكىسى دىڭفېڭ ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا.

(تۈزۈملىگەن «سىيۈەن»، 4 - توم، 3288 - بەت).

(67) سەن (散) يەر نامى، بۈگۈنكى خېنەن ئۆلكىسى دىڭفېڭ ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا.

(«خەننامە. جۇغراپىيەلىك تەزكىرە» دىن).

(68) ساڭما (藏马) قەدىمكى ناھىيە. ئورنى بۈگۈنكى شەندۇڭ ئۆلكىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 615 - بەت).

(69) لياۋ (僚) يەر نامى. ئورنى بۈگۈنكى خېنەن ئۆلكىسىنىڭ ۋۇياڭ ناھىيىسىدە.

(«خەننامە. جۇغراپىيە تەزكىرىسى» دىن).

(70) قۇن، كۈن (昆) يەر نامى. ئورنى بۈگۈنكى خېبېي ئۆلكىسى پىڭشاڭ ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا.

(«خەننامە. جۇغراپىيە تەزكىرىسى» دىن).

(71) دىجىي (地节) خەن شۇەندىنىڭ م.ب. 69—66 - يىللىرى مەزكۈلى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 518 - بەت).

(72) تەڭرىقۇتنىڭ ئاكىسى (单于兄) ھۇن تەڭرىقۇتى ئېچىغىنى دېمەكچى.

(مۇھەررىردىن).

(73) چى (骥) قەدىمكى ناھىيە. خەن سۇلالىسى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان. ئورنى بۈگۈنكى سەنشى ئۆلكىسى شياڭنىڭ

ناھىيىسىنىڭ شەرقىي قىسمىغا توغرا كېلىدۇ.
(جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر ناملىرى قامۇسى،
1338 - بەت).

(74) ياڭشۈ (阳朔) خەن چېڭدىنىڭ م.ب. 24—21 -
يىللىرى مەزگىلى.

(بىر توملۇق «سەخەي» 409 — 410 - بەتلەر).
(75) يۈەنيەن (远延) خەن چېڭدىنىڭ يىلنامىسى. م.ب.
12—9 - يىللىرى مەزگىلى.

(بىر توملۇق «سەخەي»، 653 - بەت).
(76) لياڭچى (梁期) قەدىمكى ناھىيە. ئورنى بۈگۈنكى
خېبېي ئۆلكىسى ۋېيشيەن ناھىيىسىدە.

(«خەننامە. جۇغراپىيە تەزكىرىسى).
(77) توخرىيلار (月氏) قەدىمكى خەلقلەردىن. بەزىلەر
يۇرتچى دەپمۇ ئاتايدۇ. م.ب. III—II ئەسىرلەردە دۇڭخۇاڭ
(توخرىي) بىلەن چىليەن تاغلىرى ئارىلىقىدا ياشىغان چارۋىچى
خەلق. م.ب. 176—177 - يىللىرى ھۇنلارنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچراپ،
كۆپ قىسمى ئىلى دەريا ۋادىسىغا كۆچتى. بۇلار تارىختا «ئۇلۇغ
توخرىيلار» دەپ ئاتىلىدۇ. كۆچمەستىن چىليەن تېغىغا كىرىۋېلىپ،
چياڭلارغا ئارىلىشىپ كەتكەن ئاز بىر قىسمى تارىختا «توخرىيلار»
دەپ ئاتىلىدۇ.

(بىر توملۇق «سەخەي»، 1496 - بەت).
(78) تىزى (驒兹) يەر نامى. ئورنى بۈگۈنكى سەنشى
ئۆلكىسىدىكى خۇاڭخې دەرياسىنىڭ شەرقىدە.

(«خەننامە». جۇغراپىيە تەزكىرىسى).
(79) ئەمىر نۆكەر (中郎将) خان مۇھاپىزەتچى قىسىم
لىرىنىڭ باشلىقى.

(بىر توملۇق «سەخەي»، 1410 - بەت).

- (80) سەلتەنەت بېگى (浩侯) شەرەپ ئۇنۋانى.
 («خەننامە»، 3 - توم، 660 - بەت).
- (81) جىجې (荻濑) يەر نامى. خەن سۇلالىسىگە قاراشلىق بەگلىكلەردىن. ئورنى خېدۇڭدا.
 («خەنزۇ تىلى قامۇسى»، 22 - توم، 79 - 80 - بەتلەر).
- (82) خەيشى (海西) قەدىمكى ناھىيە. خەن سۇلالىسى تەسىس قىلغان. ئورنى ھازىرقى جياڭسۇ ئۆلكىسى دۇڭخەي ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدا.
- («جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەرنامىلىرى قامۇسى»، 724 - بەت).
- (83) جېڭخې [征(延)和] خەن ۋۇدىنىنىڭ م.پ.
 92-89 - يىللىرى مەزگىلى. «يەنخې» مۇ دېيىلىدۇ.
- (بىر توملۇق «سىخەي»، 799 - بەت).
- (84) ئۈزكەنت (郁成国) جۇۋەيىنىنىڭ «تارىخى جاھان كۇشاي دېگەن ئەسىرى: «ئىككى ئۈزكەنت بار. بىرى سىر دەريانىڭ بويىدا بولۇپ، ئورنى ئېنىق كۆرسىتىلگەن ئەمەس. بۈگۈنكى قاراگاۋدا بولۇشى ئېھتىمال؛ يەنە بىرى پەرغانە يەنى قىرغىزىستاندىكى ئۈزكەنتتىن ئىبارەت» دېيىلگەن.
- («غەربىي يۇرت يەر - ناملىرى»، خەنزۇچە نەشرى. 73 - بەت).
- (85) چېڭفۇ (承父) يەر نامى. ئورنى بۈگۈنكى شەندۇڭ ئۆلكىسى يىشېن ناھىيىسىنىڭ ئەتراپىدا.
- («خەننامە. جۇغراپىيەلىك تەزكىرە»).
- (86) كەيلىڭ (开陵) خەن سۇلالىسىگە بېقىنغان بەگلىكلەردىن. ئەنخۇي ئۆلكىسى دائىرىسىدە بولۇشى كېرەك.
 («جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر ناملىرى قامۇسى»، 955 - بەت).
- (87) لى، تەي (厘郃) قەدىمكى بەگلىك. ئورنى ھازىرقى

شەنشى ئۆلكىسىدىكى ۋۇگۇڭ ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا.
«جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر ناملىرى قامۇسى»
537 - بەت).

(88) ۋاڭ ماڭ (王莽، م. ب. 45 - م. 23) شىن (新)
سۇلالىسىنىڭ قۇرغۇچىسى. خەن يۈەندىنىڭ خانىكىسىنىڭ جىيەنى
خەن چېڭدى دەۋرىدە شىندۇ بېگى بولغانىدى. م. بەشىنچى
يىلى خەن پىڭدىنى زەھەرلەپ ئۆلتۈرۈپ، ئۆزى ساختا خان
بولۇۋالدى. ئىككىنچى يىلى ئىككى ياشلىق ليۇيىڭنى ۋەلامەھد
قىلدى. م. سەككىزىنچى يىلدىن باشلاپ خۇسۇسىي ئىگىدارچىلىق
تىكى يەرلەرنى پادىشاھلىق يەرلەرگە ئۆزگەرتىش، قۇل سودىسىنى
مەنئى قىلىش... قاتارلىق بىر تۇتاش ئىسلاھاتلارنى ئېلىپ بېرىپ،
ئۆز دەۋرىدىكى ئېغىر ئىجتىمائىي زىددىيەتلەرنى يۇمشاتقۇچى
بولدى. پۇل تۈزۈمىنى بىرقانچە قېتىم ئۆزگەرتىپ، ئىقتىسادقا
قالايمىقانچىلىق كەلتۈرۈپ چىقاردى، باج - ئالۋان ئېغىرلاشتى،
خەلقنى باسىدىغان قانۇنلارنى ئىجرا قىلدى. سىنىپىي زىددىيەت
كەسكىنلەشكەچكە، ئاخىر م. 17 - يىلى مەملىكەت بويىچە دېھقانلار
قوزغىلىڭى كۆتۈرۈلۈپ، م. 23 - يىلى ۋاڭ ماڭ چاڭئەنگە باستۇرۇپ
كىرگەن دېھقانلار قوشۇنى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى، شىن سۇلالىسى
مۇنقەرز قىلىندى. ۋاڭ ماڭ م. 8 - يىلدىن 23 - يىلغىچە 16 يىل
سەلتەنەت سۈردى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 1195 - بەت).
(89) مىراقۇل (马监) خان ئاتخانسىنىڭ مەسئۇلى بولۇپ،
ئات - ھارۋا ئىشلىرىنى باشقۇراتتى.

(«خەنزۇ تىلى قامۇسى»، 37 - توم، 305 - بەت).
(90) شىغاۋۇل، (侍中) ئەمەل. چىن سۇلالىسى دەۋرىدە
تەسىس قىلىنغان. خان قېشىدا خىزمەت قىلىپ، ھەرەمگە كىرىپ -
چىقالايتتى. ئورنى تۆردىلەردىن تۆۋەن ئىدى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 237 - بەت).

(91) ماڭ خېلو (莽何罗) ئەسلى فامىلىسى ما(马)، دەسلەپ خەن ۋۇدىغا سىراقۇل، شىغاۋۇل بولۇپ خىزمەت قىلدى. كېيىن خەن ۋۇدىغا ئاسىيلىق قىلدى.

(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى قامۇسى»، 1196 - بەت).
(92) دۇ (和) قەدىمكى ناھىيە. ئورنى ھازىرقى شەندۇڭ ئۆلكىسى ۋۇشىيەن ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدىن 29 كىلومېتىر كېلىدۇ.

(«جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەرنامىلىرى قامۇسى»، 842 - بەت).
(93) خەن پىڭدى (汉平帝) غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ 12 - ئەۋلاد خانى، جۇڭشەن شياۋۋاڭ شىڭ (孝) نىڭ ئوغلى. مىلادىنىڭ تۇنجى يىلى توققۇز يېشىدا تەختكە ئولتۇردى. بۇ ۋاقىتتا شاھسانىيە بىلەن ئۇنىڭ جىيەنى ۋاڭ ماڭ ھوقۇقىنى ئىگىلىۋالغانىدى. خان بالاغەتكە يەتكەندىن كېيىن ۋاڭ ماڭنى چەكلىگەچكە، ۋاڭ ماڭ خاننى زەھەرلەپ ئۆلتۈردى. بەش يىل سەلتەنەت سۈردى.

(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى قامۇسى»، 1358 - بەت).
(94) يۈەنشى (元始) خەن پىڭدىنىڭ 1 - 5 - يىللىرى مەزگىلى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 653 - بەت).
(95) گوجۇڭ (郭忠) بېقىندى كانجۇت (جاڭيې) بەگلىكىنىڭ كاھېڭى. خەن جاۋدى دەۋرىدە باستۇرۇپ كىرگەن ھونلارغا قارشى ئېلىپ بېرىلغان جەڭلەردە خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن چېڭئەن قۇدرەت بېگى بولغانىدى.

(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى قامۇسى»، 1048 - بەت).
(96) ئىلخان (黎汗) تۈركىي قوۋملار بىلەن موڭغۇللاردا ھۆكۈمران ئۇنۋانى.

(«مەيدان - لارۇس ئېنىسكولوپېدىيىسى»، 6-توم، 272-بەت).
(97) چېڭئەن (成安) قەدىمكى ناھىيە، بەگلىك. خەن

سۇلالىسى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان، ئورنى ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسىدىكى لىنرۇ ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا.

(«جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر ناملىرى

قامۇسى»، 385 - بەت).

(98) يۈەنكاڭ (元康) خەن شۈەندىنىڭ م.ب.

65 - 61 - يىللىرى مەزگىلى.

(بىر توملۇق «سەخەي»، 653 - بەت).

(99) رۇزىيىڭ (孺子嬰) م. بەشىنچى يىلى ۋاڭ ماڭ

خەن پىڭدىنى زەھەرلەپ ئۆلتۈرگەندە، خەن شۈەندىنىڭ ئىككى ياشلىق چەۋرىسى ليۇيىڭ خانلىق تەختىگە چىقىرىلدى. گۈدەك بولغاچقا «بالاخان» (رۇزىيىڭ) دەپ ئاتالدى.

(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى قامۇسى»، 1635 - بەت).

(100) جۈشې (居摄) خەن سۇلالىسىنىڭ بالاخانى

ليۇيىڭ (رۇزىيىڭ) نىڭ يىلى نامى. م. 6 - 8 - يىللىرى مەزگىلى.

(بىر توملۇق «سەخەي»، 1073 - بەت).

(101) خۇگۇاڭ (霍光، م.ب.؟ - 68) خېدۇڭ پىڭياڭلىق.

خوچۇيىڭنىڭ ئانا باشقا ئىنىسى. خەن ۋۇدى دەۋرىدە ھارۋىلىقلار كاھىپى بولدى. خەن جاۋدى كىچىك تەختكە چىققاچقا، خەن ۋۇدىنىڭ پەيمانى بويىچە ساڭ خۇڭياڭلار بىلەن بىللە ھاكىمىيەتنى ئىدارە قىلىش ئىشىغا ياردەملەشتى؛ باش ئەمىرلەشكەر ئۇلۇغ سانغۇن بولدى ۋە بولۇپمۇ كىمكى بېرىلدى. ئىلگىرى - ئاخىر 20 يىلچە خىزمەت قىلىش جەريانىدا ھاشار ۋە غەللە - پاراقنى يېنىتىپ، ئىشلەپچىقىرىشنى تەرەققىي قىلدۇردى.

(بىر توملۇق «سەخەي»، 2000 - بەت).

(102) گېڭشى (夏始) شىن (新) سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى

دەۋرلىرىدە قوزغىلاڭچى قوشۇن تەرىپىدىن خان دەپ ئېلان قىلىنغان خەن سۇلالىسىگە مەنسۇپ ليۇشۈەننىڭ م. 23 - 25 -

يىللىرىدىكى سەلتەنەت دەۋرى.

(بىر توملۇق «سەخەي»، 55 - بەت).

(103) چاڭلو (长罗) غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى بەگلىك. كېيىنكى خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان. ئورنى بۈگۈنكى خېبېي ئۆلكىسىدىكى چاڭيۈەن ناھىيەسىنىڭ شىمالىدا.

(«جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر ناملىرى

قامۇسى»، 561 - بەت).

(104) جىەنۋۇ (建武) خەن گۇاڭۋۇدى (ليۇشىۈ) نىڭ

م. 25 - 56 - يىللىرى مەزگىلى.

(بىر توملۇق «سەخەي»، 499 - بەت).

(105) يىراقنى تىنچلاندۇرغۇچى بەگ (安远侯) خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن جېڭجىغا بېرىلگەن شەرەپ ئۇنۋانى. («خەنزۇ تىلى قامۇسى»، 9 - توم، 393 - بەت).

(106) گۈيدې (归德) قەدىمكى ناھىيە، خەن سۇلالىسى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان بولۇپ، كېيىنكى خەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان. ئورنى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىدىكى چىڭياڭ ناھىيەسىنىڭ شەرقىي شىمالىدا. («جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر ناملىرى

قامۇسى»، 1313 - بەت).

(107) خەن مىڭدى (汉明帝) شەرقىي خەن سۇلالىسى

نىڭ خانى گۇاڭۋۇدىنىڭ تۆتىنچى ئوغلى، ئىسىم - قاملىسى ليۇ-جۇڭ. شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ ئىككىنچى خانى بولۇپ، م. 57 - 75 - يىللىرى سەلتەنەت سۈردى. زامانىدا قانۇن ئەستايىدىل ئىجرا قىلىنىدى، كۇڭفۇزچىلىققا ئەھمىيەت بېرىلدى، بۇد-دىچىلىق تەلىماتىنى ئۆگىنىش ئۈچۈن ھىندىستانغا ئەلچى ئەۋەتىلىپ، بۇددا نوملىرى ۋە راھىبلىرى جۇڭگوغا كەلتۈرۈلدى، لوياڭ شەھىرىنىڭ شەرقىدە بەيماسى ناملىق ئىبادەتخانا ياسىلىپ،

جۇڭگودا بۇددىزم تەرغىباتى باشلانغانىدى.

(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى قامۇسى»، 1358 - بەت).

(108) يۇڭپىڭ (永平) شەرقىي خەن خانى مىڭدىنىڭ

م. 58 - 75 - يىللىرى مەزگىلى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 92 - بەت).

(109) ئوقانتۇم (乌桓屠菴، م.ب.؟ - 45) ھۇن تەڭ

رىقۇتى. خەن شۇەندى (م.ب. 91 - 49) گە زامانداش بولغىنىغا

قارىغاندا، ئۇيانجۇت (握衍胸鞞، سەلتەنىتى م.ب. 60 - 58)

تەڭرىقۇت بولۇشى مۇمكىن.

(مۇھەررىردىن).

(110) باش سانغۇن (大将) ھون قوشۇنىدا يۈكسەك

ھەربىي دەرىجىلەردىن، ئەسكەر باشلىقى، قوشۇن باشلىقى، چوڭ

سەركەردە، ئوڭ، سول سەركەردىلەرگە بۆلۈنىدۇ.

(مۇھەررىردىن).

(111) شىنچىڭ (信成) قەدىمكى ناھىيە، غەربىي خەن

سۇلالىسى تەسىس قىلغان. ئورنى ھازىرقى خېبېي ئۆلكەسى چىڭ

خې ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا.

(«جۇڭگو قەدىمكى ۋەھازىرقى يەر ناملىرى قامۇسى»،

578 - بەت).

(112) رىۋىنتون (قولاندى) (厉温敦) «خەننامە» دىن

باشقا مەنبەلەردە بۇ نامدىكى تەڭرىقۇت ئۇچرىمايدۇ.

(مۇھەررىردىن).

(113) جىيەنپىڭ (建平) خەن ئەيدىنىڭ م.ب. 6 - 3 -

يىللىرى مەزگىلى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 499 - بەت).

(114) تەمتەك بېگى (节侯) تەمتەكلىك بەگ.

(«خەنزۇ تىلى قامۇسى»، 25 - توم، 77 - بەت).

ئىلتىپاتقا سازاۋەر بولغان شىرەم تۇغقان
بەگلەرنىڭ تەرجىمىھالى

ۋېي چىڭ سانغۇن بولۇپ ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلغانلىقى ۋە شىفاڭ ۋىلايىتىنى ئىشغال قىلغانلىقى ئۈچۈن، م. ب. 127 - يىلى (خەن ۋۇدى يۈەنشۇنىڭ ئىككىنچى يىلى) ئىككىنچى ئايدا چاڭپىڭ بېگى بولدى. كېيىن يەنە ھۇنلارنىڭ ئوڭ قول بىلىكخاندىنى مەغلۇپ قىلغاچقا، سۇيۇرغال قوشۇپ بېرىلدى ۋە ئۈچ ئوغلىمۇ بەگلىك مەرتىۋىسى تارتۇق قىلىندى. ۋېي چىڭ خەن ۋۇدىنىڭ خانىكىسى ۋېي زىغۇ(1) نىڭ ئىسمى ئىدى. ئۇ 23 يىل بەگ بولۇپ ئۆلدى. ۋېي چىڭنىڭ كۆرسەتكەن خىزمىتى تۈپەيلى چوڭ ئوغلى ۋېي كاڭ م. ب. 124 - يىلى (خەن ۋۇدى يۈەنشۇنىڭ بەشىنچى يىلى) تۆتىنچى ئايدا يىچۇن(2) بېگى بولدى. م. ب. 116 - يىلى (خەن ۋۇدى يۈەندىڭنىڭ بىرىنچى يىلى) خەن ۋۇدى نامىدىن ساختا پەرمان چىقارغانلىقى ئۈچۈن ئۇنۋانى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. م. ب. 104 - يىلى (خەن ۋۇدى تەيچۇنىڭ بىرىنچى يىلى) ئۇ يەنە چاڭپىڭ بېگىلىكىگە ۋارىسلىق قىلدى. بەش يىل بەگ بولغاندىن كېيىن ئۆز بېشىمچىلىق قىلىپ ئوردىغا باس

شۇرۇپ گىرگەنلىكى ئۈچۈن چېچىسى چۈشۈرۈلۈپ، كوكۇل قال
دۇرۇش جازاسى بېرىلىپ، دەرۋازىۋەن قىلىپ قويۇلدى.
ئىككىنچى ئوغلى ۋېي بۇيى ۋېي چىڭنىڭ كۆرسەتكەن خىز-
مىتى تۈپەيلى، م. ب. 124 - يىلى (خەن ۋۇدى يۈەنشۇنىڭ
بەشىنچى يىلى) تۆتىنچى ئايدا، يىنىئەن(3) بېگى بولدى.
12 يىل بەگ بولۇپ، م. ب. 112 - يىلى (خەن ۋۇدى يۈەندىڭ
نىڭ بەشىنچى يىلى) نەزىر - چىراق ئۈچۈن بېرىلىدىغان
ئالتۇننى ساپ بەرمىگەنلىكى تۈپەيلى ئۇنۋانى ئېلىپ
تاشلاندى.

ئۈچىنچى ئوغلى ۋېي دېڭ ۋېي چىڭنىڭ كۆرسەتكەن
خىزمىتى تۈپەيلى، م. ب. 124 - يىلى (خەن ۋۇدى
يۈەنشۇنىڭ بەشىنچى يىلى) تۆتىنچى ئايدا فاگەن(4) بېگى
بولغانىدى. نەزىر - چىراق ئۈچۈن بېرىلىدىغان ئالتۇننى
ساپ بەرمىگەچكە، ئۇنۋانى ئېلىپ تاشلاندى.

م. ب. 62 - يىلى (خەن شۈەندى يۈەنكاڭنىڭ تۆ-
تىنچى يىلى) ۋېي چىڭنىڭ نەۋرىسىگە 500 مىڭ يارماق
پۇل ئىنئام قىلىنىپ، ئائىلە مال مۈلۈكلىرىنى قايتۇرۇپ بې-
رىش ھەققىدە پەرمان چۈشۈرۈلدى. م. ب. 16 - يىلى (خەن
چېڭدى يۇڭشى(5) نىڭ بىرىنچى يىلى) ۋېي چىڭنىڭ ئەۋ-
رىسى چاڭئەن بېگى ۋېي شۈەن يانداش بەگ(6) بولدى.

م. تۆتىنچى يىلى (خەن پىڭدى يۈەنشىنىڭ تۆتىنچى يىلى)
ۋېي چىڭنىڭ چەۋرىسى ۋېي شاڭ ئۆلكە بېگى بولدى.
«خەننامە»، 3 - توم، 686 - 687 - بەتلەر).

خو چۈبىڭ چېرىنكىسى سالاھىيىتىدە قىسىملىرى بىلەن
ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىپ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، م.

ب. 123 - يىلى (خەن ۋۇدى يۈەنشۇنىڭ ئالتىنچى يىلى) تۆتىنچى ئايدا ئوزغان بەگ (7) ئۇنۋانى بېرىلدى. كېيىن يەنە قىران چەۋەنداز سانغۇنلۇق سالاھىيىتى بىلەن چىلىيەن (تەڭرى) تېغىنى ئالدى ۋە خەن سۇلالىسىگە تەسلىم بولغان ھۇن قۇنشار خانى قارشى ئالغانلىقى ئۈچۈن، سۇيۇرغال قوشۇپ بېرىلدى. ئۇ خەن ۋۇدىنىڭ خانىكىسى ۋېي زىفۇنىڭ مەدەسىنىڭ ئوغلى ئىدى. يەتتە يىل بەگلىك قىلىپ، ئاغرىق ئۆلدى.

م. پ. 116 - يىلى (خەن ۋۇدى يۈەندىڭنىڭ تۇنجى يىلى) خو چۇبىڭنىڭ ئۇنۋانىغا ئوغلى خوشەن (霍嬭) (8) ۋا-رىسلىق قىلدى. بۇمۇ يەتتە يىل بەگ بولۇپ، ئاغرىق ئۆلدى، ئەۋلادسىز ئىدى.

خوشەن (霍山) ئانا تەرەپ بوۋىسى ئۇلۇغ سانغۇن خو-گۇاۋاڭنىڭ كۆرسەتكەن خىزمىتى تۈپەيلىدىن، م. پ. 68 - يىلى (خەن شۈەندى دىجىيېنىڭ ئىككىنچى يىلى) تۆتىنچى ئايدا لېيىڭ (9) بېگى مەرتەۋىسى بىلەن تارتۇقلىنىپ، 3000 تۇتۇن يەر سۇيۇرغال بېرىلگەنىدى. تۆت يىل بەگ بولۇپ، ئىسيان كۆتۈرگەنلىكى ئۈچۈن ئۆلتۈرۈلدى.

خوشەن (霍山) نىڭ ئىنىسى خو يۈن ئۇلۇغ سانغۇن خوگۇاڭنىڭ كۆرسەتكەن خىزمىتى تۈپەيلىدىن م. پ. 67 - يىلى (خەن شۈەندى دىجىيېنىڭ ئۈچىنچى يىلى) تۆتىنچى ئايدا، گۈەنياڭ (10) بېگى مەرتەۋىسى بىلەن تارتۇقلىنىپ، 1800 تۇتۇن يەر سۇيۇرغال بېرىلدى. تۆت يىل بەگ بولۇپ، ئىسيان كۆتۈرگەنلىكى ئۈچۈن ئۆلتۈرۈلدى.

«خەننامە»، 3 - توم، 687 - 688 - بەتلەر).

تېيەن گۇاڭنىڭ ھۈدەيچى سالاھىيىتى بىلەن قوشۇن باشلاپ ۋۇدۇ (11) دا ئىسيان كۆتۈرگەن دىلارغا قارشى جازا

يۈرۈشىدە خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن ئۆلكە بېگى بولدى. كېيىن ئاستانە يانداش مىرزا بېگى بولۇپ تەيىنلەندى، ئۇ ئۇلۇغ سانغۇن خوگۇڭ بىلەن بىللە خەن شۈەندىنى تەختكە چىقىرىشتا خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، م. ب. 73 - يىلى (خەن شۈەندى بېنىشىنىڭ تۇنجى يىلى) سەككىزىنچى ئايدا، چاڭشۈي (12) بېگى بولۇپ، 2700 تۇتۇن يەر سۇيۇرغال بېرىلدى. ئۈچ يىل بەگ بولغاندىن كېيىن، چىلەن سانغۇنلۇقىغا تەيىنلىنىپ، ھۇنلارغا قارشى يۈرۈش قىلغاندا، بەگ گىلەنگەن ئورۇنغا ۋاقتىدا يېتىپ بارالمىغانلىقى گۇناھى ئۈچۈن، ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالدى.

(«خەننامە»، 3 - توم، 695 - بەت).

چېن فېڭ دادىسى چېن تاڭنىڭ ئىلگىرى ياردەمچى چېرىكچى ساللاھىيىتىدە ھۇن تەڭرىقۇتى چېچىغا جازا يۈرۈشى قىلىپ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، م. ب. بەشىنچى يىلى (خەن پىڭدى يۈەنشىنىڭ بەشىنچى يىلى) يەتتىنچى ئايدا ھۇنلارنى يوقاتقۇچى بەگلىك مەرتىۋىسى بىلەن تارتۇقلىنىپ، 1400 تۇتۇن يەر سۇيۇرغال بېرىلدى. («خەننامە»، 3 - توم، 719 - بەت).

دۇ شۈن ھۇۋە قىسەت يازغۇچىبەگ (13) بولغاندا ھون تەڭرىقۇتى چېچىنىڭ كالىسىنى ئۆز قولى بىلەن ئېلىپ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن م. ب. بەشىنچى يىلى (خەن پىڭدى يۈەنشىنىڭ بەشىنچى يىلى) يەتتىنچى ئايدا «ددلارغا جازا يۈرۈشى قىلغان بەگ» ئۇنۋانى بېرىلىپ، 1000 تۇتۇن يەر سۇيۇرغال قىلىندى.

(«خەننامە»، 3 - توم، 719 - بەت).

(1) خانىكە ۋېي (卫皇后، م. ب.؟ - 91) ئىسمى ۋېي زىفۇ (卫子夫)، خېدۇڭ پىڭياڭلىق (ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسى لىنڧېن ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبى). خەن ۋۇدىنىڭ خانىكىسى. شاھزادە لىۋ جۇنى تۇغقانلىقى ئۈچۈن خانىكىلىككە كۆتۈرۈلدى. ئىغى ۋاچىلارنىڭ پىتىنىسى بىلەن يۈز بەرگەن ئاتا - بالا ئوتتۇرىسىدىكى ئۇرۇشتا مەغلۇپ بولغان شاھزادە لىۋ جۇ ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالدى. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن خەن ۋۇدى خانىكە ۋېينى خانىكىلىكتىن قالدۇردى. ئەلىمىگە چىدىمىغان خانىكە ۋېي ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالدى. (بىر توملۇق «سەخىي»، 404 - بەت).

(2) يىچۇن (宜春) قەدىمكى ناھىيە. خەن سۇلالىسى تەسىس قىلغان. كېيىن بەگلىك بولغان. قەدىمكى ئورنى ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسىدىكى رۇنەن ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىن 60 چاقىرىم كېلىدۇ.

«جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر ناملىرى قامۇسى»:

456 - بەت.

(3) يىنئەن (阴安) خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى بەگلىك. قەدىمكى ئورنى ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسى چىڭڧىڭ ناھىيىسىنىڭ شىمالىدىن 20 چاقىرىم كېلىدۇ.

«جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر ناملىرى قامۇسى»:

863 - بەت.

(4) فاگەن (发干) قەدىمكى ناھىيە. خەن سۇلالىسى تەسىس قىلغان. ئورنى شەندۇڭ ئۆلكىسىدىكى تاڭيىشەن ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا.

«خەنزۇ تىلى قامۇسى». 22 - توم، 356 - بەت.

(5) يۇڭشى (永始) خەن چېڭدىنىڭ يىلانامى. م. ب.

16 - 13 - يىللىرى مەزگىلى.

(بىر توملۇق «سەخىي»، 2091 - بەت).

(6) يانداش بەگ (侍郎) ئەمەل ئىسمى. خەن سۇلالىسى

دەۋرىدىكى نۆكەر بەگلىكىنىڭ بىر تۈرى. ئوردا - ساراي خادىمى.
(بىر توملۇق «سىخەي»، 237 - بەت).
(7) گۇەنجۇن (冠軍) قەدىمكى ناھىيە ۋە قەدىمكى دەۋر سانغۇنلىرىغا بېرىلگەن شەرەپ نامى. خەن ۋۇدى دەۋرىدە (م.ب. 123 - يىلى) سانغۇن خو چۈيىڭ ھونلارغا قارشى ئۇرۇشلاردا، باشقا سانغۇنلارغا نىسبەتەن ئالاھىدە خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، مۇسابىقىلەردە ئۈزۈپ چىققان مەنىسىدىكى گۇەنجۇن (ئوزغان) سۆزىدىن ئېلىپ «ئوزغان بەگ» دەپ مەرتىۋە بەردى ھەمدە ئەينى نامدىكى ناھىيىگە بەگ قىلدى. قەدىمكى ئورنى ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسىدىكى دېڭشىيەن ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 376 - بەت).
(8) خوشەن (霍嬗) خو چۈيىڭنىڭ ئوغلى. ئاتىسىنىڭ ئوزغان بەگلىك ئۇنۋانىغا ۋارىسلىق قىلدى. باتۇر ۋە غەيبۇر بولغانلىقى ئۈچۈن خەن ۋۇدى ياخشى كۆرەتتى. خانىپە كاھەگلىكىگە تەيىنلەندى. خان خىزمىتىدە تەيشەنگە بارغاندا ئۆلۈپ كەتتى.

(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى قامۇسى»، 1627 - بەت).
(9) لېپىڭ (乐平) غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى چىڭشىيەن (清县) ناھىيىسى بولۇپ، شەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە لېپىڭ بەگلىكىگە ئۆزگەرتىلدى. قەدىمكى شەھىرى ھازىرقى شەندۇڭ ئۆلكىسىدىكى تاڭشىيەن ناھىيىسىنىڭ 40 چاقىرىم شەرقىي جەنۇبىغا توغرا كېلىدۇ.

(«جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر ناملىرى قامۇسى»،

1167 - بەت).

(10) گۇەنياڭ (冠阳) خۇيۈنگە بېرىلگەن شەرەپ ئۇنۋانى.

(«خەنزۇ تىلى قامۇسى»، 4 - توم، 148 - بەت).

(11) ۋۇدۇ (武都) قەدىمكى ئاق ئاتلىق دىلار (بەيمادى)

نىڭ يېرى ئىدى. خەن سۇلالىسى بۇ يەرگە ۋۇدۇ ۋىلايىتى تەسىس قىلدى، كېيىن ناھىيىگە ئۆزگەرتىلدى. قەدىمكى ئورنى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىدىكى چېڭشەن ناھىيىسىدىن 80 چاقىرىم غەربىگە توغرا كېلىدۇ.

(«جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر ناملىرى لۇغىتى»

508 - بەت).

(12) چاڭشۈي (昌水) دەريا. خۇنەن ئۆلكىسى پىڭجياڭ ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى مۇفۇشەن تېخنىكا غەربىدىن ھاسىل بولۇپ، جەنۇبتا كۆلگە قۇيۇلىدۇ. مېيشەنشۈي دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

(«جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر ناملىرى قامۇسى»

471 - بەت).

(13) مۇۋەققەت يازغۇچىبەگ (军假丞) قەدىمكى زامان ھەربىي ھەكەملىرىدىن بىر خىلنىڭ نامى.

(«خەننامە»، 3 - توم، 719 - بەت).

«خەننامە» 22 - جىلد

نەغمە - خاۋا تەزكىرىسى

تەڭرىنىڭ رەھىمىتىگە مىڭ تەشەككۈر،
كۆكتىن خاسىيەتلىك تۇلپار چۈشۈپتۇ.
قىقىقىزىل شۆلگەيلەر چىقىپ ئاغزىدىن،
پۈتۈن تېنى قىزىل تەرگە چۆمۈپتۇ.

پەۋقۇلئاددە ئۇنىڭ ئىرادىسىدۇر،
روھى ئۇنىڭ ئىنتايىنمۇ يۈكسەكتۇر.
دەسسەبان ئاسماندىكى بۇلۇتلارنى،
غۇۋا قۇياش نۇرىدا ئالدىرايدۇ.

ئۇنىڭ تېنى سەللا بۇدۇرلىشىپتۇ،
ئۇزۇن ئۆتمەي تۈمەن يوللار كېزىپتۇ.
كىم ئۇنىڭغا ئەمدىلىكتە تەڭلىشۈر،
ئەجدىھالار ئاڭا ھەمراھ بولۇشۇر.

بۇ شېئىرلار م. ب. 120 - يىلى (خەن ۋۇدى يۈەنشۇنىڭ
ئۈچىنچى يىلى) ۋوۋا(1) دەرياسىدا تۇلپارنىڭ كۆرۈنۈشى
مۇناسىۋىتى بىلەن يېزىلغانىدى.

گەلدى تۇلپار،
چۆل - باياۋانلار كېزىپ،
يىراق غەربىي يۇرتتىن،
ياتلارنىڭ بەيئەتتىن نامايان قىلىپ،
كەلدى تۇلپار،
بۇلىقى بار جايلاردىن،
يايلىقنىڭ رەڭگى ئوخشار يولۋاسقا،
خۇيى ئوخشار خۇددى جىنلارغا،
كەلدى تۇلپار،
بىپايان چۆللەرنى بېسىپ،
مىڭلارچە يوللارنى كېزىپ،
ئاخىر شەرققە كەلدى يېتىپ،
كەلدى تۇلپار،
دەل بېلىق يىلىدا (2)،
داۋام قىلىپ يىراق سەپىرىم،
چەكسىز مۇساپە ھامان ئالدىدا،
كەلدى تۇلپار،
قارشى ئېلىپ ئېچىلار ساراي قوۋۇقى،
مىنىپ مەن ئۇنىڭ ئۈستىگە،
بارىمەن قۇرۇمىدىكى (3) ۋەلىيلەر ماكانغا،
كەلدى تۇلپار،
ئۇزۇن ئۆتمەي ۋەلىي ئەجدەد چوقۇم كېلۈر،
بىز بىلەن ئەرش قوۋۇقىغا ساياھەت قىلۇر،
تەڭرى تۇرغان قاش سۇپىغا بىرگە بارۇر.

بۇ شېئىر م. ب. 101 - يىلى (خەن ۋۇدى تەيچۇنىڭ
تۆتىنچى يىلى) پەرغانە خانى ئۈگەنى ئۆلتۈرۈپ، داڭلىق پەرغانە

ئاتلىرىغا ئىگە بولۇش مۇناسىۋىتى بىلەن يېزىلغانىدى.
(«خەننامە»، 4 - توم، 1060 - 1061 - بەتلەر).

(1) ۋوۋا (渥洼) دەريا. گەنسۇ ئۆلكىسى ئەنشى ناھىيەسىدە، داڭخې دەرياسىنىڭ تارمىقى.

(«جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر ناملىرى قامۇسى»، 910 - بەت).

(2) بېلىق يىلى (辰) م. ب. 101 - يىلى، خەن ۋۇدى ئەپچۈنىڭ تۆتىنچى يىلى دەل بېلىق يىلى ئىدى.

(مۇھەررىردىن).

(3) قۇرۇم (昆仑) كۈئېنلۇن (قاراڭخۇ تاغ).

(مۇھەررىردىن).

ئوزۇق - تۈلۈك، مال - مۈلۈك تەزكىرىسى

خەن پىئىدى ئۆلگەندىن كېيىن، خانلىق تەختىگە چىققان ليۇيىڭ يېشى كىچىك، يۇرتدارچىلىق ئىشىغا ناقابل بولغاچقا، ۋاڭ ماڭ خانغا ۋەكالىتەن يۇرتدارچىلىق ئىشلىرىنى ۋاقىتلىق باشقۇرۇپ تۇردى. ئۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ھو-قۇقنى تارتىۋالدى. ۋاڭ ماڭ خەن سۇلالىسىنىڭ تىنچلىق ئاساسىغا ۋارىسلىق قىلدى. ھۇنلار بەيئەت قىلىپ، باشقا قوۋملارنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك بويسۇندى. ئومۇمەن خەن سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ قەدىمى يەتكەنلا جايلاردىكى ئەر - ئاياللارنىڭ ھەممىسى، خەن سۇلالىسىنىڭ ئىتائەتچان رەئىتى بولغانىدى. خەزىنىلەر تولۇپ، ئەمەلدارلار باياشات، دۆلەت ئاسايىشلىقتا ئىدى. بۇنداق ئاساسقا بىردىنلا ئىگە بولۇپ قالغان ۋاڭ ماڭ يەنىلا قانائەت قىلماي، خەن سۇلالىسىنىڭ تۈزۈملىرى مۇكەممەل ئەمەسكەن، ئىخچاملاش كېرەك دەپ ھېسابلدى. بۇرۇن خەن شۇەندىنىڭ ھۇن تەڭرىقۇتىغا تەقدىم قىلغان تامغىسىنىڭ ئۆلچىمى خەن خانىنىڭكىگە ئوخشاشلا ئىدى. غەربىي جەنۇبتىكى يات قەبىلىلەردىن قۇرۇلغان گۇتىڭ (1) خانلىقىنىڭ ھۆكۈمدارى خان بولاتتى. ۋاڭ ماڭ ئەلچى ئەۋەتىپ ھۇنلارنىڭ تامغىسىنى ئۆزگەرتتى. گۇتىڭ خانلىقىنىڭ

ئورنىنى چۈشۈرۈپ بەگلىك قىلىپ قويدى. ۋاڭ ماڭدىن نارازى بولغان ھۇنلار بىلەن گوتىڭلىقلار ئىككى تەرەپتىن يۈرۈش قىلىپ، جەنۇب ۋە شىمالىي چېگرىلارغا تاجاۋۇز قىلىشقا باشلىدى. ۋاڭ ماڭمۇ ئەسكەر چىقىرىشقا پەرمان چۈشۈرۈپ، 300000 قوشۇن تەييارلىدى ۋە ئون يولغا بۆلۈنۈپ تەڭلا ھۇجۇم قىلىپ، بىرلا ھەرىكەتتە ھۇنلارنى يوقاتماقچى بولدى. پۈتۈن مەملىكەتتىكى مەھبۇسلار، ئوتتۇرا ياشلىق ئەرلەر ۋە ئەسكەرلەرنى سەپەرۋەرلىككە كەلتۈرۈپ ئوزۇق - تۈلۈك، قورال - ياراق توشۇشقا چاقىردى. دېڭىز ياقىسىدىكى ۋىلايەت - بەگلىكلەر، چاڭجياڭ (2) ۋە خۇەيخې (3) دەريالىرى ۋادىسىدىكى رايونلاردىن شىمالىي چېگرىلارغىچە ھەممىلا يەرگە ئەمەلدارلارنى ئەۋەتىپ ھەيدەكچىلىك قىلدى. پۈتۈن مەملىكەت پاراكەندىچىلىك ۋە خاتىرجەمسىزلىك ئىچىدە قالدى.

(«خەننامە»، 4 - توم، 1143 - بەت).

خەن ۋۇدى خەن ۋېندى ۋە خەن جىڭدىلارنىڭ بىرنەچچە ئون يىللىق جۇغلانمىلىرىغا ۋارىسلىق قىلغانىدى. ئۇ، ھۇنلار ۋە جەنۇبىي يۆلەرنىڭ جۇڭگوغا كەلتۈرگەن ئالايمىشاپەتلىرىگە غەزەپلىنىپ، تەختتە ئولتۇرغان يىللىرىدا يەن جۇ (4)، جۇ-مەيچېن (5) قاتارلىقلارنى ئەۋەتىپ، شەرقىي ئوۋلارنى قولغا كەلتۈرۈپ، ئىككى يۇ خانلىقىنى تىنچلاندۇردى. چاڭجياڭ، خۇەيخې دەريالىرىنىڭ ئارىلىقىدىكى رايونلار كۆپ چىقىمدار بولغاچقا، پاراكەندىچىلىك - تىنچسىزلىق يۈز بەردى. تاڭ مېڭ (6)، سىماشياڭرۇ (7) لار غەربىي جەنۇبتىكى يات ئەللەر بىلەن ئالاقە ئورنىتىش ئۈچۈن 1000 چاقىرىمدىن ئارتۇق تاغ يولى ئېچىشقا باشلىدى. شۇ ئارقىلىق با - شۇ (8) غا تەۋە رايونلارغىچە كېڭەيمەكچى بولدى. بۇ ھال با، شۇ خەلقىنى ئىنتايىن ھاردۇرۇپ ھالىدىن كەتكۈزۈپ قويدى. پېڭ ۋۇ (9)

خۇيمۇ (10)، چاۋشيەن (11) لەرنى ئېلىپ، ساڭخەي ۋىلايىتى (12) نى تەسىس قىلغاچقا، يەن، چى (13) بەگلىكلىرى ئارىلىقىدىكى يەرلەرمۇ كۆپ چىقىمدار بولۇپ، پاراگەندىچىلىك يۈز بەردى. كېيىنچە ۋاڭ خۇينىڭ ماينغا بۆكتۈرمە قويۇپ، ھۇن تەڭرىقۇتىغا ھۇجۇم قىلىش پىلانى ئۇقۇلۇپ قېلىپ، خەن سۇلالىسىنىڭ ھۇنلار بىلەن بولغان ئىناق مۇناسىۋىتى ئۈزۈلۈپ قالدى. شۇنىڭ بىلەن ھۇنلار شىمالىي چېگرىلىرىمىزغا تاجاۋۇز قىلىپ، ئۇرۇش ئۈزۈلمەي داۋام قىلغانلىقتىن، خەلق ئىنتايىن ھارغانىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇرۇش كۈندىن - كۈنگە كۈچىيىپ باردى. سەپەردىكى يولۇچىلارلا لازىمەتلىكلىرىنى توشۇش بىلەن قالماستىن، ئۆيدىكى كىشىلەرمۇ يۈك توشۇشقا سەپەرۋەر قىلىندى. مەملىكەت ئىچى ۋە تېشى پاراگەندىچىلىك ئىچىدە، قېلىپ، تەمىنلەش ئىشى داۋاملاشتۇرۇلۇپ، پۇقرا - رەئىيەلەر نامراتلىشىپ كەتكەچكە، ئالدامچىلىق ئۇسۇللىرىنى قوللىنىشقا مەجبۇر بولۇشتى. مالىيە قۇرۇقىدىلىپ كەتكەنىدى. دۆلەتكە مال - بۇيۇم بەرگۈچىلەر ئەمەلدار بولۇشاتتى. پۇل بەرگۈچىلەرنىڭ گۇناھى كەچۈرۈم قىلىناتتى. سايلام تۈزۈمى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. كىشىلەردە ئار - نومۇس قالمىدى. ھەربىي كۈچى بولسىلا خىزمەت بېرىلەتتى. قائىدىلەر قاتتىق ۋە كۆپ ئىدى. مەنپەئەتپەرەسلىك ئىشلىرىنى كۈچەيتكەن چوڭ ۋەزىرلەر، مەسىلەن: ساڭ خۇڭياڭ (14) كۇڭ، جىن (15) قاتارلىق كىشىلەر مانا شۇ ۋاقىتتىن باشلاپ ئەتىۋارلاپ ئىشلىتىلگەنىدى. («خەننامە»، 4 - توم، 1157 - بەت).

ئۇزۇن ئۆتمەي ھارۋا - ئاتلىقلار سانغۇنى ۋېي چىڭ ھەربىي بىرنەچچە تۈمەن چەۋەنداز بىلەن ھونلارغا ھۇجۇم قىلىپ تۇردى ۋە خېنەن رايونىنى ئېلىپ، شىۋاڭ شەھىرىنى بىنا قىلدى. بۇ ۋاقىتتا يەنە غەربىي جەنۇبتىكى يات قوۋم

لەرگە بارىدىغان يولنى ئېچىش باشلاندى. بىرنەچچە تۈمەن ئادەم ئەمگەك قىلغاچقا، 1000 چاقىرىملاپ يىراق يەرلەردىن ئوزۇق - تۈلۈك توشۇلاتتى. ئادەتتە 30 نەچچە قاپ ئاشلىقنى كۆزلىگەن يەرگە يەتكۈزۈپ بارغۇچە بىر قاپلا ئاشلىق قالاتتى. خوراش كۆپ بولاتتى. شۇڭا چىيۈڭ(16)، بو(17) قوۋملىرى ياشايدىغان رايونلاردىن پۇلغا ئاشلىق سېتىۋېلىش ئۇسۇلى قوللىنىلدى. بىرنەچچە يىل ئۆتتى. يول يەنىلا ئېچىلمىدى. يات قوۋملار داۋاملىق ھۇجۇم قىلىپ تۇرغاچقا، مەسئۇل ئەمەلدارلار ئەسكەر ئەۋەتىپ ئۇلارنى قىرغىن قىلدى. با، شۇ ۋىلايەتلىرىنىڭ بارلىق غەللە - پاراقلىرىنى تامام سەرپ قىلغاندىمۇ چىقىمغا يەتمىدى. شۇڭا باي - ئېسىل زادىلەرنى جەنۇبتىكى يات قوۋملار رايونىغا بېرىپ دېھقانچىلىق قىلىشقا، ئوردىغا غەللە - پاراق بېرىپ، ئاشلىق ئامبارلىرىنى باشقۇرۇدىغان مەھكىمىلەردىن ئاشلىق پۇللىرىنى ئېلىشقا چاقىرىلدى. بۇ ۋاقىتتا شەرقتە ساڭخەي ۋىلايىتى تەسىس قىلىنغاچقا، ھاشارغا كەتكەن چىقىم، غەربىي جەنۇبتىكى يات قوۋملارغا بارىدىغان يولنى ئېچىشقا كەتكەن چىقىمدىن قېلىشمايتتى. يەنە 100 مىڭدىن ئوشۇق ئادەم سەپەرۋەر قىلىنىپ شوفاڭ شەھىرى سېلىندى ۋە مۇداپىئە قىلىندى. ئاشلىق يۆتكەيدىغان يول يىراق بولغاچقا، شياۋشەن(18) تېغىنىڭ شەرقىدىكى كەڭ رايونلارنىڭ خەلقى بۇ ئەمگەكنى ئۈستىلىرىگە ئېلىشتى. بۇنىڭغا بىرنەچچە يۈز مىڭ، ھەتتا بىرنەچچە 10 مىليون پۇل سەرپ بولغاچقا، ھۆكۈمەتنىڭ خەزىنىسى ۋە ئەسلىھە - ئامبارلىرى پۈتۈنلەي قۇرۇپ كەتتى. شۇڭا قۇل - دىدەكلىرىنى ھۆكۈمەتكە بەرگۈچىلەرنى غەللە - پاراق، ئەمگەك - ھاشارلاردىن مەڭگۈ ئازاد قىلىش قارار قىلىندى. كۆپرەك بەرگەنلەرگە نۆكەر بەگلىك(19) ئەمىلى بېرىلەتتى. نۆكەر بەگ بولغانلارنىڭ بولسا مائاشى ئۆستۈرۈلەتتى. يەنە دۆلەتكە قوي

ھەدىيە قىلغۇچىلارنىڭ نۆكەر بەگ بولۇشىمۇ مۇشۇ ۋاقىتتىن باشلانغانىدى.

م. ب. 124 - يىلى (خەن ۋۇدى يۈەنشۇنىڭ بەشىنچى يىلى) ئۇلۇغ سانغۇن ژۇي چىڭ ھەر يىلى 100 نەچچە مىڭ قوشۇن بىلەن ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىپ تۇردى. بۇ جەرياندا دۈشمەننى ئۆلتۈرۈپ ۋە ئەسىر ئېلىپ خىزمەت كۆرسەتكەن ئەسكەرلەرگە ئوردىدىن بېرىلگەن مۇكاپات، ئالتۇن ھېسابىدا 200 نەچچە مىڭ جىڭغا يەتتى. خەن سۇلالىسى قوشۇنلىرىدىن ئۆلگەن ئادەم ۋە ئات چىقىمى 100 مىڭدىن ئاشاتتى. ھەربىي قورال - ياراق، ساۋۇت - دۇبۇلغا، ئاشلىق توشۇشقا كەتكەن چىقىملار بۇنىڭ ئىچىگە كىرمەيتتى. شۇڭلاشقا ئەمىر ھەرەس كۆك جىن خانغا: «ساقلانغان پۇل ۋە ئېلىنغان باجلارنىڭ ھەممىسى تۈگىدى. قوشۇننى تەمىنلىمەيدىغان بولدۇق» دەپ مەلۇمات سۇندى. ئەمەلدارلار خەلقنىڭ ئۇنۋان سېتىۋېلىشى ھەمدە پۇل تۆلەش بەدىلىگە مەھبۇسلارنىڭ تۈر-مىدىن قۇتۇلۇشى ۋە گۇناھىنى يەڭگىلىتىش ھەققىدە يارلىق چۈشۈرۈشنى ئىلتىماس قىلىشتى. شۇڭلاشقا م. ب. 123 - يىلى (خەن ۋۇدى يۈەنشۇنىڭ ئالتىنچى يىلى) مۇكاپات مەنەسەپلىرى بېكىتىلىپ «ھەربىي تۆھپە ئۇنۋانى» (20) دەپ ئاتالدى. ھەر دەرىجىنىڭ قىممىتى 170 مىڭ يارماق بولۇپ، ئومۇمەن ھەربىي تۆھپە ئۇنۋانى سېتىپ يىغىلغان پۇل جەمئىي 300 مىڭ چىڭدىن ئارتۇقراق ئالتۇن بولدى. ھەربىي تۆھپە ئۇنۋانىنىڭ بەشىنچى دەرىجىسىنى سېتىۋالغانلار سىناق ئەمەلدارى بولۇپ، ئالدى بىلەن خىزمەتكە قويۇلاتتى. ھەربىي تۆھپە ئۇنۋانىنىڭ يەتتىنچى دەرىجىسى كونا ئۇنۋاننىڭ توق قۇزدىنچى دەرىجىسىگە توغرا كېلەتتى. ئەگەر گۇناھ قىلىپ قويسا ئىككى دەرىجە چۈشۈرۈلەتتى. ھەربىي تۆھپە ئۇنۋانىنىڭ

سەككىزىنچى دەرىجىسىگىچە سېتىۋالغىلى بولاتتى، ھەربىي تۆھپىسى تەقدىرلىنەتتى. ھەربىي خىزمەت كۆرسەتكۈچىلەر كۆپىنچە دەرىجىدىن ئاشۇرۇپ مۇكاپاتلىناتتى. چوڭلىرىغا بەگ ئۇنۋانى بېرىلىپ، ئەمىلى ۋەزىرلىك بولاتتى. كىچىكلىرى نۆكەر بەگ بولاتتى. ئەمەلدار بولۇشنىڭ يوللىرى مۇرەككەپ ۋە كۆپ ئىدى. نەتىجىدە ئەمەل - مەنەسپنىڭ قەدرى قالماي، قالماقچىلىقى كەتتى.

(«خەننامە»، 4 - توم، 1158 - 1159 - بەتلەر).

بىر يىلدىن كېيىن (م.ب. 121 - يىلى، خەن ۋۇدى يۈەنشۇنىڭ ئىككىنچى يىلى)، قىران چەۋەنداز سانغۇن خۇ چۈپىڭ ئىككىنچى قېتىم قوشۇنى بىلەن ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىپ، چوڭ غەلبە قازاندى. نۇرغۇن دۈشمەننى ئۆلتۈردى ۋە ئەسىر ئالدى. ھۇن خانلىرىدىن قۇنشارقان بىرنەچچە تۈمەن ئەسكىرى بىلەن خەن سۇلالىسىگە تەسلىم بولدى. ئوردا 30 مىڭ ھارۋا تەيىنلەپ ئۇلارنى قارشى ئالدى. قۇنشارقان چاڭئەنگە كەلگەندە زور ئىنتايىنغا ئېرىشتى ھەمدە خىزمەت كۆرسەتكەن سەركەردە ۋە ئەسكەرلەر مۇكاپاتلاندى. بۇ يىلى بىر مىليون چىڭدىن ئارتۇق ئالتۇن چىقىم بولدى.

خەن ۋۇدى ھۇنلارغا يۈرۈش قىلىش ئۈچۈن، نۇرغۇن ئات باققۇزدى، جايلاردىن چاڭئەنگە كەلتۈرۈلۈپ بېقىلىۋاتقان ئاتلار بىرنەچچە تۈمەن بولغاچقا، گۈەنجۇڭ (21) دا ئات باققۇچىلارنىڭ سانى يەتتە، يېقىن قوشنا ۋىلايەت - ناھىيەلەردىنمۇ ئات باققۇچىلار چاقىرتىلدى. تەسلىم بولغان بىرنەچچە تۈمەن ھۇن چوڭ ئىنتايىنغا ئىگە بولدى، ئۇلارنىڭ ئوزۇق - تۈلۈك، كىيىم - كېچەكلىرى پۈتۈنلەي ئوردىدىن بېرىلەتتى. ئوردا بۇلارنى تەمىنلەپ كېتەلمىگەچكە، خەن ۋۇدى ئوزۇق - تۈلۈك خىراجەت

لىرىنى قىسقارتتى. ئۆزى ئولتۇرىدىغان شاھانە مەپىگە قوشۇم
لىدىغان تۆت ئاتنى ساتتى ھەمدە ئوردا خەزىنىسىدە ساقلىم
نىۋاتقان مال - بايلىقلارنى چىقىرىپ، تەسلىم بولغان ھون
لارنى تەمىنلىدى.

(«خەننامە»، 4 - توم، 1161 - 1162 - بەتلەر).

ئىككىنچى يىلى (م.ب. 119 - يىلى، خەن ۋۇدى يۈەنشۇ -
نىڭ تۆتىنچى يىلى) ئۇلۇغ سانغۇن ۋېي چىڭ، قىران چەۋەن
داز سانغۇن خوچۇنىڭ قوماندانلىقىدىكى زور قوشۇن ھۇنلارغا
ھۇجۇم قىلىپ، 80 - 90 مىڭ ئادەمنى ئۆلتۈردى ۋە ئەسىر
ئالدى. خانلىق ئەسكەرلەرنى 500 مىڭ چىڭ ئالتۇن بىلەن
مۇكاپاتلىدى. قوشۇندىن 100 نەچچە مىڭ ئات چىقىم بولدى.
ئوزۇق - تۈلۈك توشۇشقا ۋە قورال - ياراق ھازىرلاشقا كەت
كەن چىقىمىلار بۇنىڭ ئىچىگە كىرمەيدۇ. بۇ ۋاقىتتا مالىيە
مەنبەسى كەمچىل بولغاچقا، نۇرغۇن جەڭچىلەرگە تەمىنات -
مائاش تەگمىدى.

(«خەننامە»، 4 - توم، 1165 - بەت).

م.ب. 111 - يىلى (خەن ۋۇدى يۈەندىڭنىڭ ئالتىنچى يىلى)
جاڭيې، جېۋچۈەن ۋىلايەتلىرى تەسىس قىلىندى. شاڭجۈن، شوفاڭ،
شىخې ۋىلايەتلىرى ھەمدە خېشى (22) رايونلىرىدا بوز يەر
ئۆزلەشتۈرۈش ئەمەلدارلىرى قويۇلدى. ئۇلار باشقۇرغان
جەمئىي 600 مىڭ نەپەر چېگرا مۇداپىئە قىسىملىرى يۇقىرىدە
كى جايلاردا تېرىقچىلىق قىلاتتى. ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىن ئاشلىق
توشۇش ئۈچۈن ياسالغان يوللارنىڭ ئۇزۇنى 3000 چاقىرىم، قىس
قىسى 1000 چاقىرىمدىن ئارتۇقراق كېلەتتى. توشۇلىدىغان
ئاشلىقنى ئەمىر ھەرەس تەمىنلەيتتى.

(«خەننامە»، 4 - توم، 1173 - بەت).

يېڭى پۇل بولغا قويۇلۇپ ئالتىنچى يىلى (م. 19 - يىلى،
 ۋاڭ ماڭ تېنەنپىڭ (23) نىڭ ئالتىنچى يىلى) ھۇنلار چېگرىغا
 باستۇرۇپ كىردى، ئۇلارنىڭ خورىكى ئۆسۈپ كەتتى. ۋاڭ ماڭ
 پۈتۈن مەملىكەتتىكى مەھبۇسلارنى ۋە ئەمەلدار ھەم خەلقنىڭ
 قۇللىرىنى يىغىپ، «پىدائىيلار قوشۇنى» دەپ ئاتالغان قوشۇن
 تەشكىللىدى. بارلىق ئەمەلدار، خەلقلەردىن باج ئېلىندى.
 باج ئومۇم بايلىقنىڭ تەخمىنەن $\frac{1}{30}$ نى تەشكىل قىلاتتى.

(«خەننامە»، 4 - توم، 1184 - بەت).

(1) گۇنىڭ (钩町) تارىختا غەربىي جەنۇبتىكى قوۋمىلار-
 نىڭ خانلىقلىرىدىن بىرى.

(«خەنزۇ تىلى قامۇسى»، 34 - توم، 246 - بەت).
 (2) چاڭجياڭ، يەنى كۆك دەريا (长江) ئېلىسىز بويىچە بىرىنچى
 چوڭ دەريا. ئۇنىڭ يۇقىرى مەنبەسى بولغان توتو دەرياسى
 چىڭخەي ئۆلكىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى تاڭگۇلا (داڭلا) تاغلىرى
 نىڭ گېلادەندۇڭ قارلىق تېغىدىن باشلىنىدۇ. داڭچۇي قوشۇل
 غاندىن كېيىن تۇڭتېيەنخې، جەنۇبتا يۇشۇ ناھىيىسى باتاڭ دەريا
 ئېغىزىنىڭ ئايغىمىدىن سىچۇەن ئۆلكىسىنىڭ يىبىن شەھىرى ئارىلىقىم
 ىچىچە جىنشاچياڭ دەرياسى دېيىلىپ، يىبىننىڭ ئاستى تەرىپى چاڭ
 جياڭ دەپ ئاتىلىدۇ، ياڭچونىڭ ئاستى تەرىپى بۇرۇن ياڭزىچياڭ دەپ
 ئاتىلاتتى. بۇ دەريا شىزاڭ، سىچۇەن، يۈننەن، خۇبېي، خۇنەن،
 جياڭشى، ئەنخۇي، جياڭسۇ قاتارلىق ئۆلكە - رايونلاردىن ئۆتۈپ،
 شاڭخەي شەھىرىدە شەرقىي دېڭىزغا قۇيۇلىدۇ. ئۇزۇنلۇقى 6300
 كىلومېتىر بولۇپ، ھاۋزىسى 1 مىليون 800 مىڭ كۋادرات كىلومېتىر-
 دىن ئوشۇق. يالۇڭجياڭ، مىنجياڭ، توجياڭ، جىيالىڭجياڭ، ۋۇجياڭ،
 شياڭجياڭ، خەنجياڭ، گەنجياڭ، چېڭجياڭ ۋە خۇاڭپۇجياڭ قاتار-
 لىق تارماقلىرى بار. جياڭسۇ ئۆلكىسىدىكى جېنجياڭ شەھىرىدە

چوڭ قانال بىلەن كېسىشىدۇ. خۇبېي ئۆلكىسىدىكى يىنچاڭ شەھىرىنىڭ يۇقىرى ئەرىپى يۇقىرى ئېقىنى بولۇپ، سۈيى تېز ئاقىدۇ. تېپىز يەرلىرىمۇ كۆپ. يىچاڭدىن جياڭشى ئۆلكىسىدىكى خۇكۇ ئارزىلىقىغىچە ئوتتۇرا ئېقىن بولۇپ، ئەگرى - دوناي يەرلىرى تولا بولغاچقا، كۆللىرى (بويىك، دۇڭتىڭ...) كۆپ. خۇكۇنىڭ ئاياغ تەرىپى تۆۋەن ئېقىن بولۇپ، قىنى كەڭ، چوڭقۇر. دەريانىڭ قۇبۇلۇشىدا لاتىقلاردىن ھاسىل بولغان چۆمىگەن ئارىلى بار. چاڭجياڭ دەرياسىنىڭ سۇ مىقدارى بىلەن قۇۋۋەت مەنبەسى مول. سۈيى كۆپ ۋاقىتلاردا تۈمەن توننىلىق پاراخوتلار ۋۇخەنگىچە كېلەلەيدۇ. ئازادلىقتىن بۇرۇن ئوتتۇرا ئېقىنى بولغان جىڭجياڭ رايونى دائىم كەلكۈن ئاپىتىگە ئۇچرايتتى. ئازادلىقتىن كېيىن كەلكۈن تىزگىنلىنىپ دامبىلار، سۇ ئامبارلىرى، ئېلېكتر ئىستانسىلىرىغا ئوخشاش سۇ ئىنشاتاتلىرى قۇرۇلۇپ، سۇغىرىشقا، قاتناشقا قولايلىق يارىتىلدى. قۇرغاقچىلىق تىزگىنلەندى. چاڭجياڭ دەرياسىنىڭ ساھىلىغا چۆمچىڭ، ۋۇخەن، نەنجىڭ، شاڭخەي قاتارلىق مۇھىم شەھەرلەر جايلاشقان.

(بىر توملۇق «سىنخەي»، 68 - بەت).

(3) خۇەيخې (淮河) ئېلىمىزدىكى چوڭ دەريالاردىن بىرى. خېنەن ئۆلكىسىدىكى تۇڭبەيشەن تېغىدىن ھاسىل بولۇپ، شەرقتە خېنەن، ئەنخۇي ئۆلكىلىرىدىن ئېقىپ ئۆتۈپ، جياڭسۇ ئۆلكىسىدە خۇڭزېخۇ (بۇ كۆلگىچە ئۇزۇنلۇقى 845 كىلومېتىر) كۆلىگە قۇيۇلىدۇ. ھاۋزىسى 164.000 كۋادرات كىلومېتىر. خۇڭزېخۇ كۆلىنىڭ تۆۋىنىدە ئاساسىي ئېقىنىنى سەنخېدىن چىقىپ، گاۋيوخۇ كۆلى ئارقىلىق جياڭدۇ ناھىيىسىدىكى سەنجياڭنىڭدا چاڭجياڭ دەرياسىغا قۇيۇلىدۇ (يەنە بىر قىسىم سۈيى شىمالىي جياڭسۇ سۇغىرىش باش ئۆستىڭى ئارقىلىق يېەندەنگاڭ لىمانىدا سېرىق دېڭىزغا قۇيۇلىدۇ). ئومۇمىي ئۇزۇنلۇقى 1000 كىلومېتىر. ھاۋزىسى 187000 كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ. خۇڭخې، يېڭخې، گوخې قاتارلىق دەريالار شىمال

قىرغىقىدا بولۇپ، جەنۇب قىرغىقىدا شىنخې، پىخې دەريالىرى بار.
(بىر. توملۇق «سىخې»، 964 - بەت).

(4) يەن چۇ (严助) خەن ۋۇدى دەۋرىدىكى كېڭەشەگەرلەردىن،
ئاقىل، تەدبىرلىك كىشى ئىدى. خۇەينەن بېگى ئەننىڭ ئىسيانىغا
چېتىشلىق دەپ ئۆلتۈرۈلگەن.

(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى قامۇسى»، 1766 - بەت).
(5) جۇمەيچېن (朱买臣) خۇبجى ۋىلايىتىدىن. ئەسلىدە
ئوتۇنچى، مەدداھ ئىدى. خەن ۋۇدى دەۋرىدە يەن جۇنىڭ تونۇش-
تۇرۇشى بىلەن خىزمەتكە كىرىپ، كېيىن يۇقىرى دەرىجىلىك ئە-
مەللەرگە ئېرىشكەن.

(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى قامۇسى»، 261 - بەت).
(6) تاڭ مىڭ (唐蒙) پەنياڭلىق. خەن ۋۇدى دەۋرىدە
سورۇن بەگ ۋاڭ خۇي بىلەن بىرلىكتە شەرقىي يۇلتۇز ئېلى بىلەن
ئالاقىلىشىش ئۈچۈن سىماشياڭرۇ بىلەن 1000 چاقىرىمدىن ئۇزۇن
تاغ يولى ئاچتى ۋە ئەمىرلەر بولدى.

(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى قامۇسى»، 740 - بەت).
(7) سىماشياڭرۇ (司马相如) چېڭدۇلۇق. خەن جىڭدى دەۋرىدە
چەۋەندازلار مەھرەمبېگى بولغان. خەن ۋۇدى دەۋرىگە كەلگەندە،
غەربىي جەنۇبتىكى قوۋملار بىلەن ئالاقە باغلاش ئۈچۈن 1000
چاقىرىمدىن ئۇزۇن تاغ يولى ئېچىپ، غۇلام بولدى.

(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى قامۇسى»، 184 - بەت).
(8) با (巴)، شۇ (蜀) با جۇسۇلالىسى دەۋرىدىكى بەگ
لىك (تۆرىلىك) ئىسمى. ئورنى ھازىرقى سىچۇەن ئۆلكىسىنىڭ
شەرقىي قىسمىدا. چىن سۇلالىسى ئالتە بەگلىكىنى بىرلەشتۈرگەندىن
كېيىن، پۈتۈن مەملىكەتنى 36 ۋىلايەتكە ئايرىدى. با ۋە شۇ ۋى-
لايەتلىرى سىچۇەن ئۆلكىسىدە بولغانلىقى ئۈچۈن كېيىنچە با، شۇ
سىچۇەنگە ۋەكىللىك قىلىدىغان ئىسىم بولۇپ قالدى.

«تۆت بۇرجىلىق رەقەملىك يېڭى لۇغەت»، شاڭخۇ نەشرى
ياتى، بېيجىڭ، 1985 - يىلى نەشرى، 596 - بەت).

(9) پېڭ ۋۇ (彭吳) خەن ۋۇدى دەۋرىدە خۇيمۇ، چاۋشيەن لەرگە بېرىپ، ساڭخەي ۋىلايىتىنى تەسىس قىلغان كىشى.

(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى قامۇسى»، 1150 - بەت).

(10) خۇيمۇ (緡緡) قەدىمكى قوۋم. غەربىي ۋە شەرقىي خەن سۇلالىلىرى ۋاقتىدىكى شەرق قوۋملىرىدىن بولۇپ، ھازىرقى لياۋنىڭ ئۆلكىسىدىكى فېڭچېڭ ناھىيىسىنىڭ شەرقى ۋە چاۋشيەن نىڭ جياڭيۈەن ۋىلايىتى ئەتراپلىرىدا ياشايتتى.

(«خەنزۇ تىلى قامۇسى»، 24 - توم، 307 - بەت).

(11) كۇرىيە، چاۋشيەن، چوسېن (朝鮮) ئۆز تىلىدىكى چوسېن - «تىنچ ساپاھ ئېلى» دېگەن مەنىدە بولۇپ، شەرقىي ئاسىيادا سېرىق دېڭىز بىلەن ياپون دېڭىزى ئارىلىقىغا جايلاشقان يېرىم ئارال ۋە دۆلەت ھەم شۇ يەردە ياشىغۇچى مىللەت. جۇڭگو ۋە سوۋېتلەر ئىتتىپاقى بىلەن چېگرىداش. مەيدانى 220800 كۋادرات كىلومېتىر. ئاھالىسى 56 مىليون (1980).

(«سوۋېت ئېنىسكلوپېدىك لۇغىتى»، جۇڭگو چوڭ ئېنىسكى

لوپېدىيىسى نەشرىياتى، خەنزۇچە، 1986 - يىل، 1 -

نەشرى، 1 - باسمى، 229 - بەت).

(12) ساڭخەي (滄海) قەدىمكى ۋىلايەت. كېيىن جېنشىەن

(贞番) ۋىلايىتى دەپمۇ ئاتالغان. ئورنى ھازىرقى لياۋنىڭ (فېڭ

تيەن) ئۆلكىسىدىكى يالۇچياڭ ۋە تۇڭجياڭ دەريالىرى ھەم شىڭجياڭغا يېقىن يەرلەردىن ئىبارەت ياكى ھازىرقى چاۋشيەننىڭ جەنۇبىي قىسمى.

(جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر ناملىرى قامۇسى،

1033 - بەت).

(13) چى بەگلىكى (齐国) قەدىمكى بەگلىك. م. ب. XII

ئەسىردە، يەنى تەخمىنەن م. ب. 1078 - يىلى جۇ سۇلالىسى تەرەپ

مىدىن بەگلىك قىلىپ ئايرىلدى. م. ب. 284 - يىلىغىچە قۇدرەت

تاپتى. م. ب. 284 - يىلى بەش بەگلىكنىڭ بىرلەشمە ھۇجۇمىدىن

كېيىن پەيدىنپەي ئاجزلاشتى. م. ب. 221 - يىلى چىن بەگلىكى تەرىپىدىن يوقىتىلدى. ئورنى ھازىرقى شەندۇڭ ئۆلكىسىنىڭ شىمالىي قىسمىغا توغرا كېلىدۇ. مەركىزى يىڭچىيۇ (كېيىن لىننى دەپ ئاتالدى، بۈگۈنكى شەندۇڭ ئۆلكىسىدىكى زىبو شەھىرىنىڭ شەرقىي شىمالدا) ئىدى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 1913 - بەت).
(14) ساڭ خۇڭياڭ (桑弘羊) لويانلىق. ياش ۋاقتىدىلا خەن ۋۇدى ھۇزۇرىدا شىغاۋۇل بولغان. دۇڭگو شيەنياڭ، كۇڭ جىن قاتار-لىقلار بىلەن خانغا مۇشاۋۇر بولغان، كېيىن ۋەزىرلىككە كۆتۈرۈلۈپ، سۇ-لالىنىڭ تۇز - تۆمۈر ئىشلەپ چىقىرىش ئىشلىرىغا مەسئۇل بولدى. كېيىن شاڭگۇەن جىي بىلەن ئىسيان كۆتۈرمەكچى بولغانلىقى ئۈچۈن ئۆلتۈرۈلدى.

(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى قامۇسى»، 809 - بەت).
(15) كۇڭ جىن (孔反) نەنياڭلىق. كېمىيارگەرلىك كەسپى بىلەن شۇغۇللىناتتى. خەن ۋۇدى دەۋرىدە ئەمىر ھەرەس بولدى. دۇڭگو شيەنياڭ بىلەن تۇز - تۆمۈر ئىشلەپ چىقىرىشىغا مەسئۇل بولغانىدى.

(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى قامۇسى»، 44 - بەت).
(16) چىۋىڭلار (𪚩) خەن سۇلالىسى دەۋرىدە غەربىي جە-نۇبتىكى ئاز سانلىق قوۋملاردىن بىرى. ھازىرقى سىچۇەن ئۆل-كىسىدىكى شىچاڭ رايونىدا دېھقانچىلىق قىلاتتى. م. ب. 111 - يىلى (خەن ۋۇدى يۈەندىڭنىڭ ئالتىنچى يىلى) چىۋىڭلار رايونى يۆشى ۋىلايىتى بولۇپ قۇرۇلدى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 508 - بەت).
(17) بولار (爨) جۇڭگونىڭ غەربىي جەنۇبىدا ياشىغان قەدىمكى قوۋملاردىن بىرى. ھازىرقى يوجونىڭ جەنۇبىدىن رۇڭ-جوسىڭ شىمالىدىكى داچياڭغىچە قەدىمكى بو بەگلىكى ئىدى.
(بىر توملۇق «سىخەي»، 324 - بەت).

(18) شياۋشەن (崑山) تاغ. ئورنى خېنەن ئۆلكىسىدىكى لونىڭ ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدىن 60 چاقىرىم كېلىدۇ. شەرقىي مېنچى ناھىيىسىگە تۇتۇشىدۇ.

(«جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر ناملىرى قامۇسى»، 796 - بەت).

(19) نۆكەر بەگ (郎官) ھەربىي ئۇنۋان.

(مۇھەررىردىن).

(20) ھەربىي تۆھپە ئۇنۋانى (武功爵) خەن ۋۇدى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان 17 دەرىجىلىك ھەربىي ئۇنۋان. سەككىزىنچى دەرىجىگىچەلىك سېتىۋالغىلى بولۇپ، توققۇزىنچى دەرىجىدىن باشلاپ ھەربىيىدە كۆرسەتكەن خىزمىتىگە قاراپ بېرىلەتتى. 20 دەرىجىلىك تۆرلەر ئۇنۋانى بىلەن پاراللېل ھالدا ئىشلىتىلگەنىدى. كېيىن ئەمەلدىن قالدۇرۋالدى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 718 - بەت).

(21) گۈەنجۇڭ (关中) شەنشى ئۆلكىسىدىكى ۋېيخې دەريا ۋادىسى. قەدىمكى زامانلاردا خەنگوگۈەننىڭ غەربىدىكى چىن بەگلىكىنىڭ ئەسلى زېمىنى بولغان شەنشى ئۆلكىسى «گۈەنجۇڭ» دېيىلەتتى.

ئالىم شۇگۇاڭ: «گۈەنجۇڭ شەرقتە خەنگوگۈەن، جەنۇبتا ۋۇگۈەن، غەربتە سەنگۈەن، شىمالدا شياۋگۈەنلەردىن ئىبارەت تۆت قوۋۇق (دەرىھەنت) نىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقانلىقى ئۈچۈن «گۈەن-جۇڭ» دەرىھەنتلەر ئوتتۇرىسى» دېيىلگەن دەيدۇ.

(«تۆت بۇرجىلىق رەقەملىك يېڭى لۇغەت»، 627 - بەت)؛

«جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر ناملىرى قامۇسى»،

1356 - بەت).

(22) خېشى (河西) قەدىمكى يەر نامى. ئەمىنىيە، يېغىلىق دەۋرىدە خۇاڭخې دەرياسىنىڭ ھازىرقى سەنشى، شەنشى ئۆلكىلىرى ئارىلىقىدىكى جەنۇب قىسمىنىڭ غەربىي تەرىپى؛ خەن ۋە تاڭ سۇلالىلىرى

دەۋرىدە ھازىرقى گەنسۇ، چىڭخەي ئۆلكىلىرىدىكى خۇاڭخې دەريا-
سىنىڭ غەربىي تەرىپى يەنى خېشى (دەريا غەربىي) كارىدورى
ۋە خۇاڭشۇي (湟水) ۋادىسى؛ شىمال سۇلالىلىرى دەۋرىدە ھازىر-
قى سەنشى ئۆلكىسىدىكى لۇ لياڭشەن تېغىنىڭ غەربىدىكى خۇاڭخې
دەرياسىنىڭ شەرق - غەرب قىرغاقلىرىدىكى جايلار «خېشى» دەپ
ئاتىلاتتى.

(بىر توملۇق «سېخەي»، 911 - بەت).

(23) تىەنڧېڭ (天凤) شىن سۇلالىسىنىڭ قۇرغۇچىسى

ۋاڭ ماڭنىڭ يىلنامىسى م. 14 - 19 - يىللار مەزگىلى.

(بىر توملۇق «سېخەي»، 1223 - بەت).

ئىلمىي نۇجۇم تەزكىرىسى

م.ب. 200 - يىلى (خەن گاۋدىنىڭ يەتتىنچى يىلى) ئاي گەردىشى شېن يۇلتۇز تۈركۈمى (1) ۋەبى (كەپتەر تورى) يۇلتۇز تۈركۈمى (2) نى يەتتە قەۋەت ئوربۇالغانىدى. مۇنەججىملەر: «شېن يۇلتۇز تۈركۈمى بىلەن ماۋ يۇلتۇز تور-كۈمى (3) ئارىلىقىدا ساما كوچىسى (4) بار. ئۇنىڭ شىمالى ھۇنلارغا، جەنۇبى ئوتتۇرا جۇڭگوغا مەنسۇپ. ماۋ يۇلتۇز تۈركۈمى ھۇنلار، شېن يۇلتۇز تۈركۈمى جاۋ بەگلىكى، بى (كەپتەر تورى) يۇلتۇز تۈركۈمى بولسا چېگرا مۇداپىئە قوشۇن لىرى (5) دېگەن. شۇ يىلى خەن گاۋدى ئۆزى ھۇنلار ئۈستىگە يۈرۈش قىلىپ، پىڭجىڭ شەھىرىگە يېتىپ بارغاندا، باتسۇر تەڭرىقۇت (6) تەرىپىدىن قورشىۋېلىنىپ، يەتتە كۈندىن كېيىن قۇتۇلغانىدى.

(«خەننامە»، 5 - توم، 1302 - بەت).

م.ب. 162 - يىلى (خەن ۋېندى خۇيۈەننىڭ ئىككىنچى يىلى) بىرىنچى ئاينىڭ ئۈچىنچى كۈنى كېچىدە تىيەنچەن قۇيرۇقلۇق يۇلتۇزى (7) غەربىي جەنۇبتىن كۆرۈنگەن. مۇنەججىملەر: «بۇ ئۇرۇش ئاپىتىنىڭ ئالاھىتى» دېگەن. م.ب. 158 - يىلى (خەن

ۋېندى خۇيۈەننىڭ ئالتىنچى يىلى) ئون بىرىنچى ئايدا ھۇنلار شاڭجۇن، يۈنجۇڭ ۋىلايەتلىرىگە باستۇرۇپ كىرگەندە، خەن ۋېندى جۇ يافۇ، ليۇلى، شۇلى سانغۇنلارنى ئەۋەتىپ پايتەختنى قوغداقتى.

(«خەننامە»، 5 - توم، 1303 - بەت).

م.ب. 134 - يىلى (خەن ۋۇدى يۈەنگۇاڭنىڭ بىرىنچى يىلى) ئالتىنچى ئايدا مېھمان يۇلتۇز(8) فاڭ (بۆلمە، خانە) يۇلتۇز تۈركۈمى(9) دائىرىسىدە كۆرۈنگەن. مۇنەججىملەر: «بۇ ئۇرۇشنىڭ بېشارىتى» دېگەن. ئىككىنچى يىلى (م.ب. 133 - يىلى) ئون بىرىنچى ئايدا ھۇن ھۆكۈمدارى كۈن تەڭرىمقۇت 100 مىڭ چەۋانداز بىلەن ۋۇجۇ(10) غا بېسىپ كىردى. خەن ۋۇدى ئەۋەتكەن 300 نەچچە مىڭ ئەسكەر ئۇلارنىڭ مۆكتۈرمىگە چۈشۈشىنى كۈتتى.

(«خەننامە»، 5 - توم، 1305 - بەت).

م.ب. 112 - يىلى (خەن ۋۇدى يۈەندىڭنىڭ بەشىنچى يىلى) سەۋېت يۇلتۇزى(11) ساماباغ يۇلتۇز توپى(12) غا كىردى. مۇنەججىملەر: «بۇ ئات ئۈچۈن ئۇرۇش قىلىش ئالامىتى» دېگەن. يەنە بىر خىل چۈشەندۈرۈشتە: «ئۇرۇش سەۋەبىدىن ئاتلار ئۆلۈپ كېتىدۇ» دېيىلگەن. شۇنىڭدىن كېيىن تۇلپار ئاتلارنى ئېلىشقا پەرغانىگە ئەسكەر چىقىرىلدى ۋە پەرغانە خانى ئۆلتۈرۈلدى. بۇ قېتىمقى جەڭدە ئاتلار كۆپلەپ ئۆلۈپ كەتتى.

(«خەننامە»، 5 - توم، 1306 - بەت).

خەن ۋۇدىنىڭ تەيچۇ يىللىرى قۇيرۇقلۇق يۇلتۇز(13) شاۋياۋ يۇلتۇزى(14) يېنىدا كۆرۈنگەن. «يۇلتۇزلار ھەققىدە» دېگەن كىتابتا: «مېھمان يۇلتۇز شاۋياۋ يۇلتۇزنى ئايلانسا،

يات قوۋملەر ئىچىدە قالايمىقانچىلىق چىقىپ، خانلىرىدىن ئايرىلىپ قالدۇم» دېيىلگەن. ئۇزۇن ئۆتمەي خەن سۇلالىسىنىڭ ئەسكەرلىرى پەرغانىگە ھۇجۇم قىلىپ، پەرغانە خانى ئۈگە (15) نى ئۆلتۈردى. شاۋياۋ يۇلتۇزى يىسراقتىكى يات قوۋملەر رايونىنى كۆرسىتىدۇ.

«خەننامە»، 5 - توم، 1306 - بەت).

م.ب. 74 - يىل (خەن جاۋدى يۈەنپىڭ (16) نىڭ تۇنجى يىلى) بىرىنچى ئاينىڭ يىگىرمە ئالتىنچى كۈنى كۈن ئەمدىلا چىققانىدى. ئاسماندا پەيدا بولغان قۇيۇنسىمان قارا بۇلۇت قالايمىقان ھەرىكەتلىنىپ، غەربىي شىمالدىن چىققىنىچە شەرقىي جەنۇبقا، ئۈننىڭدىن كېيىن يەنە غەربكە يۈرۈلۈپ، بىردەمدىلا غايىب بولىدى. مۇنەججىملەر: «قۇيۇنسىمان بۇلۇتلار بوران ئىلاھى دېيىلىدۇ. بۇ چوڭ ئۇرۇشنىڭ ئالامىتى» دېگەن. شۇنىڭدىن كېيىن م.ب. 72 - يىلى (خەن شۈەندى بېنشى ئىككىنچى يىلى) ھۇنلارنىڭ ئاسىيۇلارغا ھۇجۇم قىلىشى بىلەن ئۇرۇش باشلاندى. ئاسىيۇلار خەن سۇلالىسىدىن ياردەم سورىدى. خەن شۈەندى بەش سانغۇن (17) قوماندانلىقىدا 150 مىڭ كىشىلىك قوشۇن ئەۋەتىپ ئاسىيۇلارغا ماسلىشىپ ھۇنلارغا جازا يۈرۈشى قىلدى. «خەننامە»، 5 - توم، 1307 - بەت).

م.ب. 21 - يىلى (خەن چېڭدى ياڭشۇنىڭ تۆتىنچى يىلى) كوزا چوڭلۇقىدىكى بىر ئۇچار يۇلتۇز غەربىي جەنۇب ھاۋا يوشلۇقىدىن چىقىپ، دۇ (چۆمۈچ) يۇلتۇز تۈركۈمى (18) گە كىرگەن. مۇنەججىملەر: «بۇ خەن سۇلالىسى ھۇنلارغا ئەلچى ئەۋەتىدىغانلىقىنىڭ ئالامىتى» دېگەن. م.ب. 20 - يىلى (خەن چېڭدى خۇڭجيا (19) نىڭ بىرىنچى يىلى) بىرىنچى ئايدا ھۇن ھۆكۈمدارى دېۋتاۋبۇقا (20) تەڭرىقۇت ئاغرىپ ئۆلدى. 5 - ئاي

نىڭ 12 - كۈنى خەن چېڭدى تەزىيە بىلدۈرۈش ئۈچۈن ئەمىر
نۆكەر ياك شىڭ (21) نى ھۇنلارغا ئەلچى قىلىپ ئەۋەتتى
(«خەندامە»، 5 - توم، 1310 - 1311 - بەتلەر).

(1) شېن يۇلتۇزلار تۈركۈمى (参宿) قەدىمكى جۇڭگو
ئاسترونومىيىسىدىكى 23 - زادىئاك يۇلتۇز تۈركۈمىنىڭ 21 - سى،
ئاسمان كۇررىسىنىڭ غەربىي چارىكىدىكى ئاق يولۋاس (白虎) يەتتە
يۇلتۇز تۈركۈمىنىڭ يەتتىنچىسى، يەتتە يۇلتۇزدىن تەركىب تاپ-
قان، يەنى ھازىرقى ئوۋچى يۇلتۇز تۈركۈمىدىكى يەتتە يۇلتۇزنى
ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇلاردىن بېتىلگېزى (ئوۋچى α يۇلتۇزى)،
رىگېل (ئوۋچى β يۇلتۇزى)، بېللاترىكىس (ئوۋچى γ يۇلتۇزى)
يۇلتۇزلىرى ھەممىدىن يورۇق.

(«خەنزۇ تىلى قامۇسى»، 5 - توم، 371 - بەت).
(2) بى (كەپتەر تورى، شۇلا) يۇلتۇز تۈركۈمى (毕宿)
قەدىمكى جۇڭگو ئاسترونومىيىسىدىكى 28 - زادىئاك يۇلتۇزلار تۈركۈ-
مىنىڭ 19 - سى، ئاسمان كۇررىسىنىڭ غەربىي چارىكىدىكى ئاق
يولۋاس يەتتە يۇلتۇز تۈركۈمىنىڭ بەشىنچىسى. سەككىز يۇلتۇزدىن
تەركىب تاپقان، يەنى ھازىرقى بۇقا يۇلتۇز تۈركۈمىدىكى سەككىز
يۇلتۇزنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇلاردىن ئالدىباران يۇلتۇزى (بۇقا
 α يۇلتۇزى) ھەممىدىن يورۇق.

(«جۇڭگو چوڭ ئېنسىكلوپېدىيىسى، ئاسترونومىيە» تومى،
282 - بەت؛ بىر توملۇق «سېخەي»، 1355 - بەت).
(3) ماۋ يۇلتۇزلار تۈركۈمى (昴宿) قەدىمكى جۇڭگو ئاست-
رونومىيىسىدىكى 28 - زادىئاك يۇلتۇز تۈركۈمىنىڭ 18 - سى، ئاسمان
كۇررىسىنىڭ غەربىي چارىكىدىكى ئاق يولۋاس يەتتە يۇلتۇز
تۈركۈمىنىڭ تۆتىنچىسى. يورۇقراق يەتتە يۇلتۇزدىن تەركىب تاپ-
قان، يەنى ھازىرقى بۇقا يۇلتۇز تۈركۈمىدىكى يەتتە يۇلتۇزنى
ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ماۋ يۇلتۇز تۈركۈمى بىر داڭلىق يۇلتۇز

توپى بولۇپ، «پېلىد يۇلتۇزلار توپى» ياكى «يەتتە ئاچا - سەككىز يۇلتۇزلار توپى» دەپ ئاتىلىدۇ.

(بىر توملۇق «سېخەي»، 1394 - بەت).

(4) ساما كوچىسى يۇلتۇزى (天街) قەدىمكى جۇڭگو ئاسترونومىيىسىدە بى (كەپتەر تورى، شۇلا) يۇلتۇزلار تۈركۈمىدىكى ئىككى يۇلتۇزنىڭ نامى بولۇپ، ھازىرقى بۇقا يۇلتۇزلار تۈركۈمىدىكى α, ω يۇلتۇزلىرىنى كۆرسىتىدۇ.

(بىر توملۇق «سېخەي»، 1226 - بەت؛ «خەنزۇ تىلى

قامۇسى»، 8 - توم، 322 - بەت).

(5) جۇڭگونىڭ قەدىمكى زامان مۇنەججىملىرى ئاسمان

ھادىسىلىرىنى كۆزىتىش ۋە يۇلتۇزلارنى تۈگىنىشكە قولاي بولسۇن ئۈچۈن، مۇھىم دەپ قارالغان ئېكىلىپتىكا بويىدىكى تۇرغۇن يۈل تۇزلاردىن 28 ئەختەر (星宿) نى تاللىۋېلىپ، ئۇلارنى تەبىئەتتە تۆت گۇرۇپپىغا بۆلگەن ھەمدە ئۇلارنى تۆت گورونزونتال تەرەپ، تۆت خىل رەڭ، تۆت خىل ھايۋاننىڭ قىياپىتى بىلەن ئۆزئارا كىرىشتۈرگەن. بۇلارنىڭ ئۇيغۇنلۇق مۇناسىۋىتى تۆۋەندىكىچە: شەرق تەرەپ (شەرقىي چارەك) كۆك ئەجدىھا (苍龙)، كۆك رەڭ، يەتتە يۇلتۇز تۈركۈمى؛ شىمال تەرەپ (شىمالىي چارەك) قارا تاشپاقا (玄武)، قارا رەڭ، يەتتە يۇلتۇز تۈركۈمى؛ غەرب تەرەپ (غەربىي چارەك) ئاق يولۋاس (白虎)، ئاق رەڭ، يەتتە يۈل تۇزلار تۈركۈمى؛ جەنۇب تەرەپ (جەنۇبىي چارەك) قىزىل قۇش (朱雀)، قىزىل رەڭ، يەتتە يۇلتۇز تۈركۈمى. مۇنەججىملەر بۇ يۇلتۇز تۈركۈملىرىنى تۈرلۈك رايونلار، تۈرلۈك شەيئىلەر، ئىجتىمائىي ھادىسىلەرگە ياكى ئوردا ئەركانلىرىنىڭ تەقدىرىگە باغلاپ قارايتتى. ئۇلار ئاسمان ھادىسىلىرى ۋە يۇلتۇزلارنىڭ ھەرىكىتىگە قاراپ بىرەر ئىش، بىرەر رايون ۋە يا بىرەر شەخسنىڭ ياخشىلىق - يامانلىق تەرەپلىرىنى مۆلچەرلىشەتتى.

(مۇھەررىردىن).

(6) باتۇر، مەتە (昌顿. م. پ. 174 - ?) ئائىلە ئىسمى
 لەۋەنت (李韞). ھۇن تەڭرىقۇتى. تۈمەن تەڭرىقۇتىنىڭ ئوغلى.
 ئاتىسى تۈمەن ئالچىسىنىڭ تەسىرىدە باتۇرنى ۋەلىئەھدىلىكتىن
 قالدۇرۇپ قويغانلىقى ئۈچۈن، باتۇر ئاتىسىغا قارشى كۈچ توپلاپ،
 م. پ. 209 - يىلى تۈمەننى ئۆلتۈرۈش بىلەن، ئۆزى تەڭرىقۇت
 بولدى. ئۇ ئىچكى جەھەتتە تەشكىل ۋە ئىنتىزامنى كۈچەيتىپ،
 تۈرك، موڭغۇل، تۇڭگۇسلاردىن ئىبارەت پۈتكۈل ئالتاي قوۋملىرىنى
 بىرلەشتۈرۈپ، ھەربىي ھاكىمىيەت قۇردى. تېخىمۇ ئىلگىرىلەپ چىن
 سۇلالىسىدىن خېنەن (ھازىرقى خېتاي) رايونىنى تارتىۋېلىپ كۆ-
 چەيدى. ھىندىستان ۋە كاسپىي دېڭىزىغىچە بولغان زېمىنلارنى بېسىپ
 ئالدى. بىر قېتىم سەددىچىندىن ئۆتكەن باتۇر تەڭرىقۇت خەن
 سۇلالىسىنىڭ تۇنجى خانى ليۇ باڭنى 320000 كىشىلىك قوشۇنى بىلەن
 بېيتىك قەلئەسىدە قورشىۋېلىپ، ئېغىر ئەھۋالغا چۈشۈرۈپ قويغا-
 نىدى. باتۇر تەڭرىقۇت تىنچ ئوكياندىن كاسپىي دېڭىزىغىچە،
 كەشمىردىن شىمالىي سىبىرىيىگىچە تەخمىنەن 18 مىليون كۋادرات
 كىلومېتىرلىق زور بىر ئىمپېراتۇرلۇقتا 35 يىل سەلتەنەت سۈرۈپ،
 م. پ. 174 - يىلى ئۆلدى. تۈركىي خەلقلەر داستانلىرىدا مەدھ-
 يىلەنگەن ئوغۇز خانى بەزى تارىخچىلار باتۇر تەڭرىقۇت دېيىشىدۇ.
 (بىر توملۇق «سىخەي»، 1406 - بەت؛ «مەيدان -
 لارۇس ئېنسىكلوپېدىيىسى»، 8 - توم، 678 - بەت).
 (7) تىيەنچەن قۇيرۇقلۇق يۇلتۇزى (天僮) قۇيرۇقلۇق
 يۇلتۇز (كومېتا) نامى.

(«خەنزۇ تىلى قامۇسى»، 2 - توم، 338 - بەت).
 (8) ئەختەر يۇلتۇز (客星) قەدىمكى جۇڭگو ئاسترونوم
 يىسىدە ئاسمان بوشلۇقىدا يېڭىدىن كۆرۈلگەن يۇلتۇزلارغا بېرىل-
 گەن ئورتاق نام. مەسىلەن، يېڭى يۇلتۇزلار، ئۆتە يېڭى يۇلتۇزلار،
 قۇيرۇقلۇق يۇلتۇزلارنىڭ ھەممىسى «ئەختەر يۇلتۇزلار» دېيىلەتتى.
 مۇنەججىمەلەر مېھمان يۇلتۇزلارنىڭ كۆرۈنۈشىگە قاراپ، ئۇلارنى

ياخشلىق ياكى يامانلىقتىن بەلگە بېرىدۇ، دەپ تەبىر بېرىشەتتى.
«جۇڭگو چوڭ ئېنسىكلوپېدىيىسى. ئاسترونومىيە» تومى
194 - بەت).

(9) فاك (بۆلمە، خانە) يۇلتۇز تۈركۈمى (房宿) قەدىمكى
جۇڭگو ئاسترونومىيىسىدىكى 28 زادىئاك يۇلتۇز تۈركۈمىنىڭ تۆتىنچىسى،
ئاسمان كۆرىشىنىڭ شەرقىي چارىكىدىكى كۆك ئەجدىھا (苍龙)
يەتتە يۇلتۇزلار تۈركۈمىنىڭ تۆتىنچىسى. تۆت يۇلتۇزدىن
تەشكىل تاپقان، يەنى ھازىرقى چايان يۇلتۇزلار تۈركۈمىدىكى
تۆت يۇلتۇزنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 1575 - بەت؛ «جۇڭگو چوڭ
ئېنسىكلوپېدىيىسى. ئاسترونومىيە» تومى، 282 - بەت).
(10) ۋۇجۇ (武州) قەدىمكى ناھىيە. غەربىي خەن
سۇلالىسى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان، يەنمېن ۋىلايىتىگە قارايتتى.
ئورنى ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسىدىكى زويۇن ناھىيىسىدە. شەرقىي
خەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرىدا ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 717 - بەت).
(11) چولپان، سەۋىت (太白星) قۇياش سىستېمىسىدىكى
توققۇز چوڭ سەييارىنىڭ بىرى، يەنى ۋېنېرا (金星) ئاسترونومىيە-
مىيلىك بەلگىسى قەدىمكى جۇڭگودا ۋېنېرا (星) 太白، 长庚،
明星، 启明 دېگەن ناملار بىلەن ئاتالغان. ۋېنېرا ئىچكى
سەييارە (يەر گۈزۈپپىسى سەييارىسى) بولۇپ، تاڭدا شەرقتە، كەچتە
غەربتە كۆرۈنىدۇ. شۇڭا قەدىمدە بەزىلەر ئۇنى خاتا ھالدا ئىككى
يۇلتۇز دەپ تونۇغان. جۇڭگونىڭ قەدىمكى تارىخ كىتابلىرىدا ۋېنېرا
رانىڭ تاڭدا شەرقتە كۆرۈنگىنى 启明، كەچتە غەربتە كۆرۈنگىنى
长庚 (ياكى 太白) دەپ ئاتالغان. قەدىمكى ئۇيغۇرچىدا «سەۋىت»،
خەلق ئارىسىدا «چولپان»، چاغاتاي ئەدەبىياتىدا «زۆھرە» دېيىلىدۇ.
ۋېنېرا قۇياشتىن يىراقلىقى بويىچە ئىككىنچى ئورۇندا بولۇپ،
قۇياش بىلەن بولغان ئوتتۇرىچە ئارىلىقى 0.723 ئاسترونومىيىلىك

بىرلىك (108.2 مىليون گىلوپىتر). قۇياشنى تەخمىنەن 224 گۈندە، ئۆز ئوقىنى 1 ± 243 كۈندە بىر ئايلىنىپ چىقىدۇ. ئۆز ئوقى ئەتراپىدىكى ئايلىنىشى باشقا سەييارىلەرنىڭ تەتۈرسىچە بولۇپ، شەرقتىن غەربكە ئايلىنىدۇ. ۋېنېرا چوڭ سەييارىلەر ئىچىدە يەرگە ئەڭ يېقىنى، قۇياش ۋە ئايدىن قالسىلا ئەڭ يورۇق يۇلتۇز بولۇپ، بەزىدە كۈندۈزى كۆرۈنىدۇ، كېچىسى بولسا ئۇنىڭ يورۇقى چۈشكەن نەرسىلەردە كۆلەنگە ھاسىل بولىدۇ. يۈزىنى خېلىلا قېلىن بۇلۇت قاپلىغان، ئاتموسفېرا قاتلىمى يەر شارىنىڭكىدەك قېلىن ئەمەس. ئاساسىي جەھەتتىن كاربون (IV) ئوكسىدى بولۇپ، ئوكسىگېن بىلەن سۇ ھورى بەك ئاز. ۋېنېرا ئاتموسفېراسىدىكى كار-بون (VI) ئوكسىدى ناھايىتى كۈچلۈك پارنىك ئېففېكتى ھاسىل قىلىدىغانلىقتىن، يۈزىنىڭ تېمپېراتۇرىسى $485^{\circ}\text{C} - 465^{\circ}\text{C}$ قا يېتىدۇ. ۋېنېرانىڭ ماگنىت مەيدانى يوق دېيەرلىك بولۇپ، دېپول مومېنتى يەرنىڭكىگە قارىغاندا 10000 باراۋەر كىچىك.

(«جۇڭگو چوڭ ئېنسىكلوپېدىيىسى. ئاسترونومىيە» تومى،

176 — 177 — بەتلەر).

(12) ساماباغ يۇلتۇزلار توپى (天苑) 16 يۇلتۇزدىن ئىبارەت بولۇپ، ماۋ يۇلتۇزلار تۈركۈمى قارىمىقىدا. يەنى ھازىرقى ئېرىدان (نەھر) يۇلتۇزلار تۈركۈمىدىكى 16 يۇلتۇزنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. «جىننامە. ئىلمىي نۇجۇم تەزكىرىسى» دە: «تېنەيۈەن 16 يۇلتۇزى ماۋ ۋە بى يۇلتۇز تۈركۈملىرىنىڭ جەنۇبىدا بولۇپ، خانىنىڭ چارباغى — شىكار گاهى» دېيىلگەن.

(بىر توملۇق «سەخەي»، 1224 — بەت).

(13) قۇيرۇقلۇق يۇلتۇزلار، كومېتىلار (星孛) پارابولاغا يېقىن ناھايىتى سوزۇق ئېللىپس بويلاپ، ناھايىتى ئاز ساندا كىلىرى چەمبەرگە يېقىن ئوربىتا بويلاپ قۇياش ئەتراپىدا ئايلىنىدىغان، ئاسماندا تۇمانلىق داغ شەكلىدە كۆرۈنۈپ، يۇلتۇزلارغا نىسبەتەن سېزىلەرلىك دەرىجىدە ھەرىكەت قىلىدىغان كىچىكرەك

ماسسىلىق ئاسمان جىسىملىرى. بۇلارنىڭ قۇياشقا قارشى يۆنىلىشىدە قۇيرۇققا (ياكى سۈپۈرگىگە) ئوخشايدىغان ئۇزۇن يوللىرى بولىدىغانلىقتىن، «قۇيرۇقلۇق يۇلتۇزلار» (ياكى «سۈپۈرگە يۇلتۇزلار») دېيىلىدۇ. قەدىمكى جۇڭگو ئاسترونومىيىسىدە قۇيرۇقلۇق يۇلتۇزلار ھەر خىل ناملاردا، بەزىدە 彗星、扫帚星、孛星 ھېلى ھەر خىل ناملاردا، بەزىدە 妖星、星孛蓬星长星、异星、奇星、彗枪 دېگەن ناملاردا ئاتالغان. قەدىمدە پەن تەرەققىي تاپمىغانلىقتىن، كىشىلەر قۇيرۇقلۇق يۇلتۇزلارنىڭ كۆرۈنۈشى ئاپەتتىن دېرەك بېرىدۇ، دەپ قارىشاتتى.

(جۇڭگو چوڭ ئېنسىكلوپېدىيىسى، ئاسترونومىيە تومى،

155 — 156 - بەتلەر؛ بىر توملۇق «سىخەي»، 1062 - بەت).

(14) شاۋياۋ يۇلتۇزى [招 (shāo) 摇] قەدىمكى

جۇڭگو ئاسترونومىيىسىدە يەتتە قاراقچى (چوڭ ئېيىق يۇلتۇزلار تۈركۈمىدىكى چۆمۈچ شەكلىدە تىزىلغان يەتتە يورۇق يۇلتۇز) نىڭ يەتتىنچىسىنىڭ نامى. يەنى چوڭ ئېيىق يۇلتۇز تۈركۈمى 22 يۇلتۇزى 光(瑶)摇 مۇ دېيىلىدۇ.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 689 - بەت؛ «جۇڭگو

چوڭ ئېنسىكلوپېدىيىسى، ئاسترونومىيە تومى، 15 - بەت).

(15) ئۈگە (毋寡) م.ب. II ئەسىردە ئۆتكەن غەربىي

يۇرتتىكى پەرغانە خانلىقىنىڭ خانى. ئېرىشى سانغۇن لى گۇاڭلى قوماندانلىقىدىكى خەن سۇلالىسى قوشۇنى بىلەن بولغان ئۇرۇش ۋاقتىدا (م.ب. 104 — 101) پەرغانە ئېسىل زادىلىرى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن.

(مۇھەررىردىن).

(16) يۈەنپىڭ (元平) غەربىي خەن سۇلالىسى خانى

جاۋدىنىڭ يىلىنامىسى. م.ب. 74 - يىلىدىنلا ئىبارەت ئاخىرقى بىر يىللىق سەلتەنەت مەزگىلى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 653 - بەت).

(17) بەش سانغۇن (五将) فەن مىڭيۇ. خەن زىڭ،
جۇ چۇنقۇ، تىيەن گۇاڭشىڭ، تىيەن شۇنەنر كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

(«خەننامە»، 5 - توم، 1307 - بەت).

(18) دۇ (چۆمۈچ) يۇلتۇز تۈركۈمى (斗宿) 南斗 مۇ
دېيىلىدۇ. قەدىمكى جۇڭگو ئاسترونومىيىسىدىكى 28 زادىئاك
يۇلتۇز تۈركۈمىنىڭ سەككىزىنچىسى، ئاسمان كۇررىسىنىڭ شىمالىي
چارىكىدىكى قارا تاشپاقا (玄武) يەتتە يۇلتۇزلار تۈركۈمىنىڭ
بىرىنچىسى. ئالتە يۇلتۇزدىن ئىبارەت، يەنى ھازىرقى ئوقچى
(ياي) يۇلتۇزلار تۈركۈمىدىكى ۷، ۸، ۹، ۱۰، ۱۱، ۱۲، ۱۳، ۱۴ يۇلتۇز-
لىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 1572 - بەت).

(19) خۇڭجيا (鸿嘉) خەن چېڭدىسىنىڭ يىلىنامى. م.ب.

20 - 17 - يىللىرىدىكى سەلتەنەت دەۋرى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 960 - بەت).

(20) دېۋتاۋبۇقا (雕陶莫皋) ھۇن تەڭرىقۇتى. پۇجۇلجۇت

تەڭرىقۇت مۇشۇ.

(مۇھەررىردىن).

(21) ياك شىڭ (杨兴) ئىقتىدارلىق كىشى بولۇپ،

خەن يۇەندى دەۋرىدە چاڭئەنگەن ھاكىم بولدى. خەن چېڭدى

دەۋرىدە ئەمىلى ئايماق بېگىلىك دەرىجىسىگە يەتتى.

(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى قامۇسى»، 1824 - بەت).

«خەننامە» 27 - جىلد

بەش ئانامىسىر (1) تەزكىرىسى

م.ب. 161 - يىلى (خەن ۋېندى خۇ يۈەن ئۈچىنچى يىلى) كۈزدە كېچە - كۈندۈز توختىماي، ئۇدا 35 كۈن قاتتىق يامغۇر ياغدى، لەنتىيەن (2) ناھىيىسىدە كەلگۈن كېلىپ 900 نەچچە تۇتۇننى ئاققۇزۇپ كەتتى. يەن بەگلىكىدە 8000 دىن ئوشۇق ئۆيىنى سۇ بېسىپ خاراب قىلدى. 300 دىن ئوشۇق كىشى ئۆلدى... بۇ چاغدا، ھۇن تەڭرىقۇتغا خانىكە بېلەن نۇرغۇن سوۋغا - سالاملار ئەۋەتىلدى. لېكىن مەغرۇرلىشىپ كەتكەن ھۇنلار شىمالدىكى چېگرا - قورۇلارغا داۋاملىق تاجاۋۇز قىلىپ، 10 مىڭدىن ئوشۇق ئاھالىنى ئۆلتۈرۈپ ۋە بۇلاپ ئېلىپ كەتتى. شۇڭا خەن سۇلالىسى ھەر يىلى ئىسكەر چىقىرىپ جازا يۈرۈشى قىلدى ھەمدە چېگرا مۇداپىئەسىنى كۈچەيتتى.

(«خەننامە»، 5 - توم، 1346 - بەت).

م.ب. 177 - يىلى (خەن ۋېندى خۇ يۈەن ئۈچىنچى يىلى) كۈزدە، پۈتۈن مەملىكەت بويىچە قۇرغاقچىلىق يۈز بەردى. شۇ يىلى يازدا، ھۇن ئوڭ قول بايىكخانى شامجۇن ۋىلايىتىگە تاجاۋۇز قىلىپ كىردى. خەن ۋېندى يارلىق

چۈشۈرۈپ، باش ۋەزىر گۇەن يىڭنى ھارۋىلىقلار ۋە چەۋەنداز-
لاردىن بولۇپ جەمئىي 85 مىڭ ئادەم بىلەن ئوڭ قول
بىلىكخانغا ھۇجۇم قىلىش ئۈچۈن گاۋنۇ(3) غا ئەۋەتتى.
ئوڭ قول بىلىكخان قورۇلدىن قېچىپ كەتتى.

«خەننامە»، 5 - توم، 1391 - بەت).

م.ب. 158 - يىلى (خەن ۋېندى خۇيۈەن ئالتىنچى
يىلى) باھاردە، مەملىكەت بويىچە قاتتىق قۇرغاقچىلىق
بولدى. ئۇنىڭ ئالدىدا ھارۋا ئاتلىقلار ۋە مەشقاۋۇللاردىن
تەشكىل تاپقان قىسىملار گۇاڭچاڭ(4) نى ساقلاشقا ئەۋەتىل-
دى. شۇ يىلى ئىككىنچى ئايدا يەنە لۇڭشىنى ساقلاش ئۈچۈن
نۆكەرلەر ئەۋەتىلدى. كېيىن ھۇنلار شاڭجۇ، يۈنجۇڭ
ۋىلايەتلىرىگە كەڭ كۆلەمدە بېسىپ كىردى، سىگنال
تۈرلىرى(5) ئارقىلىق چاڭئەنگە خەۋەر بېرىلدى. خاقان ۋېلىدى
كېڭەشچىگە لىڭ مېنەننى ھارۋا - ئاتلىقلار سانغۇنلۇققا
تەيىنلەپ، فېيخو دېگەن يەردە تۇرغۇزدى؛ چۇ بەگلىكى سابىق
ۋەزىرى سۇيىنى سانغۇنلۇققا تەيىنلەپ، گۇرچۇ دېگەن يەردە
تۇرغۇزدى؛ سانغۇن جاڭ ۋۇنى بېيىدى ۋىلايىتىنىڭ مۇداپىئەسىگە
ئەۋەتتى. شۇنىڭ بىلەن جۇيافۇ، لىۈلى، شۇلى سانغۇنلارنى
پايتەختنى قوغداشقا ئورۇنلاشتۇردى.

«خەننامە»، 5 - توم، 1392 - بەت).

م.ب. 129 - يىلى (خەن ۋۇدى يۈەنگۇاڭ ئالتىنچى يىلى)
يازدا قاتتىق قۇرغاقچىلىق بولدى. شۇ يىلى ۋېي چىڭ،
گۇڭ سۇنئاۋ، گۇڭسۇن خې، لى گۇاڭدىن ئىبارەت تۆت سانغۇن
ھۇنلارغا جازا يۈرۈشى قىلدى.

م.ب. 124 - يىلى (خەن ۋۇدى يۈەنشۇنىڭ بەشىنچى
يىلى) باھاردا قاتتىق قۇرغاقچىلىق بولدى. شۇ يىلى ئۇلۇغ
سانغۇن ۋېي چېڭنىڭ قوماندانلىقىدا سۇجيۇن، لى چۇ، گۇڭ

سۇنخې، لى سەي، لى شى، جاڭ سىگۇڭدىن ئىبارەت ئالته سانغان يۈز نەچچە مىڭ ئەسكەر بىلەن ھۇنلارغا جازا يۈرۈشى قىلىشقا ئەۋەتىلدى.

م.ب. 100 - يىلى (خەن ۋۇدى تىەنخەننىڭ تۇنجى يىلى) يازدا قاتتىق قۇرغاقچىلىق بولدى. م.ب. 98 - يىلى (خەن ۋۇدى تىەنخەننىڭ ئۈچىنچى يىلى) يازدا يەنە قاتتىق قۇرغاقچىلىق بولدى. ئۇنىڭ ئالدىدا م.ب. 101 - يىلى (خەن ۋۇدى تەيچۇنىڭ تۆتىنچى يىلى) (سۇترشانا) ئۆرە- تۆپە سانغۇنى لى گۇاڭلى بەرغانىگە يۈرۈش قىلىپ قايتىپ كەلدى. م.ب. 100 - يىلى (خەن ۋۇدى تىەنخەن تۇنجى يىلى) چېگرا ساقلاشقا مەملىكەت بويىچە جىنايەتچىلەر يىغىۋېلىندى. م.ب. 99 - يىلى (خەن ۋۇدى تىەنخەننىڭ ئىككىنچى يىلى) بەشىنچى ئايدا لى گۇاڭلى، گۇڭسۇن ئاۋ، لى لىڭدىن ئىبارەت ئۈچ سانغۇن ھۇنلار ئۈستىگە جازا يۈرۈشى قىلدى. مەغلۇب بولغان لى لىڭ ھۇنلارغا تەسلىم بولدى.

(«خەننامە»، 5 - توم، 1392 - بەت).

م.ب. 71 - يىلى (خەن شۈەندى بېنشىنىڭ ئۈچىنچى يىلى) يازدا قاتتىق قۇرغاقچىلىق بولدى. شەرق - غەربتە بولۇپ، بىرقانچە 1000 چاقىرىم يەر ئاپەتكە ئۇچرىدى. شۇ يىلى بىرىنچى ئايدا، تىەن گۇاڭلىنىڭ، جاۋ چۇڭگو، تىەن شۇن، فەن مىڭيۇ، خەن زىڭدىن ئىبارەت بەش سانغۇن 200 مىڭ كىشىلىك قوشۇن بىلەن ھۇنلارغا جازا يۈرۈشى قىلدى.

م.ب. 61 - يىلى (خەن شۈەندى شېنجۇنىڭ تۇنجى يىلى) كۈزدە قاتتىق قۇرغاقچىلىق بولدى. شۇ يىلى ھىما تېغى

سانغۇن جاۋ چۇڭگو غەربىي چياڭلارغا جازا يۈرۈشى قىلدى.
(«خەننامە»، 5 - توم، 1393 - بەت).

م.ب. 117 - يىلى (خەن ۋۇدى يۈەنشۇنىڭ ئالتىنچى يىلى)
قىش، يەرلەر تېخى توڭلىمىغانىدى. بۇنىڭ ئالدىدا ئۇدا بىر-
نەچچە يىل ئۇلۇغ سانغۇن ۋېي چىڭ ۋە خۇ چۈبىڭلار
ئەۋەتلىپ چىلەن تېغى ئىشغال قىلىندى. ئۇلار چوڭ قۇملۇقتىن
ئۆتۈپ، تەڭرىقۇتنى توختىماي قوغلاپ يۈرۈپ، ئىلگىرى -
ئاخىر 100 مىڭدىن ئوشۇق ئادەمنىڭ كاللىسىنى ئالدى.
(«خەننامە»، 5 - توم، 1409 - بەت).

م.ب. 144 - يىلى (خەن جىڭدى جۇڭيۈەن ئالتىنچى
يىلى) ئۈچىنچى ئايدا قار ياغدى. شۇ يىلى ئالتىنچى ئايدا
ھۇنلار شامجۇن ۋىلايىتىگە تاجاۋۇز قىلىپ كىرىپ، يايلاقتىكى
ئاتلارنى بۇلاپ كەتتى. جەڭدە سىپاھ - بەگلەردىن 2000
دىن ئوشۇق ئادەم ئۆلدى.
(«خەننامە»، 5 - توم، 1424 - بەت).

م.ب. 131 - يىلى (خەن ۋۇدى يۈەنگۇاڭ تۆتىنچى يىلى)
تۆتىنچى ئايدا قىراۋ چۈشۈپ ئوت - چۆپلەرنى ئۇششۇتتۇ.
بۇنىڭ ئالدىدا، يەنى م.ب. 133 - يىلى (خەن ۋۇدى يۈەن
گۇاڭنىڭ 2 - يىلى) خەن ئەنگو، لى گۇاڭ، گۇڭسۇنخې،
ۋاڭ خۇي، لى شىلاردىن ئىبارەت بەش سانغۇن 300 مىڭ
ئەسكەر بىلەن مايسى ئەتراپىغا يوشۇرۇنۇپ، كۈن تەڭرىقۇتقا
تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتىلدى، تەڭرىقۇت سېزىپ
قېلىپ، چېكىنىپ كەتتى. شۇنىڭدىن تارتىپ ئەتراپتىكى يات
قەبىلىلەرگە ئۇدا 30 نەچچە يىل جازا يۈرۈشى قىلىنغاچقا،

مەملىكەت نوپۇسىنىڭ يېرىمى ئازىيىپ كەتتى.
(«خەننامە»، 5 - توم، 1426 - 1427 - بەتلەر).

م.ب. 147 - يىلى (خەن جىڭدى جۇڭيۈەن ئۈچىنچى يىلى) كۈزدە چېكەتكە ئاپىتى يۈز بەردى. بۇنىڭ ئالدىدا ھۇنلار چېگرىغا ھۇجۇم قىلغاچقا، قوشبېشى ۋېي بۇخەي ھارۋا - ئاتلىقلار ۋە نۆكەرلەرگە قوماندانلىق قىلىپ، دەيجۇن ۋىلايىتىنىڭ گاۋليۇ(6) دېگەن يېرىنى ساقلىدى.
(«خەننامە»، 5 - توم، 1434 - بەت).

م.ب. 130 - يىلى (خەن ۋۇدى يۈەنگۇاڭ بەشىنچى يىلى) كۈزدە ھاشارات ئاپىتى، م.ب. 129 - يىلى خەن ۋۇدى يۈەنگۇاڭ ئالتىنچى يىلى) يازدا چېكەتكە ئاپىتى بولدى. ئۇنىڭ ئالدىدا، يەنى م.ب. 133 - يىلى (خەن ۋۇدى يۈەنگۇاڭ ئىككىنچى يىلى) بەش سانغۇن كۈن تەڭرىقۇتقا ھۇجۇم قىلىش ئۈچۈن 300 مىڭ كىشىلىك چوڭ قوشۇن بىلەن مايدا بۆكتۈرمىدە تۇردى. شۇ يىلى ۋېي چىڭ، گۇڭسۇن ئاۋ، گۇڭسۇن خې، لى گۇاڭدىن ئىبارەت تۆت سانغۇن ھۇنلارغا جازا يۈرۈشى قىلدى.

(«خەننامە»، 5 - توم، 1435 - بەت).

م.ب. 104 يىلى (خەن ۋۇدى تەيجۇنىڭ ئۈنچى يىلى) يازدا چېكەتكە ئاپىتى بولدى. چېكەتكە شەرقتىن دۇڭخۇاڭغا قەدەر كەلدى. م.ب. 102 - يىلى (خەن ۋۇدى تەيجۇ ئۈچىنچى يىلى) كۈزدە يەنە چېكەتكە ئاپىتى بولدى. تەيجۇ بىرىنچى يىلىدىن باشلاپ، ئېرشى سانغۇن لى گۇاڭلى پەرغانىگە جازا يۈرۈشى قىلدى. پۈتۈن مەملىكەت خەلقى بۇ جەڭگە داۋاملىق مەدەت بېرىپ تۇردى.

م.ب. 90 - يىلى (خەن ۋۇدى چېڭخېنىڭ ئۈچىنچى يىلى) كۆزدە ۋە تۆتىنچى يىلى يازدا چېكەتكە ئاپىتى بولدى. بۇنىڭدىن بىر يىل بۇرۇن لى گۇاڭلى، شاڭ چيۇچېڭ، ماتۇڭ قاتارلىق ئۈچ سانغۇن 100 مىڭدىن ئوشۇق ئەسكەر بىلەن ھۇنلارغا جازا يۈرۈشى قىلغانىدى. خەن ۋۇدى چېڭخېنىڭ ئۈچىنچى يىلى ئېرىشى سانغۇن لى گۇاڭلى 70 مىڭ ئەسكىرى بىلەن ھونلارغا تەسلىم بولدى.

(«خەننامە»، 5 - توم، 1435 - 1436 - بەتلەر).

م.ب. 158 - يىلى (خەن ۋېندى خۇيۈەننىڭ ئالتىنچى يىلى) كۆزدە يېشىل قۇرت ئاپىتى بولدى. شۇ يىلى ھونلار شاڭجۇن، يۈنجۇڭ ۋىلايەتلىرىگە چوڭ كۆلەمدە ھۇجۇم قىلىپ كىردى. سىڭنال تۇرلىرى ئارقىلىق چاڭئەنگە خەۋەر قىلىندى. سانغۇن لىڭ مېن، سۇيى، جاڭ ۋۇلار چېگرىنى ساقلاشقا، سانغۇن جۇيافۇ، لىيۇلى، شۇلىلار پايتەختنى قوغداشقا ئەۋەتىلدى.

(«خەننامە»، 5 - توم، 1446 - 1447 - بەتلەر).

(1) بەش ئاناسىر (五行) قەدىمكى زاماندا تۈرلۈك شەيئەلەرنى ھاسىل قىلىشۇچى بەش خىل ماددا سۇ، ئوت، ئۆسۈملۈك، مەدەن، تۇپراق «بەش ئاناسىر» دېيىلەتتى. بەش ئاناسىرغا ئاساسەن قەدىمكىلەر «ئاناسىرلارنىڭ بىر - بىرىدىن ھاسىل بولۇش، بىر - بىرىنى يېڭىش تەلىماتى» نى ئوتتۇرىغا قويغان. بۇ قاراش بويىچە «ئوت ئۆسۈملۈكتىن، تۇپراق ئوتتىن، مەدەن تۇپراقتىن، سۇ مەدەندىن، ئۆسۈملۈك سۇدىن ھاسىل بولاتتى ۋە ئۆز نۆۋىتىدە سۇ ئوت ئۈستىدىن، ئوت مەدەن ئۈستىدىن، مەدەن ئۆسۈملۈك ئۈستىدىن، ئۆسۈملۈك تۇپراق ئۈستىدىن، تۇپراق سۇ ئۈستىدىن غەلبە قىلاتتى». شۇنىڭدەك بۇ بەش ئاناسىر بۇرچلار بويىچە بەش تەرەپنى كۆر - سىتەتتى. يەنى ئەتىياز - ئۆسۈملۈك، ياز - ئوت، تومۇز -

ئۇپسراق، گۈز - مەدەن، قىش - سۇ ئاناسىرلىرى بولۇپ،
ئەتىياز شەرقىنى، ياز جەنۇبىنى، تومۇز قەلبىنى، كۈز غەربىنى،
قىش شىمالنى بىلدۈرەتتى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 30 - 31 - بەتلەر).
(2) لەنتىيەن (藍田) ناھىيە. چىن بەگلىكى دەۋرىدە
تەسىس قىلىنغان. شەنشى ئۆلكىسىدە. قەدىمكى شەھىرى ناھىيىنىڭ
غەربىدە.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن»، 4 - توم، 2726 - بەت).
(3) گاۋنۇ (高奴) قەدىمكى ناھىيە. چىن سۇلالىسى
تەسىس قىلغان، شاڭجۇ ۋىلايىتىگە قارايتتى. ئورنى ھازىرقى
شەنشى ئۆلكىسى يەنئەن شەھىرىنىڭ شەرقىي شىمالىدىكى يەنخې
دەرياسىنىڭ شىمالىي قىرغىقىدا.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 2043 - بەت).
(4) گۇاڭچاڭ (广昌) قەدىمكى ناھىيە. غەربىي خەن
سۇلالىسى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان. ئورنى ھازىرقى خېبېي
ئۆلكىسى لەييۈەن ناھىيىسىنىڭ شىمالىدا.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 844 - بەت).
(5) سىگنال تۇرلىرى (烽火台) قەدىمكى زاماندا چېگرا
مۇھاپىزىتى ئۈچۈن ئوت ئارقىلىق خەۋەر بېرىش مەقسىتىدە ياسال-
غان تۇرلار. مەلۇم ئارىلىق قويۇپ ياسالاتتى. دۈشمەن تاجاۋۇز
قىلغاندا بىر تۇر ئوت ياقسا، قوشنا تۇرلار كۆرگەن ھامان ئوت
ياقاتتى - دە، تېزلىكتە پۈتۈن لىنىيە خەۋەر تېپىپ تەييارلىق
كۆرەتتى. سىگنال تۇرلىرىغا ئادەتتە بۆرە پوقى يېقىلاتتى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 1561 - بەت).
(6) گاۋليۇ (高柳) قەدىمكى ناھىيە. غەربىي خەن سۇلالىسى
دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان. ئورنى بۈگۈنكى شەنشى ئۆلكىسى
ياڭگاۋ ناھىيىسىدە.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن»، 4 - توم، 3479 - بەت).

جۇغراپىيە تەزكىرىسى

ۋۇ ۋېينىڭ غەربى ئەسلىدە ھۇن قونشارقان، شۇتۇق قانلارنىڭ زېمىنى ئىدى. خەن ۋۇدى دەۋرىدە بۇ چوڭ زېمىن ئىشغال قىلىندى ۋە ئۇ يەرگە ۋۇۋېي، جاڭيې، جىۋچۈەن، دۇنخۇاڭدىن ئىبارەت تۆت چوڭ ۋىلايەت قۇرۇلۇپ، غەربىي يۇرت (قۇرىقار) غا بارىدىغان يول راۋانلاشتۇرۇلدى ھەمدە جەنۇبىي چياڭلار بىلەن ھونلارنىڭ ئالاقىسى ئۈزۈۋېتىلدى. بۇ يەردىكى ئاھالىلەرنىڭ بەزىلىرى ئەسلىدە گۈەندۇڭلۇق سالىي - ساپاقلار، بەزىلىرى كۆكەمە - ئۇششۇقلار، بەزىلىرى ئاسىيلىق قىلغانلار بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئائىلە - تاۋابىئاتلىرى بۇ يەرلەرگە كۆچۈرۈپ كېلىنگەنىدى. بۇ تۆت ۋىلايەتنىڭ ئۆرپ - ئادىتى ئىچكى جايلارغا پەقەت ئوخشاشمايتتى. يېرى كەڭ، ئاھالىسى شالاڭ ئىدى. ئوت - سۈيى مول ۋە گۈزەل بولۇپ چارۋىچىلىققا باب ئىدى. شۇڭا پۈتۈن مەملىكەت ھىقياسىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، لياڭجۇ(1) ئايىقىنىڭ چارۋىچىلىقى ناھايىتى تەرەققىي تاپقانىدى. خەلق تەبىئىيەت - چىگرا - قورۇقلارنى ساتلاش مەجبۇرىيىتى بار بولۇپ، باشقۇرۇپ تۇرغان ۋالىي ۋە كاھىبەگلەر قوشۇننى تەرتىپكە سېلىشقىمۇ ئەھمىيەت بېرەتتى. توپلىنىپ شاراپ ئىچىشەتتى. يۇقىرى

بىلەن تۆۋەن بىر - بىرىدىن ئايرىلمايىتىتى. ئەمەلدارلار بىلەن پۇقرالار بىر - بىرىگە ئامراق ئىدى. مانا بۇلار بۇ يەردە ئادەت - كەيپىيات بولۇپ شەكىللەندى. بۇ يەردە شامال، يامغۇر نورمال بولۇپ، ئاشلىق باھاسى دائىم ئەرزان بولاتتى. ئوغرى - يالغان ئاز ئىدى. ئىناقلىق ھېسسىياتى ئىچكىرىدىكى ۋىلايەت ۋە ناھىيىلەرگە نىسبەتەن كۆپ ياخشى ئىدى. مانا بۇ سىياسى ۋە ئاقارتىش ئىشلىرىنىڭ كەڭ يولغا قويۇلغانلىقى، ئەمەلدارلارنىڭ پۇقرالارغا شەپقەتسىزلىك قىلمىغانلىقىنىڭ نەتىجىسى ئىدى.

(خەننامە، 6 - توم، 1644 - 1645 - بەتلەر).
 ۋۇدۇ رايونىدا دىلار بىلەن چياڭلار ئارلاش ياشايتتى. شۇنىڭدەك چيەنۋېي(2)، زاڭگې(3) ۋە يۆسۈي(4) دىن ئىبارەت ئۈچ ۋىلايەتتە غەربىي جەنۇبتىكى يات قوۋملەر ياشايتتى. بۇ ۋىلايەتلەر خەن ۋۇدىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا تەسىس قىلىنغان، خەلقنىڭ ئۆرپ - ئادىتى بار، شۇ ۋىلايەتلەرگە ئوخشاپراق كېتەتتى. ۋۇ دۇتېەنشۈي ۋىلايىتىگە يېقىن بولغاچقا، ئۆرپ - ئادىتى شۇ ياققا ناھايىتى ئوخشايتتى.
 («خەننامە»، 6 - توم، 1646 - بەت).

(1) لياڭجۇ (凉州) قەدىمكى ئايماق، غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان. ئورنى بۈگۈنكى گەنسۇ ئۆلكىسى، نىڭشيا - خۇيزۇ ئاپتونوم رايونى ۋە چىڭخەي ئۆلكىسىدىن ئېقىپ ئۆتمىدىغان خۇاڭشۈي دەريا ۋادىسىنى ھەم ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونىدىكى نارىن - مۆرىن دەرياسى بويلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالدى.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن»، 3 - توم، 1808 - بەت).

(2) چيەنۋېي (犍为) قەدىمكى ۋىلايەت. م.ب. 135 - يىلى

غەربىي خەن خانى ۋۇدى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان ۋىلايەت. مەركەز شەھىرى بوداۋ (ھازىرقى سىچۈەن ئۆلكىسىدىكى بېنشىەن ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا) بولۇپ، يىجۇغا قارايتتى.

(تۇزىتىلگەن بىر توملۇق «سىيۈەن»، 1988 - يىلى، شاڭۋۇ

نەشرىياتى، بېيجىڭ نەشرى، 1078 - بەت).

(3) زانگې (牂牁) قەدىمكى ۋىلايەت. م.ب. 111 - يىلى

غەربىي خەن سۇلالىسى خانى ۋۇدى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان. مەركەز شەھىرى چېيلەن (ھازىرقى گۇيجۇ ئۆلكىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا) بولۇپ، گۇيجۇ ئۆلكىسىنىڭ كۆپ قىسمى، يۈننەننىڭ شەرقى قىسمى ھەم گۇاڭشىنىڭ شىمالىدىكى بىر قىسىم يەرلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى.

(تۇزىتىلگەن بىر توملۇق «سىيۈەن»، 1068 - بەت).

(4) يۆسۈي (越巂) قەدىمكى ۋىلايەت. م.ب. 111 - يىلى

تەسىس قىلىنغان. ئورنى بۈگۈنكى يۈننەن ئۆلكىسىنىڭ لىجياڭ بىلەن سۈيچياڭ ناھىيىلىرى ئارىلىقىدىكى جىنشاچياڭ دەرياسىنىڭ شەرقى ۋە غەربىدىكى شياڭيۈن، داپاۋ ناھىيىلىرىنىڭ شىمالى، سىچۈەن ئۆلكىسىدىكى مۇلى، شىيەن، گەنلۇ، اپېبو ناھىيىلىرىنىڭ جەنۇبىي تەرەپلىرىگە توغرا كېلىدۇ. مەركەز شەھىرى چيۇڭدۇ (بۈگۈنكى سىچۈەن ئۆلكىسى شىچاڭ ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا). (بىر توملۇق «سىخەي»، 1947 - بەت).

ئېردىق - ئۆستەڭلەر تەزكىرىسى

بۇ دەل ھۇنلارغا جازا يۈرۈشى قىلىش بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. ۋاتقان ۋاقىت بولغاچقا، ئۈنۈم ۋە پايدىنى ئاشۇرۇش توغرىدا خانغا تەكلىپ بەرگۈچىلەر ناھايىتى كۆپ بولغانىدى. چى بەگلىكىدىن يەن نىيەن(1) دېگەن ئادەم خەن ۋۇدىغا: «خۇاڭخې دەرياسى قاراڭغۇ تاغ (كۈنپىلۇن)(2) دىن باشلىنىپ، تۈزلەڭلىك ئارقىلىق بوخەي(3) دېڭىزغا قۇيۇلىدۇ. دېمەك، يەر ۋەزىيىتى جەھەتتە غەربىي شىمال ئېگىز، شەرقىي جەنۇب پەس. خەرىتە ۋە كىتابلاردىكى خاتىرىلەرگە ئاساسەن، ھەقىقىي يەر تۈزۈلۈشىنى كۆزىتىپ، يەر ۋەزىيىتىنىڭ ئېگىز - پەسلىكىنى ئۆلچەپ، خۇاڭخې دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدىكى تاغنى يېرىپ، سۇ ئىنشائاتى ياساپ، دەريانىڭ سۈيىنى ھونلار زېمىنىگە ئاققۇزۇش، ئاندىن شەرققە ئاققۇزۇپ دېڭىزغا قۇيۇلىدىغان قىلىش توغرىسىدا يارلىق بېرىلىشىنى تەكلىپ قىلىمەن. بۇنداق قىلغاندا، گۈەندۇڭدا سۇ ئاپىتى مەڭگۈ يۈز بەرمەيدۇ، شىمالدا ھۇنلارنىڭ قالايمىقان قىلىشىدىن ئەندىشە قىلىشىنىڭمۇ ھاجىتى قالمايدۇ. شۇنىڭدەك دەريا قاشلىرىنى ياساش، ئەسكەرلەرگە ئوزۇق - تۈلۈك توشۇش ئىشلىرى، ھۇنلارنىڭ ھۇجۇم ۋە بۇلاڭ - تالاڭ قىلىپ، ئەسكەر - سەركەردىلىرىمىزنى ئۆلتۈرۈشى، ئۇلارنىڭ جەسەتلىرىنىڭ

داللاردا تاشلىنىپ قېلىنىشى قاتارلىق بالايى ئاپەتلەردىن ساق لانغىلى بولىدۇ. ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە ھۇنلارنىڭ تاجاۋۇزچىلىقىغا قارشى مۇداپىئەگە ھەر دائىم تەييارلىنىپ تۇرغىلى، جەنۇبتىكى يۆلەرنىڭ قالايمىقان قىلىشىدىن ئەنسىرىمەيدىغان بولغىلى بولىدۇ. مانا بۇ جەنۇبتىكى دەريا - ئېقىنلارنىڭ توسالغۇلۇق رول ئوينىشىدىن ئىبارەت پايدىلىق ۋەزىيەتنىڭ بولۇشىدىن بولغان، خۇاڭخې دەرياسىنىڭ ئېقىن يولىنى ھۇنلار زېمىنىدىن ئېلىش قۇرۇلۇشى مۇۋەپپەقىيەتلىك ئورۇندالسا ئەبەدىلىك بەد چوڭ مەنپەئەت قازانغىلى بولىدۇ دەپ تەكلىپ بەردى. خەن ۋۇدى بۇنى ئىنتايىن ئۇلۇغۋار پىلان دەپ قارىدى ۋە يەن نىيەن ناھايىتى چوڭقۇر ئويلاپتۇ. بىراق خۇاڭخې دەرياسىنى دايۋ(4) راۋان قىلغان، دايۋ ئۇزۇن يىللىق مەنپەئەتنى كۆزدە تۇتۇپ، ئىلاھىي ئىرادە بويىچە ئىش كۆرگەن. بۇنى ئۆزگەرتىش تەس دەپ تەستىق سالىدى.

(«خەننامە»، 6 - توم، 1686 - بەت).

(1) يەن نىيەن (延年) چى بەگلىكىدىن. خەن ۋۇدىغا خۇاڭخې دەرياسىنىڭ قىسمىنى ئۆزگەرتىش ھەققىدە تەكلىپ بەرگەن كىشى.

(«خەننامە»، 6 - توم، 1686 - بەت).

(2) قاراڭغۇ تاغ (昆仑) كوئېنلۇن، قۇرۇم تاغلىرىمۇ دەپ يىلىدۇ. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ شەرقىي جەنۇبى ۋە جەنۇبىدىكى تاغ تىزمىسى. ئۇزۇنلۇقى 2700 كىلومېتىر؛ غەربىي قىسمىنىڭ كەڭلىكى 150 كىلومېتىر. شەرقىي قىسمىنىڭ كەڭلىكى 600 كىلومېتىر كېلىدۇ. ئېگىزلىكى دېڭىز يۈزىدىن 7723 مېتىرغىچە (مۇز تاغ چوققىسى) بولۇپ، تاغنىڭ كۆپ يەرلىرى شىزاڭ ئېگىزلىكىدىن 1000—1500 مېتىر ئېگىز؛ شىمالىي يانباغرى قەشقەر تۈزلەڭلىكى ۋە ئۇنىڭ شەرقىدىكى قۇملۇق رايونلاردىن 4500 — 5000 مېتىر ئېگىز. قاراڭغۇ تاغنىڭ شەرق قىسمى چىلىيەن (تىلەن) تاغ تىزمىسىنى

ھاسىل قىلغان. مۇزلۇقلىرىنىڭ مەيدانى 14300 كۋادرات كىلومېتىر كېلىدۇ. كۆپ يەرلىرى قۇرغاق يايلاقلق جايلاردىن ئىبارەت بولۇپ، ئېگىز تاغلىق رايونلىرى سوغۇق چۆللۈك مەنزىرىسىنى ھاسىل قىلىدۇ.

(سوۋېت ئېنسىكلوپېدىيەسى، 739 - بەت).

(3) بوخەي (渤海) مەملىكىتىمىزنىڭ ئىچكى دېڭىزى. لياۋنىڭ، خېبېي، شەندۇڭ، تېيەنجىنلەردىن ئىبارەت ئۈچ ئۆلكە، بىر شەھەرنىڭ ئارىلىقىغا جايلاشقان. شەرقىي لياۋدۇڭ يېرىم ئارىلىنىڭ جەنۇبىدىكى لاۋتېيەشەن تۇمشۇقىدىن شەندۇڭ يېرىم ئارىلىنىڭ شىمال قىرغىقىدىكى پېڭلەي تۇمشۇقى ئارىلىقىدىكى بوخەي بوغۇزى ئارقىلىق سېرىق دېڭىزغا تۇتىشىدۇ. مياۋداۋ توپ ئىبارىلىرى بوغۇزنىڭ ئاغزىغا جايلاشقان. مەيدانى 80000 كۋادرات كىلومېتىر. سۈيىنىڭ ئوتتۇرىچە چوڭقۇرلۇقى تەخمىنەن 20 مېتىر، ساھىلىدا لياۋدۇڭ، بوخەي، لەيجۇدىن ئىبارەت ئۈچ قولتۇق بار. لياۋخې، خەيخې، خۇاڭخې دەريالىرى ئېغىزىنىڭ ئەتراپلىرى تېيىز بولۇپ، راك، قىسقىچ پاقا، سېرىق بېلىق مول چىقىدۇ. قىرغاقلىرىدىن سۈپەتلىك تۇز ئىشلەپ چىقىرىلىدۇ.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 973 - بەت).

(4) دايۋ (大禹) رىۋايەتلەر بويىچە، قەدىمكى قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنىڭ ئاقساقىلى. نامىسى سى، يۈ، شيايۈ، رۇڭيۈ دەپمۇ ئاتىلىدۇ. يەنە بىر رىۋايەتتە ئىسمى ۋېنىمىڭ بولۇپ، گۈەننىڭ ئوغلى. شيا خۇشى قەبىلىسىنىڭ چوڭ ئاقساقىلى شۇن دايۋنى كەلكۈن سۈيىنى تىزگىنلەشكە بۇيرۇيدۇ. ئۇ ئېرىق - ئۆستەڭ چاچتۇرۇپ، دەريا سۇلىرىنى راۋانلاشتۇرىدۇ، دېھقانچىلىقنى تەرەققىي قىلدۇرىدۇ. 13 يىل سۇ تىزگىنلەش جەريانىدا ئىشىكى ئالدىدىن ئۈچ قېتىم ئۆتكەن بولسىمۇ، ئۆيىگە كىرمەيدۇ. كۆرسەتكەن خىزمىتى ئۈچۈن شۇن ئۆلكەدىن كېيىن، قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنىڭ چوڭ ئاقساقىلى بولىدۇ.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 88 - بەت).

خەن (韓) بېگى خەن شىننىڭ تەرجىمىھالى

خەن شىن (韓信) مەرھۇم خەن (韓) بېگى شياڭۋاڭ (1) ئوغلىنىڭ كىچىك ئاغىچىسىدىن بولغان بالىسى بولۇپ، بويى سەككىز گەز بەش ئىلىك ئىدى.

م.ب. 208 - يىلى (چىن سۇلالىسى) (2) نىڭ II خانى يىڭ خۇخەي (3) نىڭ ئىككىنچى يىلى) ئالتىنچى ئايدا، شياڭ لىياڭ (4) چۇ خۇەيۋاڭ (5) نى ھىمايە قىلىپ، چۇ بەگلىكىنىڭ بېگى قىلىپ تىكلىدى. بۇ چاغدا يەن، چى، جاۋ، ۋېي (6) بەگلىكلىرى مەرھۇم بەگلەرنىڭ ئەۋلادلىرىنى ئاللىقاچان بەگ قىلىپ تىكلەپ بولغانىدى. پەقەت خەن بەگلىكىدىلا مەرھۇم بەگلەرنىڭ چوڭ ئاغىچىدىن بولغان ئەۋلادلىرى بولمىغانلىقتىن سابىق خەن بېگىنىڭ كىچىك ئاغىچىسىدىن بولغان ئوغلى خېڭياڭ بېگى خەن چېڭ (韓成) نى بەگ قىلىپ تىكلەپ، خەن بەگلىكىگە قاراشلىق جايلارنى تىنچىتىماقچى بولۇشتى. شۇ يىلى توققۇزىنچى ئايدا شياڭ لىياڭ دىڭتاۋ (7) دىكى جەڭدە ئۆلدى. خەن بېگى خەن چېڭ چۇ خۇەيۋاڭغا تەسلىم بولدى. جانابى لىيۇباڭ ئەسكەرلىرى بىلەن ياڭچېڭ (8) غا ھۇجۇم قىلدى ۋە جاڭ لىياڭ (9) نى خەن بەگلىكىنىڭ ئەمىر زېمىنى (10) نامى بىلەن خەن بەگلىكىنى ئىشغال

قىلىشقا ئەۋەتتى ۋە خەن شىنىنى تېپىۋېلىپ خەن بەگلىكىنىڭ
 سانغۇنى قىلىپ تەيىنلىدى. خەن شىن ئۆز قوشۇنلىرىنى
 ئېلىپ، ليۇباڭ بىلەن بىرلىكتە ۋۇگۇەن قوۋۇقى (11) غا كىر-
 دى. ئۇزۇن ئۆتمەي شياڭ يۇ جانابىي ليۇباڭنى خەن (汉)
 بېگى قىلىپ تەيىنلىدى. خەن شىن ئۇنىڭ بىلەن بىللە خەن
 جۇڭ (12) غا باردى ۋە خەن (汉) بېگى ليۇباڭنى ئاگاھلان-
 دۇرۇپ: «شياڭ يۇ نۇرغۇن سەركەردىلەرنى بەگ قىلىپ
 تەيىنلىدى. يالغۇزلا سىلنى بۇ چەت ياقا يۇرتقا بەگ قىلىپ
 قويدى. بۇ ئەمەلىيەتتە سۈرگۈن قىلغانلىق ئەمەسمۇ؟ قول ئاس-
 تىلىرىدىكى سپاھ - بەگلەرنىڭ ھەممىسى شياۋشەن تېغىنىڭ
 شەرقىدىن، ئۇلار يۇرتىغا بالدۇرراق قايتىشىنى تۆت كۆز
 بىلەن كۈتۈۋاتىدۇ. ئەگەر مۇشۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، شەرققە
 يۈرۈش قىلىدىغان بولساق، شياڭ يۇدىن ھاكىمىيەتنى تارتى-
 ۋالغىنى بولىدۇ» دەپ مەسلىھەت بەردى، خەن (汉) بېگى
 ليۇ باڭ قايتىپ كېلىپ ئۈچ چىن (13) يېرىنى ئىشغال قىلدى
 ۋە خەن شىنى بەگ تەيىنلەشكە ۋەدە قىلىپ، ئاۋۋال ئۇنى
 خەن (韓) بەگلىكىنىڭ ئەمىر لەشكەرلىكى (14) گە تەيىن-
 لىدى، خەن شىن قوشۇنى بىلەن خەن بەگلىكىنىڭ يەرلىرىنى
 ئىشغال قىلىشقا ئاتلاندى. شياڭ يۇ تەيىنلىگەن بەگلەر ئۆز
 بەگلىكلىرىگە باردى. خەن بېگى خەن چىڭ شياڭ يۇ بىلەن
 بىرلىكتە جەڭ قىلىپ، خىزمەت كۆرسەتمىگەچكە، شياڭ يۇ
 ئۇنى ئۆز بەگلىكىگە قايتۇرماي، باشقىدىن راڭ (15) بېگى
 قىلىپ بەگلىدى، كېيىنچە ئۇنى ئۆلتۈردى. شياڭ يۇ خەن
 (汉) بېگى ليۇباڭنىڭ خەن شىنى ئەۋەتىپ، خەن (韓) بەگلى-
 كىنى ئىشغال قىلماقچى بولغانلىقىنى ئاڭلاپ، ئىلگىرى ئۆزى
 ۋۇشىيەن (16) ناھىيىسىنى سەيلى - تاماشا قىلىپ يۈرگەن چاغرىدا
 شۇ يەرنىڭ ھاكىمى بولۇپ تۇرغان چىڭ چاڭ (17) نى خەن
 (韓) بېگى قىلىپ تەيىنلەپ، خەن (汉) ئەسكەرلىرىگە تاقا

بىل تۇرماقچى بولدى.

م.ب. 205 - يىلى (خەن 汉) بېگى ليۇباڭنىڭ ئىككىنچى يىلى) خەن شىن خەن (韩) بەگلىكىنىڭ ئون نەچچە شەھىرىنى ئىشغال قىلدى. خەن 汉) بېگى ليۇباڭ ئۆزى بىۋاسىتە خېنەنگە كەلدى، خەن شىن قوشۇنى بىلەن خەن (韩) بەگلىكى بېگى جياڭ چاڭغا شىددەت بىلەن ھۇجۇم قىلدى. مەغلۇپ بولغان جياڭ چاڭ خەن 汉) بېگى ليۇباڭغا تەسلىم بولدى. خەن بېگى ليۇباڭ خەن شىننى خەن (韩) بېگى قىلىپ تەيىنلىدى. خەن شىن دائىم ئەسكەرلىرى بىلەن خەن 汉) بېگى ليۇباڭغا ئەگىشىپ يۈزۈشلەردە بىللە بولدى. خەن 汉) بېگى ليۇباڭ شىڭياڭ (18) نى قوغداشقا خەن شىن ۋە جۇكې (19) قاتارلىق سەركەردىلەرنى ئەۋەتتى، چۇ (楚) قوشۇنى شىڭياڭنى ئىشغال قىلغاندا، خەن شىن چۇ بېگى شياڭ يۈگە تەسلىم بولدى. ئۇزۇن ئۆتمەي پۇرسىتىنى كەلتۈرۈپ خەن 汉) بارگاھىغا قېچىپ كەلگەن خەن شىننى خەن 汉) بېگى ليۇباڭ يەنە خەن (楚) بېگى قىلىپ تىكلەپ قويدى. ئاخىر ئۇ خەن 汉) بېگى ليۇباڭ بىلەن بىرلىكتە شياڭ يۈنى مەغلۇپ قىلدى.

م.ب. 202 - يىلى (خەن گاۋدىنىڭ بەشىنچى يىلى) ئەتىيازدا، خەن گاۋدى (ليۇباڭ) تەمتەك چۈشۈرۈپ، خەن شىننى يىڭچۈەندە خەن (韩) بېگى قىلىپ تەيىنلىدى.

م.ب. 201 - يىلى (خەن گاۋدىنىڭ ئالتىنچى يىلى) ئەتىيازدا، خەن شىننى قاۋۇل، باتۇر دەپ ھېسابلىغان خەن گاۋدى خەن بەگلىكىنىڭ شىمالىي گۇڭشىيەن (20)، لويانلارغا يېقىن، جەنۇبىي يۈەنشىيەن (21)، يېشىيەن (22) ناھىيىلىرىگە ياندىشىپ تۇرىدۇ. شەرقتە خۇەيپياڭ بەگلىكى بار، بۇلار

مەملىكەت بويىچە خىل ۋە قاۋۇل جەڭچىلەر چىقىدىغان مەشھۇر جايلار دەپ قارىغاچقا، تەييۈەن ۋىلايىتى (23) نى خەن بەگلىكىگە ئۆزگەرتتى ۋە ھۇنلاردىن مۇداپىئە كۆرۈش ئۈچۈن خەن بېگى خەن شىننى ئۇ يەرگە يۆتكىدى. جىنياڭنى خەن بەگلىكىنىڭ مەركىزى قىلدى. خەن بېگى خەن شىن خەن گاۋدىغا مەكتۇپ سۈنۈپ: «خەن بەگلىكىنىڭ شىمالىي تەرىپى چېگرىغا يېقىن بولغاچقا، ھۇنلار پات - پات تاجاۋۇز قىلىپ تۇرىدۇ. جىنياڭ چېگرا - قورۇلدىن يىراقراق. شۇڭا مەركەزنى مايمغا يۆتكەشنى ئىلتىماس قىلىمەن» دەپ مۇراجىئەت قىلىپ ۋىدى، خەن گاۋدى ئۇنىڭ ئىلتىماسىغا قوشۇلدى.

شۇ يىلى كۈزدە ھۇن ھۆكۈمدارى باتۇر تەڭرىقۇت كەڭ كۆلەمدە خەن سۇلالىسى چېگرىسىغا بېسىپ كىرىپ، خەن بېگى خەن شىننى مۇھاسىرىگە ئېلىپ «ھۇجۇم قىلىۋېدى، خەن شىن ھۇن تەڭرىقۇتىغا كەينى - كەينىدىن ئەلچى ئەۋەتىپ يارىب - شىننى تەلەپ قىلدى. خەن گاۋدى، خەن بېگى خەن شىنگە ئەسكىرىي ياردەم بەرمەكچى بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ ھونلارغا بىرقانچە قېتىم ئۆز ئالدىغا ئەلچى ئەۋەتكەنلىكىگە قاراپ، ئۇنى ئالىكوڭۇل بولۇپ قالدىمىكىن دەپ گۇمانلاندى ۋە خەن بېگى خەن شىنگە تەنبە مەكتۇپى يېزىپ: «پەقەت ئۆلۈمنىلا ئويلىغان سانغۇننى باتۇر دېگىلى بولمايدۇ. پەقەت ئۆزىنىڭلا جېنىنى ئويلىغان ئادەم سەركەردە بولالمايدۇ. سىز شۇ ئىقتىدارىڭىز بىلەن ھۇنلارنىڭ بۇ قېتىم مايمغا قىلغان ھۇجۇمىغا تاقابىل تۇرالمايتتىڭىزمۇ؟ گەرچە سىز خەتەرلىك ئەھۋالدا تۇرۇۋاتقان بولسىڭىزمۇ، پەقەت سادىق بولسىڭىزلا، ۋەتەننى مۇنقەرزلىكتىن قۇتۇلدۇرۇپ قالالايتتىڭىز! سىزدىن مانا مۇشۇ ئىككى نەرسىنى تەلەپ قىلىمەن» دېدى. خەن بېگى خەن شىن خەن گاۋدىنىڭ بۇ مەكتۇپىنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن، كالىسى كېتىشتىن قورقۇپ، ھۇنلار بىلەن كېلىشىم تۈزۈپ

بىرلىكتە خەن سۇلالىسىگە ھۇجۇم تىلىدى ۋە ھۇنلارغا مايىسى شەخىرىنى ئۆتۈنۈپ بېرىپ تەسلىم بولدى. يەنە قوشۇنى بىلەن تەييۈەنگە ھۇجۇم قىلدى.

م.ب. 201 - يىلى (خەن گاۋدىنىڭ يەتتىنچى يىلى) قىشتا، خەن گاۋدى ئۆزى يۈرۈش قىلىپ، تۇڭددا خەن شىنىنى مەغلۇپ قىلدى ۋە ئۇنىڭ چوڭ سەركەردىسى ۋاڭ شىنىنى ئۆلتۈردى. خەن شىن ھۇنلار تەرەپكە قېچىپ كەتتى. ئۇنىڭ چوڭ سەركەردىلىرىدىن بەيتۇ(24) لۇق مەن چىيۇچىن بىلەن ۋاڭ خۇاڭلار يەنە ئالتە بەگلىك(25) دەۋرىدىكى جاۋ بېگىنىڭ پۇشتى جاۋلىنى بەگ قىلىپ تىمكىلدى ۋە خەن شىنىنىڭ چېچىلىپ كەتكەن ئەسكەرلىرىنى توپلاپ، خەن شىنى ۋە باتۇر تەڭرىقۇتلار بىلەن بىرلىكتە مەسلىمەتلىشىپ خەن ئەسكەرلىرىگە ھۇجۇم قىلدى. ھۇن ھۆكۈمدارى باتۇر تەڭرىقۇت ئوڭ ۋە سول قول بىلىمىخانىنى ئون نەچچە مىڭ چەۋەنداز بىلەن ئەۋەتىپ، ۋاڭ خۇاڭ قاتارلىقلارنىڭ قوشۇنى بىلەن بىرلىكتە گۇاڭۋۇ(26) نىڭ جەنۇبىدا تۇرغۇزدى. جىنياڭغا بېرىپ خەن قوشۇنى بىلەن جەڭ قىلدى. خەن قوشۇنى ئۇلارنى قاتتىق مەغلۇپ قىلىپ، لىشى(27) دېگەن جايغىچە قوغلاپ باردى ۋە يەنە مەغلۇپ قىلدى. ھۇنلار ئەسكەرلىرىنى قايتىدىن لىشىغا ئەۋەتىپ، شىمالغا توپلىدى. خەن قوشۇنى ھۇنلارغا جەڭ ھارۋىلىرى، چەۋەندازلار بىلەن ھۇجۇم قىلدى. ھۇنلار مەغلۇپ بولۇپ ئارقىغا چېكىنىۋەردى. غەلىبىدىن پايدىلانغان خەن قوشۇنى شىمالغا قوغلاپ يۈرۈپ زەربە بەردى. باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ دەپىگە(28) دا ئىكەنلىكى ئاڭلاندى. جىنياڭدا تۇرۇۋاتقان خەن گادىنىڭ ئەۋەتكەن چارلىغۇچىلىرى قايتىپ كېلىپ: «ھۇجۇم قىلىشقا بولىدۇ» دەپ مەلۇم قىلدى. شۇنىڭ بىلەن خەن گاۋدى پىڭچېڭ شەھىرىگە بېرىپ، بەيدېڭ(29) تېغىغا چىقتى. ھۇن چەۋەندازلىرى خەن گاۋدىنى قورشىۋالدى.

خەن گاۋدى تەڭرىقۇتنىڭ ئالچىسى (خانشى) غا ئادەم ئەۋەت-
 تىپ كۆپ سوۋغا - سالام تەقدىم قىلدى. تەڭرىقۇتنىڭ ئال-
 چىسى باتۇر تەڭرىقۇتقا: «بۈگۈن خەنلىكلەرنىڭ زېمىنىگە
 ئىگە بولغان تەقدىردىمۇ بەرىبىر ئۇ يەردە تۇرالمايمىز. ئۇ-
 نىڭ ئۈستىگە ئىككى ئەلنىڭ ھۆكۈمدارلىرى بىر - بىرىنى
 قىيىن ئەھۋالغا چۈشۈرۈپ قويماسلىقى كېرەك» دەپ مەسلىھەت
 بەردى. يەتتە كۈندىن كېيىن ھۇن چەۋەندازلىرى ئاستا -
 ئاستا چېكىنىپ يەتتى. يەر - جاھاننى قويۇق تۇمان قاپلاپ
 كەتكەچكە، خەن گاۋدىنىڭ ئادەم ئەۋەتتىپ چارلاش ئېلىپ
 بېرىۋاتقانلىقىنى ھۇنلار سەزمىدى. ھىما تېغى قوشبېشى (30)
 چېن پىڭ خەن گاۋدىغا تەكلىپ بېرىپ: «ھۇن ئەسكەرلىرى
 ھېلىمۇ ناھايىتى كۈچلۈك، ئۇلارغا سەل قاراشقا بولمايدۇ.
 ئەسكەرلىرىمىزگە بۇيرۇق چۈشۈرسە، ھەممەيلەن ئوقيانى
 دۈشمەنگە قارىتىپ ئىككىدىن بەتلەپ ماڭسۇن.
 شۇنىڭ بىلەن ئاستا - ئاستا قورشاش دىن چىقىپ كېتىمىز.
 بۇنىڭدا دۈشمەن ئاسانلىقچە بىزگە چېقىلالمايدۇ» دەپ مەسلى-
 ھەت بەردى. شۇنداق قىلىپ، خەن گاۋدى قورشاش دىن چىقىپ
 پىڭچېڭ شەھىرىگە كىردى. خەن سۇلالىسىنىڭ ياردەمچى قو-
 شۇنلىرىمۇ يېتىپ كەلدى. قورشاش دىن بوشاتقان ھۇن چەۋەنداز-
 لىرى تامامەن چېكىندى، خەن تەرەپمۇ قوشۇنلىرىنى يىغىپ
 قايتتى.

خەن شىن ھون ئەسكەرلىرىنى باشلاپ چېگرا - قورۇل-
 لارغا ھۇجۇم قىلىپ تۇردى ۋە ۋاڭ خۇاڭ قاتارلىقلارنى ئەۋە-
 تىپ، چېن شى (31) نى خەن سۇلالىسىگە قارشى تۇرۇشقا
 ئۈندىدى. م.ب. 196 - يىلى (خەن گاۋدىنىڭ 11 - يىلى)
 ئەتىيازدا، خەن شىن يەنە بىر قېتىم ھۇن چەۋەندازلىرى
 بىلەن بىرلىكتە سەنخې ناھىيىسىگە كىردى. خەن گاۋدى
 سانغۇن سەي ۋۇنى ئەۋەتىپ، ئۇنىڭغا جازا يۈرۈشى قىلدى.

سانغۇن سەي ۋۇ خەن شىنغا مەكتۇپ يېزىپ: «خان ئالىيلىرىنى
 نىڭ قارنى - كۆكسى كەڭ ۋە رەھىمدىل. بەگلەر ئىچىدە
 بەزىلەر ئاسىيلىق قىلىپ قېچىپ كەتكەن بولسىمۇ، قايتىپ
 كەلگەندىن كېيىن ھەممىسىنىڭ بۇرۇنقى نام - ئەمەللىرىنى
 ئەسلىگە كەلتۈردى، جازاغا تارتىمىدى. بەگ جانابارى بۇنى
 ئۆزلىرى بىلىدىلا. ھازىر بەگ جانابلىرى ئۇرۇشتا مەغلۇپ
 بولۇپ، ھۇنلار تەرەپكە ئۆتۈپ كەتتىلە، بۇ ھېچقانچە چوڭ
 گۇناھ ئەمەس، ھېلىمۇ قايتىپ كەلسە بولىدۇ» دېدى. خەن
 شىن جاۋاب مەكتۇپىنى يېزىپ: «خان ئالىيلىرى مېنى ئاددىي
 پۇقرالىقتىن ئۆستۈرگەن. بۇ مەن ئۈچۈن بىر بەخت ئىدى.
 لېكىن شىڭياڭدىكى جەڭدە مەن خان ئالىيلىرىغا جان پىدا-
 لىق بىلەن جاۋاب قىلماي، ئەكسىچە شياڭ يۇنىڭ قولغا
 چۈشۈپ كەتتىم. بۇ بىر جىنايىتىم؛ ھۇنلار مايمغا ھۇجۇم قىل-
 غاندا، مەن قاتتىق مۇداپىئە قىلالماي شەھەرنى ھونلارغا ئۆ-
 تۈنۈپ تەسلىم بولدۇم. بۇ ئىككىنچى جىنايىتىم؛ ھازىر ئاسىيغا
 ئايلىنىپ ئەسكەرلىرىم بىلەن سانغۇن ئالىيلىرىغا قارشى ھەل
 قىلغۇچ جەڭ قىلماقچىمەن. بۇ ئۈچىنچى جىنايىتىم. ئۆز ۋاق-
 تىدا ۋېن جۇڭ(32)، فەن لى(33) لەرنىڭ ھېچقانداق
 جىنايىتى يوق ئىكەن. لېكىن بىرى ئۆلۈۋاپتۇ، بىرى قېچىپتۇ.
 ھازىر مېنىڭ ئۈچ چوڭ جىنايىتىم بولسىمۇ يەنىلا ياشىغۇم
 كېلىدۇ. ۋۇ زىشۇ(34) نىڭ ۋۇ بەگلىكى(35) دە ئۆلتۈرۈلۈشمۇ
 مۇشۇنداق خام - خىيال سەۋەبىدىن بولغانىدى. مەن ھازىر
 تاغ - جىلغىلاردا قاچقۇن بولۇپ، يات قوۋملارغا يېلىنىپ -
 يالۋۇرۇپ كۈن كەچۈرۈۋاتىمەن. مەن خەن دىيارىغا قايتىشنى
 خالايمەن. بۇ خۇددى پالەچ ئادەم ئورنىدىن تۇرۇپ مېڭىشقا،
 قارىغۇ ئادەم كۆزى ئېچىلىپ يەر - جاھاننى كۆرۈشكە ئىنتىزار
 بولغاندەك بىر ئىش. لېكىن ئەمەلىيەتتە بۇنداق قىلىش
 مۇمكىن ئەمەس» دېدى ۋە سانغۇن سەي ۋۇ بىلەن ئۇرۇش

قىلدى. سانغۇن سەي ۋۇ سەنخېنى ئىشغال قىلىپ، شەھەر ئاھالىسىنى قىرغىن قىلىپ، خەن شىنىنىڭ كالىسىنى ئالدى. خەن بېگى ھۇنلار تەرەپكە قېچىپ ئۆتكەندە بەگزاڭسىمۇ بىللە كەتكەنىدى. تۇيداڭ (36) شەھىرىگە بارغاندا، خەن شىنىنىڭ خوتۇنى بىر ئوغۇل تۇغدى، ئۇنىڭغا خەن تۇيداڭ دەپ ئات قويۇلدى. بەگزاڭنىڭ خوتۇنىمۇ بىر ئوغۇل تۇغدى. ئۇنىڭغا خەن يىڭ دەپ ئات قويۇلدى. خەن ۋېنىدى دەۋرىگە كەلگەندە، خەن تۇيداڭ بىلەن خەن يىڭ ئۆز ئادەملىرىنى باشلاپ كېلىپ خەن سۇلالىسىگە تەسلىم بولدى. خەن ۋېنىدى خەن تۇيداڭنى گۇڭگاۋغا، خەن يىڭنى شياڭچېڭغا بەگ قىلىپ تەيىنلىدى. ۋۇ، چۇ قاتارلىق يەتتە بەگلىك ئىسىبانىنى بېسىقتۇرۇشتا سانغۇنلار ئىچىدە گۇڭگاۋ بېگى خەن تۇيداڭ بىرىنچى دەرىجىلىك خىزمەت كۆرسەتكەچكە، ئۇنۋانى بالىسىغا، نەۋرىسىگە مىراس بولۇپ قالدى. نەۋرىسىدىن ئەۋلاد قالمىغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنۋان ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. خەن يىڭنىڭ نەۋرىسى ھۈرمەتسىزلىك خاتالىقى ئۆتكۈزگەنلىكتىن بەگلىك مەرتىۋىسىدىن مەھرۇم بولدى.

خەن تۇيداڭنىڭ كىچىك ئاغىچا كېلىنىدىن بولغان نەۋرىسى خەن يەن خەن ۋۇدىنىڭ ئىملىتىپا تىسىغا سازاۋەر بولۇپ، ئەينى ۋاقىتتا ناھايىتى چوڭ شۆھرەتكە ئېرىشكەنىدى. خەن يەن نىڭ ئىنىسى خەن يۇ چىرىكىچى ۋەزىپىسىدە ھونلارغا ھۇجۇم قىلىپ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن لۇڭمېي بېگىلىكىگە كۆتۈرۈلگەن بولسىمۇ، كېيىن ئۇ خانغا نەزىر - چىراق ئۈچۈن تاپشۇرۇلمىدىغان ئالتۇننى ساپ بەرمىگەنلىكى ئۈچۈن بەگلىك مەرتىۋىسىدىن مەھرۇم بولدى. ئۇزۇن ئۆتمەي يەنە مىرزا (37) سالاھىيىتى بىلەن سۇ كەچكىچى سانغۇن (38) بولۇپ تەيىنلەندى ۋە ئەسكەرلىرى بىلەن شەرقىي يۇلەردە (39) گە ھۇجۇم قىلدى ۋە ئۇلارنى تارمار قىلىپ،

ئەندازە (40) بېگى بولدى. م.ب. 104 - 101 - يىللىرى
 (خەن ۋۇدىنىڭ تەيچۇ دەۋرى) گېزەكچى سانغۇن (41) بى-
 لۇپ ۋۇيۇن ۋىلايىتى سىرتىدىكى قەلئەلەرنى ساقلىدى.
 كېيىن پايتەختكە يۆتكىلىپ، قوۋۇقچىباشى بولدى. ئۇ ۋە-
 لىئەھ ئوردىسىدا يەر ئاستىغا كۆمۈپ قويۇلغان
 ياغاچ قورچاقنى كولاۋاتقاندا، ۋەلئەھ لىۋجۇ (42) تەرىپ-
 دىن ئۆلتۈرۈلدى. ئوغلى خەن شىڭ ئۇنىڭ بەگلىك ئۇنۋان-
 نىغا ۋارىسلىق قىلدى. كېيىن داخانلىق جىنايىتى ئۈچۈن
 ئۆلتۈرۈلدى. خەن ۋۇدى: «گېزەكچى سانغۇن خەن يۆ دۆلەتنىڭ
 چوڭ ئىشلىرى بىلەن ئۆلدى. ئۇ سادىق ئادەم ئىدى. ھازىر
 گەرچە داخانلىق جىنايىتى بىلەن ئۆلتۈرۈلگەن بولسىمۇ،
 لېكىن خەن يۆنىڭ دۆلەت ئىشلىرى يولىدا ئۆلگەنلىكىگە تەزىيە
 بىلىدۈرۈش يۈزىسىدىن خەن شىڭنىڭ قېرىنداش ۋە ئۇرۇق -
 تۇغقان جەمەتلىرى ئىچىدىكى جاۋابكارلىققا تارتىلىشقا تېگىش-
 لىكلىرى بىردەك كەچۈرۈم قىلىنىدۇ» دېدى. شۇڭا خەن شىڭ
 نىڭ ئىنىسى خەن زېڭ يەنە لۇڭمېي بېگى بولدى. خەن زېڭ
 ياش چېغىدا نۆكەر بەگ، مەھرەمبەگ، كېڭەش بېگى قاتار-
 لىق مەنەسەپلەردە بولدى. خەن جاۋدى دەۋرىگە كەلگەندە،
 ئۆسۈپ تۇرۇش ۋە سانغۇن بولۇپ، ئۇلۇغ سانغۇن خوگۋاڭ
 بىلەن كېڭىشىپ، خەن شۈەندىنى ھىمايە قىلىپ خان قىلىپ
 تىكلىدى. شۇڭا ئۇنىڭغا 1000 ئۆيلۈك يەر سۇيۇرغال قى-
 لىندى. م.ب. 72 - يىلى (خەن شۈەندى بېنشىنىڭ ئىككىنچى
 يىلى) بەش سانغۇن (43) ئەسكەرلىرى بىلەن بەش
 يولغا بۆلۈنۈپ ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتىلدى. خەن زېڭ
 30 مىڭ كىشىلىك چەۋەنداز بىلەن يۈنجۇڭ ۋىلايىتىدىن
 ھۇجۇم قىلدى ۋە 100 دىن ئوشۇق دۈشمەننىڭ كاللىسىنى
 ئېلىپ، بەلگىلەنگەن مۇددەت توشۇپ قاغىغانلىقتىن قايت-
 ىپ كەلدى.

مەھبەت-61 - يىلى (خەن شۈەندى شېنجۇنىڭ بىرىنچى يىلى)
جاڭ ئەنشى(44) نىڭ ئورنىغا باش ئەمىرلەشكەر سالاھى
يىتى بىلەن ھارۋا ئاتلىقلار سانغۇنى بولۇپ، ئاساسەن دىۋان
بېگىلىك(45) ۋەزىپىسىنى ئۆتىدى.

خەن زېڭ ئاتا - بوۋىلىرىدىن تارتىپ ئېسىلزا دە بو-
لۇپ، ياش چېغىدىنلا سادىق ئەمەلدار ئىدى. ئۈچ خان (46)
غا خىزمەت قىلىپ، ئوردىدا ھۈرمەتكە سازاۋەر بولدى. ئۇ
كەڭ قورساق بولۇپ، كىشىلەرگە سىلىق مۇئامىلە قىلاتتى،
ئۆزىنىڭ ئەخلاق - دىيانىتىنى ساقلايتتى، يۇقىرى - تۆۋەنگە
قارىتا مۇلايىم، كەمتەر ئىدى. ھېچقاچان خاننىڭ ئىرادىسىگە
خىلاپ ئىش قىلمايتتى. ئۇ مانا شۇنداق ئۆزىنى قوغداپ،
خاننىڭ ئىشەنچىسىنى كۈچەيتتى. لېكىن ھېچقانداق بىرەر
يېڭىلىق ياراتمىدى. م.ب. 56 - يىلى(خەن شۈەندى ۋۇفېڭنىڭ
ئىككىنچى يىلى) خەن زېڭ كېسەل بولۇپ ئۆلدى. ئوردا
تەرىپىدىن ئۇنىڭغا ئەمىنىيەت بېگى دەپ پەخىرىي ئۇنۋان
بېرىلدى. ئوغلى خەن باۋ ۋارىسلىق قىلدى. خەن باۋ ئۆلگەندە
دىن كېيىن بالىسى بولمىغاچقا، ئۇنۋان ئەمەلدىن قالدۇ-
رۇلدى. خەن چېڭدى دەۋرىدە تۆھپىسى بار ئەمەلدارلارنىڭ
ئەۋلادلىرىغا ئۇنۋان بېرىلگەچكە، خەن زېڭنىڭ ئاكىسىنىڭ
ئوغلى خەن سېنغا لۇڭئې بېگىلىكى بېرىلدى. خەن سېن كې-
سەل بولۇپ ئۆلگەندىن كېيىن ئوغلى خەن چىڭگۇڭ ئۇنىڭ
ئورنىغا ۋارىسلىق قىلدى. ۋاڭ ماڭ مەغلۇبىيەتكە ئۇچراپ
ھالاك بولغاندىن كېيىن، ئۇنۋانى ئەمەلدىن قىلىپ، مائاشى
توختىتىلدى.

«خەننامە»، 7 - توم، 1852 - 1857 - بەتلەر).

(1) خەن شياڭۋاڭ (韩襄王، ؟ - م.ب. 296) يېغىلىق
دەۋرىدىكى خەن بەگلىكىنىڭ شۈەنخۇيۋاڭنىڭ ئوغلى، خەن (韩)

بەگلىكىنىڭ 13 - ئەۋلاد ھۆكۈمدارى. م.ب. 311 - يىلىدىن م.ب. 296 - يىلىغىچە 16 يىل سەلتەنەت سۈردى.

(«چۇڭگو كىشى ئىسىملىرى قامۇسى»، 1708 - بەت).

(2) چىن سۇلالىسى (秦朝) ئېلىمىز تارىخىدا تۇنجى مۇستەبىت ھوقۇق مەركەزگە مەركەزلەشكەن فېئودال سۇلالە. م.ب. 221 - يىلى چىن بەگلىكىنىڭ بېگى چىڭ ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكىنى بىرلەشتۈرۈپ، ئۆزىنى سىخۇاڭدى (چىن سىخۇاڭ) دەپ ئاتىدى، شېنجاڭنى پايتەخت قىلدى. تېخىمۇ ئىلگىرىلەپ شەرقىي جەنۇب، غەربىي جەنۇبتىكى رايونلارنى بىرلەشتۈردى. تېرىستوربىسى شەرق ۋە جەنۇبتا دېڭىزغا تۇتىشىپ، غەربتە ھازىرقى گەنسۇ، سىچۈەن ئۆلكىلىرىگە، غەربىي تەرىپى جەنۇبىي يۈننەن، گۇاڭشى ئۆلكىلىرىگە، شىمالىي تەرىپى چۇڭخاي تاغلىرىغا، شەرقىي شىمالىي ياۋ-دۇڭغا سوزۇلاتتى. ئەلنىڭ بىرلىكىنى قوغداشقا، مەركىزىي ھاكىمىيەتنى مۇستەھكەملەشكە پايدىلىق نۇرغۇن سىياسەت - تەدبىر-لەرنى ئىجرا قىلغان بولسىمۇ، باج - ئالۋاننىڭ ئېغىرلىقى، زوراۋانلىق تۈپەيلى پومېشچىكلار بىلەن دېھقانلارنىڭ زىددىيىتى كۆپىيىپ كەتتى. نەتىجىدە م.ب. 209 - يىلى (چىن II خانىنىڭ تۇنجى يىلى) چىن شېڭ، ۋۇگۇاڭلار باشچىلىقىدىكى دېھقانلار قوزغىلىڭى بولدى. م.ب. 206 - يىلى ليۇباڭ رەھبەرلىكىدىكى قوشۇن تەرىپىدىن ئاغدۇرۇلدى. ئىككى نەپەر خان 15 يىل سەلتەنەت سۈردى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 1612 - بەت).

(3) چىن سىخۇاڭ II (秦二世) م.ب. 230 - 207 (ئىسمى خۇخەي چىن سۇلالىسىنىڭ ئىككىنچى خانى، م.ب. 210 - يىلىدىن م.ب. 207 - يىلىغىچە سەلتەنەت سۈردى. ھاكىمىيىتى دەۋرىدە ئېفاڭگۇڭ سارىيى بىلەن خانلىق پەيتۇنى ماڭمىدىغان يولنىڭ قۇرۇلۇشىنى داۋاملاشتۇردى. باج - ئالۋان، ھاشار چىن سىخۇاڭ دەۋرىدىكىدىن تېخىمۇ ئېغىرلىشىپ كەتتى. ئۇزۇن

ئۆتمەي چېن شېڭ، ۋۇگۇاڭلار باشچىلىقىدىكى دېھقانلار قوزغىلىڭى كۆتۈرۈلدى. ئاخىرىدا ھاكىمىيەتنى چاڭگىلىغا ئېلىۋالغان ئاغۋات جاۋگاۋنىڭ زورلىشى بىلەن ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالدى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 1613 - بەت).

(4) شياڭ لياڭ (项梁، م.ب.؟ - 208) چېن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى دەۋرىدىكى قوزغىلاڭ كۆتۈرگەن دېھقانلار قوشۇنىنىڭ رەھبىرى. شياشياڭ (ھازىرقى جياڭسۇ ئۆلكىسىدىكى سۇچيەننىڭ غەربىي جەنۇبى) لىق. چۇ بەگلىكىنىڭ ئېسىل زادىلىرىدىن. شياڭ يەننىڭ ئوغلى. م.ب. 209 - يىلى (چېن II خانىنىڭ تۇنجى يىلى) چېن شېڭ قوزغىلاڭ قىلغاندىن كېيىن، ئۇ. جى يەنى شياڭ يۈ بىلەن چېن سۇلالىسىنىڭ خۇيچى ۋالىيى يىن تۇڭنى ئۆلتۈرۈپ، ۋۇ (خۇيچى ۋىلايىتىنىڭ مەركىزى، ھازىرقى سۇجۇ) شەھىرىدە قوزغىلاڭ قىلدى. ئۇنىڭ 8000 ئەسكىرى بار ئىدى. چېن شېڭ مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، چېن سەركەردىسى چاڭ خەننى يەڭدى. دۈشمەننى سەل چاڭلىغا چىققا، دىڭتاۋ (ھا- زىرقى شەندۇڭ دىڭتاۋنىڭ غەربىي شىمالىدا) دىكى جەڭدە ئۆلتۈرۈلدى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 510 - بەت).

(5) چۇ خۇەيۋاڭ (楚怀王، م.ب.؟ - 205) چېن سۇ- لالىسىنىڭ ئاخىرىدىكى شياڭ لياڭ قوزغىلىڭىدىن كېيىن تەختكە چىقىرىلغان چۇ بېگى خۇەيۋاڭ بولۇپ، ھامىلىسى شىۋوڭ، ئىسمى شىن. يېغىلىق دەۋرىدىكى چۇ بېگى خۇەيۋاڭنىڭ نەۋرىسى. چۇ بەگلىكى مۇنقەرز بولغاندىن كېيىن شىۋوڭ شىن خەلق ئارىسىدا پادىچىلىق قىلدى. م.ب. 209 - يىلى قوزغىلاڭچى قوشۇنلارنى باشلاپ، دەريادىن ئۆتۈپ، غەربكە ئىلگىرىلىگەن شياڭ لياڭ چېن شېڭنىڭ قۇربان بولغانلىقىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن فەن زېڭ نىڭ پىلانىنى قوبۇل قىلدى، شىۋوڭ شىننى چۇ بەگلىكىنىڭ تەختىگە چىقاردى. شۈتەي (ھازىر جياڭسۇ ئۆلكىسىدىكى شۈيىنىڭ

شەرقىي شىمالى) نى مەركەز قىلدى. شياڭ لياڭ ئۇرۇشتا ئۆلگەن دىن كېيىن، چۈبېگى خۇەيۋاڭ پۇرسەتنى چىڭ تۇتۇپ پېڭجىڭ (ھازىرقى جياڭسۇ ئۆلكىسىدىكى شۇجۇ) غا بېرىپ، شياڭ يۈ، لۇچىنلەرنىڭ ھەربىي ھوقۇقىنى تارتىۋالدى. سۇڭ يىنى ئالىي سانسۇن قىلدى. كېيىن شياڭ يۈ سۇڭ يىنى ئۆلتۈرۈپ، ھەربىي ھوقۇقىنى قايتۇرۇۋالدى. م.ب. 206 - يىلى شياڭ يۈ ئۆزى غەربىي چۈبەگلىكىنىڭ ئاتا بېگى بولۇۋالدى - دە، كۆرۈنۈشتە خۇەيۋاڭغا ئادىل خان دەپ ھۆرمەت بىلدۈرگەن بولسىمۇ، ئۇنى چاڭشاغا كۆچۈشكە مەجبۇر قىلدى. شياڭ يۈدىن يوشۇرۇن بۇيرۇق ئالغان بىك يۇ ئارقىدىن چىنشىيەن (ھازىر خەنەنگە قارايدۇ) ناھىيىسىگە قوغلاپ بېرىپ، خۇەيۋاڭنى ئۆلتۈردى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 1809 - بەت).
 (6) ۋېي بەگلىكى (魏国) يېغىلىق دەۋرىدىكى يەتتە كۈچلۈك بەگلىكنىڭ بىرى. بەگلىكنىڭ قۇرغۇچىسى ۋېي سى (ۋېي ۋېنخۇ). ئۇ جاۋجى (جاۋ لېنخۇ)، خەن چىيەن (خەن جىنخۇ) لار بىلەن بىرگە جىن بەگلىكىنىڭ زېمىنىنى بۆلۈشۈۋېلىپ، بەگلىك قۇردى. مەركىزى ئەينى (بۈگۈنكى سەنشى ئۆلكىسى شياشەن ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا). ۋېي ۋېنخۇ (ۋېي سى) لى كۆي (م.ب. 455 - 395، يېغىلىق دەۋرىدىكى قانۇنچى) نى خىزمەتكە سېلىپ ئىسلاھات يۈرگۈزگەنلىكتىن، ۋېي بەگلىكى يېغىلىق دەۋرىنىڭ دەسلەپكى چاغلىرىدىكى كۈچلۈك بەگلىك بولۇپ قالدى. ئۇ غەربتە چىن بەگلىكىنىڭ خېشى رايونىنى تارتىۋالدى، شىمالدا جۇڭشەن بەگلىكىنى يوقاتتى، جەنۇبتا چۈبەگلىكىنى يېڭىپ، دالياڭ (بۈگۈنكى خېنەن ئۆلكىسىدىكى كەيفېڭ شەھىرى) قاتارلىق جايلارنى ئىشغال قىلدى. ۋېي خۇيۋاڭ بەگلىك مەركىزىنى دالياڭغا يۆتكىدى. شۇ سەۋەبلىك ۋېي بەگلىكى «لياڭ بەگلىكى» دەپمۇ ئاتالدى. م.ب. 344 - يىلى ۋېي خۇيۋاڭ پاڭزى دېگەن يەردە يىغىن چاقىرىپ، ئۆزىنى «ۋاڭ» دەپ ئېلان قىلدى.

مالىڭ ئۇرۇشىدا يېڭىلەنگەندىن كېيىن، بەگلىك قايتا روناق تاپقان. شۇنىڭدىن كېيىن زېمىنىنى چىن بەگلىكى بىرلەپ - بىرلەپ ئىگىلىۋالدى. م.ب. 225 - يىلى چىن بەگلىكى تەرىپىدىن پۈتۈنلەپ يوقىتىلدى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 2035 - بەت).

(7) دىڭتاۋ (定陶) ناھىيە، بەگلىك، چىن سۇلالىسى دەۋرىدە قۇرۇلغان. خەن سۇلالىسى دەۋرىدە بەگلىك بولۇپ، دىڭ تاۋ بەگلىكىنىڭ مەركەز شەھىرى قىلىندى. قەدىمكى شەھەر ئورنى ھازىرقى شەندۇڭ ئۆلكىسى دىڭتاۋ ناھىيىسىنىڭ تۆت چا - قىرىم غەربىي شىمالىدا.

«چۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر ناملىرى قامۇسى»،

453 - بەت).

(8) ياڭچېڭ (阳城) قەدىمكى ناھىيە. ئەمىنىيە دەۋرىدىكى چېڭ بەگلىكىنىڭ شەھىرى بولۇپ، چىن سۇلالىسى ناھىيە تەسىس قىلدى. شەھىرىنىڭ ئورنى بۈگۈنكى خېنەن ئۆلكىسى دېڭفېڭنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى گاۋچېڭ بازىرى ئىدى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 409 - بەت).

(9) جاڭ لياڭ (张良، م.ب.؟ - 186) چېڭفۇ (ئەنخۇيدا)

لۇق. بوۋىسى بىلەن دادىسى خەن (韓) بەگلىكىنىڭ ۋەزىرلىرى ئىدى. چىن سىخۇاڭ خەن بەگلىكىنى مۇنقەرز قىلغاندىن كېيىن جاڭ لياڭ خەن بەگلىكىنى قايتا تىكلەش مەقسىتىدە، پىدائىيلار بىلەن تونۇشۇپ بولاشقا دېگەن جايدا، چىن سىخۇاڭغا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلغان بولسىمۇ، ئەمەلگە ئاشماي قالغاچقا، شيا پى (جياڭسۇدا) غا قېچىپ بېرىۋالدى، خۇاڭ شىگۇڭ دېگەن زاتقا يولۇقۇپ قېلىپ، ئۇنىڭدىن «تەيگۇڭ (اۋشاڭ) ھەربىي تەدبىرلىرى» گە ئىگە بولدى. چىن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە توپى بىلەن لىۋياڭغا قوشۇلدى ۋە مۇھىم مۇشاۋۇرى بولۇپ قالدۇ. چۈ - خەن (汉) بەگلىكى ئۇرۇشلىرى مەزگىلىدە

يىڭ بۇ، پېڭ يۆلەر بىلەن بىرلىشىپ، خەن شىنىنى مۇھىم ئىشقا قويۇش قاتارلىق تەدبىرلەرنى، يەنە شياڭ يۆڭگە قوغلاپ زەربە بېرىشنى، چۇ بەگلىكى قوشۇنىنى تارمار قىلىشنى تەشەببۇس قىلدى. بۇ پىلان - تەدبىرلەرنى ليۇباڭ قوبۇل قىلدى. خەن سۇلالىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن ليۇ زېمىنىغا بەگ بولدى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 1084 - بەت).

(10) ئەمرى زېمىن (司徒) ئەمەل. غەربىي جۇ سۇلالىسى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان، تەلىم - تەربىيە ۋە ئاقتاش ئىشلىرىغا مەسئۇل بەگ بولۇپ، ئالتە ۋەزىردىن بىرى ئىدى.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن»، 1 - توم، 465 - بەت).

(11) ۋۇگۇەن (武关) قرۇق. يېغىلىق دەۋرىدىكى چىن بەگلىكى تەرىپىدىن قۇرۇلغان. ئورنى شەنشى ئۆلكىسىدىكى دەن فېڭنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، قەدىمكى ئورنى ھازىرقى قوۋۇقنىڭ جەنۇبىدىكى دەنچياڭنىڭ يۇقىرىسىدا بولۇپ، تاڭ سۇلالىسىدىن كېيىن ھازىرقى جايغا يۆتكەلگەن.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 717 - بەت).

(12) خەنجۇڭ (汉中) قەدىمكى ۋىلايەت. م.ب. 312 - يىلى چىن خۇيۋاڭ تەرىپىدىن تەسىس قىلىنىپ، دەريا نامى بىلەن ئاتالغان. ۋىلايەت مەركىزى نەنجىڭ. ئورنى ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسىدىكى خەنجۇڭنىڭ شەرقىدە.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 885 - بەت).

(13) ئۈچ چىن يېرى (三秦) چىن سۇلالىسى مۇنقەرز قىلىنىۋاتقاندىن كېيىن، شياۋ يۇ چىن سۇلالىسىنىڭ ئەسلى زېمىنى گۈەنجۇڭ رايونىنى ئۈچ بۆلەككە بۆلۈپ، چىن سۇلالىسىدىن تەسلىم بولغان سەرگەردە جاڭ خەننى يۇڭ بېگى قىلىپ شەنچياڭنىڭ غەربىنى باشقۇرۇشقا، سى ماشىنىنى سەي بېگى قىلىپ شەنچياڭنىڭ شەرقىدىكى خۇاڭخې دەرياسىغىچە بولغان يەرلەرنى باشقۇرۇشقا، دۇڭ يىنى دىلار بېگى قىلىپ ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسىنىڭ شىمالىدىكى

رايونلارنى باشقۇرۇشقا تەيىنلىدى. بۇ ئۈچ رايون «ئۈچ چىن» دەپ ئاتالدى. م.ب. 205 - يىلى ليۇباڭ خەن شىنىنىڭ ھىيلىسى بىلەن «ئۈچ چىن» نى تارتىۋالدى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 16 - بەت).

(14) ئەمىراھشكەر (太尉) ئەمەل. چىن سۇلالىسىدىن غەربىي خەن سۇلالىسىغىچە داۋام قىلدى. دۆلەتنىڭ ھەربىي - مەمۇرىي ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان ۋەزىر بولۇپ، باش ۋەزىر، باش تەپتىش بەگ بىلەن «ئۈچ ۋەزىر» دەپ ئاتىلاتتى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 640 - بەت).

(15) راڭشىيەن (穰县) قەدىمكى ناھىيە. يېغىلىقلار دەۋرىدە چۇ بەگلىكىنىڭ شەھىرى ئىدى. كېيىنچە خەن (韓) بەگلىكىگە قارىدى. چىن سۇلالىسى دەۋرىدە ناھىيە تەسىس قىلىندى، ئورنى ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسىدىكى دېڭشىيەن ناھىيىسى شۇ.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 1758 - بەت).

(16) ۋۇشىيەن (吴县) قەدىمكى ناھىيە. ئەمىنىيە دەۋرىدە ۋۇ بەگلىكىنىڭ مەركىزى ئىدى. چىن سۇلالىسى ۋۇشىيەن ناھىيەسىنى خۇيچى ۋىلايىتىنىڭ مەركىزى قىلدى. خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ناھىيە ۋىلايەتكە ئۆزگەرتىلدى.

(«جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر ناملىرى قامۇسى».

373 - بەت).

(17) جېڭ چاڭ (郑昌) دەسلەپ ۋۇشىيەن ھاكىمى،

كېيىن خەن (韓) بېگى بولدى.

(«خەننامە»، 7 - توم، 1853 - بەت).

(18) شىڭياڭ (荊阳) ناھىيە. يېغىلىق دەۋرىدە خەن

(韓) بەگلىكىنىڭ شەھىرى ئىدى. چىن سۇلالىسى دەۋرىدە ناھىيە تەسىس قىلىندى. ئورنى خېنەن ئۆلكىسىدىكى جىڭجۇ شەھىرىنىڭ غەربىي قىسمى، خۇاڭخې دەرياسىنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىدا

بولۇپ، ليەنيۇنگاڭ - لەنجۇ تۆمۈريولى بۇ ناھىيىدىن ئۆتتۇ.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 1625 - بەت).

(19) جۇكې (周苛) جياڭسۇ ئۆلكىسى يېي ناھىيىسىدىن. خەن بېگى ليۇباڭغا باش تەپتىش بېگى بولغان، شىڭياڭنى مۇداپىئە قىلىۋاتقىنىدا، ئەسىر چۈشكەن. شياڭ يۇ جۇكېغا: «ماڭا سەر-كەردە بولسىلا! يۇقىرى مەرتىۋىلىك سانغۇنلاردىن قىلىپ، تۈمەن تۇتۇنلۇك بەگ قىلاي!» دېدى. جۇكې جاۋابەن: «خەن سۇلالىسىگە تەسلىم بولمىساڭ، ئەسىر بولمىسەن، سەن خەن (漢) بېگى ليۇباڭغا تاقابىل تۇرالمىسەن!» دەپ تىللىغان. ئاچچىقلانغان شياڭ يۇ جۇكېنى قايناقسۇغا تاشلاپ ئۆلتۈرگەن.

(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى قامۇسى»، 534 - بەت).

(20) گۇڭشيەن (巩县) ناھىيە. چىن سۇلالىسى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان. خېنەن ئۆلكىسىنىڭ ئوتتۇرا قىسمى، خۇاڭخې دەرياسىنىڭ جەنۇبىي قىرغىقى، لوخې دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنىغا جايلاشقان بولۇپ، لۇڭخەي تۆمۈريولى ناھىيىسىنى توغرىسىغا كېسىپ ئۆتتۇ.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 509 - بەت).

(21) يۈەنشېن (宛县) قەدىمكى ناھىيە. يېقىنلىق دەۋرىدە چۇ بەگلىكى شەھىرى ئىدى، چىن بەگلىكىنىڭ بېگى جاۋشياڭۋاڭ ۋاقتىدا ناھىيە تەسىس قىلىندى. ئۇنىڭدىن كېيىن ھەرقايسى دەۋرلەردە ناھىيە سۈپىتىدە نەنياڭ ۋىلايىتىگە قارىدى. ئورنى بۈگۈنكى خېنەن ئۆلكىسىنىڭ نەنياڭ شەھىرىدە.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 1016 - بەت).

(22) يېشيەن (叶县) ناھىيە. ئەمىنىيە دەۋرىدە چۇ بەگلىكىنىڭ شەھىرى ئىدى. چىن سۇلالىسى بۇ شەھەرنى ئايرىپ، كۈنياڭ، يېشيەن دەپ ئىككى ناھىيە تەسىس قىلدى. ئورنى خېنەن ئۆلكىسى ئوتتۇرا قىسمىنىڭ سەل جەنۇبىدا.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 722 - بەت).

(23) ئەييۈەن (太原) قەدىمكى ۋىلايەت ۋە بەگلىك.
م.ب. 246 - يىلى يېغىلىق دەۋرىدىكى چىن بەگلىكىنىڭ بېگى
چىن خۇاڭۋاڭ تەرىپىدىن تەسىس قىلىنغان ۋىلايەت. مەركەز
شەھىرى جىنياڭ (ھازىرقى تەييۈەن شەھىرىنىڭ غەربىي جەنۇبى)
ئىدى. چىن بەگلىكى ۋاقتىدىكى تېررىتورىيىسى ھازىرقى سەنشى
ئۆلكىسىدىكى ۋۇتەيشەن ۋە گۇۋەنسېن شەن تاغلىرىنىڭ جەنۇبى،
خوشەن تاغلىرىنىڭ شىمالىدىكى رايونلارغا توغرا كېلەتتى. خەن
سۇلالىسىدىن كېيىن ئۇنىڭ دائىرىسى ئاستا - ئاستا تارايىدى.
خەن ۋېندى ئۇنى بەگلىككە ئۆزگەرتتى. ئۇزۇن ئۆتمەي يەنە
ۋىلايەتكە ئۆزگەرتىلدى.

(بىر توملۇق «سېخەي»، 639 - بەت).

(24) بەيتۇ (白土) قەدىمكى ناھىيە. خەن سۇلالىسى
دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان بولۇپ، شاڭجۇن ۋىلايىتىگە قارايتتى.
قەدىمكى شەھىرى ھازىرقى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونى
ئىكېجو ئايمىقى كونا ئوردۇس سول قانات ئوتتۇرا خوشۇنىنىڭ
جەنۇبىدا.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن»، 3 - توم، 2155 - بەت).

(25) ئالتە بەگلىك (六国) يېغىلىق دەۋرىنىڭ باش
لىرىدا (م.ب. 475 - 459) بىللە مەۋجۇت بولغان چىن (秦)
جاۋ (赵)، چۇ (楚)، يەن (燕)، چى (齐)، جىن (晋)
بەگلىكلىرى نەزەردە تۇتۇلدى.

(بىر توملۇق «سېخەي»، 2084 - بەت).

(26) گۇاڭۋۇ (广武) قەدىمكى ناھىيە. ھەربىي خەن سۇلالىسى
دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان. قەدىمكى شەھەر ئورنى ھازىرقى
سەنشى ئۆلكىسىدىكى دەيشەن ناھىيىسىنىڭ 15 چاقىرىم غەربىگە
توغرا كېلىدۇ.

(«جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر ناملىرى قامۇسى».

1156 - بەت).

(27) لىشى (离石) قەدىمكى ناھىيە. چىن سۇلالىسى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان. ئورنى سەنشى ئۆلكىسىنىڭ غەربىي قىسمى، لۇلياڭشەن تېخىنىنىڭ غەربى، خۇاڭخې دەرياسىنىڭ تار-مىقى سەنچۈنخې دەريا ۋادىسىغا جايلاشقان.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 354 - بەت).

(28) دەيگۇ (代谷) يەر نامى. ئورنى ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسىدىكى فەنشى ناھىيىسى بىلەن كونا گوشيەن ناھىيىسى دائىرىسىگە توغرا كېلىدۇ. خەن سۇلالىسىنىڭ باشلىرىدا باتۇر تەڭرىقۇت مۇشۇ يەردە تۇرغان.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن»، 1 - توم، 170 - 171 - بەتلەر).

(29) بەيدېڭ (白登山) تاغ. ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسى دائىرىسىگە شەرقىي شىمالدا. م. ب. 200 - يىلى باتۇر تەڭرىقۇت خەن سۇلالىسىنىڭ خانى ليۇباڭنى قوشۇنى بىلەن مۇشۇ تاغدا قورشىۋالغانىدى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 1764 - بەت).

(10) ھىماتچى قوشبېشى (护军中尉) ئەمەل، ئەسكىرىي مۇھاپىزەت ئىشلىرىنى قىلاتتى.

(«تارىخىي دەۋرلەردىن بۇيانقى ئەمەللەر»، 205 - بەت).

(31) چىن شى (陈希) شەندۇڭ ئۆلكىسى ۋەنجۇ ناھىيىسىدىن. خەن گاۋدى دەۋرىدە، ئالىي تۈرلەر دەرىجىسىگە يېتىپ، چىگرا جايلىرىنىڭ مۇداپىئەسىگە قويۇلدى. بەزى ھەرىكەتلىرى گۇمانغا سەۋەب بولغانلىقى ئۈچۈن، خان چاقىرتىۋىدى، كېسەل مەن دەپ بارىدى، ئاخىر ئىسيان قىلىۋېدى، خان ليۇباڭ شەخسەن ئۆزى ئىسياننى باستۇرۇپ، چىن شىنى ئۆلتۈردى.

(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى قامۇسى»، 1098 - بەت).

(32) ۋېن جۇڭ (文种) ئەمىنىيە دەۋرىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدىكى يۇ بەگلىكىنىڭ بېگى، ۋېن شاۋچىن (ۋېن زىچىن) مۇ دېيىلىدۇ. چۇ بەگلىكىنىڭ پايتەختى يىڭ (ھازىرقى خۇبېي)

ئۆلكىسىدىكى جياڭنىڭ ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا) شەھىرىدىن،
 م. ب. 494 - يىلى يۆ بەگلىكى ۋۇ بەگلىكى تەرىپىدىن يېڭىلىپ
 خۇيىجى (ھازىرقى جېجياڭ ئۆلكىسىدىكى شاۋشىڭ) شەھىرىگە قور-
 شىلىپ قىيىن ئەھۋالدا قالدى. ۋېن جۇڭ يۆ بېگى گوۋجىيەنگە:
 «ۋۇ بەگلىكىگە بىرىپ، ۋەزىر پىشا پارا بىرىش يولى بىلەن
 ياردىمىنى ئالالماق، يۆ بەگلىكىنى مۇنقەرزلىكتىن ساقلاپ
 قالغىلى بولىدۇ» دەپ مەسلىھەت بەردى. مەسلىھەتنى قوبۇل قىل-
 غان گوۋجىيەن شۇ پىلان بويىچە ئىش قىلدى. پىلانلىرى ئوڭۇشلۇق
 بولۇپ ئاخىر گوۋجىيەن ئۆز بەگلىكىگە يېنىپ كەلگەندىن
 كېيىن ۋېن جۇڭنى مۇھىم خىزمەتلەرگە قويدى ۋە
 ۋېن جۇڭ بىلەن بىرلىكتە تىرىشىپ ئىشلەپ، بەگلىكىنى كۈچەيتىپ،
 ئاخىر ۋۇ بەگلىكىنى مۇنقەرز قىلدى. ئەمما گوۋجىيەن ئىغۋاغا
 ئىشىنىپ زور خىزمەت يەتكۈزگەن سادىق زەزىرى ۋېن جۇڭغا
 شەمشەر ئەۋەتىپ، ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋېلىشقا يارلىق چۈشۈردى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 1534 - بەت).

(33) فەن لى (范蠡) ئەمىنىيە دەۋرىنىڭ ئاخىرقى يىللىق
 رىدىكى يۆ بەگلىكىنىڭ بېگى. فەن شاۋپىرمۇ دەپمىلىدۇ. چۇ بەگلىك-
 كىنىڭ يۈەنشىيەن ناھىيىسىدىن. بۇ بەگلىكى ۋۇ بەگلىكىدىن يې-
 ئىلگەندە، فەن لى ۋۇ بەگلىكىدە ئىككى يىل تۇرغان بولدى. يۆ
 بەگلىكىگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن ۋېن جۇڭ بىلەن بىرلىكتە
 چاچا - مۇشەققەتلەرگە چىداپ، غەيرەت بىلەن ئىشلەپ، بەگلىرى
 گوۋجىيەننىڭ ۋۇ بەگلىكىنى مۇنقەرز قىلىش ئىشىغا ياردەم
 بەردى. كېيىن يۆ بېگى گوۋجىيەننىڭ خىزمەت كۆرسەتكەن ئەمەل-
 دارلاردىن گۇمانلىقلىقنى تاقىلىقىنى كۆرگەن فەن لى يۆ بەگلىكىدىن
 كەتتى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 574 - بەت).

(34) ۋۇزىشۇ (伍子胥، م. ب. ? - 484) ۋۇيۈەن
 دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئەمىنىيە دەۋرىدىكى چۇ بەگلىكىنىڭ ئەمەلدارلىرىدىن.
 ئاتىسى ۋۇشى، ئاكىسى ۋۇشاڭلار چۇپىڭۋاڭ تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەچكە،

ۋۇزىشۇ ۋۇ بەگلىكىگە قاچتى. بۇ يەردە خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن ۋۇ بېگى شېن دېگەن يەرنى ئۇنىڭغا سۆيۈرغال قىلىپ بەردى. ۋۇ بېگى خېلۇنىڭ چۇ بەگلىكىگە قىلغان جازا يۈرۈشىگە سۇن ۋۇ بىلەن بىرلىكتە ياردەم بېرىپ، چۇ بەگلىكىنىڭ مەركىزى يىڭ شەھىرىگە بېسىپ كىردى، چۇ پىڭۋاڭنىڭ قەبرىسىنى ئاچتۇ-رۇپ، پىڭۋاڭنىڭ جەسىتىگە 300 قامچا ئۇرغۇزدى. ۋۇ بېگى فۇسەي يۆ بەگلىكىنى مەغلۇپ قىلغاندا، يۆ بەگلىكى سۈلە تەلەپ قىلدى. ۋۇزىشۇ سۈلەنى قوبۇل قىلماسلىق ھەققىدە فۇسەيگە مەسلىھەت بەرگەن بولسىمۇ، ئۇنىڭ بۇ مەسلىھىتىنى قوبۇل قىلمىدى. كېيىنكى ۋاقىتلاردا بەي پىنىڭ شىكايەتلىرىگە ئىشەنگەن ۋۇ بەگلىكىنىڭ بېگى فۇسەي سادىق ۋەزىر ۋۇزىشۇنىڭ ياخشى مەسلىھەتلىرىنى قوبۇل قىلماي، ئەكسىچە ئۇنى ئۆلتۈرۈۋېلىشقا دەجىۋرلىدى.

(ئۇزىتىلگەن «سىيۈەن»، 1 - توم، 176 - بەت).
 (35) ۋۇ بەگلىكى (吴国) قەدىمكى بەگلىك. قۇرغۇچىسى چۇ سۇلالىسىنىڭ خانى تەيۋاڭنىڭ ۋوغۇللىرى تەيپەر ۋە چۇڭچۇڭ ئېررىتورىيىسى بۈگۈنكى جياڭسۇ، شاڭخەي يېنىڭ كۆپ قىسمى، ئەنخۇي بىلەن جېجياڭنىڭ بىر قىسمى بولۇپ، مەركىزى ۋۇ (ھازىر-قى سۇجۇ) شەھىرى ئىدى. ئەسلىدە دەۋرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىلىدە بەگلىك كۈچەيدى. م. ب. 506 - يىلى ۋۇ بەگلىكىنىڭ بېگى خې لۇ چۇ بەگلىكىگە ھۇجۇم قىلىپ، غەلبە قىلدى. ئوغلى فۇچەي زامانىسىدا يۆ بەگلىكى ئۈستىدىن غەلبە قىلىپ، يۆ بېگى گۇجىەننى سۈلەكە مەجبۇرلىدى. شىمالدا جىن بەگلىكى بىلەن پۈت تېپىشتى. م. ب. 473 - يىلى يۆ بەگلىكى تەرىپىدىن مۇنقەرز قىلىندى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 730 - بەت).
 (36) تۇيداڭ (积当) ھۇن ئېلىنىڭ شەھەرلىرىدىن بىرى.
 (مۇھەررىردىن).

(37) مەرزى (待诏) خەن سۇلالىسى دەۋرىدە خىزمەتكە ئېلىنىدىغان ئىختىساس ئىگىلىرى جىنماقوۋۇقىدا پەرمان كۈتۈپ تۇراتتى. (بىر توملۇق «سىخەي»، 800 - بەت).
(38) سۇ كەچكۈچى سانغۇنى (横海将军) خەن ۋۇدى سانغۇنلىرىنىڭ ئۇنۋانى.

«خەنزۇ تىلى قامۇسى». 18 - توم، 20 - بەت).
(39) شەرقىي يۆلەر (东越) قەدىمكى قوۋم. مىنىۋلەر (闽越) دەپمۇ ئاتىلىدۇ. قەدىمكى يۆلەرنىڭ بىر تارمىقى. چىن، خەن سۇلالىلىرى دەۋرىدە ھازىرقى فۇجىيەن ئۆلكىسىنىڭ شىمالى، جېجياڭ ئۆلكىسىنىڭ جەنۇبى قىسمىدىكى رايونلاردا ياشايتتى. چىن سۇلالىسى بۇلارنىڭ يۈر-تىدا مىنجۇڭجۇن ۋىلايىتىنى تەسىس قىلدى. رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، بۇلارنىڭ باشلىقى ئەمىنىيە دەۋرىدىكى يۆ بەگلىكىنىڭ بېگى گۇجىيەننىڭ ئەۋلادى ئىكەن. مەركىزى دۇڭخېي (ھازىرقى فۇجۇ) ئىدى. كېيىن ياۋ (驛) ۋە شەرقىي يۇدىن ئىسبارەت ئىككى قىسىمغا ئايرىلدى. م. ب. 111 - يىلى خەن ۋۇدى دەۋرىدە شەرقىي يۆ بەگلىكىنىڭ بېگى يۇشان خەن سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىغا قارشى چىقىپ مەغلۇپ بولغاچقا، قىسىمەن خەلقى چاڭجياڭ، خۇەيخې دەريا بويلىرىغا مەجبۇرىي كۆچۈرۈلدى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 880 - 881 - بەتلەر).
(40) ئەنداۋ (按道) يەر نامى. ئورنى بۈگۈنكى شەندۇڭ ئۆلكىسىنىڭ لىنزى ناھىيىسىدە.

«خەننامە، جۇغراپىيە تەزكىرىسى»، 2709 - بەت).
(41) گېزەكچى سانغۇن (游击将军) ھەربىي ئەمەل. خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى غەيرىي رەسمى سانغۇنلاردىن بولۇپ، يۈرۈشلەردە قىسىملارغا قومانداڭلىق قىلاتتى. مۇھىم ۋەزىپىلەرنى ئورۇندايتتى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 978 - بەت).
(42) لىۋجۇي (刘据) خەن ۋۇدىنىڭ چوڭ ئوغلى. م. ب.

123 - يىللاردا ۋەلىئەھد قىلىنغان. كېيىن تۆھمەتكە ئۇچراپ تۆزىنى تۆلتۈرۈۋالغان.

(«خەنزۇ تىلى قامۇسى»، 4 - توم، 412 - بەت).
(43) بەش سانغۇن (五将军) فەن مىڭيو، خەن زېڭ، جاۋچۇڭگو، تىەن گۇاڭمىڭ، تىەن شۇن سانغۇنلار نەزەردە تۇتۇلىدۇ.

(مۇھەررىردىن).

(44) چاڭ ئەنشى (张安世) خەن ۋۇدى دەۋرىدە دىۋان بېگى. خەن جاۋدى دەۋرىدە ئوڭ قانات سانغۇن ھەم فۇپىڭ بېگى خەن شۈەندى دەۋرىدە باش ئەمىر لەشكەر ۋە ھەربىي ئىشلار ۋەزىرى بولدى. («جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى قامۇسى»، 931 - بەت).

(45) دىۋان بېگى (尚书) ئەمەل. يېقىملىقلار دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان بولۇپ، دىۋان - ئىنشا ئىشلىرىنى باشقۇراتتى. خەن ۋۇدى دەۋرىدە خانلىق ھوقۇقى كۆتۈرۈلۈپ، دىۋان بېگى يېنىدا ئىش بېجىرىپ، كىتاب پۈتۈش - ھۇججەت تۈزۈش ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان بولغانلىقتىن، ئۇنىڭ ئورنى بارغانسېرى مۇقىملاشتى. (بىر توملۇق «سەخەي»، 1116 - بەت).

(46) ئۈچ خان (三主) خەن ۋۇدى، خەن جاۋدى، خەن شۈەندىلەر نەزەردە تۇتۇلىدۇ.

(مۇھەررىردىن).

لۇۋەننىڭ تەرجىمىھالى

لۇۋەن فېڭشياڭ يېزىسى (1) دىن بولۇپ، خەن گاۋزۇ (ليۇباڭ) بىلەن بىر يۇرتلۇق ئىدى. لۇۋەننىڭ ئاتىسى بىلەن گاۋزۇنىڭ ئاتىسى شاھىنشاه (2) ناھايىتى يېقىن ئۆتكەنىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە گاۋزۇ بىلەن لۇۋەن ئىككىسى بىر كۈندە تۇرغۇغاچقا، يۇرتتىكى ئۇرۇق - تۇغقان، قولۇم - قوشنا، ئەل - ئاغىنىلىرى بۇ ئىككى ئائىلىنى قوي ۋە شارابىلار بىلەن تەبىرىكلەشكەنىدى. گاۋزۇ بىلەن لۇۋەن چوڭ بولغاندا بىللە ئوقۇدى ۋە ئۆزئارا دوست بولۇشتى. يۇرتتىكى ئۇرۇق - تۇغقان، قولۇم - قوشنا ۋە ئەل - ئاغىنىلىرى: بۇ ئىككى ئائىلىدىكى چوڭلار دوست ئۆتكەنىدى، بالىلىرى بىر كۈندە تۇغۇلۇپ چوڭ بولغاندىن كېيىن ئۇلارمۇ ئاتا - ئانىلىرىغا ئوخشاش دوست بولۇشتى. ئىككى ئەۋلادنىڭ بۇنداق دوستانە ئۆتۈشى ھەقىقەتەن تەس گەپ، دەپ ئۇلارنى مەدھىيىلىشىپ، ئىككى ئائىلىنى يەنە بىر قېتىم قوي ۋە شارابىلار بىلەن مۇبارەكلىدى.

گاۋزۇ ئاددىي پۇقرا ۋاقتىدا دەۋا سەۋەبى بىلەن ئۆيىنى تاشلاپ يوشۇرۇنۇپ يۈرگەن كۈنلەردە، لۇۋەن دائىم ئۇنىڭ بىلەن بىللە بولدى. گاۋزۇ دەسلەپكى قېتىم پېيشىيەن ناھىيىسىدىن چىن سۇلالىسىگە قارشى ئاتلانغاندا، لۇۋەن قوناق (3) سۈپى-

ئىدە، ئۇنىڭ بىلەن بىللە قوزغىلاڭ كۆتۈردى. گاۋزۇ خەن(汉) بېگى بولغاندىن كېيىن، سانغۇنلۇققا تەيىنلەنگەن لۇۋەن دائىم ئۇنىڭ خىزمىتىدە بولدى. كېيىن خەن بېگى شەرققە يۈرۈش قىلىپ شياڭ يۈگە ھۇجۇم قىلغاندا، لۇۋەن ئەمىر لەش كەر مەنسىپىدە دائىم ئۇنىڭ بىلەن بىللە بولدى. ئۇ، خەن بېگىنىڭ ھوجرىسىغا بىمالال كىرىپ - چىقىپ يۈرەتتى ۋە ئادەتتىكى ئەمەلدارلارنىڭ خىيالغا كېلىپ باقمىغان كىيىم - كېچەك، يېمەك - ئىچمەك ۋە ئىنئاملاردىن بەھرىمەن بولاتتى. شياۋخې(4)، ساۋسېن(5) قاتارلىق كىشىلەر قولىدىن ئىش كېلىدىغان بولغاچقا، خەن بېگىنىڭ ئىززەت - ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولغان بولسىمۇ، لېكىن يېقىنلىق جەھەتتە ھېچكىم لۇۋەنگە تەڭ كېلەلمەيتتى. لۇۋەنگە چاڭئەن بېگىلىكى مەرتىبىسى ئىنئام قىلىندى. چاڭئەن ئەسلىدىكى شىيەنياڭ(6) ئىدى. شياڭ يۈ ئۆلگەندىن كېيىن، خەن گاۋزۇ لۇۋەننى قوشۇن باشلاپ، ليۇجيا(7) بىلەن بىرلىكتە لىنجياڭ(8) بېگى گۇڭ ۋېي(9) گە ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتتى. ئۇرۇش تۈگەپ قايتىپ كەلگەندىن كېيىن يەنە گاۋزۇ بىلەن بىرلىكتە يەن بېگى زاڭ(10) غا جازا يۈرۈشى قىلدى. ئىككىلا ئۇرۇشتا دۈشمەننى مەغلۇپ قىلدى ۋە ئىسياننى تىنچىتتى. شۇ ۋاقىتتا بەگلەر ئىچىدە بەگلىككە كۆتۈرۈلگەنلەردىن ليۇ فامىلىلىك بولمىغان يەتتە كىشى(11) بار ئىدى. گاۋزۇ لۇۋەنگە بەگلىك مەرتىبىسى بېرىشنى ئاللىقاچان ئويلاشقان بولسىمۇ، لېكىن ۋەزىر - ۋۇز - رالاردىن نارازىلىق چىقىپ قېلىشىدىن ئەنسىرىگەچكە، بۇ ئىشنى ۋاقىتتىنچە قويۇپ تۇردى. زاڭ تۇ ئەسىر ئېلىنغاندىن كېيىن سانغۇن، ۋەزىر، تۆرە قاتارلىق ئەمەلدارلارغا يارلىق چۈشۈرۈپ ئۆز ئىچىدىن تۆھپىسى چوڭ بىرىنى يەن بېگى قىلىپ ئىككىلەشنى بۇيرۇدى. ئەمەلدارلار گاۋزۇنىڭ لۇۋەنگە يەن بېگى مەرتىبىسى بەرگۈسى بارلىقىنى بىلىپ بىر ئېغىزدىن: «ئەسىر

لەشكەر، چاڭئەن بېيىگى لۇۋەن ئۇزۇندىن بۇيان ئالسىلىرى بىلەن بىرلىكتە ئەلنى تىنچلاندۇرۇپ ئەڭ كۆپ خىزمەت كۆرسەتتى. ئۇنى بەگ قىلىشقا بولىدۇ دەپپىشتى. شۇنىڭ بىلەن گاۋزۇ لۇۋەننى يەن بېگى قىلىپ تەيىنلىدى. گاۋزۇنىڭ ئىز-زەت - ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولغان بەگلەرنىڭ ھېچقايسىسى يەن بېگىگە يېتىشەلمەيتتى.

لۇۋەن ئالتە يىل بەگلىك قىلغاندىن كېيىن چىن شىنىڭ ئىسيانى كاساپىتى بىلەن گۇمانغا قېلىپ ئاخىر ھالاك بولدى.

چىن شى يۈەنجۈ(12) لىق ئىدى. ئۇنىڭ ئۆز ۋاقتىدا قانداق قىلىپ گاۋزۇ بىلەن بىللە بولۇپ قالغانلىقى مەلۇم ئەمەس. خەن بېگى خەن شىن ئاسىيلىق قىلىپ ھۇنلارغا ئۆتۈپ كەتكەندىن كېيىن، گاۋزۇ پىڭچېڭ شەھىرىگە بېرىپ، قايتىپ كەلدى. چىن شى كاتاۋۇللۇقتىن بەگلىكىگە كۆتۈرۈلدى ھەمدە جاۋ بەگلىكىنىڭ باش ۋەزىرى سالاھىيىتى بىلەن ئەسكەرلەرگە قوماندانلىق قىلىپ، جاۋ، دەي بەگلىكىنىڭ چېگرا مۇداپىئەسىگە نازاراتچىلىك قىلدى. چېگرا قوشۇنلىرىنىڭ ھەممىسى ئۇنىڭ باشقۇرۇشىدا بولدى. چىن شى ياش چېغىدا ۋېي بەگلىكىنىڭ بەگزادىسى، شىنلىك(13) بېگى ۋېي ۋۇجى(14) غا ئىنتايىن چوقۇناتتى. ئەمدىلىكتە ئۇ چېگرا - قورۇل مۇداپىئە سەركەردىسى بولغاندىن كېيىن مېھمانلارنى تەكلىپ قىلاتتى. دەم ئېلىش ۋاقتلىرىدا دائىم جاۋ بەگلىكىدىن ئۆتۈپ تۇراتتى. ئۇنىڭ 1000دىن ئوشۇق ھارۋىغا ئولتۇرغان مېھمانلىرى خەندەن(15) مېھمانخانلىرىنىڭ ياتاقلىرىغا توشۇپ كېتەتتى. چىن شى ئۆزىنى پۇقرالاردەك تۇتۇپ مېھمانلىرىغا مۇئامىلە قىلاتتى. ھەرگىز چوڭچىلىق قىلمايتتى. دۆلەتمەنلىكى بىلەن كۆرەڭلىمەيتتى.

جاۋ بەگلىكىنىڭ ۋەزىرى جۇچاڭ(16) پايتەختكە بېرىپ

خەن گاۋزۇ بىلەن كۆرۈشۈشنى ئىلتىماس قىلىدۇ ۋە خەن گاۋزۇغا چېن شىنىنىڭ مېھمانلىرىنىڭ بەك كۆپلۈكىنى، ئۇنىڭ ئۈستىگە، سىرتتا ھەربىي ھوقۇق تۇتۇپ تۇرۇۋاتقانلىقى بۇچۈن ئىسيان كۆتۈرۈپ قېلىش ئېھتىمالى بارلىقىنى مەلۇم قىلىدۇ. خەن گاۋزۇ ئۇنىڭ سۆزىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن ئادەم ئەۋەتىپ، چېن شىنىنىڭ دەي بەگلىكىدە تۇرۇۋاتقان مېھمان خادىملىرىنىڭ قانۇنغا خىلاپ ئىشلىرىنى تەكشۈرگۈزىدۇ. بىرمۇنچە ئىشلار چېن شىغا چېتىلىپ قالىدۇ. دەككە - دۈككەگە چۈشكەن چېن شى مېھمانلىرىنى يوشۇرۇن ھالدا ۋاڭ خۇاڭ، مەن چيۇچېنلار بىلەن ئالاقە باغلاشقا ئەۋەتىدۇ.

۴۰ پ. 197 - يىلى (خەن گاۋزۇنىڭ ئونىنچى يىلى) كۈزدە، خان ئاتا كېسەل سەۋەبى بىلەن ۋاپات بولدى. گاۋزۇ شۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، چېن شىنى چاقىرتىدۇ. چېن شى ئۆزىنىڭ ئاغرىق ئىكەنلىكىنى ئېيتىپ بارمايدۇ، ئەكسىچە ۋاڭ خۇاڭ قاتارلىقلار بىلەن بىرلىشىپ، ئىسيان كۆتۈرۈپ، ئۆزىنى دەي بەگى دەپ ئېلان قىلىدۇ ۋە جاۋ، دەي بەگلىكلىرىنىڭ يەرلىرىنى بېسىۋېلىپ، خەلقنى ئالان - تاراج قىلىدۇ. گاۋزۇ چېن شىنىڭ ئىسيان كۆتۈرگەنلىكىنى ئاڭلاپ، چېن شىغا چېن شىنىڭ ۋە چېن شى تەرىپىدىن تۇتۇپ كېتىلگەن ئەمەلدار ۋە خەلققە كەچۈرۈم ئېلان قىلىپ، شەخسەن ئۆزى ئەسكەر تارتىپ، چېن شىغا جازا يۈرۈشى قىلىپ، غەلبىگە ئېرىشىدۇ، بۇنىڭ تەپسىلاتى «گاۋدېنىڭ تەرجىمىھالى» دا تولۇق بايان قىلىنغان.

بۇرۇن گاۋزۇ خەندەندىكى چېن شىغا جازا يۈرۈشى قىلىۋاتقاندا، يەن بەگى لۇۋەنمۇ شەرقىي شىمالدىن چېن شىغا ھۇجۇم قىلدى. چېن شى ۋاڭ خۇاڭنى ئەۋەتىپ ھۇنلاردىن ياردەم تەلەپ قىلدى. لۇۋەنمۇ ۋەزىرى جياڭ شېڭ(17) نى ئەۋەتىپ،

ھۇنلارغا چېن شى قاتارلىقلارنىڭ مەغلۇپ بولغانلىقىنى ئۇق
 تۇرماقچى بولدى. چاڭ شېڭ ھۇنلارغا بارغاندىن كېيىن ئۇ
 يەردە سەرگەردان بولۇپ يۈرگەن سابىق يەن بېگى زاڭ تۇنىڭ
 ئوغلى زاڭ يەن بىلەن ئۇچرىشىپ قالىدۇ. ئۇ چاڭ شېڭنى
 كۆرۈپ: «سەزنىڭ يەن بېگى ھۇزۇرىدا ئىززەت - ھۈرمەتكە
 سازاۋەر بولۇشىڭىزنىڭ سەۋەبى، سىز ھونلارنىڭ ئەھۋالىنى
 ياخشى بىلىسىز، يەن بېگىنىڭ ئۇزۇندىن بۇيان بەگنىڭ
 مەرتىۋىسىنى ساقلاپ كېلىشى بولسا، بەگلەر قايتا - قايتا
 ئىسيان كۆتۈرۈپ، ئۇرۇشنىڭ ئاخىرى ئۇزۇلسىگەنلىكتىن بولۇپ -
 ۋاتىدۇ. ھازىر سىز يەن بېگىنى دەپ چېن شى قاتارلىقلارنى
 تېزىدىن يوقاتماقچى بولۇۋاتىسىز. چېن شى قاتارلىقلار يوقى
 تىلغاندىن كېيىن نۆۋەت يەن بېگىگە كېلىدۇ. ئۇ چاغدا سىز
 لەرمۇ ئەسىرگە ئايلىنىپ قالىسىلەر. نېمە ئۈچۈن سىز يەن
 بېگىنى چېن شىغا بولغان ھۇجۇمىنى پەسەيتىپ، ھۇنلار بىلەن
 بىرلىشىشكە دەۋەت قىلمايسىز. ۋەزىيەت پەسەيسە، يەن بېگى
 نىڭ ئورنىمۇ ئۇزۇنغىچە ساقلىنىپ قالىدۇ. ئۇ چاغدا خەن
 قوشۇنلىرى چېگرىغا بېسىپ كېلىپ، خەۋپ سالغان تەقدىردىمۇ
 ھۇنلارنىڭ ياردىمى بىلەن يەن بەگلىكىنىڭ بىخەتەرلىكىگە
 كاپالەتلىك قىلغىلى بولىدۇ» دەيدۇ. چاڭ شېڭ زاڭ يەننىڭ
 سۆزىنى توغرا تېپىپ، ئاستىرىتىن ھون ئەسكەرلىرىنى يەن
 بەگلىكىگە ھۇجۇم قىلىشقا كۈشكۈرتىدۇ. لۇۋەن چاڭ شېڭ
 ھۇنلار بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، ئىسيان كۆتۈرمەكچى، دەپ
 گۇمانلىنىدۇ - دە، گاۋزۇغا مەكتۇپ يوللاپ چاڭ شېڭنىڭ
 ئۇرۇق - جەمەتىنى قىرىپ تاشلاشنى ئىلتىماس قىلىدۇ. چاڭ
 شېڭ يەن بەگلىكىگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، نېمە ئۈچۈن
 ئۆزىنىڭ مۇنداق قىلغانلىقىنىڭ سەۋەبلىرىنى تەپسىلىي چۈشەن
 دۈرگەندە، ئاندىن ئەھۋالنى چۈشەنگەن لۇۋەن ئالداش ۋاسى
 تىلىرىدىن پايدىلىنىپ، باشقا بىرنەچچە كىشىنى جازالايدۇ.

شۇ ئارقىلىق خاڭ شېڭنىڭ ئائىلە - تاۋابىئاتلىرىنى ساقلاپ قېلىپ، ئۇلارنى ھۇنلارغا جاسۇس بولۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە قىلىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، ئاستىرىتتىن فەن چى (18) نى ئەۋەتىپ، چېن شىنى ئۇزۇنغىچە داۋاملىق ئىسىيان قىلىشقا كۈشكۈرتىدۇ.

خەن قوشۇنلىرى چېن شىنى ئۆلتۈرگەندىن كېيىن، تەسلىم بولغان ياردەمچى سەركەردىسى يەن بېگى لۇۋەننىڭ فەن چىنى چېن شىغا ئەۋەتىپ مەسلىھەتلەشكەنلىكىنى پاش قىلىدۇ. گاۋزۇ ئەلچى ئەۋەتىپ لۇۋەننى چاقىرتىدۇ. لۇۋەن كېسەل بولۇپ قالغانلىقىنى باھانە قىلىپ كەلمەيدۇ. گاۋزۇ يەنە لۇۋەننى تەكلىپ قىلىشقا پىياڭ (19) بېگى شېن يىجى (20)، باش تەپتىش بەگ (21) جاۋياۋ (22) لارنى ئەۋەتىدۇ ۋە ئەتراپىدىكى يېقىن ئادەملىرىنى سۈرۈشتە قىلىدۇ. بۇنىڭدىن تېخىمۇ قورقۇپ كەتكەن لۇۋەن ھېچكىمگە كۆرۈنمەي يوشۇرۇنۇۋالىدۇ. ئۇ ئۆزىنىڭ ئەڭ يېقىن ۋەزىرلىرىگە: «بەگلىككە تەيىنلەنگەن ليۇ فامىلىلىك ئەمەسلەردىن ھازىر پەقەت چاڭشا بېگى ۋۇچېن (23) بىلەن مەنلا قالدىم. ئۆتكەندە ئوردا خۇەيىن (24) بېگى خەن شىنىنىڭ ئۇرۇق - جەمەتىنى قىرىپ تاشلىدى. لياڭ بېگى پىياڭ يۈ (25) نى ئۆلتۈردى. بۇلارنىڭ ھەممىسى خانىكە لۇخۇننىڭ ھېلىقى بىلەن بولغان. ھازىر خان ئاغرىق، دۆلەت ئىشلىرى خانىكە لۇخۇغا ھاۋالە قىلىندى. بۇ ياۋۇز خوتۇن ھا- مان باھانە تېپىپ، غەيرىي فامىلىلىك سۇيۇرغاللىق بەگلەر ۋە چوڭ خىزمەت كۆرسەتكەن ئەمەلدارلارنى ئۆلتۈرۈشنى ئويلايدۇ» دەيدۇ - دە، كېسىلىم ئېغىر، ماڭالمايمەن دەپ ئۇلارنىڭ تەكلىپىنى رەت قىلىدۇ. ئەتراپىدىكىلەرمۇ ئۆزلىرىنى دالدىغا ئېلىشىدۇ. لېكىن ئۇنىڭ قىلغان گەپ - سۆزلىرى ئاستا - ئاستا پاش بولۇپ پىياڭ بېگى شىن يىجىنىڭ

قۇلىقىغا يېتىدۇ ۋە ئۇ چاڭئەنگە قايتىپ بېرىپ گاۋزۇغا ئەھۋالنى تەپسىلىي مەلۇم قىلىدۇ. خەن گاۋزۇ تېخىمۇ خاپا بولىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە، يەنە تەسلىم بولغان ھۇن ئادەملىرى: «ھۇنلار تەرەپكە قېچىپ بارغان چاڭ شېڭ يەن بېگىنىڭ ئەل چىسى ئىكەن» دېگەچكە، گاۋزۇ: «لۇۋەن ھەقىقەتەن ئاسىيلىق يولىغا مېڭىپتۇ» دەيدۇ ۋە فەن كۈەينى ئەسكەر تارتىپ لۇۋەن گە جازا يۈرۈشى قىلىشقا ئەۋەتىدۇ. لۇۋەن ئۆزىنىڭ قول ئاس-تىدىكى بارلىق ئوردا خىزمەتچىلىرى، ئائىلە - تاۋابىئاتلىرى ۋە نەچچە مىڭ چەۋەنداز بىلەن سەددىچىننىڭ تۈۋىگە كېلىپ ئورۇنلىشىدۇ، ئوردىنىڭ ئەھۋالىنى كۆزىتىدۇ ۋە ئوردىدىن شەپە كۈتىدۇ. گاۋزۇنىڭ كېسىلى ياخشى بولغاندىن كېيىن ئۆزى بىۋاسىتە ئوردىغا بېرىپ، گۇناھىنى تىلىمەكچى بولىدۇ. كۈتۈلمىگەندە ئۇزۇن ئۆتمەي گاۋزۇ ۋاپات بولىدۇ. لۇۋەن قول ئاستىدىكىلىرىنى باشلاپ ھۇنلار ئېلىگە ئۆتۈپ كېتىدۇ. ھۇن ھۆكۈمدارى باتۇر تەڭرىقۇت ئۇنى ھۇن شەرقىدىكى ئەلگە خان قىلىپ تەيىنلەيدۇ. لېكىن ئۇ ۋە ئۇنىڭ قول ئاستىدىكىلىرى دائىم ھۇن قەبىلىلىرىنىڭ تاجاۋۇزى ۋە تالان - تاراج قىلىشىغا ئۇچراپ تۇرىدۇ. شۇڭا ئۇ دائىم خەن سۇلالىسى تەرەپكە قايتىپ كېلىشنى ئويلايدۇ. بىر يىلدىن كېيىن كېسەل بولۇپ ھۇنلار ئېلىدە ئۆلىدۇ. خانىكە لۇخۇ ھاكىمىيەت يۈر-گۈزۈۋاتقان مەزگىلدە، لۇۋەننىڭ رەپىقىسى بىلەن ئوغلى ھۇنلاردىن قېچىپ كېلىپ، خەن سۇلالىسىگە تەسلىم بولىدۇ. بۇ دەل لۇخۇنىڭ كېسەل بولۇپ قالغان ۋاقتى بولغاچقا، لۇخۇ ئۇلارنى قوبۇل قىلالمايدۇ. ئانا - بالا ئىككىسىنى يەن بېگى ئىستىقامەتگاھىغا ئورۇنلاشتۇرىدۇ ۋە زىياپەت بېرىپ ئاندىن كۆرۈشمەكچى بولىدۇ.

لۇخۇ كېسەلدىن ساقىيالمىي ئۆلۈپ كېتىدۇ. لۇۋەننىڭ رەپىقىسىمۇ ئۇزۇن ئۆتمەي ئاغرىپ ئۆلىدۇ. خەن جىڭدى دەۋ-

رىدە ھۇن شەرقىدىكى ئەلنىڭ خانى سالاھىيىتى بىلەن كېلىپ تەسلىم بولغان لۇۋەننىڭ نەۋرىسى لۇتارېن (26) ئېگۈ (27) بېگى قىلىندى. بۇ بەگلىك داۋاملىشىپ چەۋرىسى (28) گە كەلگەندە جىنايەت ئۆتكۈزۈش سەۋەبى بىلەن سۇيۇرغاللىقىدىن قۇرۇق قالدى.

(«خەننامە»، 7 - توم، 1890 — 1894 - بەتلەر).

(1) فىڭشياڭ (丰乡) يېزا. ئورنى بۈگۈنكى جياڭسۇ ئۆلكىسىدىكى پېيشيەن ناھىيىسىدە.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 28 - بەت).

(2) شاھنشاھ (太上皇) خانلارنىڭ ئاتىسىغا ھۈرمەت يۈزىسىدىن بېرىلگەن پەخرىي نام. خەن گاۋزۇ ئۆزىنىڭ ھايات ئاتىسىنى ھۈرمەتلەپ بۇ نامنى قوللانغانىدى.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن»، 1 - توم، 706 - بەت).

(3) قوناق (门客) «食客» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. قەدىمكى زامانلاردا ئەمەلدار ۋە بايلارنىڭ دەرگاھلىرىدا تاماقلانمىپ، ئەمەلدار ۋە بايلار ئۈچۈن ئەقىل كۆرسىتىپ، مەسلىھەت بېرىدىغان ۋە يۈگۈر - يېتىم ئىشلىرىنى قىلىپ بېرىدىغان كىشىلەر مېھمان خادىم دېيىلەتتى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 875 - بەت).

(4) شياۋخې (萧河، م.ب.؟ - 193) پېيشيەن ناھىيىسى (بۈگۈنكى جياڭسۇ ئۆلكىسى پېيشيەن ناھىيىسى) دىن. ناھىيىنىڭ كىچىك ئەمەلدارى. كېيىن ليۇباڭ قوزغىلىڭىغا قاتنىشىپ، خەن سۇلالىسىنى قۇرۇش يولىدا بىرىنچى دەرىجىلىك زور خىزمەت كۆرسەتتى. ليۇباڭ خان بولغاندىن كېيىن باش ۋەزىر بولغان شياۋخې خەن سۇلالىسىنىڭ قانۇن - نىزاملارنى تۈزۈپ چىقتى. (تۈزىتىلگەن «سىيۈەن»، 4 - توم، 2721 - بەت).

(5) ساۋسېن (曹参، م.ب.؟ - 190) پېيشيەن ناھىيىسىدىن.

چىن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرلىرىدا پېيشىيەن ناھىيىسىدە كۈندىنپاي ئىدى. شياڭيۇنى يوقىتىشتا ليۇباڭغا ياردەم بەرگەنلىكى ئۈچۈن، پىڭياڭ بەگلىكىگە تەيىنلەندى. خەن خۇيدى دەۋرىدە باش ۋەزىر بولۇپ، شياۋخې تۈزگەن قانۇن - نىزاملارنى داۋاملىق ئىجرا قىلدى.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن»، 2 - توم، 1466 - بەت).
(6) شىيەنياڭ (咸阳) يەر نامى. بۈگۈنكى شەنشى ئۆلكىسى چاڭئەن ناھىيىسىنىڭ غەربىدىكى ۋېيچېڭ (渭成) قەدىمكى شەھىرى.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن»، 1 - توم، 513 - بەت).
(7) ليۇجيا (刘贾) خەن گاۋزۇ ليۇباڭنىڭ چوڭ تاغىسىنىڭ ئوغلى ئىدى. ليۇباڭ شەرقتە شياڭيۇگە ھۇجۇم باشلىغاندا، ليۇجيا 20000 ئەسكەر بىلەن چۈ بەگلىكىگە باستۇرۇپ كىرىپ، ئەلنى تىنىچىتىپ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، جىڭ (荆) بېگى قىلىپ تەيىنلەندى.

(چۇڭگو كىشى ئىسىملىرى قامۇسى، 1476 - بەت).
(8) لىنجياڭ (临江) قەدىمكى ناھىيە. غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان. باش شەھىرى ھازىرقى سىچۇەن ئۆلكىسىدىكى جۇڭشىيەن ناھىيىسى.

(بىر توملۇق «سېخەي»، 61 - بەت).
(9) گۇڭۋېي (共尉) لىنجياڭ بېگى گۇڭئاۋنىڭ ئوغلى. گۇڭئاۋشياڭ يۈدىن سۇيۇرغال ئالغان بەگ بولغانلىقى ئۈچۈن، ئاتا - بالا ئىككىسىنىڭ شياڭيۇ بىلەن مۇناسىۋەتلىرى ياخشى ئىدى.

(«خەننامە»، 7 - توم، 1891 - بەت).
(10) زاڭتۇ (藏荼) ئەسلى يەن بەگلىكىنىڭ سەرگەردىسى ئىدى. شياڭيۇ بىلەن خەنگو قوۋۇقىدىن ئۆتۈپ، چىن سۇلالىسىنىڭ پايتەختى شىيەنياڭغا ھۇجۇم قىلىشتا خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى

ئۈچۈن، شياڭيۇزاڭ تۇنى يەن بېگى قىلىپ تەيىنلىدى.

(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى قامۇسى»، 1373 - بەت).

(11) يەتتە كىشى (七人) چۇ بېگى خەن شىن، خەن بېگى

خەن شىن، خۇەينەن بېگى يىڭبو، لياڭ بېگى پېڭيۇ، خېڭشەن بېگى ۋۇزۇي، جاۋ بېگى چاڭئاۋ، يەن بېگى زاڭ تۇلارنى

كۆرسىتىدۇ.

(«خەننامە ئىزاھلىرىغا تولۇقلىما» دىن).

(12) يۈەنجۇ (宛向) 宛胸 دەپمۇ يېزىلىدۇ. قەدىمكى ناھىيە

خەن سۇلالىسى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان. ئورنى ھازىرقى شەن دۇڭ ئۆلكىسىنىڭ خېزى ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا.

(تۈزىتىلگەن «سىمىۋەن»، 2 - توم، 825 - بەت).

(13) شىنلىڭ (信陵) يېغىلىق دەۋرىدە ۋېي بەگلىكى

نىڭ يېرى. ئورنى ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسى نىڭلىڭ ناھىيىسىدىكى نىڭلىڭ قەدىمكى شەھىرى ئىدى. يېغىلىق دەۋرىدە ۋېي بەگلىكى نىڭ بېگى ئەنلىۋاڭ ئىسمى ۋېي ۋۇجىنى شىنلىڭغا بەگ قىلغاچقا، ۋېي ۋۇجى شىنلىڭ بېگى دەپ ئاتالغان.

(«جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر ناملىرى قامۇسى»،

578 - 579 - بەتلەر).

(14) ۋېي ۋۇجى (魏无忌، م.ب. 242 - 244) ۋېي بەگلىكىنىڭ

بېگى ئەنلىۋاڭنىڭ ئانا باشقا ئىسمى. شىنلىڭ بېگى (ۋېي ۋۇجى)

مۇ دېيىلىدۇ. م.ب. 257 - يىلى (ۋېي بېگى ئەنلىۋاڭنىڭ 20 -

يىلى) چىن بەگلىكى جاۋ بەگلىكىنى قورشىۋالغاندا، ۋېي بەگلىكى

ياردەمگە سانغۇن چىن بى قوماندىسىدا ئەسكەر ماغدۇردى.

چىن قوشۇنىدىن قورققان چىن بى ھەرىكەت قىلىنغاچقا، ئەنلىۋاڭ

نىڭ بانوسى رۇجى ئارقىلىق تەمتەككە ئىگە بولۇۋالغان ۋېي

بەگزادە سانغۇن چىن بىنى ئۆلتۈرۈپ، ھەربىي كۈچكە ئىگە بولۇ-

ۋالىدۇ - دە، جاۋ بەگلىكىگە ياردەم بېرىپ، چىن بەگلىكىنى

پېڭىدۇ. كېيىن باش سانغۇن بولغان ۋېي بەگزادە بەش بەگلىك

بىرلەشمە قوشۇنى بىلەن چىن بەگلىكى قوشۇنىنى مەغلۇپ قىلىدۇ.
(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى قامۇسى»، 1740 - بەت).

(15) خەندەن (邯鄲) ناھىيە، قەدىمكى مەركىزى شەھەر.
ئەمىنىيە دەۋرىدە ۋېي بەگلىكىنىڭ شەھىرى ئىدى. كېيىن چىن
بەگلىكىگە قارىدى. يېقىلىق دەۋرىدە جاۋ بەگلىكىگە ئۆتتى. چىن
سۇلالىسى دەۋرىدە خەندەن ۋىلايەت بولدى. خەن خانى ليۇباڭ
دەۋرىدە جاۋ بەگلىكىنىڭ مەركىزى خەندەن قىلىندى. كېيىنكى
خەن سۇلالىسى دەۋرىدەمۇ جاۋ بەگلىكىنىڭ ئىدارىسىدە قالدى.
ئورنى ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسى خەندەن شەھىرىدە.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 1622 - بەت)،

(16) جۇچاڭ (周昌، م.ب. 2 - 192) غەربىي خەن سۇلا-
لىسىنىڭ چوڭ ۋەزىرلىرىدىن بولۇپ، پېيشەن ناھىيىسى (ھازىر
جياڭسۇ ئۆلكىسىگە قارايدۇ) دىن. چىن سۇلالىسىنىڭ سىشۈي يۈز
بېگى ئىدى. چىن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرىدىكى دېھقانلار ئۇرۇشىدا
ليۇباڭنىڭ خىزمىتىگە كىردى. چىن سۇلالىسىنى يوقىتىشتا خىزمەت
كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، فېڭيىن بېگى بولدى. كېيىن جاۋ بېگى
ليۇرۇيىغا ئەيىانلىق قىلدى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 200 - بەت).

(17) جاڭشېڭ (张胜) م.ب. 99 - 98 - يىللىرى يار-
دەمچى ئەمىر نۆكەر سالاھىيىتى بىلەن سۇۋۇ بىلەن بىللە ھۇنلار
ئېلىگە ئەلچىلىككە بارغىنىدا تۇتقۇن بولۇپ قالىدۇ. قايتىپ كېلىپ
بىر مەزگىل ئۆتكەندىن كېيىن، لۇۋەننىڭ ئەلچىسى سۈپىتىدە ھۇن
ئېلىگە بارىدۇ، زاڭيەننىڭ سۆزىگە كىرىپ، ھۇنلار بىلەن تىل
بىرىكتۈرىدۇ.

(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى قامۇسى» 954 - بەت).

(18) فەن چى (范齐) لۇۋەننىڭ ئەمەلدارلىرىدىن بىرى.

(«خەننامە»، 7 - توم، 1892 - بەت).

(19) پىياڭ (辟阳) قەدىمكى ناھىيە، خەن سۇلالىسى تەب

سس قىلغان. ئورنى بۈگۈنكى خېبېي ئۆلكىسى چىيەن ناھىيىسىدە.

(تۈزۈتىلگەن «سىيۈەن»، 4 - توم، 3039 - بەت).

(20) شېن يىجى (审食其) پېيشەن ناھىيىسىدىن. خا- نىكە لۇخۇنىڭ مۇلازىمى بولۇپ، شياڭ يۇنى يوقىتىشتا خىزمەت كۆر- سەتكەچكە، يىياڭ بېگى بولدى. لۇ خۇنىڭ شاپائىتى بىلەن سول باش ۋەزىر بولدى. خەن ۋېندى تەختكە چىقىش بىلەن ۋەزىر- لىكتىن قالدۇرۇلدى. خۇەينەن بېگى جاڭ سۇ تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈل- دى، دېگەن رىۋايەتمۇ بار.

(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى قامۇسى»، 1495 - بەت).

(21) باش تەپتىش بەگ (御史大夫) ئەمەل، چىن، خەن سۇلالىسى دەۋرىدە باش ۋەزىردىن قالسىلا مەركەزدە ئەڭ يۈكسەك ئەمەلدار باش تەپتىش بەگ ھېسابلىناتتى. ئاساسىي ۋەزى- پىسى تەپتىشلىك، قانۇن ئىجراسى بولۇپ، قوشۇمچە كاتىبات ئىشلىرىغا قارايتتى. غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە باش ۋەزىر بولماي قالسا، باش تەپتىش بەگ باش ۋەزىرنىڭ خىزمىتىنى قىلىپ تۇراتتى. باش ۋەزىر، ھەربىي ئىشلار ۋەزىرى بىلەن قوشۇلۇپ «ئۈچ بەگ» دېيىلەتتى.

(تۈزۈتىلگەن بىر توملۇق «سىيۈەن»، 805 - بەت).

(22) جاۋياۋ (赵尧) خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى جاۋ بەگلىكىدىن، جۇچاڭ جاۋ بەگلىكىگە ئەينان بولۇپ بارغاندا، جاۋياۋ باش تەپتىش بەگ بولۇپ باردى.

(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى قامۇسى»، 1411 - بەت).

(23) ۋۇچېن (吴臣) خەن گاۋدى دەۋرىدە بەگلىكلەر بەگلىرىنىڭ ئىچىدە چاڭشا بېگى ۋۇچېن لىۋ فامىلىلىك ئەمەس ئىدى.

(«خەننامە»، 7 - توم، 1893 - بەت).

(24) خۇەيىن (淮阴) ناھىيە. چىن سۇلالىسى دەۋرىدە

تەسىس قىلىنغان. جياڭسۇ ئۆلكىسىنىڭ شىمالىي قىسمىدا بولۇپ،
بۈيۈك قانال ۋە شىنخۇەي قانىلى ناھىيىسى كېسىپ ئۆتدۇ. ئا-
ھىيە تەۋەسىدە خەنشىن شەھىرى قاتارلىق قەدىمكى ئىزلار بار.
(بىر توملۇق «سىخەي»، 964 - بەت).

(25) پېڭيۆ (彭越، م.ب. ۲ - 196) چاڭخېلىق. چىن
سۇلالىسىنىڭ ئاخىرلىرىدا قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، م.ب. 205 - يىلى
(خەن گاۋزۇنىڭ ئىككىنچى يىلى) ليۇباڭغا بەيئەت قىلدى،
لياڭ بەگلىكىنى بېسىۋېلىپ چوڭ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن،
لياڭ بېگى بولۇپ تەيىنلەندى. ئۇزۇن ئۆتمەي ئىسيان كۆتۈر-
مەكچى دېگەن بەدىنام بىلەن ئۈچ ئەۋلادى قوشۇپ ئۆلتۈرۈلدى.

(تۈزۈملىگەن «سىيۈەن»، 2 - توم، 1064 - بەت).
(26) لۇتارىن (扈它人) ئۇشۇ كىتابنىڭ 146 -
بېتىدىكى 22 - ئىزاھقا قاراڭ.

(مۇھەررىردىن).

(27) ئېگۇ (恶谷) ئۇشۇ كىتابنىڭ 147 - بېتىدىكى
23 - ئىزاھقا قاراڭ.

(مۇھەررىردىن).

(28) چەۋرىسى (曾孙) لۇۋەننىڭ چەۋرىسى لۇخې. م. ب.
91 - يىلى (خەن ۋۇدى جېڭخېننىڭ ئىككىنچى يىلى)، لۇخې ۋەلىمەھد
ليۇجۇننىڭ ھەربىي يارلىق تەمتىكىنى قوبۇل قىلغانلىقى ئۈچۈن
قىيناپ ئۆلتۈرۈلدى.

(«خەننامە»، 3 - توم، 641 - بەت).

جىڭ (1) بېگى ليۇجيا، يەن بېگى ليۇزى (2)
ۋە ۋۇ بېگى ليۇپى (3) لارنىڭ تەرجىمىھالى

ۋۇ بەگلىكىدىن گۇيچى (4) يۇجاڭ (5) ۋىلايەتلىرىنى قىسقارتىش توغرىسىدىكى پەرمان چۈشكەندە، ۋۇ بېگى ليۇپى ئاللىقاچان قوزغىلىپ ئىسيان كۆتۈرگەن ۋە مائاش دەرىجىسى 2000 تاغار (ئاشلىق) دىن تۆۋەن ئەمەلدارلارنى ئۆلتۈرگەندى. جياۋشى (6)، جياۋدۇڭ (7)، زىچۈەن (8)، جىنەن (9)، چىۋ، جاۋ قاتارلىق ئالتە بەگلىكىمۇ ئىسيان كۆتۈرۈپ، غەربكە قاراپ ھۇجۇمغا ئۆتتى. چى بېگى پۇشايمان قىلىپ، ۋۇ بەگلىكى بىلەن تۈزگەن ئىتتىپاقلىق ئەھدىدىن ۋاز كەچتى ۋە ئىسيانغا قاتناشماي، بەگلىك پايتەختىنى قاتتىق ساقلىدى. جىبېي (10) بېگىنىڭ ۋەيران بولغان بەگلىك پايتەختى تېخى ئەسلىگە كەلتۈرۈلمىگەندى. ئىشىكئاغىسى ئۇنى (جىبېي بېگىنى) نەزەربەند قىلىپ ئەسكەرلىرىنى چىقارغۇزمىدى. جياۋشى بېگى بىلەن جياۋدۇڭ بېگى باش سەركەردە بولۇپ، زىچۈەن بېگى ۋە جىنەن بەگلىرى بىلەن بىرلىكتە چى بەگلىكىنىڭ لىنزى (11) شەھىرىگە قورشاپ ھۇجۇم قىلدى.

جاۋ بېگى ليۇسۇي (12) مۇ ئاستىرتىتىن ھۇنلارغا ئەلچى

ئەۋەتىپ، بىرلىشىپ ئۇرۇش قىلىش ئەھدى تۈزدى.

«خەننامە»، 7 - توم، 1909 - بەت).

(1) جىڭ (荆) چۇ (楚) بەگلىكىنىڭ كونا نامى. بىر رىۋايەتتە چىن سۇلالىسى چۇ بەگلىكىنى جىڭ دەپ ئاتىغانىكەن.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 187 - بەت).

(2) ليۇزې (刘泽) خەن گاۋزۇ ليۇباڭنىڭ بىر نەۋرە ئىنىلىرىدىن. يىڭلىك بېگى بولدى. خانىكە لۇخۇ سەلتەنەتى دەۋرىدە لاڭيا بېگى بولدى. لۇخۇ ئۆلگەندىن كېيىن، لۇ جەمەتىنى ئۆلتۈرۈش ھەققىدە چى بېگى بىلەن مەسلىھەتلىشىپ چاڭئەنگە كەلدى. خەن ۋېندىنى خانلىق تەختىگە چىقاردى. خەن ۋېندى ليۇزېنى يەنە بەگلىككە تەيىنلىدى.

«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى قامۇسى»، 1484 - بەت).

(3) ليۇيى (刘濞) (م.ب. 215 - 154) پېيشەن ناھىيىسى

دىن (ھازىر جياڭسۇغا قاراشلىق). خەن گاۋزۇ ليۇباڭنىڭ جىيەنى. ۋۇ بەگلىكىنىڭ بەگلىكىگە تەيىنلەندى. بەگلىكىدە پۇل قۇيدۇرۇپ، تۈز ئىشلەپ چىقىرىشنى يولغا قويدى، ئادەم يىغىپ كۈچىنى ئارت تۇردى، كېيىن خەن جىڭدى جاۋسۇنىڭ مەسلىھەتى بويىچە بېرىك گەن سۇيۇرغاللىقنى ئەمەلدىن قالدۇرغاچقا، ليۇيى چاۋسونى يوقىتىش نامى بىلەن چۇ، جاۋ بەگلىكلىرى بىلەن بىرلىشىپ ئىسيان قىلدى. مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن، شەرقتىكى يۆڭلېگە قاچتى ۋە شۇ يەردە ئۆلتۈرۈلدى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 1540 - بەت).

(4) گۇيجى (会稽) قەدىمكى ۋىلايەت. چىن سۇلالىسى

دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان، مەركىزى ۋۇشىەن ناھىيىسى. ئورنى بۈگۈنكى جياڭسۇ ئۆلكىسىنىڭ شەرقى ۋە جېجياڭ ئۆلكىسىنىڭ غەربىدىكى جايلارغا توغرا كېلىدۇ.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن»، 2 - توم، 1471 - بەت).

(5) يۇجاڭ (豫章) قەدىمكى ۋىلايەت. چۇ بەگلىكى، خەن

سۇلالىسى ئارىلىقىدا تەسىس قىلىنغان. ۋىلايەت مەركىزى ئەنجاڭ شەھىرى. ئورنى بۈگۈنكى جياڭشى ئۆلكىسىگە توغرا كېلىدۇ.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 473 - بەت).

(6) جياۋشى (胶西) قەدىمكى ۋىلايەت ۋە بەگلىك. چۈ

بەگلىكى بىلەن خەن سۇلالىسى ئارىلىقىدا تەسىس قىلىنغان ۋىلايەت. خەن ۋېندىدىن كېيىن بەزىدە ۋىلايەت، بەزىدە بەگلىك بولۇپ كەلگەن. خەن جىڭدى دەۋرىدە ئىسيانغا قاتناشقان يەتتە بەگلىكنىڭ بىرى ئىدى. مەركىزى گاۋمى (بۈگۈنكى شەندۇڭ ئۆلكىسى گاۋمى ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا)، ئورنى ھازىرقى شەندۇڭ ئۆلكىسىدىكى جياۋخې دەرياسىنىڭ غەربىي، گاۋمىنىڭ شىمالىدىكى رايونلارغا توغرا كېلىدۇ. م.ب. 73 - يىلى گاۋمى بەگلىكى قىلىپ ئۆزگەرتىلدى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 1512 - بەت).

(7) جياۋدۇڭ (胶东) قەدىمكى ۋىلايەت ۋە بەگلىك. چۈ

بەگلىكى بىلەن خەن سۇلالىسى ئارىلىقىدا بەگلىك بولۇپ، خەن سۇلالىسىنىڭ باشلىرىدا ۋىلايەت قىلىنغان. خەن ۋېندى دەۋرىدە قايتىدىن بەگلىك بولدى. خەن جىڭدى دەۋرىدە ئىسيانغا قاتناشقان يەتتە بەگلىكنىڭ بىرى. ئورنى ھازىرقى شەندۇڭ ئۆلكىسى پىڭدۇ، لىيياڭ، لىشى قاتارلىق ناھىيىلەرگە توغرا كېلىدۇ. مەركىزى جىمۇ (ھازىرقى پىڭدۇ ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا). شەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە بېيخەي بەگلىكىگە قوشۇۋېتىلدى. (بىر توملۇق «سىخەي»، 1512 - بەت).

(8) زىچۈەن (菑川) قەدىمكى ۋىلايەت ۋە بەگلىك. خەن

ۋېندى چى بەگلىكىدىن ئايرىپ تەسىس قىلغان. خەن جىڭدى دەۋرىدە ئىسيان قىلغان يەتتە بەگلىكنىڭ بىرى. غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى دەۋرىدىكى ئورنى بۈگۈنكى شەندۇڭ ئۆلكىسى زىبو شەھەر رايونى ۋە شوۋگۇاڭ، يىدۇ قاتارلىق ناھىيىلەرنىڭ قىسمەن رايونلىرىغا توغرا كېلىدۇ. مەركىزى جۇشەين (ھازىرقى

شووڭوۋاڭ ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدا).

(بىر توملۇق «سىخەي»، 1192 - بەت).

(9) جىنەن (济南) قەدىمكى ۋىلايەت ۋە بەگلىك. غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى دەۋرىدە چى بەگلىكىدىن ئايرىپ تەسىس قىلىنغان ۋىلايەت. خەن ۋېندى بەگلىكىگە ئۆزگەرتكەن. خەن جىڭدى دەۋرىدە ئىسيان قىلغان يەتتە بەگلىكنىڭ بىرى. ئىسياندىن كېيىن يەنىلا ۋىلايەت قىلىندى. مەركىزى دۇڭخېڭدىن (ھازىرقى جاڭچيۇ ناھىيىسىنىڭ غەربىدە). ئورنى ھازىرقى شەندۇڭ ئۆلكىسى جىنەن شەھىرى، جاڭچيۇ، جياڭ. زوپىڭ قاتارلىق ناھىيىلەرنىڭ يەرلىرىگە توغرا كېلىدۇ. شەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە يەنىلا بەگلىكىگە ئۆزگەرتىلدى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 933 - بەت).

(10) جىبېي (济北) قەدىمكى بەگلىك. ئورنى بۈگۈنكى شەندۇڭ ئۆلكىسى جىنەن شەھىرىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى جايلارغا توغرا كېلىدۇ. مەركىزى ئۈشېن (ھازىرقى شەندۇڭ ئۆلكىسى چاڭچىڭ ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدا).

(«جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر ناملىرى قامۇسى»،

1279 - بەت).

(11) لىنزى (临菑) قەدىمكى شەھەر. ئورنى بۈگۈنكى شەندۇڭ ئۆلكىسى زىبو شەھىرىنىڭ شەرقىي شىمالىدا.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 62 - بەت).

(12) لىيۇسۈي (刘涿) لىيۇيۇ (ليۇياڭنىڭ بانوللىرىدىن بىرى) دىن تۇغۇلغان بالىسى) نىڭ ئوغلى. خەن ۋېندى دەۋرىدە جاۋ بەگلىكىنىڭ بېگى بولدى. خەن جىڭدى دەۋرىدە ئىسيان قىلىپ، مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالدى.

(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى قامۇسى» 1476 - بەت).

جى بۇ (1) نىڭ تەر جىمىسەلى

خەن خۇيدى سەلتەنەت سۈرۈۋاتقان ۋاقتىدا جى بۇ ئەسەر-
نۆكەر (2) لىككە تەيىنلەندى.

ھۇن ھۆكۈمدارى باتۇر تەڭرىقۇت خەت يېزىپ شاھ سانىيە تەيخۇنى ھاقارەتلىدى، بۇ خەتنى كۆرۈپ ناھايىتى خاپا بولغان شاھ سانىيە سەركەردىلەرنى چاقىرىپ بۇنىڭغا قارشى تەدبىر قوللىنىش توغرىسىدا كېڭەشتى. ئالىي سانغۇن فەن كۈەي: «ماڭا 100 مىڭ كىشىلىك قوشۇن بېرىلسە، ھۇنلار زېمىنى ئىچىدە ئۇلارنى تىرىپىرەن قىلىۋەتسەم!» دېۋىدى. سەركەردىلەر شاھ سانىيەنىڭ رايىغا قاراپ. «فەن كۈەي توغرا ئېيتىدۇ» دېيىشتى. لېكىن جى بۇ فەن كۈەينىڭ سۆزىگە قارشى تۇرۇپ: «فەن كۈەينى ئۆلتۈرۈش كېرەك! ئىلگىرى خەن گاۋدى 300 مىڭ كىشىلىك زور قوشۇن بىلەن پىڭچېڭدا ھۇنلارنىڭ قىسورشاۋغا چۈشۈپ قالغانىدى. شۇ چاغدا فەن كۈەيمۇ قورشاۋ ئىچىدە ئىدى. بۈگۈنكى كۈندە، فەن كۈەي قانداق قىلىپ 100 مىڭ كىشىلىك قوشۇن بىلەن ھۇنلارنى تىرىپىرەن قىلىۋېتەلەيدىكەن؟ بۇ، شاھ سانىيەنىڭ ھۇزۇرىدا تۇرۇپ يالغان سۆزلىگەنلىك ئەمەسمۇ؟ ئۇنىڭ نۇستىگە چىن سۇلالىسىنىڭ ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىشى چىن شېڭ قانارلىقلارنىڭ قارشىلىقىنى كەلتۈرۈپ چىقارغان.

بۇگۈنكى كۈندە ئۇرۇش جاراھەتلىرى تېخى ساقايىمىغان ئەھۋال ئاستىدا، فەن كۈەي يەنە يۈزتۇرانە خۇشامەتكۈيلىق قىلىپ، ئەلنى ئەنسىزچىلىككە سالماقچى بولۇۋاتىدۇ» دېدى. بۇ ۋاقىتتا ئوردا يىغىنىغا قاتنىشىۋاتقان ئەمەلدارلارنىڭ ھەممىسى شاھ سانىيە جى بۇنى جازالايدىغان بولدى دەپ ئەنسىرەشتى. لېكىن ئۇنىڭ سۆزىنى ئاڭلىغان شاھ سانىيە دەرھال ئوردىدىن چىقىپ كەتتى. دۇنلارغا ھۇجۇم قىلىش مەسىلىسىنى ئىككىنچى ئوتتۇرىغا قويمىدى.

(«خەننامە»، 7 - توم، 1976 — 1977 - بەتلەر).

(1) جى بۇ (季布) چۇ بەگلىكىدىن، شياڭ يۇنىڭ سەركەر-دەلىرىدىن بولۇپ، ليۇباڭ شياڭ يۇنى يوقا تاقاندىن كېيىن كەچۈرۈمگە ئېرىشكەن. كېيىن خېدۇڭ ۋالىيسى بولغان.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 1742 - بەت).

(2) ئەمىر نۆكەر (中郎将) خاننىڭ مۇھاپىزەتچىلىرى ۋە كۈتكۈچىلىرىنى باشقۇرىدىغان ئەمەلدار، سانغۇندىن كىچىكرەك.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 1410 - بەت).

ليۇ فامىلىلىك بەش بەگنىڭ تەرجىمىھالى

جاۋ بېگى ليۇسۈي بەگلىكتە 26 يىل ھۆكۈم سۈردى. خەن جىڭدى دەۋرىدە چاۋسو(1) جاۋ بېگىنىڭ سەۋەنلىكىنى باھانە قىلىپ، جاۋ بەگلىكىنىڭ چاڭشەن(2) ۋىلايىتىنى قىسى قارتىۋەتتى. بۇنىڭ بىلەن بەگلەر چاۋسوغا نارازى بولدى. ۋۇ بېگى ليۇپى بىلەن چۇ بېگى ليۇۋۇ(3) بىرىنچى بولۇپ ئىسيان كۆتۈردى. جاۋ بېگى ليۇسۈي ۋۇ، چۇ بەگلىرى بىلەن بىرلىكتە ئىسيان كۆتۈرمەكچى بولدى. جاۋ بەگلىكىنىڭ باش ۋەزىرى جىيەن دې(4) بىلەن ھۈدەيچىسى ۋاڭ خەن(5) لەر نەسىھەت قىلىپ توسقان بولسىمۇ، جاۋ بېگى ليۇسۈي قۇلاق سالمىدى. ئەكسىچە، جىيەن دې بىلەن ۋاڭ خەننى كۆيدۈرۈپ ئۆلتۈردى. ئاندىن ئەسكەرلىرى بىلەن جاۋ بەگلىكىنىڭ غەربىي چېگرىسىغا ئورۇنلىشىپ، ۋۇ، چۇ بەگلىكلىرىنىڭ قوشۇنى يېتىپ كەلگەندىن كېيىن ئۇلار بىلەن بىرلىكتە خەن سۇلالىسى قوشۇنلىرىغا ھۇجۇم قىلماقچى بولدى ۋە ئەلچى ئەۋەتىپ شىمالدىكى ھۇنلار بىلەن بىرلەشتى. خەن جىڭدى چۇجۇ(6) بېگى لى جى(7) نى ئەسكەرلىرى بىلەن ئۇنىڭغا جازا يۈرۈشى قىلىشقا ئەۋەتتى. جاۋ بېگى خەندەن شەھىرىنى چىڭ مۇداپىئە قىلدى. ئىككى قەرەپ يەتتە ئاي تىرىكەشتى. ۋۇ، چۇ قوشۇنلىرى يېڭىل

دى. بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغان ھۇنلارمۇ تەۋەككۈلچىلىك قىلىپ، چېگرا - قورۇلغا تاجاۋۇز قىلىپ كىرىشنى خالىمىدى. چى بەگلىكىنى يېڭىپ قايتىپ كەلگەن لۈەن بۇ، لى جى قوشۇنى بىلەن قوشۇلدى - دە، فۇياڭ دەرياسى (8) نىڭ سۈيىنى خەندەن شەھىرىگە قويۇۋېتىپ شەھەرنى سۇغا باستۇرۇۋەتتى. جاۋ بېگى ليۇسۈي ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالدى. شۇنىڭ بىلەن بەگلىك ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى.

«خەننامە»، 7 - توم، 1990 - بەت).

(1) چاۋسو (晁錯، م.ب. 200 - 154) يىڭچۈەن (ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسىدىكى يۈشەن ناھىيىسى) دىن، دەسلەپ چاڭ-خۇيدىن قانۇنچىلار مەكتىپىنىڭ تەلىماتلىرىنى ئۆگەنگەن. خەن ۋېندى دەۋرىدە مۇراسىم بېگى بولۇپ، فۇشېڭ ناملىق ئالىمدىن «نەسرنامە» نى ئۆگەنگەن. كېيىن ۋەلىئەھد (جىڭدى) گە ئاتابەگ (ئۇستاز) بولۇپ، جىڭدىنىڭ ئىشەنچىسىگە ئېرىشكەن. جىڭدى خانلىق تەختىگە چىقىش بىلەنلا باش تەپتىش بەگلىكىگە تەيىنلىنىپ، خاننىڭ يېقىن مەسلىھەتچىلىرىدىن بولۇپ قالغان. مەركىزىي ھاكىمىيەتنى كۈچەيتىش ئۈچۈن، بەگلىكلەرنىڭ سۇيۇرغاللىرىنى ئازايتىپ، ھوقۇقلىرىنى چەكلەتكۈزگەن. نارازى بولغان ۋۇ، چۇ قاتارلىق يەتتە بەگلىك چاۋسۇنى ئۆلتۈرۈش باھانىسى بىلەن ئىسيان قىلغان. خەن جىڭدى ئىسياننى تىنچىتىش يولىدا يۈەن ئاڭنىڭ تەكلىپى بىلەن چاۋسۇنى شەرقىي رەستىدە ئۆلتۈرگۈزگەن.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 1395 - بەت).

(2) چاڭشەن (常山) قەدىمكى ۋىلايەت ۋە بەگلىك. م.ب. 204 - يىلى خەن سۇلالىسىنىڭ باشلىرىدا ۋىلايەت تەسىس قىلىندى. ۋىلايەت مەركىزى يۈەنشى ئىدى. ئورنى ھازىرقى خېبېي نىڭسى تاغى دەرياسىنىڭ جەنۇبى، بېيىچىڭ - گۇاڭجۇ تۆمۈرى يولىنىڭ غەربى (شىنلى، جىڭدىڭ، شىجاچۈاڭ بۇنىڭ سىرتىدا)،

نېيجيۇنىڭ شىمالىدىكى يەرلەرگە توغرا كېلىدۇ. شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى دەۋرلىرىدە بەگلىككە ئۆزگەرتىلدى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 1663 - بەت).

(3) ليۇۋۇ (刘茂) خەن چىڭدى دەۋرىدە ئىسيان قىلغۇچى

يەتتە بەگلىكنىڭ بىرى بولغان چۇ بەگلىكىنىڭ بېگى.

(«خەننامە»، 7 - توم، 1990 - بەت).

(4) جىيەندې (建德) خەن چىڭدى دەۋرىدە ئىسيان

كۆتۈرگەن يەتتە بەگلىكنىڭ بىرى جاۋ بەگلىكىنىڭ باش ۋەزىرى.

ئىسيان قىلماسلىق ھەققىدە جاۋ بېگى ليۇسۈيگە تەكلىپ بېرىپ

چىڭ تۇرۇۋالغاچقا، تىرىك ئوتقا تاشلاپ ئۆلتۈرۈلگەن.

(«خەننامە»، 7 - توم، 1990 - بەت).

(5) ۋاڭ خەن (王悍) خەن چىڭدى دەۋرىدە ئىسيان كۆ-

تۈرگەن يەتتە بەگلىكىنىڭ بىرى جاۋ بەگلىكىنىڭ ھۇدەپچىسى.

ئىسيان قىلماسلىق ھەققىدە جاۋ بېگى ليۇسۈيگە تەكلىپ بېرىپ

چىڭ تۇرۇۋالغاچقا، تىرىك ئوتقا تاشلاپ ئۆلتۈرۈلگەن.

(«خەننامە»، 7 - توم، 1990 - بەت).

(6) چۈجۈ (曲周) ناھىيە. خېبېي ئۆلكىسىنىڭ جەنۇبىي

بۆلىكىدىكى فۇياڭ دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىمىدا. ئەسلىدە خەن

سۇلالىسى دەۋرىدىكى چىجاڭ ناھىيىسى. قەدىمكى شەھەر ئورنى

بۈگۈنكى ناھىيىنىڭ شەرقىي شىمالىدا.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 1381 - بەت).

(7) لى جى (郦寄) شاڭنىڭ ئوغلى. جاۋ بېگى لۇلۇنىڭ

ئاغىنىسى ئىدى. لۇخۇ ئۆلۈپ، لۇ جەمەتىنى يوقىتىش ھەرىكىتى

باشلانغاندا، ھەربىي ۋەزىر جۇبو، لى جىنىڭ ئاتىسى شاڭنى نازا-

رەت ئاستىغا ئېلىپ تۇرۇپ، لۇلۇنى ئالداپ ساياھەتكە ئېلىپ

چىقىش ئۈچۈن لى جىغا بۇيرۇق بېرىدۇ. مۇشۇ تەدبىر ئارقىلىق

جۇبو شىمال قوشۇنىنى ئالىدۇ. بۇ مۇناسىۋەت بىلەن ئەل -

خالاپىق لى جىنى دوستىنى ساتقان دەپ تاپا - تەنە قىلىدۇ.

خەن جىڭدى دەۋرىدىكى يەتتە بەگلىك ئىسياندا لى جى سانغۇن بولۇپ خىزمەت كۆرسەتكەچكە، گۇناھى كەچۈرۈم قىلىنىدۇ ھەم تۆرىلىككە ۋارىسلىق قىلىدۇ.

(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى قامۇسى»، 1801 - بەت).

(8) فۇياڭ (滏阳河) دەريا. خىبېي ئۆلكىسىنىڭ غەر-
بىي جەنۇبىدا. تەيخاڭشەن تېغىنىڭ شەرقىي يانباغرىدىكى شاخى
ۋە دىخې قاتارلىق ئېقىنلارنىڭ قوشۇلۇشىدىن ھاسىل بولغان.

(بىر توملۇق «سىخېي»، 983 - بەت).

چېن پىڭ، جۇبو (1) لارنىڭ تەرجىمىھالى

م.پ. 201 - يىلى (خەن گاۋدىنىڭ ئالتىنچى يىلى) چېن پىڭ خەن گاۋدى بىلەن بىرلىكتە دەيجۇن ۋىلايىتىدە ئاسىي خەن بېگى خەن شىنگە جازا يۈرۈشى قىلىپ، پىڭچېڭ شەھىرىگە يېتىپ بارغاندا، ھۇنلارنىڭ قورشاۋىغا چۈشۈپ قېلىپ، قوشۇن يەتتە كېچە - كۈندۈز ئاچ قالدى. خەن گاۋدى چېن پىڭنىڭ كۆرسەتكەن كارامەت ھىيلىسى بويىچە ئىش كۆرۈپ، باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ ئەلچىسى ئارقىلىق تەڭرىقۇتنى كۆندۈرۈپ، قورشاۋدىن قۇتۇلدى. خەن گاۋدى قورشاۋدىن چىققاندىن كېيىن چېن پىڭنىڭ ھىيلىسىنى مەخپىي تۇتقاچقا، ئۇنىڭ كونكرېت مەزمۇنىنى ھېچكىم بىلمىدى.

(«خەننامە»، 7 - توم، 2045 - بەت).

سانغۇنلۇق سالاھىيىتى بىلەن خەن گاۋدىنىڭ خىزمىتىگە كىرگەن جۇبو دەيجۇن ۋىلايىتىدە ئاسىي خەن بېگى خەن شىنگە جازا يۈرۈشى قىلىپ خورپىن (2) دېگەن يەرنى ئالدى. يەنە ئىلگىرىلەپ ۋۇچۇەندە ھۇنلارنىڭ چەۋەندازلىرىغا ھۇجۇم قىلدى ۋە ئۇلارنى يەڭدى. يەنە شىمالدىن قوشۇننى قايتۇرۇپ كېلىپ تۇڭدىدا ئاسىي خەن بېگى خەن شىننىڭ قوشۇنىغا ھۇجۇم

قىلىپ، ئۇلارنىمۇ يەڭدى. ئاندىن قايتىپ كېلىپ تەيپۇن ۋىلايىتىگە قاراشلىق ئالتە شەھەرنى تەسلىم قىلدۇردى. جىنياڭ شەھىرىدە ئاسىي خەن بېگى خەن شىننىڭ ھۇن چەۋىندازلىرىغا ھۇجۇم قىلدى ۋە ئۇلارنى يېڭىپ، جىنياڭنى ئىشغال قىلدى. كېيىن شاشى (3) دا ئاسىي خەن بېگى خەن شىننىڭ قوشۇنلىرىغا ھۇجۇم قىلىپ يەڭدى ۋە 80 چاقىرنىم يەرگىچە قوغلاپ زەربە بەردى. ئاندىن كەينىگە يېنىپ لۇفەن قاتارلىق ئۈچ شەھەرگە ھۇجۇم قىلدى ۋە غەلىبىسىرى ئالغا بېسىپ پىڭچېڭ شەھىرىنىڭ سىرتىدا ھۇن چەۋىندازلىرىغا ھۇجۇم قىلدى ...
(«خەننامە»، 7 - توم، 2025 - 2053 - بەتلەر).

يەن بېگى لۇۋەن ئاسىيلىق قىلدى. فەن كۈەينىڭ ئوردا باش ۋەزىرىلىك سالاھىيىتى بىلەن قوشۇن باشلاپ چىققان جۇبو چىشىەن (4) ناھىيىسىنى ئىشغال قىلدى ۋە لۇۋەننىڭ چوڭ سەركەزدىسى دى، باش ۋەزىرى يەن، ۋىلايەت بېگى شىڭ، ئەمىر لەشكەر رو ۋە باش تەپتىشىبېگى شىتۇخۇندۇلارنى ئەسىر ئالدى. شاڭلەن (5) دە لۇۋەن قوشۇنىنى يەڭدى. ئارقىدىنلا يەنە زۇياڭ (6) دىكى لۇۋەن قوشۇنىغا ھۇجۇم قىلىپ ئۇنى سەددىچىن سېپىلىگىچە قوغلاپ باردى. شاڭگۇ ۋىلايىتىگە قاراشلىق 12 ناھىيىنى، يۈبېيىڭ ۋىلايىتىگە قاراشلىق 16 ناھىيىنى، لىياۋدۇڭ (7) ۋىلايىتىگە قاراشلىق 29 ناھىيىنى، يۇياڭ ۋىلايىتىگە قاراشلىق 22 ناھىيىنى تىنچىتىپ،
(«خەننامە»، 7 - توم، 2053 - بەت).

م.ب. 158 - يىلى (خەن ۋېندى خۇيۈەننىڭ ئالتىنچى يىلى) ھۇنلار چېگرىغا كەڭ كۆلەمدە تاجاۋۇز قىلىپ كىردى. خەن ۋېندى ئوردا ئىشلىرى بېگى لىۋىنى سانغۇنلۇققا تەيىنلەپ قوشۇنى بىلەن باشاڭدا، جۇۋسى (8) بېگى شۈلىنى

سانغۇنلۇققا تەيىنلەپ قوشۇنى بىلەن جىمبىدا، خېنىي ۋالىيى جۇبونىڭ ئوغلى جۇيافۇنى سانغۇنلۇققا تەيىنلەپ قوشۇنى بىلەن شىلىيۇدا تۇرغۇزۇپ، ھۇنلاردىن مۇداپىئە كۆردى. خەن ۋېندى شەخسەن ئۆزى بېرىپ، پايتەخت مۇھاپىزەت قوشۇنىدىن ھال سورىدى. باشاڭ ۋە جىمبىن بارگاھلىرىغا ئاتلىق كىردى. سانغۇن ۋە ھەربىي ئەمەلدارلار خاننىڭ ئالدىغا ئاتلىق چىقىپ قارشى ئالدى ۋە ئۈزىتىپ قويدى. ئاندىن شىلىيۇ بارگاھىغا كەلدى. بارگاھ ئالدىدا سپاھ - بەگلەر ساۋۇت - دۇبۇلغىلارنى كىيىپ، نەيزە - قېلىچلارنى تىزىۋېتىپ، ئوقىيالىرىنى بەتلەپ، ئىنتايىن سۈرلۈك ھالەتتە تۇراتتى. خەن ۋېندىنىڭ تۇرشاۋۇل (9) ى بارگاھ ئالدىغا بارغاندا قاراۋۇللار ئۇنى بارگاھقا كىرگۈزمەيدۇ. تۇرشاۋۇل: «خان ھازىرلا يېتىپ كېلىدۇ» دەيدۇ. بارگاھ دەرۋازىسىنى ساقلاۋاتقان مۇھاپىزەتچىلەر كاھىپىگى جاۋاب بېرىپ: «ھەربىيەدە پەقەت سانغۇننىڭلا بۇيرۇقىغا ئەمەل قىلىنىدۇ، خاننىڭ يارلىقىغا ئەمەل قىلىنمايدۇ» دەپ جاۋاب بېرىدۇ. بىردەمدىن كېيىن خەن ۋېندى يېتىپ كېلىدۇ. قاراۋۇللار خاننىمۇ كىرگۈزمەيدۇ. خەن ۋېندى تەمتەكلىك ئەلچى ئارقىلىق سانغۇنغا يارلىق چۈشۈرۈپ: «مەن ئەسكەرلەردىن ھال سوراپ مەن» دەيدۇ. جۇيافۇ شۇ چاغدىلا دەرۋازىنى ئېچىش توغرىسىدا بۇيرۇق بېرىدۇ. بارگاھ دەرۋازىسىدىكى قاراۋۇللار خان بىلەن بىللە كەلگەن ئاتلىق، ھارۋىلىق ئەمەلدارلارغا: «سانغۇننىڭ بەلگىلىمىسى بويىچە، بارگاھ ئىچىدە، ئاتلىق چېپىپ يۈرۈشكە بولمايدۇ» دەيدۇ. خەن ۋېندى ئېتىنىڭ تىزگىنىنى تارتىپ ئاستا ئىلگىرىلەيدۇ. ئۇ بارگاھ ھويلىسىنىڭ ئوتتۇرىسىغا كەلگەندە، سانغۇن جۇيافۇ خەن ۋېندىغا تەزىم قىلىپ: «ساۋۇت - دۇبۇلغا كىيگەن جەڭچىلەر تەزىم قىلمايدۇ، مېنىڭ ھەربىيچە سالام بىلەن ئېھتىرام بىلدۈرۈشۈمگە رۇخسەت قىلغايلا» دېدى. ناھايىتى تەسىرلەنگەن خەن ۋېندى ئىللىق چىراي بىلەن

ھارۋىنىڭ شوئىسىنى ئۇتۇپ تۇرۇپ، ئېگىلىگەن ھالەتتە ئۇنىڭ سالىمغا جاۋاب بېرىدۇ ھەمدە چارچى ئارقىلىق ئۆزىنىڭ ساندغۇندىن ئالاھىدە ھال سوراشقا كەلگەنلىكىنى جاكارلايدۇ. ئاندىن ھال سوراش مۇراسىمىنى ئاياغلاشتۇرۇپ قايتىدۇ. بار-گاھ دەرۋازىسىدىن چىققاندىن كېيىن بىللە كەلگەن ئەمەلدارلار بۇ ئەھۋالدىن ئىنتايىن تەئەججۈپلەنگەنىدى. خەن ۋېندى ھاياجانلانغان ھالدا: «ھەي بەللى! ھەقىقىي سانغۇن دېگەن مانا شۇ، باينىقى باشاڭ، جىمىن بارگاھلىرىدىكى ئەھۋال خۇددى بالىلارنىڭ ئويۇنىدەك بىر ئىشقا ئۇلارنىڭ سەركەردىلىرىنى تۇيۇقسىز ھۇجۇم بىلەن ئەسىرگە ئېلىش تامامەن مۇمكىن. جۇيافۇدەك سانغۇنغا قانداقمۇ خالىغانچە چىقىلغىلى بولسۇن؟» دەپ ئۇنى ئۇزۇن ماختاپ كېتىدۇ. بىر ئايدىن كېيىن ھۇنلار چېكىنىپ كېتىدۇ. بۇ ئۈچ مۇھاپىزەت قىسمىمۇ ئەمەلدىن قال دۇرۇلىدۇ. جۇيافۇ قوشبېشى بولۇپ تەيىنلىنىدۇ.

(«خەننامە»، 7 - توم، 2057 - 2058 - بەتلەر).

ئۇزۇن ئۆتمەي ھۇن خانلىرىدىن شۇرۇ قاتارلىق بەش كىشى خەن خانلىقىغا تەسلىم بولدى. خەن جىڭدى ئۇلارنى چوڭ تۈرە (10) لىككە تەيىنلەپ شۇ ئارقىلىق باشقىلارنىڭمۇ تەسلىم بولۇشىغا ئىلھام بەرمەكچى بولدى. جۇيافۇ: «ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ خانلىرىغا ئاسىيلىق قىلىپ ئالىيلىرىغا تەسلىم بولدى. ئەگەر ئالىيلىرى ئۇلارنى چوڭ تۈرەلىككە تەيىنلىسە، ئەقىدەسىدە تۇرمىغان ۋەزىرلەرنى ئەيىبلەشتە تىللىرى تۇتۇق بولۇپ قالمايدۇ؟» دەيدۇ. خەن جىڭدى: «باش ۋەزىر جۇيافۇنىڭ تەكلىپىنى قوبۇل قىلغىلى بولمايدۇ» دەپ شۇرۇ قاتارلىق بەش كىشىنى چوڭ تۈرەلىككە تەيىنلەيدۇ. مۇشۇ سەۋەبتىن.

جۇ يافۇ ئاغرىقلىقىنى باھانە قىلىپ باش ۋەزىرلىك خىزمىتىدىن دىن ئىستىپا بېرىدۇ.

(«خەننامە»، 7 - توم، 2061 - بەت).

(1) جۇ يو (周勃، م.ب.؟ - 169) خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپتىكى چوڭ ۋەزىرلەردىن. پېيشىيەن (ھازىرقى جياڭسۇ ئۆلكىسىدە) ناھىيىسىدىن. ياشلىقىدا پەلە سېۋىتى توقۇپ ساتاتتى ۋە ماتەم مۇراسىملىرىدا سۇناي، ناغرا چالاتتى. چىن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرىدا ليۇباڭغا قوشۇلۇپ قوزغىلاڭ كۆتۈردى، خىزمەت كۆرسەتمە كەچكە، سانغۇن ۋە جياڭ بېگى بولدى. خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە ليۇباڭ بىلەن خەن بېگى خەن شىن، چىن شى ۋە لۇ ۋەن ئىسيانلىرىنى باستۇرۇشقا قاتناشتى. ليۇباڭغا سادىق خىزمەت قىلدى. خانىكە لۇ خۇ دەۋرىدە ھەربىي ۋەزىرلىككە تەيىنلەنگەن بولسىمۇ، ئەسكىرىي ھوقۇق لۇ خانىشنىڭ تۇغقانلىرىنىڭ قولىدا ئىدى. خانىكە لۇ خۇ ئۆلگەندىن كېيىن چىن پىڭ بىلەن ليۇ جەمەتنى قوغداپ، لۇ جەمەتنى يوقىتىش پىلانىنى تۈزۈپ، ھاكىمىيەتنى قولغا ئېلىشقا ئۇرۇنغان لۇ چەن، لۇلۇلارنى ئۆلتۈردى. خەن ۋېندىنى خانلىق تەختىگە ئولتۇرغۇزۇپ، ئوڭ باش ۋەزىر بولدى. (بىر توملۇق «سىخەي»، 200 بەت).

(2) خورېن (霍人) يەر نامى. ئورنى بۈگۈنكى سەنشى ئۆلكىسى فەنشى ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدا.

(«جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر ناملىرى قامۇسى».

1251 - بەت).

(3) شاشى (淩石) يەر نامى. ئورنى ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسى لۇ فەن ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا.

(تۈزۈتىلگەن «سىيۈەن»، 3 - توم، 2246 - بەت).

(4) چىشەن (薊县) قەدىمكى ناھىيە. ئورنى بۈگۈنكى

- پېچىڭ شەھىرىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى داشىڭ ناھىيىسىدە،
 (تۈزۈشكەن «سىيۈەن»، 4 - توم، 2742 - بەت).
 (5) شاڭلەن (上 兰) يەنى مالەن چىلقىسى. ئورنى بۈگۈنكى خېبېي ئۆلكىسى زۇڭخۇا ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا.
 («جۇڭگو تارىخ ئاتىلىشى»، 2 - توم، 18 - بەت).
 (6) زۇياڭ (沮 阳) شاڭگۇ ۋىلايىتىنىڭ مەركىزى. قەدىمكى شەھىرى ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسى خۇەيلەي ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدا.
 («جۇڭگو تارىخىغا ئائىت خەرىتىلەر توپلىمى»، 2 - توم، 18 - بەت).
 (7) لياۋدۇڭ (辽 东) قەدىمكى ۋىلايەت. چىن سۇلالىسى تەسىس قىلغان. ئورنى ھازىرقى لياۋنىڭ ئۆلكىسىنىڭ شەرقىي شەرقىي جەنۇبىدا، لياۋخې دەرياسىنىڭ شەرقىدە بولغانلىقى ئۈچۈن بۇ ئىسىم بېرىلگەن.
 («جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر ناملىرى قامۇسى»، 1245 - بەت).
 (8) جۇسى (祝 兹) قەدىمكى شەھەر. شەندۇڭ ئۆلكىسى جياۋشيەن ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا.
 («جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر ناملىرى قامۇسى»، 741 - بەت).
 (9) تۇرشاۋۇل (先 行 官) قوشۇن ئالدىدا يۈرۈپ خەۋەر-لەشكۈچى ئەمەلدار.
 («خەننامە»، 7 - توم، 2058 - بەت).
 (10) چوڭ تۆرە (列 侯, 通 侯) چىن سۇلالىسى تەسىس قىلغان 20 دەرىجىلىك ئۇنۋاننىڭ ئەڭ ئالىي رۇتبىسى. خەن سۇلالىسى دەۋرىدىمۇ قوللىنىلدى.
 (بىر توملۇق «سىخەي»، 1056 - بەت).

گۈەن يىڭنىڭ تەرجىمىھالى

م.ب. 177 - يىلى (خەن ۋېندى چيەن يۈەننىڭ ئۈچىنچى يىلى) ھونلار بېيدى ۋىلايىتىگە كەڭ كۆلەمدە تاجاۋۇز قىلدى. خەن ۋېندى باش ۋەزىر گۈەن يىڭنى 85000 چەۋەندازغا باش قوماندان قىلىپ، ھونلارغا ھۇجۇم قىلىشقا بۇيرۇدى. ھونلار بۇنى ئاڭلاپ دەرھال چېكىنىپ شۇ چاغدا جىبېي بېگى ليۇ شىڭجۈي (1) ئىسمىلىق قىلدى. خەن ۋېندى قوشۇنى ئېلىپ دەر- ھال قايتىپ كېلىش توغرىسىدا گۈەن يىڭغا يارلىق چۈشۈردى. («خەننامە». 7 - توم، 2085 بەت).

(1) ليۇ شىڭجۈي (刘兴居) چى بېگى ليۇ فېينىڭ ئوغلى. لۇ خانىش دەۋرىدە دۇڭمۇ بېگى بولۇپ، چاڭئەننى مۇھاپىزەت قىلاتتى. چوڭ ۋەزىرلەر بىلەن بىرلىكتە خەن ۋېندىنى تەختكە چىقىرىشتا كۆرسەتكەن خىزمىتى ئۈچۈن، جىبېي بېگى قىلىندى. كېيىن ئىسيان كۆتۈرگەچكە، چىپۇ بېگى سەي سانغۇن قوماندانلىقىدىكى قوشۇن تەرىپىدىن تارمار قىلىندى. ليۇ شىڭجۈي ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالدى («چۇڭگو كىشى ئىسىملىرى قامۇسى»، 1485 - بەت).

لۇ جىڭ (1) نىڭ تەرجىمىھالى

ليۇ جىڭ (2) چى بەگلىكىدىن بولۇپ، م.ب. 202 - يىلى (خەن گاۋدىنىڭ بەشىنچى يىلى) ئەسكەرلىككە قوبۇل قىلىنىپ، لۇڭشى ۋىلايىتىنى مۇداپىئە قىلىشقا ئەۋەتىلدى. ئۇ لوياندىن ئۆتۈپ كېتىۋاتقاندا، خەن گاۋدى دەل شۇ يەردە ئىدى. ليۇ جىڭ قول ھارۋىسىنى قويۇپ چى بەگلىككە يۈ سانغۇن (3) بىلەن كۆرۈشۈپ: «مەن ئىمامىزنىڭ ئىشلىرىغا پايدىلىق مەسلىھەت بېرىش ئۈچۈن خان بىلەن كۆرۈشۈشنى ئارزۇ قىلىمەن» دەيدۇ. يۈ سانغۇن ئۇنىڭغا ئېسىل كىيىملەرنى كىيىدۈرۈپ، ئاندىن خان بىلەن كۆرۈشتۈرمەكچى بولىدۇ. ليۇ جىڭ: «مەن تاۋار - دۇردۇن كىيىپ كەلگەن بولسام، شۇ پېتى كىرەي، ماقا - چەكمەن كىيىپ كەلگەن بولساممۇ شۇ پېتى كىرەي، كىيىمىمنى يۆتكەش مېنىڭ ھەددىم ئەمەس» دەيدۇ. يۈ سانغۇن ئوردىغا كىرىپ خەن گاۋدىغا ليۇ جىڭنىڭ تەلىپىنى يەتكۈزىدۇ. خەن گاۋدى ليۇ جىڭنى قوبۇل قىلىدۇ ۋە ھاراق - شاراب، تائاملار بىلەن مېھمان قىلىدۇ.

بىردەمدىن كېيىن خەن گاۋدى ئۇنىڭ نېمە دېمەكچى ئىكەنلىكىنى سورايدۇ. ليۇ جىڭ: «ئالىيلەرنىڭ لوياننى پايتەخت قىلىشتىكى مەقسەتلىرى جۇجەمەتى بىلەن كىمنىڭ تېخىمۇ

راۋاج تاپقانلىقىنى سېلىشتۇرۇپ بېقىشمۇ؟» دەيدۇ. خەن گاۋدى: «ھە، شۇنداق» دەپ جاۋاب بېرىدۇ. ليۇ جىڭ: «ئالىيلىرىنىڭ ئەلنى بىرلىككە كەلتۈرۈش ئەھۋالى جۇ جەمەتىگە ئوخشاشمايدۇ. جۇ جەمەتىنىڭ ئەجدادى خۇەنجى (4) غا پادىشاھ يىساۋ (5) تەرىپىدىن تەي (6) دېگەن يەر سۇيۇرغال قىلىندى. بۇ سۇيۇرغاللىق ئون نەچچە ئەۋلاد داۋاملاشتى. ئۇلار ئەۋلادتىن ئەۋلاد ياخشى ئىشلارنى قىلدى. گۇڭليۇ (7) غا كەلگەندە شيا (8) سۇلالىسى پادىشاھى جىي (9) نىڭ زوراۋانلىقىدىن ئۆزىنى دالدىغا ئېلىپ، بىن (10) دېگەن يەرگە كۆچتى. ئاتا خان (11) دەۋرىگە كەلگەندە دىلار دائىم تاجاۋۇز قىلىپ تۇرغانلىقى تىن بىن دېگەن يەردىن كېتىشكە مەجبۇر بولۇپ، ئات - ئۇلاغلىرىنى ئېلىپ چى (12) دېگەن يەرگە كۆچۈپ كەتتى. قەبىلىدىكى ئاھالىلەرمۇ ئالدى - كەينىگە قارىماي ئۇنىڭ بىلەن بىللە كەتتى. جۇ ۋېنۋاڭ (13) كۈنپېتىشتىكى جايلارغا ھاكىم بەگ (14) بولۇپ، يۈ (15)، رۇي (16) بەگلىكلىرىنىڭ يەر ماجراسى ئۈستىدە ئادىل ھۆكۈم چىقاردى. شۇنىڭدىن باشلاپ تەقدىرنىڭ ئىرادىسىگە بويسۇندى. شۇڭا لۇۋاڭ (17)، بويىلار (18) دېگىز ياقىسىدىن كېلىپ ئۇنىڭغا بەيئەت قىلىشتى. جۇ ۋۇۋاڭ (19) ئەسكەر تارتىپ شاڭ سۇلالىسى پادىشاھى جۇ (紂) (20) غا جارا يۈرۈشى قىلدى، 800 بەگ ئالدىن كېلىشىۋالمايدىغان بولسىمۇ، لېكىن بىرلا ۋاقىتتا مېڭجىن (21) كېچىكىدە ئۇچرىشىپ، شاڭ سۇلالىسىنى يوقاتتى. جۇ چىڭۋاڭ (22) تەختكە چىققاندىن كېيىن جۇ چىڭۋاڭنىڭ تاغىسى جۇ گۇاڭ (جى دەن) (23) قاتارلىق كىشىلەر ئۇنىڭغا ئۇستاز ۋە ۋەزىر بولۇشنى. شۇنىڭ بىلەن چىڭجۇ (24) شەھىرى قۇرۇلۇپ، لوياڭ شەھىرى پايتەخت قىلىندى. چۈنكى، بۇ يەر پۈتۈن مەملىكەتنىڭ ئوتتۇرىسى بولۇپ، خانغا نەرسە - كېرەك تەقدىم قىلىش، باج - سېلىق تاپشۇرۇشتا، ئەتراپتىكى بەگلەر ئۈچۈن بۇ يەر-

نىڭ ئارىلىقى ئومۇمەن ھەممىگە تەڭ يىراقلىقتا ئىدى. تەڭرى خان پەزىلەتلىك بولىدىغانلا بولسا، مۇشۇ يەردە ئاسانلا روناق تاپالايتتى. پەزىلەتسىز بولىدىغان بولسا، مۇشۇ يەردە ئاسانلا ھالاك بولاتتى. بۇ يەردە تۇرۇشتىن مەقسەت، ئېھتىمال ئۆز ئەتراپىدىكىلەرگە ئادىل سىياسەت يۈرگۈزۈش ئارقىلىق يىراقتىكىلەرنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن بولۇپ، ئەپلىك يەر شاردا ئىتىغا تايىنىپ كېيىنكى ئەۋلادلارنى ئەيش - ئىشرەت ۋە زوراۋانلىق بىلەن خەلققە زۇلۇم قىلدۇرۇش ئۈچۈن بولمىسا كېرەك. جۇ سۇلالىسى ئاجىزلاشقان دەۋرگە كەلگەندە سۇلالە شەرقىي جۇ سۇلالىسى (25)، غەربىي جۇ سۇلالىسى (26) دەپ ئىككىگە بۆلۈنۈپ كەتتى. جايلاردىكى بەگلەر سالامغا ۋە سوۋغا تەقدىم قىلىشقا كەلمەيدىغان بولدى. جۇ جەمەتىمۇ ئۇلارنى كونترول قىلالمايدىغان بولۇپ قالدى. بۇ جۇ جەمەتىنىڭ ئادالەتسىزلىكىدىن ئەمەس، بەلكى لويياڭ ۋە زىيىتىنىڭ زەئىپلىكىدىن بولدى. جانا بىي ئالىيلىرى فېڭشىيەن (27) ۋە پېيشيەن ناھىيىلىرىدىن قوزغىلىپ 3000 ئەسكەر توپلاپ ۋە ئۇلارنى باشلاپ ئىلگىرىلەپ، شۇجۇن (28) ۋىلايىتى بىلەن خەنجوڭنى ئىشغال قىلدىلا، ئۈچ چىننى تىنچىتىپتەلا، شياڭ يۇ بىلەن يىڭياڭدا 70 قېتىم چوڭ جەڭ، 40 قېتىم كىچىك جەڭ قىلدىلا، خەلق بۇ يېقىملىق لاردا پارا كەندە بولۇپ، ئاتا - بالىلارنىڭ جەستى چۆل - جەزىرىلەردە قالدى، بۇنداق ئېچىنىشلىق ئەھۋاللارنى ئېيتىپ تۈگەتكىلى بولمايدۇ، ئائىلىلەردە يىغا - زارنىڭ ئايغى ئۈزۈلۈپ مېدى، يارىدارلارنىڭ جاراھىتى تېخى ساقايغىنى يوق. مانا مۇشۇنداق بىر ئەھۋالدا ئالىيلىرى تىنچ - گۈللەنگەن جۇ چىڭۋاڭ ۋە جۇ كاڭۋاڭ (29) لار بىلەن راۋاج تېپىش جەھەتتە بەسلىشمەكچى بولۇۋاتىدىلا. پېقىرنىڭ قارىشىچە، ئۇلار بىلەن تەڭلەشكىلى بولماس. سابىق چىن بەگلىكى (30) نىڭ زېمىنى تاغ - دەريالار بىلەن ئورنىلىپ تۇرىدۇ، ئەتراپىدا مۇداپىئىگە

قولايلىق مۇھىم جايلار بار، ئۇيۇشۇمىز جىددىي ئەھۋال يۈز بېرىپ قالغان تەقدىردىمۇ مىليون كىشىلىك توشۇننى دەرھال ھازىرلىغىلى بولىدۇ، سابىق چىن بەگلىكىنىڭ ئەسلىدىكى مول بايلىقى ۋە مۇنبەت يەرلىرىدىن پايدىلانغىلى بولىدۇ، مانا بۇ بايلىق ماكانى (31) ئىدى، ئالىيلىرى ئەگەر خەنگۇ (32) ئۆتكىلىگە كىرىپ گۇەنجۇڭدا پايتەخت قۇرىدىغان بولسا خۇاشەن (33) تېغىنىڭ شەرقىي رايونىدا توپىلاڭ يۈز بەرگەن تەقدىردىمۇ، سابىق چىن بەگلىكىنىڭ يەرلىرىنى تامامەن ئامان ساقلاپ قالغىلى بولىدۇ. باشقىلار بىلەن ئېلىش قان چاغدا، ئۇنىڭ كېكىرتىكىدىن ئېلىپ، گەجگىسىگە كېلىش تۇرۇپ سالىمسا، تولۇق غەلبە قىلغىلى بولمايدۇ. ھازىر ئالىيلىرىنىڭ گۇەنجۇڭغا كىرىپ، ئۇ يەردە پايتەخت تەسىس قىلىشلىرىمۇ، سابىق چىن بەگلىكىنىڭ كونا ئۇسۇلى بويىچە ئەلىنىڭ كېكىرتىكىدىن ئېلىپ، گەجگىسىگە سالغانلىق بولىدۇ، دەيدۇ.

خەن گاۋدى بۇ گەپلەرنى ئاڭلىغاندىن كېيىن ۋەزىرلەردىن پىكىر ئالدى. ۋەزىرلەرنىڭ ھەممىسى خۇاشەن تېغىنىڭ شەرقىدىن كەلگەنلەر بولغانلىقتىن بەس - بەس بىلەن چۇ سۇلالىسىنىڭ نەچچە يۈز يىل ئەل سۈرىغانلىقى، چىن سۇلالىسىنىڭ بولسا، ئاران ئىككى ئەۋلاد ئەل سوراپ ھالدا بولغانلىقىنى ئېيتىپ، لويياڭ شەھىرىنى پايتەخت قىلغان تۈزۈك، دېيىشتى. خەن گاۋدى ئارىسالدا بولۇپ ھۆكۈم قىلالماي قالغانىدى، ليۇ بېگى (34) چاڭ لياڭ گۇەنجۇڭغا كىرىشنىڭ پايدىسىنى چۈشەندۈرگەندىن كېيىن، ئاندىن شۇ كۈنلا غەربكە ئاتىلىنىپ، گۇەنجۇڭدا پايتەخت تەسىس قىلىش توغرىسىدا يارلىق چۈشۈردى. خەن گاۋدى: «چىن دىيارىدا پايتەخت قۇرۇش توغرىسىدا بىرىنچى بولۇپ تەكلىپ بەرگەن كىشى لۇ جىڭ، لۇ (婁) - ليۇ (劉) دېمەكتۇر» دەپ ئۇنىڭغا ليۇ فامىلىسىنى ئىنىئام

قىلىپ، كاتاۋۇل قىلىپ تەيىنلىدى ۋە نەۋباھار تۆرە دەپ نام بەردى.

م.ب. 201 - يىلى (خەن گاۋدىنىڭ يەتتىنچى يىلى) خەن (韓) بېگى خەن شىن ئاسىيلىق قىلغاچقا، خەن گاۋدى شەخسەن ئۆزى ئەسكەر باشلاپ ئۇنىڭغا جازا يۈرۈشى قىلدى. جىنياڭغا بارغىنىدا، خەن بېگى خەن شىننىڭ ھۇنلار بىلەن بىرلىشىپ خەن (漢) قوشۇنلىرىغا ھۇجۇم قىلماقچى بولۇۋاتقانلىقىنى ئاڭلاپ قاتتىق غەزەپلەندى ۋە بۇنىڭ راست ياكى يالغان ئىكەنلىكىنى ئېنىقلاش ئۈچۈن ھۇنلارغا ئەلچى ئەۋەتتى. ھۇنلار قاۋۇل جەڭچى ۋە سېمىز ئات - كالىلىرىنىڭ ھەممىسىنى يوشۇرۇپ قويدى. خەن ئەلچىلىرى پەقەت، قېرى، ئاجىز ئايال - بالىلارنى ۋە بىر قىسىم ئورۇق ئات - ئۇلاغلارنىلا كۆردى. ئىلگىرى - كېيىن ھۇنلارغا بېرىپ - قايتقان ئون نەچچە تۈركۈم خەن ئەلچىلىرىنىڭ ھەممىسى ھۇنلارنى يېڭىش ئاسان ئىكەن دېيىشتى. خەن گاۋدى ليۇجىڭنى يەنە بىر قېتىم ئەلچى قىلىپ ئەۋەتتى. ليۇجىڭ تايىتىپ كېلىپ: «بىر - بىرىگە ھۇجۇم قىلماقچى بولغان ئىككى ئەل جەزمەن ھەرقايسى ئۆزىنىڭ ئارتۇقچىلىقىنى كۆپتۈرۈپ، قارشى تەرەپكە تەھدىت سالىدۇ. پېقىر بۇ قېتىم بارغىنىدا ساپلا كېسەل - ئاجىز، قېرى - چۈرىلەرنىلا كۆردۈم. بۇ چوقۇم ئۆزىنى ئەتەيگە ئاجىز كۆرسىتىپ، ئاساستى كۈچىنى بۆكتۈرمىگە قويۇپ، تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىش ئارقىلىق غەلبىگە ئېرىشىش غەرىزى. پېقىرنىڭ قارىشى شۇكى، ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىشقا بولمايدۇ» دېدى. بۇ چاغدا 300 مىڭدىن ئوشۇق خەن قوشۇنى گۇجۇ تېغىدىن ھالقىپ ئۆتۈپ، ھۇنلار ئېلىگە قازاپ ئىلگىرىلەپ كەتكەنىدى. خەن گاۋدى ليۇجىڭنىڭ مەلۇماتىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن قاتتىق غەزەپكە كېلىپ، ئۇنى تىللاپ: «سەن چى بەگلىكىلىك خۇمپەر،

گەپدانلىق قىلىپ ئەمەلگە ئېرىشكەن، بۇگۈنكى كۈنگە كەلگەندە ئاغزىڭغا كەلگەننى جۆيۈلۈپ، چوڭ قوشۇنمىزنىڭ ئالغا ئېلىڭرىلىشىگە توسقۇنلۇق قىلماقچى بولۇۋاتىسەن!» دېدى ۋە ليۇجىڭنىڭ پۇت - قولىغا كىشەن سالدۇرۇپ، گۇاڭجۇ ناھىيەسىدە قاماپ قويدى. خەن گاۋدى ئەسكەرلىرىنى بايلاپ پىڭچېڭغا بارغاندا، دېگەندەك ھۇنلار بۆكتۈرمىدىكى قوشۇنىنى ئىشقا سېلىپ، گاۋدىنى بەيدېڭشەن تېغىدا قورشىۋالدى. خەن گاۋدى يەتتە كۈندىن كېيىن ئاران قورشىۋىدىن چىقتى. گاۋدى گۇاڭجۇغا كېلىپ، ليۇجىڭنى ئەپۈ قىلدى ۋە پىشايماق قىلغان ھالدا: «مەن سىزنىڭ گېپىڭىزگە كىرمەي، پىڭچېڭدا قورشىۋىغا چۈشۈپ قالدىم. ئىلگىرى ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىشقا بولىدۇ دەپ كەلگەن ئون تۈركۈم ئەلچىنىڭ ھەممىسىنىڭ كاللىسىنى ئالدىم» دېدى. شۇنىڭ بىلەن ليۇجىڭغا ئىككى مىڭ تۈتۈنلۈك يەر سۈيۈرغال قىلىندى. ئۆلكە بېگىلىك ئۇنۋانى بېرىلدى ۋە جىيەنشەن (35) بېگى دەپ ئاتالدى.

گاۋدى پىڭچېڭدىن قوشۇنىنى قايتۇرۇپ ئوردىغا كەلگەندىن كېيىن خەن بېگى خەن شىن ھۇنلار تەرەپكە قېچىپ كەتتى. بۇ چاغدا ھۇن تەڭرىقۇتى باتۇرنىڭ قوشۇنى قۇدرەتلىك ئىدى. ئۇ 400 مىڭ ماھىر چەۋەندازغا ئىگە ئىدى. شۇڭا دائىم شىمال تەرەپتىكى ھەربىي ۋە خەلققە تاجاۋۇز قىلىپ تۇراتتى. گاۋدى بۇنىڭدىن قاتتىق ئەنسىرەپ، ليۇجىڭدىن ھۇنلارغا قانداق تاقابىل تۇرۇش توغرىسىدا مەسلىھەت سورىدى، ليۇجىڭ: «پۈتكۈل مەملىكەت ئەمدىلا تىنچىدى، ئەسكەرلەر ئۇزۇن مۇددەت جەڭ قىلىپ ھالىدىن كەتتى. بۇ ئەھۋالدا ھۇنلارنى قورال كۈچى بىلەن بويسۇندۇرغىلى بولمايدۇ. باتۇر تەڭرىقۇت ئاتىسىنى ئۆلتۈرۈپ تەختكە چىقتى، ئۆگەي ئانىسىنى خوتۇنلۇققا ئالدى. ئۇ ھاكىمىيەتنى قورال كۈچى بىلەن يۈرگۈزۈپ، زوراۋانلىق قىلىۋاتىدۇ. بۇنداق ئادەمنى

ياخشى گەپ بىلەن قايىل قىلىش مۇمكىن ئەمەس، پەقەت
ھىيلە ئىشلىتىپ ئۇنىڭ ئۇرۇق - ئەۋلادىنى خەن سۇلالىسىنىڭ
مەڭگۈلۈك ۋەزىرى بولۇپ ئۆتىدىغان قىلىش كېرەك. لېكىن
ئالىيلىرى مۇنداق قىلىشنى ماقۇل كۆرمەسلىكىدىن دەپ
جاۋاب بەردى. خەن گاۋدى: «ئەگەر ھۇنلارنى ئىتائەت قىلدۇر-
غىلى بولىدىغانلا بولسا، مەن نېمە ئۈچۈن مۇنداق قىلمايدى
كەنمەن! لېكىن بۇنى زادى قانداق قىلىش كېرەك» دېدى.
ليۇ جىڭ: «ئەگەر ئالىيلىرى چوڭ خانىكىدىن تۇغۇلغان چوڭ
مەلىكىنى باتۇرغا ئالچىلىققا بەرسىلە ۋە چىق سوۋغا - سالام
يوللاپ تۇرسىلا، ئۇ مەلىكىنىڭ بۈيۈك خەن خانى خانىكىنىڭ
قىزى ئىكەنلىكىنى بىلىدۇ، ئۇنىڭ ئۈستىگە، سوۋغا - سالامنىڭ
كۆپلۈكىنى كۆرۈپ، ئۇنى چوقۇم قەدىرلەپ ئالچى قىلىدۇ.
ئۇنىڭدىن تۇغۇلغان ئوغۇل چوقۇم تېكىن بولىدۇ. چوڭ بولغاندا
تەڭرىقۇت بولۇپ تەختكە ئولتۇرىدۇ. نېمە ئۈچۈن دېمەيلا؟
چۈنكى، ھۇنلار خەن سۇلالىسىنىڭ سوۋغا - سالاملىرىغا قىز-
قىدۇ. ئالىيلىرى خەن سۇلالىسىنىڭ ھەر يىلى ئېشىپ قالغان،
لېكىن ھۇنلاردا كەمچىل بولغان نەرسىلەرنى دائىم سوۋغا
قىلىپ ئەۋەتىپ تۇرسىلا ۋە نېرىن سۇخەن، قولدىن ئىش كېلىپ
دەنغان ئادەملەرنى ئەۋەتىپ ئۇلارنى ئەدەب - قائىدە بىلەن
تەربىيەلىسە، باتۇر ھايات ۋاقتىدا سىلىگە كۆيۈغۇل بولىدۇ،
ئۇ ئۆلگەندىن كېيىن بولسا، قىزلىرىدىن بولغان تاش نەۋرە
لىرى تەڭرىقۇت بولىدۇ. ھازىرغا قەدەر تاش بوۋىسى بىلەن
تاش نەۋرىسىنىڭ تەڭ ئورۇندا تۇرغانلىقىنى ھېچكىم ئاڭلاپ
باقمىغان. مۇشۇنداق قىلغاندا، ھۇنلارنى ئۇرۇشىسىزلا ئاستا -
ئاستا بويسۇندۇرغىلى بولىدۇ. ئەگەر ئالىيلىرى چوڭ خانىكىدىن
تۇغۇلغان مەلىكىنى بەرمەي، ئۇنىڭ ئورنىغا خان جەمەتى قىز-
لىرىنى ياكى ئوردا كېنىسىزەكلىرىنى يالغاندىن مەلىكە دەپ
ئەۋەتىدىغان بولسىلا، باتۇر تەڭرىقۇت بۇنىمۇ بىلىۋالىدۇ -

دە، ھۈرمەت قىلماي قويىدۇ، شۇنىڭ بىلەن ئەجرىمىز بىكارغا كېتىدۇ» دېدى. خەن گاۋدى: «دېگەنلىرىدەك بولسۇن!» دېدى ۋە چوڭ مەلىكىنى بەرمەكچى بولدى. خانىكە لۇخۇ (يىغلاپ): «مەن پەقەت بىرلا ۋەلىئەھد ئوغلۇم ۋە مۇشۇ بىرلا قىزىم بىلەن كۆڭلۈمنى خاتىرجەم قىلىپ كېلىۋاتسام، نېمە ئۈچۈن قىزىمنى ھۇنلارغا تاشلاپ بېرىدىكەنمەن» دېۋىدى. لۇخۇنىڭ قارشىلىق بىلدۈرۈشى تۈپەيلىدىن خەن گاۋدى ئاخىرى چوڭ مەلىكىنى ئەۋەتمەي، ئوردىدا نام - ئاتىقى يوق بىر قىزنى مەلىكە دەپ تەڭرىقۇت باتۇرغا ياتلىق قىلماقچى بولدى ۋە لىۋ جىڭنى قۇدىلىشىش(36) ئەھدى تۈزۈشكە ئەۋەتتى.

لىۋ جىڭ ھۇنلار ئېلىدىن قايتىپ كېلىپ خەن گاۋدىغا: «ھۇنلارنىڭ خۇاڭخې دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى بەيياڭ(37)، لۇفەن خانلىرىنىڭ چاڭئەنگە ئەڭ يېقىن ئارىلىقى ئاران 700 چاقىرىم بولۇپ، يېنىڭ چەۋەندازلار بىر كېچە - كۈندۈزدىلا يېتىپ كېلەلەيدىكەن، چىنجۇڭ(38) يېقىندىلا ئۇرۇش ۋەيرانە چىلىقىغا ئۇچرىغان، ئاھالىسى ناھايىتى ئاز، لېكىن يېرى مۇنەن بولغاچقا، ئاھالىنى تولۇقلاشقا بولىدۇ. چىن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە ئالتە بەگلىك تورغالغاندا، ئەگەر چى بەگلىكىدىكى تىيەن ۋە چۇ بەگلىكىدىكى جاۋ، چۇ، جىڭ جەمەتلىرى ئاقسۆڭەكلىرىنىڭ ئۇرۇق - ئەۋلادلىرى بولمىغان بولسا، بىز راۋاج تاپالمىغان بولاتتۇق. ھازىر ئالىيلىرى گەرچە گۈەنجۇڭدا پايىتەخت قۇرغان بولسىمۇ، لېكىن ئەمەلىيەتتە ئاھالە ئاز بولۇپ، شىمال تەرىپىمىز ھۇنلارغا ياندىشىپ تۇرىدۇ. شەرق تەرىپىمىزدە سابىق ئالتە بەگلىكنىڭ قۇدرەتلىك بەگ جەمەتلىرى بار. مۇبادا بىرەر ئەھۋال يۈز بېرىپ قالسا، ئالىيلىرى خاتىرجەم بولالمايدىلا، شۇڭلاشقا پېقىر، ئالىيلىرىنىڭ چى بەگلىكىدىكى تىيەن ۋە چۇ بەگلىكىدىكى جاۋ، چۇ، جىڭ جەمەتلىرى ھەم يەن، جاۋ، خەن، ۋېي

قاتارلىق بەگلىكلەر بەگلىرىنىڭ ئۇرۇق - ئەۋلادىنى، شۇنىڭ دەك ھەرقايسى جايلاردىكى باتۇر - ئەزىمەتلىرى، مەشھۇر ئۆلىمالارنى كۆچۈرۈپ گۈەنجۇڭغا ئورۇنلاشتۇرۇشلىرىنى ئۈمىد قىلىمەن. بۇنداقتا تىنىچ ۋاقتلاردا ھۇنلاردىن مۇداپىئە كۆرۈشكە، بەگلىكلەردىن چاتاق چىقسا، شۇلارنى باشلاپ شەرققە يۈرۈش قىلىشقا بولىدۇ. بۇ، ئۆزىنى كۈچەيتىپ باشقىلارنى ئاجىزلاشتۇرۇش چارىسى» دېدى. گاۋدى: «بولمىدۇ» دېدى ۋە ليۇ جىڭنى ئەۋەتىپ، باي - ئېسىل زادىلەردىن 100 نەچچە مىڭ ئادەمنى كۆچۈرۈپ، گۈەنجۇڭ ئاھالىسىنى تولۇقلىدى.

«خەننامە»، 7 - توم، 2119 - 2123 - بەتلەر.

(1) ليۇ جىڭ (刘敬) چى بەگلىكىدىن. ئەسلى فامىلىسى لۇ (娄) ئىدى. خەن گاۋدى لوياڭدىكى ۋاقتىدا، پايتەختنى گۈەنجۇڭ تەرەپتە قۇرۇش پىلانىنى تەقدىم قىلغاچقا، ليۇ (刘) فامىلىسى ئىنتام قىلىندى. نەۋباھار تۆرە دەپ ئاتالدى. ئۇزۇن ئۆتمەي، ئۆلكە بېگى بولدى، جىيەنىشىن بېگى دەپ ئاتالدى. ھۇنلار بىلەن قۇددىلىشىشنى، ئۇرۇشتا ۋەيران بولغان چىمىنجۇڭغا ئادەم كۆچۈرۈشنى ئوتتۇرىغا قويدى.

«چۇڭگو كىشى ئىسىملىرى قامۇسى»، 1473 - بەت.

(2) لۇ جىڭ (娄敬) ليۇ جىڭ (刘敬) ماددىسىغا قاراڭ.

(3) يۇ سانغۇن (虞将军) چىن بەگلىكىدىن. خەن گاۋ-

دىنىڭ سانغۇنلىرىدىن.

«خەننامە»، 7 - توم، 2119 - بەت.

(4) خۇجى (后稷) جۇ جەمەتىنىڭ ئەجدادى. رىۋايەت

قىلىنىشىچە، ئانىسى ئۇنى تاشلىۋەتمەكچى بولغانىكەن، شۇڭا (弃) (تاشلاندى) دەپ ئات قويۇلغان. ئۇ پادىشاھ شۇنىڭ ئېكىنى بېگى

بولغان، ئۇنىڭغا تەي (郇) دېگەن يەر سۇيۇرغال قىلىپ بېرىلگەن. «خۇجى» ئۇنىڭ لەقىمى ئىدى.

(بىر توملۇق «سىيۈەن»، 262 - بەت).

(5) ياۋ (尧) رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، ئەڭ قەدىم زامان

لاردىكى قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنىڭ چوڭ ئاقساقلى (زەئىسى) - تاۋ

تاڭشى بولۇپ، ئىسمى فالقشۇن، تارىختا تاڭ - ياۋمۇ دېيىلىدۇ.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 655 - بەت).

(6) تەي (郇) قەدىمكى شەھەر، ئورنى بۈگۈنكى شەنشى

ئۆلكىسىدىكى ۋۇگۇڭنىڭ غەربىي جەنۇبىدا. رىۋايەتلەرگە قارىغاندا،

جۇجەمەتنىڭ ئەجدادى خۇجىدىن گۇڭليۇغىچە بولغان يەرلەرگە

ئولتۇراقلاشقانىكەن.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 446 - بەت).

(7) گۇڭليۇ (公文) قەدىمكى جۇ(周) قەبىلىسىنىڭ باشلىقى،

رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، خۇجىنىڭ ئەۋرىسى. شيا سۇلالىسىنىڭ

ئاخىرىدا جۇ قەبىلىسىنى باشلاپ بىن دېگەن يەرگە كۆچۈرۈپ،

يەر - سۇلىرىنى تەكشۈرۈپ، بوز يەر ئۆزلەشتۈرۈپ ئولتۇراقلاش

قاندىكەن.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 279 - بەت).

(8) شيا سۇلالىسى (夏朝). رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، بۇ

سۇلالىنى يۇقۇرغان. مەركىزى ئەينى، ئورنى ھازىرقى سەنشى

ئۆلكىسى شياشيەن ناھىيىسىنىڭ شىمالىدا.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن»، 1 - توم، 645 - بەت).

(9) جىيې (桀) شيا سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى ھۆكۈمدارى. قەدىمكى

كى زاماندىكى زالىم ھۆكۈمدارلىرىنىڭ تىپىك ۋەكىلى بولۇپ،

شاڭ سۇلالىسىنىڭ ياۋۇز ھۆكۈمدارى جۇ بىلەن بىر قاتاردا تۇرىدۇ.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن»، 2 - توم، 1573 - بەت).

(10) بىن (豳) دەپمۇ يېزىلىدۇ. قەدىمكى بەگلىك.

جۇ سۇلالىسى دەۋرىدە، گۇڭليۇنىڭ ئېلىنى بىن دېگەن يەرگە

كۆچۈرگىنىدىن باشلاپ، قەرىمى جۇ سۇلالىسىنىڭ ئىنقىرازى بىلەن چىن سۇلالىسىگە قارىدى. ئورنى ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسىدىكى شۇيى ناھىيىسى، بىن (彬) ئەتراپلىرىغا توغرا كېلىدۇ.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن»، 4 - توم، 2941 - بەت).
(11) ئاتاخان (太王) جۇ جەمەتىنىڭ ئەجدادى گۇگۇڭ چەنفۇ (古公父) نى كۆرسىتىدۇ. جۇ ۋۇۋاڭ دەۋرىدە، ئۇ ھۆرمەت يۈزىسىدىن خاتىرىلەپ ئاتاخان دەپ ئاتالغان.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن»، 1 - توم، 701 - بەت).
(12) چى (岐) قەدىمكى شەھەر، ئورنى ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسىدىكى چىشەن ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدا، رۇڭلار، دىلارنىڭ تەھدىتىگە ئۇچرىغان جۇ قەبىلىسىنىڭ ئاقساقلى گۇگۇڭ چەنفۇ ئېلىنى بىن دېگەن يەردىن چىشەن تېغىنىڭ تۈۋىدىكى جۇيۈەن دېگەن يەرگە كۆچۈرۈپ، شەھەر - قورغانلار، ئىسارەتلەر - نى بىنا قىلىپ، ئەتراپتىن كەلگەن ئاھالىلەرنى ئورۇنلاشتۇردى.
(بىر توملۇق «سىخەي»، 787 - بەت).

(13) جۇ ۋېنۋاڭ (周文王) فامىلىسى جى (姬)، ئىسمى چاڭ. جۇ ۋۇۋاڭنىڭ دادىسى. يىن سۇلالىسى دەۋرىدە، چىشەن تېغىنىڭ تۈۋىدە ئولتۇراقلاشقان بەگ - تۆرىلەرنىڭ ھىمايىسىگە ئېرىشتى. ھۆكۈمدار جۇ (紂) تەرىپىدىن يۈلى دېگەن جايغا قالمالدى. بوشانغاندىن كېيىن كۈنئىپىتىشكى جايلارنىڭ بەگلىرىنىڭ باشلىقى بولۇپ، كۈنئىپىتىشكى جايلارنىڭ بېگى دەپ ئاتالدى. مەركەزى فېڭ دېگەن يەرگە كۆچۈردى. ئوغلى ۋۇۋاڭ شاڭ - جۇغا جازا يۈرۈشى قىلىپ يىن سۇلالىسىنى يوقىتىپ، جۇ سۇلالىسىنى قۇردى.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن»، 1 - توم، 507 - بەت).
(14) كۈنئىپىتىشكى جايلارنىڭ بەگلىرىنىڭ بېگى (西伯) غەزىتىكى بەگ تۆرىلەرنىڭ باشلىقى، ئاتا بەگ.
(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن»، 4 - توم، 2842 - بەت).

(15) يۈ بەگلىكى (虞国) جۇ سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى ۋېنۋاڭ دەۋرىدە قۇرۇلغان قەدىمكى بەگلىكلەردىن. جى فامىلىلىك بولۇپ، بەگلىكىنىڭ قۇرغۇچىسى گۇگۇڭ چەنڧۇنىڭ ئوغلى يۈجۇڭ نىڭ ئەۋلادى ئىدى. ئورنى ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسىدىكى پىڭلۇ ناھىيىسىنىڭ شىمالىدا. م. ب. 655 - يىلى جىن بەگلىكى تەرىپىدىن مۇنقەرز قىلىنغان.

(بىر توملۇق «سېخەي»، 1854 - بەت).

(16) رۈي بەگلىكى (芮国) جۇ سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى جۇ ۋېنۋاڭ دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان بەگلىكلەردىن. جى فامىلىلىك. ئورنى ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسى دالى ناھىيىسى چاۋيى با-زىرىنىڭ جەنۇبىدا. م. ب. 640 - يىلى جىن سۇلالىسى تەرىپىدىن مۇنقەرز قىلىنغان.

(بىر توملۇق «سېخەي»، 555 - بەت).

(17) لۈۋاڭ (吕望) جۇ سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى دەۋرىدە ئۆتكەن زات. جياڭ (姜) فامىلىلىك بولۇپ، ئىسمى شاڭ، لۈ ئۇرۇقىدىن. رىۋايەتلەرگە قارىغاندا، ئۇ ۋېيخې دەرياسى بويىدا يېلىق تۇتۇۋاتقاندا ئوۋغا چىققان جۇ ۋېنۋاڭ ئۇنىڭغا ئۇچراپ قېلىپ، سۆھبەتلىشىپ تونۇشۇپ قالغان، سۆھبىتىدىن مەمنۇن بولغان جۇۋېنۋاڭ ئۇنىڭغا «ئۇستاز ۋاڭ» ئۇنۋانىنى بەرگەنسەن. جۇۋېنۋاڭنىڭ ئوغلى جۇۋۇۋاڭ تەختكە چىققاندا، لۈشاڭنى ھۈر-مەتلەپ «ئۇستاز ئاتا» دېگەنسەن. ئۇستاز لۈۋاڭ يىن سۇلالىسىنى ئاغدۇرۇشتا ۋۇۋاڭغا ياردەم بېرىپ خىزمەت كۆرسەتكەچكە، جۇ سۇلالىسى قۇرۇلۇشى بىلەنلا، چى ئېلى لۈۋاڭغا سۈيۇرغال قىلىپ بېرىلدى. شۇڭا لۈۋاڭ چى بەگلىكىنىڭ ئاساسچىسى بولۇپ قالغان. (تۈزىتىلگەن «سېۋەن»، 1 - توم، 706 - بەت).

(18) بويى (伯夷) شاڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرىدىكى گۇجۇ (孤竹) بېگىنىڭ چوڭ ئوغلى. گۇجۇ بېگى ھايات ۋاقتىدا ئىككى كىچىكى ئوغلى شۇچىنى ۋەلىسەھلىمكە بەلگىلىگەن. گۇجۇ بې-

گى ئۆلگەندىن كېيىن، شۇچى بەگلىك تەختىنى ئاكىسى بويىغا ئۆتۈنگەن بولسىمۇ، قوبۇل قىلمىغان. كېيىن ئاكا - ئۇكا ئىككىسى جۇ سۇلالىسىگە بەيئەت قىلغان ۋە جۇ ۋۇۋاڭنىڭ شاڭ سۇلالىسىگە قىلغان جازا يۈرۈشىگە قارشى چىققان. ۋۇۋاڭ شاڭ سۇلالىسىنى مۇنقەرز قىلغاندىن كېيىن، ئىككىسى شۇياڭشەن تېغىغا چىقىۋېلىپ خىلۋەتتە ياشىغان. جۇ سۇلالىسىنىڭ ئەۋقاتلىرىنى يېجەيمىز دەپ ئاچلىقتىن ئۆلگەن.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 232 - بەت).

(19) جۇۋۇۋاڭ (周武王) غەربىي جۇ سۇلالىسىنىڭ قۇرغۇچىسى.

جى (姬) فامىلىلىك بولۇپ، ئىسمى فا. ئاتىسى جۇ ۋېنۋاڭنىڭ ئىرادىسىگە ۋارىسلىق قىلىپ، يۇڭ، شۇ، چياڭ، ماۋ، ۋېي، لۇ، پېڭ، پۇ قاتارلىق مىللەتلەر بىلەن بىرلىشىپ، قوشۇنى بىلەن شەرقتە ھۇجۇم قىلدى. مۇيى (ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسى جىشيەن ناھىيىسىنىڭ شىمالىدا) جېڭىدە چوڭ غەلبىگە ئېرىشىپ، شاڭ سۇلالىسىنى يوقىتىپ، غەربىي جۇ سۇلالىسىنى قۇردى، خاۋ (ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسى شىئەن شەھىرىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى فېڭشۈي دەرياسىنىڭ شەرقىي قىرغىقىدا) شەھىرىنى مەركەز قىلدى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 201 - بەت).

(20) جۇ (紂) شاڭ سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى ھۆكۈمدارى.

دىنىڭ ئوغلى. ئىسمى شۇ (受)، لەقىمى دىشىن. تارىختا شاڭ - جۇۋاڭ دەپ ئاتالغان. شەرقىي ياۋا يىللارنى بويىۋىندۇرۇپ، نۇرغۇن ئەسىر ئالغانىكەن، مېيىپولارنى ئۆلتۈرۈپ، جۇ ۋېنۋاڭنى قىلىمىغان. كېيىن جۇۋۇۋاڭ غەربىي جەنۇبتىكى قەبىلە مىللەتلەر بىلەن بىرلىشىپ، شاڭ سۇلالىسىگە ھۇجۇم قىلغان. مۇيى (ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسى چىيى ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبى) جېڭىدە، ئەسكەرلىرى جۇغا قارشى چىققاچقا، مەغلۇپ بولغان شاڭ جۇ -

ۋاڭ ئۆزىنى ئوتقا تاشلاپ ئۆلۈۋالغان.

(بىر توملۇق «سېخەي»، 1150 - بەت)
(21) مېڭجىن (孟津) كېچىك. ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسى مېڭشېن ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدا.

(تۈزىتىلگەن «سېۋەن»، 2 - توم، 785 - بەت).
(22) جۇ چىڭۋاڭ (王成周) غەربىي جۇ سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى. جى فامىلىلىك، ئىسمى سۇڭ. ئاتىسى ۋۇۋاڭ ئۆلگەندە، كۆدەك بولغانلىقى ئۈچۈن، تاغىسى جۇگۇڭدەن ۋاقتلىق ھاكىمىيەت يۈرگۈزدى. جۇگۇڭ شەرققە قىلغان يۈرۈشلىرىدە غەلىبە قىلغاندىن كېيىن، بەگ - تۆرىلەرگە كەڭ - كۆلەمدە سۇيۇرغال ئىنئام قىلىش يولى بىلەن غەربىي جۇ سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى مۇستەھكەملىدى. شۇنىڭدىن كېيىن جۇگۇڭ ھاكىمىيەتنى چىڭۋاڭغا ئۆتكۈزۈپ بەردى.

(بىر توملۇق «سېخەي»، 201 - بەت).
(23) جۇگۇڭ (周公) جى دەن (姬县) مۇدەببىلىدۇ. جۇ پادىشاھى ۋېنۋاڭنىڭ كىچىك ئوغلى. جۇ پادىشاھى ئاكىسى ۋۇ-ۋاڭنىڭ شاڭ سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى ياۋۋز جۇ (紂) نى يوقىتىشىغا، جۇ سۇلالىسىنى قۇرۇشىغا ياردەم بەردى. لۇ ئېلى (鲁) سۇيۇرغال قىلىپ بېرىلدى. ۋۇۋاڭ ئۆلگەندە، چىڭۋاڭ كۆدەك بولغاچقا، جۇگۇڭ ھاكىمىيەتنى ۋاقتلىق ئىدارە قىلىپ تۇردى. بۇ ۋاقتتا ئاكىسى گۈەنشۇ، تاغىسى سەيشۇ مۇنقەرز قىلىنغان يەن سۇلالىسىنىڭ ئەۋلادى ۋۇگېڭ بىلەن بىرلىشىپ ئىسيان قىلدى. جۇگۇڭ شەرققە يۈزۈش قىلىپ توپىلاڭنى باستۇردى، ۋۇگېڭ بىلەن گۈەن شۇنى ئۆلتۈرۈپ، سەيشۇنى سۈرگۈن قىلدى. چېڭجۇ، لۇيى شەھەر-لىرىنى بىنا قىلدى. ئەدەب - قائىدە مىزانلىرىنى، نەغمە تۈزۈملىرىنى بېكىتتى.

(تۈزىتىلگەن «سېۋەن»، 1 - توم، 505 - بەت).
(24) چېڭجۇ (成周) قەدىمكى شەھەر. رىۋايەتلەرگە قار-

رىغاندا، ئورنى ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسى لوياڭ شەھىرىنىڭ شەرقىدە، قەدىمكى بەيما بۇتخانىسىنىڭ شەرقىدە بولۇپ، خەن، ۋېي سۇلالىلىرى دەۋرىدىكى لوياڭ ئەتراپىغا توغرا كېلىدۇ. جۇ چىڭخۇاڭ دەۋرىدە جۇڭگو بىنا قىلدۇرۇپ، يىن سۇلالىسىنىڭ ئاھالىسىنى بۇ شەھەرگە ئورۇنلاشتۇرغانىدى. م.ب. 516 - يىلى خانزادە چاۋنىڭ پاراكەندىچىلىكى تۈپەيلى جۇ چىڭخۇاڭ پايتەختىنى چىڭجۇغا كۆچۈردى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 1653 - بەت).

(25) شەرقىي جۇ (东周) سۇلالە. م.ب. 770 - يىلى جۇ چىڭخۇاڭنىڭ پايتەختىنى لوئى (لوياڭ) غا كۆچۈرگىنىدىن كېيىن م.ب. 256 - يىلى چىن سۇلالىسىنىڭ جۇ سۇلالىسىنى مۇن قەرز قىلغىنىغا قەدەر بولغان دەۋر شەرقىي جۇ سۇلالىسى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. شەرقىي جۇ سۇلالىسى يەنە ئەمىنىيە - يېقىلىق دەۋرى دەپ ئىككى دەۋرگە ئايرىلىدۇ.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 47 - بەت).

(26) غەربىي جۇ (西周) سۇلالە. م.ب. ۱۱ ئەسىردە جۇ ۋۇۋاڭنىڭ شاڭ سۇلالىسىنى مۇنقەرز قىلغىنىدىن باشلاپ، م.ب. 771 - يىلى جۇ يۇۋاڭنىڭ شېنخۇ ۋە چۈەنرۇڭلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگىنىگە قەدەر بولغان دەۋر غەربىي جۇ سۇلالىسى دەپ ئاتىلىدۇ.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 1832 - بەت).

(27) فېڭشىيەن (丰县) ناھىيە. جياڭسۇ ئۆلكىسىنىڭ غەربىي شىمالى يۇرچىكىدە، ئەسلى چىن سۇلالىسى تەسىس قىلغان فېي ناھىيىسىنىڭ بىر بازىرى بولۇپ، خەن سۇلالىسى ناھىيە تەسىس قىلىدى.

(«جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر ناملىرى قامۇسى».

1324 - بەت).

(28) شۇجۇن (蜀郡) قەدىمكى ۋىلايەت. چىن سۇلالىسى

ئەسسى قىلغان. ھازىرقى سىچۈەن ئۆلكىسىدىكى كونا چېڭدۇ، لۇڭ
ئەن، تۇڭچۈەن، ياجۇ ۋىلايەتلىرىنى ھەمدە چيۇڭجۇ، باۋنىڭ ۋى-
لايىتىدىكى خەتەرلىك سوقماق يوللارنىڭ غەربىدىكى جايلارنى ئۆز
ئىچىگە ئالاتتى. قەدىمكى شۇ بەگلىكى (蜀国) مۇشۇ شۇجۇن
ۋىلايىتى ئىدى.

(چۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر ناملىرى قامۇسى،

1060 - بەت).

(29) جۇ كاڭۋاڭ (周康王) جۇ چېڭۋاڭنىڭ ئوغلى. ئىسمى
جاۋ (钊). سەلتەنىتى دەۋرىدە چېڭۋاڭنىڭ سىياسەتلىرىنى داۋام
لاشتۇردى. «جۇ چېڭۋاڭ - جۇ كاڭۋاڭ يولى» نى تۇتۇپ، ھاكىم
سىيىتىنى مۇستەھكەملىدى. كونا تارىخچىلار بۇ دەۋرنى جۇ سۇلالى-
سىنىڭ «ئەڭ گۈللەنگەن ئەمىنىيەت دەۋرى» دەپ يېزىشقانىدى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 202 - بەت).

(30) چىن بەگلىكى (泰国) قەدىمكى بەگلىك. م. ب.

897 - يىللار (تەخمىنەن) دا شەكىللىنىشكە باشلىغان. يىڭ (嬴)
فامىلىلىك. جۇ شياۋۋاڭ بويىنىڭ ئەۋلادى، فېيزىنى كىچىك بەگ-
لىككە بەگ قىلىپ، چىن شەھىرىنى سۇيۇرغال قىلىپ بەردى.
چىن شياڭگۇڭ (م. ب. ؟ - 766) دەۋرىدە بەگلىك رەسمىي
قۇرۇلۇپ، چىن شياۋگۇڭ دەۋرىگە كەلگەندە كۈچلەنىپ، يېغىلىق
لار دەۋرىدىكى يەتتە كۈچلۈك بەگلىكنىڭ بىرى بولۇپ قالغان.
ئەمىنىيە دەۋرىدە ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسى زېمىنىنى ئۆز ئىچىگە
ئالغانچقا، ئادەتتە شەنشى چىن دەپ ئاتىلىپ كەلگەن.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن»، 3 - توم، 2301 - بەت).

(31) بايلىق ماكانى (天府) تۇپرىقى مۇنبەت، جۇغرا-

پىيۇ ئورنى مۇھىم، مەھسۇلاتى، ئىشلەپچىقىرىش بۇيۇملىرى مول
جايلار.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن»، 1 - توم، 586 - بەت).

(32) خەنگۇ ئۆتكىلى (函谷关) ئۆتكەل (قوۋۇق). (1)

يېقىن ئۆتكىلى. ئورنى ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسىدىكى لىنجاۋ ناھىيەسىنىڭ شەرقىدە بولۇپ، چىن بەگلىكىنىڭ شەرقىي ئۆتكىلى ئىدى. شەرقتە شياۋشەن تېغىدىن باشلىنىپ، غەربتە تۇنجىبىنچە بارىدۇ. چوڭقۇر، خەتەرلىك ئورەككە ئوخشاشچاقا، خەنگۇ ئورەك (ھاك) ئۆتكەل دەپ ئاتالدى. (2) خەن ئۆتكىلى. ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسىدىكى شىنئەن ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدا. م.ب. 114 - يىلى خەن ۋۇدى دەۋرىدە خەنگۇ ئۆتكىلىنى ئەسلىدىكى ئورنىدىن 300 چاقىرىم شەرقتە يۆتكەپ، خەن سۇلالىسىنىڭ شەرق ئۆتكىلى قىلىندى. ئورنى ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسى شىنئەن ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدا.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن»، 1 - توم، 336 - بەت).

(33) خۇاشەن (华山) ئېلىمىزدىكى بەش چوڭ تاغنىڭ بىرى. زامان - زامانلاردىن بېرى غەربىي تاغ دېيىلىپ كەلگەن. ئورنى شەنشى ئۆلكىسىدىكى خۇاين ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدا. خۇاشەننىڭ شەرقىدە كىچىك خۇاشەن تېغى بار بولۇپ، تەيخۇاشەنمۇ دېيىلىدۇ. لىنخۇا (غەرب چوققىسى)، لويەن (جەنۇب چوققىسى)، چاۋياڭ (شەرق چوققىسى)، يۇنۇ (ئوتتۇرا چوققىسى)، ۋۇيۈن (شىمال چوققىسى) قاتارلىق چوققىلىرى بار. بىر رىۋايەتتە. تاغنىڭ ئۈستىدە كۆل بار بولۇپ، بۇ تاغ كۆلدە ئۆسدىغان نېلۇپەر بىلەن مەشھۇر ئىكەن.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن»، 4 - توم، 2664 - بەت).

(34) ليۇ بېگى (留侯) جاڭ لياڭنىڭ سۇيۇرغاللىق ئۇنۋانى، خەن خانى ليۇباڭ ئەلنى تىنچىتىپ بولغاندىن كېيىن، جاڭ لياڭغا 30 مىڭ تۇتۇنلۇك سۇيۇرغال ئىنتام قىلىپ ئۆزىنىڭ تاللىشىغا قويدى. جاڭ لياڭ ليۇ ناھىيىسىنى خالىغاچقا، ليۇ بېگى بولدى. ئورنى چياڭسۇ ئۆلكىسىدىكى پېيشەن ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا. (تۈزىتىلگەن «سىيۈەن»، 3 - توم، 2113 - بەت).

(35) جىيەنشەن (建信县) قەدىمكى ناھىيە. خەن گاۋدى

ھەيئەتلىكىنى لۇجىڭغا سۇيۇرغال قىلىپ بەرگەندىن كېيىن، ناھىيە بولدى. كېيىنكى خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆلكە تەسىس قىلىندى. قەدىمكى شەھىرى ھازىرقى شەندۇڭ ئۆلكىسى گاۋيۈەن ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا.

(«جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر ناملىرى قامۇسى».

615 - بەت).

(36) قۇددىلىشىش (和亲) خەنزۇ فېئودال خانلىرى بىلەن باشقا قوۋملارنىڭ خانلىرى ئوتتۇرىسىدىكى يارىشىش ۋە قۇددىلىشىش ئىشى (سېھرىي مۇناسىۋەتمۇ دېيىلىدۇ). مۇنداق قۇددىلىشىش مۇئەييەن سىياسىي مەقسەتكە ئىگە بولغاچقا، ئۇ «قۇددىلىشىش سىياسىتى» (和亲政策) دەپ ئاتىلىدۇ. لىۋجىڭ مەملىكىتىمىز تارىخىدا «قۇددىلىشىش سىياسىتى» نى تۇنجى قېتىم ئوتتۇرىغا قويغۇچى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن»، 1 - توم، 504 - بەت).

(37) بەيياڭ (白羊) ھۇن خانلىقلىرىدىن بىرى.

(«خەننامە»، 7 - توم، 2123 - بەت).

(38) چىنجۇڭ (秦中) قەدىمكى رايون. ھازىرقى شەنشى

ئۆلكىسىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى تۈزلەڭلىك. ئەمىنىيە، يېغىلىق دەۋرىدە، بۇ رايون چىن بەگلىكىنىڭ يېرى بولغاچقا، مۇشۇ نام بېرىلگەن. گۈەنجۇڭمۇ دېيىلىدۇ.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 1612 - بەت).

شى فۇگۇڭ⁽¹⁾ نىڭ تەرجىمىھالى

تەڭرىقۇت (2) خەن ئەيدىنىڭ ھۇزۇرىغا كېلىپ كۆرۈش ۋاقتىدا، ئاغرىپ قالغانلىقىنى ۋە كېلەر يىلى كېلىپ كۆرۈشىدىغانلىقىنى ئەلچى ئەۋەتىپ بىلدۈردى، بۇ ئەھۋال ھەققىدە شى فۇگۇڭ خانغا سۇنغان مەلۇماتىدا: «تەڭرىقۇت دەل ۋە ئېيىدا پايتەختكە كېلىپ، خان ئالىيلىرى بىلەن كۆرۈشۈش كېرەك ئىدى. لېكىن ئۇ ئاغرىقىنى باھانە قىلىپ كەلمىدى. ئۇنىڭدا باشقا غەرىز بارمىكىن دەيمەن. ھازىر ئاسىيۇ-لارنىڭ چوڭ - كىچىك كۈنئېيلىرى (3) نىڭ كۈچى ئاجىز، ئەمما بىنيانچ (4) ناھايىتى كۈچلۈك. ئۇ چىياڭخۇاڭ (5) دېگەن يەردە تۇرىدۇ. 100 مىڭ قوشۇنغا ئىگە. شەرقتە ھون تەڭرىقۇتى بىلەن مۇناسىۋەت ئورنىتىپ، ئوغلىنى تەڭرىقۇتنىڭ خىزمىتىنى قىلىشقا تۇرغاق قىلىپ ئەۋەتتى. ناۋادا بىر يانچ كۈچىگە تايىنىپ، بوۋىسى ئۇچۇت (6) نىڭ ئىزىدىن مېڭىپ جەنۇبقا يۈرۈش قىلسا، چوڭ - كىچىك كۈنئېيلىرىنى بىراقلا يۇتۇۋالىدۇ، ئاسىيۇلار بىرلىككە كەلسە، ھۇنلار تېخىمۇ كۈچىيىپ كېتىدۇ، ئۇ چاغدا غەربىي يۇرتتىكى ئەللەر خەۋپ ئىچىدە قالىدۇ» دەپ مەلۇمات سۇندى ھەم «بىز تەسلىم

بولغان ھۇنلاردىن بىرىنى يالغاندىن بىيانىچىنىڭ ئەلچىسى
 قىلىپ ئۇنىڭ نامىدا خانغا: «كەمىنلىرىنىڭ پەرزەنتىمنى تەڭ
 رىقۇتنىڭ خىزمىتىنى قىلىشقا ئەۋەتىشىم يېقىنچىلىقتىن ئەمەس،
 بەلكى قوزققانلىقىمدىن بولغان. خان ئالىلىرى رەھىم قىلىپ،
 تەڭرىقۇتقا ئېيتىپ، تۇرغاقتىكى ئوغلۇمنى ياندۇرۇپ ئەكىلىپ بەر-
 مەنە، كەمىنلىرى قورۇل چېرىكچىبېگىگە ھەمكارلىشىپ ئېدۇن (7)
 نىڭ چېگرىسىنى قوغدار ئىدىم» دېگەن مەزمۇندا مەكتۇپ
 يوللىتىلى. شۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە، يەنە بۇ ساختا خەتنى سان-
 خۇنلارنىڭ مەسلىھىتىگە سېلىپ، ئىشنى مەقسەتلىك ھالدا
 ھۇن ئەلچىسىگە بىلدۈرۈۋېلى. كۈنلارنىڭ، ئۇرۇش قىلىشنىڭ
 ئالىي تەدبىرى — دۈشمەننىڭ سۈيىقەستىنى بىتچىت قىلىش،
 ئاندىن قالسا دۈشمەننىڭ دىپلوماتسىيىسىنى بۇزۇش، دېگىنى
 مانا شۇ دەپتى.

خەن ئەيدى تەكلىپنى كۆرگەندىن كېيىن، دەرھال شى فۇ-
 گۇڭ بىلەن كۆرۈشتى ھەمدە ۋەزىر - ۋۇزىلار ۋە سانغۇنلار-
 نى يىغىپ تەپسىلىي كېڭەشتى. سول قانات سانغۇن گۇڭسۇن
 لۇ (8) مۇنداق دەپ قارىدى: «ئوتتۇرا جۇڭگو ئەزەلدىن
 ئاتاق - ئابروي بىلەن يات دىلارنى ئىتائەت قىلدۇرۇپ كەلگەن،
 بۈگۈنكى كۈندە شى فۇگۇڭ ئەكس يول تۇتۇپ، ئالدامچىلىق
 ھىيلەسىنى ئىشلەتمەكچى بولۇۋاتىدۇ. بۇنىڭغا يول قويغىلى
 بولمايدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ھۇنلار مەرھۇم خانىمىزنىڭ شەپ-
 قىتىگە تايىنىپ، چېگرنى قوغداپ، ئۆزلىرىنى رەئىيە ساناپ
 كەلدى. تەڭرىقۇت ئاغرىپ قالغانلىقى تۈپەيلىدىن خان ھۇ-
 زۇرىغا كېلەلمىگەن بولسىمۇ، لېكىن ئەلچى ئەۋەتىپ، ئەھۋال
 نى ئۆزلۈكىدىن ئالدىن ئۇقتۇردى. ۋەزىرلەرنىڭ ئەدەب - قا-
 ئىدىسىگە خىلاپ ئىش قىلىمدى. شۇنىڭغا كاپالەتلىك قىلىد-
 ىمەنكى، مەن بۇ ئۆمرۈمدە، ھۇنلارنىڭ چېگرىمىزغا باستۇرۇپ
 كىرىشىنى كۆرمەسلىكىم مۇمكىن». شى فۇگۇڭ گۇڭسۇن لۇنى

ئەيسىبلەپ: «مەن دۆلەت مەنپەئىتىنى ئويلاۋاتىمەن. ئالدىن تەدبىر قوللىنىپ، ئىشنىڭ ئالدىنى ئېلىش كېرەك. ھەتتا بىرەر ئىشنىڭ ھېچقانداق ئالامىتى كۆرۈلمىگەن تەقدىردىمۇ، ئالدىن مۇداپىئە كۆرۈپ قويۇش لازىم. بۇ، كېلىچەك ئەۋلادلارنىڭ ئەمىنلىكى ئۈستىدە ئويلىغانلىق بولىدۇ. لېكىن سول قانات سانغۇن گۇڭسۇن لۇ ئۆزىنىڭ قىسقىغىنا ئۆمرى بىلەن ھازىر-قى كۆز ئالدىدىكى ئىشنى مەڭگۈ ئۆزگەرمەيدۇ دەپ كېيىللىك قىلىۋاتىدۇ. مېنىڭ بىلەن گۇڭسۇن لۇ ئىككىمىزنىڭ پىكرى ئوخشاش ئەمەس. بۇنى تەڭ قويۇشقا بولمايدۇ» دېۋىدى، خەن ئەيدى: «خوپ» دېدى ۋە ۋەزىرلەرنى قايتۇرۇۋېتىپ، شى فۇگۇڭ بىلەن ئايرىم مەسلىھەتلەشتى.....

(«خەننامە»، 7 - توم، 2182 - 2184 - بەتلەر).

(1) شى فۇگۇڭ (息夫躬) خېياڭلىق. ياش ۋاقتىدا بىلگەننىڭ تالىپلىرىدىن بولۇپ، «ئەمىنىيە ناملىق كىتابتىن دەرس ئالاتتى. چىراي، قەددى - قامىتى كېلىشكەن كىشى ئىدى. خەن ئەيدى ئۇنى كېڭەش بەگلىككە تەيىنلەپ، يىلىڭ بېگىلىك مەرتىۋە بەردى. كۆپچىلىك ئۇنىڭ توغرا، دادىل سۆزلۈكلۈكىدىن ئەنسىرەيتتى. كېيىن ئەمەلىدىن قالدى، ئاخىرىدا باشقىلارنىڭ چېقىمچىلىقى بىلەن زىندانغا تاشلاندى. ئادالەتسىزلىككە چىدىمىغان شى فۇگۇڭ كۆككە قاراپ قاتتىق پەرياد چېكىپ، قان قۇسۇپ ئۆلدى.

(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى قامۇسى»، 801 - بەت).

(2) تەڭرىقۇت (单于) م.ب. 8 - يىلدىن م. 13 - يىلغىچە 21 يىل سەلتەنەت سۈرگەن، ھۇن ئېلىنىڭ 18 - ئەۋلاد ھۆكۈمدارى ئۇجۇلجۇت تەڭرىقۇت نەزەردە تۇتۇلىدۇ.

(«ھونلار تارىخى يىلنامىسى»، 294 - بەت).

(3) كۈنبېي (昆弥) ئاسىيۇلارنىڭ خانلىرىنىڭ ئىسمى ئۇنۋانى. كۈنبەك (昆莫) مۇ دېيىلىدۇ. م.ب. 53 - يىلدىن

باشلاپ ئاسىيۇلاردا ئۆز ئالدىغا ئېلى، زېمىنى بولغان چوڭ - كىچىك كۈنبەكلەر بار ئىدى.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن»، 2 - توم، 1408 - بەت).

(4) بىيانىج (卑爱寔) ئەسلىدىكى كىچىك كۈنبېگى مۇجىن جاننىڭ ئىسمى. بۇرۇن مۇجىنجان چوڭ كۈنبېگى ئانربەگىنى ئۆلتۈرگەنىدى. ئانربەگىنىڭ ياغۇلىرىدىن نانچ مۇجىنجاننى ئۆلتۈردى. ئاخىر مۇجىنجاننىڭ جىيەنى ئانلىبەگ كىچىك كۈنبەك بولدى.

(«خەننامە»، 12 - توم، «غەربىي ئەللەر تەزكىرىسى»،

3909 - بەت).

(5) چياڭخۇاڭ (疆煌) ئاسىيۇ خانلىقىنىڭ مەركىزى

(ئورنى ھەققىدە مەنبە تېپىلمىدى).

(«خەننامە»، 7 - توم، 2182 - بەت).

(6) ئۇجۇت (乌就屠) ئاسىيۇلارنىڭ سېمىزخانى ئۆڭكۈر

بەگىنىڭ ھۇن خانىشىدىن تۇغۇلغان ئوغلى. ئۇ قۇتراشخان نىبەك نى ئۆلتۈرۈپ، ئۆزى كۈنبەك بولغانىدى. بىيانىج ئۇجۇتنىڭ نەۋرىسى بولۇپ، چوڭ كۈنبېگى ئىچبەگ، كىچىك كۈنبېگى ئانلىم بەگلەر بىلەن زىددىيەتنى بار ئىدى.

(«خەننامە»، 12 - توم، «غەربىي يۇرت

تەزكىرىسى»، 3907 - 3909 - بەتلەر).

(7) ئېدۇن (恶都奴) يەر نامى. ئورنى ھەققىدە مەنبە

يوق. غەربىي يۇرتتىكى بىر يەر بولۇشى مۇمكىن.

(تەھرىرىدىن).

(8) گۇڭسۇن لۇ (公孙禄) خان ئەيدى دەۋرىدىكى سان

ھۇنلاردىن بىرى.

(«خەننامە»، 7 - توم، 2183 - بەت).

جىيائى (1) نىڭ تەرجىمەمەالى

... خەن ۋېندى دەۋرىدە ھۇنلار قۇدرەت تېپىپ، كۆپ قېتىم چېگرىغا تاجاۋۇز قىلىپ تالان - تاراج قىلدى. پۈت كۈل ئەل ئۇزۇن مۇددەتلىك ئۇرۇشتىن قۇتۇلۇپ، ئەمدىلا تىنچلانغان بولسىمۇ، قائىدە - تۈزۈملەر يۈزە ئىدى... جىيائى كۆپ قېتىم خانغا مەلۇمات يېزىپ، ئۆزىنىڭ ھاكىمىيەت ئىشلىرى توغرىسىدىكى قاراشلىرىنى بايان قىلىپ، يېتىشىسىزلىكلەرنى ھەر جەھەتتىن تۈگىتىش ۋە بىر قەدەر مۇكەممەل بولغان قائىدە - تۈزۈملەرنى ئورنىتىش كويىدا بولدى...
(«خەننامە»، 8 - توم، 2230 - بەت).

«... دۆلەت نىڭ ۋەزىيىتى خۇددى بىر ئادەمنىڭ بېشى پۈت، پۈتى باش بولۇپ قالغاندەك بىر ھالەتتە تۇرۇۋاتىدۇ. ئومۇمەن خانلار دۆلەتنىڭ بېشى ھېسابلىنىدۇ. سەۋەبى، ئۇلار ئەڭ يۇقىرى ئورۇندا تۇرىدۇ. يات قوشۇملار بولسا دۆلەتنىڭ پۈتى ھېسابلىنىدۇ. سەۋەبى، ئۇلار ئەڭ يەسى ئورۇندا تۇرىدۇ. لېكىن بۈگۈنكى كۈندە ھۇنلار ئوردىمىزنى مەنسىتمەي ھاقارەت قىلدى. ھەممىشە چېگرىلىرىمىزغا باستۇرۇپ كىرىپ، بۇلاڭ - تالاڭ يۈرگۈزۈپ، ھەقىقەتەن

ناھايىتى چوڭ ھۆرمەتسىزلىك قىلدى، ئوتتۇرا جۇڭگوغا بالا-
يىئاپەت كەلتۈرۈپ، تاقەت قىلغىلى بولمايدىغان دەرىجىگە
يەتتى. بىراق ئەكسىچە، بۈيۈك سۇلالىمىز ھەر يىلى ئۇلارغا
زور مىقداردا ئالتۇن، يىپەك، تاۋار - دۇردۇن تەقدىم قىلىپ
تۇرۇۋاتىدۇ. يات قوۋملەر ئەمىر - پەرمان چۈشۈرۈۋاتىدۇ. بۇ
خان ئالىيلىرىنى كونترول قىلغانلىق بولىدۇ. خان ئالىيلىرى
ئۇلارغا ھۆرمەت بىلىدۈرۈپ سوۋغا تەقدىم قىلىۋاتىدىلا، بۇ
سىلىنىڭ ئۇلارغا ۋەزىر بولۇپ قالغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ.
پۇت باش، باش پۇت بولۇپ قېلىشتەك مۇنداق ئازابلىق
جىددىي ۋەزىيەتنى ئۆزگەرتىدىغان كىشى بولمىسا، قانداقمۇ
دۆلەت ئىچىدە، ئاقىل ئادەملەر بار دېگىلى بولىدۇ؟

باش بىلەن پۇت ئاستىن - ئۈستىن بولۇپلا قالماستىن،
يەنە ئاقساقلىق ۋە پالەچلىكمۇ بار. ئاقساقلىق بىر تەرىپى.
پالەچنىڭ بىر يېنى ئاغرىيدۇ. ھازىر غەرب ۋە شىمال تەرەپ-
تىكى ۋىلايەت، ناھىيىلەردە بىر قىسىم كىشىلەر گەرچە يۇقىرى
ئۇنۋانغا ئېرىشكەن بولسىمۇ، دۈشمەندىن يەنىلا مۇداپىئەلىك
نىپ، ھاشاردىن قۇتۇلۇش پۇرسىتىگە ئېرىشەلمەيۋاتىدۇ. بويى
ئىككى يېرىم گەزدىن ئاشىدىغان ئەرلەر ئۇرۇشقا تەييارلىق
قىلىپ، ئاسايىشلىققا ئېرىشەلمەيدۇ. دۈشمەن ئەھۋالىنى
كۆزەتكۈچىلەر خەۋەر تۇرلىرىدا قاراۋۇللۇق قىلىپ، ئۇيقۇ
كۆرمەيدۇ. سەركەردە - سىپاھلار بولسا ساۋۇت - دۇبۇلغىلىرى
بىلەن يېتىشىدۇ. شۇڭا كەمىنلىرى دېمەكچىمەنكى، بۇ
جەھەتلەردە مەسىلە بار. بۇ مەسىلىلەرنى تۈزەتكۈدەك ئوبدان
ئادەملەر بار بولسىمۇ، لېكىن خان ئالىيلىرى بۇ كىشىلەرنى
ئىشقا سالىدىلا، بۇ نېمىدېگەن ئېچىنارلىق ئىش - ھە!
ئالىيلىرى خانلىق ناملىرى بىلەن ھۇنلارنىڭ بىر بېگى بو-
لۇپ قېلىشقا قانداقمۇ چىدايدىلا، شۇنداق پەس ئورۇنغا
چۈشۈپ قېلىپ ھاقارەتلىنىۋاتقان بولسىمۇ، ھۇنلارنىڭ

ئاپىتى يەنىلا توختىمىدى. بۇ ئەھۋال مۇشۇنداق داۋام تىلىم
 ۋەرسە، بىز پۈتمەس - تۈگىمەس بالايمىناپەتكە قالسىمىز.
 ئاقىل ھېسابلانغان پىلان - تەدبىر كۆرسەتكۈچى كىشىلەر
 ھەمىشە بۇنى ھەل قىلىپ بولمايدىغان مەسىلە دەپ قارايدۇ،
 بۇ ھەقىقەتەن ئىنتايىن قابىلىيەتسىزلىك ھېسابلىنىدۇ. پېقىر
 ھونلارنىڭ ئاھالە - نوپۇسىنى مۆلچەرلەپ باقتىم، ئۇلارنىڭ
 نوپۇس سانى پەقەت سۇلالىمىزنىڭ بىر چوڭ ناھىيىسىگىلا
 باراۋەر كېلىدىكەن. شۇنداق بىر چوڭ ئەل بىر ناھىيە
 ئادىمى تەرىپىدىن قورشۇپلىنىپ، ھاقاردەتكە ئۇچراۋاتىمىز.
 مەن ھەقىقەتەن ھازىر ئىش باشقۇرۇۋاتقان ۋەزىر - ۋۇزىرالار
 ئۈچۈن خىجىللىق ھېس قىلىۋاتىمەن. ئالىيلىرى نېمە ئۈچۈن
 كەمىنە خادىملىرىنى قارام ئەللەر بېگى (2) قىلىپ، مەخسۇس
 ھۇنلارنىڭ ئىشىنى باشقۇرۇشقا قويۇپ باقمىيالا؟ پېقىرنىڭ
 پىلانى بويىچە ئىش كۆرۈلسە، كېسىپ ئېيتىمەنكى تەڭرىقۇت (3)
 نى چوقۇم بويىدىن باغلاپ ئېلىپ كېلىش مۇمكىن، جۇڭخاڭ
 يۇ(4) نى يەرگە ياتقۇزۇپ دۇمبالاپ، ھۇنلارنىڭ پۈتكۈل
 ئەسكەر ۋە خەلقىنى تامامەن خان ئالىيلىرىنىڭ ئەمرىگە
 قارايدىغان قىلىش مۇمكىن. بۈگۈنكى كۈندە ئەشەددىي دۇش
 مەن بىلەن ئۇرۇشماي، قاۋان توڭگۇز ئوۋلايدىغان، ئىسيانچى
 قاراچىلارغا زەربە بەرمەي، توشقان ئوۋلاپ ئوينايدىغان، چوڭ
 ئاپەت بىلەن كارى بولمايدىغان ئىشلار بىخەتەرلىككە ئېرى-
 شىشنىڭ چارىسى ئەمەس، ئىلتىپاتلىرى يىراقلاغا تارقالدى،
 كۈچ - قۇدرەتلىرى يىراق ئەللەرگە يېتىپ باردى. لېكىن
 سۇلالىمىزنىڭ ئەمىر - پەرمانلىرى پايتەختتىن بىرنەچچە
 يۈز چاقىرىم يىراقلىقتىكى ھۇنلار رايونىغىمۇ يېتىپ بارال
 مايۋاتىدۇ. بۇ ھەقىقەتەنمۇ ئېچىنارلىق ئىش!...» دېدى.

(«خەننامە»، 8 - توم، 2240 - 2242 - بەتلەر).

(1) جىيىي 賈誼، م.ب. 201 - 169) لويانلىق. كىچى
 كىدىنلا ھەرقايسى ئىلىم ئېقىملىرىغا مەنسۇپ كىتابلارنى ئوي

دان ئۆگەنگەچكە، خەن ۋېندى چاقىرتىپ بىلگەلىككە تەيىنلەپ، كېيىن كېڭەش بەگلىكىگە ئۆستۈردى. جيايى توغرا سۆزلۈك ئادەم بولۇپ، تۈزۈم، ئۆرپ - ئادەت ئىشلىرىدا ئىسلاھات تەرەپدارى بولغاچقا، ۋەزىر - ۋۇزىرلار ئۇنى كۆرەلمەيتتى. كېيىن چاڭشا بەگىگە خەلپە تېگىلىككە چۈشۈرۈلدى. ئۇ يەردىن لياڭ بەگىگە خەلپە تېگى بولۇپ يۆتكەلدى. 33 يېشىدا ئۆلدى.

(تۈزۈتىلگەن «سىيۈەن»، 4 - توم، 2962 - بەت).

(2) قارام ئەللەر بەگلىكى (属国) خەن سۇلالىسى

دەۋرىدە كۆچمەن ۋە تەسلىم بولۇپ كەلگەنلەر. قورغان سىرتىغا ئورۇنلاشتۇرۇلۇپ، ئۆز ئۆرپ - ئادەتلىرى بىلەن ياشايدىغان بەش ۋىلايەت تەسىس قىلىندى. بۇلار قارام (بېقىندى) ئەللەر بەگلىكى سۈپىتىدە خەن سۇلالىسىگە قارايتتى.

(تۈزۈتىلگەن «سىيۈەن»، 2 - توم، 916 - بەت).

(3) تەڭرىقۇت (单于) بۇ يەردە باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ

م.ب. 174 - يىلدىن 161 - يىلغىچە 13 يىل سەلتەنەت سۈرگەن ئوغلى كىئوك (ئاغا) تەڭرىقۇت نەزەردە تۇتۇلدى.

(«ھونلار تارىخى يىلنامىسى»، 293 - بەت).

(4) جۇڭخاڭ يۇ (中行说) يەن بەگلىكىدىن. خەن

ۋېندى زامانىسىدىكى ئاغۋاتلاردىن بىرى. ھۇن تەڭرىقۇتىغا ئالچىقلىققا بېرىلگەن مەلىكە بىلەن بىللە بېرىشقا تەيىنلەنگەندە، بارالماسلىق تەلپىنى قويغان بولسىمۇ، مەجبۇرىي ئەۋەتىلگەچكە، غۇنلارغا تەسلىم بولۇپ، كىئوك تەڭرىقۇتىنىڭ ئوغلى كۈن تەڭرىقۇتىنى بېرىلىپ ئىخلاس بىلەن تەربىيەلەيدۇ ۋە خەن سۇلالىسىگە قارشى كۆپ زىيانلىق پائالىيەتلەرنى قىلىدۇ.

(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى قامۇسى»، 23 - بەت).

چاۋسونىڭ تەرجىمىھالى

... بۇ چاغدا ھۇنلار كۈچىيىپ چىگرا - قوزۇللارغا كۆپ قېتىم ھۇجۇم قىلغاچقا، خەن ۋېندى ئەسكەر ماڭدۇرۇپ مۇداپىئە كۆردى. چاۋسو خەن ۋېندىغا مەكتۇپ سۇنۇپ، ھەر-بىي ئىشلار توغرىسىدا مۇھاكىمە يۈرگۈزۈپ: «ئائىلىشىمچە، خەن سۇلالىسى بەرپا بولغاندىن بۇيان، ھونلار كۆپ قېتىم چىگرىغا باستۇرۇپ كىرىپ، كىچىك تاجاۋۇزچىلىق قىلغاندا كىچىك پايدا، چوڭ تاجاۋۇزچىلىق قىلغاندا چوڭ پايدا ئېلىپتۇ. خەن گاۋدىنىڭ خانىكىسى لۇ خۇ ھاكىمىيەت باشقۇرغان چېغىدا ھونلار ئىككى قېتىم لۇڭشى ۋىلايىتىگە ھۇجۇم قىلىپ كىرىپ، شەھەرلەرنى ئىشغال قىلىپ چوڭ قىرغىنچىلىق ئېلىپ بېرىپ، چارۋا - ماللارنى بۇلاپ - تالاپ تۇ. شۇنىڭدىن كېيىن يەنە لۇڭشى ۋىلايىتىگە تاجاۋۇز قىلىپ كىرىپ، سىپاھ - بەگلەرنى ئۆلتۈرۈپ، كەڭ كۆلەمدە تالان - تاراج قىلىپتۇ. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، ئۇرۇش غەلبىسىنىڭ ھەيۋىتى بىلەن خەلقنىڭ جاسارىتى ھەسسىلەپ ئاشىدىكەن، يېڭىلىگەن ئەسكەرلەر شىجائىتىنى مەڭگۈ ئەسلىگە كەلتۈرەلمەيدىكەن. لۇ خۇدىن كېيىن لۇڭشىدىكى ئەسكەر ۋە خەلق لەر ھۇنلار تەرىپىدىن ئۈچ قېتىم ئاياغ - ئاستى قىلىنغانلىقى تۈپەيلىدىن، خەلقنىڭ جاسارىتى زور دەرىجىدە سۇنۇپ، غەلبە

جە قىلىنىش ئىرادىسى يوقالغان. بۇگۈنكى كۈندە لۇڭشىدىكى ئەمەلدارلار يەر ئىلاھى (1)، زىزىق ئىلاھى (2) نىڭ پاناھىغا تايىنىپ، ئالىيلەرنىڭ دانا كۆرسەتمىسىگە رىئايە قىلدى، ئەسكەرلەر بىلەن جاپا - مۇشەققەتتە بىللە بولۇپ، ئۇلارنىڭ جاسارىتىنى تۇرغىتىپ، زىيان - زەخمەتكە ئۇچرىغان خەلقنى ھەرنىكەتلەندۈرۈپ، تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەن ھۇنلارغا غەلبىلىك تاقابىل تۇردى. ئاز بىلەن كۆپكە زەربە بېرىپ ھۇنلارنىڭ بىر خانىنى ئۆلتۈردى ۋە ھۇن ئەسكەرلىرىنى تارمار كەلتۈرۈپ، غايەت زور مۇۋەپپەقىيەت قازاندى. بۇ لۇڭشى خەلقىنىڭ گاھ باتۇر، گاھ ئاجىز بولۇپ قالغانلىقىدىن بولماي، بەلكى سەركەردىلەرنىڭ ئىقتىدار جەھەتتىكى ئوخشاش ماسلىقىدىن بولغان. شۇنىڭ ئۈچۈن «ھەربىي تەدبىرلەر» ③ دە: «تۇرۇشتا غالىب سەركەردە بولىدۇ، غالىب خەلق بولمايدۇ» دېيىلگەن. بۇنىڭدىن شۇنى كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، چېگرىنى تىنچلاندۇرۇش، شۆھرەت قازىنىشنىڭ ئاچقۇچى ياخشى سەركەردىنىڭ بولۇشىدا ياخشى سەركەردىنى ئىستايىدىن تاللاپ جاي بولمايدۇ...

مەن يەنە مۇنداق دەپ ئاڭلايمەن، دۆلەتنىڭ چوڭ - كىچىكلىكىگە قاراپ، ئوخشاشمىغان تاقابىل تۇرۇش ئۇسۇلىنى قوللىنىش، ئەسكىرىي كۈچنى دۈشمەننىڭ كۈچلۈك - كۈچسىزلىكىگە قاراپ ھەر خىل ئىشقا سېلىش، يەر شەكلىگە قاراپ ھەر خىل مۇھاپىزەت تەدبىرلىرىنى قوللىنىش لازىم. ئۆزىنىڭ سالامىتىنى چۈشۈرۈپ كۈچلۈك دۆلەتلەرگە خىزمەتكار بولۇش، كىچىك دۆلەتلەرنىڭ قىلىدىغان ئىشى، كىچىك دۆلەتلەر بىلەن بىرلىشىپ، چوڭ دۆلەتلەرگە ھۇجۇم قىلىش - بۇ تەڭ كۈچكە ئىگە دۆلەتلەر ئارىسىدا بولىدىغان ئىش. يات قەبىلىلەرنى يات قەبىلىلەرگە سېلىش - بۇ ئوتتۇرا تۈزلەشنىڭ (4) نىڭ يات قوۋمىلەرگە تاقابىل تۇرۇش چارىدۇر.

سى. ھازىرقى ئەھۋالدىن قارىغاندا، ھۇنلار ئىشغال قىلىپ تۇرغان يەرلەرنىڭ يەر شەكلى ۋە ئۇلارنىڭ ماھارىتى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە ئوخشاشمايدۇ. ئۇلارنىڭ ئاتلىرى تاغلىق ۋە ئېگىزلىكلەردە، جىلغىلاردا ماڭالايدۇ. ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ئاتلىرى بولسا ھۇن ئاتلىرىغا ئوخشاشمايدۇ؛ ئۇلارنىڭ ئەسكەرلىرى قىيالىقلاردا ئاتلىق ئوقيا ئاتالايدۇ، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك چەۋەندازلىرى ھۇنلارنىڭ چەۋەندازلىرىغا ئوخشاشمايدۇ؛ ھۇنلار بوران - چاپقۇنلاردا چارچىمايدۇ، ئاچلىق، ئۇسسۇزلۇققا چىدايدۇ. ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكلەر ھۇنلارداك جاپا-كەش ئەمەس. مانا بۇلارنىڭ ھەممىسى ھۇنلارنىڭ ئارتۇقچىلىقى. تۈزلەڭگە كەلسەك، يېنىك جەڭ ھارۋىلىرىدا جەڭ قىلالايدىغان ئەسكەرلەر ۋە دۈشمەن ئەسكەرلىرىگە تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلالايدىغان چەۋەندازلار ئىشقا سېلىنسا، ھۇن ئىسكەرلىرى ئاسانلا قالايمىقانلىشىپ كېتىدۇ. قونداقلىق ئىرتىيالار بىلەن يىراققا ئاتسا، ئۇزۇن نەيزىلەر بىلەن يىراقتا تۇرۇپ سانچىسا، ھۇن ئوقياچىلىرى قارشىلىق كۆرسىتەلمەي قالىدۇ. مۇستەھكەم ساۋۇت - دۇبۇلغا كىيىپ، ئۆتكۈر قىلىچ ئىشلىتىپ، سە، ئۇزۇن - قىسقا ھەربىي قوراللار ماسلاشتۇرۇلسا، ھەربىي كەتچان كامالەك - ئوقيا ماھىرلىرى ئوق ياغدۇرسا، پىيادە ئەسكەرلەر سەپ تۈزۈپ باتۇرلارچە ئالغا ئىلگىرىلىسە، ھۇن ئەسكەرلىرى تاقابىل تۇرالماي قالىدۇ. باتۇر ئەسكەرلەر ئورتاق نىشانغا بىراقلا ئوق ياغدۇرسا، ھۇنلارنىڭ تېرە ساۋۇت، ياغاچ قالقانلىرى بەرداشلىق بېرەلمەي قالىدۇ. قىلىچ - نەيزىلەر بىلەن پىيادە جەڭ بولۇپ قالسا، ھۇن ئەسكەرلىرىنىڭ قەدىمى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ئەسكەرلىرىنىڭ قەدىمدەك كۈچلۈك ۋە تېتىك ئەمەس. مانا بۇ - ئوتتۇرا جۇڭگونىڭ ئالاھىدىلىكلىرى. دېمەك، ھۇنلارنىڭ ئۈچ ئارتۇقچىلىقى، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ بولسا بەش ئارتۇقچىلىقى بار. ھازىر ئالىيلىرى يەنە نەچچە يۈز مىڭ ئەسكەر چىقىرىپ،

ئەچچە ئون مىڭ ھۇن ئەسكىرىنى قىردىلا، ئادەم سانى بىلەن
 ھېسابلىغاندا، بۇ ئون بىلەن بىرگە ھۇجۇم قىلىش تاكتىكىم
 سى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ. لېكىن قورال رەھىمسىز، ئۇرۇش
 خەتەرلىك بىر ئىش. ئۇرۇش سەنئىتىنى ئۇقىمىغان قوشۇن
 ھەر قانچە قۇدرەتلىك بولسىمۇ، ئاجىز قوشۇنغا ئايلىنىپ
 قالىدۇ، ئۆزگىرىش كۆزنى يۇمۇپ - ئاچقۇچە يۈز بېرىدۇ،
 كىشىلەر جان پىدالىق بىلەن چەك قىلىش ئارقىلىق غەلبىنى
 قولغا كەلتۈرىدۇ. ئەگەر يىقىلىپ چۈشۈپ ئورنىدىن قوپالماي
 قالسا، ئۇ چاغدا پۇشايماق قىلغان بىلەنمۇ ئورنىغا كەلمەيدۇ.
 قەدىمكى خانلارنىڭ ئەلىنى باشقۇرۇش چارىسى شۇكى،
 ئۇلار بىخەتەرلىككە ئەھمىيەت بەرگەن. ھازىر ئەل بولغان
 يىچۈ (5) ھۇنلىرى ۋە باشقا بەدەۋى ياتلارنىڭ يەنىلا نەچچە
 مىڭ ئادىمى بار. ئۇلارنىڭ تۇرمۇشى ۋە ئالاھىدىلىكلىرى
 ھۇنلارغا ئوخشىشىپ كېتىدۇ. ئۇلارغا مۇستەھكەم ساۋۇت ۋە
 ئوقيا بېرىپ، ئاندىن چېگرا ۋىلايەتلەردىكى خىل چەۋەنداز-
 لارنى ئۇلارغا ماسلاشتۇرۇپ، ئۇلارنىڭ ئۆرپ - ئادىتىنى
 چۈشىنىدىغان، ئۇلار بىلەن ھەمبەھەس بولالايدىغان سەركەر-
 دىلەرنى تەيىنلەپ، شۇلار ئارقىلىق ئالىيلىرىنىڭ دانا پىلانى
 بويىچە ئۇلارغا باشلامچىلىق قىلىش، خەتەرلىك تۇيۇق
 يەرلەردە مۇشۇ قوشۇننى ئىشقا سېلىپ تاقابىل تۇرۇش،
 تۈزلەڭ - ئوچۇق يەرلەردە يېنىڭ ھارۋىلىق ۋە جەڭگىۋار
 ئەسكەرلەر بىلەن مۇداپىئە قىلىش كېرەك. بۇ ئىككى قوشۇن
 ئۆزئارا ماسلىشىپ، ھەر قايسى ئۆز ئارتۇقچىلىقىنى جارى
 قىلىپ، كۈتۈلمىگەن يەردىن ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلسا، ئۇ ھال
 دا بۇ ھەقىقەتەن ئىنتايىن بىخەتەر تاكتىكا بولۇپ قالىدۇ...
 دېدى.

(«خەننامە»، 8 - توم، 2778 - 2283 - بەتلەر).

چاۋسو ئۆز مەكتۇپىدا يەنە چېگرا مۇداپىئەسى، تېرىق

چىلىقنى راۋاجلاندۇرۇشنى ئەينى ۋاقىتتىكى ئىككى چوڭ ئىش دەپ ھېسابلاپ: «... ھۇنلار ئوزۇق - تۈلۈك ۋە كىيىم - كېچەكنى تېرىقچىلىق قىلىش يولى بىلەن ھەل قىلمايدۇ، بۇ ھال ئۇلارنى ئاسانلا چېگرىغا پاراگەندىچىلىك سېلىشقا ئېلىپ بارىدۇ. سەۋەبى ھۇنلار ئەسلى گۆش يەپ، سۈت - قېتىق ئىچىدۇ، تېرە، يۇڭدىن كىيىم - كېچەك كىيىدۇ، ئۇلاردا شەھەر، تېرىلغۇ يەر ۋە ئولتۇراق جاي بولمايدۇ، ئۇلار كەڭ دالىدا ھايۋان ۋە ئۇچار قۇشلاردەك، نەدە ئوت - چۆپ، سۇ بولسا، شۇ يەردە ۋاقىتلىق تۇرىدۇ، ئوت - چۆپ تۈگەپ، سۇ قۇرۇسا، دەرھال يۆتكىلىپ كېتىدۇ. دېمەك، ئۇلار ھەمىشە كۆچۈپ يۈرىدۇ، گام پەيدا بولۇپ، گام يوقاپ كېتىدۇ، مانا بۇ ھۇنلارنىڭ دائىملىق تۇرمۇش ئادىتى. ئوتتۇرا جۇڭگو دېھقانلىرىنىڭ تېرىلغۇ يەرلىرىنى تاشلاپ، چېگرا مۇداپىئەسىگە بېرىشنىڭ سەۋەبى مانا شۇ. ھازىر ئەگەر ھۇنلار بىرقانچە يايلاقلارنى ئايلىنىپ كېلىپ، چېگرا ئەتراپىدا ئوۋچىلىق قىلسا، بەزىدە يەن ۋە دەي بەگلىكلىرىگە، بەزىدە شاڭجۈن، بېيىدى، لۇڭشى ۋىلايەتلىرىگە يېقىنلىشىپ، چېگرا مۇداپىئە ئەسكەرلىرىمىزنىڭ سانىنى چارلايدۇ. ئەگەر ئەسكەرلىرىمىز ئاز بولسا، پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ تاجاۋۇز قىلىدۇ. ئالىملىرى ئەسكەر چىقىرىپ ياردەم قىلمىسىلا، چېگرا خەلقى ئۈمىدسىزلىنىپ، دۈشمەنگە تەسلىم بولۇش نىيىتىگە كېلىدۇ. ئەگەر ئۇلارغا ياردەم بېرىش توغرا كەلسە، ئەسكەر ئاز ئەۋەتىلسە، ئاجىز كېلىپ قالىدۇ، ئەسكەر كۆپ ئەۋەتىلسە، يىزاق يەرلەردىكى ئەسكەرلەر يېتىپ بارغۇچە ھۇنلار قېچىپ كېتىدۇ، ئەسكەرلەرنى قايتۇرۇپ كەلمەي تۇرغۇزۇپ قويسا، خىراجەت كۆپ بولۇپ كېتىدۇ، قايتۇرۇپ كەلسەك، ھۇنلار يەنە تاجاۋۇز قىلىدۇ، ھەر يىلى بۇنداق ئەسكەر چىقىرىپ - ئەسكەر قايتۇرۇپ كېلىش ئوتتۇرا جۇڭگونى نامراتلىققا ئېلىپ بارىدۇ، خەلق خۇشال - خۇرام تىرىك

چىلىك قىلالمايدۇ. ئالىيلىرى چېگرىنىڭ ئامانلىقىدىن ئەن-
سىرىگە ئىلىكلىرى ئۈچۈن سەركەردە ۋە ئەسكەر ئەۋەتىپ، چېگرا
قورۇلارنى ئوڭلاپ تەرتىپكە سالدىلا. بۇ ئالىيلىرىنىڭ ئىن-
تايىن زور ئىلتىپاتى. لېكىن بەلگىلىمە بويىچە، يىراقتىن
كەلگەن چېگرا مۇداپىئەسىدىكى ئەسكەرلەر يىلىدا بىر قېتىم
ئالمىشىپ تۇرىدۇ، ئۇلارنىڭ چېگرىنى مۇداپىئە قىلىش ۋاقتى
بەك قىسقا بولغانلىقى ئۈچۈن، ھۇنلارنىڭ ئىقتىدارىنى چۈشەن-
مەي تۇرۇپلا ئالمىشىپ كېتىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن چېگرىدا
مۇقىم تۇرۇشنى خالايدىغان بىر قىسىم ئەسكەرلەرنى شۇ
يەردە ماكانلاشتۇرۇپ، شۇ ئارقىلىق بىر تەرەپتىن تېرىقچىلىق
قىلىپ، يەنە بىر تەرەپتىن ھۇنلاردىن مۇداپىئە قىلىش لازىم.
ئۇلار دېھقانچىلىقنىڭ بوش ۋاقتلىرىدىن پايدىلىنىپ، ئېگىز
سېپىل سوقۇپ، چوڭقۇر خەندەك كولاپ، سېپىل ئۈستىگە
كۆپ مىقداردا تاش ھازىرلاپ، سېپىل ئەتراپىغا تۆمۈر تىكەن-
لىك توسۇق ياسىشى لازىم. ئاندىن سېپىل سىرتىدا يەنە
بىر كىچىك سېپىل ياساش، ئىككى سېپىل ئارىلىقى 150
قەدەم ئۆپچۈرىسىدە بولۇش لازىم. نۇقتىلىق يەرلەردىن ئۆز-
لەڭلىككە قاتنايدىغان يوللاردا مۇۋاپىق ھالدا شەھەرلەرنى
بەربا قىلىش، شەھەر ئاھالىسى 1000 تۈتۈندىن كەم بول-
ماسلىقى كېرەك، چوڭ سېپىل بىلەن كىچىك سېپىل ئارىلىقىدا
چىتلاق ياساش كېرەك، ئالدى بىلەن ئۆي سېلىپ، تېرىلغۇ
سايماڭلىرىنى ھازىرلاپ، ئاندىن گۇناھكارلارنى ۋە كەچۈرۈم
قىلىنغان گۇناھكارلارنى، شۇنىڭدەك قانۇن بويىچە ھاشاراغا
ھۆكۈم قىلىنغان ئاياللارنى يىغىپ ئەكىلىپ، مۇشۇ يەرگە
ئورۇنلاشتۇرۇش لازىم. ئەگەر ئادەم سانى ئاز بولۇپ قالسا،
گۇناھكارلارنىڭ گۇناھىنى يۇيۇش ئۈچۈن بېرىدىغان ۋە مە-
تىزە ئېلىش ئۈچۈن بېرىدىغان قۇرامغا يەتكەن قۇل ۋە
دىدەكلەرنى يىغىش كېرەك. ئەگەر بۇمۇ يېتىشمىسە، ئۆزلۈ-

كىدىن چېگرىغا بېرىپ ماكانلىشىشنى خالايدىغان كىشىلەرنى يىغىش لازىم، ئۇلارغا يۇقىرى مەرتىۋە بېرىلىشى، ئائىلىسىگە قويۇلغان ھاشار ۋە باج - سېلىقلار بىنكار قىلىنىشى، قىشلىق - يازلىق كىيىم - كېچەك، ئۇزۇق - تۈلۈك تارقىتىپ بېرىلىشى تاكى ئۆز جېنىنى ئۆزى باقالايدىغان بولغۇچە تەمىنلىنىشى لازىم. ھەرقايسى ۋىلايەت، ناھىيىلەردىكى قۇللارنى ھەدىيە قىلىش ئارقىلىق چېگرىغا ياردەم قىلغان كىشىلەر تۆرە - ۋەزىرلىك دەرىجىسىگە ئىگە بولۇشى كېرەك. ئېرى ياكى ئايالى ئۆلگەن چېگرا ئاھالىلىرىگە ھۆكۈمەت ئەر ياكى ئايال ھەل قىلىپ بېرىشى زۆرۈر. چۈنكى جۈپى بولمىسا، چېگرىدا ئۇزۇن ۋاقىت خاتىرجەم تۇرغىلى بولمايدۇ. بۇ كىشىلەر ئارىسىدىكى نورمال ئەھۋال. چېگرىدا تۇرغان كىشىلەرگە ئەگەر مەرتىۋە ۋە مەنپەئەت بېرىلمىسە، ئۇلارنى خەتەرلىك ۋە جاپالىق يەرلەردە ئۇزاق تۇرغۇزغىلى بولمايدۇ. ھۇنلار تاجاۋۇز - چىلىق قىلىپ ئادەم ۋە چارۋىلارنى بۇلىغاندا، ئەگەر بىرەرى تاقابىل تۇرۇپ قايتۇرۇۋالالسا، مالنىڭ ئەسلى ئىگىسى قايتۇرۇۋېلىنغان چارۋىلىرىنىڭ يېرىمىنى ئۇنىڭغا ھەدىيە قىلىپ، مىننەتدارلىق بىلدۈرۈشى كېرەك. قايتۇرۇۋېلىنغان ئادەملەرنى ھۆكۈمەت پۇلغا سۇندۇرۇپ پۇل تۇلىشى لازىم. شۇنداق قىلغاندىلا، بىر يۇرتتىكى كىشىلەر ئۆزئارا ياردەم قىلىدىغان، ئۆلۈمدىن قورقماي ھونلارنى قوغلاپ چىقىرىدىغان بولىدۇ. بۇ خاننىڭ ئىلتىپاتىغا مىننەتدارلىق بىلدۈرۈش بولماستىن، بەلكى ئۇرۇق - تۇغقانلىرىنىڭ ئامانلىقىنى ساقلاش ۋە مال - مۈلكىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن بولىدۇ ۋە بۇنى يەر شارائىتى بىلەن تونۇش بولمىغان، ھۇنلاردىن قورقىدىغان شەرقتىن كەلگەن چېگرا مۇداپىئە ئەسكەرلىرى بىلەن سېلىشتۇرساق، بۇنىڭ ئۈنۈمى ھەقىقەتەن نەچچە

ھەسسە چوڭ بولىدۇ. ئەگەر ئالىيلىرى بۇ ۋاقىتتا، ئاھالە يۆتكەپ چېگرا مۇداپىئەسىنى تولۇقلايدىغان بولسىلا، يىراق ۋىلايەت - ناھىيىلەردىكى خەلق چېگرا مۇداپىئەسىدە تۇرۇش ھاشىرىدىن قۇتۇلۇپ قالىدۇ. چېگرادا ئولتۇراقلىشىپ قالغان خەلقلەر بىر - بىرىنى قوغداپ، ھۇنلارغا ئەسىر بولۇش ئازابىنى تارتمايدۇ. بۇنىڭ پايدىسىنى كېيىنكى ئەۋلادلارمۇ كۆرىدۇ. ياخشى ناملىرى مەڭگۈ قالىدۇ. بۇنى چىن سۇلالىسىنىڭ چىن كۆڭلىدىن رازى بولمىغان كىشىلەرنى چېگرا مۇداپىئەسىدە مەجبۇرىي تۇرغۇزۇشى بىلەن سېلىشتۇرغاندا، پەرق ھەقىقەتەن ئىنتايىن زور» دېدى. خەن ۋېنىدى چاۋسو-نىڭ پىكىرىنى قوبۇل قىلدى ۋە چېگرىغا ئادەم كۆچۈرۈپ ئورۇنلاشتۇرىدىغان بولدى.

چاۋسو يەنە تەكلىپ بېرىپ: «ئالىيلىرى ئادەم كۆچۈرۈپ چېگرا مۇداپىئەسىنى تولۇقلاشنى تەستىقلىدىلا، بۇ ھال چېگرا مۇداپىئەسىدە تۇرۇش ھاشىرىنى ئاستا - ئاستا ئازايتىدۇ. قاتناش - نەقلىيات خىراجىتىنىمۇ ئازايتىدۇ. بۇ ئالىيلىرىنىڭ خەلققە قىلغان ئىنتايىن زور ئىلتىپاتى. ئاساسىي قاتلامدىكى ئەمەلدارلار ئەگەر ئالىيلىرىنىڭ خەلققە بولغان كۆيۈمچانلىقلىرىنى چۈشىنىپ، دانا ئەمىر - پەرمانلىرىغا ئەمەل قىلىپ، كۆچۈپ كەلگەن قېرى - ئاجىزلاردىن ھال سوراپ ۋە نەپقە بېرىپ، بولۇپمۇ ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى باتۇر - ئەزىمەتلەرگە ئالاھىدە ئېتىبار بېرىپ، ئۇلارنى بىر - بىرىنى بوزەك قىلمايدىغان، ئۆزئارا ھەمكارلىشىدىغان، كۆچمەنلەرنى يۇرتىنى سېغىنماي، تىنچ - خاتىرجەم ياشايدىغان قىلسا، ئۇ چاغدا، نامرات خەلقلەر بۇنى بىر - بىرگە يەتكۈزۈپ ۋە بىر - بىرىنى رىغبەتلەندۈرۈپ چېگرىغا كېلىدۇ.

ئاڭلىشىمچە، قەدىمكى زاماندا، يىراق ۋە بوش يەرلەر-

كە ئادەم كۆچۈرۈپ تولدۇرۇشتا ئىقلىمى ئىللىقراق يەرلەرنى تاللايدىكەن ۋە سۈيىنىڭ تەمىنى تېتىپ كۆرىدىكەن. قانداق زىرائەتلەرنى تېرىشقا بولىدىغانلىقىنى كۆرۈپ باقىدىكەن ھەمدە ئوت - چۆپ مول يەرلەرنى تەكشۈرۈپ، ئاندىن شەھەر بىنا قىلىپ، يېزا - كەنتلەرگە ئايرىپ، تۇرار جاي سالىدىكەن. ئېتىز - ئېرىق يوللىرىنى راۋانلاشتۇرۇپ ۋە چەك - چېگرىسىنى ئايرىيدىكەن. كۆچمەنلەرگە ئاۋۋال ئۆي - جاي بېرىلىدىكەن، ھەر ئائىلىگە بىر ئېغىز مېھمانخانا، ئىككى ئېغىز ئىچكىرىكى ئۆي بېرىلىدىكەن، ئاھالىلەر تۇرار جايغا ئىگە بولغاندىن كېيىن ئۇلارغا يەنە سەردىجان ۋە جابدۇق بېرىلىدىكەن. دېمەك، ئۇلار يېتىپ كېلىش بىلەنلا ئۆيگە، ئىش قوراللىرىغا ئىگە بولىدىكەن، كىشىلەرنىڭ يۇرت - ماكانلىرىدىن ئايرىلىپ، بىر - بىرنى رىغبەتلەندۈرۈپ، يېڭى شەھەرگە يۆتكىلىپ كېلىشىنىڭ سەۋەبىمۇ ئەنە شۇ ئىكەن. بۇنىڭدىن باشقا يەنە تىۋىپ - داخانلارنى سەپلەپ، ئۇلارنىڭ كېسىلىنى داۋالايدىكەن، نەزىر - چىراق بېرىدىكەن، ئوغۇل - قىزلار ئۆز ۋاقتىدا توي قىلالايدىكەن، ئۇلار ئۆمۈر-ۋايەت ئۆزئارا بىر - بىرىگە غەمخورلۇق قىلالايدىكەن، ئۆلسە بىر يەرگە كۆمۈلىدىكەن. ھەر خىل زىرائەتلەرنى تېرىپ، ئۆسۈم ۋە كەندىر ئۆستۈرىدىكەن. توخۇ، ئىت، چوشقا ۋە قويلارنى باقىدىكەن، ئومۇمەن تەلتۆكۈس ئائىلە تۇرمۇشى بەرپا قىلىنىدىكەن. كۆچمەنلەرنىڭ بۇ يەرنى ياخشى كۆرۈشى ۋە ئۇزۇن مۇددەتلىك ماكانلىشىش ھېسسىياتىنىڭ بارلىققا كېلىشىدىكى تۈپ سەۋەب مانا شۇ ئىكەن. مەن يەنە مۇنداق دەپ ئاڭلايمەن: قەدىمكى زاماندا يىراق چېگرا رايونلاردا شەھەر-ناھىيە بەرپا قىلىش دۈشمەندىن مۇداپىئە كۆرۈشنى مەقسەت قىلغان، خەلقنى تەشكىللىگەندە بەش تۇتۇن بىر مەھەللە

قىلىنىپ، مەھەللە بېشى قويۇلغان؛ ئون مەھەللە بىر كەنت
 قىلىنىپ كەنت بېشى قويۇلغان؛ ئون كەنت بىر يېزا
 قىلىنىپ، يېزا بېشى قويۇلغان؛ ئون يېزا بىر شەھەر
 قىلىنىپ، شەھەر بېگى قويۇلغانىكەن. ئاساسى
 قاتلام ئەمەلدارلىرى شۇ يۇرتتىكى ئەخلاقلىق - پەزىلەتلىك،
 قوغداش ئىقتىدارىغا ئىگە يەر شارائىتى بىلەن تۇنۇش، خەلق
 ئەھۋالىنى بىلىدىغان كىشىلەر ئارىسىدىن تاللاپ ئېلىنىدىكەن.
 ئۇلار ئادەتتىكى ۋاقىتلاردا كىشىلەرگە ئوقيا ئېتىشنى مەشق
 قىلدۇرىدىكەن. ئۇرۇشقا چىققاندا دۈشمەنگە قانداق تاقابىل
 تۇرۇشنى ئۆگىتىدىكەن. قوشۇن خەلق ئىچىدىن تەشكىل
 قىلىنىدىكەن. قائىدە - تۈزۈملەر يۇقىرىدىن ئەۋەتىلگەن
 ھەربىي ھەكەم(6) تەرىپىدىن بەلگىلىنىدىكەن. مۇشۇنداق
 قايتا - قايتا مەشق قىلىش ئارقىلىق، قۇدرەتلىك قوشۇن
 بارلىققا كېلىدىكەن، بۇنداق قوشۇننى ئۇلار ھەرگىز يېتەك
 مەيدىدىكەن. ئۇلار كىچىكىدە بىلىلە ئويىناپ، چوڭ بولغاندا
 بىلىلە ئىشلەپ يۈرگەچكە، قاراڭغۇ تۈنلەردە جەڭ قىلغاندا،
 بىر - بىرىنى ئاۋازىدىنلا تونۇۋالىدىكەن - دە، ئۆزئارا
 ياردەملىشىدىكەن، كۈندۈزى جەڭ قىلغاندا بولسا ئۇلار بىر
 قاراپلا بىر - بىرىنى تونۇۋالىدىكەن. بۇنداق ئىتتىپاقلىق ۋە
 مېھرىبانلىق ھېسسىياتى ئۇلارنى بىر جان - بىر تەن قىلغا-
 نىكەن. مۇشۇنداق قوشۇن بولسا، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇلارنىڭ
 خىزمەت كۆرسەتكەنلىرى كاتتا ئىنئاملار بىلەن رىغبەتلەن-
 دۈرۈلسە، جىنايەت ئۆتكۈزگەنلىرى ئېغىر جازالار بىلەن ئېغىر
 تەھدىت ئاستىغا ئېلىنسا، ئۇ چاغدا ئۇلار ئالدىنقى سەپكە
 بېرىپ ئۆلۈشتىنمۇ قايتمايدۇ. ئەگەر كۆچۈرۈلىدىغان خەلق
 قاۋۇل، جاسارەتلىك بولماستىن، كىيىم - كېچەك، ئوزۇق -
 تۈلۈكىنىلا خورىتىدىغان ئادەملەردىن بولسا، ئۇلارنى كۆچۈر-
 مەسلىك كېرەك. كۆچمەنلەر ياش، قەيسەر بولغان تەقدىردىمۇ،

ئەگەر ئۇلارنى ياخشى ئەمەلدار باشقۇرمىسا، تەربىيىلىمىسە، ئۇلار ھەرگىز خىزمەت كۆرسىتەلمەيدۇ. ئالىيلىرى ھونلار بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى ئۈزۈپ، ئۇلار بىلەن ياراشمىدىلا، مۆلچەرىمچە، بۇ يىل قىشتا ئۇلار جەنۇبقا كېلىپ، چېگرىغا تاجاۋۇز قىلىشى مۇمكىن، ئۇلارنىڭ قاتتىق جاجىسىنى بەرگەندىلا، ئاندىن بۇ ئۇلارغا ئۇنتۇلماس ساۋاق بولۇپ قالىدۇ. ئەگەر بىز ھونلارغا قاتتىق زەربە بەرمەكچى بولساق، كۆز پەسلى يېتىپ كېلىشى بىلەنلا ئالدىن ئەسكەر چىقىرىد شىمىز كېرەك. ئۇلارنىڭ ھۇجۇمىنىلا كۈتۈپ، دېگەندەك زەربە بېرىلمىسەك، ئۇلار غەلبە قىلىپ قاپتىپ كەتسە، كېيىن ئۇلارنى ئاسانلىقچە بويسۇندۇرغىلى بولماي قالىدۇ. كەمىنلىرى كەم ئەقىلدىۋرمەن، ئالىيلىرىنىڭ تەكشۈرۈپ ھۆكۈم چىقىرىشىنى ئۈمىد قىلىمەن» دېدى.

«خەننامە»، 8 - توم، 2285 — 2289 - بەتلەر.

(1) يەر مۇئەككىلى (土神) قەدىمكى ئېتىقادلارغا كۆرە، مەدەن، ئۆسۈملۈك، سۇ، ئوت، يەر (تۇپراق) دىن ئىبارەت بەش ئاناسىر ئىلاھلىرىنىڭ بىرى بولۇپ، يەر يۈزىدە ئۆي زېمىن ئىشلىرىغا مۇئەككەل ئىلاھ ھېسابلىنىدۇ.

(تۈزۈلمىگەن «سىيۈەن»، 1 - توم، 584 - بەت).

(2) رىزىق مۇئەككىلى (谷神) قەدىمكى ئېتىقاد بويىچە، بارلىق شەيئىلەرنىڭ ھۆكۈمرانى ۋە رىزىق بەرگۈچى.

(«خەنزۇ تىلى قامۇسى»، 24 - توم، 281 - بەت).

(3) ھەربىي تەدبىرلەر (兵法) قەدىمكى زاماندا ئەسكەر ئىشلىتىش ئۇسۇلى؛ ئۇرۇشنىڭ ستراتېگىيە ۋە تاكتىكىسى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 287 - بەت).

(4) ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك (中原) رايون. ئوتتۇرا زېمىن،

ئوتتۇرا ئايماق مەنىلىرىدە بولۇپ، تار مەنىدىكى ئوتتۇرا تۈز-

لەڭلىك ھازىرقى خېنەن ئەتراپلىرىنى، گەڭ مەنىدىكى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك خۇاڭخې دەرياسىنىڭ ئوتتۇرا ۋە تۆۋەن ئېقىنىدىكى رايونلارنى ياكى پۈتكۈل خۇاڭخې ۋادىسىنى كۆرسىتىدۇ. مەزكۇر كىتابنىڭ ئۇيغۇرچە تەرجىمىسىدە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك (中原) دەپ ئېلىندى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 1408 - بەت).

(5) يىچۇ (义渠) رۇڭ ئېلى بەگلىكلىرىدىن. چىن سۇلالىسى مۇنقەرز قىلغان. ئورنى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىدىكى كونا چىڭياڭ ۋىلايىتى بىلەن جىڭجۇ ئايمىقىغا توغرا كېلىدۇ. («جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر ناملىرى قامۇسى»،

1047 - بەت).

(6) ھەربىي ھەكەم (军正) قوشۇندا قانۇن ئىجرا قىلغۇچى ئەمەلدار.

(تۈزىتىلگەن «سىۋەن»، 4 - نوم، 3015 - بەت).

فېڭ تاڭ (1)، جى ئەن (2) نىڭ تەرجىمىھالى

فېڭ تاڭنىڭ تەرجىمىھالى

فېڭ تاڭ نىڭ بوۋىسى جاۋ بەگلىكىدىن بولۇپ، ئاتىسى دەي بەگلىكىگە كۆچۈپ ئولتۇراقلاشقانىدى. خەن سۇلالىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، يەنە ئەنلىڭغا كۆچتى. فېڭ تاڭ ئاتا - ئانىسىغا ئىتائەت ۋە ھۆرمەت قىلىش بىلەن نام قازانغاچقا، نۆكەر بەگ مەھكىمىسى (3) نىڭ بېگىلىك ۋەزىپىسىدە بولۇپ خەن ۋېندىغا خىزمەت قىلىپ كېلىۋاتقانىدى. بىر كۈنى خەن ۋېندى ھارۋىسىغا ئولتۇرۇپ، نۆكەر بەگ مەھكىمىسىدىن ئۆتۈپ كېتىۋېتىپ فېڭ تاڭدىن: «يېشىڭىز چوڭ ئىكەن، نېمە ئۈچۈن تېخىچە نۆكەر بەگ بولۇپ يۈرىسىز؟ يۇرتىڭىز قەيەر؟» دەپ سورىغانىدى. فېڭ تاڭ ئۆز ئەھۋالىنى ئەينەن سۆزلەپ بەردى. خەن ۋېندى: «مەن دەي بەگلىكىدە تۇرغان چېغىمدا، ئاشچىباشى (4) كاۋچۇ ماڭا جاۋ بەگلىكىنىڭ سەركەردىسى لى چىنىڭ ئاقىل، ئىقتىدارلىق ئادەم ئىكەنلىكىنى، جۈلۇ (5) شەھىرى تۈۋىدە قەھرىمانلارچە جەڭ قىلغانلىقىنى كۆپ سۆزلەپ بەرگەنىدى. ھازىر مەن ھەر قېتىم تاماق يېگەندە لى چىنىڭ جۈلۇ چېكىدىكى باتۇرلۇقىنى ئەسلەيمەن.

سىز بۇ نىسەزگەردىنى بىلەمسىز؟» دەپ سورىدى. فېڭ تاڭ:
«لى چى ئىقتىدار جەھەتتە ليەن پو (6)، لى مۇ (7) لارغا
يېتەلمەيدۇ!» دەپ جاۋاب بېرىدۇ. خەن ۋېندى: «نېمە ئۈچۈن؟»
دەپ سورىغىنىدا، فېڭ تاڭ: «كەمىنلىرىنىڭ بوۋىسى جاۋ
بەگلىكىدە سەركەردە بولغان چېغىدا لى مۇ بىلەن دوست
ئىكەن؛ دادام دەي بەگلىكىدە ۋەزىر بولۇپ تۇرغاندا، جاۋ
بەگلىكىنىڭ سەركەردىسى لى چى بىلەن دوست ئىكەن. شۇڭا
ئۇلارنىڭ ئەخلاق - پەزىلىتىدىن خەۋىرىم بار» دەپ جاۋاب
بېرىدۇ. خەن ۋېندى ليەن پو، لى مۇلارنىڭ ئەخلاق -
پەزىلىتىنى ئاڭلىغاندىن كېيىن ناھايىتى خۇرسەند بولۇپ،
يوتىسىغا بىرنى ئۇرىدۇ - دە، ئېچىنغان ھالدا: «ھەي،
ئىستامەن ليەن پو، لى مۇلارغا ئوخشاش ئىستېداتلىق سەركەردە-
دىلەرگە ئىگە بولالمايدىم. ئەگەر شۇنداق سەركەردىلەرگە
ئېرىشكەن بولسام، ھونلاردىن ئەنسىرىتتىمۇ!» دېۋىدى.
فېڭ تاڭ: «سۆزۈم قوپالراق بولسا كەچۈرگەيلا، ئالىيلىرى
ليەن پو، لى مۇغا ئوخشاش ئىستېداتلىق كىشىلەرگە
ئېرىشكەن تەقدىردىمۇ، ئۇلارنى ئەتىۋارلاپ ئىشلەتمەيتتىلا»
دەيدۇ. بۇنى ئاڭلىغان خەن ۋېندى چىچاڭشىپ كېتىدۇ - دە،
ئورنىدىن تۇرۇپلا ئوردىسىغا قايتىپ كېتىدۇ.

ئارىدىن ئۇزۇن ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن، بىر كۈنى
خەن ۋېندى فېڭ تاڭنى چاقىرتىپ: «نېمە ئۈچۈن شۇنچە
خەقنىڭ ئالدىدا مېنى ئەيىبلەيسىز؟ ئەجەب، بىرەر خالىراق
جايدا دېسىڭىز بولمايتتىمۇ؟» دەپ ئەيىبلەيدۇ. فېڭ تاڭ
ئەپسۇسوراپ: «كەچۈرسىلە، مەن ئەقىلسىز گەپنى ئەگىتىپ
ئېيتىشنى بىلمەپتىمەن» دەيدۇ.

بۇ ۋاقىتتا ھۇنلار جۇنا (8) ناھىيىسىگە ئەمدىلا كەڭ
كۆلەمدە تاجاۋۇز قىلىپ كىرىپ، بېيىدى ۋىلايىتىنىڭ كاھىيىسى
سۇن ئاڭنى ئۆلتۈردى. ھۇنلارنىڭ تاجاۋۇز قىلىشى كىرىشى

ئۇن ۋېندىنىڭ خىيالىنى بەئىت قىلىۋالغانلىقى ئۈچۈن، ئۇ يەنىلا فېڭ تاڭدىن: «سىز نېمە ئۈچۈن ليەن پو، لى مۇلار-نى ئىشلىتىلمەيتتىلا دەيسىز؟» دەپ سورايدۇ. فېڭ تاڭ جاۋاب بېرىپ: «ئاڭلىشىمچە، قەدىمكى خان - بەگلەر سەركەردىلەرنى ھەربىي يۈرۈشكە چىقارسا، ئۆزلىرى ئالايتىن سەركەردىلەرنىڭ ھارۋىسىنى ئىتتىرىدىكەن ۋە: «بوسۇغا ئىچىدىكى ئىشلارغا ئۆزۈم مەسئۇل، بوسۇغا سىرتىدىكى ئىشلارغا سەركەردە مەسئۇل، خىزمەت كۆرسەتكەنلەرگە كۆرسەتكەن خىزمىتىنىڭ چوڭ - كىچىكلىكىگە قاراپ مەرتىۋە ۋە ئىنئام بېرىش ئىشلىرىنى سەركەردە ئۆزى سىرتتا بىر تەرەپ قىلىپ، ئوردىغا قايتقاندىن كېيىن مەلۇم قىلىپ قويىسلا بولىدى، دەيدىكەن. بۇ ھەرگىز بىكار گەپ ئەمەس. بوۋامنىڭ ئېيتىشىچە، لى مۇ جاۋ بەگلىكىنىڭ سەركەردىسى بولۇپ شىمالىي جېگىرنى قوغداۋاتقىنىدا، قوشۇن بازىرىدىن ئېلىنغان باج - سېلىقلارنى ئەسكەرلەرگە خىراجەت قىلىپ، ئىنئام ئىشلىرىنى سىرتتا ئۆزى بىر تەرەپ قىلىدىكەن، ھەرگىز جاۋ بەگلىكى بېگىنىڭ ئالدىن تەكشۈرۈشىدىن ئۆتكۈزمەيدىكەن. دېمەك، خان - بەگلەر بىر تەرەپتىن سەركەردىلەرنى ئىخلاس بىلەن ئىشقا سېلىپ، تەلەپنىمۇ قاتتىق قويدىكەن. شۇنداق بولغاچقا، سەركەردە، لى مۇ ئۆزىنىڭ بارلىق ئىقتىدارىنى ئىشقا سالالىدى. ئۇ 1300 جەڭ ھارۋىسى، قونداقلىق ئوقيا ماھىرلىرىدىن تاللانغان 13000 چەۋنداز، قايسل باتۇر جەڭچىلەردىن 100 مىڭنى باشلاپ، شىمالغا يۈرۈش قىلىپ ھۇن تەڭرىقۇتىغا قوغلاپ زەربە بەردى، غۇزلار (9) نى يېڭىپ، دەنلىن (10) ھۈنلىرىنى يوقاتتى، غەربتە قۇدرەتلىك چىن بەگلىكىنى بېسىقتۇرۇپ، جەنۇبتا خەن، ۋېي بەگلىكلىرىگە مەدەت بەرگەچكە، شۇ چاغلاردا جاۋ بېگى ھاكىمىيەت بولۇشقا ئاز قالدى.

كېيىن جاۋچىيەن(11) جاۋ بەگلىكىنىڭ بېگى بولۇپتۇ. ئۇنىڭ ئانىسى ئەسلى غەزەلخانكەن. گوگەينىڭ غەيۋەت - شىكايەتە لىرىگە ئىشەنگەن جاۋ بېگى جاۋچىيەن لى مۇنى ئۆلتۈرۈپ، ئۇنىڭ ئورنىغا يەن جۈنى تويىدى. شۇنىڭ بىلەن جاۋ بەگ لىكى چىن بەگلىكى تەرىپىدىن يوقىتىلدى. ئاڭلىشىمچە، يۈنجۇڭ ۋىلايىتىنىڭ ۋالىيسى ۋېي شاڭ (12) قوشۇن بازىرىدىن ئېلىنغان باج - سېلىقلارنىڭ ھەممىسىنى ئەسكەرلەرنىڭ خىراجىتى ئۈچۈن ئىشلىتىپ، ئۆزىنىڭ شەخسىي پۇلى بىلەن بەش كۈندە بىر كالا سويۇپ مېھمانلارنى، ئەمەلدارلارنى ۋە يېقىن خىزمەتچىلەرنى كۈتىدىكەن. ھولار يىراقلارغا قېچىپ، يۈنجۇڭ چېگرا - قورۇلىغا يېقىن كېلىشكە جۈرئەت قىلالماي-دىكەن. ھولار تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەن بولسىمۇ، ۋېي شاڭ ھارۋا - ئاتلىق قوشۇن بىلەن زەربە بېرىپ، دۈشمەننىڭ كۆپ ئادىمىنى ئۆلتۈرۈپتۇ. بۇ چېگرا مۇداپىئە قوشۇنلىرى ھەممىسى ئاددىي پۇقرالارنىڭ پەرزەنتلىرى بولۇپ، ئېتىزلىق تىن چىقىپلا ئەسكەر بولغانلار ئىدى، ئۇلار كۆرسەتكەن خىزمەتلىرىنى خاتىرىلەش، بىر - بىرىگە كېپەللىك قىلىشنى نەدىن بىلمسۇن! ئۇلار پەقەت كۈن بويى ئۇرۇش قىلىپ، دۈشمەننى يوقىتىش ۋە ئەسىر ئېلىشنىلا بىلىدۇ. بارگاھقا نەتىجە مەلۇم قىلغاندا، بىرەر سان نامۇۋاپىق بولۇپ قالسىلا، مۇنشىلار ئۇلارنى قانۇن بويىچە جازالايدىكەن، ئەسكەر - لەرگە بېرىلىدىغان مۇكاپات ئىجرا قىلىنماي قالسىمۇ، ئەمما ئەمەلدارلار قانۇننى قارىغۇلارچە ئىجرا قىلسەلا ئېتىبارغا ئېرىشىدىكەن. كەمىنلىرى كەم ئەقىل. لېكىن مېنىڭ قارىشىمچە، ئالىيلىرىنىڭ ئەمىر - پەرمانلىرى بەك قاتتىق، ئىنئاملىرى بەك ئاز، جازالىرى بەك ئېغىر، يۈنجۇڭ ۋالىيسى ۋېي شاڭ چەك نەتىجىلىرىنى مەلۇم قىلغاندا، ئۆلتۈرۈلگەن دۈشمەندىن ئالتە كىشىنىلا ئارتۇق ئېيتىپ قويغانلىقى ئۈچۈن،

ئاللىلىرى ئۇنى ئەدلىيە مەھكىمىسىگە ئاپشۇردىلا. ئەمەل ۋە مائاشلىرىنى ئېلىپ تاشلاپ، ئەمگەك بىلەن جىنازىلىدىلا. شۇنىڭدىن قارىغاندا، ئاللىلىرى لېن پو بىلەن لى مۇلاردەك ئىقتىدارلىق سەركەردىلەرگە ئېرىشكەن بىلەنمۇ، ئەتىۋارلاپ ئىشقا سالالمايدىكەنلا. كەمىنلىرى ھەقىقەتەن كەم ئەقىل، دېمەيدىغان گەپلەرنىمۇ دەۋەتتىم، ئۆلۈمگە مەھكۇمىمەن» دەيدۇ.

فېڭ تاڭنىڭ سۆزىنى ئاڭلاپ، خۇشال بولغان خەن ۋېندى شۇ كۈنىلا فېڭ تاڭغا يارلىق دەستىكى بېرىپ، ۋېي شاڭنى ئالاھىدە كەچۈرۈم قىلىپ، يەنىلا يۈنجۈڭ ۋىلايىتىنىڭ ۋالىيلىقىغا تەيىنلەش توغرىسىدىكى يارلىق بىلەن ئەۋەتىدۇ. فېڭ تاڭنى ھارۋا - ئاتلىقلار كاھىپىكى (13) قىلىپ تەيىنلەيدۇ. ئۇنىڭ ئاساسىي ۋەزىپىسى قوشبېشىلار ۋە ۋىلايەت بەگلىكلىرىنىڭ ھارۋىلىق قوشۇنلىرىنى باشقۇرۇش ئىدى.... «خەننامە»، 8 - توم، 2312—2314 - بەتلەر).

جى ئەننىڭ تەرجىمىھالى

... بۇ چاغدا خەن سۇلالىسى ھونلارغا يۈرۈش قىلىپ، ئەتراپتىكى يات قوۋملارنى ئەل بولۇشقا ئۈندەۋاتتى. جى ئەن ئۇرۇشنى كۆپ قوزغىماسلىق كېرەك دەپ قارايتتى. ھەممىشە پۇرسەت تاپسىلا، خانغا مەكتۇپ سۈنۈپ: «ھونلار بىلەن ياخشىلىشىش مۇناسىۋىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈشكە، ئەسكەرلەرنى ئىشقا سالىمىساق» دەيتتى...

«خەننامە» 8 - توم، 2319 - بەت).

خەن ۋۇدى ھونلارغا كۆپ جازا يۈرۈشى قىلىپ، غەلبە قازانغانلىقى ئۈچۈن، جى ئەننىڭ تەسەببۇسىنى تېخىمۇ قوبۇل قىلىمىدى.

«خەننامە»، 8 - توم، 2320 - بەت).

ئۇزۇن ئۆتتەي ھۇن خانى قۇنشارخان ئۆزىنىڭ قوشۇمە
ئەنىسى ۋە ئېلىنى باشلاپ كېلىپ خەن سۇلالىسىگە تەسلىم
بولدى. خەن سۇلالىسى 20 مىڭ ھارۋا ئەۋەتىپ قارشى
ئالماقچى بولدى. خەزىنىدە پۇل بولمىغانلىقى ئۈچۈن پۇقرالار-
دىن نېسىگە ئات ئېلىندى. بەزى پۇقرالار ئاتلىرىنى يوشۇرۇپ
قويغانلىقى ئۈچۈن لازىملىق ئاتلارنىڭ سانى توشماي قالدى.
غەزەپلەنگەن خەن ۋۇدى چاڭئەن ناھىيىسىنىڭ ھاكىمىنى
ئۆلتۈرمەكچى بولۇۋىدى. جى ئەن: «چاڭئەن ھاكىمى گۇناھ-
سىز، كەمبىلىرى جى ئەننى ئۆلتۈرسىلە، پۇقرالار ئاندىن
ئېتىنى بېرىدۇ. بۇ ھۇنلار خوجايىنىلىرىغا ئاسىيلىق قىلىپ،
خەن سۇلالىسىگە تەسلىم بولدى، ئۇلارنى يول ئۈستىدىكى
ناھىيە - شەھەرلەر تەرتىپ بويىچە بېكەت ھارۋىلىرى
بىلەن توشۇسلا بولدى، ئەلنى پاراكەندىچىلىككە سېلىپ،
ئوتتۇرا قوزلەڭلىكىنى ھالىدىن كەتكۈزۈپ، بۇ ھونلارنى
رازى قىلىشنىڭ نېمە ھاجىتى؟» دېدى. خەن ۋۇدى ئاڭلاپ،
ھېچنەرسە دېمىدى. كېيىن قۇنشارخان چاڭئەنگە كەلدى.
ھۇنلار بىلەن سودا - سېتىق قىلىپ، دۆلەت قانۇنىغا
خىلاپلىق قىلىپ ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىنغان سودىگەرلەر 500 دىن
ئاشتى. جى ئەن ئوردىغا كېلىپ، خانغا مەلۇم قىلىدىغان
بىر ئىش بارلىقىنى ئېيتتى. خەن ۋۇدى گاۋمېن قەسىرى (14)
دە جى ئەن بىلەن كۆرۈشتى. جى ئەن: «ھۇنلار يول
ئۈستىدىكى قورۇللارغا ھۇجۇم قىلىپ، ياخشىلىشىش مۇناسىۋەت-
تىنى بۇزدى. خەن سۇلالىسى ئەسكەر چىقىرىپ جازا بۇرۇشى
قىلىپ زەربە بەردى، ئۆلگەن - يارىلانغانلار سانىسىز
بولۇپ، چىقىم نەچچە مىليون يارماققا يەتتى. مېنىڭ پىكرىم
شۇكى، ئالىيلىرى قولغا چۈشكەن ھۇنلارنى قۇل قىلىپ،
ئۇرۇشتا ئۆلگەنلەرنىڭ ئائىلە - تاۋابىئاتلىرىغا ئىنئام
قىلىسلا، ئولجا ئېلىنغان ھەممە بايلىقلارنىمۇ ئۇلارغا تەقسىم

قىلىپ بەرسىلە. مۇشۇ يول بىلەن خەلقتىن ئەپۇ سوراپ،
 پۇقرالارنى رازى قىلىسلا بولاتتى. لېكىن ھازىر شۇنداق
 قىلىنمىدى. ئەكسىچە، قۇنشارخان نەچچە تۈمەن ئادىمى بىلەن
 تەسلىم بولغاندا، ھۆكۈمەت خەزىنىسىنى ئېچىپ، ئۇلارغا
 مال - بايلىق ئىنئام قىلدى. مۇمىن كىشىلەرنى ئەۋەتىپ،
 ئۇلارنى خۇددى ئۆزىمىزنىڭ سۆيۈملۈك بالىلىرىمىزنى
 پەرۋىش قىلغاندەك پەرۋىش قىلدۇق. نادان خەلق چاڭئەن
 شەھىرىدىكى سودا - سېتىق ئىشلىرىدا، ئەدلىيە ئەمەلدارلىرى
 تەرىپىدىن ئوغرىلىقچە چېگرىدىن مال كىرگۈزگەن دېگەن
 جىنايى نام بىلەن جاۋابكارلىققا تارتىلىپ قالىدىغانلىقىنى
 نەدىن بىلسۇن؟ ئالىيلىرى ھۇنلاردىن چۈشكەن بىر قىسىم
 مال - بايلىقلارنى ئۇرۇشتا ئۆلگەنلەرنىڭ ئائىلە - تاۋا -
 بىئەتلەرغا تەقسىم قىلىپ بېرىپ، شۇ ئارقىلىق خەلققە
 ئۆزىغاھلىق قىلىماستىن، ئەكسىچە يەنە قاتتىق قانۇن
 ماددىلىرى ئارقىلىق نادان خەلقتىن 500 دىن ئوشۇق
 ئادەمنى ئۆلتۈردىلە! كەمىنلىرىنىڭ قارشىچە، ئالىيلىرى
 مۇنداق قىلىمىسلا بولاتتى» دېدى. جى ئەننىڭ پىكىرىگە
 قوشۇلمىغان خەن ۋۇدى: «مەن ئۇزۇندىن بېرى جى ئەننىڭ
 سۆزلىرىنى ئاڭلىمىغانىدىم. بۈگۈن ئۇ يەنە بىلجىرلاۋا -
 تىدۇ» دېدى. بىرنەچچە ئايدىن كېيىن جى ئەن قانۇنغا
 خىلاپ ئازراق گۇناھ ئۆتكۈزۈپ كەچۈرۈمگە ئېرىشكەن بول
 سىمۇ، لېكىن، ئەمىلى ئېلىپ تاشلاندى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ
 خالى سەھرادا بىسراقچە يىل ئىستىقامەتتە بولدى.
 («خەننامە»، 8 - توم، 2320 - 2321 - بەتلەر).

(1) فېڭ تاڭ (冯唐) ئەنلىك (بۈگۈنكى شەنشى ئۆلكىسى
 شېنياڭ شەھىرىنىڭ شەرقىي شىمالىدا) لىق. خەن ۋېندى
 دەۋرىدە نۆكەر بەگ مەھكىمىسىنىڭ باشلىقى بولدى. ۋېندىغا

كۆپ مەسلىھەت بېرەتتى. خەن ۋۇدى دەۋرىدە پەزىلەتلىك كىشىلەر قاناردا كۆرسىتىلدى. كېيىن يېشى 90 دىن ھالقىپ كەتكەنلىكتىن، ئوغلى فېڭ سۈي نۆكەر بولدى.

(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى قامۇسى»، 1221 - بەت).

(2) جى ئەن (汲黯)، م.ب.؟ - 112) پۇياڭلىق. خەن ۋۇدى دەۋرىدە ئاۋۋال دۇڭخەي ۋىلايىتىنىڭ ۋالىيى، كېيىن ئوردا ۋەزىرى بولۇپ تەيىنلەنگەن. خەن ۋۇدى بىلەن كۆپ قېتىم مۇنازىرىلەشكەنلىكى ئۈچۈن، قارىماققا خان ئۇنى ھۆرمەتلىگەندەك قىلىسىمۇ، ئەمەلىيەتتە ئۇنىڭدىن بىزار بولغانىدى. كېيىن خۇەيبياڭ ۋالىيىسى بولۇپ شۇ يەردە ئۆلدى.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن»، 3 - توم، 1725 - بەت).

(3) نۆكەر بەگ مەھكىمىسى (郎中署) خان ساراي (ئوردا) قوۋۇقلىرىنىڭ مۇھاپىزەت ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان مەھكىمە.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن»، 4 - توم، 3102 - بەت).

(4) ئاشچىباشى [尚食 (监)] خان - بەگلەرنىڭ يېمەك - ئىچمەك، ياتاق ئىشلىرىنى باشقۇرغۇچى ئەمەلدار.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن»، 2 - توم، 896 - بەت).

(5) جۈلۈ (钜鹿) قەدىمكى ناھىيە. ئورنى ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسى جۈلۈ ناھىيىسىدە.

(بىر توملۇق «سىخەي» 167 - بەت).

(6) ليەن پو (廉颇) يېغىلىق دەۋرىدىكى جاۋ بەگلىكىنىڭ سەركەردىسى، جاۋ خۇيۈېنۋاڭ دەۋرىدە ليەن پو، چى بەگلىكى قوشۇنىنى يېڭىسىپ، جىنياڭ شەھىرىنى ئالدى. كېيىن چى بەگلىكىنىڭ ھىيلىسى بىلەن جاۋ بېگى ليەن پونى چەتكە قاقىدۇ. ئۇزۇن ئۆتسەيلا چاڭجىڭ دېگەن يەردە چىن بەگلىكى جاۋ بەگلىكىنىڭ 45 مىڭ ئەسكىرىنى ھالاك قىلىدۇ. جاۋ - شياۋچېڭۋاڭ دەۋرىدە م. ب. 257 - يىلى ليەن قوماندىسىدىكى قوشۇن خاۋ (高) دېگەن يەردە يەن بەگلىكىنىڭ قوشۇنىنى

يەڭگەچكە، باش ۋەزىر بولىدۇ.

(تۈزۈتىلگەن «سىيۈەن»، 2 - توم، 1016 - بەت).

(7) لى مۇ (李牧، م.ب.؟—229) يېغىلىق دەۋرىدىكى

جاۋ بەگلىكىدىن. بەگلىكنىڭ شىمال چېگرا مۇداپىئەسىگە مەسئۇل ئىدى. ماھىر چەۋەنداز كامانداز بولۇپ، خەۋەر - رازۋېتىكا ئىشلىرىغا ئەھمىيەت بەرگەچكە، ھۇنلار تاجاۋۇز قىلىشقا پېتىنالىايتتى. جاۋ بەگى چاۋچيەن دەۋرىدە م.ب. 223 - يىلى چىن بەگلىكىسى قولىنى يەڭگەچكە، ۋۇئەن بەگى بولغان. م.ب. 229 - يىلى چىن بەگلىكى ۋاڭ جىيەن قوماندىسىدا جاۋ بەگلىكىگە يۈرۈش قىلدى. جاۋ بەگلىكى لى مۇ بىلەن سىماساڭنى قوماندان قىلىپ تەيىنلىدى. چىن بەگلىكى ھىيلە ئىشلىتىپ، لى مۇ ئاسىيلىق قىلماقچى دەپ سۆز تارقىتىپ، بۇنىڭغا ئىشەنگەن جاۋ بەگى لى مۇنىڭ ئورنىغا چاۋسۇڭ، يەنە جۈلەرنى ئەۋەتتى. بويىسۇنغان لى مۇ ئۆلتۈرۈلدى. ئىككىنچى يىلى جاۋ بەگلىكىسى مۇنقەرز قىلىندى. (تۈزۈتىلگەن «سىيۈەن»، 2 - توم، 1519 - بەت).

(8) جۇنا (朝那) قەدىمكى ناھىيە. خەن سۇلالىسى

دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان. ئەندىڭ ۋىلايىتىگە قارايتتى. خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى مەزگىللىرىدە ھون تەڭرىقۇتى باتۇر جۇناغا كەلدى. م.ب. 166 - يىلى خەن ۋېنىدى دەۋرىدە باتۇر تەڭرىقۇت ھۇجۇم قىلغان جۇنا مۇشۇ يەر ئىدى.

(تۈزۈتىلگەن «سىيۈەن»، 2 - توم، 1489 - بەت).

(9) غۇزلار (东胡) قەدىمكى قوۋم. ھۇنلارنىڭ شەرقىدە

ئولتۇراقلاشقانلىقى ئۈچۈن «شەرقىي غۇزلار» دېيىلەتتى. ئەمىنىيە يېغىلىق دەۋرلىرى ئارىلىقىدا ئۇلارنىڭ ئېلىنىڭ جەنۇبىي چېگرا سى يەن بەگلىكىگە تۇتماقتى. يەن بەگلىكى سەركەردىسى چىن كەي بۇلارنى يەڭگەندىن كېيىن، غەربىي لياۋخې دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىغا ئورۇنلاشتى. چىن بەگلىكىنىڭ ئاخىرقى يىللىرىدا شەرقىي خۇلار كۈچەيگەن بولسىمۇ، ھۇن ھۆكۈمدارى باتۇر تەڭرى

رىقۇت ئۇلارنى نەغلۇپ قىلدى. قالغان غۇزلار ئۇغان تېغى ئىلەن
سىياپى تېغىغا ئورۇنلاشتى ھەم ئايرىم ھالدا ئۇغانلار ۋە سىياپ
پىلار دەپ ئاتالدى.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن»، 2 - توم، 1526 - بەت).
(10) دەنلىنلار (澹林) قەدىمدە شىمالدا ياشىغۇچى قوۋم،
ھۇنلارنىڭ بىر تارمىقى.

(«خەننامە»، 8 - توم، 2315 - بەت (5) ئىزاھ)
(11) جاۋ بېگى جاۋچىيەن (赵王迁) م.ب. 403 - يىلى
بەگلىكلەر قاتارىغا كىرگەن جاۋ بەگلىكىنىڭ 30 - ھۆكۈمدارى.
بەگلىك ئۇنۋانى يىۋىۋۇۋاڭ (幽穆王) بولۇپ، م.ب. 235 -
يىلىدىن 228 - يىلىغىچە سەلتەنەت سۈردى.

(مۇھەررىر).
(12) ۋېي شاڭ (魏尚) خەن گاۋدى زامانىدىكى چوڭ
ۋەزىرلەردىن بولۇپ، تارىخ، تەقۋىم ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللان
غان. ئۇ ئۇچار قۇشلارنىڭ تىلىنى بىلەتتىكەن.

(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى قامۇسى»، 1736 - بەت).
(13) ھارۋا - ئاتلىقلار كاھىبىگى (车骑都尉) خەن سۇلا-
لىسى دەۋرىدە سانغۇنلاردىن بولۇپ، يۇقىرى دەرىجىلىك ۋەزىر-
لەردىن قالسىلا، سانغۇن ۋېي چىڭ ھەم ئوڭ - سول، ئالدى -
ئارقا سانغۇنلار قاتارىدا تۇراتتى. م.ب. 179 - يىلى يەنى خەن
ۋېندىنىڭ بىرىنچى يىلى تەسىس قىلىنغانىدى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 1338 - بەت).
(14) گاۋمېن قەسىرى (高门殿) خەن سۇلالىسى ئوردىسى-
نىڭ قەسىرلىرىدىن. «پايتەخت ئەتراپى خەرىتىسى» دە كۆرسى-
تىلىشىچە گاۋمېن قەسىرى ۋېيبياڭ ئوردىسىدا ئىكەن.
(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن»، 4 - توم، 3478 - بەت).

خەن ئەنگونىڭ تەرجىمىھالى

ھۇن ھۆكۈمدارى كۈن تەڭرىقۇت ئەلچى ئەۋەتىپ قۇددىلىق شىشىنى تەكلىپ قىلدى. خەن ۋۇدى بۇ ئىشنى ۋەزىر - ۋۇررا - لارنىڭ مۇزاكىرىسىگە سالدى. يەن بەگلىكىدىن سورۇنىبەگ ۋاڭ خۇي ئۆز ۋاقتىدا چىگرا ۋىلايەتلەردە بىرقانچە قېتىم ئەمەلدار بولۇپ ئىشلىگەنلىكى ئۈچۈن، ھۇنلارنىڭ ئەھۋالىنى ياخشى بىلەتتى. ئۇ تەكلىپ بېرىپ: «خەن سۇلالىسى ھۇنلار بىلەن قۇدا بولۇپ باققان. ئەمما بىرنەچچە يىل ئۆتمەيلا ھۇنلار ۋەدىگە خىلاپلىق قىلدى. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ قېتىم ئۇلارنىڭ تەلىپىنى قوبۇل قىلماي ئەسكەر چىقىرىپ ھۇجۇم قىلىش كېرەك» دېدى. خەن ئەنگو: «يىراقلارغا بېرىپ ئۇرۇش قىلىش ئەسكەرلەر ئۈچۈن پايدىسىز. ھازىر ھۇنلار ئۆزلىرىنىڭ قاۋۇل جەڭ ئاتلىرىغا تايىنىپ، ئاچكۆز يىرتقۇچ ھايۋانلاردەك بەزىدە كۆچۈپ تارقاق ياشايدۇ، بەزىدە يىغىلىدۇ. شۇڭا ئۇلارنى باش ئەگدۈرۈش تەس. ئۇلارنىڭ يەرلىرىنى ئىگىلىگىنىمىز بىلەن زېمىنىمىز كېڭىيىپ كەتمەيدۇ. ئاھالىلىرىنى ئەل قىلغىنىمىز بىلەن كۈچ - قۇدرىتىمىز ئېشىپ كەتمەيدۇ. چۈنكى ئۇلار قەدىم زاماندىن تارتىپ بىزگە ئەل بولغان ئەمەس. خەن قوشۇنلىرى نەچچە مىڭ چاقىرىملاپ يۈرۈش قىلىپ

غەلبە قىلغان مائەنمۇ، ھېرىپ سە چارچاپ ھالىدىن گېتىدۇ.
 ھۇنلار بولسا بۇ ھالىسىرىغان خەن سۇلالىسى فوشۇنىنى پۈ-
 تۈن كۈچى بىلەن بېسىپ چۈشۈپ، چوقۇم خەتەرلىك ئاقىۋەت
 كەلتۈرىدۇ. شۇڭا مېنىڭچە قۇدىلاشقانغا يەتمەيدۇ» دېدى.
 ۋەربىرلەرنىڭ كۆپىنچىسى خەن ئەنگونىڭ پىكىرىگە قوشۇلغان
 لىقتىن، خەن ۋۇدى ھۇنلار بىلەن قۇدىلىشىشقا ماقۇل بولدى.
 ئىككىنچى يىلى (م.ب. 133 - يىلى، خەن ۋۇدى يۈەن
 گۇاڭنىڭ ئىككىنچى يىلى) يەنمېن ۋىلايىتى مايى شەھىرى-
 دىكى مۆتىۋەر نىيى يى (1) سورۇنىگە ۋاڭ خۇي ئارقىلىق
 خەن ۋۇدىغا تەكلىپ بېرىپ: «ھونلار بىلەن يېقىندىلا قۇدا
 بولۇشتۇق. ئۇلار چېگرىدىكىلەرگە ئىشىنىدۇ. ئەگەر پايدا -
 مەنپەئەت كۆرسىتىش ئارقىلىق مەلىكە تىلىپ تۇرۇپ، بۆكتۈر-
 مىدىكى قوشۇنلار بىلەن ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇم قىلىنسا، بۇ، ھۇن
 لارنى چوقۇم مەغلۇپ قىلىشنىڭ ئوبدان ئۇسۇلى بولىدۇ»
 دەيدۇ. خەن ۋۇدى ۋەزىر - ۋۇزىرالارنى يىغىپ مەسلىھەت
 سوراپ: «مەن مەلىكىنى چىرايلىق ياساپ - تاراپ تەڭرى-
 قۇتقا خوتۇنلۇققا بەرسەممۇ، نۇرغۇن ئالتۇن ۋە تاۋار - دۈر-
 دۇن ھەدىيە قىلساممۇ، ئەمما تەڭرىقۇت ئوردىنىڭ ئەمر -
 پەرمانلىرىنى قىلچە كۆزگە ئىلمىدى. تاجاۋۇزچىلىق ۋە بۇلاڭ-
 چىلىقنى توختاتمىدى. چېگرا ئاھالىلىرى كۆپ قېتىم بۇلاڭ-
 تالاڭ قىلىنىپ، زىيانغا ئۇچرىدى. ئۇلارغا ئىنتايىن ئېچىنمەن.
 ھازىر ئەسكەر چىقىرىپ ھونلارغا ھۇجۇم قىلاي دەۋاتىمەن.
 سىلەر بۇنىڭغا قانداق قارايسىلەر؟» دەپ سورايدۇ.

سورۇنىگە ۋاڭ خۇي جاۋاب بېرىپ: «ئالىيلىرى بۇنى
 دېمىگەن تەقدىردىمۇ. كەمىنلىرى بۇ ھەقتە ئاللىقاچان
 چارە - تەدبىر كۆرسەتمەكچى بولۇپ تۇراتتىم. ئاڭلىشىمچە،
 ئالتە بەگلىك زامانىدا دەي بەگلىكى بىر كىچىك بەگلىك
 ئىكەن. شىمالدا كۈچلۈك دۈشمەن ھۇنلارنىڭ، ئىچكى قىسمىدا

خۇاڭخې دەريا بويىدىكى بەگلىكەرنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچراپ تۇرسىمۇ، لېكىن يەنىلا ئۆز ئاھالىسىنى بېقىپ كېتەلمىگەن، تېرىقچىلىقنى ئۆز قەرەلىدە قىلغاچقا، ئامبارلىرى ئاشلىق بىلەن تولۇپ تۇرغان، ھۇنلار چېقىلىشقا يېتىنالمىغانىكەن. ھازىر ئالىيلىرىنىڭ كۈچ - قۇدرىتى بىلەن ئەل بىرلىككە كەلتۈرۈلدى. پۈتكۈل ئەل ھەممىسى بىردەك ئەمىر - پەرمانلىرىنى قوبۇل قىلىۋاتىدۇ. پەرزەنتلەر چېگرا - قورۇلارنى مۇداپىئە قىلىشقا ئەۋەتىلىۋاتىدۇ ۋە چېگرا، جايلارغا ئاشلىق توشۇلۇپ تەييارلىق كۆرۈلۈۋاتىدۇ. ئەمما ھۇنلار بولسا تاجاۋۇزچىلىق ۋە بۇلاڭچىلىقنى قىلچىمۇ توختاتمىدى، بۇنىڭ باشقا سەۋەبى يوق، بۇ پەقەت ھەيۋە كۆرسىتىپ، ئۇلارنى قورقۇتىپ قويىمىغانلىقتىن بولغان. شۇڭا، مېنىڭچە، ئۇلارغا ھۇجۇم قىلغان ياخشى» دېدى. باش تەپتىش بەگ خەن ئەنگو: «بۇنىڭغا مەن قوشۇلمايمەن. ئاڭشىمىچە، خەن گاۋدى پىنچېڭدا مۇھاسىرىدە قالغاندا، ھۇن چەۋەندازلىرى ئاتلارنىڭ ئېگەر - توقۇمىلىرىنى ئېلىپ دۆۋىلەپ سېپىلدەك ئېگىزلىكتە بىرنەچچە ئورغان ھاسىل قىلغانىكەن، خەن سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ پىنچېڭدا يەتتە كېچە - كۈندۈز ئاچ قالغانلىقى خەلقى - ئالەمگە پۇر كەتتى. خان قامالدىن چىقىپ ئوردىغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، بۇ ئىشتىن خاپا بولمىغان. چۈنكى، دانا ئادەملەر پۈتكۈل ئەلنى نەزەردە تۇتىدۇ. ئۆزىنىڭ شەخسىي ئاداۋىتىنى دەپ ئەلنىڭ مەنپەئىتىگە زىيان يەتكۈزۈپ قويمايدۇ. شۇڭا ليۇجىڭنى ئەۋەتىپ، تەڭرىقۇتقا 1000 جىڭ ئالتۇن تەقدىم قىلدى ۋە قۇدىلىق ئەھدى تۈزدى. بۇنىڭ بەش ئەۋلادىچە پايدىسى بولدى. خەن ۋېندى پۈتكۈل ئەل بويىچە خىللانغان ئەسكەرلەرنى گۇاڭۋۇ ناھىيىسىدىكى چاڭشى (2) دېگەن يەرگە توپلىغان بولسىمۇ، ئەمما بۇنىڭ قىلچە پايدىسى بولماي، خەلق غەم - ئەندىشىدىن خالى بولالمىدى. خەن ۋېندى ئەسكەرلەرنى ئۇ يەردە

ئۇزاق تۇرغۇزۇشقا بولمايدىغانلىقىنى بىلىپ، ئۇددىلىقنى قايتىدىن ئەسلىگە كەلتۈردى. بۇ ئىككى دانىشمەننىڭ ئىش - ئىزلىرىدىن تامامەن ئۆگىنىشكە بولىدۇ. شۇڭا مەن ھونلارغا ھۇجۇم قىل-
مىغان ياخشى دەيمەن» دېدى.

ۋاڭ خۇي: «مەن بۇنىڭغا قوشۇلالمايمەن، ئاڭلىشىمچە، بەش چوڭ پادىشاھنىڭ قائىدە - يوسۇنلىرى بىر - بىرىگە ئوخشاشمىغان، ئۈچ خاننىڭ نەزمە - ناۋالىرىدا تەكرارلىنىش بولمىغان. ئۇلار قەستەن بىر - بىرىگە زىت ئىش قىلماستىن، مەزكۇم دەۋرنىڭ تەلىپىگە لايىق ئىش قىلغانىكەن. بېشىغا دۇبۇلغا، ئۈستىگە ساۋۇت كىيگەن خەن گاۋدى شەخسەن ئۆزى قولىغا ئۆتكۈز قورال ئېلىپ، ئىس - تۈتەك، قار - شىۋىر - غانلاردا ئون يىلىچە جەڭ قىلدى. ئۇنىڭ پىڭپىڭدىكى ئىنتىن قامىنى ئالىمىغانلىقىنىڭ سەۋەبى كۈچىنىڭ ئاجىزلىقىدىن ئەمەس، بەلكى ئەلنى ئارام ئالدۇرماقچى بولغانلىقىدا: ھازىر چېگرا خەلقى دەككە - دۈككە تۇرماقتا. جەسەت توشۇۋاتقان ھارۋىلارنىڭ كەينى ئۈزۈلگىنى يوق. مانا بۇ شەپقەتلىك ھۆكۈمدارنى ئېيىندۇرىدىغان بىر ئىش، شۇڭا مەن ھونلارغا ھۇجۇم قىلغان ياخشى دەپ قارايمەن» دېدى.

خەن ئەنگو: «مەن ئۇنىڭغا قوشۇلالمايمەن. ئاڭلىشىمچە ئون ھەسسە پايدا بولمىسا، بۇرۇنقى ئۇسۇلنى ئۆزگەرتىمەسلىك، 100 ھەسسە ئۈنۈم بەرمىسە بۇرۇنقى قائىدە - تۈزۈمنى ئۆزگەرتىمەسلىك كېرەك، دېگەن سۆز بار. قەدىمكى ھۆكۈمدارلار بىرەر ئىشنى قىلماقچى بولسا، ئاۋۋال ئەجدادلار ئىبادەتخانىسىغا بېرىپ دۇئا - تەلەپ قىلاتتىكەن، يارىلىق چىقارماقچى بولغاندا، كوندلارنىڭ نەسەتلىرىگە مۇۋاپىق ياكى مۇۋاپىق ئەمەسلىكىنى سورايدىكەن. مانا بۇ بىرەر يېڭى ئىشنى قىلىشنىڭ ئىنتايىن تەسلىكىنى كۆرسىتىدۇ. ئۈچ خان (3) نىڭ قۇدرەتلىك دەۋرىدىن باشلاپ يات قىسىملار ئوتتۇرا جۇڭگو

گالېندارى ۋە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكلەرنىڭ ئادىتى بويىچە (4) ئىشلەتمەيدىغان بولۇپ قالدى. بۇنىڭدىن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ئۇلارنى كۈچ بىلەن بېقىندۇرالمىدۇ، دېگەن مەنە كېلىپ چىقمايدۇ، بەلكى يىراق ياقا يۇرتتىكى بۇ نادان خەلقلەر ئۈچۈن باش قاتۇرۇش ۋە كۈچ سەرپ قىلىشنىڭ ھاجىتى يوق دېگەنلىك بولىدۇ. ھون ئەسكەرلىرى چەبەدەس - كۈچلۈك بولۇپ، ئۇچقاندەك كېلىپ، ئۇچقاندەك كېتىدۇ. ئۇلار چارۋىچىلىق ۋە ئوۋچىلىق قىلىدۇ. ئوت - سۇ قوغلىشىپ كۆچۈپ يۈرىدۇ. مۇقىم ئولتۇراق جايى يوق. شۇڭا ئۇلارنى باشقۇرۇپ كېتىش قىيىن. ھازىر چېگرا ۋىلايەتلىرىدىكى ئاھالىلەر تېرىقچىلىق ۋە توقۇمىچىلىق ئىشلىرىنى تاشلاپ ھونلارغا ھۇجۇم قىلىش بىلەن بولۇپ كەتسە، بۇ بىز ئۈچۈن پايدىسىز. شۇڭا مەن ھونلارغا ھۇجۇم قىلىمىغان ياخشى دەپ قارايمەن» دېدى.

ۋاڭ خۇي: «مەن بۇنىڭغا قوشۇلمايمەن. ئاڭلىشىمچە، سۇمۇرغ شامالنىڭ كۈچىدىن پايدىلىنىپ ئۇچارمىش، دانا-لار ۋە زىيەتتىن پايدىلىنىپ ئىش كۆرەرمىش. ئىلگىرى چىن مۇگۇڭ (5) يۇڭ دېگەن يەردە پايتەخت قۇرغاندا، زېمىننىڭ چوڭلۇقى 300 چاقىرىملا ئىكەن. ئۇ ۋەزىيەتنىڭ ئۆزگىرىشىنى چۈشىنىدىكەن. شۇڭا ئۇ غەربىي رۇڭلارغا ھۇجۇم قىلىپ، 1000 چاقىرىمچە يەر كېڭەيتكەن، 14 رۇڭ ھۇدۇتلىقنى يۇتۇۋالغاندەكەن. ھازىرقى لۇڭشى، بېيىدى ۋىلايەتلىرى ئەنە شۇ يەرلەر. دىن ئىبارەت ئىدى. كېيىن چىن سۇلالىسىدىن مېڭ ئىيەن (6) ھونلارغا ھۇجۇم قىلىپ، نەچچە مىڭ چاقىرىم يەرنى ئالدى ۋە خۇاڭخې دەرياسىنى چېگرا قىلىپ، تاش قېزىپ سېپىل سالدى. چېگرا - قورۇللارغا كۆپ مىقداردا قارىياغاچ تىككۈزدى. ھونلار شۇنىڭدىن باشلاپ خۇاڭخې دەرياسىغا كېلىپ ئاتلىرىنى سۇغىرىشقا پېتىنالىدى. پەقەت تۇرلارنى سېلىپ ئاندىن چارۋا - ماللىرىنى بېقىشقا جۈرئەت قىلغانىدى.

دېمەك، ئۇلارنى پەقەت قورال كۈچى بىلەن بويسۇندۇرغىلى بولىدۇكى، رەھم - شەپقەت بىلەن باش ئەگدۈرگىلى بولمايدۇ. خەن سۇلالىسى ئۆزىنىڭ ھازىرقى كۈچ - قۇدرىتى ۋە ھەددى - ھېسابسىز بايلىقىنىڭ يۈزدىن بىرى بىلەن ھونلارغا ھۇجۇم قىلىدىغان بولسا، خۇددى يىرىڭلىغان جارا- ھەتكە چەنلەپ ئوق ئاتقانداك، چوقۇم غەلبە قىلماي قالمايدۇ. شۇنداق قىلىنىدىغان بولسا، شىمالدىكى توخرى قا- تارلىقلارنىڭ ھەممىسى ئەل بولماي مۇمكىن ئەمەس. شۇڭا مەن ھونلارغا ھۇجۇم قىلىش كېرەك دەيمەن» دەيدۇ.

خەن ئەنگو: «مەن بۇنىڭغا قوشۇلمايمەن، ئاڭلىشىمچە، ئۇرۇشقا ماھىر ئادەم دۈشمەنگە ئۇنىڭ ئاچلىقىدىن، قالايمىقان ۋە ھارغىنلىقىدىن پايدىلىنىپ تاقابىل تۇرىدىكەن. شۇنىڭ ئۈچۈن دۈشمەن بىلەن ئۇچراشقان ھامان غەلبە قىلغىلى، دۈشمەننىڭ شەھەرلىرىگە ھۇجۇم قىلغان ھامان ئۇنى ۋەيران قىلغىلى بولىدىكەن. ئۇلار ھەمىشە ئەنە شۇنداق ئەقىل - پاراسەت بىلەن دۈشمەننى بويسۇندۇرۇپ كەلگەن. مانا بۇ ئۇلۇغلارنىڭ تۇرۇش قىلىش ئۇسۇلى ئىكەن. يەنە ئاڭلىشىمچە، بورانىڭ ئاخىرى قۇش پېيىنىمۇ ئۇچۇرالمىدىكەن، ھېرىپ قالغان ئوق نېپىز شايىنىمۇ تېشىپ ئۆتەلمەيدىكەن. چۈنكى، كۈچلۈكنىڭ ئاجىزلىشىدىغان ۋاقتى بولىدۇ. بۇ خۇددى ئەتىگە ئىلىكىنىڭ كەچلىكى بولغاندەك بىر ئىش. ھازىر ساۋۇت كىمەي يېنىڭ ئاتلىنىپ، دۈشمەن ئىچىگە ئىچكىرىلەپ كىرمەكچى بولۇۋاتىمىز. بۇنى مۇۋەپپەقىيەتلىك بولىدۇ دېيىش تەس. ئۇزۇتسىغا سەپ تارتىپ يۈرۈش قىلساق دۈشمەننىڭ تەھدىتىگە ئۇچرايمىز، توغرىسىغا سەپ تارتىپ يۈرۈش قىلساق دۈشمەن ئوتتۇرىدىن بۆلۈۋېتىدۇ. تېز مېڭىپ كەتسەك ئوزۇق - تەمىناتلىرىمىز ئۈلگۈرۈپ كېلەلمەيدۇ، ئاستا ماڭساق پايدىلىق پۇرسەتنى قولدىن بېرىپ قويىمىز. 1000 چاقىرىم يەرگە بارمايلا ئادەم

ۋە ئات - ئۇلارغىلىرىمىز ئوزۇقسىز قالىدۇ. «ھەرىيى تەدىرلەر» دە: مۇنداق قىلىش «دۈشمەنگە ئۆزىنى تۇتۇپ بەرگەنلىك بولىدۇ» دېگەن گەپ بار: ۋاڭ خۇينىڭ دۈشمەننى قولغا چۈشۈرىدىغان يەنە باشقا قانداق ھىيلىسى بار ئىكەن، بۇنى ئۇقىمىدىم. ئەگەر ئۇنداق بولمىسا، دۈشمەن ئىچىگە ئىچكىرىلەپ كىرىشنىڭ ھېچقانداق پايدىسى يوق. شۇنىڭ ئۈچۈن كەمىنىڭ لىرىنىڭ پىكرى يەنىلا شۇ، ھۇجۇم قىلىمىغان ياخشى» دېدى. ۋاڭ خۇي: «مەن بۇنىڭغا قوشۇلالمايمەن. ئۇششۇك تەگ كەن ئوت - گىياھلار شامالغا بەرداشلىق بېرەلمەيدۇ. ئەپ نەكتە چىرايىنى يوشۇرۇپ قالغىلى بولمايدۇ. گەپدانلارنىڭ گەپ يورغىلىتىپ قايىمۇقتۇرۇشىغا يول قويغىلى بولمايدۇ. مېنىڭ ھونلارغا ھۇجۇم قىلىش كېرەك دېيىشىم دۈشمەن ئىچىگە ئىچكىرىلەپ كىرىش دېگەنلىك ئەمەس. مەن تەڭرىقۇتنىڭ ئارزۇسىغا ماسلىشىپ، ئۇنى مەلىكە قىلىپ چىگرىغا باشلاپ كېلىش، باتۇر، قابىل چەۋەندازلارنى بۆكتۈرمىگە قويۇپ، يوشۇرۇن تەييارلىق كۆرۈپ، مۇھىم جايلارنى قاتتىق قىمال قىلىش كېرەك دېمەكچىمەن. قوشۇنىمىز ئورۇنلاشتۇرۇلۇپ بولغاندىن كېيىن، قىسىملىرىمىزنىڭ بەزىلىرى دۈشمەننىڭ سول تەرىپىدىن، بەزىلىرى ئوڭ تەرىپىدىن قىسىدۇ. بەزىلىرى دۈشمەننىڭ ئالدىنى، بەزىلىرى مەخسۇس ئۇلارنىڭ ھىماتچى قوشۇنلىرىنى ئۇزۇپ تاشلايدۇ. دۈشمەن تۆت تەرەپتىن قورشىلىپ تەڭرىقۇت تىرىك قولغا چۈشىدۇ. مانا بۇ يۈزدە يۈز غەلىبە قىلىشنىڭ ئوبدان چارىسى ئەمەسمۇ» دەيدۇ.

خان: «شۇنداق بولسۇن» دەپ ۋاڭ خۇينىڭ پىكرىگە قوشۇلىدۇ. يوشۇرۇن ھالدا نىيى يىنى ئايغاقچى قىلىپ ھۇنلار تەرەپكە قاچۇرۇۋېتىدۇ. نىيى يى كۈن تەڭرىقۇتقا: «مەن مايسى شەھىرى ھاكىمىنى ئۆلتۈرۈپ، شەھەرنى سىزگە تەسلىم قىلىمەن. ئاندىن سىز شەھەرنىڭ پۈتكۈل بايلىقلىرىغا ئىگە

بولسىز» دەيدۇ. كۈن تەڭرىقۇت مال - دۇنياغا ھېرىسمەن
 كىشى بولماقچا، بۇنىڭغا ئىشىنىپ ماقۇل بولىدۇ. نىيى يى
 ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىنغان بىر مەھبۇسنىڭ كاللىسىنى ئېلىپ
 مايسى شەھىرىنىڭ سېپىلىگە ئېسىپ، ھۇن ئەلچىسىگە كۆرسە-
 تىدۇ ۋە ئۇنى ئىشەندۈرۈش ئۈچۈن: «مايسى شەھىرىنىڭ ھا-
 كىسى ئۆلتۈرۈلدى، چاققان كېلىڭلار» دەيدۇ. بۇنىڭ بىلەن
 تەڭرىقۇت چېگرىدىن ئۆتۈپ 100 مىڭ چەۋەنداز بىلەن
 ۋۇجۇ قورغىنىغا كىرىدۇ. بۇ ۋاقتىدا خەن سۇلالىسىنىڭ ھار-
 ۋىلىق - ئاتلىق ئەسكەرلىرى، ئاتلىق كاماندالىرى بولۇپ
 300 مىڭ ئەسكەر مايسى شەھىرى يېنىدىكى جىلغىغا بۆكتۈرۈپ
 قويۇلغانىدى. ياساۋۇلبەگ لى گۇاڭ، ئالىپ چەۋەنداز سان-
 خۇن، ئوردا مىراقۇلى گۇڭسۇن خې، يېنىك ھارۋىلىقلار
 سانغۇنى، سورۇنبەگ ۋاڭ خۇي باقاۋۇل قوشۇن سانغۇنى، كې-
 ئەشەبەگ لى شى نۆكەرلەر سانغۇنى (7) بولىدۇ. باش تەپ-
 تىشەبەگ خەن ئەنگو ھىماتچى سانغۇنى (8) بولۇپ، يۇقىرى-
 دىكى سانغۇنلارنى باشقۇرىدۇ. ئۇلار تەڭرىقۇت مايسى شەھىرى-
 گە كىرگەن ھامان ھۇجۇم قىلىشقا كېلىشىدۇ. ۋاڭ خۇي بى-
 لەن لى شى ئايرىم - ئايرىم ھالدا دەي ۋىلايىتىدىن چىقىپ
 ھۇنلارنىڭ ھەربىي تەمىنات قىسىملىرىغا ھۇجۇم قىلماقچى-
 بولدى. كۈن تەڭرىقۇت قورۇلغا كىرىپ مايسىغا 100 چاقىرىم
 قالغاندا، ئەھۋالنى ئۇقۇپ قېلىپ چېكىنىپ كېتىدۇ. بۇ ھەقتە
 «ھۇنلار ھەققىدە قىسسە» دە تەپسىلىي يېزىلغان. قورۇل ئى-
 چىدىكى ئاھالىلەر ئارىسىدا تەڭرىقۇتنىڭ چېكىنىپ كەتكەنلى-
 كى توغرىسىدا سۆز تارقىلىدۇ. خەن قوشۇنلىرى بۇنى ئاڭلاپ
 كەينىدىن قوغلاپ چېگرىغا قەدەر بارىدۇ ۋە يېتىشەلمەيدىغان
 لىقىغا كۆزى يەتكەن ۋاڭ خۇي قاتارلىق سانغۇنلار قوشۇنلى-
 رىنى يىغىپ قايتىپ كېلىدۇ.

خەن ۋۇدى ۋاڭ خۇينىڭ تەڭرىقۇتنىڭ ھەربىي تەمىنات

قىسىملىرىغا ھۇجۇم قىلىمىغانلىقىدىن غەزەپلىنىدۇ. ۋاڭ خۇي: «تەڭرىقۇت مايسى شەھىرىگە كىرىپ، ئەسكەرلىرىمىز بىلەن ئۇچراشقاندا، ئاندىن مەن ھۇنلارنىڭ ھەربىي تەمىنات قىسىملىرىغا ھۇجۇم قىلماقچى بولۇپ كېلىشكەنىدۇق، شۇنداق قىلغاندىلا غەلىبىگە ئېرىشكىلى بولاتتى. لېكىن تەڭرىقۇت مايسىغا كىرمەي چىكىنىپ كەتتى. مەن 30 مىڭ قوشۇن بىلەن ئۇلارغا تەڭ كېلەلمەيتتىم. بەلكى مەغلۇپ بولۇپ قالاتتىم. مەن ئەسلىدە قايتىپ بارغاندىن كېيىن كاللام كېتىدىغانلىقىمنى بىلدىم. ئەمما ئالىيلىرىنىڭ 30 مىڭ ئەسكىرىنى ئامان ساقلاپ قالدۇم» دەيدۇ. ۋاڭ خۇي ئەدلىيە مەھكىمىسىنىڭ بىر تەرىپ قىلىشىغا تاپشۇرۇلىدۇ. ئوردا ئەھكام ۋەزىرى «ۋاڭ خۇينى ۋاقىتنى ئۆتكۈزۈپ قويغان» دەپ ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىدۇ. ۋاڭ خۇي باش ۋەزىر تىيەن فېن (9) غا 1000 چىڭ ئالتۇن پارا بېرىدۇ. تىيەن فېن بۇنى خانغا ئېيتىشقا چۈشۈرۈپ قىلالمايدۇ. تىيەن فېن شاھ سانىيەگە: «مايسى ھىيلىسىنى بىرىنچى قېتىم ۋاڭ خۇي ئوتتۇرىغا قويغان. ئەمدى ئىش دېگەن يەردىن چىقماي قالغاندا ۋاڭ خۇيغا ئۆلۈم جازاسى بېرىلسە، بۇ ھۇنلارنىڭ ئىنتىقامىنى ئېلىپ بەرگەنلىك بولمايدۇ» دەيدۇ. خەن ۋۇدى شاھ سانىيەنىڭ ئالدىغا كۆرۈنۈش قىلىپ كىرگەن چاغدا، شاھ سانىيە ئۇنىڭغا تىيەن فېننىڭ سۆزىنى ئېيتىدۇ. خەن ۋۇدى: «مايسى ھىيلىسىنى بىرىنچى بولۇپ ۋاڭ خۇي پىلانلىغان. شۇڭا پۈتكۈل ئەل بويىچە نەچچە 100 مىڭ ئەسكەر يۆتكەپ كېلىنىپ، شۇنىڭ گېپى بويىچە ئورۇنلاشتۇرۇلغان. تەڭرىقۇتنى تۇتقىلى بولمىغان تەقدىردىمۇ، ۋاڭ خۇي ئەگەر ۋاقىتتا ھۇجۇم قىلغان بولسا، غەلىبە قىلىش مۇمكىن ئىدى. شۇ ئارقىلىق سىپاھ - بەگلەرنى رازى قىلغىلى بولاتتى. ئەمدى ۋاڭ خۇي ئۆلتۈرۈلمىسە، ئەلنى رازى قىلغىلى بولمايدۇ» دەيدۇ. ۋاڭ خۇي بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ ئائىلاچ ئۆزىنى

ئۆلتۈرۈۋالدى.

خەن ئەنگو يىراقنى كۆزلەيتتى. ئۇ پاراسەتلىك بولۇپ،
ۋەزىيەتكە قاراپ مۇۋاپىق ئىش كۆرەتتى، ھەممە ئىشتا سە-
ھمىي ئىدى. ئۇ ئۆزى پايدا - مەنپەئەتكە بېرىلسمۇ، لېكىن
ئۆزىگە قارىغاندا پەزىلەتلىك ۋە پاك ئادەملەرنى تونۇشتۇرات-
تى. ئۇ لياڭ بەگلىكى (10) دە تۇرغان ۋاقتىدا تونۇشتۇرغان
خۇ سۈي (11)، زاڭ گۇلار ۋە باشقا جايدىن تونۇشتۇرغان
ئادەملەرنىڭ ھەممىسى ئاتاقلىق ئۆلىمالار ئىدى. شۇڭا ئۆل-
مالار ئۇنى ھۈرمەتلەيتتى. خەن ۋۇدىمۇ ئۇنى ئەلنىڭ تىۋۇرۇ-
كى دەپ ھېسابلايتتى. بەش يىل باش تەپتىش بەگ بولغان
خەن ئەنگو باش ۋەزىر تىيەن فېن ۋاپات بولغاندىن كېيىن،
مۇۋەققەت باش ۋەزىر بولۇپ ئىشلىدى. ئۇ خەن ۋۇدىغا يول
باشلاپ كېتىۋاتقاندا، ھارۋىدىن يىقىلىپ چۈشۈپ پۇتى سۇ-
نۇپ كەتتى. خان ئۇنى باش ۋەزىر قىلماقچى بولۇپ، ئادەم
ئەۋەتىپ يوقلاتتى. بۇ ۋاقىتتا ئۇنىڭ پۇتى قاتتىق ئاقسىغان
لىقتىن، خان پىنجى (12) بېگى شۆزېنى باش ۋەزىر قىلىپ،
كېسەل خەن ئەنگونى خىزمىتىدىن ئازاد قىلدى. نەچچە ئاي
ئۆتۈپ كېسىلى ساقايغاندىن كېيىن يەنە قوشىپىشى بولۇپ
ئىشلىدى. بىر يىلدىن ئوشۇقراق ۋاقىتتىن كېيىن ياساۋۇلبەگ
بولۇپ تەيىنلەندى. شۇ چاغلاردا سانغۇن ۋېي چىڭ قاتار-
لىقلار ھونلارغا ھۇجۇم قىلىپ لۇڭچېڭ شەھىرىنى ئالدى.
ئىككىنچى يىلى، يەنى م. ب. 128 - يىلى (خەن ۋۇدى
يۈەنشۇنىڭ تۇنجى يىلى) ھونلار كەڭ كۆلەمدە چېگرىغا بې-
سىپ كىرىدۇ. بۇ ھەقتە «ۋېي چىڭنىڭ تەرجىمىھالى» دە
تەپسىلىي يېزىلغان. خەن ئەنگو نۆكەرلەر سانغۇنى بولۇپ،
يۇياڭ ۋىلايىتىنى مۇداپىئە قىلىدۇ. ئۇ ھۇن ئەسىرلىرىدىن
ھونلارنىڭ چېگرا - قورۇلدىن يىراقلاپ كەتكەنلىكىنى ئاڭ-
لاپ، خانغا مەكتۇپ سۇنۇپ، ھازىر تېرىقچىلىق پەسلى ئىكەن

لىكىنى ئېيتىدۇ ۋە مۇداپىئەدە تۇرغان قوشۇنلارنى ۋاقتىنچە قىسقارتىشنى ئىلتىماس قىلىدۇ. قوشۇن قىسقارتىلىپ بىر ئاي دىن كېيىن ھۇنلار شاڭگۇ، يۇياڭ ۋىلايەتلىرىگە كەڭ كۆلەم دە ھۇجۇم قىلىپ كىرىدۇ. خەن ئەنگونىڭ قورغىنىدا پەقەت 700 دىن ئارتۇق ئادەمى بار ئىدى. ئۇ جەڭگە چىقىپ يارايدىغان بولىدۇ ۋە چېكىنىپ قورغانغا كىرىۋالىدۇ. ھونلار تۇتۇر-ۋالغان 1000 دىن ئارتۇق ئادەم بىلەن بۇلىغان مال - ۋا-رانلارنى ئېلىپ كېتىدۇ. خەن ۋۇدى بۇنىڭغا غەزەپلىنىپ، ئادەم ئەۋەتىپ خەن ئەنگونى ئەيىبلەيدۇ ۋە خىزمىتىنى تېخىمۇ شەرقتىكى رايونغا يۆتكەپ يۈبېيىڭ ۋىلايىتىنى مۇداپىئە قىلىشقا قويىدۇ. چۈنكى بۇ چاغدا ھۇنلار شەرقتە ھۇجۇم قىلىمىز دەپ جار سالغانىدى.

خەن ئەنگو ئەسلىدە باش تەپتىش بەگ ۋە ھىما تىچى سان-خۇن بولۇپ ئىشلىگەنىدى. كېيىن ئاستا - ئاستا مەنسىپى تۆۋەنلىدى. يېڭى چىققان ياش سانخۇن ۋېي چىڭ قاتارلىقلار خىزمەت كۆرسىتىپ، تېخىمۇ ئەتىۋارلاندى. خەن ئەنگو ئۆزى چەتكە قېقىلغان ھەمدە ئۇنىڭ قوماندانلىقىدىكى قوشۇندىن ئۆلگەن ۋە يارىدار بولغانلار ناھايىتى كۆپ بولغاچقا، ئىن-تايىن خىجىلىق ھېس قىلاتتى. شۇڭا خىزمىتىدىن چېكىنىپ ئائىلىسىگە قايتىشنى ئارزۇ قىلاتتى. ئەمدىلىكتە بولسا تېخىمۇ شەرقتە يۆتكىۋېتىلدى. شۇڭا ئىچى تىت - تىت بولۇپ، نەچ-چە ئايدىن كېيىن قان قۇسۇپ ئۆلدى.

(«خەننامە»، 8 - توم، 2398 - 2406 - بەتلەر).

(1) نىيى يى (晁壹) يەنىمىن ۋىلايىتى مايى شەھىرىنىڭ مۆتىۋەرلىرىدىن. خەن ۋۇدى دەۋرىدە نىيى يى ھۇنلارغا مايى شەھىرىنى ئېلىشقا ياردەم قىلىمەن دەپ، تەڭرىقۇتنى توزاققا چۈ-شۈرۈش ھىيلىسىنى ئىشلەتكەنىدى.

(«چۇڭگو كىشى ئىسىملىرى قامۇسى»، 1722 - بەت).

(2) چاغشى (常奚谷) بىرغولنىڭ نامى.

(«خەننامە»، 8 - توم، 2400 - بەت (3) ئىزاھ).

(3) ئۈچ خان (三代) خەن سۇلالىسى خانلىرىدىن خەن

گاۋدى، خەن ۋېندى، خەن جىڭدىلار نەزەردە تۇتۇلىدۇ.

(«خەننامە»، 8 - توم، 2401 - بەت).

(4) ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتىكىلەرنىڭ ئادىتى بويىچە ئىشلىتىلىمە

دىغان رەڭ (服色) قەدىمكى زامانلاردا سۇلالىلەرنىڭ ئات - ھارۋا

ۋە نەزىر - چىراق ئىشلىرىدا قوللىنىلىدىغان رەڭلىرى بولاتتى.

مەسىلەن، شيا سۇلالىسى قارا، شاڭ سۇلالىسى ئاق، جۇ سۇلالىسى

قىزىل رەڭ قوللىنىلاتتى.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن»، 2 - توم، 1479 - بەت).

(5) مۇگۇڭ (穆公) چىن مۇگۇڭ (م. ب. ؟ - 621) ئەمىنىيە

دەۋرىدىكى چىن بەگلىكىنىڭ ھۆكۈمدارى، ئىسمى رېنخاۋ، ئۇ

بەيلىشى، جىيەن شۇ، يوۋيۇ قاتارلىق كىشىلەرنى مۇشاۋۇر قىلىپ،

چىن بەگلىكىنى يېڭىپ، چىن جۇيگۇڭنى ئەسىر ئالدى. لياڭ ۋە

رۇي بەگلىكلىرىنى مۇنقەرز قىلدى. شياۋشەن تېغىدا (خېنەن)

چىن بەگلىكى قوشۇنىنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچراپ يېڭىلدى. ئۇنىڭدىن

كېيىن غەربكە كېڭىيىپ، 12 رۇڭ بەگلىكىنى ئېلىپ، غەربىي رۇڭ

لار ئېلىگە بەگلەر بېگى بولدى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 1613 - بەت).

(6) مېڭ تىيەن (蒙恬، م. ب. ؟ - 210) چىن سۇلالىسى

نىڭ ئاتاقلىق سەركەردىسى. ئەجدادى چى بەگلىكىدىن، بوۋىسى

مېڭ ئاۋدىن تارتىپ چىن سۇلالىسىنىڭ ئاتاقلىق سەركەردىلىرىد

دىن بولۇپ كەلگەن. چىن سىخۇاڭ ئەلنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن

كېيىن مېڭ تىيەن 300 مىڭ قوشۇن بىلەن ھۇنلارغا ھۇجۇم

قىلىپ، خېنەن (ھازىرقى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونىدىكى

خېنشاۋ ئەتراپلىرى) نى قايتۇرۇۋالدى. سەددىچىننى ياسىدى. مېڭ

تىيەن چېگرىدا تۇرغان مەزگىلدە ھۇنلار ھۇجۇم قىلىشقا پېتىنال

مىدى. كېيىن چىن سىخۇئاڭ II خۇخەينىڭ مەجبۇرلىشى بىلەن ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالدى. ئۇنىڭ موي قەلەمنى ئىسلاھ قىلغانلىقى ھەققىدە رىۋايەت بار.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 1627 - بەت).

(7) ئۆكەرلەر سانغۇنى (林官将军) غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە جايلارنىڭ جۇغراپىيىلىك شارائىتلىرىغا قاراپ ئەسكەر تۈزلىرىنى تەربىيىلىگۈچىلەرنى باشقۇرغۇچىلار «ئۆكەرلەر سانغۇنى» دەپتى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 1256 - بەت).

(8) ھىماتچى سانغۇن (护军将军) دەسلەپ يۈرۈشلەردە سانغۇنلارغا ماسلىشىش ئۈچۈن قويۇلغان سانغۇن ئىدى. كېيىن قوشۇنغا قوماندانلىق قىلىدىغان ۋە مەركەزدە ھەربىي ھوقۇققا ئىگە مۇھىم خىزمەت قىلىدىغان بولدى. شۇنىڭدەك بۇنىڭ يەنە ئوردا - ساراي مۇھاپىزىتىنى قىلىش مەنىسىمۇ بار.

(«تارىخىي دەۋرلەردىن بۇيانقى ئەمەللەر»، 205 - بەت).

(9) تېن فېن (田蚡، م.ب.؟-131) غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ چوڭ ۋەزىرلىرىدىن، چاڭلىڭ (ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسى - دىكى شىيەنياڭنىڭ شەرقىي شىمالى) لىق. خەن جىڭدىنىڭ ئانا بىر ئىنىسى. خەن ۋۇدىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا ۋۇئەن بېگىلىكى بېرىلىپ، ھەربىي ۋەزىر بولغانىدى، بىر مەزگىل ئورنى تۆۋەنلىمە تىلگەن بولسىمۇ، كېيىن يەنە باش ۋەزىر بولدى. تەكەببۇر، مۇس تەبىت، خەلقنىڭ دەرد - ئەھۋالىغا كۆڭۈل بۆلەيدىغان ئادەم ئىدى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 1671 - بەت).

(10) لياڭ بەگلىكى (梁国) خەن سۇلالىسىنىڭ بەگلىكى

لىرىدىن. ئورنى ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسىنىڭ شاڭچيۇ ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدا.

(«جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر ناملىرى قامۇسى»،

815 - بەت).

(11) خۇسۇي (壶逐) خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى لياڭ بەگلىكىدىن. دۆلەت ۋەقە نەۋىسى سىياچىيەن قاتارلىق زاتلار بىلەن خەن سۇلالىسىنىڭ قائىدە - نىزاملىرى، تەقۋىملىرىنى تۈزۈپ چىققان. ئۆزى بەك سەمىمىي - سادىق بولغاچقا، خەن ۋۇدى ئۇنى ۋەزىر قىلماقچى بولغانىدى. لېكىن كېسەل بولۇپ ئۆلدى. («جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى قامۇسى»، 1142 - بەت).

(12) پىڭجى (平棘) قەدىمكى ناھىيە. ئورنى بۈگۈنكى خېبېي ئۆلكىسىدىكى جاۋشيەن ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدا. («جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر ناملىرى قامۇسى»، 214 - بەت).

لى گۇاڭ، سۇجىيەننىڭ تەرجىمىھالى

لى گۇاڭنىڭ تەرجىمىھالى

لى گۇاڭ لۇڭشى ۋىلايىتى چېڭجى (1) ناھىيىسىدىن. ئۇنىڭ بوۋىسى لى شىن چىن سىخۇاڭ ۋاقتىدا سەركەردە بولۇپ، يەن بەگلىكى بەگزادىسى دەن (2) نى قوغلاپ تۇتتى. لى گۇاڭنىڭ ئاتا - بوۋىلىرى ئەۋلادتىن - ئەۋلاد مەرگەن بولۇپ ئۆتكەن. م.ب. 166 - يىلى (خەن ۋېندىنىڭ 14 - يىلى) ھۇنلار شياۋگۇەن ئۆتكىلى (3) گە كەڭ كۆلەمدە بېسىپ كىرگەندە، لى گۇاڭ مۇس خەلق پەرزەنتى (4) سۈپىتىدە ھەربىيگە قاتنىشىپ، ھونلارغا قارشى تۇردى. ئۇ ماھىر مەرگەن بولغاچقا، كۆپ دۈشمەننى ئۆلتۈرۈپ ۋە ئەسىر ئېلىپ، نۆكەر بەگ بولدى. دائىم ئاتلىق ھالدا خانىنىڭ خىزمىتىدە بولاتتى. خەن ۋېندى بىلەن كۆپ ئوۋغا چىقىپ، يىرتقۇچ ھايۋانلارنى ئۆلتۈردى. خەن ۋېندى: «ئىست! لى گۇاڭ ئەگەر خەن گاۋدى زامانىسىدا تۇغۇلغان بولسا، تۈمەن تۇتۇنكىگە بەگ بولۇشى تۇرغان گەپ ئىدى» دېگەنىدى.

خەن جىڭدى تەختكە چىققاندىن كېيىن لى گۇاڭ چەۋەنداز نۆكەر بېگى بولدى. ۋۇ، چۇ قاتارلىق بەتتە بەگلىكلىرىنىڭ شاھزادىلىرى ئىسيان كۆتۈرگەندە ئۇ ئالىپ چەۋەنداز تۇتۇق بېگى (5) بولۇپ، ھەربىي ئىشلار ۋەزىرى جۇيافۇ بىلەن بىرلىكتە چاڭبى (6) شەھىرى تۈۋىدە جەڭ قىلىپ داڭق چىقاردى. لى گۇاڭ لياڭ شياۋۋاڭ (7) بەرگەن سانغۇنلۇق مۆھرىنى ئۆز ئالدىغا قوبۇل قىلىپ قويغاچقا، ئوردىغا تاپقاندا مۇكاپات لائىمى قالدى (8). كېيىن لى گۇاڭ شاڭگۇ ۋىلايىتىنىڭ ۋالىيىسى بولۇپ، ھۇنلار بىلەن كۆپ جەڭ قىلدى. ۋاسسالار بېگى گۇكسۇن كۈنيى (9) خانغا يىغلاپ تۇرۇپ: «لى گۇاڭ تەڭدىشى يىزىق پالۋان، ئۇ ئۆزىنىڭ ئىقتىدارىغا تەمەننا قويۇپ، دائىم ھۇنلار بىلەن ئېلىشىپ تۇرىدۇ. ئۇنىڭدىن ئايرىلىپ قالارمىز مەككىن دەپ ئەنسىرەيمەن» دەيدۇ. شۇ سەۋەبتىن خەن جىڭدى ئۇنى شاڭجۈن ۋىلايىتىگە ۋالىي قىلىپ يۆتكىدى.

ھۇنلار شاڭجۈن ۋىلايىتىگە تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەندە، خەن جېڭدى بىر يېقىن ھەرىم ئاغىسىنى لى گۇاڭ بىلەن بىللە بولۇپ، ئۇنىڭ باشقۇرۇشىدا ھەربىي ئىشلارنى ئۆگىتىپ ھۇنلار بىلەن جەڭ قىلىشقا بۇيرۇيدۇ. ھەرىم ئاغىسى نەچچە ئونلىغان چەۋەنداز بىلەن ئوۋغا چىقىدۇ. يولدا تۇيۇقسىز ئۈچ نەپەر ھۇن ئەسكىرىگە يولۇقۇپ قېلىپ جەڭ قىلىدۇ. جەڭدە ھەرىم ئاغىسىغا ئوق تېگىدۇ. چەۋەندازلىرىمۇ مۇ پۈتۈنلەي دېگۈدەك ئۆلتۈرۈلىدۇ. ھەرىم ئاغىسى لى گۇاڭنىڭ ئالدىغا قېچىپ كېلىپ، ئەھۋالنى مەلۇم قىلىدۇ. لى گۇاڭ: «بۇ چوقۇم شۇڭقار ئاتىدىغان مەرگەنلەر بولسا كېرەك» دەيدۇ - دە، 100 نەپەر چەۋەنداز بىلەن ھېلىقى ئۈچ نەپەر ھۇن ئەسكىرىنىڭ كەينىدىن قوغلايدۇ. ئېتىدىن ئايرىلىپ قالغان بۇ ئۈچ نەپەر ھۇن ئەسكىرى بىرنەچچە

ئون چاقىرىم يىراقلاپ كەتكەنمكەن. لى گۇاڭ ئۇلارنى قوغلاپ يېتىدۇ ۋە ئۆزىنىڭ چەۋەندازلىرىنى ئوڭ ۋە سول تەرەپتىن قورشاتقۇزۇپ ئۆرى ئوقيا بىلەن ئىككىسىنى ئېتىپ ئۆلتۈرىدۇ. بىرىنى تىرىك تۇتۇۋېلىپ سوراق قىلىدۇ، ئۇلار راستتىن ھۇنلارنىڭ شۇڭقار ئاتىدىغان مەرگەنلىرى ئىكەن. لى گۇاڭ ئەسىرىنى باغلاپ تاغقا ئېلىپ چىقىدۇ ۋە بىرنەچچە مېڭ ھۇن چەۋەندازلىرىنىڭ كېلىۋاتقانلىقىنى كۆرىدۇ. ھۇن چەۋەندازلىرى، لى گۇاڭنى كۆرۈپ، بۇ چوقۇم خەن سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ بىزنى توزاققا چۈشۈرۈش ئۈچۈن ئەۋەتكەن ئازغىنا چەۋەندازى دەپ بىلىدۇ ۋە قورقۇشۇپ دەپ-ھال قوشۇنلىرىنى سەپ تارتقۇزىدۇ. لى گۇاڭنىڭ بۇ 100 چەۋەندازىمۇ قورقىدۇ ۋە قاچماقچى بولىدۇ. لى گۇاڭ: «بىز چوڭ قوشۇنمىزدىن نەچچە ئون چاقىرىم يىراقلىقتا تۇرۇۋاتىمىز. ئەگەر بىز قاچىدىغان بولساق، ھۇنلار كەينىمىزدىن قوغلاپ ئاتىدۇ. ھەممىمىز تۈگەيمىز. ئەگەر بىز قاچمىساق، ئۇلار بىزنى چوقۇم چوڭ قوشۇننىڭ توزاقچىلىرى دەپ قاراپ، بىزگە چېقىلالمايدۇ» دەيدۇ ھەم «ئالغا» دەپ بۇيرۇق قىلىدۇ. ھۇنلار سېپىگە ئىككى چاقىرىمدەك ئارىلىق قالغاندا، چەۋەندازلىرىنى توختىتىپ: «ھەممىڭلار ئاتتىن چۈشۈڭلار. ئاتنىڭ ئېگەر - توقۇمىنى ئېلىپ ئارام ئېلىڭلار!» دەپ بۇيرۇق قىلىدۇ. چەۋەندازلار «دۈشمەن شۇنچە كۆپ تۇرسا، ئاتنىڭ ئېگەر - توقۇمىنى ئېلىپ ئارام ئالغان بىلەن مۇبادا جىددىي ئەھۋال تۇغۇلۇپ قالسا قانداق قىلىمىز؟» دەپىشىدۇ. لى گۇاڭ: «دۈشمەن بىزنى چېكىنىپ كېتىدۇ، دەپ ئويلايدۇ. ئاتنىڭ ئېگەر - توقۇمىلىرىنى ئېلىۋەتسەك، ئۇلارنىڭ بىزنى توزاقچىلار دېگەن خىيالى تېخىمۇ كۈچىيىدۇ» دەيدۇ. ھونلارنىڭ بىر ئاق ئاتلىق سەركەردىسى چىقىپ، لى گۇاڭنىڭ قوشۇنىغا نەزەر تاشلاۋاتقاندا، لى گۇاڭ ئون نەچچە چەۋەن

دازنى باشلاپ ئاتىنىسىپ، ئاق ئاتلىق سەركەردىنى ئېتىپ
ئۆلتۈرىدۇ ۋە ئاندىن ئۆز قوشۇنىغا قايتىپ كېلىدۇ - دە،
ئاتنىڭ ئېگىزىنى ئېلىپ قويۇۋېتىدۇ. ئەسكەرلەر ئۆز ئورنىدا
ئوڭدىسىغا ياتىدۇ. بۇ گۈگۈم چۈشكەن ۋاقىت ئىدى. ئەجەب
لەنگەن ھۇن ئەسكەرلىرى ھۇجۇم قىلىشقا پېتىنالمىدۇ. تۈن
يېرىم بولغاندا ئۇلار بۆكتۈرمىدىكى خەن سۇلالىسى قوشۇنى
ھۇجۇمغا ئۆتدۇ دەپ ئويلاپ پۈتۈنلەي چېكىنىپ كېتىدۇ.
ئەتىسى لى گۇاڭ چوڭ قوشۇنغا قايتىپ كېلىدۇ. شۇنىڭدىن
كېيىن لى گۇاڭ لۇڭشى، بېيىدى، يەنمېن، يۈنجۇڭ ۋىلايەت
لىرىگە ئالمىشىپ، ۋالىي بولۇپ ئىشلەيدۇ.

خەن ۋۇدى تەختكە چىققاندا، ئەتراپىدىكىلەر لى گۇاڭنى
ئاتاقلىق سەركەردە دەپ ماختىغاچقا، لى گۇاڭ ۋېيياڭ ئوردى
سى(10) غا ياساۋۇلبەگ بولۇپ تەيىنلىنىدۇ. چېڭ بۇشى
بولسا، چاڭلى ئوردىسىغا ياساۋۇلبەگ بولۇپ تەيىنلىنىدۇ. چېڭ
بۇشى بۇرۇن لى گۇاڭ بىلەن بىرلىكتە چېگرا ۋىلايەت
ۋالىيسى بولۇپ، چېگرا مۇداپىئە قوشۇنلىرىغا قوماندانلىق
قىلغانىدى. ئەسكەر تارتىپ، ھونلارغا ھۇجۇم قىلىدىغان
ھەربىي يۈرۈشلەردە لى گۇاڭ قوشۇننىڭ تەشكىلى تۈزۈمى
ۋە سەپ شەكىللىرى بىلەن ھېسابلاشمايتتى. ئوت - سۈيى
ياخشى جاي بولسىلا شۇ يەرنى قونالغۇ قىلاتتى. ئۇ ئەسكەر-
لىرىنى ئەركىن تۇتاتتى. كەچلەردە چاڭ ئۇردۇرۇپ كۆزەتچى
قويۇپ يۈرمەيتتى. ئۇنىڭ قارارگاھى(11) دا خەت - ئالاقە
ئىشلىرى مۇمكىنقەدەر ئاددىي تۇتۇلاتتى. ئەمما قاراۋۇللارنى
قوشۇندىن يىراق يەرلەرگە قوياتتى. شۇڭا دۈشمەننىڭ
خەۋپ - خەتىرىگە ئۇچراپ باقمايتتى. چېڭ بۇشى بولسا
ھەربىي يۈرۈش ۋە قونالغۇلاردا، سەپ تۈزۈلۈشىنى تەرتىپ
لىك تۇتاتتى. تۈندە كۆزەتچى قويۇپ، چاڭ ئۇردۇراتتى.
قارارگاھ ئەمەلدارلىرى خەت - ئالاقە ئىشلىرىنى پۇختا

تۇراتتى. ئەسكەرلەرنىڭ ئۆز مەيامچە ھەرىكەت قىلىشىغا يول
 ئوينايتتى. چېڭ بۇشى: «سانغۇن لى گۇاڭ قوشۇنىنى بوش
 باشقۇرىدۇ، لېكىن دۈشمەن تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىشىمۇ ئۇنى
 يېڭەلمەيدۇ. ئۇنىڭ ئەسكەرلىرىمۇ ئىنتايىن خاتىرجەم ۋە
 خۇشال - خۇرام بولۇپ، ئۇلار ھەممىسى لى گۇاڭ ئۈچۈن
 جېنىنى پىدا قىلىشقا رازى. مېنىڭ قوشۇنۇم ھامان زەخمەت
 چېكىپ قاتلاڭچىلىقتا ئۆتسىمۇ، لېكىن دۈشمەن ماڭا
 تېگەلمەيدۇ» دەپ زارلىناتتى. شۇ ۋاقىتلاردا لى گۇاڭ بىلەن
 چېڭ بۇشىلار چېگرا ۋىلايەتلەرنى مۇداپىئە قىلىۋاتقان
 ئاتاقلىق سەركەردىلەر ئىدى، ئەمما ھۇنلار لى گۇاڭنىڭ
 تەدبىرلىرىدىن بەك قورقاتتى، ئەسكەرلەر لى گۇاڭنىڭ قول
 ئاستىدا ئىشلەشكە رازى ئىدىكى، چېڭ بۇشى بىلەن بىللە
 بولۇشنى خالىمايتتى. چېڭ بۇشى خەن جىڭدى زامانىدا،
 خانغا بىرنەچچە قېتىم دادىل مەسلىھەت بەرگەنلىكى ئۈچۈن
 كېڭەش بەگ بولىدۇ. ئۇ ئاق كۆڭۈل ئادەم بولۇپ، ئوردىنىڭ
 ئەمىر - پەرمانلىرىنى ئىنتايىن پۇختا، ئەستايىدىل ئىجرا
 قىلاتتى.

كېيىنكى ۋاقىتلاردا خەن سۇلالىسى كۈن تەڭرىقۇتتىكى
 مايسى شەھىرىگە قىزىقتۇرۇپ، شەھەر ئەتراپىغا چوڭ قوشۇن
 مۇكتۇرىدۇ. لى گۇاڭ ئالپ چەۋەنداز سانغۇن بولۇپ، ھە
 مانچى سانغۇن خەن ئەنگونىڭ قارىمىقىدا بولىدۇ. تەڭرىقۇت
 خەن قوشۇنلىرىنىڭ مۇكتۇرىمىدە ئىكەنلىكىنى ئۇقۇپ قېلىپ،
 دەرھال چېكىنىپ كېتىدۇ. خەن قوشۇنى خىزمەت كۆرسىتەل-
 مەي قايىتىپ كېلىدۇ. تۆت يىلدىن كېيىن، يەنى م.ب. 129 -
 يىلى (خەن ۋۇدى يۈەنگۇاڭنىڭ ئالتىنچى يىلى) لى
 گۇاڭ يامساۋۇلىيەگلىكتىن ئۆسۈپ سانغۇن بولىدۇ ۋە يەنە
 بىر قېتىم ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىدۇ. ھۇن قوشۇنى كۆپ
 بولغاچقا، لى گۇاڭنىڭ قوشۇنى يېڭىلىپ، لى گۇاڭ ئەسەر-

گە چۈشۈپ قالدۇ. كۈن تەڭرىقۇت ئەزەلدىن لى گۇاڭنىڭ ناھايىتى ئىقتىدارلىق ئادەم ئىكەنلىكىنى ئاڭلىغاچقا، «لى گۇاڭنى چوقۇم تىرىك تۇتۇپ كېلىڭلار!» دەپ بۇيرۇق قىلىدۇ. ھۇن چەۋەندازلىرى لى گۇاڭنى ئەسىر ئالغاندا، لى گۇاڭ يارىدار بولۇپ قالغانىدى. ھۇنلار ئۇنى شرغىغا ياتقۇزۇپ قويغانىدى. ئون نەچچە چاقىرىم ماڭغاندىن كېيىن لى گۇاڭ يالغاندىن ئۆلگەن بولۇۋېلىپ، يېنىدا كېتىۋاتقان بىر ھۇن بالىسىنىڭ ئاستىدىكى ياخشى ئاتقا كۆزى چۈشۈپ قالدۇ ۋە ئىرغىپ قوپقان پېتى ھېلىقى ھۇن بالىسىنىڭ ئېتىغا مىنىۋالىدۇ. بالىنى قۇچاقلۇۋېلىپ ئاتنى قامچىلاپ، جەنۇبقا قاراپ قاچىدۇ ۋە بىرنەچچە ئون چاقىرىم يەرگە بېرىپ، ئاندىن ئۆزىنىڭ قالدۇق قىسمىنى تاپىدۇ. بىر نەچچە يۈز ھۇن چەۋەندازلىرى كەينىدىن قوغلاپ كەلگەندە، لى گۇاڭ ھېلىقى ھۇن بالىسىنىڭ ئوقياسى بىلەن قوغلاپ يېقىنلاشقان چەۋەندازلارنى ئېتىپ ئۆلتۈرۈپ، ئاخىر تېپىپ قۇتۇلىدۇ. لى گۇاڭ خەن سۇلالىسى ئوردىسىغا قايتىپ كەلگەندە، ئوردا ئۇنى دادىسىنىڭ سوراق قىلىشىغا تاپشۇرىدۇ. لى گۇاڭنىڭ قوشۇنلىرى ئۇرۇشتا ناھايىتى كۆپ چىقىم تارتقانلىقى، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۆزى ئەسىرگە چۈشكەنلىكى ئۈچۈن ئۆلۈمگە مەھكۇم بولىدۇ. ئالتۇن، تاۋار تۆلەپ قۇتۇلغان بولسىمۇ، لېكىن مەنسىپىدىن مەھرۇم قالغاچقا، ئاددىي پۇقرا بولۇپ قالىدۇ.

بىرنەچچە يىلدىن كېيىن، لى گۇاڭ سابىق يېڭىين(12) بېگى گۇەن چىياڭ(13) بىلەن بىللە لەنتىيەن ناھىيىسى جۇڭنەن(14) تېغىدا خالى ئارامگاھ قۇرۇپ، ئوۋ ئوۋلاپ كۈن كەچۈرىدۇ. ئۇ بىر كۈنى كېچىسى بىر چەۋەندازى بىلەن چىقىپ، دالدا ئۇاپەقلىرى بىلەن ھاراق ئىچىشىدۇ. ئۇ يەردىن يېنىپ بالىڭ(15) بېكىتىگە كەلگەندە، بالىڭ ھاكىمى

مەسلىكتە لى گۇاڭنى ۋارتىراپ توسۇپ ماڭغۇزمايدۇ. لى گۇاڭ بىلەن كېتىۋاتقان چەۋەنداز: «بۇ كىشى خىزمەتتىن چېكىنگەن سانغۇن لى گۇاڭ بولىدۇ» دەيدۇ. ھاكىم: «ھېلىغۇ خىزمەتتىن چېكىنگەنمىكەن. خىزمەت ئۈستىدىكى سانغۇننىڭ مۇكەپتە مېڭىشىغا رۇخسەت يوق!» دەيدۇ ۋە لى گۇاڭنى ماڭغۇزماي بېكەتتە تۇتۇپ قالىدۇ. ئۇزۇن ئۆتمەي ھۇنلار لياۋشى ۋىلايىتىگە باستۇرۇپ كىرىپ، ۋالىينى ئۆلتۈرۈپ، سانغۇن خەن ئەنگۇنى مەغلۇپ قىلىدۇ. كېيىن سانغۇن خەن ئەنگۇ يۇبېيىنىڭغا يۆتكىلىپ، شۇ يەردە ئۆلىدۇ. بۇنىڭ بىلەن خان لى گۇاڭنى چاقىرتىپ ئۇنى يۇبېيىنىڭ ۋالىيسى قىلىپ تەيىنلەيدۇ. لى گۇاڭ خاندىن ھېلىقى بالىڭ ھاكىمىنى بىللە بېرىشقا قوشۇپ بېرىشنى ئىلتىماس قىلىدۇ. بالىڭ ھاكىمى قىسىمغا يېتىپ كېلىشى بىلەنلا لى گۇاڭ ئۇنى ئۆلتۈرىدۇ ۋە خەن ۋۇدىغا ئەھۋالنى مەلۇم قىلىپ ئەپۈ سورايدۇ. خەن ۋۇدى جاۋاب قايتۇرۇپ: «سانغۇنلار — دۆلەتنىڭ تىرىكى. بۇ ھەقتە «سىما راڭچۈينىڭ ھەربىي ئىشلار تەدبىرى» (16) دە: «سانغۇنلار جەڭگە ئاتلانغاندا، ھېچقانداق ئادەمگە ھۆرمەت — ئىتىرام بىلدۈرمەسلىكى، ئۆلۈم — يېتىم ئىشلىرى دۇچ كەلسە ماتەم كىيىمى كىيمەسلىكى، قوشۇننى تەرتىپكە سېلىپ ئەسكەرلەرنى خاتىرجەم قىلىپ، باش ئەگمىگەن ئەللەرنى باش ئەگدۈرۈشى كېرەك. قوشۇندىكى سېپاھ — بەگەرنى بىر نىيەتتە ھەمكارلاشتۇرۇپ ئىشقا سېلىشى لازىم. شۇنداق قىلغاندا، بىر غەزەپ بىلەن مىڭ چاقىرىم يەردىكى دۈشمەننى دىر تىرتىدىكىلى، بىر ھەيۋە بىلەن ھەممىنى باش ئەگدۈرگىلى بولىدۇ. شۇنداق قىلغاندا يات قوۋملار تەۋەسىدە داڭقى چىقىپ، ھەيۋىتىدىن قوشنا ئەللەر زىلزىلىگە كېلىدۇ، دېيىلگەن. قىساس ئېلىپ، ئاپەتنى تۈگىتىش، زالىم ۋە قاتىللارنى يوقىتىش — بۇ

دەل مېنىڭ سىز سانغۇندىن كۆتىدىغان ئۈمىدىم. ئەقسىر، دەپ تەزىم قىلىپ، كەچۈرۈم سوراڭ مېنىڭ مۇددىئايىمغا ئۇيغۇن كېلەتتىمۇ؟ سانغۇن دەرھال قوشۇننى باشلاپ شەرق قە يۈرۈش قىلىشىڭىز، بەيتەن(17) ناھىيىسىگە بېرىپ، ھۇنلارنىڭ كۈزدە يۈبۈپپىڭىغا قىلىدىغان ھۇجۇمغا تاقابىل تۇرۇشىڭىز لازىم» دېيىدۇ. لى گۇاڭ يۈبۈپپىڭىدا تۇرغان چېغىدا، ھۇنلار ئۇنى خەن سۇلالىسىنىڭ «ئۇچار سانغۇنى» دەپ ئاتىدى ۋە ئۇنىڭدىن ئۆزلىرىنى قاچۇرۇپ، بىرقانچە يىل چېگرىغا كىرىشكە جۈرئەت قىلالىدى.

بىر كۈنى ئوۋغا چىققان لى گۇاڭ ئوت ئارىسىدىكى بىر تاشنى كۆرۈپ، ئۇنى يولۋاسمىكىن دەپ پۈتۈن كۈچى بىلەن ئۇنىڭغا ئوق ئاتقانىدى، يانىڭ ئوقى تاشنى تېشىپ كىرىپ كېتىدۇ. قارىسا بىر يوغان تاش ئىكەن. باشقا بىر كۈنى ئۇ يەنە تاشقا ئوق ئېتىپ بېقىۋىدى، بىراق ئوق تاشنى تېشىپ كىرەلمىدى. لى گۇاڭ ئۆزىنى مۇداپىئە قىلىپ تۇرغان ۋىلايەتتە يولۋاس بارلىقىنى ئاڭلىسا، دائىم ئۆزى بېرىپ، ئۇنى ئېتىپ كېلەتتى. ئۇ يۈبۈپپىڭىدا مۇداپىئەدە تۇرغان ۋاقتىدا، بىر قېتىم يولۋاس ئاتقاندا، يولۋاس ئېتىپ كېلىپ ئۇنى يارىدار قىلغان بولسىمۇ، لى گۇاڭ يەنىلا يولۋاسنى ئېتىپ ئۆلتۈرگەنىدى.

شى جىيەن(18) ئاغرىپ ئۆلگەندىن كېيىن، خەن ۋۇدى لى گۇاڭنى چاقىرتىپ، ئۇنى شى جىيەننىڭ ئورنىغا قوۋۇقچى باشى قىلىپ تەيىنلىدى. م.ب. 123 - يىلى (خەن ۋۇدى يۈەنشۇنىڭ ئالتىنچى يىلى) لى گۇاڭ يەنە سانغۇن بولۇپ، ئۇلۇغ سانغۇن ۋېي چىڭ بىلەن بىرلىكتە دىڭشىياڭ ۋىلايىتىدىن چىقىپ ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىدۇ. كۆپچىلىك سەرەردەرلەرنىڭ ئۆلتۈرگەن ۋە ئەسىر ئالغان دۈشمەن سانى بەلگىلىمىگە مۇۋاپىق كەلگەنلىكى ئۈچۈن، خىزمەت كۆرسىتىپ

بەگلىك مەرتىۋىسىگە ئېرىشىدۇ. لېكىن لى گۇاڭ قوماندانلىقىدىكى قوشۇن بولسا خىزمەت كۆرسىتىلمەيدۇ. ئىككى يىلدىن كېيىن، يەنى م.ب. 121 - يىلى (خەن ۋۇدى يۈەنشۇنىڭ ئىككىنچى يىلى) لى گۇاڭ قوۋۇقچىباشلىق سالاھىيىتى بىلەن 4000 چەۋەندازنى باشلاپ، يۈبېيىڭدىن چىقىپ ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىدۇ، بوۋاڭ (19) بېگى جاڭ چيەن 10 مىڭ چەۋەندازنى باشلاپ، لى گۇاڭ بىلەن بىللە يۈبېيىڭدىن ئاتلىنىدۇ، بىراق ئۇلارنىڭ مېڭش يولى ئوخشاش ئەمەس ئىدى. بىرنەچچە يۈز چاقىرىم ماڭغاندىن كېيىن، ھۇنلارنىڭ سول قول بىلىمخانى 40 مىڭ چەۋەنداز بىلەن كېلىپ، لى گۇاڭنى قورشىۋالغىچقا، لى گۇاڭنىڭ قوشۇنى ۋەھىسىگە چۈشۈپ قالىدۇ. لى گۇاڭ ئۆز ئوغلى لى گەن (20) نى ھۇن قوشۇنى تەرەپكە ئەۋەتىدۇ. لى گەن بىرنەچچە ئون چەۋەنداز بىلەن ھۇن چەۋەندازلىرى ئىچىگە بۆسۈپ كىرىدۇ ۋە ئۇلارنىڭ ئوڭ، سول قانىتىنى يېرىپ ئۆتۈپ، تىنچ - تامان قايتىپ كېلىدۇ ۋە لى گۇاڭغا: «بۇ ھۇنلارغا تاقابىل تۇرغىلى بولىدىكەن» دەيدۇ. مانا شۇ چاغدىلا ئەسكەرلەرنىڭ يۈرىكى جايغا چۈشىدۇ. لى گۇاڭ ئەسكەرلەرنى تاشقىرىغا تارتىپ دائىرە شەكىلدە سەپ تۈزۈدۇ. ھۇنلار شىددەتلىك ھۇجۇم قىلىپ يامغۇردەك ئوق ياغ دۇرىدۇ. خەن سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ تەڭدىن تولىسى ئۆلىدۇ. ئوقلىرىمۇ تۈگەي دەپ قالىدۇ. لى گۇاڭ يانى ئوقلاپ، كىرىپتى چىڭ تارتىپ، ئاتماسلىق ھەققىدە بۇيرۇق قىلىدۇ. ئۆزى بولسا تەپكىلىك چوڭ سېرىق ئوقيا بىلەن ھۇنلارنىڭ بىرنەپەر يانداش سانغۇنىنى ۋە بىرنەچچە ئادىمىنى ئېتىپ ئۆلتۈرىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ھۇنلارنىڭ ھۇجۇمى بىرئاز بوشايدۇ. كەچ كىرىش بىلەن قورققان سىپاھ - بەگلەرنىڭ چىرايلىرىدا قان قالمايدۇ، ئەمما لى گۇاڭنىڭ

چىرايىدا ھېچقانداق ئۆزگىرىش بولماستىن، بەلكى ئادەتتە تىككەن تۇرىدۇ، قىسىملىرىنى تېخىمۇ تەرتىپكە سالىدۇ. قوشۇندىكى سىپاھ - بەگلەر ئۇنىڭ باتۇر ۋە تەھمىنلىكىگە تېخىمۇ قايىل بولىدۇ. ئىككىنچى كۈنى يەنە بىر قېتىم جىددىي جەڭ قىلىدۇ. بۇ چاغدا بوۋاڭ بېگىنىڭ قوشۇنىمۇ يېتىپ كېلىدۇ. ھۇنلار مۇھاسىرىنى بوشىتىپ چېكىنىپ كېتىدۇ. ئىنتايىن ھېرىپ كەتكەن خەن سۇلالىسى قوشۇنلىرى ھونلارغا قوغلاپ زەربە بېرەلمەيدۇ. پۈتۈنلەي يوقىلىشقا تاس قالغان لى گۇاڭ قوشۇنى قايتىپ كېتىدۇ. كېچىكىپ ۋاقتىدا يېتىپ بارالمىغان بوۋاڭ بېگى چاڭ چىەن خەن سۇلالىسى قانۇنى بويىچە ئۆلۈمگە مەھكۇم بولىدۇ. ئالتۇن تۆلەپ قۇتۇلغان بولسىمۇ، لېكىن مەنسىپىدىن قالدۇرۇلۇپ، ئاددىي پۇقرالىق دەرىجىسىگە چۈشۈرۈلىدۇ. يېڭىلىگەن لى گۇاڭنىڭ ئۆتۈقى بىلەن قالايتى تەڭ بولغاچقا، مۇكاپات لاندمايدۇ.

دەسلەپتە لى گۇاڭ بىلەن بىر نەۋرە ئىنىسى لى سەي ئىككىسى نۆكەر بەگ بولۇپ، خەن ۋېندىنىڭ خىزمىتىنى قىلاتتى. خەن جىڭدى زامانىغا كەلگەندە، لى سەينىڭ كۆر-سەتكەن خىزمىتى يەكۈنلىنىپ، ئۇنىڭ يىللىق مائاشى 2000 تاغار ئاشامققا يەتتى. ئۇ م.ب. 124 - يىلى (خەن ۋۇدى يۈەنشۇنىڭ بەشىنچى يىلى) يېنىك ھارۋىلىقلار سانغۇنى بولدى، ئۇلۇغ سانغۇن ۋېي چىڭ بىلەن بىرلىكتە ئوڭ قول بىلىكخانغا ھۇجۇم قىلدى ۋە كۆرسەتكەن خىزمىتى ئۇنۋان بېرىش ئۆلچىمىگە مۇۋاپىق بولغانلىقى ئۈچۈن، لېشەن (21) بېگى بولدى. م.ب. 121 - يىلى (خەن ۋۇدى يۈەنشۇنىڭ ئىككىنچى يىلى) گۇڭسۇن خۇڭ (22) نىڭ ئورنىغا باش ۋەزىر بولدى. لى سەينىڭ بىلىم - قابىلىيىتى تۆۋەن دەرىجىلىكلىرىنىڭ ئوتتۇرا سەۋىيىسىدە ئىدى، نام - شۆھرەت جەھەتتە لى

گۇاڭدىن گۆپ تۆۋەن ئورانتى، بىراق لى گۇاڭ بەگلىك ئۇنۋان ۋە سۇيۇرغال ئالامىدى، مەنەسەپ دەرىجىسى توققۇز ۋەزىرلىك (23) تىن ئېشىپ كېتەلمىدى. لى گۇاڭنىڭ قول ئاستىدىكى سپاھ - بەگلەرنىڭ بەزىلىرى ھەتتا بەگلىك ئۇنۋانىغا ئېرىشكەندى. لى گۇاڭ قىياپەتچى ۋاڭ شو بىلەن سۆزلىشىپ ئولتۇرۇپ: «خەن سۇلالىسىنىڭ ھۇنلارغا قارشى يۈرۈشلىرى باشلانغاندىن بۇيان مەن قاتناشمىغان ئۇرۇش يوق. ئادەتتىكى چىرىكچىلەردەك تۆۋەن خادىملارنىڭ ئىقتىدارى ئوتتۇرا دەرىجىلىك كىشىلەرگە يەتمىسىمۇ، كۆرسەتكەن ھەربىي خىزمىتى بويىچە بەگلىك ئۇنۋانى ئالغانلار نەچچە ئونغا يېتىدۇ. مېنىڭ ئىقتىدارىم باشقىلاردىن تۆۋەن ئەمەس، بىراق بەگلىك ئۇنۋانى ياكى سۇيۇرغال ئېلىشقا لايىق ئازراق خىزمەتنىمۇ كۆرسىتەلمىدىم. نېمە ئۈچۈن مۇنداق بولىدۇ؟ بەگلىك پېشانەمگە پۈتۈلمىگەنمۇ - يا؟» دەيدۇ. ۋاڭ شۇ: «سانغۇن ئەسلەپ باقسىلا، ئەپسۇسلانغۇدەك بىرەر ئىش قىلىپ قويغانىدىلا؟» دەپ سورايدۇ. لى گۇاڭ: «مەن لۇڭشىدا ۋالىي بولغان چېغىمدا، چياڭلار ئىسيان كۆتۈردى. ئۇلارنى ئالدىدىم، تەسلىم بولغان 800 دىن ئوشۇق ئادەمنى ھىيلە بىلەن شۇ كۈنىلا ئۆلتۈرۈپ تاشلىدىم. مۇشۇ ئىش ئۈچۈن ھازىرغىچە ۋىجدان ئازابى چېكىمەن»: دەيدۇ. ۋاڭ شۇ: «تەسلىم بولغان ئادەملەرنى ئۆلتۈرۈشتىن ئارتۇق گۇناھ يوق. سانغۇن ئالىيلىرىنىڭ بەگ بولالماسلىقىدىكى تۈپ سەۋەب مانا شۇ ئىكەن» دەيدۇ.

لى گۇاڭ يەتتە ۋىلايەتتە ئىلگىرى - كېيىن 40 نەچچە يىل ۋالىي بولدى. ئېرىشكەن مۇكاپاتلىرىنى دائىم قول ئاستىدىكىلىرىگە بۆلۈپ بېرەتتى، يېمەك - ئىچمەكتە ئەسكەر - لىرى بىلەن بىللە بولاتتى. ئائىلىسىنىڭ ئارتۇقچە مال - دۇنياسى بولمىسىمۇ، بۇ ھەقتە گەپ - سۆز قىلمايتتى.

لى گۇاڭ بەستلىك، قوللىرى چەبدەس ئادەم بولۇپ، ئۇغما مەرگەن ئىدى. لى گۇاڭدىن مەرگەنلىكىنى ئۆگەنگەن ئەۋلادلىرى ۋە باشقىلار مەرگەنلىكتە ئۇنىڭغا يېتىشلەپتتى. لى گۇاڭ كېكەچلەپ سۆزلەيتتى، كەم سۆز ئىدى. كىشىلەر بىلەن بىللە بولۇپ قالسىلا، يەرگە ئۇرۇش مەيدانىنىڭ خەرىتىسىنى سىزاتتى، قارىغا ئېتىش ئارىلىقىنىڭ يىراق - يېقىنلىقىغا قاراپ ھاراق تىكىپ بەسلىشەتتى. ئۇ مۇشۇنداق ئوقيا ئېتىش مۇسابىقىسىنى ياخشى كۆرەتتى. لى گۇاڭ قوشۇن باشلاپ ماڭغاندا، سۇسىز يەرلەرگە كەلگەندە ئەسكەرلىرى سۇ ئىچمىگۈچە ئۆزى ئىچمەيتتى. ئاشلىق ئۇزۇلۇپ قالغان چاغلاردا، ئەسكەرلىرى تاماق يەپ بولمىغۇچە ئۆزى يېمەيتتى. ئۇ قول ئاستىدىكىلەرگە كەڭ قورساقلىق بىلەن مۇلايىم مۇئامىلە قىلاتتى. قاتتىق قوللۇق قىلمايتتى. شۇڭا ئەسكەرلىرى ئۇنى ھۈرمەت قىلاتتى، ئۇنىڭ قولىدا ئىشلەشنى خالايتتى. لى گۇاڭ ئوقيا ئېتىشتا دۈشمەن يېقىن بولمىسا، تەڭگۈزۈشكە كۆزى يەتمەسە ئاتمايتتى. بىرنەچچە ئون قەدەم ئارىلىقتا ئاتسىلا چوقۇم تەڭگۈزەتتى. شۇڭا لى گۇاڭ ئەسكەر باشلاپ جەڭگە چىققان چاغلاردا، كۆپ قېتىم دۈشمەننىڭ مۇھاسىرەسىگە چۈشۈپ قالغانىدى. يىرتقۇچ ھايۋانلارنى ئاتقاندىمۇ ئارىلىق بەك يېقىن بولغانلىقتىن، بىرقانچە قېتىم يىرتقۇچ ھايۋانلار چىشلەپ زەخمىلەندۈرۈپ قويغانىدى.

م.ب. 119 - يىلى (خەن ۋۇدى يۈەنشۇ تۆتىنچى يىلى) ئۇلۇغ سانغۇن ۋېي چىڭ ۋە قىران چەۋەنداز سانغۇن خوجۇ-بىڭلار ھۇنلارغا كەڭ - كۆلەمدە ھۇجۇم قىلىشقا ئاتلانغاندا، لى گۇاڭ ئۇلۇغ سانغۇن بىلەن بىللە جەڭگە چىقىشنى كۆپ قېتىم تەلەپ قىلىدۇ. خەن ۋۇدى لى گۇاڭنى قېرىپ قالدى دەپ ئۇنىڭغا رۇخسەت قىلمايدۇ. خېلىدىن كېيىن رۇخسەت قىلىدۇ ۋە ئۇنى تۇرشاۋۇل سانغۇن قىلىپ تەيىنلەيدۇ.

چېگىرىدىن چىققان ئۇلۇغ سانغۇن ۋېي چىڭ قولغا چۈشكەن بىر ئەسىرنىڭ ئاغزىدىن ئىچىغىسە تەڭرىقۇتنىڭ تۇرار جايىنى ئوقۇۋالغاچقا، ئۆزى خىلانغان چەۋەندازلارنى باشلاپ ئىچىغىسە تەڭرىقۇتقا ھۇجۇم قىلىشقا ماڭىدۇ. لى گۇاڭنى بولسا ئوڭ قانات سانغۇن جاۋىمچىنىڭ قىسىملىرى بىلەن قوشۇلۇپ شەرقىي يولدىن يۈرۈشكە بۇيرۇيدۇ. شەرقىي يول سەل ئايلانما، يىراق ئىدى. يولدا ئوت - چۆپ، سۇ كەم بولغاچقا، قوشۇن توپلىشىپ ماڭالمايتتى. شۇڭا لى گۇاڭ: «مەن تۇرشاۋۇل سانغۇن قىلىپ ئەۋەتىلگەن، ئەمدىلىك تە ئۇلۇغ سانغۇن مېنى يۇتكەپ شەرقىي يولدىن يۈرۈشكە ئەۋەتىۋاتىدۇ. مەن كىچىكىمدىن تارتىپ ھۇنلار بىلەن جەڭ قىلىپ كەلدىم. مانا بۈگۈن بىردىنچى قېتىم تەڭرىقۇت بىلەن ئۇرۇشۇش پۇرسىتىگە ئاران ئېرىشتىم، ئالدىنقى سەپتە تەڭرىقۇت بىلەن ھايات - ماسات ئۇرۇشى قىلىشنى خالايمەن» دېدى. ئۇلۇغ سانغۇن خەن ۋۇدىنىڭ «لى- گۇاڭدىن ئامەت قاچقان، ئۇنى تەڭرىقۇتقا تاقابىل قويماڭ. ئۇ ئۆزىنىڭ مەقسىتىنى ئەمەلگە ئاشۇرالمىي، ئەكسىچە يېڭىلىپ قېلىشى مۇمكىن» دېگەن يوليورۇقىنى تاپشۇرۇۋالغانىدى. بۇ ۋاقىتتا ئۇلۇغ سانغۇن ۋېي چىڭ، ھەمرا بەگلىك مەرتەبەسىدىن ئەمدىلا مەھرۇم بولۇپ ئارىچى سانغۇنلۇققا تەيىنلەنگەن گۇاڭسۇن ئاۋنى ئۆزىگە يانداشتۇرۇپ، تەڭرىقۇت بىلەن جەڭ قىلىش مەقسىتىدە لى گۇاڭنى ئالماشتۇرۇۋەتكەنىدى. ئۇنىڭ مەقسىتىنى چۈشەنگەن لى گۇاڭ تەئسى رەت قىلغان بولسىمۇ، ئۇلۇغ سانغۇن ئۇنىڭغا پەرۋا قىلمايدۇ ۋە قارارگاھ بېگىگە دەرھال ئالاقە يېزىپ، لى گۇاڭنىڭ قارارگاھىغا ئەۋەتىپ بېرىشنى بۇيرۇيدۇ. بۇ ئالاقىدە: «قىسىمنى باشلاپ دەرھال ئوڭ قانات سانغۇن قىسىملىرىغا بېرىڭ، ھەممە ئىش ئۇشبۇ ئالاقىدىكى بەلگىلىمە بويىچە بولىدۇ»

دەپ بۇيرۇلغانىدى. غەزەپلەنگەن لى گۇاڭ ئۇلۇغ سانغۇن ۋېي چىڭ بىلەن خوشلاشماستىنلا يولغا چىقىپ، ئوڭ قانات سانغۇننىڭ قارارگاھىغا بارىدۇ ۋە ئوڭ قانات سانغۇن جاۋيىچىنىڭ قىسىملىرى بىلەن قوشۇلۇپ، شەرقىسى يول بىلەن سەپەرگە چىقىدۇ. يولدا ئېزىپ قېلىپ ئۇلۇغ سانغۇندىن كېيىن قالىدۇ. ئۇلۇغ سانغۇن ۋېي چىڭ ئىچىنىسە تەڭرىقۇت بىلەن ئۇرۇش قىلىدۇ، تەڭرىقۇت قېچىپ كېتىدۇ. خەن قوشۇنلىرى قوغلاپ يېتىشەلمەي قايتىپ كېلىدۇ. ئۇلۇغ سانغۇن قىسىملىرى قۇملۇقتىن ئۆتۈپ جەنۇبقان قايتقان چاغدا، ئاندىن بۇنىڭكى سانغۇن بىلەن ئۇچرىشىدۇ. لى گۇاڭ ئۇلۇغ سانغۇن بىلەن كۆرۈشۈپ ئۆز قىسىمىغا قايتىپ كېلىدۇ. ئۇلۇغ سانغۇن يېمەكلىك ۋە ھاراق - شارابىلار بىلەن قارارگاھ بېگىنى ئەۋەتىپ، لى گۇاڭ، جاۋيىچىلارنىڭ يول ئېزىپ كېتىش ئەھۋالىنى سۈرۈشتە قىلدۇرىدۇ. قارارگاھ بېگى ئۇلۇغ سانغۇننىڭ سۆزىنى يەتكۈزۈپ: «سىلەرنىڭ ۋاقتى - قەردىدە يېتىپ بارالمىدىنىڭلارنىڭ تەپسىلىي ئەھۋالى خانغا مەلۇم قىلىنىدۇ» دېدۇ. لى گۇاڭ تېخى جاۋاب قايتۇرماستىنلا، قارارگاھ بېگىنى لى گۇاڭ قارارگاھىدىكى ئەمەلدار - بەگلەرنى سوراققا چىقىشقا قىستايدۇ. لى گۇاڭ: «چېرىكچىلەردە گۇناھ يوق. يولدىن ئېزىپ كەتكەن مەن، بۈگۈن ئۆزۈم بېرىپ جاۋاب بېرىمەن» دەيدۇ.

لى گۇاڭ (ئۇلۇغ سانغۇن قارارگاھىغا بارغاندىن كېيىن) ئادەملىرىگە: «مەن بالاغەتكە يەتكەندىن تارتىپ، ھۇنلار بىلەن چوڭ - كىچىك 70 نەچچە قېتىم جەڭ قىلدىم. بۇ قېتىم ئۇلۇغ سانغۇن بىلەن بىرلىكتە تەڭرىقۇت قوشۇنى بىلەن جەڭ قىلىش پۇرسىتىگە ئاران ئېرىشكەندىم، ئەمما ئۇلۇغ سانغۇن مېنىڭ قىسىملىرىمنى يىراق ئايلانما يول بىلەن مېڭىشقا ئۆزگەرتىۋەتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە يولدىن ئېزىپ كەت

تىم. بۇ تەڭرىنىڭ ئىرادىسى ئەمەسمۇ؟ ئىدىئىلىكتە يېشىم 60 تىن ئاشقاندا، يارغۇچىبەگلەرنىڭ ئالدىدا سوراققا تارتىلسام، بۇ ماڭا نومۇس ئەمەسمۇ؟» دېدى - دە، قىلىچىنى سۇغۇرۇپ، ئۆزىنى بوغۇزلۇۋالىدۇ. بۇ بەختسىز خەۋەرنى ئاڭلىغان پۇق رالار، مەيلى ئۇنى تونۇسۇن - تونمىسۇن چوڭ - كىچىك ھەممىسى يىغلايدۇ. ئەدلىيە مەھكىمىسىگە تاپشۇرۇلغان ئوڭ قانات سانغۇن جاۋىبىچى بولسا، ئۆلۈمگە مەھكۇم بولىدۇ. پۇل تۆلەپ قۇتۇلغان بولسىمۇ، لېكىن ئەمىلىدىن قالدۇرۇلۇپ ئاددىي پۇقرالىققا چۈشۈرۈلىدۇ.

لى گۇاڭنىڭ لى داڭخۇ، لى جياۋ، لى گەن ناملىق ئۈچ ئوغلى بولۇپ، ھەممىسى ئوردىدا نۆكەر بەگ ئىدى. خەن ۋۇدى خەن يەن (24) بىلەن ھەزىللەشكىنىدە، سەل ئەدەبىسىزلىك قىلىپ قويدۇ. لى داڭخۇ خەن يەننى ئۇرۇۋىدى، خەن يەن قېچىپ كېتىدۇ. خەن ۋۇدى لى داڭخۇنى قولىدىن ئىش كېلىدىكەن دەپ ھېسابلايدۇ. لېكىن لى داڭخۇ ياش ئۆلۈپ كېتىدۇ. خەن ۋۇدى لى جياۋنى دەيجۈن ۋىلايىتىنىڭ ۋالىيسى قىلىپ تەيىنلەيدۇ. بۇ ئىككىسى لى گۇاڭدىن بۇرۇن ئۆلۈپ كېتىدۇ. لى گۇاڭ قوشۇندا ئۆلگەن چاغدا، لى گەن قىران چەۋەنداز سانغۇن خۇچۇبىڭنىڭ قول ئاستىدا ئىشلەيتتى. لى گۇاڭ ئۆلۈپ ئىككىنچى يىلى (م.ب. 118 - يىلى، خەن ۋۇدى، يۈەنشۇنىڭ بەشىنچى يىلى) باش ۋەزىر لى سەي خەن ۋۇدى يىاڭلىڭ (25) قەبرىستانلىقىدىن ئاجرىتىپ بەرگەن 20 مو يەردىن تاشقىرى، ئۆز ئالدىغا ئىگىلىۋالغان 300 مو يەرنى 400 نەچچە مىڭ يارماقتىن ئوشۇق پۇلغا ساتىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە يەنە خەن جىڭدى قەبرىستانلىقىدىن ئوغرىلىقچە بىر مو يەر ئىگىلىۋېلىپ، ئۇنىڭغا ئۆزىنىڭ ئەجدادلىرىنى دەپنە قىلىدۇ. بۇ ئىش پاش بولۇپ، رىندانغا سېلىپ جازالىنىدىغان چاغدا ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالىدۇ. لى گەن چېرىكىچى سالاھىيىتىدە

قىران چەۋەنداز سانغۇن بىلەن ھۇنلارنىڭ سول قول بىلىگىغا -
نىغا ھۇجۇم قىلىپ، قاتتىق ئۇرۇش قىلىدۇ. ئۇ، سول قول
بىلىگىنىڭ تۇغ ۋە داقا - دۇمباقلىرىنى ئولجا ئېلىپ،
كۆپ دۈشمەننىڭ كاللىسىنى كەسكەنلىكتىن، ئۆلكە بېگىنىڭ
ئۇنۋانىغا ئېرىشىدۇ ۋە 200 تۇتۇن يەر سۈيۈرغال ئالىدۇ ھەم -
دە لى گۇاڭنىڭ ئورنىغا قوۋۇقچىباشى بولىدۇ. ئۇزۇن ئۆتمەي
ئۇلۇغ سانغۇن ۋېي چىڭ ئۆزىنىڭ ئاتىسى لى گۇاڭنى ئۆلۈۋېلىشقا
مەجبۇر قىلغانلىقى ئۈچۈن، ئاداۋەت قىلىپ يۈرگەن لى گەن
ئۇلۇغ سانغۇننى ئۇرۇپ يارىدار قىلغان بولسىمۇ، ۋېي چىڭ
بۇ ئەھۋالنى يوشۇرۇپ بىرىگە دېمەيدۇ. كۆپ ئۆتمەي
لى گەن خەن ۋۇدى خىزمىتىدە يۇڭشىيەن ناھىيىسىگە بارىدۇ.
گەنچۈەن قەسىرىگە كېلىپ ئوۋ ئوۋلاشقا چىققاندا، لى گەننىڭ
ۋېي چىڭنى ئۇرۇپ يارىدار قىلغانلىقىدىن نارازى بولۇپ يۈرگەن
قىران چەۋەنداز سانغۇن خوجۇبىڭ ئۇنى ئېتىپ ئۆلتۈرىدۇ.
بۇ خوجۇبىڭنى خەن ۋۇدىنىڭ قەدىرلەۋاتقان ۋاقتى بولغاچقا،
خەن ۋۇدى بۇ ئىشنىڭ ھەقىقىي ئەھۋالىنى يوشۇرۇپ، لى گەننى
بۇغا ئۇسۇپ ئۆلتۈرۈۋەتتى دەپ قويمىدۇ. بىر يىلدىن كۆپرەك
ۋاقىتتىن كېيىن خوجۇبىڭمۇ ئۆلىدۇ.

لى گەننىڭ بىر قىزى ۋەلىئەھدىنىڭ بانۇسى بولۇپ،
ۋەلىئەھدى ئۇنى ياخشى كۆرەتتى. لى گەننىڭ ئوغلى لى يۈ (26)
ۋەلىئەھدىنىڭ ئەتىۋارلىشىغا ئىگە بولغانىدى. ئۇ ئۆزى
باتۇر بولسىمۇ، دۇنياپەرەست ئىدى. ئۇ دائىم ئوردىدىكى
ھەرەمئىغاغلىرى بىلەن ھاراق ئىچىشەتتى ۋە ھاراق ئىچىۋېلىپ
ھەرەمئىغاغلىرىنى بوزەك قىلاتتى. ئۇلار ئۇنىڭ باتۇرلۇقىدىن
قورقۇپ گەپ ياندۇرالمىتتى. كېيىن ئۇلار خەن ۋۇدىغا لى يۈ
ئۈستىدىن غەيۋەت - شىكايەت قىلىشىدۇ. خان لى يۈنى چا -
قىرىپ، يولۋاس ئۆلتۈرۈشكە بۇيرۇيدۇ ۋە ئۇنى ئارقان بىلەن
يولۋاس قوتىنىغا چۈشۈرىدۇ. ئۇنىڭ پۇتى تېخى يەرگە تەگ

مەسىئىلا خان ئۇنى قايتىدىن تارتىپ چىقىشىنى بۇيرۇيدۇ.
بىراق لى يۇ قىلىچ بىلەن ئارقاننى كېسىپ تاشلاپ يولۋاس-
نى ئۆلتۈرمەكچى بولىدۇ. ئۇنىڭ جەسۇرلۇقىدىن مەمنۇن
بولغان خان ئۇنى قۇتۇلدۇرۇۋالىدۇ. لى داڭخۇ ئۆلگەندە، ئۇنىڭ
لى لىڭ دېگەن ئوغلى تېخى تۇغۇلمىغانىدى. ئەسكەر باشلاپ
ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلغان لى لىڭ يېڭىلىپ، ھۇنلارغا تەسلىم
بولىدۇ. شۇ ئىشتىن كېيىن بەزىلەر لى يۇنى لى لىڭنىڭ
يېنىغا قاچماقچى دەپ شىكايەت قىلغاچقا، خەن ۋۇدى لى يۇنى
ئەدلىيە مەھكىمىسىگە سوراققا بېرىپ، ئۆلتۈرگۈزىدۇ. لى لىڭ
نىڭ يەنە بىر ئىسمى لى شاۋچىڭ ئىدى. ئۇ كىچىكىدە شىغاۋۇل
بولۇپ، جىيەنجاڭ قەسىرىنىڭ نازارەتچىسىگى (27) مۇ بولغان.
ئۇ ماھىر چەۋەنداز ۋە ئۇستاز مەرگەن، خۇشپىشىل ئادەم
بولۇپ، ئاقىللارغا كەمتەرلىك ۋە ھۈرمەت بىلەن مۇئامىلە
قىلاتتى. كىشىلەر ئارىسىدا ئىناۋىتى يۇقىرى ئىدى. لى لىڭدا
لى گۇاڭنىڭ خىسلىتى بار دەپ ھېسابلىغان خەن ۋۇدى
ئۇنىڭغا 800 چەۋەنداز بېرىدۇ. لى لىڭ 800 چەۋەندازنى
باشلاپ، ھۇنلارنىڭ زېمىنىگە 2000 چاقىرىمدىن ئارتۇق
ئىچكىرىلەپ كىرىپ، جۇ يەن شەھىرىدىن ئۆتۈپ، يەر ۋەزىيەت-
تىنى تەكشۈرۈپ، ھونلارغا ئۇچراشماي قايتىپ كېلىدۇ. خەن-
ۋۇدى ئۇنى شىرمەت - چەۋەندازلار بېشى قىلىپ تەيىنلەيدۇ.
ئۇ جەسۇر 5000 ئەسكەر بىلەن جىۋچۈەن، جاڭجىي
ئەتراپلىرىدا تۇرۇپ، قوشۇنلىرىغا مەرگەنلىكنى ئۆگىتىدۇ. ۋە
شۇ ئارقىلىق ھۇنلاردىن مۇداپىئە كۆرىدۇ. بىر نەچچە يىلدىن
كېيىن خەن سۇلالىسى سۇترىشنا سانغۇنى لى گۇاڭلىنى پەرغانە
يۈرۈشىگە ئەۋەتكەندە، لى لىڭنىمۇ 5000 ئەسكەر بىلەن
ئۇنىڭ ئارقىسىدىن مېڭىشقا بۇيرۇيدۇ. چېگرىغا ئەمدىلا يېتىپ
بارغاندا، قايتىپ كېلىۋاتقان سۇترىشنا سانغۇنىغا يولۇقىدۇ.
خەن ۋۇدى لى لىڭنى سپاھ - بەگلەرنى قالدۇرۇپ، پەقەت

500 يېنىك قوراللانغان چەۋەنداز بىلەن دۇنخۇاڭدىن لوپنۇر(28) غا بېرىپ سۇتربىشنا سانغۇنىنى قارشى ئېلىشقا بۇيرۇيدۇ. ئاندىن لى لىڭ يەنە جاڭيې ۋىلايىتىدە تۇرۇپ قالدۇ.

م. ب. 99 - يىلى (خەن ۋۇدى تىيەنخەننىڭ ئىككىنچى يىلى) سۇتربىشنا سانغۇنى لى گۇاڭلى 30 مىڭ چەۋەنداز بىلەن جيۇچۇەندىن چىقىپ، تەڭرىتاغلىرى(29) دا ھۇنلارنىڭ ئوڭ قول بىلىكخانغا ھۇجۇم قىلىدۇ. خەن ۋۇدى لى لىڭنى چاڭئەنگە چاقىرتىپ، ئۇنى ئېرشى سانغۇنىنىڭ ھەربىي تەمسىيات قىسىملىرىغا يېتەكچىلىك قىلىشقا ئەۋەتمەكچى بولىدۇ. لى لىڭ ۋېيبياڭ ئوردىسىنىڭ ۋۇتەي قەسىرى(30) دە قوبۇل قىلىندى. ئۇ خەن ۋۇدىغا باش قويۇپ تۇرۇپ: «بېقىرنىڭ قولىدىكى چېگرا مۇداپىئە ئەسكەرلىرى جىڭچۇ(31) ئەتراپىدىن چىققان بانۇر ۋە ئالاھىدە ماھارەتكە ئىگە قىلىچۇازلار بولۇپ، ئۇلار يولۇاس تۇتالايدىغان مەرگەن ئادەملەر، شۇڭا تەڭرىقۇتنىڭ يالغۇز ئېرشى سانغۇن قىسىملىرىغا تاقابىل تۇرۇشقا يول قويماسلىق ئۈچۈن، مېنى ئايرىم بىر قىسىم قىلىپ، لەنگەن(32) تېغىنىڭ جەنۇبىدا تەڭرىقۇتنىڭ كۈچىنى پارچىلاشقا ئەۋەتىشلىرىنى ئۈمىد قىلىمەن» دەپ ئىلتىماس قىلىدۇ. ۋۇدى: «سەركەردە بولۇۋالغاندىن كېيىن باشقىلارنىڭ قارمىقىدا بولۇشنى خالىمايدىغان بولۇپ قاپ سىزغۇ! مەن بۇ قېتىم ناھايىتى كۆپ ئەسكەر چىقاردىم. سىزگە ئاجرىتىپ بەرگۈدەك چەۋەندازلار يوق» دېدى. لى لىڭ: «ماڭا چەۋەندازلارنىڭ لازىمى يوق، كەمىنلىرى كىچىككىنە قىسىم بىلەن دۈشمەننىڭ چوڭ قىسىمغا ھۇجۇم قىلىمەن. 5000 پىيادە ئەسكەر بىلەن تەڭرىقۇتنىڭ ئوردىسىغا يۈرۈش قىلىمەن» دەپ جاۋاب بېرىۋىدى. خەن ۋۇدى ئۇنىڭ تەنتەنىلىك سۆزلىرىگە زوقلىنىپ، ئۇنىڭ ئىلتىماسىغا قوشۇلىدۇ - دە، قون

دانلىق ئوقىلىقلار كاهىبىگى لۇبودېغا ئەسكەر باشلاپ يولدا
 لى لىك قىسىملىرىنى قارشى ئېلىشقا بۇيرۇق قىلىدۇ. لۇبودې
 ئىلگىرى داۋالغۇشنى تىنچىتىقۇچى سانغۇن بولغاچقا، ئۇمۇ
 لى لىكنىڭ ئارقا سەپ ياردەمچىسى بولۇشقا نومۇس قىلىپ
 خانغا: «ھازىر كۆز پەسلى، ھۇنلارنىڭ ئاتلىرى سېمىز ۋە
 كۆچلۈك، ئۇلار بىلەن ئۇرۇش قىلىش پايدىسىز، لى لىك
 كېلەر يىل ئەتىيازغىچە تۇرۇپ تۇرسا، ئەتىيازدا بىر بىرلىكتە
 جىۋ چۈەن، جاڭگىپىلەردە مۇداپىئەدە تۇرغان چەۋەندازلارنىڭ
 ھەرقايسىسىدىن 5000 دىن ئەسكەر ئېلىپ، شەرقىي ۋە غەرب-
 بىي جۇنجى تېغىغا تەڭلا ھۇجۇم قىلساق دەيمەن. شۇ چاغدا
 تەڭرىقۇتنى چوقۇم تىرىك قولغا چۈشۈرگىلى بولاتتى» دەپ
 مەكتۇپ سۈنىدۇ. بۇ مەكتۇپنى كۆرۈپ قاتتىق غەزەپلەنگەن
 خان، لى لىك ئۇرۇشقا چىققۇسى كەلمەي لۇبودېغا بۇ مەك-
 تۇپنى يازدۇرغان بولسا كېرەك دەپ گۇمانلىنىدۇ - دە، لۇبو-
 دېغا: «مەن لى لىكغا چەۋەندازلاردىن ئاجرىتىپ بېرەي دەيمەن،
 لى لىك ئاز ئەسكەر بىلەن كۆپ دۈشمەنگە ھۇجۇم قىلىمەن،
 دېدى. ھازىر دۈشمەنلەر شىخېغا باستۇرۇپ كىردى. سىز دەرد-
 ھال ئەسكەر بىلەن شىخېغا بېرىپ گۇيىڭ (33) نىڭ يولىنى
 توسۇڭ!» دەپ يارلىق چۈشۈرىدۇ. شۇ قاتاردا لى لىكخان:
 «قەۋس ئېيىدا يولغا چىقىپ، جېلۇجاڭ (34) قورغىنى ئارقى-
 لىق شەرقىي جۇنجى تېغىنىڭ جەنۇبىدىكى لۇڭلى دەرد-
 ياسىغا بېرىپ، دۈشمەننى كۆزىتىڭ، ئەگەر دۈشمەن كۆرۈنمە-
 سە، جۇيى بېگى جاۋپونۇ ماڭغان يول بىلەن تەسلىم بولغان
 لارنى قوبۇل قىلىش شەھىرىگە كېلىپ ئەسكەرلەرنى دەم ئال-
 دۇرۇڭ. بېكەتلەر ئارقىلىق ئەھۋالنى خەۋەر قىلىپ تۇرۇڭ.
 سىز لۇ بودې بىلەن نېمە دېيىشكەن؟ بۇ ھەقتە مەكتۇپ ئار-
 قىلىق ماڭا تەپسىلىي مەلۇمات بېرىڭ!» دەپ يارلىق چۈشۈرىدۇ.
 شۇنىڭ بىلەن لى لىك 5000 پىيادە ئەسكەرى بىلەن

بىۋەين شەھىرىدىن چىقىپ شىمالغا قاراپ 30 كۈن مېڭىپ،
جۇنچى تېغىغا كېلىپ قارارگاھ تىكىدۇ، ئۆزى بېسىپ ئۆت-
كەن پۈتكۈل تاغ - دەريا ۋە يەر ۋەزىيىتىنى خەرىتىگە چۈ-
شۈرۈپ، قول ئاستىدىكى چەۋەنداز چېن بۇلپى خانغا مەلۇ-
مات بېرىشكە ئەۋەتىدۇ. چېن بۇلپى خەن ۋۇدى تەرىپىدىن
قوبۇل قىلىنىدۇ. چېن بۇلپى لى لىڭنىڭ قوماندالىق قىلىش
ئىقتىدارىنى مەدھىيەلەپ، ئەسكەرلەرنىڭ پۈتكۈل كۈچىنى
بۇنىڭغا تەقدىم قىلىشنى خالايدىغانلىقىنى ئېيتىدۇ. بۇنى
ئاڭلاپ ئىنتايىن خۇشال بولغان خان چېن بۇلپىنى نۆكەر
بەگلىك ئۇنۋانى بىلەن تارتۇقلايدۇ.

لى لىڭ جۇنچى تېغىغا بېرىپ چەتقۇ ئەگرىقۇت قوشۇنى
بىلەن ئۇچرىشىدۇ. ھۇنلارنىڭ 30 مىڭدەك چەۋەندازى لى-
لىڭنى قورشىۋالىدۇ. لى لىڭنىڭ قوشۇنلىرى شەرق ۋە غەرب-
تىكى ئىككى تاغنىڭ ئارىسىغا جايلىشىپ، ھارۋىلار بىلەن
قورغان ياسىۋالىدۇ. ئەسكەرلىرى بىلەن قورغاندىن چىققان
لى لىڭ سەپ تارتىدۇ. ئالدى قاتاردىكىلەر يالمان ۋە قالقان
بىلەن، ئارقا قاتاردىكىلەر ئوقيا ۋە تەپكىلىك ئوقيا بىلەن
قوراللانغانىدى. «دۈمباق ئاۋازى چىقىشى بىلەنلا ئوقيا ئات-
سىلەر، جاڭنىڭ ئاۋازى چىقىشى بىلەنلا ئېتىشنى توختىتىسىلەر»
دەپ بۇيرۇق چۈشۈرۈلىدۇ. خەن سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ ئازلى-
قىنى كۆرۈپ ئالغا ئىلگىرىلىگەن ھۇنلار، توپتوغرا قورغاننىڭ
يېنىغا يېتىپ كېلىدۇ. لى لىڭ قىسىملىرىنى باشلاپ شىددەت-
لىك جەڭ قىلىدۇ ۋە ھۇجۇمغا ئۆتىدۇ. تەپكىلىك ئوقىيالار
تەڭلا ئېتىلىدۇ. دۈشمەن كىرىپنىڭ ئاۋازى بىلەن تەڭلا
يىقىلىپ ئۆلىدۇ. ھۇنلار تاغقا قاراپ چېكىنىدۇ. خەن سۇلالىسى
قوشۇنلىرى دۈشمەننى غەلبەسىرى توغلاپ يۈرۈپ زەربە
بېرىپ دۈشمەننىڭ نەچچە مىڭ ئادىمىنى ئۆلتۈرىدۇ. قاتتىق
چۆچىگەن چەتقۇ ئەگرىقۇت ئەتراپتىكى رايونلاردىن

80 نەچچە مىڭ چەۋەنداز يۆتكەپ كېلىپ، لى لىڭغا ھۇجۇم قىلىدۇ. بىر تەرەپتىن ئۇرۇشۇپ، بىر تەرەپتىن چېكىنگەن لى لىڭ جەنۇبقا بىرنەچچە كۈن مېڭىپ تاغ چىلغىسىغا كىرىۋالىدۇ. ھەر كۈنى ئۇرۇشقانلىقتىن، ئەسكەرلەرنىڭ كۆپى يارىلانغانىدى. ئۈچ يېرىدىن يارىلانغانلار ھارۋىغا سېلىندى. ئىككى يېرىدىن يارىلانغانلار ھارۋا ھەيدەپ ماڭدى. بىر يېرىدىن يارىلانغانلار بولسا، يەنىلا قورال تۇتۇپ جەڭ قىلدى. لى لىڭ: «قوشۇننىڭ جەڭگىۋارلىقى تۆۋەنلەپ كېتىۋاتىدۇ، داقا - دۇمباق چېلىنسىمۇ جانلانمايۋاتىدۇ، بۇنىڭ سەۋەبى نېمە؟ قوشۇن ئىچىگە ئاياللار كىرىۋالغانمۇ قانداق؟» دەيدۇ. ئەسلىدە قوشۇن يولغا چىقىدىغان ۋاقتىدا، ئەسكەرلەر گۈەندۇڭدىكى قاراقچىلارنىڭ چېگرىغا سۈرگۈن قىلىنغان خوتۇنلىرىنى ئۆزلىرىگە خوتۇن قىلىۋېلىپ، ھارۋىلارغا يوشۇرۇپ قويغانىكەن. لى لىڭ خوتۇنلارنى ئاڭتۇرۇپ تېپىپ ھەممىسىنى ئۆلتۈردى. ئەتىسى يەنە ئۇرۇش بولۇپ، 3000 دىن ئارتۇق دۈشمەننىڭ كاللىسى ئېلىندى. ئاندىن قوشۇننى باشلاپ شەرقىي جەنۇبقا قاراپ لۇڭچېڭ شەھىرىگە ماڭىدىغان كونا يول بىلەن 4 - 5 كۈن يۈرۈپ، بىر چوڭ كۆلنىڭ بويىدىكى قومۇشلۇققا كېلىدۇ. دۈشمەن شامال تەرەپتىن قومۇشلۇققا ئوت قويدۇ. لى لىڭمۇ ئەسكەر-لىرىگە قارارگاھ ئەتراپىدىكى ئوت - چۆپلەرگە ئوت قويۇش توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈرىدۇ. شۇ ئارقىلىق دۈشمەننىڭ ئوتىنى تۈسۈپ، ئۆزلىرىنى ساقلاپ قالىدۇ. خەن سۇلالىسى قوشۇنلىرى جەنۇبقا مېڭىپ تاغ ئېتىكىگە چۈشىدۇ. جەنۇبىي تاغ ئۈستىدە تۇرغان چەتقۇ تەڭرىقۇت لى لىڭغا ھۇجۇم قىلىش ئۈچۈن، ئوغلىنى چەۋەندازلار بىلەن ئەۋەتىدۇ. لى لىڭ قوشۇنى ئورمانلار ئارىسىدا دۈشمەننىڭ چەۋەندازلىرى بىلەن پىيادە ئېلىشىپ، ئۇلارنىڭ يەنە نەچچە مىڭ ئادىمىنى

ئۆلتۈرىدۇ ھەمدە گەمەندەر (قونداقلىق ئوقىيا) (36) بىلەن
تەڭرىقۇتنى ئاتىدۇ، قورققان تەڭرىقۇت تاغدىن چۈشۈپ
قېچىپ كېتىدۇ. بۇ كۈنى قولغا چۈشكەن ئەسىرلەر: «تەڭرىقۇت
دېلار خەن سۇلالىسىنىڭ خەل قىسىملىرى ئىكەن. بىز ئۇنى
ھۇجۇم قىلىپ يېڭەلمىگۈدەكمىز، ئۇلار بىزنى كېچە - كۈندۈز
مەلىكە قىلىپ جەنۇبتىكى چېگرىغا باشلاپ مېڭىۋاتىدۇ. ئۇ
يەرگە بۆكتۈرمە قويغان بولمىسۇن يەنە، دېيىشىدۇ، ياساقىڭى ۋە
قەبىلە ئاقساقاللىرى بولسا: «تەڭرىقۇت ئۆزى بىۋاسىتە
نەچچە ئون مىڭ چەۋەندازنى باشلاپ بىرنەچچە مىڭ خەن
سۇلالىسى قوشۇنىنى يوقىتالمىسا، بۇنىڭدىن كېيىن چېگرا
مۇداپىئەسىگە سەركەردىلەرنى ئەۋەتكىلى بولماي قالىدۇ.
ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇنىڭ بىلەن خەن سۇلالىسى ھۇنلارنى
تېخىمۇ كۆزگە ئىلماي قويىدۇ. بىز ئەمدى جىلغىدا يەنە
كۈچەپ جەڭ قىلىپ كۆرەيلى، ئالدىمىزدا 40 - 50 چاقىرىم
نېرىدا بىر تۈزلەڭلىك بار. ئەگەر شۇ تۈزلەڭلىككە چىققۇچە
يېڭەلمىسەك قايتىپ كەتسەك بولىدۇ، دېيىشتى» دەيدۇ.

بۇ چاغدا لى لىڭ قوشۇنىنىڭ ئەھۋالى تېخىمۇ ئېغىر-
لاشقانىدى. ھۇنلارنىڭ چەۋەندازلىرى كۆپ بولغاچقا،
كۈنىگە نەچچە ئون قېتىم جەڭ بولاتتى. خەن سۇلالىسى
قوشۇنلىرى يەنە 2000 دىن ئارتۇق دۈشمەننى ئۆلتۈردى.
ئۇرۇشنىڭ ئۆزلىرىگە پايدىسىزلىقىنى كۆرگەن ھۇنلار چېكىن
مەكچى بولدى. دەل شۇ چاغدا لى لىڭ قوشۇنىدىكى
چاۋشېڭى (37) گۈەن گەن چېرىكچىنىڭ ھاقارىتىگە ئۇچرىپ
خانلىقتىن، ھۇنلارغا تەسلىم بولىدۇ. ئۇ چەتقۇ تەڭرىقۇتقا:
«لى لىڭ قوشۇنىغا ئارقىدىن كېلىدىغان ياردەم يوق، ئوقىيا
ئوقى تۈگەپ قالاي دېدى. لى لىڭنىڭ قول ئاستىدىكىلىرى
ۋە چېگمەن بېگىنىڭ داۋامىدىن بولۇپ، ھەر بىرىنىڭ 800
دېنلا ئەسكىرى قالدى. ئۇلار سەپ بولۇپ تۇرۇۋاتىدۇ.

بەلگىلىرى ئاق، سېرىق تۇغ. ئەگەر خىم چەۋەندازلار بىلەن مەركەزلىك ھالدا ئوققا تۇتۇلدىغان بولسا، ئۇلارنى مەغلۇپ قىلىشقا بولىدۇ» دەپ تەپسىلىي مەلۇمات بېرىدۇ. چېگنەن بېگى يىڭچۈەن(38) لىك ئىدى، ئاتىسى خەن چيەنجىۋى جىنەن بەگلىكى(39) نىڭ ۋەزىرى بولۇپ، جەنۇبىي يۆلەرگە قەرىمانلارچە جازا يۈرۈشى قىلىپ، ئۇرۇشتا ئۆلگەنىدى. خەن ۋۇدى ئۇنىڭ ئوغلى خەن يەننىيەنگە بەگلىك مەرتىۋىسى بەرگەچكە، بۇ قېتىم ئۇ چېرىكچى ئۇنۋانىدا لى لىك بىلەن بىرلىكتە تۇرۇشقا قاتناشتى. گۇەن گەننىڭ گېيىنى ئاڭلاپ ئىنتايىن خۇشال بولغان تەڭرىقۇت چەۋەندازلىرىنى ئەۋەتىپ، خەن سۇلالىسى قوشۇنىغا ئومۇميۈزلۈك ھۇجۇم قوزغىدى. ھۇن قوشۇنلىرى: «لى لىك، خەن يەننىيەنلەر دەرھال تەسلىم بولۇڭلار!» دەپ چۇقان سېلىشتى ھەمدە چېكىنىش يولىنى توسۇپ، لى لىك قوشۇنىغا شىددەت بىلەن ھۇجۇم قىلدى. لى لىك قوشۇنلىرى جىلغىدا، ھۇنلار بولسا تاغ ئۈستىدە ئىدى. ئۇلار تۆت تەرەپتىن مۆلدۈردەك ئوق ياغدىرۇۋەتتى. خەن قوشۇنلىرى مۇھاسىرىنى بۇزۇپ جەنۇبقا يۈرۈپ، دىخان(40) تېغىغا يېتىپ بارماستىن بىر كۈندىلا 500 مىڭ تال ئوق ئېتىلىپ تۈگىگەچكە، ھارۋىلىرىنى تاشلاپ چېكىنىپ كەتتى. بۇ ۋاقتىدا ئۈچ مىڭدىن ئوشۇقراق ئەسكەر قالغان. ئۇلار ھارۋىلارنىڭ گۈگۈسۈنلىرىنى سۇندۇرۇپ ئېلىپ قورال - ياراق قىلىپ، ئەمەلدارلار بولسا خەنجەرلىرىنى قولغا ئېلىپ تاغ جىلغىلىرىغا كىرىپ كېتىشتى. تەڭرىقۇت خەن قوشۇنلىرىنىڭ چېكىنىش يولىنى ئۇزۇپ تاشلاپ، تاغدىن تاش دۈمۈلاتتى. خەن قوشۇنلىرىدىن كۆپ ئادەم يانجىلىپ ئۆلدى. چېكىنىپ چىقىش مۇمكىن ئەمەس ئىدى. گۈگۈم چۈشكەندىن كېيىن لى لىك ئۆزى كىيىمىنى ئالماشتۇرۇپ، سىرتقا چىققاچى بولدى ۋە ئەتراپىدىكى ھەمراھلىرىنى

ئوسۇپ: «سىلەر ماڭا ئەگەشمەڭلار، مەن يالغۇز ئۆزۈم بېرىپ تەڭرىقۇتنىڭ كاللىسىنى ئېلىپ كېلىمەن!» دېدى. خېلى بىر ۋاقىتتىن كېيىن قايتىپ كەلگەن لى لىڭ ئېغىر نەپەس ئېلىپ «قوشۇن مەغلۇپ بولدى، مەن ئۆلۈمگە مەھكۇم» دېدى. بىر ھەربىي ئەمەلدار: «سانغۇن ھەيۋىتىڭىز ھۇنلارنى تىرتىتۈۋەتتى. بىز پەقەت تەقدىرىمىز ياخشى بولمىغانلىقتىن مەغلۇپ بولدۇق. يول تېپىپ يەنە قايتىپ كېتەلەيمىز، مەسىلەن، جويى بېگى جاۋپونۇ ھۇنلارغا ئەسىر چۈشۈپ، كېيىن يەنە قېچىپ قايتىپ بارغاندا، خان ئۇنىڭغا ياخشى مۇئامىلە قىلغانىكەن. سىز جانابىي سانغۇن مانا مۇشۇنداق چوڭ خىزمەت كۆرسەتتىڭىزغۇ؟» دەپ تەسەللى بېرىپ نەسىھەت قىلدى. لى لىڭ: «بولدى، قويۇڭ! مەن بۈگۈن ئۆلمىسەم يىگىت ئەمەسمەن» دېدى - دە تۇغلارنى سۇندۇرۇپ تاشلاپ، قىممەتلىك نەرسە - كېرەكلەر بىلەن كۆمۈۋېتىش توغرىسىدا يارلىق چۈشۈردى ۋە ئېغىر تىنىپ: «يەنە بىر-نەچچە ئون پاي ئوق بولغان بولسا، قۇتۇلۇپ كەتكىلى بولاتتى. ئەمدى يەنە ئۇرۇش قىلغۇدەك قورال - ياراق يوق، تاڭ يورۇسىلا قاراپ تۇرۇپ تۇتقۇن بولمىزغۇ! ھەممىڭلار تارقىلىپ جېنىڭلارنى ئېلىڭلار، قۇتۇلۇپ بېرىپ خانغا ئەھۋالنى مەلۇم قىلغۇچىلارمۇ چىقىپ قالار» دېدى. شۇنىڭ بىلەن سىپاھ - بەگلەر ھەر ئادەم ئىككى كاپچىدىن ئاشلىق، بىر پارچىدىن مۇز ئېلىۋېلىش توغرىسىدا بۇيرۇق بېرىلدى ۋە جېلۇجاڭ قورغىنىغا ئاۋۋال يېتىپ بارغانلار شۇ يەردە كۈتۈپ تۇرىدىغان بولۇپ كېلىشتى. ئۇن يېرىمىدا دۇمباق ئاستا چېلىنىپ ئەسكەرلەر ئورنىدىن تۇرغۇزۇلماقچىدى، دۇمباق يېرىلغاچقا ئاۋازى چىقمىدى. لى لىڭ بىلەن خەن يەنىيەنلەر ئاتقا مىندى. ئون نەچچە نەپەر يىگىتىنى كەينىگە سېلىپ يولغا چىقتى. دۈشمەننىڭ بىرنەچچە مىڭ چەۋەندازى

گەينىدىن قوغلىدى. خەن يەنئىيەن جەڭدە ئۆلدى. لى لىڭ: «خان ئالىپلىرىنى كۆرۈشكە يۈزۈم قالمىدى» دېدى ۋە ھونلارغا تەسلىم بولدى. ئەسكەرلىرى ئۆز جېنىنى ساقلاش ئۈچۈن تارقىلىپ كەتتى، ئاخىرىدا 400 دەك ئادەم قۇتۇلۇپ چېگرا قورغىنىغا قايتىپ كەلدى.

لى لىڭ چېگرا قورغىنىدىن 100 چاقىرىم يىراقلىقتا يېڭىلىگەندى. چېگرىدىكى مەسئۇل ئەمەلدارلار ئەھۋالنى ئوردىغا مەلۇم قىلدى. دەسلەپتە خەن ۋۇدى لى لىڭنىڭ پىداكارلىق بىلەن جەڭ قىلىشىنى ئۈمىد قىلىپ، ئۇنىڭ ئانىسى ۋە خوتۇنىنى چاقىرتىپ سىنىچىغا كۆرسەتتى، ئۇلارنىڭ چىرايمىدىن مۇسەبەت ئالامىتى كۆرۈلمىدى. كېيىن لى لىڭنىڭ تەسلىم بولغانلىقىنى ئاڭلاپ، قاتتىق غەزەپلەندى. چېن بۇلېنى ئەيىبلەپ سۆز سورىۋىدى، قورقۇپ كەتكەن چېن بۇلې ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالدى. خاننىڭ رايىغا باسقان بارلىق ۋەزىر - ۋۇزىرلار گۇناھىنى لى لىڭغا ئارتىشتى. خەن ۋۇدى بۇ ئىشنى سالنامىچى سىماچىيەن(41) دىن سورىدى. سىماچىيەن لى لىڭنى ئاقلاپ: «لى لىڭ ئاتا - ئانىسىغا ۋاپادار ئىدى. ئۆلىمى - زىيالىيلار بىلەن بولغان مۇناسىۋەتتە ۋەدەسىدە تۇراتتى. دائىم جان پىدالىق بىلەن دۆلەتنىڭ قىيىنچىلىقىنى ھەل قىلىپ كەلدى. ئادەتتىكى پىكرى ھالەتلىرىگە كەلسەك، كاتتا ئەخلاق - پەزىلەت ئىگىسى ئىدى. ھازىر بىرەر ئىشتا بەختسىزلىككە ئۇچرىمىسلا، پۈتۈن ۋۇجۇدى بىلەن ئۆزى ۋە بالا - چاقىلىرىنىڭلا ئامانلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ كېلىۋاتقان ۋەزىرلەر ئۇنىڭ ئۈستىدىن پىتنە - پاسات تارقىتىۋاتىدۇ، بۇ ھەقىقەتەن ئىنتايىن ئېچىنارلىق ئىش! ئۇنىڭ ئۈستىگە لى لىڭ 5000 غا يېقىن پىيادە ئەسكىرى بىلەن ھەربىي ئاتقا ناي ھۇنلار ئېلىگە ئىچكىرىلەپ كىرىپ، دۈشمەننىڭ نەچچە ئون مىڭ چەۋەندازىنى مەغلۇپ قىلىپتۇ، ھۇنلار

ئۆلگەن ۋە يارىدار بولغان ئادەملىرىنى قۇتۇلدۇرۇشقا ئۆلگۈرەلمەي، پۈتكۈل ئوقياچىلىرىنى ئىشقا سېلىپ، لى لىنىڭ قوشۇنلىرىغا قورشاپ ھۇجۇم قىلىپتۇ، لى لىنىڭ قوشۇنلىرىنى باشلاپ ئۇزۇن يول مېڭىپ، ئوقيا ئۇچاسى تۈگەپ، مېڭىش يولى ئۇزۇلگەن ھالەتتىمۇ ئەسكەرلىرى يەنىلا ئوقسىز يا بىلەن دۈشمەننىڭ نەيزىسىگە قارىماي، شىمالغا قاراپ دۈشمەن بىلەن جان تىكىپ كۈرەش قىلىپتۇ. بۇ جەھەتتە قەدىمكى ئاتاقلىق سانغۇنلارمۇ ئۇنىڭدىن ئېشىپ كېتەلمەيدۇ. ئۆزى گەرچە تارمار بولغان بولسىمۇ، ئەمما ئۇنىڭ ھونلارنى مەغلۇپ قىلىشتەك قەرىمانانە نەتىجىلىرىنى پۈتۈن ئەلگە نامايان قىلىش كېرەك. ئۇنىڭ ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالماسلىقىنىڭ سەۋەبى، پۇرسەت تېپىپ خىزمەت كۆرسىتىپ جىنايىتىنى يۇيۇش ئارقىلىق ئوردىنىڭ ياخشىلىقىغا جاۋاب قايتۇرۇش ئۈچۈن بولسا كېرەك دەيدۇ. دەسلەپتە خەن ۋۇدى سۈترىشنا سانغۇن لى گۇاڭلىنى چوڭ قوشۇن بىلەن ھەربىي يۈرۈشكە چىقىرىپ، لى لىنى پەقەت ياردەمچى قىسىملارنىڭ باشلىقى قىلىپ ئەۋەتكەن بولسىمۇ، كېيىن لى لىنىڭ چەتقۇ تەڭرىقۇتنىڭ ئاساسىي كۈچى بىلەن ئۇچرىشىپ قېلىپ، ئېلىنىشىپ زور تۆھپە ياراتتى. سۈترىشنا سانغۇننىڭ كۆرسەتكەن خىزمىتى ئىنتايىن ئاز ئىدى. خەن ۋۇدى سىماچىيەن يالغان پاكىت ئويدۇرۇپ چىقىپ، ئالدامچىلىق قىلىۋاتىدۇ، سۈترىشنا سانغۇن نىنىڭ ئىناۋىتىنى چۈشۈرۈپ، لى لىنى ئاقلاۋاتىدۇ دەپ قاراپ، ئۇنى ئەدلىيە مەھكىمىسىگە سوراققا بەردى ۋە ئاختىلاش جازاسى (42) بەرگۈزدى.

ئۇزۇن ئۆتكەندىن كېيىن خەن ۋۇدى لى لىنىڭ ياردەمچىسىز قالغانلىقى تۈپەيلى يېڭىلىگەنلىكىنى ئۇقۇپ پۇشايماق قىلدى، ۋە: «يولغا چىقىدىغان ۋاقتىدا مەن ئوقيا-لىقلار كاھىپكى لۇبۇدېنى ئۇنىڭغا ياردەمچى بولۇش توغرىسىدا

يارلىق چۈشۈرگەنسەم. بۇ يارلىقنى ئۇنىڭ ئۆزى بىلەن مەسلىھەت قىلمايلا چۈشۈرگەنلىكىم ئۈچۈن، كۆڭلىدە گۇمان پەيدا بولغان پېشقەدەم سەركەردە لۇبودې شۇڭا ۋاقتىدا يولغا چىقىمىغانلىقتىن، ئۇنىڭ بىلەن ماسلاشمىغانىكەن» دېدى - دە، ئەلچى ئەۋەتىپ لى لىڭنىڭ قالدۇق قىسىملىرىدىن قېچىپ قۇتۇلۇپ كەتكەن ئەسكەرلىرىدىن ھال سورىدى ۋە ئۇلارنى مۇكاپاتلىدى.

لى لىڭ ھۇنلار ئىچىدە بىر يىلدىن ئارتۇق تۇردى. خەن ۋۇدى يىنيۇ (43) سانغۇنى گۇڭسۇن ئاۋنى ئەسكەر بىلەن ھۇنلار ئېلىگە ئىچكىرىلەپ كىرىپ، لى لىڭنى ئېلىپ كېلىشكە ئەۋەتتى. نەتىجە قازىنالمىي قايتىپ كەلگەن گۇڭسۇن ئاۋ خانغا: «قولىغا چۈشكەن ئەسىرلەرنىڭ ئېيتىشىچە، لى لىڭ تەڭرىقۇتقا خەن قوشۇنىدىن مۇداپىئە كۆرۈش ئۈچۈن ئەسكەر تەربىيەلەپ بېرىۋېتىپتۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن پېقىم ھېچقانداق نەتىجە قازىنالمىي قايتىپ كەلدىم» دەپ مەلۇم قىلدى. بۇنى ئاڭلاپ قاتتىق غەزەبلەنگەن خان لى لىڭنىڭ جەددى - جەمەتىنى يوقىتىش ھەققىدە بۇيرۇق چۈشۈردى. شۇنىڭ بىلەن لى لىڭنىڭ ئانىسى، ئاكا - ئۇكىلىرى، خوتۇنى ۋە بالىلىرىنىڭ ھەممىسى ئۆلتۈرۈلدى. لۇڭشىلىق ئۆلىما - زىيالىيلار لى لىڭنىڭ ئۆلۈم يولى بىلەن ئۆز خىسلىتىنى ساقلىماي، پۈتكۈل ئائىلىسىنىڭ قىرىلىپ كېتىشىگە زامان بولغانلىقىدىن نومۇس قىلىشتى. كېيىن خەن سۇلالىسى ھۇنلارغا ئەلچى ئەۋەتتى. لى لىڭ خەن ئەلچىسىدىن: «مەن خەن سۇلالىسىنىڭ 5000 پىيادە ئەسكىرى بىلەن ھۇنلار ئېلىدە قاتتىق جەڭ قىلدىم. ياردەمسىز قالغانلىقىمدىن مەغلۇپ بوادۇم. خەن سۇلالىسى ئالدىدا نېمە ئەيىبىم بار، نېمە ئۈچۈن ئائىلەم قىرىپ تاشلىنىدۇ؟» دەپ سوراپتۇ. خەن ئەلچىسى: «ئوردىغا سىزنى ھۇنلارغا ئەسكەر تەربىيەلەپ بېرىۋېتىپتۇ دەپ خەۋەر

كەلدى» دەيدۇ. لى لىڭ: «ئۇ، لى شۇنىڭ قىلغان ئىشى، مەن ئەمەسقۇ» دەيدۇ. لى شۇ ئەسلىدە خەن سۇلالىسىنىڭ چىگرا سىرتىدىكى كاھېيگى بولۇپ، شىخۇ (44) شەھىرى مۇداپىئەسىدە تۇراتتى. ھۇنلار ھۇجۇم قىلغاندا لى شۇ تەسلىم بولغانلىقتىن، تەڭرىقۇت ئۇنى مېھمان قاتارىدا كۆرۈپ دائىم لى لىڭدىن يۇقىرى ئولتۇرغۇزاتتى. لى شۇنىڭ كاسابىتى بىلەن پۈتكۈل ئائىلىسىنىڭ ئۆلتۈرۈلگەنلىكىگە ئېچىنغان لى لىڭ ئادەم ئەۋەتىپ لى شۇنى ئۆلتۈرگۈزىدۇ. تەڭرىقۇت چەتقۇنىڭ ئانىسى چوڭ ئالچى لى لىڭنى ئۆلتۈرمەكچى بولۇۋىدى، تەڭرىقۇت ئۇنى شىمال تەرەپكە ئەۋەتىۋېتىپ يوشۇرىدۇ. چوڭ ئالچى ئۆلگەندىن كېيىن لى لىڭ قايتىپ كېلىدۇ.

لى لىڭنىڭ قاۋۇل ۋە باتۇرلۇقىنى ياخشى كۆرۈپ قالغان تەڭرىقۇت ئۇنىڭغا قىزىنى بېرىدۇ ۋە ئوڭ چېرىكچىلەر خانى قىلىدۇ. ۋە لۈي (45) نى بولسا دېڭىلگىلار (تۇرالار) (46) غا خان قىلىپ تەيىنلەيدۇ. ئۇلارغا مۇھىم ھوقۇقلارنى تۇتقۇزىدۇ. ۋە لۈيىنىڭ ئاتىسى چاڭشۈي (47) لۇڭ ھۇنلاردىن بولۇپ ۋە لۈي خەن ئېلىدە تۇغۇلۇپ ئۆسكەن. ئۇ نەغمە - ناۋا تۇتۇقچى لى يەننىيەن بىلەن ئاغىنە بولغاچقا، لى يەننىيەن ۋە لۈي ھۇنلارغا بارىدىغان خەن ئەلچىلىكىگە تونۇشتۇردى. ئۇ ئەلچىلىكتىن قايتىپ كەلگەندە، لى يەننىيەننىڭ پۈتكۈل ئائىلىسى قولغا ئېلىنغان ۋاقىتقا توغرا كېلىپ قالغاچقا، ئۇلارغا چېتىلىپ قېلىپ، ئۆلتۈرۈلۈشتىن قورققان ۋە لۈي دەرھال ھۇنلار ئېلىگە قېچىپ بېرىپ تەسلىم بولدى. ھۇنلار ئۇنى قەدىرلەپ، ھەمىشە تەڭرىقۇتنىڭ يېنىدا تۇرغۇزۇشتى. لى لىڭ سىرتتا تۇراتتى، چوڭ ئىشلار بولۇپ قالغاندىلا، تەڭرىقۇت ئوردىسىغا كېلىپ يىغىنغا قاتنىشاتتى.

خەن جاۋدى تەختكە چىققاندىن كېيىن، ئۇلۇغ سانغۇن خوگۇاڭ، سول قول (قانات) سانغۇن (48) شاڭگۇەن جىيى (49)

لەر خاننىڭ ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈشىگە ياردەملەشتى. بۇلار ئادەتتە لى لىڭ بىلەن ئاغىنە ئىدى. شۇڭا لى لىڭنىڭ قەدىناس ئاغىنىسى، لۇڭشىلىق رېن لىجېڭ قاتارلىق ئۈچ كىشىنى ھۇن ئېلىگە ئەۋەتىپ، لى لىڭنى قايتىپ كېلىشىگە دەۋەت قىلىشتى. رېن لىجېڭ قاتارلىقلار يېتىپ بارغاندىن كېيىن، قۇلۇقۇ (50) تەڭرىقۇت ئۇلارغا زىياپەت بېرىپ مېھماننەۋازلىق قىلدى. زىياپەتتە لى لىڭ بىلەن ۋە لۈيلەرمۇ بار ئىدى. لى لىڭنى كۆرسىمۇ ئايرىم سۆزلىشىش پۇرسىتىگە ئىگە بولالمىغان رېن لىجېڭلار ئۇنىڭغا پەقەت كۆز ئىشارىسى قىلىپ، پات - پات قىلىچىنىڭ دەستىسىنى سىلايتتى. پۇتلىرىنى تۇتۇپ، خەن سۇلالىسىگە قايتمايلا دېگەن ئىشارىنى بىلدۈرەتتى. كېيىن لى لىڭ بىلەن ۋە لۈيلەر كالا گۆشى ۋە ھاراق ئەپكېلىپ خەن ئەلچىلىرىنى كۈتۈشتى. شاھمات ئويناشتى ۋە شاراب ئىچىشتى. لى لىڭ بىلەن ۋە لۈي ھەر ئىككىسى ھۈنچە كىيىنىپ، چېچىنى تۈرۈۋالغانىدى. رېن لىجېڭ ئۇنلۇك قىلىپ: «خەن سۇلالىسى ئومۇمىي كەچۈرۈم يارلىقى چىقاردى. ئەل ئىچى ئامان - ئېسەن، خان تېخى كىچىك بولغانلىقى ئۈچۈن، ھاكىمىيەتنى خوگۇاڭ بىلەن شاڭگۇەن جىيې باشقۇرۇۋاتىدۇ» دەيدۇ ۋە شۇ ئارقىلىق لى لىڭنى تەسىرلەندۈرمەكچى بولىدۇ. ئۇن چىقارماستىن رېن لىجېڭغا تىكىلىپ ۋە سىنىچىلاپ قارىغان لى لىڭ قولى بىلەن چېچىنى سىلاپ: «مەن ھۈنچە كىيىنىشىگە ئادەتلىنىپ قالدىم» دەپ جاۋاب بېرىدۇ. بىر ئازدىن كېيىن ۋە لۈي ئورنىدىن تۇرۇپ ھاجەتكە چىقىدۇ. رېن لىجېڭ: «قانداق؟ جانابلىرى ئامان ئېسەن تۇردىلىمۇ؟ خوگۇاڭ بىلەن شاڭگۇەن جىيېلەر سىلگە سالام ئېيتتى» دەيدۇ. لى لىڭ: «خوگۇاڭ بىلەن شاڭگۇەن جىيېلەر ياخشىمۇ؟» دەپ سورايدۇ. رېن لىجېڭ: «سىلنى ۋەتەنگە قايتىشقا تەكلىپ قىلىپ كەلدۇق. راھەت -

پاراغەتتىن غەم قىلمىسىلا» دەيدۇ. لى لىڭ رېن لىجېڭنىڭ يەنە بىر ئىسمىنى ئاتاپ: «شاۋگۇڭ، قايتىش ئاسان، لېكىن ھاقارەتكە قېلىشتىن قورقىمەن، قانداق قىلىش كېرەك» دەيدۇ. سۆز ئاخىرلاشمايلا ۋە لۇي كىرىپ قالىدۇ. ئۇ سۆزىنىڭ ئاخىرىسىنى سەل ئاڭلاپ قالغاچقا: «لى لىڭ دانىشمەن ئادەم، ئۇ بىرلا دۆلەتتە تۇرۇشنى خالىمايدۇ. بۇرۇنقى زاماندا فەن لى دېگەن كىشى پۈتكۈل ئەلنى كەزگەنسەن. يۇيۇ (51) دېگەن كىشى غەربىي رۇڭلارنى تاشلاپ چىن بەگلىكىگە كەتكەنسەن. سىلەرنىڭ بۈگۈنكى قىلىۋاتقان گېپىڭلار نېمىدېگەن سەممىي ۋە قىزغىن - ھە؟» دەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن مەيخورلۇق توختاپ سورۇن ئەھلى تارقىلىشىدۇ. لى لىڭنىڭ ئارقىسىدىنلا كېلىۋاتقان رېن لىجېڭ: «سىلەرنىڭ خەن سۇلالىسىگە قايتقۇلىرى بارمۇ - يوق؟» دەپ سورىيدۇ. لى لىڭ: «يىمگىت ئادەم ئۈست - ئۈستىلەپ ھاقارەتكە قېلىشنى كۆتۈرمەيدۇ» دەپ جاۋاب بېرىدۇ. لى لىڭ ھۇنلار ئېلىدە 20 نەچچە يىل ياشاپ م.ب. 74 - يىلى (خەن جاۋدى يۈەنپىڭنىڭ بىرىنچى يىلى) ئاغرىپ ئۆلىدۇ.

(«خەننامە»، 8 - توم، 2439 - 2459 - بەتلەر).

سۇ جىيەننىڭ تەرجىمىھالى

سۇجىيەن دۇلىڭ (52) لىق، ئۇ چېرىكچىلىك مەنسىپىدە ئۇلۇغ سانغۇن ۋېي چىڭ بىلەن بىرلىكتە ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىپ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكتىن پىڭلىك بېگى بولدى. م.ب. 127 - يىلى (خەن ۋۇدى يۈەنشۇنىڭ ئىككىنچى يىلى) سانغۇنلۇق مەنسىپى بىلەن قىسىملىرىنى باشلاپ شوفاڭ

شەھىرىنى ياسىدى. كېيىن ياساۋۇلبەگ ۋەزىپىسىدە گېزەگىچى سانغۇن ئۇلۇغ بولۇپ، سانغۇن ۋېي چىڭ بىلەن بىرلىكتە شوفاڭ شەھىرىدىن ھەربىي يۈرۈش قىلدى. بىر يىلدىن كېيىن، يەنى م.ب. 123 - يىلى (خەن ۋۇدى يۈەنشۇنىڭ ئالتىنچى يىلى) ئوڭ قول (قانات) سانغۇن ئۇنۋانىدا ئىككى قېتىم ئۇلۇغ سانغۇن ۋېي چىڭ بىلەن بىرلىكتە دىڭشياڭ ۋىلايىتىدىن يۈرۈشكە چىقتى. سۈجىيەن ۋە تۇرشاۋۇل سانغۇن شى بېگى جاۋسۇننىڭ 3000 دىن ئوشۇق چەۋەندازى ھۇنلارنىڭ ئاساسىي كۈچى بىلەن ئۇچرىشىپ قېلىپ ئۇرۇشتا يېڭىلىدى. نەتىجىدە جاۋسۇن ھۇنلارغا تەسلىم بولدى. پۈتكۈل قوشۇنى ھالاك بولۇپ، ئۆزى يالغۇز قېچىپ كەلگەن سۈجىيەن قانۇن بويىچە ئۆلۈمگە مەھكۇم قىلىندى، پۇل تۆلەپ قۇتۇلغان بولسىمۇ، لېكىن ئاددىي پۇقرالىققا چۈشۈپ قالدى. كېيىن ئۇ يەنە دەيجۈن ۋىلايىتىگە ۋالىي بولدى. شۇ ۋەزىپىسىدە ئالەمدىن ئۆتتى. ئۇنىڭ ئۈچ ئوغلى بار بولۇپ، چوڭ ئوغلى سۇجيا مىراخور (53)، ئۈچىنچى ئوغلى سۇشېيەن شىرمەت - چەۋەندازلار بېشى بولۇپ، ئىككىنچى ئوغلى سۇۋۇ بولسا تېخىمۇ مەشھۇر ئىدى.

سۇۋۇ، يەنە بىر ئىسمى سۇزىچىڭ بولۇپ، دادىسى 2000 تاغار ئاشلىق مائاش ئالىدىغان ئەمەلدار بولغاچقا، ئاكا - ئۇكا ئۈچەيلەن ياش تۇرۇپلا ئۆكەر بەگ بولۇپ، خانغا خىزمەت قىلاتتى. سۇۋۇ ئاستا - ئاستا مىراقۇل (54) لىكىگە كۆتۈرۈلدى. بۇ ۋاقىتلاردا خەن سۇلالىسى ھەر يىلى دېڭۈدەك ھۇنلارغا جازا يۈرۈشى قىلىپ تۇراتتى. ئىككى تەرەپ دائىم ئەلچى ئەۋەتىپ، ئۆزئارا بىر - بىرىنىڭ ھەرىكىتىنى كۆزىتىتتى. ھۇنلار خەن سۇلالىسىنىڭ گوجى، لۇچۇڭگو قاتارلىق ئون نەچچە تۈركۈم ئەلچىسىنى تۇتۇپ قالدى. ئۇنىڭغا جاۋابەن خەن سۇلالىسىمۇ ھۇن ئەلچىلىرىنى

ئۇتۇپ قالاتتى. م.ب. 100 - يىلى (خەن ۋۇدى ئىبەنخەننىڭ بىرىنچى يىلى) چەتقۇ تەڭرىقۇت ئەمدىلا تەختكە چىققانىدى. ئۇ خەن سۇلالىسىنىڭ ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇم قىلىشىدىن ئەنسىرەپ: «خەن خانى ئاتام ئورنىدىكى ئادەم» دەيدۇ ۋە لۇچۇڭگو قاتارلىق خەن ئەلچىلىرىنى قايتۇرۇپ بېرىدۇ. خەن ۋۇدى چەتقۇ تەڭرىقۇتنىڭ ئەقىدىسىگە ھۆرمەت قىلىپ سۇۋۇنى ئەمر نۆكەرلىك مەنسىپى بىلەن ئەلچىلىكىگە ئەۋەتىدۇ. ئۇ ئەلچىلىك دەستىكىنى ئېلىپ خەن سۇلالىسىدە تۇتۇپ قېلىنغان ھۇن ئەلچىلىرىنى ئاپىرىپ بېرىشكە بارىدۇ. تەڭرىقۇتقا كۆپ سوۋغا - سالام تەقدىم قىلىپ، ئۇنىڭ ياخشى نىيىتىگە تەشەككۈر بىلدۈرىدۇ. سۇۋۇ يانداش ئەمر نۆكەر (55) چاڭ-شېڭ (56) ۋە مۇۋەققەت ئەلچى (57) چاڭ خۇي قاتارلىقلار بىلەن بىرلىكتە ئەسكەر ۋە چارلىغۇچىلار بولۇپ 100 دىن ئوشۇق ئادەم بىلەن ھۇنلار ئېلىگە بېرىپ، چەتقۇ تەڭرىقۇتقا سوۋغاتلارنى تەقدىم قىلدى. شۇنىڭدىن كېيىن تەڭرىقۇت بارغانسېرى كۆرەڭلەپ كەتكەچكە، ئىش خەن سۇلالىسىنىڭ كۈتكىنىدەك بولماي قالدى.

چەتقۇ تەڭرىقۇت سۇۋۇ قاتارلىقلارنى ئەلچى ئەۋەتىپ دۆلىتىگە ئۈزىتىپ قويماقچى بولۇۋاتاتتى. بۇ دەل گۇقسان بىلەن چاڭشۈيلىك يۇ چاڭ (58) قاتارلىقلار ھۇنلارغا قارشى ئىسيان كۆتۈرۈشنى پىلانلاۋاتقان ۋاقىت ئىدى. گۇقان بولسا قۇنشار خاننىڭ جىيەنى (ئاچىسىنىڭ بالىسى) بولۇپ، ئەينى ۋاقىتتا ئۇ قۇنشارخان بىلەن بىرلىكتە خەن سۇلالىسىگە تەسلىم بولغانىدى، كېيىن جويىي بېگى جاۋپونۇ بىلەن ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىپ يېڭىلىدۇ ۋە جاۋپونۇ بىلەن بىرلىكتە ھۇنلارغا تەسلىم بولىدۇ. گۇخان ۋە يۇچاڭلار ئۆز ۋاقتىدا ۋە لىۋى باشچىلىقىدىكى ھۇنلارغا تەسلىم بولغان خەن ئەسكەرلىرى

بىلەن ئالاقە باغلاپ، چەتقۇ تەڭرىقۇتنىڭ ئانىسى ئالچىنى تۇتۇپ، خەن سۇلالىسىگە كېتىش توغرىسىدا يوشۇرۇن پىلان تۈزىدۇ. بۇ دەل سۇۋۇ قاتارلىقلارنىڭ ھۇنلارغا ئەلچى بولۇپ بارغان ۋاقتى ئىدى. يۇچاڭ خەن سۇلالىسىدىكى ۋاقتىدىلا يانداش ئەلچى جاڭ شېڭنىڭ دوستى بولغاچقا، ئۇ شەخسەن زىيارەتكە بېرىپ: «ئاڭلىشىمچە خەن سۇلالىسى لۈينى بەك يامان كۆرىدىكەن. خەن سۇلالىسى ئۈچۈن مەن ئۇنى يوشۇرۇن ئاتقۇزۇۋېتەلەيمەن. مېنىڭ ئانام ۋە ئىنىلىرىمنىڭ ھەممىسى خەن سۇلالىسىدە، ئۇلارغا خەن سۇلالىسىنىڭ ئىلتىپات كۆرسىتىشىنى ئۈمىد قىلىمەن» دەيدۇ. جاڭ شېڭ ئۇنىڭ ئىلتىماسىغا ماقۇل بولىدۇ ۋە ئۇنىڭغا كۆپ مال - بۇيۇملار ھەدىيە قىلىدۇ. بىر ئايدىن كۆپرەك ۋاقت ئۆتكەندىن كېيىن چەتقۇ تەڭرىقۇت ئوۋغا چىقىپ كېتىدۇ. ئېلىدە بولسا ئالچى بىلەن پەرزەنت ۋە ئىنىلىرى قالىدۇ. يۇچاڭ قاتارلىق 70 تىن ئارتۇق ئادەم ئەمدىلا ئىسيان كۆتۈرمەكچى بولۇپ تۇرغاندا، ئىچىدىن بىرى كېچىدە قېچىپ چىقىپ ئەھۋالنى ئاشكارىلاپ قويدۇ. تەڭرىقۇتنىڭ پەرزەنت ۋە ئىنىلىرى ئەسكەر تارتىپ كېلىپ يۇچاڭ قاتارلىقلار بىلەن جەڭ قىلىدۇ. گۇخان قاتارلىقلار جەڭدە ئۆلىدۇ. يۇچاڭ تىرىك بۇتۇلىدۇ.

چەتقۇ تەڭرىقۇت بۇ ئىشنى بىر تەرەپ قىلىش ئۈچۈن ۋە لۈينى تەيىنلەيدۇ. بۇنىڭدىن خەۋەردار بولغان جاڭ شېڭ ئۆزىنىڭ يۇچاڭ بىلەن قىلغان سۆھبىتىنىڭ ئاشكارىلىنىپ قېلىشىدىن ئەنسىرەپ ئەھۋالنى سۇۋۇغا ئېيتىدۇ. سۇۋۇ: «ئىش بۇ دەرىجىگە يەتكەن بولسا، چوقۇم ماڭا چېتىلىدۇ. مەن رەسمىي ئەلچى بولساممۇ قانۇن - قائىدىلەرنى ياخشى سۆزلەپ، چەكلىمىگە ئىلىكىم ئۈچۈن، يانداش ئەلچى خاتالىق ئۆتكۈزۈپ قويدى. دۆلەتنىڭ كۈتكەن يېرىدىن چىقالمىدىم. ئەگەر بالدۇرراق ئۆزۈمنى ئۆلتۈرۈۋالماي ھۇنلار خورلىغاندا

ئۆلسەم، دۆلەت ئالدىدا يەرگە قاراپ قالمىن» دەپ ئۆزىنى
 ئۆلتۈرمەكچى بولۇۋىدى، جاڭ شېڭ، چاڭ خۇيلىر ئۇنى
 توسۇۋالدى. دەرۋەقە سوراقتا يۇچاڭ جاڭ شېڭنى چىشلەپ
 تارتىدۇ. غەزەپلەنگەن چەتقۇ تەڭرىقۇت ئېسىلزاڭلارنى چاقىرىپ،
 خەن ئەلچىلىرىنى ئۆلتۈرۈش ھەققىدە مەسلىھەت قىلىدۇ. سول
 قول ئىجىز (59): «ئەگەر ئۇلار تەڭرىقۇتقا سۇيىقەست قىلماقچى
 بولغان بولسا، ئۇ چاغدا ئۇلارغا بېرىلىدىغان جازانى
 ئېغىرلاشتۇرۇش كېرەك. ئەڭ ياخشىسى ئۇلارنى
 پۈتۈنلەي تەسلىم بولۇشقا بۇيرۇشىمىز مۇۋاپىقراق»
 دەيدۇ. چەتقۇ تەڭرىقۇت سۇۋۇنى سوراق قىلىشقا
 ۋەلويىنى ئەۋەتىدۇ، سۇۋۇ چاڭ خۇي قاتارلىقلارغا: «ۋىجدان
 سىزلىق بىلەن تەسلىم بولۇپ، خاننىڭ ئىشەنچىسىنى يەردە
 قالدۇرۇپ ياتىغان تەقدىردە، خەن ئېلىگە قايسى يۈزۈم بىلەن
 قايتىپ بارىمەن!» دەيدۇ - دە، خەنجىرىنى ئېلىپ ئۆزىگە
 سالدى. قاتتىق چۆچۈگەن ۋەلويى ئۇنى قۇچاقلىۋالدى ۋە دەر-
 ھال چاپارمەن ئەۋەتىپ تېۋىپ چاقىرتىدۇ. ئۇ بىر ئورەك كۆل-
 تىپ ئورەككە چوغ سېلىپ، سۇۋۇنى ئورەك ئۈستىگە ياتقۇزىدۇ
 ۋە شۇ ئارقىلىق ئۇنىڭ دۈمبىسىگە قان ئۇيۇپ قېلىشتىن
 ساقلاپ قالىدۇ. سۇۋۇ ئۇزاق ھوشىدىن كېتىپ، كېيىن ھوش-
 غا كېلىدۇ. تولا يىغلاپ ھالى قالمىغان چاڭ خۇي قاتارلىقلار
 ئۇنى ھارۋىغا سېلىپ، ئۆزلىرىنىڭ چۈشكۈنىگە ئېلىپ كېتىدۇ.
 چەتقۇ تەڭرىقۇت سۇۋۇنىڭ قەھرىمانلىق خىسلىتىگە قايىل
 بولۇپ، ھەر كۈنى ئادەم ئەۋەتىپ ئۇنىڭدىن ھال سوراپ تۇ-
 رىدۇ. جاڭ شېڭنى بولسا قولغا ئېلىپ زىندانغا تاشلايدۇ.
 سۇۋۇنىڭ ياردىسى بارغانسېرى ياخشىلىنىدۇ. چەتقۇ
 تەڭرىقۇت ئادەم ئەۋەتىپ، سۇۋۇنى تەسلىم بولۇشقا ئۈندەيدۇ.
 بۇ دەل يۇچاڭ ئۈستىدە ھۆكۈم چىقىرىلىدىغان ۋاقىت بول-
 غاچقا، پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ سۇۋۇنى تەسلىم بولۇشقا مەج-

بۇر قىلماقچى بولىدۇ. يۇچاڭنىڭ كاللىسىنى ئېلىپ بولغاندىن كېيىن ۋەلۇي: «خەن سۇلالىسىنىڭ يانداش ئەلچىسى جاڭ شېڭ تەڭرىقۇتنىڭ يېقىن ۋەزىرىنى ئۆلتۈرۈشكە سۈيىقەست قىلغانلىقتىن ئۆلۈمگە مەھكۇم ئىدى. لېكىن تەڭرىقۇت تەسلىم بولغانلارنى كەچۈرۈم قىلىدۇ» دەيدۇ - دە، جاڭ شېڭغا قىلىپچىنى تەڭلەپ تەسلىم بول! بولمىسا ئۆلتۈرۈلسەن! دەپ پوپۇزا قىلىدۇ. ئۆلۈمدىن قورققان جاڭ شېڭ تەسلىم بولىدۇ. ۋەلۇي سۇۋۇغا: «يانداش ئەلچى جىنايەت ئۆتكۈزگەنلىكى، رەسمىي ئەلچىمۇ چېتىلىپ جازالىنىشى كېرەك» دەيدۇ. سۇۋۇ: «مەن يا ئۇلارنىڭ سۈيىقەستىگە قاتناشمىسام، يا مېنىڭ ئۇلار بىلەن تۇغقانچىلىقىم بولمىسا، نېمە ئۈچۈن ئۇلارغا چېتىلىدىكەنمەن؟» دەيدۇ. ۋەلۇي: يەنە قىلىپچىنى تەڭلەيدۇ، سۇۋۇ بولسا مىدىر قىلمايدۇ. ۋەلۇي: «سۇۋۇ جانابلىرى، مەن خەن سۇلالىسىدىن يۈز ئۆرۈپ ھۇنلارغا ئەل بولغاندىن بۇيان، تەڭرىقۇتنىڭ چوڭ ئىلتىپاتىغا سازاۋەر بولۇپ، خانلىق ئورنىغا ئېرىشتىم. نەچچە يۈز مىڭ پۇقرايم بار. مال - چارۋا، يىل قىلىرىم تاغ - دالىلارنى قاپلىدى. مانا شۇ قەدەر دۆلەتكە ئېرىشتىم. جانابلىرى بۈگۈن تەسلىم بولسىلا، ئەتىلا ماڭا ئوخشاش باي بولۇپ كېتىدىلا. نېمىشقا بىكاردىن - بىكار جەسەتلىرىنىڭ قاغا - قۇزغۇنغا يەم بولۇپ كېتىشىگە چىدايدىلا، ئۇنىڭ ئۈستىگە، مۇنداق قىلغانلىرى بىلەن سىلنى كىممۇ چۈشىنىدۇ؟» دەيدۇ. سۇۋۇ بۇ سۆزگە پىسەنت قىلمايدۇ. ۋەلۇي: «جانابلىرى گېپىمگە كىرىپ تەسلىم بولسىلا، مەن سىلنى بىلەن ئاكا - ئۇكا بولىمەن. ئەگەر بۈگۈن پىكرىمنى قوبۇل قىلمىسىلا، كېيىن مېنىڭ بىلەن كۆرۈشمەن دېسىلىمۇ كۆرۈشمەنمەن؟» دەيدۇ. سۇۋۇ ۋەلۇينى: «سەن خەن سۇلالىسىنىڭ ۋەزىرى تۇرۇقلۇق ۋاپاسىزلىق قىلىپ، خانىڭدىن، تۇغقىنىڭدىن يۈز ئۆرۈپ، يات قوۋملەرگە تەسلىم بولۇپ قۇل بولىدۇڭ.

ساڭا ئوخشاش ۋاپاسىز، ۋىجدانسىز خائىنلار بىلەن كۆرۈشۈپ
 نېمە قىلاتتىم! چەتقۇ تەڭرىقۇت ساڭا ئىشىنىپ، سېنى بۇ
 دېلۋنى تەكشۈرۈپ بىر تەرەپ قىلىش، كىشىلەرنىڭ ھايات -
 ماماتىنى بەلگىلەشكە قويدى. سەن خالىس - ئادىل ئىش قىل
 ماي، تەڭرىقۇتنى خەن خانى بىلەن سوقۇشقا سېلىپ قويۇپ
 تاماشا كۆرمەكچى بولدۇڭ. ئۆتكەندە جەنۇبىي يۈلەر خەن
 سۇلالىسى ئەلچىسىنى ئۆلتۈرگەنلىكى ئۈچۈن، ئۇلار بېسىقتۇرۇ-
 لۇپ زېمىنى توقتۇز ۋىلايەتكە بۆلۈۋېتىلدى (60). پەرغانە
 خانى خەن ئەلچىسىنى ئۆلتۈرگەنلىكى ئۈچۈن ئاخىر كالىسى
 خەن ئوردىسىنىڭ شىمالىي دەرۋازىسىغا ئېسىلدى. كۆرىيانلار
 خەن سۇلالىسى ئەلچىسىنى ئۆلتۈرگەنلىكى ئۈچۈن ۋاقتىدىلا
 خەن سۇلالىسى قوشۇنلىرى تەرىپىدىن جازالاندى (61). پە-
 قەت ھۇنلارلا خەن سۇلالىسى ئەلچىسىنى ئۆلتۈرمىدى. سەن
 مېنىڭ تەسلىم بولمايدىغانلىقىمنى بىلىپ تۇرۇپ ئىككى دۆ-
 لەتنى سوقۇشقا سېلىپ قويماقچى بولۇۋاتىسەن. ئەگەر ئىش
 شۇنداق بولسا، ئۇ چاغدا ھونلارنىڭ بېشىغا كېلىدىغان بالا -
 قازا مەندىن باشلىنىدۇ» دەيدۇ.

سۇۋۇنى قورقۇتقىلى بولمايدىغانلىقىنى بىلگەن ۋەلۇي
 چەتقۇ تەڭرىقۇتقا ئەھۋالنى مەلۇم قىلىدۇ. سۇۋۇنى تەسلىم
 بولۇشقا تېخىمۇ قىستىماقچى بولغان تەڭرىقۇت، ئۇنى كونا،
 بوش بىر ئاشلىق گەمىسىگە قاماتقۇزۇپ قورسىقىنى ئاچ قو-
 يىدۇ. بۇ ۋاقتىدا قار يېغىۋاتاتتى. گەمىدە قار ۋە كىگىز
 يەپ ياتقان سۇۋۇ بىرنەچچە كۈن ئۆتسىمۇ ئۆلمەيدۇ. ھونلار
 ئۇنى ئەۋلىياكەن دەپ بىلىپ، ئادەم قەدىمى تەگمىگەن بايقال (62)
 بويىغا سۈرگۈن قىلىپ، قوي باققۇزىدۇ ۋە: «سەن قوچ
 قاز قوزىلىغاندا خەن ئېلىگە قايتىسەن» دەيدۇ، ئۇنىڭ قول
 ئاستىدىكى چاڭ خۇي قاتارلىق ئەمەلدارلارنى جايلارغا بۆلۈپ
 ئورۇنلاشتۇرىدۇ.

سۇۋۇ بايقالغا بارغاندىن كېيىن ھۇنلار ئۇنى ئوزۇق - تۈلۈك بىلەن تەمىنلىمەي قويدى. سۇۋۇ دالدا چاشقان ئۇۋىملىرىنى كولاپ، چاشقانلارنىڭ يىغىپ قويغان چۆپ ئۇرۇقلىرىنى يېيىشكە مەجبۇر بولىدۇ. ئۇ خەن سۇلالىسىنىڭ ئەلچىلىكى دەستىكىنى ئېلىپ يۈرۈپ قوي باقاتتى، كېچە - كۈندۈز دەستەكنى قولدىن چۈشۈرمىگەچكە، دەستەكنىڭ بېزەك - پۆپۈكلىرىمۇ چۈشۈپ كېتىدۇ. يىللار - ئايلار ئۆتۈپ ئۇنىڭغىمۇ 5 - 6 يىل بولۇپ قالىدۇ. چەتقۇ تەڭرىقۇتنىڭ ئىسمى ئۇ - شەن خان بايقال بويىغا ئوۋ ئوۋلاشقا چىقىدۇ. سۇۋۇ ئوۋ ئوۋ - تولى توقۇشنى، ئوق يىپەك تانمىسى ئېگىزلىشى ھەم ئوقيا رېمونت قىلىشنى بىلگەچكە، ئۇ ئۇشەن خانغا يېقىپ قالىدۇ. خان ئۇنى ئوزۇق - تۈلۈك، كىيىم - كېچەك بىلەن تەمىنلەيدۇ. ئۈچ يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت ئۆتىدۇ. ئاغرىپ قالغان ئۇ - شەن خان سۇۋۇغا ئات، ئۇلاغ، شاراب - قېتىق كوزىسى، كىگىز ئۆيلەرنى ھەدىيە قىلىدۇ. ئۇشەن خان ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئېلى كۆچۈپ كېتىدۇ. شۇ يىلى قىشتا تۇرالار سۇۋۇنىڭ قوي ۋە كالىلىرىنى ھەيدەپ كەتكەچكە، سۇۋۇ يەنە نامراتلىققا چۈشۈپ قالىدۇ.

بۇرۇن سۇۋۇ بىلەن لى لىڭ خەن ئوردىسىدا شىغاۋۇل بولغانىدى. سۇۋۇ ھۇنلارغا ئەلچى بولۇپ بېرىپ ئىككىنچى يىلى (63) لى لىڭ ھۇنلارغا تەسلىم بولىدۇ. شۇڭا ئۇ خەن جالەت بولۇپ، سۇۋۇدىن ھال سوراپ بارالمىغانىدى. ئۇزۇن ۋاقىتلار ئۆتكەندىن كېيىن تەڭرىقۇت لى لىڭنى بايقالغا ئەۋەتىپ، سۇۋۇغا زىياپەت بېرىدۇ، نەغمە - ناۋالار بىلەن كۆڭلىنى ئېچىپ، ئوبدان كۈتكۈزىدۇ. لى لىڭ سۇۋۇغا: «ئۆزلىرى بىلەن قويۇق ئاغىنىمدارچىلىقىم بارلىقىنى ئاڭلىغان تەڭرىقۇت، مېنى سىلگە مەسلىھەت بېرىشكە ئەۋەتتى. تەڭرىقۇت سىلنى ئىخلاس بىلەن كۈتۈۋاتىدۇ. خەن سۇلالىسىگە ئاخىر

گېتەلمىگەندىن كېيىن بۇ ئىنىس - جىن يوق ئايدالادا بىكار
جاپا چېكىشنىڭ نېمە ھاجىتى؟ ئۇنىڭ ئۈستىگە، بۇ ساداقەت
لىرىنى باشقىلارغا قانداقمۇ بىلدۈرەلەيلا؟ ئىلگىرى مىراقۇل
بېگى بولغان ئاكىلىرى سۇجىيا، خاننىڭ خىزمىتىدە يۇياڭ
ئوردىسى (64) غا بارغان، خاننىڭ ھارۋىسىنى يۆلەپ بەلەم
پەيدىن چۈشۈۋاتقىنىدا، ھارۋىنىڭ شوتىسى تۈۋرۈككە تېگىپ
كېتىپ سۇنۇپ كەتكەچكە، خانغا ھۈرمەتسىزلىك قىلدى دەپ
ھۆكۈم چىقىرىلدى. شۇڭا ئاكىلىرى ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالدى. خان
2000000 يارماقلا ئىنئام قىلىپ ئۇنى دەپنە قىلدۇردى.
ئىنىلىرى سۇشەن خان خىزمىتىدە خېدۇڭ ۋىلايىتىگە بارغانى
دى. يەر مۇئەككىلىگە نەزىر - چىراق ئۆتكۈزۈلگەندە، ئاتلىق
ھەرەم ئاغىسى (65) بىلەن مىراقۇل (66) ئوتتۇرىسىدا كېسە
تالىشىش ۋە قەسى يۈز بېرىپ، ئاتلىق ھەرەم ئاغىسى مىراقۇل
نى سۇغا ئىتتىرىۋېتىدۇ. ئۇ تۇنجۇقۇپ ئۆلگەچكە، قېچىپ كەت
كەن ئاتلىق ھەرەم ئاغىسىنى قوغلاپ تۇتۇش توغرىسىدا خان
سۇشەنگە يارلىق چۈشۈرىدۇ. ئۇنى تۇتالمىغان سۇشەن خاننىڭ
جازالمىدىن قورقۇپ زەھەر ئىچىپ ئۆلۈۋالدى. مەن بۇ ياققا
كېلىدىغان چاغدا ئانىلىرى بەختكە قارشى ۋاپات بولۇۋىدى،
ياڭلىك قەبرىستانغا دەپنە قىلىپ قويدۇم. رەھىملىرى ياش
بولغانلىقتىن، ئاڭلىشىمچە ياتلىق بولۇپ كېتىپتۇ. ھازىر پە-
قەت ئىككى سىڭىللىرى، ئىككى قىزلىرى ۋە بىر ئوغۇللىرىلا
قاپتۇ. ئۇنىڭدىن بۇيان ئون نەچچە يىل ئۆتتى، ئۇلارنىڭ
بار - يوقلۇقىنى ئېنىقلاشمۇ تەس. ئادەمنىڭ ئۆمرى خۇددى
ئەتمەنكى شەبنەمدەك قىسقا، ئۆزلىرىنى ئۆزلىرى ئۇزۇنغىچە
مۇنداق قىيىنلىقنىڭ نېمە ھاجىتى! دەسلەپ تەسلىم بولغان
چاغدا، مېنىڭ ئىچىم تىت - تىت بولۇپ گاڭگىراپ ساراڭ-
دەكلا بولۇپ قالغان، خەن سۇلالىسىگە ئاسىيلىق قىلغانلىقىم
ئۈچۈن ئۆز - ئۆزۈمدىن قاتتىق نەپرەتلەنگەندىم. ئۇنىڭ

ئۈستىگە قېرى ئانام ھەرەم ئاغىسى (67) غا ئېلىنغاندا، ھە-
 قىقە تەن بەك ئېچىندىم. سىلىنىڭ تەسلىم بولماسلىق روھىي
 كەيپىياتلىرى مېنىڭ شۇ چاغدىكى كەيپىياتىمنى بېسىپ چۈ-
 شەلمەيدىغاندۇ؟ ئۇنىڭ ئۈستىگە خان ئالىيلىرى ياشاندى.
 قانۇن - پەرمانلىرى ئۆزگىرىپ تۇرىدۇ. نەچچە ئونلىغان
 ۋەزىرلەر ئائىلىلىرى بىلەن گۇناھسىز ئۆلتۈرۈلدى. تەقدىر
 مېنىڭ قانداق بولىدىغانلىقىنى ئالدىن مۆلچەرلىگىلى بول-
 مايدۇ. ئەھۋال شۇنداق ئىكەن، سىلى زادى كىم ئۈچۈن بۇ
 چىۋالا سادىق بولۇۋاتىدىلا؟ مېنىڭ كېيىمگە كىرىسە، ئار-
 تۇقىچە تارتىشىمىزلا» دەيدۇ. سۇۋۇ: «بىز ئاتا - بالا، ئاكا -
 ئۇكىلار گەرچە ھېچقانداق خىزمەت كۆرسەتمىگەن بولساقمۇ،
 خان ئالىيلىرىنىڭ تەرىپىمىسى ۋە ئۆستۈرۈشى ئارقىسىدا سەر-
 كەردىلىك ئورنىغا، چوڭ تۆرىلىك ئۇنۋانىغا ئېرىشتۇق. بىز
 ئاكا - ئۇكا ھەممىمىز خاننىڭ يېقىن ۋەزىرلىرىدىن بولۇپ
 قالدۇق. خاننىڭ بۇ ياخشىلىقلىرى ئۈچۈن بىزنىڭ جېنىمىز
 پىدا، ئەگەر خاننىڭ ئىلتىپاتىنى قايتۇرۇش ئۈچۈن بۈگۈن
 چېپىلساممۇ قىزىق ياغقا تاشلانساممۇ رازىمەن. يېقىرنىڭ
 خان ئالىيلىرىنىڭ خىزمىتىدە بولۇشۇم بالا ئاتىنىڭ خىزمىتىدە
 بولغاندەكلا بىر ئىش. ئاتىسى ئۈچۈن ئۆلگەن بالىدا قىلچە
 ئارمان يوق. بۇ گەپنى ئەمدى تەكرارلاۋەرمەسلىك» دېدى.
 لى لىڭ سۇۋۇ بىلەن بىر قانچە كۈن مەي ئىچىشىپ، يەنە:
 «سىلى كېيىمنى ئاڭلىمىزلا» دېۋىدى، سۇۋۇ: «مەن ئۆزۈمنى
 ئاللىقاچان ئۆلگەن دەپ ھېسابلايمەن! سىلى مېنى چوقۇم
 تەسلىم قىلدۇرماقچى بولسىلا، بۇ زىياپەتنى ئاياغلاشتۇرۇپ،
 ئالدىلىرىدا ئۆلۈشۈمگە رۇخسەت قىلغايلا» دېدى. لى لىڭ
 ئۇنىڭ خەن سۇلالىسىگە مۇنداق سەمىمىي - سادىقلىقىنى كۆ-
 رۇپ، ئىنتايىن خىجالەتچىلىك ھېس قىلىدۇ ۋە ئېغىر نەپەس
 ئېلىپ: «سىلى ھەقىقەتەن سەمىمىي - سادىق ۋە ۋاپادار

ئەزىمەت ئىكەنلا! ۋەلىيۇي بىلەن ئىككىمىزنىڭ جىنسايمىش
ئىنتايىن ئېغىر كەن» دەپ ئۆكسۈپ يىغلىغانلىقى ئۈچۈن كۆز يېشى
ئېتەكلىرىنىمۇ ھۆل قىلىۋېتىدۇ.

سۇۋۇغا بەۋاسىتە سوۋغا تەقدىم قىلىشقا خىجىل
بولغان لى لىڭ رەپىقىسى ئارقىلىق ئۇنىڭغا نەچچە ئون تۈ-
ياق كالا، قوي تەقدىم قىلىدۇ. كېيىن بايقالغا يەنە كەلگەن
لى لىڭ سۇۋۇغا: «ھۇن چېگرا قاراۋۇللىرى ئەسىر ئالغان
يۈنجۇڭلۇقلارنىڭ ئېيتىشىچە يۈنجۇڭ ۋىلايىتى ۋالىسى، ئەمەل
دار ۋ، خەلقلەرنىڭ ھەممىسى قارىلىق كىيىۋاپتۇمىش، ئېيتىش
لارغا قارىغاندا خان ئاغرىپ ئۆلگەن بولسا كېرەك» دېگەن خەۋەرنى
يەتكۈزىدۇ. بۇنى ئاڭلىغان سۇۋۇ جەنۇبقا قاراپ ھۆڭرەڭ يىغ
لايدۇ ۋە قان قۇسىدۇ. شۇنىڭدىن باشلاپ ئۇ ھەر كۈنى توختىم
ماي يىغلايدۇ.

بىرنەچچە ئايدىن كېيىن خەن جاۋدى تەختكە ئولتۇرىدۇ.
يەنە بىرنەچچە يىل ئۆتكەندىن كېيىن ھۇنلار بىلەن خەن
سۇلالىسىنىڭ مۇناسىۋىتى ياخشىلىنىدۇ. خەن سۇلالىسى ئەلچى
ئەۋەتىپ قويغاندى (68) تەڭرىقۇتتىن سۇۋۇ قاتارلىقلارنى
قايتۇرۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلىدۇ. ھۇنلار سۇۋۇ ئۆلۈپ كەتتى
دەپ يالغان ئېيتىدۇ. كېيىن خەن سۇلالىسى ھۇنلارغا يەنە
ئەلچى ئەۋەتىدۇ. چاڭ خۇي ئۆزىنى كۆزەتكۈچىلەردىن خەن
سۇلالىسى ئەلچىسىگە ئاپىرىپ كۆرۈشتۈرۈشنى تەلەپ قىلىد
دۇ. كۆزەتكۈچى قوشۇلغاندىن كېيىن كەچتە خەن سۇلالىسى
ئەلچىسى بىلەن كۆرۈشۈپ، پۈتكۈل ئەھۋالنى تولۇق ئېيتىدۇ
ۋە ئەلچىگە سىز قويغاندى تەڭرىقۇتقا، شائىلىن (69) شىكار-
گاھىغا ئوۋغا چىققان خان جاۋدى چوڭ بىر ياۋا غاز ئېتىپ
تۇ، غازنىڭ پۇتىغا خەت يېزىلغان بىر پارچە شايى باغلاپ
خان بولۇپ، خەتتە سۇۋۇ قاتارلىقلار مەلۇم بىر كۆلدە دېيىل
گەنىكەن، دەڭ دەيدۇ. بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ ناھايىتى خۇ-

شال بولغان ئەلچى چاڭ خۇيىنىڭ دېگىنى بويىچە: سىلى خەن خانىنى ئالدىماسلىقلىرى كېرەك ئىدى دەپ، قوياندى نەگىز قۇتنى ئەيىبلەيدۇ. ئەتراپىدىكى يېقىن ۋەزىرلىرىگە قاراپ ھەيران بولغان قوياندى تەڭرىقۇت خەن سۇلالىسى ئەلچىلىرىدىن ئەپۇ سوراپ: «سۇۋۇ قاتارلىقلار راست بار» دەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن لى لىڭ زىياپەت بېرىپ سۇۋۇنى تەبرىكلەيدۇ ۋە: «ئەمدى خەن ئېلىگە قايتىدىغان بولىدىلا، ھۇن ئېلىدە ياخشى ناملىرى تارقالدى، خەن سۇلالىسىدە تۆھپىلىرى نامايات بولغۇسى. قەدىمكى كىتابلاردا يېزىلغان سادىق ۋە ۋاپادار ۋەزىر - ئەزىمەتلەر، ماھىر سەنئەتكارلار سىزىغان ئاتاقلىق ئادەملەر قانداقمۇ سىلىدىن ئېشىپ كېتەلسۇن! مەن لى لىڭ ئىقتىدارىمىز قورقۇنچاق بولساممۇ، ئەگەر خەن سۇلالىسى جىنايىتىمىنى ۋاقتىنچە كەچۈرۈم قىلىپ، قېرى ئانامنى ساقلاپ قېلىشقا كاپالەت قىلغان بولسا، مېنىڭ ئۇزۇندىن بۇيان ئار-نومۇس ئاستىدا تىكلەنگەن ئىرادەمنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشقا يول قويۇلسا، ئۇ چاغدا مەنمۇ ساۋمو (70) نىڭ كې (71) دېگەن يەردە چى خۇەنگۇڭ (72) نى بۇلاپ ئېلىپ كەتكەندەك ئىش قىلغان بولاتتىم. بۇ مېنىڭ كېچە - كۈندۈز ئويلاپ كەلگەن ئارزۇيۇم ئىدى. ئەمما خەن سۇلالىسى پۈتكۈل ئائىلە - جەمەتىمنى قىرىپ تاشلىدى. خەلقى ئالەم ئالدىدا ۋەجدانىمىز دەپ ئاتىلىپ، تۈكۈرۈپ تاشلاندىم. بولىدىغىنى بولدى. ئەھۋال شۇنداق ئىكەن، ئەمدىلىكتە مېنىڭ تارتىشىدىغان نېمەم قالدى؟ ۋادەرىخا! مېنىڭ بۇنى سۆزلەپ ئولتۇرۇشۇمنىڭ سەۋەبى پەقەت سىلىگە ئۆزۈمنىڭ كەيپىياتىمنى بىلدۈرۈشتىنلا ئىبارەت، خالاس. مەن يات يۇرت - ئۆزگە ئەلدىكى ئادەم. بۇ قېتىم سىلى بىلەن مەڭگۈ جۇدالىشىشىم مۇمكىن» دەپ سۆزىنى تۈگەتكەن لى لىڭ ئورنىدىن تۇرىدۇ ۋە ئۇسسۇل ئويناپ مۇنۇ ناخشىنى ئېيتىدۇ:

«مىڭلارچە يول - مۇساپە، چۆل - باياۋان، قۇملار كەزدىم،

خاننى دەپ ئەسكەر باشلاپ، ھۇنغا قارشى جەڭ قىلدىم، قىلىچ - ئوقلار قالمىدى، توسۇلۇپ مەن قورشاشۇدا قالدىم،

بەك قىرىلىپ ئەسكەرلىرىم، بۇزۇلدى نام - شۆھرىتىم، ئۆلگەن ئانام سۈتىگە، جاۋاب بېرىش ئىدى بۇرچۇم. نەگە بېرىپ جاۋاب بېرەي، ئەمدى مەن بىلمەي قالدىم!»

ناخشىسىنى تۈگىتىپ، كۆزلىرىدىن تارام - تارام ياش ئاققان لى لىڭ، سۇۋۇ بىلەن خوشلىشىدۇ. قۇياندى تەڭرىقۇت سۇۋۇ بىلەن بىللە كەلگەن ئەمەلدارلارنى يىغىدۇرىدۇ. بۇرۇن تەسلىم بولغان ۋە ئۆلگەنلەرنى ھېسابقا ئالمىغاندا، سۇۋۇ بىلەن خەن ئېلىگە قايتىدىغانلار جەمئىي توققۇزلا كىشى ئىكەن.

سۇۋۇ م.ب. 81 - يىلى (خەن جاۋدى شىمىيۈەننىڭ ئالتىنچى يىلى) ئەتىيازدا پايتەختكە قايتىپ كەلدى. خەن جاۋدى سۇۋۇغا بىر كالا، بىر توڭگۇز، بىر قوي نەزىرلىك ئېلىپ خەن ۋۇدىنىڭ قەبرىسىنى ۋە خانلىق بۇتخانىسىنى زىيارەت قىلىش ھەققىدە بۇيرۇق بېرىدۇ. ھەم قارام ئەللىەر بېگى قىلىپ تەيىنلەيدۇ. يىللىق مائاشىنى ئوتتۇرىچە 2000 تاغار قىلىپ بېكىتىدۇ. 2000000 يارماق، 200 مو يەر، بىر قورۇ جاي ئىنتام قىلىدۇ. چاڭ خۇي، شۇشېڭ (73)، جاۋ جۇڭگېن (74) لارنى نۆكەر بەگ قىلىپ تەيىنلەيدۇ. ھەر بىرىگە 200 توپتىن يىپەك رەخت ئىنتام قىلىدۇ. قالغان ئالتە كىشى قېرىپ قالغانلىقى ئۈچۈن دەم ئېلىشقا ئائىلىسىگە قايتۇرۇلىدۇ. ئۇلارنىڭ ھەر بىرىگە 100000 يارماق پۇل ئىنتام قىلىدۇ ھەمدە ئۆمۈرۋاپەت ھاشار ۋە ئالۋان - ياساق تىن ئازاد قىلىنىدۇ. چاڭ خۇي كېيىن ئوڭ قانات سانغۇن

بولۇپ، چوڭ ئۆرە مەرتىۋىسىگە ئېرىشىدۇ. ئۇنىڭ خاس ئەزە كىرىسى بار. ھۇنلار ئېلىدە 19 يىل تۇتقۇن بولغان سۇۋۇ قىران ۋاقتىدا ئەلچى بولۇپ بېرىپ، چاچلىرى ئاقارغاندا قايتىپ كېلىدۇ.

سۇۋۇ قايتىپ كېلىپ ئىككىنچى يىلى شاڭگۈەن جېيى بىلەن ئوغلى شاڭگۈەن ئەن، ساڭ خۇڭياڭ، يەن بېگى لىيۇدەن (75) ۋە خەن جاۋدىنىڭ چوڭ ئاچىسى (76) ئىسيان كۆتۈر-گەنىدى. سۇۋۇنىڭ ئوغلى سۇيۈەن شاڭگۈەن ئەنگە چېتىش-لىق بولغانلىقى ئۈچۈن ئۆلۈمگە مەھكۇم قىلىنىدۇ.

بۇرۇن شاڭگۈەن جېيى، شاڭگۈەن ئەن ئاتا-بالا ئىككىسى بىلەن ئۇلۇغ سانغۇن خوگۇاڭ ئارىسىدا ھوقۇق تالىشىش ماجىراسى يۈز بەرگەندە، بۇلار بىرقانچە قېتىم خوگۇاڭنىڭ خاتالىقلىرىنى يېزىپ، يەن بېگى لىيۇ دەنگە سۇنىدۇ ۋە ئۇنى خانغا مەلۇم قىلىشقا ئۈندەيدۇ ھەمدە سۇۋۇ ئەلچى بولۇپ ھۇنلار ئېلىدە 20 نەچچە يىل تۇتقۇن بولۇپ يۈرۈپ تەسلىم بولماي قايتىپ كەلسە، ئاران قارام ئەللەر بېگى دېگەن مەنسەپ بېرىلدى. ئۇلۇغ سانغۇن دورغايسى يياڭ چاڭ (77) ھېچقانداق خىزمەت كۆرسەتمىسىمۇ، ئەكسىچە ساڭبېگى بولۇپ كۆتۈرۈلدى. خوگۇاڭ ھاكىمىۋەتلەقلىق قىلىپ، قىلىنغان ئەسكىرلىكلىرى قالمىدى دەيدۇ. كېيىن يەن بېگى لىيۇدەن قاتارلىقلارنىڭ ئىسيانى مەغلۇپ بولۇپ ئۆلۈۋالىدۇ. ئوردا ئۇلارنىڭ شېرىكلىرىنى تەلتۆكۈس تەكشۈرۈپ بىر تەرەپ قىلىدۇ. سۇۋۇنىڭ ئادەتتە شاڭگۈەن جېيى ۋە ساڭ خۇڭياڭلار بىلەن ئاغىندىدا چىلىقى بار ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە يەن بېگى لىيۇدەن بىرقانچە قېتىم خانغا مەكتۇپ سۇنۇپ سۇۋۇنىڭ ئورنى بەك تۆۋەن بولۇپ قالدى دەپ دەۋا قىلىدۇ، ئوغلى سۇيۈەن ئىسىيانغا چېتىشلىق بولغىنى ئۈچۈن، ئوردا ئەھكام ۋەزىرى يۇ-قىرىقى سەۋەبلەرگە ئاساسەن سۇۋۇنى قولغا ئېلىپ جازالاش

توغرىسىدا مەلۇمات سۇندۇ، ئۇلۇغ سانغۇن خوكۇئاڭ بۇ مەلۇماتنى بېسىپ قويۇپ، پەقەت سۇۋۇنىڭ مەنسىمىنىلا ئېلىپ تاشلايدۇ.

بىرنەچچە يىلدىن كېيىن خەن جاۋدى ئاغرىپ ئۆلدى. سۇۋۇ سابىق 2000 تاغار مائاشلىق ئەمەلدار سالاھىيىتى بىلەن خەن شۈەندىنى تەختكە چىقىرىش ئىشىغا قاتناشقانلىقى تۈپەيلى، خان ئۇنىڭغا ئۆلكە بېگى ئۇنىۋانى بېرىپ، 300 ئۆيلۈك يەر سۇيۇرغال قىلدى. ئۇزۇن ۋاقىتلار ئۆتكەندىن كېيىن مۇھاپىزەتچى سانغۇن جاڭ ئەنشى خەن شۈەندىگە سۇ-ۋۇنى قاندىدە - تۈزۈملەرگە پىششىق، ئەلچى بولۇپ چىققىنىدا دۆلەتنىڭ ئار - نومۇسىنى ساقلىغان، خەن جاۋدى ئۆزىنىڭ ۋەسىيىتىدە سۇۋۇنىڭ بۇ ئىككى ئارتۇقچىلىقىنى ئوچۇق تىلغا ئالغان دەپ تونۇشتۇرىدۇ. خەن شۈەندى سۇۋۇنى دەرھال قوبۇل قىلىپ، ئۇنىڭغا ھەرەم ئاغىسى مەھكىمىسى (78) دەپەر - مان كۈتۈپ تۇرۇش ھەققىدە يارلىق چۈشۈرىدۇ. كېيىن بىرقانچە قېتىم قوبۇلغا مۇيەسسەر بولغان سۇۋۇ ۋاسساللار ئوڭ قول دىۋان بېگى (79) لىككە تەيىنلىنىدۇ. خەن شۈەندى سۇۋۇنى پازىل پېشقەدەم ۋەزىر دەپ قارىغاچقا، ئۇنى ھەر ئاينىڭ بېشى ۋە ئۈچۈن بەشى ئىككى كۈن ئوردىنى زىيارەت قىلىپ تۇرۇشقا بۇيرۇيدۇ ھەمدە ئاقساقال دەپ نام بېرىپ ئىنتايىن ئىززەت - ھۆرمەت بىلدۈرىدۇ.

سۇۋۇ ئۆزىگە ئىنتىم قىلىنغان نەرسىلەرنى پۈتۈنلەي بىر چەمەت قېرىنداشلىرى ۋە ئەل ئاغىنىلىرىگە بۆلۈپ بەرگەچكە، ئۆيىدە ئارتۇقچە مال - دۇنياسى يوق ئىدى. خاننىڭ كېيىن ئاتىسى، پىڭتېن (80) بېگى شۇ گۇاڭخەن (81) خەن شۈەندىنىڭ تاغىلىرى پىڭچاڭ (82) بېگى ۋاڭ ۋۇگۇ (83)، لېچاڭ (84) بېگى ۋاڭ ۋۇ (85)، ھارۋا - ئاتلىقلار سانغۇنى خەن زېڭ، باش ۋەزىر ۋېي شياڭ (86)، باش تەپ

تىش بەگ بىلىق جى (87) لار سۇۋۇنى ھۈرمەتلەيتتى. سۇۋۇ بۇ ۋاقتىدا ياشىنىپ قالغانىدى. ئوغلى سۇيۈەن ئىلگىرى يەن بېگى ليۇدەن قاتارلىقلارنىڭ ئىسيانىغا چېتىلىپ قېلىپ ئۆل تۈرۈلگەنلىكى ئۈچۈن، خەن شۈەندى ياشانغان سۇۋۇنىڭ يال ھۈز قالغانلىقىغا ئېچىنىپ، ئەتراپىدىكى ئەمەلدارلاردىن: «سۇۋۇ ھۈن ئېلىدە ئۇزۇن تۇرۇپتۇ، ئەجەبا ئۇنىڭ بالىسى يوقمىكەن؟» دەپ سورايدۇ. سۇۋۇ پىڭئېن بېگى شۇگۇاڭخەن ئارقىلىق خانغا: «ھۇنلار ئېلىدىن قايتىدىغان چاغدا ھۇن ئايالىدىن بىر ئوغۇل تۇغۇلغان، ئىسمى سۇتۇڭگو ئىدى. خەن ۋەرلىشىپ تۇردۇم. ئەلچىلەردىن تاۋار - دۇردۇن ئەۋەتىپ بالىنى ياندۇرۇپ كېلىشنى ئۈمىد قىلىمەن» دەپ مەلۇم قىلىدۇ. خان سۇۋۇنىڭ ئىلتىماسىغا قوشۇلىدۇ. كېيىن سۇتۇڭگو ئەلچىلەر بىلەن چاڭئەنگە قايتىپ كېلىدۇ. خان ئۇنى نۆكەر بەگ قىلىدۇ ھەمدە سۇۋۇ ئىنىسىنىڭ ئوغلىنى ئوڭ قول لاۋا- زىم قىلىپ تەيىنلەيدۇ. 80 نەچچە يىل ياشىغان سۇۋۇ م.ب. 60 - يىلى (خەن شۈەندى شېنجۇنىڭ ئىككىنچى يىلى) كېسەل بولۇپ ئۆلىدۇ.

م.ب. 51 - يىلى (خەن شۈەندى گەنلۇنىڭ ئۈچىنچى يىلى) ھۇن تەڭرىقۇتى قوغشار خەن ئوردىسىنى زىيارەت قىلىدۇ، خان ئۆزىگە ياردەملەشكەن ۋەزىرلەرنىڭ پەزىلىتىنى ئەسلىپ، چىلىن راۋىقى (88) غا ئۇلارنىڭ رەسىمىنى سىزدۈرۈپ، ئەمەل، مەرتىۋە ۋە ئىسىملىرىنى يازغۇزىدۇ. پەقەت خۇگۇاڭنىڭلا ئىسمى ئاتالماي، باش ئەمىر لەشكەر ئۇلۇغ سانغۇن بولۇ (89) بېگى خو دەپلا قويۇلغان، ئۇنىڭدىن قالسا مۇھاپىزەتچى سانغۇن فۇپىڭ (90) بېگى جاڭ ئەنشى يېزىلغان، قالغانلىرى تەرتىپ بويىچە: ھارۋا - ئاتلىقلار سانغۇنى لۇڭئې بېگى خەن زىڭ؛ ھىماتچى سانغۇن، يىڭپىڭ (91) بېگى جاۋ چۇڭگو؛ باش ۋەزىر، گاۋپىڭ (92) بېگى ۋېي

شياڭ؛ باش ۋەزىر، بويىڭ (93) بېگى بىڭ جى؛ باش تەپ تەشەبەگ، جىيەنپىڭ بېگى دۇيەننىيەن (94)؛ ئوردا ئىشلىرى بېگى، ياڭچىڭ بېگى ليۇدىي (95)؛ ئىچكى ئىشلار ۋەزىرى (96) لياڭ چىيۇ خى (97)؛ ۋەلىئەھد خەاپەتەبېگى (98) شياۋۋاڭجى (99)؛ قارام ئەللەر بېگى سۇۋۇلار بار ئىدى. بۇلارنىڭ ھەممىسى خىزمەت كۆرسەتكەن. ئۆز دەۋرىنىڭ مەشھۇر ئادەملىرى ئىدى. شۇڭا ئۇلار تەقدىرلەندى. خانغا يار-دەملىشىپ ئەلنى گۈللەندۈرگەن بۇتۆھپىكار ۋەزىرلەرنى جۇشۇن ۋاڭغا ياردەملىشىپ ئەلنى گۈللەندۈرگەن فاڭ شۇ (100)، جاۋخۇ (101)، جۇڭ شەنپۇ (102) قاتارلىق مەشھۇر ۋەزىر-لەر قاتارىغا كىرگۈزۈش مۇمكىن ئىدى. بۇ 11 كىشىنىڭ تەزكىرىسى يېزىلغان. باش ۋەزىر خۇاڭ با (103)؛ ئوردا ئەھكام ۋەزىرى (104) يۇدىڭگو (105)، ئەمر ھەدەس (106) جۇيى (107)؛ پىياتەخت بېگى (108) چاڭ چاڭ (109)؛ يوۋ فۇفېڭ (110)، يىن ۋېڭگۇي (111) ۋە كۇڭزىچى ئۆلىما شيا خوشېڭ (112) لار ئۆمۈر بويى خاتالىق ئۆتكۈزۈلمىگەن، ئۇلار خەن شۇەندى زامانىدا ناھايىتى داڭلىق كىشىلەر بولسىمۇ، ئەمما ئاتاقلىق ۋەزىرلەرنىڭ رەسىملىرى قاتارىغا كىر-گۈزۈلمىدى. بۇنىڭدىن كۆرگىلى بولىدۇكى، بۇ قېتىمقى تاللاش ئۆلچىمى ئىنتايىن يۇقىرى بولغانىدى.

مۇئەرىختىن: سانغۇن لى گۇاڭ ئاددىي - ساددا، ئېھ-تىياتجان ئادەم بولۇپ، خۇددى سەھرالقلارغا ئوخشىسىمۇ، گەپدان ئادەملەردىن بولمىسىمۇ، لېكىن ئۇ ئۆلگەن كۈنى پۈتكۈل ئەلدىكى ئۇنى تونۇيدىغان ۋە تونۇمايدىغان ئادەملەرنىڭ ھەممىسى قايغۇرۇپ يىغلاشقانىدى. چۈنكى، ئۇنىڭ سەمىيى - سادىقلىقى تۆرە ئۆلىمالارنىڭ ئىشەنچىسى ۋە ھۆرمىتىگە ئېرىشكەنىدى. كونىلاردا: «شاپتۇل - ئالۇچا گەرچە شې-

رىن سۇخەن بولمىسىمۇ، لېكىن ھەممە ئادەم ئۇنىڭ ئالدىغا كېلىدۇ» دېگەن تەمسىل بار. بۇ سۆزنىڭ ئۆزى ئاددىي بولسىمۇ، مەنىسى چوڭقۇر. ئەمما ئۈچ ئەۋلاد سەركەردە بولغان كىشىنى تەرىققەتچىلەر يامان كۆرىدۇ. لى گۇاڭدىن لى سىڭخا قەدەر توپتوغرا ئۈچ ئەۋلاد ئىدى. ئۇلارنىڭ ئۇرۇق - جەمەتلىرى ھالاك بولدى. بۇ نېمىدېگەن ئېچىنىشلىق ئىش - ھە! كۇڭزى: «ئەخلاق پەزىلەتلىك زاتلار جان پىدالىق بىلەن رەھىمدىللىكنى ئەمەلگە ئاشۇرىدۇكى، ھەرگىز ئۆزىنىڭ ھاياتى ئۈچۈن رەھىمدىللىككە زىيان يەتكۈزمەيدۇ» دېگەن. ئۇ يەنە: «ئەلچى بولۇپ باشقا دۆلەتلەرگە بېرىپ خاننىڭ تاپشۇرۇقىنى ئورۇنداپ كېتەلىگەندىلا، ئاندىن ئىرادىلىك زاتلاردىن بولغىلى بولىدۇ» دېگەن. سۇۋۇ مانا شۇنداق گۈزەل ئەخلاققا ئىگە كىشىلەردىن ئىدى.

(«خەننامە»، 8 - توم، 2439 - 2469 - بەتلەر).

(1) چېڭجى (成纪) قەدىمكى ناھىيە. خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى ۋاقىتلىرىدا لۇڭشى ۋىلايىتىگە قارايتتى. م.ب. 114 - يىلى (خەن ۋۇدى يۈەندىگىنىڭ ئۈچىنچى يىلى) تىەنشۇي ۋىلايىتى تەسىس قىلىنغاندىن كېيىن، بۇ ۋىلايەتكە قارايدىغان بولدى. ئورنى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى چىڭدەن ناھىيىسىنىڭ شىمالىدىن 30 چاقىرىم كېلىدىغان يەردە.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن»، 2 - توم، 1186 - بەت).

(2) يەن بەگلىكىنىڭ ۋەلىئەھدى دەن (燕太子丹) م.ب.؟ (226) يىغىلىق دەۋرىنىڭ ئاخىرىدىكى يەن بەگلىكىنىڭ بېگى شى (喜) نىڭ ئوغلى، ئىسمى دەن. چىن بەگلىكىدە تۇرغاق بولۇپ، كېيىن قېچىپ كەلگەن. بۇ چىن بەگلىكى كۈچىيىپ، يەن بەگلىكىگە تەھدىت سېلىۋاتقان ۋاقىت ئىدى. م.ب. 227 - يىلى (يەن بېگى شى سەلتەنىتىنىڭ 28 - يىلى) ۋەلىئەھدى دەن چىن بەگلىكى بېگىنى ئۆلتۈرۈشكە پىدائىي جىن كېنى ئەۋەتكەن بولسىمۇ،

مەقسىتى ئەمەلگە ئاشماي قالدى. چىن بەگلىكى يەن بەگلىكىگە
ھۇجۇم قىلغاچقا، يەن بېگى شى ۋەلىئەھد دەلىنى ئۆلتۈرۈپ،
بېشىنى چىن بەگلىكىگە تەقدىم قىلىدۇ. بۇ ۋەقەدىن بەش يىل
كېيىن چىن بەگلىكى يەنە يەن بەگلىكىگە يۈرۈش قىلىپ مۇنقەرز
قىلىدۇ ۋە يەن بېگى شىنى ئەسىر ئالىدۇ.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن»، 3 - توم، 1955 - بەت).

(3) شياۋ گۇەن (萧关) قەدىمكى ئۆتكەل. ئورنى ھازىرقى
نىڭشيا دىكى گۇيۈەن ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا. گۈەنجۇڭدىن
قورۇلنىڭ شىمالىغا بارىدىغان مۇھىم قاتناش تۈگۈنى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 593 - بەت).

(4) مۆمىن خەلق پەرزەنتى (良家子) پاك ئائىلىدىن
كېلىپ چىققان ئادەم «مۆمىن خەلق پەرزەنتى» دېيىلەتتى. خەن
سۇلالىسى دەۋرىدە ھەربىيگە ئىككى خىل ئادەم — بىر خىلى
مۆمىن خەلقنىڭ پەرزەنتلىرى، يەنە بىر خىلى جىنايەتچىلەر
ئېلىناتتى.

(ئىككى خەن ئەدەبىياتى تارىخىدىن پايدىلىنىش ماتېرىيال

لىرى»، 353 - بەت).

(5) ئالپ چەۋەنداز تۇتۇقىگە (骁骑都尉) ھەربىي

ئەمەل. باتۇر چەۋەندازلارغا باشلىق بولغۇچى قوماندان. خەن
ۋۇدى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن»، 4 - توم، 3466 - بەت).

(6) چاڭيى (昌邑) قەدىمكى ناھىيە، چىن سۇلالىسى

تەسىس قىلغان. خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپىدە لياڭ بەگلىكىگە
قارايتتى. بۇ يەر ئىلگىرى — ئاخىر بولۇپ خەن سۇلالىسىگە قارام
بولغان شيەنياڭ، چاڭيى بەگلىكلىرى، چاڭيى ۋىلايىتى ۋە يەن
جۇنىڭ مەركەز شەھىرى بولغانىدى. قەدىمكى شەھىرى ھازىرقى
شەندۇڭ ئۆلكىسى جىنشياڭ ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدىن 40
چاقىرىم كېلىدۇ.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن»، 2 - توم، 1406 - بەت).

(7) لياك شياۋۋاڭ (梁孝王) خەن ۋېدىنىڭ ئىككىنچى ئوغلى. ليۇ ۋۇمو دەپمىلىدۇ. دەي، خۇەيياڭ ۋە لياك بېگى بولغان. («جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى قامۇسى»، 1450 - بەت).
(8) مۇكاپاتلانماي قېلىش (赏不行) لياك بەگلىكىنىڭ مۇھىم شەھىرى چاڭيى جېڭدە لى گۇاڭ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، لياك بېگى شياۋۋاڭ ئۇنىڭغا سانغۇنلۇق مۇھىرى بەرگەنىدى. لى گۇاڭ بۇنى قوبۇل قىلىدۇ. ئەمما بۇ ئوردىنىڭ قانۇن - قائىدىسىگە خىلاپ بولغاچقا، ئوردا لى گۇاڭنى خاتالىق ئۆتكۈزدى دەپ مۇكاپاتلىمايدۇ.

(مۇھەررىردىن).

(9) گۇڭسۇن كۇن (خۇن) يېي [公孙昆(浑)邪] يىچۇدىن، خەن جىڭدى دەۋرىدە لۇڭشى ۋالىيسى ئىدى. ۋۇ، چۇ قاتارلىق يەتتە بەگلىك ئىسيانىنى باستۇرۇشتا خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن پىڭچۇ بېگى بولدى. 15 جىلدىق ئەسىرى بار ئىدى.

(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى قامۇسى»، 36 - بەت).

(10) ۋېيياڭ ئوردىسى (未央宫) غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئوردا. خەن باش خانى ليۇ باڭنىڭ يەتتىنچى يىلى باش ۋەزىر شياۋ خې رىياسەتچىلىكىدە نىپانغان. شەرقىي ۋە شىمالىي راۋاقللىرى، ئالدى ساراي، قورال ۋە ئاشلىق ئامبارلىرى بار بولۇپ، دائىرىسى 28 چاقىرىم كېلىدۇ. ئورنى ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسى شىئەن شەھىرىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى قەدىمكى چاڭئەن شەھىرىنىڭ غەربىي جەنۇب بۇرجىكىدە.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن»، 2 - توم، 1499 - بەت).

(11) قارارگاھ (幕府) سانغۇن - سەركەردىلەرنىڭ دا-لىلاردا قۇرغان چېدىر - بارىگاھلىرى، يۈرۈشكە چىققان قوشۇنلار دالىدا چېدىر ئۆي ئىشلىتەتتى. سەركەردىلەرنىڭ چېدىر ئۆيلەردىكى مەھكىمىسى قارار گاھ بولاتتى.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن»، 2 - توم، 985 - بەت).

(12) يېڭىيىن (颍阴) قەدىمكى ناھىيە. خەن سۇلالىسى تەسىس قىلغان. يېڭىچۈەن ۋىلايىتىگە قارايتتى. ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسىدىكى شۇچاڭ ناھىيىسى شۇ.

(تۈزۈتىلگەن «سىيۈەن»، 2 - توم، 1789 - بەت).
(13) گۇەن چياڭ (灌疆) خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى سەركەردىلەردىن يېڭىيىن بېگى گۇەن يېڭىنىڭ نەۋرىسى. گۇەن يېڭىنىڭ ۋاپاتىدىن كېيىن ئوغلى گۇەن خې بەگلىكىگە ۋارىسلىق قىلدى. گۇەن خې ئۆلگەندىن كېيىن ئوغلى گۇەن چياڭ يېڭىيىن بەگلىكىگە ۋارىسلىق قىلدى.

(«خەننامە. قوشۇمچە ئىزاھلىرى»، 2 - توم، 761 - بەت).
(14) جۇڭنەن (终南山) تاغ. شەنشى ئۆلكىسى شىئەن شەھىرىنىڭ جەنۇبىدا. «نەنشەن» (南山) مۇ دېيىلىپ، تارىخىدە ئىندە چىنلىكنى بىلدۈرىدۇ. قەدىمكى ناملىرى تەيپىشەن، دىفېيشەن، جۇڭنەنشەن (中南山)، جۇڭنەنشەن چىنلىكنىڭ ئاساسىي چوققىلىرىدىن بىرى بولۇپ، شىئەن شەھىرىنىڭ سەيامگاھلىرىدىن بىرى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 1163 - بەت).
(15) بالماڭ (霸陵) قەبرىستان. خەن ۋېنىدىنىڭ قەبرىستانى. ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسى چاڭئەن ناھىيەسىنىڭ شەرقىدە.

(تۈزۈتىلگەن «سىيۈەن»، 4 - توم، 3342 - بەت).
(16) «سىماراڭجۇيىنىڭ ھەربىي ئىشلار تەدبىرى» (司马兵法) ئېلىمىزنىڭ قەدىمكى ھەربىي ئىشلار قوللانمىسى. بۇ كىتاب «سۇيىنامە» ۋە «تاڭنامە» لەردە خاتا ھالدا ئەمىنىيە دەۋرىنىڭ ئاخىرىدا ياشىغان چى بەگلىكى ھەربىي ئالىمى سىماراڭجۇي تەرىپىدىن يېزىلغان، دېيىلگەن. «تارىخىي خاتىرىلەر» دىكى مەلۇماتلارغا قارىغاندا، يېغىلىق دەۋرىدە چى ۋېيۋاڭنىڭ بۇيرۇقى بىلەن قەدىمكى ئەمىر لەشكەر ئۇرۇش قوللانمىلىرى تەرتىپكە سېلىنغاندا،

سىما راڭجۇيىنىڭ ئۇرۇش قوللانمىلىرىمۇ ئۇنىڭغا قوشۇمچە قىلىنغان. بۇ دەستۇر «سىما راڭجۇيىنىڭ ھەربىي ئىشلار تەدبىرى» دەپ ئاتالغان. «خەننامە. ئەدەبىيات - سەنئەت تەزكىرىسى» دە خاتىرىلىنىشىچە «سىما راڭجۇيىنىڭ ھەربىي ئىشلار تەدبىرى» جەمئىي 155 جىلد ئىكەن. ئەمما زامانىمىزغىچە ئۇنىڭ ئاران بەش جىلدلا يېتىپ كېلەلگەن.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 106 - بەت).

(17) بەيتەن (白檀) قەدىمكى ناھىيە، خەن سۇلالىسى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان. يۇياڭ ۋىلايىتىگە قارايتتى. ئورنى ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسى چېڭدې شەھىرىدىكى لۈەنخې دەرياسىنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىدا.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن»، 3 - توم، 2161 - بەت).

(18) شى جىيەن (石建) ۋەزىرلەردىن شى فېڭنىڭ ئوغلى. خەن ۋۇدىنىڭ جىيەنيۈەن يىللىرى (م.ب. 140 - 135 - يىللىرى) دا، خانىكە رۇنىڭ نەزەرى ئۇنىڭغا چۈشۈپ، ئۆكەر بەگ بولدى. ئۇزۇن ياشىغان كىشى ئىدى.

(چۇڭگو كىشى ئىسمىلىرى قامۇسى، 216 - بەت).

(19) بوۋاڭ (博望) قەدىمكى ناھىيە، خەن سۇلالىسى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان. ئورنى ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسى نەنياڭ شەھىرىنىڭ شەرقىي شىمالىدا. خەن ۋۇدى بوۋاڭ ناھىيەسىنى چاڭ چىيەنگە سۇيۇرغال قىلىپ بەرگەندى.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن»، 1 - توم، 429 - بەت).

(20) لى گەن (李敢) لى گۇاڭنىڭ ئۈچىنچى ئوغلى. چېرىكچى بولۇپ، باتۇر، جەسۇر ئىدى. جەڭدە نۇرغۇن ھۇنلارنى ئۆلتۈرۈپ، ھۇن سول قول بىلىكخاننىڭ بايراق ۋە ناغرىلىرىنى تارتىۋېلىپ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن ئۆلكە بېگى بولغان. ئاتىسىنىڭ ئۆلۈمىگە سەۋەبچى بولغان ئۇلۇغ سانغۇن ۋېي چىڭنى ئۇرۇپ قويغاچقا، ۋېي چىڭنىڭ جىيەنى خوجۇبىڭ شىكاردا لى

گەننى ئېتىپ ئۆلتۈرگەن.

(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى قامۇسى»، 425 - بەت).

(21) لېئىن (乐安) قەدىمكى ناھىيە. خەن سۇلالىسى

تەسىس قىلغان. ئورنى ھازىرقى شەندۇڭ ئۆلكىسى بوشىڭ ناھىيىسىنىڭ شىمالىدا.

(«جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر ناملىرى قامۇسى»،

1168 - بەت).

(22) گۇڭسۇن خۇڭ (公孙弘، م.ب. 200 — 121) زېچۇەن

(شەندۇڭ ئۆلكىسىدە) بەگلىكىدىن. گۇندىپا يىلقتىن كېلىپ چىققان

بولۇپ، «ئەمىنىيە» ناملىق تارىخ كىتابىنى ئوبدان ئۆگەنگەن.

خەن ۋۇدى دەۋرىدە بىلگە بولۇپ، ھۇنلارغا ئەلچىلىككە بارغان

لېكىن خاننىڭ دىتىغا ياقمىغانلىقتىن، ئەمىلى ئېلىپ تاشلانغان.

كېيىن يەنە بىلگە بولغان. خەن ۋۇدىنىڭ يۈەنشۇ سەلتەنەت

دەۋرىدە باش تەپتىشىبەگلىكتىن باش ۋەزىرلىككە ئۆستۈرۈلگەن

ۋە پىنجىن بېگى بولغان. گۇڭسۇن خۇڭ كۆرۈنۈشتە كەڭ قورساق،

كەپۈچان بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە تۇيدۇرماستىن ئۆچ ئالىدىغان

ئادەم ئىدى. «خەننامە. ئەدەبىيات - سەنئەت تەزكىرىسى» دە

ئېيتىلمىشچە، ئۇنىڭ ئون پارچە ئىلمىي ئەمگىكى بار بولسىمۇ،

ھازىرغىچە يېتىپ كېلەلمىگەن.

(تۈزۈلمىگەن «سىيۈەن»، 1 - توم، 314 - بەت).

(23) توققۇز ۋەزىر (九卿) قەدىمكى زاماندا مەركىزىي

ھۆكۈمەتتە يۇقىرى دەرىجىلىك توققۇز ئەمەل. جۇ سۇلالىسى

دەۋرىدە: ئۇستاز بەگ (少师)، ئاتالىق (少傅)، ئاغاللىق

(少保)، باش ۋەزىر (冢宰)، ئەمىر زېمىن (徒司)، قائىدە

يوسۇن بېگى (宗伯)، ئەمىر لەشكەر (司马)، ئەمىر زىندان

(司寇)، ئەمىر نىسار (司空) دىن ئىبارەت توققۇز ۋەزىر

بولاتتى. چىن سۇلالىسى دەۋرىدە: قەبرە مۇراسىمىبېگى (奉常)،

قوۋۇقچىباشى (郎中令)، ياساۋۇلبەگ (卫尉)، ئوردا مىرا-

قۇلى (太仆)، ئوردا ئەھكام ۋەزىرى (廷尉)، داستىخانچى (典客)، ئوردا ئىشلىرى بېگى (宗正)، ئاشلىق، خەزىنىچى ۋەزىر (治粟内史)، دەستارپېچ (少府) دىن ئىبارەت توققۇز ۋەزىر بار ئىدى. خەن سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە بەزى ۋەزىرلىكلەرنىڭ ناملىرىدا ئۆزگىرىش بولسىمۇ، داۋاملاشتۇرۇلۇۋەردى.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن»، 1 - توم، 107 - بەت).

(24) خەن يەن (韩嫣) خەن (韩) بېگى خەن شىنىنىڭ ئەۋلادىدىن. خەن ۋۇدى لياۋدۇڭ بېگى بولۇپ تۇرغىنىدا بىللە ئوقۇيتتى، كۆڭلى يېقىن ئىدى. خەن يەن ماھىر چەۋەنداز، كامانداز بولۇپ، سۆزمەن ئىدى. ئەسكەرلەرگە مەشقاۋۇللۇق قىلاتتى. يۇقىرى دەرىجىلىك تۆرىلەردىن بولۇپ، خان بىلەن ھەمىياتاق ئىدى. «تارىخىي خاتىرىلەر»، «خەننامە» لەردە خاس تەرجىمىھالى بار.

(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى قامۇسى»، 1705 - بەت).

(25) يانلىڭ (阳陵) قەدىمكى ناھىيە. ئونى ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسى گاۋلىڭ ناھىيەسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا، خەن چىڭدىنىڭ قەبرىستانلىقى مۇشۇ يەردە.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 410 - بەت).

(26) لى يۈ (李禹) لى گۇاڭنىڭ نەۋرىسى، لى گەننىڭ ئوغلى. باتۇر يىگىت بولۇپ، ۋەلىئەھدىنىڭ ئېتىبارغا ئىگە بولغانىدى. مال - دۇنياپەرەست كىشى ئىدى. لى لىڭنىڭ قېشىغا (ھۇن ئېلىگە) قاچماقچى دەپ مەلۇم قىلىنىغاچقا ئۆلتۈرۈلگەن.

(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى قامۇسى»، 408 - بەت).

(27) نازارەتچىبەگ (监) ساراي - ئوردا ئىشلىرىنىڭ

نازارەتچىسى.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن»، 3 - توم، 2190 - بەت).

- (28) لوپنۇر (盐泽) كۆل. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ لوپنۇر ناھىيىسىدە. سۈيىدە تۇز تەركىبى كۆپ بولغاچقا. خەنزۇچە قەدىمكى مەنبەلەردە «تۇز كۆل» دەپ يېزىلغان. (بىر توملۇق «سىخەي»، 1687 - بەت).
- (29) تەڭرىتاغ، تىلەنتاغ (天山) يەنى چىلىيەن تېغى. ھۇنلار تەڭرىنى تىلەن دەپ ئاتىدى. بۇ يەردىكى تەڭرىتاغ چىلىيەن تېغىنى كۆرسىتىدۇ.
- (30) ۋۇتەي قەسىرى (武台殿) قەدىمكى چاڭئەن شەھىرىنىڭ غەربىي جەنۇب بۇرجىكىگە سېلىنغان ۋېيبياڭ ئوردىسىنىڭ بىر بۆلۈمى.
- (تۈزۈلگەن «سىيۈەن»، 4 - توم، 683 - بەت).
- (31) جىڭچۈ (荆楚) چۈ (楚) بەگلىكى نەزەردە تۇتۇلدى. چۈ بەگلىكىنىڭ دەسلەپكى زېمىنى ئاساسەن قەدىمكى جىڭچۈ زېمىنلىرىدىن ئىبارەت ئىدى. شۇڭا جىڭچۈ دېيىلگەن. (تۈزۈلگەن «سىيۈەن»، 4 - توم، 2645 - بەت).
- (32) لەنگەن (兰干山) تاغ. ئورنى گەنسۇ ئۆلكىسىدىكى كونا گۇڭچاڭ ۋىلايىتى (تيەنشۇي) چېگرىسى ئىچىدە. («جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر ناملىرى قامۇسى»، 1378 - بەت).
- (33) گۇيىڭ (钩营) ھۇن ئېلىدىن خەن سۇلالىسىگە كېلىش يولىدىكى مۇھىم بىر ئورۇن.
- («خەننامە»، 8 - توم، 2452 - بەت (8) ئىزاھ).
- (34) جىلۇجاڭ (庶虜障) يەر نامى. خەن سۇلالىسى دەۋرىدە سانغۇن لوپۇدى بىنا قىلغان جۇيرە (جۈيەن) شەھىرى شۇ ئورنى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونى ئېچىن خوشۇنىدا.
- (تۈزۈلگەن «سىيۈەن»، 4 - توم، 3085 - بەت).
- (35) لۇڭلې (龙勒水) دەريا. ئورنى ھازىرقى موڭغۇلىيە

مەلۇق جۇمھۇرىيىتىنىڭ غەربىي قىسمىدا.
(«جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر ناملىرى قابۇسى»)

(1268 - بەت)

(36) قونداقلىق ئوقيا (连弩) قونداق ئورنىتىلىپ،
كۆپ ئوق ئېتىلىدىغان ئوقيا.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن»، 4 - توم، 3057 - بەت).

(37) چاۋۋشېڭى (军侯) قوشۇن ئىچىدە ئىنتىزام ساقلاش
ئىشلىرىغا مەسئۇل سىپاھ. خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئۇلۇغ سان
بۇنىنىڭ قارارگاھى بەش بۆلۈمگە بۆلۈنۈپ، بۆلۈم ئاستىدا
بىرلىكلەر بولاتتى، ھەر بىرلىككە بىر نەپەر چاۋۋشېڭى قويۇلاتتى.
(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن»، 4 - توم، 3016 - بەت).

(38) يىڭجۇەن (颍川) قەدىمكى ۋىلايەت. ئەمىنىيە
دەۋرىدە جېڭ (郑) بەگلىكىنىڭ بېرى ئىدى. يېقىملىقلار دەۋرىدە
خەن (韩) بەگلىكىنىڭ مەركىزى بولدى. م.ب. 230 - يىلى
(چىن شىخۇاڭنىڭ 17 - يىلى) ۋىلايەت تەسىس قىلىندى. ئورنى
ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسىنىڭ ئوتتۇرا ۋە جەنۇبىي بۆلەكلىرىگە
توغرا كېلىدۇ. خەن سۇلالىسى دەۋرىدە مەركىزى ياڭدى
(阳翟) ئىدى.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن»، 3 - توم، 1879 - بەت).

(39) جىنەن بەگلىكى (济南国) خەن ۋېنىدى دەۋرىدە
جىنەن ۋىلايىتى بەگلىكىگە ئۆزگەرتىلدى. خەن جىڭدى دەۋرىدە
ئىسيان قىلغان يەتتە بەگلىكنىڭ بىرى بولغاچقا، ئىسيان بېسىق
تۇرۇلغاندىن كېيىن يەنە ۋىلايەت دەرىجىسىگە چۈشۈرۈپ قويۇلدى.
ئورنى ھازىرقى شەندۇڭ ئۆلكىسىدىكى جىنەن شەھىرى. جاڭجىيۇ،
جياڭ، زوۋپىڭ (ھازىرقى جاڭجىيۇنىڭ غەربى) قاتارلىق جايلارنى
ئۆز ئىچىگە ئالاتتى. شەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە يەنىلا
بەگلىك قىلىندى.

(بىر توملۇق «سېخەي»، 933 - بەت).

(40) دىخان (鞞汗山) قەدىنىمى ئاغ ئىسىمى. ئورنى جۈيەن (جۈيرە) شەھىرىنىڭ شىمالىدا، ھازىرقى موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ جەنۇبىي قىسمىدىكى گوبى ئالتاي تېغىنىڭ بىر قىسمى.

(«جۇڭگو تارىخىغا ئائىت خەرىتىلەر توپلىمى»،

2 - جىلد، 39 - بەت).

(41) سىماچيەن (司马迁)، تەخمىنەن م.ب. 145 ياكى 135 - ؟) غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆتكەن تارىخشۇناس (سالنامىچى)، ئەدىب، مۇتەپەككۇر، شىياياڭ (ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسى خەنچېڭ) لىق. سىما تەنىنىڭ ئوغلى. ياشلىقىدا ئېلىمىز-نىڭ جەنۇب ۋە شىمالىدىكى ھەممە جايلارنى ساياھەت قىلىپ، تارىخ - ئېتنوگرافىيەلىك تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىپ، ئەپسانە - رىۋايەتلەرنى توپلىغان. دەسلەپ ئوردىدا كاتاۋۇل بولۇپ ئىشلىدى. م.ب. 108 - يىلى ئاتىسىنىڭ ئورنىغا سالنامىچىلىككە تەيىنلىنىپ، دۆلەت كۈتۈپخانىسىدا ساقلانغان تارىخ كىتابلىرىنى باشقۇردى ۋە ئوقۇدى. م.ب. 104 - يىلى تەقۋىمىنى ئۆزگەرتىش ئىشىغا قاتناشتى. كېيىن ھۇنلارغا تەسلىم بولغان لى لىڭنى ئاقلىغانلىقى تۈپەيلى قاماققا ئېلىنىپ، ئاختىلاش جازاسىغا ئۇچرىدى. بوشىغاندىن كېيىن ھۈدەيچى بولدى. تارىخ يېزىشقا قەتئىي نىيەت قىلىپ، ئېلىمىزنىڭ تۇنجى ئومۇمىي تارىخى ھېسابلانغان «تارىخى خاتىرىلەر» نى يېزىپ چىقتى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 106 - بەت).

(42) ئاختىلاش جازاسى (官刑، 腐刑) ئېلىمىزنىڭ قەدىم زاماندىكى بەش خىل جازاسىنىڭ بىرى، ئەركەكلەرنىڭ ئەركەك ئەزاسىنى پىچىۋېتىش، ئاياللارنىڭ جىنسى ئەزاسىنى كاردىن چىقىرىش (بىر رىۋايەتتە ئاياللارنى ئوردىغا سولاش) جازاسى. تەخمىنەن شاڭ ۋە جۇ سۇلالىسى دەۋرىدىن باشلانغان بولۇپ، دەسلەپ «پاھىشۋاز» لارغا بۇ جازا بېرىلگەن بولسىمۇ، كېيىنچە

ئاسىي، خائىنلارغىمۇ بۇ جازا بېرىلمىدىغان بولدى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 1020 - بەت).

(43) يىنيۇ (因杆) ھۇن ئېلىمىدىكى بىر يەرنىڭ ئىسمى.

(«خەننامە»، 8 - توم، 2457 - بەت (1) نىزاھ).

(44) شىخۇ (奚侯) شەھەر ئىسمى. شى (奚) لار

توڭغۇسىلارنىڭ بىر تارمىقى بولۇپ، ئۇلار ياشىغان شەھەر شىخۇ شەھىرى ئىدى. ئورنى لياۋشوي دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنى، لياۋچېڭنىڭ غەربىي شىمالىدا.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن»، 1 - توم، 724 - بەت).

(45) ۋەلۈي (卫律) ئاتىسى چاڭشۈيلىق ھۇنلاردىن،

ئۆزى خەن سۇلالىسىدە تۇغۇلغان. شېلۇ كاھېڭى لى يەننىيەننىڭ ئاغىيىسى بولغاچقا، ئۇنىڭ تونۇشتۇرۇشى بىلەن ھۇن ئېلىگە ئەلچى بولۇپ باردى. قايتىشى لى يەننىيەننىڭ ئائىلىسىنىڭ ئۆلتۈرۈلۈشىگە توغرا كېلىپ قالغاچقا، چېتىلىپ قېلىشتىن قورققان ۋەلۈي ھۇن ئېلىگە بېرىپ تەسلىم بولدى. ھۇن تەڭرىقۇتى ئۇنى ھۆرمەتلەپ، تۇرالارغا خان قىلدى.

(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى قامۇسى»، 1604 - بەت).

(46) تۇرالار (丁零, 丁令, 丁灵) قەدىمكى مىللەت.

خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ھۇنلارغا قارام ئەل ئىدى. ئېلىمىزنىڭ شىمالى ۋە غەربىي شىمالدىكى كەڭ رايونلاردا كۆچۈپ يۈرۈپ چارۋىچىلىق قىلاتتى. IV - V ئەسىرلەردە تۇرالار دېيىلگەن، يەنە ئېگىز قاڭقىللار، ئۇيغۇرلار دەپمۇ ئاتالغان.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن»، 1 - توم، 19 - بەت).

(47) چاڭشۈي (长水) دەريا. ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسى

سى لەيتيەن ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدىن باشلىنىپ، چاڭئەننىڭ شەرقىي جەنۇبىغا ئېقىپ كېلىدۇ.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن»، 4 - توم، 3223 - بەت).

(48) سول قول (قانىات) سانغۇن (左冀将军) جەڭ

قىلغۇچى قوشۇننى ئوزۇنلاشتۇرۇشتا ئوڭ، سولدىن ئىبارەت ئىككى قىسىم. دۈشمەن تەرەپنى ئۆلچەم قىلغاندا ئوڭ تەرەپ (ئوڭ قول، ئوڭ قانات)، سول تەرەپ (سول قول، سول قانات) دېيىلىدۇ. ئوڭ تەرەپكە مەسئۇل قوماندان ئوڭ قول (قانات) سانغۇن، سول تەرەپكە مەسئۇل قوماندان سول قول (قانات) سانغۇن دەپ ئاتىلىدۇ. (بىر توملۇق «سىخەي»، 156 - بەت).

(49) شاڭگۇەن جىيې (上官桀) خەن سۇلالىسى دەۋرىدە كى شاڭگۇي (بۇگۇنكى گەنسۇ ئۆلكىسىدىكى تىەنشۇي شەھىرى) ناھىيىسىدىن. خەن ۋۇدى دەۋرىدە ئوردا مەرقۇلى بولغان. م. ب. 87 - يىلى خەن جاۋدى (ليۇفۇلىڭ) تەختكە ئولتۇرغاندىن كېيىن، خوگۇاڭ بىلەن بىللە خەن جاۋدىنىڭ ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈشكە قاتناشقانلىقى ئۈچۈن، ئەنياڭ بېگىلىكىگە تەيىنلەنگەن. كېيىن خەن جاۋدىنى تەختتىن چۈشۈرۈش سۈيىقەستى ئاشكارىلىنىپ قېلىپ، پۈتۈن ئۇرۇقى قىرىپ تاشلانغان.

(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى قامۇسى»، 12 - بەت).
(50) قۇلۇقۇ (狐鹿姑) ھۇنلارنىڭ 10 - ئەۋلاد تەڭرى قۇتى. چەتقۇ تەڭرىقۇتنىڭ چوڭ ئوغلى. سەلتەنەت دەۋرى م. ب. 96 - يىلدىن 85 - يىلغىچە 11 يىل داۋام قىلغان.

(«ھۇنلار تارىخى يىلىنامىسى»، 293 - بەت).
(51) يۇيۇ (由余) ئەمىنىيە دەۋرىدىكى چىن بەگلىكىنىڭ ئەمەلدارى. ئەجدادى چىن بەگلىكىدىن بولۇپ، رۇڭلار ئېلىگە قېچىپ كەتكەن. يۇيۇ دەسلەپ رۇڭلار خانلىقىدا خىزمەت قىلغان. كېيىن چىن بەگلىكىگە ۋەزىر بولۇپ ھۈرمەتلەنگەن. چىن مۇگۇڭنىڭ غەربىي رۇڭلارغا يۈرۈش قىلىپ، 12 بەگلىكنى يوقىتىپ، غەربىي رۇڭلارغا ھۆكۈمران بولۇشىغا ياردەم بەرگەن.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 1679 - بەت).
(52) دۇلىڭ (杜陵) قەبرىستان شەنشى ئۆلكىسى چاڭ

ئەن ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا، قەدىمكى دۇبەي بەگلىكىنىڭ ئورنىغا توغرا كېلىدۇ. خەن شۈەندىنىڭ قەبرىسى مۇشۇ يەردە بولغانلىقى ئۈچۈن، دۇخىڭ دەپ ئاتالغان.

(«جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر ناملىرى قامۇسى»،

393 - بەت).

(53) مىراقۇلبېگى (奉车都尉) خاننىڭ ھارۋا - ئاتلىرىغا قارايدىغان ھەم خان بىر يەرگە چىققاندا ئەتراپىدا قوغداش خىزمىتىنى قىلىدىغان ئەمەلدار.

(«تارىخىي دەۋرلەردىن بۇيانقى ئەمەللەر» 83 - بەت).

(54) مىراقۇل (移中厩监) يىجۇڭ ئاتخانىسىنىڭ ئاتلىرى، خاننىڭ ئوۋ ئىتى، شۇڭقارى ۋە ئوۋ سايماڭلىرىنى باشقۇرغۇچى ئەمەلدار.

(«ئىككى خەن ئەدەبىياتى تارىخىدىن پايدىلىنىش ماتېرىياللىرى» 436 - بەت).

(55) يانداش ئەمىر نۆكەر (付中郎将) ئەمەل. چىن سۇلالىسى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە خان مۇھاپىزەتچى قىسىملىرىنىڭ ياردەمچى باشلىقى ئىدى. (تۈزۈتىلگەن «سىيۈەن»، 1- توم، 90 - بەت).

(56) جاڭ شېڭ (张胜) تىيەنخەن يىملىلىرى (م. ب. 100 - 97 - يىللىرى) نىڭ باشلىرىدا يانداش ئەمىر نۆكەرلىكىگە سالاھىيەتتە سۇۋۇ بىلەن ھۇن ئېلىگە ئەلچىلىككە بارغان ۋە تەددىت ئاستىدا ھۇنلارغا تەسلىم بولغان كىشى.

(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى قامۇسى»، 954 - بەت).

(57) مۇۋەققەت ئەلچى (假吏) ۋاقىتلىق ئىش باشقۇرغۇچى ئەمەلدار.

(تۈزۈتىلگەن «سىيۈەن»، - توم، 241 - بەت).

(58) يۇچاڭ (虞常) چاششۇيىلۇك، ھۇن ئېلىسىدە گۇخان بىلەن بىرلىكتە چۇتقۇ تەڭرىقۇتنىڭ ئانىسىنى تۇتۇپ، خەن سۇلالىسىغا

لمىگە بەيئەت قىلىش ھەققىدىكى پىلانى ئاشكارىلىنىپ قالغاندىن كېيىن ئۆلتۈرۈلگەن.

(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى قامۇسى»، 1321 - بەت).
(59) ئىنجىز (伊秩訾) ھۇنلاردا ئەمەل نامى.

(«خەننامە»، 8 - توم، 2461 - بەت).

(60) توققۇز ۋىلايەتكە بۆلۈش (置九郡) م. ب. 112 - يىلى (خەن ۋۇدى يۈەننىڭنىڭ بەشىنچى يىلى) جەنۇبىي يۆلەر ئىمپىراتور كۆتۈرۈپ، خەن ئەلچىسىنى ئۆلتۈردى. خەن سۇلالىسى ئىمپىراتور باسقۇچى ئۈچۈن لۇبۇدې، ياك پۇ سانغۇنلار قوماندانلىقىدا، بەش يول بويلاپ 100 مىڭدىن ئارتۇق قوشۇن ئەۋەتتى. جەنۇبىي يۆلەر خانى جىيەن دې، ۋەزىرى لۇشياڭلار ئەسىر ئېلىندى. زېمىنى نەنخەي (南海)، ساڭۋۇ (苍梧)، يۈلىن (郁林)، خېنپۇ (合浦)، جياۋجى (交趾)، جىۋجېن (九真)، رىنەن (日南)، جۇيا (珠崖)، دەنئېر (儋耳) دىن ئىمپىراتور تەسلىم بولدى.

(«جۇڭگو تارىخىدىكى زور ۋەقەلەر يىلنامىسى»، 1 - توم،

501 - بەت).

(61) كۇرىيانلارنى جازالاش (征朝鲜) م. ب. 109 - يىلى (خەن ۋۇدى يۈەننىڭنىڭ ئىككىنچى يىلى) بەيئەت قىلدۇرۇشقا ئەۋەتىلگەن خەن ئەلچىسى شى خېنى ئۆلتۈرگەنلىكى ئۈچۈن خەن ۋۇدى ياك پۇ، شۇن جى سانغۇنلار قوماندانلىقىدا، سۇ ۋە قۇرۇقلۇق يوللىرىدىن كۇرىيانغا جازالاش قوشۇنى ئەۋەتمەلىدى، كۇرىيان خانى يۈچۈ تەسلىم بولدى.

(«جۇڭگو تارىخىدىكى زور ۋەقەلەر يىلنامىسى»، 1 - توم،

503 - بەت).

(62) بايقال (北海, 贝加尔湖) كۆل، قەدىمكى زامان جۇڭگو مەنبەلىرىدە ئومۇمەن شىمالدىكى ئەڭ يىراق رايونلار شىمالىي كۆل (北海) دېيىلەتتى. سۇۋۇ سۈرگۈن قىلىنغان يەر

بايقال ئىدى. ئورنى ھازىرقى روسىيىدىكى ئوتتۇرا سىبىرىيىدە بولۇپ، ئۆز زامانىسىدا ھۇن ئېلىنىڭ شىمالىي چېگرا رايونلىرى ئىدى.

(ئىككى خەن ئەدەبىياتى تارىخىي پايدىلىنىش ماتېرىيالى

رى»، 441 - بەت).

(63) ئىككىنچى يىلى (明年) م.ب. 99 - يىلى (خەن ۋۇدى

تيەنخەننىڭ ئىككىنچى يىلى) نەزەردە تۇتۇلدى.

(مۇھەررىردىن).

(64) يۇياڭ ئوردىسى (械阳官) يېغىلىق دەۋرىدىكى

چىن جاۋۋاڭ زامانىسىدا سېلىنغان. ئورنى شەنشى ئۆلكىسى فۇفېڭ ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدا.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن»، 2 - توم، 1590 - بەت).

(65) ئاتلىق ھەرەم ئاغىسى (臣驩) ئاختىلانغان ھەرەم

خادىملىرىدىن بولغان ئاتلىقلار بېگى.

(«خەننامە»، 8 - توم، 2465 - بەت، 5 - ئىزاھ).

(66) مىراقۇل كوراگان (黄门附马) خان بىرەر يەرگە

ھارۋىلىق ماڭغاندا ھەمراھ بولغۇچىلارنىڭ ھارۋىلىرىنى باشقۇردىغان ئەمەلدار بولۇپ، ئوردا مىراخورىغا قارايتتى.

(«خەننامە قوشۇمچە ئىزاھلىرى»، 3952 - بەت).

(67) ھەرەم ئاغىسى (保官) جىنايەت ئۆتكۈزگەن ئەمەل

دارلارنى سولايدىغان قاماقخانا.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن»، 1 - توم، 217 - بەت).

(68) قوياندى (壶衍鞞) قۇلۇقۇ تەڭرىقۇتىنىڭ ئوغلى.

ھۇن ئېلىنىڭ 11 - ھۆكۈمدارى. م. ب. 85 - يىلدىن م. ب.

68 - يىلىغىچە 17 يىل سەلتەنەت سۈرگەن.

(«ھۇنلار تارىخىي يىلنامىسى»، 293 - بەت).

(69) شاڭلىن (上林) شىكارگاھ. چىن سۇلالىسىنىڭ

كونا شىكارگاھى بولۇپ، خەن ۋۇدى كېڭەيتتى. دائىرىسى 300

چاقىرىم كېلەتتى ۋە 70 دالا سارىيى بار ئىدى، خانلارنىڭ شىكار قىلىشى ئۈچۈن بۇ شىكارگاھتا قۇش - ھايۋانلار بېقىلاتتى. ئورنى ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسىدىكى چاڭئەن، جۇجى، خۇ فاهىيىلىرىنىڭ چېگرىسىدا.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن»، 1 - توم، 60 - بەت).
(70) ساۋمۇ (曹沫) ئەمىنىيە دەۋرىدىكى لۇ بەگلىكىنىڭ سەركەردىسى. لۇ بەگلىكى چى بەگلىكى بىلەن بولغان ئۈچ قېتىملىق جەڭنىڭ ھەممىسىدە مەغلۇپ بولغاچقا، لۇ بەگلىكىنىڭ بېگى جۇڭگۇڭ سۈيى شەھىرىنى چى بەگلىكىگە بېرىش بەدىلىگە كې دېگەن يەردە سۈلھ تۈزۈشىدۇ، ساۋمۇ سۈلھ تۈزۈگىلى كەلگەن چى خۇەنگۇڭغا تۇيۇقسىز خەنجەر تەڭلەپ ئۇنى تۇتۇۋالىدۇ. سۈيى شەھىرىنى لۇ بەگلىكىگە قايتۇرۇپ بېرىش بەدىلىگە چى خۇەنگۇڭ قويۇپ بېرىلىدۇ.

(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى قامۇسى» 987 - بەت).
(71) كې (柯) يەر نامى. ھازىرقى شەندۇڭ ئۆلكىسى دۇڭگا ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن»، 2 - توم، 1546 - بەت).
(72) چى خۇەنگۇڭ (齐桓公، م.ب.؟ - 643) ئەمىنىيە دەۋرىدىكى چى بەگلىكىنىڭ بېگى. جياڭ (姜) فامىلىلىك، چى شياڭگۇڭنىڭ ئىسمى. م.ب. 685 - 643 - يىلغىچە سەلتەنەت سۈرگەن. چى شياڭگۇڭ ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن جۇ () بەگلىكىدىن قايتىپ كېلىپ ھاكىمىيەتنى ئىگىلىگەن. گۇەن جۇڭنى ئىشقا سېلىپ، بەگلىكىنى كۈچەيتكەن. يەن بەگلىكىگە ياردەم بېرىپ، شىمالىي رۇڭلارنى يەڭگەن. شىڭ (邢)، ۋېي (卫) بەگلىكلىرىنى قۇتقۇزۇپ، رۇڭ، دىلارنىڭ ئوتتۇرا جۇڭگوغا بولغان تاجا-ۋۇزىنى توسۇغان. ئوتتۇرا جۇڭگودىكى بەگلىكلەرنى بىرلەشتۈرۈپ، سەي، چۇ بەگلىكلىرىگە ھۇجۇم قىلغان. يەنە جۇ سۇلالىسىنىڭ

ئىچكى نىزالارنى ئىنچىتىپ، ئەمىنىيە دەۋرىنىڭ ئۇلجى بەگلەر بېگى بولغان.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 1914 - بەت).

(73) شۇشېڭ (徐圣) خەن ۋۇدى دەۋرىدە ھۇن ئېلىمگە بېرىپ، بارىمىتا يىلىقتا تۇرۇپ قېلىپ، كېيىن سۇۋۇ بىلەن خەن خانلىقىغا سالامەت قايتىپ كەلگەن ئەلچىلەردىن.

(«خەننامە»، 8 - توم، 2467 - بەت).

(74) جاۋ جۇڭگېن (赵终根) خەن ۋۇدى دەۋرىدە ھۇن ئېلىمگە بېرىپ، بارىمىتا يىلىقتا تۇرۇپ قېلىپ، كېيىن سۇۋۇ بىلەن خەن سۇلالىسىگە سالامەت قايتىپ كەلگەن ئەلچىلەردىن.

(«خەننامە»، 8 - توم، 2467 - بەت).

(75) ليۇدەن (刘旦) خەن ۋۇدىنىڭ ئوغلى. خەن جاۋدىنىڭ ئاكىسى، يەن بەگلىكىنىڭ بېگى.

(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى قامۇسى»، 1437 - بەت).

(76) چوڭ ئاچىسى (盖主، 鄂邑长公主) خەن ۋۇدىنىڭ چوڭ قىزى. مەلىكە ئېيىمچاڭ، خەن جاۋدىنىڭ مۇرەببىسى. شاھزادە ليۇدەن، شاڭگۈەن جېي، ساڭ خۇڭياڭ قاتارلىقلار بىلەن قىلىماقچى بولغان ئىسيانى بىلىنىپ قالغانلىقتىن ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالغانىدى.

(«جۇڭگو تارىخىدىكى زور ۋەقەلەر يىلىنامىسى»، 1 - توم،

519 - بەت).

(77) ياك چاڭ (杨敞 م. ب. ؟ - 74) ئەمىر لەشكەر،

باش تەپتىشەگ، باش ۋەزىر قاتارلىق خىزمەتلەرنى ئىشلىگەن. ئەنپىڭ بېگى ئىدى. باش ۋەزىر خوڭزۇڭ بىلەن چاڭيى بېگى ليۇخۇنى تەختتىن چۈشۈرۈپ، خەن شۇەندىنى تەختكە چىقىرىشقا كۈچ چىقارغان.

(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى قامۇسى»، 1275 - بەت).

(78) ھەرەم ئاغىسى مەھكىمىسى (官者署) خەنزىنە ۋەزىرلىكىگە

قارايتتى. ھەرەم ئاغىلىق مەھكىمىسىدىكىلەر ئوردا ئىچىدە خان ئەتراپىدا يۈرگەچكە، سۇۋۇ مۇشۇ مەھكىمىدە پەرمان كۈتۈشكە بۇيرۇلغانىدى.

(«خەننامە»، 8 - توم، 2468 - بەت).

(79) ۋاسسالار ئوڭ قول دىۋان بېگى (右曹典属国) ئەمەل. چىن سۇلالىسى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان، خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئىزچىل قوللىنىلغان. مىللەتلەر ئارا بېرىش - كېلىش، مىللەتلەر ئىشلىرىنى باشقۇراتتى. خەن چېڭگىلى دەۋرىگە كەلگەندە بۇ ئەمەل باش ھۈدەيچى ئەمەلىگە قوشۇۋېتىلدى.
(تۈزۈتىلگەن «سىيۈەن»، 1 - توم، 318 - بەت).

(80) پىڭئېن (平恩) قەدىمكى ناھىيە. خەن سۇلالىسى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان. ئورنى بۈگۈنكى خېبېي ئۆلكىسى چۈجۇ ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا.

(«خەنزۇ تىلى قامۇسى»، 11 - توم، 322 - بەت).
(81) شۈگۇاڭخەن (许广汉) چاڭئېلىق. خەن شۈەندىنىڭ قېيىن ئاتىسى بولۇپ، پىڭئېن بېگى ئىدى.

(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى قامۇسى»، 1039 - بەت).
(82) پىڭچاڭ (平昌) خەن سۇلالىسىنىڭ بەگلىكلىرىدىن ئىدى. ئورنى ھازىرقى شەندۇڭ ئۆلكىسىدىكى ئەنچيۇ ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدا.

(«جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر ناملىرى قامۇسى»، 210 - بەت).

(83) ۋاڭ ۋۇگۇ (王无故) خەن شۈەندىنىڭ تاغىسى. ئانىسىنىڭ ئاكىسى بولۇپ، پىڭچاڭ بېگى ئىدى، نامىلا بولۇپ سۇيۇرغال بېرىلگەن.

(«خەننامە»، 8 - توم، 2468 - بەت).
(84) لېچاڭ (乐昌) ناھىيە. گۇاڭدۇڭ ئۆلكىسىنىڭ شىمالىدا. خەن سۇلالىسى دەۋرىدە چۇجياڭ ناھىيىسىنىڭ يېرى ئىدى.
(تۈزۈتىلگەن «سىيۈەن»، 2 - توم، 1628 - بەت).

(85) ۋاڭ ۋۇ (王武) خەن شۈەندىنىڭ تاغىسى، ۋاڭ ۋۇڭجۇنىڭ
نىڭ ئىنىسى. لېچاڭ بېگى، (نامى بار، سۇيۇرغالى يوق ئىدى).
«خەننامە»، 8 - توم، 2468 - بەت).

(86) ۋېي شياڭ (魏相) م. ب. ؟ - 59) دىڭتاۋدىن.
باشلىقىدا ۋىلايەتنىڭ كىچىك مەمۇرلىرىدىن بولۇپ، خەن شۈەندى
دەۋرىدە باش ۋەزىرلىككە كۆتۈرۈلگەن. گاۋپىڭ بېگى
بولغانىدى.

«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى قامۇسى»، 1738 - بەت).
(87) بەڭ جى (丙吉) خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى لۇ
بەگلىكىدىن. مەزالىم ھەكەم بولغان، خەن شۈەندى دەۋرىدە باش
ۋەزىرلىككە كۆتۈرۈلۈپ، بوياڭ بېگى بولدى.

«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى قامۇسى»، 166 - بەت).
(88) چىلىن راۋىقى (麒麟阁) ۋېيياڭ ئوردىسىدىكى
راۋاق بولۇپ، م. ب. 122 - يىلى (خەن ۋۇدى يۈەنشۈنىڭ
بىرىنچى يىلى) سېلىنغان.

غەربىي خەن ۋە شەرقىي خەن سۇلالىلىرى دەۋرىدىكى ئەدەبىيات
تارىخىي پايدىلىنىش ماتېرىيالى، 452 - بەت).

(89) بولۇ (博陆) قەدىمكى شەھەر. ئورنى ھازىرقى
خېبېي ئۆلكىسىدىكى جى (薊) ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا
بولۇپ، باش ۋەزىر خوڭۋاڭغا بېرىلگەن سۇيۇرغاللىق ئىدى.
(خەنزۇ تىلى قامۇسى»، 5 - توم، 282 - بەت).

(90) فۇپىڭ (富平) قەدىمكى ناھىيە. خەن سۇلالىسى دەۋرىدە
تەسىس قىلىنغان. ئورنى ھازىرقى شەندۇڭ ئۆلكىسىدىكى ياڭشىن
ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا بولۇپ، ياساۋۇل سانغۇن جاڭ ئەن
شىگە بېرىلگەن سۇيۇرغاللىق ئىدى.

«خەنزۇ تىلى قامۇسى»، 10 - توم، 141 - بەت).
(91) يىڭپىڭ (营平) جاۋ چۇڭگوغا بېرىلگەن
سۇيۇرغاللىق.

«خەنزۇ تىلى قامۇسى»، 21 - توم، 9 - بەت).

(92) گاۋپىڭ (高平) قەدىمكى ناھىيە. خەن سۇلالىسى تەسىس قىلغان. ئورنى ھازىرقى نىڭشيا خۇيزۇ ئاپتونوم رايونىدىكى گۇيۈەن ناھىيىسىدە.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 2043 - بەت).

(93) بويياڭ (博阳) ئەمىنىيە دەۋرىدىكى چى بەگلىكىنىڭ بويى شەھىرى بولۇپ، خەن سۇلالىسى دەۋرىدە جىيېي دېيىلدى، باش شەھىرى بويياڭ ئىدى. ئورنى ھازىرقى شەندۇڭ ئۆلكىسىدىن كى تەيئەن ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا.

(«جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر ناملىرى»، 880 - بەت).

(94) دۇ يەنسىيەن (杜延年) ياردەمچى ئەمىرى مېمار، تەكلىپدار، ئوردا مىرا قۇلى، ۋالىي، باش تەپتىش بەگ... قاتارلىق خىزمەتلەردە بولغان. بىلىملىك، ئىقتىسادچىل، كەڭ قورساق كىشى بولغاچقا، خەلقنىڭ مېھرىمىتىگە ئېرىشتى.

(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى قامۇسى»، 462 - بەت).

(95) لىۋدې (刘德) ياش ۋاقتىدا داۋچىلىق تەلىماتىنى ئۆگەندى. ئەقىل - پاراسەتلىك ئىدى. ئوردا ئىشلىرى بېگى، كېڭەش بەگ قاتارلىق خىزمەتلەرنى ئۆتىگەن. خەن شۈەندىنى تەختكە چىقىرىشتا خىزمەت كۆرسەتكەچكە، ياڭچېڭ بېگى بولدى.

(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى قامۇسى»، 1481 - بەت).

(96) ئىچكى ئىشلار ۋەزىرى، دەستارپېچ (少府) ئەمەل. يېغىلىق دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان بولۇپ، چىن، خەن سۇلالىلىرى دەۋرىدىمۇ داۋام قىلدى. توققۇز ۋەزىرنىڭ بىرى. تاغ، دېڭىز، كۆل، ساسلىقلار ھەم خان ئائىلىسىگە قاراشلىق قول سانائەت بۇيۇملىرى خانىنىڭ خۇسۇسىي مەھكىمىسىگە قارايتتى. ئىچكى ئىشلار ۋەزىرى ئەنە شۇ ئىشلارنى باشقۇراتتى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 1113 - بەت).

(97) لياڭ چىۋخې (梁丘贺) دەسلەپ خەن شۈەندىگە ئاتلىق نۆكەر بولغان. ئېستىياتچان بولغاچقا، ئىشەنچكە ئىگە

بولۇپ، ئىچكى ئىشلار ۋەزىرلىكىگە كۆتۈرۈلگەن.
(«جوڭگو كىشى ئىسىملىرى قامۇسى»، 995 - بەت).
(98) خەلپە تېپىقى (太傅) ۋەلىمەھد (تەخت ۋارىسى) نىڭ
تەربىيىچىسى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 640 - بەت).
(99) شياۋۋاڭجى (萧望之، م.ب. 106 - 41) خەن سۇلا-
لىسى دەۋرىدىكى دۇڭخەي لەنلىكىدىن. كېيىن دۇلىڭغا كۆچكەن.
ئالىم خوۋساڭدىن چى بەگلىكى دەۋرىنىڭ ئەدەبىياتىنى، شياخو-
شېڭدىن «ئەدەبىنامە»، «مۇھاكىمە ۋە بايان» لارنى ئۆگىنىپ،
ئىمتىھان بېرىپ، غۇلام، نەكلىپدار، باش تەپتىشىگە بولدى.
خەن شۇەندىنىڭ پىكرى بويىچە ۋەلىمەھد (يۇەندى) گە خەلپە تېپ-
ىكى بولدى. خەن شۇەندى ئۆلۈپ، خەن يۇەندى خانلىق تەختىگە
ئوتۇرغاندىن كېيىن، ئۇستاز، تەربىيە تېچىم دەپ بەك ھۆرمەتلىدى.
كېيىن ئاغۋاتلاردىن خۇڭ گۇڭ، شى شىەنلەرنىڭ چەتكە قېقىشى
تۈپەيلى زەھەر ئىچىپ ئۆلۈۋالدى.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن»، 4 - توم، 2722 - بەت).
(100) فاك شۇ (方叔) جۇ شۇەنۋاڭنىڭ ۋەزىرلىرىدىن
بولۇپ، شىمالدىكى شىەنيۇن قوۋملىرىغا قىلىنغان جازا يۈرۈش-
رىدە خىزمەت كۆرسەتتى.

(«جوڭگو كىشى ئىسىملىرى قامۇسى»، 60 - بەت).
(101) جاۋخۇ (召虎) جۇشۇەنۋاڭ دەۋرىدىكى شەخس.
بۇ ۋاقتىدا خۇەيخې دەرياسى بويىدىكى قوۋملەر ئىتائەتسىزلىك
قىلغاچقا، جۇ شۇەنۋاڭ خەنجياڭ تەرەپلەرنى تىنچلاندۇرۇش ئۈچۈن
جاۋخۇنى قوشۇن بىلەن ئەۋەتتى.

(«جوڭگو كىشى ئىسىملىرى قامۇسى»، 172 - بەت).
(102) جۇڭ شەنپۇ (仲山甫) جۇ سۇلالىسى دەۋرىدىكى
لۇ بېگى شىەنگۇڭنىڭ ئىككىنچى ئوغلى بولۇپ، فەن بەگلىكىنىڭ
بېگى. جۇ شۇەنۋاڭنىڭ ۋەزىرى بولغان. ياخشى ئىشلارنى

قىلغانلىقى ئۈچۈن، بۇنىڭغا ئاتاپ نۇرغۇن قەسىدىلەر يېزىلغانىدى.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن»، 1 - توم، 183 - بەت).
(103) خۇاڭ با (黄霸، م. ب. ؟ - 51) خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى خۇەيبياڭ ياڭشيا ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسى تەيكاڭ) لىق. خەن شۈەندى دەۋرىدە ياڭجۇ ئايماق بېگى، يىڭچۈەن ۋالىيىسى، باش تەپتىشەگ ۋە باش ۋەزىر قاتارلىق خىزمەتلىرىنى قىلغان. چيەنچىڭ بېگى ئىدى. كېيىنكىلەر ئۇنى گۇڭ سۈي بىلەن بىر قاتاردا «فېئودال قانۇنلارغا رىئايە قىلىغۇچى ئەمەلدارلار» نىڭ ۋەكىلى دەپ قاراپ، «گۇڭ - خۇاڭ» دەپ ئاتاشتى.

(بىر توملۇق «سەخى»، 2054 - بەت).
(104) ئوردا ئەھكام ۋەزىرى (廷尉) ئەمەل نامى. چىن سۇلالىسى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان. توققۇز ۋەزىرنىڭ بىرى. جازا، زىندان ئىشلىرىنى باشقۇراتتى. خەن سۇلالىسى بۇ ئەمەلنى داۋاملاشتۇردى.
(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن»، 2 - توم، 1028 - بەت).

(105) يۇدېنگو (于定国) خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى يۇگۇڭ نىڭ ئوغلى. ياشلىقىدا ئاتىسىدىن قانۇن ئۆگەنگەن. ئاتىسى ئۆلگەندىن كېيىن ئورنىغا گۇندىپاي بولغان. خەن شۈەندى دەۋرىدە ئوردا ئەھكام ۋەزىرىلىكىگە تەيىنلەنگەن. ئۆزى كەمتەر بولۇپ، قانۇننى كەسكىن ئىجرا قىلاتتى. ئۆز دەۋرىدە ئۇنىڭ توغۇلۇق: «...يۇ-دېنگو ئوردا ئەھكام ۋەزىرى بولۇپ، ئاھالە ۋابالىقىغا قالمىدى» دېگەن سۆز تارالدى. كېيىن باش ۋەزىر بولۇپ، شىپىڭ بېگى بولدى.

(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى قامۇسى»، 15 - 16 - بەتلەر).
(106) ئەمىر ھەردەس (大司农) ئەمەل نامى. ئىجارە، باج، پۇل، ئاشلىق، تۇز، تۆمۈر ھەم سۇلالىنىڭ مالىيە كىرىم - چىقىم ئىشلىرىنى باشقۇراتتى. توققۇز ۋەزىرنىڭ بىرى.

(بىر توملۇق «سەخى»، 628 - بەت).

(107) جۇيى (朱邑) خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى شۇ ناھىيىسىدىن. تۇڭشاڭ يېزىسىنىڭ ئەمەلدارى ئىدى. كېيىن بېخەيگە ۋالىي بولغان.

(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى قامۇسى»، 253 - بەت).

(108) پايتەخت بېگى، كىنجا بېگى (京兆尹) ئەمەل. خەن سۇلالىسى دەۋرىدە مەمۇرىي رايون بولۇپ، م.ب. 104 - يىلى ئوڭ، سول ھۈدەيچى ئىدارىسىدە بولدى ۋە ئەسلىدىكى ئوڭ ھۈدەيچى قازمىقىدىكى رايوننىڭ شەرقىي يېرىم قىسمى ئايرىپ بېرىلدى. ھوقۇق - سالاھىيىتى ۋالىغا تەڭ كېلەتتى. ئورنى شەھەر ئەتراپى رايونى بولغاچقا، ۋىلايەت تەسىس قىلىنىشى، پايتەخت ئەتراپى ئۈچ رايوننىڭ بىرى ھېسابلىناتتى. ئىدارە ئورنى چاڭئەن (ھازىرقى شىئەن شەھىرىنىڭ غەربىي شىمالى) بولۇپ، تېررىتورىيىسى شەنشى ۋالىسى چىنلىك تېغىنىڭ شىمالى. شىئەن شەھىرىنىڭ شەرقى ۋە ۋېيخې دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى يەرلەردىن ئىبارەت ئىدى.

(بىر توملۇق «سېخەي»، 351 - بەت).

(109) جاڭ چاڭ (张敞) پىڭياڭلىق. خەن شۇەندى دەۋرىدە پايتەخت بېگى ئىدى. بۇ بەگنىڭ ئىدارىسىدىكى پايتەخت شەھىرىدە ئوغرىلىق - قاراقچىلىق يوقالدى.

(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى قامۇسى»، 955 - بەت).

(110) يوۋفۇفېڭ (右扶风) (1) خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ۋىلايەت. ئەسلىدە چىن سۇلالىسى دەۋرىدە ھۈدەيچىگە قارايتتى. خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئوڭ ھۈدەيچىگە قارايدىغان بولدى. باشقۇرغان رايونى ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسى چاڭئەن ناھىيىسىنىڭ غەربىگە توغرا كېلىدۇ. (2) پايتەخت بېگى (京兆尹) ئىزا-ھىغا قاراڭ.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن»، 1 - توم، 463 - بەت).

(111) يىن ۋېنگۈي (尹翁归) پىڭياڭلىق. خەن شۇەندى

دەۋرىدە دۇڭخەي ۋالىيىسى ئىدى.

(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى قامۇسى»، 50 - بەت).

(112) شياخۇشېڭ (夏侯胜) دۇڭپىڭلىق. ياشلىقىدىن ئارتىپ ئوقۇشقا تىرىشاتتى. ئالىم شياخۇشېڭ، ئوۋياڭ شىڭلاردىن تەلىم ئالدى. خىزمەتكە كىرىپ چاشمىن ئوردىسىنىڭ ئىچكى ئىشلار ۋەزىرى بولدى. خەن شۈەندى دەۋرىدە بىلگە بولۇپ، خەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى «نامشۇناسلىق» (چوڭ شياخۇچىلىق) نىڭ ئاساسچىلىرىدىن بولۇپ قالدى. قۇرئەندازلىقتا خاتالىتىپ زىندانغا تاشلاندى. كەچۈرۈمگە ئېرىشكەندىن كېيىن ۋەلىئەھد لېۋشى (يۈەندى) گە خەلپە تېپىكى بولدى. 90 يېشىدا ئۆلدى. (بىر توملۇق «سىخەي»، 838 - بەت).

ۋېي چىڭ، خوچۇبىڭنىڭ تەر جىمىھالى

ۋېي چىڭ يەنە بىر ئىسمى ۋېي جۇڭچىڭ. ئاتىسىنىڭ ئىسمى جىڭ جى. خېدۇڭ ۋىلايىتى پىڭياڭ (1) ناھىيىسىدىن. ئۇ ناھىيە ئامبىلى سالاھىيىتىدە پىڭياڭ بېگىگە رەئىيەت بولغان. پىڭياڭ بېگى ساۋشۇ (2) خەن ۋۇدىنىڭ ئاچىسى چوڭ مەلىكە ياڭشىنىڭ ئېرى ئىدى. ۋېي چىڭ جىڭ جى بىلەن پىڭياڭ بېگىنىڭ ئائىلىسىدىكى دېدەك ۋېي ئاۋ (3) دىن تۇغۇلغان. ۋېي چىڭنىڭ بىر قورساقىتىن بولغان، ئاتا باشقا ۋېي چاڭجۇن ئىسىملىك بىر ئاكىسى ۋە ۋېي زىڭفۇ ئىسىملىك بىر ئاچىسى بار ئىدى. ۋېي زىڭفۇ پىڭياڭ مەلىكىنىڭ ئۆيىدە خەن ۋۇدىنىڭ مۇھەببىتىگە ئائىل بولغانىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ۋېي چىڭ فامىلىسىنى ۋېي دەپ ئۆزگەرتىۋالغانىدى. ۋېي خېنىمىنىڭ چوڭ قىزى ۋېي جۇنزۇ، ئىككىنچى قىزى ۋېي شاۋئېر، ئۈچىنچى قىزى ۋېي زىڭفۇ ئىدى، ئۇنىڭ ئىسمى بۇگۇاڭ (朱) مۇ ھەم فامىلىسىنى ۋېيغا ئۆزگەرتىۋالغانىدى.

ۋېي چىڭ پىڭياڭ بېگىنىڭ چاكىرى بولۇپ، بالا ۋاقىتىدا ئۆز ئاتىسىنىڭ يېنىغا قايتىپ كەلگەچكە، ئاتىسى ئۇنىڭغا قوي باقتۇردى. ئاتىسىنىڭ چوڭ خوتۇنىدىن بولغان بالىلىرى ئۇنى ئۆز قېرىندىشى قاتارىدا كۆرمەي، قۇل

ئورنىدا كۆرۈشەتتى. بىر كۈنى ۋېي چىڭ بىرى بىلەن گەنجۈەن قەسىرىدىكى نازارەتخانىغا بېرىپ قالدى. بىر گۈ- ناھكار ئۇنىڭ چىرايىغا قاراپ: «سەن ئېسىل زادىلەردىن ئىكەن سەن، مەنسىپنىڭ ئۆرلەپ تۆرە بولغۇدەك سەن» دەيدۇ. ۋېي چىڭ كۈلۈپ تۇرۇپ: «قۇلدەك ياشاۋاتىمەن، تايىق ۋە ئاھانەتكە ئۇچرىمىساملا بولىدى. ماڭا تۆرىنىڭ نەدە تۇ- رۇپتۇ» دەيدۇ.

ۋېي چىڭ يىگىت بولغاندىن كېيىن، پىڭياڭ بېگىنىڭ ئۈستىدە چەۋەنداز نۆكەر بولۇپ، پىڭياڭ مەلىكىنىڭ خىزمىتىنى قىلىدۇ.

م.ب. 139 - يىلى (خەن ۋۇدى جىيەنيۈەننىڭ ئىككىنچى يىلى) ئەتىيازدا، خەن ۋۇدى ۋېي چىڭنىڭ ئاچىسى ۋېي زىفۇنى ئەتىۋارلاپ ئوردىغا ئېلىپ كىرىدۇ. خانىكە (4) خەن ۋۇدىنىڭ ھامىسى مەلىكە داچاڭنىڭ قىزى بولۇپ، تۇغماس، ھەسەتخور بىر ئايال ئىدى. مەلىكە داچاڭ ۋېي زىفۇنىڭ خانغا يېقىپ قالغانلىقى ۋە ئۇنىڭ ئۈستىگە ھامىلىدار ئىكەنلىكىنى ئاڭلاپ ھەسەت قىلىدۇ. ئادەم ئەۋەتىپ ۋېي چىڭنى قولغا ئالدۇرىدۇ. بۇ ۋاقىتتا ۋېي چىڭ جىيەنجاڭ قەسىرىدە خىزمەت قىلاتتى. تېخى نامى چىقىمىغانىدى. مەلىكە داچاڭ ئۇنى سولتىپ قويىدۇ ۋە ئۆلتۈرمەكچى بولىدۇ. لېكىن ۋېي چىڭنىڭ دوستى چەۋەنداز نۆكەر گۇڭسۇن ئاۋ ۋە باشقا پالۋانلار ئۇنى قاچۇرۇپ ئېلىپ كېتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۆلۈمدىن قۇتۇلۇپ قالىدۇ. بۇ ئەھۋالنى ئاڭلىغان خەن ۋۇدى ۋېي چىڭنى چاقىرتىپ جىيەنجاڭ قەسىرىنىڭ نازارەتچىسىگە ۋە شىغاۋۇللىق مەنسىپىگە تەيىنلەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ ئانىسى ۋە ئاكا - ئۆكلىلىرى، ئاچا - سىڭىلىلىرىمۇ بەخت - سائادەتكە ۋە ئىززەت - ھۆرمەتكە ئېرىشىدۇ. ئۇلارنىڭ ئالغان

ئىنئاملىرى بىرنەچچە كۈن ئىچىدىلا نەچچە مىڭ جىڭلاپ ئالتۇنغا يېتىپ قالىدۇ. چوڭ ئاچىسى ۋېي جۈنزۇ ئوردا مىرا- قۇلى گۇڭسۇن خېغا ياتلىق قىلىنىدۇ. ئىككىنچى ئاچىسى ۋېي شاۋئېر بۇرۇن چېن جاڭ(5) بىلەن زىنا قىلىپ قويغان- لىقتىن، چېن جاڭمۇ خەن ۋۇدىنىڭ ئىلتىپاتىغا سازاۋەر بولۇپ، ئىززەت - ھۆرمەت ۋە بايلىققا ئىگە بولىدۇ. گۇڭسۇن ئاۋ ۋېي چىڭنى قۇتۇلدۇرغانلىقى ئۈچۈن، تېخىمۇ ھۆرمەتلىك بو- لۇپ كېتىدۇ. ۋېي زىڭمۇ بانولىققا كۆتۈرۈلىدۇ، ۋېي چىڭ كېڭەش بەگ بولىدۇ.

م.ب. 129 - يىلى (خەن ۋۇدى يۈەنگۋاڭنىڭ ئالتىنچى يىلى) ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىش ئۈچۈن ۋېي چىڭ ھارۋا - ئاتلىقلار سانغۇنى بولۇپ شاڭگۇدىن؛ گۇڭسۇن خې يېنىك ھارۋىلىقلار سانغۇنى بولۇپ يۈنجۇڭدىن؛ كېڭەش بەگ گۇڭسۇن ئاۋ چەۋەنداز سانغۇن بولۇپ دەي ۋىلايىتىدىن؛ ياساۋۇلبەگ لى گۇاڭ ئالپ چەۋەنداز سانغۇن بولۇپ يەنىمىدىن يولغا چىقتى. ھەرقايسى قوشۇندا 10 مىڭدىن چەۋەنداز بار ئىدى. تەختى ھۇن شەھىرىگە يېتىپ بارغان ۋېي چىڭ ھۇنلارنىڭ نەچچە يۈز ئادىمىنى ئۆلتۈردى ۋە ئەسىر ئالدى. چەۋەنداز سانغۇن گۇڭسۇن ئاۋنىڭ قوشۇنىدىن 7000 ئادەم چىقىم بولدى. ياساۋۇلبەگ لى گۇاڭ ھۇنلارغا ئەسىر چۈشتى ۋە قېچىپ قايتىپ كەلدى. ئۇلار ئۆلۈمگە مەھكۇم بولسىمۇ، پۇل تۆلەپ قۇتۇلدى. لېكىن ئاددىي پۇقرالىققا چۈشۈرۈپ قويۇلدى. گۇڭسۇن خېمۇ خىزمەت كۆرسىتەلمىدى. پەقەت ۋېي چىڭغىلا ئۆلكە بېگىلىك مەرتىۋىسى بېرىلدى. ھۇنلار ئۇنىڭدىن كېيىنمۇ چېگىرىلارغا ھۇجۇم قىلىپ تۇردى. بۇ ۋە- قەلەر «ھۇنلار ھەققىدە قىسسە» دە بايان قىلىنغان.

م.ب. 128 - يىلى (خەن ۋۇدى يۈەنشۇنىڭ بىرىنچى يىلى) باھاردا ئوغۇل تۇغقان بانو ۋېي خانىكىلىكىگە كۆتۈر-

رۇلدى. شۇ يىلى كۈزدە ۋېي چىڭ يەنە 30 مىڭ چەۋەندازنى باشلاپ يەنمېندىن يولغا چىقىپ، لى شى دەي ۋىلايىتىدىن يولغا چىقىپ بىرلىكتە ھۇنلارغا جازا يۈرۈشى قىلدى. ۋېي چىڭ ھۇنلارنىڭ نەچچە مىڭ ئادىمىنى يوقاتتى. ئىككىنچى يىلى ۋېي چىڭ يەنە يۈنجۇڭدىن يولغا چىقىپ غەربتە گاۋچۇڭگە بېرىپ، لۇڭشىغا قەدەر ھۇجۇم قىلدى. ھۇنلارنىڭ نەچچە مىڭ ئادىمىنى ئەسىر ئالدى. مىليوندىن ئوشۇق چارۋا - مال ئولجا ئالدى. بەيياڭ، لۇفەن خانلىرى قېچىپ كەتتى. شۇنىڭ بىلەن خېنەن رايونىدا شوفاڭ ۋىلايىتى تەسىس قىلىندى. ۋېي چىڭغا چاڭپىڭ(6) بېگىلىكى بېرىلدى ۋە 3800 تۇتۇنلۇك يەر سۇيۇرغال قىلىندى. ۋېي چىڭنىڭ چېرىكچىسى سۇجىيەن پىڭاڭنىڭ بېگى جاڭ سىڭۇڭ ئەنتۇ بېگى بولدى. سۇجىيەن شوفاڭ شەھىرىنى سېلىشقا ئەۋەتىلدى. خان: «ھۇنلار تەڭرىنىڭ ئىرادىسىگە خىلاپلىق قىلىپ، ئەدەب - قائىدىنى بۇزدى. قەبرىلەرغا قوپال مۇئامىلىدە بولدى. بۇلاڭچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ، باشقا بەدەۋى قوۋملارنى ئالداپ ئەسكەر ئېلىپ، سۇيىقەست بىلەن ئۇرۇش قوزغىاپ، چېگرىمىزغا كۆپ قېتىم ئاپەت يەتكۈزدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئەسكەر ۋە سەركەردىلەرنى ئەۋەتىپ ئۇلارنى جازالىدىم.

«نەزىمانە» دە:

شېيەنيۇنگە يۈرۈش قىلىپ،

تەييۈەنگىچە باردۇق بىز.

ھارۋىنى گۈلدۈرلىتىپ،

قورغاننى پۇختا سېلىپ،

شىمال ياقنى تىنچىتىپ،

بۇ ئەلنى قوغدايلى بىز

دېيىلگەن ئەمەسمۇ؟ مانا بۈگۈنگى كۈندە بولسا ھارۋا - ئاتلىقلار سانغۇنى ۋېي چىڭ شىخې (7) دەرياسىدىن ئۆتۈپ، گاۋچۆگە قەدەر باردى. 2300 دۈشمەننىڭ كالىسىنى ئېلىپ، ئۇلارنىڭ پۈتكۈل ئات - ھارۋا، ھەربىي لازىمەتلىكلىرى ۋە مال چارۋىلىرىنى ئولجا ئالدى. شۇڭا ئۇنىڭغا چوڭ تۆرە مەرتىۋىسى بېرىلدى. ئۇ غەربتە خېنەن رايونىنى تىنچىتىشى ۋە كونا يۈشى قەلئەسى (8) نى تېپىپ، زىلىنىڭ (9) چوققىسىدىن ئۆتتى. بېيخې دەرياسىغا كۆۋرۈك سالدى. پۇنى خان (10) غا جازا يۈرۈشى قىلىپ بۆرى قورغىنىنى تارمار قىلدى. ھۇنلارنىڭ خىل ئەسكەرلىرى ۋە مۆكتۈرمىدىكى چارلىغۇچى ئەسكەرلىرىدىن جەمئىي 3017 ئادەمنى ئۆلتۈردى ۋە ئەسىر ئالدى. ئەسىر ئېلىنغانلارنى سوراق قىلىش ئارقىلىق قالغان - قاتقان ئادەملىرىنى تۇتتى. مىليوندىن ئوشۇق ئات، كالا، قوي ئولجا ئېلىپ، پۈتكۈل قوشۇن بىلەن ساق - سالامەت قايتىپ كەلدى. شۇڭا ۋېي چىڭغا 3800 تۈتۈنلۈك يەر سۇ-يۇرغال قىلدىم» دېدى. ئۇنىڭدىن كېيىنمۇ ھۇنلار ھەر يىلى دەيجۈن، يەنمېن، دىڭشياڭ، شاڭجۈن، شوفاڭ ۋىلايەتلىرىگە بېسىپ كىرىپ، كۆپ ئادەملەرنى بۆلىدى ۋە ئۆلتۈردى. «ھۇنلار ھەققىدە قىسسە» گە قارالسۇن.

م.ب. 124 - يىلى (خەن ۋۇدى يۈەنشۇنىڭ بەشىنچى يىلى) باھاردا خەن ۋۇدىنىڭ يارلىقى بويىچە ۋېي چىڭ 30 مىڭ چەۋەنداز بىلەن گاۋچۆدىن يوانغا چىقتى. ياساۋۇلېگ سۇ-جىيەن گېزەكچى سانغۇن، سول قول ھۈدەيچى (11) لى جۇ ئوق يالىقلار سانغۇنى، ئوردا مىراقۇلى گۇڭسۇن خې چەۋەنداز سانغۇن (12)، دەي بەگلىكىنىڭ ۋەزىرى لى سەي يېنىڭ ھارۋا - ئاتلىقلار سانغۇنى بولۇپ، ۋېي چىڭنىڭ قوماندانلىقىدا شوفاڭ ۋىلايىتىدىن يولغا چىقتى. سورۇنېگ لى شى،

ئەنتۇ بېگى جاڭ سىگۇڭلار سانغۇن بولۇپ، يۇبېيىڭدىن يولغا چىقتى. ئوڭ قول بىلىكخاننىڭ يېرى ۋېي چىڭ قاتار-لىقلارنىڭ ھۇجۇم قىلىش يۆنىلىشىدە ئىدى. لېكىن ئۇ، يول يىراق، خەن ئەسكەرلىرى يېتىپ كېلەلمەيدۇ دەپ قاراپ، ھاراق - شارابقا بېرىلىپ كەتكەنىدى. خەن سۇلالىسى ئەس-كەزلىرى كېچىسى يېتىپ كېلىپ، ئوڭ قول بىلىكخاننى قورشىۋالدى. چۆچۈپ كەتكەن ئوڭ قول بىلىكخان پەقەت ئۆزىنىڭ ئامراق توقىلى ۋە بىر نەچچە يۈز چەۋەندازلىرى بىلەن قورشاۋنى بۇزۇپ شىمالغا قاچتى. خەن سۇلالىسى قوشۇنىنىڭ يېنىك چەۋەندازلار چېرىكچىسى (13) گۈچبېك قاتارلىقلار بىر نەچچە يۈز چاقىرىم يەرگىچە قوغلاپ يېتىشەلمىدى. پەقەت ئوڭ قول بىلىكخاندىن تۆۋەن دەرىجىلىك باسوت خانلاردىن ئون نەچچە كىشىنى ۋە ئەر - ئايال 15 مىڭدىن ئوشۇق ئادەمنى تۇتقۇن قىلىپ، مىليونلاپ مال - چارۋا ئولجا ئېلىپ قايتىپ كەلدى. قورۇلغا كىرگەندە خان ئەۋەتكەن ئەلچى پۈتۈن ئەسكەرلەرنىڭ ئارىسىدا ۋېي چىڭنىڭ ئۇلۇغ سانغۇنلۇققا تەيىنلەنگەنلىكىنى ئېلان قىلدى ۋە ئۇلۇغ سانغۇنلۇق تامغىسىنى تاپشۇردى. ھەممە سانغۇنلار قوشۇنى بىلەن ئۇنىڭ قارمىقىغا ئۆتتى. شۇنداق قىلىپ ۋېي چىڭ ئۇلۇغ سانغۇنلۇق ئۇنۋانىنى ئېلىپ قايتىپ كەلدى. خان: «ئۇلۇغ سانغۇن ۋېي چىڭ ئۆزى ئەسكەر باشلاپ چەڭدە زور غەلىبە قازاندى. ھۇن خاقانلىرىدىن ئون نەچچىسىنى ئەسىر ئالدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ۋېي چىڭغا يەنە 8700 ئۆيلۈك يەر سۈيۈرغال قىلدىم» دېدى ھەمدە ۋېي چىڭنىڭ ئوغۇللىرى ۋېي كاڭغا يىچۈن، ۋېي نۇغا يىنئەن، ۋېي دېڭىغا فاگەن بېگىلىكى مەرتىۋىسى بېرىلدى. ۋېي چىڭ ئۆزىغاھلىق بىلەن رەت قىلىپ: «پىقىر بەختىيار ھالدا ئېھتىياتچانلىق بىلەن قوشۇندا خىزمەت قىلىپ كەلدىم. قوشۇن خان ئالىيلىرىنىڭ دانالىقىغا

تايىنىپ چوڭ غەلبە قازاندى. بۇنىڭ ھەممىسى سپاھ - بەگلەرنىڭ پىداكارلىق بىلەن جەڭ قىلغانلىقىنىڭ نەتىجىسى. خان ئالىيلىرى پېقىر ۋېي چىڭغا ئىلتىپات قىلىپ ناھايىتى چوڭ سۇيۇرغال ئىنئام قىلدىلا، مېنىڭ بالىلىرىم تېخى كىچىك، ھېچقانداق تۆھپىسى يوق. ئۇلارغا يەر - زېمىن ئىنئام قىلىپ بەگلىك مەرتىۋە بەردىلە، بۇ ھال مېنىڭ قوشۇندا ئىھتىيات بىلەن خىزمەت قىلىپ، ئەسكەرلەرنى باتۇرلارچە جەڭ قىلىشقا رەغبەتلەندۈرۈش مەقسىتىمنى يوققا چىقىرىدۇ. مېنىڭ ۋېي كاڭ قاتارلىق ئۈچ ئوغۇلۇم بۇ ئىنئاملارنى قانداقمۇ قوبۇل قىلا - لىسۇن! دەيدۇ. خان: «مەن سپاھ - بەگلەرنىڭ تۆھپىسىنى ئۇنتۇپ قالمايدىم. ئۇلارنىمۇ ئويلاۋاتىمەن» دەيدۇ ۋە تەپتىش بەگكە يارلىق چۈشۈرۈپ: «مۇھاپىزەتچى كاھىبەگ (14) گۇڭ سۇن ئاۋ ئۈچ قېتىم ئۇلۇغ سانغۇن بىلەن بىللە ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلدى. قوشۇنلارغا نازارەت قىلدى، بىر بۆلۈم ئەسكەرلىرى بىلەن بىرلىكتە ھۇن خاقانىنى قولغا چۈشۈردى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇنىڭغا ھەمراھ بەگ (15) ئۇنۋانى بېرىلسۇن؛ كاھىبەگ خەن يۇ قوشۇن بىلەن بىللە تىيەنخۇن (16) دىن چىقىپ ھۇن ئوڭ قول بىلىكخاننىڭ بارگاھىغىچە باردى ۋە ئۇلۇغ سانغۇن ۋېي چىڭنىڭ قوماندانلىقىدا جەڭ قىلىپ، بىر ھۇن خاقانىنى قولغا چۈشۈردى. ئۇنىڭغا لوڭتېي بېگىلىكى بېرىلدى. سۇن؛ چەۋەندازلار سانغۇننى گۇڭسۇن خې ئۇلۇغ سانغۇن بىلەن بىرلىكتە ھۇن خانىنى تولغا چۈشۈردى. ئۇنىڭغا نەنپاۋ بېگىلىكى بېرىلسۇن، يېنىك ھارۋىلىقلار سانغۇننى لى سەي يەنە بىر قېتىم ئۇلۇغ سانغۇن بىلەن بىللە ھۇن خاقانىنى قولغا چۈشۈرگەنلىكى ئۈچۈن لى سەيگە لېئەن بېگىلىكى بېرىلسۇن؛ چىرىكى لى شۇ، جاۋ بۇيۇ، گۇڭسۇن رۇڭنۇلارنىڭ ھەرقايسىسى ئۈچ قېتىمدىن ئۇلۇغ سانغۇن بىلەن بىرلىكتە ھۇن خاقانىنى قولغا چۈشۈردى. شۇنىڭ ئۈچۈن لى شۇغا جىجى (17)

بېگىلىكى، جاۋبۇيۇگە سۈيچىڭ بېگىلىكى، گۇڭسۇن رۇڭنۇغا سۇڭپىڭ بېگىلىكى بېرىلسۇن؛ سانغۇنلاردىن لى جۇ، لى شى ۋە چېرىنچى دوۋرۇيى ئەسر نۆكەر ۋەن قاتارلىقلارنىڭ تۆھپىسى بار، بۇلارغا ئۆلكە بېگىلىكى بېرىلسۇن؛ لى جۇ، لى شى، دوۋرۇيىلارنىڭ ھەرقايسىسىغا 300 ئۆيلۈكتىن يەر سۈيۇرغال قىلىنسۇن» دېدى. شۇ يىلى كۈزدە ھۇنلار دەيجۈن ۋىلايىتىگە بېسىپ كىرىپ كاھىبەگنى ئۆلتۈردى.

ئىككىنچى يىلى باھاردا ئۇلۇغ سانغۇن ۋېي چىڭ دىڭشياڭدىن چىقىپ، ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلدى. ھەمراپەگ گۇڭسۇن ئاۋ ئارىچى سانغۇن (18) ئوردا مىراقۇلى گۇڭسۇن خې سول قانات سانغۇن. شى بېگى جاۋسۇن تۇرشاۋۇل سانغۇن، ياساۋۇلبەگ سۇجىيەن ئوڭ قانات سانغۇن، قوۋۇقچىباشى لى گۇاڭ ھىياتچى سانغۇن، سول قول ھۈدەيچى لى جۇ ئوقيا-لىقلار سانغۇنى بولۇپ، ئۇلۇغ سانغۇننىڭ قومانىدانلىقىدا نەچچە مىڭ دۈشمەننى ئۆلتۈرۈپ قايتىپ كېلىشتى. بىرەر ئايدىن كېيىن ئۇلار يەنە دىڭشياڭدىن چىقىپ 10 مىڭدىن ئوشۇق دۈشمەننى ئۆلتۈردى. سۇجىيەن ۋە جاۋسۇن 3000 دىن ئوشۇق چەۋەنداز بىلەن تەڭرىقۇت قوشۇنلىرىغا ئۇچراپ قېلىپ بىر كۈندىن كۆپرەك ئۆز ئالدىغا ئۇرۇش قىلغان بولسىمۇ، خەن قوشۇنلىرى تارمار بولدى. جاۋسۇن ئەسلى ھۇن بولۇپ، خەن سۇلالىسىگە تەسلىم بولغاندىن كېيىن شى بېگى بولغانىدى، ئۇ ئۇرۇش ئەھۋالىنىڭ خەتەرلىكلىكىنى بايقاپ، ئۇنىڭ ئۈستىگە ھۇنلارنىڭ ئۇنى ئۆزلىرىگە تارتىشى ئارقىسىدا قال دۇق 800 دىن ئوشۇقراق چەۋەندازلىرى بىلەن تەڭرىقۇتقا تەسلىم بولۇپ كەتتى. قوشۇنلىرى تامامەن تارمار بولغان سۇجىيەن يالغۇز قېچىپ، ۋېي چىڭنىڭ يېنىغا قايتىپ كەلدى، ۋېي چىڭ ھەربىي ھەكەم خۇڭ (19)، دوغاپ (20)، ئەن (21)، مۇشاۋىر جۇبا قاتارلىقلاردىن: «سۇجىيەن قانداق جازاغا تار-

قىلىشى كېرەك؟» دەپ سورىۋىدى، جۇبا: «ئۇلۇغ سانغۇن يۈرۈشكە چىققانلىرىدىن بۇيان، بىرەر كىچىك سەركەردىمۇ ئۆلتۈرۈلگەن ئەمەس. بۈگۈنكى كۈندە سۇجىيەننىڭ پۈتكۈل ئەسكەرلىرى تارمار بولدى. ئۇنىڭ كاللىسىنى ئېلىش، شۇ ئارقىلىق ئۇلۇغ سانغۇننىڭ ھەيۋىنى كۆرسىتىش لازىم» دەيدۇ. لېكىن ھەربىي ھەكەم خۇڭ بىلەن دورغاپ ئەن ئۇنىڭ ئەك سىچە: «بۇنداق قىلىش توغرا ئەمەس، ھەربىي تەدبىرلەر، دە: ئەسكەر ئاز بولۇپ تۇرۇقلۇق قاتتىق جەڭ قىلسىمۇ، ئاخىرىدا يەنە كۆپ ساندىكى دۈشمەنگە ئەسىر چۈشۈپ قالىدىغان ئەھۋاللار بولىدۇ» دەپ كۆرسىتىلگەن. سۇجىيەن ئۆزىنىڭ بىر-نەچچە مىڭ ئادىمى بىلەن تەڭرىقۇتنىڭ نەچچە تۈمەن ئادىمىگە قارشى بىر كۈندىن ئارتۇق قاتتىق جەڭ قىلدى. ئەسكەرلەر ئالا كۆڭۈللۈك قىلماستىن قەتئىي بولدى. ئەگەر ئۆزى قايتىپ كەلگەنلەر ئۆلتۈرۈلىدىغان بولسا، بۇنىڭدىن كېيىن ئۇرۇشتا يېڭىلگەنلەر قايتىپ كەلمەستىن دۈشمەنگە تەسلىم بولۇپ كېتىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇنىڭ كاللىسىنى ئالماسلىق كېرەك» دەپ تۇرۇۋالىدۇ. ۋېي چىڭ: «مەن خانغا تۇغقانلىق مۇناسىۋەتتىم بىلەن قوشۇن تۇتۇپ كەلدىم. ھەيۋىسىز بولۇپ قالارمەن مەككىن دەپ قورقمايمەن، جۇبانىڭ مېنى ئادەم ئۆلتۈرۈپ ھەيۋىڭىزنى كۆرسىتىڭ دېگىنى تازا قاملاشمىغان گەپ بولدى. ۋەزىپەم بويىچە ئېيتقاندا، بۇنداق سەركەردىلەرنىڭ كاللىسىنى ئېلىشقا ھوقۇقلۇق بولساممۇ، لېكىن مەن خاننىڭ ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولغانلىقىم ئۈچۈن ياقا يۇرتلاردا ئۆز ئالدىغا ئادەم ئۆلتۈرۈشكە جۈرئەت قىلالمايمەن. بۇنى خان ئۆزى بىر تەرەپ قىلسۇن. مانا مۇشۇنىڭ بىلەن ئەمەلدارلارنىڭ ھوقۇقىنى ئۆز ئالدىغا قالايمىقان ئىشلىتىشكە بولمايدىغانلىقىنى كۆرسەتسەك ياخشى ئەمەسمۇ؟» دەيدۇ. سىپاھ بەگىلەر-نىڭ ھەممىسى ئۇنىڭغا «بارىكاللا» ئېيتتى. شۇنىڭ بىلەن

سۇجىيەن كۆشۈك ھارۋىغا سېلىنىپ ئوردىغا ئېلىپ بېرىلدى.
شۇ يىلى خوجۇبىڭ دەسلەپ بەگ بولدى. خوجۇبىڭ
ئۇلۇغ سانغۇن ۋېي چىڭنىڭ ئاچىسى ۋېي شاۋئېرنىڭ ئوغلى
بولۇپ، ئۇنىڭ ئاتىسى خوجۇڭرۇ ئىلگىرى ۋېي شاۋئېر بىلەن
شەھۋانىي مۇناسىۋەت ئۆتكۈزۈپ قويۇپ، خوجۇبىڭ تۇغۇلغاندا
دى. ۋېي زىنغۇ خانىككە ئېرىشكەندىن كېيىن، ۋېي شاۋئېر
خوجىدار بەگ (22) چېن جاڭغا تەگدى. خوجۇبىڭ خانىكەنىڭ
ئوغلى بولغانلىقتىن، 18 يېشىدىلا شىنجاۋ بولدى. ئۇ چە-
ۋەندازلىق ۋە كاماندازلىققا ماھىر بولغانلىقى ئۈچۈن، ئىككى
قېتىم ئۇلۇغ سانغۇن بىلەن يۈرۈشكە چىقىپ ھۇنلارغا ھۇجۇم
قىلدى. ئۇلۇغ سانغۇن ۋېي چىڭ ئۇنى خەن ۋۇدىنىڭ يارىلىقى
بويىچە قىران چېرىكچى (23) قىلىپ تەيىنلىدى. خوجۇبىڭ
800 نەپەر باتۇر چەۋاندازغا قوماندانلىق قىلىپ، چوڭ
قوشۇندىن بىرنەچچە يۈز چاقىرىم ئالدىدا يۈرۈپ، ئوڭۇشلۇق
پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ كۆپ دۈشمەننى ئۆلتۈردى ۋە تۇتقۇن قىلدى.
ئۆلگەن ۋە ئەسىر چۈشكەن ھۇنلارنىڭ سانى خەن سۇلالىسى
قوشۇنى تەرەپىنىڭ سانىدىن ئېشىپ كەتكەنىدى. شۇڭا خان:
«قىران چېرىكچى خوجۇبىڭ دۈشمەننىڭ 2028 ئادىمىنى
ئۆلتۈردى ۋە تۇتقۇن قىلدى ھەمدە دۈشمەننىڭ باش ۋەزىرى
ۋە ياساقبېگىنى، ئىچىغىسە تەڭرىقۇتنىڭ بوۋا جەمەتىدىن بولغان
شىرو (24) بېگى، چان بەگنى ئۆلتۈردى. تەڭرىقۇتنىڭ تاغ-
سى روگېيىنى قولغا چۈشۈرۈپ، قوشۇن بويىچە يەنە بىرىنچە
لىمكىنى ئالدى. شۇڭا ئۇنىڭغا 2500 تۇتۇنلۇك يەر سۈيۈرغال
قىلىپ، ئوزغان بەگ (25) ئۇنۋانى بەردىم؛ شاڭگۇ ۋالىيسى
خاۋشيەن تۆت قېتىم ئۇلۇغ سانغۇن بىلەن بىرلىكتە يۈرۈش قىلىپ،
دۈشمەننىڭ 1300 ئادىمىنى تۇتقۇن قىلدى. شۇنىڭ ئۈچۈن
جاۋشيەنگە جۇڭلى بېگىلىكىنى بەردىم؛ چەۋەنداز مېڭ يى ئۇ-
رۇشتا خىزمەت كۆرسەتكەچكە، ئۇنىڭغا ئۆلكە بېگىلىك ئۇنۋانى

بەردىم ۋە 200 تۇتۇنلۇك يەر سۇيۇرغال قىلدىم» دېدى.
شۇ يىلى ئۇرۇشتا ئىككى سانغۇننىڭ قوشۇنلىرى تارمار بولغان
لىقى شى بېگىنىڭ ھۇنلار تەرەپكە قېچىپ كەتكەنلىكى، ئۇرۇشتا
غەلبە كۆپ بولمىغانلىقى ئۈچۈن ۋېي چىڭغا سۇيۇرغال-
لىق قوشۇپ بېرىلمىدى. خان سۇجىيەننى ئۆلتۈرمىدى. ئۇ
پۇل بەدىلىگە قۇتۇلۇپ، ئاددىي پۇقرالىققا چۈشۈرۈلدى.
ۋېي چىڭغا مىڭ جىڭ ئالتۇن ئىنئام قىلىندى. بۇ چاغدا
بانۇ ۋاڭ ئايىم (26) خاننىڭ ئىززەت - ھۆرمىتىگە سازاۋەر
بولغانىدى. نىڭ چىڭ (27) ۋېي چىڭغا: «سانغۇن سىلنىڭ
كۆرسەتكەن خىزمەتلىرىنى ئانچە كۆپ دېگىلى بولمىسىمۇ،
10 مىڭ ئۆيلۈك يەر سۇيۇرغال قىلىندى. ئۈچ ئوغۇللىرى
بەگلىك مەرتىۋىسىگە ئېرىشتى. بۇ سىلنىڭ ئىگىچىلىرى،
خانىگە ۋېي خان تەرىپىدىن ئەتىۋارلانغانلىقى بىلەن مۇناسى-
ۋەتلىك. ھازىر بانوۋاڭ ئايىم خاننىڭ ئەتىۋارلىق خانىكى،
لېكىن ئۇنىڭ جەمەتى تېخى باي ۋە مەرتىۋىلىك بولۇپ
كەتمىدى. شۇڭا سىلنىڭ ئىنئام ئالغان مىڭ جىڭ ئالتۇنلى-
رىنى بانۇ ۋاڭ ئايىمنىڭ ئانىسىنىڭ تۇغۇلغان كۈنىگە سوۋغا
قىلىشلىرىنى ئۈمىد قىلىمەن» دەيدۇ. ۋېي چىڭ 500 جىڭ ئالتۇننى
بانوۋاڭ ئايىمنىڭ ئانىسىنىڭ تۇغۇلغان كۈنىگە سوۋغا قىلىدۇ.
بۇنى ئاڭلىغان خان ۋېي چىڭدىن ئەھۋالنى سورىغاندا،
ۋېي چىڭ ئەمەلىي ئەھۋالنى ئېيتىدۇ. خەن ۋۇدى شۇئان نىڭ
چېڭنى دۇڭخەي (28) كاھىبەگلىكىگە تەيىنلەيدۇ.
ئۇلۇغ سانغۇن ۋېي چىڭ بىلەن بىرلىكتە ھەربىي يۈرۈشكە
قاتناشقان چېرىكچى جاڭ چيەن ئىلگىرى باكتىرىيىگە ئەلچى
بولۇپ بارغىنىدا، ھۇنلارنىڭ قولىدا ئۇزۇن مۇددەت تۇتقۇن
بولۇپ تۇرغانىدى. كېيىن چوڭ قوشۇنغا يول باشلىغۇچى
بولدى. ئۇ ئوت - چۆپ ۋە سۇ بار يەرلەرنى ئوبدان بىلەت-
تى. شۇڭا قوشۇن ئاچ ۋە سۇسىز قالمايدى. ئۇ ئىلگىرى

يىراق چەت مەملىكەتلەرگە ئەلچىلىككە بېرىپ چوڭ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن بىلگىبەگ بولدى.

خوجۇبىڭ بەگلىك مەرتىۋىسىگە ئېرىشىپ ئۈچ يىلدىن كېيىن، م.ب. 121 - يىلى (خەن ۋۇدى يۈەنشۇنىڭ ئىككىنچى يىلى)، باھاردا قىران چەۋەنداز سانغۇن بولدى ۋە 10 مىڭ چەۋەنداز بىلەن لۇڭشىدىن چىقىپ ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىپ خىزمەت كۆرسەتتى. خەن ۋۇدى: «قىران چەۋەنداز سانغۇن ۋۇلبېي (29) تېغىدىن ئۆتۈپ، ھۇنلارنىڭ سۇپۇ قەبىلىسىگە جازا يۈرۈشى قىلدى. ھۇن دەرياسى (30) نى كېچىپ، بەش خانلىق (31) نى بېسىپ ئۆتتى. بەيئەت قىلغانلارنىڭ ئادەملىرى، ياراق - جابدۇقلىرى، ئوزۇق - تۈلۈكلىرىگە تەگمىدى. ئۇ تەڭرىقۇتنىڭ بالىسىنى تۇتۇشنى كۆزلەيتتى. شۇڭا ئالتە كۈن يۆتكىلىپ يۈرۈپ ئۇرۇش قىلدى. يەنجى تېغى (32) دىن ئۆتۈپ، مىڭ نەچچە يۈز چاقىرىم ئىلگىرىلدى ۋە گاۋلەن تېغى ئېتىكىدە قاتتىق گىرەلەشمە جەڭ قىلىپ، شەرەن قان (33) نى ئۆلتۈرۈپ، رۇگورفان (34) نىڭ كالىسىنى ئېلىپ، قارشىلىق قىلغانلارنى قىرىپ، قوشۇنىنى تىلچە چىقىمغا ئۇچراتماستىن، دۈشمەنلەرنى تۇتقۇن قىلدى. بۇلار قۇنشار قانىنىڭ ئوغلى ۋە ۋەزىر، كاھىبەگ قاتارلىق 8960 ئادەم ئىدى. ئۇ يەنە شۇتۇق خان ئىبادەت قىلىدىغان ئالتۇن بۇتنى قولغا چۈشۈردى. بۇ ئۇرۇشتا دۈشمەن قوشۇنلىرىنىڭ تەخمىنەن $\frac{7}{10}$ قىسمى چىقىم بولدى. شۇڭا خوجۇبىڭگە

يەنە 2200 تۇتۇنلۇك يەر سۇيۇرغال قىلدىم» دېدى. شۇ يىلى يازدا خوجۇبىڭ ۋە ھەمراپىگ گۇڭسۇن ئاۋ بېيىدىن ئىككى يولغا بۆلۈنۈپ يۈرۈش قىلدى. بىلگەبەگ جىڭ چىن قوۋۇقچىباشى لى گۇاڭ بىلەن بىرلىكتە يۇبېيىڭ دىن ئىككىگە بۆلۈنۈپ يولغا چىقتى. لى گۇاڭ 4000

چەۋەنداز بىلەن جەڭ مەيدانىغا ئاۋۋال يېتىپ باردى. جاڭ چيەن بولسا 10 مىڭ چەۋەنداز قوشۇن بىلەن كېچىكىپ باردى. ھۇنلارنىڭ قول بىلىكىخانى نەچچە تۈمەن قوشۇن بىلەن لى گۇاڭنى قورشىۋالدى. لى گۇاڭ ئىككى كۈن جەڭ قىلدى. قوشۇننىڭ تەڭدىن تولىسى چىقىم بولدى. دۈشمەننىڭ چىقىمى تېخىمۇ كۆپ ئىدى. جاڭ چيەن يېتىپ بارغاندا، ھۇنلار چېكىنىپ كەتتى. جاڭ چيەن ھەربىي يۈرۈشتە كېچىكىپ قالغانلىقى ئۈچۈن ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىندى، پۇل بەدىلىگە قۇتۇلۇپ، ئاددىي پۇقرالىققا چۈشۈرۈلدى.

بېيىدىن چىققان خوچۇبىڭ دۈشمەن ئىچىگە ئىچكىرىدە لىپ كىردى. يولدىن ئېزىپ كەتكەن ھەمراھىگ گۇڭسۇن ئاۋ خوچۇبىڭ بىلەن ئۇچرىشالمىدى. چىلىيەن تېخىغا ھەممىدىن ئاۋۋال يېتىپ بارغان خوچۇبىڭ نۇرغۇن دۈشمەننى ئەسىر ئالدى. خان: «قىران چەۋەنداز سانغۇن خوچۇبىڭ جۈنجى، جۈيەن دەريالىرىدىن ئۆتۈپ، توخىرىلارغا باردى ۋە چىلىيەن تېخىغا ھۇجۇم قىلىپ، لۇدې (35) دېگەن جايدا زور غەلبە قازاندى. ھۇنلارنىڭ تەڭقىس خان، چۇتۇق خان ناملىق ئىككى خاقانىنى تۇتۇۋالدى ھەمدە ۋەزىر، كاھىبەگ قاتارلىق جەمئىي 2500 ئادەمنى تەسلىم قىلدى. تەسلىم بولغانلارنى سۈرۈشتۈرمىدى، غەلبىدىن كېيىن قىرغىنچىلىق قىلمىدى. جەمئىي 30،200 ئادەمنى ئۆلتۈردى ۋە ئەسىر ئالدى. ھۇنلارنىڭ بەش نەپەر خاقانىنى، خان ئانىلىرىنى، تەڭرىقۇتنىڭ ئالچىسى، تېكىنى قاتارلىق 59 ئادەمنى، يەنە ۋەزىر، سانغۇن، ياساق بەگ، كاھىبەگ قاتارلىق ئەمەلدارلار بولۇپ 63 ئادەمنى

قولغا چۈشۈردى. دۈشمەن قوشۇنىدىن تەخمىنەن $\frac{3}{10}$

ى چىقىم بولدى. شۇڭا خوچۇبىڭگە 5400 تۇتۇنلۇك يەر قوشۇپ سۇيۇرغال قىلدىم. قوشۇن بىلەن بىرلىكتە توخىرىلارغا

بارغان چېرىكچىلەرگە سول قول تۆرە (36) لىك ئۇنىۋانى بەردىم. شۇڭقار ئەمرلەشكەر (37) جاۋپۇنۇ ئىككى قېتىم فىران چەۋەنداز سانغۇن خوجۇبىڭ بىلەن يۈرۈشكە چىقىپ بىرلىكتە سۇپۇلار خانىنىڭ كالىمىنى ئالدى. چىكە خانى ئوڭ قول مىڭلىق چەۋەندازلار خانىنى ۋە ئۇنىڭ ئانىسىنى ھەمدە تېكىندىن تۆۋەن دەرىجىلىك 41 ئادەمنى تىرىك تۇتۇپ، 3330 ئادەمنى ئەسىر ئالدى. جاۋپۇنۇ توشۇن ئالدىدا يۈرۈش قىلغاندا يەنە 1400 ئادەمنى ئەسىر ئالغانىدى. شۇڭا جاۋپۇنۇغا يانداش چاپاۋۇل بەگ ئۇنىۋانى بەردىم؛ چېرىكچى گاۋبۇش فىران چەۋەنداز سانغۇن بىلەن بىرلىكتە قويۇنچ خانىنىڭ تېكىمىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان 11 ئادەمنى قولغا چۈشۈرۈپ، 1768 ئادەمنى ئەسىر ئالدى. شۇنىڭ ئۈچۈن گاۋبۇشقا ماستۆرە ئۇنىۋانى بەردىم؛ چېرىكچى پۇدۇ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن ئۇنىڭغا خۇيچۇ بەگى ئۇنىۋانى بەردىم» دېدى. ھەمراھىگ گۇڭسۇن ئاۋ ھەربىي يۈرۈشتە كېچىكىپ، فىران چەۋەنداز سانغۇن بىلەن ۋاقتىدا قوشۇلالمىغانلىقى ئۈچۈن ئۆلۈمگە مەھكۇم قىلىنغان بولسىمۇ، پۇل تۆلەپ قۇتۇلۇپ، ئاددىي پۇقرالىققا چۈشۈرۈلدى. باشقا ئاتاقلىق سەركەر-دېلەرنىڭ ئەسكەرلىرى، ئات - ئۇلاغلىرى، قوراللىرى خوجۇ-بىگىنىڭكىگە يەتمەيتتى. خوجۇبىڭ ئەسكەرلەرنى دائىم تاللاپ ئالاتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، خوجۇبىڭ دۈشمەن ئىچىگە ئىچكىرىلەپ كىرىشكە جۈرئەتلىك ئىدى. ئۇ باتۇر چەۋەندازلارنى باشلاپ چوڭ قوشۇننىڭ ئالدىدا ماڭاتتى. ئۇنىڭ قوشۇنلىرى خۇددى تەڭرىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشكەندەك زادىلا قىيىن ئەھۋالغا چۈشۈپ قالمايتتى. باشقا سەركەردىلەر دائىم كېچىكىپ ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچراپ تۇراتتى. شۇڭا خوجۇبىڭ بارغانسېرى خەن ۋەدىنىڭ ئىشەنچىسىگە ئېرىشىپ، ئورنى كۈندىن - كۈنگە ئېشىپ ئۇلۇغ سانغۇن ۋېي چىڭ بىلەن تەڭلىشىپ قالدى.

كېيىن تۇنشارخان غەربتە خەن سۇلالىسى قوشۇنلىرىدىن داۋاملىق يېڭىلىپ نەچچە تۈمەن ئادىمى قىران چەۋەنداز سانغۇن قوشۇنلىرىنىڭ قولىدا ھالاك بولغانلىقى ئۈچۈن، ھۇن تەڭرىقۇتى ئۇنىڭغا غەزەپلەندى ۋە قۇنشارخاننى چاقىرىپ تىپ كېلىپ ئۆلتۈرمەكچى بولدى. قۇنشارخان بىلەن شۇتۇق خان مەسلىھەتلىشىپ، خەن خانلىقىغا تەسلىم بولماقچى بولدى ۋە ئالدى بىلەن چېگرىدا سۆھبەت ئۆتكۈزۈش توغرىسىدا ئادەم ئەۋەتتى. بۇ چاغدا سۈرۈن بەگ لى شى خۇاڭخې دەرياسى بويىدا قەلئە سېلىۋاتاتتى. ئۇ قۇنشارخاننىڭ ئەلچىلىرى بىلەن كۆرۈشۈپ ئەھۋالنى دەرھال خانغا مەلۇم قىلدى. خەن ۋۇدى ئۇلارنىڭ يالغان تەسلىم بولۇپ، چېگرىغا ھۇجۇم قىلىشىدىن ئەنسىرەپ، خوجۇبىڭغا ئەسكەر تارتىپ بېرىپ، ئۇلارنىڭ تەسلىمىنى قوبۇل قىلىش توغرىسىدا يارلىق بەردى. خوجۇبىڭ خۇاڭخې دەرياسىدىن ئۆتۈپ، قۇنشارخاننىڭ ئۇدۇلىغا ئايرىم بارىگاھ قۇردى. قۇنشارخاننىڭ باسوت خانى ۋە باسوت سانغۇنلىرى خەن سۇلالىسى قوشۇنلىرىنى كۆرۈپ، كۆپچىلىكى تەسلىم بولۇشقا ئۇنىماي قاچتى. خوجۇبىڭ ئۇچقاندەك بېرىپ، قۇنشارخان بىلەن كۆرۈشتى ۋە قاچماقچى بولغان 8000 ئادەمنى ئۆلتۈردى. قۇنشارخاننى ئالاھىدە ئادەم قوشۇپ ھارۋا بىلەن خان ئوردىسىغا ئەۋەتتى ۋە قۇنشارخاننىڭ بارلىق ئادەملىرىنى باشلاپ خۇاڭخې دەرياسىدىن ئۆتتى. تەسلىم بولغانلار بىرنەچچە تۈمەنگە يەتسىمۇ، ئەمما 100 مىڭ دېيىلدى. چاڭئەنگە قايتقاندىن كېيىن خان ئۇلارغا نەچچە 100 مىڭ يارماق پۇل - مال ئىنتام قىلدى. قۇنشارخانغا 10 مىڭ ئۆيلۈك يەر سۇيۇرغال قىلىنىپ، لوپن بېگىلىكى بېرىلدى. باسوت خانلىرىدىن قۇدۇن خانغا شيامو بېگى، يەڭبېي خانغا خۇيچۇ بېگى، چىنلى خانغا خېچى بېگى، چوڭ تۇتۇنبېگى تاۋۇسقا بولسا چاڭلى (38)

بېگىلىك ئۇنۋانلىرى بېرىلدى. شۇڭا خان خوجۇبىگىنىڭ خىزمىتىنى تەقدىرلەپ: «قىران چەۋەنداز سانغۇن خوجۇبىگى ئەسكەرلىرى بىلەن ھۇنلارغا يۈرۈش قىلدى. غەربىي يۇرت خانى قۇنشارخان ۋە ئۇنىڭ ئاھالىسى، ئەسكەرلىرى پۈتۈنلەي تەسلىم بولۇپ، ئەسكەرلىرىمىزنى ئوزۇق - تۇلۇك بىلەن تەمىنلىدى. خوجۇبىگى 10 مىڭدىن ئوشۇق ئەسكەر بىلەن بېرىپ، جاھىلىق قىلغان 8000 دىن ئوشۇق دۈشمەننى ئۆلتۈردى. ھۇن خانلىرىدىن 32 ئادەمنى تەسلىم قىلدى. قوشۇننى چىقىمغا ئۇچراتماي، قۇنشارخاننىڭ 100 مىڭ ئادەمنى بويىسۇندۇردى. خۇاڭخېننىڭ شىمالىغا قىلىنغان بۇ قېتىمقى يۈرۈش نەتىجىسىدە ئۇ يەردە ئۇرۇش ئاپىتى يوقىتىلدى. شۇنىڭ ئۈچۈن قىران چەۋەنداز سانغۇنغا يەنە 1700 تۇتۇنلۇك يەر سۈيۈرغال قىلدىم. لۇڭشى، بېيىدى، شاڭجۈن قاتارلىق جايلاردىكى مۇداپىئە قوشۇنلىرىنىڭ يېرىمى قىسىم قارتىلىپ، ئەلنىڭ ئۈستىدىكى سېلىق ۋە ھاشار ئازايتمىسۇن» دېدى. شۇنىڭ بىلەن تەسلىم بولغان ئاھالىلەر قورۇل سىرتىدىكى بەش ۋىلايەت (39) كە ئورۇنلاشتۇرۇلدى، بۇ يەرلەر خۇاڭخې دەرياسىنىڭ جەنۇبىدا بولۇپ، ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرى بويىچە ياشىدى ۋە خەن خانلىقىغا بېقىندى ئەل بولۇپ تۇردى. ئىككىنچى يىلى، ھۇنلار يۇبېيىنىڭ دىڭشىياڭ قاتارلىق جايلارغا بېسىپ كىرىپ، خەن خانلىقىنىڭ 1000 نەچچە ئادەمىنى ئۆلتۈردى ۋە بۇلىدى.

يەنە بىر يىلدىن كېيىن خەن ۋۇدى سانغۇنلارنى مەسلىھەتكە چاقىرىپ: «شى بېگى جاۋسۇن تەڭرىقۇتقا يول كۆرسىتىپ، خەن سۇلالىسى قوشۇنلىرى قۇملۇقتىن ئۆتۈپ ئۇزۇن تۇرالمايدۇ، دەپتۇ. بىر چوڭ قوشۇن ماڭدۇرساق، ۋەزىيەت چوقۇم بىز كۈتكەندەك بولىدۇ دېدى. بۇ م.ب. 119 - يىلى (خەن ۋۇدى يۈەنشۇنىڭ تۆتىنچى يىلى) ئىدى. باھاردا خەن

ۋۇدى ئۇلۇغ سانغۇن ۋېي چىڭ بىلەن قىران چەۋەنداز سانسۇن خوجۇبىڭلارغا ھەر بىرنىڭ 50 مىڭدىن چەۋەنداز، نەچچە يۈز مىڭدىن پىيادە ئەسكەر ۋە تەمىنات - نەقلىيات قوشۇنى ئېلىپ يۈرۈش قىلىش ھەمدە غەيرەت بىلەن جەڭ قىلالايدىغان ۋە دۈشمەن ئىچىگە ئىچكىرىلەپ كىرەلەيدىغان ئەسكەرلەرنىڭ خوجۇبىڭ قوماندىسىدا بولۇشى ھەققىدە يارىلىق چۈشۈردى. خوجۇبىڭ دەسلەپ دىڭشياڭدىن چىقىپ، ئىچىش تەڭرىقۇت بىلەن ئۇچراشماقچى بولدى. لېكىن ئەسەرگە چۈشكەن بىر ھۇن ئەسكىرىنىڭ دېگىنىدىن تەڭرىقۇتنىڭ شەرقتە ئىكەنلىكى مەلۇم بولدى. شۇڭا خوجۇبىڭغا دەيجۇن ۋىلايىتىدىن، ۋېي جىڭغا دىڭشياڭدىن يولغا چىقىش توغرىسىدا قايتا بۇيرۇق بېرىلدى. قوۋۇقچىباشى لى گۇاڭ تۇرشاۋۇل سانغۇن، ئوردامسراقۇلى گۇڭسۇن خې سول قانات سانغۇن، ئۇنۋانېگ (40) جاۋيىجى ئوڭ قانات سانغۇن، پىڭياڭ بېگى ساۋشياڭ (41) ھىماتچى سانغۇن بولۇپ، ئۇلارنىڭ ھەممىسى ئۇلۇغ سانغۇن ۋېي چىڭغا قارىدى. جاۋسۇن تەڭرىقۇتقا: «خەن سۇلالىسى قوشۇنلىرى قۇملۇققا ئىچكىرىلەپ كىرگەن تەقدىردىمۇ ئەسكەرلىرى ھېرىپ - ھارچايدۇ. ئۇ چاغدا ھۇنلار كۈچ سەرىپ قىلىماستىنلا، خەن سۇلالىسى ئەسكەرلىرىنى ئەسەر ئالىدۇ» دەپ مەسلىھەت بەرگەنىدى. شۇڭا لازىمەتلىك يۈكلەرنى يىراق شىمالدىكى رايونلارغا ئاپىرىپ قويۇپ، خىل ئەسكەرلەر بىلەن قۇملۇقنىڭ شىمالىدا خەن سۇلالىسى قوشۇنلىرىنى كۈتىدۇ. ۋېي چىڭنىڭ قوشۇنلىرى قورۇلدىن 1000 نەچچە چاقىرىم چىقىپلا، سەپ تۈزۈپ ئۆزلىرىنى كۈتۈپ تۇرغان تەڭرىقۇت ئەسكەرلىرىنى كۆرىدۇ. شۇڭا ۋېي چىڭ جەڭ ھارۋىلىرى بىلەن ئەتراپنى قورشاپ قورغان ھاسىل قىلىشقا بۇيرۇق بېرىدۇ ۋە ھۇنلارغا قارشى 5000 چەۋەنداز ماڭدۇرىدۇ. ھۇنلارمۇ 10 مىڭ چەۋەنداز

چىقىرىدۇ. بۇ گۈگۈم چۈشۈۋاتقان چاغ بولۇپ، بوران چىقىشقا باشلىغانىدى. قۇم - تاشلار يۈزلەرگە ئۇرۇلۇپ تۇراتتى. ئىككى قوشۇن بىر - بىرىنى كۆرەلمەيتتى. خەن سۇلالىسى قوشۇنلىرى ئوڭ ۋە سول قاناتلاردىن ئەسكەر چىقىرىپ تەڭ رىقۇتنى مۇھاسىرىگە ئالدى. تەڭرىقۇت خەن سۇلالىسى ئەسكەرلىرىنىڭ كۆپ ۋە كۈچلۈكلۈكىنى كۆرۈپ، ئۇرۇشنىڭ ئۆز-لىرىگە پايدىسىز ئىكەنلىكىنى پەملىدى ۋە گۈگۈم چۈشكەن چاغدا يۈگۈرۈك قېچىرغا مىنىپ بىرنەچچە يۈز قاۋۇل چەۋەندە ئازلىرى بىلەن مۇھاسىرىنى بۇزۇپ، غەربىي شىمالغا قاراپ قاچتى. قاراڭغۇ كەچتە خەن سۇلالىسى قوشۇنلىرى بىلەن ھۇن قوشۇنلىرى ئۇچرىشىپ گىرەلەشمە جەڭ بولۇپ كەتتى. ھەر ئىككى تەرەپنىڭ چىقىمى تەڭ بولدى. خەن سۇلالىسى قوشۇنىنىڭ سول قول چېرىكچىسى تۇتۇۋالغان ئەسىرنىڭ ئېيتىشىچە، تەڭرىقۇت قاراڭغۇ چۈشۈشتىن ئىلگىرىلا قېچىپ كەتكەن ئىكەن. خەن سۇلالىسى قوشۇنىنىڭ يېنىك چەۋەنداز-لىرى ئۇلارنى كېچىلەپ قوغلىدى. ۋېي چىڭنىڭ چوڭ قوشۇنىنىمۇ ئۇلارنىڭ كەينىدىن ئىلگىرىلەپ ماڭدى. ھۇن قوشۇنلىرى تەرەپ - تەرەپلەرگە قاچماقتا ئىدى. تاڭ يورۇغچە قوشۇن 200 چاقىرىمدىن ئوشۇق ئىلگىرىلىگەن بولسىمۇ، تەڭرىقۇتنى قولغا چۈشۈرەلمىدى. لېكىن ئەسىرگە چۈشكەن ۋە ئۆلگەن دۈش-مەننىڭ سانى 10 مىڭدىن ئاشاتتى. خەن سۇلالىسى قوشۇنلىرى تىەننەن تېغىدىكى جاۋسۇن شەھىرى (42) گە كىرىپ، ھۇنلارنىڭ زاپاس سۆڭلىرىنى قولغا چۈشۈرۈپ، قوشۇننىڭ ئوزۇق - تۇلۇكىنى تولۇقلىدى ۋە قوشۇن بىر كۈن تۇرغاندىن كېيىن ياندى. شەھەردە قېپقالغان سۆڭىكلەر كۆيدۈرۈپ تاشلاندى.

ۋېي چىڭ تەڭرىقۇت بىلەن ئۇرۇش قىلىۋاتقان چاغدا، تۇرشاۋۇل سانغۇن لى گۇاڭ، ئوڭ قانات سانغۇن جاۋيىمىجلار-

نىڭ قوشۇنى شەرقىي يول بىلەن مېڭىپ ئېزىپ قالغاچقا، ئۇلۇغ سانغۇن ۋېي چىڭ قوشۇنلىرى قايتىپ چوڭ قۇملۇقنىڭ جەنۇبىغا يېتىپ كەلگەندە ئاندىن ئۇلار بىلەن قوشۇلالمىدى. ۋېي چىڭ ئادەم ئەۋەتىپ ئەھۋالنى خانغا مەلۇم قىلماقچى بولدى ۋە قارارگاھ بېگىگە رەتلەپ چىقىلغان خاتالىرى بويىچە لى گۇاڭنى سوراق قىلىشقا بۇيرۇدى، لى گۇاڭ ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالدى. جاۋىمىچى پۇل تۆلەپ قۇتۇلغان بولسىمۇ، لېكىن ئاددىي پۇقرالىققا چۈشۈرۈلدى. ۋېي چىڭ قوشۇنلىرى قورۇلغا قايتىپ كەلدى. بۇ قېتىمقى جەڭدە ئۇلار جەمئىي 19 مىڭ دىن ئوشۇق دۈشمەننى ئۆلتۈردى.

شۇ چاغدا ھۇنلار ئون نەچچە كۈن تەڭرىقۇتسىز قالغاچقا، ئوڭ قول بىلىكخان ئۆزىنى تەڭرىقۇت ئېلان قىلغان بولسىمۇ، تەڭرىقۇت قەبىلىلىرىنى يىغىپ توپلىۋالغاندىن كېيىن، ئوڭ قول بىلىكخان ئۆزىنىڭ تەڭرىقۇتلۇق نامىنى بىكار قىلدى.

خوجۇبىگىنىڭ چەۋەنداز، جەڭ ھارۋىلىرى ۋە ھەربىي يۈك ھارۋىلىرى ئۇلۇغ سانغۇننىڭكى بىلەن تەڭلەشكەن بولۇپ، پەقەت باسوت سانغۇنلا يوق ئىدى. لى گەن قاتارلىقلار چوڭ چېرىكچى (43) لىككە كۆتۈرۈلۈپ، باسوت سانغۇن (44) لۇققا قويۇلدى. ئۇلار دەيجۇن ۋىلايىتى ۋە يۇبېيۋاڭدىن چىقىپ 2000 چاقىرىمدىن ئوشۇق ئىلگىرىلەپ، دۈشمەننىڭ سول تەرەپ قوشۇنلىرىغا زەربە بەردى. ئۇنىڭ دۈشمەننى ئۆلتۈرۈش ۋە ئەسىر ئېلىش جەھەتتە يەتكۈزگەن خىزمىتى ۋېي چىڭدىن كۆپ ئىدى.

قوشۇن قايتىپ كەلگەندىن كېيىن خان: «قىران چەۋان داز سانغۇن خوجۇبىڭ ئۆز قوشۇنى ۋە ھۇنلاردىن تەسلىم بولغان قوشۇنلارنى باشلاپ، يېنىڭ ئاتلانغان ھالدا، چوڭ قۇملۇقتىن ۋە دەريالاردىن ئۆتۈپ، تەڭرىقۇتنىڭ يېقىن

ۋەزىرى جانقۇرت(45) نى تۇتتى ھەمدە بەچەچ قان(46) نى ئۆلتۈردى. يەنە بۇرۇلۇپ بېرىپ، ھۇنلارنىڭ سول قول چوڭ سەركەردىسى چانغا زەربە بەردى ۋە دۈشمەننىڭ تۇغ - ئەلەم، ناغرا - دۇمباقلىرىنى ئولجا ئالدى. نەنخۇ(47) تېغى ئارقىلىق گۇڭلۇ (48) دەرياسىدىن ئۆتۈپ، تونتۇق خان (49) بىلەن خان قان (50) قاتارلىق ئۈچ ئادەمنى، شۇنىڭدەك سانغۇن ۋەزىر، ياساقبەگ، كاھبەگ قاتارلىق 83 ئادەمنى قولغا چۈشۈردى. لاڭجۇشۇ تېغىدا مېھراپ ياساپ تەڭرىگە ئىبادەت قىلدى. گۇيەن (51) دە يەر مۇئەككىلىگە نەزىر بەردى. ئۇنىڭدىن كېيىن بايقالغىچىلىك بېرىپ، 70443 مىڭ ئادەمنى ئەسىر ئالدى ۋە ئۇلارنى سوراق قىلدى. دۈشمەن قوشۇنىدىن تەخمىنەن $\frac{2}{10}$ قىسمى چىقىم بولدى.

ئوزۇق - تۈلۈكنى دۈشمەندىن ئالغاچقا، قوشۇن يىراقلارغا يۈرۈش قىلىشىمۇ، ئاشلىقتىن ئۈزۈلۈپ قالمىدى. شۇڭا قىران چەۋەنداز سانغۇن خوجۇبىڭگە يەنە 5800 تۈتۈنلۈك يەر سۇيۇرغال قىلدىم؛ يۈبېيىڭ ۋىلايىتىنىڭ ۋالىيسى لۇبودې قىران چەۋەنداز سانغۇننىڭ قارىمىقىدا بولۇپ، شىڭچېڭ(52) دا ئۇنىڭ بىلەن دېگەن قەرەلدە قوشۇلدى، ئۇنىڭدىن كېيىن بىرلىكتە تاۋبۇ (53) تېغىغا بېرىپ، دۈشمەننىڭ 2800 ئادىمىنى ئۆلتۈردى ۋە ئەسىر ئالدى. شۇڭا، لۇبودىغا پىلى(54) بېگىلىك مەرتىۋىسى ئىنتام قىلىندى؛ بېيىدى ۋىلايىتى كاھبېگى ۋېي شەن قىران چەۋەنداز سانغۇن بىلەن بىرلىكتە ھۇن خانىمىنى قولغا چۈشۈرگەچكە، ئۇنىڭغا يىپياڭ بېگىلىك مەرتىۋىسى ئىنتام قىلىندى؛ ھەقىقەتكە قايتقان خانلاردىن ئىنچۈن قان پۇرۇز، روجان قان ئىجشان قىران چەۋەنداز سانغۇن بىلەن بىرلىكتە خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، ئۇنىڭغا پۇرۇز دو بېگىلىك مەرتىۋىسى، ئىجشان خانغا جۇڭلى بېگىلىك مەرتىۋىسى

ۋىسى ئىنئام قىلىندى؛ يانداش چاپاۋۇل جاۋپونۇ، چاڭۋۇ بېگى جوتانچ قاتارلىقلار قىران چەۋەنداز سانغۇن بىلەن بىرلىكتە خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، ئۇلارنىڭ ھەرقايت سىسىغا 300 تۈتۈندىن يەر سۇيۇرغال قىلدىم؛ يۇياڭ ۋالىيسى شىيې (55)، چېرىكچى لى گەن قاتارلىقلار دۈشمەننىڭ ناغرا - دۈمباق، تۇغ - ئەلەملىرىنى ئولجا ئالغانلىقىنى ئۈچۈن، ئۇلارغا ئۆلكە بېگىلىك مەرتىۋىسى ئىنئام قىلىندى. شىيېگە 300 تۈتۈن يەر، لى گەنگە 200 تۈتۈن يەر سۇيۇرغال قىلدىم؛ چېرىكچى شۇزىۋېي سول قول تىۋرە قىلىندى» دېدى. سىپاھ بەگلىرىدىن مەنسەپكە چىققان ۋە ئىنئام ئالغانلارمۇ ناھايىتى كۆپ بولدى. لېكىن ۋېي چىڭغا سۇيۇرغال قوشۇپ بېرىلمىدى. ئۇنىڭ قوشۇنىدىكى سىپاھ - بەگلىرى ۋە ئەسكەرلەردىن ھېچقايسىسى بەگلىك رۇتبىسىگە ئېرىشەلمىدى. پەقەت شىخې ۋالىيسى چاڭ خۇي، يۈنجۇڭ ۋالىيسى سۈي چىڭ (56) لارلا ئىنئامغا ئېرىشتى. سۈي چىڭنىڭ تەمىنات دەرىجىسى بەگلىك ۋەزىرلىرى بىلەن تەڭ بولدى. ئۇنىڭغا 200 ئۆيلۈك يەر، 100 جىڭ ئالتۇن ئىنئام بېرىلدى، چاڭ خۇيغا ئۆلكە بېگى مەرتىۋىسى ئىنئام قىلىندى.

ئىككى قوشۇن قورۇلدىن چىقىش ئالدىدا قىلىنغان كۆرەكتە ھۆكۈمەت ۋە خۇسۇسىيلارنىڭ بولۇپ جەمئىي 140 مىڭ تۇپاق ئات بار ئىدى. قايتىپ كەلگەن ئاتنىڭ سانى بولسا 30 مىڭغا يەتمىدى. باش ئەمىرلەشكەرلىك ئورنى تەسىس قىلىنىپ، ئۇلۇغ سانغۇن ۋېي چىڭ بىلەن قىران چەۋەنداز سانغۇن خوجۇبىڭ باش ئەمىرلەشكەرلىككە تەيىنلەندى ھەم دە قىران چەۋەنداز سانغۇننىڭ مائاشى، ئورنى ئۇلۇغ سانغۇن بىلەن تەڭ بولىدۇ دەپ يارلىق چۈشۈرۈلدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن ۋېي چىڭنىڭ ئورنى بارغانسېرى چۈشۈشكە، خوجۇبىڭنىڭ ئورنى بارغانسېرى كۆتۈرۈلۈشكە باشلىدى. ئىلگىرى ۋېي چىڭ

نىڭ كەينىدە يۈرگەن كىشىلەرنىڭ كۆپچىلىكى خوجۇبىڭنىڭ خىزمىتىگە كەتتى ۋە دەرھال مەنەسپكە ئېرىشتى. پەقەت رېن ئەن (57) لا كېتىشنى خالىمىدى. خوجۇبىڭ كەم سۆز، ئاغزى چىڭ، جەسۇر، ئېغىر ۋە زىپىلەرنى ئۈستىگە ئېلىشقا چۈرئەتلىك ئادەم بولغاچقا، خەن ۋۇدى ئۇنىڭغا ۋۇچى (58) ۋە سۇن ۋۇ (59) نىڭ ھەربىي ئىلىمىنى ئۆگىتىش كويىدا بولدى. لېكىن ئۇ: «جەڭ پەنتىلىرى ئەمەلىي ئەھۋالغا قاراپ بەلگىلىنىدۇ، يالغۇز كونا ھەربىي ئىلىمنى ئۆگىنىش كۇپايە قىلمايدۇ» دەيتتى. خان ئۇنىڭغا خاس ھويلا - ئارام سالدۇرۇپ، ئۇنى كۆرۈپ بېقىشقا بۇيرۇغاندا، ئۇ: «ھۇنلار تېخى يوقىتىلمىدى. ئۆزۈمگە ئۆي - روزغار قىلىش ھاجەتسىز» دەپ جاۋاب بەرگەچكە، خەن ۋۇدى ئۇنىڭغا تېخىمۇ ئامراق بولۇپ كەتتى. ئۇ كىچىك ۋاقتىدا شىغاۋۇل بولغانلىقى ۋە ئىززەت - ھۆرمەتكە سازاۋەر بولغانلىقى ئۈچۈن، سىپاھ - بەگ ۋە ئەسكەرلەرنى ئاسرىمايتتى. ھەربىي يۈرۈشكە چىققاندا خەن ۋۇدى ساراي دامتخانىجىسى (60) ئارقىلىق نەچچە ئونلىغان ھارۋىلاردا ئوزۇق - تۈلۈك ئەۋەتەتتى. لېكىن ئۇ قايتىپ كەلگەندە ئېشىپ قالغان ئاشلىق ۋە گۆشلەرنى تاشلىۋېتەتتى. ئەسكەرلەر بولسا ئاچ قالاتتى. قورۇلنىڭ سىرتىدىكى ۋاقتىدا قوشۇندا ئاشلىق كەم بولغاچقا، ئەسكەرلەر روھسىز بولاتتى. خوجۇبىڭ مەيدان ياسىتىپ توپ تېپىپ ئوينايتتى. بۇنداق ئىشلار كۆپ بولۇپ تۇراتتى. ۋېي چىڭ رەھىمدىل بولۇپ، ئەسكەرلەرنى ئاسرايتتى ۋە باشقىلارغا پۇل قوياتتى. خانغا مۇلايىم ۋە سەپايىلىك بىلەن مۇئامىلە قىلاتتى. شۇنداق بولسىمۇ ئۇنى مەدھىيلەيدىغان ئادەم چىقمىدى.

خوجۇبىڭ م.ب. 119 - يىلى (خەن ۋۇدى يۈەنشۇنىڭ تۆتىنچى يىلى) ئۇرۇشتىن قايتىپ كېلىپ، ئۈچ يىلدىن كېيىن، يەنى م.ب. 117 - يىلى (خەن ۋۇدىنىڭ ئالتىنچى

يىلى) ئۆلدى. خەن ۋۇدى ئۇنىڭغا ماتەم تۇتتى ۋە بېقىندى ئەللەر قوشۇنلىرىغا قارا ساۋۇت كىيىدۈرۈپ، چاڭئەندىن ماۋ-لىڭ (61) قەبرىستانىغا قەدەر تىزدى ۋە خۇددى چېلبەنشەن تېغىغا ئوخشىتىپ قەبرە ياساتتى. خوچۇبىڭ باتۇرلۇق كۆر-سەتكەنلىكى، دۆلەت زېمىنىنى كېڭەيتكەنلىكى ئۈچۈن، ئۇنىڭغا «ئېل ئالمىش تۆپە» (62) دەپ نام بېرىلدى. ئوغلى خوشەن ئۇنىڭغا ۋارىسلىق قىلدى. خوشەننىڭ يەنە بىر ئىسمى خو-زىخۇ بولۇپ، خەن ۋۇدى ئۇنىمۇ ياخشى كۆرەتتى. ئۇ قاۋۇل بولغانلىقتىن، ئۇنى ئۆزى بىلەن بىللە ئېلىپ يۈرەتتى ۋە خان ھارۋىسى كاھىبىگى قىلىپ تەيىنلىدى. ئۇ خان بىلەن بىرلىك تە تەيشەن (63) تېغىغا نەزىر - چىراققا بارغىنىدا ئۆلۈپ كەتتى. بالىسى بولمىغانلىقتىن، ئۇنىڭغا بېرىلگەن سۇيۇرغال لىق ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى.

خوچۇبىڭ ئۆلگەندىن كېيىن، ۋېي چىڭنىڭ چوڭ ئوغلى، يىچۈن بېگى ۋېي كاڭ قانۇنغا خىلاپلىق قىلغانلىقى ئۈچۈن، بەگلىك تىن ئېلىپ تاشلاندى. بەش يىلدىن كېيىن، ئۇنىڭ ئىككى ئىنىسى يىنئەن بېگى ۋېي بۇيى، فاگەن بېگى ۋېي دېڭلار نەزىر - چىراق ئۈچۈن بېرىلىدىغان ئالتۇننى ساپ بەرمىگەنلىكتىن، بەگلىكتىن ئېلىپ تاشلاندى. يەنە ئىككى يىلدىن كېيىن، ئوزغان بەگ خوچۇبىڭغا بېرىلگەن سۇيۇرغاللىق ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. يەنە تۆت يىلدىن كېيىن م.ب. 106 - يىلى (خەن ۋۇدى يۈەنفېڭنىڭ بەشىنچى يىلى) ۋېي چىڭ ئۆلدى. ئۇنىڭغا «چوڭ تۆرە» دەپ شەرەپ نامى بېرىلدى. ئورنىغا ئوغلى ۋېي كاڭ ۋارىسلىق قىلدى. ئالتە يىلدىن كېيىن ئۇ يەنە قانۇنغا خىلاپلىق قىلغانلىقى ئۈچۈن مەرتىۋىسى ئېلىپ تاشلاندى.

تەڭرىقۇتنى قورشاپ ئۇرۇش قىلىپ 14 يىلدىن كېيىن

ۋېي چىڭ ئۆلدى. ئۇنىڭدىن كېيىن ھۇنلارغا قايتا ھۇجۇم قىلىنمىدى. چۈنكى خەن خانلىقىدا ئات يېتەشمەيتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە جەنۇبتىكى ئىككى يۇ دۆلىتىگە، شەرقتە چاۋشيەنگە جازا يۈرۈشى قىلىنىپ، چياڭلارغا، غەربىي جەنۇبتىكى يات قوۋملار (64) غا ھۇجۇم قىلىنغاچقا، ئۇزۇنغىچە ھۇنلارغا يۈرۈش قىلىنمىدى.

دەسلەپ، ۋېي چىڭنىڭ ئورنى يۇقىرى ئىدى، پىڭياڭ بەگى ساۋشوو قاتتىق كېسەل بولۇپ قالغاچقا، يۈرتىغا قايتىپ كەتتى. شۇڭا چوڭ مەلىكە (65) ياڭشى (66): «چوڭ تۆرىلەر ئىچىدە قايسى دانىشمەن؟» دەپ سورىدى. ئەتراپىدىكىلەرنىڭ ھەممىسى «ئۇلۇغ سانغۇن» دېيىشتى. مەلىكە كۈلۈپ: «ئۇ خانىدا- نىمىزنىڭ خىزمەتكارى، كەينىدە دائىم ئاتلىق ئەگىشىپ يۈرەتتى. مەن ئۇنىڭغا تەگسەم قانداق بولىدۇ؟» دېۋىدى. ئەتراپىدىكىلەر: «ھازىر ئۇنىڭ ئورنى ئىنتايىن يۇقىرى»، دېيىشتى. شۇنىڭ بىلەن چوڭ مەلىكە ياڭشى خانىكىگە بۇ ئىشتىن ئىشارەت بېرىدۇ خانىكە خانغا ئەھۋالنى ئېيتىدۇ. خان ۋېي چىڭ بىلەن چوڭ مەلىكىنىڭ توي قىلىشى توغرىسىدا يارلىق چۈشۈرىدۇ. ۋېي چىڭ ۋە چوڭ مەلىكە ئۆلگەندە ئىككىسى بىللە كۆمۈلدى ۋە لۇشەن (67) تېغىغا ئوخشىتىپ تەبىرە ياسالدى.

ئۇلۇغ سانغۇن ۋېي چىڭ ھۇنلارغا يەتتە قېتىم ھۇجۇم قىلىپ دۈشمەننىڭ 50 مىڭدىن ئوشۇق ئادىمىنى ئۆلتۈردى ۋە ئەسىر ئالدى. بىر قېتىم تەڭرىقۇت بىلەن جەڭ قىلىپ، خۇاڭخې دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى يەرلەرنى قايتۇرۇۋېلىپ شىفاڭ ۋىلايىتىنى تەسىس قىلدى. ئۇنىڭغا قايتا - قايتا ئۇنۋان ۋە مائاش قوشۇپ بېرىلىپ، 16 مىڭ 300 تۈتۈنلۈك يەر سۈيۈرغال قىلىندى. ئۈچ بالىسىغا بەگلىك

مەرتىۋىسى بېرىلىپ ھەربىرىگە 1300 تۇتۇندىن يەر سۇيۇرغال قىلىندى. بۇنى قوشقاندا، ئۇلارغا جەمئىي 20 مىڭ 200 تۇتۇن يەر سۇيۇرغال قىلىنغان بولىدۇ. ئۇنىڭ باسوت، سانغۇن ۋە چېرىكچىلىرىدىن توققۇز ئادەمگە بەگلىك مەرتىۋىسى بېرىلدى. 15 ئادىمى ئايرىم - ئايرىم ھالدا سانغۇنلۇققا تەيىنلەندى. لى گۇاڭ، جاكچىيەن، گۇڭسۇن خې، لى سەي، ساۋشياڭ، خەن يۆ، سۇجىيەن قاتارلىقلار ئۈچۈن ئايرىم تەرجىمىھال يېزىلدى.

لى شى يۇجى (68) لىك، خەن چىڭدى زامانىسىدىن باشلاپ مەنەسەپدار بولۇپ كەلدى. خەن ۋۇدى تەختكە ئولتۇرغاندىن كېيىنكى سەككىزىنچى يىلى مەشقاۋۇل سانغۇن بولۇپ، قوشۇن بىلەن مايى شەھىرىدە تۇردى. يەنە ئالتە يىلدىن كېيىن سانغۇنلۇق سالاھىيىتى بىلەن دەي ۋىلايىتىدىن يۈرۈش قىلدى. يەنە ئۈچ يىلدىن كېيىن سانغۇنلۇق سالاھىيىتىدە ئۇلۇغ سانغۇن بىلەن شوفاڭ ۋىلايىتىدىن يۈرۈش قىلدى. لېكىن ھەر قېتىمدا خىزمەت كۆرسىتەلمىدى. ئۇ ئىلگىرى - ئاخىر ئۈچ قېتىم سانغۇن بولۇپ، كېيىن دائىم سورۇنبەگلىك خىزمىتىدە بولدى.

گۇڭسۇن ئاۋ يىچۈلۈك، خەن چىڭدى ۋاقتىدا نۆكەر بەگ بولۇپ، خەن ۋۇدى تەختكە چىقىپ 12 - يىلى چەۋەنداز - لار سانغۇنى بولدى. دەيچۈن ۋىلايىتىدىن يۈرۈش قىلىپ، 7000 ئەسكەرنى تالاپەت بەرگەنلىكى ئۈچۈن ئۆلۈمگە بۇيرۇلدى. پۇل تۆلەپ قۇتۇلغان بولسىمۇ، ئاددىي پۇقرالىققا چۈشۈرۈلدى. بەش يىلدىن كېيىن چېرىكچى سالاھىيىتىدە ئۇلۇغ سانغۇن بىلەن ھەربىي يۈرۈشكە قاتناشقانلىقى ئۈچۈن ھەمرا بەگ بولدى. يەنە بىر يىلدىن كېيىن ئۇ ئا - رىجى سانغۇن بولۇپ، ئۇلۇغ سانغۇن ۋېي چىڭ بىلەن بىر - لىكتە يەنە بىر قېتىم دىڭشياڭدىن يۈرۈش قىلدى. لېكىن

ھىزمەت كۆرسىتىلمىدى. يەنە ئىككى يىلدىن كېيىن سانغۇن بولۇپ بېيىدىدىن يولغا چىقتى. لېكىن كېچىكىپ قىران چەۋەنداز سانغۇن بىلەن ئۇچرىشالمىغانلىقى ئۈچۈن ئۆلۈمگە تېگىشلىك بولسىمۇ، پۇل تۆلەپ قۇتۇلدى ۋە ئاددىي پۇقرالىققا چۈشۈرۈلدى. ئىككى يىلدىن كېيىن چېرىكچى سالاھىيىتىدە ئۇلۇغ سانغۇن بىلەن بىرلىكتە يۈرۈش قىلدى. يەنىلا ھىزمەت كۆرسىتىلمىدى. 14 يىلدىن كېيىن يىنيۇ سانغۇنى سالاھىيىتى بىلەن تەسلىم بولغانلارنى قوبۇل قىلىش شەھىرىنى سېلىشقا مەسئۇل بولدى. شۇنىڭدىن يەتتە يىل كېيىن يىنيۇ سانغۇنى سالاھىيىتى بىلەن يۈرۈشكە چىقىپ، ھۇنلارغا يەنە بىر قېتىم ھۇجۇم قىلدى. قوشۇن يۇۋۇ دەرياسىغا بارغاندا چىقىم كۆپ بولۇپ كەتكەنلىكتىن، يارغۇچى بەگكە تاپشۇرۇلۇپ ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىندى. لېكىن يالغاندىن ئۆلگەن بولۇۋېلىپ قېچىپ كېتىپ، خەلق ئارىسىدا بەش - ئالتە يىل يوشۇرۇنۇپ يۈردى. كېيىن پاش بولۇپ يەنە تۇتۇلدى. خوتۇنى داخانلىق قىلىپ جىنايەت ئۆتكۈزگەنلىكتىن، پۈتۈن ئائىلە جەمەتى بىلەن ئۆلتۈرۈلدى. ئومۇمەن ئۇ ئىلگىرى - ئاخىر بولۇپ تۆت قېتىم سانغۇن بولدى.

لى جو يۈنجۇڭلۇق، خەن جىڭدى زامانىسىدىلا ئەمەلدار ئىدى. خەن ۋۇدى تەختىگە چىقىپ 17 - يىلى سول قول ھۈ- دەپچى سالاھىيىتىدە ئوقىيالىقلار سانغۇنى بولدى. بىر يىلدىن كېيىن يەنە بىر قېتىم ئوقىيالىقلار سانغۇنى بولدى. جياڭسېڭۇڭ خېدۇڭلۇق، چېرىكچى سالاھىيىتىدە ئۇلۇغ سانغۇن ۋېي چىڭ بىلەن يۈرۈش قىلغاچقا، ئەنتۇ بېگىلىق مەرتىۋە بېرىلدى. كېيىن شاھ سانىيە ئۆلگەندە سانغۇنلۇققا كۆتۈرۈلۈپ، ئوردا مۇھاپىزەت قوشۇنىغا مەسئۇل بولدى. بىر يىلدىن كېيىن يەنە بىر قېتىم ئۇلۇغ سانغۇن ۋېي

چىڭ بىلەن بىرلىكتە يۈرۈش قىلدى. ئومۇمەن ئىككى قېتىم سانغۇن بولدى. كېيىن خاتالىق ئۆتكۈزۈپ بەگلىكتىن ئېلىپ تاشلاندى.

جاۋسۇن ئەسلىدە ھۇنلارنىڭ ۋەزىرى ئىدى. كېيىن خەن خانىلىقىغا تەسلىم بولۇپ بەگ بولدى. خەن ۋۇدىنىڭ 18 - يىلى ئالدى سانغۇن بولغان جاۋسۇن جەڭدە يېڭىلىپ، ھۇنلارغا تەسلىم بولۇپ كەتتى.

جاۋيىجى دۈيشۈ(69) لۇك، خەن ۋۇدىنىڭ 18 - يىلى ئۇنۋان تۇتۇقېڭى سالاھىيىتىدە ئۇلۇغ سانغۇن ۋېي چىڭ بىلەن يۈرۈش قىلىپ، 660 نەپەر دۈشمەن ئەسكىرىنى ئۆلتۈردى. م. ب. 120 - يىلى (خەن ۋۇدى يۈەنشۇنىڭ ئۈچىنچى يىلى) ئۆلكە بېگى بولدى. يۈزچىڭ ئالتۇن ئىنەم بېرىلدى. ئىككىنچى يىلى ئوتتۇراڭچى سانغۇن بولۇپ، ئۇلۇغ سانغۇن ۋېي چىڭ بىلەن بىرلىكتە دىڭشياڭدىن يۈرۈش قىلدى. يولدىن ئېزىپ كېتىپ ئۆلۈمگە بۇيرۇلغان بولسىمۇ، پۇل تۆلەپ قۇتۇلدى. لېكىن ئاددىي پۇقرا-لىققا چۈشۈرۈلدى.

گوچاڭ يۈنجۇڭلۇق، چېرىكچى سالاھىيىتىدە ئۇلۇغ سانغۇن بىلەن ھەربىي يۈرۈش قىلدى، م. ب. 107 - يىلى (خەن ۋۇدى يۈەنڧېڭنىڭ تۆتىنچى يىلى) كېڭەشچىبەگلىكتىن ھۇنلارنى يوقىتىش سانغۇنلۇقىغا تەيىنلىنىپ شىۋاڭ ۋىلايىتىدە تۇردى ۋە قايتىپ كېلىپ كۈنىنىڭ (70) گە زەربە بېرىش ئۇرۇشىغا قاتناشتى، لېكىن خىزمەت كۆرسىتەلمىگەنلىكتىن سانغۇنلۇق مۆھرى تارتىۋېلىندى.

شۈنجى تەييۈەن ۋىلايىتى گۇاڭۋۇ ناھىيىسىدىن. ھارۋا ھەيدەشكە ئۇستا بولغانلىقتىن، شىغاۋۇل بولدى. كېيىن چېرىكچى بولۇپ، كۆپ قېتىم ئۇلۇغ سانغۇن بىلەن بىرلىكتە يۈرۈشلەرگە قاتناشتى. م. ب. 108 - يىلى (خەن ۋۇدى يۈەنڧېڭنىڭ ئۈچىنچى يىلى)

سول قانات سانغۇن بولۇپ چاۋشيەنگە ھۇجۇم قىلغان بول
سىمۇ، خىزمەت كۆرسىتىلمىدى، بالىخانلىق كېمە (71) سان
غۇنى ياك پۇنى تۇتۇپ خاتالىق ئۆتكۈزگەنلىكى ئۈچۈن
ئۆلتۈرۈلدى.

ئومۇمەن قىران چەۋەنداز سانغۇن خوجۇبىڭ ھۇنلارغا
قارشى جەمئىي ئالتە قېتىم يۈرۈشكە چىقىپ، ئۇرۇش قىلدى.
ئۇنىڭ تۆت قېتىمدا سانغۇنلۇق سالاھىيىتى بىلەن جەڭ
قىلىپ، 110 000 دىن ئوشۇق دۈشمەننى ئۆلتۈردى ۋە ئەسىر
ئالدى. قۇنشارخان نەچچە 10 000 ئادىمى بىلەن تەسلىم
بولغاندىن كېيىن، جېشى بىلەن جىيۇچۈەن قاتارلىق جاي
لارغا بارىدىغان يول، ئېچىلىپ، غەربىي تەرەپتە ھۇنلارنىڭ پارا-
كەندىچىلىكى خېلى ئازايدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۈستى - ئۈستىلەپ
تۆت قېتىم ئىنئاملىنىپ، جەمئىي 17700 تۈتۈنلۈك يەر سۇ-
يۇرغال قىلىندى. قول ئاستىدىكى چېرىكچى ۋە سىپاھ بەگ
لەردىن ئالتە ئادەم خىزمەت كۆرسىتىپ بەگلىككە ئېرىشتى.
ئىككى ئادەم سانغۇن بولدى. لۇبودې شىخى ۋىلايىتى پىڭ
جوۋ (72) ناھىيىسىدىن. يۇ بېيىڭنىڭ ۋالىيى سالاھىيىتىدە
قىران چەۋەنداز سانغۇن خوجۇبىڭ بىلەن يۈرۈش قىلىپ،
خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن پىلى بېگى بولدى. قىران
چەۋەنداز سانغۇن خوجۇبىڭ ئۆلگەندىن كېيىن، ياساۋۇل بەگ
لىكتىن داۋالغۇشنى تىنچىتقۇچى سانغۇن (73) لۇققا تە-
يىنلەنگەن لۇبودې جەنۇبىي يۈلەرگە يۈرۈش قىلىپ بويسۇندۇر-
غانلىقتىن، ئۇنىڭغا سۇيۇرغاللىق كۆپەيتىپ بېرىلدى. كېيىن خاتالىق
ئۆتكۈزگەنلىكى ئۈچۈن بەگلىكتىن ئېلىپ تاشلاندى. ئۇنىڭدىن
كېيىن كۇچاۋك ئوقپالىقلار كاھىبىگى بولۇپ جۈيەن (جۈيەرە)
دە تۇرۇپ قالدى ۋە شۇ يەردە ئۆلدى.

جاۋپونۇ تەيىۋەنلىك. ئىلگىرى ھۇنلار ئارىسىغا قېچىپ كې-
تىپ كېيىن خەن خانلىقى تەرەپكە قايتىپ كەلدى. قىران چەۋەنداز

سانغۇن خوجۇبىڭگە ئەمرلەشكەر بولۇپ، بېيىدىمىن يۇرۇش قىلىپ شۇ قېتىمدا خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، يانداش چاپاۋۇل ئۇنۋانى ئالدى. نەزىر - چىراق سوۋغىسى ئۈچۈن بېرىلىدىغان ئالتۇننى ساپ تاپشۇرمىغانلىقتىن، بەگلىكتىن ئېلىپ تاشلاندى. بىر يىلدىن كېيىن ھۇن دەرياسى سانغۇنى بولدى ۋە ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىپ، ھۇن دەرياسىغىچە بېرىپ، خىزمەت كۆرسىتىلمىدى. يەنە بىر يىلدىن كېيىن كىروران خانىغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇنى ئەسىر ئالغانلىقتىن جويى بېگى بولدى. يەنە ئالتە يىلدىن كېيىن جۈنجى سانغۇن بولۇپ، 20 مىڭ چەۋەنداز بىلەن ھۇنلارنىڭ سول قول بىلىكخانغا ھۇجۇم قىلدى. ھۇنلارنىڭ سول قول بىلىكخاننى 80 مىڭ چەۋەنداز بىلەن ئۇنى مۇھاسىرىگە ئېلىپ ئۇرۇشتى. جاۋپونۇ ئەسىر چۈشۈپ، قوشۇنى تارمار بولدى. جاۋپونۇ ھۇنلارنىڭ قولىدا ئون يىل تۇرغاندىن كېيىن، ھۇن تېكىمىنى ئەنگۈر بىلەن خەن خانلىقىغا قېچىپ كەلدى. داخانلىق بىلەن شۇغۇللانغانلىقتىن، پۈتۈن ئائىلە - جەمەتى بىلەن ئۆلتۈرۈلدى.

ۋېي جەمەتى روناق تاپقاندىن كېيىن ئۇلۇغ سانغۇن ۋېي چىڭ بىرىنچى بولۇپ مەرتىۋىگە ئېرىشتى. كېيىن ئۇنىڭ ئەۋلادىدىن بەش ئادەم بەگلىككە ئېرىشتى. لېكىن 24 يىل داۋامىدا بۇ بەش بەگنىڭ مەرتىۋىسى پۈتۈنلەي ئېلىپ تاشلاندى. م. ب. 92 - 89 - يىللىرى (خەن ۋۇدى جېڭخې يىللىرى) ۋەلىئەھد لىۈجۈ زىيانكەشلىكىگە ئۇچرىغاندىن كېيىن، ۋېي جەمەتى تۈگىشىپ، خوجۇبىڭنىڭ ئىنىسى خوگۋاڭ دۆلەتمەن بولۇشقا باشلىدى. ئۇنىڭغا ئايرىم تەرجىمىھال يېزىلدى.

مۇئەررىختىن: سۇجىيەن ئۇلۇغ سانغۇن ۋېي چىڭغا: «سلى چوڭ ئىززەت - ھۈرمەتكە سازاۋەر بولغان بولسىلىمۇ، لېكىن مەملىكەتتىكى دانىشمەن بەگلەرنىڭ ھېچقايسىسى سىنى لىنى مەدھىيلىمەيدۇ. سىلى قەدىمكى مەشھۇر سەركەردەلەرنى ئۆزلىرىگە ئۈلگە قىلىپ، قابىل زاتلار - دانىشمەنلەرنى جەلپ قىلىسلا! مۇشۇ جەھەتتە تىرىشچانلىق كۆرسەتسە بولارمىكىن!» دەپ پىكىر بەرگەنىمكەن. ئۇلۇغ سانغۇن ۋېي چىڭ تۆۋرە بىلەن رەت قىلىپ: «ۋېيچى (74) بېگى دۇيىڭ (75)، ۋۇئەن (76) بېگى تىيەن فېن مېھمانلارنى ھۈرمەتلىپ كۈتكەنلىكى ئۈچۈن، خان ھەمىشە ئۇلارنى ياخشى كۆرمەيتتى. تۆرە - ئۆلىمالارغا يېقىنلىشىش، ئۇلارنى كۈتۈش، ياخشىلارنى تاللاپ خىزمەتكە قويۇش، ناچارلىرىنى خىزمىتىدىن قالدۇرۇش، بۇلار خاننىڭ ئىشى. بىز پۇقرالار قانۇنغا بويسۇنۇپ، ۋەزىپىمىزنى ئادا قىلساقلا بولدى. نېمە ئۈچۈن تۆرە - ئۆلىمالارنى ئەتراپىمىزغا توپلاپ يۈرەتەتۇق...» دەپ جاۋاب بەرگەنىمكەن.

قىران چەۋەنداز سانغۇن خوجۇيىڭنىڭ كۆز قارىشى ۋېي چىڭنىڭكىگە ئوخشاپ كېتەتتى. ئۇ سانغۇن بولغان ئادەم ئەنە شۇنداق بولۇشى كېرەك، دەيتتى.

«خەننامە»، 8 - توم، 2471 - 2493 - بەتلەر.

(1) پىڭياڭ (平陽) قەدىمكى ناھىيە. خەن سۇلالىسى تەسىس قىلغان. ئورنى ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسىدىكى لىنڧېن ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدا.

(«جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر ناملىرى قامۇسى»، 215 - بەت).

(2) ساۋشۇ (曹寿) خەن سۇلالىسىنىڭ قۇرغۇچىسى

ليۇباڭ دەۋرىدىكى پىڭياڭ بېگى ساۋسېننىڭ چەۋرىسى.

(«خەننامە قوشۇمچە ئىزاھلىرى»، 6 - توم، 3959 - بەت) (3) ۋېي ئاۋ (卫媼) ۋېي چىڭنىڭ ئانىسى، پىڭياڭ بېگى ساۋشۈننىڭ ئائىلە دەيدىكى. (ئاۋ) ئايلا ياكى ياشىراق كۆرسەتمىگەندە جۇۋان مەنىسىدە بولۇپ، ئېرىنىڭ فامىلىسى «ۋېي» (卫)، ئۆز فامىلىسى نامەلۇم.

(«خەننامە»، 8 - توم، 2471 - بەت (2) ئىزاھ). (4) خانىكە (皇后) خەن ۋۇدىنىڭ ھاممىسى (خەن چىڭدىنىڭ ھەدىسى)، مەلىكە دا جاڭ (ليۇپياۋ) نىڭ قىزى چىن ئاجياۋ (陈阿娇) نى كۆرسىتىدۇ.

(مۇھەررىردىن). (5) چىن جاڭ (陈掌) خەن سۇلالىسىنىڭ تۇنجى خانى ليۇباڭ دەۋرىدىكى ئەمەلدارلاردىن چۈنى بېگى چىن پىڭنىڭ چەۋرىسى. خوجۇبىڭنىڭ ئۆگەي ئاتىسى. خانىكە ھەرەمى، ۋەلىتەھد سارىيىنىڭ غوجىدارى ئىدى.

(«خەننامە، تۆھپىكارلار جەدۋىلى» گە قاراڭ). (6) چاڭپىڭ (长平) قەدىمكى ناھىيە. خەن سۇلالىسى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان. ئورنى ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسىدىكى شىخۇا ناھىيىسىنىڭ 18 - چاقىرىم شەرقىي شىمالىدا. («جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر ناملىرى قامۇسى»،

549 - بەت). (7) شىخې (西河) دەريا. قەدىمدىن ئېلىمىزنىڭ غەربىي قىسمىدىكى رايونلاردا خۇاڭخې دەرياسىنىڭ جەنۇبتىن شىمالغا قاراپ ئاققان بۆلىكى شىخې (غەربىي دەريا) دېيىلەتتى. بۇ يەردىكى شىخې ھازىرقى نىڭشىيا ۋە ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونلىرى ئارىلىقىدا جەنۇبتىن شىمالغا ئاققان قىسمى نەزەردە تۇتۇلىدۇ.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 1832 - بەت).

- (8) يۈشى قەلئەسى (榆溪塞) بۈگۈنكى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونىدىكى خېتاۋ رايونىنىڭ شەرقىي شىمالىدا.
- (بىر توملۇق «سىخەي»، 1318 - بەت).
- (9) زىلىڭ (梓岭) مۇڭسېن تېغى (木根山) دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئورنى بۈگۈنكى شەنشى ئۆلكىسى جىڭبېن ناھىيىسىدە.
- («خەننامە قوشۇمچە ئىزاھلىرى»، 6 - توم، 3964 - بەت).
- (10) پۇنى خان (蒲泥) ھۇن خانلىرىنىڭ ئۇنۋانى.
- («خەننامە»، 8 - توم، 2474 - بەت (10) ئىزاھ).
- (11) سول قول ھۈدەيچى (左内史) ئەمەل نامى. غەربىي جۇ سۇلالىسى دەۋرىدىلا تەسىس قىلىنىپ، ئەسەر يېزىش - تۈزۈش ئىشلىرى، تۆرە - ئەمەلدارلارغا بېرىلىدىغان ئەمىر پەرمانلار، ئۇنۋان - مائاشلارنى بەلگىلەش ۋە بىكار قىلىش ئىشلىرىنى باشقۇراتتى. ئەمىنىيە دەۋرىدىمۇ داۋاملاشتۇرۇلدى. چىن سۇلالىسى دەۋرىدە پايتەخت ئەتراپىنى باشقۇرىدىغان بولدى. خەن جىڭدى دەۋرىدە ئوڭ، سول قول ھۈدەيچىلىككە ئايرىلدى. بۇ ئەمەلدارلىق ئاساسەن خەلق ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان بولدى.
- (بىر توملۇق «سىخەي»، 192 - بەت).
- (12) چەۋەنداز سانغۇن (骑将军) ئاتلىق ئەسكەرلەر باشلىقى؛ ئاتلىق قوشۇنلار قوماندانى.
- (مۇھەررىردىن).
- (13) يېنىك چەۋەندازلار چېرىكچىسى (轻骑校尉) يەڭگىل قوراللانغان ۋە تېز ھەرىكەتلىنىدىغان چەۋەندازلار باشلىقى.
- (مۇھەررىردىن).
- (14) مۇھاپىزەتچى كاھىبەگ (护军都尉) چىن، خەن سۇلالىلىرى دەۋرىدە سانغۇنلار ئارىسىدىكى مۇناسىۋەتلىرىنى تەڭشەش ئىشلىرىنى باشقۇراتتى.
- (بىر توملۇق «سىخەي»، 677 - بەت).
- (15) ھەمراھىگى (合骑候) قىران چەۋەنداز، ئوزغان

تۆرە،... لەرگە ئوخشاش ئۇنۋانلار بار بولۇپ، ھەمراھىگى
«ھەمدەملەشكۈچى» مەنىسىدىكى بىر شەرەپ ئۇنۋانى.

(«خەننامە»، 8 - توم، 2476 - بەت (8) ئىزاھ).

(16) تىيەنخۇن (寔浑) قورغان ئىسمى. ئورنى ئېنىق ئەمەس.

(«خەننامە»، 8 - توم، 2476 - بەت (9) ئىزاھ).

(17) جىجى (陟软) ئورنى ھەققىدە مەنبەلەردە مەلۇمات

تېپىلمىدى.

(مۇھەررىردىن).

(18) ئارىچى سانغۇن (中将军) قەدىمدىن قوشۇن

ئوتتۇرا، ئوڭ، سول دەپ ئۆچكە ئايرىلاتتى. ئوتتۇرا قوشۇن

قوماندانلىق قىلىدىغان ئورۇن بولۇپ، ئوتتۇرا قوشۇن سانغۇن

لىرى، ئارىچى سانغۇن دېيىلەتتى.

(«خەنزۇ تىلى قامۇسى»، 1 - توم، 419 - بەت).

(19) خۇڭ ھەربىي ھەكەمىنىڭ ئىسمى بولۇپ، فامى

لىسى مەنبەلەردە بېرىلمىگەن.

(«خەننامە»، 8 - توم، 2477 - بەت (2) ئىزاھ).

(20) دورغاپ (长史) غەربىي ۋە شەرقىي خەن سۇلالىسى

دەۋرىدە ئاز سانلىق مىللەتلەر رايونىغا قوشنا ۋىلايەتلەردە

دورغاپ بولۇپ، ۋىلايەتنىڭ ھەربىي ئىشلىرىغا قارايتتى.

شۇنىڭدەك سانغۇنلار قارىمىقىدىمۇ دورغاپلار بولۇپ، قارارگاھ

ئىشلىرىنى باشقۇراتتى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 68 - بەت).

(21) ئەن (安) دورغاپنىڭ ئىسمى. فامىلىسى مەنبەلەردە

بېرىلمىگەن.

(مۇھەررىردىن).

(22) خوجىداربەگى (詹事) خانىش ھەرىمى، ۋەلىسىدە

سارىيىنىڭ خوجىلىق ئىشلىرىنى باشقۇرغۇچى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 462 - بەت).

(23) قىسران چېرىسكىچى (票姚校尉) خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ھەربىي ئەمەلدارلارنىڭ شەرەپ ئىسمى. «قىسران» كۈچلۈك، چاققان يىڭىتلەرگە بېرىلىدىغان نام بولۇپ، كىۋېرەك خوجۇبىلىك نەزەردە تۇتۇلاتتى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 1841 - بەت).

(24) جىرو (籍若) ھۇن بەگلىكى (تۆرىلىكى).

(«خەننامە»، 8 - توم، 2478 - بەت (3) ئىزاھ).

(25) ئۇزغان بەگ (冠军侯) ھۇنلارغا قارشى جەڭدە خوجۇبىلىكنىڭ كۆرسەتكەن خىزمىتى باشقا سانغۇنلارغا قارىغاندا چوڭ بولغانلىقى ئۈچۈن، «ئۇزغان بەگ» (بىرىنچىلىكىنى ئالغان بەگ) دەپ ئۇنۋان بېرىلگەنىدى.

(«خەننامە قوشۇمچە ئىزاھلىرى»، 4 - توم، 2614 - بەت).

(26) ۋاڭ خېنىم (王夫人) خەن ۋۇدىنىڭ بانولرىدىن.

(«خەننامە»، 8 - توم، 2478 - بەت).

(27) نىڭ چېڭ (宁乘) چى (齐) دېگەن يەردىن.

خەن ۋۇدى دەۋرىدە دۇڭخەي كاھىيىگى بولغان.

(«خەننامە»، 8 - توم، 2478 - بەت).

(28) دۇڭخەي (东海) قەدىمكى ۋىلايەت. دائىرىسى

بۈگۈنكى شەندۇڭ ئۆلكىسى فېيشەن، لىنىي ناھىيىلىرى ۋە جياڭسۇ ئۆلكىسى گەنيۇ ناھىيىسىنىڭ جەنۇبى، شەندۇڭ ئۆلكىسى زاۋجۇاڭ شەھىرى ۋە جياڭسۇ ئۆلكىسى فېيشەن ناھىيىسىنىڭ شەرقى، سۇچېن، گۇەننەن ناھىيىلىرىنىڭ شىمالىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مەركىزى تەن (بۈگۈنكى شەندۇڭ ئۆلكىسى تەنچىڭ شەھىرىنىڭ شىمالىدا).

(بىر توملۇق «سىخەي»، 48 - بەت).

(29) ۋۇلېي (乌累山) تاغ. ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى

لىڭتاۋ ناھىيىسىنىڭ يېنىدا.

(«خەنزۇ تىلى قامۇسى»، 20 - توم، 320 - بەت).

(30) خۇنۇ (狐奴) دەرياسا. «چۇڭگو تىلى قامۇسى»
21 - توم، 175 - بېتىدە: «خۇنۇ - قەدىمكى ناھىيە بولۇپ،
ئورنى ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسى شىۋېنى ناھىيىسىنىڭ شەرقىي
شمالىدا» دېيىلگەن. بۇ دەريامۇ ئېھتىمال شۇ يەردە بولسا
كېرەك.

(مۇھەررىردىن).

(31) بەش خانلىق (五王国) خەن سۇلالىسىنىڭ غەربىي
چېگرىسىدىن يەنجى تېغىغىچە بولغان ئارىلىقىدىكى ھۇنلارنىڭ
بەش بەگلىكى نەزەردە تۇتۇلسا كېرەك.

(«ھۇن ئىمپېراتورلۇقى تارىخى»، 1 - توم، 607 - بەت).

(32) يەنجى (胭脂山, 燕支山, 焉支山) تاغ،
ئورنى بۈگۈنكى گەنسۇ ئۆلكىسى يۇڭچاڭ ناھىيىسىنىڭ غەربىي،
شەن دەن ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا بولۇپ، پىلېن (تىلەن)
تېغى بىلەن لۇڭشۈۋ تېغى ئارىلىقىغا جايلاشقان. شەندەن دەرياسى
(خېبېيى - قاراسۇ دەرياسىنىڭ تارمىقى) بىلەن شياڭخې دەريا-
سىنىڭ سۇ بۆلگۈچى.

(بىر توملۇق «سەخەي»، 1569 - بەت).

(33) شەرەن خان (折兰王) شەرەن ھۇنلاردا فامىلى
بولۇپ، بەگلىك شۇ فامىلىدىن ئىسىم ئالغان. شەرەن خان
بۇ چاغدا ئەنە شۇ ھۇن بەگلىكىنىڭ خانى ئىدى.

(«خەننامە»، 8 - توم، 2480 - بەت (7) ئىزاھ).

(34) روقۇخان (卢侯王) خېشى كورسودورىدىكى ھۇن
خانلىقىدىن بىرى.

(«خەننامە»، 8 - توم، 2480 بەت (7) ئىزاھ).

(35) لۇدې (斛得) قەدىمكى ناھىيە. ئورنى ھازىرقى
گەنسۇ ئۆلكىسى چاڭيى ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا.

(«ھۇنلار تارىخى يىلنامىسى»، 30 - بەت).

(36) سول قول تۆرە (左庶长) يىگىرمە دەرىجىلىك

رۇتبىنىڭ ئونىنچىسى.

(«خەننامە. ئەمەلدار، تۆرە - ۋەزىرلەر جەدۋىلى».)
(37) شۇڭقار ئەمرلەشكەر (鹰击司马) شەرەپ ئۇنۋانى.
باتۇر، جەسۇر، ھەيۋەتلىك مەنلىرىدە، بۇ ھەربىيلەرگە بېرىلمەيدىغان ئۇنۋانلاردىن بولۇپ، سانغۇن جاۋپونۇغا مۇشۇ ئۇنۋان بېرىلگەنىدى.

(«خەننامە»، 8 - توم، 2481 - بەت).
(38) چاڭلى (常乐) قەدىمكى ناھىيە. ئورنى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى ئەنشى ناھىيىسىنىڭ غەربىدە.

(«جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر ناملىرى قامۇسى».)

(798 - بەت).

(39) بەش ۋىلايەت (五都) لۇڭشى، بېيىدى، شاڭجۇن، شوفاڭ، يۈنجۇڭ ۋىلايەتلىرى نەزەردە تۇتۇلىدۇ.

(مۇھەررىردىن).

(40) ئۇنۋان بەگ (主爵) خانلىقىنىڭ ئۇنۋان ئىشلىرىدىكى باشقۇرىدىغان ئەمەلدار.

(بىر توملۇق «سېخەي»، 1202 - بەت).

(41) ساۋشياڭ (曹襄) پىڭياڭ بېگى ساۋشوۋنىڭ

ئوغلى.

(مۇھەررىردىن).

(42) جاۋسۇن شەھىرى (赵信城) ھۇنلارغا تەسلىم بولغان جاۋسۇن سانغۇنغا ھۇنلار مەخسۇس شەھەر سېلىپ، ئۇنى ماكانلاشتۇرغانىدى. بۇ شەھەر موڭغۇلىيىدىكى خانگاي تېغىنىڭ ئېتىكىدە.

(«تارىخىي خاتىرىلەر ئىزاھلىرى توغرىسىدا تەتقىقات»،

4549 - بەت).

(43) چوڭ چېرىكچى (大校) ھەربىي ئۇنۋانىنىڭ بىر

دەرىجىسى.

(بىر توملۇق «سېخەي»، 625 - بەت).

(44) باسوت سانغۇن (裨将) سانغۇنلارنىڭ ئورۇن باسارى.
«خەننامە، شياڭ چىنىڭ تەرجىمىھالى» دە: «شياڭ لياڭ
كۈەيچىگە سانغۇن، شياڭ جى بولسا باسوت سانغۇن بولغان»
دېيىلگەن.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 1802 - بەت).

(45) جانقۇرت (章渠) م. ب. 119 - يىلى خەن سۇلالىسى
بىلەن ھۇنلار ئارىسىدا چوڭ چۆلىنىڭ شىمالىدا بولغان جەڭلەردە
خەن سۇلالىسىگە ئەسىر چۈشكەن ھۇن ۋەزىرلىرىدىن.

(«خەننامە»، 8 - توم، 2486 - بەت).

(46) بەچەچ (北车耆) م. ب. 119 - يىلى خەن
سۇلالىسى بىلەن ھۇنلار ئوتتۇرىسىدا چوڭ چۆلىنىڭ شىمالىدا
بولغان جەڭلەردە ئۆلتۈرۈلگەن ھۇن خانى.

(«خەننامە»، 8 - توم، 2486 - بەت).

(47) نەنخۇ (难侯山) تاغ. ھۇنلار ئېلىدىكى بىر
تاغنىڭ ئىسمى.

(مۇھەررىردىن).

(48) گوڭلۇ (弓卢河) دەريا. بۈگۈنكى موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتى
بىلەن جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتىدىكى كېرلېن (كېرۇلېن)
دەرياسى بولۇپ، خۇلۇننۇر كۆلىگە قۇيۇلىدۇ.

(«جۇڭگو تارىخ ئاتىلىسى»، 2 - توم، 39 - بەت).

(49) تۇنتۇق خان (屯头王) م. ب. 119 - يىلى چوڭ
چۆلىنىڭ شىمالىدا خەن سۇلالىسى بىلەن ھۇنلار ئارىسىدا بولغان
جەڭلەردە خەن سۇلالىسىگە ئەسىر چۈشكەن ھۇن خانلىرىدىن بىرى.

(«خەننامە»، 8 - توم، 2486 - بەت).

(50) خان خاقان (韩王) م. ب. 119 - يىلى كويىنىڭ
شىمالىدا خەن سۇلالىسى بىلەن ھۇنلار ئارىسىدا بولغان
جەڭلەردە خەن سۇلالىسىگە ئەسىر چۈشكەن ھۇن خانلىرىدىن.

(«خەننامە»، 8 - توم، 2486 - بەت).

(51) گۈيسەن (姑衍山) تاغ، كۈبى چۆلىنىڭ شىمالىدا بولۇپ، ئۇلانباتور بىلەن لاڭجۇشۇ تېغىنىڭ ئارىلىقىدا. «جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر ناملىرى قامۇسى»، 445 - بەت).

(52) شىڭچېڭ (兴城) ھۇنلار ئېلىدىكى بىر شەھەرنىڭ نامى. ئورنى نامەلۇم.

(مۇھەررىردىن).

(53) تاۋيۈشەن (寿余山) تاغ. ھۇنلار ئېلىدىكى بىر تاغنىڭ نامى. ئورنى نامەلۇم.

(مۇھەررىردىن).

(54) پىلى (邳离) يەر نامى. پىلىنى فۇلى (符离) دېگۈچىلەرمۇ بار. فۇلى بۈگۈنكى ئەنخۇي ئۆلكىسى سۇشېن ناھىيىسىدىكى فولى بازىرىنى كۆرسىتىدۇ.

«خەننامە قوشۇمچە ئىزاھلىرى»، 6 - توم، 3981 - بەت).

(55) شىيې (解) كۈبى چۆلىنىڭ شىمالىدا خەن سۇلالىسى بىلەن ھۇنلار ئارىسىدا بولغان جەڭلەردە (م.ب. 119 - يىلى) خىزمەت كۆرسەتكەن يوپياڭ ۋالىيىسى.

«خەننامە»، 8 توم، 2487 - بەت).

(56) سۈي چېڭ (遂成) چوڭ چۆلىنىڭ شىمالىدا خەن سۇلالىسى بىلەن ھۇنلار ئارىسىدا بولغان جەڭلەردە (م.ب. 119 - يىلى) خىزمەت كۆرسەتكەن يۈنجۇڭ ۋالىيىسى.

«خەننامە»، 8 - توم، 2487 - بەت).

(57) رېن ئەن (任安) شىڭياڭدىن. ئۇلۇغ سانخۇن ۋېي چىڭنىڭ قول ئاستىدا ئىشلىدى. كېيىن يىجوۋ ۋالىيىسى بولدى. ئۇ دوستلارغا سادىق، ۋاپادار كىشى ئىدى.

«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى قامۇسى»، 223 - بەت).

(58) ۋۇچى (吴起)، م.ب.؟ - 378) يېغىلىق دەۋرىدىكى ۋېي (卫) بەگلىكىدىن. ۋېي (魏) بەگى ۋېنخۇ زامانىدا سەر-

كەردە قىلىپ تەيىنلىنىپ، چىن بەگلىكىدىن بەش شەھەرنى ئاۋ-
تىۋالغان. چىن بەگلىكىدىن مۇداپىئە كۆرۈش ئۈچۈن، شىخېدا
ۋالىي بولۇپ تۇرغان كېيىن ۋېي بەگلىكى باش ۋەزىرى گۇڭ
شۇ پاتۇرمىغانلىقتىن، چۈ بەگلىكىگە قاچقان. چۈ داۋۋاڭنىڭ
ئېتىبارغا سازاۋەر بولۇپ، سەركەردە بولغان. ئەسكەرلەر بىلەن
چاپا-ھالاۋەتتە بىللە ئۆتكەن، قانۇن - پەرمانلارنى قاتتىق ئىجرا
قىلغان، ئەمەل - مەنسەپ دېمىگەن. بەگلىكنى كۈچەيتىشكەلا تىرىش-
قان. چۈ داۋۋاڭ ئۆلگەندىن كېيىن، بەگنىڭ ھەسەتخور تۇغقان
لىرى ۋە ۋەزىرلەرنىڭ زىيانكەشلىكى بىلەن ئۆلتۈرۈلگەن.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن»، 1 - توم، 488 - بەت).

(59) سۇن ۋۇ (孙武) ئەمىنىيە دەۋرىدىكى چى بەگلىكى

دىن. ھەربىي ئالىم. ئېلىمىزنىڭ دەسلەپكى نادىر ھەربىي ئەسىرى
بولغان «ھەربىي ئىشلار تەدبىرلىرى» نىڭ ئاپتورى. ۋۇ بەگلىك-
كىنىڭ سەركەردىسى بولۇپ تۇرغىنىدا غەربتە قۇدرەتلىك چۈ
بەگلىكىنى تارمار قىلدى. شىمالدا چى، چىن بەگلىكلىرىگە تەھدىت
سالىدى.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن»، 2 - توم، 792 - بەت).

(60) ساراي داستانچىسى (太官) خاننىڭ يېمەك -

ئىچمەك ئىشلىرى ۋە ئوردا زىياپەت ئىشلىرىنى باشقۇرىدىغان ئەمەلدار.

(«خەننامە قوشۇمچە ئىزاھلىرى»، 2 - توم، 1118 - بەت).

(61) ماۋلىڭ (茂陵) قەدىمكى ناھىيە ۋە قەبرىستان.

م. ب. 139 - يىلى ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسىدىكى شىڭپىڭ ناھى-
يىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى ماۋشياڭ يېزىسىغا خانلىق قەبرىستان
قۇرۇلۇپ، ناھىيە تەسىس قىلىندى. خەن ۋۇدىنىڭ جەستى مۇشۇ
قەبرىستانغا كۆمۈلگەن. بۇ قەبرىستان كۆلىمى جەھەتتىن غەربىي
خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى بەش قەبرىستاننىڭ ئەڭ چوڭى
ھېسابلىنىدۇ.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 569 - بەت).

(62) ئېل ئالمىش تۆرە (景桓侯) قىران چەۋەنداز سانغۇن خوجۇبىڭ جەڭ قىلىپ ئەلنى كېڭەيتكەنلىكى ئۈچۈن «ئېل ئالمىش تۆرە»، دېگەن شەرەپ ئۇنۋانى بېرىلدى.

(«خەننامە»، 8 - توم، 2489 - بەت (3) ئىزاھ).

(63) تەيشەن (泰山) تاغ، شەندۇڭ ئۆلكىسىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدا، دۇڭپىڭ كۆلىنىڭ شەرقىي قىرغىقىدىن شەرقىي شىمالغا سوزۇلۇپ، زىبو شەھىرىنىڭ جەنۇبىدا لۇشەن (魯) تېغى بىلەن تۇتىشىدۇ. ئۇزۇنلۇقى تەخمىنەن 200 كىلومېتر كېلىدۇ. (بىر توملۇق «سىخەي»، 1614 - بەت).

(64) غەربىي جەنۇبتىكى يات قوۋمىلەر (西南夷) خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ جەنۇبىي قىسمى، سىچۈەننىڭ غەربىي ۋە جەنۇبىي قىسمى ھەم يۈننەن، گۇيچۇ ئەتراپلىرىدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەرنىڭ ئومۇمىي نامى. (بىر توملۇق «سىخەي»، 1834 - بەت).

(65) چوڭ مەلىكە (长公主) خانىنىڭ ئىككىچىسى ياكى ھەمىشەرسى چوڭ مەلىكە دېيىلىدۇ. بۇ چوڭ مەلىكە خەن ۋۇدىنىڭ ئىككىچىسى ئىدى.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن»، 4 - توم، 3229 - بەت).

(66) مەلىكە ياڭشى (阳石公主) ياڭشى يەر ئىسمى. ھازىرقى ئەنخۇي ئۆلكىسىنىڭ خوجيۇ ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدا بولۇپ، ياڭشىچېڭ (阳石城) مۇ دېيىلىدۇ. خانىكە ياڭشىلىق بولغىنى ئۈچۈن مەلىكە ياڭشى دەپ ئاتالدى.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن»، 4 - توم، 3287 - بەت).

(67) لۇشەن (庐山) تاغ، جياڭشى ئۆلكىسى جيوچياڭ شەھىرىنىڭ جەنۇبىدا. شىمالى چاڭچياڭ دەرياسىغا، جەنۇبى بويىچە كۆلگە تۇتىشىدۇ. ئېلىمىزنىڭ مەشھۇر سەيلىگاھلىرىدىن بىرى. (تۈزىتىلگەن «سىيۈەن»، 2 - توم، 1027 - بەت).

(68) يۇجى (郁郅) قەدىمكى ناھىيە. غەربىي خەن سۇلالىسى

دەۋرىدە تەسىس قىلىنىپ، شەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئەمەل دىن قالدۇرۇلغان. ئورنى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى چىنىياڭ ناھىيىسىدە.

(«جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر ناملىرى قامۇسى»، 670 - بەت).

(69) دۇيشۇ (禿廬) قەدىمكى ناھىيە. خەن سۇلالىسى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان، ئورنى بۈگۈنكى شەنشى ئۆلكىسى ياۋ-شەن ناھىيىسىنىڭ شەرقىدە.

(«جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر ناملىرى قامۇسى»، 653 - بەت).

(70) كۈنىمىڭ (昆明) خەن سۇلالىسى دەۋرىدە غەربىي جەنۇبتىكى قوۋملار قۇرغان خانلىق.

(«جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر ناملىرى قامۇسى»، 470 - بەت).

(71) بالخانلىق كېمە (楼般) قەۋەتلىك قىلىپ ياسالغان كېمىلەر بولۇپ، قەدىمكى زاماندا كۆپرەك ئۇرۇشقا ئىشلىتىلەتتى. ئېگىزلىكى 50 نەچچە گەز كېلەتتى.

(تۈزىتىلگەن «سەيۋەن»، 2 - توم، 1624 - بەت).

(72) پىڭجۇ (平周) قەدىمكى ناھىيە. خەن سۇلالىسىنىڭ دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان. ئورنى ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسىدىكى چىشيۇ ناھىيىسىنىڭ غەربىدە.

(«جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر ناملىرى قامۇسى»، 210 - بەت).

(73) داۋالغۇشنى تىنچىتقۇچى سانغۇن (伏波将军) جەنۇبىي يۇلەر ئېلىدە يۈز بەرگەن پاراگەندىچىلىكلەرنى بېسىقتۇرۇش ئۈچۈن، خەن ۋۇدى لۇبودېنى داۋالغۇشنى تىنچىتقۇچى سانغۇن قىلىپ تەيىنلەپ يۈرۈشكە ئەۋەتتى.

(«خەننامە. جەنۇبىي يۇلەر ھەققىدە قىسسە» دىن).

(74) ۋېيچى (魏其) قەدىمكى ناھىيە، خەن سۇلالىسى تەسىس قىلغان. ئورنى ھازىرقى شەندۇڭ ئۆلكىسى لىنىي ناھىيەسىنىڭ جەنۇبىدا.

«جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر ناملىرى قامۇسى».

1338 - بەت).

(75) دۇيىڭ (寔嬰) شاھ سانىيە دۇيىڭنىڭ جىيەنى. خەن جىڭدى دەۋرىدە ساراي غوجىدارى. ۋۇ، چۇ قاتارلىق يەتتە بەگلىك ئىسيانىدا ئۇلۇغ سانغۇن، ئىسيانى باسقۇرغاندىن كېيىن ۋېيچى بېگى بولغان. لى (栗) ۋەلى-ئەھد بولغاندىن كېيىن خەلىپەت بېگىلىكىگە تەيىنلەنگەن. خەن ۋۇدى دەۋرىدە باش ۋەزىر بولغان. دۇيىڭ مېھماندوست زات بولغاچقا، ئەلدىكى نۇرغۇن ئەزىمەتلەر ئۇنىڭغا ھەسسۇبەت بولغانىدى. ۋۇئەن بېگى تىيەن فېن باش ۋەزىر بولغاندىن كېيىن، دۇيىڭ غىزەمتىنى يىراقلاشتۇرۇلغان.

«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى قامۇسى»، 1774 - بەت).

(76) ۋۇئەن (武安) ناھىيە. چىن سۇلالىسى دەۋرىدە قۇرۇلغان. خېيىي ئۆلكىسىنىڭ غەربىي جەنۇبى، تەيخاڭشەن تېغىنىڭ شەرقىي ئېتىكىدە بولۇپ، سەنشى ئۆلكىسىگە تۇتىشىدۇ. بېيجىڭ - گۇاڭجۇ تۆمۈريولىنىڭ تارمىقى بۇ ناھىيىنى كېسىپ ئۆتىدۇ.

(بىر توملۇق «سېخەي». 717 - بەت).

گۇگۇسۇن خۇڭ، بۇشى (1) نىڭ تەرجىمىھالى

گۇگۇسۇن خۇڭ زىچۈەن بەگلىكى شۆشپەن (2) ناھىيىسىدىن. ياش ۋاقتىدا شۆشپەن ناھىيىسىدە گۇندىپاي (3) بولۇپ، كېيىن خاتالىق تۇتقۇزگەنلىكى ئۈچۈن، ۋەزىپىسىدىن قالدۇرۇلدى. ئائىلىسى كەمبەغەل بولغانلىقتىن، دېڭىز ياقىسىدا تۇتقۇز باقتى. 40 يېشىدىن كېيىن «ئەمىنىيە» قاتارلىق كىتابلارنى ئوقۇشقا باشلىدى. خەن ۋۇدى تەختكە چىقىش بىلەنلا پەزىلەتلىك ۋە ئىقتىدارلىق ئەھلى ئىسىملەرنى، ئوقۇمۇشلۇق كىشىلەرنى ئىشقا قويدى. گۇگۇسۇن خۇڭ مانا شۇ چاغدا 60 ياشتا ئىدى. ئۇ پەزىلەتلىك ۋە ئىقتىدارلىق ئادەم سۈپىتىدە بىلگە (4) ئۇنۋانى بىلەن ئىشقا قويۇلدى ۋە ھۇنلارغا ئەلچى قىلىپ ئەۋەتىلدى. قايتىپ كېلىپ ئۆزىنىڭ ئەلچىلىك جەريانىدا قىلغان ئىشلىرىدىن خەن ۋۇدىغا مەلۇمات بەردى، خەن ۋۇدى نىڭ كۈتكىنىدەك چىقىمغا چىققا، غەزەپلەنگەن خەن ۋۇدى ئۇنى ئىقتىدارسىز ئادەم ئىكەن دەپ قارىدى. گۇگۇسۇن خۇڭ ئۆزىمۇ كېسىلىم بار دېگەن باھانە بىلەن خىزمىتىدىن بوشاندى ۋە ئۆيىگە دەپ ئېلىشقا قايتتى.

(«خەننامە»، 9 - توم، 2613 - بەت)

... خەن سۇلالىسى ھۇنلارغا جازا يۈرۈشى ئىشلىتىشقا ئىشلىتىشقا
 ۋاقىت ئىدى. بۇشى خەن ۋۇدىغا مەكتۇپ سۈنۈپ، پۈتكۈل ئائىلە مۈل
 كىنىنىڭ، يېرىمىنى چېگرا مۇداپىئە قوشۇنلىرىغا ئىئانە قىلىدىغانلىقى
 نى بىلدۈردى. خەن ۋۇدى بۇشىغا ئەلچى ئەۋەتتى. ئەلچى بۇشىدىن:
 «ئەمەلدار بولۇشنى ئويلايمىز؟» دەپ سورىدى. بۇشى: «مەن
 كىچىكىمدىن تارتىپ قوي باققانلىقىم ئۈچۈن ئەمەلدارلىق
 قائىدە - يوسۇنلىرىنى ئۇقمايمەن، ئەمەلدار بولۇشنى خالىماي
 خەن» دېدى. ئەلچى يەنە: «ئائىلىڭىز بىرەر ناھەقچىلىكىگە
 ئۇچرىغان بولسا، ئەر - شىكايەت قىلماقچىمۇسىز - يا؟»
 دەپ سورىدى، بۇشى: «مەن ئۆمرۈمدە ھېچكىم بىلەن چېدەل -
 ماجىرا قىلىپ باققان ئەمەس. يۇرتداشلىرىم ئىچىدىكى كەم
 بەغەللەرگە قەرز پۇل بېرىمەن، ئەخلاقى ياخشى ئەمەسلەرگە
 تەربىيە بېرىمەن، ھەممە ئادەم گېپىمنى ئاڭلايدۇ. مۇشۇنداق
 تۇرۇقلۇق قانداقمۇ ناھەقچىلىكىگە ئۇچرايمەن» دېدى. ئەلچى:
 «ئەگەر راست مۇشۇنداق بولسا، ئائىلە مۈلكىڭىزنى ئىئانە
 قىلىش بىلەن زادى نېمە مەقسەتكە ئېرىشىمەكچىدەڭىز؟» دەپ
 سورىدى. بۇشى: «خانمىز ھۇنلارغا جازا يۈرۈش قىلىش
 قارارىغا كەپتۇ، مېنىڭچە، ئىقتىدارلىق كىشىلەر پۈتسۈن كۈچى
 بىلەن ساداقەت كۆرسىتىشى، پۇلى بارلار پۈتسۈن مال - مۈل
 كىنى ئىئانە قىلىشى لازىم. شۇنداق قىلغاندىلا ھۇنلارنى
 يوقاتقىلى بولىدۇ» دېدى. ئەلچى بۇشىنىڭ سۆزلىرىنى خانغا
 ئەينەن مەلۇم قىلىۋېتىدى، خان بۇشىنى باش ۋەزىر گۇڭسۇن
 خۇڭغا ئېيتتى. گۇڭسۇن خۇڭ: «بۇ ئەقىلگە سىغمايدىغان ئىش.
 ئەھۋالدىن قارىغاندا بۇشى قانۇن - قائىدىگە رىئايە قىلماي
 دىغان ئادەم ئىكەن. ئۇنى ئۈلگە قىلساق قانۇن - قائىدىلەر
 قالايمىقانلىشىدۇ. ئالىيلىرى ئۇنىڭ ئىلتىماسىغا رۇخسەت قىل
 مىغايلا» دېدى. شۇنىڭ بىلەن خەن ۋۇدى بۇشىنىڭ ئىلتىما -
 مىغىغا جاۋاب بەرمىدى. بىرقانچە يىل ئۆتكەندىن كېيىن بۇشى

ئۆز يۇرتىغا قايتۇرۇلدى، بۇشى ئائىلىسىگە قايتىپ كەلگەن دىن كېيىن داۋاملىق دېھقانچىلىق ۋە چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللاندى. بىر يىلدىن كۆپرەك ۋاقىتتىن كېيىن ھۇن خانى قۇنشارخان تەسلىم بولدى، ئوردىنىڭ چىقىمى كۆپەيدى، خەزىنە قۇرۇق قىلىپ قالدى. كەمبەغەل ئاھالىلەر كەڭ - كۆلەمدە كۆچۈرۈلدى، ئۇلار ئوزۇق - تۈلۈك، كىيىم - كېچەك جەھەتتە دۆلەت كە يۆلىنىپ قالدى. لېكىن دۆلەتنىڭ كۆچمەنلەرنى تەمىنلەش كۈدەك ئىقتىسادىي قۇدرىتى يوق ئىدى. بۇشى خېنەن ۋالىيىسىغا 200,000 يارماق پۇل بەردى. بۇ پۇل كۆچمەنلەرنى تەمىنلەش ئۈچۈن ئىشلىتىلدى، خېنەن ۋالىيىسى كەمبەغەللەرگە پۇل ياردەم قىلغان ئۆز رايونىدىكى بايلارنىڭ ئىسىملىكىنى خانغا مەلۇم قىلدى. خان بۇشنىڭ ئىسمىنى كۆرۈپ ئۆتكەنكى ئىشلارنى ئەسلىدى ۋە: «ئۆتكەندە ئائىلە مۈلكىنىڭ يېرىمىنى چېگرا مۇداپىئە قىسىملىرىغا ئىئانە قىلماقچى بولغان ھېلىقى بۇشى شۇغۇ» دەپ ئويلىدى ھەمدە ھەر يىلى ئەسكەرلىك مەجبۇرىيىتى ئۆتىمەيدىغان 400 ئادەمدىن ئېلىنىدىغان مەجبۇرىيەت پۇلىنى بۇشىغا بېرىپ تۇرىدىغان بولدى. لېكىن ئۇ بۇ كىرىمنىڭ ھەممىسىنى يەنە ئوردىغا تاپشۇردى. بۇ ۋاقىتتا بايلار ئۆزلىرىنىڭ مال - مۈلكىنى بەس - بەس بىلەن يوشۇرۇۋاتاتتى، پەقەت بۇشىلا ئۆز مال - مۈلكىنى چېگرىدىكى قوشۇنلارغا ئىنتام قىلمىشى ئىنتايىن ئارزۇ قىلاتتى. خەن ۋۇدى بۇشنى بۇ راستىنلا ساداقەتمەن زات ئىكەن دەپ قارىدى ۋە ئۇنى چاقىرىتىپ ئوردىغا نۆكەر بەگ قىلىپ تەيىنلىدى ھەمدە ئۇنىڭغا سول قول تۆرە ئۇنۋانى بېرىپ، 100 مو يەر ئىنتام قىلدى. بۇشنىڭ ئۆز مال - مۈلكىنى چېگرا مۇداپىئە قوشۇنلىرىغا ياردەم قىلغانلىقىنى پۈتۈن مەملىكەتكە ئېلان قىلىپ، ئۇنى چوڭ ھۆرمەتكە سازاۋەر قىلىش ئارقىلىق خەلقىنى تەسىرلەندۈردى.

(«خەننامە»، 9 - توم، 2625 - بەت).

(1) بۇشى (卜式) خېمەنلىك، چارۋىچىلىق قىلىپ بېيىغان،
خەن ۋۇدى دەۋرىدە ھۇنلارغا قارشى ئۇرۇش مەزگىلىدە ئىقىمىدا
دىي ياردەم بەرگەنلىكى ئۈچۈن، ئۆلكە بېگى، ئۆكەربەگ قاتارلىق
خىزمەتلەرگە قويۇلغان.

«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى قامۇسى»، 11 - بەت).
(2) شۆشيەن (薛县) قەدىمكى ناھىيە - چىن سۇلالىسى
دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان. ئورنى ھازىرقى شەندۇڭ ئۆلكىسى
تېڭشىيەن ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىن 40 چاقىرىم
كېلىدۇ.

«جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر ناملىرى قامۇسى»
1296 - بەت).

(3) گۇندىپاي (狱吏) قەدىمكى زاماندا قاماقخانا ئىش
لىرىنى باشقۇرىدىغان ئەمەلدار.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 822 - بەت).

(4) بىلگە (博士) قەدىمكى زاماننىڭ ئىلمىي ئەمەلدار-
لىرى. دەسلەپ يېقىملىقلار دەۋرىدە تەسىس قىلىنىپ، ئورنى
بەگلىكلەرنىڭ باش ۋەزىرلىرى بىلەن تەڭ دەرىجىلىك ئىدى.
چىن ۋە خەن سۇلالىلىرىنىڭ دەسلەپكى مەزگىلىدە قەدىمكى ۋە
ئەينى دەۋردىكى تارىخ ئىلىملىرى بىلەن شۇغۇللىناتتى. خەن
ۋۇدى دەۋرىگە كەلگەندە، بىلگەلەر كىتاب تۈزۈش - شەرھەلەش
ئىشلىرىغا مەسئۇل قىلىندى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 144 - بەت).

جاڭ تاڭ (1) نىڭ تەرجىمىھالى

... بۇ دەل ھۇن خانى قۇنشارقان خەن سۇلالىسىگە تەسلىم بولغان، خەن سۇلالىسى چوڭ قوشۇن بىلەن ھۇنلارغا جازا يۈرۈشى قىلىۋاتقان چاغ ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە تاغنىڭ شەرىقىدە (2) سۇ ۋە قۇرغاقچىلىق ناپىتى يۈز بېرىپ، خانىۋەيران بولغان كەمبەغەللەر ھەر تەرەپكە قاچتى. بۇلارنىڭ ھەممىسى ھۆكۈمەتنىڭ ياردىمىگە موھتاج ئىدى. لېكىن ھۆكۈمەتنىڭ خەزىنىسى قۇرۇق قىلىنىپ قالدى. جاڭ تاڭ خەن ۋۇدىنىڭ مۇددىئاسى بويىچە تەڭگە ۋە يېرىم مىسقالدىن يېنىكردەك ئېغىرلىقتىكى يارماق چىقاردى، پۈتكۈل مەملىكەت بويىچە تۇز ۋە تۆمۈردىن كىرىدىغان كىرىمنى تىزگىنلەپ، چوڭ سودىگەرلەرنى چەكلىدى ھەم «بايلىقنى يوشۇرغان ۋە باج ئوغرىلىغانلارنى پاش قىلغۇچىلارنى مۇكاپاتلاش يارىلىقى» چىقىرىپ، ھوقۇقىغا تايىنىپ باشقىلارنىڭ مال - مۈلكىنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلغۇچىلارنى يوقىتىشنى ئىلتىماس قىلدى. جاڭ تاڭ قەلەم ماھارىتىنى ئىشقا سېلىپ، قارا چاپلاش، زىيانكەشلىك قىلىش يولى بىلەن قانۇننىڭ ئىجراسىغا ياردەم بەردى. ئۇ ھەر قېتىم خان ھۇزۇرىغا كىرىپ مەلۇمات سۇنغان ۋاقتىدا، ئەتىدىن - كەچكىچە دۆلەتنىڭ مەسرەپ - چىقىملىرى توغرىسىدا، سۆزلەيتتى، خەن ۋۇدى غەيراللىق ئۇنتۇپ قالاتتى. بۇ

چاغدا باش ۋەزىر(3) بەئەت بوش ئورۇننى تولدۇرغۇچىلا بولۇپ قالدى. دۆلەتنىڭ چوڭ ئىشلىرىنىڭ ھەممىسىنى چاڭ تاڭ بىر تەرەپ قىلاتتى. لېكىن پۇقرالار تىنچ - ئەمىن ياشىيالمىدى. مەملىكەت بويىچە ھەممە يەردە پاراگەندىچىلىك يۈز بېرىپ، ھۆكۈمەتنىڭ قائىدە - تۈزۈملىرى ھېچقانداق پايدا - مەنپەئەت يەتكۈزەلمىدى. ئەكسىچە مەككار ئەمەلدارلار ئۆزئارا قىل بىرىكتۈرۈپ، پۇقرالارنىڭ مال - مۈلكىنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلىشتى. شۇڭا بۇ خەلدىكى كىشىلەر قاتتىق جازالاندى. بىراق ۋەزىر - ۋۇزىرالاردىن تارتىپ ئاددىي پۇقراغىچە ھەممە گۇناھنى چاڭ تاڭغا قويدى. شۇنداق بولسىمۇ ئۇ شۇنچىلىك ئالاھىدە يۇقىرى ھۈرمەتكە ئىگە ئىدىكى، چاڭ تاڭ ئاغرىپ قالغاندا، خەن ۋۇدى ئۆزى بېرىپ ئۇنى يوقلىغانىدى.

ھۇنلار قۇدىلىشىشنى تەلپ قىلىۋىدى، ۋەزىرلەر خەن ۋۇدىنىڭ ئالدىدا بۇ مەسىلىنى مۇھاكىمە قىلىشتى. بەلكىم دى شەن (4): «قۇدىلىشىش ياخشى» دېدى. خەن ۋۇدى قانداق ياخشىلىقى بار دەپ سورىۋىدى، دى شەن: «ئۇرۇشتا ئادەم ئۆلىدۇ. شۇڭا، ئۇرۇشنى دائىم قوزغاشقا بولمايدۇ. بۇرۇن خەن گاۋدى ھۇنلارغا جازا يۈرۈشى قىلىپ پىڭجېڭدا چوڭ زىيان تارتقاندىن كېيىن، ئاندىن ھۇنلار بىلەن قۇدىلىشىش ئەھدى تۈرگەن. خەن خۇيدى ۋە خانىكە لۇ (خەن گاۋدى لىيۇباڭ نىڭ خانىكىسى) دەۋرىدە پۈتكۈل مەملىكەت خەلقى خۇشال - خۇرام تۇرمۇش كەچۈردى. خەن ۋېنىدى دەۋرىگە كەلگەندە ھۇنلارغا قارشى جازا يۈرۈشى قىلىنماقچى بولغان لىقى ئۈچۈن، شىمالىي چېگرا رايون چۆلدە رەپ كەتتى. خەن جىڭدى دەۋرىدە ۋۇ، چۇ قاتارلىق يەتتە بەگلىك ئىسيان كۆتۈردى. خەن جىڭدى شەرقىي قەسىرە (5) ئارىلىقىدا بېرىپ - كېلىپ شاھ سانپەدىن يوليورۇق سورىدى. پۈتكۈل مەملىكەت

خەلقى بىرقانچە ئايىنى تەشۋىش ئىچىدە ئۆتكۈزۈلدى. ۋۇ چىۋ بەگلىكلىرىنىڭ ئىسيانى باستۇرۇلغاندىن كېيىن خەن جىڭدى ئۇرۇشنى ئۆمۈر بويى ئاغرىغا ئالمىدى. شۇنىڭ بىلەن پۈتۈن مەملىكەت خەلقىنىڭ تۇرمۇشى باياشات بولدى. ھازىر ئالىيلىرى ھۇنلارغا يۈرۈش قىلماقچى، خەزىنىمىز قۇرۇقلىنىپ، چېگرا ئاھالىلىرى كەمبەغەللىشىپ كەتتى. مۇشۇنىڭدىن قارىغاندا يەنىلا قۇدىلىشىش ياخشى» دېدى. خەن ۋۇدى چاڭ تاغدىن سۈرۈۋىدى، چاڭ تاڭ: «بۇ ھاماقەت كىتابباز ھېچنەرسە ئۇقمايدۇ» دېدى. دى شەن: «كەمىنلىرى ھەقىقەتەن ھاماقەت سادىقلاردىن بولسام، ئوردا باش تەپتىشىپكى چاڭ تاغغا ئوخشاش كىشىلەر ساختىپەز سادىقلار ھېسابلىنىدۇ. چاڭ تاڭ خۇەينەن بېگى(6) بىلەن جياڭدۇ بېگى(7) نىڭ ئەر-دەۋا ئىشلىرىنى بىر ياقلىق قىلغاندا، قانۇن ماددىلىرىنى ھەددىدىن تاشقىرى قاتتىق تەكىتلەپ، بەگلەرگە بىھۇدە جىنايەت ئارتىپ، ئۇلارنىڭ خان بىلەن بولغان قېرىنداشلىق مۇناسىۋىتىنى يىراقلاشتۇردى. شۇنىڭ بىلەن ھەممە بەگلەر دەككە - دۈككە گە چۈشتى. كەمىنلىرى چاڭ تاغنىڭ ساختا ساداقىتىنى بۇرۇندىلا بىلەتتىم» دېۋىدى، خەن ۋۇدى چىرايىنى تۈرۈپ: «سېنى بىر ۋىلايەتنى ساقلاشقا ئەۋەتسەم، ھۇنلارنىڭ ھۇجۇمىنى توسىيالايمسەن؟» دېدى. دى شەن «ياق» دەپ جاۋاب بەردى. خەن ۋۇدى: «ئۇنداقتا بىر ناھىيىنى قوغدىيالايمسەن؟» دېدى. يەنىلا «ياق» دەپ جاۋاب بەردى. خەن ۋۇدى يەنە: «ئۇنداقتا بولسا چېگرىدىكى بىرەر قورغاننى ساقلىيالايمسەن؟» دەپ سورىدى. دى شەن «ياق» دېسەم قانۇن ئورۇنلىرىغا تاپشۇرۇپ جازالايىدۇ دەپ ئويلاپ «ساقلايمەن» دەپ جاۋاب بەردى. شۇنىڭ بىلەن دى شەن چېگرىدىكى بىر قورغاننى قوغداشقا ئەۋەتىلدى. بىر ئايدىن كۆپرەك ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن ھۇنلار دى شەننىڭ كاللىسىنى ئېلىپ كەتتى. شۇنىڭ

دىن گېيىن ۋەزىر - ۋۇززالار قورقۇپ، جاڭ تاڭنىڭ چىشىغا تېگەلمەيدىغان بولدى.

(«خەننامە»، 9 - توم، 2641 - 2642 - بەتلەر).

(1) جاڭ تاڭ (张汤) دۇلىڭلىق. غەربىي خەن سۇلالىسى

دەۋرىدە، ياشىغان ئەربابلاردىن، خەن ۋۇدى دەۋرىدە كېڭەشچى ۋە باش تەپتىشچى بولغان. ئاخىرىدا جۈمە يېچىن قاتارلىقلارنىڭ زىيانكەشلىكىگە ئۇچرىغان.

(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى قامۇسى»، 956 - بەت).

(2) تاغ شەرقىدە (山东) شياۋشەن (嶗山) ئىزاھىغا

قاراڭ.

(مۇھەررىردىن).

(3) بۇ چاغدا باش ۋەزىر ئىككى كىشى بولۇپ، ئۇلار لى

سەي (李蔡) ۋە جۇاڭ چىڭدى (庄青翟) لار ئىدى.

(«خەننامە قوشۇمچە ئىزاھلىرى»، 6 - توم، 4167 - بەت).

(4) دى شەن (狄山) خەن ۋۇدى دەۋرىنىڭ بىلىگەلىرىدىن

بولۇپ، ھۇنلارغا يۈرۈش قىلماسلىق ھەققىدە پىكىر بەرگەنلىكى ئۈچۈن، غەزەپلەنگەن خان ئۇنى چېگرىدىكى بىر قەلئە مۇھاپىزەتچىلىكىگە تەيىنلىدى. بىر ئايغا قالماي ھۇنلار كاللىسىنى كېسىپ كەتتى.

(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى قامۇسى»، 504 - بەت).

(5) شەرقىي قەسىر (东官) (1) ۋەلىئەھدىلەر سارىيى.

(2) ئۆرنەلەر توقاللىرىنىڭ سارىيى. (3) خەن سۇلالىسى ئۈزۈمىدە

شاھ سانىيە چاڭلىق قەسىرىدە تۇراتتى. بۇ قەسىر ۋېيياڭ قەسىرى

نىڭ شەرقىدە بولغاچقا، شاھ سانىيە قەسىرى ئادەتتە شەرقىي

قەسىر دەپمۇ ئاتىلاتتى.

(تۈزۈتمىگەن «سىيۈەن»، 2 - توم، 1527 - بەت).

(6) خۇەينەن بېگى (淮南王) خەن سۇلالىسىنىڭ تۇنجى خانى ليۇ باڭنىڭ ئالتىنچى ئوغلى ليۇ چاڭنىڭ ئوغلى ليۇ ئەن (刘安) نى كۆرسىتىدۇ.

(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى قامۇسى»، 1441 - بەت).
(7) جياڭدۇ بېگى (江都王) خەن جىڭدىنىڭ ئوغلى جياڭدۇ بېگى ليۇ فېينىڭ ئوغلى ليۇ جىيەن (刘建) نى كۆرسىتىدۇ.
(مۇھەررىردىن).

جاڭ چيەن، لى گۇاڭلىنىڭ تەرجىمىھالى

جاڭ چيەن خەنجۇڭلۇق، خەن ۋۇدى چيەنيۈەننىڭ ئوق تۇرنىلىرىدا (م. ب. 140 - 135 - يىللىرى) نۆكەر بەگ بولغان. شۇ ۋاقىتلاردا تەسلىم بولغان ھۇنلارنىڭ ئېيتىشىچە، ھۇنلار توخرى خانىنى يېڭىپ، ئۇنىڭ باش سۆڭىكىسى شاراب قاچىسى قىلىۋالغان. توخرىلار قېچىپ كەتكەنىدى. ئۇلارنىڭ ھۇنلارغا غەزىپى بار بولسىمۇ، لېكىن ھۇنلارغا بىرلىكتە ھۇجۇم قىلىدىغان ياردەمچىگە ئىگە بولالمىغانىدى. بۇ ۋاقىتتا خەن سۇلالىسى ھۇنلارنى يوقىتىشقا تەييارلاندى. شۇڭا بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ، ئۇلارغا ئەلچى ئەۋەتمەكچى بولىدۇ. لېكىن يول ھۇنلارنىڭ ئارىسىدىن ئۆتكەچكە، ئۇ يەرگە ئەلچى بولۇپ بارالايدىغان ئادەم ئىزدەشكە توغرا كەلدى. جاڭ چيەن نۆكەر-بەگ سۈپىتى بىلەن ئەلچى بولۇپ توخرىلارغا بارماقچى بولىدۇ. ئۇ تاڭخى دېگەن ئادەمنىڭ قولى گەنغۇ(1) بىلەن بىرلىكتە لۇڭشىدىن يولغا چىقىدۇ. ھۇنلارنىڭ ئارىسىدىن ئۆتكەندە قولغا چۈشۈپ قېلىپ، تەڭرىقۇتنىڭ ئالدىغا ئېلىپ بېرىلىدۇ. تەڭرىقۇت: «توخرىلار بىرنىڭ شىمالىمىزدا تۇرسا، خەن سۇلالىسى نېمە ئۈچۈن ئۇلارغا ئەلچى ئەۋەتتىكىن؟ مەن جەنۇبىي يۆخالىققا ئەلچى ئەۋەتمەكچى بولسام، خەن سۇلالىسى بۇ-

نىڭغا ئۇ نامدىكىن؟» دەيدۇ - دە، جاڭ چيەننى 10 نەچچە يىل تۇتقۇن قىلىدۇ ھەمدە ئۇنى ئۆيلەپ قويىدۇ. ئۇ بالىلىق بولىدۇ، لېكىن ئۆزىنىڭ خەن سۇلالىسىنىڭ ئەلچىسى ئىكەنلىكىنى ئۇنتۇپ قالمىدۇ.

جاڭ چيەن ھۇنلارنىڭ غەربىي تەرىپىدە تۇراتتى. ئۇ ئۆزىنىڭ ئادەملىرى بىلەن قېچىپ توخرىلار تەرەپكە قاراپ ماڭىدۇ ۋە غەربكە قاراپ بىرقانچە 10 كۈن يول مېڭىپ پەرغانىگە يېتىپ بارىدۇ. پەرغانىلىكلەر خەن سۇلالىسىنىڭ باي ئىكەنلىكىنى ئاڭلىغان ۋە ئۇنىڭ بىلەن ئالاقە باغلاشنى ئويلىغان بولسىمۇ، ئەمەلگە ئاشۇرالمىدۇ. شۇڭا جاڭ چيەننى كۆرۈپ خۇشال بولىدۇ ۋە ئۇنىڭ نەگە بارىدىغانلىقىنى سورايدۇ. جاڭ چيەن: «مەن خەن ئەلچىسى، توخرىلارغا بارىمەن. يولدا ھۇنلارغا تۇتۇلۇپ قېلىپ قېچىپ چىقتىم. خاننىڭ ئادەم قوشۇپ ئاپىرىپ قويۇشىنى ئۈمىد قىلىمەن. ئەگەر ئۇ يەرگە بېرىپ ۋەزىپەمنى ئورۇنداپ قايتىپ كېتەلسەم، خەن سۇلالىسى سىلىگە كۆپ مال - دۇنيا ئىنتىم قىلىدۇ» دەيدۇ. پەرغانىلىكلەر بۇنىڭغا ماقۇل بولىدۇ ۋە جاڭ چيەنگە تىلماچ، يول باشلىغۇچى قوشۇپ كانگاغا يەتكۈزۈپ قويىدۇ. كانگا خانلىقى ئۇنى يەنە توخرىلارغا يەتكۈزۈپ قويىدۇ. ئۇلۇغ توخرىيلار خانى ھۇنلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەنلىكتىن، ئورنىغا خانىكىسى خان بولغانىدى. بۇ ۋاقىتتا ئۇلار باكتىرىيىنى بويىسۇندۇرۇپ، شۇ يەرگە ئورۇنلىشىۋالغانىدى. باكتىرىيىنىڭ يېرى مۇنەبەت، بايلىقى مول بولۇپ، توخرىلار ئۆزلىرىنىڭ ھازىرقى خاتىرجەم تۇرمۇشىدىن رازى ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە خەن سۇلالىسى ناھايىتى يىراقتا بولغاچقا، ئۇلار بىلەن بىرلىشىپ، ھۇنلاردىن ئۆچ ئېلىش نىيىتى يوق ئىدى. جاڭ چيەن توخرىلاردىن چىقىپ باكتىرىيىگە باردى. بۇ جەرياندا توخرىلار بىلەن كۆپ قېتىم ئالاقىلەشكەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇلاردىن

ئېنىق جاۋاب ئالالمىدى.

جاڭ چيەن بۇ بەردە بىر يىلدىن ئوشۇق تۇرۇپ، جەنۇبىي تاغ (2) نى بويلاپ چياڭلارنىڭ ئارىسى بىلەن قايتماقچى بولىدۇ. لېكىن كۈتۈلمىگەندە يەنىلا ھۇنلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ قېلىپ، بىر يىلدىن ئوشۇق تۇتقۇن بولىدۇ. تەڭرىقۇت ئۆلۈپ ئەل ئىچىدە قالايمىقانچىلىق يۈز بېرىدۇ. بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ قاچقان جاڭ چيەن ئۆزىنىڭ ھۇن خوتۇنى ۋە تاڭىي گەنفۇ بىلەن بىرلىكتە خەن سۇلالىسىگە قايتىپ كېلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن خەن سۇلالىسى جاڭ چيەنگە كېڭەش بەرگەن. تاڭىي گەنفۇغا غۇلامبەگ (3) لىك ئەمەلىي بېرىدۇ.

جاڭ چيەن قەيسەر، كەڭ قورساق، ئىناۋەتلىك ئادەم بولغاچقا، يات قوۋملار ئۇنى ياخشى كۆرەتتى. تاڭىي گەنفۇنىڭ ئاتىسى ھۇنلاردىن بولۇپ، ئۆزى ئوقيا ئېتىشقا ماھىر ئىدى. يولدا ئوزۇقى تۈگەپ ئامالسىز قالغاندا، قۇش ۋە ھايۋانلارنى ئېتىپ ئوزۇق قىلغانىدى. دەسلەپ جاڭ چيەن يۈز نەچچە ئادەم بىلەن يولغا چىققان بولسىمۇ، 13 يىلدىن كېيىن ئاران ئىككى ئادەم قايتىپ كەلدى.

جاڭ چيەن پەرغانە، ئۇلۇغ توغرىلار، باكتىرىيە، كانگاغا باردى. ئۇلارنىڭ ئەتراپىدىكى 5 - 6 چوڭ خانلىقنىڭ ئەھۋالىنى باشقىلاردىن ئۇقۇپ، ئۇلارنىڭ يەر شەكلى، بايلىقى ئۈستىدە خەن ۋۇدىغا مەلۇمات بەردى (بۇنىڭ تەپسىلاتى «غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دە يېزىلغان). جاڭ چيەن: «يېقىن باكتىرىيەدە چىيۇڭ دېگەن يەرنىڭ بامبۇك ھاسسىسى، شۇ (سىچۇەن) نىڭ رەختلىرىنى كۆردۈم ۋە بۇ نەرسىلەرنىڭ نەدىن كەلگەنلىكىنى سورىۋىدىم. باكتىرىيەلىكلەر: «بىزنىڭ سو-دىگەرلىرىمىز ھىندۇ (ئەنەتكەك) (4) دۆلىتىدىن ئېلىپ كەلگەن. ھىندۇ دۆلىتى باكتىرىيەنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىن تەخمىنەن بىر-نەچچە مىڭ چاقىرىم كېلىدۇ. ئۇلار ئولتۇراق خەلق، ئۆرپ -

ئادەتلىرى باكتىرىيىلىكلەرگە ئوخشايدۇ. لېكىن يېرى ئويمان، نەم بولغاچقا، قاتتىق ئىسسىق بولىدۇ. ئۇ يەردە ئادەملەر پىلغا مىنىپ ئۇرۇش قىلىدۇ. ئۇ دۆلەت دېڭىزغا ياندىشىپ تۇرىدۇ، دېدى. مۆلچەرىمچە، باكتىرىيە خەن سۇلالىسىدىن 12 مىڭ چاقىرىمىدىن ئوشۇق يىراقلىقتا بولۇپ، خەن سۇلالىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىغا توغرا كېلىدۇ. ھىندلار بولسا باكتىرىيىنىڭ بىرنەچچە مىڭ چاقىرىم شەرقىي جەنۇبىغا جايلاشقان. شۇ ۋىلايەتنى مەھسۇلاتلىرىنىڭ بولغىنىغا قارىغاندا، ئۇلار شۇ ۋىلايەتتىن يىراقتا بولمىسا كېرەك. ھازىر باكتىرىيىگە ئەلچى ماڭدۇرساق، ئۇلار چياڭلارنىڭ ئارىسى بىلەن ماڭىدۇ. بۇ يول ناھايىتى خەتەرلىك ۋە مۇشكۈل، چياڭلار ئۆتكۈزمەيدۇ. سەل شىمال بىلەن مېڭىشقا توغرا كەلسە، ھۇنلار تۇتقۇن قىلىدۇ. شۇ ۋىلايەتتىن ئۇدۇل يول بار، بۇلاڭچىلارمۇ يوق» دېدى. خەن ۋۇدى پەرغانە، كانگا ۋە ئارسا (s) لارنىڭ چوڭ دۆلەتلەر ئىكەنلىكىنى، ئۇلاردىن ئاجايىپ نەرسىلەرنىڭ كۆپ چىقىدىغانلىقىنى، خەلقى ئولتۇراقلاشقان بولۇپ، ئۆرپ - ئادەتلىرى ئوتتۇرا چۇڭگو بىلەن ئوخشاش ئىكەنلىكىنى، لېكىن ھەربىي كۈچ جەھەتتە ئاجىز ئىكەنلىكىنى، خەن سۇلالىسىنىڭ مەھسۇلاتلىرىنى ئەتىۋارلايدىغانلىقىنى، ئۇلارنىڭ شىمالدا ئۇلۇغ توخىرىلار بىلەن كانگالارنىڭ بارلىقىنى، ھەربىي كۈچ جەھەتتە ئۇلارنىڭ كۈچلۈكرەك ئىكەنلىكىنى. مال - بايلىق تەقدىم قىلىش ئۇسۇلى قوللىنىلسا، ئۇلارنىڭ پايدىنى كۆزەلەپ زىيارەتكە كېلىدىغانلىقىنى ئاڭلاپ ۋە ئەگەر ئۇلارنى ئەدەب - قائىدە بىلەن بويسۇندۇرۇپ كېتىشكە بولسا، زېمىنىنى چەكسىز كېڭەيتىشكە، تىلدىن - تىلغا تەرجىمە قىلىش يولى بىلەن يىراق يات ئەللەرنى قولغا كەلتۈرۈپ، خەن سۇلالىسىنىڭ ھەيۋىتى ۋە مېھرى - شەپقىتىنى پۈتكۈل ئەللەرگە تارقىتىشقا بولىدىغانلىقىنى ئويلىدى. خەن ۋۇدى ئويلىغانىدەك

خۇشاللىنىپ، جاڭ چيەننىڭ سۆزى ئورۇنلۇق دەپ قارىدى. شۇنىڭ بىلەن شۇ ۋە چيەنۋېي ۋىلايەتلىرىدىن ئەلچىلەرنى ماڭدۇرۇشقا يارلىق چۈشۈردى. ئەلچىلەر ماڭ(6)، (7)، شى(8)، چيۇڭ، بو قاتارلىق يەرلەردىن بۆلۈنۈپ چىقىپ، ھەرقايسىسى 1 — 2 مىڭ چاقىرىم يول ماڭدى. ئۇلار شىمالدا تۇرالار ۋە زولار، جەنۇبتا سۈي (سۈيجۇ)(9) ۋە كۇنىڭلەر تەرىپىدىن توسۇلۇپ قالدى. كۇنىڭ قەبىلىلىرىنىڭ باشلىقى يوق بولۇپ، ئۇلار بۇلاڭچىلىق بىلەن شۇغۇللىناتتى. خەن سۇلالىسى ئەلچىلىرىنى كۆرسىلا ئۆلتۈرەتتى ۋە بۇلايتتى. شۇڭا ئۇلار بۇ يولدىن زادىلا ئۆتەلمىدى. لېكىن خەن سۇلالىسىگە كۇنىڭنىڭ غەربىدە، تەخمىنەن مىڭ نەچچە چاقىرىم يىراقلىقتا پىلغا مىنىدىغان «دېنەيۋ»(10) ناملىق بىر دۆلەتنىڭ بار-لىقى ھەمدە شۇ ۋىلايىتى سودىگەرلىرىدىن ئۇ يەرگە تىجارەت قىلىشقا كەتكەنلەرنىڭ بارلىقى مەلۇم بولدى. خەن سۇلالىسى باكتىرىيىگە بېرىش يولىنى ئىزدەش ئۈچۈن دېنە خانلىقى بىلەن ئالاقە قىلىشقا باشلىدى. ئىلگىرى خەن سۇلالىسى غەربىي جەنۇبتىكى يات قوۋملار بىلەن ئالاقە باغلاشنى ئويلىغان بولسىمۇ، كۆپ چىقىم كېتىدىغانلىقى ئۈچۈن، توختىتىپ قويغانىدى. جاڭ چيەننىڭ غەربىي جەنۇبتىكى يات قوۋملارغا يوللىرى ئارقىلىق باكتىرىيە بىلەن ئالاقىلىشىش مۇمكىن دېگەن سۆزدىن كېيىن، بۇ ئىش يەنە قولغا ئېلىندى.

جاڭ چيەن چېرىكچى مەنسىپىدە ئۇلۇغ سانغۇن ۋېي چىڭ بىلەن بىرلىكتە ھۇنلارغا قارشى ئۇرۇش قىلدى. ئۇ يەر شارائىتىنى بىلگەچكە، قوشۇن، ئوت - چۆپ ۋە سۇدىن قىسىلمىدى. ئۇنىڭغا بىلگە بەگ(11) ئۇنۋانى بېرىلدى. بۇ م.ب. 123 - يىلى (خەن ۋۇدى يۈەنشۇنىڭ ئالتىنچى يىلى) بولغان ئىش ئىدى. ئىككى يىل ئۆتكەندىن كېيىن، يەنى م.ب. 121 - يىلى (خەن ۋۇدى يۈەنشۇنىڭ ئىككىنچى يىلى)

ياساۋۇلبەگ مەنسىپىگە كۆتۈرۈلگەن جاڭ چيەن لى گۇاڭ بىلەن بىرلىكتە يۈبېيىپىڭدىن چىقىپ ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلدى. ھۇنلار سانغۇن لى گۇاڭنى مۇھاسىرە قىلىۋالدى. توشۇننىڭ كۆپ قىسمى ھالاك بولۇپ پىتىراپ قاچتى. جاڭ چيەن ۋاق تىدا يېتىپ بارالمىغانلىقى ئۈچۈن، ئۆلۈمگە مەھكۇم بولدى. پۇل تۆلەپ قۇتۇلغان بولسىمۇ، ئاددىي پۇقرالىققا چۈشۈرۈلدى. شۇ يىلى قىران چەۋەنداز سانغۇن خو چۈبىڭ ھۇنلارنىڭ غەربىي قىسمىدىن بۆسۈپ ئۆتۈپ، ئۇلارنىڭ بىرنەچچە تۈمەن ئادىمىنى ئۆلتۈردى ۋە تىلەن تېغىغىچە قوغلاپ باردى. كۈزدە قۇنشارقان ئادەملىرى بىلەن خەن سۇلالىسىگە ئەل بولدى. شۇنىڭ بىلەن جىنچېڭ، خېشى ۋىلايەتلىرىنىڭ غەربىي ھەمدە جەنۇبى تاغدىن لوپنۇرغىچە ھۇنلاردىن ئەسەر قالمىدى. بەزىدە چارلىغۇچىلىرى كەلسىمۇ، لېكىن ئۇلار ناھايىتى ئاز ئىدى. يەنە ئىككى يىلدىن كېيىن خەن سۇلالىسى ھۇن تەڭرىقۇتى ئىچىشىنى قۇملۇقنىڭ شىمالىغا قوغلىۋەتتى.

خەن ۋۇدى جاڭ چيەندىن باكتىرىيە تەرەپتىكى ئەھۋال لارنى كۆپ سۈرۈشتە قىلدى. جاڭ چيەن مەنسىپىدىن مەھرۇم بولۇپ قالغانلىقتىن، پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ: «بېقىمىز ھۇنلارنىڭ ئارىسىدا تۇرغان چېغىمدا ئاسىيۇلارنىڭ خانىمىنىڭ نامىنىڭ كۈنئېيى (كۈنئەك) ئەكەنلىكىنى ئاڭلىغانىدىم. ئۇنىڭ ئاتىسى ئاندۇبېي (12) ئىكەن. ئۇلار ئەسلىدە ئۇلۇغ توخردىلار بىلەن تىلەن تېغى ۋە دۇنخۇاڭ ئارىلىقىدا تۇرىدىغان كىچىك دۆلەتلەر ئىكەن. ئۇلۇغ توخردىلار ئاندۇبېيگە ھۇجۇم قىلىپ، ئۇنى ئۆلتۈرۈپ، يەرلىرىنى تارتىۋاپتۇ. ئاندۇبېينىڭ خەلقى ھۇنلار ئىچىگە قېچىپتۇ. يېڭى تۇغۇلغان بالىسى كۈنئېيىنى ئاتا بەك بۇجۇ يابغۇ (13) ئېلىپ قېچىپ تورايلىق ئىچىگە يوشۇرۇپ قويۇپ قويۇپ، ئۇنىڭغا ئوزۇق ئىزدەشكە كېتىپتۇ. قايتىپ كەلسە بىر چىشى بۆرە ئۇنى ئېمىتىۋېتىپتۇ، يەنە گۆش چىش-

لىگەن بىر قارغا ئەتراپىدا پەرۋاز قىلىپ ئۇچۇپ يۈرۈپتۇ.
بۇنى كۆرۈپ تەڭرى يار بولۇپتۇ دەپ ئويلاپتۇ ۋە بالىنى
ھۇنلارنىڭ ئىچىگە ئېلىپ قايتىپ كەپتۇ. تەڭرىقۇتنىڭ نام
راقلىقى كېلىپ ئۇنى بېقىپتۇ. بۇ بالا چوڭ بولۇپ قۇرامغا يەتكەندە،
تەڭرىقۇت ئۇنىڭ ئاتىسىنىڭ ئېلىنى كۈنئېيىگە تاپشۇرۇپ بې-
رىپتۇ ھەمدە قوشۇنغا باش قىلىپتۇ. ئۇ كۆپ خىزمەت كۆرسە-
تتتۇ. بۇ ۋاقىتتا ئۇلۇغ توخرىيلار ھۇنلار تەرىپىدىن ئاللىقا-
چان مەغلۇپ قىلىنىپ، غەربتە ساقلار(14) نىڭ خانىغا ھۇ-
جۇم قىلىپتۇ، ساق خانى ئېلىنى ئېلىپ يىراق جەنۇبقا كۆ-
چۈپ كېتىپتۇ. ئۇلۇغ توخرىيلار ساقلارنىڭ يەرلىرىنى ئىشغال
قىلىپتۇ. كۈنئېيى كۈچەيگەندىن كېيىن، تەڭرىقۇتقا ئاتىسىنىڭ
ئۆچىنى ئېلىش توغرىسىدا ئىلتىماس قىلىپتۇ ۋە غەربكە يۈ-
رۈش قىلىپ، ئۇلۇغ توخرىيلارنى يېڭىپتۇ. ئۇلۇغ توخرىيلار
يەنىمۇ غەربكە كۆچۈپ، باكتىرىيىگە بېرىپتۇ. كۈنئېيى ئۇلارنىڭ
خەلقىنى ئۆزىگە بېقىندۇرۇپ ۋە شۇ يەرگە ئورۇنلىشىپ، ھەر-
بىي جەھەتتە بارغانسېرى كۈچىيىپ كېتىپتۇ. دەل شۇ چاغدا
تەڭرىقۇت ئۆلگەچكە، كۈنئېيى ھۇنلارغا زىيارەتكە بېرىشنى ۋە
بېقىندى بولۇشنى خالىمايدۇ. ھۇنلار ئەسكەر چىقىرىپ ھۇجۇم
قىلغان بولسىمۇ، غەلبە قىلالمايدۇ ۋە تەڭرى ئۇنى يۆلەۋا-
تىدۇ دەپ ئۇلاردىن يىراق قاچىدۇ. ھازىر تەڭرىقۇت خەن
سۇلالىسى تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىندى. كۈنئېيىنىڭ ئەجداد-
لىرى تۇرغان يەرلەر بوش قالدى. يات قوۋمىلەر كونا يۇرت-
لىرىنى سېغىنىدۇ، ئۇلار خەن سۇلالىسىنىڭ بايلىقلىرىغا قىزىق-
قىدۇ. مۇنداق پۇرسەتنى قولدىن بەرمەي كۆپ مىقداردا سوۋغا -
سالام تەقدىم قىلىش يولى بىلەن ئاسىيۇلارنى كونا
يۇرتلىرىغا كۆچۈپ كېلىشكە ئۈندەش كېرەك. خەن سۇلالىسى
كۈنئېيىگە مەلىكە بېرىپ، ئۇنىڭ بىلەن قۇدا بولۇش لازىم.
شۇ چاغدىلا ئۇ دائىم خەن سۇلالىسىنىڭ گېپىنى ئاڭلايدىغان

بولدۇ. بۇ ھۇنلارنىڭ ئوڭ قولىنى كېسىۋەتكەنلىك بولدى.
ئاسىيۇلار بىلەن بىرلەشكەندىن كېيىن، ئاسىيۇلارنىڭ غەربىي
تەرىپىگە جايلاشقان باكتىرىيە قاتارلىق خانلىقلارنى قولغا
كەلتۈرۈپ، ئۇلارنى خەن سۇلالىسىنىڭ چەت ئەللەردىكى رەئىس
يەتتىگە ئايلاندۇرۇشقا بولىدۇ» دەيدۇ. خەن ۋۇدى بۇنى توغرا
تاپىدۇ ۋە ئۇنى ئەمىرنىڭ قىلىدۇ. جاڭ چيەن 300 كى
شىگە باش بولۇپ، كىشى بېشىغا ئىككىدىن ئات ئېلىپ، 10
مىڭدىن ئوشۇق كالا - قوي ھەيدەپ، قىممىتى نەچچە مىڭ
تۈمەن پۇلغا يارايدىغان ئالتۇن - كۈمۈش، تاۋار - دۇردۇن
قاتارلىق بايلىقلارنى ئېلىپ، ئەلچىلىك دىستىكى تۇتقان
نۇرغۇن نائىب ئەلچىلەر بىلەن يولغا چىقىدۇ. ئىمكانىيەت
تېپىلغاندا يول ئۈستىدىكى دۆلەتلەرگە ئەلچىلەرنى ئەۋەتىپ،
مۇناسىۋەت ئورناتماقچى بولىدۇ.

جاڭ چيەن ئاسىيۇغا بېرىپ، خاننىڭ مەقسىتىنى يەتتە
كۆزىدۇ، لېكىن، ئىجابى جاۋابقا ئېرىشەلمەيدۇ. بۇلارنىڭ
تەپسىلاتى «غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دە بايان قىلىنغان.
جاڭ چيەن پەرغانە، كانگا، توخرى، باكتىرىيە نائىب ئەل
چىلەرنى ئەۋەتىدۇ. ئاسىيۇلار تىلماچ ۋە يول باشلىغۇچى بې
رىپ جاڭ چيەننى ئۆز ئېلىگە يولغا سېلىپ قويىدۇ. جاڭ
چيەن ئاسىيۇلارنىڭ خەن سۇلالىسىگە تەشەككۈر بىلدۈرۈپ
ئەۋەتكەن ئەلچىلىرى بىلەن بىرلىكتە، ئونلىغان ئاتلارنى ئې
لىپ يولغا چىقىدۇ. ئاسىيۇلار خانى بۇ ئەلچىلەرگە خەن سۇ
لالىسىنى زىيارەت قىلىپ ئۇنىڭ قانچىلىك چوڭ دۆلەت ئىكەن
لىكىنى بىلىپ كېلىشىنى بۇيرۇيدۇ.

جاڭ چيەن قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، سۈرۈنبەگلىككە
تەيىنلىنىدۇ. بىر يىلدىن كۆپرەك ۋاقىتتىن كېيىن ئۆلۈپ
كېتىدۇ. يەنە بىر يىلدىن كېيىن جاڭ چيەن ئەۋەتكەن نائىب
ئەلچىلەر باكتىرىيە ئەتراپىدىكى دۆلەتلەر بىلەن ئالاقە باغلاپ،

ئۇلارنىڭ ئەلچىلىرىنى باشلاپ قايتىپ كېلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن غەربىي شىمالدىكى دۆلەتلەر خەن سۇلالىسى بىلەن بېرىش - كېلىش قىلىشقا باشلىدى. لېكىن بۇ يولنى چاڭ چيەن ئېچىپ يۇقىرى ھۈرمەتكە سازاۋەر بولغانلىقتىن، كېيىنكى ئەلچىلەر- نىڭ ھەممىسى ئۆزلىرىنى بىلگىبەگ ئەۋەتكەنلىكىنى ئېيتىپ چەت ئەللىكلەرنىڭ ئىشەنچىسىگە ئېرىشتى. چەت ئەللىكلەرمۇ بۇلارغا ئىشەندى. ئاسىيۇ ئاخىرى خەن سۇلالىسى بىلەن قۇدىلاشتى.

دەسلەپ خەن ۋۇدى پال سالدۇرغانىدى. پالدا: «خىس لەتلىك ئات يۇقىرى كۈنپېتىش تەرەپتىن چىقىدۇ» دەپ چىقتى. ئۇزۇن ئۆتمەي، خەن سۇلالىسى ئاسىيۇ ئاتلىرىغا ئىگە بولغاندىن كېيىن، ئۇنى «تۇلپار» دەپ ئاتىدى. كېيىن پەرغا- فىنىڭ چىلان تورۇق ئاتلىرىغا ئىگە بولدى. بۇ ئاتلار ئاسىيۇ ئاتلىرىدىنمۇ قاۋۇل بولغاچقا، ئاسىيۇ ئاتلىرىنى «يسراق كۈن پېتىش ئېتى» دەپ ئۆزگەرتىپ، پەرغانە ئاتلىرىنى «تۇلپار» دەپ ئاتىدى. شۇنىڭدىن كېيىن خەن سۇلالىسى لىڭجۇنىڭ غەربىدە مۇداپىئە قورغانلىرى سېلىشقا باشلىدى، جىيۇچۈەن ۋىلايىتىنى تەسىس قىلىپ، غەربىي شىمالدىكى دۆلەتلەر بىلەن ئالاقە قىلماقچى بولدى ۋە ئارساك، ئائورسى(15)، راپكىن(16)، تاجىك (تەزىك)(17)، ئەنەتكەك قاتارلىق دۆلەتلەرگە تېخىمۇ كۆپ ئەلچىلەرنى ئەۋەتتى. خەن ۋۇدى پەرغانە ئېتىنى ياخشى كۆرگەچكە، ئات ئېلىشقا ئەۋەتىلگەن ئەلچىلەر ئايغى ئۈزۈلمەي مېڭىپ تۇردى. ئەلچىلەرنىڭ سانى ھەر قېتىم كۆپ دېگەندە نەچچە يۈز، ئاز دېگەندە يۈز نەچچە ئادەم بولاتتى. ئۇلار ئېلىپ ماڭغان ئالتۇن - كۈمۈش ۋە تاۋار - دۈردۈنلەر بىلگىبەگ چاڭ چيەننىڭ ۋاقتىدىكىدىن قېلىشمايتتى. كېيىن باردى - كەلدى كۆپىيىپ، ئەلچى ئەۋەتىش بارغانسېرى ئازايدى. خەن سۇلالىسى ئەلچىلىرىمۇ ھەر يىلى كۆپ بولغاندا

10 نەچچە تۈركۈم. ئاز بولغاندا، 5 - 6 تۈركۈم ئەۋەتىلىدۇ.
خەن بولدى. ئۇلارنىڭ يىراققا كەتكەنلىرى 8 - 9 يىلدا،
يېقىنغا كەتكەنلىرى بىرنەچچە يىلدا قايتىپ كېلەتتى.
بۇ ۋاقىتلاردا خەن سۇلالىسى خەنۇبىي يۇ خانلىقىنى
يوقاتقاندى. بۇنىڭدىن قاتتىق ئەنسىرىگەن شۇ ۋىلايىتى
ئارقىلىق ئۆتىدىغان يولدىكى غەربىي جەنۇب يات قوۋملىرى
خەن سۇلالىسىدىن ئەمەلدار ئەۋەتىپ، ئۆزلىرىنى ئىدارە
قىلىشنى تەلەپ قىلدى. شۇنىڭ بىلەن خەن سۇلالىسى زاڭكى،
يۈسۈي، يىجۇ، چېنلى(18)، ۋېنشىن(19) ۋىلايەتلىرىنى
قۇرۇپ، زېمىنىنى باكتىرىيىگە تۇتاشتۇرماقچى بولۇپ، بىر
يىلدا 10 نەچچە تۈركۈم ئەلچى ئەۋەتتى. ئەلچىلەر يېڭى تە.
سىس قىلىنغان ۋىلايەتلەر ئارقىلىق يولغا چىقىپ يەنىلا كۈن
مىڭدا توسۇلۇپ قالدى ۋە ئۆلتۈرۈلدى. يۇل - ماللىرى
بۇلاپ كېتىلدى. شۇڭا خەن سۇلالىسى ئەسكەر چىقىرىپ كۈن
مىڭغا ھۇجۇم قىلدى. نەچچە تۈمەن ئادەمنى قىرىپ تاشلىدى.
كېيىن يەنە ئەلچى ئەۋەتتى، يەنە توسۇلۇپ قالدى. بۇلارنىڭ
تەپسىلاتى «غەربىي جەنۇبتىكى يات قوۋمىلەر ھەققىدە قىسسە»
دە بايان قىلىنغان.

جاڭ چيەن چەت ئەللەرگە بارىدىغان يولنى ئېچىپ ئۇن
ۋانغا ئېرىشكەندىن كېيىن، ئۇنىڭ قول ئاستىدىكى كىچىك
ئەمەلدارلار چەت ئەللەردىكى ئاجايىپ - غارايىپ ئىشلار ۋە
ئۇنىڭ خەن سۇلالىسىگە بولغان پايدىسى توغرىسىدا يۇقىرىغا
مەكتۇپ سۇنۇپ، ئۆزىنىڭ ئەلچى بولىدىغانلىقىنى ئېيتىپ ئىل
تىماس قىلىشتى. خەن ۋۇدى يولىنىڭ ئىنتايىن يىراقلىقى،
ئادەتتىكى ئادەملەرنىڭ بېرىشنى خالىمايدىغانلىقىنى نەزەردە
تۇتۇپ، ئۇلارغا ماقۇل بولدى ۋە ئەلچىلىك تەمتكى بەردى.
ئۇلارنىڭ تارىخى قانداق ئىكەنلىكىنى سۈرۈشتە قىلىماستىنلا،
ئەلچى ئۆمىكى قىلىپ ئەۋەتمەۋەردى. شۇ ئارقىلىق ئالاقە باغ

لاش دائىرىسىنى كېڭەيتىمەكچى بولغانىدى. بۇ ئەلچىلەر بىر
رىش - كېلىش جەريانىدا دۆلەتنىڭ پۇل - ماللىرىغا خىيا-
نەت قىلدى. ئوردىنىڭ ئىرادىسىگە خىلاپ ئىشلارنى قىلىشتى.
خان مۇشۇنداق ئادەتكە ئۆگىنىپ قالغانلارنى ئېغىر جازاغا
تارتتى ۋە پۇل - ماللىرى بىلەن جىنايىتىنى يۇيۇشقا بۇي-
رۇدى. لېكىن ئۇلارنىڭ يەنە ئەلچى بولۇش توغرىسىدىكى
تەلىپىگە ماقۇل بولدى. ئەلچى بولسىز دېگەنلەر بارغانسېرى
كۆپەيدى. ئۇلار جىنايەت ئۆتكۈزۈشتىن قورقمايتتى. ھەتتا
ئۇلارنىڭ قول ئاستىدىكى ئەسەلدارلار ۋە ئەسكەرلەرمۇ چەت
ئەللەرنىڭ ئىشلىرىنى مۇبالىغە قىلىپ كۆككە كۆتۈرەتتى. خەن
ۋۇدى ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى چوڭ مۇبالىغىچىلەرنى ئەلچىلىككە،
كىچىك مۇبالىغىچىلەرنى ياردەمچى ئەلچىلىككە تەيىنلىدى.
شۇنىڭ ئۈچۈن بەزى قۇرۇق گەپ ساتقىدىغان پەزىلەتسىز
كىشىلەر بەس - بەس بىلەن ئۇلارنى دوراشقا باشلىدى.
ئۇلار خان بەرگەن بايلىقلارنى ئۆزلىرى بىلىگەنچە خىيانەت
قىلىپ ۋە ئەرزان باھادا سېتىپ، ئۆزىنىڭ قىلىۋالدى. ئۇلار
ھەر خىل لاپ گەپلەرنى قىلىپ، چەت ئەللىكلەرنى خەن سۇ-
لالىسىدىن بىزار قىلىۋەتتى. چەت ئەللىكلەر خەن سۇلالىسى
ئەسكەرلىرى يىراقتا، بۇ يەرگە يېتىپ كېلەلمەيدۇ دەپ قاراپ،
خەن سۇلالىسى ئەلچىلىرىنى ئاشلىق بىلەن تەمىنلىمەي، قىيىن-
چىلىق تۇغدۇراتتى. خەن سۇلالىسى ئەلچىلىرى بولسا ئاشلىق
سىز قېلىپ ئۇلارنى ئەيىبلەيتتى. ھەتتا ئۇلار بىر - بىرىگە
ھۇجۇم قىلىشاتتى. كروران، قوس كىچىك دۆلەتلەردىن بولسىمۇ،
لېكىن قاتناش تۈگۈنىگە جايلاشقانىدى. ئۇلار خەن سۇلالىسىنىڭ
ئەلچىسى ۋاڭ خۇي قاتارلىقلارغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى قات-
تىق بۇلاڭ - قالاڭ قىلدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ھۇن چەۋەنداز-
لوسىمۇ ئۇلارغا دائىم توسۇپ ھۇجۇم قىلىپ تۇراتتى. خەن
ئەلچىلىرى چەت ئەللەر بىلەن بولغان مۇناسىۋەتتە، كروران

بىلەن قوسىنى بويىنىدۇرۇش پايدىلىق. بويىنىدۇرالماسلىق زىيانلىق، ئۇلار شەھەرلەردە تۇرىدۇ، ھەربىي كۈچى ئاجىز، ھۇجۇم قىلىش ئاسان دەپ مەلۇم قىلغاچقا، خەن ۋۇدى يان داش چاپاۋۇلبەگ جاۋ پونۇنى بېقىندى ئەللەر چەۋەنداز. لىرى ۋە ھەرقايسى ۋىلايەتلەرنىڭ نەچچە تۈمەن كىشىلىك قوشۇنىغا قوماندان قىلىپ تەيىنلەپ ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتتى. ھۇنلار تامامەن چېكىنىپ كەتتى. ئىككىنچى يىلى قوسىنى ئىشغال قىلىپ، كروران خانىنى ئەسىر ئالدى، جىيۇ-چۈەندىن يۈمىن (قاشقوۋۇق) قوۋۇقى(20) غىچە كەنت ۋە قورغانلارنى قۇردى.

پەرغانە ئەتراپىدىكى دۆلەتلەر خەن سۇلالىسى ئەلچىلىرىگە ئەلچى قوشۇپ ئەۋەتتى. خەن سۇلالىسىنىڭ چوڭ دۆلەت ئىكەنلىكىنى كۆرۈپ خەن سۇلالىسىگە تۆگمقۇشى تۇخۇمى ۋە داكچىن سېھىرگەر-لىرىنى ئەۋەتتى. خەن ۋۇدى ناھايىتى خۇشال بولدى، يەنە خۇاڭخې دەرياسىنىڭ مەنبەسىنى كۆزەتكەن خەن سۇلالىسى ئەلچىلىرى ئۇ يەردىكى تاغلاردا قاشتېشىنىڭ كۆپلۈكىنى كۆرۈپ، بىرئاز قېزىپ ئېلىپ كېلىشتى. خەن ۋۇدى قەدىمكى خەرىتىسىنى كۆزدىن كەچۈرۈپ، خۇاڭخې دەرياسىنىڭ مەنبەسىنى قۇرۇمتاغ (قاراڭغۇ تاغ، كۇئېنلۇن) دەپ ئاتىدى. بۇ چاغدا خەن ۋۇدى دېڭىز بويلىرىنى كۆزدىن كەچۈرۈ-ۋاتاتتى. شۇڭا چەت ئەللىك مېھمانلارنى چوڭ، ئادىمى كۆپ، ئاۋات شەھەرلەرگە ئېلىپ باردى ۋە كۆپ مىقداردا پۇل - مال، تاۋار - دۇردۇن تەقدىم قىلىپ، ياخشى غىزالان-دۇرۇپ، خەن سۇلالىسىنىڭ باي ۋە قۇدرەتلىك ئىكەنلىكىنى نامايان قىلدى ھەمدە كەڭ - كۆلەملىك چېلىشىش، ئۇسسۇل، سېرىك ئويۇنى كۆرسەتتى. ئۇنى كۆپ تاماشچىلار كۆردى. خان ئويۇن قويغۇچىلارنى مۇكاپاتلىدى ۋە شاھانە زىياپەت

ئۆتكۈزدى. چەت ئەللىك مېھمانلارغا خەزىنىدىكى بايلىقلار كۆرسىتىلدى. خەن سۇلالىسىنىڭ ھەشىمەت قۇدرىتى نامايان قىلىنغاچقا، كۆرگەن مېھمانلار ھەيران قالدى. كۈرەشچىلەر، سېرىكچىلەر ماھارىتىنىڭ يۇقىرى بولغانلىقى، سېرىك ئويۇنلىرى بارغانسېرى ياخشىلانغانلىقى ئۈچۈن، بۇ ئويۇنلار كۈندىن - كۈنگە راۋاجلاندى.

شۇنىڭدىن كېيىن چەت ئەللىك ئەلچىلەر ئۈزۈلمەي كېلىپ - كېتىپ تۇردى. لېكىن پەرغانىنىڭ غەربىدىكى ئەللەر ئۆزلىرىنىڭ يىراقلىقىدىن پايدىلىنىپ كۆرەڭلەپ كەتكەچكە، ئۇلارنى ئەدەب - قائىدە بىلەن تەسىرلەندۈرۈپ تىزگىنلەش مۇمكىن بولماي قالدى.

خەن سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتقا بارىدىغان ئەلچىلىرىنىڭ سانى كۆپىيىشكە باشلىدى. ئۇنىڭ ئىچىدە ئەلچىلەرگە ئەگىشىپ چىقىپ كەتكەن بىرمۇنچە خىزمەتكارلار خانغا ياخشىچاق بولۇش ئۈچۈن: «پەرغانىدە ياخشى ئاتلار بار، لېكىن ئۇنى سۈتىرىشنى شەھىرىگە يوشۇرۇپ قويۇپ، خەن سۇلالىسى ئەلچىلىرىگە كۆرسەتمەيۋاتىدۇ» دەپ مەلۇم قىلىشىدۇ. خەن ۋۇدى پەرغانە ئاتلىرىنى ياخشى كۆرگەنلىكتىن، بۇلارنىڭ گېپىنى ئاڭلاپ، پەرغانە ئاتلىرىغا ئېرىشىشنى ئويلايدۇ ۋە باتۇر چېلىك (21) قاتارلىقلارنى نۇرغۇن ئالتۇن ۋە ئالتۇن ئات ھەيكىلى قاتارلىق نەرسىلەرنى سۈتىرىشنى شەھىرىدىكى پەرغانە ئېتىغا تېگىشىپ كېلىشكە ئەۋەتىدۇ. پەرغانىدە ئۇنىڭدىن بۇرۇنمۇ خەن سۇلالىسىنىڭ بۇيۇملىرى كۆپ ئىدى. شۇڭا ئۇلار بۇ ئالتۇن ئات ھەيكىلى قاتارلىق نەرسىلەرگە قىزىقمايدۇ. ئۇلار ئۆزئارا كېلىشىپ: «خەن سۇلالىسى بىزدىن يىراققا، ئەگەر كېلىدىغان بولسا تۇزلۇق كۆلدە ھالاك بولىدۇ، شىمالدا ھۇنلار پاراكەندە قىلىدۇ، جەنۇبتا ئوت - چۆپ، سۇ يوق بولغانلىقتىن، ماڭغىلى بولمايدۇ. يېقىن يولدىكى

رايونلاردا نە شەھەر، نە ئاشلىق يوق. بۇرۇن يۈزلەپ كەلگەن خەن ئەلچىلىرىنىڭ يېرىمىدىن تولىسى ئاچلىقتىن ئۆلگەن. مۇنداق ئەھۋالدا خەن سۇلالىسى قانداق قىلىپ چوڭ قوشۇن ئەۋەتەلسۇن؟ ئۇنىڭ ئۈستىگە سۇتېرىش ئاتلارنى پەرغانىنىڭ ئېسىل ئاتلىرى تۇرسا» دېيىشىدۇ. شۇڭا ئۇلار خەن ئەلچىلىرىگە نەسىللىك ئاتلارنى بېرىشنى خالىمايدۇ. خەن ئەلچىسى غەزەپكە كېلىپ تىللايدۇ ھەمدە ئالتۇن ئات ھەيىكىلىنى چېقىپ تاشلايدۇ. پەرغانە ئاقسۆڭەكلىرىمۇ غەزەپلىنىپ: «خەن ئەلچىلىرى بىزنى كۆزگە ئىلمىدى» دەپ ئۇلارنىڭ كەشىنى توغرىلاپ قويىدۇ ۋە شەرقىي قىسىمدىكى ئۆزكەنت خانىغا خەن ئەلچىلىرىگە توسۇپ زەربە بېرىش ۋە ئۆلتۈرۈش، مال - بايلىقلىرىنى تارتىۋېلىش توغرىسىدا بۇيرۇق بېرىدۇ. خەن ۋۇدى بۇنى ئاڭلاپ قاتتىق غەزەپكە كېلىدۇ. ئىلگىرى پەرغانە نىگە ئەلچى بولۇپ چىققان ياۋدىڭخەن قاتارلىقلار خانىغا: «پەرغانە ھەربىي كۈچ جەھەتتە ناھايىتى ئاجىز، پەقەت ئۈچ مىڭچە ئەسكەر ئەۋەتىلسىلا، كۈچلۈك ئوقىيالار بىلەن ئېتىپ پەرغانىنى تارمار كەلتۈرۈشكە بولىدۇ» دەيدۇ. خان ئىلگىرى جويى بېگى جاۋپونۇنى رورانغا ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتكەن. ئۇ 700 چەۋەنداز بىلەن جىددىي يۈرۈش قىلىپ، كىرورەن خانىنى تۇتقۇن قىلغانىدى. شۇڭا خان ياۋدىڭخەن قاتارلىقلارنىڭ سۆزىنى توغرا تاپىدۇ ۋە ئۆزىنىڭ ئامراق كىچىك خانىشىنىڭ ئاغا - ئىنىلىرىنى بەگ قىلىش مەقسىتى بولغاچقا، كىچىك خانىشىنىڭ ئاكىسى لى گۇاڭلىنى بەگلىك ئۇنۋانى ئېلىش پۇرسىتىگە ئىگە قىلىش ئۈچۈن، ئۇنى سانغۇن قىلىپ پەرغانە يۈرۈشىگە ئەۋەتىدۇ.

جاڭ چيەننىڭ نەۋرىسى جاڭ مېڭ، يەنە بىر ئىسمى جاڭ زىنيۇ ئىدى، ئۇ قابىلىيەتلىك ئادەم بولۇپ، خەن يۈەندى ۋاقتىدا كېڭەشچى بولغانىدى. ھۇنلارغا ئەلچى بولۇپ بېرىپ قايتقاندىن

كېيىن، باش غوجىسىدار (22) بولدى. شى شىيەن (23) نىڭ تۆھمىتى بىلەن ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالدى.

خەن ۋۇدى لى گۇاڭلىنىڭ سىڭامسى، با فولى ئايىمى ياخشى كۆرەتتى. ئۇ چاڭيى ئەيۋاڭ (24) لىيۇبو (25) نى تۇغقان. م. ب. 104 - يىلى (خەن ۋۇدى تەيجۇنىڭ بىرىنچى يىلى) خەن ۋۇدى لى گۇاڭلىنى سۇتۇرشىغا سانغۇنى قىلىپ تەيىنلىدى. بېقىندى ئەللەردىن 6000 چەۋەنداز ئېلىپ، ھەر-قايسى ۋىلايەت، بەگلىكلەردىن نەچچە تۈمەن بىكار تەلپ ياشلارنى يىغىپ، پەرغانىگە جازا يۈرۈشى قىلىش توغرىسىدا يارلىق چۈشۈردى. بۇنىڭدىن مەقسەت سۇتۇرشىغا شەھىرىگە بېرىپ ياخشى ئاتلارنى ئېلىش بولغاچقا، «سۇتۇرشىغا سانغۇنى» دەپ ئاتالدى. سابىق جاۋ بېگى ۋاڭ خۇي قوشۇنغا باشلامچى بولدى. ئۇلار غەربتە شورلۇق (لوپنۇر) كۆلىدىن ئۆتكەندىن كېيىن، يول بويىدىكى كىچىك خانلىقلار ئۆز شەھەرلىرىنى قاتتىق مۇداپىئە قىلىپ، ئوزۇق - تۈلۈك بەرمەيتتى. خەن قوشۇنلىرى ھۇجۇم قىلىپ شەھەرنى ئالمايتتى. شەھەرنى ئالغانلار ئوزۇق - تۈلۈككە ئېرىشىپ، ئالالمىغانلار بىرقانچە كۈن ئۇرۇشقاندىن كېيىن چېكىنىپ، ئۆز يولىنى داۋام قىلىشقا مەجبۇر بولاتتى. ئۆزكەنت شەھىرىگە بارغاندا ئاران بىرنەچچە مىڭلا ئەسكەر قالدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ھەممىسى ئاچ ۋە ھارغىن ئىدى. ئۇلار ئۆزكەنت شەھىرىگە ھۇجۇم قىلغان بولسىمۇ، شەھەر قاتتىق مۇداپىئە قىلىنغانلىقتىن، كۆپ ئەسكەر ئۆلۈپ، يارىدار بولدى. سۇتۇرشىغا سانغۇنى ئەتراپىدىكىلەر بىلەن كېڭىشىپ: «ئۆزكەنت شەھىرىنى تېخىچە ئالالمىساق، خانلىقنىڭ پايتەختىنى قانداق ئالارمىز؟» دېيىشىدۇ - دە، شۇنىڭ بىلەن قايتىپ كېتىشكە مەجبۇر بولىدۇ. بۇ جەرياندا بېرىش - كېلىش بولۇپ ئىككى يىل

ۋاقت ئۆتسەدۇ. دۇنخۇاڭغا قايتىپ كەلگەندە، قوشۇننىڭ ئوندىن بىر . ئىككىسىلا قالدۇ. شۇڭا خانغا ئادەم ئەۋەتىپ: «يول يىراق، ئاشلىق يوق، ئەسكەرلەر ھەك قىلىشتىن قورقىدى، ئاچلىقتىن ئورقتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئادەم ئاز، پەرغانىنى ئېلىشقا كۆزىمىز يەتمىدى. ۋاقتىنچە چېكىنىپ ئەسكەرنى تولۇقلاپ، قايتا ھۇجۇم قىلىشنى ئىلتىماس قىلىمىز» دەپ ئەھۋالنى مەلۇم قىلدى. بۇنى ئاڭلاپ دەرغەزەپ بولغان خەن ۋۇدى ئادەم ئەۋەتىپ يۈمپىن قوۋۇقىنى توسىدۇ ۋە: «يۈمپىن قوۋۇقىدىن كىرىشكە جۈرئەت قىلغان سىپاھ - بەگلەر - نىڭ كالىسى ئېلىنىدۇ» دەپ يارلىق چۈشۈرىدۇ. قورققان سۇترىشنا سانغۇنى دۇنخۇاڭدا تۇرۇپ قالىدۇ.

شۇ يىلى يازدا (م. ب. 103 - يىلى، خەن ۋۇدى تەيجۇننىڭ ئىككىنچى يىلى) خەن سۇلالىسى جويىي بېگى جاۋپونۇنى 20000 دىن ئوشۇق چەۋەنداز بىلەن ھۇنلارغا قارشى ئۇرۇشقا ئەۋەتكەن بولسىمۇ، ئۇلار پۈتۈنلەي تارمار بولىدۇ. شۇڭا ئوردىدىكى مەنسەپدارلار پەرغانىگە قىلىنغان ھەربىي يۈرۈشنى توختىتىپ، پۈتۈن كۈچ بىلەن ھۇنلارغا زىربە بېرىش توغرىسىدا مەسلىھەتلىشىدۇ. لېكىن خەن ۋۇدى پەرغانىنى بويسۇندۇرۇشقا ئەسكەر ماڭدۇرۇپ قويغانىدى. ئۇ پەرغانىدەك كىچىككىنە بىر دۆلەتنى بويسۇندۇرالمىساق، باكتىرىيە ئەتراپىدىكى دۆلەتلەر خەن سۇلالىسىنى تېخىمۇ كۆزگە ئىلمايدۇ، پەرغانە ئېتىمغا زادىلا ئېرىشكىلى بولمايدۇ. ئاسىيۇ، بۈگۈر (26) بەگلىكلىرىمۇ خەن ئەلچىلىرىنى كۆزگە ئىلمايدىغان بولۇۋالىدۇ. چەت ئەللىكلەر ئالدىدا مەسخىرىگە قالىمىز، دەپ ئويلايتتى. شۇنىڭ بىلەن پەرغانىگە يۈرۈش قىلىشقا جىددىي قارشى چىتىقۇچى دېڭ گۇاڭ (27) قاتارلىقلار جازاغا تارتىلىپ، زىنداندىكى جىنايەتچىلەرگە ئومۇمىي كەچۈرۈم قىلىنىپ، ئۇلار ئەسكەرلىككە قاتناشتۇرۇلدى. بىكار تەلەپ ياشلار ھەم

چېگرىدىكى چەۋەندازلاردىن قوشۇن تەشكىل قىلىنىپ، بىر يىلدىن ئوشۇق تەييارلىق خىزمىتى ئىشلەنگەندىن كېيىن، دۇنخۇاڭدىن 60000 ئادەم يۈرۈش قىلدى. ئوزۇق - تەمىنات توشۇغۇچىلار ۋە ئەسكەرلەرگە ئەگىشىپ كېتىۋاتقانلار بۇ سانغا كىرمەيدۇ. بۇنىڭدىن باشقا يەنە 100000 كالا، 30000 ئاتتىن تاشقىرى ئاشلىق ئارتىلغان ئېشەك، قېچىر، تۆگىلەر 10 نەچچە مىڭغا يەتتى. قورال - ياراق، يەم - خەشەك تولۇق بولۇپ، پۈتۈن دۆلەت غەلىيانغا كەلدى. جايلاردىن پەرغانە يۈرۈشىگە ياردەم قىلىنغان نەرسىلەر جىددىي توشۇلدى ۋە قوشۇندا 50 تىن ئوشۇق چېرىكچى بار ئىدى.

پەرغانە پايتەختىدە قۇدۇق يوق بولۇپ، ئۇلار شەھەر سىرتىدىن كېلىدىغان سۇ بىلەن تەمىنلىنەتتى. شۇڭا خەن قوشۇنلىرى سۇ ئىشچىلىرىنى ئەۋەتىپ، سۇ يولىنى ئۆزگەرتتى، كونا سۇ يولى بويلاپ كۆلىنىغان لەخمە بىلەن شەھەرگە ھۇجۇم قىلماقچى بولدى. چېگرا مۇداپىئە قوشۇنىدىن يەنە 180000 ئادەم ئەۋەتىلىپ، جىۋچۇن، جاڭپېنىڭ شىمالىدا جۈيەن (جۈيە)، شۇتۇق (28) ناھىيىلىرى تەسىس قىلىنىپ، جىۋچۇن مۇھاپىزەت قىلىندى. يەنە دۆلەت بويىچە ھەربىي خىزمەت ئۆتەشكە يىغىلغان 7 خىل ئادەملەر (29) ھەم سۈترىشنا سانخۇنىغا ئوزۇق - تەمىنات توشۇغۇچى خادىملار ۋە ھارۋىلار دۇنخۇاڭغىچە بولغان ئارىلىقتا ئوزۇلماي مېڭىپ تۇراتتى. يەنە ئات تونۇيدىغان ئىككى نەپەر كىشىنى ئات تاللىغۇچى ۋە ئات ھەيدىگۈچى چېرىكچى قىلىپ تەيىنلەپ، پەرغانىنى يەڭگەندىن كېيىن ياخشى ئاتلارنى تاللاپ ئېلىشقا تەييارلىق قىلىندى.

سۈترىشنا سانخۇنى ئىككىنچى قېتىم يۈرۈش قىلغاندا، ئەسكىرىي كۈچى كۆپ بولغانلىقتىن، بارغانلا يەردە كىچىك دۆلەتلەر ئۇلارنى قارشى ئالدى. ئەسكەرلەرنى ئاشلىق بىلەن

ئەمىنلىدى. قوشۇن بۈگۈرگە يېتىپ كەلگەندە، بۈگۈز قەسلىم بولمىغانلىقتىن بىرنەچچە كۈن ئۇرۇش بولۇپ، شەھەر ئاھالىسى ۋە ئەسكەرلىرى قىرىپ تاشلاندى. بۇ يەردىن غەربكە ماگدى، 30000 خەن ئەسكىرى پەرغانە شەھىرىگە تىنىچ - ئامان يېتىپ باردى. پەرغانە ئەسكەرلىرى خەن سۇلالىسى ئەسكەرلىرىگە قارشى ئۇرۇش قىلغان بولسىمۇ، خەن سۇلالىسى ئەسكەرلىرى ئوقيا ئېتىپ، ئۇلارنى قايتۇردى. پەرغانە ئەسكەرلىرى چېكىنىپ شەھەرنى مۇداپىئە قىلدى. سۈترىشنا سانغۇن ئەسلىدە ئۆزكەنت شەھىرىگە ھۇجۇم قىلغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنى ئالماي ۋاقىت ئۇزىراپ كەتسە، پەرغانىنىڭ ھىيلە - مېكر ئىشلىتىشىدىن ئەنسىزەپ، ئاۋۋال پەرغانىگە ھۇجۇم قىلىش قارارىغا كەلدى. دە، ئۇلارنىڭ سۇ مەنبەسىنى ئۇزۇپ، سۇ يولىنى ئۆزگەرتىۋەتتى. بۇنىڭ بىلەن پەرغانە قاتتىق ئەنسىزچىلىك ئىچىدە قالدى. خەن قوشۇنلىرى شەھەرنى مۇھاسىرە قىلىپ، 40 نەچچە كۈن ھۇجۇم قىلدى. نەتىجىدە تاشقى شەھەر ئېلىنىپ، پەرغانە ئېسىل زادىلىرىدىن پالۋان جانىبى ئەسىر چۈشتى. قاتتىق ۋەھىمە ئىچىدە قالغان پەرغانەلىكلەر ئىچكى شەھەرگە چېكىندى، پەرغانە مۆتىۋەرلىرى ئۆز-ئارا كېڭىشىپ: «خەنلىكلەر شۇنىڭ ئۈچۈن پەرغانىگە ھۇجۇم قىلىۋاتىدۇكى، بۇنىڭ سەۋەبى، خان ئۆگە ياخشى ئاتلارنى يوشۇرغۇزۇپ قويۇپ، خەن ئەلچىسىنى ئۆلتۈردى. بىز خاننى ئۆلتۈرۈپ، ياخشى ئاتلارنى چىقىرىپ بەرسەك، خەن قوشۇنلىرى مۇھاسىرىنى بوشىتىشى مۇمكىن. ئەگەر مۇھاسىرىنى بوشاتمىسا، يەنە بىر قېتىم قاتتىق جەڭ قىلساقمۇ ئۈلگۈ-رىمىر» دېيىشتى. بۇ مەسلىھەتنى توغرا كۆرگەن پەرغانە ئېسىل زادىلىرى خاننى ئۆلتۈرۈپ، بېشىنى ئەلچى ئارقىلىق سۈترىشنا سانغۇنىغا چىقارتتى ۋە شەرتلىشىپ: «خەن قوشۇنى ھۇجۇمنى توختاتسۇن، بىز ياخشى ئاتلارنى چىقىرىپ بېرىمىز،

خالغانچە ئاللىئۇالىسلەر ۋە خەن قوشۇنلىرىنى ئاشلىق بىلەن تەمىنلەيمىز. ئەگەر شەرتىمىزگە كۆلىمىسەڭلار، پۈتكۈل ياخشى ئاتلارنى قىرىپ تاشلايمىز. كانگا ياردەمچى قوشۇنلىرىمۇ يېتىپ كېلىش ئالدىدا تۇرىدۇ. ئۇلار يېتىپ كەلگەندىن كېيىن، خەن قوشۇنلىرىغا بىزنىڭ قوشۇنلىرىمىز ئىچىدىن، كانگا قوشۇنلىرى سىرتىدىن ھۇجۇم قىلىدۇ. ئوبدان ئويلاڭلار! دەيدۇ. كانگالىقلار خەن قوشۇنلىرىنى چارلاپ، ئۇلارنىڭ كۈچلۈكلۈكىنى كۆرۈپ، ئىلگىرىلەشكە پىتىنالمىيۇتاتتى. پەرغانە شەھىرىدە يېقىندا كەلگەن تۇدۇق قېزىشنى بىلىدىغان داكىچىلىقلارنىڭ بارلىقىنى، شەھەردە ئوزۇق - تۈلۈكنىڭ كۆپلۈكىنى ئاڭلىغان سۇترىشنا سانغۇنى ئۆزئارا مەسلىھەتلىشىپ: «بۇ قېتىمقى ھەربىي يۈرۈشنىڭ مەقسىتى باش جىسنايەتچى ئۆگەنى ئۆلتۈرۈش ئىدى. ئۆگەنىڭ بېشى كەلتۈرۈلدى. ئەگەر شەرتكە ماقۇل بولمىساق، ئۇلار جەزمەن قاتتىق مۇداپىئە قىلىدۇ. كانگالىقلار خەن سۇلالىسى ئەسكەرلىرى ھارغان ۋاقتىدا پەرغانىگە ياردەمگە كېلىپ، قوشۇنىمىزنى جەزمەن تارمار كەلتۈرىدۇ» دەپ قارايدۇ. ھەربىي ئەمەلدارلارنىڭ ھەممىسى بۇنى توغرا تاپىدۇ ۋە پەرغانىنىڭ شەرتلىرىگە ماقۇل بولىدۇ. پەرغانىلىكلەر ئاتلارنى چىقىرىپ، خەنلىكلەرنىڭ تاللىۋېلىشىغا قويدۇ ۋە خەن قوشۇنلىرىنى نۇرغۇن ئاشلىق بىلەن تەمىنلەيدۇ. خەن قوشۇنلىرى ياخشى ئاتلاردىن بىرنەچچە ئونىنى ۋە ئوتتۇراھال ئاتلاردىن ئەركەك - بايىتال بولۇپ 3000 دىن ئوشۇقراقىنى تاللىۋالىدۇ. پەرغانە ئېسىلزاۋاتلىرىدىن ئىلگىرى خەن ئەلچىلىرىگە قىزغىن مۇئامىلە قىلغان مەساي(30) ئاتلىق كىشىنى خان قىلىپ، بىتىم تۈزۈشىدۇ. خەن قوشۇنلىرى ئاخىر ئىچكى شەھەرگە كىرەلمەستىن قايتىپ كېتىدۇ.

باشتا سۇترىشنا سانغۇنى دۇنخۇاڭدىن چىقىپ غەربكە

يۈرۈش قىلغاندا، ئادەم كۆپ بولۇپ، يول ئۈستىدىكى دۆلەتلەر ئاشلىق بىلەن تەمىنلەپ كېتەلمەسلىكىدىن دەپ قوشۇننى بىر قانچىگە بۆلۈپ، جەنۇبىي ۋە شىمالىي يول بىلەن يۈرۈش قىلغانىدى. چېرىكىچى ۋاڭ شېنشىڭ، سابىق ھۈدەيچى خۇچۇڭگو(31) قاتارلىق مىڭدىن ئوشۇق ئادەم باشقا يول بىلەن ئۆز-كەنت شەھىرىگە بارىدۇ. ئۆزكەنتلىكلەر شەھەرنى مۇداپىئە قىلىپ، ئۇلارنى ئاشلىق بىلەن تەمىنلەيدۇ. ۋاڭ شېنشىڭ بىلەن چوڭ قوشۇننىڭ ئارىلىقى ئىككى يۈز چاقىرىم كېلەتتى. دۈشمەننى سەل چاغلىغان كۆرەڭ ۋاڭ شېنشىڭ قاراملىق قىلىپ ئۆزكەنت شەھىرىگە ھۇجۇم قىلىدۇ. ۋاڭ شېنشىڭ ئەسكىرىنىڭ كۆپ ئەمەسلىكىنى ئۇقۇپ قالغان ئۆزكەنتلىكلەر ئەتىگەنلىكى 3000 ئادەم بىلەن تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ، ۋاڭ شېنشىڭ قاتارلىقلارنى ئۆلتۈرىدۇ. قېچىپ قۇتۇلغان بىرنەچچە ئادەملا سۇتۇرىشقا سانغۇنىنىڭ يېنىغا بارىدۇ. سۇتۇرىشقا سانغۇنى ساڭجېڭى شاڭگۇەن جېنى ئۆزكەنت شەھىرىگە ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتىدۇ، ئۆزكەنت شەھىرى تەسلىم بولۇپ، خانى كانگاغا قاچىدۇ. شاڭگۇەن جې ئۇنى كانگاغا قەدەر قوغلاپ بارىدۇ. خەن قوشۇنىنىڭ پەرغانىنى تارمار قىلغانلىقىنى ئاڭلىغان كانگالىقلار، ئۆزكەنت خانىنى چىقىرىپ بېرىدۇ. شاڭگۇەن جې ئۇنى تۆت چەۋەندازغا ھەيدىتىپ، سۇتۇرىشقا سانغۇنىغا ئەۋەتىدۇ. يولدا بۇ تۆت ئەسكەر كېڭىشىپ: «ئۆزكەنت خانى خەن سۇلالىسىنىڭ ئەشەددىي دۈشمىنى، بۈگۈن ئۇ تىرىك قولغا چۈشتى. كۈتۈلمىگەن ئىش يۈز بېرىپ قالارمىكىن» دېيىشىپ، ئۇنى ئۆلتۈرمەكچى بولىدۇ. لېكىن ھېچكىم بىرىنچى بولۇپ قول سالالمايدۇ. شاڭگۇي(32) لۇق چەۋاندەز جاۋدى شەھەرنى سۇغۇرۇپ ئۆزكەنت خانىنى ئۆلتۈرىدۇ. شاڭگۇەن جېنىڭ قوشۇنلىرى سۇتۇرىشقا سانغۇنىنىڭ قوشۇنلىرىغا يېتىشىۋالىدۇ. دەسلەپ سۇتۇرىشقا سانغۇنى ئىككىنچى قېتىم يولغا

چىققاندا، خەن ۋۇدى ئاسىيۇغا ئەلچى ئەۋەتىپ، ئۇلارنىڭمۇ ئەسكەر چىقىرىپ بەرغانىگە بىرلىكتە ھۇجۇم قىلىشنى تەلەپ قىلىدۇ. ئىسىيۇ دۆلىتى 2000 چەۋەنداز چىقىرىپ ياردەمگە كەلگەن بولسىمۇ، لېكىن ئىككىلىنىپ ئىلگىرلىيەلمىدى. سۇتۇرىشنا سانغۇنى غەلىبە بىلەن شەرققە قايتقاندا، بەرغاننىڭ تارمار بولغانلىقىنى ئاڭلىغان يول بويىدىكى كىچىك دۆلەتلەر، پەرزەنتلىرىنى سۇتۇرىشنا سانغۇنىغا قوشۇپ خەن سۇلالىسىگە سوۋغا تەقدىم قىلىشقا ئەۋەتىدۇ ھەمدە خاننى زىيارەت قىلىپ شۇ يەردە تۇرغاق بولۇپ تۇرۇشقا بۇيرۇيدۇ. خەن قوشۇنلىرى قايتىپ يۈمپىن قوۋۇقىغا كەلگەندە، ئاران 10000 دىن ئوشۇق ئادەم، 1000 دىن ئوشۇق ئات قالىدۇ. سۇتۇرىشنا سانغۇن ئىككىنچى قېتىم يۈرۈش قىلغاندا ئاشلىقتىن قىسىلمىغان، ئۇرۇشتا كۆپ ئادەم ئۆلمىگەن بولسىمۇ، لېكىن ئەمەلدارلارنىڭ خىيانىتى ۋە ئۇلارنىڭ ئەسكەرلەرنى ئاسرىماسلىقى، ئەسكەرلەرنىڭ تەمىناتىغا خىيانەت قىلىشى نەتىجىسىدە كۆپ ئۆلۈپ كەتكەنىدى. خان بۇ ئەمەلدارلارنىڭ يىراقتا جەڭ قىلغانلىقىنى نەزەرگە ئېلىپ، ئۇلارنىڭ خاتالىقىنى سۇرۇشتە قىلىدى ھەمدە يارلىق چۈشۈرۈپ: «ھۇنلار ئۇزۇندىن بۇيان خەن سۇلالىسى ئۈچۈن ئاپەت بولۇپ كەلگەنىدى. ھازىر ئۇلار قۇملۇقنىڭ شىمالىغا كۆچۈپ كەتكەن بولسىمۇ، لېكىن ئەتراپىدىكى دۆلەتلەر بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، خەن سۇلالىسىنىڭ ئۇلۇغ توغرىلارغا ئەۋەتكەن ئەلچىلىرىنى توسۇپ قويدى. ئەمىرنۆكەر جياڭ (33) بىلەن يەنمېن ۋىلايىتىنىڭ سابىق ۋالىيى رانگ (34) نى توسۇپ ئۆلتۈردى. باغراش (بوستان) ئېلى (35) نىڭ غەربىدىن بەرغانىگىچە بولغان دۆلەتلەرنىڭ ھەممىسى تىل بىرىكتۈرۈپ، قوراللىق چاقسابېگى (36) چېلىڭنى، ئەمىر-نۆكەر چاۋ (37) ۋە ئەنەتكەك ئېلىگە ئەۋەتىلگەن ئەلچىلىرىمىز-نى ئۆلتۈرۈپ، شەرق بىلەن غەرب ئوتتۇرىسىدىكى قاتناشقا

ئوسقۇنلۇق قىلدى. جىنايىتى چېكىدىن ئاشقان بۇ دۆلەتلەرگە سۈترىشنا سانغۇنى جازا يۈرۈشى قىلدى ۋە پەرغانىنى يەڭدى. خەن قوشۇنلىرى تەڭرىنىڭ ئىلتىپاتى بىلەن تاغ - دەريالاردىن ئېشىپ، چۆل - باياۋانلارنى كېزىپ، غەربىي كۆل (38) ئارقىلىق يىراق غەربىي يۇرتقا باردى. تاغلاردا قار ئاز بولغاچقا، ھەربىي يۈرۈشكە قولاي بولدى. خانلارنىڭ كالىسى ئېلىندى. ئوردىغا ئېلىپ كېلىنگەن قىممەتلىك ئاجايىپ بۇيۇملار ئوردا ئالدى راۋاقتا كۆرگەزمە قىلىندى. شۇڭا لى گۇاڭلىغا خەيشى بېگىلىكى ئۇنۋانى بېرىلىپ، 8000 ئۆيلۈك يەر سۇيۇرغال قىلىندى. يەنە ئۆزكەنت خانىنى ئۆلتۈرگەن جاۋدىغا شىنجى (39) بېگىلىكى ئۇنۋانى بېرىلدى. ھەربىي ھەكەم جاۋشىچىڭ ئەڭ كۆپ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكتىن كېڭەشچى بىلەن ئىككە تەيىنلەندى. شاڭ گۇەنجې دۈشمەن ئىچىگە ئىچكىرىلەپ كىرىشكە جۈرئەت قىلغانلىقى ئۈچۈن، ئىچكى ئىشلار ۋەزىرى بولۇپ تەيىنلەندى. لى دو تەدبىرلىك بولغانلىقى ئۈچۈن شاڭداڭ ۋىلايىتىگە ۋالىي بولۇپ تەيىنلەندى» دېدى. بۇنىڭدىن تاشقىرى ھەربىي ئەمەلدارلاردىن ئۈچ ئادەم 9 ۋەزىرلىك دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلدى. يۈزدىن ئارتۇق كىشى بەگلىكلەر ۋەزىرلىكىگە ۋە ۋىلايەت ۋالىيلىقىغا تەيىنلىنىپ 2000 تاغاردىن ئاشلىق مائاش ئالىدىغان بولدى. 1000 تاغاردىن تۆۋەن ئاشلىق مائاش ئالىدىغان ئەمەلدارلار 1000 دىن ئاشتى، ئۆز ئىختىيارى بىلەن قوشۇنغا قاتناشقانلارنىڭ ئېرىشكەن مەنسىپى ئۇلارنىڭ كۈتكىنىدىنمۇ ئېشىپ كەتتى. جىنايىتى بىلەن ھەربىيگە قاتنىشىپ خىزمەت كۆرسەتكەنلەر جىنايىتىدىن خالاس قىلىندى، ئۇلارغا تۆھپە خاتىرىلەنمىدى. ھەربىر ئەسكەرگە قىممىتى 40 مىڭ يارماق كېلىدىغان مال - بايلىق ئىنتام قىلىندى. پەرغانىگە قىلىنغان ئىككى قېتىملىق جازا يۈرۈشىگە جەمئىي تۆت يىل ۋاقىت كەتتى.

11 يىلدىن كېيىن، يەئىسى م. ب. 90 - يىلى (خەن) ۋۇدى جېڭخېنىڭ ئۇچىنچى يىلى) سۆتىرىشنا سانغۇنى لى گۇاڭلى يەنە 70000 چەۋەنداز بىلەن ۋۇيۈەن ۋىلايىتىدىن چىقىپ ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلدى ۋە جىجۇشۇي (40) دەرياسىدىن ئۆتكەندىن كېيىن مەغلۇپ بولۇپ، ھۇنلارغا تەسلىم بولدى. ئاخىر قولىقۇ تەڭرىقۇت تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. بۇلارنىڭ تەپسىلاتى «ھۇنلار ھەققىدە قىسسە» دە يېزىلدى.

(«خەننامە»، 9 - توم، 2687 - 2704 - بەتلەر).

(1) گەنفۇ (甘父) بەزى مەنبەلەردە تاڭجى (堂邑) فامىلە، گەنفۇ ئىسمى بولۇپ، ھۇنلۇق قۇل ئىدى. دېيىلسە، بەزى مەنبەلەردە تاڭجى ناھىيىسىدىكى بىراۋنىڭ گەنفۇ ئىسمىلىك ھۇن قۇلى دېيىلىدۇ.

(«تارىخىي خاتىرىلەر»، 6 - توم، 3158 - بەت).

(2) جەنۇبىي تاغ (南山) چىلەن، قاراڭغۇ تاغ (كۆنپىن لۇن)، ئالتۇن تاغلار قەدىمكى زاماندا جەنۇبىي تاغ دەپ ئاتىلاتتى. بۇ يەردە چىلەن تېغى نەزەردە تۇتۇلغان.

(تۈزۈتىلگەن «سىيۈەن»، 1 - توم، 419 - بەت).

(3) غۇلامبەگ (奉使君) ئەلچىلەر خىزمىتىدە چەت ئەللەرگە بارغان خادىملار.

(تۈزۈتىلگەن «سىيۈەن»، 1 - توم، 718 - بەت).

(4) ھىند (身毒) ھىندىستاننىڭ قەدىمكى ناملىرىدىن بىرى. قەدىمكى ئۇيغۇرلار «ئەنەتكە» دەيتتى.

(بىر توملۇق «سىخىي»، 1973 - بەت).

(5) ئارساك، پارتىيە، پارفىيە (安息) غەربىي ئاسىيانىڭ قەدىمكى دۆلىتى. ئەسلىدە پارس ئىمپېراتورلۇقىنىڭ بىر مەمۇرىي ئۆلكىسى. كېيىن ئىسكەندەر ئىمپېراتورلۇقى ھەم سەلەفكىلەر ھۆ-

گۇمرانلىقىغا قارىدى. م. ب، 249 247 - يىللىرى مۇستەقىل بولدى. ئارشاك I ھۆكۈمران بولۇپ، ئېشكانىيان خانلىقىنى قۇردى. م. ب. II ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا ئارشاك پۈتكۈل ئىران ئېگىزلىكى ۋە ماۋەرائۇننەھر ۋادىسىنى ئىچىگە ئالغان چوڭ دۆلەتكە ئايلاندى. مەركىزى دەسلەپ دارا (تالات)، كېيىنچە ھىكاتومپىلوس (تسيفون - سەردەررازە) شەھىرى ئىدى. م. ب. I ئەسىردىن II ئەسىرگىچە ئارشاك رىم ئىمپېراتورلۇقى بىلەن جۇڭگو ئارىلىقىدىكى «يىپەك يولى» نىڭ مۇھىم يولى بولۇپ قالدى. ئارشاك كۈچەيگەن دەۋرىدە شەرقتە كۇشانلار، غەربتە رىم ئىمپېراتورلۇقى بىلەن بوي تۇلچەشكە ئىدى. م. II ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا زەئىملىشىپ، م. 226 - يىلى ئىران ساسانىيلىرى بۇلارنىڭ ئورنىنى ئىگىلىدى. (بىر توملۇق «سىخەي»، 1001 - بەت).

(6) ماڭ (驃) قەدىمكى قوۋملىرىدىن بولۇپ، شۇ (ھازىرقى سىچۇەن ماۋۋېن چاڭزۇ ئاپتونوم ناھىيىسى ئەتراپلىرى) ئايمىقىنىڭ غەربىگە جايلاشقان.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن»، 4 - توم، 348 - بەت).
(7) زو (菴) زولار قەبىلىسى جايلاشقان يەر بولۇپ، باش شەھىرى ھازىرقى سىچۇەن ئۆلكىسىدىكى خەنيۈەن ناھىيىسىنىڭ قېرىنداشلىقى ئىچىدە.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن»، 4 - توم، 2662 - بەت).
(8) شى (徙) قەدىمكى خانلىق. ھازىرقى سىچۇەن ئۆلكىسى ئىچىدە ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىغا توغرا كېلىدۇ.

(«جۇڭگو تارىخ ئاتىلىسى»، 2 - توم، 26 - 27 - بەتلەر).
(9) سۇيچۇ (巂州) ئايماق. خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى يۇسۇي ۋىلايىتى. ئورنى ھازىرقى سىچۇەن ئۆلكىسى شىچاڭ رايونىغا توغرا كېلىدۇ.
(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن»، 2 - توم، 947 - بەت).

(10) دىيەنيۇ (滇越) قەدىمكى خانلىق. دىيەن خانلىقى (滇国) دەپمۇ ئاتىلىدۇ. بۈگۈنكى يۈننەن ئۆلكىسىنىڭ شەرقىدىكى

دېنەنچى كۆلى ئەتراپلىرىغا توغرا كېلىدۇ. (تۈزۈشكەن «سىيۈەن»، 3 - توم، 1859 - بەت)،
(11) بىلىگە بەگ (博望侯) بىلىمىنىڭ، دانىشەن
تۆرە ئەنسىدە.

(«خەننامە»، 9 - توم، 2691 - بەت (1) ئىزاھ).
(12) ئاندۇبېي (بەگ) (难兜靡) ئاسىيۇلار خانلىقىنىڭ
تۇنجى خانى بولۇپ، ئۇلۇغ توغرىلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى.
(«تارىخىي خاتىرىلەر»، يىلىنامىلەر جەدۋىلى، ئۇيغۇرچە
نەشرى، 593 - بەت).

(13) بۇجۇ يابغۇ (布就合侯) ئۇلۇغ توغرىلار تەرىپىدىن
ئۆلتۈرۈلگەن ئاسىيۇ خانى ئاندۇبەكنىڭ بوۋاق ئوغلى لېي جياۋبەكنى
تەربىيەلەپ ئۆستۈرگەن ئاسىيۇ ئاتا بېگى.
(«خەننامە»، 9 - توم، 2692 - بەت).

(14) ساقلار، ساقلار، ئىسكىتلەر، ئىسكىتلەر (塞人)
قەدىمكى قوۋم. دەسلەپ ئوتتۇرا تىيانشان بويلىرىدا، كېيىن
غەربىي جەنۇبىي ئاسىيادا ياشىغان تۇرانىي قوۋمىلەر توپى
(م. ب. IV - VIII ئەسىرلەر). بۇلارغا شەرقىي ئىراننىڭ تىجارەتچى
قوۋملىرىدىن سوغدىلارمۇ قوشۇلدى. قەشقەر، پەرغانە، ئارال كۆلى،
كاسپىي دېڭىزى ھەم بۈگۈنكى روسىيەنىڭ جەنۇبىي رايونلىرى
بۇلارنىڭ ھاكىمىيىتى ئاستىدا بولۇپ، ھاكىمىيىتى تۈركىي قوۋم
لەرنىڭ ئىدارە قىلىشىدا ئىدى.

م. ب. II ئەسىردىن ئىلگىرى غەربكە كۆچكەن توغرىلار
ساقلارنىڭ يەرلىرىنى بېسىۋالدى، بىر تۈركۈم ساقلار كۆچۈپ
كەشىپ رايونىنى ئىگىلىدى. قالغان ساقلار يېڭىدىن باستۇرۇپ
كىرگەن قوۋمىلەرگە سىڭىپ كەتتى. ساقلارنىڭ ئەڭ بۈيۈك ھۆكۈم
دارى ئالپ ئەرتۇڭا (ئافراسىياپ، ئۆلۈمى م. ب. 632) بولۇپ،
تومىرىس، ئىسپارغاپىس، قارتاسلارمۇ ساقلارنىڭ ھۆكۈمدارلىرى

ئىدى. ھازىر ياقۇتلار ئۆزلىرىنى ئاقلار (ساقالار) دەپ ئاتىشىدۇ،
(بىر توملۇق «سىخەي»، 1030 - بەت).

(15) ئائورسى (奄蔡) قەدىمكى خانلىق، ئورنى كاسپىي دېڭىزىنىڭ شىمالىي قىرغىقىدىكى رايونلار ئىدى. مىلادى II ئەسىرلەردە ئالان خانلىقى، V ئەسىرلەردە سوغد خانلىقى دەپ ئاتالدى.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن»، 1 - توم، 721 - بەت).
(16) داكچىن، روما، رۇم، ئۇرۇم (犁鞞) قەدىمكى دۆلەت.

روما ئىمپېراتورلۇقى 大秦 国،犁鞞 建 دەپمۇ يېزىلىدۇ. بەزى مەنبەلەردە ئىل دەرياسىنىڭ قويۇلۇشىدىكى ئىسكەندىرىيىنى رۇم دەپ، ئىسلام ئەللىرى ئۆز زامانىسىدا روما ئىمپېراتورلۇقى زېمىنى ئىچىدە بولغان ئاناتولىي ۋە رۇم ئېلىنى رۇم دەپتى. م. ب. III ئەسىردىن باشلاپلا ئېلىمىز بىلەن قاتناش ئالاقىسى بار ئىدى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 1449 - بەت؛ تۈركچە «ئوكيانۇس»
30 - توم، 2438 - بەت)

(17) تاجىك، تەزىك (条支) تاجىك — تەزىك سۆزى ئەسلىدە ئەرەبلەرنىڭ «تاي» قەبىلىسى نامىدىن ئېلىنغان بولۇپ، «ئەرەبلەر» مەنىسىدە قوللىنىلغان. تۈركىي خەلقلەر ئەرەبلەر ۋە مۇسۇلمانلارنى «تاجىك، تەزىك» دېگەندەك، خەنزۇلار «داشى» (大食) ياكى «تياۋجى» (条支) دەپ ئاتىدى، ھەر ئىككى سۆز «تاجىك» سۆزىنىڭ خەنزۇچە ترانسكرىپسىيىسى. كېيىنچە ئەرەبلەر ۋە ئۇلار بىلەن غەربتىن كەلگەن ئىرانلىق قوۋمىلەرنىڭ ھەممىسى پارسچە سۆزلەشكەنلىكى ئۈچۈن، «تاجىك» دېگەن نام «پارسى» مەنىسىدە قوللىنىلىدىغان بولدى. بۇ ئاتالما ھەققىدە چوڭگو ۋە چەت ئەل ئالىملىرىنىڭ قارىشى ھەر خىل بولۇپ كەلدى. (مۇھەررىردىن).

(18) چېنلى (沈黎) قەدىمكى ۋىلايەت. م. ب. 111 - يىلى

غەربىي خەن سۇلالىسى تەرىپىدىن زو قەبىلىلىرىنىڭ يۇرتىدا تەسىس قىلىنغان. ئورنى بۈگۈنكى سىچۈەن ئۆلكىسىدىكى خەنيۈەننىڭ شەرقىي شىمالغا توغرا كېلىدۇ. باش شەھىرى زودۇ ئىدى. (بىر توملۇق «سىخەي»، 904 - بەت).

(19) ۋېنشەن (文) قەدىمكى ۋىلايەت. رەن، ماڭ قەبىلىلىرى ياشىغان جايلار بولۇپ، م. ب. 111 - يىلى غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ۋىلايەت تەسىس قىلىنىدى. باش شەھىرى ۋېنجياڭ (ھازىرقى سىچۈەن ئۆلكىسى ماۋۋېن چياڭ ئاپتونوم ناھىيىسىنىڭ شىمالى) ئىدى. م. ب. 67 - يىلى شۇ ۋىلايەتكە قوشۇۋېتىلدى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 901 - بەت). (20) يۈسېن، قاش قوۋۇق (玉门) قەدىمكى ئۆتكەل (قوۋۇق)، ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى دۇنخۇاڭ ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا بولۇپ، ياڭكۈەن ئۆتكىلى (قوۋۇقى) ئۇنىڭ جەنۇبىدا، قەدىمىدە غەربىي يۇرتقا بارىدىغان مۇھىم يول ئىدى. جەنۇبىي يولغا ماڭىدىغانلار ياڭكۈەن قوۋۇقىدىن، شىمالىي يولغا ماڭىدىغانلار يۈسېندىن چىقىشاتتى.

(تۈزۈتىلگەن «سىيۈەن»، 3 - توم، 2030 - بەت). (21) چى لىڭ (车令) خەن ۋۇدى دەۋرىدە پەرغانىگە ئات ئالغىلى بارغان خەن سۇلالىسى باتۇرلىرىدىن بىرى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر»، ئۇيغۇرچە نەشرى، 527 - بەت). (22) باش غوجىدار (给事中) قوشۇمچە ئەمەل، چىن سۇلالىسى دەۋرىدە تەسىس قىلىنىپ، غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدىمۇ داۋاملاشتۇرۇلدى. شەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. ئوردىدىكى مەمۇرىي ئىشلار مۇھاكىمىسىگە قاتنىشاتتى. (بىر توملۇق «سىخەي»، 1172 - بەت).

(23) شى شېن (石显) جىنەنلىك. خەن يۈەندى دەۋرىدە ئوردادا مەھبۇس، ئوردا چارچىسى ئىدى. كېيىن چارچىبەگ،

باش چارچىبە كلىمككە كۆتۈرۈلدى. قىلى شېكەر، دىلى زەھەر ئادەم بولۇپ، نۇرغۇن كىشىلەرگە زىيانكەشلىك قىلغانىدى. خەن چېڭدى دەۋرىگە كەلگەندە ياش ۋەزىرىنىڭ سۇنغان مەلۇماتى بىلەن ئىشتىن بوشىتىلمىپ، يۇرتىغا ھەيدەلگەن شى شيەن تاماق يېمەي ئاغرىپ يولدا بۆلدى.

(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى قامۇسى»، 220 - بەت).

(24) چاڭبىي ئەيۋاڭ (昌邑哀王) شاھزادە ليۇبونىڭ ئۇنۋانى.

(«خەنزۇ تىلى قامۇسى»، 15 - توم، 341 - بەت).

(25) ليۇبو (刘搏) خەن ۋۇدىنىڭ سانغۇن لى گۇاڭلىنىڭ

سىڭلىسى بانۇ لى ئايمىدىن تۇغۇلغان ئوغلى.

(«خەنزۇ تىلى قامۇسى»، 15 - توم، 342 - بەت).

(26) بۇگۇر (轮台) غەربىي يۇرتنىڭ قەدىمكى خانلىقىدە

لىرىدىن بولۇپ، ئورنى ھازىرقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى بۇگۇر ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 1342 - بەت).

(27) دېڭ گۇاڭ (邓光) خەن ۋۇدى دەۋرىدە م. ب. 103 -

يىلىدىكى پەرغانە يۇرۇشىگە كەسكىن قارشى پىكىر بەرگۈچىلەرنىڭ بىرى.

(«خەننامە»، 9 - توم، 2700 - بەت).

(28) شۇتۇق (休屠) يەرنامى. ھۇن خانى شۇتۇق خاننىڭ

خانلىق مەركىزى مۇشۇ يەردە ئىدى. ئورنى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى ۋۇ ۋېي ناھىيىسىنىڭ شىمالىدا.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن»، 1 - توم، 177 - بەت).

(29) يەتتە خىل ئادەملەر (七科造) بۇلار - جىنايەت

بۆتكۈزگەن ئەمەلدارلار، قاچقۇنلار، ئىچ كۈيۈشۈرلەر، سودىگەرلەر،

ھايانكەشلەر، سودىگەرلەرنىڭ بالىلىرى، سودىگەرلەرنىڭ ئەۋرىد

لىرىدىن ئىبارەت يەتتە خىل كىشىلەردىن ئىبارەت.

(«تارىخىي خاتىرىلەر. ئىزاھلىرى» ھەققىدە تەتقىقات)

(30) مەساي (昧蔡) پەرغانە خانى ئۆگەن ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، پەرغانىگە خان بولغان بەگلەردىن. ئەسلىدە پەرغانە سانغۇنلىرىدىن ئىدى. كېيىن پەرغانىلىكلەر تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى.
(«تارىخىي خاتىرىلەر»، ئۇيغۇرچە نەشرى، 529 - بەت، 72 - نىزاھ).

(31) خۇچۇنگو (壶充国) خەن ۋۇدى دەۋرىدە ھۈدەيچى بولۇپ، نائىب ئەلچى سۈپىتىدە سىياسىياتچى بىلەن چيۇڭ، زو قاتارلىق غەربىي جەنۇبتىكى قوۋملار ئېلىگە ئەلچى بولۇپ بارغان.
(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى قامۇسى»، 1142 - بەت).

(32) شاڭگۇي (上圭) قەدىمكى ناھىيە. قەدىمدە گۇي رۇڭ لىرىنىڭ يېرى بولۇپ، چىن سۇلالىسى گۇي ناھىيىسىنى تەسىس قىلدى. خەن سۇلالىسى دەۋرىدە شاڭگۇي دەپ ئاتالدى. ئورنى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىدىكى تىيەنشۈينىڭ غەربىي جەنۇبىدا.

(«جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر ناملىرى قامۇسى» 43-بەت).

(33) جياڭ (江) بۇ ئەمىرنىڭ ئىسىم ناملىسى

مەلۇم ئەمەس.

(مۇھەررىردىن)

(34) راڭ (攘) بۇ ۋالىينىڭ ئىسىم ناملىسى مەلۇم ئەمەس.

(مۇھەررىردىن).

(35) باغراش (بوستان)، چۇقو دۆلىتى (危须国) خەن سۇلالىسى دەۋرىدە غەربىي يۇرتتىكى بەگلىكلەرنىڭ بىرى. ئۈچ خانلىق دەۋرىدە قارا شەھەر (ئاگىنى) بەگلىكىگە قارايتتى. ئورنى ھازىرقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى خوشۇت ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىي تەرىپىدە.

(«جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر ناملىرى قامۇسى».

289 - بەت).

(36) چاقسا بېگى (期门) ئەمەل. م. ب. 138 - يىلى

خەن ۋۇدى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان. ساراي - قوۋۇق قاراۋۇللىرىنى باشقۇراتتى.

(تۈزۈتىلگەن «سىيۈەن»، 2 - توم، 1487 - بەت).

(37) چاۋ (朝) بۇ ئەمرنۆكەرنىڭ ئىسىم فامىلىسى مەلۇم ئەمەس.

(مۇھەررىردىن).

(38) غەربىي كۆل (西海) «تاغ - ئېزىملار قۇرۇشى» دا غەربىي كۆلنىڭ ئېنىق ئورنى مەلۇم ئەمەس، دېيىلگەن. كېيىن جۇغراپىيە ئىلمىنىڭ تەرەققىياتى بىلەن «غەربىي كۆل» دەپ ئاتالغان يەرلەرمۇ كۆپەيدى. بۇلارنىڭ ھەممىسى ئېلىمىزنىڭ غەربىي قىسمى ياكى غەربىدە بولۇش بىلەن ناملانغان. بۇ ئاتالما ھەققىدىكى مەلۇماتلار مۇنداق: (1) پارس قولتۇقى، قىزىل دېڭىز، ئەرەب دېڭىزى، ھىند ئوكيانىنىڭ غەربىي شىمالىي قىسمى «غەربىي كۆل» دېيىلگەن؛ (2) غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرىدا لىرىدا بۈگۈنكى كۆكنۇر كۆلى ئەتراپىدا «غەربىي كۆل ۋىلايىتى» (西海郡) قۇرۇلغان. دېمەك بۇ يەردىكى «غەربىي كۆل» كۆكنۇرنى كۆرسىتىدۇ؛ (3) شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرلىرىدا ھازىرقى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونىدىكى قەدىمكى چۈيەرە (چۈيەن) كۆلى «غەربىي كۆل» دېيىلگەن؛ (4) باغراش كۆلى «غەربىي كۆل» دېيىلگەن؛ (5) ئوقتۇرا دېڭىز «غەربىي كۆل» دېيىلگەن؛ (6) ئارال دېڭىزى ۋە كاسپىي دېڭىزى «غەربىي كۆل» (دېڭىز) دېيىلگەن. «خەننامە. قوشۇمچە ئىزاھلىرى» 6 - تومىدىكى پەشمىلەر بويىچە قارىغاندا، بۇ يەردە كۆكنۇر كۆلى كۆزدە تۇتۇلىدۇ. (بىر توملۇق «سىخەي»، 1832 - بەت).

(39) شىنجى (新時) يەر نامى. ھازىرقى شەندۇڭ ئۆلكىسىدە. ئېنىق ئورنى مەنبەلەردە كۆرسىتىلمىگەن.

(مۇھەررىردىن).

(40) جىجۇشۈي (鄧居水) دەريا. ھۇن ئېلىدىكى دەريا بولۇپ، ھازىرقى موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىدىكى سېلىنگا دەرياسىنى كۆرسىتىدۇ.

(«جۇڭگو تارىخ ئاتىلىسى»، 2 - توم، 39 - بەت).

سىما چىيەننىڭ تەرجىمىھالى

... مەن لى لىنىڭ بىلەن ئوردىدا بىللە ئىشلىگەن بولساممۇ، بىراق بىز ئەزەلدىن يېقىن دوست ئەمەس، ئىككىمىزنىڭ تۇتقان يولىمىز ئوخشاش بولمىغانلىقتىن، بىرەر قەدەھ شارابنىمۇ بىللە ئىچكەن ئەمەس، بىرەر قېتىم قىزغىن سۆھبەت تىمۇ بولغان ئەمەس، لېكىن ئۇنى كۆزىتىش جەريانىدا شۇنداق تونۇشقا كەلدىمكى، ئۇ ئىقتىدارلىق، ئانىسىغا بەك ۋاپادار زات ئىدى. ئۆلىمالار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى قويۇق ۋە ئىشەنچلىك، ئىقتىسادىي ئىشلاردا پاك، ئېلىم - بېرىمدە ئىشەنچلىك، چوڭلارغا ھۆرمەت، كىچىكلەرگە شەپقەت قىلىدىغان ئەدەبلىك، كەمتەر ئادەم ئىدى. شۇنداقلا ئۇ ھەمىشە پىداكارلىق بىلەن دۆلەتنى خەۋپتىن قۇتۇلدۇرۇشنى ئويلايتتى. مانا بۇ ئۇنىڭ ئەزەلدىن كۆڭلىدە ساقلاپ كەلگەن ئارزۇ - ئارمانى ئىدى. مېنىڭچە ئۇ ئالىيچاناب خىسلەتكە ئىگە ئادەم. بىر ئەمەلدارنىڭ جان پىدالىق بىلەن ئومۇمنىڭ غېمىنى يېمىشى ھەقىقەتەن ناھايىتى تەس. ئۇ خاتالىق ئۆتكۈزۈپ قويۇۋىدىلا، پەقەت ئۆز ئائىلىسىنىڭلا ئامانلىقىنى كۆزدە تۇتىدىغان ھېلىقى ئەمەلدارلار، ئۇنىڭ خاتالىقى توغرىسىدا سۆز - چۆچەك قىلىشتى. مەن لى لىنىڭ ئۈچۈن ئۇلارغا غەزەپلىنىمەن! ئۇنىڭ

ئۈستىگە لى لىڭ 5000 دەك پىيادە قوشۇن بىلەن چەۋەندازلار ماكانغا كىرىپ، تەڭرىقۇت ئوردىسىغا قەدەر ئىچكىرىلەپ باردى. دۈشمەن ئىچىگە يالغۇز ئىچكىرىلەپ كىرگەن ۋە خەتەر ئىچىدە تۇرغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ، ناھايىتى قۇدرەتلىك، ئۈستۈن ئورۇندا تۇرغان 100000 كىشىلىك ھۇن چەۋەنداز-لىرىغا قەھرىمانلىق بىلەن جەڭ ئېلان قىلىپ، ھۇن تەڭرىقۇتى بىلەن ئۇدا ئون نەچچە كۈن ئېلىشتى. ئۆلگەن ۋە يارىدار بولغان دۈشمەننىڭ سانى خەن قوشۇنلىرىدىن ئۆلگەن ۋە يارىدار بولغانلارنىڭ سانىدىن كۆپ ئېشىپ كەتتى. ھەتتا ھۇنلار ئۆز يارىدارلىرىنى قۇتۇلدۇرۇشقىمۇ ئۆلگۈرەلمەي قالدى. خەن قوشۇنلىرىنىڭ قەھرىمان ۋە ئۇرۇشقا ماھىرلىقى تېرە چاپان كىيگەن ھۇن بەگلىرىنى ھەيران قالدۇردى. شۇڭا ھۇنلار ئوڭ، سول قول بىلىكخانلىرىنى يىغىپ، پۈتكۈل ئەل بويىچە ئوقيا ئاتالايدىغان ئادەملەرنىڭ ھەممىسىنى توپلاپ، لى لىڭ قىسىملىرىغا قورشاپ ھۇجۇم قىلدى. لى لىڭ ئۆز قوشۇنلىرىنى باشلاپ مىڭ چاقىرىم يەرگىچە يۆتكىلىپ يۈرۈپ جەڭ قىلغان بولسىمۇ، ئوقلىرى تۈگەپ، چېكىنىش يوللىرى ئېتىلىپ ياردەمچىسىز قالدى. ئۆلگەن ۋە يارىدار بولغانلار دۆۋە - دۆۋە بولۇپ كەتتى. لى لىڭ ئەسكەرلىرىدىن ھال سوراپ ئۇلارغا مەدەت بەرگۈچى سۆزلەرنى قىلىسلا جەڭچىلەرنىڭ ھەممىسى كۆكرەك كېرىپ چىقىپ، باش - كۆزلىرى قانغا بويالغان، دەرد - ئەلىمىنى ئىچىگە يۇتقان ھالدا تەپكىلىك يالىرىنى كېرىپ، قىلىچ - نەيزىلەرنىڭ ھەيۋىتىگە قارىماي شىمالغا قاراپ ئېتىلىپ، دۈشمەنگە قارشى جان تىكىپ كۈرەش قىلدى. لى لىڭ تېخى يېڭىلىمگەن چاغدا، چاپارمەن كېلىپ ئۇنىڭ جەڭ نەتىجىلىرىنى خانغا مەلۇم قىلىۋىدى، ۋەزىر - ۋۇزرالار ۋە بەگلەر قەدەھ كۆتۈرۈپ خاننىڭ غەلبىسىنى تەبرىكلەشتى. بىرنەچچە كۈن ئۆتكەندىن كېيىن لى لىڭنىڭ

يېڭىلىكەنلىكى توغرىسىدا خەۋەر كېلىۋىدى، خاننىڭ گېلىدىن تاماق ئۆتمىدى. زىيارەتلەرنى قوبۇل قىلىش، ئوردا ئىشلىرىنى باشقۇرۇشلاردا كۆڭلى ئېچىلمىدى. ۋەزىر - ۋۇزىرلار قورقۇپ، ۋەھىمە ئىچىدە نېمە قىلىشنى بىلمەي قالدى. مەن خاننى مۇشۇنداق قايغۇ ئىچىدە كۆرۈپ، ئورنۇەنىڭ تۆۋەنلىكىگە قارىماي، ئۆزۈمنىڭ سەمىمىي - سادىق پىكىرلىرىمنى تەقدىم قىلىشنى ئويلىدىم. لى لىڭ ئادەتتە سپاھ - بەگلەر بىلەن بولغان مۇئامىلىدە سەمىمىي ئىدى، ئۇ دائىم لەززەتلىك قاتاملارنىڭ تولىسىنى ئۇلارغا بېرىپ، ئۆزىگە ئازلا ئېلىپ قالاتتى. شۇڭا سپاھ - بەگلەر ئەنە شۇنداق جان پىدالىق بىلەن ئۇرۇش قىلاتتى. قەدىمكى مەشھۇر سەركەردىلەرمۇ ئۇنىڭدىن ئېشىپ كېتەلمەيتتى. ئۇ گەرچە مەغلۇپ بولغان بولسىمۇ، لېكىن، ئۇنىڭ مەقسىتى مۇۋاپىق پۇرسەت تېپىپ، خىزمەت كۆرسىتىپ گۇناھىنى يۇيۇش ئارقىلىق خانغا جاۋاب قايتۇرماقچى بولسا كېرەك. ھازىر ئەھۋال ئوڭشىۋېلىشتىن ئۆتۈپ كەتتى. لېكىن ئۇنىڭ ئاز ئەسكەر بىلەن ھۇنلارنى يېڭىشتەك قەھرىمانلىق تۆھپىسىنى پۈتكۈل ئەلگە تەرغىب قىلىشقا ئەرزىيىتى. مەن يۇقىرىقى قاراشلىرىمنى بايان قىلىشنى ئويلىغان بولساممۇ، لېكىن پۇرسەت بولمىغانىدى. دەل شۇ چاغدا خان ئۆزى چاقىرتىپ سۈرۈشتە قىلىپ قالدى. مەن بۇ پىكىرلىرىمنى ئەرز ئېيتىپ لى لىڭنىڭ كۆرسەتكەن خىزمىتىنى مەدھىيىلىدىم، مەقسىتىم خاننىڭ كۆڭلىنى تىندۇرۇش، لى لىڭ توغرىسىدىكى سۆز - چۆچەكلەرنى توسۇشتىن ئىبارەت ئىدى. لېكىن تەپسىلىي چۈشەندۈرەلمىگەنلىكىم ئۈچۈن، دانا خانىمىز تازا چۈشىنىپ كېتەلمەي، مېنى سۇتۇرشىنا سانغۇنى لى گۇاڭ لىنىڭ شۆھرىتىنى يەرگە ئۇردى، لى لىڭ ئۈچۈن ۋەز ئېيتتى دەپ قاراپ، ئوردا ئەھكام ۋەزىرىگە تاپشۇرۇپ سوراق قىلدۇردى. مەن بۇ سەمىمىي ساداقىتىمنى زادىلا سۆزلەپ

چۈشەندۈرۈش پۇرسىتىگە ئىگە بولالمىدىم. شۇڭا خاننى ئالدىنغان دېگەن گۇناھقا ھۆكۈم قىلىندىم، خان ئاخىر ئوردا ئەھكام ۋەزىرىنىڭ ھۆكۈمىنى تەستىقلىدى. مېنىڭ ئائىلەم كەمبەغەل بولغاچقا، تۆلەپ گۇناھىمنى يۇغۇدەك ۋەجىم يوق ئىدى. دوستلىرىمىمۇ ياردەم قىلمىدى. يېقىنلىرىم مەن ئۈچۈن بىرەر ئېغىز ھەققانىي گەپنىمۇ قىلمىدى. مەن ھېسسىياتسىز ياغاچ ئادەم ئەمەس، ئۆزۈم يالغۇز زىندان ئەمەلدارىغا ھەمراھ بولۇپ، زىنداننىڭ ئەڭ تېگىدە ياتسام، كىمگىمۇ ئەرر ئېيتا-لايمەن؟ بۇلارنىڭ ھەممىسىنى رېن ئەن ئۆزىڭىز كۆرگەندىڭىز. مەن قىلغان ئىشلار مانا مۇشۇنداق ئەمەسمىدى؟ لى لىڭ جېننى ساقلاش ئۈچۈن ھۇنلارغا تەسلىم بولۇپ، ئۆز ئائىلىسىنىڭ ئابرويىنى تۆكتى. مەن بولسام ئاختىلاش (جازا) ئۆيىگە كىرگۈزۈلۈپ، ئاختا قىلىنىپ، خەلقى ئالەم ئالدىدا مەڭگۈ مەسخىرىگە قالدىم. بۇ نېمە دېگەن ئېچىنىشلىق ئىش - ھە...
(«خەننامە»، 9 - توم، 2729 - 2730 - بەتلەر).

جۇفۇيەن (1) نىڭ تەرجىمىھالى

جۇفۇيەن چى بەگلىكىنىڭ لىزى دېگەن يېرىدىن. باشتا «تەدبىرچىلىك» نى (2)، كېيىنرەك «پالنامە» (3)، «ئەمىنىيە» نى ۋە ھەر خىل ئىلمىي ئېقىملارنىڭ تەلىماتلىرىنى ئۆگەندى. ئۇ چى بەگلىكىدە ئۆلىمالار بىلەن بېرىش - كېلىش قىلىپ يۈرگەندە، ئۇلارنىڭ چەتتە قېقىشىغا ئۇچراپ، چى بەگلىكىدە تۇرۇشقا ئامالسىز قالدى. ئۇنىڭ ئائىلىسى نامرات بولۇپ، قەرزدارچىلىق بىلەنمۇ كۈن ئالالمىغانلىقى ئۈچۈن، شىمالغا قاراپ يەن، جاۋ، جۇڭشەن (4) بەگلىكلىرىگە مۇساپىر بولۇپ باردى. لېكىن بۇ يەرلەردىمۇ دىققەت - ئېتىبارغا ئېرىشەلمەي خارۇزار بولۇپ يۈردى. ئۇ، بەگلەر ماڭا ئېتىبار بەرمەيدىكەن دەپ، م. ب. 134 - يىلى (خەن ۋۇدى يۈەنگۋاڭنىڭ بىرىنچى يىلى) غەربكە سەپەر قىلىپ، خەنگو ئۆتكىلىدىن ئۆتتى ۋە سانغۇن ۋېي چىڭ ھۇزۇرىغا كەلدى. سانغۇن ۋېي چىڭ ئۇنى خەن ۋۇدىغا نەچچە قېتىم تونۇشتۇرغان بولسىمۇ، لېكىن خەن ۋۇدى بۇنىڭغا كۆڭۈل بۆلمىدى. ئۇ كۈندىلىك خىراجەتتىن قىسىلىپ تۇرغانلىقى ئۈچۈن، ئۇزۇن تۇرۇپ قالسا بەگلەر ۋە مېھمانلار ئۇنىڭدىن بىزار بولاتتى. شۇڭا ئامالسىزلىقتىن خەن ۋۇدىغا مەكتۇپ سۈندى. مەكتۇپ خانغا شۇ كۈنى

ئەگدى ۋە شۇ كۈنلا چاقىرىلدى. مەكتۇپتا جەمئىي ئوقۇغۇز تۈرلۈك ئىش بايان قىلىنغانىدى. ئۇنىڭ سەككىزى قانۇن - پەرمانلار توغرىسىدىكى ئىش بولۇپ، بىرى ھونلارغا جازا يۈرۈشى قىلىش توغرىسىدىكى تەكلىپ ئىدى. تەكلىپتە مۇنداق دېيىلگەن: «كەمىنلىرى ئاڭلىشىمچە، دانا خان - بەگلەر سەمىمى مەسلىھەتلەرنى قوبۇل قىلىپ، ئەتراپلىق قاراشلارغا ئېرىشىدىكەن؛ سادىق ئەمەلدارلار ئېغىر جازالاردىن قورقماي راستچىللىق بىلەن مەسلىھەت بېرىدىكەن. شۇ سەۋەبتىن ھەرقانداق ئىشتا ھېچ قانداق خاتالىق يۈز بەرمەيدىكەن، بەلكى مەڭگۈ شۆھرەت قازىنىلىدىكەن. بۈگۈن پېقىر كەم ئەقىل بولساممۇ، ساداقەت يولىدا ئۆلۈمدىنمۇ قورقماي بەزى چارە - تەدبىرلەرنى ئالىيلىرىغا تەقدىم قىلدىم. ئالىيلىرى گۇناھىمدىن ئۆتۈپ پىكىر - لىرىمنى ئاڭلاپ باققايللا.

«سىما راڭجۇيىنىڭ ھەربىي ئىشلار تەدبىرى، دە: «دۆلىتى چوڭ بولسىمۇ ئۇرۇشقا بولسا، جەزمەن مۇنقىرەز بولۇر؛ جاھان تىنچ - ئاسايدىش بولسىمۇ ئۇرۇشنى ئېسىدىن چىقىرىپ قويسا، جەزمەن خەۋپ - خەتەرگە قالدۇر، دېيىلگەن. دېمەك، جاھان تىنچتىنچ ۋە خان ئالىيلىرى شەرىپىگە غەلبە كۈيلىرى ياڭراپ تۇرغان ھالەتتىمۇ، ئەتىياز ۋە كۈز پەسىللىرىدە يەنىلا ئوۋ ئوۋلاش زۆرۈر. بەگلەرمۇ ئەتىيازدا ئەسكەرلەرنى تەرتىپكە سېلىپ، كۈزدە ھەربىي ماھارەت مەشىقى ئېلىپ بېرىشلىرى لازىم. مۇنداق بولغاندا ئۇرۇشنى ئېسىدىن چىقارمىغان بولىدۇ. ئۆزىنى بېسىۋالالماي ئاسانلا غەزەپلىنىش يولىمىزلىق بولىدۇ. ئۇرۇشتا ئادەم ئۆلىدۇ. ئۇرۇش قىلىشقا ئالدىراش ماختاشقا تېگىشلىك ئىش ئەمەس. قەدىمكى زاماندا خان - بەگلەر غەزەپلەنسلا قان تۆكۈلەتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن دانا خان - بەگلەر ئۇرۇشتىن ئىنتايىن ئېھتىيات قىلاتتى. جەڭ غەلبىسىگە بېرىلىپ

ئەسكەرلەرنى ئۇرۇشقا تولا سالغانلار، ئاخىر پەندىيات دېمەي قالمىدۇ.

بۇرۇن چىن سىخۇاڭ(5) غەلبە ھەيۋىسى بىلەن پۈتۈن جاھاننى بىلە قۇرتىدەك يەپ، باشقا بەگلىكلەرنى بېسىۋېلىپ پۈتكۈل ئەلنى بىرلىككە كەلتۈردى. ئۇنىڭ نام - شۆھرىتى ئۈچ خان(6) نىڭكىگە تەڭ كېلەتتى. لېكىن ئۇ غەلبە قوغدىلىشىپ، ئۆزىنى تۇتالماي ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىش خىيالىدا بولدى. شۇڭا لى سى(7): «بولمايدۇ، ھۇنلاردا يا ئولتۇراق شەھەر - كەنت، يا قوغدىغۇدەك مال - دۇنيا يوق. ئۇلار دائىم قۇشلاردەك كۆچۈپلا يۈرىدۇ. ئۇلارنى بويسۇندۇرۇش مۇتەس. قوشۇن ئۇلارنىڭ زېمىنىغا يەڭگىل قوراللىنىپ بېسىپ كىرگەن تەقدىردىمۇ، ئوزۇق - تۈلۈكتىن ئۈزۈلۈپ قالىدۇ. كۆپ مىقداردا ئوزۇق - تۈلۈك ئېلىپ يۈرۈشكە توغرا كەلسە، يۈك ئېغىرلىشىپ، سەپەر سۈرئىتى ئاستىلىشىدۇ. بۇ ئۇرۇش ئىشلىرى ئۈچۈن پايدىسىز. ئۇلارنىڭ زېمىنلىرىنى بېسىۋالغان تەقدىردىمۇ پايدىلىنالمىيمىز ھەم ئوڭۇشلۇق باشقۇرۇپ كېتەلمەيمىز. ئۇلارنى بويسۇندۇرۇپ، ئۇنىڭدىن كېيىن يەنە تاشلىۋەتسەك، ئەلگە غەمگۈزار بولماي قالمىمىز. ئوتتۇرا جۇڭگونى خاراب قىلىپ، ھۇنلارنى خوش قىلىدىغان مۇنداق چارە ئەلا چارە ئەمەس، دەپ مەسلىھەت بەرگەنىدى. چىن سىخۇاڭ بۇنىڭغا قۇلاق سالمىي، مېڭ تىيەننى قوشۇن بىلەن ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتىدۇ ۋە 1000 چاقىرىم يەرنى بېسىۋېلىپ، خۇاڭخې دەرياسىنى چېگرا قىلىدۇ. ئۇ يەرلەر كۆپىنچە سازلىق ۋە شورلۇق بولۇپ، ئاشلىق تېرىشقا بولمايتتى، شۇنداقتمۇ ئەلدىكى ياش يىگىتلەرنى بېيخې دەرياسىنى قوغداشقا ئەۋەتىدۇ. قوشۇن ئۇ يەردە ئون نەچچە يىل تۇرىدۇ. سان - ساناقسىز ئادەم ئۆلۈپ كېتىدۇ. ئاخىر يەنىلا خۇاڭخې دەرياسىدىن ئۆتۈپ شىمالغا قاراپ يۈرۈش قىلالمايدۇ. نىھايەتكى بۇ ھال ئەسكەرلەرنىڭ يې-

ئەرلىك بولمىغانلىقىدىن، قورال - ياراقلارنىڭ خىل - ئولۇق بولمىغانلىقىدىن بولغانمۇ؟ ياق، بۇ پەقەت ۋەزىيەتنىڭ يار بەرمىگەنلىكىدىن بولدى. مۇداپىئەدىكى بۇ قوشۇنلارنى تەمىنلەش خۇاڭشىيەن(8)، چۈيشەن(9)، لاڭشيا(10) قاتارلىق دېڭىز ساھىلىدىكى رايونلارغا تېزلىكتە ئوزۇق - تۇلۇك، يەم - خەشەك يەتكۈزۈپ بېرىش توغرىسىدا يارلىق چۈشۈرۈلدى. ئۇ يەرگە بارغىچە 1920 كۈرە (192 تاغاز) ئاشلىق سەرپ بولۇپ، ئاران 10 كۈرە ئاشلىق يېتىپ باراتتى. ئەرلەرنىڭ ھېرىپ - يېشىپ تېرىغان ئاشلىقلىرى ئوزۇقلۇققا يېتىشمەيتتى. ئاياللار ھەرقانچە كۈچەپ توقۇمچىلىق قىلسىمۇ، چېدىر تىكىشكە يېتىشمەيتتى. پۈتكۈل ئەل خارابلاشقان، يېتىم - يېسىر، قېرى - ئاجىزلار پاناھسىز قالغان، يوللار جەسەت بىلەن قىسىلغانىدى. شۇڭا ئەل قوزغىلىپ ئىسيان كۆتۈرۈشكە باشلىدى.

خەن گاۋدى ئەلنى تىنچلاندۇرغاندىن كېيىن، زېمىننى كېڭەيتىپ شىمالىي قورۇلغا قەدەر باردى ۋە ھۇنلارنىڭ دەيگۇ ئەق رايىدا توپلىنىۋاتقانلىقىدىن خەۋەر تېپىپ، ئۇلارغا ھۇجۇم قىلماقچى بولدى. تەپتىشەگ چېڭ(11) تەكلىپ بېرىپ: «ياق، ھۇنلار ھايۋانلاردەك توپلىنىپ، قۇشلاردەك تارقىلىپ كېتىدۇ. قوغلاپ جەڭ قىلساق خۇددى كۆلەڭگىگە مۇشت ئاتقان دەك بىز ئىش. بۇنىڭ بىلەن ئۇلارنىڭ ئەجەللىك يېرىگە زەربە بەرگىلى بولمايدۇ. ئالىيلىرىنىڭ بۈگۈنكى شۇ بۈيۈك نام - ئابرويلىرى بىلەن ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىشلىرى كەمەت نىلىرىنىڭ قارشىچە ئىنتايىن خەتەرلىك، دېگەنىدى. خان ليۇباڭ بۇنىڭغا قۇلاق سالماي دەيگۇغا قەدەر بېسىپ بارىدۇ، شۇنىڭ بىلەن دېگەندەك يىڭچىڭ مۇھاسىرىنى يۈز بېرىدۇ. خان ليۇباڭ پۇشايمان قىلىپ، ليۇجىڭنى قۇدىلىق كېلىشىمنى قۇرۇشكە ئەلچى قىلىپ ئەۋەتىدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن ئۇرۇش يۈز بەرمەيدۇ.»

قەدىمكى ھەربىي ئىشلار تەدبىرىدە: <100000 ئەسكەر چىقىرىلسا، كۈنىگە مىڭ جىڭ ئاشۇن سەرپ بولىدۇ> دېيىلگەن. چىن سۇلالىسى دائىم نەچچە يۈز مىڭ ئەسكەر چىقىرىپ، دۈشمەن قوشۇنلىرىنى يوقاتقان، دۈشمەن سەركەردىلىرىنى ئۆلتۈرۈپ، تەڭرىقۇتنى تۇتقۇن قىلغان بولسىمۇ(12)، بۇ پەقەت ئاداۋەت ۋە ئۆچمەنلىكنى كۈچەيتكەن، ئەل سەرپ قىلغان ناھايىتى زور چىقىمنىڭ ئورنىنى تولدۇرالمىغان. ھونلارنىڭ قاراقچىلىق قىلىپ، بۇلاڭ - تالاڭ يۈرگۈزۈشىنى ئۇلارنىڭ ئۆزلىرىنىڭ ئادەتلىرى بەلگىلىگەن. شىيا، شاڭ ۋە جۇ زامانلىرىدىن بۇيان ئۇلارغا جازا يۈرۈشى قىلىنمىغان، پەقەت ئۇلارنى ھايۋان ھېسابلاپ، ئادەم قاتارىدا كۆرمىگەن. ئالىملىرى شىيا، شاڭ ۋە جۇ خانلىقلىرىنىڭ ئەنئەنىۋى سىياسەتلىرىنى نەزەرگە ئالماي، چىن سۇلالىسىنىڭ خاتا چارىلىرى بويىچە ئىش كۆرسەتسە، بۇ پېقىرنى ئىنتايىن ئەنسىرتىدۇ، پۇقرالار ئىنتايىن ئازابلىنىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇرۇش بولۇپ، ۋەرسە چوقۇم ئىسيان كېلىپ چىقىدۇ. ئەھۋال قانچە ئېغىر بولسا، كىشىلەرنىڭ كەيپىياتى شۇنچە ئاسان ئۆزگىرىدۇ. ئەگەر چېگرا ئاھالىلىرى ھالىدىن كېتىپ چاپا تارتىۋەرسە، سەركەردە ۋە ئەمەلدارلار بىر - بىرىدىن گۇمانلانسا، ئۇلار جەزمەن دۈشمەن بىلەن تىل بىرىكتۈرىدۇ. بۇ ھال چوقۇم ۋېي تو(13) نىڭ ئۆزىنى خان تىكىلىشى، جىڭ خەن(14) نىڭ دۈشمەنگە تەسلىم بولۇشىدەك ئىشلارنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ. ۋېي تو بىلەن جىڭ خەننىڭ غەرەزلىرى ئەمەلگە ئاشقاندىن كېيىن، چىن سۇلالىسىنىڭ ئەمر پەرمانلىرى ئەمەلدە ئىجرا بولمىغان. ئەلنىڭ كۈچىنى ۋېي تو بىلەن جىڭ خەن پارچىلىمىۋەتكەن. مانا بۇ غەلبە قىلىش ياكى مەغلۇپ بولۇشنىڭ ئوبدان ئەينىكى. شۇنىڭ ئۈچۈن <جۇنامە>(15) دە: <دۆلەت نىڭ تەنچ ياكى تىنچ بولماسلىقى خانلارنىڭ قانداق ئەمر -

پەرمان چىقىرىشىغا باغلىق؛ دۆلەتنىڭ ھايات - ماماتلىقى بولسا خانلارنىڭ قانداق ئەمەلدارلارنى ئىشلىتىشىگە باغلىق، دېيىلگەن. كەمىنلىرى ئالىيلىرىنىڭ بۇ مەسىلىنى ئەستايىدىل ئويلىنىپ كۆرۈشىنى سەمىمىي ئۈمىد قىلىمەن.»

... جۇفۇيەن ئۆز مەكتۇپىدا شىفاڭنىڭ يېرى مۇنبەت ئىكەنلىكى، ئۇنىڭ سىرتىدا خۇاڭخې دەرياسىنىڭ كۈچلۈك توسۇق بولۇپ تۇرىدىغانلىقى، شۇڭا مېڭ تىيەننىڭ سەددىچىن سېپىنى سېلىپ ھۇنلارنى قوغلىغانلىقى، شىفاڭ ئوبدان قوغدىلسا ھەم مۇداپىئە ئىشلىرى ۋە تەمىنات توشۇش ئىشلىرىنى قىسقارتقىلى، ھەم زېمىننى كېڭەيتكىلى بولىدىغانلىقى ۋە بۇ تەدبىرنىڭ ھۇنلارنى يوقىتىشنىڭ ئاساسىي تەدبىرى ئىكەنلىكىنى زور كۈچ بىلەن تەكىتلىگەنىدى. خەن ۋۇدى ئۇنىڭ مەكتۇپىنى كۆرۈپ چىقىپ، ۋەزىر - ۋۇزىرلارنىڭ كېڭىشىگە چۈشۈرىدۇ. گۇڭسۇن خۇڭ: «چىن سۇلالىسى دەۋرىدە بېيخې دەرياسى رايونىنى مۇداپىئە قىلىشقا 300000 كىشى ئەۋەتىلگەن بولسىمۇ، ئاخىر نەتىجە قازىنالمىي تاشلىۋېتىلگەن» دېدى. جۇمەيچېن گۇڭسۇن خۇڭنىڭ گېپىنى رەت قىلدى. شۇنىڭ بىلەن شىفاڭ ۋىلايىتى قۇرۇلدى. مانا بۇ جۇفۇيەننىڭ مەسلىھىتى ئىدى.

(«خەننامە»، 9 - توم، 2798 - 2803 - بەتلەر).

(1) جۇفۇيەن (主父偃) چى بەگلىكىنىڭ لىنىزى دېگەن يېرىدىن. «تەدبىرچىلىك»، «پالنامە»، «ئەمىنىيە» دىن ۋە تۈزلۈك ئىلمىي ئېقىملار تەلىماتلىرىدىن خەۋەردار ئىدى. خەن ۋۇي دەۋرىدە كا تاۋۇل بولدى. كېيىن چى بەگلىكىگە ۋەزىر قىلىپ تەيىنلەندى. چى بېگى ئۈستىدە بىر پادىشاھ ھەققىدىكى شىكايىتى تۈپەيلى چى بېگى ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالغاچقا، جۇفۇيەن پۈتۈن جەمەتى بىلەن ئۆلتۈرۈلدى. («جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى قامۇسى»، 167 - بەت).

(2) «تەدبىرچىلىك» (长短纵横术) يېغىنىلىقلار دەۋرىدە مەيدانغا چىققان ھەربىي مەسلىھەتچىلەرنىڭ تەلىماتلىرى، (مۇھەررىردىن).

(3) پالنامە (易经) «جۇ پالنامىسى» مۇدبىلىندۇ. دەسلەپ يىن، جۇ سۇلالىسى دەۋرىدە پەيدا بولۇشقا باشلاپ، تېكىستلىرى ئۇزۇن زامانلاردىن بېرى توپلانغان. جەمئىي 64 رەمىل، 384 ئالامەتتىن ئىبارەت. ئەسەردە دىنىي خۇراپات نىقابى ئاستىدا، قەدىمكى زامان ئىنسانلىرىنىڭ بەزى ساددا دىئالېكتىكىلىق قاراشلىرى ساقلانغان.

(بىر توملۇق «سەخەي»، 1390 - بەت).

(4) جىيۇڭشەن (中山) قەدىمكى ۋىلايەت، بەگلىك. خەن گاۋدى دەۋرىدە ۋىلايەت تەسىس قىلىنىپ، خەن جىڭدى دەۋرىدە بەگلىككە ئۆزگەرتىلگەن. باش شەھىرى لۇنۇ (بۈگۈنكى دىڭشىەن) ناھىيىسى بولۇپ، ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسى لاڭيا تېغىنىڭ جەنۇبى، باۋدىڭ، ئەنگونىڭ غەربى، تاڭشىەن ناھىيىسى، شىنلىنىڭ شەرقى ۋە خۇتۇخې دەرياسىنىڭ شىمالىدىكى رايونلارنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى.

(بىر توملۇق «سەخەي»، 1406 - بەت).

(5) چىن سىنخۋاڭ (秦始皇)، م. ب. 259 - 210

قائىملىقى يىڭ (嬴)، ئىسمى يىڭ جىڭ (嬴政)، چىن جۇاڭ شياڭۋاڭنىڭ ئوغلى. چىن سۇلالىسىنىڭ تۇنجى خانى. 13 ياش ۋاقتىدا كىچىك تەختكە چىققانلىقى ئۈچۈن، ھاكىمىيەتنى ئانىسى بىلەن باش ۋەزىر لۇبوۋېي ئىدارە قىلغان. بالاغەتكە يەتكەندىن كېيىن، م. ب. 238 - يىلى چاڭشىن بېگى لاۋدۇنى ئۆلتۈرگەن. ئانىسىنى خىلمۇتەككە ئورۇنلاشتۇرۇپ، لۇبوۋېينى باش ۋەزىرلىكتىن قالدۇرۇپ، ھاكىمىيەتنى ئۆز قولىغا ئالغان. ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ، ئالتە بەگلىكنى مۇنقەرز قىلىپ، ئۆزىنى خان ئېلان قىلغان. فېئودالىزمنىڭ بەزى كونا تۈزۈملىرىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ،

پۇتۇن ئەلدە 36 ۋىلايەت تەسىس قىلغان. قوراللارنى يىغقان. قانۇننى، خەت - ئالاقىلەرنى بىرلەشتۈرگەن. قۇرۇقلۇق ۋە سۇ يوللىرىنى راۋانلاشتۇرغان، سەددىچىننى ياساتقان. يەنە باش ۋەزىر لى سىنىڭ مەسلىھىتى بىلەن كىتابلارنى كۆپدۈرگۈزۈپ، زىيالىيلار، ئالىملارنى تىرىك كۆمدۈرگەن. ساياھەتكە چىقىشىپ، ئۆلمەسلىك دورىسى تېپىپ كېلىشكە ئادەم ماڭدۇرغان. مۇستەھكەم ساراي - قەسىرلەرنى بىنا قىلدۇرغان. 26 يىل سەلتەنەت سۈرۈپ شاچپۇ سارىيىدا ئۆلگەن. ئۇ ئۆلۈپ بىر يىلدىن كېيىن چىن شىڭ، ۋۇ-كۋاڭ، ليۇباڭ، شياڭ لياڭ، شياڭ جىلار باشچىلىقىدىكى مەملىكەت خاراكتېرلىك دېھقانلار قوزغىلىڭى كۆتۈرۈلگەن.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن»، 3 - توم، 2302 - بەت).

(6) ئۈچ خان (三代) شيايۇ، شاڭ تاڭ، جۇ ۋېنۋاڭ (جى چاڭ) لار كۆزدە تۇتۇلىدۇ.

(مۇھەررىردىن).

(7) لى سى (李斯، م. ب؟ - 208) شاڭسەيلىك. يېغىناق دەۋرىنىڭ ئاخىرلىرىدا ياشىغان، شۇننىڭ شاگىرتلىرىدىن. بۇ دەۋردىكى ئالتە بەگلىكنىڭ زەئىپلەشكەنلىكىنى كۆرگەن لى سى چىن بەگلىكىگە بېرىپ باش ۋەزىر لۇبۇ ۋېينىڭ سارىيىدا خىزمەت قىلدى. ئالتە بەگلىكنى بىرلەشتۈرۈشكە چىن بېگىنى دالالەت قىلغىنى ئۈچۈن ئەمەلدارلىققا تەكلىپ قىلىندى. ئالتە بەگلىكنى مۇنقەرز قىلىپ ئەلنى بىرلەشتۈرۈش ئىشىغا زور ھەسسە قوشتى. چىن سۇلالىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن باش ۋەزىر بولغان لى سى ۋىلايەت، ناھىيە تۈزۈمىنى تەسىس قىلىش، ئورتاق يېزىقنى يولغا قويۇش قاتارلىق بىر تۇتاش مۇھىم ئىسلاھاتلارنى ئاكتىپ يولغا قويدى. چىن سىخۋاڭ ئۆلگەندىن كېيىن جاۋگاۋنىڭ سۇيىقەستىگە ئۇچرىغان لى سى شىيەنياڭ شەھىرىدە بېلى ئۇشتۇلۇپ ئۆلتۈرۈلدى. (تۈزىتىلگەن «سىيۈەن»، 2 - توم، 1520 - بەت).

(8) خۇاڭشىيەن (黄县) قەدىمكى ناھىيە، چىن سۇلالىسى

تەسىس قىلغان. ئورنى ھازىرقى شەندۇڭ ئۆلكىسىدىكى خۇاڭشىيەن ناھىيىسىنىڭ شەرقىدە.

(«جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەرنامىلىرى قامۇسى»، 989 - بەت).
(9) چۈيشيەن قەدىمكى ناھىيە. چىن سۇلالىسى تەسىس قىلغان. ئورنى ھازىرقى شەندۇڭ ئۆلكىسىدىكى ۋېندېڭ ناھىيىسىنىڭ غەربىدە.

(«جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر ناملىرى قامۇسى»، 932 - بەت).

(10) لاڭيا (琅邪) قەدىمكى ۋىلايەت. چىن سۇلالىسى تەسىس قىلغان. باش شەھىرى لاڭيا (بۈگۈنكى شەندۇڭ ئۆلكىسى جياۋنەن ناھىيىسىدىكى لاڭياتەينىڭ غەربىي شىمالىدا). غەربىي خەن سۇلالىسى دۇڭجۇ (بۈگۈنكى شەندۇڭ ئۆلكىسىدىكى چۈچېڭ ناھىيىسى) غا يۆتكىگەندى.

(بىر توملۇق «سېخەي»، 1215 - بەت).
(11) چېڭ (成) خەن ليۇباڭ دەۋرىدىكى تەپتىشەگلەردىن، ئىسىم - فامىلىسى نامەلۇم.

(«خەننامە»، 9 - توم، 2801 - بەت).
(12) تەڭرىقۇتنى تۇتقۇن قىلىش (虜单于) چىن سىنخۇاڭ دەۋرىدە تۈمەن تەڭرىقۇت تۇتقۇن قىلىنىمىغان، يىراق يەرلەرگە قوغلاپ چىقىرىلغان.

(«تارىخىي خاتىرىلەر»، ئۇيغۇرچە نەشرى، 244 - بەت، 48 - جىلد، «چىن شې تەزكىرىسى» گە قاراڭ).

(13) ۋېي تو (尉佗) جېندىڭلىق. جاۋتو دەپمۇ ئاتىلىدۇ. چىن سۇلالىسى دەۋرىدە نەخەي ۋىلايىتى ۋالىيىسى ئىدى. چىن سۇلالىسى مۇنقەرز بولغاندىن كېيىن، خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئۆزىنى جەنۇبىي يۈ (南粤) لەر خانى دەپ ئېلان قىلدى.

(«خەنزۇ تىلى قامۇسى»، 10 - توم، 225 - بەت).
(14) چاڭ خەن (章邯) چىن سىنخۇاڭ II دەۋرىدە ئىچكى

دەستارپېچ ئىدى. چىن شېڭ قوزغىلاڭ كۆتۈرگەندە سانغۇنلۇقتا تەيىنلەنگەن. چاڭ خەن ئىلگىرى - كېيىن جۇ جاڭنى يوقاتتى، دورغاپ سى ماشىن بىلەن بىرلىكتە چىن شېنى مەغلۇپ قىلىپ، شياڭ لياڭنى تارمار قىلدى، ۋېي جىيۇنى بېسىقتۇردى. جۇ بەگلىكى سەل تىنچىغاندىن كېيىن، شياڭ يۇ بىلەن ئۆتكەل ئىچىگە كىردى. شياڭ يۇ چاڭ خەننى يۇڭ بېگى قىلىپ تەيىنلىدى. خەن ليۇباڭ ئۈچ چىن يېرىنى تارتىۋالغاندىن كېيىن، چاڭ خەن ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالدى.

(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى قامۇسى»، 1016 - بەت).
(15) «جۇنامە» («周书»)، «نەسىرنامە» («尚书») رىۋايەت-لەر بويىچە يۇ (虞)، شيا (周)، شاڭ (商)، جۇ (夏) دىن ئىبارەت تۆت سۇلالىنىڭ تارىخى بولۇپ، بۇنىڭ ئىچىدە جۇ ۋە چىن سۇلالىسى ۋە قەلىرى بايان قىلىنغان «مۇقەددەس قەسەم» (泰誓) دىن «مۇقەددەس قەسەم» 32 - پەسىلگىچە بولغان قىسمى «جۇنامە» دېيىلىدۇ.

(تۈزىتىلگەن «سىيۇەن»، 1 - توم، 506 - بەت).

گۇگۇسۇن خېي، ليۇ چۇماۋ(1)، جۇچيەنچۇ(2)
نىڭ تەرجىمىھالى

گۇگۇسۇن خېينىڭ تەرجىمىھالى

گۇگۇسۇن خېي، يەنە بىر ئىسمى گۇگۇسۇن زىشۇ، بېيدى ۋىلايىتى يىچۇ ناھىيىسىدىن. گۇگۇسۇن خېينىڭ بوۋىسى گۇگۇ سۇن كۇنيې خەن جىڭدى دەۋرىدە لۇڭشى ۋىلايىتىنىڭ ۋالىيسى بولغانىدى. سانغۇنلۇق سالاھىيىتى بىلەن قوشۇن باشلاپ، ۋۇ، چۇ قاتارلىق يەتتە بەگلىككە جازا يۈرۈشى قىلىپ، خىزىمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، پىڭچۇ(3) بېگى بولدى. ئۇ ئون نەچچە پارچە ماقالە يازغان. ياش ۋاقتىدا چەۋەنداز بولغان گۇگۇسۇن خېي ھەربىيگە قاتنىشىپ كۆپ قېتىم خىزمەت كۆرسەتتى. خەن ۋۇدى ۋە لىئەھد ۋاقتىدا يېقىن زاكاتچىسى بولغان گۇگۇسۇن خېي ۋۇدى تەختكە چىققاندىن كېيىن ئوردا مىراقۇلىقىغا ئۆستۈرۈلدى. گۇگۇسۇن خېينىڭ رەبىقىسى ۋېي جۇنرۇ خانىگە ۋېي زىفۇنىڭ ئىگىچىسى بولغاچقا، گۇگۇسۇن خېي خەن ۋۇدىنىڭ ئىلتىپاتىغا تېخىمۇ سازاۋەر بولدى. م.ب.

133 - يىلى (خەن ۋۇدى يۈەنگۇاڭنىڭ ئىككىنچى يىلى) يېنىڭ

ھارۋىلىقلار سانغۇنى بولۇپ مايى شەھرىدە تۇردى. تۆت يىل ئۆتكەندىن كېيىن، يەنى م. ب. 129 - يىلى (خەن ۋۇدى يۈەنگۇاڭنىڭ ئالتىنچى يىلى) يۈنجۇڭ ۋىلايىتىدىن ئەسكەر باشلاپ چىقىپ ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلدى. يەنە بەش يىلدىن كېيىن، يەنى م. ب. 124 - يىلى (خەن ۋۇدى يۈەنشۇنىڭ بەشىنچى يىلى) ھارۋا - ئاتلىقلار سانغۇنى سالاھىيىتىدە ئۇلۇغ سانغۇن ۋېي چىڭ بىلەن ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىپ خىزمەت كۆرسەتكەنلىكتىن، نەنجياۋ بېگى بولدى. ئىككىنچى يىلى، يەنى م. ب. 123 - يىلى (خەن ۋۇدى يۈەنشۇنىڭ ئالتىنچى يىلى) يەنە سول قانات سانغۇنلۇق ۋەزىپىسىدە ئۇلۇغ سانغۇن بىلەن دىڭشياڭدىن چىقىپ ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلغان بولسىمۇ، خىزمەت كۆرسىتەلمىدى. خانغا نەزىر - چىراق ئۈچۈن تاپ شۇرۇلىدىغان ئالتۇننى ساپ بەرمىگەنلىكى ئۈچۈن، بەگلىك مەرتىۋىسى ئېلىپ تاشلاندى. م. ب. 111 - يىلى (خەن ۋۇدى يۈەندىڭنىڭ ئالتىنچى يىلى) يەنە فۇجۇ سانغۇنى (4) سالاھىيىتىدە ئەسكەرلىرى بىلەن ۋۇيۈەندىن ھۇنلارغا جازا يۈرۈشى قىلدى. 2000 چاقىرىمدىن ئوشۇق يول يۈرگەن بولسىمۇ دۈشمەن ئۇچرىمىغانلىقى ئۈچۈن، خىزمەت كۆرسىتەلمەي قاپ تىپ كەلدى. يەنە سەككىز يىل ئۆتكەندىن كېيىن، يەنى م. ب. 103 - يىلى (خەن ۋۇدى تەيچۇنىڭ ئىككىنچى يىلى) شى چىڭ (5) نىڭ ئورنىغا باش ۋەزىرلىككە تەيىنلىنىپ، گېيى (6) بېگى بولدى. بۇ ۋاقىتتا ئوردىدا ئۆزگىرىش ناھايىتى كۆپ ئىدى. ۋەزىرلەر دائىم دېگۈدەك نازارەت قىلىنىپ، جازالىنىپ تۇراتتى. گۇڭسۇن خۇڭدىن كېيىن باش ۋەزىر بولغان لى سەي، يەن چىڭدى (7)، جاۋجۇ (8) لار ئارقا - ئارقىدىن جازاغا تارتىلىپ ئۆلتۈرۈلدى. شى چىڭ ئېھتىياتچان بولغىنى ئۈچۈن ئۆز ئەجلى بىلەن ئۆلگەن بولسىمۇ، لېكىن كۆپ قېتىم ئەيىبلەشكە ئۇچرىدى. گۇڭسۇن خې دەسلەپ باش ۋەزىر -

لىككە تەيىنلەنگەن چاغدا، ئۇ باش ۋەزىرلىك تامغىسى ۋە جەركىسىنى قوبۇل قىلماي، باش قويغان ھالدا: «كەمىنلىرى ئېلىمىزنىڭ چەت ياقىسىدىن بولۇپ، ئوقيا ئېتىش ماھارىتىم بىلەن ئەمەلدار بولدۇم. كەمىنلىرىنىڭ ئىقتىدارى ھەقىقەتەنمۇ ۋەزىر بولۇشقا لايىق ئەمەس» دەپ يىغلاپ تۇرۇۋالدى. گۇڭسۇن خېنىڭ قايغۇرۇپ كېتىۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ تەسىرلەنگەن خەن ۋۇدى ھەم ۋەزىر - سانغۇنلارنىڭ كۆزلىرىدىن ياشلار سەل بولۇپ ئاقتى. خەن ۋۇدى: «باش ۋەزىرنى تېز يۆلەڭلار» دېدى. گۇڭسۇن ئورنىدىن تۇرغىلى ئۈنمىدى، خەن ۋۇدى ئورنىدىن تۇرۇپ كېتىپ قالدى. گۇڭسۇن خې ئامالسىز باش ۋەزىرلىك تامغىسى بىلەن جەركىسىنى قوبۇل قىلىپ ئالدى ۋە ئۆيىگە قايتىپ كەتتى. يېقىن ئادەملىرى ئۇنىڭ نېمىشقا باش ۋەزىر بولۇشنى خالىمايۋاتقانلىقىنى سورىغاندا، گۇڭسۇن خې: «خانىمىز ئىنتايىن دانىشمەن، مېنىڭ ئىقتىدارىم باش ۋەزىرلىك ئورنىغا مۇناسىپ ئەمەس، بۇ ئېغىر ۋەزىپىنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالماي، تەس كۈنگە قېلىشىمدىن ئەنسىرەپ مەن» دېدى.

گۇڭسۇن خېنىڭ ئوغلى گۇڭسۇن جىڭشېڭ (9) ئاتىسىنىڭ ئورنىغا ئوردا مىراقۇلى بولدى. ئاتا - بالا ئىككىسى يۇقىرى ۋەزىرلىك ئورۇندا تۇراتتى. گۇڭسۇن جىڭشېڭ خانىكەنىڭ ئىگىچىسىنىڭ ئوغلى بولغانلىقى ئۈچۈن ئۆكتەملىك قىلىپ، كەيپ - ساپاغا بېرىلىپ، قانۇنغا رىئايە قىلمايتتى. م.ب. 91 - يىلى (خەن ۋۇدى جېڭخېنىڭ ئىككىنچى يىلى) ئوردا مۇھاپىزەتچى قوشۇنىنىڭ خىراجىتىدىن 19 مىليون يارماقنى ئۆز بېشىمچىلىق بىلەن ئوغرىلىقچە ئىشلەتكەن، بۇ ئىش ئاشكارىلانغاندىن كېيىن قاماققا ئېلىنغان. دەل شۇ ۋاقىتتا ئوردىدىن ياڭلىنىلىق جۇئەنشىنى تۇتۇش توغرىسىدا يارلىق چۈشكەن بولسىمۇ، تۇتۇلمىغانىدى. خەن ۋۇدى بۇ ئەنزىنى قاتتىق سۈرۈشتە قىلغاچقا، گۇڭسۇن خې ئوغلى گۇڭسۇن جىڭ

شېئىننىڭ گۇناھىنى يۇيۇش ئۈچۈن جۇئەنشىنى تۇتۇش ۋەزىپىسىنى ئۆزىگە تاپشۇرۇشنى تەلپ قىلدى. خەن ۋۇدى ئۇنىڭ تەلپىگە قوشۇلدى. دەرۋەقە، كېيىن ئۇ جۇئەنشىنى تۇتتى.

جۇئەنشى ئەسلى پايئەختىمكى چوڭ پالۋان ئىدى. گۇڭسۇن خېنىڭ ئۇنى تۇتۇپ ئوغلى گۇڭسۇن جىڭشېڭنىڭ گۇناھىنى يۇماقچى بولغانلىقىنى ئاڭلىغان جۇئەنشى كۆلۈپ: «باش ۋەزىر ئۆزىگە ۋە پۈتۈن ئائىلىسىگە بالا تېرىش ئۈچۈن ئوت بىلەن ئويناشماقچى بولۇپتۇ! نەنشىن(10) تېغىدىكى بام بۇكلارنى قەلەم قىلسامۇ مېنىڭ ئەرز - شىكايەت يېزىشىمغا يەتمەيدۇ. شېيىڭگۇ(11) جىلغىسىدىكى دەرەخلەرمۇ مېنىڭ جازا ئەسۋابلىرى ياساشىمغا يەتمەيدۇ. قېنى كۆرۈپ باقايلى» دەيدۇ. تۈرمىدە ياتقان جۇئەنشى خەن ۋۇدىغا ئەرز يېزىپ، گۇڭسۇن جىڭشېڭ خەن ۋۇدىنىڭ قىزى «مەلىكە ياڭشى بىلەن زىنا قىلغان، داخان - باخشىلارنى سېتىۋېلىپ ئوقۇتۇپ، خانغا زىيانكەشلىك قىلماقچى بولغان ۋە گەنجۈن قەسىرىدىكى سىنىڭ يولىغا ياغاچ قورچاق كۆمۈپ خانى زەھەرلىك تىللار بىلەن قارغىغان» دەپ شىكايەت قىلدى. غەزەپلەنگەن خەن ۋۇدى گۇڭسۇن خېنى ئەدلىيە مەھكىمىسىگە تاپشۇرۇپ جىنايىتىنى تەلتۆكۈس بىر تەرەپ قىلىشنى بۇيرۇدى. شۇنىڭ بىلەن ئاتا - بالا ئىككىسى تۈرمىدە ئۆلدى. پۈتكۈل جەددى - جەمەتى يوق قىلىندى.

(«خەننامە»، 9 - توم، 2877 - 2878 - بەتلەر).

ليۇ چۇماۋنىڭ تەرجىمىھالى

ليۇ چۇماۋ جەن جىڭدىننىڭ بانوسىدىن تۇغۇلغان، خەن ۋۇدىنىڭ ئانا باشقا ئاكىسى، جۇڭشەن بېگى ليۇ شېڭ(21)

نىڭ ئوغلى. ئۇنىڭ دەسلەپ ئەمەلدارلىق سېپىگە قانداق قاتناشقانلىقى مەلۇم ئەمەس...

بىر يىل ئۆتكەندىن كېيىن، يەنى م.ب. 90 - يىلى (خەن ۋۇدى جېڭخېنىڭ ئۈچىنچى يىلى) سۇترىشنا سانغۇنى لى گۇاڭلى ھۇنلارغا يۈرۈش قىلغاندا، باش ۋەزىر ليۇ چۇماۋ سۇترىشنا سانغۇنىنىڭ يۈرۈشكە چىقىش مۇناسىۋىتى بىلەن زىياپەت ئۆتكۈزۈپ، ۋېيخې دەرياسى كۆۋرۈكىگىچە ئۈزىتىپ بېرىپ، ئۇنىڭ بىلەن شۇ يەردە خوشلاشتى. لى گۇاڭلى: «جا- نابىي تۆرەم، مەن سىلدىن چاڭئىي بېگىنىڭ بۇرۇنراق ۋەلىئەھد بولۇشىنى تەلەپ قىلىشلىرىنى ئۈمىد قىلىمەن. ئە- گەر چاڭئىي بېگى خان بولسا، جانا بىي تۆرەم غەمدىن خا- لاس بولاتتىلا» دېدى. ليۇ چۇماۋ لى گۇاڭلىنىڭ تەۋسىيىسى- نى ماقۇل كۆردى. چاڭئىي بېگى ليۇبو سۇترىشنا سانغۇنى لى گۇاڭلىنىڭ سىڭلىسى، خانىكەنىڭ ئوغلى بولۇپ، سۇترىشنا سانغۇنىنىڭ قىزى بولسا ليۇچۇماۋنىڭ كېلىنى ئىدى. شۇڭلاش- قا ھەر ئىككىسى چاڭئىي بېگىنى خان قىلىپ تىكلەشنى ئويلايتتى. بۇ دەل داخانلىق دېلوسى جىددىي تۇتۇلۇۋاتقان ۋاقىت ئىدى. چادىر بېگى (13) گوراڭ باش ۋەزىرنىڭ خا- نىمىنى پاش قىلىپ: «باش ۋەزىر خاننىڭ بىر قانچە قېتىم ئەيىبلەشكە ئۇچرىغانلىقتىن، خانغا نارازىلىقى بولغاچقا، داخانغا ئوقۇتۇپ، خانغا بالايىئاپەت تىلىدى. زەھەرلىك گەپلەر بىلەن خاننى ھاقارەتلىدى. باش ۋەزىر يەنە سۇترىش- نا سانغۇنى لى گۇاڭلى بىلەن بىرلىشىپ، چاڭئىي بېگىنى خان قىلىشماقچى بولدى» دەپ مەلۇمات بەردى. ئەدلىيە مەھكىمى- سىنىڭ ئەمەلدارلىرى خاندىن ليۇچۇماۋنى تەھقىقلەشنى تە- لەپ قىلدى. ئاخىر ئۇ خانغا ئاسىيلىق قىلىش جىنايىتى بىلەن ئەيىبلەندى. خەن ۋۇدى ليۇچۇماۋنى كۆشۈكلىك ھار- ۋىغا ئولتۇرغۇزۇپ سازايى قىلىش، ئۇنىڭدىن كېيىن شەرقىي

رەستىمىدە بېلىمدىن چېپىپ ئۆلتۈرۈشكە، خوتۇنى ۋە بالىلىرىنىڭ بېشىنى كېسىپ خۇياياڭ كۈچىسىغا ئېسىپ سازايى قىلىشقا يارىلىق چۈشۈردى. سۇتارىشنا سانغۇنى لى گۇاڭلىنىڭ خوتۇنى ۋە بالىلىرىمۇ زىندانغا تاشلاندى. بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغان سانغۇنى لى گۇاڭلى ھۇنلارغا تەسلىم بولدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ پۈتكۈل ئۇرۇق جەمەتى قىرىپ تاشلاندى. («خەننامە»، 9 - توم، 2879 - ۋە 2883 - بەتلەر).

جۈچىيە نىچيۇنىڭ تەرجىمىھالى

جۈچىيە نىچيۇنىڭ ئەسلى فامىلىسى تىيەن بولۇپ، ئۇنىڭ ئاتا - بوۋىسى چى بەگلىكىدىكى تىيەن فامىلىلىكلەردىن ئىدى. كېيىن گۇەندۇڭدىن چاڭلىنىڭ (14) غا كۆچۈپ كەلگەن. جۈچىيە نىچيۇ مەرھۇم خەن گاۋدىنىڭ قەبرىستانىنى قوغدايدىغان مەقبەرە قاراۋۇلى ئىدى. بۇ دەل ۋەلىئەھد لىيۇجۇ جاڭ چۈڭ (15) نىڭ تۆھمىتى بىلەن مەغلۇپ بولۇپ ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالغان چاغ ئىدى. خېلى ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن جۈچىيە نىچيۇ ۋەلىئەھد لىيۇجۇنى ئاقلاپ مەكتۇپ سۇندى. ئۇ مەكتۇپتا: «بالا ئاتىسىنىڭ ئەسكەرلىرىنى ئىشلەتكەن خاتالىقى ئۈچۈن پالاق ئۇرۇلسا بولاتتى. خاننىڭ ۋەلىئەھدى خاتالىشىپ ئادەم ئۆلتۈرسە، بۇنى قانداق جىنايەت ھېسابلاش كېرەك؟ پېقىر چۈشۈمىدە بىر ئاقساقال بوۋاينى كۆرگەندىم. ئۇ ماڭا مانا شۇ سۆزنى قىل: دەپ يازدى. بۇ ۋاقىتتا خەن ۋۇدى ۋەلىئەھد كۆڭلىنىڭ پەقەت دەككە - دۈككىدە بولغانلىقىنى، باشقا نىيەتنىڭ يوقلۇقىنى چۈشەنگەندى. شۇڭا ئۇ قاتتىق تەسىر - لىنىپ جۈچىيە نىچيۇنى ئالدىغا چاقىرتىپ سورىدى. جۈچىيە نىچيۇنىڭ بويى 1.70 مېتىردىن ئېگىزرەك بولۇپ، ئۆزى كېلىشكەن كىشى

ئىدى. خەن ۋۇدى بىر كۆرۈپلا ئۇنى ياخشى كۆرۈپ قالدى ھەمدە: «ئاتا - بالا ئوتتۇرىسىدا يۈز بەرگەن ئىشلارنى ئادەتتە كىشىلەر ئاسان ئېيتالمايدۇ. پەقەت سىزلا بۇ ئىشنىڭ مۇۋاپىق بىر تەرەپ قىلىنمىغانلىقىنى ئېيتالدىڭىز، پەدەرىمىز خەن گاۋدى ئىبادەتخانىسىدىكى زوھلار سىز ئارقىلىق ماڭا تەنبە بېرىپتۇ. سىز ماڭا ياردەمچى بولۇشىڭىز كېرەك» دېدى ۋە دەرھال ئۇنى باش ھۈدەيچى قىلىپ تەيىنلىدى. بىرقانچە ئاي ئۆتكەندىن كېيىن ئۇ ليۇچۇماۋنىڭ ئورنىغا باش ۋەزىر قىلىپ تەيىنلاندى. ئۇنىڭغا پاراۋان بەگ (16) مەرتىۋىسى بېرىلدى. جۈچيەنچىۋىنىڭ بىلىمى ۋە ئىقتىدارى يوق بولۇپ، كۆرسەتكەن خىزمىتى ۋە خىزمەت تارىخىمۇ يوق ئىدى. پەقەت سۆزى بىلەنلا خەن ۋۇدىنىڭ كۆڭلىنى يورۇتقانلىقى ئۈچۈن قىسقا ۋاقىت ئىچىدىلا باش ۋەزىر ۋە بەگ بولدى. بۇ ھەقىقەت تەنمۇ دۇنيادا كۆرۈلۈپ باقمىغان ئىش. كېيىن ھۇنلارغا خەن سۇلالىسىدىن ئەلچى بارغاندا، قۇلۇقۇ تەڭرىقۇت ئەلچىدىن: «ئاڭلىشىمىزچە، خەن سۇلالىسى يېڭى باش ۋەزىر قويۇپتىمىش، بۇ كىشى باش ۋەزىرلىككە قانداق قويۇلغان؟» دەپ سورىغان. ئەلچى: «خانغا مەكتۇپ سۇنۇپ ئەھۋال ئىنكاس قىلغانلىقى ئۈچۈن باش ۋەزىر بولغان» دېگەن. قۇلۇقۇ تەڭرىقۇت: «ئەگەر ھەقىقەتەن مۇشۇنداق بولسا، خەن سۇلالىسى باش ۋەزىر قويۇشتا ئىقتىدارغا ئېتىبار قىلمايدىكەن. نادانلارچە بىلجىر-لايدىغان بىر كىشى خانغا مەكتۇپ سۇنۇپلا ۋەزىر بولۇۋاپتۇ» دېگەن. ئەلچى خەن سۇلالىسى ئوردىسىغا قايتىپ تەڭرىقۇتنىڭ گېپىنى يەتكۈزدى. خەن ۋۇدى ئەلچى ئۆز ۋەزىپىسىنى ئادا قىلمىغان دەپ قاراپ، ئۇنى ئەدلىيە مەھكىمىسىگە بەرمەكچى بولدى ۋە خېلى ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن ئاندىن كەڭچىلىك قىلدى. لېكىن جۈچيەنچىۋ پەزىلەتلىك، ئاقكۆڭۈل، پاراسەتلىك بولغانلىقى ئۈچۈن ئىسمى جىسمىغا لايىق ۋەزىر بولۇپ، ئۆزىدە

دىن بۇرۇنقى ۋە كېيىنكى باش ۋەزىرلەردىن ئېشىپ چۈشكەنىدى.

(«خەننامە»، 9 - توم، 2883 - 2884 - بەتلەر).

(1) ليۇچۇماۋ (刘屈氂) خەن جىڭدىنىڭ بانوسىدىن تۇغۇلغان بولۇپ، خەن ۋۇدىنىڭ ئانا باشقا ئاكىسى ليۇشىڭنىڭ ئوغلى. م.ب. 90 - يىللارنىڭ باشلىرىدا سول قول باش ۋەزىر-لىككە تەيىنلىنىپ، پېڭ (彭) بېگى بولدى. جياڭ چۇڭنىڭ يېتىمى بىلەن ۋەلىئەھد باش ۋەزىرنىڭ قەسىرىگە ئەسكەر ئەۋەتكەندە، ليۇچۇماۋ قېچىپ قۇتۇلدى. كېيىن زىيانكەشلىككە ئۇچراپ، بېلى كېسىلىپ ئۆلتۈرۈلدى.

(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى قامۇسى»، 1448 - بەت).

(2) جۇچيەنچيۇ (车千秋) ئەسلى قامىلىسى تيەن (田)

بولۇپ، چى بەگلىكىدىكى تيەن جەمەتىدىن ئىدى. كېيىن چاڭلىڭغا كۆچۈپ كېلىپ، خانلار قەبرىستانلىقىنىڭ مۇھاپىزەتچىسى بولدى. ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالغان ۋەلىئەھد ليۇچۇنى ئاقلاپ خەن ۋۇدىغا مەكتۇپ سۇنغانلىقى ئۈچۈن خانغا ياراپ كېتىپ، باش ھۈدەيچى ۋە باش ۋەزىر بولدى. جۇچيەنچيۇ ئۆزى پەزىلەتلىك، ئاق كۆڭۈل زات ئىدى. خەن جاۋدى دەۋرىگە كەلگەندە، قېرىپ قالغان باش ۋەزىر ساراي تەزىمىگە ھارۋا بىلەن كېلىدىغان بولغاچقا، ھارۋىلىق باش ۋەزىر دەپ نام ئالدى.

(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى قامۇسى»، 508 - بەت).

(3) پىڭچۇ (平曲) قەدىمكى ناھىيە. خەن سۇلالىسى تەسىس قىلغان. ئورنى ھازىرقى جياڭسۇ ئۆلكىسى شۇياڭ ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدا.

(«جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر ناملىرى قامۇسى»، 209 - بەت).

(4) فۇجۇ سانغۇنى (浮沮将军) فۇجۇ (浮沮) يەر

نامى بولۇپ، فۇجۇ سانغۇنى مۇشۇ يەرنىڭ نامىدىن ئېلىنغان.
«خەنزۇ تىلى قامۇسى»، 19 - توم، 277 - بەت).
(5) شى چىڭ (石庆) خەن ۋۇدىنىڭ باش ۋەزىرلىرىدىن.
م.ب. 103 - يىلى باش ۋەزىرلىكتىن قالغان.

«خەننامە»، 9 - توم، 2877 - بەت).
(6) گېيى (葛绛) تاغ. ئورنى ھازىرقى جياڭسۇ ئۆلكىسىدىكى يى ناھىيىسىنىڭ 80 چاقىرىم جەنۇبىدا.
«جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەرنامىلىرى قامۇسى»،
1056 - بەت).

(7) يەن چىڭدى (严青翟) جۈمەيچىن قاتارلىقلار بىلەن بىللە باش تەپتىشىسى جاڭ تاغغا تۆھمەت چاپلاپ، ئۇنىڭ ئۆلۈۋېلىشىغا سەۋەبچى بولغانلىقى ئۈچۈن، جازاغا تارتىلىپ ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالغان باش ۋەزىر.

«خەننامە. جاڭ تاڭ تەزكىرىسى» دىن.
(8) جاۋجۇ (赵周) خەن ۋۇدى يۈەندىڭنىڭ 5 يىلى (م.ب. 112 - يىلى) خانلىق ئىبادەتخانىلىرىنىڭ نەزىر - چىراق ئىشلىرى ئۈچۈن بېرىلمىدىغان ئالتۇننى ئۆلچەم بويىچە بەرمىگەنلىكى ئۈچۈن، 160 نەچچە كىشى جازالانغان. باش ۋەزىر جاۋجۇمۇ بۇ دېلوغا چېتىلىپ قېلىپ، مەنەپىتىن قالدۇرۇلغان.

(9) گۇڭسۇن جىڭشېڭ (公孙敬声) گۇڭسۇن خېنىنىڭ ئوغلى. خەن ۋۇدى دەۋرىدە ئوردا مىراقۇلى بولغان. خانىكىنىڭ ئىگىچىسىنىڭ ئوغلى بولغاچقا، كۈرەك بولۇپ قانۇنسىز ئىشلارنى تولا تىملايتتى. ئاخىرىدا ئاتىسى بىلەن بىللە تۈرمىدە ئۆلدى.
«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى قامۇسى»، 36 - بەت).

(10) نەنشەن (南山) 567 - بەتتىكى «جۇڭگە نەنشەن» ئىزاھىغا قاراڭ.

(مۇھەررىردىن).

(11) شىيىڭۇ (斜谷) جىلغا. جۇڭگە نەنشەن تېغىدا بولۇپ،

باۋ، شىيې ناملىق ئىككى ئېغىزى بار. شىمال ئېغىزى شىيې، جەنۇب ئېغىزى باۋ دەپ ئاتىلىدۇ. جىلغىنىڭ ئۇزۇنلۇقى 170 چا. قىزىم كېلىدۇ. تاغ ناھايىتى ئېگىز ۋە تىك بولۇپ، قەدىمكى زاماندا شەنشى بىلەن سىچۇەن ئوتتۇرىسىدىكى قاتناش يولى ئىدى. (تۈزىتىلگەن «سىيۈەن»، 2 - توم، 1369 - بەت).

(12) ليۇشىڭ (刘胜) خەن جىڭدىننىڭ توققۇزىنچى ئوغلى. جۇڭشەن بەگلىكىنىڭ بەگى ئىدى. كەيپ - ساپا، ئەيش - ئىش رەتكە بېرىلگەن بولۇپ، 120 دىن ئارتۇق بالىسى بار ئىدى. («جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى قامۇسى»، 1468 - بەت).

(13) چادىر بەگ (内者令) ئەمەل. چىن سۇلالىسى دەۋرىدە تەسىس قىلىنىپ، خەن سۇلالىسىدىنمۇ داۋاملاشتۇرۇلغان. ئىچكى ئىشلار ۋەزىرى قارىمىقىدىكى چىدىر - بارگاھ (كىيىم - كېچەك) ئىشلىرىغا مەسئۇل خادىم.

(«خەنزۇ تىلى قامۇسى»، 3 - توم، 413 - بەت). (14) چاڭلىڭ (长陵) خان قەبرىستانى. خەن گاۋزۇ ليۇباڭ مۇشۇ قەبرىستانغا دەپنە قىلىنغان. ۋېيشۈي دەرياسىنىڭ شىمالىدا بولۇپ، قەدىمكى ئورنى بۈگۈنكى شەنشى ئۆلكىسى شىيەنياڭ شەھىرىنىڭ شەرقىي شىمالىدا.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن»، 4 - توم، 3227 - بەت). (15) جياڭ چۈڭ (江充) خەندەنلىك. جاۋ بەگلىكىنىڭ

ۋەلىئەھدى بىلەن چىقىشالمىغانلىقى ئۈچۈن يۇرتىنى تاشلاپ، خەن ۋۇدى ھۇزۇرىغا كېلىپ خىزمەتكە كىرگەنىدى. بۇ يەردىمۇ ۋەلىئەھدى ليۇچۈ بىلەن ئارىسى بۇزۇلۇپ، ۋەلىئەھدى ئۈستىدىن خانغا شىكايەت قىلدى. ۋەلىئەھدى ليۇچۈ بۇنى ئاڭلاپ قېلىپ، جياڭ چۈڭنى تۇتۇرۇپ ئۆلتۈردى ۋە ئاتىسى خەن ۋۇدىغا قارشى ئىسپان قىلدى. مەغلۇپ بولغان ۋەلىئەھدى ئۆلتۈرۈۋالدى.

(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى قامۇسى»، 272 - بەت). (16) پاراۋان بەگ (富民侯) خەن ۋۇدى دەۋرىدە (م.ب. 90 - يىللىرى) باش ۋەزىر جۇچيەنجيۇغا بېرىلگەن ئۇنۋان. («خەنزۇ تىلى قامۇسى»، 10 - توم، 141 - بەت).

جىن مىتىنىڭ تەرجىمىھالى

جىن مىتى، يەنە بىر ئىسمى جىن ۋېڭشۇ، ئەسلىدە ھۇن شۇتۇق خانىنىڭ ۋەلىئەھدى ئىدى. م.ب. 117-122 - يىللار ئارىلىقىدا قىران چەۋەنداز سانغۇن خوجۇبىڭ ئەسكەرلىرى بىلەن ھۇنلارنىڭ غەربىي قىسىم رايونلىرىغا ھۇجۇم قىلىپ، كۆپ ئادىمىنى ئۆلتۈردى ۋە يارىدار قىلدى ھەمدە شۇتۇق خانىنىڭ چوقۇنىدىغان ئالتۇن بۇتىنى ئولجا ئالدى. شۇ يىلى يازدا قىران چەۋەنداز سانغۇن خوجۇبىڭ قايتا غەربكە يۈرۈش قىلىپ، جۈيرە (جۈيەن) كۆلىدىن ئۆتۈپ چىلەن تاغقا ھۇجۇم قىلدى ۋە چوڭ غەلبىگە ئېرىشتى. شۇنىڭ بىلەن غەربتە خەن سۇلالىسىدىن بىرقانچە قېتىم مەغلۇپ بولغان قونشارخان ۋە شۇتۇق خانغا غەزەپلەنگەن ئىچىش تەڭرىقۇت ئۇلارنى ئۆلتۈرمەكچى بولۇپ ھۇزۇرغا چاقىرتتى. ۋەھىمىگە چۈشكەن قونشارخان بىلەن شۇتۇق خان خەن سۇلالىسىگە تەسلىم بولۇشقا كېڭەشتى. كېيىن پۇشايمان قىلغان شۇتۇق خان قونشارخان تەرىپىدىن ئۆل تۈرۈلۈپ، ئۇنىڭ ئېلىنى باشلاپ خەن سۇلالىسىگە ئەن بولىدۇ. قونشارخان چوڭ تۆرە ئۇنۋانىنى ئالىدۇ. جىن مىتى ئاتىسى ئەل بولغىلى ئۇنىماي ئۆلتۈرۈلگەنلىكتىن، ئانىسى ۋە ئىنىسى

سەن روون (1) لار بىلەن بىرلىكتە ئائىلە قۇلى قىلىنىپ، ئوردىغا ئات بېقىشقا ئەۋەتىلىدۇ. بۇ چاغدا ئۇ 14 ياشتا ئىدى.

ئۇزۇن ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن، خەن ۋۇدى بەرمە ئۆتكۈرۈپ، خانىكە ۋە خانىشنى بىلەن سەيلەگە چىقتى ۋە ئاتلارنى كۆرمەكچى بولدى. جىن مىنى قاتارلىق نەچچە ئونلىغان ئادەم ئات يېتىلەپ ساراي ئالدىدىن ئۆتكەندە، ئاتچىلارنىڭ ھەممىسى ئاغىچا - خېنىملارغا كۆز قىرىنى سالماي ئۆتمەيدۇ. پەقەت جىن مىنىلا يەرگە قارىغان پېتى ئۆتۈپ كېتىدۇ. جىن مىنىنىڭ بويى 1.74 مېتر بولۇپ، قەددى - قامىتى كېلىشكەن، ھەيۋەتلىك ئىدى. ئۇنىڭ باققان ئاتلىرى سېمىر، تېمەن ئىدى. بۇنىڭدىن ئەجەبلەنگەن خەن ۋۇدى ئۇنىڭدىن ئەھۋالنى سورىۋىدى. ئۆز ئەھۋالىنى ئەينەن سۆزلەپ بەردى. خەن ۋۇدى ئۇنى باشقىلارغا ئوخشاش مايدىكەن دەپ قاراپ، شۇ كۈنىلا يۇيۇندۇرۇپ ئۈستىباش ئىنئام قىلىپ، مىراقۇلۇققا تەيىنلىدى. ئارقىدىنلا يەنە شىخاۋۇل، مىراخور كاھىبەگ(2)، قوشۇمچە كېگەش بېگى قىلىپ ئۆستۈرۈلدى. جىن مىنى ئېتىبارغا ئېرىشكەندىن كېيىن زادىلا سەۋەنلىك ئۆتكۈزۈمىدى. خەن ۋۇدى ئۇنى ئىنتايىن ياخشى كۆرەتتى ۋە ئىشىنەتتى. بېرىلگەن ئىنئام ئالتۇنلار 1000 جىڭدىن ئاشتى. جىن مىنى خەن ۋۇدى سىرتقا چىقسا مۇلازىم (3) بولۇپ بىللە چىقاتتى. ئوردىدا تامغاچ (4) بولۇپ، خاننىڭ خىزمىتىنى قىلاتتى. خاننىڭ بىرمۇنچە ئۇرۇق - تۇغقانلىرى ئۇنىڭ كەينىدىن غەيۋەت - شىكايەت قىلىپ: «خان نەدىكى بىر ھۇن بالىسىنى شۇنچە قەدىرلەپ كەتتىغۇ!» دېيىشەتتى. بۇ سۆزلەرنى ئاڭلاپ قالغان خەن ۋۇدى، ئۇنىڭغا تېخىمۇ ئىلتىپات كۆرسەتتى.

جىن مىنىنىڭ ئانىسى ئىككى ئوغلى (جىن مىنى ۋە جىن

لۇننى ياخشى تەربىيىلىدى. خەن ۋۇدى بۇنى ئاڭلاپ
 ئۇنىڭغا ئاپىرىن ئوقۇدى. ئۇ ئۆلگەندە خان يارلىق چۈشۈرۈپ،
 گەنجۈن قەسرىسى ئىچىگە ئۇنىڭ سۈرىتىنى سىزدۇردى ۋە
 ئۈستىگە «شۇتۇق خاننىڭ ئەلچىسى» دەپ يازدۇردى. جىن
 مىتى ھەر قېتىم سۈرەتنى كۆرگەندە، ئۇنىڭغا چوقۇناتتى،
 بىر دەم يىغلاپ ئاندىن كېتەتتى. جىن مىتىنىڭ ناھايىتى
 ئوماق ئىككى ئوغلى بار ئىدى. خەن ۋۇدى ئۇلارنى ياخشى
 كۆرۈپ، ئەرمەك ئوغۇل قىلىۋالدى. ئۇلار دائىم خەن ۋۇدىنىڭ
 يېنىدا تۇراتتى. بەدە ئۇلار خاننىڭ كەينىدىن بويىنىغا
 ئېسىلىۋالاتتى. جىن مىتى كۆرۈپ قالسا بالىلىرىغا كۆزىنى
 ئالايىتىپ توپايتتى. ئەرمەك ئوغۇللار «ئاتام ئانچىقلاۋاتىدۇ»
 دەپ يىغلاپ قاچاتتى. خەن ۋۇدى جىن مىتىغا: «كىچىك
 بالىغا نېمىشقا ئانچىقلايسەن؟» دەپ كايىتتى. كېيىن چوڭ
 بولۇپ قالغان ئەرمەك ئوغۇل ئۆزىنى تۇتالماي ئوردىدىكى
 كېنىزەكلەر بىلەن ئويىناپ قويىدۇ. بۇنى كۆرۈپ قالغان
 جىن مىتى ئەيش - ئىشرەتكە بېرىلىپتۇ دەپ ئۇنى ئۆلتۈرۈ-
 ۋېتىدۇ. بۇ جىن مىتىنىڭ چوڭ ئوغلى ئىدى. خەن ۋۇدى
 ئاڭلاپ غەزەپلىنىدۇ، جىن مىتى باش قويۇپ كەچۈرۈم
 سورايدۇ ۋە ئوغلىنى نېمە ئۈچۈن ئۆلتۈرگەنلىكىنى ئېيتىپ
 بېرىدۇ. خەن ۋۇدى قايغۇرۇپ كۆز يېشى قىلىدۇ،
 شۇنىڭدىن باشلاپ جىن مىتىغا چىن كۆڭلىدىن تېخىمۇ
 ئېھتىرام بىلدۈرىدۇ.

دەسلەپتە ماڭ خېلو بىلەن جياڭ چوڭ ئاغىنە ئىدى.
 جياڭ چوڭ خەن ۋۇدىنىڭ خانىكىسى ۋېي زىفۇدىن تۇغۇلغان
 ئوغلى، ۋەلىئەھد لىيۇ جۇگە تۆھمەت قىلدى. ماڭ خېلونىڭ
 ئىنىسى ماڭ تىڭ ۋەلىئەھدگە قىلىنغان جازا يۈرۈشىدە
 كۈچ چىقارغانلىقى ئۈچۈن بەگ بولدى. كېيىن خەن ۋۇدى
 ۋەلىئەھد لىيۇ جۇنىڭ ناھەقلىكىگە ئۇچرىغانلىقىنى بىلىپ،

جياڭ چۇڭنىڭ ئۇرۇق - ئەۋلادى ۋە شېرىكلىرىنى يوقاتتى. ۋەھىمىگە چۈشكەن ماڭ خېلو ۋە ئىنىسى ئىسيان كۆتۈرۈش نىيىتىگە كېلىشتى. ھەرىكەتلىرىنىڭ ئۆزگىچە بولۇۋاتقانلىقىنى سېزىپ گۇمانلانغان جىن مىتى ئۇلارنىڭ يۈرۈش - تۇرۇشلىرىنى ئاستىرتتىن كۆزىتىپ باردى، ئوردىغا كىرىپ - چىقسا ئەگىشىپ يۈردى. بۇنى سېزىپ قالغان ماڭ خېلو ئۇزۇنغىچە غەربىزنى ئەمەلگە ئاشۇرالمىدى. بۇ ۋاقتىدا خەن ۋۇدى لىنگۇاڭ قەسىرىسى (5) گە قەدەم تەشرىپ قىلدى. جىن مىتى بولسا بۇ يەردە بىتاپ بولۇپ ياتقانىدى. ماڭ خېلو ۋە ماڭ تۇڭلار كىچىك ئىنىسى ماڭ ئەنچىڭ بىلەن يالغاندىن خاننىڭ ئەمرىنى ئالغان كىشىلەر سۈپىتىدە كېچىسى چىقىپ، بىرلىكتە خىزمەتچىلەرنى ئۆلتۈرۈپ ۋە ئىسكەرلىرى بىلەن ئىسيان كۆتۈردى. تاڭ سەھەردە خەن ۋۇدى نېخى ئورنىدىن قوپمىغانىدى، ماڭ خېلو ئوردىغا ئۇسۇپ كىرىپ كېلىدۇ. تاسادىپى تەرەتكە چىققان جىن مىتىنىڭ كۆڭلى تۇيۇپ دەرھال يېنىپ كىردى - دە، ئىچكىرىكى ئىشكىنىڭ كەينىگە ئۇتۇۋالدى. شۇ ئەسنادا يەڭ ئىچىگە خەنجەر يوشۇرغان ماڭ خېلو شەرق تەرەپتىكى يان ئۆيىدىن چىقىپ كەلدى. جىن مىتىنى كۆرۈپ تاتىرىپ كەتكەن ماڭ خېلو ئالدىراپ - تېنەپ خان ياتاقخانىسىغا مېڭىۋىدى، تامدا ئېسىقلىق تۇرغان چالغۇ ئەسۋابىغا ئۇرۇلۇپ كېتىپ قورققىنىدىن قېتىپلا تۇرۇپ قالدى. ماڭ خېلونى قۇچاقلاپ تۇتۇۋالغان جىن مىتى: «ماڭ خېلو ئىسيان كۆتۈردى!» دەپ ۋارقىرىدى. خەن ۋۇدى چۆچۈپ ئورنىدىن تۇردى، ئەتراپتىكى ياساۋۇل - نۆكەرلەر كېلىپ قىلىچىلىرىنى سۇغۇرۇپ ئۇنى چاپماقچى بولغاندا، خەن ۋۇدى جىن مىتىنىڭ رەخمىلىنىپ قېلىشىدىن ئەنسىرىپ، «تەختاڭلار!» دەپ بۇيرۇق قىلدى. جىن مىتى ماڭ خېلونى گەجگىسىدىن تۇتقان بېتى خاننىڭ

ئالدىغا ئاتتى. ئۇ تۇتۇپ باغلاندى ۋە قاتتىق سوراق قىلىنىپ
جازا بېرىلدى. شۇنىڭدىن باشلاپ جىن مىتى سادىق، ۋاپادار دەپ
شۆھرەت قازاندى.

جىن مىتى نەچچە ئون يىللاپ خەن ۋۇدىنىڭ خىزمىتىدە
بولغان بولسىمۇ، قائىدە - يوسۇنغا بىرەر قېتىممۇ خىلاپلىق
قىلىپ باقمىدى. ئۇ، ئۆزىگە ھەدىيە قىلىنغان كېنىزەكلەرگە
يېقىنمۇ بېرىپ باقمايتتى. خەن ۋۇدى ئۇنىڭ قىزىنى خانىكە
ئوردىسىغا كىرگۈزمەكچى بولسىمۇ، ئۇ بۇنىڭغا ئۈنمىدى.
ئەنە شۇنداق سەمىمىي، سادىق ۋە ئېھتىياتچان بولغانلىقتىن،
خەن ۋۇدى ئۇنى بەكمۇ قەدىرلەيتتى. خەن ۋۇدى ئاغرىپ
يېتىپ قالغاندا خوگۇاڭنى ياش خەن جاۋدىغا ياردەمچىلىككە
تەيىنلىدى. خوگۇاڭ بۇ ۋەزىپىنى جىن مىتىغا ئۆتۈندى.
جىن مىتى بولسا: «بېقىر يات ئەلدىن. بۇ مۇھىم ۋەزىپىنى
مەن ئۆتسەم، ھۇنلار خەن سۇلالىسىدە بۇ ۋەزىپىنى ئۈستىگە
ئالغۇدەك بىرەر ئادەم چىقماپتۇ دەپ كەمىستىدۇ» دەپ
تۇرۇۋالدى. شۇنىڭ بىلەن خەن ۋۇدى ئۇنى خوگۇاڭنىڭ
ئورۇنباسارى قىلىپ تەيىنلىدى. خوگۇاڭ ئۆز قىزىنى جىن
مىتىنىڭ ئوغلى جىن شانغا بېرىدۇ. باشتا خەن ۋۇدىنىڭ
ۋەسىيەت يارىلىقى بويىچە ماڭ خېلونى تۇتۇپ كۆرسەتكەن
خىزمىتى ئۈچۈن جىن مىتىغا دۇ بېگىلىكى مەرتىۋىسى بېرىلدى.
جىن مىتى خەن جاۋدىنىڭ ياشلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ قوبۇل
قىلغىلى ئۈنمىي، خەن جاۋدىغا بىر يىلدىن كۆپرەك ياردەم
چىلىك قىلغاندىن كېيىن، ئاغرىپ قالدى. خان ئۇلۇغ
سانغۇن خوگۇاڭنىڭ تەلىپى بىلەن جىن مىتىنى بەگ قىلىپ
تەيىنلىدى؛ ئۇ تامغا ۋە جەركىلىرىنى كېسەل يېتىپ تۇرۇپ
قوبۇل قىلىدۇ. شۇنىڭدىن بىر كۈن كېيىن ئۇ ۋاپات بولىدۇ.
خەن جاۋدى ئۇنىڭغا دەپنە جابدۇقلىرى ۋە قەبرە ئىنىئام
قىلىدۇ ھەمدە جەڭ ھارۋىلىرى ۋە ساۋۇتلۇق سىپاھلاردىن

تەشكىل تاپقان ھۈرمەت قاراۋۇللىرى بىلەن ماۋلىك قەبرىسى
 تانغا دەپنە قىلىش توغرىسىدا يارلىق چۈشۈرىدۇ ۋە ئۇنىڭغا
 «قەدىردان تۆرە» دېگەن شەرەپ ئۇنۋانى بېرىلىدۇ.

جىن مىتىنىڭ ئىككى ئوغلى جىن شان بىلەن جىن جان
 خەن جاۋدى ھۇزۇرىدا خىزمەت قىلاتتى، خەن جاۋدى بىلەن
 بىر دېمەتلىك ئىدى، ئۇلار جاۋدى بىلەن بىر يەردە يېتىپ
 قوپاتتى. جىن شان مىراقۇل، جىن جان بولسا مىراخور
 كاھىپكىلىك خىزمىتىنى قىلاتتى. جىن شان بەگلىك ئۇنۋانىغا
 ۋارىسلىق قىلغاچقا، تامغا جەركىسىدىن ئىككىنى ئاساتتى.
 خەن جاۋدى خوگۇئاڭغا: «جىن فامىلىلىك ئاكا - ئۇكىلارنىڭ
 ھەر ئىككىسى ئوخشاش ئىككىدىن تامغا جەركىسى ئېلىشقا
 بولمايدىغۇ؟» دېگەندە، خوگۇئاڭ: «جىن شان دادىسىنىڭ بەگلىك
 ئۇنۋانىغا ۋارىسلىق قىلغان» دەپ جاۋاب بېرىدۇ. خەن
 جاۋدى كۈلۈپ تۇرۇپ: «بەگلىكىنى بەرگۈچى يەنىلا سىز
 بىلەن مەن ئەمەسمۇ؟» دېۋىدى، خوگۇئاڭ: «مەرھۇم خاننىڭ
 قائىدىسى شۇكى، خىزمەت كۆرسەتكەنلەرلا بەگلىككە سازاۋەر
 بولىدۇ» دەيدۇ. ئۇ ۋاقىتتا ئۇلارنىڭ ھەممىسى 8 - 9
 ياشلاردا ئىدى. خەن شۈەندى تەختكە چىققاندىن كېيىن
 جىن شان ئوردا مىراقۇلى بولىدۇ. خوگۇئاڭ ئائىلىسىنىڭ
 ئاسىيلىق ئىشى پاش بولۇپ قالغاندا، جىن شان خانغا
 مەكتۇپ سۇنۇپ خوتۇنى بىلەن ئاجرىشىشنى تەلەپ قىلىدۇ.
 خەن شۈەندى ئۇنىڭغا بەك ئىچ ئاغرىتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن
 ئاسىيلىق قىلماقچى بولغان خوگۇئاڭ جەمەتىنى جازالىغاندا،
 پەتەت شۇلا ئامان قالدى. خەن يۈەندى دەۋرىدە ئۇ كېڭەشچى
 بولدى. ئۆلگەندىن كېيىن ۋارىسلىق قىلىدىغان بالىسى
 بولمىغاچقا، كېڭەشچىلىك ئۇنۋانى بىكار قىلىندى.
 مىلادىنىڭ 2 -، 3 - يىللىرى (خەن پىڭدى يۈەنشىنىڭ ئوتتۇرىلىرى)
 ئۈزۈلۈپ قالغان ئۇنۋانلارنى ئەسلىگە كەلتۈرگەندە، جىن

جاننىڭ نەۋرىسى جىن دان دۇبېگى بولۇپ جىن مىتىغا
ۋارىسلىق قىلدى.

باشتا جىن مىتى بىلەن بىللە تەسلىم بولۇپ
كەلگەن جىن شاۋچىڭ ناملىق ئىنىسى جىن رون ئىشىكئاغىسى (6)
بولۇپ، ئاللىقاچان ئۆلۈپ كەتكەنىدى. جىن مىتىنىڭ
ئىككى بالىسى بىر مەزگىل ئەتمۇارلانغان بولسىمۇ، نەۋرىلىك
رىگە كەلگەندە چۈشكۈنلىشىشكە باشلىدى. جىن روننىڭ
ئەۋلادلىرى بولسا روناق تېپىپ بېيىدى. ئوغلى جىن ئەنشان (7)
دىن باشلاپ قەدىرلەندى ۋە بەگ مەرتىۋىسىگە
ئىگە بولدى.

جىن ئەنشاننىڭ تەخەللۇسى جىن رىخۇ بولۇپ، كىچىكىدە
شىغاۋۇل بولغانىدى. سەمىيى ۋە ئەقىللىك بولغىنى
ئۈچۈن خەن شۈەندى ئۇنى ياخشى كۆرەتتى. چۈ بېگى يەن
شۇ (8) نىڭ ئىسيان كۆتۈرۈش سۈيىقەستىنى پاش قىلغانلىقى
ئۈچۈن، ئۇنىڭغا ئۆلكە بېگىلىكى بېرىلىپ، 300 تۈتۈنلۈك
يەر سۇيۇرغال قىلىندى. كېيىن خوگۇاڭ جەمەتى ئىسيان
كۆتۈرمەكچى بولغانلىقتىن، جىن ئەنشان ئوردىنىڭ قىسۇۋۇق -
ئىشىكلىرىنى ئەتتۈرۈپ، خوگۇاڭنىڭ ئۇرۇق - تۇغقانلىرىنى
ئوردىغا كىرگۈزمىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن دۇچىڭ (9) بېگى بولدى
ۋە جىيەنجاڭ قەسىرىنىڭ ياساۋۇل بېگىلىكىگە كۆتۈرۈلدى.
ئۆلگەندىن كېيىن دۇلىڭ قەبرىستانىدىن ئورۇن بېرىلدى
ۋە قەدىردان تۆرە دەپ شەرەپ نامى ئالدى. ئۇنىڭدىن جىن
چان (常)، جىن چان (敞)، جىن سېن، جىن مىڭ ناملىق
تۆت ئوغۇل قالدى. جىن سېن بىلەن جىن مىڭ ئىمىر-
نۆكەر، جىن چان بولسا كېڭەشچى بولدى. خەن يۈەندى
ۋەلىئەھد ۋاقتىدا، جىن چان ئۇنىڭ ئاتالىق (10) بولۇپ،
ئىشەنچكە ئىگە بولدى. يۈەندى تەختكە چىققاندىن كېيىن،
ئۇ شىرمەت - چەۋەندازلار دانىشپىگى، ئەمىر نۆكەر ھەرەم

ئاغىسى بولدى. خاقان يۈەندى ئۆلگەندىن كىيىن، قائىدە بويىچە خاننىڭ ۋەزىر - ۋۇززالىرىنىڭ ھەممىسى جەسەتنى قەبرىستانغا ئۇزىتىپ بېرىپ مەقبەرە بېگى (11) بولۇشى كېرەك ئىدى. جىن چان (敞) ۋاپادار. سادىقلىقى بىلەن تونۇلغاچقا، شاھ سانىيە يارلىق چۈشۈرۈپ، ئۇنى خەن چېگدىنىڭ خىزمىتىدە بولۇشقا ئېلىپ قالدى ۋە ئوردا باش ئۆلچەم نازىرى قىلىپ تەيىنلىدى. ئاخىرىدا ياساۋۇلبەگ دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلدى. جىن چان (敞) ۋىجدانلىق ۋە دۇرۇس ئادەم بولۇپ، ئادەتتە خاننىڭ چىشىغا تېگىشكەمۇ جۈرئەت قىلاتتى. خاننىڭ ئەتراپىدىكى ھەممە ئادەم ئۇنى ھۆرمەت قىلاتتى ۋە ئۇنىڭدىن قورقاتتى، مەتتا خانمۇ ئۇنىڭدىن ئەيىمەنتتى. ئۇ قاتتىق ئاغرىپ قالغاندا، خەن چېگدى ئادەم ئەۋەتىپ، ئۇنىڭ نېمە تەلىپى بارلىقىنى سورراتتى. ئۇ، ئۆكسى جىن سېنى خانغا تاپشۇردى. خەن چېگدى جىن سېنى چاقىرتىپ ئۇنى داستىخان بېگى (12) قىلىپ تەيىنلىدى.

جىن چان (敞) نىڭ ئوغلى جىن شى ئەسلىدە سول قول لاۋازىم (13) ئىدى. خەن چېگدى ئۇنى شىغاۋۇل قىلىپ تەيىنلەيدۇ ۋە خان ئەۋلادلىرى ھارۋىسى بىلەن ئاتىسى جىن چان (敞) نى ئۆيىگە ئاپىرىپ قويۇشنى بۇيرۇيدۇ. جىن چان ئۇزۇن ئۆتمەي ئۆلۈپ كېتىدۇ. جىن چاننىڭ جىن شى، جىن سەن ۋە جىن راۋ ئىسىملىك ئۈچ ئوغلى بار ئىدى.

ئوقۇمۇشلۇق ۋە پازىل ئادەم بولغىنى ئۈچۈن كۆڭزىچىلارنىڭ ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولغان جىن شى خەن چېگدى دەۋرىدە، شىرمەت چەۋەندازلار شىغاۋۇلى بولۇپ، پايتەخت ئەتراپىدىكى ئۈچ رايون (14) نىڭ ھۇن، يۆ چەۋەندازلىرىغا باشلىق بولدى. خەن ئەيدى تەختكە چىققاندىن كېيىن، خان

مەپسى كاھىپكى ئاخىرىدا چاڭشىن ئوردىسىنىڭ ئىچكى ئىشلار ۋەزىرى بولدى.

جىن سەن ھۇنلارغا ئەلچى بولۇپ بارغانلىقى ئۈچۈن ئەمىر نۆكەر، كېيىن يۈ ئېلى چەۋەندازلار چېرىكچىسى، ئۆلكە كاھىپكى، ئەندىڭ ۋە دۇڭخەي ۋىلايەتلىرىگە ۋالىي بولدى. جىن راۋ بولسا يۈ چەۋەندازلار چېرىكچىسى بولدى. جىن شېنىڭ جىن تان ۋە جىن رۇن ئىسىملىك ئىككى ئوغلى بولۇپ، بۇلار ئوردىدا شىغاۋۇللۇق قىلاتتى. جىن شېنىڭ بىر نەۋرە ئىنىسى جىن چىن بىلىملىك ئادەم بولغانلىقى ئۈچۈن، ۋەلى ئەھد سارىيىدا قوۋۇقچىباشى (15) لىق قىلاتتى. خەن ئەيدى تەختكە چىققاندىن كېيىن، ئۇ كېڭەشچىگە، باش غوجىدار بولدى. جىن چىننىڭ بىر نەۋرە ئىنىسى جىن چىن ئوردا باش مىرزىسى بولدى. بۇ ئاغا - ئىنىلارنىڭ ھەممىسى ئوردىدا ۋەزىپە ئۆتەيتتى. خەن ئەيدىنىڭ مومىسى، شاھ سانىيە (16) ۋاپات بولغاندا، جىن چىن دەپنە ئىشلىرىغا مەسئۇل قىلىندى. شۇنىڭدىن كېيىن تەيشەن ۋە خۇڭنۇڭ (17) ۋىلايەتلىرىگە ۋالىي بولۇپ شان - شۆھرەت قازاندى. خەن پىڭدى تەختكە چىققاندىن كېيىن، جىن چىن باش ئەمىرلەشكەر مۇپەتتىشى (18) ۋە پايتەخت بېگى بولدى. خەن پىڭدى ياش بولغاچقا، ئالىم ۋە پازىل باش ۋەزىر كۇڭ گۇاڭ (19) نى ئۆزىگە ئۈستاز قىلىپ تاللىدى. پايتەخت بېگى جىن چىن ئائىلىسى زامان - زاماندىن تارتىپ سادىق بولۇپ كەلگەچكە ئۇنى دوست قىلىۋالدى. شۇنىڭدىن كېيىن جىن چىن كېڭەش بېگى شىغاۋۇل بولۇپ، مائاشى 2000 تاغار ئاشلىققا يېتىپ، دۇچېڭ بېگى بولدى.

بۇ ۋاڭ ماڭنىڭ خەن پىڭدىنىڭ شىرەم تۇغقانلىرىدىن بولغان ۋېي جەمەتىنى يېڭىدىن قەتل قىلغان چاغ ئىدى. ئۇ قائىدە - يوسۇن ئەھلىلىرىدىن دەستارپېچ

زۇڭ بوفېڭ(20) نى چاقىرتىپ، ۋارىسلىق قىلغۇچىلارنىڭ قائىدىسى - ئەدەبلىرى توغرىسىدا سۆزلەتتى ھەمدە ۋەزىرلەر، سانغۇنلار، شىغاۋۇللار ۋە بارلىق ئوردا ئەھلىلىرىگە بۇنى ئاڭلاش توغرىسىدا يارلىق چۈشۈردى. شۇ ئارقىلىق ئىچكى جەھەتتە خەن پىڭدىغا پەندە - نەسەت قىلىش، تاشقى جەھەتتە خەقنىڭ سۆز - چۆچەكلىرىنى توسۇشنى ئويلىدى. جىن چىن ۋە ئۇنىڭ جەمەتداش ئىنىسى دۇبېڭى جىن دان ئەنە شۇ چاغدا بەگلىك ئۇنۋانى ئالدى. باشقا جىن داننىڭ بوۋىسى جىن مىتىنىڭ بەگلىك ئۇنۋانى ۋىسجدانلىق بەگ جىن شانغا، جىن چىننىڭ بوۋىسى جىن ئەنشاننىڭ بەگلىك ئۇنۋانى ئوغلى يى(21) بېڭى جىن چانغا بېرىلدى. جىن شان بىلەن جىن چاننىڭ بالىلىرى بولمىغانلىقى ئۈچۈن بەگلىك ئۇنۋانلىرى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. شۇڭا ۋاڭ ماڭ جىن چىن ۋە جىن داننى بەگ قىلىپ، ئۇلارنى ئۆز بوۋىلىرى جىن مىتى ۋە جىن ئەنشانغا ۋارىس قىلدى. جىن داننىڭ ئانىسى نەن خانىم(22) ۋاڭ ماڭنىڭ ئانىسى گۇڭ شىيەنجۈن خېنىمنىڭ سىڭلىسى ئىدى. جىن دان خان ئالىيلىرىغا مەكتۇپ سۈنۈپ نەن خانغا بەگ ئانا ئۇنۋانى بېرىشنى تەلەپ قىلدى. جىن چىن مۇشۇ ۋەجىدىن جىن دانغا: «سېنى بەگ قىلىپ بېكىتىش يارلىقىدا جىن مىتىنىڭ كۆرسەتكەن تۆھپىسىلا كۆرسىتىلگەن. جىن شان توغرىسىدا گەپ يوق، سەن نەۋرە سۈپىتىدە بوۋاڭنىڭ مەرتىۋىسىگە ۋارىسلىق قىلدىڭ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئاتاڭ ۋە بوۋاڭغا ئاتاپ ئىبادەتخانا سالدۇرۇشۇڭ كېرەك، جىن شاننىڭ مەرتىۋە - ئۇنۋانلىرى بىكار قىلىنغان، شۇڭا ئۇنىڭغا بىرەر ئەمەلدارنى ئەۋەتىپ نەزىر - چىراق قىلدۇرۇپ قويساڭلا بولىدۇ» دەيدۇ. بۇ چاغدا چەتتە قاراپ تۇرغان جىن جېنخىن(23) بۇ گەپلەرنى ئاڭلاپ قېلىپ، دەرھال ئوردىدا جىن چىننى ئەيىبلەيدۇ

ھەمدە خانغا مەكتۇپ سۇنۇپ: «چىن چىن ئىلىم - مەرىپەتلىك بولغىنى ئۈچۈن، بەختلىك بولۇپ خان ھۇزۇرىدا ئىشلەپ، كاتتا ئىلتىپات - مەرھەمەتكە ئېرىشتى، ئۇنۋانغا ۋارىسلىق قىلىش سالاھىيىتىگە ئىگە بولدى. ئۇ، كېيىنكىلەر مەرتىۋە - ئۇنۋانغا ۋارىسلىق قىلغاندىن كېيىن نەزىر - چىراق قىلىش، ئىخلاس مەن بولۇش توغرىسىدىكى قائىدىلەرنى بىدلەتتى. مىسالغا ئالاھىلى، خەن ئەيدى خەن چېگدا دىنىنىڭ ئۆز بالىسى بولمىسىمۇ، لېكىن خەن چېگدىغا ۋارىسلىق قىلىپ خان بولدى، ئۇ ئەلۋەتتە خەن چېگدىغا نەزىر - چىراق قىلىشى كېرەك. لېكىن خەن ئەيدىنىڭ مومىسى، شاھ سانىيە دىڭتاۋ (24) بۇ قائىدىگە خىلاپلىق قىلىپ، ئۆزىنىڭ ئوغلى دىڭتاۋ بېگىگە ئىبادەتخانا سالدۇردى. نەتىجىدە خەن ئەيدى ئۇزۇن ئۆمۈر كۆرمەي ئۆلۈپ كەتتى. ھازىر لۇگۇەن بىلەن ۋېي باۋ كۆپ قېتىم سۇيىقەست پىلانلاپ، خەن پىڭدىنىڭ ئانىسىنى پايتەختكە يۆتكەپ كېلىشكە ئۇرۇندى. نەتىجىدە ھەر ئىككىسى تېگىشلىك جازاسىنى تارتتى. شاھ سانىيە (25) ئىلاھى قانۇنلارغا ئاسىيلىق قىلىنسا، دانىشمەنلەرنىڭ تەلىملىرىگە خىلاپلىق قىلىنسا، قانۇن - قائىدىلەر ئاياغ - ئاستى قىلىنسا، بالايىئاپەتلەر كېلىپ چىقىدۇ دەپ ئەنسىرەيتتى. ئۇ تەڭرىنىڭ ئىرادىسى ۋە دانىشمەنلەرنىڭ تۈزۈم - قائىدىلىرىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن، خانغا ۋارىسلىق قىلغۇچىنىڭ مەرھۇم خانغا ئىخلاس مەن بولۇشىدەك تۈپ پىرىنسىپنى مۇستەھكەملەشنى ئاززۇ قىلاتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن كۆپ قېتىم ئۆزى ئوردىغا بېرىپ، ۋەزىر - ۋۇزىرالار بىلەن كۆرۈشۈپ «قائىدە - يوسۇن دەستۇرى» دا ئېيتىلغان پىرىنسىپلارنى چۈشەندۈرگەنىدى. «ئەۋرىلەرنىڭ ئەجدادلارغا ۋارىسلىق قىلىشى» دېگەن نېمە؟ بۇ، خانىكىدىن تۇغۇلغان ئەۋلادى يوق، ئۆز نەسەبىدىنمۇ

ھېچقانداق كىشىسى يوق ھالەتتە، نەۋرەلەر ئەجدادلارغا نەزىر - چىراق قىلسا بولىدۇ، دېگەنلىك. جىن شان جىن مېتىنىڭ مەرتىۋىسىگە ۋارىسلىق قىلدى. كېيىنكىلەر ئۇنى ئۆز نەسەبى ھېسابلىشى كېرەك. بۇ «قائىدە - يوسۇن دىستۇرى» دا ئېيتىلغان «ئاتا - بوۋىسىغا ھۆرمەت بىلدۈرۈش ئۈچۈن چوقۇم نەسەبىگە ھۆرمەت بىلدۈرۈش كېرەك» دېگەن قائىدىنىڭ ئۆزى. نەسەبىنى ئۈزۈۋەتمەسلىك لازىم. جىن چىن ئۆزىنىڭ جىن دان بىلەن بىرلىكتە بەگ مەرتىۋىسىگە كۆتۈرۈلگەندىن كېيىن نەسەب شەرىپلىرىگە ئىبادەت قىلىپ تۇرۇش كېرەكلىكىنى بىلىپ تۇرسىمۇ، لېكىن ئوردىدا جىن داننى ئۆزى كۆرسەتكەندەك ئىشلەشكە كۆپ قۇتراتتى. ئەگەر جىن دان ئۇنىڭ دېگىنى بويىچە ئىش كۆرسە، ئۇ چاغدا جىن چىنمۇ نامى - نەسەبى بولغان يى بېگى جىن چانغا ئاتاپ ئىبادەتخانا سالدۇرۇشى كېرەك بولۇپ، ئۆز ئاتىسى جىن مىڭ ئۈچۈن ئىبادەتخانا سالماسلىققا توغرا كېلەتتى. مۇشۇنداق خىيانەتكارانە سۆزلەرنى تولا تەكىتلەپ كۆپ ئادەملەرنى قايىمۇقتۇردى. ئۇنىڭ بۇ سۆزلىرى بىلەن تەختكە ۋارىسلىق قىلىش ئىشلىرىنى چۈشەندۈرۈشكە توغرا كەلسە، دۆلەت قانۇنى جەزمەن ئاستىن - ئۈستۈن بولۇپ، ئاپەت يۈز بېرەتتى. ئۇنىڭ ئەجدادلارنى ئاياغ ئاستى قىلىشى - ۋاپاسىزلىق بولۇپ، ۋەزىرلىك سالاھىيىتى بىلەن مۇنداق سۆزلەرنى قىلىپ يۈرۈشى دۆلەت ئاساسىغا تەسىر يەتكۈزۈدىغان چوڭ ھۆرمەتسىزلىك بولاتتى. دۇ بېگى جىن داننىڭ ئانىسى ئۈچۈن بەگ ئانىلىق ئۇنۋانى تەلەپ قىلىشىمۇ ئەدەب - قائىدىنى بۇزۇپ، ئەجدادلارنى ھۆرمەت قىلىنغانلىقىدىن بولغان، دەپ جىن چىننى پاش قىلدى. ۋاڭ ماڭ بۇنى شاھ سانىيەگە مەلۇم قىلدى ۋە بۇ ئىشنى تۆت نائىب (26)، ۋەزىر - ۋۇزىرالار، بەگلەر،

دانىشمەنلەر ۋە مۇشاۋىرلارنىڭ مەسلىھىتىگە قويۇۋىدى، بۇلار بىر ئىغىزدىن، «چىن چىنى دەرھال جازالاش كېرەك» دېيىشتى. ئوردا خەۋەرچىسى (27) پەرمان بىلەن چىن چىنى زىندانغا ئالغىلى بارغاندا، چىن چىن ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالدى. چىن خان دۆلەت قانۇنلىرىنى قوغداش يولىدا شەخسىيەتتىن كېچىپ، ساداقەت، ۋاپادارلىقتا داڭق چىقارغاچقا، 1000 تۇتۇنلۇك يەر ئاشۇرۇپ سۇيۇرغال قىلىندى. يەنە چاڭشىن ئوردىسىنىڭ دەستارپىچى چىن شېنىڭ ئوغلى، ئوڭ قول لاۋازىم (28) چىن تان دۇچېڭ بېگى قىلىندى. چىن تان بۇ كۈنى نەسەب شەرىپلىرىگە ۋارىسلىق قىلىش قائىدە - يوسۇنلىرىنى ئادا قىلىپ، ئاندىن ئۆيىگە قايتتى. بۇ قېتىم سۇيۇرغاللىق ئاشۇرۇپ بېرىلگەندىن كېيىن، ۋاڭ ماڭ يەنە چىن چىننىڭ ئىنىسى چىن زۇننى بەگ قىلىپ، ئۇنىڭ خىزمىتىنى توققۇز ۋەزىرلەر دەرىجىسىگە كۆتۈردى.

مۇئەرىختىن: ... چىن مىتى ھۇن بولۇپ، خەن سۇلا-لىسىگە تەسلىم بولغاندىن كېيىن خان ئوردىسىدا خىزمەتكە قويۇلدى. ئۇنىڭ سادىق ۋە باشقىلارنى ھۆرمەتلەشتەك پەزىلىتى خەن ۋۇدىنى تەسىرلەندۈردى. ئۇ پۈتۈكۈل ئۆمۈر بويى ساداقەت بىلەن ئىشلەپ، ئىناۋەت قازاندى، خىزمەت كۆرسەتىپ، چوڭ سەركەردىلىك دەرىجىسىگە كۆتۈرۈلدى. ئۇنىڭ ئۇنۋانى كېيىنكى ئەۋلادلىرىغا مىراس بولۇپ قالدى. ئەۋلادلىرىنىڭمۇ ھەممىسى سادىق ۋە ۋاپادارلىقى بىلەن تونۇلدى. يەتتە ئەۋلادى ئوردىدا ئىشەنچلىك چوڭ ئەمەلدار بولۇشتى. بۇ نېمىدېگەن شەرەپ - ھە! ئەسلىدە ئالتۇن بۇت شۇتۇققاننىڭ چوقۇنىدىغان مەبۇدى بولغاچقا، بۇ جەمەتكە چىن (金) فامىلىسى بېرىلگەندى.

(«خەننامە»، 9 - توم، 2959 - 2967 - بەتلەر).

(1) چىن رون (金伦) قونشارقان تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن

شۇتۇق قاننىڭ كىچىك ئوغلى. جىن مىتىنىڭ ئىسمى.

(«خەننامە»، 9 - توم، 2959 - بەت).

(2) مىراخور كاھىگى (駙馬都尉) خان ھارۋىلىرىنىڭ

قوشۇمچە ئاتلىرىنى باشقۇرىدىغان ئەمەلدار بولۇپ، 2000 تاغار ئاشلىق مائاش ئالاتتى. ساراي - ھەرەملەرگە كىرىپ چىقالايتتى. خانغا مۇلازىملىقىمۇ قىلاتتى.

(«خەننامە»، قوشۇمچە ئىزاھلىرى»، 2 - توم، 1130 - بەت).

(3) مۇلازىم (驂乘) قەدىمكى زاماندا ھارۋىنىڭ ئوڭ

تەرىپىدە ئولتۇرۇپ ھەمراھ بولغۇچى خادىم.

(بىر توملۇق «سېخەي»، 1144 - بەت).

(4) تامغاچ (侍从) خانلارنىڭ بەگ - ئەمەلدارلارنىڭ

يېنىدا خىزمەت قىلغۇچىلار ياكى قوغدىغۇچىلار.

(بىر توملۇق «سېخەي»، 237 - بەت).

(5) لىنگۋاڭ قەسىرىسى (林光宫) چىن سىخۋاڭ II دەۋرىدە

سېلىنغان بولۇپ، يېنىغا خەن سۇلالىسى دەۋرىدە گەنجۈەن قەسىرىسى سېلىنغان.

(تۈزۈتىلگەن «سىيۈەن» 2 - توم، 1536 - بەت).

(6) ئىشىكتاغىسى (黄门郎) ئوردىنىڭ سېرىق سىرلان

خان قوۋۇقى كىرىش مەنىسى قىلىنغان جاي بولۇپ، خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئىشىكتاغىلىرى سېرىق قوۋۇقنىڭ ئىچىدە تۇرۇپ خان ۋە ئوردا خىزمەتلىرىنى قىلاتتى. بۇلار ئوردا مۇلازىملىرى ئىدى.

(تۈزۈتىلگەن «سىيۈەن»، 4 - توم، 3574 - بەت).

(7) جىن ئەنشان (金安上) جىن مىتىنىڭ جىيەنى، جىن

رونىنىڭ ئوغلى. خەن شۈەندى دەۋرىدە شىغاۋۇل، ئۆلكە بېگى، ياساۋۇلبەگ قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئۆتىگەن.

(«خەننامە»، 9 - توم، 2963 - بەت).

(8) خەن يەنشۇ (韩延寿، م.ب.؟ - 57) يەن بەگلىكى

كىدىن بولۇپ، كېيىن دۇلىغا كۆچكەن. خەن جاۋدى دەۋرىدە مەسلىمەتچى ۋە خۇەيياڭ، دۇڭجۇن ۋالىيسى بولدى. تەدبىرلىك، توغرا سۆزلۈك زات ئىدى. م.ب. 59 - يىلى خەن شۇەندى دەۋرىدە شياۋ ۋاڭجىنىڭ ئورنىغا سول قانات دويىبىگى بولۇپ تەيىنلەندى. كېيىن ئۇ ھەسەتخور شياۋ ۋاڭجىنىڭ خەن يەنشۇ دۇڭجۇندىكى ۋاقتىدا ئىسيان قىلماقچى بولغان دەپ خانغا قىلمىغان شىكايىتى بىلەن ئۆلتۈرۈلدى. دۇڭجۇن ۋىلايىتى بۇرۇنقى چۇ بەگلىكى دائىرىسىدە بولغاچقا، خەن يەنشۇ چۇ بېگى دەپمۇ ئاتىلاتتى.

(تۈزۈملىگەن «سىيۈەن»، 4 - توم، 3375 - بەت).
(9) دۇچېڭ (都成) يەر نامى. ئورنى نامەلۇم.

(مۇھەررىردىن).

(10) ئاتالىق (中庶子) ئەمەل. جۇ سۇلالىسى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان بولۇپ، بەگ، ۋەزىر، زىيالىي ئەمەلدار تەبىقىسىنىڭ پەرزەنتلىرىنىڭ ئوقۇش - تەربىيە ئىشلىرىنى باشقۇراتتى. (تۈزۈملىگەن «سىيۈەن»، 1 - توم، 91 - بەت).

(11) مەقبەرە بېگى (园令, 园郎) خان قەبرىستانلىقىنى مۇھاپىزەت قىلىدىغان بەگ.

(تۈزۈملىگەن «سىيۈەن»، 1 - توم، 578 - بەت).

(12) داستىخان بېگى (使主客) ھۈدەيچى قارمىقىدا بولۇپ، ئاساسەن ھۇن ئېلىدىن كەلگەن مېھمانلارنى كۈتۈش ئىشلىرىغا قارايتتى.

(«خەننامە»، 9 - توم، 2964 - بەت (2) ئىزاھ).

(13) سول قول لاۋازىم (左曹) ئەمەل. خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئوڭ - سول قول لاۋازىمىلار بار بولۇپ، دىۋان بېگىنىڭ ئىشلىرىغا ياردەملىشەتتى.

(تۈزۈملىگەن «سىيۈەن»، 2 - توم، 960 - بەت).

(14) پايتەخت ئەتراپىدىكى ئۈچ رايون (三辅) غەربىي

خەن سۇلالىسىنىڭ پايتەختى بولغان چاڭئەن خەن جىڭدى دەۋرىدە ئوڭ ۋە سول قول ھۈدەيچى ھەمدە كاھېگ ئىدارىسىدە ئۈچ رايونغا ئايرىلىپ ئىدارە قىلىنغاچقا، «ئۈچ رايون نامى» كېلىپ چىققان. خەن ۋۇدى دەۋرى (م. ب. 104 - يىلى) دە، ئوڭ قول ھۈدەيچى پايتەخت ۋالىيسى بولۇپ، چاڭئەننىڭ شەرقىنى؛ سول قول ھۈدەيچى پايتەخت ۋالىيسى بولۇپ، چاڭئەننىڭ شىمالىنى؛ كاھېگى ئوڭ ياردەمچى ئەمىنى بولۇپ، ۋېيچىڭنىڭ غەربىنى ئىدارە قىلىشقا مەسئۇل قىلىنغانىدى.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن»، 1 - توم، 39 - بەت).

(15) قوۋۇقچىباشى (门大夫) ئەمەل. ۋەلىئەھد (شەرق)

سارىيىنىڭ قوۋۇق مۇھاپىزەت ئىشلىرىغا مەسئۇل ئىدى.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن»، 4 - توم، 3235 - بەت).

(16) شاھ سانىيە فۇ (傅太后) خەن يۈەندىنىڭ خانىكىسى،

خەن چىڭدىنىڭ ئانىسى، خەن ئەيدىنىڭ مومىسى.

(بىر توملۇق «سېنخې»، 2090 - 2091 - بەتلەر).

(17) خۇڭنۇڭ (弘农) قەدىمكى ۋىلايەت. م. ب. 113 - يىلى

خەن ۋۇدى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان. تېررىتورىيىسى بۈگۈنكى خېنەن ئۆلكىسىدىكى نېيشياڭ، يىياڭ ناھىيىلىرىنىڭ غەربى، خۇاڭخې دەرياسى بىلەن خۇاشەن تېغىنىڭ جەنۇبى، شەنشى ئۆلكىسى جاشۋي ناھىيىسىنىڭ شەرقىنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئورنى ھازىرقى خېنەن نىڭباۋ ناھىيىسىنىڭ شىمالىدا.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن»، 2 - توم، 1042 - 1043 - بەتلەر).

(18) باش ئەمرلەشكەر مۇپەتتىشى (大司马司直) ئەمەل.

م. ب. 118 - يىلى خەن ۋۇدى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان. قانۇن سىز ئىشلارنى تەپتىش قىلىپ باش قىلىش بويىچە باش ۋەزىرگە ياردەملىشەتتى.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن»، 1 - توم، 464 - بەت).

(19) كۇڭ گۇاڭ (孔光، م. ب. 65 - م. 5) غەربىي خەن

سۇلالىسى دەۋرىدىكى لۇ بەگلىكىدىن. ئەھلى بىلىم بولۇپ، خەن سۇلالىسى دەۋرىنىڭ قانۇن - تۈزۈملىرىنى ئوبدان بىلەتتى. چىڭ دى، ئەيدى ۋە پىڭدىدىن ئىبارەت ئۈچ خانغا خىزمەت قىلدى. باش تەپتىشپىگى، باش ۋەزىر، خەلپەت بەگ قاتارلىق خىزمەتلەرنى ئىشلەپ، بەگ بولغانىدى.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن»، 2 - توم، 778 - بەت).
(20) زۇڭ بوفېڭ (宗伯凤) خەن پىڭدى دەۋرىدە ئىچكى ئىشلار ۋەزىرى ئىدى.

(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى قامۇسى»، 558 - بەت).
(21) يى (夷) قەدىمكى بەگلىك. ئورنى ھازىرقى شەن دۇڭ ئۆلكىسى جىمۇ ناھىيىسىنىڭ غەربىدىكى جۇاڭۋۇ قەدىمكى شە- ھەر خارابىسى شۇ.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن»، 1 - توم، 713 - بەت).
(22) نەن خانىم (南) باش ۋەزىر خوگۇاڭنىڭ قىزى، جىن شاننىڭ رەپىقىسى، جىن دانىمىڭ ئانىسى، ۋاڭ ماڭنىڭ كىچىك ئانىسى.

(«خەننامە»، 9 - توم، 2965 - بەت).
(23) جىن چېنخاڭ (金甄邯) شۇتۇققان ئەۋلادلىرىدىن بولۇپ، خان مەپىسى كاھىپىگى ئىدى.

(«خەننامە»، 9 - توم، 2965 - بەت).
(24) شاھ سانىيە دىڭتاۋ (定陶太后) خەن يۈەندىنىڭ بانۇسى بولۇپ، دىڭتاۋ بېگى ليۇكاڭنىڭ ئانىسى. خەن ئەيدىنىڭ مومىسى ئىدى. فۇ فامىلىلىك بولغاچقا، فۇشاھ سانىيە دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى قامۇسى»، غەيرىي ئىسىملار جەد- ۋىلى، 14 - بەت).

(25) شاھ سانىيە (太皇太后) خەن يۈەندىنىڭ خانىكىسى.

خەن چېڭدىنىڭ ئانىسى، ۋاڭ ماڭنىڭ ھامىسى. ئىسمى ۋاڭ جېڭجۇن (王政君).

(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى قامۇسى»، خەيرىي ئىسىملار جەدۋىلى، 7 - بەت).

(26) تۆت نائىب (四辅) ۋاڭ ماڭ ھاكىمىيەتنى قوغداش ئالغاندىن كېيىن، ئۈچ گۇڭنىڭ خىزمىتىگە ماسلىشىش ئۈچۈن تۆت نائىب قويغانىدى.

(تۈزۈتىلگەن «سىيۈەن»، 1 - توم، 563 - بەت).

(27) ئوردا خەۋەرچىسى (谒者) ئەمەل. ئەمىنىيە، يېغىلىق دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان. ھۆكۈمدارغا خەۋەرچىلىك قىلاتتى. چىن ۋە خەن سۇلالىسى دەۋرلىرىدىمۇ داۋاملاشتۇرۇلدى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 397 - بەت).

(28) ئوڭ قول لاۋازىم (右曹) 513 - بەتتىكى 13 - ئىزاھقا قاراڭ.

(مۇھەررىردىن).

جاۋچۇڭگو ۋە شىن چىڭجى (1) نىڭ تەرجىمىھالى

جاۋچۇڭگو، يەنە بىر ئىسمى جاۋ ۋېڭسۇن، لۇڭشى ۋىلايىتى شاكۇي ناھىيىسىدىن بولۇپ، كېيىن چىنچېڭ ۋىلايىتى لىڭجۇ ناھىيىسىگە كۆچكەن. باشتا چەۋەندازلىق قىلىپ يۈرگەن جاۋچۇڭگو ئالتە ۋىلايەت (2) نىڭ مۆمىن پۇقرا ئائىلىسىدىن كېلىپ چىققان. ئۇ ئۇستاز چەۋەنداز ۋە ئوقياچى بولغانلىقى ئۈچۈن ئوردا مۇھاپىزەتچىلىكىگە ئېلىندى. ئۆزى غەيبۇر ۋە زور ئىستېدات ئىگىسى بولۇپ، كىچىكىدىن تارقىپلا سەردارلارنىڭ ئىش-ئىزلىرىغا قىزىقاتتى، ھەربىي بىلىملەرنى ئۆگىنەتتى. ئەتراپتىكى يات قوۋمىلەرنىڭ ئەھۋالىنى ئوبدان بىلەتتى.

خەن ۋۇدى زامانىدا، ئۇ پەخرىي ئەمىرلەشكەر (3) سالاھىيىتىدە سۈتدىشنا سانغۇنى لى گۇاڭلى بىلەن ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىپ، قورشاۋدا قالدى. خەن ئەسكەرلىرى نەچچە كۈنگىچە ئاچ قىلىپ، كۆپ تالاپەت بەردى. جاۋچۇڭگو 100 دىن ئوشۇق باتۇر ئەزىمەت بىلەن قورشاۋنى بۆسۈپ چىقىپ، دۈشمەنگە ھۇجۇم قىلدى. سۈتدىشنا سانغۇنى لى گۇاڭلى قوشۇنىنى باشلاپ ئۇنىڭ كەينىدىن ماڭدى. شۇنىڭ بىلەن قاتمۇ قات مۇھاسىرە

دىن قۇتۇلدى. سۇتريشنا سانغۇنى لى گۇاڭلى 20 نەچچە يېرىم دىن ياردلانغان جاۋ چۇڭگونىڭ ئەھۋالىنى خەن ۋۇدىغا مەلۇم قىلىۋېدى، خان ھۇزۇرىغا چاقىرتىپ، ئۇنىڭ بەدىنىدىكى جارا- ھەقنى كۆرۈپ قاتتىق ئېچىندى، ئۇنى نۆكەر بەگ قىلىپ تەيىنلىدى. كېيىن ھارۋا - ئاتلىقلار سانغۇنىنىڭ دورغاپى قىلىپ ئۆستۈردى.

خەن جاۋدى زامانىدا، ۋۇدۇدىكى تۇرالار قوزغىلاڭ كۆتۈر- دى. جاۋچۇڭگو ئۇلۇغ سانغۇن خوگۇاڭغا قاراشلىق مۇھاپىزەت- چى كاھىبەگ بولۇپ، تۇرالارنى تىنچلاندۇرۇش ئۇرۇشىغا قاتناشتى ۋە ئەمىر - نۆكەر بولۇپ كۆتۈرۈلدى. ئەسكەرلىرى بىلەن شاڭگۇدا تۇردى. ئۇ يەردىن قايتىپ كېلىپ باش ئۆلچەم نازىرى (4) بولدى. كېيىن ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىپ، شەجى قان (5) نى ئەسىرگە ئالغانلىقى ئۈچۈن، ھىماتىچى سانغۇنلۇققا ئۆستۈرۈلدى، يەنىلا قوشۇمچە باش ئۆلچەم نازىرلىقىنى قىلىۋەردى. ئۇ ئۇلۇغ سانغۇن خوگۇاڭ بىلەن شۈەندىنى خان قىلىپ تىكلەش توغرى- سىدىكى پىلانىنى تۈزۈپ ئىشقا ئاشۇرغانلىقى ئۈچۈن يىڭپىڭ بېگى بولدى. م.ب. 72 - يىلى (خەن شۈەندى يېشىنىڭ ئىككىنچى يىلى)، بارىكۆل سانغۇنى بولغان جاۋچۇڭگو ھۇنلارغا يۈرۈش قىلىپ، نەچچە يۈز دۈشمەننى ئۆلتۈرگەنلىكى ئۈچۈن، قايتىپ كەلگەندىن كېيىن ھىماتىچى سانغۇن، قوشۇمچە ئىچكى ئىشلار ۋەزىرى بولدى. م.ب. 61 - يىلى (خەن شۈەندى شىنجۇننىڭ بىرىنچى يىلىسى) ھۇنلار 10000 دىن ئوشۇق چەۋەنداز بىلەن جەنۇب قورغانلىرىغا چۈشۈپ قۇشلۇ (6) تېغىغىچە كەلدى ۋە ئىچكىرىلەپ كىرىپ بۇلاڭ - تالاڭ قىلماقچى بولدى. خەن سۇلالىسىگە تەسلىم بولغان ھۇن تىچۇچۇتان (7) بۇ ئەھۋالنى ئېيتىپ قويدى. شۇنىڭ بىلەن خەن سۇلالىسى جاۋچۇڭگونى 40000 چەۋەنداز بىلەن چېگرا بويىدىكى توققۇز ۋىلايەت (8) نى مۇداپىئە قىلىشقا ئەۋەتىدۇ. بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان شۇرۇ-

چانچۇ تەجرىقۇت چېكىنىپ كېتىدۇ.

شۇ چاغدا، يىچۈلەردىن دانىش بەك ئانغۇر چياڭلارغا ئەلچى بولۇپ بارىدۇ. شىيەنلىكلەر (9) نىڭ ئاقساقىلى: «خۇاڭشۈي (10) دەرياسىنىڭ شىمالىغا ئۆتۈپ، بوزلۇقلاردا مال باقساق» دەپ تەلەپ قىلىدۇ. ئانغۇر بۇنى ئوردىغا مەلۇم قىلىدۇ. جاۋچۇڭگو ئانغۇرنى ئەمەلىي ئەھۋالنى ئۇقۇمغا ئېلىشقا ئەلچىلىك ۋەزىپىسىنى ئورۇندىيالمىغان دەپ ئەيىبلەيدۇ. شۇنىڭدىن كېيىن چياڭلار ئۆزلىرىنىڭ يۇقىرىقى تەلپى بويىچە چەكلىمىنى بۇزۇپ، ئۆز ئالدىغا خۇاڭشۈي دەرياسىدىن ئۆتىدۇ. ئۇلارنى ۋىلايەت ۋە ناھىيە ئەمەلدارلىرى توسۇيالمىي قالىدۇ. م.ب. 63 - يىلى (خەن شۈەندى يۈەنكاڭنىڭ ئۈچىنچى يىلى) شىيەنلىكلەر بىلەن چياڭلار ئاقساقاللىرىدىن 200 دەك كىشى كونا ئاداۋەتلىرىنى تاشلاپ، ئۆزئارا تۇرغاق بېرىشىپ، ئىتتىپاقلىق ئەھدى تۈزۈشىدۇ. ئەھۋالدىن خەۋەردار بولغان خان جاۋچۇڭگودىن سورايدۇ، جاۋچۇڭگو: «چياڭلارنى شۇ سەۋەبتىن ئوڭاي بويىسۇندۇرغىلى بولىدۇكى، ھەرقايسى قەبىلىلەرنىڭ ئۆز ئالدىغا ئاقساقىلى بار. ئۇلار ھەمىشە ئۆزئارا ئۇرۇشۇپ تۇرغاچقا، بىرلىككە كېلەلمەيدۇ. بۇنىڭدىن 30 نەچچە يىل بۇرۇن غەربىي چياڭلار ئىسيان كۆتۈرگەندىمۇ ئالدى بىلەن ئۆز-ئارا ئاداۋەتنى تاشلاپ كېلىشىم تۈزۈشتى، ئۇنىڭدىن كېيىن لىڭجۇگە ھۇجۇم قىلىپ خەن سۇلالىسى بىلەن قارشىلاشتى. بۇ ئەھۋال 5 - 6 يىلدا ئاران بېسىقتى. م.ب. 90 - يىلى (خەن ۋۇدى جېڭھېننىڭ ئۈچىنچى يىلى) شىيەنلىكلەر ئاقساقىلى فېڭ جىيەن (11) ھۇنلار بىلەن ئالاقىلىشىش ئۈچۈن ئەلچى ئەۋەتتى. ھۇنلار بولسا توخرىلارغا ئەلچى ئەۋەتىپ، ئۇلار ئارقىلىق چياڭ قەبىلىلىرىگە: «سۇترىشنا سانغۇنى لى گۇاڭلى 100000 دىن ئارتۇق ئەسكەر بىلەن ھۇنلارغا تەسلىم بولدى. چياڭلار خەن سۇلالىسىنىڭ قولىدا ئېزىلمىۋاتىدۇ. جاڭيى،

جىۈچۈەنلەر ئەسلى بىزنىڭ يېرىمىز بولۇپ ئىنتايىن مۇنبەت ئىدى، بىرلىكتە ھۇجۇم قىلىپ ئۇ يەرلەرنى قايتۇرۇۋېلىپ، بىرلىكتە ياشايدۇ. بۇنىڭدىن كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى، ھۇنلارنىڭ چياڭلار بىلەن بىرلىشىشكە ئۇرۇنۇشى يېقىنقىلا ئىش ئەمەس. ئاڭلىشىمچە ھۇنلار غەربتە ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچراپتۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئوغاغلارنىڭ خەن سۇلالىسىگە بېقىنغانلىقىدىن خەۋەر تېپىپ، خەن سۇلالىسىنىڭ يەنە شەرقتىن ئەسكەر ماڭدۇرۇپ ھۇجۇم قىلىشىدىن ئەنسىرەيدىكەن. شۇنىڭ ئۈچۈن كۆنچى (قارا قۇم) (12) ۋە چۇقو (بوستان) بەگلىكلىرىگە نەچچە قېتىم ئەلچى ئەۋەتىپ، ئەر - ئاياللار كىيىدىغان سۆسەر تونلارنى سوۋغا قىلىشقا ۋەدە بېرىپ، ئۇلارنىڭ خەن سۇلالىسى بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى بۇزۇشقا ئۇرۇنغان بولسىمۇ، لېكىن بۇنى ئەمەلگە ئاشۇرالمىغان. مەن ئويلايمەنكى، ھۇنلار ئېھتىمال چياڭلارغا ئەلچى ئەۋەتكەن بولسا كېرەك. ئەلچىلەر شايبىن (قۇملۇق) (13) بىلەن لوپنۇر كۆلىگە چىقىپ، چاڭكېڭ (14) ئارقىلىق چىڭشۈي قورغىنى (15) غا كىرىپ، ئاندىن جەنۇبتىكى بېقىندى بەگلىكىگە (جاڭكېڭ) بارسا، شىيەنلىك قەبىلىسىدىكىلەر بىلەن ئۇچرىشالايدۇ. پېقىر چياڭلار ئىسياننىڭ يەنىمۇ ئەۋج ئېلىپ كېتىشىدىن، يەنە ئۇلارنىڭ باشقا قەبىلىلەر بىلەن بىرلىشىپ، تېخىمۇ چوڭ چاتاق چىقىرىشىدىن ئەنسىرەيمەن. شۇڭا ئىشنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن ئالدىن مۇداپىئە كۆرۈپ قويۇشىمىز كېرەك» دېدى. دەرۋەقە، ئارىدىن بىرەر ئاي ئۆتۈپ، چياڭ بېگى لاڭخې ھۇنلارغا ئەلچى ئەۋەتىدۇ. ئۇلاردىن ئەسكەر ياردەم ئېلىپ، پىشامشان (16) ۋە دۇنخۇاڭغا ھۇجۇم قىلىپ، شۇ ئارقىلىق خەن سۇلالىسىنىڭ غەربىي يۇرتقا باردىغان يولىنى ئۈزۈۋەتمەكچى بولىدۇ. جاۋ چۇڭگو: «لاڭخې توخردلاردىن بولۇپ، ياڭگۈەن (17) قوۋۇقىنىڭ غەربىي جەنۇبىغا جايلاشقان، ئۇلار بۇ قارارنى ئۆز ئالدىغا يالغۇز چىقىرالمىدايدۇ. ئېھتىمال، ھۇن ئەلچىلىرى چياڭلار

ئارىسىغا بارغاندىن كېيىن، شىبەنلىك، خەن(18)، جىيەن(19) قەبىلىلىرى ئاداۋەتنى تاشلاپ، ئىتتىپاقلىق ئەھدى تۈزۈگەن بولسا كېرەك. كۆزدە ئات - ئۇلاغلار سەمرگەندە ئىسيان جەزمەن يۈز بەرمەي قالمايدۇ. بىز ئەلچى ئەۋەتىپ، چېگرىغا ئەسكەر ماڭدۇرۇشمىز، ئالدىن مۇداپىئە كۆرۈشمىز، چياڭلارنىڭ ئەھۋالىنى كۆزىتىشمىز كېرەك. ئۇلارنىڭ ئۆز ئىچىدىكى ئاداۋەتنى يوقىتىشىغا يول قويماسلىقىمىز، شۇ ئارقىلىق ئۇلارنىڭ سۇيىقەستىنى پاش قىلىشىمىز لازىم» دەپ قارايدۇ. شۇڭا ئىككى دىۋان(20) ئەھۋالىنى خەن شۈەندىگە مەلۇم قىلدى ھەمدە يىچۈلەردىن ئانغۇرنى چياڭلارنىڭ ئەھۋالىنى كۆزىتىپ، ياخشى - يامانىنى ئايرىپ جازالاشقا ئەۋەتتى. يىچۈلەردىن ئانغۇر يېتىپ بارغاندىن كېيىن، شىبەنلىكلەرنىڭ ئاقساقاللىرىدىن 30 نەچچە ئادەمنى يىغىپ، ئۇلارنى ئەڭ قەبىھ ئادەملەر دەپ ئۆلتۈردى. ئاندىن ئەسكەر چىقىرىپ، قەبىلە ئاھالىلىرىگە ھۇجۇم قىلىپ، 1000 دىن ئوشۇق ئادەمنىڭ كانلىسىنى ئالىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئىلگىرى خەن سۇلالىسىگە تەسلىم بولغان بەزى چياڭ قەبىلىلىرى ھەمدە ھەقىقەتكە قايتقان چياڭلارنىڭ بېگى ياك يۇ قاتارلىقلارنىڭ ھەممىسى چۆچۈيدۇ ۋە غەزەپلىنىدۇ. شۇنىڭ بىلەن خەن سۇلالىسىگە ئىشەنمەيدىغان بولۇپ قالىدۇ. ئۇلار بەزى ئۇششاق قەبىلىلەرنى زورلاپ، خەن سۇلالىسىگە قارشى ئىسيان كۆتۈرىدۇ ۋە چېگرا قورۇلغا باستۇرۇپ كىرىپ، سىپاھ - بەگلىرىنى ئۆلتۈرىدۇ. يىچۈلەردىن ئانغۇر شىرمەت - چەۋەندازلار بېشى سالاھىيىتىدە 3000 چەۋەنداز بىلەن چياڭلاردىن مۇداپىئە كۆرۈش ئۈچۈن گېمېن(21) گە كېلىپ تۇرۇپ قالىدۇ. لېكىن چياڭلارنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچراپ، كۆپ قورال - ياراق ۋە ھارۋا، ھەربىي تەسلىمات ئەشيالىرىدىن ئايرىلىپ قالىدۇ. ئەسكەرلىرى بىلەن لىڭجۇگە چېكىنگەن ئانغۇر ئەھۋالىنى ئوردىغا مەلۇم قىلىدۇ. بۇ م. ب. 61 - يىلى (خەن شۈەندى

شېنجۆنىڭ بىرىنچى يىلى) ئەتىياز ۋاقتى ئىدى. شۇ چاغدا جاۋ چۇڭگونىڭ يېشى 70 تىن ھالقىغانىدى. خەن شۈەندى ئۇنىڭ ياشىنىپ قالغانلىقىنى ھېس قىلىپ، باش ئەپتىمىشەگ بىڭ جى(22)نى ئەۋەتىپ، ئۇنىڭدىن ئالدىنقى سەپكە كىمىنىڭ ئەسكەر باشلاپ بارالايدىغانلىقىنى سورتىدۇ. جاۋ چۇڭگو: «يېقىردىن باشقا ھېچكىم بۇ ئىشنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالمايدۇ» دەپ جاۋاب بېرىدۇ. خان يەنە ئادەم ئەۋەتىپ «سانغۇن جانابلىرى! چياڭلارنىڭ كۈچى قانچىلىك؟ ئۇلارنى تىنجىتىش ئۈچۈن قانچىلىك ئادەم كېرەك بولىدۇ؟» دەپ سورتىدۇ. جاۋ چۇڭگو جاۋاب بېرىپ: «مىڭ ئاڭلىغان بىر كۆرگەنگە يەتمەيدۇ، ئەمەلىي ئەھۋالنى كۆرمەي تۇرۇپ، ھەربىي كۈچنى مۆلچەرلىگىلى بولمايدۇ. يېقىر دەرھال جىنچېڭغا بېرىپ، ئۇرۇش پىلانى تۈزۈپ ۋە يەر شەكلىنى سىزىپ ئەۋەتىمەن. چياڭ، رۇڭ(23) قاتارلىق ئۇششاق قوۋملەر پەغىپۇرغا ئاسىيلىق قىلىپ، ئوردىغا قارشى ئىسيان كۆتۈردى. ئۇلار پات ئارىدا ھالاك بولىدۇ. ئالىيلىرى بۇ ئىشنى ماڭا تاپشۇرسىلا، بۇ ھەقتە غەم - ئەندىشە قىلمىسىلا» دەيدۇ. خان: «ھەببەللى!» دەپ كۈلىدۇ.

جاۋ چۇڭگو جىنچېڭغا بارىدۇ. 10000 ئەسكەر توپلانغاندا، خۇاڭشۈي دەرياسىدىن ئۆتمەكچى بولىدۇ. لېكىن چياڭلارنىڭ ئۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىشىدىن ئەنسىرەپ، كېچىسى ئالدىن ئۈچ داقاق ئەسكەر ماڭدۇرۇپ، چوكا چىشلىتىپ(24) دەريادىن ئۆتكۈزىدۇ. ئۇلار ئۆتۈپ بولۇپلا قىرغاققا سەپ تۈزىدۇ. تاڭ يورۇش بىلەن چوڭ قىسىم تەرتىپ بويىچە دەريادىن پۈتۈنلەي ئۆتۈپ بولىدۇ. ئات چاپتۇرۇپ كەلگەن 100 گە يېقىن چياڭ چەۋەندازلىرى خەن قوشۇنىنىڭ يېنىدا چېمىشىپ يۈرەتتى. جاۋ چۇڭگو: «قوشۇنلىرىمىز ھارغىن، دۈشمەنگە قوغلاپ زەربە بېرىشكە بولمايدۇ. بۇ نېمىسەر ئاسانلىقچە قولغا چۈشمەيدىغان

باتۇر چەۋەندازلار، ئۇنىڭ ئۈستىگە بەلكىم بۇلار بىزنى مەلكە قىلىش ئۈچۈن كەلگەن. دۈشمەنگە ھۇجۇم قىلىشتىن مەقسەت ئۇلارنى يوقىتىش، ھەرگىز كىچىككىنە پايىدىغا بېرىلىپ كەتمەسلىك كېرەك» دەپ ھۇجۇم قىلماسلىق توغرىسىدا قوشۇنغا يارلىق چۈشۈرۈندۈ ۋە چاپارمەن ئەۋەتىپ، سىۋاڭ جىلغىسى (25) نى چارلىتىدۇ. ئۇ يەردە ئادەم يوقلۇقى بىلىنىدۇ. شۇ كېچىسى ئىلگىرىلەپ قوشۇن بىلەن لىدۇ (26) غا يېتىپ كېلىدۇ ۋە ھەر- قايسى داقلاردىكى ئەسكەر بەگلەرنى يىغىپ: «مەن چياڭلارنىڭ ھەربىي ئىشلارنى ئۇقمايدىغانلىقىنى بىلىمەن. ئەگەر دۈشمەن سىۋاڭ جىلغىسىنى قوغداشقا مەڭ ئادەم قويغان بولسا، ئەسكەرلىرىمىز ئۇ يەرگە قانداق كىرەلەيتتى!» دېيىدۇ. جاۋ چۇڭگو ئادەتتە يىراققا چارامغۇچى چىقىرىش ئىشلىرىغا كۆڭۈل بۆلەتتى، ھەر قېتىم ھەربىي يۈرۈشكە چىققاندا جەڭ تەييارلىقىنى پۇختا قىلاتتى، قارارگاھنىڭ مۇھاپىزەت ئىشلىرىنى كۈچەيتەتتى. ئۇ ئىنتايىن ئېھتىياتچان بولۇپ، سىپاھ - بەگ لەرنى ئاسرايتتى. ھەر قاچان ئاۋۋال پىلان تۈزۈپ ئاندىن جەڭ قىلاتتى. ئۇ كۈنىپتاشقا يۈرۈپ، غەربىي قىسىم كاھىبەگ مەھكىمىسى (27) گە يېتىپ بارىدى ۋە ئەسكەرلەرنى ئوبدان ئوزۇقلاندۇردى. ئەسكەرلەرمۇ ئۇنىڭ دېگىنىنى قىلدى. چياڭلار كۆپ قېتىم ئىغۋاگەرچىلىك قىلغان بولسىمۇ، جاۋ چۇڭگو قاتتىق مۇدا- پىئە كۆرۈپ ھۇجۇمغا ئۆتمىدى. خەن قوشۇنىغا چۈشكەن ئەسىرلەر چىياڭ ئاقساقاللىرىنىڭ بىرىنى ئەيىبلەپ: «توپىلاڭ قىلما دېگەندىم، مانا ئەمدى خان سانغۇن جاۋ چۇڭگونى ئەۋەتپتۇ، ئۇ 80 - 90 ياشلارغا كىرگەن بولۇپ، ئۇزۇشقا ماھىر ئادەم. بۈگۈن بىز ئۇنىڭ بىلەن جان تىكىپ ئېلىشىش قىلىشىمىز بىلەنمۇ پايىدىسى يوق» دېيىشىۋاتقانلىقىنى ئېيتىشتى. جاۋ چۇڭگونىڭ ئوغلى - ئوڭ قول ئەمر نۆكەر جاۋئاڭ (28)

مۇھاپىزەتچى، ماسھىر ئوقىياچى، يېتىتمىچى پىياسىبانلار قىسمى (29) ۋە ھۇن، يۇ چەۋەندازلىرىنى تايانچ قوشۇن قىلىپ، لىنجۇگە باشلاپ بارىدۇ. چىياڭلار ئوزۇق - تۈلۈك توشۇيدىغان يولنى ئۈزۈپ تاشلايدۇ. بۇ خەۋەرنى ئاڭلىغان جاۋ ئاڭ ئەھۋالنى ئوردىغا مەلۇم قىلىدۇ. سەككىز نەپەر چېرىكچى، ئالىپ چەۋەنداز تۇتۇقىگە ۋە جىنچىڭ ۋالىيلىرىغا تەڭلا ئاتلىنىپ، تاغدىكى قاراقچىلارنى ئىزدەپ تۇتۇشقا ھەم ئوزۇق - تۈلۈك توشۇيدىغان يوللار ۋە كېچىكلەردە قاتناشنى راۋانلاندىرۇشقا يارلىق چۈشۈرۈلىدۇ.

باشتا چىياڭلارنىڭ خەن، جىيەن قەبىلىلىرى ئاقساقاللىرىدىن مىتانئېر كاھىبەگكە ئۆز ئىنىسى تاۋقۇنى ئەۋەتىپ شىيەنلىك قەبىلىلىرىنىڭ ئىسيان كۆتۈرمەكچى بولغانلىقىنى خەۋەر قىلدۇردى. دېگەندەك بىرنەچچە كۈندىن كېيىن ئىسيان كۆتۈرۈلدى. تاۋقۇننىڭ قەبىلىسى كۆپىنچە شىيەنلىك قەبىلىلىرىنىڭ ئارىسىدا بولغانلىقى ئۈچۈن، كاھىبەگ تاۋقۇنى تۇرغاق قىلىۋالغانىدى. جاۋ چۇڭگو ئۇنى ئەيىبىسىز دەپ قاراپ ئېلىگە قايتۇرۇۋېتىدۇ. ھەمدە ئۇنىڭ ئارقىلىق قەبىلە ئاقساقاللىرىغا: «چوڭ قوشۇن جىنايەت ئۆتكۈزگەنلەرنى جازالايدۇ. ئۇلار بىلەن بىرلىشمەۋېلىپ، ئۆزۈڭلارنى ھالاك قىلماڭلار، خان چىياڭ قوۋۇملىرىغا شۇنى ئۇقتۇرىدۇكى، قانۇنغا خىلاپلىق قىلغۇچىلار بىر بىرىنى تۇتۇپ بەرسە ياكى ئۆلتۈرسە، ئۇلارنىڭ گۇناھى كەچۈرۈلىدۇ. جىنايەتكار چوڭ قەبىلە ئاقساقاللىرىدىن بىرنى ئۆلتۈرگەنلەرگە 400000 يارماق، ئوتتۇرا ئاقساقاللىرىدىن بىرنى ئۆلتۈرگەنلەرگە 150000 يارماق، كىچىك ئاقساقاللىرىدىن بىرنى ئۆلتۈرگەنلەرگە 20000 يارماق، چوڭ يىگىتلەردىن بىرنى ئۆلتۈرگەنلەرگە 300 يارماق، قىز ۋە قېرى - چۆرە، بالىلارنى ئۆلتۈرگەنلەرگە 1000 يارماق

بېرىلىدۇ. ئولجا ئالغان خوتۇن، بالا ۋە مال - بايلىق، چارۋا تامامەن ئۆزىگە بېرىلىدۇ دەپ جاكارلايدۇ. جاۋ چۇڭگو تەھدىت ۋە ئىناۋەت بىلەن خەن، جىيەن قەبىلىلىرى ۋە ئىسيانغا مەجبۇرىي قاتناشقانلارنى تەسلىم قىلماقچى ھەم دۈشمەننىڭ ئىتتىپاقىنى بۇزۇپ، ئۇلارنىڭ ماغدۇزىدىن كەتكەن ۋاقتىدا ھۇجۇم قىلىپ يوقاتماقچى بولغانىدى.

بۇ چاغدا خەن شۈەندى يارلىق چۈشۈرۈپ، پايتەخت ئەتراپىدىكى ئۈچ رايوننىڭ باشلىقى ۋە مۇراسىمىيىگى تەۋە-سىندىكى ئازاد قىلىنغان گۇناھكارلار، سەنخې (30)، يىڭچۈەن، پېيچۈن، خۇەيياڭ، رۇنەن قاتارلىق ۋىلايەتلەردىكى نۆكەرلەر، جىنچېڭ، لۇڭشى، تىيەنشۈي، ئەندىڭ، بېيىدى، شاڭجۈن قاتارلىق ۋىلايەتلەردىكى چەۋەندازلار، چياڭ چەۋەندازلىرى ھەمدە ۋۇۋېي، جاڭيې، جىۋچۈەن ۋالىيلىرىغا قاراشلىق ۋىلايەتلەردە مۇداپىئەدە تۇرغان ئەسكەرلەر بولۇپ، جەمئىي 60000 كىشىنى توپلىدى. جىۋچۈەن ۋالىيسى شىن ۋۇشىيەن خانغا: «ھازىر ۋىلايەتلەردىكى ئەسكەرلەرنىڭ ھەممىسى جەنۇبتىكى چىليەنتېغى ئەتراپىدا تۇرۇۋاتىدۇ. شىمالىي چېگرا بوش قالدى. بۇ ئەھۋال ئۇزۇنغا سوزۇلسا بولمايدۇ. بەزىلەر كۈز ياكى قىشتا ئەسكەر تارتىشنى تەشەببۇس قىلىۋاتىدۇ. دۈشمەن چېگرا سىرتىدا ھىيلە ئىشلىتىپ، ئەتە - ئاخشاھلاردا تاجاۋۇزچىلىق قىلىپ پاراكەندىچىلىك سېلىۋاتىدۇ. بۇ سوغۇق ئىقلىمدا خەن ئاتلىرىنىڭ قىشتىن چىقىشى تەس، ۋۇۋېي، جاڭيې، جىۋچۈەنلەردە تۇرۇۋاتقان چەۋەنداز 10000 دىن ئوشۇق، ئۇلارنىڭ ئاتلىرىنىڭ تولىسى ئورۇق ۋە ئاجىز، ئۇلارغا يەم - خەشەك كۆپەيتىپ بېرىلىشى كېرەك. 7 - ئاينىڭ ئالدىنقى يېرىمىدىن باشلاپ 30 كۈنلۈك ئورۇق - تۈلۈك تەييارلاپ، جاڭيې بىلەن جىۋچۈەندىن تەڭلا يۈرۈش

قىلىپ، بىرلىكتە شىيەننىڭ (31) بويىدىكى خەن، جىيەن قوۋملىرىگە قورشاپ ھۇجۇم قىلىش لازىم. چياڭلار چارۋىچىلىق بىلەن ياشايدۇ. ھازىر ئۇلار تەرەپ - تەرەپكە تارقاپ كەتتى. بىز ئىككى تەرەپتىن قوشۇن چىقارساق، ئۇلارنى پۈتۈنلەي يوقىتىۋېتەلمىگەن تەقدىردىمۇ، ماللىرىنى ئولجا ئېلىپ، خوتۇن - بالىلىرىنى تۇتقۇن قىلىپ قايتىپ كېلىمىز، قىشتا يەنە ھۇجۇم قوزغاپ چوڭ قوشۇننى قايتا - قايتا ئىشقا سالىساق، دۈشمەن چوقۇم ئالاقىزادە بولۇپ ۋەيران بولىدۇ» دەپ مەكتۇپ سۈندۈ.

خەن شۈەندى ئۇنىڭ مەكتۇپىنى جاۋ چۇڭگوغا چۈشەندۈرۈپ، چياڭلارنىڭ ئەھۋالىنى ئوبدان بىلىدىغان چېرىك چىلەر بىلەن كەڭ - كۆلەمدە مەسلىھەتلىشىشكە بۇيرۇدى، جاۋ چۇڭگو ۋە ئۇنىڭ دۇرغاپى دۇڭ تۇڭنيەن: «شىن ۋۇشيەن يېنىك قوراللانغان 10000 چەۋەنداز بىلەن جىيۇچۈەر ۋە جاڭيېدىن ئىككى يولغا بۆلۈنۈپ چىقىپ، 1000 چاقىرىم يول ئايلىنىپ ماڭماقچىمەن. بىر ئاتقا 30 كۈنلۈك ئاشلىق، يەنى جەمئىي 2 پاتمان (32) 4 كۈرە گۈرۈچ ۋە 8 پاتمان بۇغداي، يەنە قورال - ياراق ۋە كىيىم - كېچەك ئارتىلسا، بۇنىڭ بىلەن دۈشمەنگە قوغلاپ زەربە بېرىش تەس بولىدۇ. مىڭ جاپا بىلەن تىرىشىپ - تىرىشىپ يېتىپ بارغان تەقدىردىمۇ، دۈشمەن بىزنىڭ ھەرىكىتىمىزنى مۆلچەرلىۋالىدۇ - دە، تۇيدۇرماي قېچىپ تاغ - ئورمانلار ئارىسىغا كىرىپ غايىب بولىدۇ. يەنىمۇ ئىچكىرىلەپ كىرسەك دۈشمەن دەرھال ئالدى - كەينىمىزدىن خەتەرلىك ۋە مۇھىم يەرلەرنى ئىگىلىۋېلىپ، تەمىنات ۋە نەقلىيات يولىمىزنى كېسىپ تاشلاپ، قوشۇننىمىزنى زىيانغا ئۇچرىتىدۇ. شۇنىڭ بىلەن يات قوۋملار ئالدىدا كۈلكىگە قالىمىز. شىن ۋۇشيەن ئۇلارنىڭ مال - چارۋىلىرىنى ئولجا ئېلىپ، خوتۇن - بالىلىرىنى تۇتقۇن قىلىمىز، دەپتۇ،

بۇ بىر قۇرۇق گەپ، بۇنى ھەرگىز ياخشى چارە دېگىلى
 بولمايدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە ۋۇۋېي، جاڭيې ۋە زىلى (33)
 قاتارلىق يەرلەر شىمالدىكى چېگرا - قورۇللازغا جايلاشقان.
 ئۇ يەردىن شىمالغا بارىدىغان سوقماق يوللار بار بولۇپ،
 بۇ تاغ ۋە جىلغىلاردىمۇ ئوت - چۆپ، سۇ بار. پىقىر
 ھۇنلارنىڭ چياڭلار بىلەن كېلىشىۋېلىپ، كەڭ - كۆلەمدە
 باستۇرۇپ كىرىپ جاڭيې، جىۋچۈەن يوللىرىنى توسۇپ، غەربىي
 يۇرت بىلەن خەن سۇلالىسىنىڭ قاتناش ئالاقىسىنى ئۈزۈۋې-
 تىش مەقسىتىگە يېتىشتەك خام خىيالى بارمىكىن دەپ
 ئەنسىرەيمەن. شۇنىڭ ئۈچۈن جاڭيې ۋە جىۋچۈەنلەردە تۇرۇ-
 ۋاتقان ئەسكەرلەرنى ھەرگىز يۆتكەشكە بولمايدۇ. شىيەننىڭ
 قەبىلىسى باش ئىسيانچى بولۇپ، قالغان قەبىلىلەر مەجبۇرىي
 ئەگەشكۈچىلەر ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن پىقىر شۇ ئەرزىمەس
 چارىنى تەۋسىيە قىلىمەنكى، خەن ۋە جىيەن قەبىلىلىرىنىڭ
 بۇ خاتالىقىنى كەچۈرۈپ، ئۇنى ئېغىزغا ئالماسلىق، ھەممىدىن
 ئاۋۋال شىيەننىڭ قەبىلىسىگە جازا يۈرۈشى قىلىپ ئۇلارنىڭ
 باشلىرىنى ئېگىپ، توۋا قىلدۇرۇش، ئۇنىڭدىن كېيىن گۇناھ-
 دىن كېچىش ھەم ئۇلارنىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرىنى پىششىق
 بىلىدىغان ئوبدان ئەمەلدارلارنى تاللاپ، شۇلار ئارقىلىق
 ئۇلارنى تىنچلاندۇرۇپ، ئىتتىپاقلاشتۇرۇش لازىم. مانا بۇ
 قوشۇننى زىيانغا ئۇچراتماستىن غەلىبىگە ئېرىشىش ۋە چېگ-
 رىنى تىنچلاندۇرۇشنىڭ ئوبدان چارىسى» دېگەن قاراشلىرىنى
 قويۇشتى. خەن شۇەندى جاۋ چۇڭگو قاتارلىقلارنىڭ مەكتۇپىنى
 ۋەزىرلەرنىڭ مۇھاكىمىسىگە تاپشۇردى. مۇھاكىمىگە قاتناشقان
 ۋەزىر - ۋۇززالار شىيەننىڭ قەبىلىسىنىڭ ھەربىي كۈچى
 ئۈستۈن، ئۇنىڭ ئۈستىگە خەن، جىيەن قەبىلىلىرىنىڭ ياردىمىگە
 ئىگە. ئاۋۋال خەن، جىيەن قەبىلىلىرىنى تارمار كەلتۈرمەي
 تۇرۇپ، شىيەننىڭ قەبىلىسىنى يوقىتىش مۇمكىن ئەمەس دەپ

شۇنداق قىلىپ خەن شۈەندى شىغاۋۇل لېجياڭ (34) بېگى شۇ يەنشۇنى ئوقىيالىقلار سانغۇنى، جىۈچۈن ۋالىيسى شىن ۋۇشيەننى چياڭلارنى يوقىتىش سانغۇنى قىلىپ تەيىن لەپ، تامغا، گۇۋاھنامە بېرىدۇ ھەمدە ئۇنىڭ چارە - تەدبىرىنى مۇكاپاتلايدۇ. شۇنىڭ بىلەن بىللە يارلىق چۈشۈرۈپ جاۋ چۇڭگونى مۇنداق ئەيىبلەيدۇ:

«خان ھىماتچى سانغۇنغا سالام يوللايدۇ. كۆپ جاپا - مۇشەققەت چەكتىڭىز! ھەمەل ئېيى كىرگەندە خەن چياڭلىرىغا ھۇجۇم قىلىشنى پىلان قىلىپسىز، ئۇ چاغدا چياڭلار ئاشلىقىنى ئېلىپ بولىدۇ ۋە بالا - چاقىلىرىنى يىراقلارغا جايلاشتۇرۇپ قويۇپ، تۈمەن كىشىلىك كۈچلۈك قوشۇن توپلاپ جىۈچۈن ۋە دۇنخۇاڭغا تاجاۋۇز قىلىشقا ئۇرۇنىدۇ. چىگرا - قورۇل لاردا ئەسكەر ئاز، ئاھالە مۇداپىئە بىلەن بولۇپ، دېھقانچىلىق بىلەن شۇغۇللىنالمىيدۇ. ھازىر جاڭيېنىڭ شەرقىدە يۈرنەچچە يارماققا بىر تاغار ئاشلىق، ئون نەچچە يارماققا بىر باغ چۆپ بېرىدىكەن. جايلاردىن تەمىنات ۋە يەم خەشەك توشۇشقا توغرا كەلسە ئەل - پۇقرا كۆپ ئاۋارىچىلىق تارتىدۇ.

سانغۇن! سىز ئون نەچچە مىڭ ئەسكەر بىلەن ئالدىن ھەرىكەت قىلىپ، كۆز كېلىشتىن ئىلگىرى يېتەرلىك ئوت - سۇ بار بولۇشتەك قولاي شارائىتتىن پايدىلىنىپ، دۈشمەن بىلەن چارۋا - ماللارنى تالاشسىڭىز بولاتتى. ئەكىسچە قىشنى كۈتۈپ تۇرۇپسىز. ئەگەر قىش كەلسە دۈشمەن مال - چارۋىلىرىنى ئېلىپ تاغقا ئىچكىرىلەپ كىرىپ كېتىدۇ ۋە مۇھىم جايلارنى ئىگىلىۋالىدۇ. سىزنىڭ سىپاھبەگىلىرىڭىز بولسا سوغۇقتا قېلىپ پۈت - قوللىرى ئۇششۇيدۇ. بۇنى قانداق چىسىگە بىز ئۈچۈن پايدىلىق دېگىلى بولسۇن؟! سىز سانغۇن

تۇرۇقلۇق دۆلەتكە كېلىدىغان غايەت زور چىقىمىنى ئويلاش
ماستىن، ئەكسىچە ۋاقىتنى كېچىكتۈرۈش ئارقىلىق كىچىككىنە
غەلبىنى قولغا كەلتۈرۈشنى ئويلاپسىز. سىزدىن باشقا قايسى
بىر سانغۇن مۇشۇنداق بولۇشىنى خالىسۇن؟!

بۈگۈن يارلىق چۈشۈردۈمكى، چىياڭلارنى يوقىتىش
سانغۇنى شىن ۋۇشيەن 6100 ئەسكەر، دۇنخۋاڭ ۋالىيى
كۋەي 2000 ئەسكەر، چاڭشۈي چىرىكچىسى فۇچاڭ ھەم
جىۋچۈەننىڭ ۋىلايەت بېگى فېڭ شىلار رو (35)، توخرى ئەس-
كەرلىرىدىن 4000 بولۇپ، جەمئىي 12000 كىشى بىلەن 30
كۈنلۈك ئوزۇق ئېلىپ مىزان ئېيىنىڭ 22 كۈنى خەن
چياڭلىرىغا ھۇجۇم قىلىدۇ ۋە شيەنشۈي كۆلىنىڭ ئەگرى -
بۈگرى شىمالىي قىرغىقىغىچە بارىدۇ. بۇ يەردىن جىۋچۈەنگە
800 چاقىرىم، سىز تۇرغان يەرگە 1200 چاقىرىم كېلىدۇ.
سىز تەڭلا ئەسكەرلىرىڭىزنى ئېلىپ، يېقىن يول بىلەن غەربكە
يۈرۈش قىلىسىز، ئۇلار بىلەن ئۇچرىشالمىغان تەقدىردىمۇ،
چوڭ قوشۇن شەرق ۋە شىمالدىن تەڭلا يولغا چىقىپتۇ
دېگەن خەۋەرنى تارقىتىپ، دۈشمەننىڭ كۆڭلىنى ئالاقزادە
قىلىۋېتىسىز - دە، شېرىكلىرىدىن يىراقلاشتۇرۇۋېتەلەيسىز.
بۇ چاغدا ئۇلارنى تولۇق يوقىتالمىساقمۇ، بىر قىسمىنى
بولسىمۇ چوقۇم ھالاك قىلىمىز. يەنە ئەمىر نۆكەر جاۋئاڭغا
ھۈن - يۇ چەۋەندازلىرى، ماھىر ئوقياچىلار ۋە ئىككى
داققا پىيادە ئەسكەر باشلاپ، سىزنىڭ ئەسكەرلىرىڭىزگە
قوشۇلۇشقا يارلىق بەردىم.

ھازىر بەش يۇلتۇز شەرقتىن چىقتى (36). ئوتتۇرا
تۈزلەڭلىك ئېلىنىڭ تەلىيى ئوڭدىن كېلىپ، يىات قوۋملەرگە
شۇملۇق ئاتا بولدى! زۆھرە يۇلتۇزى ئېگىز كۆتۈرۈلگەندە،
دۈشمەنگە ئىچكىرىلەپ كىرىپ، باتۇرلۇق بىلەن جەڭ قىلغان
لارغا ياخشىلىق، قورقۇنچاقلارغا يامانلىق بولىدۇ. سانغۇن

سىز پۇرسەتنى قولىدىن بەرمەي دەرھال ئاتلىنىپ، ۋاپاسىز-
لارغا جازا يۈرۈشى قىلغايسىز. غەلبە سىز تەرەپتە بولىدۇ.
ئەمدى ئىككىلىنىۋەرمىگەيسىز.»

جاۋ چوڭگو ئەيىبلەنگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇ، سىرتتا
قوشۇن تارتىپ يۈرگەن بىر سەركەردىمەن. ئەمەلىيەتنى
نەزەردە تۇتۇپ دۆلەتنىڭ بىخەتەرلىكىنى قوغدىشىم كېرەك،
دەپ قارىدى. شۇڭا خانغا مەكتۇپ يوللاپ ئەپۇ سورىدى
ھەم بۇ قېتىمقى ئۇرۇشنىڭ پايدىلىق ۋە پايدىسىز تەرەپ-
لىرىنى بايان قىلدى:

«ئالىيلىرى شىرمەت - چەۋەندازلار بېشى ئانغۇرگە
ئەۋەتكەن يارلىق مەكتۇپلىرىدا، چياڭلاردىن ئەلچى بولال-
غۇدەكلەرنى تاللاپ خەن قەبىلىسىگە ئەۋەتىش ئارقىلىق خەن
سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ تېز يېتىپ كېلىدىغانلىقىنى ھەمدە
ئۇلارنىڭ خەن قەبىلىلىرىگە تەگمەيدىغانلىقىنى ئېيتىپ ئۇلارنىڭ
ئوتتۇرىسىدىكى بىرلىشىش پىلانىنى بۇزۇپ تاشلاش كېرەك
لىكىنى بۇيرۇغان ئىكەنلا. ئالىيلىرىنىڭ خەن قەبىلىسىگە
كۆرسەتكەن بۇ چوڭ ئىلتىپاتلىرى كەمىنلىرىنىڭ قولىدىن
كېلىشى زادىلا مۇمكىن ئەمەس. مەن ئىچىمدە ئالىيلىرىنىڭ
بۇ چوڭ ئىلتىپاتى ۋە ئاجايىپ چارە - تەدبىرلىرىگە ئاپىرىن
ئوقۇدۇم ۋە ئۆزۈمنى باسالماي جىيەن قەبىلىسى ئاقساقىلى
تاۋقۇنى ئەۋەتىپ، ئالىيلىرىنىڭ ئالىجاناب ئىلتىپاتىنى
تەرغىپ قىلدىم. خەن، جىيەن قەبىلە ئاھالىلىرى دانا يارلىق
لىرىدىن پۈتۈنلەي ۋاقىپ بولدى. ھازىر شىيەنلىك چياڭلىرىد
دىن ياكى يۇ 4000 چەۋەنداز ۋە جىيەنگۇڭ (37) قەبىلى
سىدىن 5000 چەۋەندازنى باشلاپ، تاغ - ئورمانلاردا
تاجاۋۇز قىلىش ئۈچۈن پەيت كۈتۈۋاتىدۇ. خەن چياڭلىرىنىڭ
تاجاۋۇزچىلىق قىلىش نىيىتى يوق. ھازىر شىيەنلىك قەبىلە
سىنى قويۇپ تۇرۇپ، ئاۋۋال خەن قەبىلىسىگە ھۇجۇم قىلساق،

يەنى گۇناھكارلارنى قويۇۋېتىپ، گۇناھسىزلارغا جازا يۈرۈشى قىلساق بىر دۈشمەننى ئىككى قىلىۋالغان بولىمىز. بۇ ئالەملىرىمىزنىڭ ئەسلىدىكى مۇددىئالىرى ئەمەس ئىدى.

ھەربىي تەبىرلەردە: «ھۇجۇم قىلىشقا قسۇدرىتى يەتمەي گەنلەر، مۇداپىئە قىلغىنى ياخشى»، يەنە: «ئۇرۇشتا ماھىرلار دۈشمەننى يېتىلەپ ماڭىدۇ، دۈشمەنگە ئۆزىنى يېتىلەتمەيدۇ» دېيىلگەنىكەن. بۈگۈن خەن چياڭلىرى دۇنخۇاڭ ۋە جىۈچۈەنگە كىرمەكچى بولىدىكەن، ئۇ چاغدا بىز قوشۇننى تەرتىپكە سېلىپ، جەڭچىلەرنى مەشق قىلدۇرۇشىمىز، ئۇلارنىڭ كېلىشىنى كۈتۈپ، قورغاننى چىڭ ساقلىشىمىز، دۈشمەننى مەلەكە قىلىپ ئېلىپ كىرىشىمىز، ھاردۇق ئېلىۋېلىپ، ھارغاننى ساۋدشىمىز كېرەك. مانا بۇ غەلبىگە ئېرىشىشنىڭ چارىسى. ھازىر ئىككى ۋىلايەتنىڭ ئەسكەرلىرى مۇداپىئەگە ئازلىق قىلامدىكەن دەپ غەم قىلىۋاتقاندا، يەنە ئۇلارنى ھۇجۇمغا ماڭدۇرساق، بۇ، دۈشمەننى مەلەكە قىلىپ غەلبە قازىنىش ھۈنرىنى تاشلاپ، دۈشمەنگە ئۆزىنى يېتىلتىش يولىغا كىرىپ ئالغانلىق بولىدۇ. كەمىنە نادانلىرى بۇنى بىز ئۈچۈن پايدىسىز دەپ قارايمەن. شىيەننىڭ چياڭلىرى ئىسيان كۆتۈرمەكچى، شۇڭا خەن ۋە جىيەن قەبىلىلىرى بىلەن ئاداۋەتنى تاشلاپ ئىتتىپاقلاشتى. لېكىن ئۇلار خەن سۇلالىسى قوشۇنلىرى كەلسە، خەن ۋە جىيەن قەبىلىلىرىنىڭ يۈز ئۆرۈيدىغانلىقىدىن قورقىدۇ. كەمىنە نادانلىرى ئۇلارنىڭ مەقسىتى ئاۋۋال خەن ۋە جىيەن قەبىلىلىرىنى چىددىيلىكتىن خالاس قىلىپ، شۇ ئارقىلىق ئۆزلىرىنىڭ ئۇلار بىلەن بولغان ئىتتىپاقلىق ئەھدىنى مۇستەھكەملەشتىن ئىبارەت دەپ قارايمەن. شۇنىڭ ئۈچۈن بىز ئاۋۋال خەن قەبىلىسىگە ھۇجۇم قىلساق، شىيەننىڭ قەبىلىسى چوقۇم ياردەمگە كېلىدۇ. ھازىر دۈشمەننىڭ ئات - ئۇلاقلىرى سېمىز، ئاشلىقتىن يېڭىلا مول ھوسۇل ئالىدى. بۇ ھالدا

ھۇجۇم قىلىپ ئۇلارنى نابۇت قىلغىلى بولمايدۇ. ئەكسىچە، شىيەنلىك قەبىلىسىنىڭ خەن چياڭلىرىغا ئىلتىپات كۆرسىتىپ، ئىتتىپاقلىق ئەھدىسى چىقىتىپ، ئۆز شېرىكلىرى بىلەن ئىناق بولۇۋېلىشىغا پۇرسەت تۇغدۇرۇپ بېرىمەن. دۈشمەن مۇستەھكەم بىرلىشىۋېلىپ، شېرىكلىرى بىلەن بولغان مۇنا-سەۋەتنى قويۇقلاشتۇرۇۋالسىلا، ئۇ چاغدا 20000 دىن ئوشۇق ئەسكەرگە ئىگە بولۇۋالىدۇ - دە، كىچىك قەبىلىلەرگە تەھدىت سالىدۇ. شۇنىڭ بىلەن ئۇلارغا بېقىندىغانلار بارغان سېرى كۆپىيىدۇ. مۇشۇ (38) دەك قەبىلىلەرمۇ ئۇلاردىن ئاسانلىقچە قۇتۇلالمايدىغان بولۇپ قالىدۇ. شۇنداق قىلىپ دۈشمەننىڭ كۈچى ئۈزلۈكسىز ئۇلغىيىدۇ - دە، ئۇ چاغدا ئۇلارغا جازا يۈرۈشى قىلىش ئۈچۈن نەچچە ھەسسە كۈچ كېرەك بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن كەمىنلىرى بۇ ھال دۆلەتكە ئىككى - ئۈچ يىللىق ئەمەس، بەلكى 10 نەچچە يىللىق ئۇرۇش پاراكەندىچىلىكى ئېلىپ كېلەرمىكىن دەپ ئەنسىرەيمەن. كەمىنلىرى ئالىيلىرىنىڭ چوڭ ئىلتىپاتىغا سازاۋەر بولدۇم، ئاتا ۋە بالا ھەممىمىز ئوردىدا كۆزگە كۆرۈنەرلىك مەرتەۋىگە ئېرىشتۇق؛ پېقىرنىڭ خىزمەت ئورنى چوڭ ئەركان، ئۇنۋانم چوڭ تۇرنامىگە يەتتى. يېشىم 76 گە باردى. ئالىيلىرىنىڭ ئەمىر - پەرمانلىرىنى بەجا كەلتۈرۈش يولىدا سۇ كېچىپ، ئوتقا كىرسەممۇ، جان پىدا قىلىپ ئۆلسەممۇ ئارمانم يوق. مەن پەقەت ئۇرۇشنىڭ پايدا - زىيىنى ئۈس-تىدىلا ئويلىشىۋاتىمەن. چۈنكى بۇ ئىشلار ماڭا قونۇشلۇق. مېنىڭچە ئاۋۋال شىيەنلىك قەبىلىسىگە يۈرۈش قىلىنىشى كېرەك. شۇنداق قىلغاندا، خەن، جىيەن قەبىلىلىرىنى ئۇرۇشىمىز بويىسۇندۇرغىلى بولىدۇ. شىيەنلىك قەبىلىسى بېسىقتۇرۇلغاندىن كېيىن، مۇبادا خەن، جىيەن قەبىلىلىرى يەنىلا بويىسۇنمىسا، بىرىنچى ئايدا ئاندىن ئۇلارغا ھۇجۇم قىلساق، بۇمۇ ئورۇنلۇق

ھەمدە مۇۋاپىق پەيت، ئەگەر ھازىر ئەسكەر تارتىپ خەن،
چيەن قەبىلىلىرىگە ھۇجۇم قىلىنسا، بۇ پايدىسىز بولارمىكىن.
ئالىيلىرىنىڭ بۇنى ئويلىشىپ كۆرۈشلىرىنى ئۈمىد قىلىمەن»
دەيدۇ. م. ب. 61 - يىلى (خەن شۈەندى شېنجۇنىڭ تۇنجى
يىلى) سومبۇلە ئېيىنىڭ 28 - كۈنى مەكتۇپ سۈنۈلدى. مىزان
ئېيىنىڭ 5 - كۈنى جاۋ چۇڭگونىڭ پىلانى ماقۇللىنىپ،
خاننىڭ تامغىلىق جاۋاب مەكتۇپى چۈشۈرۈلدى.
جاۋ چۇڭگو ئەسكەر تارتىپ، شيەننىڭ قەبىلىسى تۇر-
غان جايغا كېلىدۇ. دۈشمەن ئۇزاق تۇرۇپ قالغىنى ئۈچۈن
بوشىشىپ قالغانىدى. چوڭ قوشۇننىڭ كەلگەنلىكىنى كۆرگەن
شيەنلىكلەر ئات - ئۇلاق ۋە ھارۋا جابدۇقلىرىنى تاشلاپ،
خۇاڭشۈي دەرياسىدىن ئۆتۈشكە ئالدىراشتى. يول تار بول
غانلىقى ئۈچۈن، جاۋ چۇڭگو دۈشمەن كەينىدىن ئاستا مېڭىپ
قوغلىدى. بەزىلەر: بۇنداق قوغلىساق دۈشمەن ئۆزىنى ناھا-
يىتى ئازادە سېزىدۇ، دېيىشتى. جاۋ چۇڭگو: «ھالاكەت
گىردابغا كېلىپ قالغان دۈشمەننى ئارتۇقچە قىستىغىلى
بولمايدۇ. ئەگەر قىستاپ قوغلىساڭ، كەينىگە بۇرۇلۇپ ئۆل
گۈچە ئېلىشىدۇ. قىستىمىساڭ كەينىگە قاراپمۇ قويماي
كېتىۋېرىدۇ» دېۋىدى، قوشۇندىكى ئەسكەرلەر تەڭلا «توغرا»
دەپ ۋارقىراشتى. دۈشمەننىڭ بىرنەچچە يۈز ئادىمى دەريادىن
ئۆتكۈچە سۇغا غەرق بولۇپ ئۆلدى، ئەل بولغان ۋە كالىسى
ئېلىنغانلار 500 دىن ئاشاتتى، 100000 دىن ئوشۇق ئات،
كالا ۋە قوي، ئۆچكە ھەم 4000 دىن ئوشۇق ھارۋا ئولجا
ئېلىندى. خەن قەبىلىسى تەۋەلىكىگە كىرگەندە، ئۆي -
جايلىرىغا ئوت قويماستىن، ئېتىزدىكى ئاشلىقلارنى ئورماسلىق
ۋە ئۇ يەردە چارۋا - مال باقماسلىق توغرىسىدا قوشۇنغا
يەرلىق چۈشۈرۈلدى. بۇنى ئاڭلىغان خەن چياڭلىرى: «خەن
سۇلالىسىنىڭ قوشۇنى بىزگە راستتىنلا چىقىلمايدىكەن!» دەپ

خۇرسەنت بولۇشتى. قەبىلە ئاقساقىلى مەۋان (39) ئەلچى ئەۋەتىپ: «بۇرۇنقى ماكانىمىزغا قايتىپ بېرىشىنى خالايتتۇق» دېۋىدى، جاۋ چۇڭگو بۇنى ئوردىغا مەلۇم قىلدى. تېخى جاۋاب كەلمەستىنلا مەۋان ئۆزى كېلىپ ئەل بولىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈۋىدى، جاۋ چۇڭگو ئۇنى مېھمان قىلدى ۋە قايتىپ بېرىپ ئەھۋالنى ئۆز قىرغىمىغا ئۇقتۇرۇشنى ئېيتتى. قوشۇن مۇھاپىزەتچىسى قاتارلىق ئەمەلدارلار: «بۇنداق ئىسيانكار قاراقچىنى قايتۇرۇۋېتىشكە بولمايدۇ» دېيىشتى، جاۋ چۇڭگو: «جانابلار! ئۆز مەنپەئەتىڭىزلارنىلا چىقىش قىلىپ، دۆلەتكە ساپ دىنلىق بىلەن چارە - تەدبىر تەقدىم قىلمايۋاتىسىز!» دەپ تۇرۇشىغا، خاندىن تامغا بېسىلغان تەستىق جاۋاب مەكتۇپ يېتىپ كېلىدۇ. ئۇنىڭدا مەۋان ئۆز گۇناھىنى يۇدى دېيىلگەنىدى. شۇنىڭدىن كېيىن خەن قەبىلىسى ئۇرۇشىنى بويىسۇنۇشتى.

شۇ يىلى كۈزدە، جاۋ چۇڭگو ئاغرىپ قالدى. خەن شۈەندى يارلىق چۈشۈرۈپ: «ئاڭلىشىمچە، پۈتۈڭىز ئاغرىنىد كەن. سوغۇق تېگىپ ئىچىڭىز سۈرۈپ كېتىپتۇ. سانغۇن، سىز ياشىنىپ قالغاننىڭ ئۈستىگە يەنە ئاغرىپ قاپسىز، مۇبادا بەختسىزلىك يۈز بېرىپ قالسا، ھەسرەتتە قالماي دەپ ئەنسىرەيمەن. بۈگۈن چياڭلارنى يوقىتىش سانغۇنى شىن ۋۇشيەن يېنىڭىزغا بېرىپ، سىزگە ياردەمچى بولىدۇ. ھازىرقى ياخشى پەيت - شارائىت ۋە قىسمىدىكى پالۋانلارنىڭ جاسارەتتى جۇش ئۇرۇپ تۇرغان ۋەزىيەتتىن پايدىلىنىپ، 12 - ئايغىچە شىيەننىڭ چياڭلىرىغا ھۇجۇم قىلغايسىز. ۋاقتى كەلگەندە ئاغرىقىڭىز ئېغىرلىشىپ قالسا، قارارگاھىنى ساقلاپ، جەڭگە چىقماي، چياڭلارنى يوقىتىش سانغۇنى شىن ۋۇشيەن بىلەن ئوقبالىقلار سانغۇنى شۈيەنشۇنى ئەۋەتسىڭىزلا بولىدۇ» دېدى. شۇ چاغدا چياڭلاردىن ئەل بولغان

لار 10000 دىن ئاشاتتى. ئۇلارنىڭ چوقۇم يۈز ئۈرۈيدىغان
 لىقىنى نەزەردە تۇتقاندا چاۋ چۈڭگو ئۇلارنىڭ چەۋەندازلىرىنى
 ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، پىيادە ئەسكەرلىرىنى دېھقانچىلىق
 قىلىشقا سالىدى. شۇ ئارقىلىق بەيتى كەلگەندە چياڭلارنى
 ئاجىزلىتىشنى ئويلىدى. بۇ ھەقتە تەبىئىيەتچىلەر ئۇلارنىڭ
 تېخى خانغا سۇنۇلماي تۇرۇپلا، يۈرۈش ھەققىدىكى تامغىلىق
 بۇيرۇق يېتىپ كېلىدىغان ئەنسىزلىككە ئەمەس، نۆكەر جاۋ ئاڭ
 جاۋ چۈڭگو ھۇزۇرىغا كېلىپ ئېيتتى: «خان ئالىيلىرى
 يۈرۈش قىلىشقا بارلىق چۈشۈرۈپتۇ. ئەسكەرلەر زىيان -
 زەخمەت ۋە تالاپەتكە ئۇچرىسا، بۇ دۆلەتكە ھېساب. سىلى
 مۇشۇ يەرنى مۇداپىئە قىلىپ تۇرسىلا بولامىكەن. ھەربىي
 جەھەتتىكى پايدا - زىيان بىلەن ھېسابلىشىپ نېمە قىلاتتىلا!
 مۇبادا خاننىڭ كۆڭلىگە ياقتايدىغان ئىشلار بولۇپ قالسا،
 كىمخاب تونلۇق ئەلچىلەرنى ئەۋەتىپ، سىلنى ئەيىبلەيدۇ.
 سانغۇن ئۆزلىرىمۇ خەتەر ئۈستىدە تۇرۇۋاتسىلا، دۆلەتنىڭ
 بىخەتەرلىكى توغرىسىدا قانداقمۇ سۆز ئاچقىلى بولىدۇ» دەپ
 مەسلىھەت بېرىدۇ. بۇنى ئاڭلاپ ئۇھ تارتقان چاۋ چۈڭگو:
 «بۇ نېمىدىكى ساداقەتسىزلەرچە ئېيتىلغان سۆزلەر - ھە!
 باشتىلا مېنىڭ پىكرىم بويىچە ئىش كۆرۈلگەن بولسا، چاڭ
 لارنىڭ ئىسيانى بۇ دەرىجىگە يېتەلەيتتىمۇ؟ ئىلگىرى چياڭ
 لارغا ئەۋەتىلىدىغان ئەلچىنى تەيىنلەشتە مەن شىن ۋۇشىەننى
 كۆرسەتسەم، باش ۋەزىر، باش تەپتىشەبەگلەر خانغا دەپ
 يۈرۈپ، يىچۈلەردىن ئەنگۈرنى ئەۋەتىپتۇ. بۇنىڭ بىلەن
 چياڭلار زىيانغا ئۇچرىدى. شۇ چاغلاردا جىنچېڭ، خۇاڭجۇڭ (40)
 لاردا ئاشلىقنىڭ بىر پاتىمىنى ئاران سەككىز يارماق
 ئىدى. مەن ياردەمچى ئەمەس ھەرەس گېڭ شۇ چاڭغا ئىككى
 مىليون پاتىمان ئاشلىق سېتىۋالسا، چياڭلار ئىسيان كۆتۈر-
 مەيدۇ دەپ تەكلىپ بەرگەندىم. گېڭ شۇ چاڭ بىر مىليون

پاتمان ئېلىشى ئەستىقلاتقان بولسىمۇ، ئەمەلىيەتتە ئاران 400000 پاتمان ئاشلىق ئېلىنغان. ئىككى قېتىم ئەلچى بولۇپ چىققان ئانغۇر ئۇنىڭ يېرىمىنى تۈگەتتى. ستراتېگىيە جەھەتتىكى مانا مۇشۇ ئىككى سەۋەنلىك سەۋەبىدىن چياڭلار يۈز ئۆرۈپ ئىسيان كۆتۈردى. سەللا سەۋەنلىك ئۆتۈلسە، كالا كېتىدىغان چوڭ خاتالىق يۈز بېرىدۇ دېگەنلىك مانا شۇ. ئەھۋال مانا شۇ دەرىجىگە بېرىپ يەتتى. ھازىر ئۇرۇش ئۇزۇنغا سوزۇلۇپ كەتتى، غەلىبىگىمۇ ئېرىشەلمىدۇق، مۇبادا ئەتراپتىكى يات قوۋملار تەسىرگە ئۇچراپ بىر - بىرىنى ئىسيان كۆتۈرۈشكە قۇتراتسا، ھەرقانچە ئاقىلار بولغان بىلەنمۇ، مەسىلىنى جايىدا ھەل قىلالمايدۇ. ھالبۇكى، كىشىنى ئەنسىرتىدىغان يالغۇز چياڭلارلا ئەمەس - تە! مەن ئۆزۈمنىڭ مۇداپىئە كۆرۈش پىكرىمدە تۇرغىنىم تۇرغان. خان مېنىڭ سەمىمى سۆزلىرىمنى قوبۇل قىلىدۇ دەپ ئىشىنىمەن» دەيدۇ ۋە شۇنىڭ بىلەن دېھقانچىلىق قىلىش ھەققىدە خانغا مەكتۇپ سۇندۇ:

«كەمىنلىرىنىڭ ئاڭلىشىچە، ئۇرۇش ئادالەتپەرۋەرلىكنى نامايەن قىلىپ، بالايىئاپەتنى يوقىتىش ئۈچۈن ئېلىپ بېرىلىدۇ. شۇڭا ئالدىنقى سەپتىكى قەدىزلەر مۇۋاپىق بولسا ئەلگە بەخت كېلىدۇ. بۇ مەسىلىدە ئىھتىياتچان بولمىساق بولمايدۇ. كەمىنلىرىنىڭ قول ئاستىدىكى سپاھ - بەگلەرنىڭ تەمىناتى ئۈچۈن ئېيىغا 199630 پاتمان ئاشلىق، 1693 پاتمان تۇز، ئات - ئۇلقلارغا 250286 دادەن يەم - خەشەك كېتىدۇ. چياڭلارنىڭ ئىسيانى ئۇزۇندىن بۇيان بىر تەرەپ بولمىغانلىقى ئۈچۈن، ئالۋان - ياساق ئۇزۇلمەيۋاتىدۇ. يەنە باشقا يات قوۋملار بىر - بىرىگە تەسىر كۆرسىتىش ئارقىلىق تەڭلا قوزغىلاڭ كۆتۈرۈپ، خان ئالىيلىرىنىڭ غەم - ئەندەشسىنى ئاشۇرۇۋېتىشى ئېھتىمالغا يېقىن. بۇ ئوردىدىلا

كېڭىشىش يولى بىلەن ھەل قىلغىلى بولىدىغان مەسىلە ئەمەس. ھالبۇكى، چىياڭلارنى ھىيلە - مەكىر بىلەن يېڭىش ئاسان، قورال كۈچى بىلەن تىنچىتىش قىيىنراق. شۇڭا كەمىنە ناتىۋانلىرى ھەربىي ھەرىكەت بىلەن بىر تەرەپ قىلىش ئەپسىز دەپ قارايمەن.

لىنىچياڭ (41) نىڭ شەرقىدىن كېيىنگىچە پۇقرالار تېرىمىغان چىياڭلارنىڭ كونا يەرلىرى ۋە خانلىق تېرىلغۇ يەرلەر بولۇپ، 200000 مودىن ئاشىدۇ. بۇ يەرلەردىكى بېكەت - مەنزىلەرنىڭ كۆپى ۋەيران بولۇپ كەتكەن. پېقىر يېقىنىدا ئەسكەرلەر بىلەن تاغقا چىقىپ، جەمئىي 60000 تالدىن كۆپرەك چوڭ - كىچىك دەرەخنى كېسىپ دەريا بويىغا دۆۋىلەپ قويدۇم. چەۋەندازلارنى چېكىندۈرۈپ، ئازاد قىلىنغانلاردىن تۈزۈلگەن قىسىملار، خۇەيبياڭ ۋە رۇنەن پىيادە ئەسكەرلىرى، سىپاھ - بەگلەرنىڭ شەخسىي خىزمەت - چېلىرى بولۇپ جەمئىي 10281 نەپەر ئادەم قالدۇرساق، ئېينغا 27363 پاتمان ئاشلىق، 308 پاتمان تۇز كېتىدىكەن. بۇلارنى مۇھىم جايلارغا بۆلۈپ، ئورۇنلاشتۇرسام دەيمەن. قار - مۇز ئېرىگەندە ياغاچلارنى ئاققۇزۇپ كېلىپ، بېكەت - مەنزىلەرنى ياساپ رېمونت قىلماقچىمىز، ئېرىق - ئۆستەڭ لەرنىڭ لېيىنى ئادالاپ، خۇاڭشۈي بوغۇزىنىڭ غەربىدە 70 يەرگە كۆۋرۈك سالماقچىمىز. شۇنداق قىلىپ خاننىڭ ئەمر - پەرمانلىرىنى شىيەنشۈي كۆلى ئەتراپلىرىغىچە يەتكۈزمەكچىمىز. تېرىلغۇ باشلىنىش بىلەن كىشى بېشىغا 20 مودىن يەر تەقسىم قىلىپ بېرىمىز. 4 - ئايلار كېلىپ، ئوت - چۆپ چىققاندا، ۋىلايەت چەۋەندازلىرى بىلەن بېقىندى ئەللەردىكى ھۈن چەۋەندازلىرىنىڭ ھەر بىرىدىن 1000 دىن ئادەم چىقارغۇزۇپ، ھەر 10 ئادەمگە ئىككى ياردەمچى ئات قوشۇپ بېرىمىز. ئۇلار ئاتلارنى باققاچ دېھقانچىلىق قىلىغۇچىلارغا

چېسەكچىلىك قىلىدۇ. ئېلىنغان ھوسۇلنى جىنچېڭ ۋىلايىتىگە تاپشۇرۇپ زاپىسىنى كۆپەيتىش، خىراجەتنى زور دەرىجىدە تېجەيمىز. ھازىر ئەمىر ھەرەس يەتكۈزۈپ بەرگەن ئاشلىق 10000 كىشىنى بىر يىل تولۇق قامدايدۇ. ئېچىلىدىغان يەرلەر بىلەن سايمان - جابدۇقلارنىڭ رويخېتى سۇنۇلدى. ئالىيلىرى ھۆكۈم قىلغايلا!

خەن شۇەندى جاۋابىدا: «بىز ھىماتچى سانغۇن جاۋ چۇڭگودىن ھال سورايىمىز. سىزنىڭ پىكرىڭىزچە چەۋەندازلارنى چېكىندۈرۈپ، پەقەت 10000 ئادەمنىلا دېھقانچىلىققا قالدۇرىدىكەنمىز. ئەگەر سانغۇننىڭ پىلانى بويىچە ئىش كۆرۈلسە، دۈشمەن قاچان يوقىتىلىدۇ، ئۇرۇش قاچان ئاياغلىشىدۇ؟ بۇ ئىشنىڭ پايدا - زىيىنى ھەققىدە ئەستايىدىل ئويلىشىپ، ئاندىن مەلۇم قىلغايىسىز!» دېدى. جاۋ چۇڭگو يەنە مەكتۇپ سۇنۇپ:

«ئاڭلىشىپچە بەگ - خانلارنىڭ تولۇق غەلبىگە ئېرىشىشى ئۇرۇشنى مۇھىم ئورۇنغا قويماي، چارە - تەدبىرلەرگە ئەھمىيەت بەرگەنلىكىدىن بولغان. ئۇرۇش قىلىشلا غەلبە قىلىش، چارە - تەدبىرلەرنىڭ ئەڭ ياخشىسى ئەمەس، شۇڭا ئاۋۋال ئۆزىنى ئوبدان كۈچەيتكەندىلا، دۈشمەنگە يېڭامەي، غالىب بولىدۇ. يات قوۋملەرنىڭ قائىدە - يوسۇنلىرى ئەدەب - قائىدىلىك ئەلگە ئوخشىمىسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ زىياندىن قېچىپ پايدا قوغلىشىش، ئۇرۇق - تۇغقانلىرىغا كۆيۈنۈپ، ئۆلۈم - ئاپەتتىن قورقۇش جەھەتلىرى باشقىلارغا ئوخشايدۇ. ھازىر ئۆزىنىڭ مۇنبەت يەر - ئوتلاقلىرىدىن مەھرۇم بولغان دۈشمەن يىراقلارداسەرسان - سەرگەردان بولۇپ يۈرۈۋاتىدۇ، قان - قېرىنداشلىرىدىن ئايرىلىپ، غەم - غۇسسە ئىچىدە قالدى. شۇڭا ئۇلارنىڭ ھەقىقەتكە قايتمىش نىيىتى بار. بۇنداق پەيتتە دانا خان ئەسكەرلەرنى جەڭدىن قايتۇرۇپ، تۈمەن

كىشىنىلا دېھقانچىلىققا قالدۇرىدىغان بولسا، بۇ پۇرسەتكە قاراپ، جۇغراپىيە ئىھۋازەللىكتىن پايدىلىنىپ، دۈشمەن ئۈستىدىن غەلبە قىلىش پەيتىنى كۈتكەنلىك بولاتتى. دۈشمەن تېخى توۋا قىلمىغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇرۇشنى ئاياغلاشتۇرۇش ۋاقتىنى ئاي ساناپ كۈتكىلى بولىدۇ. چىياڭلار تارمار بولۇپ، ئىلگىرى - ئاخىر 10700 نەچچە كىشى ئەل بولدى. بۇيرۇق بويىچە ئۆز ئېلىگە قايتقانلار 70 تۈركۈمگە يېتىدۇ. مانا بۇ دۈشمەننى پارچىلاش چارىسى ھېسابلىنىدۇ.

كەمىنلىرى ئەسكەرلەرنى ئۇرۇشقا سالماي، دېھقانچىلىققا سېلىشنىڭ 12 تۈرلۈك پايدىسىنى بايان قىلىپ ئۆتمەكتە. مەن تەنخۇز داقاق سىپاھ - ئەسكەر مۇداپىئەدە تۇرغۇچ دېھقانچىلىق قىلىپ ئاشلىق ئالسا، تەھدىت بىلەن ئادالەت تەڭ ئىجرا قىلىنغان بولىدۇ. بۇ پايدىنىڭ بىرىنچىسى؛ چىياڭلارنى سىقىپ چىقىرىپ، ئۆزلىرىنىڭ مۇنبەت يەرلىرىگە قايتۇرغۇزماق، نام راتلاشقان قوۋملىرى خانىۋەيران بولۇپ، بىر - بىرىدىن بارغانسېرى يۈز ئۆرۈشىدۇ. بۇ پايدىنىڭ ئىككىنچىسى؛ ئاھالە تەڭ كۈچ چىقىرىپ دېھقانچىلىق قىلىپ، ئۆز كەسىپلىرىنى تاشلىمايدۇ. بۇ پايدىنىڭ ئۈچىنچىسى؛ قوشۇن ۋە جەڭ ئاتلىرىنىڭ بىر ئايلىق خىراجىتى دېھقانچىلىق قىلىۋاتقان كىشىلەرنىڭ بىر يىللىق تەمىناتىغا يېتىدۇ. دېمەك چەۋەندازلارنى چېكىندۈرۈپ كەتسەك، زور چىقىم تېجەپ قېلىنىدۇ. بۇ پايدىنىڭ تۆتىنچىسى؛ ئەتىيازدا ساۋۇت - دۇبۇلغىسىز ئەسكەرلەر خۇاڭخې ۋە خۇاڭشۈي دەريالىرى ئارقىلىق لىنچىياڭغا ئاشلىق يەتكۈزۈپ بېرىدۇ. شۇ ئارقىلىق چىياڭلارغا كۈچ - قۇدرىتىمىزنى نامايىش قىلىمىز ھەمدە دۈشمەننى ئەقىل - پاراسەت بىلەن يېڭىش ئۈمىدلىنىمۇ ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا مىراس قالدۇرغان بولىمىز، بۇ پايدىنىڭ بەشىنچىسى؛ بوش ۋاقىتلاردا كېسىلگەن ياغاچلارنى چۈشۈرۈپ، بېكەت - مەنزىلەلەرنى ياسايمىز ۋە رېمونت قىلىمىز. شۇنىڭ بىلەن جىنچېڭنىڭ

ئېتىھياچى قامدىلىدۇ، بۇ پايدىنىڭ ئالتىنچىسى؛ ئەسكەر چىقىرىپ
 ھۇجۇم قىلساق ئىسيانچى خەۋپ - خەتەر ئىچىدە تەلەي سىناش
 ھالىتىدە تۇرىمىز. ئەسكەر چىقىرىپ ھۇجۇم قىلماساق ئىسيانچى
 چىياڭلار سوغۇق دالىلاردا سەرسان بولۇپ يۈرىدۇ. بىز ئىس-
 سىق - سوغۇق ۋە كېسەللىك دەردىنى تارتمايمىز. مۇستەھكەم
 مۇداپىئەدە تۇرۇپ مۇقەررەر ھالدا غەلبە قىلىمىز، بۇ پايدىنىڭ
 يەتتىنچىسى؛ دۈشمەنگە توسۇپمۇ ۋە يىراقتىن قوغلاپمۇ زەربە بې-
 رەلەيمىز، شۇنىڭدەك ئۆلۈش - يارىدار بولۇش تالاپتىدىن
 خالى بولالايمىز، بۇ پايدىنىڭ سەككىزىنچىسى؛ ئىچكى جەھەتتە
 كۈچ - قۇۋۋىتىمىزنى ساقلاپ، تاشقى جەھەتتە دۈشمەن پايدىلانغۇ-
 دەك پۇرسەت قالدۇرمايمىز، بۇ پايدىنىڭ توققۇزىنچىسى؛ خۇاڭخې
 دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى چوڭ جىيەن ۋە كىچىك جىيەن تەبىئىيلىرىنى
 ئۆزگۈتۈۋەتمەي باشقا بىرەر ئەھۋالنىڭ يۈز بېرىشىدىن ساقلىنىپ
 قالالايمىز، بۇ پايدىنىڭ ئونىنچىسى؛ خۇاڭشۈي دەرياسىنىڭ بوغۇز-
 ىدىكى كۆۋرۈكلەر ۋە يوللارنى ياساپ، خانىمىزنىڭ ئەمىر -
 پەرمانلىرىنى شىيەنشۈي كۆلى ئەتراپلىرىغىچە يەتكۈزۈپ، شۇ-
 نىڭ بىلەن غەربىي يۇرتنى تىزگىنلەپ، يىراقلارغا توسالغۇسىز
 كۈچ - قۇدرىتىمىزنى نامايان قىلالايمىز، بۇ پايدىنىڭ ئون بىرىن-
 چىسى. ھەربىي خىراجەتنى تېجەپ، ئالۋان - ياساقنى توختىتىپ،
 كۈتۈلمىگەن ۋە قەلەردىن ساقلىنالايمىز، بۇ پايدىنىڭ ئون ئىككىن-
 چىسى؛ ئەسكەرلەرنى دېھقانچىلىققا سېلىشنىڭ ئەنە شۇنداق 12
 تۈرلۈك پايدىسى بار بولۇپ، ئەسكەر چىقىرىپ ھۇجۇم قىلساق،
 بۇ ئون ئىككى تۈرلۈك پايدىنى قولدىن بېرىپ قويىمىز. پېقىر
 جاۋچۇڭگو كەم ئەقىل، ئۇنىڭ ئۈستىگە ياشنىپ قالدىم. بۇ-
 نىڭدىن باشقا يەنە قانداق ئوبدان چارە - تەدبىرلەر بار
 بىلمەيمەن. يۇقىرىقى تەكلىپلىرىمنى ۋەزىر - ۋۇزىرلارنىڭ مۇ-
 ھاكىمە قىلىپ بېكىتىشىگە تاپشۇرۇشلىرىمنى ئۈمىد قىلىمەن.»
 خەن شۇەندى جاۋابىدا: «بىز ھىماقچى سانغۇندىن

ھال سورايمىز، سىز ئېيتقان دېھقانچىلىق قىلىشنىڭ 12 نۇر-
 لۇك پايدىسىدىن ۋاقت بولدۇق. ئالدىنقى مەكتۇپتا دۈشمەن
 گەرچە بوقتىلمىغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇرۇشنىڭ ئاخىرلىشى-
 شغا ساناقلىقلا كۈن قالدى، دەپسىز. بۇ ساناقلىق كۈن بۇ
 يىل قىشتىمۇ ياكى قايسى ۋاقت؟ سانغۇن سىز شۇنى ئويلى-
 مايسىزكى، دۈشمەن بىر قىسىم قوشۇن چېكىنگەننى ئاڭلىغان
 ھامان، ياشلارنى يىغىپ دېھقانچىلىق قىلىۋاتقان ئاھالىلەرگە
 ۋە يول ئۈستىدە قاراۋۇلدا تۇرۇۋاتقان ئەسكەرلەرگە ھۇجۇم
 قىلىپ يەنە قىرغىنچىلىق يۈرگۈزسە، ئۇ چاغدا قانداق توختى-
 تىۋالغىلى بولىدۇ؟ ئۇنىڭ ئۈستىگە چوڭ جىيەن ۋە كىچىك
 جىيەن قەبىلىلىرى گەپ تارقىتىپ: «بىز خەن سۇلالىسى ئەس-
 كەرلىرىگە شىيەنلىك قەبىلىلىرىنىڭ تۇرار جايىنى ئاللىقاچان
 ئېيتىپ بەرگەندىدۇق، خەن سۇلالىسى ئەسكەر ئەۋەتىپ ھۇجۇم
 قىلماي تۇرۇۋالدى. ۋاقت ئۇزىراپ كەتسە خۇددى يۈەنكاڭنىڭ
 تۆتىنچى يىلى (م. ب. 62 - يىلى خەن شۇەندىنىڭ يۈەنكاڭ
 تۆتىنچى يىلى) دىكىدەك ئۇلارغا قوشۇپ بىزگىمۇ ھۇجۇم قىلىپ
 قالمىسۇن؟ دېگۈدەك. دېمەك ئۇلار خاتىرجەم ئەمەس. شىيەنلىك
 قەبىلىلىرىگە يۈرۈش قىلماساق، چوڭ جىيەن ۋە كىچىك جىيەن
 قەبىلىلىرى ئىسيان كۆتۈرۈپ، شىيەنلىك قەبىلىلىرى بىلەن
 بىرلىشىۋالدىغان ئەھۋال بولماسمۇ؟ سانغۇن ئوبدان ئويلىنىپ،
 قايتا مەلۇم قىلغايىسىز» دەيدۇ. جاۋچۇڭگو مەكتۇپ سۇنۇپ:
 «پېقىرغا مەلۇم بولۇشىچە، ئۇرۇشتا چارە - تەدبىر
 نېگىز ھېسابلىنىدۇ. شۇسەۋەبلىك كۆپ تەدبىرلىكلەر كەم تەد-
 بىرلىكلەرنى يېتىلدۈ. شىيەنلىك چياڭلىرىنىڭ قولىدا قالغان
 خىل ئەسكەرلەر ھازىر 7 - 8 مىڭدىن ئاشمايدۇ. ئۇلار ما-
 كانلىرىنى تاشلاپ يىراق يات يۇرتلاردا سەرسان بولۇپ،
 ئاچ - يالىڭاچ يۈرۈۋاتىدۇ. خەن، جىيەن ۋە مۇشۇ قەبىلىلىرى
 بولسا، ئۇلارنىڭ ئورۇق - ئاجىز ماللىرىنى بۇلاپ - تالاپ

كەتتى. يۈز ئۆرۈپ قايىتىپ كەلگۈچىلەر ئۈزۈلمەيۋاتىدۇ، ئۇلار خان ئالىيلىرىنىڭ ئىسيانچىلارنى تۇتۇپ ئۆلتۈرگەنلەرنى مۇكاپاتلاش توغرىسىدىكى يارلىقىنى ئاڭلاشقان. كەمىنلىرى دۈشمەننىڭ تارمار بولۇشىغا ساناقلق كۈنلەر قالدى. ئەڭ كېچىككەندە كېلەر يىل ئەتىيازدىن نېرى كەتمەيدۇ دەپ قا- رايىمەن. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ ئۇرۇشنىڭ ئاخىرلىشىش ۋاقتى ئۇزاققا بارمايدۇ، دەيمەن. دۇنخۇاڭدىن لياۋدۇڭغىچە 11500 چاقىرىمدىن ئوشۇق كېلىدۇ. بۇ ئارىلىقتا چېگرا مۇداپىئەسى ۋە تۇرلارنى ساقلاپ تۇرغان سپاھ - بەگلەر ئاران بىرنەچچە مىڭلا بولسىمۇ، دۈشمەن نەچچە قېتىم چوڭ قوشۇن بىلەن ھۇجۇم قىلىپمۇ ئالالمىدى. ھازىر بىز بۇ يەردە دېھقانچىلىق قىلىش ئۈچۈن تۈمەن پىيادە ئەسكەر قالدۇرماقچى بولۇۋاتىمىز. بۇ يەرلەرنىڭ يەر تۈزۈلۈشى تەكشى، ئەتراپىدا چىقىپ يى- راقلارغا قارىغۇدەك ئېگىز تاغلىرى بار، قىسىملار بىر - بىرىنى قوغدىيالايدۇ. ئۇلار خەندەك كولاپ، قورغانلارنى سېلىپ، كۆرسىتىش پەشتا قلىرىنى ياسايدۇ ھەمدە ئوقتا ۋە باشقا قو- رال - ياراقلارنى تەييارلايدۇ، تۇرلارنى بىر - بىرىگە تۇتاش تۇرىدۇ. دۈشمەن تەرەپتىن بىرەر ئەھۋال سېزىلسە، كۆپ ئەجىر قىلمايلا دۈشمەنگە تاقابىل تۇرىدۇ. مانا بۇ ئۇرۇش قىلىش ئۈچۈن پايدىلىق شارائىت. كەمىنە نادانلىرىنىڭ قا- رىشىچە، ئەسكەر تۇرغۇزۇپ دېھقانچىلىق قىلىش - ئىچكى جەھەتتە ھەربىي چەتلىنى تېجەش ئۈچۈن پايدىلىق بولسا، سىرتقى جەھەتتە دۈشمەندىن مۇداپىئە كۆرۈش تەييارلىقى ھېسابلىنىدۇ. چەۋەندازلار چېكىندۈرۈلگەن بولسىمۇ، تۈمەن ئادەمنىڭ قالدۇرۇلغانلىقىنى كۆرگەن دۈشمەن، ئۆزلىرىنى تۇ- تۇشقا قويۇلغان دەپ بىلىپ، ئۆزلىكىدىن تارمار بولىدۇ، ئۇزۇنغا قالماي چوقۇم ئەل بولىدۇ. ھازىردىن باشلاپ ئۈچ ئايغىچە دۈشمەننىڭ ئات - ئۇلاغلىرى ئورۇقلايدۇ. ئۇلار بالا -

چاقىلىرىنى باشقا قەبىلىلەر ئىچىگە تاشلاپ قۇيۇپ، يىسراق يوللارنى بېسىپ، دەريالارنى كېچىپ، تاغ - داۋانلارنى ئېشىپ كېلىپ تاجاۋۇزچىلىق قىلىشقا ھەرگىزمۇ پېتىنالمىدا ھەمدە دېھقانچىلىق قىلىۋاتقان تۈمەن خىل ئەسكەرنى كۆرۈپ تۇرۇپ، بالا - چاقىلىرى بىلەن كونا يۇرتلىرىغا قايتىپ كېلىلمەيدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن مەن دۈشمەن ھازىر تۇرغان جايلىرىدا چوقۇم ئۆزۈڭدىن ۋەيران بولۇپ، ئۇرۇشىڭنى تارمار بولىدۇ، دەپ ئويلىغانىدىم. دۈشمەننىڭ ئۇششاق - چۈششەك بۇلاڭ - تالڭى ۋە ئاندا - ساندا پۇقرالارنى ئۆلتۈرۈش ئىشلىرىغا كەلسەك، بۇنىڭدىن ساقلانماق ناھايىتى تەس. ئاڭلىشىمچە، يېڭەلمەيدىغان ئۇرۇشنى قىلغاندىن قىلمىغان ياخشى. ھۇجۇم قىلىپ ئالغىلى بولمىسا ھۇجۇم قىلمىغان ياخشى. شېئىلىك قەبىلىلىرىگە يۈرۈش قىلىپ يوقىتىۋېتىلمىگەن تەقدىردىمۇ، دۈشمەننىڭ ئۇششاق - چۈشەك پاراكەندىچىلىكىنى توختىتالسا قۇمەيلىدى. يۈرۈش قىلىپ بۇنىمۇ ئىشقا ئاشۇرالمىساق، ئۇچاغدا قول قوشۇرۇپ تۇرۇپ غەلبە قىلىش تاكتىكىسىدىن ۋاز كېچىپ، قاراملىق بىلەن يۈرۈش قىلىش چارىسىنى قوللانغان بولۇپ قالسىز. بۇ ھالدا يۈرۈش قىلغان بىلەن بىرەر نەتىجە قازانغىلى بولمايدۇ. ئەكسىچە ئۆزىمىزنى ئاۋارە قىلىپ قويىمىز ۋە ئىناۋىتىمىزنى چۈشۈرۈۋالىمىز. بۇ يات قوۋملەرگە كۆرسىتىدىغان ئىپادە ئەمەس. ئۇنىڭ ئۈستىگە يواغا چىققان چوڭ قوشۇننى توختىتىپ قويۇشقا بولمايدۇ. خۇاڭجۇڭنى بوش تاشلاپ قويۇشقا بولمايدۇ. مۇنداق ھالەتتە چېگرا مۇداپىئە ئەسكەرلىرىنى قايتىدىن ئېلىشقا توغرا كېلىدۇ، يەنە ھۇنلاردىن مۇداپىئەلەنمەي، ئۇلارنى ئەنسىرىمەي بولمايدۇ. ھازىر يىراققا توشۇش ئۈچۈن تەييارلانغان مەتلۇباتلارنى مۇشۇ بىر رايونغا ئىشلىتىۋەتسەك مېنىڭچە مۇۋاپىق بولماس. چېرىكچى شىن لىنجۇڭ خەن سۇلالىسىنىڭ

ھەيۋىتىگە ۋە شەپقىتىگە تايىنىپ، كۆپ پۇل ئاپىرىپ چىغانلار. نى تىنچلاندۇرۇپ، دانا يارلىقلىرىنى يەتكۈزگەچكە ماقۇل بولۇپ تىنچلاندى. ئۇلار گەرچە يۈەنكاڭنىڭ تۆتىنچى يىلى م.ب. 62 - يىلى دىكىدەك ئىشلار بولۇپ قالامدىكىن، دېگەن بولسىمۇ، لېكىن باشقىچە گۇمانلىق ئەھۋاللار سېزىلمىدى. شۇڭا ئۇلارغا يۈرۈش قىلىشقا بولماس. بۇرۇن كۆڭلۈمدە، مەن خاننىڭ يارلىقى بىلەن قورۇلدىن چىقىپ يىراقلارغا يۈرۈش قىلىۋاتىمەن، خاننىڭ خىل ئەسكەرلىرىگە قوماندانلىق قىلىپ چوڭ بىر داغدۇغا پەيدا قىلىپ قويماي، شۇنداق قىلىپ خاندا نەتىجە كۆرسىتەلمىگەن تەقدىردىمۇ، غەيۋەت - شىك - يەتلەردىن خالى بولۇپ، كىشىلەرنىڭ ئەيىبلەشكە ئۇچرىماسمەن، دەپ ئويلىغانىدىم. لېكىن بۇنداق قىلىش ساداقەتسىز ۋەزىرلەر ئۇچۇنلا پايدىلىق بولۇپ، خانغا ۋە دۆلەتكە پايدىسىز ئىدى. پېقىر خىل قوشۇنغا قوماندانلىق قىلىپ، خىيا - نەتكارلارغا جازا يۈرۈشى قىلىۋاتىمەن. لېكىن دۈشمەننى بالدۇرراق يوقىتىلغانلىقىم ئۈچۈن ئۆلۈمگە مەھكۇم ئىدىم. بەختىمگە ئالىيلىرى كەڭچىلىك ۋە مېھىر - شەپقەت قىلىپ، مېنى ئۆلۈمگە بۇيرۇمىدىلا، بەلكى كۆپ قېتىم چارە - تەدبىر ئويلاشقا ئۈندەپ، يارلىق چۈشۈردىلە، مەن بۇ چارە - تەدبىرلەرنى ئىنتايىن ئەتراپلىق ئويلاشتم دەپ ھېس قىلىمەن، شۇڭا ئۆلۈش - تىرىلىشىمگە قارىماي ئۇشبۇ چارە تەدبىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويدۇم. ئالىيلىرى كۆزۈپ تەپتىش قىلغىلا، دېدى.

جاۋ چۇڭگونىڭ مەكتۇپلىرى ھەر قېتىم خانغا سۇنۇلغان ھامان، خەن شۈەندى ئۇنى ۋەزىر - ۋۇزرالار ۋە مەسلىھەتچىلەرنىڭ مۇھاكىمىسىگە قوياتتى. جاۋچۇڭگونىڭ چارە - تەدبىرلىرىگە قوشۇلىدىغانلار باشتا $\frac{3}{10}$ كىشى بولسا، كې

يېن $\frac{5}{10}$ كە، ئاخىرىدا $\frac{8}{10}$ كىشىگە يەتتى. خەن شۈەندى
 ئىلگىرى جاۋچۇڭگونىڭ چارە - تەدبىرلىرىنى مۇۋاپىق كۆر-
 مىكەتلەردىن سورىۋىدى، ھەممىسى بېشىنى ئېگىپ قايىل بو-
 لۇشتى. باش ۋەزىر ۋېي شياڭ: «بېقىر نادانىمەن، ھەربىي
 جەھەتتىكى پايدا - زىياننى ئۇقمايمەن. ھىماتچى سانغۇن
 جاۋچۇڭگو كۆپ قېتىم پىلان تۈزدى. سۆزلىرى ھامان يوللۇق.
 بېقىر ئۇنىڭ چارە - تەدبىرلىرىنى قوبۇل قىلىشقا بولىدۇ دەپ
 ئىشىنىمەن» دەيدۇ. شۇڭا خەن شۈەندى جاۋچۇڭگوغا جاۋاب
 يوللاپ: «بىز سىز ھىماتچى سانغۇنغا سالام يوللايمىز. سىز
 چياڭلار ئۈستىدىن غەلبە قىلىشنىڭ چارە - تەدبىرلىرى
 ھەققىدە مەكتۇپ يوللاپسىز. سانغۇننىڭ چارە - تەدبىرلىرى
 توغرا بولغانلىقتىن قوبۇل قىلىندى. دېھقانچىلىققا ئورۇنلاشتۇ-
 رۇلىدىغان ۋە چېكىندۈرۈلىدىغان كىشىلەر بىلەن ئات - ئۇلارنىڭ
 سانىنى يوللاپ بەرگەيسىز. ئۆزىڭىز ئوبدان ئوزۇقلىنىڭ، ئېھ-
 تىيات بىلەن ئىش كۆرۈڭ، ئۆزىڭىزنى ئاسراڭ» دەيدۇ. خەن
 شۈەندى چياڭلارنى يوقىتىش سانغۇنى شىن ۋۇشيەن بىلەن
 ئوقىيالىقلار سانغۇنى شۈيەنشۇنىڭ ھۇجۇم قىلىش توغرىسىدا
 بەرگەن كۆپ قېتىملىق پىكىرلىرىنى ھەمدە جاۋچۇڭگونىڭ
 دېھقانچىلىق قىلماقچى بولغان جايلىرى تارقاق بولغانلىقى
 ئۈچۈن دۈشمەننىڭ بېسىپ كىرىشى مۇمكىنلىكىنى ئويلاپ، ھەر
 ئىككى تەرەپنىڭ پىكىرىنى قوبۇل قىلدى ۋە سانغۇن شىن
 ۋۇشيەن بىلەن شۈيەنشۇغا ۋە ئەمرنۆكەر جاۋئاڭغا دۈشمەنگە
 ھۇجۇم قىلىش توغرىسىدا يارلىق بەردى. ئوقىيالىقلار سانغۇنى
 شۈيەنشۇ يۈرۈشكە چىقىۋىدى، ئۇنىڭغا 4000 دىن ئوشۇق
 ئادەم تەسلىم بولدى. چياڭلارنى يوقىتىش سانغۇنى شىن
 ۋۇشيەن 2000 دۈشمەننى ئۆلتۈردى. ئەمرنۆكەر جاۋئاڭمۇ
 2000 دىن ئارتۇق دۈشمەننى ئۆلتۈردى ۋە تەسلىم قىلدى.

جاۋچۇڭگوغا يەنە 5000 دىن ئوشۇق كىشى تەسلىم بولدى. خەن شۈەندى قوشۇنىنى چېكىندۈرۈش توغرىسىدا يارلىق چۈ-شۈردى، يالغۇز جاۋچۇڭگو دېھقانچىلىق قىلىشقا قالدۇرۇلدى. م. ب. 60- يىلى (خەن شۈەندى شېنجۇنىڭ ئىككىنچى يىلى) 5 - ئايدا جاۋچۇڭگو مەكتۇپ سۇنۇپ: «چىياڭلاردا ئەسلى 50000 كىشىلىك ئەسكەر بار ئىدى. ئۇنىڭدىن 7600 كىشى ئۆلتۈرۈلدى. 31200 كىشى تەسلىم بولدى، 5 - 6 مىڭ كىشى خۇئاڭخې، خۇئاڭشۈي دەريالىرىدا غەرق بولۇپ ۋە ئاچ قېلىپ ئۆلدى. شۇنىڭ بىلەن قېچىپ قۇتۇلغانلىرى ۋە جىيەنگۇڭ. خۇئاڭدى(42) قەبىلىلىرىگە قوشۇلۇپ قاچقانلىرى جەمئىي 4000 كىشى ئىدى. چىياڭلاردىن مۇن قاتارلىقلارنىڭ قارىشى چە ئۇلارنى ئەل بولۇشقا كۆندۈرگىلى بولىدىكەن. شۇڭا دېھقانچىلىق قىلىۋاتقان ئەسكەرلەرنىڭ قايتۇرۇلۇشىنى تەلەپ قىلىمەن» دەپ ئىلتىماس قىلدى. خەن شۈەندى ئىلتى-ماسنى تەستىقلىدى. جاۋچۇڭگو قوشۇنىنى يىغىپ قايتىپ كەل-دى. جاۋچۇڭگونىڭ ئالدىغا قارشى ئېلىپ چىققان دوستى خاۋ شىڭشى (43) ئۇنىڭغا پىكىر بېرىپ: «ئوردىدا كۆپچىلىك ئادەملەر چىياڭلارنى يوقىتىش سانغۇنى شىن ۋۇشيەن، ئوقىيالىق-لار سانغۇنى شۈيەنشۇلار ئەسكەر بىلەن ھۇجۇم قىلىپ، دۈش-مەننى كۆپ ئۆلتۈردى ۋە ئەسىر ئالدى. شۇڭا دۈشمەن تارمار بولدى دەپ قارىسا، بەزى ئاقىللار دۈشمەننىڭ ھالى خاراب بولغانلىقى ئۈچۈن، ئەسكەر بىلەن ھۇجۇم قىلمىغان تەقدىر-دىمۇ چوقۇم بويىسۇناتتى، دەپ قارىماقتا. سانغۇن جانابلىرى خان بىلەن كۆرۈشكەندە، كەمىنلىرىنىڭ خىزمىتى شىن ۋۇشيەن بىلەن شۈيەنشۇ سانغۇنلارنىڭ تۆھپىسىگە يەتمەيدۇ، دېسىلە، مۇشۇنداق قىلغاندىلا ئىش جايدا بولغان بولىدۇ» دەيدۇ، جاۋچۇڭگو: «مەن ياشىنىپ قالدىم. مەرتىۋە - ئۇنۋانىم ئىنتايىن يۇقىرى، گۇماندىن قېچىپ راست گەپ قىلىماي،

دانا خان ئالىيلىرىنى ئالداشقا قانداقمۇ جۈرئەت قىلاي؟
ئەسكىرىي ھەرىكەت دۆلەتنىڭ چوڭ ئىشى. كېيىنكىلەر ئۈچۈن
دەستۇر يارىتىش كېرەك. ئاخىرقى ئۆمرۈمدە خان ئالىيلىرىغا
ئۇرۇشنىڭ پايدا - زىيانلىرىنى ئوچۇق ئېيتىپ قويماي تاسا -
دېيىپ ئۆلۈپ كېتىپ قالسام بۇنى كېيىن كىم ئېيتىپ
بېرىدۇ؟»، دەيدۇ. نىھايەت ئۇ ئۆزىنىڭ قاراشلىرىنى خانغا
ئېيتىدۇ. خەن شۇەندى بۇنى توغرا تېپىپ شىن ۋۇشيەننى
سانغۇنلۇقتىن قالدۇرۇپ، ئۇنى يەنىلا جىۈچۈەننىڭ ۋالىيلىقىغا
قايتۇرىدۇ. جاۋچۇڭگو بولسا قايتىدىن ھىماچى سانغۇن،
قوشۇمچە ياساۋۇلبەگلىككە تەيىنلىنىدۇ.

شۇ يىلى كۈزدە چياڭلاردىن رولىڭ، لى ليۇ، چىي جۇڭ
ۋە ئېركۇ دېگەن كىشىلەر قوزغىلىپ، شىيەنلىك قەبىلە ئاقساقال
لىرىدىن يوۋفېي ۋە ياڭيۇلارنىڭ بېشىنى ئالدى ھەمدە دىزى،
لياڭئېر، ياڭدىياۋ، مېۋان قاتارلىق ئاقساقاللار بىلەن جىيەن -
گۇڭ، خۇاڭدى قەبىلىلىرىنىڭ 4000 دىن ئوشۇق ئاھالىسىنى
باشلاپ كېلىپ خەن سۇلالىسىگە ئەل بولدى. رولىڭ بىلەن
دىزى ئىككىسى خان، لىليۇ، چىي جۇڭ ئىككىسى بەگ بولۇپ
تەيىنلەندى. ئېركۇ ھاكىم بولدى. ياڭدىياۋ ھەربىي مەسلىھەت -
چى بەگ، لياڭئېر ھاكىم بولدى. مېۋان ئۆكۈز ھەدىيە قىل -
غۇچى ھاكىم بولۇپ تەيىنلەندى. دەسلەپ جىنچېڭ بېقىندى
بەگلىكى تەسىس قىلىنىپ تەسىس بولغان چياڭلار
ئورۇنلاشتۇرۇلدى.

خەن شۇەندى چياڭلارنى قوغداش چېرىكىچىلىك ۋەزىپىدە
سىگە ئادەم تونۇشتۇرۇش توغرىسىدا يارلىق چۈشۈرگەندە
جاۋچۇڭگو ئاغرىق ئىدى. تۆت دىۋان (44) دىكىلەر شىن ۋۇ -
شيەننىڭ ئىنىسى شىن تاڭ (45) نى كۆرسىتىشىدۇ. كېسەل ياتە
قان جاۋچۇڭگو خانغا: «شىن تاڭ دائىم مەست يۈزىدىغان
ئادەم، ئۇ يات قوۋملارنىڭ ئىشىنى باشقۇرالمايدۇ. ئۇنىڭدىن

كۆرە ئاكىسى شىن لىنجۇڭ تۈزۈك» دەپ مەكتۇپ سۇنىدۇ. بۇ ۋاقىتتا شىن تاڭ تىز چۆكۈپ يارلىق دەستىكىنى ئېلىپ بولغانىدى. شۇندى قايىتا يارلىق چۈشۈرۈپ، ئۇنىڭ ئورنىغا شىن لىنجۇڭنى تەيىنلەيدۇ. شىن لىنجۇڭ ئاغرىق بولغاچقا، ۋەزىپىسىدىن ئازاد قىلىنىدۇ. بەش دىۋاندىكىلەر يەنە شىن تاڭنى كۆرسىتىشىدۇ. شىن تاڭ كۆپ قېتىم مەسەت ھالەتتە چياڭلارغا كايىغاچقا، چياڭلار قوزغىلىدۇ. ئەھۋال حاۋچۇڭگو ئېيتقانداك بولۇپ چىقىدۇ.

بۇرۇن چياڭلارنى يوقىتىش سانغۇنى شىن ۋۇشىەن ھەردىمى يۈرۈشتە بىر قېتىم ئەمرنۆكەر جاۋئاڭ بىلەن مەي ئىچىشىپ ئولتۇرغاندا، جاۋئاڭ ئۇنىڭغا: «ھارۋا - ئاتلىقلار سانغۇنى جاڭ ئەنشى خەن شۇەندىنىڭ چىشىغا تېگىپ قويغانلىقى ئۈچۈن شۇەندى ئۇنى ئۆلتۈرمەكچى بولغاندا، ئاتام سانغۇن جاڭ ئەنشى ئىلگىرى خەن ۋۇدىنىڭ يېقىن خىزمەتكارى بولۇپ نەچچە ئون يىل باشتىن ئاخىرغىچە ئېھتىيات ۋە ساداقەت بىلەن خىزمەت قىلىپ كەلدى، ئۇنى ساقلاپ قېلىش كېرەك دەپتۇ. شۇنىڭ بىلەن جاڭ ئەنشى كەچۈرۈم قىلىنىپتۇ» دەيدۇ. جاۋچۇڭگو قايتىپ كېلىپ خان ئالىيلىرىغا ئۇرۇش قىلىش يوللىرىنى كۆرسىتىپ بەرگەنلىكى ئۈچۈن، شىن ۋۇشىەن سانغۇنلۇقتىن قالدۇرۇلۇپ بۇرۇنقى ۋەزىپىسىگە ئەۋەتىلىدۇ. شۇڭا ئۇ ئاداۋەت يۈزىسىدىن مەكتۇپ سۇنۇپ، جاۋئاڭ ئوردىدىكى كونا مۇھاكىمىلەرنى ئاشكارىلاپ قويدى دەپ شىكايەت قىلغاچقا، جاۋئاڭ نەزەربەند قىلىنىدۇ. جاۋچۇڭگونىڭ قارار-گاھىغا كىرىپ، ئىنتىزامسىزلىق قىلىپ قويغاچقا، ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالىدۇ.

جاۋچۇڭگو خىزمىتىدىن چېكىنىشى تەلەپ قىلىۋىدى، خەن شۇەندى ئۇنىڭغا تۆت ئاتلىق كىچىك ھارۋا (46) ۋە 60 چىڭ ئالتۇن ئىنھام قىلدى. خىزمىتىدىن چېكىنگەندىن كېيىن

ئۆز ئىستىقامەتكەھىدا ياشىدى. ھەر قېتىم ئەتراپتىكى يات
قوۋملەر مەسلىسى ئۈستىدە مۇزاكىرە بولسلا، ھەمىشە دېگۈ-
دەك ھەزىمىي چارە - تەدبىر بەلگىلەش ئىشلىرىغا
قاتناشتۇرۇلاتتى. ئۇنىڭدىن چارە - تەدبىرلەر ھەققىدە
مەسلىھەت ئېلىناتتى. ئۇ. م. ب. 52 - يىلى (خەن شۈەندى
گەنلۇنىڭ ئىككىنچى يىلى) 86 يېشىدا ئالەمدىن ئۆتتى.
ئۇنىڭغا «باتۇر تۆرە» دېگەن شەرەپ ئۇنۋانى بېرىلدى. بۇ
ئۇنۋان ئوغلى، نەۋرىسىگە مۇراس قالدى. نەۋرىسى جاۋچىن
(47) مەلىكە جىڭخۇۋغا ئۆيلەندى، مەلىكە تۇغماس بولغاچقا،
جاۋچىننىڭ شى (48) ناملىق توقىلىنى يالغاندىن ھامىلدار
بولۇپ قالدىم دېگۈزۈپ، كېيىن باشقا بىرىنىڭ بالىسىنى
بېقىۋالدى. جاۋچىن ئۆلگەندىن كېيىن ئۇنىڭ مەرتىۋىسىگە
ئاسراندى بالىسى جاۋسېن ۋارىسلىق قىلدى. شى ناملىق
بانوسى شاھ سانىيە بولدى. جاۋسېننىڭ ئۆز ئاتا - ئانىسى
پۇل تەلەپ قىلىپ، مۇرادىغا يېتەلمىگەندىن كېيىن، ئاچچىق
دا شىكايەت قىلدى. جاۋسېن ساختا ۋارىس دېگەن ئەيىب
بىلەن مەرتىۋىسىدىن مەھرۇم قىلىندى. م. بىرىنچى يىلى (خەن
پىڭدى يۈەنشىنىڭ بىرىنچى يىلى) خىزمەت كۆرسەتكەن ئەمەلدارلا-
نىڭ ئەۋلادلىرىغا سۇيۇرغال بېرىلىدىغان بولغاندا، جاۋچۇڭگونىڭ
ئەۋرىسى جاۋجى يەنە يىڭپىڭ بېگى بولدى.

دەسلەپ جاۋ چۇڭگو تۆھپە ۋە ئەخلاق - پەزىلەت جەھەتتە
خوڭگۇاڭ بىلەن بىرقاتاردا سانىلىپ، ئۇنىڭ سۈرىتى ۋېيياڭ ئوردىسىغا
سېزىلغانىدى. خەن چېڭدى زامانىدا غەربىي چياڭلار دائىم
پاراكەندىچىلىك سېلىپ تۇرغاچقا، سەركەردىلەرنى سېغىنغان
خەن چېڭدى جاۋچۇڭگونى ئەسلىپ تەقدىرلىمەكچى بولىدۇ -
دە، ئىشىكتاغىسى ياڭ شىۋوڭ (49) نى چاقىرتىپ، ئۇنى جاۋچۇڭ-
گونىڭ سۈرىتىگە مەرسىيە ئوقۇشقا بۇيرۇيدۇ.

شىن ۋۇشېن چياڭلارغا يۈرۈش قىلىپ يەتتە يىلدىن

كېيىن يەنە چياڭلارنى يوقىتىش سانسۇنلۇقىغا تەيىنلەندى ۋە ئاسىيۇلارغا يۈرۈش قىلدى. دۇنخۇاڭغا بارغاندا توختاپ قالدى. خان چاقىرتقان بولسىمۇ، تېخى بارماستىنلا ئۆلۈپ كەتتى. ئوغلى شىن چىڭجى بولسا چوڭ ئەمەلدار بولۇپ ئۆتتى.

شىن چىڭجى، يەنە بىر ئىسمى شىن زىجېن، ياش ۋاقتىدا دادىسىنىڭ مۇناسىۋىتى بىلەن ئوڭ ياردەمچى چېرىك چى بولۇپ، چاڭلۇ بېگى چاڭ خۇينىڭ قول ئاستىدا، ئاسىيۇ-لارنىڭ قىزىل قورغان (50) شەھىرىدە دېھقانچىلىق قىلدى. ئاسىيۇ ياغۇسى بىلەن بولغان جەڭدە شىن چىڭجى دۈشمەن سېپىگە قەھرىمانلارچە بېسىپ كىرىپ دۈشمەننى چېكىندۈردى. چاڭ-خۇي ئۇنىڭ كۆرسەتكەن خىزمىتىنى يۇقىرىغا مەلۇم قىلىۋېتتى، يانداش بەگلىككە تەيىنلەندى. كېيىن چېرىكچىلىككە ئۆستۈ-رۈلگەن شىن چىڭجى قوشۇن بىلەن ئاڭنى (قارا شەھەر) (51) خانلىقىدا تۇردى. قايتقاندىن كېيىن خەۋەرچى بولغاچقا، ئۇ ۋاقىتلاردا ئۇنچە داڭقى چىقمىغانىدى. خەن يۈەندىنىڭ دەسلىپىدە جىنچېڭ دورغا پىنىڭ ئورنىغا قويۇلدى. ئىمتىھانغا قاتنىشىپ ئۆتكەنلىكى ئۈچۈن، ھارۋا ئاتلىقلار ئەمىر ئۆكەرلىك كە كۆتۈرۈلدى. ۋەزىر - ۋۇزىلار ئۇنى كۆپ قەدىرلەيتتى. كېيىن چېرىكچىبەگلىككە كۆتۈرۈلۈپ، جاڭيېغا ۋە جىيۇچۈەنگە ۋالىي بولدى. بارغانلا يېرىدە شۆھرەت قازاندى.

خەن چېڭدىنىڭ دەسلىپىدە، پايتەختكە چاقىرتىلىپ كېڭەشچىلىككە تەيىنلەندى. ئوردا سول قول ئەمىر ئۆكەرى، ئەمىر ئۆكەر ۋە قوشبېشى بولۇپ كۆتۈرۈلدى. بۇرۇن شىن ۋۇشيەن بىلەن جاۋچوڭگونىڭ ئارىسى بۇزۇلدى. كېيىن جاۋ-چوڭگو جەمەتىدىن بىرى شىن ۋۇشيەن جەمەتىدىن بىرىنى ئۆلتۈرۈپ قويدى. ئەمدى شىن چىڭجى قوشبېشى بولغاندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغلى جاۋ جەمەتىدىن بىر كىشىنى ئۆلتۈرۈپ

قويغاچقا، شىن چىڭجىنىڭ ئەمىلى تۆۋەنلەپ خېسۇ چۆەنگە
 ۋالىي بولۇپ قالغانىدى. بىز يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت
 ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇلۇغ سانغۇن ۋاڭ فېڭ (52) شىن چىڭجى
 نى تونۇشتۇرۇپ: «ئىلگىرى ئىككى ۋىلايەتتە ۋالىي بولۇپ
 تۇرغىنىدا، خىزمەت كۆرسەتتى. چاقىرتىلغاندىن كېيىن ئىلگى
 رى - ئاخىر ئوردا خىزمەتلىرىدە بولۇپ ھەممە جەھەتتە
 ئىنناۋەتكە ئىگە بولدى. ئۆزى پەزىلەتلىك، مېھىر - شەپقەت
 لىك ھەم جاسارەتلىك بولۇپ، ئاممىنىڭ ھىمايىتىگە ئىگە.
 ئۇ ھەربىي ئىشلارنى ئوبدان بىلىدىغان، تەدبىرلىك، ئىنناۋەت
 لىك ئادەم، دۆلەتنىڭ مۇھىم ئىشلىرىنى ئۈستىگە ئالالايدۇ. ئۇنىڭ
 ئاتىسى شىن ۋۇشىيەن چياڭلارنى يوقىتىش سانغۇنى بولۇپ
 شۆھرەت قازانغان، ئۇنىڭ ھەيۋىتى يات قوۋملەرنى تىشرەتكە
 نىدى. پېقىر ۋاڭ فېڭ شىن چىڭجىدىن يۇقىرى تۇرۇشقا مۇنا -
 سىپ ئەمەسمەن» دېۋىدى، شۇنىڭ بىلەن ئۇ يەنە كېڭەش
 بېگى، قوشىمىشى بولۇپ تەيىنلىنىدۇ. بىرقانچە يىل ئۆتۈپ
 ئازراق سەۋەنلىك ئۆتكۈزۈپ قويۇش تۈپەيلى، خىزمىتى تۆ -
 ۋەنلەپ يۇنجوڭ ۋىلايىتىگە ۋالىي بولۇپ قالىدۇ. كېيىن يەنە
 ئوردىغا چاقىرتىلىپ تۆھپىدار دانىش بەگ بولىدۇ.
 بۇ ۋاقىتتا ئارقا - ئارقىدىن ئاپەت ۋە غەلىتە ئەھۋال
 لار يۈز بەرگەچكە، باش ۋەزىر مۇپەتتىشى خې ۋۇ (53) خان
 ئالىيلىرىغا مەكتۇپ سۈنۈپ: «يۈ بەگلىكىدە گۇڭ جىجى (54)
 بولغاچقا، جىن شىيەنگۇڭ (55) ئارامخۇدان ئۇخلىيالمىغان. ۋېي چىڭ
 ئوردا خىزمىتىدە بولغاچقا، خۇەينەندە ئىسىيان كۆتۈرۈشنى
 قەستلەشتەك ئىش قايتا سادىر بولمىغانىكەن. شۇڭا دانىش
 مەن ۋە ئىقتىدارلىق ئادەملەر ئوردىدا ھەربىي - مەمۇرىي
 ئىشلارنى بېجىرسە، قالايمىقانچىلىق ۋە ئاپەت ئۆز - ئۆزىدىن
 تۈگەيدۇ. دىنمارا ئىچۈيىنىڭ ھەربىي ئىشلار تەدبىرى، دە: ئەل
 تىنچ - ئاسايىشتا بولسۇمۇ، ئۇرۇش ئەستىن چىقىرىلسا چوقۇم

خەتەر يۈز بېرىدۇ، دېيىلگەن، سەرگەردىلەر ئالدىن بەلگىلەنمىسە، تۇيۇقسىز ئۆزگىرىشلەرگە ئاقابىل ئۇزغىلى بولمايدۇ، ئەسكەرلەر ئادەتتە مەشق قىلىپ تۇرمىسا، ئۇلارنى دۈشمەنگە قارشى جان پىدالىق بىلەن كۈرەش قىلدۇرغىلى بولمايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۆتكەنكى خانلار ھەرخىل سانغۇنلارنى بېكىتىپ، ئۆزىگە يېقىن تۇغقانلىرىنى ئىچكى ئىشلارنى باشقۇرۇشقا قويۇپ، يات قانلىق سەرگەردىلەرنى بولسا، تاشقى دۈشمەنگە قارشى تۇرۇشقا ئەۋەتكەن. شۇ سەۋەبتىن قالايمىقانچىلىق يۈز بېرىشى بىلەنلا بېسىقتۇرۇلاتتى. بۇ ئەمەلىيەتتە مەڭگۈلۈك دانا تەدبىر ئىدى. تۆھپىدار دانىشپەن شىن چىڭجى ئەخلاق - پەزىلەتلىك، مۇلايم ۋە ساددا، يىراقنى كۆرەر، چوڭقۇر مۇلاھىزىلىك ئىدى. ئىلگىرى چىگرا ۋىلايەتلەردە خىزمەتتە بولۇپ كۆپ قېتىم دۈشمەننى يەڭگەن ۋە ئەسەر ئالغان. يات قوۋملار ئىچىدە ئۇنى بىلىمىدىغانلار يوق. بۈگۈنكى كۈندە ھەدەپ غەلبە ئەھۋاللار كۆرۈلۈۋاتىدۇ، ئۇنىڭغا قارشى تېخى چارە - تەدبىر قوللىنىلمىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۇزۇن مۇددەت تۇرۇش بولمىدى. «ئەمىنىيە» (بەسىل نامە) دە چوڭ بالايىشاپەت كېلىشتىن ئىلگىرى ئۇنىڭدىن ساقلىنىش چارىلىرىنى ئالدىن تەييارلاپ قويۇش كېرەك، دەپ كۆرسىتىلگەن. شۇڭا شىن چىڭجى خان ئالىيلىرى ئەتراپىدا مۇھىم ۋەزىپىدە بولۇشى كېرەك. شۇ ئارقىلىق كۈتۈلمىگەن ئەھۋاللاردىن ساقلىنىش لازىم» دېگەچكە، ئۇ ئوڭ قانات سانغۇن، مۇپەتتىشپەن، ئاتلىق مۇلازىمەتچى، باش غوجىدار بولدى. بىر يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن سول قانات سانغۇنلۇققا تەيىنلەندى.

شىن چىڭجىنىڭ تۇرمۇشى ئاددىي - ساددا، بولۇپمۇ يېمەك - ئىچمەك ۋە كىيىم - كېچەكلىرى بەك ئاددىي ئىدى. بىراق ئات ۋە ھارۋىلارغا ئامراق بولۇپ، ئۇنى بېزەپ چىراپ

لىق قىلىۋالاتتى. مانا بۇ ئۇنىڭ بىردىنبىر ھەشىمەتلىك يېرى ئىدى. ئۇ دۆلەتنىڭ پەھلىۋانى. شۇڭا تىنچلىق مەزگىلىرىدىمۇ، يەنى ھۇنلار ۋە غەربىي يۇرت خەن سۇلالىسىگە بېقىنغان مەزگىللىرىدىمۇ، ئۇنىڭ نوپۇزى ۋە ئىناۋىتىدىن ئەيمىنىپ يۈرۈشەتتى. ئۇ ياشىنىپ خىزمەت ئۈستىدە ئۆلدى. چوڭ ئوغلى شىن تۇڭ چياڭلارنى قوغداش چېرىكچىسى، ئوتتۇراڭچى ئوغلى شىن زۇن خەنگۇ ئۆتكىلى كاھىيىگى، كەنجە ئوغلى شىن ماۋ باش ئۆلچەم نازىرى، كېيىن ۋىلايەت ۋالىيسى بولدى. ئۇلارنىڭ ھەممىسىدە سەردارلىق خىسەلت بار بولۇپ، جەمەتلىرىدىن 2000 تاغار ئاشلىق مائاش ئالىدىغانلار ئون نەچچە كىشىدىن ئاشقاندى. مىلادىنىڭ دەسلەپكى يىللىرىدا (خەن پىڭدى يۈەنشى يىللىرىدا)، خەن سۇلالىسى ئەمىنىيىگى ۋاڭ ماڭ ھاكىمىيەت باشقۇرۇۋاتقاندا، ئۇلۇغ سانغۇن ۋاڭ فېڭ نىڭ تونۇشتۇرۇشى بىلەن مۇھىم خىزمەت ئۆتەۋاتقان شىن-چىڭجىنىڭ ۋە ئۈچ ئوغلى ھەممىسىنىڭلا ئىقتىدارلىق ئىكەنلىكىنى كۆرگەن ۋاڭ ماڭ ئۇلار بىلەن يېقىنلىشىشنى ئويلىغانىدى. بۇ ۋاقىتتا ۋاڭ ماڭ ئۆز نوپۇزىنى ئەمدىلا تىكلەۋاتقان بولۇپ، جېن فېڭ (56) ۋە جېن خەن (57) نى ئۆزىگە ياردەمچى قىلغانىدى. يېڭىدىن نوپۇزى تىكلەنگەن جېن فېڭ ۋە جېن خەنلەر ئوردا ئەھلىلىرى ئارىسىدا دەۋران سۈرۈۋاتاتتى. باش ئۆلچەم نازىرى شىن ماۋ ئۆزىنى داڭلىق ۋەزىرىنىڭ ئەۋلادى، ئاكا - ئۇكىلىرىمىز ئوردىدا مەنسەپ - مەرتىۋىلەرگە ئىگە دەپ جېن فېڭ بىلەن جېن خەنگە ئانچە ئىتائەت قىلمايتتى. ئۇ چاغدا خەن پىڭدى تېخى كىچىك بولغانلىقتىن، ئانىسى ۋېي شاھ سانىيە (58) پايتەختتە تۇرۇش سالاھىيىتىگە ئىگە بولالمىغانىدى. چياڭلارنى قوغداش چېرىكچىسى شىن تۇڭنىڭ چوڭ ئوغلى شىن سىشىۋاڭ خەن پىڭدىنىڭ ئانا تەرەپ تاغىسى ۋېي زىبو (59) بىلەن تاغ-

نىدارچىلىق قىلاتتى. ئىككىلىسى مەردۇ - مەردانىلەردىن بول-
 ماچقا، ئۆلپەتلىرى كۆپ ئىدى. لۈكۈن ۋە قەسى (60) مۇناسى-
 ۋىتى بىلەن ۋاڭ ماڭ ۋېي جەمەتىنى قىلىچتىن ئۆتكۈزدى.
 جېن فېڭ بىلەن جېن خەن، شىن سىشىۋىڭ ئائىلىسىدىكى مە-
 ۋېي زىبو بىلەن ئاستىرىتىن تىل بىرىكتۈرۈپ، خەن سۇلالىسى
 ئەمىنىيىگى ۋاڭ ماڭنىڭ چارە - تەدبىرلىرىدىن نارازى بولۇپ
 يۈردى، دەپ پىتىنە تارقىتىپ زىيانكەشلىك قىلدى. باش
 ۋەزىر مۇپەتتىشى جېن چۇڭ ھەم: ئۇلارنىڭ لۇڭشىدىكى
 جەمەتىدىن شىن شىڭ قاتارلىقلار پۇقرالارنى بوزەك ئېتىپ،
 ئايماق - ۋىلايەتلەردە زوراۋانلىق قىلدى، دەپ پاش قىلىپ
 شىكايەت يازدى. ۋاڭ ماڭ، ئاتا - بالا شىن تۇڭ بىلەن
 شىن سىشىۋىڭنى، ئاكا - ئۇكا شىن زۇن بىلەن شىن ماۋنى ۋە
 نەنجۇن ۋالىيىسى شىن بولارنى قەتل قىلدۇردى. شۇنداق قىلىپ
 شىن جەمەتى پۈتۈنلەي يوقىتىلدى. شىن چىڭجى دىداۋلىق
 بولۇپ، سانغۇن بولغاندىن كېيىن چاڭلىڭ (61) غا كۆچتى،
 چاڭلىڭ قەبرىستانلىقىنىڭ قۇرۇلۇشى توختىتىلغاندىن كېيىن
 چاڭئەندە تۇرۇپ قالدى.

مۇئەررىختىن: چىن، خەن سۇلالىسى دەۋرلىرىدىن بۇيان
 شياۋشەن تېغىنىڭ شەرقىدىن ۋەزىرلەر، شياۋشەن تېغىنىڭ
 غەربىدىن سەركەردىلەر چىقىشتى. يېغىلىق دەۋرىدىكى چىن
 بەگلىكى سەركەردىسى بەي چى (62) مېيشىيەن (63) ناھىيە-
 سىدىن بولۇپ، ۋاڭ جىيەن (64) پىنياڭ (65) لىق ئىدى. خەن
 سۇلالىسى روناق تاپقاندىن بۇيان، يۈجىلىق ۋاڭ ۋېي، گەن
 يەنشۇلار، يىچۇلۇك گۇڭسۇن خې، فۇجىيەزىلار، چىڭجىلىق
 لى گۇاڭ، لى سەيلەر، دۇلىڭلىق سۇجىيەن بىلەن سۇۋۇ، شاڭ-
 گۈيلۇك شاڭگۈن جىي، جاۋچۇڭگولار، شياڭۋۇ (66) لۇق
 لىيەنباۋ، دىداۋلىق شىن ۋۇشەن ھەم شىن چىڭجىلەر غەييۇرلۇقى

بىلەن شۆھرەت قازانغانلار ئىدى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئاتا -
 بالا سۈجىن، سۇۋۇ ۋە شىن ۋۇشيەن، شىن چىڭجىلار بىرلا
 ۋاقىتتا سەركەردە بولدى. بۇلارنى ئالاھىدە تىلغا ئېلىشقا
 توغرا كېلىدۇ. قالغانلىرىنى ساناپ تۈگەتكىلى بولمايدۇ.
 نېمە ئۈچۈن شۇنداق بولىدۇ؟ شياۋشەن تېغىنىڭ غەربىدىكى
 تىيەنشۈي، لۇڭشى، ئەندىڭ ۋە بېيىدى ۋىلايەتلىرى چياڭلار ۋە
 ھۇنلارغا قوشنا بولغانلىقى ئۈچۈن، بۇ يەرنىڭ ئاھالىسى
 ئەزەلدىن ھەربىي مەشق ئۆتكۈزۈپ ئۇرۇش تەييارلىقى ئېلىپ
 باراتتى. ئاتقا مىنىش، ئوقيا ئېتىشقا ئەھمىيەت بېرەتتى ۋە
 ئۇنى ھەممىدىن يۇقىرى قوياتتى. شۇڭا «چىن نەزمىلىرى» دە:
 «خان - بەگلەر ئەسكەر ئېلىپ چىقسا ئۇرۇشقا، بىز كىرىشىمىز
 قورال-يىراق ياساشقا، ھەممە تەييارپەرزەنتلەربىلەن ئاتلىنىشقا»
 دېيىلگەن. مانا شۇنداق خىسەت - ئادەتلەر ئەزەلدىن بېرى
 داۋام قىلىپ كەلگەن. بۈگۈنكى شېئىر - قوشاقلاردىمۇ غەيۇر-
 لۇق ۋە مەردانىلىك ئۇرغۇپ تۇرغان بولۇپ، ئۇلاردا بۇ خىسە
 لەتلەر ساقلىنىپ قالغانىدى.

«خەننامە»، 9 - توم، 2971 - 2999 - بەتلەر).

(1) شىن چىڭجى (辛庆忌، م. ب. ؟ - 12) شىن ۋۇشيەن
 نىڭ ئوغلى. دىداۋ (ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى لىڭتاۋنىڭ جەنۇبى-
 دا) لىق بولۇپ، خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ياشىغان. يەنە بىر
 ئىسمى شىن زىجېن (辛子真). خەن شۇەندى دەۋرىدە باتۇر-
 لۇقى بىلەن شۆھرەت قازانغان شىن چىڭجى ئوڭ ياردەمچى چى-
 رىكچى بولۇپ، ئاسىيۇلار شەھىرى قىزىل قورغاندا تۇردى. خەن
 يۈەندى دەۋرىدە چاڭيېي (كەنجۈت)، جىۈچۈەن ۋىلايەتلىرىدە ۋا-
 لىي بولدى. خەن چىڭدى دەۋرىدە سول قانات سانغۇن بولدى.
 ھۇن ۋە غەربىي ئەلدە ھۈرمىتى بار ئىدى. ئەۋلادى ۋاڭ ماڭغا

ئارازى بولغانلىقى ئۈچۈن قىلىچتىن ئۆتكۈزۈلدى.

(تۈزۈتىلگەن «سىيۈەن»، 4 - توم، 3038 - بەت).

(2) ئالتە ۋىلايەت (六郡) لۇڭشى، تىەنشۈي، ئەندىڭ،

بېيدى، شاڭجۇن، شىخې ۋىلايەتلىرى نەزەردە تۇتۇلدى.

(«خەننامە»، 9 - توم، 2971 - بەت (3) ئىزاھ).

(3) پەخرىي ئەمرلەشكەر (假司马) خەن ۋۇدى دەۋرىدە

ئەسكەرلىك ماھارىتى بار جاۋچۇڭگو پەخرىي ئەمر لەشكەرلىكىگە

تەيىنلەنگەن بولۇپ، ئەسكىرىي ئىشلارغا قارايتتى.

(«خەننامە»، 9 - توم، 2971 - بەت (2) ئىزاھ).

(4) باش تۆلچەم نازىرى (水衡都尉) ئەمەل. م. ب.

115 - يىلى (خەن ۋۇدى يۈەندىڭنىڭ ئىككىنچى يىلى) تەسىس

قىلىنغان بولۇپ، شاڭلىن چاھار بېغىنى ۋە قوشۇمچە خان جەمەت

نىڭ مال - مۈلكى ھەم پۇل قۇيۇش ئىشلىرىنى باشقۇراتتى.

(تۈزۈتىلگەن «سىيۈەن»، 3 - توم، 1712 - بەت).

(5) شەجىقان (西祁王) ھۇنلارنىڭ خانلىرىدىن بىرى

بولۇپ، جاۋچۇڭگو تەرىپىدىن ئەسىر ئېلىنغان.

(«خەننامە»، 9 - توم، 2972 - بەت، 3 - ئىزاھ).

(6) فۇشلۇ (符奚卢山) تاغ. ئورنى ھەققىدە مەنبە

تېپىلمىدى.

(مۇھەزىرىدىن).

(7) تىنجۇ چۇتان (题除渠堂) خەن سۇلالىسىگە تەسلىم

بولغان ھونلاردىن.

(«خەننامە»، 9 - توم، 2972 - بەت).

(8) توققۇز ۋىلايەت (九郡) ۋۇيۈەن، شوفاڭ، يۈنجۇڭ،

دەيجۇن، يەنپىن، دىڭشياڭ، يۇبېيىڭ، شاڭگۇ، يۇياڭلار كۆزدە

تۇتۇلدى.

(«خەننامە»، 9 - توم، 2972 - بەت (2) ئىزاھ).

(9) شىەنلىڭلەر (先零) خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى چياڭ

لارنىڭ بىر تارمىقى. شەيدىلىك چىياڭلىرى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. دەپنە
لەپ ھازىرقى گەنسۇ، چىڭخەيدىكى خۇاڭشۈي دەرياسى ۋادىلىرىدە
دا ياشايتتى. كېيىن خۇاڭجۇنى تەرك ئېتىپ، غەربىي كۆل
(كۆكنۇر)، تۇزلۇق كۆل ئەتراپلىرىغا كۆچتى، ئاخىرىدا غەربىي
شىمالدىكى مىللەتلەرگە سىڭىپ كەتتى.

(تۈزۈتىلگەن «سىيۈەن»، 1 - توم، 279 - بەت).
(10) خۇاڭشۈي (滄水) دەريا. شىنجاڭ دەرياسى دەرياسى دەپمۇ
دۇ. خۇاڭخې دەرياسىنىڭ تارمىقى. بۈگۈنكى چىڭخەي ئۆلكىسى
خەييەن ناھىيىسىدىكى بوغتۇ تېغىدىن باشلىنىدۇ. شەرقىي جەنۇب
قا ئېقىپ، شىنجاڭ، لېدۇلاردىن ئۆتكەندە، داتۇڭخې دەرياسى بىلەن
لەن بىرلىشىپ، ئاخىرىدا خۇاڭخې دەرياسىغا قوشۇلىدۇ.

(تۈزۈتىلگەن «سىيۈەن»، 3 - توم، 1854 - بەت).
(11) فېڭ جىيەن (封煎) چىياڭ قەبىلىلىرىدىن شەيدىلىكلەر.
نىڭ ئاقساقىلى.

(«خەننامە»، 9 - توم، 2973 - بەت).
(12) كۆنچى دۆلىتى (尉犁国) خەن سۇلالىسى دەۋرىدە
غەربىي يۇرتتىكى بىر شەھەر دۆلىتى (بەگلىكى). ئورنى ھازىرقى
شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى بايىنغولىن موڭغۇل ئاپتونوم
ئوبلاستىدا. بۇ بەگلىك جەنۇبتا پىشامشان، چەرچەنلەر بىلەن تۇتۇش
شاتتى. قاراقۇم دەپمۇ ئاتىلاتتى.

(«غەربىي يۇرت يەر ناملىرى»، 43 - بەت).
(13) شاينىن (قۇملۇق) (沙阴) ھۇن ئېلى بىلەن لوپنۇر
كۆلى ئارىلىقىدا بولسا كېسەك.

(مۇھەررىردىن).
(14) چاڭكېڭ (长阮) تىزۇلۇق كۆل (لوپنۇر) بىلەن
چيۇڭشۈي قورغىنى ئارىلىقىدىكى بىر جاي. مەنبە تېپىلمىدى.

(مۇھەررىردىن).
(15) چيۇڭشۈي قورغىنى (穷水塞) يەر نامى. بۈگۈنكى

گەنسۇ ئۆلكىسى جاڭيې ناھىيىسىنىڭ شىمالىدا.

(«خەننامە قوشۇمچە ئىزاھلىرى»، 4 - توم، 2884 - بەت).

(16) پىشامشان (鄯善) غەربىي يۇرتنىڭ قەدىمكى خانلىقلىرىدىن. ئەسلى نامى كىروران. م.ب. I ئەسىرنىڭ ئۈچىنچى چارىكىدە چارقىلىق دەپ ئاتالغان. IX ئەسىردە قۇم بېسىپ كېتىپ خارابىلىككە ئايلانغان. ئورنى بۈگۈنكى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى چارقىلىق ناھىيىسى تەۋەسىدە.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن»، 4 - توم، 3121 - بەت).

(17) ياڭكۈەن (阳关) قوۋۇق (ئۆتكەل) نامى. ئورنى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىدىكى دۇنخۇاڭ ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا. يۈمېنگۈەن (قاشقۇۋۇق) نىڭ جەنۇبىدا بولغانلىقى ئۈچۈن، كۈن قۇۋۇق (阳关) دەپ ئاتالغان. خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ياسالغان بولۇپ، قەدىمكى زاماندا غەربىي يۇرتقا بارىدىغان يولنىڭ مۇھىم ئېغىزى ئىدى.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن»، 4 - توم، 3290 - بەت).

(18) خەن (罕, 罕) قەدىمكى زاماندىكى چياڭلارنىڭ بىر تارمىقى. خەن سۇلالىسى دەۋرىدە خەنجىەن (罕干) ناھىيىسىدە (ھازىرقى ئورنى گەنسۇ ئۆلكىسىدىكى تىيەنشۈي شەھىرىنىڭ جەنۇبىدا) ياشايتتى.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن»، 3 - توم، 2480 - بەت).

(19) جىيەن (干干) قەدىمكى زاماندىكى چياڭلارنىڭ بىر تارمىقى. خەن (罕) ۋە جىيەن (干干) قەبىلىلىرى ئەسلىدە جىيەن چېڭ شەھىرى (بۈگۈنكى گەنسۇ ئۆلكىسى لەنجۇ شەھىرى) نىڭ جەنۇبىدا ياشايتتى. كېيىن تىيەنشۈي شەھىرىنىڭ جەنۇبىغا كۆچتى.

(«خەننامە قوشۇمچە ئىزاھلىرى»، 7 - توم، 4507 - بەت).

(20) ئىككى دىۋان (两府) خەن سۇلالىسى دەۋرىدە باش

ۋازارەت ۋە باش تەپتىش مەھكىمىسى ئىككى دىۋان دەپ ئاتىلاتتى.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن»، 1 - توم، 293 - بەت).

(21) گېمېن (浩靈) قەدىمكى ناھىيە. غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان بولۇپ، گېمېنشۈي (بۈگۈنكى داتۇڭخې) دەرياسىغا نىسبەت قىلىپ بۇ نام بېرىلگەن. ئورنى بۈگۈنكى گەنسۇ ئۆلكىسى يۇڭدېڭ ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدىكى داتۇڭخې دەرياسىنىڭ شەرقىي قىرغىقىدا.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 940 - بەت).

(22) بىڭ جى (丙吉، م. ب. ؟ - 55) غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىنىڭ چوڭ ۋەزىرلىرىدىن. يەنە بىر ئىسمى بىڭ شاۋچىن، لۇ بەگلىكى (ھازىرقى شەندۇڭ ئۆلكىسى چوۋفۇ) دىن. ئەسلىدە لۇ بەگلىكىنىڭ گۈندىپايى بولۇپ، مەزالم ھەكەملىكىگە كۆرۈلگەن. ئاتالسى «خەن ۋۇدىغا دۇئا ئوقۇتۇپ بېرىش» قىلىش ۋە قەسى «دە سولانغان خان ئەۋرىسى (شۈەندى) نى قۇتۇلدۇرۇپ قالدى. كېيىن ئۇلۇغ سانغۇن خوگۋاڭغا دورىلاپ بولدى. شۈەندىنى خان قىلىش تەكلىپىنى بەردى. كېيىن بويلاڭ بېگى ۋە باش ۋەزىر بولدى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 40 - بەت).

(23) رۇڭلار (戎) قەدىمكى زاماندا ئېلىمىزنىڭ غەربىي

شىمالىدىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر «رۇڭلار» دەپ ئاتىلاتتى.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن»، 2 - توم، 1183 - بەت).

(24) چوكا چىشلەش (銜枚) قەدىمكى زامان ئەسكىرىي يۈرۈشلىرىدە، دۈشمەنگە ھۇجۇم قىلىش ۋاقتىدا، شەپە چىقارماستىن لىق ئۇچۇن ئەسكەرلەرنىڭ ئاغزىغا چوكا چىشىلىتىلەتتى. چوكا چىشىنىڭ ئىككى ئۇچىدا بوغۇچ بولۇپ، ئادەتتە بويۇنغا ئېسىپ قويۇلاتتى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 805 - بەت).

(25) سۋاڭ جىلغىسى (四望陁) ھازىرقى چىڭخەي ئۆلكىسى

سى لېدۇ ناھىيىسىنىڭ غەربىدە.

(«جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر ناملىرى قامۇسى» 201۰ - بەت).

(26) لېدۇ (乐都) ناھىيە. چىڭخەي ئۆلكىسىدە.

(تۈزىتىلگەن «سىيۇەن»، 2 - توم، 1628 - بەت).

(27) غەربىي قىسىم كاھىگى مەھكىمىسى (西部都尉府)

جىنچىڭ ۋىلايىتىدىكى قوۋملەرنى باشقۇرۇش تۇتۇقىدىكى مەھكىمىسى.

ئورنى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى گاۋلەن ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا.

(«خەننامە. قوشۇمچە ئىزاھلىرى»، 2866 - بەت).

(28) جاۋئاڭ (赵印) جاۋچۇڭگونىڭ ئوغلى. ئوڭ قول ئەدر.

ئۆكەر بولغان. چياڭلارغا قارشى جەڭلەردە خىزمەت كۆرسەتكەن.

كېيىن مەخپىيە تىلەكنى ئاشكارىلاپ قويىدى دەپ ئەيىبلەنگەندە

ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالغان.

(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى قامۇسى»، 1390 - بەت).

(29) يېتىمچى پاسىبانلار قىسمى (羽林孤儿) خەن ۋۇدى

دەۋرىدە ئۇرۇشتا ئۆلگەنلەرنىڭ بالىلىرى مۇھاپىزەتچىلەر قوشۇنى.

قا ئېلىنىپ ھەربىي تەلىم بېرىلەتتى. بۇلار يېتىمچى پاسىبانلار

قىسمى دەپ ئاتىلاتتى.

(بىر توملۇق «سەنخەي»، 1939 - بەت).

(30) سەنخې (三河) خەن سۇلالىسى دەۋرىدە خېنخېي

(河内)، خېنەن (河南)، خېدۇڭ (河东) دىن ئىبارەت ئۈچ

ۋىلايەت سەنخې دەپ ئاتىلاتتى. دائىرىسى بۈگۈنكى خېنەن ئۆلكىسى

لوياڭ شەھىرى يېنىدىكى خۇاڭخې دەرياسىنىڭ جەنۇبىي ۋە

شىمالىي قىسمىدىكى يەرلەرگە توغرا كېلىدۇ.

(تۈزىتىلگەن «سىيۇەن»، 1 - توم، 29 - بەت).

(31) شىيەنشۇي (鲜水) چىڭخەي (كۆككۆل) كۆلىنىڭ قەدىمى

كى ئاتىلىشى.

(تۈزىتىلگەن «سىيۇەن»، 4 - توم، 3510 - بەت).

(32) پاتمان (斛) ئۆلچەم بىرلىكى. قەدىمكى زاماندا ئون كۈرە بىر پاتمان بولاتتى. جەنۇبىي سۇك سۇلالىسىنىڭ ئاخىرلىرى (XIII ئەسىر) دا بەش كۈرە بىر پاتمان، ئىككى پاتمان بىر تاغار قىلىپ بەلگىلەندى.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن»، 2 - توم، 1369 - بەت).
(33) رىلى (日勒) قەدىمكى ناھىيە. ئورنى بۈگۈنكى كەنسۇ ئۆلكىسى يۇڭچاڭ ناھىيىسىنىڭ غەربىدە.

(«جۇڭگو تارىخ ئاتىلى»، 2 - توم، 33 - 34 - بەتلەر).
(34) لېچېڭ (乐成) قەدىمكى ناھىيە. خەن سۇلالىسى دەۋرىدە بەگلىك بولۇپ، نەنياڭ ۋىلايىتىگە قارايتتى. قەدىمكى ئورنى ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسى دېڭشىيەن ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن»، 2 - توم، 1627 - بەت).
(35) رولار (若) چياڭلارنىڭ بىر تارمىقى.

(«خەننامە»، 9 - توم، 2980 - بەت (1) ئىزاھ).
(36) بەش يۇلتۇز شەرقتىن چىقتى (五星出东方) بەش يۇلتۇز — ۋېنپىرا، يۇپىتېر، مېركۇرىي، مارس، ساتۇرننى كۆرسىتىدۇ. خەن سۇلالىسىنىڭ ئوردىسى شەرقتە، چياڭلارنىڭ غەربتە ئىدى. بەش يۇلتۇزنىڭ شەرقتىن ئۆرلىشى خەن سۇلالىسىنىڭ تەلىمىنىڭ ئوڭدىن كېلىدىغانلىقىدىن بىشارەت بېرىدۇ، دېمەكچى.

(«خەننامە»، 9 - توم، 2981 - بەت (1) ئىزاھ).
(37) چيەنگۇڭلار (煎瓠) خەن سۇلالىسى دەۋرىدە غەربىي چياڭلارنىڭ بىر قەبىلىسى.

(«خەنزۇ تىلى قامۇسى»، 20 - توم، 404 - بەت).
(38) موشۇلەر (莫须) چياڭلارنىڭ كىچىك بىر تارمىقى.
(«خەننامە»، 9 - توم، 2982 - بەت (5) ئىزاھ).

(39) مىۋان (靡忘) چياڭلارنىڭ سەرکەردىسى.
(«خەننامە»، 9 - توم، 2984 - بەت (6) ئىزاھ).

(40) خۇاڭجۇك (隍中) يەر نامى. ئورنى بۈگۈنكى چىڭخەي ئۆلكىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدا. خۇاڭشۈي دەرياسى ئوتتۇرىدىن ئېقىپ ئۆتكەچكە، خۇاڭجۇك دەپ ئاتالغان. خەن سۇلالىسى دەۋرىدە بۇ رايوندا چاڭلار ياشايتتى.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن»، 3 - توم، 1854 - بەت).
(41) لىنچياڭ (临羌) قەدىمكى ناھىيە. جىنچېڭ ۋىلايىتىگە قاراشلىق بولۇپ، خۇاڭشۈي دەرياسىنىڭ جەنۇبىي قىرغىقىغا جايلاشقان. ئورنى ھازىرقى چىڭخەي ئۆلكىسى خۇاڭيۈەن ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدا.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن»، 3 - توم، 2580 - بەت).
(42) خۇاڭدىلار (黄羝) چاڭلارنىڭ بىر تارمىقى.
(«خەننامە»، 9 - توم، 2992 - بەت).
(43) خاۋشىڭ شى (浩星赐) فامىلىسى خاۋشىڭ، ئىسمى شى بولۇپ، جاۋچۇڭگونىڭ يېقىن دوستى.

(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى قامۇسى»، 815 - بەت).
(44) تۆت دىۋان (四府) خەن سۇلالىسى دەۋرىدە باش ۋازارەت، باش تەپتىش بەگلىك، ھارۋا - ئاتلىقلار سانغۇنلۇقى، تۇرشاۋۇل سانغۇنلۇق «تۆت دىۋان» دەپ ئاتىلاتتى.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن»، 1 - توم، 561 - بەت).
(45) شىن تاڭ (辛汤) شىن ۋۇشيەننىڭ ئىسمى. چاڭلارنى قوغداش چېرىكچىسى بولغانىدى.

(«خەننامە»، 9 - توم، 2993 - بەت).
(46) تۆت ئاتلىق كىچىك ھارۋا (安车驷马) بەگلەرنىڭ بەگلىرى ئولتۇرىدىغان ھارۋىغا تۆت ئات قوشۇلاتتى. جاۋچۇڭگوغا تۆت ئاتلىق ھارۋا بېرىلىشى ئۇنىڭ شان - شۆھرىتىنى كۆرسىتىدۇ.
(«خەننامە»، 9 - توم، 2994 - بەت).

(47) جاۋچىن (赵钦) جاۋچۇڭگونىڭ نەۋرىسى. خەن - شۈەندىنىڭ كۇيىوغلى. مەلىكە جىڭئۇۋغا ئۆيلەنگەن، بوۋىسىنىڭ

بەگلىكىگە ۋارىسلىق قىلغان.

(«خەننامە»، 9 - توم، 2994 - بەت).

(48) شى (刁) جاۋ چىنىنىڭ توقىلى. جاۋ سىنىنىڭ ئانىسى (ئەمەلىيەتتە ئۆز ئانىسى ئەمەس) سۈپىتى بىلەن بەگ ئانا بولغان.

(«خەننامە»، 9 - توم، 2994 - بەت).

(49) ياك شىۋىڭ (杨雄، م.ب. 53 - م. 18) غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى شوۋجۇن ۋىلايىتى چېڭدۇدىن، ياشلىقىدا ئىجتىھاد قىلىپ ئوقۇدى. كۆپ كىتابلارنى مۇتالىئە قىلدى. قەدىمكى تىلنىڭ تەس خەتلىرىنىمۇ بىلەتتى. خەن چېڭدى دەۋرىدە باش ئەمىر لەشكەر ۋاڭ يىننىڭ تونۇشتۇرۇشى بىلەن غۇلام بولدى. ۋاڭ ماڭ دەۋرىدە تۆرە بولۇپ، تىيەنلۇ ساراي كۇتۇپخانىسىدا كىتابلارنى تۈزىتىش ئىشى بىلەن شۇغۇللاندى. كېيىن بىر ۋەقەگە چېتىلىپ قالغان ياك شىۋىڭ ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالدى.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن»، 2 - توم، 1291 - بەت).

(50) قىزىلقورغان (赤谷城) قەدىمكى شەھەر. ئورنى ئىسسىق كۆلنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا.

(«جۇڭگو تارىخ ئاتىلىسى»، 2 - توم، 40 - 41 - بەت).

(51) ئاڭنى (阿耆尼焉耆) قەدىمكى ئاڭنى تىلىدا ئوت دېگەن مەنىدە بولۇپ، ئارگى، ئاركى، ئارس، X ئەسىردىن كېيىن سولمى، سۇلمى، XV - XIV ئەسىرلەردە ئىسلامىيەتنى قوبۇل قىلغاندىن كېيىن چالاش دەپ ئاتالغان. ھازىرقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى قارا شەھەر خۇيزۇ ئاپتونوم ناھىيىسى شۇ.

(«بۈيۈك تاڭ دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت خاتىرىسى. تۈزەتمە

ئىزاھلىرى»، مۇقەددىمە I، 49 - بەت).

(52) ۋاڭ فېڭ (王凤) خەن يۈەندىنىڭ خانىشى ۋاڭ جىڭجۇن

نىڭ ئاكىسى. خەن چېڭدىنىڭ ئانا تەرەپ تاغىسى. م.ب. 33 - يىلى خەن يۈەندى ئۆلۈپ، چېڭدى تەختكە ئولتۇرغاندا، ۋاڭ فېڭ

ئەسەرلەشكەن؛ ئۇلۇغ سانغۇن قاتارلىق ۋەزىپىلەرنى ئىگىلىگەن؛
خانلىقىنى ئىدارە قىلىش ئىشلىرىنى قولغا ئېلىۋالغانىدى.

(«جۇڭگو تارىخىدىكى زور ۋەقەلەر يىلنامىسى».

1 - توم، 539 - بەت).

(53) خى ۋۇ (何武) م.ب.؟ - م.3 (يەنە بىر ئىسمى

خې جۇنگۇڭ. شۇ ۋىلايىتى پىشيەن (بۇگۈنكى سىچۇەن ئۆلكىسىدە)
ناھىيىسىدىن. ئۇ، ئوردا ئەھكام ۋەزىرى، پاشا ۋەزىر مۇپەتتىشى
قاتارلىق ۋەزىپىلەردە بولغان.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 229 - بەت).

(54) گۇڭ جىچى (官之奇) گۇڭ جى (官奇) مۇ دېيىلىدۇ.

ئەمىنىيە دەۋرىدىكى يۇ (虞) بەگلىكىنىڭ تەدبىرلىك، دانىشمەن
تۆرىسى ئىدى. جىن شىيەنگۇڭنىڭ يۇ بەگلىكىنى ئېلىش نىيىتى
بولسىمۇ، يۇ بەگلىكىدە دانىشمەن گۇڭ جىچى بولغاچقا، ھۇجۇم
قىلىشقا پېتىنالمىدى.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن»، 2 - توم، 834 - بەت).

(55) جىن شىيەنگۇڭ (晋献公) يەنە بىر ئىسمى گۇيچىۋۇ،

جىن ۋۇگۇڭنىڭ ئوغلى. م.ب. 676 - يىلىدىن 651 - يىلىغىچە 26
يىل سەلتەنەت سۈرگەن، ئەمىنىيە دەۋرىدىكى جىن بەگلىكىنىڭ
18 - ھۆكۈمدارى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر»، ئۇيغۇرچە نەشرى، 547 - بەت).

(56) جېن فىڭ (甄丰) خەن پىڭدى دەۋرىنىڭ دەسلەپىدە

پىلان - تەدبىر كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، نائىب بەگ (ئاتالىق) بول-
غان، ۋاڭ ماڭ خان بولغان ۋاقتىدا گۇاڭشىن بېگى بولدى. كېيىن
جىنايەت ئۆتكۈزگەن ئوغلى جېن شۇن ئۆلتۈرۈلگەچكە، جېن فىڭ
ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالدى.

(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى قامۇسى»، 1365 - بەت).

(57) جېن خەن (甄邯) خەن چىڭدى دەۋرىنىڭ بىلگەلىرىدىن

گۇڭ گۇاڭنىڭ كۈيئوغلى. شىنجاۋۇل بولۇپ، ۋاڭ ماڭ خان بولغاندا،

باش ئەمەلەشكەرلىككە تەيىنلىنىپ، چېشىن بېگى بولدى.
(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى قامۇسى»، 1364 - بەت)،
(58) شاھ سانىيە ۋېي (卫氏) خەن ئەيدىنىڭ خانىكىسى.
خەن پىڭدىنىڭ ئانىسى.

(«خەننامە»، 9 - توم، 2998 - بەت).
ۋېي زىبو (卫子伯) خەن پىڭدىنىڭ ئانىسىنىڭ ئاكىسى.
پىڭدىنىڭ ئانا تەرەپ تاغىسى.

(«خەننامە»، 9 - توم، 2998 - بەت).
(60) لۈكۈن ۋە قەسى (吕宽事件) ۋاڭ ماڭ خەن پىڭدى
بىلەن ئانىسى، شاھ سانىيە ۋېيىنىڭ ئالاقىسىنى ئۈزۈش ئۈچۈن، شاھ
سانىيەنى چۆشكەن بەگلىكىگە ئورۇنلاشتۇردى. بۇنىڭغا نارازى
بولغان ۋاڭ يۈ (ۋاڭ ماڭنىڭ ئوغلى) لۈكۈننى ئەۋەتىپ، ۋاڭ ماڭ
مەھكىمىسىنىڭ دەرۋازىسىغا ئىت قېنىنى چاچتۇردى. بۇ ئىشنىڭ
پاش بولۇشى مۇناسىۋىتى بىلەن ۋاڭ ماڭ ۋېي جەمەتى ۋە باشقا
نۇرغۇن كىشىلەرنى قىلىچتىن ئۆتكۈزىدۇ، تارىختا بۇ «لۈكۈن
ۋە قەسى» دېيىلىدۇ.

(«خەننامە»، 9 - توم، 2998 - بەت).
(61) چاڭلىڭ (昌陵) قەدىمكى ناھىيە. خەن سۇلالىسى تەسىس
قىلغان. ئورنى ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسى لىنتۇڭ ناھىيىسىنىڭ شەرقىدە.
(«جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر ناملىرى قامۇسى»، 472 - بەت).
(62) بەي چى (白起؟ - 257) گۇڭ سۇنچى دەپمۇ
ئاتىلىدۇ. يېقىنلىقلار دەۋرىدىكى چىن بەگلىكىنىڭ سەركەردىسى،
ھەربىي ئالىم. مېي (ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسىدە) ناھىيىسىدىن،
چىن جاۋۋاڭ ئۇنى مۇھىم ھەربىي ۋەزىپىگە تەيىنلىگەندىن كېيىن،
يۈرۈش قىلىپ 70 نەچچە شەھەرنى ئارقا - ئارقىدىن ئالغانلىقى
ئۈچۈن، ۋۇئەن بېگى بولغان. ئاخىر باشقىلارنىڭ زىيانكەشلىكىگە
ئۇچراپ ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالغان.

(تۈزۈتىلگەن «سىيۈەن»، 3 - توم، 2158 - بەت).

(63) مېيشيەن (鄆县) قەدىمكى ناھىيە. خەن سۇلالىسى تەسىس قىلغان. ئورنى ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسى مېيشيەن ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدا.

(«چۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر ناملىرى قامۇسى»،

950 - بەت).

(64) ۋاڭ جىيەن (王翳) چىن سۇلالىسىنىڭ سەركەردىسى. پىنچاڭلىق. ھەربىي ئالىم. چىن سىخۇاڭنىڭ مەھلىكەتنى بىرلەشتۈرۈش ئىشىدا ۋاڭ جىيەن زور خىزمەت كۆرسەتكەنىدى.

(تۈزۈتىلگەن «سىيۈەن»، 3 - توم، 2047 - بەت).

(65) پىنچاڭ (频阳) قەدىمكى ناھىيە. چىن سۇلالىسى تەسىس قىلغان. قەدىمكى ئورنى ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسى فۇپىڭ ناھىيىسىنىڭ 50 چاقىرىم شەرقىي شىمالىدا.

(«چۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر ناملىرى قامۇسى»،

1255 - بەت).

(66) شياڭۋۇ (襄武) قەدىمكى ناھىيە. خەن سۇلالىسى تەسىس قىلغان. ئورنى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى لۇڭشى ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا.

(«چۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر ناملىرى قامۇسى»،

1299 - بەت).

فۇجىيىزى، چاڭ خۇي، جېڭ جى، گسەن يەنشۇ،
چېن تاڭ، دۇەن خۇيزۇڭ (1) نىڭ تەرجىمىھالى

فۇجىيىزىنىڭ تەرجىمىھالى

فۇجىيىزى بېيىدى ۋىلايىتىدىن بولۇپ، ئەسكەرلىككە كىر-
گەندىن كېيىن، ئۆسۈپ ھەربىي ئەمەلدار بولغان. ئىلگىرى
كۈسەن (2)، كروران ئەللىرى خەن ئەلچىلىرىنى ئۆلتۈرگە-
نىدى. بۇ ئەھۋاللار «غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دە بايان قى-
لىنغان. م.ب. 77 - يىلى (خەن جاۋدى يۈەنفېڭنىڭ تۆتىنچى
يىلى) فۇجىيىزى مىراقۇلىپكى سالاھىيىتى بىلەن پەرغانىگە
ئەلچى بولۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلغاچقا، خەن جاۋدى يارلىق
چۈشۈرۈپ، ئۇنى كۈسەن ۋە كروران ئەللىرىگە بېرىپ، يۈز
تۇرانە ئەيمىلەشكە ئەۋەتتى. فۇجىيىزى كرورانغا بېرىپ، كروران
خاننىڭ ھۇنلارنى كۈشكۈرتۈپ خەن ئەلچىلىرىنى ئۆلتۈرگەن-
لىكىنى ئەيىبلىدى ۋە «خەن سۇلالىسىنىڭ چوڭ قوشۇنى يېتىپ
كېلىش ئالدىدا تۇرىدۇ، خان ئەگەر سىز ھۇنلارنى كۈشكۈرتىمىز
گەن بولسىڭىز نېمە ئۈچۈن بۇ يەر ئارقىلىق باشقا ئەللەرگە
كېتىۋاتقان ھۇن ئەلچىلىرىنى يۇقىرىغا مەلۇم قىلمايسىز؟»
دەيدۇ. كروران خانى خاتالىقىنى تونۇپ، جىنايىتىنى بويىنىغا

ئالدى ۋە: «ھۇن ئەلچىسى يېقىندىلا ئۆتۈپ كەتتى. ئۇ ئاسىيۇغا با-
رىدىكەن، يولدا كۈسەندىن ئۆتۈدۇ» دېدى. فۇجىيىزى كۈسەنگە بېرىپ
كۈسەن خانىنىمۇ ئەيىبلەدى. كۈسەن خانىمۇ خاتالىقنى ئېتىراپ
قىلدى. فۇجىيىزى كېيىن پەرغانىدىن كۈسەنگە قايتىپ كەلگەندە
كۈسەن خانى ئۇنىڭغا: «ھۇن ئەلچىسى ئاسىيۇغا يېنىپ كەلدى،
ھازىر مۇشۇ يەردە» دەيدۇ. فۇجىيىزى ئۆزى ئېلىپ يۈرگەن سپاھ-
بەگلەر بىلەن بېرىپ ھۇن ئەلچىسىنى ئۆلتۈردى ۋە پايتەختكە
قايتىپ بېرىپ ئەھۋالنى خانغا مەلۇم قىلدى. خەن جاۋدى يارلىق
چۈشۈرۈپ ئۇنى نۆكەر بەگ قىلدى ۋە پېڭلى قەسىرىگە نازا-
رە تەجىبەگ قىلىپ كۆتۈردى.

فۇجىيىزى ئۇلۇغ سانغۇن خوگۇاڭغا: «كروران، كۈسەن
خانلىرى كۆپ قېتىم لىڭتاسىملىق قىلدى. ئۇلار ئۆلتۈرۈلمەسە
باشقا ئەللەرنى ئەدەبلىگىلى بولمايدۇ. مەن كۈسەندىن ئۆت-
كەندە، كۈسەن خانى بىلەن ئۇچرىشىپ ئۇنى ئۆلتۈرۈشنىڭ
ئاسان ئىكەنلىكىنى سەزدىم. شۇڭا بېرىپ كۈسەن خانىنى ئۆل-
تۈرۈپ، غەربىي يۇرتتىكى دۆلەتلەرگە تەھدىت سېلىشنى خا-
لايمەن» دېدى. ئۇلۇغ سانغۇن خوگۇاڭ ئۇنىڭغا: «كۈسەن
يىراق، بۇ ئىشنى كروراندا سېناپ كۆرەيلى» دېدى ۋە خەن-
جاۋدىغا فۇجىيىزىنى كرورانغا ئەۋەتىش توغرىسىدا مەلۇمات
سۇندى. شۇنىڭ بىلەن فۇجىيىزى ۋە ئەسكەرلىرى ئالتۇن،
تاۋار - دۇردۇنلارنى ئېلىپ، مەقسەتلىك ھالدا بۇ نەرسىلەرنى
چەت ئەللەرگە ھەدىيە قىلىدىغانلىقى توغرىسىدا جازا سالدى.
ئۇ كرورانغا كەلگەندە كروران خانى ئۇنىڭغا يېقىنلاشمىدى.
فۇجىيىزى يالغاندىن كەتمەكچى بولۇپ كروراننىڭ غەربىي
چېگرىسىغا باردى ۋە تىلماچ ئارقىلىق كروران خانىغا: «خەن
ئەلچىسى نۇرغۇن ئالتۇن ۋە كىمخاب - تاۋار ئېلىپ كەلدى.
ھەرقايسى ئەللەرگە تەقدىم قىلىدۇ. ئەگەر كروران خانى يەنىلا
قوبۇل قىلىشقا كەلمەسە، مەن ئۇدۇل غەربتىكى بەگلىكلەرگە

كېتىمەن» دەيدۇ ھەمدە ئالتۇن، كىمخاب - تاۋارلارنى ئېلىپ
 تىلماچقا كۆرسىتىدۇ. تىلماچ بېرىپ خانغا مەلۇم قىلىدۇ.
 ئاچكۆز خان ئۆزى كېلىپ، خەن ئەلچىسى بىلەن كۆرۈشىدۇ.
 فۇجىيىزى كروران خانى بىلەن بىرلىكتە ئولتۇرۇپ مەي ئىچىپ
 شىدۇ ۋە ئېلىپ كەلگەن نەرسىلىرىنى چىقىرىپ خانغا كۆر-
 سىتىدۇ. ھەر ئىككىسى مەست بولۇپ قالىدۇ. فۇجىيىزى كروران
 خانغا: «خان مېنى بىر ئىش بىلەن ئەۋەتتى. خان ئالىيلىرى
 بىلەن ئايرىم سۆزلەشسەم» دەيدۇ. ئورنىدىن تۇرغان خان خالىي
 سۆزلەشمەكچى بولۇپ، فۇجىيىزى بىلەن بىرلىكتە باراھقا كىر-
 گەندە، قاۋۇل ئىككى ئەسكەر كەينىدىن كېلىپ خانغا خەنجەر
 سالدى. خەنجەر كۆكرەكتىن قېشىپ چىققاچقا، خان شۇئان
 ئۆلدى. كروران بەگلىرى ۋە ئەتراپتىكى ياساۋۇلار تەرەپ -
 تەرەپكە قاچىدۇ. فۇجىيىزى ئەلگە: «كروران خانى خەن سۇلا-
 لىسىگە ئاسىيلىق قىلىپ جىنايەت ئۆتكۈزگەنلىكتىن، خەن خانى
 ئۇنى ئۆلتۈرۈشكە مەنى ئەۋەتتى. ھازىر ئۇنىڭ ئورنىغا خەن
 خانلىقىدا تۇرغان تۇرۇۋاتقان سابىق خانىتىكىن خان بولىدۇ.
 خەن قوشۇنلىرى تېز يېتىپ كېلىدۇ. سىلەر قالايمىقانچىلىق
 چىقارماڭلار، ئۇنداق بولمايدىكەن دۆلىتىڭلار ھالاك بولىدۇ»
 دەپ جاكارلىدى. شۇنىڭ بىلەن فۇجىيىزى كروران خاننىڭ
 كاللىسىنى ئېلىپ دۆلىتىگە قايتتى ۋە ئوردىغا تەقدىم قىلدى.
 ئوردىدىكى ۋەزىر - ۋۇزرا، سانغۇن ۋە مۇشاۋىرلارنىڭ ھەم-
 مىسى ئۇنىڭ كۆرسەتكەن خىزمىتىنى مەدھىيەلەشتى. خەن جاۋدى:
 «كروران خانى ئانقۇي(3) ھەمىشە ھۇنلارغا پايلاقچى بولۇپ،
 خەن ئەلچىلىرىنىڭ ئالدىنى توساتتى، ئەسكەر چىقىرىپ ياساۋۇل-
 لار ئەمرلەشكىرى ئەنەي. كېڭەشچىگى جۇڭ، پاسسىپانېگ سۈي
 چېڭ قاتارلىق ئۈچ تۈركۈم ئەلچىلىرىمىزنى ۋە ئارساك،
 پەرغانە قاتارلىق دۆلەتلەرنىڭ ئەلچىلىرىنى ئىلگىز - ئاخىر
 ئۆلتۈردى ۋە بۇلاڭ - تالاڭ قىلدى. خەن ئەلچىلىرىنىڭ ئەل-

چىلىك دىستەكلىرىنى، ھۆھۈرلىرىنى ھەم ئارساك ۋە پەرىئانە قاتارلىق دۆلەتلەرنىڭ بىزگە ئەۋەتكەن سوۋغاتلىرىنى تارتىم ۋالدى. بۇ قانۇنغا خىلاپ قىلىمىش. پىڭلى قەسىرى نازارەت چىبېگى فۇجېزى ئەلچىلىك دەستىكى بىلەن چىقىپ، كروران خانى ئانقۇينىڭ كالىسىنى ئالدى ۋە ئۇنى ئوردىنىڭ شىما-لىي دەۋازىسىغا ئاستى. ئۆزى بىلەن دۈشمەنلەشكەنلەرگە ئادىل مۇئامىلە قىلدى. قوشۇننىمۇ ئاۋارە قىلمىدى. شۇڭا فۇجېزىغا يىپىياڭ بېگىلىك مەرتىۋە بېرىلسۇن، 700 تۇتۇنلۇك يەر سۇ-يۇرغال قىلىنسۇن، ئانقۇينى ئۆلتۈرگەن ئىككى ئەسكەر يانداش بەگلىكىگە ئۆستۈرۈلسۇن» دەپ يارلىق چۈشۈردى.

فۇجېزى ئۆلگەندىن كېيىن، ئوغلى فۇچاڭ جىنايەت ئۆت كۈزۈپ قويغاچقا، ئاتىسىنىڭ مەرتىۋىسىگە ۋارىسلىق قىلالىدى. بېرىلگەن سۇيۇرغاللىق بىكار قىلىندى. م. 1 - 5 - يىللىرى ئارىلىقىدا (خەن پىڭدى يۈەنشىنىڭ بىرىنچى يىلى) تۆھپىكار ئەمەلدارلارنىڭ ئەۋلادلىرىنى ئاتا - بوۋىسىنىڭ مەرتىۋىسىگە ۋارىسلىق قىلدۇرۇش ئىشى يولغا قويۇلغاندا چەۋرىسى فۇچاڭ (傳敞) غا يىپىياڭ بېگىلىك مەرتىۋىسى بېرىلدى. بۇ مەرتىۋە ۋاڭ ماڭنىڭ مەغلۇبىيىتى بىلەن ئۈزۈلۈپ قالدى.

(«خەننامە»، 9 - توم، 3001 - 3003 - بەتلەر).

چاڭ خۇينىڭ تەرجىمىھالى

چاڭ خۇي تەبىئەتلىك بولۇپ، كىچىكىدە ئائىلىسى نام رات ئىدى. ئۇ چوڭ بولغاندىن كېيىن ئۆز لۈكىدىن دۆلەتنىڭ چاقىرىقىغا قوشۇلۇپ، مىراقۇلىيىگى سۇۋۇ بىلەن بىرلىكتە ھۇنلار ئېلىگە ئەلچىلىككە باردى ۋە سۇۋۇ بىلەن بىرلىكتە ھۇن ئېلىدە ئون يىلدىن ئارتۇق تۇتۇپ قېلىندى. خەن جاۋدى

دەۋرىدە ئاندىن قايتىپ كەلدى. يەتكۈزگەن خىزمىتى ئۈچۈن خان ئۇنى كېڭەش بېگىلىككە تەيىنلىگەنىدى.

بۇ چاغدا ئاسىيۇدىكى خەن مەلىكىسى جىيېۋ (غەمخالاس مەلىكە) خەن جاۋدىغا: «ھۇنلار چەۋەندازلارنى ئەۋەتىپ قوستا دېھقانچىلىق قىلىۋاتىدۇ، ئاڭلىشىمچە ئۇلار قوس بىلەن بىر تەرىپىدە ئاسىيۇغا ھۇجۇم قىلماقچىكەن. خان ئالىيلارنىڭ بىزنى قۇتقۇزۇشلىرىنى ئۈمىد قىلىمىز» دەپ مەكتۇپ يوللايدۇ. خەن سۇلالىسى ئاتلارنى بېقىپ، ئەسكەرلەرنى تەربىيەلەپ ھۇنلارغا جازا يۈرۈشى قىلىشنى كېڭىشىۋاتقان چاغدا، خەن جاۋدى ئۆلۈپ، خەن شۈەندى تەختكە چىقتى. شۇنىڭ بىلەن بۇ ئىش ۋاقتىنچە توختاپ قالدى. م.ب. 72 - يىلى (خەن شۈەندى بېنشىنىڭ ئىككىنچى يىلى) چاڭ خۇي ئاسىيۇ ئېلىگە ئەلچى قىلىپ ئەۋەتىلدى. مەلىكە جىيېۋ بىلەن كۈنئېيىمۇ ئەلچى ئەۋەتىپ، چاڭ خۇي ئارقىلىق خەن شۈەندىگە: «ھۇنلار داۋاملىق ئەسكەر ماڭدۇرۇپ، ئاسىيۇغا ھۇجۇم قىلىۋاتىدۇ. چىيەن(4)، ئېشى قاتارلىق جايلارنى تارتىۋېلىپ، خەلقنى تۇتۇپ كەتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، ئەلچىلىرى تەھدىت سېلىپ، مەلىكىنى بېرىشنى تەلەپ قىلىۋاتىدۇ. شۇ ئارقىلىق خەن سۇلالىسى بىلەن ئاسىيۇنىڭ مۇناسىۋىتىنى ئۈزۈپ تاشلىماقچى. كۈنئېيىمۇ دۆلەت بويىچە خىل ئەسكەرلەردىن يېرىمىنى ھەرىكەتكە كەلتۈرۈپ ئۆزى 50000 چە ۋەنداز بىلەن ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىشنى خالايدۇ. خاننىڭ ئەسكەر چىقىرىپ مەلىكە ۋە كۈنئېيىگە ياردەم بېرىشنى ئۈمىد قىلىدۇ» دەيدۇ. شۇنىڭ بىلەن خەن سۇلالىسى 150000 كىشىلىك چەۋەنداز چىقاردى. قوشۇن بەش سانغۇن(5) باشچىلىقىدا بۆلۈنۈپ يولغا چىقتى. بۇ ئىشلارنىڭ تەپسىلاتى «ھۇنلار ھەققىدە قىسسە» دە بايان قىلىندى.

خەن شۈەندى چاڭ خۇينى چېرىكچى قىلىپ تەيىنلىدى. ئۇ يارلىق دەستىكى بىلەن بېرىپ ئاسىيۇ قوشۇنلىرىغا باشچىلىق

قىلدى. يابغۇ(6) لارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان 50000 دىن ئارتۇق چەۋەندازغا قوماندانلىق قىلغان كۈنئېيى، ھۇنلارنىڭ غەربىدىن ھۇجۇم قىلىپ ئوڭ قول خان(7) نىڭ ئوردىسىغا بېسىپ كىردى ۋە قوياندى تەڭرىقۇتنىڭ ئاتىسى، يەڭگىسى، قىزى، ئاتاغلىق خان ۋە چەۋەنداز سەركەردىلىرى باشلىق جەمئىي 39000 ئادىمىنى ئەسىر ئالدى. 50000 دىن ئارتۇق ئات، كالا، ئېشەك، قېچىر، تۆگە، 60000 تۇياقتىن ئارتۇق قوي-ئۆچكە ئولجا ئالدى. ئولجىلارنى ئاسىيۇلار بۆلۈشۈپ ئېلىشتى. چاڭ خۇي ئۆزىنىڭ ئون نەچچە نەپەر سىپاھ - بېگىنى باشلاپ كۈنئېيى بىلەن بىللە قايتىپ تېخى ئاسىيۇلار زېمىنىگە يېتىپ كەلگەندە، ئاسىيۇلار ئۇنىڭ تامغا ۋە يارلىق دەستىكىنى ئوغرىلاپ كەتتى. چاڭ خۇي ئېلىگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن تامغا ۋە يارلىق دەستىكىنى يوقاتقانلىقى ئۈچۈن كاللىسى كېتىدىغانلىقىنى بىلەتتى. بىراق بۇ قېتىم بەش سانغۇن ھۇنلارغا قارشى ئۇرۇشتا خىزمەت كۆرسەتمەيدى. خەن شۈەندى چاڭ خۇينى يارلىق بويىچە ئاسىيۇغا ئەلچى بولۇپ بېرىپ، ھۇنلارنى يەڭدى ۋە كۆپ نەتىجىگە ئېرىشىپ خىزمەت كۆرسەتتى دەپ قاراپ، ئۇنى چاڭلۇ بېگى قىلدى. يەنە ئالتۇن، تاۋار - دۇردۇنلار بىلەن ئاسىيۇغا ئەۋەتىپ، بۇ قېتىم خىزمەت كۆرسەتكەن ئۇسۇن بەگىنى ئىنتامامدى. چاڭ خۇي ئوردىغا مەكتۇپ سۇنۇپ، كۈسەن خانى ئىلگىرى چېرىكچى لەي دەننى ئۆلتۈرگەنىدى. ئۇنىڭغا تېخىچە ئۆلۈم جازاسى بېرىلمىدى، دېدى ۋە يولدا كۈسەندىن ئۆتكەن چاغدا ئۇنى ئۆلتۈرۈشنى ئىلتىماس قىلدى. خەن شۈەندى بۇنداق قىلىشقا قوشۇلمىدى. لېكىن ئۇلۇغ سانغۇن خوگىۋاڭ ۋەزىيەت يار بەرسىلا شۇنداق قىلىش توغرىسىدا بېشارەت بەردى. چاڭ خۇي 500 چە سىپاھ - بەگ بىلەن ئاسىيۇغا كەلدى. قايتىپ كۈسەندىن ئۆتەر چاغدا، كۈسەننىڭ غەربىدىكى خانلىقلاردىن 20000

ئەسكەر، نائىب ئەلچىنى ئەۋەتىپ كۈسەننىڭ شەرقىدىكى خانەلىقلاردىن 20 000 ئەسكەر چاقىرتتى. يەنە ئاسىيۇ ئېلىدىن 7000 ئەسكەر بولۇپ كۈسەنگە شەرق، غەرب، شىمال تەرەپلەردىن ھۇجۇم قىلماقچى بولدى. ئۇرۇش باشلاشتىن ئاۋۋال ئەلچى ئەۋەتىپ كۈسەن خانىنىڭ ئىلگىرى خەن ئەلچىسىنى ئۆلتۈرۈپ جىنايەت ئۆتكۈزگەنلىكىنى ئەيىبلىدى. كۈسەن خانى جىنايىتىنى تونۇپ: «بۇ مەرھۇم خان تەختتىكى ۋاقتىدا كۈسەن بەگلىرىدىن قويمى (8) نىڭ قايىمۇقتۇرۇشى بىلەن بولغان خاتالىق، مېنىڭ جىنايىتىم يوق» دەيدۇ. چاڭ خۇي: «ئەگەر راستىن شۇنداق بولغان بولسا، دەرھال قويمىنى باغلاپ ئەۋەتىپ بېرىڭ، سىز خان ئالىيلىرىنى سۈرۈشتە قىلمايمەن» دەيدۇ. كۈسەن خانى قويمىنى تۇتۇپ ئەۋەتىپ بېرىدۇ. چاڭ خۇي ئۇنى ئۆلتۈرۈپ ئېلىگە قايتىدۇ.

كېيىن چاڭ خۇي سۇۋۇننىڭ ئورنىغا قارام ئەللەر بېگى بولدى. ئۇ خارچى ئىشلارغا پىششىق، خىزمەتتە تىرىشچان بولغانلىقى ئۈچۈن، كۆپ قېتىم خىزمەت كۆرسەتتى. م. ب. 52 - يىلى (خەن شۈەندى گەنلۇننىڭ ئىككىنچى يىلى) ھىماقچى سانغۇن جاۋ چۇڭگو ئۆلۈپ، چاڭ خۇي ئوڭ قانات سانغۇن بولۇپ تەيىنلەندى ۋە بۇرۇنقىدەكلا قارام ئەللەر ئىشلىرى خىزمىتىنى ئىشلەۋەردى. خەن شۈەندى ئۆلگەندىن كېيىن، چاڭ خۇي يەنە خەن يۈەندىگە ئۈچ يىل خىزمەت قىلىپ م. ب. 46 - يىلى (خەن يۈەندى چۈيۈەننىڭ ئۈچىنچى يىلى) ئۆلدى. ئۇنىڭغا «بەھەيۋەت بەگ» (9) دەپ ئاتاق بېرىلدى. سۇيۇرغاللىق چەۋردامرىگىچە مىراس بولۇپ قالدى. شەرقىي خەن سۇلالىسى خانى گۇاڭشۇدى (10) جىيەنۇۋ (م. 25 - 55 - يىللىرى) ئوتتۇرىلىرىدا سۇيۇرغاللىق ئاندىن ئۆزۈلدى.

«خەننامە»، 9 - توم، 3003 - 3005 - بەتلەر.

جېڭ جىنىڭ تەرجىمىھالى

جېڭ جى گۈيجى ۋىلايىتىدىن بولۇپ، بەش يۈز بەشى (پانسات) (11) سۈپىتى بىلەن ئەسكەرلىككە كىرگەندىن كېيىن خەن ئەلچىلىرى بىلەن بىرلىكتە كۆپ قېتىم غەربىي يۇرتقا بارغاچقا، غۇلام بولدى. جېڭ جى ئىرادىلىك ئادەم بولۇپ، خارىجى ئىشلارغا پىششىق ئىدى. چاڭ چيەن غەربىي يۇرتقا بارىدىغان يولنى ئېچىپ، لى گۇاڭلى پەرغانىگە جازا يۈرۈشى قىلغاندىن كېيىن، خەن سۇلالىسى غەربىي يۇرتقا چىرىكچى تەسىس قىلىپ، چېدىردا دېھقانچىلىق قىلغانىدى. م. ب. 68 - يىلى (خەن شۈەندى دىجىيېنىڭ ئىككىنچى يىلى) جېڭ جى يانداش بەگ سالاھىيىتى بىلەن كەچۈرۈم قىلىنغان جىنايەتچىلەرنى باشلاپ، چېدىردا دېھقانچىلىق قىلىپ كۆپ ئاشلىق جۇغلىدى. شۇڭا غەربىي يۇرتتىكى دۆلەتلەرنىڭ قوشۇنلىرىنى يىغىپ ۋە يۆتكەپ قوسنى تارمار قىلدى. ياساۋۇللار ئەمىرلەشكەرلىككە كۆتۈرۈلۈپ چارقىلىقنىڭ غەربىدىكى جەنۇبىي يول (12) بويلىرىغا جايلاشقان ئەللەرنى قوغداش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالدى.

م. ب. 60 - يىلى (خەن شۈەندى شېنجۆنىڭ ئىككىنچى يىلى) ھۇنلارنىڭ ئىچكى قىسمىدا پاراكەندىچىلىك تۇغۇلدى. باتىسقان شەنشەنچان (13) خەن سۇلالىسىگە تەسلىم بولماقچى بولۇپ، جېڭ جىغا ئادەم ئەۋەتتى. جېڭ جى چېدىر ۋە كۈسەن خانلىقلىرىدىن 50 000 ئەسكەر توپلاپ باتىسقاننى قارشى ئالدى. 12000 ئاھالە، 12 نەپەر كىچىك خان ۋە سەركەردىنى باشلاپ كەلگەن باتىسقان جېڭ جى بىلەن بىرلىك تە خېچۈ (14) گە باردى. باتىسقاننىڭ قول ئاستىدىكى ئاز

سانلىق قاچقۇنلارنى جېڭ جى ئەسكەر ئەۋەتىپ قىرىپ تاشلىدى. شۇنىڭ بىلەن باتىسقان قاتارلىقلارنى پايتەخت چاڭئەن گە ئېلىپ باردى. خەن شۇەندى باتىسقانغا «ئەردەمبەگ» (15) دەپ ئاتاق بەردى. قوسنى ئېلىپ باتىسقاننى ئەل قىلغاچقا، جېڭ جىنىڭ نامى غەربىي يۇرتتىكى بەگلىكلەرگە پۇر كەتتى. شۇڭا ئۇ قوسنىڭ غەربىدىكى شىمالىي يول بويلىرىغا جايلاشقان بەگلىكلەرنى ھەم قوشۇمچە جەنۇبىي ۋە شىمالىي يولنى قوغداشقا تەيىنلەندى. شۇنىڭ ئۈچۈن قورۇقچىبەگ (16) دەپ ئاتالدى. «قورۇقچىبەگ» دېگەن بۇ ئەمەل جېڭ جىدىن باشلاندى.

خەن شۇەندى: «قورۇقچىبەگ، غەربىي يۇرت شىزمەت - چەۋندازلار بېشى جېڭ جى يات قوۋملەرنى بەيئەت قىلدۇرۇپ، دۆلەتنىڭ ئابروىنى كۆتۈردى. ھۇن تەڭرىقۇتنىڭ ئېلى بىلەن تەسلىم بولغان بىر نەۋرە ئاكىسى باتىسقاننى قارشى ئالدى. قوس خانلىقىنىڭ دۇز (16) شەھىرىنى ئىشغال قىلىپ خىزمەت كۆرسەتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن جېڭ جىغا دىراقنى تىنچلاندۇرغۇچى بەگ، ئۇنۋانى بېرىلىپ، 1000 تۈتۈنلۈك يەر سۇيۇرغال قىلىنسۇن» دەپ يارلىق چۈشۈردى. جېڭ جى غەربىي يۇرتنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدىكى ئۇلى (بۈگۈر) (18) شەھىرىنى مەركەز قىلىپ، شۇ يەردە مەھكىمە (17) قۇردى ۋە شۇ ئارقىلىق ھەرقايسى خانلىقلارنى تىزگىنلىدى. جازاسىنى بېرىشكە تېگىشلىكلەرگە جازا يۈرۈشى، سىلىق مۇئامىلە قىلىشقا تېگىشلىكلەرگە ئوبدان مۇئامىلە قىلدى. شۇنىڭدىن باشلاپ خەن سۇلالىسىنىڭ ئەمىر پەرمانلىرى غەربىي يۇرتقا تارتالدى. بۇ ئىش جاڭ چيەندىن باشلانغان بولسىمۇ، جېڭ جى دەۋرىدە ئىشقا ئاشۇرۇلدى. بۇلارنىڭ تەپسىلاتى «غەربىي يۇرت تەزكىرىسى» دە سۆزلەندى.

جېڭ جى ئۆلگەندىن كېيىن ئۇنىڭغا «مۇخامىس تۆردە»

دەپ ئاتاق بېرىلدى. ئوغلى جېڭ گۇاڭ ئۇنۋانغا ۋارىسلىق قىلدى. جېڭ گۇاڭ ئۆلگەندىن كېيىن ئۇنىڭ ئوغلى بولمىد. ھاچقا ۋارىسلىق ئۈزۈلۈپ قالدى. مىلادى ئۈچىنچى يىللىرى (خەن پىڭدى يۈەنشىنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا) جىنايەت ئۆتكۈزمەي ئۇنۋانلىرى ئۈزۈلۈپ قالغان تۆھپىدارلارنىڭ ئەۋلادلىرى خىز-مەتكە ئېلىنغان چاغدا، جېڭ جىنىڭ ئەۋرىسى جېڭ يۇڭ ئېتىد بارغا سازاۋەر بولۇپ، يىراقنى تىنىچلاندۇرغۇچى بەگ بولدى. («خەننامە»، 9 - توم، 3005 - 3006 - بەتلەر).

گەن يەنشۇنىڭ تەرجىمىھالى

گەن يەنشۇ يەنە بىر ئىسمى گەن جۇنكۇاڭ، بېيىدى ۋىلايىتى يۈجى ناھىيىسىدىن، مۇمىن پۇقرانىڭ پەرزەنتى بولۇپ، ياش ۋاقتىدا ئات مىنىش ۋە ئوقيا ئېتىشقا ماھىر بولغانلىقى ئۈچۈن ئوردا مۇھاپىزەتچىسى (20) بولدى. ئۇ تاش ئېتىپ كۈچ سىنىشىش (21) ماھارىتىدە ئۆز تەڭتۇشلىرىدىن ئېشىپ چۈشەتتى. ئۇ يەنە مۇھاپىزەتچىلەر راۋىقىسىدىن سەكەرەپ ئۆتۈپ كەتكەچكە، نۆكەرلىككە كۆتۈرۈلگەنىدى. قول زەربىسى سىنىشىغا قاتناشقاندىن كېيىن پاسىيانبەگ بولدى. ئۇ ئىقتىدارلىق ۋە باتۇر بولغانلىقى ئۈچۈن، خەن يۈەندىنىڭ قەدىرلىشىگە سازاۋەر بولۇپ، تەدرىجىي ھالدا لياۋدۇڭ ۋالىيلىقىغا تەيىنلەنگەن بولسىمۇ، خاتالىق ئۆتكۈزۈپ قويغانلىقتىن ۋەزىپىسىدىن ئېلىپ تاشلانغانىدى. ھارۋا - ئاتلىقلار سانغۇنى شۇجيانىڭ كۆرسىتىشى بىلەن ئۇ كېڭەشچىسى بولدى. ئۇنىڭدىن كېيىن غەربىي يۇرتقا ئەلچىلىككە چىقىپ قورۇقچىبەگ، شىر-مەت - چەۋەندازلار بېشىلىقىغا تەيىنلەندى. ئۇ يىاردەمچى چېگرا بىكچى چېن تاڭ بىلەن بىرلىكتە چىچى تەڭرىقۇتنى ئۆلتۈرگەچكە،

يىمچىڭ بېگى بولدى. ئۇ ئۆلگەندىن كېيىن «باتۇر تۆرە» دېگەن ئاتاق بېرىلدى. بۇ ئۇنۋان ئەۋرىشىگىچە داۋام قىلىپ، ۋاڭ ماڭ مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن ئاندىن ئۆزۈلدى. («خەننامە»، 9 - توم، 3007 - بەت).

چېن تاڭنىڭ تەرجىمىھالى

چېن تاڭ، يەنە بىر ئىسمى چېن زىڭكۇڭ، شەنياڭ (22) ۋە لايتىننىڭ شياچيۇ (23) ناھىيىسىدىن بولۇپ، كىچىكىدىن تار- تىپ ئوقۇشقا خۇشتار بىر ئادەم ئىدى. ئۇ، بىلىم ئەھلى بو- لۇپ، يېزىقچىلىق قابىلىيىتى بار بولسىمۇ، ئائىلىسى نامرات بولغاچقا، دائىم كىشىلەردىن تىلەپ - سوراپ تۇرمۇش كەچۈ- رەتتى. غۇرۇرسىز بولغاچقا، يۇرتداشلىرى ئۇنى پەس كۆرەتتى. ئۇ ئاخىر چاڭئەنگە بېرىپ مەنسەپ تەلەپ قىلدى ۋە ياردەم- چى داستىخانەگە (24) بولۇپ ئىشلىدى. بىر نەچچە يىلدىن كېيىن فۇپىڭ بېگى جاكبۇ، چېن تاڭ بىلەن دوست بولۇپ قالدى. جاكبۇ، چېن تاڭنىڭ ئىقتىدارىنى ناھايىتى ھۆرمەتلەيت- تى. م. ب. 47 - يىلى (خەن يۈەندى چۈيۈەننىڭ ئىككىنچى يىلى) خەن يۈەندى ئىقتىدارلىق كىشىلەرنى تونۇشتۇرۇش توغرىسىدا چوڭ تۆرىلەرگە يارلىق چۈشۈرگەندە، جاكبۇ چېن تاڭنى تونۇشتۇردى. خىزمەت كۈتۈپ تۇرغان چېن تاڭ ئاتىسى ئۆلگەندە ئۆلۈمىگىمۇ بارمىغاچقا، مۇپەتتىش چېرىكىچى (25) خانغا: چېن تاڭ پەزىلەتسىز ئادەم، جاكبۇنىڭ ئۇنى كۆرسىتى- شى ئەمەلىيەتكە ئۇيغۇن ئەمەس، شۇنىڭ ئۈچۈن جاكبۇنىڭ 200 تۈنۈلۈك سۇيۇرغال يېرىنى قىسقارتىش لازىم، دەپ مە- لۇمات سۇندى. دەل شۇ چاغدا جاكبۇ ئۆلۈپ كەتكەن بول- سىمۇ، لېكىن ئۇنىڭغا «بولمىغۇر تۆرە» دېگەن شەرەپسىز ئۇنۋان

بېرىلدى. چېن تاڭ بولسا زىندانغا تاشلاندى. كېيىن چېن تاڭ باشقىلارنىڭ تونۇشتۇرۇشى بىلەن نۆكەر بەگ بولدى. ئۇ كۆپ قېتىم چەت ئەلگە ئەلچى بولۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلدى. خېلى ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن غەربىي يۇرت ياردەمچى چېرىكچىسى (26) لىكىمگە كۆتۈرۈلۈپ، گەن يەنشۇ بىلەن بىللە غەربىي يۇرتتا ئىشلىدى.

ئىلگىرى خەن شۈەندى تەختتىكى ۋاقتىدا ھۇنلارنىڭ ئىچىدە قالايىمقانچىلىق يۈز بېرىپ، بەش تەڭرىقۇت ئارىسىدا ھوقۇق تالىشىش كۈرىشى بولدى. خەن سۇلالىسى قوغشار تەڭرىقۇت بىلەن چىچى تەڭرىقۇتنىڭ خەن ئوردىسىغا تۇرغاقلىققا ئەۋەتكەن ئوغۇللىرىنى قوبۇل قىلغانىدى. كېيىن شەخسەن خەن ئوردىسىغا بەيئەت قىلغىلى كەلگەن تەڭرىقۇت قوغشارخاننى زىيارەت قىلدى. چىچى تەڭرىقۇت قوغشارنى «ئۇرۇشتا مېنىڭدىن يېڭىلىپ ئاجىزلاپ كەتكەچكە، خەن سۇلالىسىگە ئەل بولدى، ئەمدى قايتىپ كەلمەيدۇ» دەپ قارىدى ۋە غەربكە ئەسكەر ماڭدۇرۇپ، ئوڭ تەرەپتىكى يەرلەرنى ئىشغال قىلماقچى بولدى. بۇ دەل خەن سۇلالىسى قوغشار تەڭرىقۇتنى قوشۇن بىلەن قوغداپ، ئېلىگە ئاپىرىپ قويۇۋاتقان چاغ بولغاچقا، چىچى تەڭرىقۇت غەربكە ھۇجۇم قىلىپ، ئوغۇز (27)، قىرغىز (28) ۋە تۇرالارنى يېڭىپ، ئۈچ ئەلنى بىرلەشتۈردى ۋە ئۇ يەردە پايتەخت قۇردى. خەن سۇلالىسىنىڭ قوغشارنى ھىمايە قىلىپ، ئۆزىگە ياردەم قىلىدىغانلىقىغا نارازى بولغان چىچى تەڭرىقۇت خەن ئەلچىسى جياڭنەيشى قاتارلىقلارنى نەزەربەند قىلىپ قويدى. م. ب. 45 - يىلى (خەن يۈەندى چۆيۈەننىڭ تۆتىنچى يىلى) سوۋغا - سالاملار بىلەن ئەلچى يوللاپ، تۇرغاقتىكى ئوغلىنى قايتۇرۇۋېتىشىنى ئىلتىماس قىلدى ۋە شۇنداق بولغاندىلا ئاندىن خەن سۇلالىسىگە ئەل بولىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. خەن سۇلالىسى چىچى تەڭرىقۇتنىڭ تۇرغاقتىكى ئوغلىنى ئاپىرىپ

قويۇشقا ياساۋۇلار ئەمەلەشكىمىزى گۇجىنى بەلگىلەپ قارار
 چىقاردى. باش تەپتىش بەگ گۇڭيۇ (29)، بىلگە كۇاڭ خېڭ (30)
 لار «ئەمىنىيە» دە بەلگىلەنگەن قائىدىلەر بويىچە: «يات
 قوۋملەرنى قاتتىق تىزگىنلەپ، ئۇلارنىڭ تەلەپلىرىنى تولۇق
 قاندۇرماسلىق كېرەك. ھازىر چىچى تەڭرىقۇتنىڭ خەن سۇلا-
 لىسىگە ئەل بولۇش نىيىتى تېخى ساپ ئەمەس. ئۇ ئىنتايىن
 يىراقتا تۇرىدۇ. ئەلچىگە ئۇنىڭ ئوغلىنى چېگرا قۇرۇلغا ئاپ-
 رىپ قويۇپلا قايتىپ كېلىش توغرىسىدا يارلىق بېرىش لازىم»
 دېيىشىدۇ. گۇجى خانغا مەكتۇپ سۇنۇپ: «ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك يات
 قوۋملەر بىلەن داۋاملىق مۇناسىۋەت باغلاپ كەلگەن. چىچىنىڭ
 ئوغلى 10 يىلدىن ئارتۇق تەربىيەلەندى. ئۇنىڭغا كۆپ ئىلتى-
 پات كۆرسىتىلدى. ئەگەر ئۇلار بىلەن مۇناسىۋەتنى پۈتۈنلەي
 ئۈزۈپ تۇرغاق ئوغلىنى يەتكۈزۈپ بەرمىسەك ياكى چېگرا -
 قۇرۇلغا ئاپىرىپ قويۇپلا قايتىپ كەلسەك، بۇ بىزنىڭ ئۇلارنى
 تاشلىۋەتكەنلىكىمىزنى ۋە ياراتمىغانلىقىمىزنى كۆرسىتىدۇ. بۇ
 ھال ئۇلارنىڭ ئەل بولۇش مايللىقىنى يوقىتىدۇ. ئۇلارغا
 قىلىنغان بۇرۇنقى ئىلتىپاتتىن كېچىپ، كېيىنكى ئۆلچەملىك
 نى كەلتۈرۈپ چىقارساق، بۇ ھەقىقەتەن مۇۋاپىق بولمايدۇ.
 مۇھاكىمىگە قاتناشقۇچىلار ئىلگىرى جياڭ نەيشىدە دۈشمەنگە
 تاقابىل تۇرۇش ئىقتىدارىنىڭ يوقلۇقىنى، پەم - پاراسەت ۋە
 باتۇرلۇق خىسەتلەرنىڭ كەملىكىنى كۆرگەچكە، چىچى تەڭرى-
 قۇت تەرىپىدىن خورلاندى، دەپ مەندىن ئەنسىرەشتى. كەم-
 نىلىرى بۈگۈن شەرەپلىك ھالدا قۇدرەتلىك خەن ئەلچىسى
 سۈپىتى بىلەن دانا خان ئالىيلىرىنىڭ يارلىقى بويىچە كاتتا
 ئىلتىپاتلىرىنى ھۇنلارغا يەتكۈزگىلى بارىمەن. ھەيۋەتلىرىدىن
 ئەيمەنگەن چىچى تەڭرىقۇت يامانلىق قىلالمايدۇ دەپ ئويلاي-
 مەن. ئەگەر ئۇ يىرتقۇچلۇق قىلىپ ماڭا زىيانكەشلىك قىلسا،
 ئۇ چاغدا ئۇ مەڭگۈ چوڭ جىنايەت قىلغان بولىدۇ - دە، چو-

تۆم يىراققا قېچىپ، چېگرىغا يېقىن كېلەلمەيدۇ. بىر ئەلچىنى قۇربان قىلىش ئارقىلىق خەلقنى ئەمىنلىككە ئېرىشتۈرۈش — دۆلەتنىڭ چوڭ پىلانى، شۇنداقلا يېقىرنىڭ ئارزۇسى. شۇنىڭ ئۈچۈن مەن تەڭرىقۇتنىڭ تۇرغاق ئوغلىنى ئۇنىڭ ئوردىسىغا يەتكۈزۈپ بېرىشنى ئۈمىد قىلىمەن» دېدى. خان گۇجىنىڭ مەكتۇپىنى ۋەزىر — ۋۇزىرلارغا كۆرسەتتى. گۇڭ يۈيەنلا مۇنازىرە قوزغاپ: گۇجىنىڭ تەڭرىقۇت ئوردىسىغا بېرىشى چوقۇم دۆلەتكە ھاقارەت كەلتۈرىدۇ. بۇنىڭغا يول قويغىلى بولماس، دەيدۇ. ئوڭ قانات سانغۇن فېڭ فېڭشى گۇجىنىڭ بېرىشىغا قوشۇلىدۇ. خەن يۈەندى گۇجىنىڭ ئىلتىماسىنى ماقۇل كۆردى. گۇجى ھۇن ئوردىسىغا بارغانىدى. غەزەپلەنگەن چىچى تەڭرىقۇت گۇجى قاتارلىقلارنى ئۆلتۈردى. ئۇ مۇنداق قىلىشنىڭ خەن سۇلالىسىگە نىسبەتەن ھۈرمەتسىزلىك بولىدىغانلىقىنى بىلەتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە قوغشارنىڭ تېخىمۇ قۇدرەت تاپقانلىقىنى ئاڭلىغاچقا، ئۇ غەربكە قاراپ كانگاغا قاچتى. كانگا خانى قىزىنى ئۇنىڭغا ياتلىق قىلدى. چىچىمۇ قىزىنى كانگا خانىغا ياتلىق قىلدى. كانگا خانى چىچى تەڭرىقۇتقا ناھايىتى ھۈرمەت قىلاتتى ۋە ئۇنىڭ ھەربىي كۈچىگە تايىنىپ، غەربىي يۇرتتىكى خانلىقلارغا تەھدىت سېلىشنى ئويلايتتى. چىچى تەڭرىقۇت بولسا كانگا قوشۇنلىرىدىن پايدىلىنىپ ئاسىيۇلارغا بىر نەچچە قېتىم ھۇجۇم قىلدى ۋە ئىچكىرىلەپ كىرىپ قىزىل قورغانغىچە باردى. خەلقنى بۇلاڭ — تالاڭ قىلىپ مال — چارۋىلارنى ئېلىپ كەتتى. ئاسىيۇلار ئۇلارنى قوغلاشقا جۈرئەت قىلالىمىدى. نەتىجىدە ئاسىيۇلارنىڭ غەرب تەرەپتىكى مىڭ چاقىرىمىچە يېرى ئادەمسىز بوش قالدى. چىچى تەڭرىقۇت ئۆزىنى چوڭ دۆلەتنىڭ ھۆكۈمرانى، شۆھرەتلىك، ھەممىدىن يۇقىرى ھېسابلىدى ۋە ئاسىيۇلار ئۈستىدىن قازانغان غەلبىسى بىلەن تېخىمۇ كۆرەنگەپ، كانگا خانىغا ھۈرمەتسىز.

لىك قىلدى. كانگا خاننىڭ قىزى، بەگلىرى ۋە بىر نەچچە يۈز پۇقرالىرىنى ئۆلتۈردى. بەزىلىرىنىڭ پۇت - قولىنى كېسىپ تالاس (31) دەرياسىغا تاشلىدى. ئۇ يەنە خەلقنى قوزغاپ قورغان سالغۇزدى. ھەر كۈنى 500 ئادەم ئىشلىتىپ قورغاننى ئىككى يىلدا پۈتتۈردى. ئۇ يەنە ئائىرىسى ۋە پەرغانە خانلىقىغا ئەلچى ئەۋەتىپ، ئولپان تاپشۇرۇش توغرىسىدا يارلىق چۈشۈردى. بۇ خانلىقلار ئولپان بېرىشكە مەجبۇر قىلىندى. خەن سۇلالىسى ئىلگىرى - كېيىن كانگاغا ئۈچ تۈر - كۆم ئەلچى ئەۋەتىپ گۇجى قاتارلىق كىشىلەرنىڭ جەستىنى تەلەپ قىلغان بولسىمۇ، چىچى تەڭرىقۇت ئەلچىلەرنى خورلاپ، يارلىقنى قوبۇل قىلمىدى. لېكىن قورۇقچىبەگ ئارقىلىق خانغا: «مەن ھازىر ئىنتايىن مۇھىتاجلىق شارائىتىدا ياشاۋاتىمەن. قۇدرەتلىك خەن دۆلىتىگە ئەل بولۇشنى، ئوغلىمنى تۇرغاق قىلىپ ئەۋەتمىشىنى خالايمەن» دەپ مەكتۇپ يازدى. ئۇ مانا شۇ دەرىجىدە كۆرۈنۈپ كەتكەنىدى.

م. ب. 36 - يىلى (خەن يۈەندى جىيەنجاۋنىڭ ئۈچىنچى يىلى) چىن تاڭ بىلەن گەن يەنشۇ غەربىي يۇرتقا كەلدى. چىن تاڭ سالىق، باتۇر، ئىرادىلىك ۋە تەدبىرلىك كىشى ئىدى. ئۇ ئالاھىدە خىزمەت كۆرسىتىشىنى خالايتتى. ھەر قېتىم شەھەر - قەلئەلەردىن، تاغ - دەريالاردىن ئۆتكەندە ئېگىزگە چىقىپ يەر تۈزۈلۈشىنى كۆزىتىتتى. ئۇ ھازىر يارلىق بويىچە غەربىي يۇرتنى باشقۇرۇپ تۇرغانلىقى ئۈچۈن، گەن يەنشۇ بىلەن مەسلىھەتلىشىپ: «يات قوۋملارنىڭ كۈچلۈك قوۋملاردىن قورقۇپ بوي سۇنۇشى ئۇلارنىڭ تەبىئىتى. غەربىي يۇرت ئەسلىدە ھۇنلارغا قارام بولۇپ كەلگەن. ھازىر چىچى تەڭرىقۇتنىڭ شۆھرىتى ناھايىتى يىراق ئەللەرگىچە يېتىپ باردى. ئۇ ئاسىيۇ ۋە پەرغانىگە بېسىپ كىرىپ، كانگا خانغا يول كۆرسىتىپ ئاسىيۇ بىلەن پەرغانىنى بېقىندۇرماقچى. ئەگەر ئۇ بۇ ئىككى دۆلەتنى

يۇتۇپ كەتسە، يەنىمۇ شىمالغا ئىلگىرىلەپ ئىلىيې (32) غەرب تە ئارساكقا، جەنۇبتا توخىنلار بىلەن بەلۇجىستان (33) غا ھۇجۇم قىلسا، بىر نەچچە يىل ئىچىدىلا غەربىي يۇرتتىكى شەھەر دۆلەتلىرى (34) خەۋپ ئىچىدە قالىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە چىچى تەڭرىقۇت قازام، ئۇرۇشقا ئادەم بولۇپ كۆپ قېتىم ئۇرۇشتا غەلبە قىلغان. ئەگەر ئۇنىڭغا ئۇزۇن مۇددەت يول قويۇلسا، ئۇ چوقۇم غەربىي يۇرت ئۈچۈن ئاپەت بولىدۇ. چىچى نىڭ تۇرغان جايى يىراق بولسىمۇ، لېكىن يات قوشۇنلاردا سېپىل - قەلئە، يىراققا ئاتىدىغان كۈچلۈك ئوقيا قاتارلىق مۇداپىئە ئەسلىھەلىرى ۋە قوراللار يوق. ئەگەر دېھقانچىلىق قوشۇنلىرىنى ھەرىكەتكە كەلتۈرۈپ، ئاسىيۇ قاتارلىق ئەللەر - نىڭ قوشۇنلىرىنى يۆتكەپ تاكى تەڭرىقۇت شەھىرىنىڭ بوسۇ - غىسىغىچە ھۇجۇم قىلىپ بارساق، ئۇ چاغدا چىچى قاچسا قۇ - تۇلالمايدىغان، مۇداپىئە كۆرسە جېنىنى ساقلاپ قالالمايدىغان ئەھۋالغا چۈشۈپ قالىدۇ. بۇ كەمدىن كەم ئۇچرايدىغان ئاجايىپ خىزمەتنى بىر كۈن ئىچىدىلا ئورۇندىمىز مۇمكىن» دەيدۇ. گەن يەنشۇمۇ بۇ پىكىرنى ئورۇنلۇق دەپ قارىدى ۋە ئوردىغا ھەرىكەت پىلانىنى تەستىقلاش توغرىسىدا مەلۇمات سۇنماقچى بولۇشتى. چىن تاڭ يەنە مۇبادا «خانغا مەلۇم قىل - ساق، خان چوقۇم ۋەزىر - ۋۇزىرالار بىلەن كېڭىشىدۇ. يىراق - نى كۆرەلمەيدىغان بەزى ۋەزىر - ۋۇزىرالار بۇنىڭغا جەزمەن قوشۇلمايدۇ» دېۋىدى، بىر قارارغا كېلەلمەي ئىككىلىنىپ قالغان گەن يەنشۇ چىن تاڭنىڭ پىكىرىگە قوشۇلمىدى.

بۇ چاغدا گەن يەنشۇ ئاغرىپ خېلى ئۇزۇن يېتىپ قال - دى. چىن تاڭ ئۆز ئالدىغا ئوردا نامىدىن ساختا يارلىق چى - قىرىپ، شەھەر دۆلەتلىرىنىڭ قوشۇنلىرى ۋە قوستىكى قوزۇل چىرىكچىبېگىنىڭ تېرىقچى قوشۇنلىرىنى ھەرىكەتكە كەلتۈردى. بۇنى ئاڭلاپ ئالاقزادە بولغان گەن يەنشۇ ئۇنى توسماقچى

بولدى. غەزەپلەنگەن چېن تاڭ شەھىرىنىڭ دىستىسىنى تۇتقان ھالدا ۋارقىراپ تۇرۇپ: «چوڭ قوشۇن يىغىلىپ بولدى، سەن كۆپچىلىكنىڭ ھەرىكىتىگە توسقۇنلۇق قىلماقچىمۇ؟» دەپ ئەيىبلىدى. چېن تاڭغا بويسۇنغان گەن يەنشۇ قوشۇنلىرىنى تەرتىپكە سالدى. «ھەيۋە كۆرسىتىش»، «ئاق بارس»، «بىرلەشمە ئاتلىقلار» قوشۇنىدىن ئىبارەت ئۈچ مىڭلاق ئەسكەر تەشكىل قىلىپ، ھەيۋىلىرىنى نامايان قىلدى. خەن قوشۇنى ۋە يەرلىك قوشۇن بولۇپ جەمئىي 40 نەچچە مىڭ ئەسكەر بولدى. گەن يەنشۇ بىلەن چېن تاڭ بىرلىكتە يۇقىرىغا مەكتۈپ سۇنۇپ، ئوردا نامىدىن ساختا يارلىق چىقارغان جىنايىتىنى ئۆزلىرى پاش قىلدى ۋە مۇشۇنداق قىلماي بولمايدىغانلىقىنى بايان قىلىشتى.

ئۇلار شۇ كۈنىلا قوشۇنلىرىنى باشلاپ يولغا چىقىشتى. پۈتكۈل قوشۇن ئالتە مىڭلاققا بۆلۈندى. ئۇنىڭ ئۈچ مىڭلاق جەنۇبىي يول بىلەن پامىر (35) دىن ئېشىپ پەرغانە ئارقىلىق ماڭدى. قالغان ئۈچ مىڭلاق قورۇقچىبەگ گەن يەنشۇ قوماندىسىدا ئونسۇ (ئۇچتۇرپان) (36) دىن شىمالىي يول بىلەن قىزىل تورغانغا كىردى ۋە ئۇيسۇن ئارقىلىق كانگاغا كىرىپ، ئىسسىقكۆل (37) نىڭ غەربىدىكى رايونلارغا يېتىپ باردى. لېكىن شۇ چاغدىكى كانگانىڭ ئائىب خانى باۋتان بىر نەچچە مىڭ چەۋەنداز بىلەن قىزىل تورغاننىڭ شەرقىگە بېسىپ كىردى، چوڭ كۈن بېيىنىڭ 1000 دىن ئوشۇق ئادىمىنى ئۆلتۈرۈپ ۋە بۇلاڭ - تالاڭ قىلىپ، نۇرغۇن مال - چارۋىلىرىنى ئېلىپ كەتتى ھەمدە خەن سۇلالىسىنىڭ ئەسكەرلىرىنىڭ كەينىدىن قوغلاپ ھۇجۇم قىلدى ۋە تەمىناتلىرىنى بۇلاپ كەتتى. چېن تاڭ يەرلىك خەلق قوشۇنلىرىنى زەربە بېرىشكە قوزغاپ، باۋتان قىسىملىرىنىڭ 460 ئادىمىنى ئۆلتۈردى. ئۇلارنىڭ قولىغا چۈشۈپ كەتكەن 470 نەپەر ئاسىيۇلۇقنى قۇتۇلدۇرۇپ چوڭ كۈنئېيىگە

قايتۇرۇپ بەردى. ئولجا ئېلىنغان يىلقا، كالا، قويلار بىلەن قوشۇنى تەمىنلىدى ۋە باۋتاننىڭ بەگلىرىدىن ئىنىۋىنى تۇتۇۋالدى.

قوشۇنلار كانگانىڭ شەرقىي چېگرىسىغا كىرگەندىن كېيىن گەن يەنشۇ بىلەن چېن تاڭ بۇلاڭ - تالاڭ قىلماسلىق توغرىسىدا قوشۇنلارغا قاتتىق بۇيرۇق چۈشۈردى ۋە كانگا بەگلىرىدىن تۇبېينى مەخپىي چاقىرتىپ كۆرۈشتى، ئۇنىڭغا خەن سۇلالىسىنىڭ شان - شەۋكىتىنى توغرىسىدا ۋەز ئېيتتى. بىرلىكتە شاراب ئىچىپ ئەھدۇ - پەيمان تۈزۈپ، ئاندىن ئۇنى ئۈزۈنپ قويدى. گەن يەنشۇ بىلەن چېن تاڭ يۈرۈشى داۋاملاش تۇرۇپ، تەڭرىقۇت شەھىرى (38) گە تەخمىنەن 60 چاقىرىم كېلىدىغان جايدا توختاپ قارارگاھ قۇردى. يەنە كانگا بەگلىرىدىن بەسبىزنىڭ ئوغلى قايمۇنى تۇتۇۋېلىپ ئۇنىڭغا يول باشلاتقۇزدى. بەسبىز تۇبېينىڭ تاغىسى بولۇپ، ئۇلار چېن تەڭرىقۇتقا ئۈچ ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن گەن يەنشۇ بىلەن چېن تاڭ ئۇلاردىن چېچىنىڭ بارلىق ئەھۋالىنى بىلىۋالدى. ئىككىنچى كۈنى ئۇلار يەنە ئاتلىنىپ تەڭرىقۇت شەھىرىدىن 30 چاقىرىم كېلىدىغان يەرگە بارگاھلىرىنى تىكتى.

تەڭرىقۇت ئۇلارغا ئەلچى ئەۋەتىپ «خەن قوشۇنلىرى نېمىشقا كەلدى» دەپ سورىدى. گەن يەنشۇ بىلەن چېن تاڭ: «تەڭرىقۇت خەن خانىغا يوللىغان مەكتۇپىدا ئۆزىنىڭ قېيىن ئەھۋالىدا قالغانلىقىنى، قۇدرەتلىك خەن خانىغا ئەل بولىدىغانلىقىنى ھەمدە ئۆزى ئوردىغا بېرىپ خان بىلەن كۆرۈشۈشنى خالايدىغانلىقىنى ئېيتقانىكەن. خان تەڭرىقۇتنىڭ چوڭ ئەلنى تاشلاپ كانگادا بويىنى قىسىپ قالغانلىقىغا ئېچىنىپ، قورۇقچىبەگنى ئەسكەر بىلەن بېرىپ تەڭرىقۇت ۋە ئالچىسىنى باشلاپ كېلىشكە ئەۋەتتى. تەڭرىقۇتنىڭ ئەتراپىدىكىلەرنى چۆچۈتۈۋەتمەسلىك ئۈچۈن شەھەرگە يېقىن بارمىدۇق» دېدى.

ئەلچىلەر سۆز يەتكۈزۈپ، ئوتتۇرىدا بىرنەچچە قېتىم قاتنىدى،
 گەن يەنشۇ بىلەن چېن تاڭ ئاخىرىدا چېچىنى ئەيىبلەپ: «بىز
 تەڭرىقۇتنى دەپ شۇنچە يىمراقتىن كەلسەڭ، سىلەردىن شۇ
 چاغقىچە نامى بار بىرەر بەگ - خان كېلىپ، سانغۇن بىلەن
 كۆرۈشمىدى. قائىدە - يوسۇن بويىچە ئىش كۆرمىدى. تەڭرىقۇت
 نېمە ئۈچۈن ئوردىنىڭ چوڭ پىلانىغا مۇنداق سەل قارايدۇ
 ۋە مېھمان بىلەن ساھىبخان ئوتتۇرىسىدىكى ئەدەب - قائىدە
 گە خىلاپلىق قىلىدۇ؟ قوشۇنىمىز ئۇزۇن يولدىن كەلدى،
 ئات - ئۇلاغ ۋە ئادەملىرىمىز مۇھاردى. ئوزۇق - تۈلۈكلىرىمىز -
 مۇ تۈگەي دەپ قالدى. ئېھتىمال قايتىپ كېتەلمەسلىكىمىز
 مۇمكىن. تەڭرىقۇتنىڭ ۋەزىرلىرى بىلەن بۇنى مۇزاكىرە قىل-
 ىپ كۆرۈشىنى ئۈمىد قىلىمىز» دېدى. ئەتىسى خەن قوشۇن
 لىرى تەڭرىقۇت شەھىرى يېنىدىكى تالاس دەرياسىغا يېتىپ
 كەلدى ۋە تەڭرىقۇت شەھىرىگە ئۈچ چاقىرىمچە كېلىدىغان
 جايغا قارارگاھ قۇردى. خەن قوشۇنلىرى شەھەر سېپىلى ئۈست-
 تىگە قاداغان رەڭمۇ رەڭ تۇغلارنى ۋە ساۋۇت كىيىمى مۇدا-
 پىئە قىلىۋاتقان بىرنەچچە يۈز كىشىنى كۆردى. يەنە 100
 دىن ئوشۇق چەۋەنداز سېپىل تۈۋىدە ئۇياقتىن - بۇياققا
 چېپىپ يۈرۈشەتتى. 100 دىن ئوشۇق ئەسكەر شەھەر قوۋۇقى-
 نىڭ ئىككى تەرىپىدە بېلىق قاسىرىقىدەك سەپ تۈزۈپ جەڭ
 مەشقى قىلىۋاتاتتى. سېپىل ئۈستىدىكى ئادەملىەر خەن قوشۇن-
 لىرىغا ھە دەپ قوللىرىنى شىلتىپ «قېنى كېلىڭلار!» دەيتتى.
 ھېلىقى 100 نەچچە نەپەر چەۋەنداز خەن بارگاھى يېنىغا
 ئات سېلىپ كېلىشكە نىدى. بارگاھ مۇداپىئەسىدىكى ئەسكەر-
 لەر بەتلەگلىك ئوقلىرىنى ئۇلارغا قاراتتى. چەۋەندازلار شۇئان
 چېكىنىپ كەتتى. گەن يەنشۇ بىلەن چېن تاڭ كىچىك بىر
 قىسىم سىپاھ بەگلىرىنى ئەۋەتىپ سېپىل سىرتىدىكى ئاتلىق
 ۋە پىيادە ئەسكەرلەرگە ھۇجۇم قىلىدۇرغانىدى. ئۇلار دەرھال

سېپىل ئىچىگە يوشۇرۇنۇۋالدى، گەن يەنشۇ بىلەن چېن تاڭ پۈتكۈل قوشۇنغا يازلىق چۈشۈرۈپ، دۇمباق ئاۋازى ئاڭلىنىشى بىلەن تەڭلا سېپىلغا يېقىنلىشىڭلار، تۆت تەرەپتىن قورشاۋغا ئېلىڭلار، دېدى. شۇنىڭ بىلەن قىسىملار ئۆزلىرىنىڭ كۈنكۈپت مۇداپىئە ۋەزىپىسىنى ئىجرا قىلىشىدۇ. ئۇلار لەخمە كولاپ سېپىل دەرۋازىسىنى ئېتىۋېتىدۇ. قالغانلىقلار ئالدىدا، نەيزە ۋە ئوقياچلار ئارقىدا مېڭىپ سېپىل ئۈستىدىكى دۈشمەنگە ئوق ئاتىدۇ. سېپىل ئۈستىدىكى دۈشمەن بەدەر قاچىدۇ. توپا سېپىلنىڭ سىرتىدا يەنە ئىككى قات ياغاچ قورغان بار ئىدى. ھۇنلار ياغات قورغاندىن تاشقىرىغا ئوقيا ئېتىپ سىرتىدىكى خەن قوشۇنلىرىدىن بەزىلىرىنى ئۆلتۈردى ۋە بەزىلىرىنى يارىدار قىلدى. خەن قوشۇنلىرى ئوت قويۇپ ياغاچ قورغاننى كۆيدۈرۈۋەتتى. كېچىسى ياغاچ قورغان ئىچىدىكى بىرنەچچە يۈز ھۇن چەۋەندازلىرى قورغاندىن قېچىپ چىقىپ كەتمەكچى بولغانىدى. سىرتىدىكى خەن قوشۇنلىرى ئۇلارنى ئېتىپ ئۆلتۈردى. دەسلەپ چىچى تەڭرىقۇت خەن قوشۇنلىرىنىڭ كەلگەنلىكىنى ئاڭلاپ بۇ يەردىن كەتمەكچى بولغان بولسىمۇ، لېكىن ئۆزىدىن نارازى بولۇپ يۈرگەن كانگاللىقلارنىڭ ئىچكى جەھەتتىن خەن قوشۇنلىرىغا ماسلىشىپ قېلىشىدىن ئەنسىرىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئاسىيۇ قاتارلىق ئەللەر قوشۇنلىرىنىڭ ھەرب كەتكە كەلگەنلىكىنى ئاڭلاپ، قەيەرگە بېرىشىنى بىلمەي قالدى. ئۇ سېپىلدىن چىققان بولسىمۇ، شۇلارنى ئويلاپ يەنە قايتىپ كىرىپ كەتتى ۋە: «ئەڭ ياخشىسى مۇداپىئە كۆرۈش كېرەك. خەن قوشۇنلىرى يىراقتىن كەلدى. ھۇجۇمنى ئۇزاق داۋام قىلدۇرالمىدۇ» دەپ ئويلىدى. ساۋۇت كىيىگەن چىچى تەڭرىقۇت سېپىل راۋىقىدا تۇراتتى. ئۇنىڭ بىرقانچە ئونلىغان ئالچىسى سىرتىدىكى خەن قوشۇنلىرىغا قارىتىپ ئوق ئېتىپ ۋاتاتتى. خەن قوشۇنىدىكى بىر ئەسكەرنىڭ ئاتقان ئوقى تەڭ

رىقۇتتىكى بۇرىمغا تەگدى، ئالچىلىرىنىڭ بىر سۇنچىسى ئېتىپ ئۆلتۈرۈلدى. راۋاقتىن چۈشكەن تەڭرىقۇت ئاتلىق ھالدا ئېتىشىپ ماڭدى ۋە ئوردىغا كىرىپ كەتتى. يېرىم كېچىدىن كېيىن خەن قوشۇنلىرى ياغاچ قورغاننى كۆيدۈرۈپ تۇتۇشۇك ئاچتى. قورغان ئىچىدىكى ھۇنلار سېپىل ئىچىگە چېكىنىپ چۇقان كۆتۈرۈشتى. شۇ چاغدا كانگانىڭ 10000 دىن ئوشۇق چەۋەندازى 10 نەچچە قىسىمغا بۆلۈنۈپ سېپىلنى تۆت تەرەپتىن ئوربۇالدى ۋە سېپىل ئۈستىدە چۇقان كۆتۈرۈشۈپ تۇرغان ھۇنلارغا ماسلاشتى. كېچىسى ئۇلار خەن قارارگاھىغا بىرقانچە قېتىم ھۇجۇم قىلغان بولسىمۇ، ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچراپ چېكىندى. تاڭ يورۇش بىلەن تۆت تەرەپتىن يانغىن كۆتۈرۈلدى. خەن ئەسكەرلىرى چۇقان كۆتۈرۈپ، كانگا قوشۇنلىرىغا شىددەت بىلەن ھۇجۇم قىلدى. داڭقا-دۇمباق ساداسى يەر - جاھاننى لەرزىگە كەلتۈرۈۋەتتى. كانگا قوشۇنلىرى ئالدىراپ - تېنەپ چېكىندى. قالغانلىق خەن ئەسكەرلىرى توپا سېپىل ئىچىگە بېسىپ كىردى. چىچى تەڭرىقۇت باشلىق يۈز نەچچە ئەر - ئايال ئوردىغا كىرىۋالدى. خەن ئەسكەرلىرى ئوت قويدى ۋە ئوردىغا باستۇرۇپ كىردى. ئېغىر يارىلانغان تەڭرىقۇت ئۆلدى. ۋاقىتلىق چاۋۇشېڭى (39) دۇشۇن تەڭرىقۇتنىڭ بېشىنى كېسىۋالدى. خەن قوشۇنى خەن ئەلچىلىرىنىڭ ئىككى ئەلچىلىك دەستىكى بىلەن گۇجى قاتارلىقلار ئېلىپ كەلگەن شايى مەكتۇپ (40) نى قولغا چۈشۈردى. ئولجا ئېلىنغان نەرسىلەرنىڭ ھەممىسى كىم ئالغان بولسا شۇنىڭغا بېرىلدى. ئالچى، خانىتېكىن، مەشۇر خانلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان 1518 كىشى ئۆلتۈرۈلدى، 145 كىشى تىرىك قولغا چۈشۈپ، 1000 دىن ئوشۇق ئادەم تەسلىم بولدى. بۇلار 15 شەھەر دۆلىتى خانلىرىغا بۆلۈپ بېرىلدى.

گەن يەنشۇ چىن تاڭلار: «ئاڭلىشىمىزچە، جاھاندا

ئوغرا يول بىرلىك ئىكەن، بۇرۇن روناق تاپقان ئاشك (41)، يۈ
 (42) لەر بولغان بولسا، ھالا بۈگۈنكى كۈندە قۇدرەتلىك خەن
 سۇلالىسى بار. ھۇنلاردىن قوغشار تەڭرىقۇت شىمالدىكى بىر
 قىندىمىز بولدى، پەقەت چىچى تەڭرىقۇتلا ئاسىيلىق قىلىپ
 ھازىرغىچە جىنايىتىنى تونۇمىدى. باكتېرىيىنىڭ غەربىدىكى
 دۆلەتلەر قۇدرەتلىك خەن سۇلالىسىمۇ چىچىنى بويسۇندۇرال
 مايدۇ دەپ قارىدى. چىچى تەڭرىقۇتنىڭ خەلققە رىيانكەشلىك
 قىلىش جىنايىتى چېكىدىن ئاشقاندى. خادىملىرى گەن يەنشۇ،
 چىن تاڭلار ئادالەت قوشۇنىنى باشلاپ خانىمىزنىڭ ئىرادىسى
 بويسىچە جازا يۈرۈشى قىلدۇق. خان ئالىيلرىنىڭ مەنىۋى
 قۇدرىتى بولغانلىقى ئۈچۈن ئىشىمىز ئوڭغا تارتتى. ھاۋا ئو-
 چۇق بولۇپ بەردى. شۇنىڭ ئۈچۈن سىپاھ - بەگلەر قورغانغا
 كىرىپ، دۈشمەن ئۈستىدىن غەلبە قىلدى. چىچى تەڭرىقۇت
 ۋە ئاتاقلىق خانلارنىڭ كاللىسى ئېلىندى. ئۇلارنىڭ كاللىسى-
 نى گاۋجىي (43) كۆچىسىدىكى يات قوۋملەر سارىيىنىڭ ئوتتۇ-
 رىسىغا ئېسىپ، يىراق جايلاردىن كەلگەنلەرگە كۆرسىتىش،
 شۇ ئارقىلىق قۇدرەتلىك خەن سۇلالىسىنىڭ چىشىغا تەڭكۈچ-
 لەر ھەرقانچە يىراقتا بولسىمۇ، چوقۇم ھالاك بولىدىغانلىقىنى
 نامايان قىلىش كېرەك» دەپ ئوردىغا مەكتۇپ يوللىدى. خەن
 يۈەندى بۇ ئىشنى ئەمەلدارلارنىڭ مۇھاكىمىسىگە قويدى.
 باش ۋەزىر كۋاڭ خېڭ، باش تەپتىش بەگ فەنيەنشۇ: «چىچى
 تەڭرىقۇت ۋە ئۇنىڭ ئاتاقلىق خانلىرىنىڭ كاللىسى غەربىي
 يۇرتتا سازايى قىلىندى. يات قوۋملەردىن بۇنى بىلمەيدىغان
 كىشى قالمىدى. «تەقۋىنامە» (44) دە: «باھار قۇرۇغان سۆڭەك
 ۋە چىرىگەن گۆشلەرنى كۆمۈۋېتىدىغان پەسىل دېگەن گەپ
 بار»، بۇنى ئاسساسلىق كېرەك» دېيىشتى. ھاۋا - ئاتلىقلار سان
 غۇنى شۇجيا، ئوڭ قانات سانغۇن ۋاڭ شاڭ (45) لار: «ئەمىنىيە
 دەۋرىدىكى جياگۇ (46) سۆھبىتىدە يۇشى (47) بەگنى مەس

خىرە قىلغانلىقى ئۈچۈن، كۇڭزى (48) ئۇنى ئۆلتۈرگەنىدى،
 بۇ تازا ئىسسىق ياز پەسلى بولسىمۇ، جەسەتنىڭ بېشى ۋە
 پۇتى ئىككى دەرۋازىنىڭ تېشىغا چىقىرىپ قويغانىكەن. بۇلار-
 نىڭ كاللىسىنىمۇ 10 كۈن سازايى قىلىپ ئاندىن كۆمۈش
 كېرەك» دېيىشتى. خان سانغۇنلارنىڭ پىكىرىنى توغرا تاپتى.
 ئوردا ھۈدەيچىسى (49) شى شيەن (50) ئىككىچىسىنى
 گەن يەنشۇغا ياتلىق قىلاي دېگەنىدى، ئەمما گەن يەنشۇ قو-
 بۇل قىلمىدى. باش ۋەزىر، باش تەپتىش بەگلىرىمۇ ئۇلارنىڭ
 ئوردا نامىدىن ساختا يارلىق چىقارغانلىقىغا نارازى ئىدى. شۇڭا
 چېن تاڭنى ياقىتۇرمايتتى. چېن تاڭ ئەزەلدىن ئاچكۆز بولۇپ، قورۇل
 ھاكىمىگەندىن كېيىن ئولجا ئالغان غەنىمەتلىرىنىڭ كۆپ قىسمىنى
 ئۆزى تەنھا ئىگىلىۋالاتتى. مۇپەتتىش چېرىكچى
 يول ئۈستىدىكى ناھىيىلىكەر ئەمەلدارلىرىغا چېن تاڭ-
 نىڭ قول ئاستىدىكى سىپاھ - بەگلىرىنى قاماققا ئېلىپ،
 ئۇلارنىڭ قانۇنسىز ھەرىكەتلىرىنى ئېنىقلاش توغرىسىدا ئالاقە
 ئەۋەتتى. چېن تاڭ خانغا: «كەمىنلىرى سىپاھ - بەگلىرى
 بىلەن بىرلىكتە چىچى تەڭرىقۇتقا جازا يۈرۈشى قىلىپ، ئاخىر
 ئۇنى يوقاتتىم. 10 000 چاقىرىملارچە يول يۈرۈپ زەپەر
 بىلەن يىراقتىن كەلگەن قوشۇننى قاندىدە بىويىچە ئەلچى
 ئەۋەتىپ قارشى ئېلىش ۋە ئۇلاردىن ھال سوراڭ لازىم ئىدى.
 لېكىن ھازىر مۇپەتتىش چېرىكچىسى ئەكسىچە پېقىرنىڭ سى-
 پاھ - بەگلىرىنى قاماققا ئېلىپ سوراق قىلىۋاتىدۇ. بۇ چىچى
 تەڭرىقۇت ئۈچۈن ئىنتىقام ئېلىش بولماسمۇ؟!» دەپ مەكتۇپ
 يوللايدۇ. خان دەرھال قاماققا ئېلىنغان سىپاھ - بەگلىرىنى
 قويۇپ بېرىش توغرىسىدا يارلىق چۈشۈرىدۇ ھەمدە يول ئۈس-
 تىدىكى قوشۇن ئۆتىدىغان ناھىيە ھاكىملىرىنى زىياپەت بې-
 رىپ قوشۇندىن ھال سوراڭقا بۇيرۇيدۇ. قوشۇن پايتەختكە
 قايتىپ كەلگەندىن كېيىن تۆھپە باھالاش بولىدۇ. شى شيەن،

كۋاڭ خېڭلار: «گەن يەنشۇ بىلەن چېن تاڭ ئۆز ئالدىغا ئوردا نامىدىن ساختا يارلىق چۈشۈرۈپ، ئەسكەر چىقاردى. بەختكە يارىشا ئۆلتۈرۈلمەي ئامان قالدى. ئەگەر ئۇلارنىڭ ئۇنۋان مەرتىۋىلىرى ئۆستۈرۈۋاپ سۇيۇرغال بېرىلىدىغان بولسا، ئۇ چاغدا بۇنىڭدىن كېيىن ئەلچىلىككە بارغانلار بەس - بەستە تاساددىپىي مۇۋەپپەقىيەتلەرگە ئېرىشىشكە تەۋەككۈل قىلىپ، يات قوۋملەر ئىچىدە ۋەقە تۇغدۇرۇپ، دۆلەتكە ئاپەت كەلتۈپ رىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇنىڭغا يول قويۇشقا بولماس...» دېيىشتى. خەن يۈەندى كۆڭلىدە گەن يەنشۇ، چېن تاڭلارنىڭ تۆھپىسىدىن رازى بولسىمۇ، لېكىن شى شيەن ۋە كۋاڭ خېڭلارنىڭ پىكىرنى رەت قىلالماي ئۇزۇن مۇھاكىمە قىلسىمۇ، بىر قارارغا كېلەلمىدى.

ئىلگىرى ئوردا ئىشلىرى بېگى بولغان لىيۇشياڭ (51) مەكتۇپ سۇنۇپ: «يۈزلەرچە ئەلچى، سپاھ - بەگلىرىمىز چىچى تەڭرىقۇت تەرىپىدىن سولاندى ۋە ئۆلتۈرۈلدى. بۇ ۋەقەلەر چەت ئەللەرگىمۇ ئاڭلىنىپ، سۇلالىمىزنىڭ ئىناۋىتىنى چۈشۈردى. ۋەزىر - ۋۇزرالار بۇ ئىشتىن ئەنسىرىگەندى. ئالىيلىرى بىر - دىن غەزەپلىنىپ چىچىنى ئۆلتۈرمەكچى بولىدىلا ۋە بۇنى زادى يادلىرىدىن چىقارمىدىلا، غەربىي يۇرت قورۇقچىبېگى گەن - يەنشۇ، ياردەمچى چىرىكچى چېن تاڭ خاننىڭ ئىرادىسى ھەم مەرھۇم خانلار روھلىرىنىڭ مەدەنىيىتى بىلەن يات قوۋملەر بەگ - خانلىرىنى توپلىدى، شەھەر دۆلەتلىرىنىڭ قوشۇنلىرىغا قو - ماندانلىق قىلدى، ئۆلۈپ - تىرىلىشىگە قارىماي يىراق جايلارغا يۈرۈش قىلىپ، كانگاغىچە باردى ۋە بەش قات شە - ھەرنى ئىشغال قىلىپ ياغۇلۇق تۇغلىرىنى يۇلۇپ تاشلىدى. چىچى تەڭرىقۇتنىڭ كاللىسىنى ئېلىپ، تۇغ - ئەلەملىرىمىزنى 10 000 چاقىرىمچە يىراقلىقتىكى يەرلەرگە قاندى. شانۇ شەۋكىتىمىزنى قارا قۇرۇم تېغىنىڭ غەربىگىچە تارقاتتى، گۈ -

جىنىڭ نومۇسىنى ئاقلاپ، شانلىق تۆھپە ياراتتى. بۇنىڭ بىلەن ھەممە يات قوۋملار ئالاقىزادىلىككە چۈشتى. قوغشار تەڭرىقۇت چىچىنىڭ ئۆلتۈرۈلگەنلىكىدىن ھەم خۇشال بولدى، ھەم چۆچۈدى. خەۋەرنى ئاڭلاپلا دەرھال باش ئېگىپ كېلىپ ئوردىنى زىيارەت قىلدى ھەمدە شىمالىي چېگرا - قورۇللارنى ساقلايدىغانلىقىنى، ئەۋلادتىن - ئەۋلادقىچە بېقىنىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. گەن يەنشۇ بىلەن چېن تاڭنىڭ بۇ نادىر تۆھپىسى ئېلىمىزگە ئەۋلادتىن - ئەۋلادقىچە تىنچلىق بەخش ئېتىدۇ. خىزمەت كۆرسەتكەن ۋەزىر - ۋۇزىرالار ئىچىدە ئۇلارغا يېتىدەننى يوق. بۇرۇن جۇ سۇلالىسىنىڭ بەگلىرىدىن فاڭ شۇ، جى فۇ (52) لار شۇەنۋاڭ نامىدىن شىيەنيۇنلەر (53) گە جازا يۈرۈشى قىلغاندا، جەنۇبتىكى يات قوۋملارمۇ بويسۇنغانىدى. ئۇلارنى مەدھىيەلەپ:

«نۇرغۇنلىغان جەڭ ھارۋىسى يۈرۈشكە چىقتى،
گۈلدۈرلىگەن سادالىرىدىن ھەريان ياڭراتتى.
دانا فاڭشۇ جازا بەرگەچ شىيەنيۇنلەرگە،
جەنۇبتىكى يات قوۋملارمۇ بىزگە ئەل بولدى.»

دېگەن شېئىر يېزىلدى. «پالنامە، دە: خان - بەگلەر يۈرۈشكە چىققاندا، دۈشمەننىڭ كاللىسىنى ئالغان ۋە دۈشمەننى كۆپ ئەسىرگە چۈشۈرگەن تۆھپىكار ئەمەلدارلارنى مۇكاپاتلىشى كېرەك، دېيىلگەن. «نەزمىنامە» ۋە «پالنامە» دىكى بۇ سۆزلەر باش جىنايەتچى ئۆلتۈرۈلسە، بۇرۇن بويسۇنمىغانلار ئۆزلىرى كېلىپ بېقىنىدۇ، دېگەن مەنىنى بىلدۈرىدۇ. بۇگۈنكى كۈندە گەن يەنشۇ بىلەن چېن تاڭنىڭ دۈشمەننى ئۆلتۈرۈش ۋە چۆچۈتۈش جەھەتتىكى تۆھپىلىرىگە قارىغاندا، «پالنامە» دىكى «كاللىسىنى ئېلىش»، «نەزمىنامە» دىكى «گۈلدۈرلىگەن سادا-

لار، ھېچ نەرسە ئەمەس. تۆھپە كۆرسەتكەنلەرنى باھالىغاندا، ئۇلارنىڭ كىچىك سەۋەنلىكلىرى بىلەن، چوڭ ئارتۇقچىلىقلىرى بار ئادەملەرنى كۆرسەتكەندە ئۇلارنىڭ ئۇششاق كەمچىلىكلىرى بىلەن ھېسابلاشاسامق كېرەك. «سىماراڭجۇينىڭ ھەربىي ئىشلار تەدبىرى» دە: «قوشۇنلارغا بېرىلىدىغان مۇكاپات بىر ئاي ئىچىدە بېرىلىپ بولۇشى كېرەك» دېيىلگەن. بۇ خەلق ياخشى ئىش قىلغانلىقىنىڭ پايدىسىنى دەرھال كۆرۈشى لازىم دېگەنلىك بولىدۇ. دېمەك ھەربىي تۆھپىگە ئېرىشىش ئۈچۈن كىشىلەرنى ئەنە شۇنداق قەدىرلەپ ئىشلىتىشكە توغرا كېلىدۇ. شېئەنلەرنىڭ جازا يۈرۈشى قىلىپ، غەلبە بىلەن قابىتىپ كەلگەن جى فۇنى جۇ شۇەنۋاڭ كاتتا مۇكاپاتلىغانىدى. مۇشۇ ۋەقە خاتىرىلەنگەن شېئىردا:

«شۇەنۋاڭ ئۇنى يىراق خاۋ (54) دىن كەلدى دەپ،
بۇ قېتىمقى جەڭنى ئۇزۇن قىلدى دەپ.
ئىنئام بېرىپ كۆپ قىممەتلىك مۇكاپات،
چاي بەردى خان جى فۇنى خۇش بولسۇن دەپ.»

دېيىلگەن. 1000 چاقىرىم يىراقلىقتىكى خاۋ شەھىرىنى شۇەنۋاڭ شۇنچە يىراق كۆرگەن. ھالبۇكى، 10 000 چاقىرىم يىراقلىققا بارغان سىپاھ - بەگلەرنىڭ تىرىشچانلىقى چېكىگە يەتكەن تۇرۇقلۇق، بۈگۈنكى كۈندە گەن يەنشۇ بىلەن چېن-تاڭ ھېچقانداق مۇكاپاتقا ئېرىشمىدى. ئەكسىچە ئۇلارنىڭ جانپىدالىق بىلەن قولغا كەلتۈرگەن تۆھپىلىرى كەستىلىپ، ئەدلىيە مەھكىمىسى ئالدىدا خورلىنىۋاتىدۇ. بۇ تۆھپىكار ئەمەلدارلار ۋە جەڭچىلەرنى ئىلھاملاندۇرۇش چارىسى ئەمەس. قەدىمكى دەۋردە ئۆتكەن چى خۇەنگۇڭ پەغپۈر جۇنى ھۈرمەت قىلىپ تۆھپە ياراتقان بولسىمۇ، كېيىن شياڭ بەگلىكى (55)

ئى مۇنقەرز قىلىپ جىنايەت ئۆتكۈزگەن. شۇ زاماندىكى مۇ-
ھاكىمەچىلەر ئۇنىڭ تۆھپىسىنى مەدھىيەلەپ، شياڭ بەگلىكىنى
مۇنقەرز قىلىشتەك خاتالىقىنى يوشۇرۇشتى. سۇترىشنا سانغۇنى
لى گۇاڭلى 50 000 قوشۇنى قۇربان قىلىپ، 100 مىليونلاپ
پۇل - بايلىق سەرپ قىلىپ، تۆت يىل جاپا چېكىپ ئاخى-
رىدا ئاران 30 ياخشى ئات ئېلىپ كەلدى. ئۇ گەرچە پەر-
غانە خانى ئۈگەنىڭ بېشىغا ئىگە بولغان بولسىمۇ، بۇ ئۇ
تارتقان زىيانغا دال بولالمايتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، سۇترىشنا
سانغۇنى لى گۇاڭلى ئۆزىمۇ جىق جىنايەت ئۆتكۈزدى. خەن ۋۇدى
ئۇنى 10000 چاقىرىم يىراقلىققا يۈرۈش قىلىپ تۆھپە يارات-
تى دەپ، خاتالىقىنى ھېسابقا ئالماي، بەلكى بىللە يۈرۈش
قىلغانلاردىن ئىككى ئادەمنى بەگلىككە، ئۈچ ئادەمنى ۋەزىر-
لىككە، 100 دىن ئوشۇق ئادەمنى 2000 تاغار ئاشلىق مائاش
ئالدىغان ئەمەلدارلىققا تەيىنلىدى. ھازىرقى كانگا خانلىقى
پەرغانىدىن كۈچلۈك، چېچىنىڭ نام شۆھرىتى پەرغانە خانى
ئۈگەنىڭكىدىن يۇقىرى. چېچىنىڭ ئەلچىلىرىمىزنى ئۆلتۈرۈش
جىنايىتى پەرغانە خانىنىڭ ئات بەرمىگە نامىدىن
ئېغىر. ھالبۇكى گەن يەنشۇ بىلەن چېن تاڭ خەن
سىپاھ - بەگلىرىنى ئاۋارە قىلماستىن، ئۆزىمىزدىن بىر كۈرە
ئاشلىق سەرپ قىلماستىن، سۇترىشنا سانغۇنى لى گۇاڭلىدىن
100 ھەسسە ئوشۇق تۆھپە ياراتتى. چاڭ خۇي بولسا ئاسىيۇ
قوشۇنى بىلەن ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلغانلىقى، جېڭ چې بولسا
ئۆزلۈكىدىن تەسلىم بولغان ھۇن خانى باتىسقانىنى قارشى
ئالغانلىقى ئۈچۈنلا سۇيۇرغال ۋە ئۇنۋانغا ئېرىشتى. گەن يەنشۇ،
چېن تاڭلارنىڭ جەڭگىۋارلىقى ۋە تىرىشچانلىقى فاڭ شۇ،
جى فۇلاردىن چوڭ؛ سەۋەنلىكى بولسا چى خۇەنگۇڭ ۋە سۇترىش-
نا سانغۇنى لى گۇاڭلىلاردىن يېنىك. بۇ قېتىمقى تۆھپىنى
ئېلىپ ئېيتساق، يىراقنى تىنچلاندۇرغۇچى بەگ بىلەن چاڭلو

بېگىدىن كۆپ ئۇستۇن. ئەپسۇسكى ئۇلارنىڭ بۇ چوڭ تۆھپىنى
بىى تەقدىرلەنمەي، ئەكسىچە ئۇششاق يېتىشىسىزلىكلىرى
قايتا - قايتا جاكارلىنىۋەردى. پېقىر بۇنىڭغا ئىنتايىن ئېچىم
نىمەن. مېنىڭچە بۇ ئىشنى ھەل قىلىپ ئۇلارنىڭ ئەركىنلىكىنى
ئەسلىگە كەلتۈرۈش، ئۇششاق يېتىشىسىزلىكلىرىنى
كەچۈرۈم قىلىپ سۈرۈشتە قىلماسلىق، يۇقىرى ئەمەل - ئۇنۋان
بېرىش يولى بىلەن تۆھپىكارلارنى مۇكاپاتلاش كېرەك» دېدى.
شۇنىڭ بىلەن خەن يۈەندى يارلىق چۈشۈرۈپ: «چىچى
تەڭرىقۇت ئەدەب - قائىدىگە خىلاپلىق قىلىپ، خەن ئەلچى
لىرى ۋە سىپاھ - بەگلىرىنى ئۇتۇپ قالدى ۋە ئۆلتۈردى.
بۇ ھەقىقەتەن يولسىزلىق. بىز بۇ ئىشلارنى ئۇنتۇپ قالغىم
نىمىز يوق، بىز كۆپ قوشۇن ماڭدۇرۇپ سەركەردىلەرنى رىيازەت
چەكتۈرۈپ قويۇشتىن ئەنسىرىدۇق. شۇنىڭ ئۈچۈن سەۋر قىل
لىشقا، يەنە سەۋر قىلىشقا مەجبۇر بولدۇق. ھالا بۈگۈنكى
كۈندە گەن يەنشۇ، چېن تاڭلار دۆلەت مەنپەئىتىنى كۆزدە
تۇتقان ھالدا پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ شەھەر دۆلەتلىرى بىلەن
بىرلىشىپ، ئوردا نامىدىن ئۆز ئالدىغا ساختا يارلىق
چىقىرىپ، جازا يۈرۈشى قىلدى. ئاسمان ۋە يەر مۇئەككەللىرى
ھەمدە ئەجدادلارنىڭ روھ - ئەرۋاھلىرى مەدەت بەرگەنلىكتىن،
چىچى تەڭرىقۇتنى ئۆلتۈرۈپ، ئۇنىڭ كاللىسىنى ئالدى ھەم
ئالچى، بەگ، مەشھۇر خانلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان 1000
دىن ئوشۇق ئادەمنى ئۆلتۈردى. گەن يەنشۇ بىلەن چېن تاڭ
قائىدىدىن چىقىپ ئىنتىزامسىزلىق قىلغان بولسىمۇ، لېكىن
دۆلەت ئىچىدىكى بىر مۇ ئادەمنى ئەسكەرلىك مەجبۇرىيىتى
بىلەن رىيازەت چەكتۈرمىدى. خەزىنىدىن بىر تىپىن چىقىم
قىلدۇرمىدى. دۈشمەن ئاشلىقى بىلەن ئەسكەرلەرنى تەمىنلەپ،
10 000 چاقىرىملىق يىراقلىقتا چوڭ تۆھپە ياراتتى. ھەي -
ۋىتى پۈتۈكۈل يات قوۋملەرنى لەرزىگە كەلتۈرۈپ، شان -

شۆھرەتى پۈتكۈل دۇنياغا تارقالدى. ئەلنىڭ دۈشمىنىنى يوقىتىپ، ئۇرۇشنىڭ يىلتىزىنى تۈگەتتى. شۇنىڭ بىلەن چېگرا قورۇلارنىڭ تىنچلىقى كاپالەتكە ئىگە بولدى. لېكىن بۇ سەركەردىلەر يەنىلا ئۆلۈم خەۋپى ئاستىدا تۇرۇۋاتىدۇ. ئۇلار ئەمىر - پەرمانغا رىئايە قىلمىغان دېگەن جىنايەت بىلەن ئەيىبلنىۋاتىدۇ. بىز ئۇلارغا ئېچىنىمىز. شۇ ۋەجىدىن ئۇلارنىڭ جىنايىتىنى كەچۈرۈم قىلىمىز، جازالىمايمىز. شۇنداقلا ۋەزىر - ۋۇزىرلارنى بۇلارغا قانداق ئىنتام بېرىش توغرىسىدا مۇھاكىمە - مەسلىھەت ئېلىپ بېرىشقا بۇيرۇيمىز» دېدى. مۇھاكىمەگە قاتناشقان ۋەزىرلەر ھەربىي قانۇننىڭ ھۇن تەڭرىقۇتىنى تۇتقان ۋە ئۆلتۈرگەنلەرنى مۇكاپاتلاش توغرىسىدىكى ماددىسى بويىچە ئىنتام بېرىش كېرەك، دەپ قاراشتى. لېكىن كۇاڭ خېڭ بىلەن شى شيەن بولسا چىچى ئەسلىدە ئېلىنى تاشلاپ كەتكەن قاچقۇن، ئۇ يىراققا قېچىپ بېرىپ تەڭرىقۇتلۇق نامىنى سۈيىمىستىمال قىلغان، ئەمەل يەتتە ئۇ ھەقىقىي تەڭرىقۇت ئەمەس دېيىشتى. خەن يۈەندى يىراقنى تىنچلاندۇرغۇچى بەگ جېڭ جىنى ئەمۇنە قىلىپ، ئىككىنچىسىنى مىڭ تۇتۇنلۇك يەر سۇيۇرغال ئالىدىغان بەگلەردىن قىلىپ بېكىتمەكچى بولدى. كۇاڭ خېڭ بىلەن شى شيەن بۇنىڭغىمۇ قارشى چىققاچقا، خەن يۈەندى گەن يەنشۇنى يىتچىڭ بېگىلىكىگە، چېن تاڭنى ئۆلكە بېگىلىكىگە تەيىنلىدى ۋە 300 تۇتۇنلۇكتىن يەر سۇيۇرغال بېرىپ، يەنە 100 جىڭ ئالتۇن بىلەن ئىنتاملىدى. خەن يۈەندى ئىلاھ ۋە ئەجدادلىرىغا نەزىر - چىراق قىلىپ، جىنايەتكارلارغا ئومۇمىي كەچۈرۈم قىلدى. گەن يەنشۇنى چاڭشۈي چېرىكچىسى، چېن تاڭنى ماھىز ئوقياچىلار چېرىكچىسى (56) قىلىپ تەيىنلىدى. گەن يەنشۇ كېيىن قوۋۇقېشى (57)، مۇھاپىزەتچى كاھىبەگلىككە كۆتۈرۈلدى ۋە شۇ ئەمىلىدە ئۆلدى.

خەن چېڭدى ئەمدىلا تەختكە چىققاندا، باش ۋەزىر كۋاڭ خېڭ: «چېن تاڭ 2000 تاغار ئاشلىق مائاش ئالىدىغان مەنسىپى بىلەن غەربىي يۇرتقا ئەلچىلىككە بارغىنىدا ئوردىدىن يوليورۇق سورىمايلا ئۆز بېشىمچىلىق قىلدى. ئۆزىنىڭ ئىستىلىنى تۈزىتىپ قول ئاستىدىكىلەرگە ئۈلگە بولماي، بەلكى كانگادىن مۇسادىرە قىلغان مال بايلىقلارنى ئۆزىنىڭ قىلىۋالدى ۋە قول ئاستىدىكىلەرگە: «دېسراق ئەللەردىكى ئىشنى ئوردا سۈرۈشتە قىلىپ يۈرمەيدۇ» دەپ ئۇقتۇردى. بۇ ئىشلار ئومۇمىي كەچۈرۈمدىن بۇرۇن سادىر بولغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ ئەخلاق - پەزىلىتىدىن قارىغاندا، ئۇنى خىزمەتكە قويۇش مۇۋاپىق ئەمەس» دەپ قايتا مەكتۇپ سۇنغاچقا، چېن تاڭ خىزمىتىدىن ئېلىپ تاشلاندى. كېيىن چېن تاڭ، كانگا خانى ئەۋەتكەن تۇرغاق بالا خانىتىپكىن ئەمەس دەپ مەلۇم قىلدى. ئوردا ئادەم ئەۋەتسە تەكشۈرۈۋىدى، خانىتىپكىن بولۇپ چىقتى. بۇ تۈپەيلى چېن تاڭ زىندانغا تاشلىنىپ ئۆلۈم جازاسى ھۆكۈم قىلىندى. خانغا مەكتۇپ سۇنۇپ چېن تاڭنى ئاقلىغان كېڭەش بەگ گۇيۇڭ (58) «كەمىنسىلىرى ئاڭلىشىمچە، بۇرۇن چۈ بەگلىكىدە زىيۇدېچىن (59) سەركەردە بولغاندا، جىن ۋېنگۇڭ (60) خاتىرجەم ئولتۇرالمىدى قالغانىكەن. جاۋ بەگلىكىدە لىيەن پو، جاۋشى (61) قاتارلىق مەشھۇر سەركەر-دىلەر بولغاچقا، قۇدرەتلىك چېن بەگلىكى ئەسكەر چىقىرىپ جاۋ بەگلىكىنىڭ جىڭشىڭ (62) دېگەن يېرىنى پارلاشقىمۇ پېتىنالمىغانىكەن. يېقىندىن بېرى خەن سۇلالىسىدە جى دۇ (63) ۋېيى شاڭ قاتارلىقلار چېڭرا ۋىلايەتلىرىنىڭ ۋالىيىسى بولغاچقا، ھۇنلار قۇملۇقنىڭ جەنۇبىغا ئۆتۈشكە جۈرئەت قىلالىمىغان. دېمەك، دۈشمەن ئۈستىدىن غەلبە قىلالايدىغان سەركەردىلەر دۆلەتنىڭ تۈۋرۈكى ھېسابلىنىدۇ. ئۇلارنى قەدىر-لىمەي بولمايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن يۇقىرى ماقامدىكى ئادەملەر

قوشۇننىڭ داقا - دۇمباق ئاۋازىنى ئاڭلىغان ھامان سەركەرە - دىلىكىنى ئۈستىگە ئالغان پالۋانلارنى ئەسلەيدۇ. ئۆلكە بېگى چېن تاڭ غەربىي يۇرتقا ياردەمچى چېرىكچى بولۇپ بارغىنىدا، چىچى تەڭرىقۇتنىڭ زوراۋانلىقىدىن قاتتىق غەزەپلەندى ۋە ئۇنىڭغا قانۇن بويىچە جازا يۈرۈشى قىلىنىمغانلىقىدىن ئەنسىز رەپ، ئۇنى جازالاش چارىسى ئۈستىدە باش قاتۇردى ھەمدە ۋەتەن ئۈچۈن جان پىدا قىلىشتەك ئۇلۇغۋار، جەسۇرانە ئىرا - دىسى بىلەن ئەسكىرىي يۈرۈش قىلدى. ئاسىرۇ دۆلىتىدىن ئۆتۈپ، يىراق تالاس دەرياسى بويىدا قوشۇنلارنى توپلىدى. ئۈچ قات قورغاننى بىتچىت قىلىپ، چىچىنىڭ كالىسىنى ئالدى. 10 يىلدىن ئارتۇق قالايمىقانچىلىق سالغان قاچقۇن - نىڭ ئەددىمىنى بېرىپ، چېگرا ۋىلايەتلەردىكى سىپاھ - بەگ - لەرنىڭ نومۇسىنى ئاقلدى. ئۇنىڭ شان - سۆھرىتى پۈتكۈل يات قوۋملەرنى لەرزىگە كەلتۈردى. ھەربىي كۈچى بولسا غەربىي كۆلگىچە باردى. بۈيۈك خەن سۇلالىسى قۇرۇلغاندىن بۇيان يىراق ئەللەرگە يۈرۈش قىلغان سەركەردىلەردىن چېن تاڭدەك تۆھپە ياراتقانلىرى يوق. چېن تاڭ خاتا سۆز قىلىپ قويغانلىقى ئۈچۈن، ئۇزۇندىن بېرى زىنداندا يېتىۋاتىدۇ. تېخىچە ھۆكۈم قىلىنىمىدى. ئەدلىيە ئەمەلدارلىرى ئۇنىڭغا ئۆ - لۇم جازاسى بەرمەكچى بولۇۋاتىدۇ. بۇرۇن چىن بەگلىكىگە سەركەردە بولغان بەي چى جەنۇبتا چۈ بەگلىكىگە ھۇجۇم قىلىپ، پايتەختى يىڭدۇ (64) نى ئىشغال قىلغانىدى. شىمالدا جاۋ بەگلىكىگە ھۇجۇم قىلىپ، جاۋكو (65) نى 400000 قوشۇنى بىلەن تىرىك كۆمگەنمىدى. كىيىن ئازراق خاتالىق ئۆتكۈزۈپ قويغانلىقى ئۈچۈن، دۇيۇ (66) دېگەن يەردە چىن جاۋۋاڭ (67) ئۇنى ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋېلىشقا بۇيرۇدى. چېن بەگلىكىدە ھەممە ئادەم ئۇنىڭغا ئېچىنىپ كۆز يېشى قىلدى. ھالبۇكى، چېن تاڭ ئىنتايىن تېز سۈرئەت بىلەن ئەس -

كسرى يۇرۇش قىلىپ 1000 چاقىرىم يىسراقلىقتىكى چىن
چىنى مىڭدىن ئوشۇق ئادىمى بىلەن ئۆلتۈردى. ئوردىغا قايم
تىپ كەلگەندەن كېيىن، خەن يۈەندى ئەجدادىلار ئىبادەتخا-
ئىسىدا تۆھپىلەرنى مەلۇم قىلىپ، ئىلاھقا ئاتاپ
نەزىر - چىراق بەردى. شۇ چاغدا پۈتكۈل ئەلدىكى سپاھ -
بەگلەر چىن تاڭنى مەدھىيىلىدى. ئەمەلىيەتكە بولسا ئۇ
مەسىلىنى توغرا ئىنكاس قىلمىغان دېگەن جىنايەت بىلەن
ئەيىبلەنۋاتىدۇ. ئەمەلىيەتتە ئۇنىڭ ھېچقانچە چوڭ گۇناھى
يوق. «جۇنامە» دە: «ۋەلىيلەر كىشىلەرنىڭ
تۆھپىسىنى ئېسىدە تۇتۇپ، سەۋەنلىكىنى ئېسىدىن
كۆتۈرۈۋېتىشى كېرەك» دېيىلگەن. ئىت - ئېشەكىمۇ كىشىلەر
ئۈچۈن خىزمەت قىلىدۇ. ئۇ قېرىپ ئۆلسە ئىگىسى ئۇنى كۆمۈپ، ئۇنىڭ
قىلغان خىزمىتىنى ياندۇرىدۇ. ئەھۋال شۇنداق ئىكەن، دۆلەت-
تىڭ تۆھپىكار ئەمەلدارلىرىغا نىسبەتەن قانداق مۇئامىلىدە
بولۇش كېرەك؟ پېقىر ئالىيلارنى قوشۇننىڭ چوڭ - كىچىك
ناغىرىلىرىنىڭ ساداسىنى ئېسىدىن چىقىرىپ، «جۇنامە» دىكى
سۆزنىڭ مەنىسىنى چۈشەنمەي، ئىت - ئېشەكنى كۆمۈپ
قويۇشنى ئۇنتۇپ قالمىدىن دەپ ئەنسىرەيمەن. چىن تاڭغا
ئاددىي، ناچار ئەمەلدارلار قاتارىدا مۇئامىلە قىلىپ، ھەتتا
قانۇن ئەمەلدارلىرىنىڭ گېنىگە كىرىپ، خۇددى چىن بەگلىكى
پۇقرالىرى بەي چى ئۈچۈن نادامەت چەككەندەك پۇقرالىرىمىزنى
نادامەتتە قالدۇرساق، بۇ دۆلەت ئۈچۈن جان پىدا قىلغان
ئەمەلدارلارنى مۇكاپاتلاشنىڭ ئوبدان چارىسى بولماسمىكىن»
دەيدۇ: مەكتۇپنى كۆرگەن خەن چىڭدى چىن تاڭنى دەرھال
قويۇپ بەردى. لېكىن ئۆلكە بېگىلىكىدىن ئېلىپ تاشلاپ،
ئۇنى ئاددىي ئەسكەرلىككە چۈشۈرۈپ قويدى. ئارىدىن بىرنەچچە
يىل ئۆتكەندىن كېيىن، غەربىي يۇرت قورۇقچىبېگى دۈەن
خۇيزۇڭ ئاسىيۇ قوشۇنلىرىنىڭ قورشاشىغا چۈشۈپ قالدى. ئۇ

جام - رابات چا پارمەنلىرى ئارقىلىق خانغا مەكتۇپ يوللاپ
 غەربىي يۇرتتىكى شەھەر دۆلەتلىرىنىڭ قوشۇنلىرى ۋە
 دۇنخۇاڭ قوشۇنلىرىنى ياردەمگە ئەۋەتتىنى تەلەپ قىلدى.
 باش ۋەزىر ۋاڭ شاڭ، ئۇلۇغ سانغۇن ۋاڭ فېڭلار مۈلكى ۋە
 ھەربىي ئەمەلدارلار بىلەن يىغىن ئېچىپ بىرنەچچە كۈن
 مۇزاكىرە قىلغان بولسىمۇ، بىر قارارغا كېلىشەلمىدى. ۋاڭ فېڭ:
 «چېن تاڭ تەدبىرلىك ھەمدە چەت ئەل ئىشلىرىدىن خەۋىرى
 بار كىشى. ئۇنىڭ مەسلىھىتىنى ئېلىپ باقساق» دەپ تەكىلىپ
 بېرىۋىدى، خەن چېڭدى چېن تاڭنى چاقىرتىپ، شۇەنشى
 قەسىرى (68) دە كۆرۈشتى. چېڭغا ھۇجۇم قىلغان ۋاقتىدا
 سوغۇق تېگىپ ئىككى قولى پالەچ بولۇپ قالغان چېن تاڭغا
 خەن چېڭدى بىلەن كۆرۈشكەندە ئېھتىرام بىلدۈرمەسلىكىگە
 ئىجازەت قىلىندى ھەمدە دۈەن خۇيزۇڭنىڭ ياردەم تىلەپ
 يازغان مەكتۇپى ئۇنىڭغا كۆرسىتىلدى. چېن تاڭ ئۆزى
 ئېيتىپ: «ئۇلۇغ سانغۇن، باش ۋەزىر ۋە باشقا ۋەزىر -
 ۋۇزىرالارنىڭ ھەممىسى ئىش بىلىدىغان دانالار. كەمىنلىرى
 قېرىدىم، ئۆزۈم ئاغرىقچان، دۆلەتنىڭ چوڭ ئىشلىرىغا مەسلى
 ھەت بېرەلمەيمەن» دېدى. خەن چېڭدى: «دۆلەت جىددىي
 قىيىنچىلىققا ئۇچرىغان پەيتتە كەمتەرلىك قىلماسلىقىڭىزنى
 ئۈمىد قىلىمەن» دېۋىدى. چېن تاڭ جاۋاب بېرىپ: «كەمىن
 لىرىنىڭ قارىشىچە، بۇ ئىشتىن غەم قىلىش ھاجەتسىز»
 دېدى. خان: «نېمىشقا بۇنداق دەيسىز؟» دەپ سورىغانىدى.
 چېن تاڭ: «ھۇنلارنىڭ بەش ئەسكىرى خەن سۇلالىسىنىڭ
 بىر ئەسكىرىگە توغرا كېلىدۇ. نېمە ئۈچۈن؟ چۈنكى ئۇلارنىڭ
 قىلىچى، ئوقى گال. ئاڭلىشىمىچە، ئۇلار ھازىر خەن قوشۇنىنىڭ
 ماھارىتىنى ئانچە - مۇنچە ئۆگەنگەنمىش، شۇنداقتىمۇ ئۈچ
 ھۇن ئەسكىرى بىر خەن ئەسكىرىگە تەڭ كېلىدۇ. ھەربىي
 تەدبىرلەر» دە: «دۈشمەننىڭ كۈچى ئۆزىدىن بىر ھەسسە

ئارتۇق بولسا ئاقابىل ئۇرالايدۇ. دۇەن خۇيزۇڭغا قورشاپ
ھۇجۇم قىلغان ئاسىيۇ قوشۇنلىرى سان جەھەتتىن ئالغاندا
دۇەن خۇيزۇڭ ئۈستىدىن غەلبە قازىنالمايدۇ. ئالىيلىرى بۇ
ئىشتىن ئەنسىرىمىسىلە. ھالبۇكى يېنىك قوراللىق قوشۇن
كۈنىگە 50 چاقىرىم، ئېغىر قوراللىق قوشۇن
بولسا ئاران 30 چاقىرىم يول باسالايدۇ. ھازىر دۇەن خۇيزۇڭ
شەھەر دۆلەتلىرى ۋە دۇنخۇاڭ ۋىلايىتىنىڭ قوشۇنلىرىنى
يۆتكەپ ئىشقا سالماقچى بولسا، ناھىيىتى ئۇزۇن ۋاقىت
كېتىدۇ. بۇ قۇتقۇزۇش رولىنى ئەمەس، ئىنتىقام ئېلىش
رولىنىلا ئويناپ قالىدۇ» دېدى. خەن چېڭدى: «ئۇنىڭ
قورشاشۇنى چوقۇم بۇزالايدىغانلىقىنى سىز قانداق بىلىسىز؟
مۆلچەرىڭىزچە قاچان بۇزار؟» دەپ سورىدى. چېن تاڭ
ئاسىيۇ قوشۇنلىرىنىڭ ۋاقىتلىق توپلانغان قوشۇن ئىكەنلىكىنى،
ئۆتكەنكى تەجرىبىلەردىن قارىغاندا، ئۇلارنىڭ ئۇزۇن مۇددەت
لىك ھۇجۇمغا بەرداشلىق بېرەلمەيدىغانلىقىنى بىلەتتى. شۇڭا
ئۇ: «بۇ چاغقىچە قورشاشۇنى بۇزۇپ بولغاندۇ» دەپ جاۋاب
بەردى ۋە بارماقلىرىنى ساناپ: «بەش كۈنگە قالماي خۇش
خەۋەر كېلىدۇ» دېدى. دېگەندەك تۆت كۈندىن كېيىن غەربىي
يۇرت قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى مەكتۇپ ئەۋەتىپ، قورشاشۇنى
بۇزۇپ چىققانلىقىنى مەلۇم قىلدى.

ئۇلۇغ سانغۇن ۋاڭ فېڭ خەن چېڭدىغا مەكتۇپ سۇنۇپ،
چېن تاڭنى مۇلازىمىيەتگە (69) لىككە تەيىنلەپ، قارارگاھ
ئىشلىرىنى ئۇنىڭ باشقۇرۇشىغا تاپشۇرۇش توغرىسىدا تەكىلىپ
بەردى. چېن تاڭ قانۇن - پەرمانلارنى پىششىق بىلەتتى.
ئىشلاردىن پايدىلىنىپ ئۆز نوپۇزىنى كۈچەيتىشكە ماھىر ئىدى.
بەرگەن نۇرغۇن تەكلىپلىرى قوبۇل قىلىنغانىدى. ئۇ ھەمىشە
باشقىلارنىڭ مەلۇماتلىرىنى يېزىپ بېرىپ پۇل ئالاتتى. شۇ
سەۋەبتىن ئاخىر مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىدى.

ئىلگىرى چېن تاڭ پىركامىل (70) شىي ۋەننىيەن بىلەن دوست ئىدى. خەن يۈەندى دەۋرىدىن باشلاپ ۋېيلىك (71) قەبرىستانلىقىغا ئادەم يۆتكەپ ناھىيە تەسىس قىلىش ئىشى توختىتىلدى. دەسلەپ چۈلىك قەبرىستانلىقىنى بىنا قىلدۇرغان خەن چېڭدى بىرقانچە يىلدىن كېيىن بالىك ناھىيىسى چۈتىك (72) نىڭ جەنۇبىدىكى يەر شارائىتىنى يارىتىپ قېلىپ، يەنە باشقىدىن قەبرىستانلىق بىنا قىلدۇردى. چېن تاڭ بىلەن كېڭەشكەن شىي ۋەننىيەن: «خەن ۋۇدى ۋاقتىدا ياڭ گۇاڭ ئۇستام سالغان نۇرغۇن قۇرۇلۇشلار خەن ۋۇدىنىڭ كۆڭلىگە ياققانلىقى ئۈچۈن، ئۇ پىركامىل ئەمىلىگە ئېرىشكەن. ياردەمچى ئەمىر ھەرەس (73) كېڭ شۇچاڭ بىلەن بىرلىكتە دۆلىك قەبرىستانىنى ياسىغانلىقى ئۈچۈن، خەن شۈەندى ئۇنى ئۆلكە بېگىلىكىگە تەيىنلىدى. پىركامىل چېڭغا يەننىيەن (74) جاپا چېكىپ كۆپ خىزمەت كۆرسەتكەچكە، ئەمىلى ئۆسۈپ 2000 تاغار ئاشلىق مائاش ئالىدىغانلار قاتارىغا ئۆتتى. ھازىر يېڭى قەبرىستانلىق قۇرۇلۇۋاتىدۇ. ئەگەر شۇ يەردە ناھىيە تەسىس قىلىنسا، بىر چوڭ تۆھپە ھېسابلىنىدۇ. ئۇ چاغدا مەنمۇ چوڭ ئىنتامغا سازاۋەر بولىمەن، رەپىقىڭىزنىڭ ئائىلىسى چاڭئەندە، بالىلىرىڭىزمۇ چاڭئەندە تۇغۇلغان ۋە شۇ يەردە ئۆسكەن. ئۇلار سىزنىڭ كونا يۇرتىڭىزغا قايتىشىنى خالىمايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن سىز قەبرىستان قۇرۇلۇۋاتقان يەرگە كۆچۈپ كېلىشىنى تەلەپ قىلىشىڭىز كېرەك. ئوردىدىن ئىنتام قىلىنىدىغان تېرىلغۇ يەر ۋە ئۆي - جايلىرىغا ئېرىشىسىز. بۇ ھەممىمىز ئۈچۈن پايدىلىق» دېدى. چېن تاڭمۇ بۇنىڭ ئۆزىگە پايدىلىق ئىكەنلىكىنى ئويلاپ، دەرھال خانغا پېچەتلىك مەكتۇپ سۇنۇپ: «يېڭى قەبرىستان پايتەخت رايونى ئىچىگە جايلاشقان، تېرىلغۇ يەرلىرى ئىنتايىن ئۈنۈملۈك بولۇپ، ئۇ يەردە ناھىيە تەسىس قىلىشقا بولىدۇ.

تەلدىن قەبرىستانلارغا ئادەم كۆچۈرۈلمىگىلى 30 نەچچە يىل بولدى، خەنگۇ ئۆيىكىلىنىڭ شەرقىي رايونىدا بايلار تېخىمۇ كۆپىيىۋاتىدۇ. ئۇلار كۆپ يەرلەرنى ئىگىلەپ، كەمبەغەللەرنى مەجبۇرىي ئىشلىتىۋاتىدۇ. شۇڭا ئۇلارنى يېڭى قەبرىستانغا يۆتكەپ، پايتەختنى كۈچەيتىپ، بەگلىكلەرنىڭ تەسىرىنى ئاجىزلىتىپ، شۇ ئارقىلىق ئوتتۇراھالدىن تۆۋەن كىشىلەر ئارىسىدىكى باي - كەمبەغەللىكنى تەڭشىسەك، مەن باشلامچىلىق قىلىپ، بالا - چاقىلىرىم بىلەن يېڭى قەبرىستانغا كۆچۈپ بېرىشنى خالايمەن» دەپ ئىلتىماس قىلىدۇ. خەن چېڭدى بۇنىڭغا ماقۇل بولۇپ، يېڭى قەبرىستان قۇرۇلۇۋاتقان يەردە چاڭلىڭ شەھىرىنى بىنا قىلغۇزدى. ئاندىن بەگلىك ۋە ۋىلايەتلەردىكى بايلارنى كۆچۈردى. شىي ۋەننىيەن ئۈچ يىلدا تۈگىتمەن دېگەن قۇرۇلۇشنى ئاخىر تۈگىتەلمىدى. ۋەزىر - ۋۇزىرلار چاڭلىڭ قەبرىستانىنى بىنا قىلىش مۇۋاپىق ئەمەس ئىكەن دېيىشتى، شۇڭا خان بۇ ئىشنى ئەمەلدارلارنىڭ مەسلىھىتىگە سالىدى. ئەمەلدارلار: «چاڭلىڭنىڭ ئورنى پەس، ئۇنى تىندۈرۈپ ئېگىزلىتىش ئۈچۈن توپىنى تاغدەك دۆۋىلەشكە توغرا كېلىدۇ. لېكىن ئۇنىڭغا سېلىنغان ئۆيلەر يەنىلا تۈزلەڭلىكتە قالىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە سىرتتىن ئېلىپ كېلىنمىگەن لاي - توپىلار يەر ئاستىدىكى روھ - ئەرۋاھلارنى ساقلىيالمايدۇ. بەلكى توپا قاتلىمى ناھايىتى نېپىز، مۇستەھكەم ئەمەس. ئەسكەرلەر، ھاشارلار ۋە ئۆستىلارغا كېتىدىغان چىقىم ناھايىتى كۆپ بولۇپ كېتىدۇ. ھەتتا كېچىسىمۇ چىراغ يېقىپ ئىشلەشكە توغرا كېلىدۇ. شەرقىي تاغدىن توپا ئېلىپ كەلسەك، كىرا ھەققىنى قوشقاندا ئۇنىڭ باھاسى ئاشلىق باھاسى بىلەن تەڭ توختايدۇ. قۇرۇلۇش بىرىنچە يىل ئېلىپ بېرىلغانلىقى ئۈچۈن پۈتۈن ئەل ئومۇميۈزلۈك بۇ ھاشارنىڭ تەسىرىگە ئۇچراپ، مالىيە كۈچى كۆپ مىقداردا خىوراپ،

خەزىنە قۇرۇقىدىلىپ قالاي دېدى. تۆۋەندە بۇ قىرالار ۋاي -
دات سېلىۋاتىدۇ. ئىلگىرىكى قەبرىستان تەبىئىي شارائىتىغا
قاراپ ياسالغان بولۇپ، ئېگىز ۋە كەڭتاشا ئىدى. ئۇنىڭ
ئەتراپىدا ئاتا - بوۋىلىرىنىڭ قەبرىلىرى بار، ئۇنىڭ ئۈستىگە
ئۇ يەردە 10 يىل قۇرۇلۇش ئېلىپ بېرىلغان. شۇنىڭ ئۈچۈن
ئىلگىرىكى قەبرىستاننى ياساش خىزمىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش
كېرەككى، ئادەم كۆچۈرۈلمەسلىكى كېرەك» دېيىشىدۇ. خەن
چېڭدى چاڭلىڭ قەبرىستانىنىڭ قۇرۇلۇشىنى توختىتىش
(ھەققىدە يارلىق چۈشۈردى. بۇ يارلىقنىڭ مەزمۇنى «خەن
چېڭدىنىڭ تەرجىمىھالى» دا خاتىرىلەنگەن. باش ۋەزىر ۋە باش
تەپتىشەگ قاتارلىقلار چاڭلىڭ قەبرىستانىدىكى كۆچمەنلەر
ئۈچۈن سېلىنغان يېڭى ئۆيلەرنى ئەمەلدىن قالدۇرۇشنى
ئىلتىماس قىلىشىدۇ. ئىلتىماس تېخى تەستىقلىنىپ چۈشمەستىنلا
بەزىلەر چېن تاڭدىن: «سارىيىڭىز بۇزۇلماستىنلا
يەنە كۆچمەمسىز؟» دەپ سورايدۇ. چېن تاڭ جاۋاب
بېرىپ: «خان ۋەزىر - ۋۇزالارنىڭ پىكرىنى ئاڭلاپ، بىزنى
يەنە كۆچۈرۈشى مۇمكىن» دەيدۇ.

بۇ چاغدا ئەمدىلا باش ئەمىرلەشكەر، مۇھاپىزەتچى
سانغۇن بولغان چېڭدۇ (75) بېگى ۋاڭ شاڭ خەن چېڭدىنىڭ
ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈشىگە ياردەملىشىۋاتاتتى. ئادەتتە ئۇنىڭ
چېن تاڭ بىلەن مۇناسىۋىتى ياخشى بولمىغاچقا، چېن تاڭنىڭ
سۆزىنى ئاڭلاپ قالغان ۋاڭ شاڭ چېن تاڭ قالايمىقان سۆزلەپ،
كىشىلەرنى قايىمۇقتۇرۇۋاتىدۇ، دەپ ئۇنى خەن چېڭدىغا چاقىتى
ۋە زىندانغا سېلىپ، ئۇنىڭ جىنايەتلىرى ئۈستىدە سوراق قىلدى.

چېن تاڭ ئىلگىرى شىرمەت - چەۋەندازلار بېشى ۋاڭ
ماڭ ئۈچۈن خانغا مەكتۇپ سۇنۇپ: «ئاتىسى بۇرۇن ئۆلۈپ
كېتىپ، يالغۇز ئۇنىڭغا ئۇنۋان بېرىلمەي قالغان، ئانىسى
مىڭجۇن بولسا پايىپتەك بولۇپ، شاھ سانىيە (76) نى كۈتكەن.

شۇڭا ئۇنىڭغا ئۇنۋان بېرىلىشى لازىم» دەپ ئىلتىماس قىلغاچقا، ۋاڭ ماڭغا شىندۇ (77) بېگىلىكى بېرىلدى. كېيىن شاھ سانىيەنىڭ ئانا بىر ئىنىسى گۇسېن (78) باش ئۆلچەم نازىرى بولۇپ، خىزمەت ئۈستىدە ئۆلۈپ كېتىپ، ئوغلى گۇجى شىغاۋۇل بولدى. گۇسېننىڭ خوتۇنى گۇجىغا ئۇنۋان تەلەپ قىلماقچى بولدى. چېن تاڭ تەقدىم قىلغان 50 جىڭ ئالتۇن نى قوبۇل قىلىپ، قاندىگە توغرىلاپ ئوردىغا مەكتۇپ يېزىپ بېرىشكە ماقۇل بولدى. بىر مىليوندىن ئارتۇق يارماق پارا ئېلىپ، ساختىپەزلىك ۋە يولسىزلىق قىلغان خۇڭنۇڭ (79) ۋىلايىتىنىڭ ۋالىيسى جاڭ كۇاڭ خاننىڭ يارلىقى بويىچە ئۆز جايىدىلا سوراققا تارتىلدى. زىندانغا تاشلىنىشتىن قورققان جاڭ كۇاڭ ئادەم ئەۋەتىپ ئەھۋالىنى چېن تاڭغا ئېيتقۇزدى. چېن تاڭ ئۇنىڭ جىنايىتىنى ئاقلاپ، ئەزىسىنى كەينىگە سۆرەپ قىشتىن ئۆتكۈزۈۋەتتى. جاڭ كۇاڭ چېن تاڭغا تەشەككۈر بىلدۈرۈش يۈزىسىدىن ئىككى مىليون يارماق بەرمەكچى بولدى. چېن تاڭنىڭ مانا مۇشۇنداق يامانغا يانتاياق بولۇش، پارا ئېلىش قاتارلىق ئىشلىرى بار بولسىمۇ، ئەمما بۇ ئالاھىدە كەچۈرۈمدىن ئىلگىرى سادىر بولغان ئىشلار ئىدى.

كېيىن دۇڭلەي (80) ۋىلايىتىدە بىر قىش كۈنى قارا ئەجدىھا يەيدا بولغان، بەزىلەرنىڭ بۇ ھەقتىكى سوئالىغا چېن تاڭ: «ئوردىنىڭ ئوتتۇرا دەرۋازىسى ھەمىشە ئوچۇق تۇرىدۇ. خان دائىم كىيىمىنى ئۆزگەرتىپ يوشۇرۇن، ئۇنىڭ ئۈستىگە قەرەلسىز كىرىپ - چىقىپ تۇرىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئەجدىھامۇ قەرەلسىز پەيدا بولۇپ تۇرىدۇ» دەپ جاۋاب بەرگەن. ئۇ ئاھالە يەنە كىچىرۈلىدۇ، دېگەن. ئۇنىڭ بۇ سۆزلىرىنى 10 نەچچە ئادەم تارقاتقان. شۇڭا باش ۋەزىر بەلەن باش تەپتىشەگ خانغا: «چېن تاڭ قالايمىقان گەپ تارقىتىپ، ئالدامچىلىق قىلىپ، غەلىتە ئىشلارنىڭ سادىر

بولۇشىنى خانغا ئارتىۋاتىدۇ. ئۇ قىلمايدىغان گەپلەرنى قىلىپ،
خانغا ھۈرمەتسىزلىك قىلىش جىنايىتى ئۆتكۈزدى» دەپ
مەلۇمات يوللاشتى. ئوردا ئەھكام ۋەزىرى جاۋزېڭشۇ: «چېن
تاڭنى يولسىزلىق قىلدى دېگەن سۆز مۇۋاپىق، لېكىن
قانۇنى ئاساسقا ئىگە ئەمەس. ئۇنىڭ ئۆتكۈزگەن خاتالىقىنىڭ
ئېغىر - يېنىكلىكىگە قاراپ گۇناھ بېكىتىش كېرەك. تىۋەن
دىكىلەر بۇ ئىشنى توغرا بىر تەرەپ قىلالىمغانلىقى ئۈچۈن،
ئوردا ئەھكام ۋەزىرىگە يوللانغان. ئومۇمەن ئۈلگە ئۈچۈن
سېلىشتۇرۇپ بىر تەرەپ قىلغۇدەك مۇشۇ خىلدىكى باشقا ئەنزە
بولمىسا يوليورۇق سوراش كېرەك. بۇ جازانى تەرتىپكە
سېلىش كىشىلەرنىڭ تەقدىرى بىلەن ئويناشماسلىقىنى مەقسەت
قىلغان. دانا خانىمىز ئالىملىرى پۇقرالارغا رەھىم قىلىپ،
چاڭلىڭ قەبرىستانى قۇرۇلۇشىنى توختىتىشقا يارلىق چۈشۈردىلە،
ئادەم كۆچۈرمىدىلە، بۇ ھەقتە ھۆكۈمەت ئوچۇق بۇيرۇق چىقاردى.
چېن تاڭنىڭ بېھۇدە جۆيۈپ، يەنە «ئاھالە كۆچۈرۈلمىدۇ» دەپ
يۈرۈشى، گەرچە ئاز ساندىكى ئادەملىرىنى چۆچۈتۈۋەتكەن
بولسىمۇ، لېكىن كۆپ تارقىلىپ كەتمىگەچكە، پۇقرادا
ھېچقاندا ئۆزگىرىش بولمىغان. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇنى ئاممىنى
قايمۇقتۇرغان دېگىلى بولمايدۇ. چېن تاڭنىڭ قالايمىقان گەپ
قىلىپ ئالدامچىلىق قىلىشى، يوق ئىشلارنى پەرەز قىلىپ
دېمەيدىغان گەپلەرنى دەپ يۈرۈشى بۇ بىر چوڭ ھۈرمەتسىزلىك
خاتالىقى ھېسابلىنىدۇ» دەپ پىكىرىنى بايان قىلغانىدى.
خەن چېڭدى: «ئوردا ئەھكام ۋەزىرى جاۋزېڭشۇ توغرا ھۆكۈم
قىلمىپتۇ. چېن تاڭ ئىلگىرى چىچى تەڭرىنۇتقا جازا يۈرۈشى
قىلىپ خىزمەت كۆرسەتكەچكە، كەڭچىلىك قىلىنمىسۇن. خىزمىتى
دىن بوشتىلىپ ئاددىي پۇقرالىققا چۈشۈرۈلسۇن. چېڭگرا
ۋەلايەتكە سۈرگۈن قىلىنمىسۇن» ۋە يەنە: «سابىق پىركامىل
شىي ۋەننىيەن كازاپ، ساداقەتسىز بولۇپ، تىل ياغاچقا

سۆزلەر بىلەن ئالدامچىلىق قىلدى. ئۇ باج - سېلىقنى كۆپەيتىپ، ھاشارنى ئېغىرلاشتۇردى. قۇرۇلۇشلارنى ھەددىدىن ئارتۇق تېزلىتىپ ئەسكەرلەر ۋە ھاشارچىلارنى زىيانغا ئۇچراتتى. ئۆلۈم - يېتىم ئىشلىرى ئۈزلۈكسىز يۈز بېرىپ ئاممىنى دات - پەرياد دېگۈزدى. پۈتكۈل ئەلنىڭ غەزىپىنى قوزغىدى. ئۇ كەڭچىلىككە ئېرىشكەن بولسىمۇ، لېكىن پايتەختتە تۇرماسلىقى كېرەك» دەپ يارلىق چۈشۈردى. شۇڭا چېن تاڭ بىلەن شيى ۋەننىيەن دۇنخۇاڭغا سۈرگۈن قىلىندى.

ئۇزۇن ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن، دۇنخۇاڭ ۋالىيسى خانغا: «چېن تاڭ ئىلگىرى چىچى تەڭرىقۇتنى ئۆلتۈرۈپ، شان - شۆھرىتىمىزنى چەت ئەللەرگە يايىدى. ئۇ چېگرا - قورۇل ئەتراپىغا سۈرگۈن قىلىنماستىكى كېرەك» دەپ مەلۇمات سۈندى. خەن چېڭدى ئۇنى ئەندىڭ ۋىلايىتىگە يۆتكەپ كېلىش توغرىسىدا يارلىق چۈشۈردى.

مەسىلەن تىچىبەگ گېڭ يۈ ئوردىغا نۆۋەتتىكى ئىشلار توغرىسىدا مۇھاكىمە يۈرگۈزۈپ ۋە چېن تاڭنى ئاقلاپ: «گەن يەنشۇ بىلەن چېن تاڭ بۈيۈك خەن سۇلالىسى خانىنىڭ ھەربىي كۈچىنى يىراقلارغا نامايان قىلىپ، ئېلىمىزنىڭ ئۇزۇن يىللىق نومۇسىنى ئاقلدى. يىراق جايلاردىكى بويىسۇن مىغان ئەللەرنىڭ ھۆكۈمدارلىرىغا جازا يۈرۈشى قىلىپ، 10 مىڭلاپ چاقىرىم يىراقلىقتىكى بويىسۇندۇرۇش تەس بولغان ھونلارنى ئەسىر ئالدى. مۇنداق چوڭ تۆھپە ۋە ئۇلۇغ نەتىجە يارىتىشتا كىم مۇ ئۇلار بىلەن تەڭ بولالىسۇن! مەرھۇم خان ئۇلارنى مۇكاپاتلىغان؛ ئۇلارنىڭ تۆھپىلىرىنى مەدھىيىلىگەن ھەمدە سەلتەنەت دەۋرىنىڭ نامىنى، «چىڭنىڭ» سەلتەنەت دەۋرىگە ئۆزگەرتىپ، ئۇلۇغ ئىشلارنى مەڭگۈ داۋاملاشتۇرۇش توغرىسىدا كۆپ قېتىم يارلىق چۈشۈرگەندى. شۇنىڭ ئۈچۈن نەنجۇن (81) ۋىلايىتى ئاق بارس تەقدىم قىلىپ، چېگرا

رايونلىرىمۇ تىنچلاندى. كېيىن مەرھۇم خان ئاغرىپ قالغاندىمۇ ئۇلارنى ئېسىدىن چىقارمىدى، كۆرسەتكەن خىزمەتلىرى بويىچە دەرھال ئىنئام بەرمىگەنلىكى ئۈچۈن، بىرنەچچە قېتىم دىۋان-بېگىنى ئەۋەتىپ باش ۋەزىرىنى ئەيىبلىگەنىدى. لېكىن باش ۋەزىر كۇۋاك خېڭ ئۇلارنى قەستەن چەتكە قېقىپ ۋە بېسىپ، تېگىشلىك ئىنئامغا ئېرىشتۈرمىدى، گەن يەنشۇ بىلەن چېن تاڭغا پەقەت بىرنەچچە يۈز ئۆيلۈكلا يەر سۇيۇرغال بېرىلدى. خىزمەت كۆرسەتكەن ئەزىمەتلىرىنىڭ ئۈمىدىسىزلىكىگە چۈشۈپ قېلىشىنىڭ سەۋەبى مانا شۇ. خەن چېڭدى ئىجداتلىرى ياراتقان ئاساسقا ۋارىسلىق قىلىپ، ھەربىي يۈرۈش غەلبىسىنىڭ شان - شۆھرىتىدىن پايدىلىنىپ ئۇرۇش قوزغىمىدى. ئەڭ تىنچ - ئامان ياشىدى. لېكىن ۋەزىر - ۋۇزرالارنىڭ ئىستىلى توغرا بولمىغانلىقتىن، پىتىنخور - چېقىمچىلار ۋە خۇشامەتچىلەر ئوردىدا ئەمەلگە ئېرىشۋالدى. ئۇلار قىلىنغان جازا يۈرۈشى داۋامىدىكى مۈشكۈللۈكلەرنى، شۇنىڭدەك چېن تاڭنىڭ تېخى يۈز بەرمىگەن ئاپەتنىڭ ئالدىنى ئالغانلىقى توغرىسىدىكى تەجرىبىلىرىنى ئەستايىدىللىق بىلەن نەزەردە تۇتماستىن، ئەكسىچە خان ئالىپلىرىنىڭ ئىناۋىتى ۋە ھوقۇقىدىن پايدىلىنىپ خىزمەت كۆرسەتكەن ئەمەلدارلارنى چەتكە قاقىتى ۋە ھەسەتخورلۇق قىلدى. چىن تاڭنى يەككە - يېگانە ھالدا قاماپ قويدى. ئۆزىنى ئاقلىشىغا يول قويمىدى. ئاخىرىدا گۇناھسىز بولۇپ كەڭچىلىك قىلىنغان بولسىمۇ، قېرىپ ئاجىزلىغاندا دۇنخۇاڭغا سۈرگۈن قىلىندى. دۇنخۇاڭ دەل غەربىي يۇرتقا قاتنايدىغان چوڭ يول. دۈشمەننى يېڭىپ داڭق چىقارغان تۆھپىكار ئەمەلدار ئاخىرىدا مۇنداق چەتكە قېقىلسا ۋە زەربىگە ئۇچرىسا، چىچىنىڭ قالدۇق ئادەملىرى مەسخىرە قىلىمامدۇ؟ بۇ نېمىدېگەن ئېچىنىشلىق ھال! بۈگۈنگە قەدەر چەت ئەلگە ئەلچى بولۇپ بارغانلارنىڭ ھەممىسىلا

چېچىنىڭ ئۆلتۈرۈلگەنلىكىنى ئەشۇدۇق ئىلىشى ئارقىلىق خەن سۇلالىسىنىڭ قۇدرىتىنى نامايان قىلىپ كەلدى. باشقىلار- نىڭ ئەسكىرىي ماھارىتىدىن پايدىلىنىپ دۈشمەننى قورقىتىش، يەنە كېلىپ باشقىلارنى ۋەيران قىلىپ دۈشمەننى كۈلدۈرۈش، بۇ ئېچىنىشلىق ئىش ئەمەسمۇ؟ تىنچ چاغلاردا خەۋپ - خەتەرنى، قۇدرەت تاپقاندا زەئىپلىكىنى ئۈستۈماسلىق لازىم - دە. ھازىر ئېلىمىزنىڭ خەن ۋېندى ۋاقتىدا تېجەپ توپلىغان بايلىق زاپاسلىرى ئاللىقاچان تۈگىدى، ئۇنىڭ ئۈستىگە خەن ۋۇدى دەۋرىدىكىدەك دۈشمەننى تىرىك تۇتمىدىغان باتۇر سەركەردىلەردىن پەقەت چېن تاڭلا قالدى، خالاس. ئەگەر مۇۋەققەت ئەلچى چېن تاڭ بىر ئەۋلاد ئىلگىرى تۇغۇلۇپ، ئالىيلىرىنىڭ خىزمىتىنى قىلىشقا ئۈلگۈرمىگەن بولسا، ئۇنىڭ كۆرسەتكەن خىزمىتىنى خاتىرىلەپ، قەبرىسىگە توپا يىگۈلەپ، مەڭگۈ تاش تىكلەش، شۇ ئارقىلىق كىيىنكىلەرنى رىغبەتلەندۈرۈشنى ئۈمىد قىلغان بولاتتۇق. ئەمما چېن تاڭ دەۋرىمىزدە تۇغۇلدى. تۆھپە ياراتقىلىمۇ ئۇزۇن بولمىدى. ئالىيلىرى ئەكسىچە مۇناپىق ۋەزىرلەرنىڭ غەيۋەت - شىكايىتىگە قۇلاق سېلىپ، ئۇنى يىراققا قوغلاپ سۈرگۈن قىلدۇرۇپ، ئۆلۈپ كەتسە ياتىدىغانىمۇ يېرى يوق بولۇپ قالدى. ئومۇمەن يىراقنى كۆرەر كىشىلەر ئىچىدە ئۇنىڭ توغرىسىدا ئويلىنمايدىغانلىرى يوق. ئۇلارنىڭ ھەممىسى چېن تاڭنىڭ تۆھپىسىنى ھەرقانداق دەۋردىكى سەركەردىلەرگە سېلىشتۇرغىلى بولمايدۇ. ئۇنىڭ خاتالىقىنى بولسا، ھەممە ئادەمدە كۆرۈلدىغان خاتالىق دەپ قارىشۇۋاتىدۇ. چېن تاڭ مانا مۇشۇنداق ئېچىنىشلىق ئەھۋالغا چۈشۈپ قالغان يەردە، ئادەتتىكى ئادەملەر قىيما - چىيما بولۇپ دۆلەت ئۈچۈن جان پىدا قىلغان تەقدىردىمۇ، ئوخشاشلا خۇشامەتكۈيىلارنىڭ بېسىمى، ھەسەتخور ۋەزىرلەرنىڭ چەكلىمىسىگە ئۇچرايدۇ.

خالاس. پېقىرنىڭ دۆلەت ئىشلىرى ئۈستىدە ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرىشنىڭ سەۋەبى مانا شۇ» دەپ مەكتۇپ سۇنىدۇ. خەن چېڭدى بۇ مەكتۇپنى تاپشۇرۇۋالغاندىن كېيىن يارلىق چۈشۈرۈپ، چېن تاڭنى قايتۇرۇپ كەلدى. كېيىن ئۇ چاڭئەندە ئۆلدى.

شۇنىڭدىن بىرنەچچە يىل ئۆتكەندىن كېيىن ۋاڭ ماڭ ئەمىنىيەگە (82) بولۇپ دۆلەتنىڭ ھاكىمىيەت ئىشلىرىنى باشقۇردى. ئۇ بىر تەرەپتىن كۆڭلىدە چېن تاڭنىڭ بۇرۇن قىلغان ياخشىلىقىغا تەشەككۈر بىلدۈرسە، يەنە بىر تەرەپتىن شاھ سانىيەگە خۇشامەت قىلىپ، چېچى تەڭرىقۇتقا جازا يۈرۈشى قىلغۇزغان تۆھپىسى ئۈچۈن خەن يۈەندى ئىبادەتخانىدا سىغا «ئۇلۇغ ئەجداد» ئىبادەتخانىسى دېگەن شەرەپ نامى بەردى. چېن تاڭ، گەن يەنشۇلارنىڭ تۆھپىسى چوڭ بولسىمۇ، ئىنتام ئاز بولۇپ قالغان، بەگ مۇلازىمى (83) دۇشۇنىگە تۆھپىسى بولسىمۇ، ئىنتام بېرىلمىگەن دەپ قاراپ، گەن يەن شۇنىڭ نەۋرىسى گەن چيەنگە 1600 تۇتۇنلۇك يەر سۈيۈرغال قىلدى. چېن تاڭغا «ھۇنلارنى يوقاتقۇچى پالۋان بەگ» (84) دېگەن شەرەپ نامى بېرىلدى. چېن تاڭنىڭ ئوغلى چېن فېڭغا «ھۇنلارنى يوقاتقۇچى بەگ»، دۇشۇنىگە «دىلارغا يۈرۈش قىلغان بەگ» دېگەن شەرەپ ئۇنۋانى بېرىلدى.

(«خەننامە»، 9 - توم، 3007 - 3029 - بەتلەر).

دۇەن خۇيزۇڭنىڭ تەرجىمىھالى

دۇەن خۇيزۇڭ، يەنە بىر ئىسمى دۇەن زىشۇڭ، تىيەن شۈي ۋىلايىتى شاڭگۈي ناھىيىسىدىن. م.ب. 33 - يىلى (خەن يۈەندى جىڭنىڭ بىرىنچى يىلى) دۇلىڭ ناھىيىسى ھاكىمى

ۋاقتىدا بەش مەھكىمە (85) باشلىقلىرىنىڭ كۆرسىتىشى بىلەن غەربىي يۇرت قورۇقچىبېگى، شىرمەت - چەۋەندازلار بېشى، باش تەپتىش بەگ بولۇپ، غەربىي يۇرتتا ئىناۋەت قازاندى. ئۈچ يىللىق خىزمەت مۇددىتى توشقاندىن كېيىن قايتىپ كېلىپ، پېيچۇن ۋىلايىتىگە ۋالىي بولدى. ھۇن تەڭرىقۇتى پۇجۇرجوت زىيارەتكە كېلىدىغانلىقى ئۈچۈن، يەنىمەن ۋالىيلىقىغا يۆتكەلدى. بىرنەچچە يىل ئۆتۈپ خاتالىق ئۆتكۈزۈپ قويغاچقا، خىزمەتتىن بوشىتىلدى. غەربىي يۇرتتىكى ھەرقايسى خانلىقلارنىڭ خان - بەگلىرى خەن چېڭدىغا مەكتۇپ يوللاپ، دۈەن خۇيزۇنى سورىغاچقا، م.ب. 22 - يىللىرى (خەن چېڭدى ياڭشونىڭ ئۈچىنچى يىلى) ئۇ غەربىي يۇرتقا قورۇقچىبېگ بولۇپ تەيىنلەندى.

دۈەن خۇيزۇڭ كۆكسى - قارنى كەڭ، نام - ئاتاقنى قەدىرلەيدىغان ئادەم بولۇپ، ئۇ گۇيۇڭ بىلەن دوست ئىدى. ئۇنىڭ ياشىنىپ قالغانلىقى ۋە يىراق غەربىي يۇرتتا ئىشلەۋاتقانلىقىغا ئىچ ئاغرىتقان گۇيۇڭ: «سىز يىراقتىكى كىشىلەرنى تىنچلاندۇرۇش خىسلىتىگە ئىگە بولغانلىقىڭىز ئۈچۈن يەنە قورۇقچىبېگلىكتىن ئىبارەت مۇھىم ۋەزىپىنى ئۈستىڭىزگە ئالدىڭىز. بۇ ناھايىتى ياخشى. سىزدەك تالانت ئىگىسى پايتەختتە بەخىرامان ۋەزىر بولماي، نېمە ئۈچۈن قۇرۇم تاغلىرىغا بېرىپ رىيازەت چېكىپ يۈرۈپسىز؟ غەربىي يۇرتتىكى دۆلەتلەرنى باشقۇرۇش، ئۆرپ - ئادەتلىرى ئوخشاش مايدىغان يىراق يۇرتتىكى خەلقنى بەزلەپ، ئەيۋەشكە كەلتۈرۈش، بۇ سىزنىڭ ئارتۇقچىلىقىڭىز. بۇ جەھەتتە مېنىڭ پىكىرىم يوق. لېكىن دوستلار ئارا سەمىمىي سۆز پاراڭ بولغاندا، مەن نېمە ئۈچۈن قەلبىمنى ئىزھار قىلالمايمەن؟ ھازىر خەن سۇلالىسى ساۋابلىق ئىشلىرى بىلەن يىراق جايلاردىكى قوۋملەرنى ئۆزىگە بېقىندۇرۇۋاتىدۇ. قۇجىبېزى،

جېڭ جى، گەن يەنشۇ، چىن تاڭلارنىڭ ياراتقان تۆھپىلىرى بۇنىڭدىن كېيىن مەيدانغا كېلىشى مەڭگۈ مۇمكىن ئەمەس. مەن سىزدىن شۇنى ئۈمىد قىلىمەنكى، سىز كونا قائىدە - يوسۇنلارغا رېئايە قىلىپ، پەۋقۇلئاددە تۆھپە يارىتىشقا ئىنتىلمەستىن، مۇددەت توشۇش بىلەنلا تېز قىلىپ كېلىڭ. بۇمۇ سىزنىڭ يەنىمۇ ۋالىيسى بولغان ۋاقتىدا تارتقان بەختسىزلىكلىرىڭىزنىڭ ئورنىنى تولدۇرالايدۇ. سىز ئىنتايىن يىراقتا بولغانلىقىڭىز ئۈچۈن سالامەتلىكىڭىزنى ئاسراش مۇھىم ئىش. مېنىڭ سۆزلىرىمنى ئەتراپلىق ئويلاپ بېقىشىڭىزنى ئۈمىد قىلىمەن» دەپ خەت يازدۇ.

دۈەن خۇيزۇڭ غەربىي يۇرتقا بارغاندا، شەھەر دۆلەتلىرىنىڭ ھەممىسى تېكىنىلىرىنى ئەۋەتىپ بۈگۈر شەھىرىنىڭ سىرتىدا ئۇنى قارشى ئالدى. ئاسىيۇنىڭ كىچىك كۈنپېيسى ئانىسى (86) نى بۇرۇن دۈەن خۇيزۇڭ كۈنپېيلىكىگە تىكلەپ قويغانىدى. شۇڭا ناھايىتى مىننەتدار بولۇپ يۈرگەن ئانىسى دۈەن خۇيزۇڭ بىلەن كۆرۈشمەكچى بولغاندا، يابغۇلار ئۇنى توسقان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ گەپلىرىگە قۇلاق سالماي، كۈسەن خانلىقىغا بېرىپ، ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشتى. شەھەر دۆلەتلىرى دۈەن خۇيزۇڭ بىلەن ئىنتايىن يېقىن ئىدى.

كانگا دۆلىتىدىكى خان تېكىن باۋسۇن 10000 دىن ئارتۇق ئادىمى بىلەن خەن سۇلالىسىگە ئەل بولىدىغانلىقىنى بىلدۈرىدۇ. دۈەن خۇيزۇڭ دەرھال خانغا مەلۇمات يوللايدۇ. ياساۋۇللار ئەمىر لەشكىرىنى ئەۋەتىپ قارشى ئالىدۇ. دۈەن خۇيزۇڭ قورۇل چېرىكچىبېگىنىڭ ئەسكەرلىرىنى ئىشقا سېلىپ ياساۋۇللار ئەمىر لەشكىرى بىلەن بىرلىكتە تەسلىمنى قوبۇل قىلىدۇ. ياساۋۇللار ئەمىر لەشكىرى باۋسۇننىڭ ئەسكەرلىرىنىڭ كۆپلۈكىنى كۆرۈپ قورقۇپ، تەسلىم بولغۇچى كانگالىقلارنى قۇزلىرىنى - ئۆزلىرى باغلاشقا بۇيرۇيدۇ. بۇنىڭغا غەزەپلەن

گەن خانتېكىن باۋسۇن ئادەملىرىنى ئېلىپ قېچىپ كېتىدۇ. دۈەن خۇيزۇگىنىڭ خىزمەت مۇددىتى توشۇپ ئوردىغا قايتىدۇ ۋە ئۇ، قورۇل چېرىكچىبېگىنىڭ ئەسكەرلىرىنى ئۆز ئالدىغا يۆتكەپ ھەربىي تەمىنات ئەشلىرىغا دەخلى قىلغان دېگەن جىنايەت بىلەن ئەيىبلەندۇ. خەن چېڭدى ئالتۇن ۋە تاۋار - دۇردۇن بىلەن گۇناھىنى يۇيۇش توغرىسىدا يارلىق چۈشۈردى ھەمدە جېنچېڭ ۋىلايىتىگە ۋالىي قىلىپ تەيىنلىدى. كېيىن ئاغرىق سەۋەبىدىن خىزمىتىدىن قالدى. بىر يىل ئۆتكەندىن كېيىن، ئاسىيۇلارنىڭ كىچىك كۈنپېيى ئانىرى ئۆز كىشىلىرى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. يابغۇلار غەلبان كۆتۈردى. ئوردا دۈەن خۇيزۇگىنى سول ئەمرىنىڭ، كېڭەشچىلىكىگە تەيىنلەپ ئاسىيۇنى تىنچلاندۇرۇشقا ئەۋەتتى. دۈەن خۇيزۇگى ئانىرىنىڭ ئاكىسى مو جېنجان (87) نى كىچىك كۈنپېيى قىلىپ تىكلەپ، دۆلىتىنى تىنچلاندۇرۇپ قايتتى.

ئىككىنچى يىلى مو جىنجان ئادەم ئەۋەتىپ چوڭ كۈنپېيى سېلىپ (88) نى سۇيىقەست قىلىپ ئۆلتۈردى. ئۇزۇن ئۆتمەي ئۆزىمۇ كېسەل بولۇپ ئۆلدى. خەن سۇلالىسى مو جىنجاننى ئۆلتۈرۈۋەتمىگىنىگە پۇشايمان قىلدى. م.ب. 11 - يىلى (خەن چېڭدى يۈەنيەننىڭ ئىككىنچى يىلى) دۈەن خۇيزۇگىنى قورۇل چېرىكچىبېگىنىڭ ھەمدە شەھەر دۆلەتلىرىنىڭ قوشۇنلىرىنى يۆتكەپ، مو جىنجاننىڭ خانتېكىنى پانچۇكىنى ئۆلتۈرۈشكە ئەۋەتتى. چوڭ قوشۇن بىلەن ئاسىيۇغا بارغان دۈەن خۇيزۇگى پانچۇكىنى چۈچۈتۈپ قاچۇرۇپ قويۇشتىن ئەنسىز رەپىتتى. شۇڭا ئۇ قوشۇننى دىيەنلۇ (89) دېگەن جايدا قالدۇردى، تاللانغان 30 نەپەر خىل ئەسكەرنىڭ ھەر بىرىگە بىردىن تەپكىلىك ئوقيا ئالدۇرۇپ، ئۇدۇل يول بىلەن كۈنپېينىڭ قارارگاھىغا كەلدى ۋە پانچۇكىنى چاقىرتىپ: «مو جىنجان ئۆز قېرىنداشلىرى ئارىسىدا قىرغىنچىلىق قىلىپ، خەن مەلى

گىسىدىن بولغان ئەۋلادىنى ئۆلتۈردى. ئۇ جازاسىنى بەرگۈچە ئۆلۈپ كەتتى. مەن خاننىڭ يارلىقى بىلەن پانچۇكنى ئۆلتۈرۈشكە كەلدىم» دەپ ئەيىبلدى ۋە شۇن ئان شەمشىرىنى سۇغۇرۇپ پانچۇكنى ئۆلتۈردى. پانچۇكنىڭ ئەمەلدارلىرى ۋە ھەمراھلىرى قورققىنىدىن ئاتلىرىغا مىنىپ قېچىپ كېتىشتى. مو جىنجاننىڭ جىيەنى ئۇلبېي(90) نەچچە مىڭ چەۋەنداز بىلەن كېلىپ دۈەن خۇيزۇڭنى قورشىۋالدى. دۈەن خۇيزۇڭ ئۇنىڭغا پانچۇكنى يارلىق بىلەن ئۆلتۈرگەنلىكىنىڭ سەۋەبىنى چۈشەندۈردى ۋە: «ھازىر سىلەر مېنى قورشىۋالدىڭلار، ئەگەر مېنى ئۆلتۈرۈۋەتسەڭلار، بۇ خەن سۇلالىسىگە نىسبەتەن ئېيتقاندا پەقەت بىر تال تۈكنى يۇلۇۋەتكەندەكلا بىر ئىش، خالاس. گاۋجې كۈچىسىغا ئېسىلغان پەرغانە خانى بىلەن چىچى تەڭرىقۇتنىڭ كاللىسى ئاسىيۇلارنىڭ يادىدا بولسا كېرەك» دېدى. كۈنبېي ۋە ئۇنىڭدىن تۆۋەندىكىلەرنىڭ ھەممىسى قايىل بولغان ھالدا: «مو جىنجان خەن سۇلالىسىگە ئاسىيلىق قىلغاچقا، ئۇنىڭ بالىسىنى ئۆلتۈرۈش ھەق. ئەمما بىزگە ئېيتماي شۇنداق ئۆلتۈرۈۋەتسەڭلار بولامدۇ؟» دېيىشتى. دۈەن خۇيزۇڭ: «ئەگەر كۈنبېيگە ئالدىن مەلۇم قىلساق، پانچۇڭ ئوقۇپ قېلىپ قېچىپ كېتەتتى ياكى سىلەر ئۇنى يوشۇرۇپ قوياتتىڭلار، شۇنىڭ بىلەن بۇ تېخىمۇ چوڭ جىنايەت بولاتتى. ئەگەر سىلەر ئۇنى ئۆلتۈرۈپ ماڭا تاپشۇرغان بولساڭلار، ئۇ چاغدا سىلەرنىڭ قان - قېرىنداشلىق مۇناسىۋىتىڭلارغا زەرەر يېتەتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ ئىشنى مەن سىلەرگە ئالدىن ئۇقتۇرمىدىم» دەپ جاۋاب بەردى. كۈنبېي ۋە ئۇنىڭدىن تۆۋەنكى ھەممىسى ئىنتايىن تەسىرلەندى ۋە بۇقۇلداپ يىغلاشقان ھالدا چېكىنىپ كېتىشتى.

دۈەن خۇيزۇڭ قايتقاندىن كېيىن خانغا مەكتۇپ يېزىپ، پانچۇكنى ئۆلتۈرۈش جەريانىدىكى ئەھۋاللارنى مەلۇم

قىلدى ۋە ۋەزىر - ۋۇزرالار مۇھاكىمە قىلىپ، دۈەن خۇيزۇڭ پايدا - زىياننى ئوبدان مۆلچەرلەپ، ئەڭ پايدىلىق ئۇسۇللار بىلەن ئىش كۆرگەن. ئۇ ئاز ساندىكى ئەسكەر بىلەن ئاسىيۇ ئېلىگە ئىچكىرىلەپ كىرىپ، شۇ يەرنىڭ ئۆزىدىلا پانچۇكنى ئۆلتۈرۈپ، دۆلىتىمىزنىڭ شۆھرىتىنى چىقارغان. ئۇنى چوڭ ئىنئاملار بىلەن مۇكاپاتلاش كېرەك. دېيىشتى. شۇنىڭ بىلەن خەن چېڭدى دۈەن خۇيزۇڭغا ئۆلكە بېگى ئۇنۋانى بەردى ۋە 100 جىڭ ئالتۇن ئىنئام قىلدى.

كېچىك كۈنېيىنىڭ تاغىسى بايانچ ئادەم توپلاپ كۈنېيىنى ئۆلتۈرمەكچى بولدى. خەن سۇلالىسى يەنە قورۇقچىبەگ سۈن جىيەن بىلەن بىرلىكتە ئۇلارنى ياراشتۇرۇپ قويۇش ئۈچۈن دۈەن خۇيزۇڭنى ئاسىيۇغا ئەلچى قىلىپ ئەۋەتتى. ئىككىنچى يىلى 75 ياشلىق دۈەن خۇيزۇڭ كېسەل بولۇپ قېلىپ، ئاسىيۇدا ئۆلدى. غەربىي يۇرتتىكى شەھەر دۆلەتلىرى ئۇنىڭغا ماتەم تۇتتى ۋە ئۇنىڭغا ئاتاپ ئىبادەتخانا سالدى.

مۇئەررىختىن: م.ب. 119 - يىلى (خەن ۋۇدى يۈەنشۇنىڭ تۆتىنچى يىلى) جاڭ چىيەن غەربىي يۇرتقا بارىدىغان يولنى ئاچقاندىن تارتىپ م.ب. 60 - يىلى (خەن شۈەندى شېنجۇنىڭ ئىككىنچى يىلى) جىڭ جى قورۇقچىبەگ بولغانغا قەدەر ۋە ئەڭ ئاخىرىدا ۋاڭ ماڭ دەۋرىگىچە غەربىي يۇرتتا جەمئىي 18 ئادەم قورۇقچىبەگ بولدى. ئۇلار غەيبۇر ۋە تەدبىرلىك بولغانلىقى ئۈچۈن، بۇ ۋەزىپىگە قويۇلغان. لېكىن ئۇلارنىڭ ئىچىدىكى خىزمەت كۆرسەتكەنلىرىنىڭ ئىشى - ئىزلىرىلا مۇشۇ قىسىمدا خاتىرىلەندى. لىيەن باۋ ئىلتىپاتلىق ۋە ئىناۋەتلىكلىكى بىلەن داڭق چىقاردى. گۆشۈن ئىنسانلىق ۋە ئادا-لەتلىكلىكى بىلەن مەشھۇر بولدى. سۈن جىيەن ھەيۋەتلىكلىكى ۋە شۆھرىتى بىلەن نام چىقاردى. قالغانلىرىنىڭ مەدھىيىلەنگۈدەك

ئىشلىرى يوق، چېن تاڭ ئۆز بېشىمچى بولغانلىقتىن، ئاخىر غۇربەت
چىلىكتە قالدى. ھەممە ئۇنىڭغا ئېچىنىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن، ئۇنىڭ
ئىش ئىزلىرىنى تەپسىلىي يازدىم.
(«خەننامە»، 9 - توم، 3001 - 3032 - بەتلەر).

(1) دۇەن خۇيزۇڭ (段会宗، م.ب. 87 - 10) يەنە بىر
ئىسمى دۇەن زىسۇڭ. شاڭگۇيلۇق. خەن خانلىرىدىن يۈەندى،
چېڭدى دەۋرلىرىدە غەربىي يۇرت قورۇقچىبېگى، يەنىمىن ۋىلايىتىگە
ۋالىيسى بولدى. غەربىي يۇرتنى تىنچىتىپ، ئاسىيۇلار ئېلىدە خىزمەت
كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، ئۆلكە بېگى بولدى ۋە ئاسىيۇلار ئېلىدە
ئالەمدىن ئۆتتى.

(ئۆزىتىلگەن «سىيۈەن»، 2 - توم، 1687 - بەت).

(2) كۇچا، كۈسەن، كۇچىنا، كىۈجە (曲先·苦先·丘兹·屈支)
(归兹·屈茨·鳩兹·龟兹·库车·苦叉·俱支囊·拘夷
قەدىمكى غەربىي يۇرت خانلىقلىرىدىن بىرى. ئورنى، ھازىرقى شىنجاڭ
ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ كۇچا ناھىيىسى ئەتراپلىرىدا، خەلقى
ئاساسەن دېھقانچىلىق، قوشۇمچە چارۋىچىلىق قىلاتتى. مېتالچىلىق
بىلەن شارابچىلىققا ئوخشاش سانائەتلىرى راۋاجلانغان. يېزىقى
بار بولۇپ، مۇزىكا سەنئىتى گۈللەنگەن. م. I ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا
كۈسەنگە تارقالغان بىۋەدەدىزىم م. III ئەسىردە تازا روناق
تاپتى، خەن سۇلالىسى غەربىي يۇرت بىلەن ئالاقە باغلىغاندىن
كېيىن، كۈسەن غەربىي يۇرت قورۇقچىبېگ مەھكىمىسىگە قارىدى.
I ئەسىرنىڭ ئۈچىنچى چارىكىدە خەن سۇلالىسى مەلىكىسى جېيۇ
(غەمخالاس) غا ئۆيلەنگەن كۈسەن خانى جانىن زىيارەت بىلەن
خەن سۇلالىسى ئوردىسىغا باردى ۋە خەن سۇلالىسىنىڭ ئىدارە
قىلىش تۈزۈملىرىنى ئۆگىنىپ كېلىپ، ئۆز ئېلىگە تەتبىق قىلدى.
شەرقىي خەن دەۋرىدە پەن چاۋ غەربىي يۇرت قورۇقچىبېگى بولۇپ

تۇرغان چېغىدا، خەن سۇلالىسىدە تۇرغاق بولۇپ تۇرغان بايشان كۈسەن خانى بولدى. ئۈچ پادىشاھلىق دەۋرىدە ۋېي پادىشاھلىقىغا قارىدى. چىن سۇلالىسى دەۋرىدە كۈسەن خان تىپكىنى تۇرغاق بولۇپ تۇردى. شەرقىي چىن سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە، خاننىڭ ئىسمى بەجەن كۈسەن خانى بولدى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 1978 - بەت).
(3) ئانقۇي (安归) م.ب. I ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدىكى كروران خانى، ھۇن تەرەپدارى ئىدى. خەن ئەلچىسى فۇجىيىزى م.ب. 77 - يىلى ئانقۇينى ئۆلتۈردى.
(«خەننامە»، 9 - توم، 3002 - بەت).
(4) چېيەن (车延) ئاسىيۇ خانلىقىنىڭ يېرى. مەنبەلەر- دىن تېپىلمىدى.

(مۇھەررىردىن).
(5) بەش سانغۇن (五将军) تىيەن گۇاڭسىڭ، جاۋچۇڭگو، تىيەن شۇن، فەن مىڭيۇ، خەن زېڭ قاتارلىق سانغۇنلار نەزەردە تۇتۇلدى.

(«خەننامە»، 9 - توم، 3004 - بەت (3 - ئىزاھ).
(6) يابغۇ (翁侯) قەدىمكى قوۋملەردە ھۆكۈمدار مەنىسىدە قوللىنىلغان ئۇنۋان. ھۇنلارنىڭ دەسلەپكى ھۆكۈمدارى تۈمەن، يابغۇ دېيىلەتتى. كېيىنكىلەر تەڭرىقۇت دەپ ئاتالدى. كۆكتۈرك ھاكىمىيىتىگە كىرىشتىن بۇرۇنقى خەزەر ھۆكۈمدارلىرى ھەمدە ئاسىيۇلارنىڭ ھۆكۈمدارلىرى يابغۇ دەپ ئاتىلاتتى.

(«مەيدان - لارۇس ئېنسىكلوپېدىيىسى»، 12 - توم، 685 - بەت)؛

تۈزىتىلگەن «سىيۈەن»، 3 - توم، 2506 - بەت).
(7) ئوڭ قول قان (右谷蠡王) ھۇنلاردا ئەمەل. باتۇر تەڭرىقۇت (م.ب. 209 - 170) دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان. ھۇن ھاكىمىيەت تۈزۈمىدە تەڭرىقۇتتىن كېيىن ئوڭ - سول بىلگە (تۇغ) قانلار بولۇپ، بۇ ئورۇنغا تەڭرىقۇتنىڭ قېرىنداشلىرى قويۇلاتتى.

بۇلارنىڭ ئاستىدا ئوڭ - سول قانلار بولۇپ، ھەربىي، مەمۇرىي ئىشلارنى باشقۇراتتى. تەڭرىقۇتنىڭ تېكىنىلىرى بۇ ئورۇنغا قويۇلاتتى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 1975 - بەت).

(8) قوبىي (姑翼) كۈسەن خانلىقىنىڭ ئەشرەپلىرىدىن. ھۇن پەرەست ئادەم بولۇپ، خەن ئەلچىلىرىنى ئۆلتۈرگۈزگەچكە، چاڭ خۇي تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن.

(«خەننامە»، 9 - توم، 3004 - بەت).

(9) بەھەيۋەت بەگ (壮武侯) چاڭ خۇي ئۆلگەندىن كېيىن، خەن يۇەندى تەرىپىدىن بېرىلگەن ئاتاق نامى.

(«خەننامە»، 9 - توم، 3005 - بەت).

(10) خەن گۇاڭخۇدى (汉光武帝، م. ب. 6 - 57م.)

شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ قۇرغۇچىسى. م. 25 - 57 - يىللىرى سەلتەنەت سۈردى. ئىسىم فامىلىسى ليۇ شيۇ، قەدىمكى نەنياڭ ۋىلايىتى سەيياڭ ناھىيىسى (بۈگۈنكى خۇبېي ئۆلكىسى زاۋياڭ ناھىيىسىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا) دىن. غەربىي خەن سۇلالىسى خان جەمەتىدىن كېلىپ چىققان. ۋاڭ ماڭ ھاكىمىيىتىنىڭ ئاخىرقى يىلى لىرىدا دېھقانلار قوزغىلىڭى كۆتۈرۈلگەندە، ئۇ ئاكىسى ليۇيەن بىلەن بىللە پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ئىسيان قىلىپ، لۈلىن قوزغىلاڭچىلار قوشۇنىغا قىبىتىلدى. م. 23 - يىلى ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسىگە بېرىپ خەن سۇلالىسى خان جەمەتىنىڭ تۈزۈمىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش شوتارىدا ھەرىكەتلىنىپ، بىر بۆلۈك تۆرە، پومپىچىك لارنىڭ قوللىشىغا ئېرىشتى ۋە توڭما قاتارلىق قوزغىلاڭچى قوشۇنلارنى باستۇرۇپ، ئۆزىگە قوشۇۋېلىش ئارقىلىق كۈچىنى بارغانسېرى زورايتتى. م. 25 - يىلى ئۆزىنى خان دەپ جاكارلاپ، اوياننى پايتەخت قىلدى. ئۇنىڭدىن كېيىن قىزىل قاشلىقلار قوزغىلاڭچى قوشۇنىنى باستۇرۇپ ۋە ھەرقايسى جايلاردىكى تەپرىقچى كۈچلەرنى يوقىتىپ، م. 36 - يىلى پۈتۈن مەملىكەتنى بىرلىككە كەلتۈردى.

تەختتە ئولتۇرغان يىللىرىدا قۇل - دېدەكلەرنى ئازاد قىلىش ۋە ئۇلارنى خارلاشنى چەكلەش توغرىسىدا كۆپ قېتىم يارلىق چىقاردى؛ ئالۋان - ياساقنى ئازايتىپ، يەرلىك ئەسكەر ئېلىش تۈزۈمىنى بىكار قىلدى؛ سۇ ئىنشائاتى قۇرۇلۇشىنى كۈچەيتتى؛ 400 نەچچە ناھىيىنى بىرلەشتۈرۈپ، ئەمەلدارلارنى ئىخچاملاشتۇردى. شۇنىڭدەك مەركىزىي ھاكىمىيەتتە دىۋان بەگلىك ھوقۇقىنى كۈچەيتىپ، تۆۋەندە ھەربىي ھوقۇق تۇتىدىغان كاھىبەگلىك ئەمىلىنى بىكار قىلدى. شۇ ئارقىلىق مەركىزىي ھاكىمىيەتنى كۈچەيتتى. ليۇ شيۇ ئۆلگەندىن كېيىن «گۇاڭخۇدى» دەپ شەرەپ نامى بېرىلدى. (بىر توملۇق «سىخەي»، 887 - بەت).

(11) بەش يۈز بېشى (卒伍) قەدىمكى زامان ئەسكىرىي تۈزۈمىدە بەش يۈز بېشى (پانسات).

(تۈزۈملىگەن «سىيۈەن»، 1 - توم، 416 - بەت).
(12) جەنۇبىي يول (南道) قەدىمدە جۇڭگودىن غەربىي يۇرتقا بارىدىغان مۇھىم قاتناش يولى بولۇپ، جەنۇبىي ۋە شىمالىي يوللارغا بۆلۈنەتتى. جەنۇبىي يول يۈمىنگۈەن (قاشقۇۋۇق) بىلەن ياڭكۈەن (گەنسۇ ئۆلكىسىدىكى دۇنخۇاڭنىڭ غەربىي) نىڭ غەربىدە بولۇپ، ئاساسەن ھازىرقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىمىزنىڭ جەنۇبىي قىسمى، تارىم دەرياسى بىلەن ئالتۇن تاغ، قاراڭغۇ تاغ تىزمىلىرى ئارىلىقىدىكى يول بىلەن غەربكە مېڭىلاتتى. يەكەننىڭ غەربىدە پامىردىن ئېشىپ، ئۇلۇغ توغرىلار (بۈگۈنكى ئوتتۇرا ئاسىيادىكى ئامۇ دەريانىڭ ئوتتۇرا ۋە يۇقىرى ئېقىمىدىكى جايلار) بىلەن ئارساك (ھازىرقى ئىران تەرەپلەر) قاتارلىق جايلاردىن ئۆتەتتى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 136 - بەت).

(13) شەنشىنچان (先贤掸) م.ب. 60 - يىلى خەن سۇلالىسىگە تەسلىم بولغان ھۇنلارنىڭ باتىقانى.

(«خەننامە»، 9 - توم، 3005 - بەت).

(14) خېجۇ (河曲) يەر نامى. ئەمىنىيە دەۋرىدە جىن بەگلىكىنىڭ شەھىرى بولۇپ، جىنلىقلار بىلەن چىنلىقلار مۇشۇ يەردە جەڭ قىلىشقان. ئورنى ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسى يۇڭجى ناھىيىسىنىڭ غەربىدىكى پۇجۇدا.

(تۈزۈتىلگەن «سىيۈەن»، 3 - توم، 1753 - بەت).

(15) ئەردەمبەگ (归德侯) قەدىمكى تۈركىي تىلدا ئەر-دەم ياخشىلىق، پەزىلەت مەنىسىدە بولۇپ، باتىسقان خەن سۇلا-لىسىگە تەسلىم بولغانلىقى ئۈچۈن، پەزىلەتكە، ياخشىلىققا قايىتقۇچى بەگ ئۇنۋانى بېرىلدى.

(مۇھەررىردىن).

(16) قورۇقچىبەگ (都护) ئەمەل-خەن سۇلالىسى دەۋرىدە غەربىي يۇرت قورۇقچىبېگى ئەمەلى تەسىس قىلىندى. بۇ غەربىي يۇرتتىكى بەگلىك خانلىقلارنى نازارەت قىلىش ۋە قوغداش ھەمدە جەنۇبىي، شىمالىي يولنىڭ ئامانلىقىنى قوغداش ۋەزىپىسىگە مەسئۇل ئىدى. قورۇقچىبەگلىك قوشۇمچە ئەمەل ھېسابلىناتتى.

(تۈزۈتىلگەن «سىيۈەن»، 4 - توم، 3112 - بەت).

(17) دۇز (兜警城) قەدىمكى شەھەر. ھازىرقى ئۇرۇمچى شەھىرى بولۇپ، قوس خانلىقىغا قاراشلىق شەھەرلەردىن بىرى ئىدى.

(«خەننامە، قوشۇمچە ئىزاھلىرى»، 8 - توم، 5538 - بەت).

(18) ئۇلى (乌垒) قەدىمكى شەھەر. غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ۋە شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ باشلىرىدا غەربىي يۇرتنىڭ مەركىزى بولۇپ، قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى مۇشۇ يەردە ئىدى. ئورنى بۈگۈنكى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى بۈگۈر ناھىيە بازىرىنىڭ شەرق تەرىپىدىكى چېدىر يېزىسى يېنىدا.

(بىر توملۇق «سەخىي»، 74 - بەت).

(19) مەھكىمە (莫府) قەدىمكى زاماندا سانغۇن سەرگەر-دەلەرنىڭ ئىش بېجىرىدىغان چېدىر - بارگاھلىرى مەھكىمە دېيىم-

لەتتى. بۇگۈر غەربىي يۇرتنىڭ دەل ئوتتۇرىسىدا بولغىنى ئۈچۈن،
قورۇقچىبەگلىك مەھكىمىسى چېدىرغا تەسىس قىلىنغان.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن»، 4 - توم، 2658 - بەت).

(20) مۇھاپىزەتچى (羽林) خان مۇھاپىزەتچى قىسىملىق
رىنىڭ نامى. م.ب. 104 - يىلى خەن ۋۇدى دەۋرىدە تەسىس
قىلىنغان بولۇپ، جىيەنجاڭ ئوردىسىنىڭ مۇھاپىزەتچىلىكىنى قىلاتتى.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن»، 2502 - بەت).

(21) تاش ئېتىمپ كۈچ سىنىمىش (投石拔距) مەلۇم
ئېغىرلىقتىكى تاشلارنى يىراققا ئېتىش ۋە كۈچ سىنىمىشتا گەن-
يەنشۇ باشقىلاردىن ئۈستۈن تۇراتتى.

(«خەننامە»، 9 - توم، 3007 - بەت (1 - ئىزاھ)).

(22) شەنياڭ (山阳) قەدىمكى ۋىلايەت. خەن ۋۇدى دەۋرىدە
لياڭ بەگلىكىنى بۆلۈپ تەسىس قىلغان ۋىلايەت، دائىرىسى بۈگۈن
كى شەندۇڭ ئۆلكىسى دۇشەن كۆلىنىڭ غەربى. يۈنچىڭ ناھىيىسى
نىڭ جەنۇبىي، چېڭزۇ ناھىيىسىنىڭ شەرقىي، ساۋشيەن، دەنشيەن
ناھىيىلىرىنىڭ شىمالىدىكى جايلارغا توغرا كېلىدۇ. باش شەھىرى
چاڭجى (بۈگۈنكى شەندۇڭ ئۆلكىسى جىنشياڭ ناھىيىسىنىڭ غەربىي
شىمالىدا) ئىدى.

(بىر توملۇق «سېخەي»، 783 - بەت).

(23) شياچيۇ (瑕丘) قەدىمكى ناھىيە. ئەمىنىيە دەۋرىدە
لۈبەگلىكىنىڭ يېرى ئىدى. خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ناھىيە تەسىس
قىلىندى. ئورنى ھازىرقى شەندۇڭ ئۆلكىسى يەنچۇ ناھىيىسىنىڭ
غەربىدە.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن»، 3 - توم، 2068 - بەت).

(24) ياردەمچى داستىخانىگە (太官献食丞) ئەمەل.
چىن ۋە خەن سۇلالىسى دەۋرىدە بار ئىدى. خاننىڭ يېمەك ۋە
زىياپەت ئىشلىرىنى باشقۇراتتى.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن»، 1 - توم، 702 - بەت).

(25) مۇپەتتىش چېرىكچى (尉校尉) ئەمەل. ئەسلىدە جۇ سۇلالىسى دەۋرىدىكى «مىلى» (司隶) دېگەن ئەمەل بولۇپ، قۇللار ۋە ئەسىرلەرنى ئەمگەككە سېلىش، ئوغرى - قاراقچىلارنى تۇتۇش ئىشلىرىنى باشقۇراتتى. خەن ۋۇدى دەۋرىگە كەلگەندە 尉校尉 ئەمەلى تەسىس قىلىندى ۋە مىڭدىن ئوشۇق ئەسكەرگە باشچىلىق قىلىپ، سۇيىقەستچى پېرىخونلارنى تۇتۇش ۋە چوڭ ئالدامچى - مەككارلارنى تىنمىتىش - مۇپەتتىش قىلىشقا مەسئۇل بولدى. كېيىنچە ئەسكەرلەرگە باشچىلىق قىلىش ھوقۇقى توختىتىلىپ، پاپتەخت ئەتراپىدىكى مەركىزىي ۋىلايەتلەر خىزمىتىنى مۇپەتتىش قىلىشقا مەسئۇل بولدى.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن»، 1 - توم، 465 - بەت).

(26) غەربىي يۇرت ياردەمچى چېرىكچىسى (尉校尉 西域副校尉) غەربىي يۇرت قورۇقچىبېگىنىڭ ياردەمچىسى.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن»، 1 - توم، 362 - 363 - بەتلەر).

(27) ئوغۇزلار (呼揭) تۈركىي قوۋملەرنىڭ ئەڭ چوڭ گۇرۇھلىرىدىن بىرى. سەلچۇقىيلەر، ئوسمانىيىلەر، ئازەربەيلەر ۋە ئوتتۇرا ئاسىيا تۈركمەنلىرى ئوغۇزلار جۇملىسىگە كىرىدۇ.

(تۈركچە «ئوكيانۇس»، 3 - توم، 2152 - بەت).

(28) قىرغىزلار، خاكاسلار، چەرەكسەلەر (坚昆) قەدىمكى

مىللەت. (结骨, 居勿, 鬲昆, 隔昆) دەپمۇ يېزىلاتتى. VII ئەسىردىن باشلاپ 黠戛斯 ياكى 挖结斯 دېيىلىدى. ھازىرقى يېنسەي دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنىدا ياشايتتى، خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپكى چاغلىرىدا ھونلارغا قارام ئىدى.

(بىر توملۇق «سسخي»، 526 - بەت).

(29) گۇڭ يۇ (贡禹) لاڭيالىق. ئىلمىي ئىقتىدارى بىلەن

بىلىمگە بولدى. بىر مەھەل لياڭچۇغا ئاپماق بېگى، خېنەنگە نام

ئال بولدى. خەن يۈەندى دەۋرلىرىدە باش قەپتىش بەگلىكىگە كۆتۈرۈلدى.

(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى قامۇسى»، 853 - بەت).

(30) كۋاڭ خېڭ (匡衡) دۇڭخەيلىك شائىر. ۋەلىئەھدكە ئاتالىق قىلاتتى، ساراي كېڭەشلىرىگە چاقىرىلاتتى.

خەن يۈەندى دەۋرىدە بىر مەزگىل باش ۋەزىر مۇ بولدى.

(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى قامۇسى»، 233 - 234 - بەتلەر).

(31) تالاس (都赖水) دەريا، كانگا خانلىقىدا بولۇپ،

چىچى (تەڭرىقۇت) شەھىرى (ھازىرقى جامبۇل شەھىرى) بۇ دەريانىڭ بويىدا ئىدى. تالاس دەرياسى قىرغىزىستان بىلەن قازاقىستان ئىچىدە ئاقىدۇ، ئۇزۇنلۇقى 661 كىلومېتر.

(«جۇڭگو تارىخ ئاتىلىمى»، 2 - توم، 24-25 - بەتلەر؛

«سوۋېت ئېنسىكلوپېدىيەسى»، 1270 - بەت).

(32) ئىلىي (伊列) خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئىلىي ئاسىيۇ

خانلىقىدا بولۇپ، بالقاش كۆلىنىڭ غەربىي شىمالىغا توغرا

كېلەتتى. مەنبەلەردە ئىلىيەنسى «ئىلى» دەپ كۆرسەتكىنىگە

قارىغاندا، ئۇ زامانلاردا ئىلى نامى بالقاش كۆلىنىڭ جەنۇبى،

شىمالى ھەم ئىلى دەرياسى ۋادىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان

بولسا كېرەك.

(«خەنزۇ تىلى قامۇسى» 2 - توم، 362 - بەت؛

«جۇڭگو تارىخ ئاتىلىمى»، 2 - توم، 13 - 14 - بەتلەر).

(33) بەلۇجىستان (山离鸟戈) ھازىرقى جەنۇبىي ئاسىيا

دىكى بىر رايون، شەرقىي ئىران بىلەن پاكىستاننىڭ بىر بۆلىكىم

نى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. ئوممان دېڭىزىنىڭ شىمالىدا بولۇپ،

مەيدانى تەخمىنەن 350000 كۋادرات كېلومېتر كېلىدۇ، نوپۇسى

1393000.

(«مەيدان - لائۇرۇس ئېنسىكلوپېدىيەسى»، 2 - توم، 676 - بەت).

(34) شەھەر دۆلەتلىرى (城国诸国) قەدىم زامانلاردا

شەھەرىنى مەركەز قىلىپ، ئەتراپىدىكى يېزىلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ھالدا قۇرۇلغان دۆلەتلەر، شەھەر دۆلىتى دەپ ئاتىلاتتى. بۇ يەردە غەربىي يۇرتتىكى دۆلەتلەر بىخانىلىقلار كۆزدە تۇتۇلمىدۇ.

(مۇھەررىردىن).
(35) پامىر، كۆكتارت (岭葱) قەدىمكى زاماندا پامىر ئېگىزلىكى، قارا قۇرۇم، تىيانشان تاغلىرىنىڭ غەربىي قىسمى كۆكتارت دېيىلەتتى. پامىر ئاسىيانىڭ ئوتتۇرا قىسمىغا جايلاشقان بولۇپ، ھازىر پامىرنىڭ غەربىي قىسمى تاجىكىستانغا، شەرقىي قىسمى بىلەن جەنۇبىي قىسمى جۇڭگو ۋە ئافغانىستانغا تەۋە.

(تۈزىتىلگەن «سىيۇەن»، 4 - توم، 2688 - بەت؛

«سوۋېت ئېنسىكلوپېدىيەسى» 1005 - بەت).

(36) ئوبسۇ (ئۇچتۇرپان) بەگلىكى (温宿国) خەن سۇلالىسى دەۋرىدە غەربىي يۇرتتىكى بەگلىكلەرنىڭ بىرى ئۈچ (于祝) مۇ دېيىلىدۇ، ئورنى ھازىرقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى ئۇچتۇرپان ناھىيىسى.

(«غەربىي يۇرت يەر ناملىرى»، 100 - بەت).

(37) ئىسىمى كۆل (圃池) كۆل. ھازىر قىرغىزىستاندا، ئۆز

ۋاقتىدا غەربىي يۇرتقا بارىدىغان قاتناش يولى بۇ يەردىن ئۆتەتتى. بۇ يەردە تازىختىن بېرى ئاسىيۇلار، كۆكتۈركلەر، چىگىللار، قارلۇقلار، قىرغىزلار ياشاپ كەلگەن.

(بىر توملۇق «سېخەي»، 631 - بەت؛

«مەيدان - لارۇس ئېنسىكلوپېدىيىسى»، 6 - توم، 128 - بەت).

(38) تەڭرىقۇت شەھىرى (单于城) بۇ يەردە چىچى تەڭرىقۇت قۇرغان پايتەخت كۆزدە تۇتۇلىدۇ. ئورنى قازاقىستان دىكى جامبۇل شەھىرى يېنىدا.

(مۇھەررىردىن).

(39) ۋاقىتلىق چاۋۋىشېكى (军侯假丞) خەن سۇلالىسى

ئىنىڭ ھەربىي تۈزۈمىدە ئۇلۇغ سانغۇن قارارگاھى ئاستىدا بەش قوشۇن كەسكەر بولاتتى، ھەر قىسىم ئاستىدا بۆلۈم بار بولۇپ، بىر بۆلۈمگە بىردىن ۋاقىتلىق چاۋۋىبىگى قويۇلاتتى.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن»، 4 - توم، 3016 - بەت).

(40) شايبى مەكتۇب (帛书) شايبغا يېزىلغان مەكتۇپلەر

شايبى مەكتۇپ دېيىلىدۇ.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن»، 2 - توم، 974 - بەت).

(41) تاڭ (唐) تاڭ ياۋ (唐尧) مۇ دېيىلىدۇ. قەدىمكى

پادىشاھلار (ھۆكۈمدارلار) دىن دەسلەپ تاۋ (陶)، كېيىن تاڭ

(唐) دېگەن يەرگە پادىشاھ بولغانلىقى ئۈچۈن، تاۋ تاغىشى

(陶唐氏) دېيىلگەن؛ ئوغلى دەنچۇ يارامسىز كىشى بولغاچقا،

شۇن (氏) نى ئورنىغا پادىشاھلىققا تەيىنلىگەن.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن» 1 - توم، 515 - بەت).

(42) يۈ (虞) يۈشۈن (虞舜) مۇ دېيىلىدۇ. قەدىمكى

ئاقساقال (ھۆكۈمدارلار) لاردىن. تاڭ ياۋنىڭ ئورنىغا پادىشاھ

بولۇپ، 48 يىل ھۆكۈم سۈرگەن.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن»، 4 - توم، 2754 - بەت).

(43) گاۋجىي (槁街) خەن سۇلالىسى دەۋرىدە چاڭئەن

شەھىرىدىكى بىر كوچىنىڭ نامى بولۇپ، چەت ئەللىك مېھمانلار

چۈشىدىغان ھۆكۈمەت سارىيى مۇشۇ كوچىدا ئىدى.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن»، 2 - توم، 1611 - بەت).

(44) تەقۋىنامە (月令) «يۇسۇننامە» قىسىملىرىدىن.

ئاپتورى جۇڭگۇ، يىلىنىڭ 12 ئېيىدىكى دېھقانچىلىق مەۋسۈملىرى

ۋە مۇناسىۋەتلىك ۋەقەلەر خاتىرىلەنگەن.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن»، 2 - توم، 1472 - بەت).

(45) ۋاڭ شاڭ (王商) لۇۋلۇق. خەن شۈەندىنىڭ قېيىن

ئاغىسى. باش تەپتىشەگ، باش ۋەزىرلىك خىزمەتلىرىدە بولغان.

بەستىلىك سۈرلۈك ئادەم ئىدى.

(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى قامۇسى»، 118 - بەت).

(46) جياگۇ (夹谷) قەدىمكى يەر ئىسمى. ئەمىنىيە دەۋرى.

ۋىدە چى بەگلىكىنىڭ يېرى ئىدى. ئورنى ھەققىدە: (1) ھازىرقى شەندۇڭ ئۆلكىسىدىكى لەيۋۇنىڭ جەنۇبى؛ (2) ھازىرقى جياڭسۇ ئۆلكىسىدىكى گەينۇنىڭ غەربى؛ (3) ھازىرقى شەندۇڭ ئۆلكىسىدىكى زىبۇنىڭ غەربىي جەنۇبى دېگەن ئۈچ خىل قاراش بار.

(بىر توملۇق «سەخەي»، 54 - بەت).

(47) يۇشى (优施) ئەمىنىيە دەۋرىدىكى چى بەگلىكى.

نىڭ ئويۇنچىسى (قىزىقچىسى). چى جىنىڭگۇڭ بىلەن لۇ دىڭگۇڭ جياگۇدا كۆرۈشكەندە، قىزىقچىلىق قىلىمەن دەپ دىڭگۇڭنى مەس-مىخىرە قىلىپ قويغانلىقى ئۈچۈن، كۇڭزى ئۇنى ئۆلتۈرۈۋەتكەن.

(بىر توملۇق «سەخەي»، 218 - بەت).

(48) كۇڭزى (孔子، م. ب. 551 - 479) ئىسمى كۇڭ.

چى، يەنە بىر ئىسمى كۇڭ جۇڭنى. لۇ بەگلىكىنىڭ زوۋىي (ھازىر-قى شەندۇڭ ئۆلكىسى چۇفۇ ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبى) لىق. ئەمىنىيە دەۋرىنىڭ ئاخىرىدىكى مۇتەپەككۇر، سىياسىئون، پېداگوگ، كۇڭزىچىلىق تەلىماتىنىڭ ئاساسچىسى. ئەجدادى سۇڭ بەگلىكىنىڭ ئىسىلزاڭلىرىدىن. مۇئەييەن مۇددەرسى بولمىغاچقا، بەزىدە ئالىم لاۋزىدىن تەلىم ئالاتتى. دەسلەپ لۇ بەگلىكىدە مېھمان كۇتتۇچى، ئامبارچى، چوپان قاتارلىق كىچىك خىزمەتلەردە بولۇپ، 50 يېشىدا زىندان، جازا ئىشلىرى مەئۇرى بولدى. كېيىن بەگلىكىدىن نارازى بولغان كۇڭزى ۋېي، سۇڭ، چىن، سەي، چۇ قاتارلىق بەگلىكلەرگە بېرىپ، ۋەز ئېيتتى. لېكىن ھېچبىر بەگلىككە ئۇنى خىزمەتكە تەكلىپ قىلمىغانلىقتىن، ئۆز يۇرتى لۇ بەگلىكىگە قايتىپ كېلىپ مائارىپ ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللاندى. «نەزىمنامە»، «نەسرنامە» قاتارلىق كىتابلارنى رەتلەدى ھەم لۇ بەگلىكىنىڭ تارىخچىسى تۈزگەن «ئەمىنىيە» نى تەھرىرلەپ - ئۆزگەرتىپ،

تۇنجى جۇڭگونىڭ تۇنجى يىلىنامىسى تارىخى قىلىپ تۈزۈپ چىقتى. كۇڭزىنىڭ 3000 تالىپى بار بولۇپ، ئۇلاردىن مەشھۇرلىرى 72 نەپەر ئىدى.

(بىر توملۇق «سەخەي»، 1119 - بەت)

(49) ھۆدەيچى (中书令) ئەمەل. خەن ۋۇدى دەۋرىدە ئاхта قىلىنغان خادىملار بۇ ئىشقا قويۇلغان بولۇپ، پەرمانلارنى جاكارلاش، يەتكۈزۈش ئىشلىرىنى قىلاتتى.

(بىر توملۇق «سەخەي»، 1409 - بەت)

(50) شى شيەن (石显) جىنەنلىك. خەن يۈەندى دەۋرىدە ھۆدەيچى، خەن چېڭدى دەۋرىدە چاڭشىن ئوردىسىغا ئوردا مىرا قۇلى بولغان. كېيىن ئەمىلىدىن قالدۇرۇلۇپ يۇرتىغا قايتۇرۇلغاندا، تاماق يېگىلى ئۇنىماي يولدىلا ئۆلگەن.

(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى قامۇسى»، 220 - بەت)

(51) ليۇشياڭ (刘向) تەخمىنەن م. ب. 77 - 6)

غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئىقتىسادشۇناس، مۇندەرىجىچى ئەدەبىياتچى، پېيشەن (ھازىرقى جياڭسۇ ئۆلكىسىدە) ناھىيەسىدىن. خەن سۇلالىسى خان جەنەتتىن چۇ يۈەنۋاڭنىڭ تۆتىنچى ئەۋلادى. خەن يۈەندى دەۋرىدە مەسلىھەتچىبەگ، ئوردا ئىشلىرى بېگى، خەن چېڭدى دەۋرىدە كېڭەشچى، قورغان چېرىكچىبېگى بولغانىدى. نۇرغۇن كىتابلارنى ئوقۇپ چىقىپ «别录» (مۇندەرىجات) ناملىق كىتابىنى يازدى ۋە ئېلىمىز مۇندەرىجىچىلىكىنىڭ ئاساسچىسى بولۇپ قالدى.

(بىر توملۇق «سەخەي»، 1538 - بەت)

(52) جى فۇ (吉甫) جۇ سۇلالىسىنىڭ تۆرىلىرىدىن بولۇپ،

م. ب. 823 - يىلى جۇ شۇەنۋاڭ دەۋرىدە تەييۈەندىكى شيەنيۇن لەرگە جازا يۈرۈشى قىلىپ، ئۇلارنى شىمالغا قاقچۇردى. بۇ ئەھۋالدىن چۆچۈكەن باشقا يات قوۋملار جۇ سۇلالىسىگە بويسۇنۇشقانىدى.

(«جۇڭگو تارىخىدىكى زور ۋەقەلەر يىلنامىسى»، 1 - توم، 79 - بەت)

(53) شېئىيۇنلەر (山戎) ئېلىمىزنىڭ شىمالىدا ياشىغان قەدىمكى قوۋملاردىن بولۇپ، تاغ رۇڭلىرى (山戎) شېئىيۇنلەر (狻猊)، شۇنيۇلەر (葷粥) دەپمۇ ئاتىلاتتى، ھۇنلارنىڭ ئەجدادى بولۇپ، زامانىمىزدىن 4200 يىل بۇرۇن ئېلىمىز تارىخىدا نامى تىلغا ئېلىنىدىغان ئەپسانىۋى شەخس تاڭ يۇ (唐虞) زامانىسىدىن بۇرۇن شەنرۇڭلار (تاغ رۇڭلىرى)، ياۋ (尧) دەۋرىدە شېئىيۇنلەر، جۇ سۇلالىسى دەۋرىدە شېئىيۇنلەر، چىن سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە ھۇنلار دەپ ئاتالدى.

(تۈزۈتمىگەن «سىيۈەن» 3 - توم، 2013 - بەت).

(54) خاۋ (缜) يەر نامى. جۇ سۇلالىسى دەۋرىدىكى شو-فاڭ ۋىلايىتىگە قاراشلىق بىر يەرنىڭ نامى بولۇپ، ئورنى ھازىرقى نىڭشيا ئۆلكىسىدىكى لىڭۋۇ ناھىيىسى ۋە يېقىن ئەتراپىدىكى يەرلەردىن ئىبارەت.

(«خەنزۇ تىلى قامۇسى»، 34 - توم، 376 - بەت).

(55) شياڭ بەگلىكى (项国) قەدىمكى بەگلىك. ئورنى بۈگۈنكى خېنەن ئۆلكىسىدىكى شياڭچېڭ شەھىرى. م. ب. 647 - يىلى مۇنقەرز بولغان. «زوجۇەن» ناملىق كىتابتا: «شياڭ بەگلىكى لۇشىگۇڭ تەرىپىدىن مۇنقەرز قىلىنغان» دېيىلسە، «گۇڭياڭ تەزكىرىسى» ناملىق كىتابتا: «چى خۇەنگۇڭ تەرىپىدىن مۇنقەرز قىلىندى» دېيىلىدۇ.

(بىر توملۇق «سەخى»، 510 - بەت).

(56) ماھىر ئوقياچىلار چېرىكچىسى (射声校尉) ئەمەل. خەن ۋۇدى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان سەككىز چېرىكچىلىكنىڭ بىرى. شەپكە تەگكۈزۈلدىغان ئوقياچىلار، يەنى ماھىر ئوقياچىلارنىڭ باشلىقى. 2000 دەن ئاشلىق مائاش ئالاتتى.

(تۈزۈتمىگەن «سىيۈەن»، 2 - توم، 872 - بەت).

(57) قوۋۇق بېشى (城门校尉) ئەمەل. غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپتە تەسىس قىلىنغان. پايتەخت دەرۋازىلىرى

دىكى قوشۇنغا مەسئۇل ئىدى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 533 - بەت).

(58) گۇيۇڭ (谷永) بىلىملىك، قەلىمى كۈچلۈك ۋە توغرا سۆزلۈك زات ئىدى. م. ب. 36 - يىلى خەن يۈەندى دەۋرىدە مۇراسىمىيىگى بولدى. خەن چېڭدى دەۋرىدە كېڭەش بېگى، ۋالىي ئەمىر ھەرەس قاتارلىق خىزمەتلەردە بولغان.

(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى قامۇسى»، 506 - بەت).

(59) زىيۇدېچېن (子玉得臣) زىيۇ قامىلىسى بولۇپ، ئىسمى دېچېن، ئەمىنىيە دەۋرىدىكى چۇ بەگلىكىنىڭ تەدبىرلىك سەركەردىسى. م. ب. 632 - يىلى زىيۇدېچېن قوماندانسىدىكى چۇ بەگلىكى قوشۇنى پۇچېڭ دېگەن يەردە جىن بەگلىكىنىڭ قوشۇنى بىلەن جەڭ قىلدى. چۇ بەگلىكى قوشۇنى يېڭىلىگەن بولسىمۇ، چىن ۋېنگۇڭ پەنلا زىيۇدېچېندىن ئەندىشە قىلغانىدى. («خەننامە»، 9 - توم، 3021 - بەت (1) ئىزاھ).

(60) چىن ۋېنگۇڭ (晋文公، م. ب. ؟ - 628) ئەمىنىيە دەۋرىدىكى چىن بەگلىكىنىڭ بېگى. ئىسمى چۇڭئېر، شەنگۇڭنىڭ ئوغلى. ئاتىسىدىن خەۋپسىزلىككە چۇڭئېر دىلار ئېلىگە قاچتى. 19 يىل سەركەردانچىلىقتىن كېيىن، چىن مۇگۇڭنىڭ ياردىمى بىلەن ئېلىگە قايتىپ بەگ بولدى. 9 يىل سەلتەنەت سۈردى.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن»، 2 - توم، 1430 - بەت).

(61) جاۋشې (赵奢) يېقىملىق دەۋرىدىكى جاۋ بەگلىكىنىڭ سەركەردىسى. ھەربىي ماھارىتى ئۈستۈن ئىدى. م. ب. 269 - يىلى چىن بەگلىكىنىڭ قوشۇنى يەنىگە ھۇجۇم قىلىپ قورشۇلغاندا، جاۋ بەگلىكىنىڭ بېگى خۇيۋاڭ جاۋشېنى ياردەمگە ئەۋەتتى. ئېگىزلىككە ئورۇنلاشتۇرۇلغان جاۋشې تۈمەنسى 28 كۈن مۇداپىئەدە تۇرۇپ، چىن قوشۇنىنىڭ بوشاشقان پەيتىدىن پايدىلىنىپ

پەسكە شىددەتلىك ھۇجۇم قىلىپ دۇشمەن قوشۇنىنى تارمار قىلدى.

(«جۇڭگو تارىخىدىكى زور ۋەقەلەر يىنامىسى»، 1 - توم، 377 - بەت).

(62) جىڭشىڭ (井陘) تاغ، خېبېي ئۆلكىسى جىڭشىڭ ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدىن 50 چاقىرىم كېلىدۇ. خۇلۇ ناھىيىسى بىلەن چېگرىداش. شىڭشەن تېغى جىڭشىڭ ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىن 80 چاقىرىم كېلىدۇ. تۆت تەرىپى ئېگىز، ئوتتۇرىسى قۇدۇققا ئوخشىغاچقا، جىڭشىڭ (قۇدۇقتاغ) دېيىلگەن. خېبېي بىلەن خېبېي دۆلىتىنىڭ مۇھىم ئۆتكىلى ھېسابلىنىدۇ. تارىختا كۆپ ئۇرۇش بولغان جاي.

(«جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر ناملىرى

قامۇسى»، 119-بەت).

(63) جى دۇ (鄯都) دايال (ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسى پىڭلۇ ناھىيىسى) لىق. خەن جىڭدى دەۋرىدە ئەمىر نۆكەر، جىنەن ۋالىيىسى، قوشبېشى قاتارلىق ۋەزىپىلەردە بولدى. توغرا سۆزلۈك بولۇپ، قانۇن-قانۇن بويىچە ئىش قىلاتتى. خان جەمەتى ۋە ئەمەلدار بەگلەردىن قورقمايتتى. لىنجياڭ بېگى لىيۇرۇڭ ئۆزىگە ئىستىقامەتگاھ سالىمەن دەپ، ئەجدادلار ئىبادەتخانىسىنىڭ ۋەقە يېرىگە چاڭ سېلىش جىنايىتى بىلەن ئەيىبلەنمىگەن جى دۇنىڭ قولىدا تۇلۇۋالغاچقا، شاھ سانىيەنىڭ غەزىپىگە ئۇچرىغان جى دۇ غەربىي شىمال چېگرىدىكى يەنىمىن ۋىلايىتىنىڭ ۋالىيىسىغا چۈشۈرۈۋېتىلدى.

(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى قامۇسى»، 719 - بەت).

(64) يىڭدۇ (郾都) يەرنامى. ئەمىنىيە دەۋرىدىكى چۇ ۋېنۋاڭ دەۋرىدە (م.ب. 689 - 677) پايتەخت بولغان. ئورنى ھازىرقى خۇبېي ئۆلكىسى جياڭلىڭنىڭ غەربىي شىمالىدا.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 450 - بەت).

(65) جاۋكو (赵括) م. ب. ؟ - 260) يېغىلىق دەۋرىدە
كى جاۋ بەگلىكىنىڭ سەركەردىسى. جاۋ شېنىڭ ئوغلى. «ھەربىي
ئىشلار تەدبىرلىرىدىن نەزەرىيىنىلا ئۆگىتىپ، ئەمەلىي ناھارەتتىن
تۈزلەشتۈرەلمىگەن. م. ب. 260 - يىلى جاۋ بەگلىكىنىڭ قوشۇ-
نىنى باشلاپ چاڭپىڭ (بۈگۈنكى شەنشى ئۆلكىسى گاۋپىڭ ناھى-
يىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا) دېگەن يەردە چىن بەگلىكىنىڭ سە-
كەردىسى بەي چى بىلەن جەڭ قىلغاندا يېڭىلىپ ئوق تېگىپ
ئۆلگەن. جاۋ بەگلىكىنىڭ ئەسىرگە چۈشكەن 400000 دىن ئارتۇق
ئەسكىرى تىرىك كۆمۈلگەن.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 1944 - بەت).

(66) دۇيۇ (杜邮) يەر نامى. ئورنى بۈگۈنكى شەنشى
ئۆلكىسى شيەنياڭ شەھىرىنىڭ غەربىدە.

(«جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر ناملىرى

قامۇسى»، 393 - بەت).

(67) چىن بېگى جاۋۋاڭ (秦昭王، م. ب. 323 - 251)
چىن بېگى جياۋشاڭۋاڭ (秦昭襄王) مۇ دېيىلىنىدۇ. يېغىلىق
دەۋرىدىكى چىن بەگلىكىنىڭ بېگى، چىن ۋۇۋاڭنىڭ ئانا باشقا ئىسمى. م.
ب. 306-251 غىچە سەلتەنەت سۈرگەن. دەسلەپ ھوقۇق ئانىسى شۈەن شاھ
سانىيەنىڭ قولىدا ئىدى. شىرەم تۇققانلىرىدىن ۋېي رەننى باش
ۋەزىر، بەي چىنى سەركەردىلىككە تەيىنلەپ، ئىلگىرى - ئاخىر چىن،
چى، چۇ بەگلىكلىرى ئۈستىدىن غەلىبە قىلدى. ۋېي بەگلىكىدىن
خېدۇڭ ۋە نەنياڭنى، چۇ بەگلىكىدىن چيەنجۇڭنى ۋە چۇ بەگلىك
كىنىڭ مەركىزى يىڭ شەھىرىنى تارتىۋالدى. م. ب. 266 -
يىلى فەن سۈيىنى باش ۋەزىر قىلدى. چاڭپىڭدا جاۋبەگلىكى
قوشۇنىنى تارمار قىلدى. شۇنىڭ بىلەن كەلگۈسىدىكى
چىن بەگلىكىنى بىرلەشتۈرۈش ئىشىغا ئاساس يازاتتى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 1613 - بەت).

(68) شۈەنشى قەسىرى (宣室) خەن سۇلالىسى دەۋرىدە

كى ۋېيياڭ ئوردىسىدا، شۇەنشى ناملىق قەسىر بولۇپ، خانلار بۇ يەردە پەرھىز تۇتۇشاتتى.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن» 2 - توم، 827 - بەت).
(69) ئىشى بېجىرگۈچىبەگ (从事中郎) كاتىپلىق ئىشى
لىرىنى باشقۇرىدىغان، قانۇنسىزلىق ئىشلىرىنى پاش قىلىدىغان
ۋە تەكشۈرىدىغان ئەمەلدار.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن»، 2 - توم، 1031 - بەت).
(70) پىركامىل (大匠) ئەمەل. خەن سۇلالىسى دەۋرىدە
ئوردا، ئەجدادلار ئىبادەتخانىسىنىڭ رېمونت ئىشلىرى، ئورمان
بىنا قىلىش ئىشلىرىغا قارايتتى.

(«خەنزۇ تىلى قامۇسى»، 8 - توم، 193 - بەت).
(71) ۋېيلىڭ (渭陵) قەبرىستان. ئورنى شەنشى ئۆلكىسى شىيەن
ياڭ ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدا بولۇپ، خەن يۈەندى ئۆلگەن
دىن كېيىن (م. ب. 33 - يىل 5 - ئايدا) مۇشۇ قەبرىستانغا
دەپنە قىلىنغان.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن»، 3 - توم، 1851 - بەت).
(72) چۈتىڭ (曲亭) يەر نامى. خېنەن ئۆلكىسىدىكى
شىۋۇشىيەن ناھىيىسىنىڭ شىمالىدا.

(«جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر ناملىرى
قامۇسى»، 317 - بەت).
(73) ياردەمچى ئەمىر ھەرەس (大司农中丞) ئىجارە،
باچ، پۇل، ئاشلىق، تۇز، تۆمۈر ئىشلىرىنى باشقۇراتتى.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن»، 1 - توم، 677 - بەت).
(74) چېڭما يەننىيەن (乘马延年) فامىلىسى چېڭما،
ئىسمى يەننىيەن. خەن چېڭدى دەۋرىدىكى كېڭەش بەگلەردىن.

(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى قامۇسى»، 729 - بەت).
(75) چېڭدۇ (成都) يەر نامى. ئورنى بۈگۈنكى شەندۇڭ

ئۆلكىسى پىۋجۇ ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا.
(«خەننامە قوشۇمچە ئىزاھلىرى»، 4 - توم، 2647 - بەت)،
(76) شاھ سانمىيە (皇太后) خەن يۈەندىنىڭ خانكىسى
ۋاڭ جېڭجۈننى دېمەكچى.

(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى قامۇسى»، ئۆزگەرگەن

ئىسىملەر جەدۋىلى. 7 - بەت)،

(77) شىندۇ (新都) خەن سۇلالىسىنىڭ بەگلىكلىرىدىن

بولۇپ، ۋاڭ ماڭ شىندۇ بېگى بولغانىدى. قەدىمكى ئورنى ھازىر-
قى خېنەن ئۆلكىسىدىكى شىنپى ناھىيىسىنىڭ شەرقىدە.

(«خەنزۇ تىلى قامۇسى»، 15 - توم، 203 - بەت)،

(78) گۇسېن (苟參) گۇبىنىنىڭ ئوغلى. خەن يۈەندى

نىڭ خانكىسىنىڭ ئاتا باشقا ئىسمى. خەن چېڭدى تەختكە چىق

قاندا، شاھ سانمىيە ئۆلكىسى گۇسېننى يۇقىرىراق ئەمەلگە قويۇش

نى تەلەپ قىلمىدۇ، بۇ پىكىرنى مۇۋاپىق كۆرمىگەن خەن چېڭدى

گۇسېننى شىغاۋۇل ئوردا ئۆلچەم نازىرى قىلىپ تەيىنلەيدۇ.

(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى قامۇسى»، 703 - بەت).

(79) خۇڭنۇڭ (弘农) قەدىمكى ۋىلايەت. م. ب. 113 -

يىلى خەن ۋۇدى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان. تېررىتورىيەسى

ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسىدىكى نېيشياڭ، يىياڭ ناھىيىسىنىڭ

غەربىي، خۇاڭخې دەرياسى، خۇاشەن تېغىنىڭ جەنۇبى، شەنشى

ئۆلكىسى جاشۋى ناھىيىسىنىڭ شەرقىدىكى جايلارغا توغرا كېلىدۇ.

مەركىزى خۇڭنۇڭ ناھىيىسى.

(تۈزۈتىلگەن «سىيۈەن» 2۰ - توم، 1042-1043 - بەتلەر).

(80) دۇڭلەي (东莱) قەدىمكى ۋىلايەت. ئەمىنىيە دەۋ-

رىدە لەيزى بەگلىكى ئىدى. چى بەگلىكىنىڭ شەرقىدە بولغاچقا،

بۇ ئىسىم بىلەن ئاتالغان. خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپتە دۇڭلەي

ۋىلايىتى تەسىس قىلىنىپ، چىڭجۇغا قارىدى. تېررىتورىيىسى

شەندۇڭ كونا دېڭىسۇ، لەيجۇ زېمىنلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى.

مەركىزى يې يەنى ھازىرقى شەندۇڭدىكى يېشىەن ناھىيىسى ئىدى.
(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن»، 2 - توم، 1528 - بەت).

(81) نەنجۇن (南郡) قەدىمكى ۋىلايەت. چىن سۇلالىسى تەسىس قىلغان. خۇبېي كونا جىڭجۇ، ئەنلۇ، خەنياڭ، ۋۇچاڭ، خۇاڭچۇ، دېگەن، شىنەن قاتارلىق ۋىلايەتلەر ھەم شياڭياڭ ۋىلايىتىنىڭ جەنۇبىي چېگرىلىرىنىڭ ھەممىسى نەنجۇنگە قارايتتى. مەركىزى يىڭ (郢) ئىدى.

(«جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر ناملىرى

قامۇسى»، 591 - بەت).

(82) ئەمىنىيەگ (安侯丞) ۋاڭ ماڭغا بېرىلگەن شەرەپ ئۇنۋانى. خەن پىڭدى دەۋرىدە ۋاڭماڭ پۈتۈن ھوقۇق - ھاكىمىيەتنى ئىگىلىۋالغاچقا، ئۆۋەندىكىسى ۋەزىر - ۋۇزىرالار خۇشامەت يۈزىسىدىن، «ئەلنى ۋە خەن سۇلالىسى خان جەمەتىنى ئەمىنلەش تۇرۇشتە زور خىزمەت كۆرسەتكەن» دەپ، مىلادى بىرىنچى يىلى (خەن پىڭدى يۈەنشىنىڭ تۇنجى يىلى) خەلپە تېپىگىلىككە تەيىنلەنگەن ۋاڭ ماڭغا بۇ ئۇنۋان بېرىلگەنىدى.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن»، 2 - توم 807 - بەت).

(83) بەگ مۇلازىمى (侯丞) تۆرە - بەگلەرنىڭ ئىشلىرىنى

بېجىرگۈچى خادىم.

(«خەننامە»، 9 - توم، 3028 - بەت).

(84) ھۇنلارنى يوقاتقۇچى پالۋان بەگ (破胡壮侯) چىن تاڭ غەربىي يۇرتقا يۈرۈش قىلىپ ھۇنلارنى يېڭىپ، چىچى تەڭ رىقۇتنى ئۆلتۈرگەنلىكى ئۈچۈن، «ھۇنلارنى يوقاتقۇچى پالۋان بەگ» دەپ شەرەپ ئۇنۋانى بېرىلگەن.

(«خەننامە»، 9 - توم، 3028 - 3029 - بەتلەر).

(85) بەش مەھكىمە (五府) خەن سۇلالىسى دەۋرىدە خەلپە تېپىگى مەھكىمى ئەمرلەشكەر مەھكىمىسى، ئەمرى زېمىن مەھكىمىسى، ئەمرى ھىمار مەھكىمىسى، ۋە ئۇلۇغ سانغۇن مەھكىمىسى.

- مىسى قاتارلىق بەش ئورۇن بەش مەھكىمە دەپ ئاتىلاتتى.
- (تۈزىتىلگەن «سىيۈەن»، 1 - توم، 133 - بەت).
- (86) ئانى (安日) ئۇچۇتىنىڭ ئوغلى. م. ب. 30 - 17 - يىلىغىچە ئاسىيۇلارنىڭ كىچىك كۈنپىكى بولدى.
- («ئاسىيۇلار ھەققىدە تەتقىقات»، 1983 - يىلى، خەنزۇچە نەشرى، ئاسىيۇ كۈنپەگلىرىنىڭ شەجەرىسى 162 - بەت).
- (87) مۇجىنجان (末振将) ئۇچۇتىنىڭ ئوغلى، ئانىنىڭ ئاكىسى. م. ب. 17 - 12 - يىلىغىچە ئاسىيۇلارنىڭ كىچىك كۈنپىكى بولدى. «خەننامە»، 9 - توم، 3030 - بەتتە كىچىك كۈنپەگىنىڭ ئاكىسى، «ئاسىيۇلار ھەققىدە تەتقىقات»، 262 - بەت «ئاسىيۇ كۈنپەگلىرىنىڭ شەجەرىسى» دە ئىسمى دېيىلگەن.
- («خەننامە»، 9 - توم، 3030 - بەت؛ «ئاسىيۇلار ھەققىدە تەتقىقات»، 262 - بەت).
- (88) سىلىپى، سىلىپەك (雌栗靡) يانقۇيپەگىنىڭ ئوغلى. م. ب. 33 - 16 - يىلىغىچە ھۆكۈم سۈرگەن ئاسىيۇ ھۆكۈمدارى (كۈنپىكى).
- («ئاسىيۇلار ھەققىدە تەتقىقات» 262 - بەت).
- (89) دىيەنلۇ (垫娄) ئاسىيۇ ئېلىنىڭ بىر جايى، ئورنى مەنبەلەردىن تېپىلمىدى.
- (مۇھەررىردىن).
- (90) ئۇلبېي، ئۇلبەك (乌梨靡) مۇجىنجاننىڭ جىيەنى ئاكىسىنىڭ ئوغلى، كىچىك كۈنپەگ.
- («خەننامە»، 9 - توم، 3031 - بەت).

ۋېي شىيەن (1) نىڭ تەرجىمىھالى

خەن ئەيدى زامانىدا ئوردا ۋەزىرلىرى خەن ۋۇدى ئىبا-
دەتخانىسىنى بۇزۇپ تاشلاشنى ئوتتۇرىغا قويغانىدى، ئوردا
مىراقۇلى ۋاڭ شۈن (2)، قورغان چېرىكچىسى (3) لىيۇشىن (4)لار
بۇنداق پىكىرگە قوشۇلمىدى. ئۇلار: «ئاڭلىشىمىزچە، جۇجە-
مەتى ئاجىزلىغان مەزگىللەردە تۆت ئەتراپتىكى يات قوۋملەر
ئوتتۇرا جۇڭگوغا تاجاۋۇز قىلىپ تۇرغان بولۇپ، بۇلارنىڭ
ئىچىدە شىيەنيۇنلەر (ھۇنلار) ئەڭ كۈچلۈكى ئىكەن. جۇشۇەنۋاڭ
زامانىغا كەلگەندە، ئاندىن ئۇلارغا جازا يۈرۈشى قىلىنغان-
ئىكەن. شائىرلار بۇ يۈرۈشنى مەدھىيىلەپ:
«يۈرۈش قىلىپ شىيەنيۇنلەرگە، باردۇق بىز تەييۈەنگىچە»
دەپ يازغان، ئۇلار يەنە:

«تستىتىپ يەر - جاھاننى كۈچلۈك قوشۇن ھەيۋىسى،

قىلدى پاك قۇلاقلارنى بۇ يۈرۈش داغدۇغىسى.

يۈرۈش قىلغاچ ھۇنلارغا دانا، سادىق فاك سانغۇن،

قورقۇپ بەيئەت قىلمىشتى يات جىگمەن (5) نىڭ

ھەممىسى».

دەپ كۆيلىگەنسىكەن. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ دەۋر جۇ سۇلالىسى قۇدرەت تاپقان ۋە گۈللەنگەن دەۋر دەپ ئاتالغان. جۇ يۇۋاڭ (6) دەۋرىگە كەلگەندە رۇڭلار تاجاۋۇز قىلىپ كىرىپ، يۇۋاڭ نى ئۆلتۈرگەن. خانلىق ئىبادەتخانىسىنىڭ نەزىر - چىراق ۋە نەغمە - ناۋا ئەسۋابلىرىنى بۇلاپ كەتكەن. شۇنىڭدىن كېيىن جەنۇب ۋە شىمالدىكى يات قوۋملار ئارقا - ئارقىدىن تاجاۋۇز قىلىپ كىرىپ، جۇ سۇلالىسى قىل ئۈستىدە قالغان (ئەمىنىيە) دە: «چى خۇەنگۇڭ جەنۇبتا چۇ بەگلىكىگە، شىمالدا تاغ رۇڭلىرى (7) غا يۈرۈش قىلدى» دەپ خاتىرىلەنگەن. كۈڭزى: «ئەگەر چى خۇەنگۇڭغا گۈەن جۇڭنىڭ ياردىمى بولمىغان بولسا، بىز ئاللىقاچان ياۋايىلارچە كىيىنگەن بولاتتۇق، دېگەندى. شۇنىڭ ئۈچۈن چى خۇەنگۇڭنىڭ سەۋەنلىكى ئەپۋ قىلىنىپ، كۆرسەتكەن خىزمىتى تەقدىرلىنىپ، بەش ھاكىمىيەگ ئىچىدە بىرىنچى ئورۇنغا قويۇلغان. خەن سۇلالىسى قۇرۇلغان ۋاقتىدا كۈچىيىشكە باشلىغان ھۇن تەڭرىقۇتى باتۇر تۇڭغۇس - لارنى يېڭىپ، توغرىيلارنى تارمار قىلغان. ئۇلارنىڭ يەرلىرىنى بېسىۋېلىپ، زېمىنىنى كېڭەيتكەن. قوشۇنلىرىنى كۈچەيتىپ، ئوتتۇرا جۇڭگوغا خەۋپ تۇغدۇرغان. جەنۇبىي يۇ خانلىقىنىڭ خانى ۋېي تو (8) جەنۇبىي يۇلەرنى ئىدارە قىلىپ، ئۆزىنى خان دەپ ئاتىغان. شۇنىڭ ئۈچۈن خەن سۇلالىسىنىڭ ئىچكى قىسمىدا قىنچىلىق ئورنىغان بولسىمۇ، لېكىن ئەتراپىدىكى يات قوۋملارنىڭ يەنىلا تەھدىتى بولۇپ، زادىلا تىنچ - خاتىرجەم زامان بولمىغان. بىر تەرەپتە خەۋپ يۈز بەرسە، ھەممە تەرەپتىن كىشىلەر ياردەمگە كەلگەن. پۈتكۈل ئەل پاتىپاراق بولۇپ ئۇلارنىڭ زىيانكەشلىكىگە ئۇچراپ كەلگەن. خەن ۋېندى كۆپ مال - بايلىق تەقدىم قىلىپ، ھۇنلار بىلەن ياراشقان ۋە ئىتتىپاقلىق توختىنى تۈزگەن بولسىمۇ، لېكىن يەنىلا داۋاملىق تاجاۋۇزچىلىققا ئۇچراپ تۇرغان، ئەھۋال ئېغىرلاشقاندا،

100 نەچچە مىڭ قوشۇنى پايتەخت ئەتراپى ۋە چېگرا جايەلارغا تۇرغۇزۇپ، ھەر يىلى چېگرىغا ئەسكەر ئەۋەتىپ ھۇنلارنىڭ تاجاۋۇزىدىن مۇداپىئە كۆرگەن. ھۇنلارنىڭ ئوتتۇرا تۈزەلەڭلىكىنى پاراكەندە قىلىۋاتقانلىقىغا ناھايىتى ئۇزۇن زامانلار بولۇپ، مۇشۇ بىر دەۋردىلا كۈچەيگەن ئەمەس، بەلكى ۋە ۋىلايەت ۋالىيلىرىدىن ھۇنلار ۋە يۆلەر بىلەن قىل بىرىكىتۈرۈپ، ئىسيان كۆتۈرگەنلەرمۇ ئاز ئەمەس، ھۇنلار ئۆلتۈرگەن ۋىلايەت ۋالىيلىرى، كاھىبەگىلەر ۋە ئۇلار تۇتۇپ كەتكەن ئادەملەرنى ساناپ تۈگەتكىلىمۇ بولمايدۇ. خەن ۋۇدى ئەھۋال مۇنداق داۋام قىلىۋەرسە، ئەل ھالسىزلىنىپ كېتىدۇ، ئەمىنلىك بولمايدۇ دەپ ئەنسىرەپ، ئۇلۇغ سانغۇن ۋېي چىڭ، قىران چەۋەنداز سانغۇن خۇچۇبىڭ، داۋالغۇشنى تىنچىتىقۇچى سانغۇن لۇبۇدې، بالخانلىق كېمە سانغۇنى ياك پۇ قاتارلىقلارنى ئەۋەتىپ، جەنۇبتا يۆلەرنى يوقىتىپ، يەتتە ۋىلايەت قۇرغان. شىمالدا ھۇنلارنى يەڭگەچكە، قۇنشارخان 100 000 ئادەمى بىلەن تەسلىم بولۇپ، بەش بېقىندى ئەل تەسىس قىلىنغان، شىمالدا ۋىلايەتنى قۇرۇلۇپ، مۇنبەت، باي زېمىنلەر تارتىپ ئېلىنغان؛ شەرقتە كۆردىيەگە يۈرۈش قىلىپ، شۈەنتۇ(9)، لېلاڭ(10) ۋىلايەتلىرى تەسىس قىلىنغان، شۇ ئارقىلىق ھۇنلارنىڭ سول قولى كېسىپ تاشلانغانىدى، يەنە غەربتە پەرغانىگە يۈرۈش قىلىپ، 36 شەھەر دۆلىتى بىرلەشتۈرۈلگەن، ئاسىيۇلار بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈلگەن، دۇنخۇاڭ، جىۋچۈەن، جاڭيى ۋىلايەتلىرى تەسىس قىلىنىپ، چياڭلار ئايرىۋېتىلگەن، شۇنىڭ بىلەن ھۇنلارنىڭ ئوڭ قولى كېسىپ تاشلانغان. يېتىم قالغان ئىچىش تەڭرىقۇت قۇملۇقىنىڭ يىراق شىمالىغا قېچىپ كەتكەن. تۆت ئەتراپ تىنچلىنىپ، زېمىن كېڭەيىپ، ئوندىن ئوشۇق ۋىلايەت قۇرۇلغان. بۇ ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا قالىدىغان ئاساس، ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكىنى روناق تاپتۇرىدۇ

خان تۆھپە بولۇپ، بۇ جەھەتتە خەن ۋۇددىن ئېشىپ كېتىپ
 دىغانلار بولمىغانىدى. خەن گاۋدى چوڭ تۆھپە يارىتىپ
 تەيزۇ (太祖)؛ خەن ۋېندىنىڭ كۆرسەتكەن خىزمىتى
 ساۋابلىق ئىشلىرى ئەڭ كۆپ بولغاچقا، تەيزۇڭ (太宗)؛
 خەن ۋۇددىنىڭ ھەربىي جەھەتتە كۆرسەتكەن خىزمىتى ئالاھىدە
 بولغانلىقى ئۈچۈن ۋۇشۇزۇڭ (武世宗) دەپ ئاتالدى. خەن
 شۈەندىنىڭ خەن ۋۇدى ئىبادەتخانىسىغا ھۆرمەت قىلىشىنىڭ
 سەۋەبى شۇ ئىكەن... كەمىنلىرىنىڭ قارىشىچە، خەن ۋۇدى
 ئەنە شۇنداق ئۇلۇغ تۆھپە ياراتقان ھەم خەن شۈەندىنىڭ
 ئەنە شۇنداق ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولغان. شۇنىڭ ئۈچۈن مەز-
 ھۇمنىڭ ئىبادەتخانىسىنى بۇزۇپ تاشلىماشلىق كېرەك» دەپ
 تەكلىپ بېرىشتى. خەن ئەيدى ئۇلارنىڭ تەكلىپىنى قو-
 بول قىلىپ خەن ۋۇددىنىڭ ئىبادەتخانىسىنى بۇزماسلىققا
 قوشۇلدى.

(«خەننامە»، 10 - توم، 3125 - 3127 - بەتلەر).

(1) ۋېي شىيەن (韦贤، م.ب. 148 - 60) زوشىيەن (ھاد-
 زىرقى شەندۇڭ ئۆلكىسى زوشىيەن ناھىيىسىدىن). كىچىكىدىنلا لۇ
 بەگلىكىنىڭ شېئىرلىرىنى تىرىشىپ ئۆگىنىپ داڭق چىقارغان.
 خەن جاۋدى زامانىدا بىلگەلىكتىن كېڭەشەگلىكىگە كېۋتۇرۋالدى.
 خەن شۈەندى دەۋرىدە مەسلىھەتچىلىك قىلغانلىقى ئۈچۈن ئۆلكە
 بېگى بولدى. كېيىن باش ۋەزىرلىككە تەيىنلەندى.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن»، 4 - توم، 3372 - بەت).

(2) ۋاڭ شۇن (王舜) ۋاڭ ماڭنىڭ نەۋرە ئىنىسى. ئانا
 خانىنىڭ ئىلتىپاتىغا سازاۋەر بولغانلىقى ئۈچۈن، ۋاڭ ماڭ دەۋ-
 رىدە ھارۋا - ئاتلىقلار سانغۇنى، كېيىن خەلپەت بەگ بولۇپ،
 شىنئەن بېگى بولدى.

(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى قامۇسى»، 129 - بەت).

(3) قورغان چېرىكچىسى (中垒校尉) ئەمەل. ئالدىنقى خەن دەۋرىدە قورغان چېرىكچىلىرى بار بولۇپ، شىمال قوشۇنىنىڭ قورغان ئىشلىرىغا، سىرتتا غەربىي يۇرت ئىشلىرىغا قارايتتى، بەلكىم چېرىكچىنىڭ بىرى ئىدى.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن»، 1 - توم، 90 - بەت).
(4) لىۋشىن (刘歆، م.؟ - 23) لىۋشاڭنىڭ ئوغلى. ئاتىسى لىۋشياڭ بىلەن كىتابلارنىڭ تەھرىرلىكىنى قىلدى، ئاتىسىدىن كېيىن قورغان چېرىكچىسى بولدى. ئاتىسىنىڭ ئىشىنى داۋاملاشتۇرۇپ، ئەدەبىيات - سەنئەت ۋە سىقىملىرىنى رەتلىدى. جۇڭگو كاتالوگىيە ئىلمىنىڭ تىكلەنمىشىگە مۇئەييەن ھەسسە قوشتى. ۋاڭ ماڭ ھاكىمىيىتى دەۋرىدە خەلپەت بەگ بولدى. كېيىن ۋاڭ - ماڭنى ئۆلتۈرۈش ئىشىغا قاتنىشىپ، پاش بولۇپ قالغاندىن كېيىن ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالدى.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن»، 1 - توم، 369 - بەت).
(5) چىڭمەنلەر (荆蛮) قەدىمكى ئوتتۇرا جۇڭگو رايونى يەنى چاڭجياڭ دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى چۈ (楚) بەگلىكى تېررىتورىيىسىدە ياشىغۇچى خەلىقلەر چىڭمەنلەر دەپ ئاتىلاتتى.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن»، 4 - توم، 2645 - بەت).
(6) جۇ يۇۋاڭ (周幽王، م.ب.؟ - 771) جۇ شۈەنۋاڭنىڭ ئوغلى. جۇ يۇ ۋاڭ خانىكە شېئىنى خانىكىلىكتىن، ئوغلى يىمچۇنى ۋەلىئەھدىلىكتىن قالدۇرۇپ، خانىكىلىككە ئامراق بانۇسى باۋسىنى، ۋەلىئەھدىلىككە باۋسىدىن تۇغۇلغان ئوغلى بەيڧۇنى بەلگىلىدى. بۇنىڭدىن غەزەپلەنگەن خانىكە شېئىن چۈەنرۇڭلار بىلەن بىرلىشىپ، جۇ يۇۋاڭغا ھۇجۇم قىلدى ۋە ئىشەن تېغى ئېتىكىدە خانىنى ئۆلتۈردى. شۇنىڭ بىلەن غەربىي جۇ خۇلالىسى يىمىرىلدى.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن»، 1 - توم، 507 - بەت).

(7) تاغ رۇڭلىرى (山戎) قەدىمكى قوۋم، شىمال رۇڭلىرى دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئەمىنىيە دەۋرىدە ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسىنىڭ شىمال قىسىملىرىدا ياشايتتى. سۇڭمىياز، قىزىلمۇچ تېرىشقا ماھىر ئىدى. م.ب. VII ئەسىردە كۈچىيىپ، چېڭ، چى، يەن قاتارلىق بەگلىكلەرگە ھۇجۇم قىلىپ تۇردى. م.ب. 663 - يىلى چى خۇەنگۇڭ تاغ رۇڭلىرىغا يۈرۈش قىلىپ ئۇلارنى يەڭدى. ئۇلاردىن سۇڭمىياز بىلەن قىزىلمۇچنى چى بەگلىكىگە ئەپ كېلىپ تېرىتتى.

(بىر توملۇق «سەخەي» 783 - بەت).
(8) ۋېي تو (佗) م.ب.؟ - 137) جاۋ تو (赵佗) دەپ جۇ ئاتىلىدۇ. چىن سۇلالىسى دەۋرىدىكى جېنىدىڭ (بۈگۈنكى خېبېي ئۆلكىسى جېڭدىڭ) ناھىيىسىدىن. چىن سىخۇاڭ II دەۋرىدە نەنخەي ۋىلايىتى لۇڭجۇەن ناھىيىسىنىڭ ئامبىلى بولغان. نەنخەي ۋىلايىتى ھەربىي ئىشلار باشلىقى ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئورنىغا باشلىق بولغان. چىن سۇلالىسى يوقىتىلغاندىن كېيىن، ۋېي تو ئۆزىنى جەنۇبىي يۇ خانلىقىنىڭ ۋۇۋاڭى (武王) دەپ جاكارلىدى. خەن گاۋزۇ (ليۇباڭ) تەختكە ئولتۇرغاندىن كېيىن، لىڭ جيانى ئەۋەتىپ، ئۇنى جەنۇبىي يۇ خانى قىلىپ تىكلەپ، خەن ئىكە لۇخۇ دەۋرىدە ئۆزىنى جەنۇبىي يۇ خانلىقىنىڭ ۋۇدىسى (武帝) دەپ ئاتىغان. خەن ۋېندى (ايۇخېڭ) تەختكە چىققاندىن كېيىن يەنە لىڭ جيانى ئەۋەتىپ، ئۇنى ئەيىبلەپ، جاۋ تو خانغا مەكتۇپ سۇنۇپ ئۆزىنى «بەدەۋىيلەرنىڭ پېشۋاسى، پېشقەدەم ۋە زىر جاۋتو» دەپ ئاتاپ، ئىمپېراتور دېگەن نامىنى بىكار قىلغان. م.ب. 137 - يىلى ئۆلگەن.

(تۈزۈتىلگەن «سىيۈەن»، 4 - توم، 2988 - بەت).
(9) شۇەنتۇ (玄菟) قەدىمكى ۋىلايەت. خەن ۋۇدى تەسىس قىلغان. ئورنى ھازىرقى چاۋشيەن شىەنچىڭ ۋىلايىتى ۋە ئېلىمىزنىڭ لياۋنىڭ ئۆلكىسىنىڭ شەرق قىسمى، جىلمىنىڭ جەنۇبىي قىسمى.

نۇب قىسىمىدىكى يەرلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. مەركەز شەھىرى
ۈجۈچېڭ، يەنى ھازىرقى چاۋشيەننىڭ شيەنچىڭ ۋىلايىتىدە.
(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن»، 3 - توم، 2023 - بەت).
(10) لېلاڭ (乐浪) قەدىمكى ۋىلايەت. م.ب. 108 - يىلى
خەن ۋۇدى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان. ئورنى ھازىرقى لياۋنىڭ
ئۆلكىسىدىكى شىنپىڭ ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدا.
(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن»، 2 - توم، 1628 - بەت).

ۋېي شياڭنىڭ تەرجىمىھالى

م.ب. 65 - يىلى (خەن شۈەندى يۈەنكاڭنىڭ بىرىنچى يىلى) ھۇنلار خەن سۇلالىسىنىڭ قوستا تېرىقچىلىق قىلىۋاتقان ھەربىي قىسىملىرىغا ھۇجۇم قىلغان بولسىمۇ، لېكىن قوسنى بېسىۋالالمىدى. خەن شۈەندى ھىماتچى سانغۇن جاۋچۇڭگو قاتارلىقلار بىلەن كېڭىشىپ، ھۇنلارنىڭ ھالىسىرىغان پەيتىدە ئۇلارنىڭ ئوڭ قانتىغا ھۇجۇم قىلىپ، غەربىي يۇرتنى زادىلا پاراكەندە قىلالمايدىغان ھالغا چۈشۈرۈپ قويماقچى بولدى. لېكىن ۋېي شياڭ خانغا مەكتۇپ سۇنۇپ: «كەمىنلىرى ئاڭلىشىمچە، ئەلنى پاراكەندىچىلىكتىن قۇتقۇزۇپ، ياۋۇز ھۆكۈمراننى ئۆل تۈرگەن قوشۇن «ئادالەت قوشۇنى» دەپ ئاتىلىدىكەن، ئادالەت قوشۇنى ئەلنى قۇدرەت تاپقۇزالايدىكەن؛ دۈشمەن تاجاۋۇز قىلغاندا، ئۇنىڭغا قارشى تۇرغانلار «مۇداپىئە قوشۇنى» دەپ ئاتىلىدىكەن، مۇداپىئە قوشۇنى چوقۇم غەلبە قىلىدىكەن؛ ئەر-زىمىگەن ئىشلارغا ئاداۋەت قىلىپ، غەزىپىنى باسالماي ئۇرۇش قىلغانلار «غەزەپلىك قوشۇن» دەپ ئاتىلىپ، غەزەپتە ئۇرۇش قىلغانلار چوقۇم يېڭىلىدىكەن؛ باشقىلارنىڭ يېرى ۋە بايلىقىغا قىزىقىپ ئۇرۇش قىلغانلار «ئاچكۆز قوشۇن» دەپ ئاتىلىپ

دىكەن، ئاچكۆز قوشۇن چوقۇم گۇمران بولىدىكەن. دۆلىتىنىڭ چوڭلۇقىغا تايىنىپ، ئاھالىسىنىڭ كۆپلۈكى بىلەن مەغرۇرلىنىپ، ئۆزىگە ھەيۋە قىلغۇچىلار دىكۆرەك قوشۇن، ئاتىلىپ، كۆرەك قوشۇن چوقۇم يوقىلىدىكەن. خاراكىتىرى ئوخشاش بولمىغان بۇ بەش خىل قوشۇننىڭ ئوخشاش بولمىغان نەتىجىدە لىزگە ئېرىشىشى ئادەم ئامىلى جەھەتتىكى سەۋەبلەردىنلا بولۇپ قالماستىن، بەلكى ئىلاھىي قانۇنىيەتكە مۇۋاپىق ئىكەن. يېقىندا ھۇنلار خەن سۇلالىسى كىشىلىرىدىن ئۆزلىرى تۇتۇپ ئېلىپ كەتكەن بىر - بىرلەپ قايتۇرۇش ئارقىلىق ئۆزىنىڭ ياخشى ئارزۇسىنى بىلدۈردى، چېگرىغا باستۇرۇپ كىرمىدى. ھازىر ئىككى تەرەپ گەرچە قوستا ئەسكەر تۇرغۇزۇپ تېرىقچىلىق قىلىش ئۈچۈن توقۇنۇشۇۋاتقان بولسىمۇ، ئەمما بۇ ئەنسىزلىك ئىش ئەمەس. بۈگۈن ئاڭلىشىمچە، سانغۇنلار ئەسكەرلىرى بىلەن ھۇنلارنىڭ ئوڭ قانىتىغا ھۇجۇم قىلىپ كىرمەكچى ئىكەن. كەمىنلىرى نادانلىقىدىن بۇ قوشۇننىڭ نېپە دەپ ئاتىلىدىغانلىقىنى بىلمەيدىم. ھازىر چېگرا ۋىلايەتلىرىدىكى خەلق ئىنتايىن نامرات، بىر پارچە ئىت تېرىسى ياكى قوي تېرىسىنى ئاتا - بالى تەڭ يېيىنىدۇ، ئوت - گىياھ ئۇرۇقىنى ئاشلىق ئورنىدا ئىستېمال قىلىدۇ. ھەمىشە كۈن ئالامىي قىلىشتىن ئەنسىرەيدۇ. مۇنداق ئەھۋالدا ئۇرۇش قىلىش بەك تەسكە توختايدۇ. ئۇرۇشتىن كېيىن، چوقۇم شۇم يىل بولىدۇ، بۇ خەلقنىڭ غەم - غۇسسە ۋە قايغۇ - ھەسرەتى ياخشىلىق ۋە يامانلىقنىڭ تەركىبىنى بۇزۇۋېتىدۇ، دېگەنلىك بولىدۇ. ئۇرۇش قىلىپ غەلبە قازانغان تەقدىردىمۇ، ئۇنىڭ قالدۇرغان زەرىنى تەبىئىي تاپەتنى كەلتۈرۈپ چىقىرىشى مۇمكىن. ھازىر ۋىلايەت ۋە بەگلىكلەرنىڭ ۋالىيلىرى ۋە ۋەزىرلەرنىڭ تولىسى ھەقىقىي ئىقتىدارغا ئىگە ئەمەس. خىزمەت ئىستىلى ئىنتايىن ناچار. شۇنىڭ بىلەن بىللە پات - پات سۇ ئاپىتى ۋە قۇرغاقچىلىق ئاپىتى يۈز بېرىپ تۇرۇۋاتىدۇ.

ئۇ. ۋىلايەت ۋە بەگلىكلەرنىڭ بۇ يىلقى يۇقىرىغا يوللىغان مەلۇماتلىرىنى تەكشۈرۈپ كۆرىدىغان بولساق، بالىسى دادىسىنى، ئىنىسى ئاكىسىنى، خوتۇنى ئېرىنى ئۆلتۈرگەنلەر جەمئىي 222 ئادەم ئىكەن. كەمىنلىرىنىڭ قارىشىچە، بۇ كىچىك ئاپەت ئەمەس! بۈگۈنكى كۈندە ۋەزىرلەر بۇنىڭدىن ئەنسىرەپ كەتمەيدۇ. ئۇلار ئەكسىچە، ئەسكەر چىقىرىپ يىراقتىكى يات قوۋملاردىن ئىززەتسىگەن ئىشلار ئۈچۈن ئوچ ئېلىشنى ئويلايدۇ. مانا بۇ خۇددى كۆڭزىنىڭ «جى سۈن جەمەتى» (1) دە بولىدۇ. خان ئاپەت جۈەنيۇ بېقىندى بەگلىكى (2) دىن كەلمەستىن، بەلكى ئىچكى جەھەتتە تۇغۇلارمىكىن دەپ ئەنسىرەيمەن، دەپ كىمىدەك بىر گەپ. ئالىملىرىنىڭ پىچىڭاڭ بېگى ۋاڭ ۋۇگۇ، لېچاڭ بېگى ۋاڭ ۋۇ، پىڭئېن بېگى شۈسو (3) ۋە باشقا كۆپ ئىش كۆرگەن ۋەزىرلەر بىلەن ئەتراپلىق كېڭىشىپ بېقىشلىرىنى ئۈمىد قىلىمەن» دەپ تەكىلىپ بەردى. خەن شۈەندى ۋېي شياڭنىڭ پىكرىنى قوبۇل كۆرۈپ يۈرۈش قىلىشنى توختاتتى.

«خەننامە»، 10 - توم، 3136 - بەت).

(1) جىسۈن جەمەتى (季孙氏) ئەمىنىيە دەۋرىنىڭ ئاخىرىدا لو بەگلىكىدە ھاكىمىيەتنى ئىگىلىۋالغان ئېسىلزادىلەردىن. (تۈزۈتىلگەن «سىيۈەن»، 2 - توم، 790 - بەت).

(2) جۈەنيۇ (顓臾) ئەمىنىيە دەۋرىدىكى بەگلىك. فۇشى جەمەتى (伏羲氏) نىڭ ئەۋلادى. فامىلىسى فېڭ (凤). لۇ بەگلىكىگە قارام كىچىك بىر بەگلىك. ئورنى ھازىرقى شەندۇڭ ئۆلكىسىدىكى فېيشەن ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا.

(تۈزۈتىلگەن «سىيۈەن»، 4 - توم، 3398 - بەت).

(3) شۈبو (许伯) ۋەلىئەھد لىۋشى (خەن يۈەندى) نىڭ ئانا تەرەپ بوۋىسى. «شۈگۇاڭخەن» ئىزاھىغا قاراڭ.

(مۇھەررىردىن).

شياۋۋاڭجىنىڭ تەرجىمىھالى

م.ب. 61 - يىلى (خەن شۈەندى شىنجۇنىڭ بىرىنچى يىلى) غەربىي چياڭلار ئىسيان قىلغاچقا، خەن سۇلالىسى ھەم ماتىجى سانغۇن جاۋ چۇڭگونى قوشۇن بىلەن جازا يۈرۈشى قىلىشقا ئەۋەتتى. پايتەخت بېگى جاڭ چاڭ خانغا مەكتۇپ سۇنۇپ: «سۇلالىمىزنىڭ ئەسكەرلىرى سىرتتا، ئۇلار يازدا غەربىي چياڭلارغا يۈرۈش قىلدى. لۇڭشى ۋىلايىتىنىڭ شىمالى، ئەندىڭ ۋىلايىتىنىڭ غەربىدىكى رايونلارنىڭ ئەمەلدارلىرى ۋە پۇقرالار ھەربىي ئەشيا لارنى توشۇش بىلەن بەند بولغاچقا، ئېتىز - ئېرىق ئىشلىرى پۈتۈنلەي دېگۈدەك تاشلىنىپ قالدى. ئادەتتە جۇغلاپ قويۇلغان ئوشۇق ئاشلىق يوق، چياڭلارنى يەڭگەن تەقدىردىمۇ، كېلەر يىل ئەتىيازدا پۇقرالارنىڭ ئاشلىقى جەزمەن كەلمەيدۇ. پۇل بولغان ھالەتتىمۇ نامرات، ياقا يۇرتلاردىن ئاشلىق تاپقىلى بولمايدۇ، ئېھتىمال ھۆكۈم مەتنىڭ جۇغلانمىسى كېمىنى تولدۇرالماس. شۇڭا جىنايەت قىلغۇچىلارنىڭ ئوغرى، پارىخور، قاتىل ۋە كەچۈرگۈسىز جىنايەت ئۆتكۈزگەنلىرىدىن باشقىلىرىنىڭ جىنايەتلىرىگە قاراپ لۇڭشى، ئەندىڭ قاتارلىق سەككىز ۋىلايەتكە ئاشلىق بېرىپ كۇناھىنى يۇيۇش توغرىسىدا يارلىق چۈشۈرۈلۈشىنى ۋە شۇ

يول بىلەن ئاشلىق توپلاپ پۇقرالارنىڭ ئاشلىق جىددىيلىكى
ھەل قىلىپ بېرىلىشىنى ئۈمىد قىلىمەن» دېدى. خەن شۈەندى
بۇ ئىشنى ئەمەلدارلارنىڭ كېڭىشىپ بېقىشىغا تاپشۇردى.

شياۋۋاڭجى بىلەن ئىچكى ئىشلار ۋەزىرى لى چىياڭلار
تەكلىپىدە: «پۇقرالاردا توغرا ۋە ناتوغرىلىقتىن ئىبارەت ئىك
كى خىل كەيپىيات بار. يەنى ئۇلاردا ئادالەتپەرۋەرلىك، ئاچ
كۆزلۈك كەيپىياتلىرى بار. گەپ ئۇلارنى قانداق قىلىپ توغ
را يولغا باشلاشتا. ھازىر چوڭ ئاقساقال ياۋ تەختتە بولغان
تەقدىردىمۇ، پۇقرالارنىڭ ئاچكۆزلۈكىنى يوقىتىۋېتەلمەيتتى. لې
كىن ئۇلارنىڭ ئاچكۆزلۈكىنىڭ ئادالەتتىن ئېشىپ چۈشۈشىگىمۇ
يول قويمايتتى؛ شيا سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى جىيى بولغان
ھالەتتىمۇ پۇقرالارنىڭ ئادالەتپەرۋەرلىكىنى يوقىتىۋېتەلمەيتتى.
لېكىن ئادالەتنىڭ ئاچكۆزلۈكتىن ئېشىپ چۈشۈشىگىمۇ
يول قويمايتتى. دېمەك، ياۋ بىلەن جىيىنىڭ پەرقى
شۇكى، بىرى پۇقرانى ئادالەتكە ئۈندىسە، يەنە بىرى مەن
پەنەتكە ئۈندەيتتى، خالاس. مانا بۇنىڭدىن پۇقرانى تەربىيە
لەشتە ئىھتىيات قىلماي بولمايدىغانلىقىنى كۆرۈۋالغىلى بولى
دۇ. ھازىر بىز خەلقنى ئاشلىق بېرىپ جىنايىتىنى يۇيۇشقا
ئۈندىسەك، ئۇ چاغدا بايلار كۈن كۆرۈپ، كەمبەغەللەرگە ئۆل
مەكتىنى باشقا ئىش قالمايدۇ. مانا بۇ كەمبەغەللەر بىلەن
بايلارغا بېرىلىدىغان جازانىڭ ئوخشاش ئەمەسلىكىنى، ئەمە
پەرنالارنىڭمۇ بىر خىل ئەمەسلىكىنى كۆرسىتىدۇ. كەمبەغەل
لەرنىڭ ئادەمگەزچىلىكى شۇكى، ئۇلار ئاتىسى ياكى ئاكىسى
زىندانغا چۈشۈپ قالسا، پۇل تۆلەپ قۇتۇلدۇرۇۋېلىش مۇمكىن
دەپ بىلىپ، ئۆلەر - تىرىلىشىگە قارىماي قانۇنغا خىلاپ
ئىش قىلىپ، مال - بايلىق تېپىپ ئاتىسى ياكى ئاكىسىنى
قۇتۇلدۇرۇشقا كىرىشىدۇ. نەتىجىدە، بىر ئادەم قۇتۇلۇپ 10
ئادەم ئۆلىدۇ. شۇنداق قىلىپ، بويىدەك ئالىمجانا بلارنىڭ
پەزىلىتى ئاياغ - ئاستى بولىدۇ؛ مېڭ گۇڭچو(1) نىڭ نامىدەك

گۈزەل ناملار يەر بىلەن يەكسەن بولىدۇ. سىياسەت ۋە ئاقار-
قىش ئىشلىرى بۇزغۇنچىلىققا ئۇچرىسا، جۇ گۇڭ، جاۋ گۇڭ (2)
غا ئوخشاش دانالار ئەقىل كۆرسەتكەن. تەقدىردىمۇ، ئەلنى
گۈللەندۈرگىلى بولمايدۇ. قەدىمكى زاماندا دۆلەت ئاشلىقنى
خەلققە تارقىتىپ بېرىش يولى بىلەن ساقلايدىكەن. دۆلەتكە
ئاشلىق لازىم بولغاندا خەلقنى يىغىۋالىدىكەن. دۆلەتتە
ئاشلىق ئوشۇق بولسا، خەلققە تارقىتىپ بېرىدىكەن. «نەزىم
نامە» دە: «كەمبەغەللەرنى روھلاندۇرۇش، يېتىم - يېسىرلارنىڭ
بېشىنى سىلاش كېرەك» دېيىلگەن. مانا بۇ خان - بەگلەرنىڭ
پۇقرالارنى سۆيۈشىنىڭ ئىپادىسى. ئۇنىڭدا يەنە: «يامغۇر ئاۋ-
ۋال ھۆكۈمەت ئېتىزغا يېغىپ، ئاندىن بىزنىڭ شەخسىي ئېتىز
زىمىزغا ياغسۇن» دېيىلگەن. مانا بۇ پۇقرالارنىڭ خان -
بەگلەرنى قىزغىن سۆيىدىغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. ھازىر غەرب
تەرەپتە ئۇرۇش بولۇۋاتىدۇ. پۇقرالار ئىشلەپچىقىرىشنى تاش-
لاپ قويدى. مەملىكەت بويىچە تۈتۈن بېشىغا ئومۇميۈزلۈك
سىلىق يىغىش ئارقىلىق شۇ يەردىكى كەمبەغەللەرنى تەمىنلە-
سەك، بۇ قەدىمكى زاماندىكى دۆلەت باشقۇرۇشنىڭ ئومۇمىي
قانۇنىيەتلىرىگە ئۇيغۇن كېلىدۇ. پۇقرالارمۇ بۇنى خاتا دېمەي-
دۇ. لېكىن ھازىر پۇقرالارنى جان تىكىپ ئاتىسى ۋە ئاكىسىنى قۇتۇل-
دۇرۇشقا ئۈندەش ئېھتىمال ياخشى بولمىسا كېرەك. ئالىيلىرى ئەخلا-
قى تەربىيە يۈرگۈزۈپ، ياخشى سىياسىي قائىدە - يوسۇن
بەربا قىلىدىغانلا بولسلا، ياۋ ۋە شۇن (3) لەرنىڭ تۆھپىلىك
رىئەت سىلىمىنىڭكىدىن ئېشىپ كېتەلمەيدۇ. ھازىر بەزىلەر مال -
بايلىق تېپىشنىڭ يولىنى چوڭ ئېچىۋېتىشنى تەشەببۇس قى-
لىش ئارقىلىق ئاللىقاچان شەكىللىنىپ بولغان ئالىيچاناب
پەزىلەتنى يەر بىلەن يەكسەن قىلىۋاتىدۇ. بىز كەمىنىلىرى
بۇنىڭغا ئىنتايىن ئېچىنىمىز» دېيىشتى.

خەن شۈەندى شياۋۋاڭچىلارنىڭ تەكلىپىنى باش ۋەزىر

بىلەن باش تەپتىشەگەننىڭ مۇزاكىرىسىگە تاپشۇردى. ئۇلار شياۋۋا ئىچى بىلەن لى چياڭنىڭ پىكرى توغرىسىدا چاڭ چاڭ دىن مەسلىھەت سورىۋىدى، چاڭ چاڭ: «ئىچكى ئىشلار ۋەزىرى لى چياڭ بىلەن ئاستانە يانداش مېرسابېگى شياۋۋا ئىچىنىڭ ئېيتقانلىرى ئادەتتىكى ئادەملەر رىئايە قىلىدىغان قائىدە - يوسۇنلار، خالاس. ئىلگىرى مەرھۇم خەن ۋۇدى ئەتراپىدىكى يات قوۋملەرگە 30 نەچچە يىل جازا يۈرۈشى قىلغاندا، پۇق زاغا سېلىقنى ئاشۇرمىسىمۇ، ھەربىي لازىمەتلىكلەر ئىنتايىن ئېتەرلىك بولغانىكەن. ھازىرقى چياڭلار بولسا ئازغىنە بىر قورۇم بولۇپ، تاغ - جىلغىلاردا كېزىپ يۈرىدۇ. خەن سۇلالىسىنىڭ جىنايەتچىلەردىن جىنايىتىنى يۇدۇرۇش ئۈچۈن پۇل - ئاشلىق ئېلىپ، ئۇنى چياڭلارغا قىلىدىغان جازا يۈرۈشىگە ئىشلىتىشى ئاددىي پۇقرانى پاراكەندە قىلىپ زورلۇق بىلەن سېلىق يىغقانغا قارىغاندا كۆپ ياخشى. ھالبۇكى، ئوغرى - قاراقچى، قاتىللار خەلقنىڭ نەپرىتىگە ئۇچرىغانلار بولۇپ، ئۇلار جىنايىتىنى يۇيۇش ئىمكانىيىتىگە ئىگە ئەمەس. جىنايەتچىنى يوشۇرغان، جىنايەت ئۆتكۈزۈۋاتقانلارنى بىلىپ تۇرۇپ ياكى كۆرۈپ تۇرۇپ پاش قىلمىغان ۋە جىنايەتچىلەرنى قەستەن قېچىشقا قۇتراتقانلارغا نىسبەتەن كېڭەش بەرگەن ئارتىدىكى بەزىلەر جازا ئېغىر بولۇپ كەتتى دەپ قاراپ، ھەممىشە مۇنداق ئېغىر جازالاش قانۇنىنى بىكار قىلىش كېرەك دەيدۇ. ھازىرقى پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ئۇلارغا جىنايىتىنى يۇدۇرۇش ئىنتايىن پايدىلىق. بۇ قانداقمۇ قائىدە - يوسۇننىڭ بۇزۇلۇشى بولسۇن؟ جازا قوللانمىسى، (4) دىكى پۇل تۆلەپ جىنايىتىنى يۇيۇش ماددىسىدا كىچىك خاتالىق ئۆتۈكۈزۈلگەنلەرگە چۆرۈم قىلىنىدۇ، يېنىك جىنايەت ئۆتكۈزۈلگەنلەرگە پۇل تۆلەپ جىنايىتىنى يۇيىدۇ، دەپ بەلگىلەنگەن ھەمدە جىنايىتىنىڭ ئېغىر - يېنىكلىكى بويىچە دەرىجىلەرگە

بۆلۈنۈپ ئېلىنىدىغان جەرمانىنىڭ كونكرېت مىقدارى كۆرسەت
تىلگەن. بۇنىڭدىن كۆرۈۋالغىنى بولىدۇكى، جىنايىتىنى بۇيۇش
نىڭ چارىلىرى ناھايىتى ئۇزۇن زامانلاردىن تارتىپ بار ئى
دى. بۇنى قانداقمۇ ئوغرى - قاراقچىلارنى پەيدا قىلىدۇ دەپ
كىلى بولسۇن؟ پېقىر جاڭ جاڭ قارا كىيىم (s) كىيگىلى 20
نەچچە يىل بولدى. شۇ جەرياندا مەن پەقەت جىنايەتچىلەر
نىڭ پۇل ۋە ئاشلىق تۆلەپ جىنايىتىنى يۇغانلىقىنىلا ئاڭلاپ
كەلدىم. بۇنىڭ ئوغرى - قاراقچىلىقىنى كەلتۈرۈپ چىقارغانلىق
قىنى تېخىچە ئاڭلاپ باقمىدىم. مەن ھەمىشە لياڭجۇ ئايىت
قىندىكى پۇقرالارنىڭ چياڭلارنىڭ زىيانكەشلىكىگە ئۇچراۋات
قانلىقىغا ئېچىنىمەن، دەل كۈزلۈك ھوسۇل پەسلىدە پۇقرالار
ئاچلىق - غۇربەتچىلىك تارتىۋاتقان، يول ئۈستىدە ئۆلۈپ يات
قان تۇرسا، ياندۇرقى يىلى ئەتىيازدا چوڭ ئاچارچىلىق يۈز
بەرمەي قالامدۇ؟ ئاۋۋال قۇتۇلدۇرۇشنىڭ چارىسىنى ئىزدەيمەن
تىن، ئەكسىچە كونا قائىدىلەر بىلەن قىيناش، كېيىن ئېغىر
مەسئۇلىيەتكە تارتىلىشتىن قورقۇش - مانا بۇ چاكىنا ئادەم
لەرنىڭ كونا قائىدىلەر بىلەنلا باغلىنىپ، ئىشنى جىنايىتى
باشقۇرۇپ كېتەلمەيدىغانلىقىنى ئۇقتۇرىدۇ، خالاس. پېقىر جاڭ
چاڭ توققۇز ۋەزىرلەر قاتارىدىكى مەنسەپدارمەن، باش ۋەزىر
ۋە باش تەبىئىيەتكە ياردەملىشىش مەسئۇلىيىتىم بار. شۇ
نىڭ ئۈچۈن ئىمكانىيەتدە ئۆزۈمنىڭ بۇنادانلارچە قارىشىمنى
ئوتتۇرىغا قويماي تۇرالمىمەن دەيدى.

شياۋۋاڭجى بىلەن لى چياڭ يەنە جاۋاب بېرىپ: «مەن
ھۇم خانلار ئالىيچاناب ئەخلاق ۋە يۇقىرى ئىقتىدارغا ئىگە
ئىدى. ئەخلاقلىق ۋە ئىقتىدارلىق ئادەملەرنى خىزمەتكە تەيىن
لەپ، قانۇن تۇزۇپ، ئەمىر - پەرمان چىقىرىپ ئۇلارنى مەڭ
گۈلۈك قائىدە - نىزام قىلىپ بېكىتتى. ھەمىشە چېگرىدىكى
خەلقنىڭ تۇرمۇش قىيىنچىلىقى ئۈستىدە باش قاتۇراتتى.

شۇنىڭ ئۈچۈن «خەزىنە ئىشلىرى نىزامى» (6) نىڭ 1 - ماددىسىدا: «چېگرا ۋىلايەتلەردە ئۇرۇش كۆپ بولۇپ تۇرغاچقا، كىشىلەر ئاچ - يالىڭاچ قالدى. ئوغۇل - قىزلار تېخى بويىغا يەتمەيلا ھالاك بولۇپ، ئاتا - بالىسى - بىرىدىن جۇدا بولدى. شۇڭا پۈتكۈل ئەلگە ئۇلارنىڭ تۇرمۇشىنى تەمىنلەش توغرىسىدا يارلىق چۈشۈرۈلدى» دېيىلگەن. بۇ يارلىق ئەسلىدە تۇيۇقسىز يارتىلغان ئۇرۇشلار ئۈچۈن مەخسۇس چۈشۈرۈلگەن بولۇپ، ئاڭلىشىمىزچە، م.ب. 97 - يىلى خەن ۋۇدى تىيەنخەننىڭ تۆتىنچى يىلى (ئۆلۈمگە لايىق جىنايەتچىلەر - دىن 500000 يارماقتىن تۆلتىۋېلىنغانغاچقا، جىنايەتسىز بىر دەرىجە يېنىكلەشكەنىكەن. شۇڭا زوراۋان ئەمەلدار ۋە خەلقلەر باشقىلاردىن تىلەش، تارتىۋېلىش، قەرز ئېلىش قاتارلىق ۋاسىتىلەر بىلەن، ھەتتا ئوغرىلىق - بۇلاڭچىلىق يولى بىلەن ئاتىسى ياكى ئاكىسىنىڭ جىنايەتىنى يۇيۇشقانىكەن. كېيىنكى ۋاقىتلاردا ساختىپەز، رەزىل ئادەملەر تېخىمۇ زوراۋانلىشىپ كەتكەن. ئوغرىلارمۇ بىرلىكتە قالايمىقانچىلىق تۇغدۇرۇپ، شەھەرلەرگە ھۇجۇم قىلىدىغان، ۋىلايەت ۋالىيلىرىنى ئۆلتۈرىدىغان ئەھۋاللار سادىر بولۇپ، تاغ - جىلغىلار ئوغرى - قاراڭچىلارغا تولغان، ئەمەلدارلار ئۇلارنى توسۇيالماي قالغانىكەن. مەرھۇم خان ئەۋەتكەن كىمخاب تونلۇق ئەلچىلەر قوشۇن بىلەن جازا يۈرۈشى قىلىپ، ئۇلارنىڭ كۆپچىسىنى ئۆلتۈرگەن. شۇنىڭ بىلەن ئوغرى - قاراڭچىلارنىڭ نوخۇسسى ئېلىنىپ، ئاخىر يوقالغانىكەن. بىزنىڭ نادان قارىشىمىزچە، مانا بۇ، ئۆلۈمگە لايىق جىنايەتچىلەردىن پۇل تۆلتۈرۈلۈشىنى يۇدۇرۇشنىڭ مەغلۇبىيەتلىك ساۋىقى ھېسابلىنىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ كونا چارىنى قوللىنىش مۇۋاپىق ئەمەس، دېيىشتى. باش ۋەزىر ۋېي شياڭ، باش تەپتىش بەگ بىڭ جىلارمۇ چياڭلار تېز ئارىدا مەغلۇپ بولىدۇ، ھەربىي

لازمەتلىكلەر يېتىپ قالدۇ دەپ قاراشتى. شۇنىڭ بىلەن چاڭ چاڭنىڭ تەشەببۇسى قوبۇل قىلىنمىدى. شياۋۋاڭجى ئۈچ يىل ئاستانە يانداش مىرسابىيىگى بولدى. پايتەخت خەلقى ئۇنىڭ ئادىللىقىنى مەدھىيىلدى. شۇڭا شياۋۋاڭجى باش ھۈدەيچى بولۇپ كۆتۈرۈلدى. بۇنىڭدىن ئىلگىرى ئاسىيۇ كۈنپىگى ئۆڭكۈر بەگ (7) چاڭلۇ بېگى چاڭ خۇي ئارقىلىق خانغا مەكتۇپ يوللاپ: «خەن خانىنىڭ تاش نەۋرىسى يانقۇيىبەك (8) نى تەخت ۋارىسى قىلىشنى ۋە ئۇنى خەن مەلىكىسىگە ئۆيلەندۈرۈشنى، ئۆيلەنگەندىن كېيىن ھۇنلاردىن يۈز ئۆرۈپ، خەن سۇلالىسىگە بېقىندىغانلىقىنى» بىلدۈرگەنىدى. خەن شۈەندى بۇنى ۋەزىر - ۋۇزالارنىڭ كېڭىشىپ بېقىشى ئۈچۈن تۆۋەنگە چۈشۈردى. شياۋۋاڭجى: «ئاسىيۇلار ئىنتايىن يىراق، ئۇلارنىڭ گېپىگە ئىشىنىپ، مەلىكىنى نەچچە مىڭ چاقىرم يىراقلىققا ياتلىق قىلىش ئوبدان چارە ئەمەس» دەپ قارىدى. خەن شۈەندى شياۋۋاڭجىنىڭ تەكلىپىگە قۇلاق سالماي، م.ب. 60 - يىلى (خەن شۈەندى شېنجۇنىڭ ئىككىنچى يىلى) مەلىكىنى قوغداپ بېرىپ، يانقۇيىبەككە ياتلىق قىلىش ئۈچۈن چاڭلۇ بېگى چاڭ خۇينى ئەۋەتتى. لېكىن ئۇلار تېخى قورۇلدىن چىقماستىنلا ئۆڭكۈربەك ئۆلۈپ كەتتى، ئاكىسىنىڭ ئوغلى ساراڭ خان نىبەك (9) ئۆڭكۈربەك ھايات ۋاقتىدىكى ۋەدىسىگە خىلاپلىق قىلىپ ئۆزىنى كۈنبەك دەپ ئېلان قىلدى. چاڭ خۇي قورۇلدىن خانغا مەكتۇپ يوللاپ، مەلىكىنى دۇنخۇاڭ ۋىلايىتىدە ۋاقتىنچە قالدۇرۇپ، ئاۋۋال ئۆزىنىڭ ئاسىيۇغا بارىدىغانلىقىنى، نىبەكنىڭ ۋەدىگە خىلاپلىق قىلغانلىقىنى ئەيىبلەيدىغانلىقىنى، يانقۇيىنى كۈنبەكلىككە تىكلەپ، ئاندىن مەلىكىنى ئېلىپ بارىدىغانلىقىنى مەلۇم قىلدى. خەن شۈەندى بۇنى ۋەزىرلەرنىڭ كېڭىشىمگە سالدى. شياۋۋاڭجى يەنە ئۆز قارىشىنى ئېيتىپ: «بولمايدۇ، ئاسىيۇلار

ئىككى يۈزلىمە كېلىدۇ. ۋەدىسىدە تۇرمايدۇ، ئاقسۇنى كۆرۈپ
نۆپ تۇرۇپتۇ. مەلىكە جېيپۇ ئاسسىيۇدا 40 نەچچە يىل تۇر-
غان بولسىمۇ، ئۇنىڭ كۈنبەك بىلەن بولغان مۇھەببىتى
ياخشى بولمىدى. شۇ سەۋەبتىن چېگرىمۇ تىنچلانمىدى. مانا
بۇ ئۆتكەنكى ساۋاق. ھازىر يانقۇبەك كۈنبەك بولالمىغان
لىقتىن كىچىك مەلىكە قايتىپ كەلسە، بۇ خەن سۇلالىسىنىڭ
ئەقراپتىكى يات - قوۋملەرگە بولغان ئىشەنچىسىگە ۋاپاسىز-
لىق قىلىنغانلىقىنى ئۇقتۇرىدۇ. شۇنىڭدەك خەن سۇلالىسى
ئۈچۈنمۇ بەخت ھېسابلىنىدۇ. ئەگەر كىچىك مەلىكە ھازىرچە
قېلىپ تۇرمىسا، ئالۋان - ياناق كۆپىيىپ كېتىدۇ. ئۇنىڭ
تۇرۇپ تۇرۇشىنىڭ سەۋەبى مانا شۇدە. دەيدۇ. خەن شۇەندى
ئۇنىڭ تەكلىپىنى قوبۇل قىلىپ، كىچىك مەلىكىنى قايتۇرۇپ
كەلدى. كېيىن ئۇسۇنلار ئىككىگە بۆلۈنۈپ چوڭ ۋە كىچىك
كۈنبەكلەر تىكلەنگەن ۋە يانقۇبەك چوڭ كۈنبەك بولغان
بولسىمۇ، لېكىن خەن سۇلالىسى ئاسىيۇ بىلەن ئىككىنچى
قۇدىلاشمىدى.

م.ب. 59 - يىلى (خەن شۇەندى شېنجۇنىڭ ئۈچىنچى
يىلى) شياۋۋاڭجى بىن جىنىڭ ئورنىغا باش تەپتىشىگە
بولدى. م.ب. 57 - يىلى (خەن شۇەندى ۋۇفېڭنىڭ تۇنجى يىلى)
ھۇنلارنىڭ ئىچكى قىسمىدا چوڭ قالايمىقانچىلىق چىقتى.
ۋەزىر - ۋۇزىرلارنىڭ كۆپچىلىكى ھۇنلارنىڭ ئوتتۇرا تۈزلەش
لىكىگە پاراكەندىچىلىك سېلىپ كەلگىنىگە ئۇزۇن زامان
بولدى. ئەمدى ئۇلارنىڭ ئىچكى قالايمىقانچىلىقىدىن پايدى
لىنىپ، ئەسكەر ئەۋەتىش بىلەن ھۇنلارنى يوقىتىش كېرەك،
دېيەشتى. خەن شۇەندى يارلىق چۈشۈرۈپ، ئوردا ئەمىر لەشكىرى،
ھارۋا - ئاتلىقلار سانغۇنى خەن زېلى، مۇپتەتتىشىگە فۇنپىڭ
بېگى جىڭ يەنشۇ، قوۋۇقچىباشى ياكى يۈن (10)، ئوردا
مىراقىلى دەي چاڭلى قاتارلىقلارنى ئەۋەتىپ، شياۋۋاڭجى

خەن بۇنىڭغا تەدبىر سوراتتى. شياۋۋاڭجى ئەمىنىيە دەۋرىدە چىن بەگلىكى (11) نىڭ تۈۋىسى شى گەي (12) چى بەگلىكىگە ھۇجۇم قىلىش ئۈچۈن قوشۇن بىلەن گىۋىي (13) شەھىتىگە بارغاندا، چى لىڭگۇڭ (14) نىڭ ئۆلگەنلىكىنى ئاڭلاپ دەرھال قوشۇننى قايتۇرۇپ كەلگەنلىكىنى، سىياسىي ئەنزارچىلار ئۇنىڭ ھۆكۈمدارى ئۈچۈن ماتەم بىلدۈرۈۋاتقان بەگلىكىگە ھۇجۇم قىلىمىغانلىقىنى مەدھىيلىگەن ۋە مۇنداق ئىلتىپات كۆرسىتىش يولى بىلەن ھازىدارنى قايىل قىلغانلىقى بولىدۇ. ئەھۋالغا قاراپ تەدبىر قوللىنىش چارىسى بىلەن بەگلىكنى تەسىرلەندۈرگىلى بولىدۇ، دەپ قارىغان. يېقىندا ئاقارتىش ئىشنى ئارزۇ قىلغان ھۇنلارنىڭ تەڭرىقۇتى ياخشى بولغا مېڭىپ، ئۆزىنى خەن شۈەندىنىڭ ئىنىسى دەپ ئاتىدى. ئەلچى ئەۋەتىپ خەن سۇلالىسى بىلەن ياخشىلىشىشنى تەلەپ قىلدى. بۇنىڭدىن پۈتكۈل مەملىكەت خەلقى ئىنتايىن مەمنۇن بولدى. يات قوۋملارنىڭ ھەممىسى بۇنى ئاڭلىدى. تېخى تىخىتام تۈزۈل مەستىنلا، بەختكە قارشى تەڭرىقۇت مۇناپىق ۋەزىرى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. ئەگەر ھازىر ئەسكەر چىقىرىپ ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىنسا، بۇ ھۇنلارنىڭ ئىچكى قىلالىمىغانچىلىقىدىن پايدىلىنىپ بالايىتاپەت كەلتۈرگەنلىك، ئۇلارنىڭ بەختسىزلىكىدىن كۈلگەنلىك بولىدۇ. بۇنداق بولغاندا ئۇلار چوقۇم يىراقلارغا كۆچۈپ كېتىدۇ. ئادالەتسىز ئۇرۇش ئېلىپ بېرىلسا ھېچ نەرسىگە ئېرىشكىلى بولمايدۇ. ئەلچى ئەۋەتىپ تەزىيە بىلەن دۈرۈپ، ھال سورىشىمىز، ئەمدىلا تەختكە چىققان تەڭرىقۇتقا ياردەم قىلىپ، ئۇلارنى ئاپەتتىن قۇتۇلدۇرۇشىمىز لازىم. بۇنى ئاڭلىغان ئەتراپتىكى يات قوۋملار خەن سۇلالىسىنىڭ مېھرىبانلىقىغا قاراپ ھۆرمەت بىلدۈرىدۇ. ئەگەر يېڭى تەڭرىقۇت خاننىڭ چوڭ ئىلتىپاتىغا سازاۋەر بولۇپ ئۆزىنىڭ ھۆكۈم رايلىق ئورنىنى چىڭتالسا، ئۇلۇغ خەن سۇلالىسىگە چوقۇم

يېقىنىدۇ. مانا بۇ ناھايىتى چوڭ ساۋابلىق ئىش بولىدۇ» دەپ جاۋاب بەردى. خەن شۈەندى ئۇنىڭ پىكىرلىرىنى قوبۇل قىلدى. كېيىن ئەسكەر چىقىرىپ قوغشار تەڭرىقۇتنى قوغ دىدى ۋە ئۇنىڭ دۆلىتىنى تىنچلاندۇرۇشىغا ياردەم قىلدى.

(«خەننامە»، 10 - توم، 3275 - 3280 - بەتلەر).

... دەسلەپ، ھۇن تەڭرىقۇتى قوغشار ئوردىغا زىيارەتكە كەلدى. خەن شۈەندى ۋەزىرلەرنى زىيارەت رەسمىيىتىنى كېلىشىپ بېكىتىشكە بۇيرۇدى. باش ۋەزىر خۇئاڭ با، باش تەپتىش بەگ يۇدىڭگولار: «قەدىمكى دانىشمەن خان - بەگلەر بېكىتكەن تۈزۈمدە ياخشىلىق ۋە ئىلتىپات ئاۋۋال پايتەختكە، ئاندىن ئوتتۇرا جۇڭگوغا؛ ئاۋۋال ئوتتۇرا جۇڭگوغا، ئاندىن ئەتراپتىكى يات قوۋملەرگە قىلىناتتى. «نەرمىنامە شاڭ جە-مەت»گە مەدھىيە. چاڭخا، دا: «شاڭ سۇلالىسىنىڭ مۇئەسسەسى شىيې (契) ئەدەب - قائىدىلەرگە رىئايە قىلىپ، ئۇنىڭدىن ئېشىپ كەتمىگەچكە، ئۇنىڭ سۇلالىسىدە قانۇن - پەرمانلار ئومۇميۈزلۈك ئىزچىللاشتۇرۇلدى. جاسارەتلىك شىياڭ تۇ بوۋ سىنىڭ تۆھپىسىنى داۋاملاشتۇردى. شۇڭا چەت ئەل قوۋملىرى تەرتىپلىك ھالدا سەمىيەت بىلەن يېقىندى، دېيىلگەن. ئالىيلىرىنىڭ ساۋابلىق ئىشلىرى پۈتكۈل جاھانغا يېيىلدى؛ ئەدەب - قائىدىلىرى، مېھرىبانلىقلىرى يات ئەللەرگەچە يەتتى. بۇنى ئاڭلاپ قايىل بولغان ھۇن تەڭرىقۇتى ئۈچە - مەرۋايىت كۆتۈرۈپ كېلىپ تەبرىكلەيدۇ. بۇ قەدىمدىن تار-تسپ كۆرۈلۈپ باقمىغان چوڭ ئىش بولىدۇ. تەڭرىقۇتنى كۈتۈۋالىدىغان مۇراسىم بەگلەرنى كۈتۈۋالىدىغان مۇراسىم بىلەن ئوخشاش بولسۇن، لېكىن ئۇنىڭ ئورنى بەگلەردىن تۆۋەن بولۇشى كېرەك» دەپ تەكلىپ بېرىشتى. شياۋۋاڭجى:

ھۇن تەڭرىقۇتى ئوتتۇرا جۇڭگو تەقۇبىنى قوللانمايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ تەڭ دەرىجىلىك دۆلەت ھېسابلىنىپ، مېھمانلارچە ھۆرمەت بىلەن كۈتۈۋېلىنىشى، ئورنى بەگلەردىن يۇقىرى بولۇشى لازىم. يات ئەل ھۆكۈمرانى بايىن قويۇپ بېقىنغاندا، ئوتتۇرا جۇڭگو كەمەتەرلىك قىلىپ ئۇنى ۋەزىر ئورنىدا كۆرمەسلىكى لازىم. مانا بۇ ئۆزىگە جەلپ قىلىش ئۇسۇلى ھېسابلىنىدۇ. كەمەتەرلىك چوقۇم بەختكە ئېرىشتۈرىدۇ. دىنەسرنامە دە: «تۈكلۈك تۇراللار قىردا تۇرىدۇ» دېيىلگەن. دېمەك، ئۇلار بېقىنغان تەقدىردىمۇ تۇراقسىز بولىدۇ. ھۇنلارنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرى يىراققا كۆچۈپ كېتىپ زىيارەتكە كەلمىسىمۇ، ئۇلارنى ھەرگىز ئاسىي دەپ قارىماسلىقىمىز لازىم. شۇنداق قىلغاندا خاننىڭ ئىناۋىتى ئەتراپتىكى يات قوۋملەر ئارىسىغا قەدەر يېتىپ بارىدۇ. خانلىق ئورنى مەڭگۈ مىراس بولۇپ قالىدۇ. بۇ سۇلالىنى ئەۋلادتىن ئەۋلادقا قالدۇرۇشنىڭ ئوبدان چارىسى» دېدى. خەن شۇەندى بۇنىڭ پىكرىنى قوبۇل قىلدى.

(«خەننامە»، 10 - توم، 3282 - 3283 - بەتلەر).

(1) مېڭ گۇڭچو (孟公绰) ئەمىنىيە دەۋرىدىكى لۇ بەگلىكىنىڭ تۆرىسى بولۇپ، ئەقىل پاراسىتى ۋە ئەخلاق - پەزىلىتى بىلەن مەشھۇر زات ئىدى.

(«خەننامە»، 10 - توم، 3276 - بەت(6) ئىزاھ).

(2) جاۋ گۇڭ (召公) جۇ (周) پادىشاھ جەمەتىدىن بولۇپ، جۇ ۋۇۋاڭنىڭ ۋەزىرى. جاۋ ئېلىنى باشقۇرۇش ئىشى ئۇنىڭغا تاپشۇرۇلغاچقا، جاۋ گۇڭ دەپ ئاتالغان (جاۋ بو دەپمۇ ئاتىلىدۇ). يىن (شاڭ) سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى پادىشاھى يوقىتىلغاندىن كېيىن، جاۋ گۇڭ شىمالىي يەنگە بەگ بولدى. جۇ چېڭۋاڭ

دەۋرىدە شەنشىنىڭ غەربىيى جياۋ گۇڭ، شەرقىيى جۇگۇڭ ئىدارە قىلغانىدى.

(تۈزۈملىگەن «سىيۈەن»، 1 - توم، 467 - بەت).
(3) شۇن(舜) رىۋايەتلەردىكى جۇگۇ باشلانغۇچ جەمئىيەتتىكى ئاخىرقى مەزگىلىدىكى قەبىلىلەر ئىتتىپاقىنىڭ ئاقساقىلى. دەسلەپ يۇ قەبىلىسىنىڭ ئاقساقىلى بولۇپ، كېيىن ياۋنىڭ ئورنىغا چوڭ ئاقساقال بولدى. ئەپسانىۋى ۋەقەلىرى «ياۋنامە» ۋە «تارىخىي خاتىرىلەر» نىڭ «بەش چوڭ ئاقساقالنىڭ تەرجىمىھالى» دا بايان قىلىنغان.

(تۈزۈملىگەن «سىيۈەن»، 3 - توم، 2601 - بەت).
(4) جازا قوللانمىسى (甫刑) «نەسىرنامە» نىڭ بىر پەسلى بولۇپ «ئۇ جازا نىزامى» (吕刑) مۇ دېيىلىدۇ. جۇ مۇۋائىنىڭ بۇيرۇقىغا بىنائەن لۇ تۆرەم شيا ۋە يۇ ئاقساقاللار دەۋرىدىكى جازالارنى بەدەل ھېسابىغا يېنىكىلىتىپ تۈزۈپ چىققان جازا قانۇنى بولۇپ، پۈتۈن ئەلگە ئېلان قىلىنغانىدى. بۇ ھەتتە «نەسىرنامە، لۇشىڭ تەزكىرىسى»، «كېيىنكى خەننامە، چىن جۇڭ تەزكىرىسى» دە زىكىر قىلىنغان.

(تۈزۈملىگەن «سىيۈەن»، 3 - توم، 2101 - بەت).
(5) قارا كىيىم (皂衣) خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى ئەمەلدارلارنىڭ قارا رەختتىن تىكىلگەن فورمىسى.

(تۈزۈملىگەن «سىيۈەن»، 3 - توم، 2176 - بەت).
(6) خەزىنە ئىشلىرى نىزامى (金布令) پەرىمان قىسىملىرىنىڭ نامى. مەھكىمە ئامبارلىرىدا ئالتۇن، رەخت، شايى قاتارلىقلار بولغاچقا (خەنزۇچە خەتلەر شۇ مەنىنى بېرىدۇ)، بۇ نام بېرىلگەن.

(«خەننامە»، 10 - توم، 3278 - بەت (2) ئىزاھ).

(7) ئۆڭكۈربەك (翁归靡)، تەخمىنەن م. ب. 93 - 60

سېمىز خانمۇ دېيىلمدۇ. لېي جياۋ بەكنىڭ نەۋرىسى، تايرۇنىڭ ئوغلى، ئاسىيۇ خانلىقىنىڭ تۆتىنچى ئەۋلاد ھۆكۈمدارى.

(«ئاسىيۇلار ھەققىدە تەتقىقات. ئاسىيۇلار

شەجەرىسى» 163 - بەت).

(8) يانقۇزىبەگ (元贵靡) م.ب. 53 - 51 - يىللىرى

سەلتەنەت سۈرگەن، ئۆڭكۈربەگ بىلەن خەن خانىكىسى چېيۇۋدىن تۇغۇلغان. ئاسىيۇلارنىڭ ئالتىنچى ئەۋلاد ھۆكۈمدارى بولۇپ، كىچىك كۈنبەكلەردىن.

(«ئاسىيۇلار ھەققىدە تەتقىقات. ئاسىيۇلار ھەققىدە

قىسسە»، 163 - بەت).

(9) نىبەك (泥靡)، م.ب. 59 - 53 - يىللىرى سەلتەنەت

سۈرگەن. ساراڭ خان (قۇتراشخان) مۇ دېيىلمدۇ. كسۈنەشەبەكنىڭ ھۇن خانىكىسىدىن بولغان ئوغلى. ئۇسۇنلارنىڭ بەشىنچى ھۆكۈمدارى. (ئۇسۇنلار ھەققىدە تەتقىقات. ئۇسۇنلار

شەجەرىسى»، 163 - بەت).

(10) ياك يۈن (杨恽)، م.ب.؟ - 54) خۇايمىلىق. ياك

چاڭنىڭ ئوغلى سىماچيەننىڭ تاش نەۋرىسى. خەن شۈەندى دەۋرىدە سول قول لاۋازىم بولغان. خوجەتەمنى پاش قىلمىشتا خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن، پىڭتۇڭ بېگى بىرلىدى. ئەمىر-ئۆكەرلىككە كۆتۈرۈلدى. كېيىن باشقىلارنىڭ شىكايىتى تۈپەيلى ئاددىي پۇقراغا ئايلاندۇرۇلدى. مال - مۈلكى كۆپ بولغاچقا، بەك مېھماندوست ئىدى. دوستى شىمىي ۋالىيى سۇن خۇيزۇڭ خەت يېزىپ نەسىھەت قىلىشىمۇ، ياك يۈن جاۋاب خېتىدە بەزى ئىشلارغا نەپرەتلىنىدىغانلىقىنى يازغانىدى. بۇنى ئۇقۇپ قالغان شۈەندى ئۇنى بېلىدىن چاپتۇرۇپ ئۆلتۈرگۈزدى.

(تۈزۈملىگەن «سىيۈەن»، 2 - توم، 1604 - بەت).

(11) جىن بەگلىكى (晋国) قەدىمكى بەگلىك. م.ب. XII

ئەسىردە جۇ سۇلالىسى تەرىپىدىن بەگلىك قىلىپ ئايرىلدى. بېگ

نىڭ فامىلىسى جى (姬)، بەگلىكىنىڭ قۇرغۇچىسى جۇ چېڭۋاڭ نىڭ ئىنىسى شۇ يۇ (叔虞). ئورنى بۈگۈنكى سەنشىنىڭ غەربىي جەنۇبى قىسمىدا، تاڭ (بۈگۈنكى سەنشى يېپىڭنىڭ غەربىي) شەھىرىنى مەركەز قىلدى. ئەمىنىيە دەۋرىنىڭ دەسلەپىدە چىن جاۋخۇ تاغىسى چېڭ شىنى چۇۋو (بۈگۈنكى سەنشى ۋېنشى نىڭ شەرقىي شىمالى) غا تەيىنلىدى. نەتىجىدە بۆلۈنمە ھالەت كېلىپ چىقتى. كېيىن، چۇۋو ۋۇگۇڭ بىرلىككە كەلتۈردى. چىن شىيەنگۇڭ مەركەزى جاڭ شەھىرى (ھازىرقى سەنشى يېپىڭ نىڭ شەرقىي جەنۇبى) گە كۆچۈرۈپ، ئەتراپىدىكى كىچىك بەگلىكلەرنى ئارقا - ئارقىدىن مۇنقىرەز قىلدى. چىن ۋېننگۇڭ ئىچكى ئىسلاھات ئېلىپ بېرىپ بەگلىكىنى كۈچەيتىپ باش بەگ بولدى. چىن جىڭگۇڭ دەۋرىدە مەركەز شىنشىيەن (بۈگۈنكى سەنشى چۇۋونىڭ غەربىي شىمالى) گە كۆچۈرۈلدى. قىزىل دىلارنى قوشۇۋالغاچقا، زېمىنى بۈگۈنكى سەنشىنىڭ كۆپ قىسمى. خېيپېننىڭ غەربىي جەنۇب قىسمى، خېنەننىڭ شىمالىي قىسمى بىلەن شەن شىننىڭ بىر بۇرجىكىگىچە كېڭىيىپ، خېلى كەڭ يەرلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالدى. ئەمىنىيە دەۋرىنىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە ئالتە بەگلىك بارغانسېرى كۈچىيىپ، ئۆزئارا بىر - بىرىنى قوشۇۋالدى. م.ب. IV ئەسىرنىڭ ئوتتۇرىلىرىدا چىن بەگلىكى خەن (韓)، جاۋ، ۋېي بەگلىكلىرى تەرىپىدىن بۆلۈپ ئېلىندى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر»، ئۇيغۇرچە نەشرى،

57 - بەت، 34 - ئىزاھ).

(12) شى گەي (± 荀) ئەمىنىيە دەۋرىدىكى چىن بەگلىكى نىڭ تۇرىسى. م.ب. 534 - يىلى چى بەگلىكىگە يۈرۈش قىلغاندا، چى لىڭگۇڭ ئۆلگەچكە، مۇسبەت ئۈستىدىكى بەگلىككە ھۆججەت قىلىندى.

(«خەننامە»، 10 - توم، 3280 - بەت (1) ئىزاھ).

(13) گۇيى (穀邑) ئەمىنىيە دەۋرىدە چى بەگلىكىنىڭ

شەھىرى ئىدى. ئورنى ھازىرقى شەندۇڭ ئۆلكىسىدىكى دۇڭشا ناھىيىسى.

(«جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر ناملىرى

قامۇسى»، 1187 - بەت).

(14) چى لىڭگۇڭ (齐灵公) چىڭگۇڭنىڭ ئوغلى م.ب.

581 - يىلدىن 554 - يىلغىچە 27 يىل سەلتەنەت سۈرگەن

ئەمىنىيە دەۋرىدىكى چى بەگلىكىنىڭ 21 - ھۆكۈمدارى.

(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى قامۇسى»، 1428 - بەت).

فېڭ فېڭشىنىڭ تەرجىمىھالى

فېڭ فېڭشى، يەنە بىر ئىسمى فېڭ زىمىڭ، شاڭداڭ ۋىلايىتى لۇشىەن(1) ناھىيىسىدىن بولۇپ، كېيىن دۇڭدا تۇرغان. ئۇنىڭ بوۋىسى فېڭ تىڭ(2) خەن (韓) بەگلىكى شاڭداڭ ۋىلايىتىنىڭ ۋالىيسى ئىدى. چىن بەگلىكى ئەسكەرلىرى شاڭداڭغا ھۇجۇم قىلغاندا تەيخاڭشەن(3) تېغىنىڭ خەتەرلىك يوللىرىدىن ئۆتكەچكە، خەن بەگلىكى مۇداپىئە قىلالىمىدى. شاڭداڭ شەھىرىنى قاتتىق مۇداپىئە قىلغان فېڭ تىڭ جاۋ بەگلىكىگە بەيئەت قىلدى. جاۋ بەگلىكى بېگى فېڭ تىڭنى خۇاياڭ(4) بېگى قىلىپ بەلگىلىدى. ئۇ جاۋ بەگلىكى سەركەردىسى جاۋكو بىلەن بىرلىكتە چىن بەگلىكى ئەسكەرلىرىگە قارشى تۇرۇپ، چاڭپىڭ ئۇرۇشىدا ئۆلدى. شۇنىڭدىن تارتىپ تارقىلىپ كەتكەن جەمەتنىڭ بەزىلىرى يەنىلا لۇشىەن ناھىيىسىدە قېلىپ، بەزىلىرى جاۋ بەگلىكىگە ئورۇنلاشتى. جاۋ بەگلىكىگە ئورۇنلاشقان ئەۋلادلىرىدىن بىرى سەركەردە بولۇپ، ئۇنىڭ ئوغلى دەي بەگلىكىنىڭ ۋەزىرى بولدى. چىن بەگلىكى ئالتە بەگلىكىنى يوقىتىپ، پۈتكۈل ئەلنى بىرلىككە كەلتۈرگەندىن كېيىن، فېڭ تىڭنىڭ ئەۋلادلىرىدىن فېڭ ۋۇزې، فېڭ چۈجى، فېڭ جىي قاتارلىقلار چىن

بەگلىكىدە چوڭ سەركەردە ياكى ۋەزىر بولدى.

خەن سۇلالىسى قۇرۇلۇپ خەن ۋېندى زامانىغا كەلگەندە فېڭ تاڭ ئىنتايىن شوھرەت قازاندى. ئۇ دەي بەگلىكى ۋەزىرىنىڭ ئوغلى ئىدى. خەن ۋۇدىنىڭ ئاخىرقى يىللىرى فېڭ، فېڭشى مۆمىن پۇقرالار پەرزەنتى سۈپىتىدە نۆكەر بەگ بولۇپ تەيىنلەندى. خەن جاۋدى ۋاقتىدا كۆرسەتكەن خىزمەت دەرىجىسى بويىچە ۋۇئەن ناھىيىسىگە ھاكىم بولدى. ئۇزۇن ئۆتمەي ئەمىلىدىن ئېلىپ تاشلاندى. شۇ چاغلاردا ئۇ 30 نەچچە ياشتا بولۇپ، «ئەمىنىيە» نى ئەمدىلەتنى ئۆگىنىشكە باشلىغانىدى. كىتابنى چالا - پۇچۇق ئوقۇيتتى، مەزمۇنىنى يېرىم - يارتا چۈشىنەتتى ھەمدە «ھەربىي ئىشلار تەدبىرلىرى» نى ئۆگىنەتتى. تۇرشاۋۇل سانغۇن خەن زېڭ ئۇنى ھەربىي زىندانىيىگى (5) قىلىپ بەلگىلەش توغرىسىدا خانغا ئىلتىماس سۇنۇپ تەستىقلاشتى. م. ب. 72 - يىلى (خەن شۋەندى بېنىشىنىڭ ئىككىنچى يىلى) فېڭ فېڭشى ھەربىيلىككە قاتنىشىپ ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلدى. ئۇرۇش ئاخىرلاشقاندىن كېيىن ئۇ يەنە نۆكەر بەگ بولدى.

ئالدىنقى بىر مەزگىل ئىچىدە خەن سۇلالىسى غەربىي يۇرتقا بىرقانچە قېتىم ئەلچى ئەۋەتكەن بولسىمۇ، نۇرغۇن ئەلچىلەر ۋەزىپىنى ئورۇندىيالمايدى. بەزىلىرى خىيانەت بىلەن چىرىكىلىشىپ، غەربىي يۇرتتا ھاقارەتكە ئۇچرىدى. دەل شۇ چاغدا ئاسىيۇلار ھۇنلارنى يېڭىپ: «چوڭ تۆھپە ياراتتى. غەربىي يۇرتتىكى خانلىقلار ئەمدىلا خەن سۇلالىسى بىلەن ياخشى بولۇشقانىدى. خەن سۇلالىسى ئۇلارنى ياخشى تارتۇق لىساقچى بولۇپ، چەت ئەللەرگە چىقىرىدىغان ئەلچىلەرنى قالدۇراتقانىدى. تۇرشاۋۇل سانغۇن خەن زېڭ فېڭ فېڭشىنى تونۇشتۇردى. شۇنىڭ بىلەن فېڭ فېڭشى باسقاق بەگ (6) نامى بىلەن دەستەكلىك ئەلچى بولدى. ئۇ پەرغانە خانلىق

لمرىدىن كەلگەن مېھمانلارنى ئۈزۈستىپ، مىران(7) غا بارغاندا، كاھىبەگ سۇڭ جياڭ(8): «ياركەنت(9) ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى ئەللەر بىرلىكتە خەن سۇلالىسى تىكلەنگەن ياركەنت خانى ۋانىنان(10) نى ئۆلتۈردى، خەن سۇلالىسى ئەلچىسى شى چۇڭگونىمۇ ئۆلتۈردى. بۇ ۋاقىتتا ھۇنلار يەنە ئەسكەر چىقىرىپ قوس شەھىرىگە ھۇجۇم قىلغان بولسىمۇ، لېكىن شەھەرنى ئالالماي چېكىنىپ كەتتى، ياركەنت خانى ئەلچى ئەۋەتىپ شىمالى يولىدىكى دۆلەتلەر ھۇنلارغا بېقىندى، دەپ ئىغۋا تارقاتتى ۋە جەنۇبى يولىدىكى دۆلەتلەرگە ھۇجۇم قىلىپ ئۇلارنى بۇلاپ - تالىدى ھەمدە ئۇلار بىلەن ئەھدىلىك ئىتىپاق تۈزۈپ، خەن سۇلالىسىگە ئاسىيلىق قىلدى. شۇڭا پىشامشاندىن غەربكە ماڭىدىغان يول تۈسۈلۈپ قالدى. قورۇقچىبەگ جياڭ جى، چېرىكچى سىماشىلار شىمالىي يولىدىكى دۆلەتلەر ئارىسىدا قېلىپ، جەنۇبىي يولىدىكى دۆلەتلەرگە ياردەملىشىشكە قۇربى يەتمىدى» دېدى. بۇنى ئاڭلىغان فېڭ فېڭشى ياردەمچى ئەلچى يەن چاڭ بىلەن كېڭىشىپ، ئەگەر دەرھال زەربە بېرىلمىسە، ياركەنت بارغانسېرى كۈچىيىپ كېتىپ تىزگىنلىگىلى بولماي قالىدۇ، غەربىي يۇرتتىكى دۆلەتلەرگە زىيان يەتكۈزىدۇ، دېيىشتى. شۇنىڭ بىلەن ئەلچىلىك دەستىكى بىلەن شەھەر دۆلەتلىرى خانلىرىغا ئۇقتۇرۇش قىلدى ۋە ئۇلارنىڭ ئەسكەرلىرىنى يىغدى. جەنۇبىي ۋە شىمالىي يولىدىكى شەھەر دۆلەتلىرىدىن جەمئىي 15000 ئادەم فېڭ فېڭشىنىڭ قومانداڭلىقىدا ياركەنتكە ھۇجۇم قىلىپ، شەھەرنى ئىشغال قىلدى. ياركەنت خانى ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالدى. ئۇنىڭ بېشى كېسىپ ئېلىنىپ، جام - رابات چاپارمەنلىرى ئارقىلىق چاڭئەنگە ئەۋەتىلدى. شۇنىڭ بىلەن غەربىي يۇرتتىكى دۆلەتلەر تىنچلاندى. فېڭ فېڭشىنىڭ ھەيۋىسى پۈتكۈل غەربىي يۇرتنى لەرزىگە كەلتۈردى. ئەسكىرىي ھەرىكەتنى

ئوختاتقان فېڭ فېڭشى ئەھۋالىنى ئوردىغا مەلۇم قىلىۋىدى، خەن شۈەندى خەن ۋېڭنى چاقىرتىپ: «سانغۇن تونۇشتۇرغان ئادەمنىڭ مۇۋاپىق چىققانلىقىنى تەبرىكلەيمەن» دېدى. غەربكە ماڭغان فېڭ فېڭشى پەرغانىگە يېتىپ كەلگىنىدە، فېڭ فېڭشىنىڭ ياركەنت خانىنى ئۆلتۈرگەنلىكىنى ئاڭلىغان پەرغانە خانى ئۇنىڭغا ئىنتايىن ھۆرمەت بىلدۈردى ۋە ئۇنىڭغا باشقا ئەل ئەلچىلىرىگە قىلىنىدىغان مۇئامىلىدىنمۇ ئوبدان مۇئامىلە قىلدى. فېڭ فېڭشى پەرغانىنىڭ ئەڭ ياخشى ئاتلىرىغا ئىگە بولدى ۋە ئۇلارنى ئېلىپ كېلىپ ئوردىغا تەقدىم قىلدى. خەن شۈەندى بۇنىڭدىن ناھايىتى خۇشال بولدى ھەمدە يارىلىق چۈشۈرۈپ ۋەزىر - ۋۇزىرالارغا ئۇنى قانداق تارتۇقلاش توغرىسىدا كېڭىشىشلىرىنى بۇيرۇدى. ۋەزىر، سانغۇنلار «ئەمىنىيە» دە: «چېگىرىدىن چىققان ئەمەلدارلار ئەلنى تىنىچ لاندۇرۇش پۇرسىتىگە ئىگە بولسلا، ئۆز ئالدىغا مۇستەقىل ئىش كۆرۈشى كېرەك» دېيىلگەن. فېڭ فېڭشىنىڭ بۇ قېتىم كۆرسەتكەن خىزمىتى ئىنتايىن كۆرۈنەرلىك بولدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇنىڭغا ئۇنۋان ۋە سۇيۇرغال بېرىلىشى كېرەك» دېيىشتى. ئىچكى ئىشلار ۋەزىرى شياۋۋاڭجى بۇنىڭ ئەكسىچە: «فېڭ فېڭشى ئەسلىدە بۇيرۇق بويىچە پەرغانە ئەلچىلىرىنى ئۈزۈپ بارغان. بىراق ئۆز ئالدىغا يالغان يارىلىق ياساپ بۇيرۇققا خىلاپلىق قىلىپ، شەھەر دۆلەتلىرىدىن ئەسكەر توپلىدى. بۇنىڭ بىلەن ئۇ گەرچە بەلگىلىك مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشكەن بولسىمۇ، لېكىن بۇنى كېيىنكى ئەۋلادلارنىڭ ئۆگىنىش ئۈلگىسى قىلغىلى بولمايدۇ. ئەگەر ئۇنىڭغا ئىنتام بېرىلسە، ئۇ چاغدا كېيىن ئەلچىلىككە چىققۇچىلار ئۈچۈن پايدا - مەنپەئەت قوغلىشىش يولى ئېچىپ بېرىلگەن بولىدۇ - دە، ئۇلار فېڭ فېڭشىنى ئۆلگە قىلىپ، بەس - بەس بىلەن ئەسكەر توپلاپ، يىراق يات يۇرتلاردا خىزمەت

كۆرسىتىشكە ئۇرۇنۇپ، دۆلىتىمىز بىلەن يات قوۋملار ئوتتۇرىدا سىدا ئىختىلاپ پەيدا قىلىدۇ. بۇنداق ئەھۋالنىڭ يامراپ كېتىشىگە ھەرگىز يول قويغىلى بولمايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن فېڭ فېڭشىغا ئىنتام بەرمەسلىك كېرەك دەيدى. خەن شۈەندى شياۋۋاڭجىنىڭ پىكرىنى توغرا تېپىپ فېڭ فېڭشىنى كېڭەش بېگى، باش ئۆلچەم نازىرى قىلىپ تەيىنلىدى.

خەن يۈەندى تەختكە چىققان ۋاقتىدا، فېڭ فېڭشى قوشىپىشى ئىدى. شاڭجۈن بېقىندى ئېلى (11) تەسلىم بولغان ھۇنلاردىن 10000 دىن ئارتۇق ئادەم ئاسىيلىق قىلىپ قېچىپ كەتتى. خەن جاۋدىنىڭ ئاخىرقى يىللىرى شىخې بېقىندى ئېلى (12) دىن ھۇن خانى ئىسچۇر (13) ئۆز ئېلىدىن بىرنەچچە مىڭ ئادەمنى ئېلىپ ئاسىيلىق قىلغاندا، فېڭ فېڭشى يارلىق دەستىكى بىلەن ئەسكەر باشلاپ ئۇلارغا قوغلاپ زەربە بەردى. ئوڭ قانات سانغۇن، بېقىندى ئەللەر بېگى چاڭ خۇي ئاغرىپ ئۆلگەندىن كېيىن، فېڭ فېڭشى ئوڭ قانات سانغۇن، بېقىندى ئەللەر بېگى بولۇپ تەيىنلەندى ھەمدە ئۇنىڭغا قوۋۇقچىباشى دېگەن نام قوشۇپ بېرىلدى. بىرنەچچە يىلدىن كېيىن كېڭەش بېگى بولدى.

م. ب. 42 - يىلى (خەن يۈەندى يۇڭگۇاڭنىڭ ئىككىنچى يىلى) كۆزدە لۇڭشىدىكى غەربىي چياڭلاردىن شىيەنجىبىلەر (14) ئىسيان كۆتۈردى. خەن يۈەندى يارلىق چۈشۈرۈپ باش ۋەزىر ۋېي شۈەنچىڭ (15)، باش تەپتىش بەگ جېڭ خۇڭ (16)، باش ئەمرلەشكەر، ھارۋا - ئاتلىقلار سانغۇنى ۋاڭ جېي، سول قانات سانغۇن شۇجيا، ئوڭ قانات سانغۇن فېڭ فېڭشى قاتارلىقلارنى ئوردىغا يىغىپ كېڭەش ئۆتكۈزدى. بۇ چاغلاردا ھەر يىلى كەم ھوسۇل ئېلىنىپ تۇرغانلىقتىن، پايتەختتە بىر دەن ئاشلىقنىڭ باھاسى 200 نەچچە يارماققا چىققانىدى. چېگرا رايونلاردا 400 يارماققا، گۈەندۇڭدا بولسا ھەتتا

500 يارماققا ئۆرلەپ كەتكەنىدى. پۈتكۈل دۆلەت بويىچە قەھەتچىلىك يۈز بېرىپ، ئوردا ئەندىشىدە قالدى. دەل مۇشۇ چاغدا چياڭلار ئىسيان كۆتۈردى. شۇنداق قىيىن شارائىتتا ۋېي شۈەنچىڭ قاتارلىقلار خەن يۈەنىدى ئوتتۇرىغا قويغان مەسىلىلەرگە جاۋاب بېرەلمەي چىم بولۇپ قېلىشتى. پەقەت فېڭ فېڭشىلا جاۋاب بېرىپ: «چياڭلار لۇڭشى ۋىلايىتىدە ئىسيان كۆتۈردى. ئەگەر ئۇلار ۋاقتىدا ئۇجۇقتۇرۇلمىسا، يىراقتىكى يات قوۋملەرگە تەھدىت سېلىش مۇمكىن بولماي قالىدۇ. كەمىنلىرى ئەسكەر تارتىپ ئۇلارغا جازا يۈرۈشى قىلىشقا تەييار» دېدى. خەن يۈەنىدى ئۇنىڭدىن قانچىلىك ئەسكەر كېرەكلىكىنى سورىغاندا، فېڭ فېڭشى: «ئاڭلىشىمچە، ئەسكەر-لەرنى ئىشقا سېلىشقا ماھىر ئادەملەر ئۇرۇشنى ئىككىنچى تەكرار-لانمايدىغان، ئاشلىق - تەمىناقنى يۆتكەۋەرمەيدىغان دەرىجىگە يەتكۈزىدىكەن. شۇڭا ئەسكەرلەرنى ئۇزۇن مۇددەت دالىدا تۇرغۇز-مايدىكەن، شۇنىڭ بىلەن بەگ خانلارنىڭ جازا يۈرۈشمۇ ئىنتايىن تېز ۋە ئۈزۈل - كېسىل غەلبىگە ئېرىشىدىكەن. ئۆتمۈشتە دۈشمەننىڭ ھەربىي كۈچى بىلەن ھېسابلاشماستىن كۆپ قېتىم قارىغۇلارچە ئۇرۇش قىلىنىپ، دۆلەت ئەسكەرلىرى چىقىم-ھا ئۇچراپ كەتكەنىدى. ئەگەر كەينى - كەينىدىن ئەسكەر ماڭدۇرۇلۇپ، تەمىناق قايتا - قايتا يۆتكەلسە، ۋاقىت ئۆزىراپ خىراجەت ئېشىپ كېتىدۇ، دۆلەتنىڭ ئىناۋىتىگە تەسىر يېتىدۇ. ھازىر ئىسيان كۆتۈرگەن چياڭلار تەخمىنەن 30 مىڭ ئادەم بولسا كېرەك. دەربىي ئىشلار تەدبىرلىرى، بويىچە بىر ھەسسە ئاشۇرۇپ 60 مىڭ ئادەم بىلەن ھۇجۇم قىلىش كېرەك. لېكىن چياڭ ئەسكەرلىرى پەقەت ئوقيا ۋە نەيزە ئىشلىتىدۇ. قوراللىرى خىل - ئۆتكۈر ئەمەس، شۇنىڭ ئۈچۈن 40 مىڭ ئادەم سالىق ئۇرۇشنى بىر ئايدىلا ئاياغلاش تۇرغىلى بولىدۇ» دېدى. باش ۋەزىر، باش تەپتىشىگە ۋە

ئىككى نەپەر سانغۇن؛ «بۇ دەل پۇقرالارنىڭ يىغىم - تېرىم ۋاقتى، كۆپ ئەسكەر چىقىرىشقا بولمايدۇ، 10000 ئادەم بىلەن مۇداپىئە قىلساقلا بولدى» دېيىشتى. فېڭ فېڭشى: «ياق، پۈتكۈل دۆلەت قەھەتچىلىككە يۈزلىنىپ تۇرۇۋاتىدۇ، ئەسكەر ۋە ئاتلار ھالىسىز ۋە ئاز، مۇداپىئە خىزمىتى ئۇزۇن مۇددەت تاشلىنىپ كەتتى. شۇڭا يات قوۋملەر چېگرا ۋىلايەت لىرىدىكى ئەمەلدارلارنى كۆزىگە ئىلمايۋاتىدۇ. چياڭلار ھەممەدىن ئاۋۋال ئىسيان كۆتۈردى. ھازىر 100 مىڭ ئادەم بىرنەچچە ئورۇننى بۆلۈپ مۇداپىئە قىلىپ تۇرسا، دۈشمەن ئەسكەرلىرىمىزنىڭ ئازلىقىنى كۆرۈپ بىزدىن قورقمايدىغان بولۇپ قالىدۇ. ئەسكەرلىرىمىز جەڭگە كىرىش بىلەنلا ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچرىسا، مۇداپىئەدە خەلقنىڭ ياردىمىگە ئىگە بولغىلى بولماي قالىدۇ. بۇنداقتا قورقۇنچاقلىق - ھالىسىزلىق كەيپىيا - تىمىز ئاشكارا بولۇپ قالىدۇ. چياڭلار بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ باشقا قوۋملەر بىلەن بىرلىشىپ، ئۆزئارا بىر - بىرىنى قۇتارتىپ قالايمىقانچىلىق تۇغدۇرىدۇ. كەمىنلىرى سۇلا - لىمىزنىڭ ئۇرۇش ئىشلىرىدىن ئەنسىرەيمەن. 40000 ئەسكەر بىلەن چەكلىنىپ قېلىشقا بولمايدۇ. شۇنىڭدەك بۇ مالىيە بىلەنلا ھەل بولۇپ كېتىدىغان ئىشمۇ ئەمەس. شۇنىڭ ئۈچۈن ئاز ئەسكەر چىقىرىپ ۋاقىت ئىسىراپ قىلىشنى بىر قېتىم كەڭ - كۆلەملىك ھەرىكەت ئېلىپ بېرىش ئارقىلىق ئۇرۇشنى تېز ھەل قىلىش بىلەن سېلىشتۇرساق، بۇ ئىككىسى ئاسمان - زېمىن پەرق قىلىدۇ ئەمەسمۇ» دېدى. فېڭ - فېڭشى قايتا - قايتا مۇنازىرلەشسىمۇ باش ۋەزىر، باش تەپتىش بەگ ۋە ئىككى سانغۇننىڭ قوللىشىغا ئېرىشەلمىدى. خەن يۈەندى 2000 ئادەم كۆپەيتىپ بېرىش توغرىسىدا يارلىق چۈشۈردى. شۇنىڭ بىلەن فېڭ فېڭشى 12000 ئەسكەر بىلەن ھەربىي تېرىقچىلىق نامىدا، بېقىندى ئەللەر بېگى رېن لى(17)،

مۇھاپىزەتچى كاھىبەگ خەن چاڭلارنى ئۆزىگە ياردەمچى سەر-
كەردە قىلىپ، لۇڭشى ۋىلايىتىگە باردى ۋە ئۈچ يەرگە
بۆلۈنۈپ مۇداپىئەدە تۇردى. بېقىندى ئەللەر بېگى رېن لى
ئوڭ قانات قوشۇن سەركەردىسى بولۇپ بەيشى (18) ناھىيە-
سىدە تۇردى. مۇھاپىزەتچى كاھىبەگ خەن چاڭ تۇرشاۋۇل
قوشۇن سەركەردىسى بولۇپ لىنتاۋ(19) دا تۇردى: فېڭ
فېڭشى ئوتتۇرا قوشۇن سەركەردىسى بولۇپ شۇياڭ ناھىيە-
سىدىكى شىجى تېغىدا تۇردى. شياڭتۇڭ تۆپىلىكى(21) گە
بارغان تۇرشاۋۇل قوشۇن ئاۋۋال چېرىكچى ۋە ئەسكەرلىرىنى
ئالدىن ماڭغۇزۇپ، چياڭلار بىلەن يەر شارائىتى ئەپلىك جاي
نى تالىشىشقا ئەۋەتتى. يەنە بىر چېرىكچىنى گۇاڭياڭ جىل-
غىسىدىكى پۇقرالارنى قامالدىن قۇتۇلدۇرۇشقا ئەۋەتتى.
لېكىن چياڭلار كۆپ ۋە كۈچلۈك بولغاچقا، بۇ ئىككى تارماق
خەن ئەسكەرلىرى يېڭىلدى. ئىككى چېرىكچى ئۆلتۈرۈلدى.
فېڭ فېڭشى خانغا مەكتۇپ يوللاپ، دۈشمەن بىلەن ئۆز
تەرەپنىڭ يەر شارائىتى ۋە ئادەم سانىنى، ئۆزىنىڭ ئۇرۇش
پىلانىنى مەلۇم قىلىپ، يەنە 360 مىڭ ئەسكەر ئاشۇرۇپ بېرىش-
نى ئىلتىماس قىلدى ۋە شۇ چاغدىلا ئۇرۇشنىڭ غەلبىسىنى
قولغا كەلتۈرگىلى بولىدىغانلىقىنى ئېيتتى. مەكتۇپنى كۆرگەن
خەن يۈەندى 60 مىڭدىن ئوشۇق ئەسكەر توپلىدى ۋە
مۇراسىمىيىگى، يىمياڭ(22) بېگى رېن چېنەنجيۇنى جەسۇر
سانغۇنلۇققا تەيىنلەپ، چوڭ قوشۇن بىلەن ئۇنى ياردەمگە
ئەۋەتتى. خانغا يەنە ئىلتىماس قىلغان فېڭ فېڭشى مەكتۇپ-
دا: «ياردەمچى ئەسكەر بولسىلا بولىدى، سانغۇنلارنى ئاۋارە
قىلىشنى خالىمايمەن» دەپ، تەمىنات - ترانسپورت خىراجىتى
ئۈستىدە توختالدى.

خەن يۈەندى تامغا بېسىلغان مەكتۇپ ئارقىلىق فېڭ
فېڭشىدىن ھال سورىدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە ئۇنى ئەيىبلەپ:

«خان ئوڭ قانات سانغۇندىن ھال سورايدۇ. سىلەر دالىدا يېتىپ - قوپۇپ يۈرۈش قىلىپ، چاپا چەكتىڭلار! چېگرا رايونلارغا پاراكەندىچىلىك سېلىۋاتقان چياڭلار ئەمەلدار ۋە پۇقرالارغا زىيانكەشلىك قىلىپ، ھەقىقەتەن ئىلاھىي قانۇنغا خىلاپلىق قىلدى. تەڭرىنىڭ جىنايەتچىلەرگە بېرىدۇ دىغان جازاسىنى ۋە كالىتەن ئىجرا قىلىش ئۈچۈن سانغۇن سىزنى قوشۇن بىلەن ئەۋەتتىم. سانغۇننىڭ مۇنداق يۈكسەك ئىقتىدار بىلەن خىل قوشۇنغا قوماندانلىق قىلىپ ئاسىيلارغا جازا يۈرۈشى قىلىشى يېڭىلىمەس جەڭ قانۇنىيىتىگە تامامەن ئۇيغۇن. ئەمما ھازىر دۈشمەندىن ئۆزىنى چەتكە ئالدى دېگەن ئاتاققا قېلىپ خەن سۇلالىسىگە چوڭ ئۇيات كەلتۈردىڭىز. بۇ ئىلگىرى ھەربىي ماھارەت بىلەن تونۇشمىغانلىقتىن بولدىمۇ ياكى ئەسكەرلەر بىلەن بولغان مۇناسىۋەتتە كېلىشەلمەسلىك بارمۇ ۋە ياكى ئادىل بولمىغانلىقىڭىز ئۈچۈن قول ئاستىڭىز - دىكىلەرنىڭ ئىشەنچىسىگە ئىگە بولالمىغانلىقتىن كېلىپ چىقتىمۇ؟ بىز ئىنتايىن ئەجەبلىنمەكتىمىز. سىز مەكتۇپىڭىزدا: چياڭلار تاغ - جىلغىلاردا يۈرىدۇ، ئۇششاق چىغىر يوللار ناھايىتى كۆپ، شۇنىڭ ئۈچۈن بۇ مۇھىم نۇقتىلارنى كۆپرەك ئەسكەر ئايرىپ مۇداپىئە قىلماي بولمايدۇ، ئارقا سەپتىن ياردەمچى قوشۇن بولۇش زۆرۈر، شۇ چاغدىلا جەڭ ۋەزىپىسىنى غەلبىلىك تاماملىغىلى بولىدۇ؛ ئۇنىڭ ئۈستىگە ئورۇنلاشتۇرۇلۇپ بولدى، يەنە سانغۇن ئاجرىتىپ بېرىشنىڭ ھاجىتى يوق دەپسىز. ئاڭلىشىمىزچە، دەسلەپتە ئەسكەرلىرىڭىز ئاز بولۇپ مۇداپىئەگە يېتىشىمىگەنىكەن. شۇڭا بىز ئەتراپتىكى جايلاردىن چەۋەندازلارنى يۇتۇپ ۋە ئۇلارنى كېچە - كۈندۈز توختىماي يۈرۈپ، بارگاھىڭىز بار جايغا بېرىشقا ئەۋەتتۇق. ئۇلارنى ھۇجۇم قىلىشقا ئەمەس، مۇداپىئە ئۈچۈن ياردەملىشىشكە ئەۋەتتۇق. ھازىر پايتەخت ئەتراپى، خېدۇڭ، خۇڭنۇڭ ۋىلايەتلىرىدە

كى ئەسكەرلەر، يۆچەۋەندازلىرى(23)، ماھىر ئوقياچىلار، ئىز قوغلاپ ئاتقۇچى كاماندازلار(24)، ئاتلىق ئوقياچىلار، يېتىمچى پاسىبانلار قىسمى، شۇنىڭدەك تەسلىم بولغان خۇسۇل بەگ (25) ۋە غەربىي رۇلار(26) قوشۇنىنى يۆتكەپ، ئۇلارغا دەرىھال ئالدىنقى سەپكە بېرىش توغرىسىدا يارلىق بېرىلدى. ئۇرۇش ئىككى تەرەپ ئوتتۇرىسىدىكى ھايات - ماماتلىق ئېلىشىش ئىكەن. مۇقەررەركى ئۇنىڭدا يېڭىش - يېڭىلىش بولىدۇ. ئەڭ يامان يېرى ئالدىن تەييارلانغان تەپسىلىي پىلاننىڭ بولماسلىقى ۋە دۈشمەن ئەھۋالى ئۈستىدە توغرا ھۆكۈمنىڭ چىقىرىلماسلىقىدا. شۇنىڭ ئۈچۈن يەنە جەسۇر سانغۇن رېن چىيەنچىيۇ ياردەمگە ئەۋەتىلدى. «دەربىي تەدبىر- لەر، دە: «ئۇلۇغ سانغۇن يۈرۈشكە چىقسا، ئۇنىڭغا چوقۇم ئورۇنبا سار سانغۇن تەيىنلەش كېرەك» دېيىلگەن. بۇ قوشۇن نىڭ ھەيۋىتىنى ئاشۇرۇش، چارە - تەدبىرلەرنى كېڭىشىنى مەقسەت قىلىدۇ. سانغۇن بۇنىڭدىن نېمىشقا گۇمانلىنىسىز؟ ئەمەلدار ۋە ئەسكەرلەرنى ئاسراش، ئاممىنىڭ ھىمايىسىگە ئېرىشىش، ئىشنى كېيىن پۇشايمان قىلمىغۇدەك دەرىجىدە ئىشلەش، شۇنىڭدەك دۈشمەننى تەلتۈكۈس يوقىتىش - بۇلار سىز سانغۇننىڭ مەسئۇلىيىتى. تەمىنات - ترانسپورت خىزمىتىگە كەلسەك، بۇنى مەخسۇس خادىم مەسئۇل بولۇپ بىر تەرەپ قىلىدۇ، سىز بۇنىڭدىن ئەنسىرىمەڭ، جەسۇر سانغۇننىڭ ياردەمچى ئەسكەرلىرى يېتىپ بارغاندىن كېيىن، چياڭ لارغا بىرلىكتە ھۇجۇم قىلغايىسىز لەر» دېدى.

شۇ يىلى 10 - ئايدا، جەسۇر سانغۇن رېن چىيەنچىيۇ قوماندىسىدىكى قوشۇن لۇڭشى ۋىلايىتىگە تولۇق يېتىپ باردى. 11 - ئايدا ئىككى قوشۇن تەڭلا ھۇجۇم قىلدى. چياڭلار يېڭىلىپ، نەچچە مىڭ ئادىمى ئۆلتۈرۈلدى. قالغانلىرى چىڭرا قورغانلىرىدىن قېچىپ كەتتى. ئۇرۇش تېخى

ئاياغلاشماستىنلا خەن سۇلالىسى يەنە ئەسكەرلىككە ئېلىنغان 10000 ئادەمنى يۆتكەپ، دىڭشياڭ ۋىلايىتى ۋالىيسى خەن ئەنگونى بەھەيۋەت سانغۇن قىلىپ تەيىنلەپ، مەزكۇر قوشۇنغا قوماندان قىلىپ ئەۋەتتى. لېكىن ئۇ قوشۇنى بىلەن بەلكىم لەنگەن جايغا يېتىپ بارماستىنلا چياڭلارنىڭ يېڭىلىگەنلىكىنى ئاڭلاپ قايتىپ كەلدى. خەن يۈەندى: «چياڭلار تارمار بولدى. بىر قىسمى زەربە يەپ چېگرىدىن قېچىپ كەتتى. نۆۋەتتە ئەسكەرلەر تەرتىپكە سېلىنىپ دەم ئالسۇن، بىر قىسمى تېرىقچىلىققا قالدۇرۇلۇپ مۇھىم جايلار مۇداپىئە قىلىنسا، سۇن» دەپ يارلىق چۈشۈردى.

ئىككىنچى يىلى (م.ب. 41 - يىلى، خەن يۈەندى يۇڭگۇاڭنىڭ ئۈچىنچى يىلى) ئىككىنچى ئايدا، فېڭ فېڭشى پايىتەختكە قايتىپ كېلىپ، سول قانات سانغۇنلۇققا تەيىنلەندى ھەمدە يەنىلا قوۋۇقچىباشلىق ۋەزىپىسىدە بولدى. كېيىن كۆرسەتكەن خىزمىتى باھالىنىپ ئۇنۋان بېرىلگەندە، خەن يۈەندى: «چياڭلار ياۋۇز ۋە مەككار بولۇپ، ئەمەلدار ۋە پۇقرالارنى ئۆلتۈردى. لۇڭشى ۋىلايىتىدىكى بەزى ھۆكۈمەت مەھكىمىلىرىگە ھۇجۇم قىلىپ، بېكەتلەرگە ئوت قويدى، كۆۋرۈك ۋە يوللارنى بۇزۇپ تاشلىدى. ھەقىقەتەن ئىلاھىي قانۇنغا قاتتىق خىلاپلىق قىلدى. سول قانات سانغۇن (قوۋۇقچىباشى فېڭ فېڭشى يېقىنىدا ئەسكەر بىلەن ئاسىيلارغا جازا يۈرۈشى قىلىپ، 8000 دىن ئوشۇق ئادەمنى ئۆلتۈردى ۋە ئەسىر ئالدى. نەچچە تۈمەنلەپ ئات، كالا، قويلارنى ئولجا ئالدى. شۇنىڭ ئۈچۈن فېڭ فېڭشىغا ئۆلكە بېگى ئۇنۋانى بېرىپ، 500 تۈتۈنلۈك يەر سۇيۇرغال، 60 جىڭ ئالتۇن ئىنئام قىلدۇق» دەپ يارلىق چۈشۈردى. ئورۇنباشار سانغۇن، چېرىك چېملىرىدىنمۇ 30 نەچچە ئادەم مۇۋاپىق ۋەزىپىلەرگە تەيىنلەندى. شۇنىڭدىن بىر يىل كېيىن فېڭ فېڭشى ئاغرىپ

ئۆلدى. ئۇ ئىلگىرى - ئاخىر 10 يىل ھەربىي ئەمەلدار بو-
لۇپ، دۈشمەننى مەغلۇپ قىلغان پېشقەدەم سانغۇن بولۇپ
قالدى. ئۇنىڭ كۆرسەتكەن تۆھپىسى پەقەت جاۋ جۇڭگودىنلا
كېيىن تۇراتتى.

فېڭ فېڭشى ئۆلۈپ ئىككىنچى يىلى، غەربىي يۇرت
قورۇقچىبېگى گەن يەنشۇ چىچى تەڭرىقۇتنى ئۆلتۈرگەنلىكى
ئۈچۈن بەگ ئۇنۋانى ئالغانىدى. شۇ چاغدا باش ۋەزىر
كۋاڭ خېڭمۇ گەن يەنشۇنى ساختا يارلىق بىلەن چاتاق
چىقارغان دەپ قاراپ، شياۋۋاڭجىنىڭ ئۆتكەندىكى تەكلىپى
بويىچە ئۇنىڭغا بەگلىك ئۇنۋانى بەرمەسلىك كېرەكلىكىنى
تەشەببۇس قىلغانىدى. لېكىن ۋەزىر - ۋۇززالار مۇھاكىمە
قىلغاندا، ئۇنىڭ تۆھپىسىنى مەدھىيلەشكەنلىكى ئۈچۈن خەن
يۈەندى شۇلارنىڭ پىكىرىگە بىنائەن ئۇنىڭغا بەگلىك ئۇنۋانى
بېرىشنى قىزار قىلدى. شۇڭا دۇچىن(27) خانغا فېڭ
فېڭشىنىڭ ئىلگىرى كۆرسەتكەن خىزمەتلىرىنى قايتا بايان
قىلىپ: «ئۆتكەندە خەن ئەلچىسىنى ئۆلتۈرگەن يەركەنت خانى
ئەتراپتىكى دۆلەتلەر بىلەن بىرلىشىپ خەن سۇلالىسىگە
ئاسىيلىق قىلغاندا، سول قانات سانغۇن فېڭ فېڭشى باسقاق
پېگىلىك سالاھىيىتى بىلەن پۇرسەتنى قولدىن بەرمەي،
ئەسكەر يېرتكەپ يەركەنت خانىنى ئۆلتۈردى. ئۆز ئەقىل -
پاراسىتى بىلەن غەربىي يۇرتنى تىنچىتىپ، چېگرا خەلقلىرى
ئۈچۈن خىزمەت كۆرسەتتى. لېكىن بۇ ئىشنى مۇھاكىمە
قىلغاندا، بەزى كىشىلەر فېڭ فېڭشى كۈنكۈرت ۋەزىپە بىلەن
ئەلچىلىككە چىققان، دېيىشىۋاتىدۇ. «ئەمىنىيە» دە: «تۆرلەر
ئۆز ئالدىغا ھۆكۈم چىقىرالمايدۇ» دەپ بەلگىلەنگەن. خەن
سۇلالىسى قانۇنىدا: «خان نامىدىن ساختا يارلىق چىقارغان
بولسا، خىزمەت كۆرسەتكەن تەقدىردىمۇ ئىنئام بېرىلمەيدۇ،
دېگەن ماددا بار. شۇنىڭ ئۈچۈن بەگلىككە تەيىنلىگىلى

بولمايدۇ. ھازىر ھۇن تەڭرىقۇتى چىچى خەن ئەلچىسىنى ئۆلتۈرۈپ، كانگاغا قېچىپ بېرىپ باشپاناھلىق تىلدى. قورۇقچىبەگ گەن يەنشۇ غەربىي يۇرت دۆلەتلىرىنىڭ قوشۇنلىرىنى ۋە 40 مىڭدىن ئوشۇق تېرىقچى سىپاھبەگنى ئىشقا سېلىپ، چىچى تەڭرىقۇتقا ھۇجۇم قىلدى ۋە ئۇنى ئۆلتۈردى. شۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭغا چوڭ تۆرە ئۇنۋانى بېرىلدى. كەمبە ئەقىلىنىڭ قارىشىچە، جىنايەت سېلىشتۇرۇلسا، روشەنكى چىچى تەڭرىقۇتنىڭ جىنايىتى كىچىكرەك، ھەربىي كۈچ جەھەتتە روشەنكى ياركەنت ئۈستۈن بولۇپ، فېڭ فېڭشىنىڭ ئىشقا سالغان ئەسكىرى سان جەھەتتە دۈشمەن ئەسكىرىدىن ئاز ئىدى. غەلبە ئەتىھەتتىن ئېلىپ ئېيتساق، فېڭ فېڭشىنىڭ كۆرسەتكەن خىزمىتى شۇكى، ئۇ چېگرىنى تىنىچلاندۇردى. گەن يەنشۇ دۆلەتكە ئىنتايىن چوڭ بايلىقنى تاپتۇرۇشى مۇمكىن ئىدى. ئومۇمەن، ئۇلار پەرمانغا خىلاپلىق قىلىپ ئۆز ئالدىغا چاتاق چىقىرىش جەھەتتە ئوخشاش. لېكىن گەن يەنشۇ سۈيۈرغال - ئىنئامغا ئېرىشتى. فېڭ فېڭشى بولسا ئەكسىچە باھاغا ئىگە بولالمىدى. كەمبەنىڭ ئاڭلىشىچە، كۆرسەتكەن خىزمىتى ئوخشاش بولۇپ ئىنئام ئوخشاش بولمىسا، خىزمەت كۆرسەتكۈچىلەر گۇمانغا چۈشۈپ قالىدىكەن؛ جىنايىتى ئوخشاش بولۇپ جازا ئوخشاش بولمىسا، پۇقرالار قايىمۇقۇپ قالىدىكەن؛ گۇمانلىنىش قائىدە - تەرتىپىنىڭ بولمىغانلىقىدىن كېلىپ چىقىدۇ، قايىمۇقۇش نېمە قىلىشنى بىلمىگەنلىكتىن كېلىپ چىقىدۇ. قائىدە - تەرتىپلەرگە رىئايە قىلىنمىسا، ئالىيچاناب پەزىلەت ئورناتقىلى بولمايدۇ؛ نېمە قىلىشنى بىلمەلمىسە، پۇقرالار تەمتىرەپ قالىدۇ. فېڭ فېڭشى دۆلەتنى ئاپەتتىن قۇتۇلدۇرۇش ئۈچۈن جان پىدالىق بىلەن يىراق ئەللەردە ئەلچىلىك قىلدى. ئۇنىڭ نام - ئابرويى ۋە كۆرسەتكەن خىزمىتى ئىنتايىن گەۋدىلىك بولۇپ، زامانىمىز.

دىكى ئەلچىلەرنىڭ ئۆلگىسى بولۇپ قالغانىدى. لېكىن ئەكسىچە بېسىمغا ئۇچراپ، ئىنئامغا ئېرىشەلمىدى. بۇ ھەرگىز خاننىڭ ئادىل ئىنئام بېرىش ئارقىلىق گۇمانىنى تۈگىتىش ۋە ئەخلاق - پەزىلەتنى يېتىشتۈرۈشتىن ئىبارەت مۇددىئاسى ئەمەس. فېڭ فېڭشىغا ئىنئام بېرىش مەسىلىسىنىڭ ئەمەلدارلارنىڭ مۇھاكىمىسىگە قويۇلۇشىنى ئۈمىد قىلىمەن» دېدى. خەن يۈەندى مەرھۇم خەن شۈەندىنىڭ بېكىتكەن ئىشلىرىنى يەنە قايتا مۇھاكىمە قىلمايلى، دەپ قارىدى.

(«خەننامە»، 10 - توم، 3293 — 3301 - بەتلەر).

(1) لۇشىەن (潞县) قەدىمكى ناھىيە. خەن دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان. ئورنى ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسىدىكى لۇچېڭ ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدا.

(«خەننامە، قوشۇمچە ئىزاھ»، 4 - توم، 2552 - بەت).

(2) فېڭ تىڭ (冯亭) يېغىلىق دەۋرىدىكى خەن (韩) بەگلىكىنىڭ شاڭداڭ ۋىلايىتى ۋالىيسى. چىن بەگلىكى شاڭداڭغا ھۇجۇم قىلغاندا، ياردەم يوللىرى كېسىلگەچكە، مۇداپىئەگە ئاجىزلىق قىلىپ، جاۋ بەگلىكىگە تەسلىم بولغان فېڭ تىڭ خۇاياڭغا ۋالىي بولۇپ تەيىنلىنىدۇ. جاۋ بەگلىكى سەركەردىسى جاۋكو بىلەن چاڭپىڭدا چىن بەگلىكىگە قارشى جەڭدە ئۆلىدۇ.

(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى قامۇسى»، 1230 - بەت).

(3) تەيخاڭشەن (太行山) تاغ. سەنشى ئېگىزلىكى بىلەن خېبېي تۈزلەڭلىكى ئارىلىقىغا جايلاشقان. شەرقىي شىمالدىن غەربىي جەنۇبقا يۆنەلگەن بولۇپ، شىمالىي جۇما جىلغىسىدىن باشلىنىپ، جەنۇبىي چىن (سەنشى)، يۈ (خېنەن) چېگرىلىرىدىكى خۇاڭخې دەرياسىنىڭ قىرغاقلىرىغىچە سوزۇلۇپ بارىدۇ.

(بىر توملۇق «سەخەي»، 840 - بەت).

(4) خۇاياڭ (华阳) يەر نامى. ئورنى بۈگۈنكى شەنشى

ئۆلكىسى شاخشىيەن ناھىيىسىدە.

(تۈزۈملىگەن «سىيۈەن»، 4 - توم، 2666 - بەت).

(5) ھەربىي زىندانىيىگى (军司空令) ھەربىي جىنايەت

چىملەرنى باشقۇرىدىغان ئەمەلدار.

(«خەننامە، قوشۇمچە ئىزاھلىرى»، 7 - توم، 4836 - بەت).

(6) باسقاق بېگى (卫侯) ياساۋۇلبەگ قارىمىقىدىكى

ئەمەلدار بولۇپ، قوغدىغۇچىلار قىسمىنىڭ كوماندىرلىقىنى قىلاتتى.

(«خەننامە، قوشۇمچە ئىزاھلىرى»، 7 - توم، 4836 - بەت).

(7) مىران (米兰, 伊修城) پىشامشان (چاقىلىق)

بەگلىكىنىڭ شەھىرى. ئورنى ھازىرقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم

رايونى چاقىلىق ناھىيە بازىرىنىڭ شەرقىي شىمالى، ئابدالنىڭ

جەنۇبىدا، قەدىمكى تىبەتچىدە «نوبچان» (كىچىك پىشامشان)

دېيىلىدۇ. 屯城, 小鄯善, 伊修, 七屯城 دېگەن ناملار.

نىڭ ھەممىسى مىران شەھىرىنى كۆرسىتىدۇ.

(«غەربىي يۇرت يەر ناملىرى»، 65 - بەت).

(8) سۇڭ جياڭ (宋将) خەن شۇەندى دەۋرىدە غەربىي

يۇرتتىكى كاھىنگەلەردىن.

(«خەننامە»، 10 توم، 3294 - بەت).

(9) يەركەنت خانلىقى (莎车国) خەن سۇلالىسى دەۋرىدە

دە غەربىي يۇرتتىكى 36 شەھەر دۆلىتىنىڭ بىرى. ئۈچ پادىشاھ

لىق دەۋرىدە سۈلبەك (سۈلبى - قەشقەر) دۆلىتىگە قازىدى.

قەدىمدە شەرق بىلەن غەرب قاتناش يولىنىڭ تۈگۈنى ئىدى.

ئورنى تارىم ۋادىسىنىڭ غەربىي قىسمى، يەكەن دەرياسىنىڭ

ئوتتۇرا ئېقىنىغا جايلاشقان.

(«جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر ناملىرى قامۇسى»، 850 - بەت).

(10) ۋاننان (万年) ئاسىيۇ كۈنئېگى ئۆڭكۈر بەگ بىلەن

خەن خانلىقى جېيۇدىن تۇغۇلغان بولۇپ، م.ب. 65 - يىلى

سابىق يەرگەنت خانىنىڭ ئىسمى قۇتچىن تەرىپىدىن خەن سۇ-
لالىسىنىڭ ئەلچىسى شى چۇڭگو بىلەن بىللە ئۆلتۈرۈلگەن يەكەن خانى.
«جۇڭگو تارىخىدىكى زور ۋەقەلەر يىلنامىسى»،

1 - توم، 527 - بەت.

(11) شاڭجۇن بېقىندى ئېلى (上郡属国) خەن سۇلالى-
سى دەۋرىدە كۈسەندىن تەسلىم بولغانلارنى ئورۇنلاشتۇرۇش
ئۈچۈن تەسىس قىلىنغان بېقىندى ئەل بولۇپ، بىر نەپەر
كاھەگ ئىدارە قىلاتتى. ئورنى ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسى يۈلىن
ناھىيىسى.

«خەننامە. قوشۇمچە ئىزاھلىرى»، 4838 - بەت.

تۈزىتىلگەن «سىيۈەن»، 1 - توم، 65 - بەت.

(12) شىخې بېقىندى ئېلى (西河属国) ھۇن ئېلىدىن
تەسلىم بولغانلارنى ئورۇنلاشتۇرۇش ئۈچۈن، م.ب. 55 - يىلى
(خەن شۈەندى ۋۇفېڭنىڭ ئۈچىنچى يىلى) ئالتىنچى ئايدا، شېخې
(ھازىرقى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونى بىى ئايمى-
قىنىڭ شەرقى)، بېيىدى (ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى چىڭياڭنىڭ
غەربىي شىمالى) بېقىندى بەگلىكىنى تەسىس قىلغان.

«جۇڭگو تارىخىدىكى زور ۋەقەلەر يىلنامىسى»،

1 - توم، 530 - بەت.

(13) ئىچۈر (伊酋若) تەسلىم بولغان ھۇن خانلىرىدىن.
م.ب. 55 - يىلى 8 - ئايدا 10 مىڭدەك ئادىمى بىلەن قايتا
ھۇنلارغا قېچىپ كەتكەن.

«جۇڭگو تارىخىدىكى زور ۋەقەلەر يىلنامىسى»،

1 - توم، 534 - بەت.

(14) شېنچىيەلەر (三姐) غەربىي چياڭلارنىڭ بىر تارمىقى.

«خەننامە»، 10 - توم، 3297 - بەت (1 ئىزاھ).

(15) ۋېي شۈەنچىڭ (韦玄成، ؟ - م.ب. 36) يەنە بىر

ئىسمى ۋېي شاۋۋېڭ. كىچىكىدىنلا ئوبدان ئوقۇغاچقا، خىزمەتكە

ئېلىندى. ئوردا كېڭەشلىرىدە يۈكسەك ئەخلاقىي پەزىلەت بىلەن ياخشى پىكىرلەرنى ئوتتۇرىغا قويايتتى. كېيىن خېنەنگە ۋالىي بولدى. م.ب. 42 - يىلى باش ۋەزىر بولدى. قەلىمى ناھايىتى كۈچلۈك زات ئىدى.

(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى قامۇسى»، 720 - بەت).

(«جۇڭگو تارىخىدىكى زور ۋەقەلەر يىلنامىسى»،

1 - توم، 536 - بەت).

(16) جېڭ خۇڭ (郑弘) يەنە بىر ئىسمى جېڭ جىنچىڭ.

قانۇن - سىياسەتلەرنى ياخشى بىلگەچكە، نەنپاڭ ۋىلايىتىگە ۋالىي، خۇەيياڭ ۋەزىرى، ئاخىرىدا باش تەپتىشىگە بولغان.

(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى قامۇسى»، 1557 - بەت).

(17) رېن لى (任立) خەن يۈەندى دەۋرىدە بېقىندى

ئەللەر بېگى بولۇپ، م.ب. 42 - يىلى فېڭ فېڭشى چياڭلارغا يۈرۈش قىلغاندا، ئوڭ قانات قوشۇنغا قوماندانلىق قىلغان.

(«خەننامە»، 10 - توم، 3297 - بەت).

(18) بەيشى (白石) قەدىمكى ناھىيە. قەدىمكى جىنچىڭ

ۋىلايىتىگە قاراشلىق ئىدى. قەدىمكى شەھەر ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى لىنشيا ناھىيىسىدە.

(«جۇڭگو تارىخ ئاتىلىمى»، 2 - توم، 22 - 23 - بەتلەر).

(19) لىنتاۋ (临洮) قەدىمكى ناھىيە. چىن سۇلالىسى

تەسىس قىلغان. ئورنى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى مىنشىەن ناھىيىسى، تاۋشۈي دەرياسىنىڭ بويىغا جايلاشقان بولغاچقا،

لىنتاۋ دەپ ئاتالغان.

(«جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر ناملىرى

قامۇسى»، 1290 - بەت).

(20) شۇياڭ (首阳) قەدىمكى ناھىيە. خەن سۇلالىسى

تەسىس قىلغان بولۇپ، لۇڭشى ۋىلايىتىگە قارايتتى. ئورنى

ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسى ۋېيۈەن ناھىيىسىنىڭ شىمالىدا.
(جۇڭگو تارىخ ئاتلىسى» 2 - توم. 22 - 23 - بەتلەر).
(21) شياڭتۇڭ تۆپىلىكى (降同阪) ئۈستى تۈز كەتكەن
بىر تۆپىلىك.

(«خەننامە»، 10 - توم، 3298 - بەت (3) ئىزاھ).
(22) يىياڭ (弋阳) قەدىمكى ناھىيە. خەن سۇلالىسى
تەسىس قىلغان. ئورنى بۈگۈنكى خېنەن ئۆلكىسى خۇاڭچۈەن
ناھىيىسىنىڭ غەربىدە.

(«جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر ناملىرى
قامۇسى»، 99 - بەت).

(23) يۆ چەۋەندازلىرى (越骑) خەن سۇلالىسى دەۋرىدە
دە ئېلىمىزنىڭ جەنۇبىدا ياشىغان يۆ قوۋملىرىدىن ئېلىنغان
چەۋەندازلار.

(«خەننامە»، 3 - توم، 737 - بەت).
(24) ئىز قوغلاپ ئاتقۇچى كامانداز (迹射) خەن دەۋرىدە
ۋە ھايۋانلارنىڭ ئىزىدىن قوغلاپ ئاتقۇچى كاماندازلار
ئىز قوغلاپ ئاتقۇچى كاماندازلار دېيىلەتتى. ئاۋاز،
شەپە، ئىزلارغا قاراپ ئاتقۇچىلار ماھىر ئوقياچىلار ھېسابلىناتتى.
(«خەننامە»، 10 - توم، 3298 - بەت).

(25) خۇسۇل (呼速累) قۇشارقاننىڭ سول چوڭ سەر-
كەردىسى. ئۇلچۇر بىلەن ئۇنىڭ دادىسى خۇسۇل ئولۇپنتون
ھۇن ئېلىدىكى پارا كەندىچىلىكلەرنى كۆرۈپ، بىرنەچچە تۈمەنلىك
ئاھالىسىنى جەنۇبقا باشلاپ كېلىپ، خەن سۇلالىسىگە تەسلىم بولغان
لىقى ئۈچۈن ئۇلچۇر شىنچىڭ بېگى، ئولۇپنتون يىياڭ بېگى
قىلىپ تەيىنلەنگەن. «خەننامە» نىڭ 3797 - بېتىدىكى (2)
ئىزاھتا «خۇسۇل ئەمەل نامى» دېيىلگەن.

(«خەننامە»، 11 - توم، 3796 - بەت).

(26) دۇلار (۲۴) چياڭلارنىڭ بىر تارمىقى. يەنە بىر خىل ئېيتىلمىشىچە ھۇنلارنىڭ بىر تارمىقى.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن»، 1 - توم، 541 - بەت).

(27) دۇچىن (杜钦) يەنە بىر ئىسمى دۇزىشيا، خەن

چېڭدى دەۋرىدە جەبخانا بېگى بولۇپ تەيىنلەندى. ئۆزى تەد-بىزلىك، ساراي كېڭەشلىرىدە توغرا پىكىر بايان قىلاتتى.

(«چۇڭگو كىشى ئىسىملىرى قامۇسى»، 466 - بەت).

ھۇنلار ھەققىدە قىسسە (I)

ھۇنلار شياخۇ ئۇرۇقى (1) نىڭ ئەۋلادلىرى بولۇپ، بۇرۇنقى چاغلاردا چۇنۇبىيلار (2) دەپ ئاتىلاتتى. تاڭ ۋە يۇ زامانلىرىدىن ئىلگىرى تاغ رۇڭلىرى، شىبەنيۇنلەر، شۇنيۇلەر (3) دەپ ئاتىلاتتى. ئۇلار يۇقىرىقى تەرەپلەرگە جايلاشقاندى. ئۇلار ئوتلاق قوغلىشىپ، چارۋىچىلىق قىلىپ كۆچۈپ يۈرەتتى. چارۋا - ماللىرىنىڭ كۆپچىلىكى ئات، كالا، قوي بولۇپ، تۆگە، ئېشەك، قېچىر، ئېشەك قېچىر، قۇلان، ئات قېچىرلار ئالاھىدە چارۋىلار ھېسابلىناتتى.

ئۇلار ئوت - چۆپ قوغلىشىپ كۆچۈپ يۈرەتتى. شەھەر - لىرى ۋە مۇقىم تۇرىدىغان جايلىرى يوق بولۇپ، تېرىقچىلىق قىلمايتتى. لېكىن ھەر كىمنىڭ ئۆزىگە قاراشلىق يەرلىرى بولاتتى. ھۈججەتەشمەيتتى، ئاغزاكى سۆزگە ئەمەل قىلىناتتى. بالىلىرى قويلارغا مىنىپ ئوقيا بىلەن قۇش ۋە چاشقان ئاتالايتتى. سەل چوڭ بولغاندا تۈلكە ۋە توشقانلارنى ئېتىپ، گۆشىنى ئىستېمال قىلاتتى. ياش ئەرلەرنىڭ ھەممىسى ئوقيا تۇتۇپ چەۋەنداز بولاتتى. ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرى بويىچە تىنچ مەزگىللەردە مال بېقىپ يۈرۈپ ئوۋ ئوۋلاش بىلەن تېرىقچىلىك قىلسا، جىددىي ئەھۋال يۈز بەرگەندە ھەممىسى جەڭ

مەشقى ئېلىپ بېرىپ بۇلاڭ - تالاڭ يۈرگۈزەتتى. بۇ ئۇلارنىڭ تەبىئىتى ئىدى. ئۇلار يىراققا ئوقيا، يېقىنغا قىلىچ - نەيزە ئىشلىتەتتى. ئوڭۇشلۇق بولسا ھۇجۇم قىلىپ، ئوڭۇشسىز بولسا چېكىنەتتى، قېچىشنى ھار كۆرمەيتتى. پايدىنىلا كۆزلەيتتى، ئەدەب - قائىدە بىلەن ھېسابلاشمايتتى. تەڭرىقۇتتىن تارتىپ ھەممىسى گۆشنى ئاساسلىق ئوزۇقلۇق قىلاتتى. تېرىدىن كىيىم كىيەتتى، جۇۋىنى يېپىنچا، كىگىزنى سېلىنچا قىلاتتى. ياشلار ياخشى تائاملارنى، قېرىلار ئاشقان - تاشقانلارنى يەيتتى. ياش، قاۋۇل ئادەملەر ھۆرمەتلىنىپ، قېرى - ئاجىزلار كەمسىتىلەتتى. ئاتىسى ئۆلسە ئۆگەي ئانىسىنى، ئاكىسى ياكى ئىنىسى ئۆلسە يەڭگىسىنى ياكى ئىنىسىنىڭ خوتۇنىنى ئالاتتى. ئادەتتە ئۆز-ئارا ئىسىملىرىنى ئاتاۋېرەتتى، تەخەللۇسلىرى بولمايتتى.

شېيا سۇلالىسى چۈشكۈنلەشكەن مەزگىلدە، گۇڭلىيۇ داڭقال (4) لىق ئەمىلىدىن مەھرۇم بولغاندىن كېيىن، غەربىي رۇڭلار (5) نىڭ ئۆرپ - ئادىتىنى قوبۇل قىلىپ، بىن دېگەن يەرگە شەھەر سالدى. 300 نەچچە يىلدىن كېيىن رۇڭ - دىلار (6) گۇڭلىيۇنىڭ نەۋرىسى چوڭ خان (بەگ) دەنفۇ (7) غا ھۇجۇم قىلدى. دەنفۇ يېڭىلىپ چىشەن تېغىغا قاچتى. دەنفۇغا ئەگىشىپ بارغان بىنلىقلار شۇ يەرگە ئورۇنلاشتى ۋە جۇسۇلا-لىسى دەپ ئاتالغان سۇلالە قۇرۇلدى. يەنە يۈز نەچچە يىل ئۆتكەندىن كېيىن غەرب تەرەپ بەگلەر بېگى جى چاڭ (8) چۈنرۇڭلار (9) غا يۈرۈش قىلدى. يەنە ئون نەچچە يىلدىن كېيىن جۇ ۋۇۋاڭ شاڭ سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى جۇغا يۈرۈش قىلىپ، لويى (10) شەھىرىنى بىنا قىلدى. كېيىن يەنە فېڭ چىڭ (11)، خاۋجىڭ شەھەرلىرىگە ئورۇنلىشىپ رۇڭلارنى جىڭ شۇي (12)، لوشۇي (13) دەريالىرىنىڭ شىمال تەرىپىگە ھەيدىۋەتتى ۋە ئۇلارنى «قىر ياساقچىلىرى» (14) دەپ ئاتاپ، قەرەل بويىچە ئۇلاردىن ئولپان ئېلىپ تۇردى. يەنە 200

نەچچە يىل ئۆتكەندىن كېيىن جۇ سۇلالىسىنىڭ ھۆكۈمرانلىقى ئاجىزلاشقان بولسىمۇ، لېكىن جۇ مۇۋاڭ (15) رۇڭلارغا جازا يۈرۈشى قىلىپ تۆت ئاق بۆرە، تۆت ئاق بۇغىغا ئىگە بولۇپ قايتتى. ئۇنىڭدىن كېيىن قىر ياساقچىلىرى زىيارەتكە كەلمەيدىغان بولۇپ قالدى. شۇنىڭ بىلەن «جازا قوللانمىسى» تۈزۈلدى. جۇ مۇۋاڭنىڭ نەۋرىسى يىۋاڭ (16) زامانىسىغا كەلگەندە سۇلالە بارغانسېرى ئاجىزلىشىپ، رۇڭ، دى قوۋملىرى كەينى - كەينىدىن تاجاۋۇز قىلىپ جۇڭگوغا زوراۋانلىق ئىشلەتتى. جۇڭگو خەلقى توپىغىچە ئازاب چەكتى. خەلقنىڭ تۇرمۇشىدىكى كۈلپەت - ئەلەملەرگە ئېچىنغان شائىرلار: «قالدۇق ئۆي ۋە ماكانىمىز ھۇنلارنىڭ بالاسىدىن، ھەر كۈنى ھۇشيار تۇرمىساڭ يېڭىلىسەن ھۇنلاردىن» دەپ نەزمە پۈتۈپ ھېسسىياتلىرىنى ئىپادىلەشكەنىدى. جۇ يىۋاڭنىڭ چەۋرىسى شۇەنۋاڭ ئەسكەر تەييارلاپ ھۇنلارغا جازا يۈرۈشى قىلغاندا، شائىرلار ئۇنىڭ كۆرسەتكەن خىزمىتىنى مەدھىيەلەپ:

«يۈرۈش قىلىپ شىيەنيۇنلەرگە،
باردۇق بىز تەييۈەنگىچە.
دۈشمەنگە يۈرۈش قىلىپ،
قورغاننى پۇختا سېلىپ،
شىمال ياقنى تىنچىتىپ،
بۇ ئەلنى قوغدايلى بىز».

دەپ نەزمە پۈتۈشتى. بۇ چاغدا ئەتراپتىكى يات قوۋملار بويسۇندۇرۇلۇپ، جۇ سۇلالىسى گۈللەنگەنىدى.
جۇ يىۋاڭ (17) دەۋرىگە كەلگەندە، ئۇ خانىشى باۋسى (18) نى ياخشى كۆرگەنلىكتىن، شېن بېگى (19) بىلەن دۈشمەنلەشتى. غەزەپلەنگەن شېن بېگى رۇڭلار بىلەن بىرلەش

شىپ، يۇۋاڭغا ھۇجۇم قىلدى ۋە لىشەن(20) تېغىدا ئۇنى
 ئۆلتۈرۈپ، جۇ سۇلالىسىنىڭ يېزىنى بېسىۋالدى ۋە مال -
 بايلىقلىرىنى تالان - تاراج قىلىپ، جىڭشۈي دەرياسى بىلەن
 ۋېيشۈي دەرياسى ئارىلىقىغا ئورۇنلاشتى ھەمدە ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە
 تاجاۋۇزچىلىق قىلىپ، زوراۋانلىق يۈرگۈزدى. چىن شياڭگۇڭ(21)
 قوشۇن ئەۋەتىپ جۇ سۇلالىسىنى قۇتقۇزۇپ قالدى. شۇنىڭ
 بىلەن جۇ پىڭۋاڭ(22) فېڭجىڭ ۋە خاۋجىڭ شەھەرلىرىدىن
 شەرقتىكى لويىغا كۆچۈپ باردى. بۇ چاغدا چىن شياڭگۇڭ
 رۇڭلارغا يۈرۈش قىلىپ چىشەن تېغىغا يېتىپ بارغانلىقتىن،
 بەگلەر قاتارىغا كىرگۈزۈلگەنىدى. 65 يىلدىن كېيىن تاغ
 رۇڭلىرى يەن بەگلىكىنى بېسىپ ئۆتۈپ، چى بەگلىكىگە
 تاجاۋۇز قىلدى. چى لىگۇڭ(23) تاغ رۇڭلىرى بىلەن چى
 بەگلىكى زېمىنىدا جەڭ قىلدى. يەنە 44 يىل ئۆتكەندىن
 كېيىن تاغ رۇڭلىرى يەن بەگلىكىگە تاجاۋۇز قىلدى. يەن
 بەگلىكى چى بەگلىكىدىن ياردەم سورىدى. شۇڭا چى خۇەنگۇڭ
 شىمالدىكى تاغ رۇڭلىرىغا يۈرۈش قىلدى. تاغ رۇڭلىرى
 چېكىنىپ كەتتى. يەنە 20 نەچچە يىلدىن كېيىن رۇڭ - دىلار
 لويى شەھىرىگە كېلىپ، جۇ شياڭگۇڭ(24) غا ھۇجۇم قىلدى.
 شياڭگۇڭ جېڭ بەگلىكى(25) نىڭ فەنىيى(26) شەھىرىگە
 قېچىپ باردى. ئەسلىدە جېڭ بەگلىكىگە يۈرۈش قىلماقچى
 بولغان جۇ شياڭگۇڭ دىلاردىن بىر قىزغا ئۆيلەندى ۋە دىلار
 بىلەن بىرلىشىپ جېڭ بەگلىكىگە تاجاۋۇز قىلدى. ئۇزۇن
 ئۆتمەي شياڭگۇڭ دىلاردىن ئالغان خوتۇنىنى خانىكىلىكتىن
 قالدۇردى. بۇ ئىش خانىكىگە بەك ئەلەم قىلدى. جۇ شياڭ
 ۋاڭنىڭ ئۆگەي ئانىسى، خانىكە خۇي(27) ئۆزىنىڭ ئوغلى
 جى زىدەي(28) نى پادىشاھلىققا ئولتۇرغۇزماقچى بولغاچقا،
 پادىشاھنىڭ دىلاردىن بولغان رەپىقىسى بىلەن جى زىدەيلەر
 ئىچكى جەھەتتىن ماسلىشىپ رۇڭ - دىلارنى قارشى ئالدى.

شۇنىڭ بىلەن رۇڭ - دىلارنىڭ قوشۇنلىرى بېسىپ كىردى، شياڭخاڭنى يېڭىپ ۋە قوغلاپ چىقىرىپ جى زىدەينى جۇ پادىشاھى قىلىپ تىكلىدى. بىر قىسىم رۇڭ - دىلار لۇخۇن (29) دېگەن يەرگە ئورۇنلىشىپ، شەرقتە ۋېي بەگلىكى (30) گە قەدەر كېڭىيىپ، قاتتىق تالان - تاراج يۈرگۈزدى. قاچقۇن جۇ شياڭخاڭ سىرتتا تۆت يىل قېچىپ يۈردى. ئاخىر جىن بەگلىكىدىن ياردەم سوراپ ئەلچى ئەۋەتتى. بۇ چاغدا ئەمدىلا بەگلىك ئورنىغا چىققان جىن ۋېنگۇڭ (31) ھاكىمبەگ بولۇش كويىدا بولۇۋاتقانلىقى ئۈچۈن، رۇڭ - دىلارغا قارشى جازا يۈرۈشى قىلىپ، جى زىدەينى ئۆلتۈردى ۋە جۇ شياڭخاڭنى لويى شەھىرىگە قايتۇرۇپ كەلدى.

بۇ ۋاقىتتا چىن، جىن بەگلىكلىرى كۈچلۈك بەگلىكلەر ئىدى. جىن ۋېنگۇڭ رۇڭ - دىلارغا يۈرۈش قىلىپ، ئۇلارنى شەخىد كى يىتىشۈي (32)، لوشۈي دەريالىرى ئارىلىقىغا قوغلىۋەتتى. ئۇلار كېيىنكى چاغلاردا تۇرالار دەپ ئاتالغان قىزىل دىلار (33)، ئاق دىلار (34) دەپ ئاتىلاتتى. چىن مۇگۇڭ (35) يۈيۈك نىڭ ياردىمىگە ئىگە بولغاندىن كېيىن، غەربىي رۇڭلارنىڭ شەككىز خانلىقىنى بويسۇندۇردى. لۇگشەن (36) تېغىنىڭ غەربىدە مېنچۇ (37)، چۈەنرۇڭ، دىيۈەن ناملىق رۇڭ قەبىلىلىرى ياشايتتى. چىشەن تېغى، لياڭشەن (38) تېغى ۋە جىڭ شۈي، چىشۈي (39) دەريالىرىنىڭ شىمالىدا يىجۇ، دالى (40)، ۋۇجى (41)، چۈيەن (42) رۇڭلىرى دەپ ئاتىلىدىغان رۇڭ قەبىلىلىرى بار ئىدى. جىن بەگلىكىنىڭ شىمالىدا لىنخۇلار (43)، اوۋفەن رۇڭلىرى، يەن بەگلىكىنىڭ شىمالىغا تۇڭخۇسلار، تاغ رۇڭلىرى جايلاشقانىدى. بۇلار تاغ - جىلغىلارغا تارقالغان بولۇپ، ئۆز ئالدىغا ئاقساقاللىرى بار ئىدى. ئۇلار بىر يەردە توپىلىشىپ ياشىمۇ بىرلىشەلمەيتتى.

شۇنىڭدىن 100 نەچچە يىللار كېيىن، جىن داۋگۇڭ (44)

رۇڭ - دىلار بىلەن ييارىشىشقا ۋېي جياڭ (45) نى ئەۋەتكەچ-
 كە، رۇڭ - دىلار چىن بەگلىكىنى زىيارەت قىلدى. يەنە 100
 نەچچە يىلدىن كېيىن، جاۋشياڭزى (46) گوجۇ تېغىنى ئېشىپ
 رۇڭ - دىلارنى يەڭدى ۋە دەي دېگەن يەرنى ئۆزىگە قوشۇ-
 ۋېلىپ، خۇمولار (47) رايونىغا چىچە يېتىپ
 كەلدى. كېيىن جاۋشياڭزى خەن (韓)، ۋېي (魏)
 بەگلىكلىرى بىلەن بىرلىكتە جى بو (48) نى
 يوقىتىپ، چىن بەگلىكىنىڭ زېمىنىنى بۆلۈشۈۋالدى ھەمدە
 جاۋ، خەن، ۋېي بەگلىكلىرىنى قۇردى. جاۋ بەگلىكى دەي ۋە
 گوجۇنىڭ شىمالىدىكى رايونلارنى، ۋېي بەگلىكى شىخې ۋە
 شاڭجۇن رايونىنى ئىگىلەپ ھەممىسى رۇڭلار بىلەن چېگرىداش
 بولۇپ قالدى، كېيىن يىچۇ رۇڭلىرى شەھەر ۋە قەلئەلەرنى
 سېلىپ مۇداپىئەلەنگەن بولسىمۇ، لېكىن چىن بەگلىكى ئۇلار-
 نىڭ يەرلىرىنى خۇددى پىلە قۇرتىدەك يەپ قوشۇۋالغانلىقتىن،
 چىن خۇيۋاڭ (49) دەۋرىگە كەلگەندە يىچۇ رۇڭلىرىنىڭ 25
 شەھىرىنى ئىگىلىۋالدى. خۇيۋاڭ يەنە ۋېي بەگلىكىگە ھۇجۇم
 قىلغاچقا، ۋېي بەگلىكى شىخې ھەم شاڭجۇننى پۈتۈنلەي چىن
 بەگلىكىگە ئۆتۈنۈپ بەردى. چىن جاۋۋاڭ (50) دەۋرىگە كەل-
 گەندە، چىن جاۋۋاڭنىڭ ئانىسى شاھ سانىيە شۇەن (51)
 يىچۇ رۇڭلىرى خانى بىلەن ئويىناپ، ئۇنىڭدىن ئىككى بالا تۇغدى.
 شاھ سانىيە شۇەن بۇ سىرنىڭ ئېچىلىپ قالماسلىقى ئۈچۈن،
 يىچۇ رۇڭلىرىنىڭ خانىنى ھىيلە بىلەن گەنجۈەندە ئۆلتۈردى
 ۋە يىچۇ رۇڭلىرىغا ئەسكىرنى يۈرۈش قىلىپ، ئۇلارنى يوقاتتى.
 شۇنىڭدىن باشلاپ چىن بەگلىكى لۇڭشى، بېيدى ۋە شاڭجۇن
 ۋىلايەتلىرىگە ئىگە بولدى ھەمدە سەددىچىننى سوقتۇرۇپ ھۇن
 لاردىن مۇداپىئەلەندى. بۇ ۋاقىتتا جاۋ ۋۇلىنۋاڭ (52) ئۆرپ -
 ئادەتنى ئۆزگەرتىپ، پۇقرالىرىنى ھۇنچە كىيىندۈرۈپ، ئات
 مىنىش ۋە ئوقيا ئېتىشنى ئۆگەتتى ھەمدە ئەسكىرىنى

يۈرۈش قىلىپ، شىمالدىكى لىنخۇ ۋە لوۋفەنلەرنى تارمار قىلدى، دەپجۇندىن باشلاپ چۇغاي (يىنشەن) تىغى(53) دىن توپتوغرىلا گاۋچۆگىچە قورغان سېلىپ، يۈنجۇڭ، يەنمېن، دەيجۇن ۋىلايەتلىرىنى تەسىس قىلدى. كېيىن يەن بەگلىكىدىن ھۇن ئېلىدە تۇرغان بولۇپ، ئۇلارنىڭ ئىشەنچىسىگە ئىگە بولغان تالانتلىق سەركەردە چىن كەي(54) يەن بەگلىكىگە قايتىپ كەلدى ۋە ئەسكىرىي يۈرۈش قىلىپ تۇڭخۇسۇلارنى تارمار قىلدى. تۇڭخۇسۇلار مىڭ چاقىرىملاپ ئارقىغا چېكىندى. كېيىنكى چاغلاردا جىڭ كې(55) بىلەن بىرلىشىپ چىن بېگىنى ئۆلتۈرمەكچى بولغان چىن ۋۇياڭ(56) ئەنە شۇ چىن كەينىڭ نەۋرىسى ئىدى. يەن بەگلىكىمۇ زاۋياڭ(57) دىن شياڭپىڭ(58) دېگەن يەرگىچە سېپىل سوقتۇرۇپ شاڭگۇ، يۇياڭ، يۇبېيىڭ، لياۋشى ۋە لياۋدۇڭ ۋىلايەتلىرىنى تەسىس قىلىپ، ھۇنلاردىن مۇداپىئە كۆردى. بۇ چاغلاردا يېغىملىق دەۋرىدىكى قالىپاق كىيىپ، كەمەر باغلايدىغان يەتتە بەگلىكتىن ئۈچى ھۇنلارغا چېگرىداش ئىدى. كېيىن لى مۇجاۋ بەگلىكىنىڭ سەركەردىسى بولغان ۋاقتىدا، ھۇنلار جاۋ بەگلىكىنىڭ چېگرىسىغا كىرىشكە جۈرئەت قىلالىمىدى. كېيىن چىن بەگلىكى ئالتە بەگلىكىنى مۇنقەرز قىلدى. چىن شىخۇاڭ چوڭ سەركەردە مېڭ تىيەننى بىرنەچچە يۈز مىڭ ئەسكەر بىلەن شىمالدىكى ھۇنلارغا جازا يۈرۈشىگە ئەۋەتىپ، خېنەن رايونىنى پۈتۈنلەي قايتۇرۇۋالدى ھەمدە خۇاڭخېنى بويلاپ قورغان سالىدى. دەريانىڭ جەنۇبىغا يانداپ 44 ناھىيە تەسىس قىلدى ۋە بۇ يەرلەرگە گۇناھكارلارنى كۆچۈرۈپ ئورۇنلاشتۇردى. شۇنىڭدىن باشلاپ جىۋيۈەندىن يۈن يانغا قەدەر ئۇدۇل يول ئېچىپ، خەتەرلىك تاغ - جىلغىلارنى بويلاپ لىنتاۋدىن لياۋدۇڭغا قەدەر 10 نەچچە مىڭ چاقىرىم ئۇزۇنلۇقتا سەددىچىننى رېمونت قىلىپ ياساپ چىقتى. يەنە خۇاڭخې دەرياسىدىن ئۆتۈپ، ياڭشەن(59) تېغى بىلەن

بېيجىياڭ(60) ئارىلىقىدىكى يەرلەرنى ئىگىلىدى.

بۇ چاغلاردا تۇڭگۇسلار كۈچەيگەن، توخرىيلار تەرەققىي تاپقاندى. ھۇن تەڭرىقۇتىنىڭ ئىسمى تۈمەن (61) بولۇپ، ئۇ چىن سۇلالىسىنى يېڭەلمىگەچكە شىمالغا كۆچكەنمىدى. 10 نەچچە يىل ئۆتكەندىن كېيىن، چىن سۇلالىسىنىڭ سەركەرە-دىسى مېڭ تىيەن ئۆلدى. ئەسلىدىكى بەگلىكلەر چىن سۇلالىسىگە ئاسسىلىق قىلدى. شۇنىڭ بىلەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە قالايمىقان چىلىق يۈز بەردى. چىن سۇلالىسى چېگرا جايلىرىغا كۆچۈرگەن گۇناھكارلار ئىلگىرى - ئاخىر قايتىپ كەتتى. شۇنىڭ بىلەن ھۇنلار ئازادلىك ھېس قىلىپ ئاستا - ئاستا يەنە خۇاڭخې دەرياسىدىن جەنۇبقا ئۆتۈپ، چىن سۇلالىسى بىلەن بۇرۇنقى چېگرا بويىچە چېگرىداش بولۇۋالدى.

تۈمەن تەڭرىقۇتىنىڭ باتۇر ئىسىملىك بىر خانىپىكىنى بار ئىدى. كېيىن ئۇنىڭ ئامراق ئالچىسى ئۇنىڭغا بىر ئوغۇل تۇغۇپ بەرگەندىن كېيىن، تۈمەن تەڭرىقۇت باتۇرنىڭ خانىپىكىنى ئورنىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، كىچىك ئوغلىنى خانىپىكىن قىلماقچى بولدى، شۇڭا، باتۇرنى توخرىيلارغا تۇر-غاق قىلىپ ئەۋەتتى. باتۇر توخرىيلاردا تۇرغاق بولۇپ تۇرۇ-ۋاتقاندا تۈمەن ئۇلارغا ھەدەپ ھۇجۇم قىلدى. توخرىيلار باتۇرنى ئۆلتۈرمەكچى بولغاندا، باتۇر ئۇلارنىڭ بىر تۇلپار ئېتىنى ئوغرىلاپ مېنىپ قېچىپ كەلدى. ئوغلىنىڭ باتۇرلۇ-قىنى كۆرگەن تۈمەن ئۇنى تۈمەن چەۋەندازغا باشلىق قىلدى. باتۇر ۋىزىلداپ ئۆچىدىغان ئاۋازلىق ئوق ياستىپ ئەسكەرلەر-گە ئوقيا ئېتىش يوللىرىنى ئۆگەتتى. ئۇ: «ئاۋازلىق ئوق ئېتىلغان نىشانغا ئوق ئاتىمىغانلار ئۆلتۈرۈلىدۇ» دەپ بۇيرۇق چۈشۈردى ۋە ئوۋغا چىققاندا ئاۋازلىق ئوق ئېتىلغان نىشانغا ئوق ئاتىمىغانلارنىڭ دەرھال كاللىسىنى ئالدى. ئۇزۇن ئۆتمەي باتۇر ئاۋازلىق ئوق بىلەن ئۆزىنىڭ ياخشى كۆرىدىغان تۇلپار

ئېتىنى ئاتقاندا ئەتراپتىكىلەر ئوق ئېتىشقا پېتىنالىمىدى دەرهھال ئۇلارنىڭ كالىسىنى ئالدى. بىرنەچچە كۈن دىن كېيىن ئۇ يەنە ئاۋازلىق ئوق بىلەن ئۆزىنىڭ نەك سۆيۈملۈك خوتۇنىنى ئاتتى. ئەتراپتىكىلەر قورقۇپ كېتىپ يەنە ئوق ئېتىشقا جۈرئەت قىلالىمىدى. باتۇر يەنە دەرهھال ئۇلار- نىمۇ ئۆلتۈردى. يەنە بىر مەزگىل ئۆتۈپ، باتۇر ئوۋغا چىققاندا، تەڭرىقۇتنىڭ تۇلپار ئېتىنى نىشانلاپ ئاۋازلىق ئوق ئاتتى. ئەتراپتىكىلەرنىڭ ھەممىسى تەڭلا ئوق چىقاردى. شۇنىڭ بىلەن باتۇرنىڭ ئۆز ئەتراپىدىكى ئادەملىرىنىڭ كارغا يارايدىغانلىقىغا كۆزى يەتتى. ئۇ ئاتىسى تۈمەن تەڭرىقۇت بىلەن ئوۋغا چىققاندا ئۇنىڭغا قارىتىپ ئوق ئاتقاندى، ئەتراپتىكىلەرمۇ ئاۋازلىق ئوق چىقىش بىلەن تەڭلا ئوق ئېتىپ تۈمەننى ئۆلتۈردى. ئۇنىڭدىن كېيىن باتۇر ئۆگەي ئانىسى، ئىنىسى ۋە ئۆزىگە بويسۇنمىغان ۋەزىرلەرنى ئۆلتۈرۈپ ئۆزى تەڭرىقۇت بولدى.

باتۇر تەڭرىقۇت تەختكە چىققان چاغلاردا تۇڭگۇسلار كۈچلۈك ئەل ئىدى. ئۇلار باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ ئۆز ئاتىسىنى ئۆلتۈرۈپ ھاكىمىيەت بېشىغا چىققانلىقىنى ئاڭلاپ، تۈمەننىڭ تۇلپارنى سوراپ ئەلچى ئەۋەتتى. باتۇر بۇ ھەقتە ۋەزىرلىرىدىن مەسلىھەت سورىۋېدى، ۋەزىرلەر: «بۇ تۇلپار ھۇنلارنىڭ تەۋەرىۋك ئېتى، بەرمەسامك كېرەك» دېيىشتى. باتۇر «قوشنا ئەلدىن بىر ئاتىنى ئاپايىمىزمۇ؟» دېدى ۋە ئاتىنى بېرىۋەتتى. تۇڭگۇسلار باتۇر تەڭرىقۇتنى قورقۇنچاق كۆرۈپ، يەنە تەڭرىقۇتنىڭ بىر ئالچىسىنى سوراپ ئەلچى ئەۋەتتى. باتۇر تەڭرىقۇت يەنە ۋەزىرلەردىن مەسلىھەت سورىۋېدى، غەزەپلەنگەن ۋەزىرلەر: «تۇڭگۇسلار يولسىزلىق قىلىپ ئالچىنى سوراپتۇ، ئۇلارنىڭ ئەدىبىنى بېرىۋېلى» دېيىشتى. باتۇر: «قوشنا ئەلدىن بىر ئايالىنى ئاپايىمىزمۇ؟» دېدى - دە، ئۆزىنىڭ ئامراق ئالچى

سىنى تۇڭگۇسلارغا ئەۋەتىپ بەردى. بۇنىڭ بىلەن تېخىمۇ كۆرەڭلەپ كەتكەن تۇڭگۇسلار خانى غەربكە تاجاۋۇز قىلدى. تۇڭگۇسلار بىلەن ھۇنلارنىڭ ئارىلىقىدا 1000 چاقىرىمدىن ئوشۇق كېلىدىغان، ئىنىس - جىن يوق بىر چۆل بولۇپ، بۇ جايدا چېگرا قاراۋۇللىرى تۇرىدىغان ئىككى تەرەپنىڭ گەمە ئۆيلىرى بار ئىدى. تۇڭگۇسلار باتۇرغا ئەلچى ئەۋەتىپ: «سىلەر ھۇنلار بىزنىڭ چېگرىمىزنىڭ ئۇ تەرىپىدىكى ئىنىس - جىنسىز رايونغا ئاياغ باسقۇچى بولماڭلار، ئۇ يەرنى بىز ئىگىلىمەكچىمىز» دېدى. باتۇر بۇ مەسىلىنى يەنە ۋەزىرلىرىنىڭ مۇزاكىرىسىگە قويدى. بەزىلىرى: «ئۇ تاشلاندىق يەر، بېرىۋەتسەك مۇ بولىدۇ» دېيىشتى. بۇ گەپنى ئاڭلاپ دەرغەزەپ بولغان باتۇر: «يەر - زېمىن دۆلەتنىڭ ئۇلى، نېمىدەپ بېرىۋەتكۈ دەكمىز» دېدى - دە، بېرىۋېتىش كېرەك دېگەنلەرنىڭ ھەممىسىنى ئۆلتۈردى. شۇنىڭ بىلەن باتۇر يۈرۈشكە ئاتلاندى ۋە: «ئەل ئىچىدە بۇ يۈرۈشكە چىقىمىغانلارنىڭ كاللىسى ئېلىن سۇن!» دەپ يارلىق چۈشۈردى ھەمدە شەرققە يۈرۈش قىلىپ تۇڭگۇسلارغا ھۇجۇم قىلدى. تۇڭغۇسلار دەسلەپتە باتۇرنى سەل چاغلاپ تەييارلىق كۆرمىگەنىدى. باتۇر قوشۇن بىلەن كېلىپ تۇڭگۇسلارنىڭ خانىنى ئۆلتۈردى ۋە ئادەملىرىنى ئەسىر، ماللىرىنى ئولجا ئېلىپ قايتتى. غەربكە يۈرۈش قىلىپ توخرىيلارغا ھۇجۇم قىلدى ۋە ئۇلارنى قوغلىۋەتتى. جەنۇبتا خېنەن رايونىدىكى لوۋفەن، بەيياڭ (ئاتاق قويۇلۇقلار) خانلىرىنى ئۆزىگە قارىتىۋېلىپ، جىن سۇلالىسى دەۋرىدە مېڭ تىيەن ئار-تىۋالغان ھۇن يەرلىرىنىڭ ھەممىسىنى قايتۇرۇۋالدى ۋە خەن سۇلالىسى بىلەن خېنەن رايونىدىكى كونا قورۇلارنى چېگرا قىلىپ تاكى جۇنا، فۇشى (62) دېگەن يەرلەرگىچە يېتىپ كەلدى. ئۇنىڭدىن كېيىن ئەسلىدىكى يەن، دەي بەگلىكلىرىنىڭ يېرىگە تاجاۋۇز قىلدى. بۇ چاغدا خەن (汉) بېگى لىيۇباڭ

چۈشپاشاڭ يۈ بىلەن ئۇرۇش قىلمۇ ئاتقانلىقتىن، ئوتتۇرا تۈزلەڭ
 لىك خەلقى ئۇرۇش تۈپەيلى ھارغانىدى. شۇ سەۋەبتىن باتۇر
 قۇدرەت نېپەم 300 000 دىن ئوشۇق ئەسكەرگە ئىگە بولغانىدى.
 چۈنۋېيىدىن تىمۇەنگىچە مىڭ نەچچە يۈز يىل ئۆتتى. شۇ
 جەرياندا ھۇنلار بەزىدە كۈچىيىپ، بەزىدە ئاجىزلاپ تارقاق
 ياشاپ كەلگەچكە، ئۇلارنىڭ شەجەرە - نەسەبلىرىنى بىلىش ۋە
 تۈزۈشكە بولمايتتى. لېكىن باتۇر تەڭرىقۇت دەۋرىگە كەلگەندە
 قۇدرەت تېپىپ، شىمالدىكى يات قەبىلىلەرنى پۈتۈنلەي بوي
 سۇندۇردى ۋە جەنۇب تەرىپىدە ئوتتۇرا جۇڭگودىكى بەگلىك
 لەر بىلەن دۈشمەنلەشتى. ئۇلارنىڭ شەجەرە - نەسەبلىرى ۋە
 نام - ئەمەللىرى شۇنىڭدىن باشلاپ خاتىرىلىنىشكە باشلىدى.
 تەڭرىقۇت لەۋەنت (李華) (63) ئۇرۇقى (فامىلىسى)
 دىن بولۇپ، ئېلى ئونى «تەڭرىقۇت» دەيتتى ھۇنلار كۆك
 (ئاسمان) نى «تەڭرى»، ئوغۇلنى «قۇت» دەپ ئاتىشقاقتى.
 تەڭرىقۇت «بۈيۈك، كەڭ» مەنىسىدە بولۇپ، ئۇ «كۆك
 تەك بۈيۈك» دېگەنلىك بولىدۇ. ھۇنلاردا ئوڭ، سول قول
 بىلىكخان، ئوڭ، سول قول قان، ئوڭ، سول چوڭ سەركەرد. (64)،
 ئوڭ، سول چوڭ كاھىبەگ (65)، ئوڭ، سول چوڭ ياساقبەگ
 (تۇتۇنبەگ) (66)، ئوڭ، سول قۇتبەگ (67) لەر تەسىس قىلىن
 ىغانىدى. ھۇنلاردا بىلىملىك، دانىشمەن «تۇغ» دېيىلەتتى.
 شۇڭا ئۇلاردا كۆپىنچە خانىپەن (ۋەلىئەھ) سول قول بىلىكخان
 بولاتتى. ئوڭ، سول قول بىلىكخاندىن تارتىپ ياساقبەگگىچە
 چوڭلىرىنىڭ تۈمەندىن ئارتۇق، كىچىكلىرىنىڭ بىر نەچچە
 مىڭ چەۋەندازى بار بولۇپ، ئومۇمەن 24 باشلىق بولاتتى. بۇ
 قوشۇنلار «تۈمەن چەۋەنداز» دەپ ئاتىلاتتى. چوڭ مەنسەپلەر
 ئەۋلادتىن - ئەۋلادقا مىراس قىلاتتى. قويسان (68)، لان (69)
 ئۇرۇقلىرى، ئاندىن قالسا شۈيبۇ ئۇرۇقى (70) ئالىي مەرتىۋ
 لىك ئۈچ ئۇرۇق ھېسابلىناتتى. سول قول بىلىكخان ۋە سول

سەرگەردىلەر شەرق تەرەپكە جايلاشقان، يەنى شاڭگۇ ۋىلايىتىنىڭ شەرقىدە بولۇپ، خۇيخېلەر(71) رايونى ۋە كۇرئىيانلار بىلەن تۇتىشىدۇ. ئوڭ قول بىلىمكەن ۋە ئوڭ سەرگەردىلەر غەرب تەرەپتە، يەنى شاڭجۇن ۋىلايىتىنىڭ غەربىي رايونىدا تۇرۇپ، تۇرا، چىڭلار بىلەن تۇتىشىدۇ. تەڭرىقۇت ئوردىسى بولسا، دەي ۋ، يۇنجۇڭ ۋىلايەتلىرىنىڭ ئۇدۇلىدا ئىدى. ئۇلارغا بۆلۈپ بېرىلگەن ئايرىم يەرلىرى بار بولۇپ، ئوت - چۆپ، سۇ قوغلىشىپ كۆچۈپ يۈرەتتى. ئۇلارنىڭ ئىچىدە ئوڭ قول بىلىمكەن، سول قول بىلىمكەن، ئوڭ قول قان، سول قول قان-لارنىڭ ئېلى ئەڭ چوڭ ئىدى. ئوڭ - سول قۇتبەگ ئۇلارغا ياردەملىشىپ ھاكىمىيەت يۈرگۈزدى. يەنە 24 باشلىقنىڭ ھەرقايسىسى ئۆز ئالدىغا تەسىس قىلغان مىڭبېشى(72)، يۈز بېشى(73)، ئونبېشى(74) كىچىك قان(75)، ۋەزىر، كاھىبەگ، ياساقبەگ، قۇتقۇبەگ(76) قاتارلىق ئەمەلدارلىرى بولاتتى.

ھەر يىلى بىرىنچى ئايدا ھۇنلارنىڭ باشلىقلىرى تەڭرىقۇت ئوردىسىدا كىچىك مەرىكە ئۆتكۈزۈپ نەزىر - چىراق قىلاتتى. 5 - ئايدا ئەجدەرباللىق (لۇڭچىڭ) شەھىرىدە چوڭ مەرىكە ئۆتكۈزۈپ ئەجدادلىرىغا، يەر - ئاسمان ۋە روھ - ئەرۋاھلارغا نەزىر - چىراق قىلاتتى. كۆز پەسلى يىللىقلار سەمبەگەندە، ئىبادەت ئورمانلىقى(77) غا يىمغىلاتتى. ئادەم ۋە چارۋا ماللارنىڭ سانى ئېنىقلىنىپ، باج ئېلىناتتى. ھۇنلارنىڭ قانۇنى بويىچە ئۆزئارا ئۇرۇشۇپ قالغاندا، قىلىچىنى غىلىپىدىن بىرىنى چى سۇغۇرغان كىشىگە ئۆلۈم جازاسى بېرىلەتتى. ئوغرى - بۇلاڭچىلارنىڭ مال - مۈلۈكلىرى مۇسادىرە قىلىناتتى. جىنايەت ئۆتكۈزگەنلەرنىڭ جىنايىتى يېنىك بولسا ئوشۇقى چېقىلاتتى. ئېغىر بولسا ئۆلتۈرۈلەتتى. قاماق جازاسى 10 كۈندىن ئوشۇق بولمايتتى. پۈتكۈل ئەل بويىچە قاماققا چۈشكۈچىلەر بىرنەچچە كىشىدىن ئاشمايتتى. تەڭرىقۇت ھەر تاڭدا بارگاھىدىن چىقىپ

ئاڭ قۇياشىغا، گەچتە بولسا ئايغا ئېۋىناتتى، ھۇنلار ئولتۇرۇش
 تا سول تەرەپنى تۆر قىلىپ، شىمالغا قاراپ ئولتۇراتتى.
 بۇرچىنىڭ 5 - ، 6 - كۈنلىرى ئەڭ خاسىيەتلىك كۈنلەر ھېساب
 لىناتتى. دەپنە ئىشلىرىدا ئىچ - تاش قوش تاۋۇت ياساپ،
 جەسەت بىلەن بىلىلە، ئالتۇن - كۈمۈش، كىيىم - كېچەكلەر -
 نى سالاتتى. قەبرە ئۈستىگە دەرەخ تىكەيتتى، قارىلىق كىيىمەيت
 تى. تەڭرىقۇت ئۆلسە ئۇنىڭ ياخشى كۆرگەن ۋەزىرلىرى ۋە
 كىچىك ئاغىچىلىرى بىللە كۆمۈلەتتى. بۇنداق بىللە كۆمۈلگۈ -
 چىلەر كۆپ بولغاندا بىر نەچچە ئون ياكى يۈزچە كىشىگە
 يېتەتتى. ھۇنلار يۇلتۇز ۋە ئايغا قاراپ پائالىيەتلىرىنى بەل
 گىلەيتتى. ئاي تولغاندا ئۇرۇش قىلاتتى. ئاي كەمتۈكلەنگەن
 دە ئۇرۇشنى توختىتاتتى. ئۇرۇشتىكى مۇكاپات ۋە جازا بەل
 گىلىملىرى بويىچە دۈشمەندىن بىرنى ئۆلتۈرگەن كىشىگە بىر
 جام شاراب ئىنئام قىلىناتتى. ئالغان ئولجا - غەنىمەتلىرى
 ئۆزىگە بېرىلەتتى. ئەسىر ئالغان بولسا، قۇلى بولاتتى.
 شۇڭلاشقا ھەممە پايىدىغا ئېرىشىش ئۈچۈن قەھرىمانلارچە
 جەڭ قىلاتتى. ئۇلار دۈشمەننى ئالداپ، قورشاشقا ئېلىشقا
 ماھىر ئىدى. ئۇرۇش پايدىلىق بولسا خۇددى قۇشلاردەك ئېتىم
 لىپ كېلەتتى. يېڭىلىپ قالغاندا بولسا خۇددى بۇلۇت تارقى
 ھاندەك تەرەپ - تەرەپكە پىتىراپ كېتەتتى. ئۇرۇشتا ئۆلگەن
 لەرنىڭ جەسىتىنى كىم ئالغاچ كەلسە، ئۆلگۈچىنىڭ مال -
 مۈلكى شۇنىڭغا بېرىلەتتى.

كېيىن باتۇر شىمالدا خۇنيۇ(78)، چۈشې(79)، كېيىنكى
 چاغلاردا تۇرا دەپ ئاتالغان دىڭلىڭ، قىرغىز ۋە شىنلى(80)
 ئەللىرىنى بويىسۇندۇرغاچقا، ھۇنلارنىڭ مۆتىۋەرلىرى ۋە چوڭ
 ئەمەلدارلىرى ئۇنىڭغا ئىتائەت قىلىپ، باتۇرنى بىلىگە (دانىش
 مەن، تۇغ) ھېسابلاشتى.

بۇ چاغدا، خەن سۇلالىسى ئەلنى ئەمدىلا بىرلىككە

گەلتۈرگەن بولۇپ، خەن (韓) بېگى خەن شىنى دەي بەگ
لىكىگە ئەۋەتىپ، مايمىسى بەگلىكىنىڭ مەركىزى قىلغانىدى.
ھۇنلار مايمىغا كەك - كۆلەمدە ھۇجۇم قىلىپ ئۇنى قورشىۋالغان
لىقتىن، خەن شىن ھۇنلارغا تەسلىم بولدى. ھۇنلار خەن شىنىنى
قولغا چۈشۈرگەندىن كېيىن، جەنۇبقا قوشۇن ئەۋەتىپ، گوۋجۇ
تېغىدىن ئاشتى ۋە تەييۈەنگە ھۇجۇم قىلىپ، جىنياڭغا قەدەر
باردى. خەن گاۋدى ئۆزى قوشۇن باشلاپ ھۇنلارغا قارشى
يۈرۈش قىلغاندا، قەشنىڭ مۇدەھىش سوغۇق قار - شىۋىرغان -
لىرىغا دۈچ كېلىپ، ئەسكەرلەرنىڭ ئوندىن ئىككى - ئۈچىنىڭ
قول، پۇتى ئۇششۇپ كەتتى. باتۇر يالغان چېكىنگەن بولۇپ
خەن سۇلالىسى قوشۇنلىرىنى مەلىكە قىلدى. خەن ئەسكەرلىرى
قوغلاپ يۈرۈپ باتۇرغا ھۇجۇم قىلدى. باتۇر خىل قىسىملىرىد -
نى يوشۇرۇپ قويۇپ، ئاجىز قىسىملىرىنى ئوتتۇرىغا چىقىرىپ قويغان -
ئىدى. تامامەن جەڭگە ئاتلانغان خەن قوشۇنلىرىدا پىيادە ئەسكەر
كۆپ بولۇپ، جەمئىي 320000 كىشى ئىدى. ئۇلار ھۇنلارنى شىمالغا
قوغلاپ زەربە بېرىۋاتاتتى. گاۋدى ئۆز قىسىملىرىدىن بۇرۇن پىڭچېڭغا
يېتىپ كەلگەنىدى. ئۇنىڭ پىيادە ئەسكەرلىرى يېتىپ كەلگۈچە
باتۇر 300000 دىن ئوشۇق خىل چەۋەنداز بىلەن كېلىپ
گاۋدىنى بەيدېڭ تېغىدا يەتتە كېچە - كۈندۈز قورشىۋالدى.
نەتىجىدە خەن قوشۇنلىرى ئىچكى - تاشقى جەھەتتە ئۆزئارا يار -
دەمدىن ئۈزۈلۈپ قالدى. ھۇنلارنىڭ چەۋەندازلىرىدىن غەربتىكى
لىرى ئاق ئاتلىقلار، شەرقتىكىلىرى كۆك ئاتلىقلار، شىمالدىكى
لىرى قارا ئاتلىقلار، جەنۇبتىكىلىرى بولسا تورۇق ئاتلىقلار
ئىدى. خەن گاۋدى يوشۇرۇن ھالدا باتۇرنىڭ ئالچىسىغا نۇر -
غۇن سوۋغاتلار بىلەن ئەلچى ئەۋەتتى. ئالچى ئوتتۇرىغا چۈشۈپ
باتۇرغا «ئىككى ھۆكۈمدار بوغۇشماڭلار. بۈگۈن خەن سۇلالى -
سىنىڭ رېھمىنى ئىشغال قىلغان تەقدىردىمۇ. سىلى تەڭرىقۇت

بەرمبىر بۇ يەرنى ھاكىم تۇتۇپ تۇرالمىيالا، ئۇنىڭ ئۈستىگە خەن سۇلالىسىنىڭمۇ تەجرىسى بار، تەجرىقۇت ئۆزلىرى ئويلاپ كۆرسىلە دەيدۇ. سابىق خەن (韓) بېگى خەن شىنىنىڭ سەركەردىلىرىدىن ۋاڭ خۇاڭ، جاۋلىلار بىلەن باتۇرنىڭ ۋەدەلەشكەن ئۇچرىشىش ۋاقتى بار ئىدى. لىپكىن ئۇلارنىڭ قوشۇنلىرى تېخىچە يېتىپ كەلمەي ۋاقتى ئۆتۈپ كەتكەچكە، ئۇلارنى خەن قوشۇنلىرى بىلەن تىل بىرىكتۈرۈۋالدىمىكىن دەپ گۇمانلانغان باتۇر، ئالچىننىڭ پىكىرىگە ماقۇل بولۇپ قورشاۋ-نىڭ بىر بۇرجىكىنى ئېچىپ بەردى. شۇنىڭ بىلەن خەن گاۋدى ھەممە ئەسكەرلىرىگە ئوقىيالىرىنى بەتلەپ تاشقىرىغا قارىتىشقا يارلىق چۈشۈردى ۋە ئېچىپ بېرىلگەن بۇرچەكتىن ئۇدۇل چىقىپ چوڭ توشۇنغا قوشۇلدى. باتۇر ئەسكەرلىرىنى ئېلىپ چېكىنىپ كەتتى. خەن سۇلالىسىمۇ قوشۇنلىرىنى قايتۇرۇپ كەتتى ۋە سۈلھ تۈزۈش ئۈچۈن لىيۇجىڭنى ھۇنلارغا ئەلچىلىككە ئەۋەتتى.

شۇنىڭدىن كېيىن خەن شىن ھۇنلارنىڭ سەركەردىسى بولۇپ قالدى. جاۋا، ۋاڭ خۇاڭ قاتارلىقلار سۈلھ شەرتنامىسىگە ۋاپا قىلماي دەيجۈن، يەنمېن، يۈنجۇڭ ۋىلايەتلىرىگە بىرقانچە قېتىم تاجاۋۇز قىلدى. ئۇزۇن ئۆتمەي خەن سۇلالىسىگە ئاسىيلىق قىلغان چېنى شى بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، دەي ۋىلايىتىگە ھۇجۇم قىلماقچقا، خەن سۇلالىسى ئۇلارغا قارشى فەن كۈەينى ئەۋەتتى، دەيجۈن، يەنمېن، يۈنجۇڭ ۋىلايەتلىرىنى ناھىيىلىرى بىلەن قايتۇرۇۋالدى. لېكىن قورۇل-نىڭ سىرتىغا چىقىمىدى. بۇ چاغدا خەن سەركەردىلىرى قوشۇنلىرى بىلەن ھۇنلارغا كۆپلەپ قېچىپ تەسلىم بولۇپ تۇرغانچقا، باتۇرمۇ دائىم دەيجۈن ۋىلايىتىنىڭ زېمىنلىرىغا تاجاۋۇز قىلىپ بۇلاپ تۇراتتى. شۇڭا بۇ ئىشتىن ئەنسىرىگەن خەن گاۋدى لىيۇجىڭ ئارقىلىق خان جەمەتىدىن بولغان بىر

مەلىكىنى تەڭرىقۇتقا ئالچى قىلىپ بەردى ۋە ھەر يىلى ھۇنلارغا بەلكىلىك مىقداردا مەشۇت، يىپەك رەخت، ھاراق - شاراب ۋە باشقا يېمەكلىكلەرنى ئەۋەتىپ تۇردى ھەمدە قېرىنداشلارچە دوستلۇق ئەھدى تۇردى. شۇنىڭ بىلەن باتۇر ئۆزىنىڭ ئاجاۋۇزچىلىق ھەرىكىتىنى سەل توختاتتى. كېيىن يەن بېگى لۇۋەن خەن سۇلالىسىگە ئاسىيلىق قىلىپ، 10000 غا يېقىن ئادىمى بىلەن ھۇنلارغا تەسلىم بولدى ۋە پۈتكۈل خەن گاۋدى زامانىدا شاڭگۇ ۋىلايىتىنىڭ شەرقىغە ئۆزلۈكىسىز پاراكەندىچىلىك سېلىپ بەردى.

خەن خۇيدى ۋە خانىكەلۇ زامانىدا بارغانسېرى ھاكاۋۇز - لىشىپ كەتكەن باتۇر تەڭرىقۇت خانىكەلۇخۇغا ئەلچى ئارقىلىق مەكتۇپ ئەۋەتىپ: «مەن تەڭرىقۇت مال - چارۋا يايلايدىغان دالدا ئۆسۈپ چوڭ بولدۇم، خەن سۇلالىسىنى ساياھەت قىلىش نىيىتىدە چېگرا جايلازغا كۆپ باردىم. جانابلىرى تۇل قالدىلا، مەنمۇ يالغۇز ياشاۋاتىمەن. بىز ئىككىلا ھۆكۈمدار كۆڭۈلسىز ئۆتمەكتىمىز، بىزگە كۆڭۈل ئېچىشنىڭ يولى بولمايۋاتىدۇ. بارلىقىمىنى سىلگە بېغىشلاشقا تەييارمەن» دەپ يازغانىدى. بۇ مەكتۇپنى كۆرۈپ غەزەپلەنگەن خانىكەلۇ باش ۋەزىر چېن پىڭ ۋە فەن كۇەي، جى بۇلارنى چاقىرىپ، ئەلچىنى ئۆلتۈرۈش ۋە ئەسكەر ماڭدۇرۇپ ھۇنلارغا جازا يۈرۈشى قىلىش توغرىسىدا كېڭەشتى. فەن كۇەي: «بېقىرغا 100000 ئەسكەر بېرىلسە، ھۇنلارنى تارمار قىلسام» دېدى. خانىكەلۇ جى بۇنىڭ راينى سوزىۋىدى، جى بۇ: «فەن كۇەينىڭ كاللىسىنى ئېلىش كېرەك! بۇرۇن چېن شى، دەي بەگلىكىدە ئىسيان كۆتۈرگەندە خەن سۇلالىسىنىڭ 320000 ئەسكىرى بار بولۇپ، شۇ چاغدا فەن كۇەي باش سانغۇن ئىدى. ھۇنلار خەن گاۋدىنى بېگچىڭ شەھىرىگە قورشىۋالغاندا، فەن كۇەي قورشىۋىنى بۇزالمىدى. ئەل ئىچىدە:

«پىڭچېڭ شەھىرىدە چۈشتى قوشۇن قامالغا،
يەتتە كۈنلەپ ئەسكەر قالدى ئاچلىقتا،
ئاقالمىدى ئوقيارىنى ھالسىزلىقتا.»

دەپ قوشاق توقۇلغانىدى. بۇ قوشاقنىڭ ئېچىنىشلىق ساداسى تېخى توختىمىغان، جاراھەت ئىزلىرى ئەمدىگىنە پۈتەي دەپ قالغان بىر پەيتتە، فەن كۈەي يەنە ئەلنى پاراكەندىچىلىككە سېلىپ، 100000 ئەسكەر بىلەن ھۇنلارنى تارمار قىلىمەن دەپ لاپ ئۇرۇپ، جانابلىرىنى ئالداۋاتىدۇ. يات قوۋملەر خۇددى يىرتقۇچ ھايۋانغا ئوخشايدۇ. شۇڭا ئۇلارنىڭ شېرىن سۆزلىرىگە خۇشال بولۇپ كەتمەسلىك، يامان گەپلىرىگە غەزەپلەنمەسلىك كېرەك» دېدى. خانىكە لۇخۇ «ياخشى» دەپ، خەۋەرچى جاڭ زېغا جاۋاب بېرىپ ئەۋەتىشىنى بۇيرۇدى. مەكتۇپتا: «تەڭرىقۇت ئېلىمىزنى نەزەرگە ئېلىپ مەكتۇپ ئەۋەتسىنلا. بۇنىڭدىن خىجىل بولماقتىمىز. مەن ياشىنىپ ماغدۇ-رۇمدىن كەتكەن، چاچلىرىم ئاقىرىپ، چىشىلىرىم چۈشكەن، ھەتتا ماڭالماس بولۇپ قالغان ئايالىمەن. سىلى بەلكىم خاتا ئاڭلاپ قالغان ئوخشايدىلا. شۇنىڭ ئۈچۈن سىلنىڭ گەپلىرى ماڭا ئېغىر كەلمەيدۇ. ئېلىمىزدە تەڭرىقۇتقا نىسبەتەن سەۋەبلىك ئۆتكەن ئەمەس، ۋاقىپ بولۇپ قېلىشلىرىنى ئۈمىد قىلىمەن. ھۇزۇرلىرىغا ئىككى مەپە، سەككىز ئات ئەۋەتتىم، ئىشلىتەرلا» دەپ يېزىلغانىدى. مەكتۇپنى ئالغان باتۇر يەنە ئەلچى ئارقىلىق تەشەككۈر مەكتۇپى ئەۋەتىپ: «ئوتتۇرا تۈز-لەڭلىكنىڭ ئەدەب - قائىدىلىرىنى بىلىمىگە ئىلىشىم ئۈچۈن، ھۈرمەتسىزلىك قىلغان بولسام ئەپۇ قىلۇرلا!» دېدى ۋە ئات سوۋغا قىلدى ۋە ياخشىلىشىش ئەھدى تۈزۈلدى.

خەن ۋېندى تەختكە چىققاندا يەنە بىر قېتىم ياخشىلىشىش بولدى. م. ب. 177 - يىلى (خەن ۋېندىنىڭ ئۈچىنچى

يىلى) يازدا، ھۇنلارنىڭ ئوڭ قول بىلىكخانىسى خېتاۋ(81)نىڭ جەنۇبىدىكى رايونغا باستۇرۇپ كىرىپ بۇلاڭ - تالاڭ قىلدى. خەن ۋېنىدى يارلىق چۈشۈرۈپ «خەن سۇلالىسى بىلەن ھۇنلار ئوتتۇرىسىدا قېرىنداشلىق ئەھدى تۈزۈلۈپ، ئۇزۇندىن بېرى بىر - بىرىمىزنىڭ چېگرىسىغا ئۆزئارا تاجاۋۇز قىلىشىمىغاندۇق. شۇڭا ھۇنلارغا نۇرغۇن قىممەتلىك سوۋىقىلار ئەۋەتىپ تۇرۇۋالدى. ھالا بۇگۈنكى كۈندە ئوڭ قول بىلىكخان ئېلىدىن كېلىپ، خۇاڭخېننىڭ جەنۇبىدىكى (خېتاۋنىڭ جەنۇبىدىكى) رايونلارنى ئىشغال قىلدى. بۇ نورمال ئەھۋال ئەمەس. ئۇ چېگرا - قورۇلغا كىرىپ سىپاھ - بەگلىرىنى تىۋىتى ۋە ئۆلتۈردى. چېگرا - قورۇلارنى ساقلاۋاتقان يات قوۋملارنى بۇلاپ - تالىدى ۋە قوغلاپ چىقاردى. ئۇلارنى ئۆز يەرلىرىدە ئەمىن تاپتۇرمىدى. چېگرىدىكى سىپاھ - بەگلىرىمىزنى بوزەك قىلىپ، قالايمىقانچىلىق چىقاردى. بۇلاپ - تالاپ يولسىزلىق قىلدى. بۇ ھال ئەھدىنامىدىكى بەلگىلىمىلەرگە خىلاپ. چېگرىدىكى سىپاھ - بەگلىر بولۇپ 80000 ئەسكەر دەرھال گاۋنۇ ناھىيىسىگە يۆتكەلسۇن ھەمدە باش ۋەزىر گۇەن يىڭ قوماندانلىقىدا ئوڭ قول بىلىكخانغا جازا يۈرۈشى قىلىنسۇن» دېدى. ئوڭ قول بىلىكخان قورۇلدىن چېكىنىپ كەتتى. خەن ۋېنىدى تەييۈەننى كۆزدىن كەچۈردى. شۇ ئارىدا جىبېي بېگى ليۇشىڭجۇ خەن سۇلالىسىگە قارشى ئىسيان كۆتۈرگەچكە، پايتەختكە قايتىپ كەلگەن خەن ۋېنىدى باش ۋەزىرنىڭ ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىشىنى توختاتتى.

ئىككىنچى يىلى (م. ب. 176 - يىلى) تەڭرىقۇت خەن خانىغا: «تەڭرى قويغان ئۇلۇغ ھۇن تەڭرىقۇتى ھۈرمەت بىلەن خانغا سالام يوللايدۇ. بۇرۇن سىلى ياخشىلىشىش مەسلىھىتىنى ئوتتۇرىغا قويغان ئىدىلە، بۇ مەكتۇپىمىدىكى پىكىرلەرگە ئۇيغۇن بولغاچقا، خۇشال بولغاندۇق. خەن سۇلا-

لىسىنىڭ چېگرا ئەمەلدارلىرى ئوڭ قول بىلىكخانىنى ھاقارەت
لىگەن. ئوڭ قول بىلىكخان بولسا مەندىن يوليورۇق سورىماستىن،
كېيىنكى ئېلبەك نانچى قاتارلىقلارنىڭ مەسلىھىتى بويىچە
خەن سۇلالىسىنىڭ ئەمەلدارلىرى بىلەن توقۇنۇشۇپ، ئىككى
ئەل ئوتتۇرىسىدا تۈزۈلگەن ئەھدىگە خىلاپلىق قىلىپ، قېرىن
داشلارچە مۇناسىۋىتىمىزنى بۇرغان. خان قايتا - قايتا مەكتۇپ
يوللاپ بىزنى ئەيىبلەيدىلەر، مەن جاۋاب خەت يوللىغانىدىم،
ئەلچىمىزنى قايتۇرمىدىلا، ئۆزلىرىمۇ ئەلچى ئەۋەتمەيدىلەر، شۇ
قۇپەيلى خەن سۇلالىسى بىزدىن يامانلىدى. ئىككى قوشنا ئەل
ئىناق بولماي قالدۇق. كىچىك بىر ئەمەلدار تۇرۇپ ئەھدىنى
بۇزغانلىقتىن، ئوڭ قول بىلىكخانىنى جازالاپ، غەربكە توختىدى.
لارغا ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتتىم. تەڭرىنىڭ ئىنايىتى بىلەن
سىياھ - بەگلەرنىڭ ئىستېداتلىقى ۋە ئاتلارنىڭ قاۋۇللۇقى
ئارقىسىدا توختىدىلار تارمار قىلىندى. ئۇلار قىرىلىپ، تەسلىم
بولۇپ تىنىچىدى. كرورانلىقلار، ئاسىيۇلار، ئوغۇزلار ۋە ئۇلارنىڭ
ئەتراپىدىكى 26 ئەل ھەممىسى ھۇنلارغا تەۋە بولدى. بارچە
ئوقيا تۇتقان خەلق بىر ئائىلە بولۇپ ئۇيۇشتى. شىمالدىكى
يەرلەرمۇ تىنچلاندى. ئەمدى ئۇرۇشنى توختىتىپ ئەسكەرلەرگە
ئارام بېرىپ، ئاتلارنى بېقىش نىيەتىدىمەن. ئۆتكەندىكى
كۆڭۈلسىزلىكلەرنى ئۇنتۇپ، بۇرۇنقى ئەھدىنامىنى ئەسلىگە
كەلتۈرۈپ، چېگرا خەلقىنى خاتىرجەم تۇرمۇشقا ئىگە قىلساق،
ئۇزۇندىن بېرى داۋاملىشىۋاتقان ياخشىلىشىش ئەھدىنىڭ
روھىغا مۇۋاپىق ئىش كۆرۈپ، بالىلارنىڭ ئۆسۈپ - يېتىلىشىگە
ئىمكان بەرسەك، قېرىلار ئۆز ماكانلىرىدا خاتىرجەم ياشىسا،
ئەۋلادمۇ ئەۋلاد تىنچ، خۇشال - خۇرام ئۆتسەك دەيمەن.
خاننىڭ ئىرادىسىدىن خەۋەرىسىز بولغانلىقىم ئۈچۈن كاتاۋۇل
شىخۇرچان ئارقىلىق مەكتۇپ ئەۋەتتىم ھەمدە بىر تۈگە، ئىككى
مىنىك ئېتى، سەككىز ھارۋا ئېتى سوۋغا قىلدىم. خان ئالىي

لىرى ھۇنلارنىڭ چېگرىغا يېقىنلاشما سىلىقىنى خالايدىغان بولسا، ئۇ ھالدا ئەمەلدار ۋە خەلقلەرنىڭگە چېگرىدىن يىراق ئولتۇرۇش توغرىسىدا يارلىق بېرەلە. ئەلچى بارغان ھامان قايتۇرۇشلاردا دەپ مەكتۇپ يازدى. ئالتىنچى ئاينىڭ ئوتتۇرىلىرىدا ھۇنلارنىڭ ئەلچىسى شىنۋاڭ (82) غا يېتىپ كەلدى. مەكتۇپ تېكىشى بىلەنلا خەن خانى ئۇرۇشۇش ياكى ياخشىلىشىش توغرىسىدا مەسلىھەتلىشىشى. ۋەزىرلەر: «تەڭرىقۇت يېقىندىلا توغرىلارنى بويسۇندۇردى، ئۇ غەلىبە قىلىۋاتقان پەيتتە ھۇجۇم قىلغىلى بولمايدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە ھۇنلارنىڭ زېمىنى سالىق، شورقاڭ، ئۇنى ئالغان بىلەنمۇ ماكانلىشىشقا ئەپسىز. ياخشىلىشىش پايدىلىق» دېيىشتى. شۇنىڭ بىلەن خەن خانى ياخشىلىشىشقا قوشۇلدى.

م. ب. 174 - يىلى (خەن ۋېينىنىڭ ئالتىنچى يىلى) خەن خانى ھۇنلارغا مەكتۇپ ئەۋەتىپ: «خان ئۇلۇغ ھۇن تەڭرىقۇتغا ئېھتىرام بىلەن سالام يوللايدۇ. ئەلچى شەخۇر-چاندىن ئەۋەتكەن مەكتۇپلىرىدا: «ئۇرۇشنى توختىتىپ، ئەس كەرلەرگە ئازام بەرسەك، ئۆتكەنكى ئىشلارنى تۈزىتىپ، بۇرۇنقى ئەھدىنامىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئارقىلىق چېگرا ئاھالىلىرىنى تىنچ ياشىتىپ، ئەۋلادمۇ ئەۋلاد، شاد - خۇرام ئۆتسەك دەپتىمىز، بىز بۇنىڭدىن ناھايىتى خۇرسەنت بولدۇق. قەدىمكى دانىشمەن خانلارنىڭ نىيىتى ئەنە شۇ ئىدى. خەن سۇلالىسى ھۇنلار ئېلى بىلەن قېرىنداشلىق ئەھدى تۈزۈگەچكە، تەڭرىقۇتقا كۆپ قىممەتلىك سوغۇقلار ئەۋەتىپ تۇردى. ۋە ھالەنكى، ئەھدىنى بۇرۇش، قېرىنداشلارچە مۇناسىۋەتنى يوققا چىقىرىش ھەمىشە ھۇنلار تەرىپىدىن بولۇپ كەلدى. ئوڭ قول بىلىكخاننى جا-زالايتىلا، ئەمدى ئۇنى ئارتۇقچە ئەيىبلەيمىگەيلا. تەڭرىقۇت ئەگەر مېنىڭ مەكتۇپىمدىكى پىكىرگە قوشۇلىدىغان بولسىلا، ئەمەلدارلىرىغا ئەھدىگە خىلاپلىق قىلماسلىق، ئىشەنچلىك

بولۇش. ھەممە ئىشنى سىلىمىڭ مەكتۇپلىرىدا ئېيتىلغانىدەك قىلىشى توغرىسىدا ئوچۇق ئۇقتۇرۇش قىلىپ قويغايلا. ئەلچى: «تەڭرىقۇت شەخسەن ئوشۇن بىلەن بېرىپ، ئەللەرنى بويسۇندۇرۇپ مۇۋەپپەقىيەت قازاندى، يۈرۈشتە جاپا تارتتى» دېدى. شۇنىڭ ئۈچۈن بىر ياقىلىق ئۆزۈم كىيىدىغان تاۋار ئەستەرلىك دۇردۇن تون، بىر ياقىلىق كەمزۇل ۋە كىمخاب يەكتەك، بىر دانە ئالتۇن تارغاق (بۇلاپكا)، بىر زەررىن كەمەر، بىر ئالتۇن توقا، 10 توپ دۇردۇن، 20 توپ كىمخاب، 40 توپ قىزىل شايى، 40 توپ كۆك شايى قاتارلىق نەرسىلەرنى كېڭەش بەلگى يى. چارچىبەگ جىيەن ئارقىلىق ئەۋەتىۋىق» دېدى. ئۇزۇن ئۆتمەي باتۇر تەڭرىقۇت ئالەمدىن ئۆلۈپ، ئوغلى قايۇق (كەتوك) (83) تەختكە چىقتى ۋە ئۇ «ئاغا تەڭرىقۇت» (84) دەپ ئاتالدى.

ئاغا تەڭرىقۇت قايۇق تەختكە چىقىشى بىلەن خەن ۋېندى خان جەمەتىدىن بىر مەلىكىنى يەنە ئالچى قىلىپ ئەۋەتتى. مەلىكىنىڭ خىزمىتىگە يەن بەگلىكىدىن بولغان ھەرم ئاغىسى جۇڭخاڭ يۇ تەيىنلەنگەن بولسىمۇ، جۇڭخاڭ يۇ بارغىلى ئۈنمىغاچقا، خان ئۇنى ئەلچى بولۇپ بېرىشقا مەجبۇرلىدى. جۇڭخاڭ يۇ: «ئەگەر مېنى زورلىساڭلار، خەن سۇلالىسىگە جەزمەن ئاپەت بولمەن» دېدى - دە، بېرىپلا ھۇنلارغا تەسلىم بولۇپ، تەڭرىقۇتنىڭ ھىمايىسىگە ئىگە بولۇۋالدى.

باشتا تەڭرىقۇت خەن سۇلالىسىنىڭ يىمەك - كىمخاب، تاۋار - دۇردۇن ۋە نازۇ - نېمەتلىرىگە قىزىقىپ كەتكەنىدى. جۇڭخاڭ يۇ: «ھۇنلارنىڭ نوپۇسى خەن سۇلالىسىنىڭ بىر ۋىلايىتىنىڭ نوپۇسىغىمۇ يەتمەيدۇ. لېكىن شۇنداقىمۇ سىلەر - نىڭ قۇدرەت تاپقانلىقىڭلارنىڭ سەۋەبى شۇكى، سىلەر كىيىم - كېچەك، يىمەك - ئىچمەك جەھەتتە ئۇلارغا ئوخشاشمايسىلەر ۋە ئۇلارنىڭ بۇ جەھەتتە تەمىنلىشىگە تايانمايسىلەر. ئەمدى

لىكتە بولسا تەڭرىقۇت ئۆرپ - ئادەتىنى ئۆزگەرتىپ، خەن سۇلالىسىدىن كېلىدىغان نەرسىلەرگە قىزىقىپ كېتىپتەنلا. خەن سۇلالىسى ئۆز ماددىي بايلىقىنىڭ $\frac{2}{10}$ قىسمىنىلا بېرىدىغان

بولسا، سىلەرنى پۈتۈنلەي ئۆزىگە بېقىندۇرۇۋالىدۇ. ئەگەر بىز خەن سۇلالىسىنىڭ تاۋار - دۇردۇن كىيىملىرىنى كىيىپ، تو- قايلىق ئىچىدە ئات چاپتۇرۇپ يۈرسەك، ئۇ جۇل - جۇل بولۇپ كېتىدۇ. دېمەك، ئۆزىمىزنىڭ يۇلك، تېرە كىيىملىرىمىزدەك پىششىق بولمايدۇ. خەن سۇلالىسىدىن ئالغان يېمەكلىكلەر تاشلىنىۋېتىلدى. دېمەك، بۇ نەرسىلەر ئۆزىمىزنىڭ گۆش ۋە سۈت - قايماقلىرىدەك لەززەتلىك ئەمەس» دېدى. ئۇ يەنە تەڭرىقۇتنىڭ ئەتراپىدىكىلەرگە نوپۇس ۋە مال - چارۋىلارنى تەزىملاپ سانىنى ئېلىش ئۇسۇلىنى ئۆگەتتى.

خەن سۇلالىسى تەڭرىقۇتقا ئادەتتە بىر گەز بىر ئىلىك ئۇزۇنلۇقتىكى تاردىشقا مەكتۇپ يېزىپ ئەۋەتەتتى. مەكتۇپنىڭ بېشىدا: «خان ھۇن ئېلىنىڭ ئۇلۇغ تەڭرىقۇتىغا ئېھتىرام بىلەن سالام يوللايدۇ» دېيىلەتتى. ئاندىن ئەۋەتىلگەن ھەدىيەلەر، دېيىلىدىغان سۆزلەر يېزىلاتتى. جۇڭخاڭ يۇ تەڭرىقۇتقا، خەن خانىغا ئەۋەتىلىدىغان مەكتۇپنىڭ بىر چى ئىككى سۆك تاردىشقا يېزىلىشىنى، تامغا ۋە لېپاپىنىڭ چوڭ، ئۇزۇن بولۇشىنى، مەكتۇپنىڭ بېشىدا: «ئاسمان - زېمىندىن تۇغۇلغان، قۇياش - ئاي تەرىپىدىن ئورۇنلاشتۇرۇلغان ھۇن ئېلىنىڭ ئۇلۇغ تەڭرىقۇتى خەن خانىغا ئېھتىرام بىلەن سالام يوللايدۇ...» دېگەندەك كېيىرلىك سۆز - ئىبارىلەرنىڭ يېزىلىشىنى، ئاندىن ئەۋەتىلگەن ھەدىيەلەر ۋە دېيىلىدىغان سۆزلەرنىڭ يېزىلىشىنى تەۋسىيە قىلدى.

خەن ئەلچىلىرىدىن بەزىلىرى «ھۇنلاردا قېرىلىرىنى خورلاش ئادىتى بار ئىكەن» دېگەندە، جۇڭخاڭ يۇ رەددىيە

بېرىپ: «خەنىلىكلەرنىڭ ئادىتىچە، بىرى قوشۇنغا قاتنىشىپ چىگرا مۇداپىئەسىگە ماڭسا، ئۇلارنىڭ قېرى تۇغقانلىرى ئۆز نەپسىدىن كېچىپ، ئىسسىق كىيىم - كېچەك، مەزىلىك يېمەكلىكلەرنى بېرىدىغۇ» دېگەنىدى. خەن ئەلچىسى: «شۇنداق» دەپ جاۋاب بەردى. جۇڭخاڭ يۇ: «ھۇنلارنىڭ جەڭنى كەسىپ قىلغانلىقى ئايان. ئۇلارنىڭ قېرى - ئاجىزلىرى ئۇرۇشقا ياردىمىغانلىقتىن، ئۆزلىرىنى قوغداش ئۈچۈن يېمەكلىكنىڭ ياخشىسىنى نەۋقىرانلىرىغا يېگۈزىدۇ. بۇ ئاتا - بالىنىڭ بىر - بىرىنى ئاسرىغانلىقىغا ئوخشاش ئىش. بۇنى قانداقمۇ ھۇنلارنىڭ قېرىلارنى خورلىغانلىقى دېگىلى بولسۇن؟» دېدى. خەن ئەلچىسى: «ھۇنلار ئاتا - بالا بىر كىمگىز ئۆيدە ياتىدىكەن، ئاتىسى ئۆلسە ئوغلى ئۆگەي ئانىسىنى، ئاكىسى ئۆلسە يەڭگىنىنى، ئىنىسى ئۆلسە كېلىنىنى ئالىدىكەن، ئۇلاردا تاج ۋە كەمەر بولمايدىكەن، ئوردا ئەدەب - قائىدىلىرى يوق ئىكەن» دېۋىدى. جۇڭخاڭ يۇ: «ھۇنلاردا ئادەت شۇنداق، ئۇلار چارۋا - ماللارنىڭ گۆشىنى يەپ، سۈتىنى ئىچىدۇ، تېرىسىنى كىيىم قىلىپ كىيىدۇ. مال - چارۋىلار ئوت - چۆپ، سۇغا موھتاج بولغانلىقى ئۈچۈن، ھۇنلار ھەمىشە يۆتكىلىپ تۇرىدۇ. جىددىي پەيتلەردە ھەممە كىشى ئات مىنىش، ئوقيا ئېتىشىنى مەشق قىلىدۇ. تىنچ ۋاقىتلاردا بولسا ھەممە ئادەم خۇشال - خۇرام ياشايدۇ. قائىدە - يوسۇن ئاددىي بولسا، ئۇنى ئىجرا قىلىش ئاسان بولىدۇ. خان بىلەن ۋەزىرلەر ئارىسىدىكى ئەدەب - قائىدە ئاددىي بولسا، ئىناقلىق ئۇزۇن داۋاملىشىدۇ. بۇ يەردە ئەلنىڭ سىياسىي ئىشلىرى بىر گەۋدە بولۇپ كەتكەن. ئاتىسى ياكى ئاكىسى ئۆلسە ئۇنىڭ خوتۇنىنى ئېلىش مەسلىسىگە كەلسەك، بۇ نەسىل - نەسەب ساپلىقىنى ساقلاشنىڭ ياخشى ئۇسۇلى. شۇنىڭ ئۈچۈن ھۇنلاردا بۇ جەھەتتە قالايمىقانچىلىق بولسىمۇ، نەسىل - نەسەب ھۇناسىۋىتى قالايمىقان ئەمەس.

ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە كۆرۈنۈشتە ئاتىسىنىڭ ۋە ئاكىسىنىڭ خوجا تۇنىنى ئالمايدۇ. لېكىن تۇغقانلىق مۇناسىۋىتى بارغانسېرى يىراقلىشىپ كېتىۋاتىدۇ. ئۆزئارا بىر - بىرىنى قىرىشىۋاتىدۇ، ھەتتا نەسەب - ئۇرۇق ئۆزگىرىۋاتىدۇ. بۇنىڭ سەۋەبى ئەنە شۇ. ئەدەب - قائىدە، چۈشكۈنلىشىپ كەتسە، يۇقىرى بىلەن تۆۋەن ئوتتۇرىسىدا ئۆچمەنلىك تۇغۇلىدۇ. ھەشەمەتلىك ئۆي - ئىمارەتلەرنىڭ كۆپلەپ سېلىنىشى بايلىقنى ۋە ئەمگەك كۈچىمىزنى قۇرۇتۇۋېتىدۇ. ھەممە ئادەم دېھقانچىلىق ۋە توقۇمىچىلىق قىلىپ، ئوزۇق - تۈلۈك، كىيىم - كېچەك مەسىلىسىنى ھەل قىلىش، شەھەر - قەلئەلەرنى سېلىپ ئۆزىنى قوغداش بىلەن بولۇپ كەتسە، جىددىي پەيتلەردە ئۇرۇش قىلىش مەشىقى ئېلىپ بارالمايدۇ. تىنچ شارائىتلاردا دېھقانچىلىق بىلەن بولۇپ ھالىدىن كېتىدۇ. توپا تام ئىچىدە ياشىغۇچىلارنىڭ ھالىغا ۋاي! ھالىڭلارغا باقماي تولا سۆزلەپ مەمەدانلىق قىلىشىڭ، چىرايلىق تاج ۋە كىيىملەرنى كىيىۋېلىپ غادىيە ۋېلىشىڭ نېمە كېرىكى؟ دەپ جاۋاب بەردى. خەن ئەلچىلىرى يەنە مۇنازىرىلەشمەكچى بولۇۋىدى، جۇڭخاڭ يۇ: «خەن ئەلچىلىرى، گەپنى ئاز قىلىڭلار. خەن سۇلالىسىنىڭ ھۇنلارغا بېرىۋاتقان تاۋار - كىمخاپ، ئاشلىقلىرىنىڭ سانى تولۇق، سۈپىتى ياخشى بولسىلا بولدى. ئوشۇق گەپنىڭ نېمە كېرىكى؟ ئەۋەتكەن نەرسەڭلار تولۇق، سۈپەتلىك بولۇشى كېرەك، ئەگەر تولۇق ۋە سۈپەتلىك بولماي قالسا، كۆز كۈنلىرى زىرائىتىڭلارنى ئاتقا دەسسىنىتىپ چەيلىۋېتىمىز» دەپ جاۋاب بەردى. جۇڭخاڭ يۇ تەڭرىقۇتقا كېچە - كۈندۈزلەپ پايدىلىق پەيتىنى كۈتۈشنى ئۈگەتتى.

م. ب. 166 - يىلى (خەن ۋېندىنىڭ 14 - يىلى) ھۇنلار - نىڭ تەڭرىقۇتى 140000 چەۋەنداز بىلەن جۇنا، شياۋگۈەنلەرگە بېسىپ كىرىپ، بېيىدى ۋىلايىتىنىڭ كاھېڭى سۇن ئاڭنى

ئۆلتۈردى. نۇرغۇن ئادەمنى ئەسىر ئېلىپ، كۆپلىگەن مال - چارۋىلارنى بۇلاپ كەتتى ھەمدە يۈرۈش قىلىپ پېڭياڭ (85) غا قەدەر باردى. چەۋەندازلىرىنى خۇيجىڭ قەسىرى (86) گە ئوت قويۇشقا بۇيرۇدى. چارلىغۇچى قىسىملىرىنى گەنجۈەنگە ماڭدۇردى. خەن ۋېندى قوشىپىشى جوۋشى بىلەن قوۋۇقچىباشى جاڭ ۋۇنى سانغۇنلۇققا تەيىنلەپ، 1000 جەڭ ھارۋىسى، 100000 چەۋەنداز چىقىرىپ چاڭئەن ئەتراپىغا ئورۇنلاشتۇرۇپ، ھۇنلارنىڭ تاجاۋۇزىدىن مۇداپىئە كۆردى. يەنە چاڭ (87) بېگى لۇچىڭ (88) نى شاڭجۇن ۋىلايىتىگە، نىڭ (89) بېگى ۋېي سۇنى بېيدى ۋىلايىتىگە، لۇڭلۇ (90) بېگى جوۋزاۋ (91) نى لۇڭشى ۋىلايىتىگە سانغۇن قىلىپ تەيىنلىدى. دۇڭياڭ بېگى جاڭ شياڭرۇنى ئۇلۇغ سانغۇنلۇققا، چىڭ بېگى دۇڭچى (92) نى سانغۇنلۇققا تەيىنلەپ، كۆپ ھارۋا ۋە چەۋەندازلار بىلەن ھۇنلارغا جازا يۈرۈشى قىلدى. تەڭرىقۇت قورۇل ئىچىدە بىر ئايدىن كۆپرەك تۇردى. خەن قوشۇنلىرى ئۇلارنى قورۇلدىن قوغلاپ چىقىرىپ، ئاندىن قايتىپ كەلدى. قىرغىنچىلىق بولمىدى. بارغانسېرى كۆرەڭلەپ كەتكەن ھۇنلار ھەر يىلى چېگرىغا بېسىپ كىرىپ، كۆپلىگەن پۇقرالارنى ئۆلتۈرۈپ ۋە بۇلاپ تۇردى. بۇ ھال بولۇپمۇ يۈنجۇڭ، لياۋدۇڭ ۋىلايەتلىرىدە ئېغىرراق بولدى. ھەر ئىككى ۋىلايەتتىن 10000 دىن ئوشۇق كىشى زىيانكەشلىككە ئۇچرىدى. ئاپەت ئىچىدە قالغان خەن سۇلالىسى ھۇنلارغا يەنە ئەلچى بىلەن مەكتۇپ يوللىدى. تەڭرىقۇتمۇ ياساقبېگىنى ئەۋەتىپ تەشەككۈر بىلدۈردى ۋە يەنە ياخشىلىشىشنى ئوتتۇرىغا قويدى.

م. ب. 162 - يىلى (خەن ۋېندى خۇيۈەننىڭ ئىككىنچى يىلى) خەن ۋېندىنىڭ ئەلچى ئارقىلىق ھۇنلارغا يوللىغان مەكتۇپىدا؛ «خان ھۇنلارنىڭ ئۇلۇغ تەڭرىقۇتمىغا ھۈرمەت بىلەن سالام يوللايدۇ. ياساقبېگى قۇتقۇ دېۋ چۇنان، كاتاۋۇل خەن

لياۋ ئارقىلىق سوۋغا قىلغان ئىككى ئاتلىرىنى ھۈرمەت بىلەن تاپشۇرۇۋالدىم. مەرھۇم خان ئاتام قالدۇرۇپ كەتكەن تۈزۈم بويىچە سەددىچىننىڭ شىمالىدىكى ئوقايلىقلار ئېلى تەڭرىقۇتقا تەۋە بولۇشى، سەددىچىننىڭ ئىچىدىكى قالپاق - كەمەزلىك خەلقلەر مېنىڭ ئىدارەمدە بولۇشى كېرەك ئىدى. شۇنداق بولغاندا بارلىق خەلقلەر دېھقانچىلىق، توقۇمىچىلىق، ئوۋچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ، كىيىم - كېچەك، يېمەك - ئىچمەكلىرىگە ئىگە بولالايتتى. ئاتا - بالىلار سەرسان - سەرگەردان بولۇپ يۈرمەيتتى. خان بىلەن ۋەزىر - ۋۇزىرالار تىنىچ - شا - دىمان ياشايتتى، زوراۋانلىق ۋە خورلۇق يۈز بەرمەيتتى. بەزى يامان ئادەملەر شەخسى مەنپەئەتلىرى تۈپەيلى ياخشىلىشىش ئەھدىنى بۇزۇپ، ئومۇم خەلقنىڭ ھاياتىغا قىلچە پەرۋا قىلماي، ئىككى ھۆكۈمراننىڭ ئىناقلىقىغا بېلگۈنچىلىك سالىدى. لېكىن بۇ ئىشلار ئۆتۈپ كەتتى. مەكتۇپلىرىدا ئىككى ئەل ئىناقلاشتى، ئىككى ھۆكۈمران دوستلاشتى، ھەربىي ھەرىكەتلىرىنى توختىتىپ، ئەسكەرلەرگە ئارام بېرىپ، ئاتلارنى ئاسرايلى، ئەۋلادىمۇ ئەۋلاد شاد - خۇرام ئۆتەيلى، بۇ دوستلۇق ۋەزىيىتىنى يېڭىباشتىن باشلايلى، دەپتەلا. سىلەنىڭ بۇ نىيەتلىرىگە ئايمىن! دانىشمەنلەر ھەممىشە ئالغا ئىنتىملىش ۋە يېڭىلىق يارىتىش ئارقىلىق قەبرىلارنى ئارام ئالدۇرۇشى، ئۆسمۈرلەرنى يېتىلدۈرۈشى، دۆلەت ئىشلىرىنى ئوبدان يولغا قويۇشى، دۆلەت زېمىنىنى ياخشى قىوغدىشى، شۇ ئارقىلىق تەڭرىنىڭ ئىرادىسىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشى كېرەك. بىز ئىككىمىز مانا شۇ يولدا مېڭىشىمىز لازىم. بىز تەڭرىنىڭ ئىرادىسى بويىچە ئىش كۆرۈپ، پۇقرالارنىڭ بېشىنى سىلاپ، بۇ ئىشنى ئەۋلادتىن ئەۋلادقا قالدۇرۇپ، پۈتكۈل ئەلنىڭ ئالاقىسىغا ئىگە بولۇشىمىز كېرەك. خەن سۇلالىسى بىلەن ھۇنلار ئېلى تەڭ ئورۇندىكى قوشنا ئەل، ھۇنلار شىمال تەرەپكە جايلاشقان

بولۇپ، ھاۋاسى سوغۇق، قىراۋ - ئۇششۇك بۇرۇنراق چۈشىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن بىز تەڭرىقۇتقا ئاشلىق، ھاراق ئېچىتقۇسى، ئالتۇن - كۈمۈش، تاۋار - دۈردۈن، سەرنەخ ۋە باشقا نەرسىلەرنى ھەر يىلى بەلگىلەنگەن مىقداردا يوللاپ تۇرۇش توغرىسىدا ئەمەلدارلارغا يارلىق چۈشۈردۈق. بۈگۈنكى كۈندە ئەل تىنچلىنىپ، ھەممە ئادەم خۇشال - خۇرام ئۇتۇۋاتىدۇ. تەڭرىقۇت بىزنىڭكىمىز خەلقىنىڭ ئاتا - ئانىسى بولدۇق. بىز بۇرۇنقى ئىشلارنى ئەسلەپ بەزى ئۇششاق - چۈششەك ئىشلار ۋە ئەتراپىمىزدىكى مەسلىھەتچىلەرنىڭ پىكىرىدىكى خاتالىقلار بىزنىڭ قېرىنداشلارچە دوستلۇقىمىزنى بۇزالمىدۇ دەپ قارايمىز. ئاڭلىشىشىمىزچە، قۇياش ھەممە ياقنى تەڭ يورۇتارمىش، زېمىن يەر ئۈستىدىكى ھەممە نەرسىنى تەڭ كۆتۈرۈپ تۇرارمىش، بىز ئۇششاق - چۈششەك ئىشلار بىلەن ھېسابلىشىپ ئولتۇرماي ياخشىلىشىش پىرىنسىپىدا چىڭ تۇرايلى. ئۆتمۈشتىكى زىددىيەتلەرنى ئۇنتۇپ، ئىككى تەرەپنىڭ ئۇزۇن مۇددەتلىك ئەمىنلىكىنى قولغا كەلتۈرەيلى، ئىككى ئەل خەلقى بىر ئائىلىدەك ئۆتسۇن. ئاق كۆڭۈل خەلق، شۇنىڭدەك سۇدىكى بېلىق ۋە تاشپاقىلار، ئاسماندىكى ئۇچار قاناتلار، يەر يۈزىدىن جانىۋارلار - نىڭمۇ ھېچقايسىسىنىڭ بالا - قازا ئىچىدە ياشاشنى خالايدىغىنى يوق. ئىستىقبال چەكسىز، مانا بۇ ئىلاھىي قانۇن. ئۆتمۈشتىكى ئىشلارنى سۈرۈشتە قىلمايلى. بىز ھۇنلار تەرەپكە قېچىپ كەتكەن خەن سۇلالىسى كىشىلىرىنى سۈرۈشتە قىلمايمىز. تەڭرىقۇت سىلەمۇ خەن سۇلالىسىگە ئەل بولغان جانە قاتارلىق ھۇنلارنى سۈرۈشتە قىلمىغايلا. ئاڭلىشىمچە قەدىمكى بەگ - خانلار ئەھدىدە چىڭ تۇرىدىكەن، ۋەدىسىگە ۋاپاسىزلىق قىلمايدىكەن. تەڭرىقۇت ياخشىلىشىشقا ئېتىبار بىلەن قارايدىغانلا بولسىلا، ئەلدە ئەمىنلىك ئورنىماي قالمايدۇ. ياخشىلاشقاندىن كېيىن خەن سۇلالىسى تەرەپ ئالدى بىلەن

ئەھدىنى بۇزمايدۇ. تەڭرىقۇت كۆزىتىپ كۆرۈرلەر» دەپ يېزىلغانىدى.

تەڭرىقۇت بىلەن ياخشىلىشىش ئەھدى تۈزۈلگەندىن كېيىن خەن ۋېندى تەپتىشىپىگىگە: «ھۇنلارنىڭ ئۇلۇغ تەڭرىد قۇتى بىزگە يوللىغان مەكتۇپىدا: ياخشىلىشىش ئەھدى تۈزۈلدى. ئەل بولغانلارنى قوبۇل قىلغانغا ھېچكىمنىڭ ئادىنى كۆپىيىپ، يەرلىرى كېڭىيىپ كەتمەيدۇ. ھۇنلار چېگرىدىن ئۆتمىسۇن، خەن كىشىلىرى چېگرىدىن چىقمىسۇن. ئەگەر ئەھدىگە خىلاپلىق قىلغۇچىلار بولسا، ئۆلۈم جازاسى بېرىش كېرەك. شۇ چاغدىلا ئەھدىنامىنى ئۇزۇن داۋام قىلدۇرغىلى، كېيىنكى بالا - قازالاردىن ساقلانغىلى بولىدۇ. بۇ ھەر ئىككى تەرەپ ئۈچۈنلا پايدىلىق، دەپتۇ. بىز تەڭرىقۇتنىڭ تەكلىپىگە قوشۇل دۇق، ئېلان چىقىرىپ پۈتۈن ئەلگە ئۇقتۇرۇش قىلىنسۇن» دەپ يارلىق چۈشۈردى.

م.ب. 160 - يىلى (خەن ۋېندى خۇيۈەننىڭ تۆتىنچى يىلى) ئاغا تەڭرىقۇت قايۇق ئۆلدى. ئۇنىڭ ئورنىغا ئوغلى كۈن تەڭرىقۇت تەختكە چىقتى ۋە جۇڭخاڭ يۇيەنلا تەڭرىد قۇتقا خىزمەت قىلدى. خەن سۇلالىسى بىلەن ھۇنلار ئىناق ئۆتۈشتى.

كۈن تەڭرىقۇت تەختكە چىقىپ بىر يىلدىن كۆپرەك ۋاقىت ئۆتكەندە، ھۇنلار يەنە ئەھدىنامىنى بۇزدى، شاكجۇن، يۈنجۇڭ ۋىلايەتلىرىنىڭ ھەر بىرىگە 30000 دىن چەۋەنداز كىرگۈزۈپ، كەڭ - كۆلەمدە قىرغىنچىلىق، بۇلاڭچىلىق يۈرگۈزدى. خەن سۇلالىسى ئۈچ سانغۇن (93) نىڭ قوشۇنلىرىنى بېيىدى ۋىلايەتتىگە ئورۇنلاشتۇردى. دەي بەگلىكى ئەسكەرلىرى گۈۈجۇدا، جاۋ بەگلىكى ئەسكەرلىرى فېيخۇ ئېغىزىدا تۇردى. چېگرىدىكى ئەسكەرلەرمۇ ھۇنلارنىڭ تاجاۋۇزىدىن قاتتىق مۇداپىئە كۆردى. يەنە ئۈچ سانغۇن (94) نى قوشۇنلىرى بىلەن چاڭئەننىڭ

غەربىدىكى شىليۇ، ۋېيشۈي دەرياسىنىڭ شىمالىدىكى جىمىيەن ۋە باشاڭ دېگەن جايلارغا ئورۇنلاشتۇرۇپ، ھۇنلاردىن مۇداپىئە كۆردى. ھۇن چەۋەندازلىرى دەيىچۈن ۋىلايىتىنىڭ گوجۇ دېگەن يېرىگە باستۇرۇپ كىرگەچكە، بەلگە ئوتلىرى يېقىلىپ، گەنجۈمەن ۋە چاڭئەنلەرگە خەۋەر قىلىندى. بىرنەچچە ئايدىن كېيىن خەن قوشۇنلىرى چېگرىغا يېتىپ كەلدى. ھۇنلار چېگرىدىن يىراقلاپ كېتىپ قالغاچقا، خەن قوشۇنى يۈرۈشىنى توختاتتى. يەنە بىر يىلدىن ئارتۇقراق ۋاقىتتىن كېيىن خەن ۋېيندى ئۆلدى. ئۇنىڭ ئورنىغا چىڭدى تەختكە چىقتى. جاۋ بەگلىكى بېگى ليۇسۈي ھۇنلارغا يوشۇرۇن ئەلچى ئەۋەتىپ، ۋۇ، چۇ بەگلىكلىرى ئىسيان كۆتۈردى. ھۇنلار جاۋ بەگلىكى بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، چېگرىغا كىرمەكچى بولغاندا، خەن قوشۇنلىرى جاۋ بەگلىكىنى قورشاپ تارمار قىلدى. ھۇنلارمۇ توختاپ قالدى. شۇنىڭدىن كېيىن خەن چىڭدى ھۇنلار بىلەن قايتىدىن ياخشىلىشىپ، سودا - سېتىق ئىشلىرىنى ئەسلىگە كەلتۈردى. تەڭرىقۇتقا سوۋغىلار يوللاپ ۋە خانىمگە بېرىپ بۇرۇنقى ئەھدى بويىچە ئىش كۆردى. خەن چىڭدى دەۋرىدە كىچىك سۈركىلىشلەر يۈز بېرىپ تۇرغان بولسىمۇ، لېكىن كەڭ - كۆلەملىك باستۇرۇپ كىرىش ئەھۋاللىرى كۆرۈلمىدى. خەن ۋۇدى تەختكە چىققاندىن كېيىن ياخشىلىشىش ئەھدىنى تەكىتلەپ، بازارلارنى ئېچىپ بېرىپ، ئىمتىياز بېرىپ مۇئامىلە قىلدى. تەڭرىقۇت ۋە ھۇنلارنىڭ ھەممىسى خەن سۇلالىسىگە يېقىنلىشىپ، شەددىچىنىڭ تۇۋىگە بېرىپ كېلىپ تۇردى.

خەن سۇلالىسى مايملىق نىيى يى بوۋايىنى ئەتەيگە چېگرىدىن چىقىپ ھۇنلار بىلەن سودا - سېتىق قىلىشقا ئەۋەتتى. ئۇ ساختىپەزلىك بىلەن مايى شەھىرىنى تەقدىم قىلىپ تەڭرىقۇتنى قىلتاققا چۈشۈرمەكچى بولدى. ئۇنىڭ يالغان تەسلىم

بولۇش ھېلىسىگە ئىشەنگەن ھەمدە مايى شەھىرىنىڭ مال -
بايلىقلىرىغا قىزىققان تەڭرىقۇت 100 مىڭ چەۋەنداز بىلەن
ۋۇجۇ قەلئەسىگە باستۇرۇپ كىردى. خەن سۇلالىسى مايى
شەھىرى ئەتراپىغا 300 000 دىن ئارتۇق توشۇننى مۇكتۇرۇپ
قويدى. باش تەپتىشىگە خەن ئەنگو ھىماتچى سانغۇنلۇققا
تەيىنلەندى. ئۇنىڭ قوماندا ئىلىقىدىكى تۆت سانغۇن تەڭ-
رىقۇتنى كۈتۈپ مۆكۈپ ياتتى. خەن سۇلالىسى چېگرىسىدىن
ئۆتۈپ، مايى شەھىرىگە قاراپ كېلىۋاتقان تەڭرىقۇت مايى
شەھىرىگە 100 نەچچە چاقىرىم قالغاندا، ئەتراپتا مال -
چارۋىلارنىڭ ئوتلاپ يۈرگەنلىكىنى، لېكىن پادىچىلارنىڭ
يوقلۇقىنى كۆرۈپ قالدى. گۇمانلانغان تەڭرىقۇت قاراۋۇلغا -
نىغا ھۇجۇم قىلدى، دەل شۇ چاغدا يەنىمىن ۋىلايىتىنىڭ
زىندانىيىگى (95) چېگرا قورۇللىرى كۆزدىن كۆچۈرۈۋاتقاندى.
ئۇ ھۇنلارنى كۆرۈپ قېلىپ قاراۋۇلخانغا كىرىۋالدى. تەڭرى-
قۇتنىڭ ئادەملىرى ئۇنى تۇتۇۋېلىپ ئۆلتۈرمەكچى بولۇۋېدى،
زىندانىيىگى خەن قوشۇنلىرىنىڭ مۇكتۇرۇش ھۇجۇم پىلانىنى
بىلگەچكە، تەڭرىقۇتقا مەخپىي پىلانىنى دەپ بەردى. چۆچۈپ
كەتكەن تەڭرىقۇت: «ئەسلىدە مەنمۇ شۇنداق گۇمان قىلغانىدىم»
دېدى ۋە ئەسكەرلىرىنى قايتۇرۇپ كەتتى. چېگرىدىن
چىققاندىن كېيىن: «زىندانىيىگىنى قولغا چۈشۈرۈشۈم تەڭرىنىڭ
ئىلتىپاتى بىلەن بولدى» دەپ، ئۇنىڭغا «خۇدا بەردىبەگ»
دەپ نام بەردى. خەن قوشۇنلىرى تەڭرىقۇت مايىغا كېلىشى
بىلەنلا ھۇجۇم قىلماقچىدى. تەڭرىقۇت كەلمىگەچكە،
ھېچ نەرسىگە ئېرىشەلمىدى. سانغۇن ۋاڭ خۇينىڭ قىسىملىرى
دەي بەگلىكىدىن چىقىپ ھۇنلارنىڭ ئارقا سەپ تەمىنات
قىسىملىرىغا ھۇجۇم قىلماقچى بولغانىدى، لېكىن تەڭرى-
قۇتنىڭ چېكىنگەنلىكى ۋە ئەسكەرلىرىنىڭ كۆپ ئىكەنلىكىنى
ئاڭلاپ ھۇجۇم قىلىشقا پېتىنالمىدى. خەن ۋۇدى بۇ پىلانىنى

ئەسلىدە ۋاڭ خۇي ئوتتۇرىغا قويغان بولسىمۇ، لېكىن ئۆزى ھۇجۇمغا ئۆتمىدى دەپ، ۋاڭ خۇيغا ئۆلۈم جازاسى بەردى. شۇنىڭدىن كېيىن، دوستلۇق مۇناسىۋىتىنى ئۈزگەن ھۇنلار يول توسۇپ، يول بويىدىكى قورغانلارغا ھۇجۇم قىلىپ تۇردى، چېگرىغا باستۇرۇپ كىرىپ بۇلاڭ - تالاڭ قىلدى. لېكىن ھۇنلار ئاچكۆر بولغانلىقتىن يەنىلا ئۆتكەل بازارلىرىغا ئامراق ئىدى. خەنلىكلەرنىڭ مال - بۇيۇملىرىغا قىزىقتى. خەن سۇلالىسىمۇ ئۆتكەل بازارلىرى ئارقىلىق ئۇلارنى رازى قىلاتتى.

مايى ۋە قەسى بولۇپ بەشىنچى يىلى (م.ب. 129 - يىلى، خەن ۋۇدى يۈەنگۇاڭنىڭ ئالتىنچى يىلى) كۈزدە خەن سۇلالىسى تۆت سانغۇن (96) نىڭ ھەر بىرىنى 10000 ئەسكەر بىلەن ئۆتكەل بازارلىرىنىڭ تۈۋىدە ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلغۇزدى. شاڭگۇدىن چىققان ۋېي چىڭ سانغۇن لۇڭچېڭ شەھىرىگىچە ھۇجۇم قىلىپ، 700 كىشىنى ئۆلتۈرۈپ ئەسىر ئالدى. يۈنجۇڭ ۋىلايىتىدىن چىققان گۇڭسۇن خې قۇرۇق قايتىپ كەلدى. دەيىجۇن ۋىلايىتىدىن چىققان گۇڭسۇن ئاۋ ھۇنلاردىن يېڭىلىپ، 7000 ئادەمىنى چىقىم بولدى. يەنىمۇ ۋىلايىتىدىن چىققان لى گۇاڭ يېڭىلىپ، ھۇنلارغا ئەسىر چۈشكەن بولسىمۇ، يولدا قېچىپ قايتىپ كەلدى. خەن ئوردىسى گۇڭسۇن ئاۋ بىلەن لى گۇاڭنى قاماققا ئالدى. ئۇلار پۇل تۆلەپ قۇتۇلغان بولسىمۇ، لېكىن ئاددىي پۇقرالىققا چۈشۈرۈپ قويۇلدى. شۇ يىلى قىشتا چېگرىغا باستۇرۇپ كىرگەن بىرنەچچە مىڭ ھۇن قوشۇنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلدى. بولۇپمۇ يۇياڭ ۋىلايىتى كۆپ زىيانغا ئۇچرىدى. خەن سۇلالىسى سانغۇن خەن ئەنگۈنى يۇياڭغا ئەۋەتىپ، ھۇنلاردىن مۇداپىئە كۆردى. ئىككىنچى يىلى كۈزدە ھۇنلارنىڭ 20000 چە ۋەندارى بېسىپ كىرىپ، لياۋشى ۋالىيىتىنى ئۆلتۈرۈپ، 2000

ئادىمىنى ئەسىر ئالدى. يەنە يۇياڭ ۋالىيسى قوشۇنلىرىدىن 1000 دىن ئوشۇق ئەسكىرىنى مەغلۇپ قىلىپ، سانغۇن خەن ئەنگونى قورشىۋالدى. خەن ئەنگونىڭ 1000 دىن ئارتۇق چەۋەندازى قىرىلىپ تۈگەي دەپ قالغاندا، يەن بەگلىكى قوشۇنلىرى ياردەمگە كەلگەچكە، چېكىنگەن ھۇنلار يېڭىباشتىن يەنىمىگە بېسىپ كىرىپ 1000 دىن ئارتۇق ئادەمنى ئۆلتۈردى ۋە ئەسىر ئالدى. شۇنىڭ بىلەن خەن سۇلالىسى سانغۇن ۋېي چىڭنى 30000 چەۋەنداز بىلەن يەنىمىدىن، لى شىنى دەيجۇندىن ماڭدۇرۇپ، ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلدى. ئۇلار دۈشمەننىڭ نەچچە مىڭ ئادىمىنى ئۆلتۈردى ۋە ئەسىر ئالدى. ئىككىنچى يىلى يەنە يۈنجۇڭنىڭ غەربىدىن يولغا چىققان ۋېي چىڭ لۇڭشىغا بېرىپ، خېنەن رايونىدا ھۇنلارنىڭ لۇفەن ۋە بەيياڭ (ئاق قويلۇقلار) خانلىرىغا ھۇجۇم قىلىپ، نەچچە مىڭ ئادىمىنى ئۆلتۈردى ۋە ئەسىر ئالدى. 1000000 تۇياقتىن ئارتۇق قوينى غەنىمەت ئالدى. شۇنىڭ بىلەن خېنەن رايونىنى خەن سۇلالىسى قايتۇرۇۋېلىپ، شىۋاڭ شەھىرىنى سالىدى ھەمدە چىن سۇلالىسى دەۋرىدە سەركەردە مېڭ تىيەن ياسىغان چېگرا قورۇللىرىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، خۇاڭخې دەرياسىنى بويلاپ قاتتىق مۇداپىئە كۆردى. خەن سۇلالىسى شاڭگۇ ۋىلايىتىنىڭ ئەڭ چېتىدىكى زاۋياڭ ناھىيىسىنى ھۇنلارغا بېرىۋەتتى. بۇ م.ب. 127 - يىلى (خەن ۋۇدى يۈەنشۇ - نىڭ ئىككىنچى يىلى) ئىدى.

ئىككىنچى يىلى قىشتا كۈن تەڭرىقۇت ئۆلگەندىن كېيىن ئىنىسى سول قول قان ئىچىغىسە ئۆزىنى تەڭرىقۇت دەپ ئېلان قىلىپ، كۈن تەڭرىقۇتنىڭ خانىپىكىنى يوتانى مەغلۇپ قىلدى. قاچقان يوتان خەن سۇلالىسىگە ئەل بولدى. خەن سۇلالىسى تەرىپىدىن شىئەن بەگلىكىگە تەيىنلەنگەن يوتان بىرنەچچە ئاي ئۆتۈپلا ئۆلۈپ كەتتى.

ئىچىغىسە تەڭرىقۇت تەختىگە چىققان يىلى يازدا ھۇنلار-
نىڭ نەچچە 10000 چەۋەندازى دەيجۇن ۋىلايىتىگە بېسىپ
كىرىپ، ۋالىيى گۇڭ يۇنى ئۆلتۈرۈپ، 1000 دىن ئوشۇق
كىشىنى ئەسىر ئېلىپ كەتتى. كۈزدە يەنە يەنمېن ۋىلايىتىگە
بېسىپ كىرىپ، 1000 دىن ئارتۇق ئادەمنى ئۆلتۈردى ۋە
ئەسىر ئېلىپ كەتتى. ئىككىنچى يىلى (م.ب. 125 - يىلى،
خەن ۋۇدى يۈەنشۇنىڭ تۆتىنچى يىلى)، يەنە دەيجۇن، دىڭشياڭ
ۋە شاڭجۇن ۋىلايەتلىرىنىڭ ھەرقايسىسىغا 30000 دىن
چەۋەنداز بېسىپ كىرىپ، نەچچە مىڭ كىشىنى ئۆلتۈردى ۋە
ئەسىر ئېلىپ كەتتى. ھۇنلارنىڭ ئوڭ قول بىلىكخانى خەن
سۇلالىسىنىڭ خېنەن رايونىنى تارتىۋالغانلىقى ھەمدە ئۇ
يەردە شوفاڭ شەھىرىنى بىنا قىلغانلىقىغا نارازى بولۇپ،
چېگىرىلارغا كۆپ قېتىم باستۇرۇپ كىرىپ، بۇلاڭ - تالاڭ
قىلدى ھەم خېنەن رايونىغا بېسىپ كىرىپ، شوفاڭ شەھىرىنى
پاراكەندە قىلدى، نۇرغۇن كەمەلدار ۋە پۇقرالارنى ئۆلتۈردى
ھەم ئەسىر ئېلىپ كەتتى.

ئىككىنچى يىلى (م.ب. 124 - يىلى، خەن ۋۇدى يۈەنشۇنىڭ
بەشىنچى يىلى) باھاردا، خەن سۇلالىسى سانغۇن ۋېي چىڭ
قوماندانلىقىدىكى ئالتە سانغۇننى 100 نەچچە مىڭ كىشىلىك
قوشۇن بىلەن شوفاڭ، گاۋچۇدىن ھەربىي يۈرۈشكە ئەۋەتتى.
ئوڭ قول بىلىكخان خەن قوشۇنى تېز يېتىپ كېلەلمەيدۇ
دەپ، ھاراق - شاراب ئىچىپ مەست بولۇپ ياتقان بىر
پەيتتە، چېگرىدىن چىقىپ، 600 - 700 چاقىرىم يول ماڭغان
خەن قوشۇنى ئوڭ قول بىلىكخاننى كېچىدە قورشىۋالدى.
چۆچۈپ كەتكەن ئوڭ قول بىلىكخان قاچتى، خىل چەۋەنداز-
لاۋازىملىرى ئارقىسىدىن كەلدى، خەن سانغۇنلىرى ئوڭ قول
بىلىكخاننىڭ ئېلىدىن ئەر - ئايال بولۇپ 15000 ئادەم،
ياردەمچى خانلىرىدىن 10 نەچچىنى قولغا چۈشۈردى. شۇ

يىلى كۆزدە يەنە دەپچۇن ۋىلايىتىگە بېسىپ كىرگەن ھۇنلار.
نىڭ 10 000 چە ۋەندازى كاھىبەگ جۇياڭنى ئۆلتۈرۈپ،
1000 دىن ئارتۇق ئادەمنى بۇلاپ تۇتۇپ كەتتى.

م.ب. 123 - يىلى (خەن ۋۇدى يۈەنشۇنىڭ ئالتىنچى يىلى)
باھاردا، خەن سۇلالىسى يەنە سانغۇن ۋېي چىڭ قوماندانلىقى
دىكى ئالتە سانغۇننى 100 نەچچە مىڭ چە ۋەنداز بىلەن
يۈرۈشكە چىقاردى. دىڭشياڭدىن چىقىپ بىرنەچچە يۈز چاقىرىم
يول يۈرگەندىن كېيىن خەن قوشۇنلىرى ھۇنلارغا ھۇجۇم
قىلدى ۋە ئىلگىرى - ئاخىر 19000 كىشىنى ئۆلتۈردى ۋە
ئەسر ئالدى. خەن سۇلالىسىمۇ ئىككى سانغۇن ۋە 3000
دىن ئارتۇق چە ۋەنداز چىقىم تارتتى. ئوڭ قانات سانغۇن
سۇجىيەن ئۆزى يالغۇز قېچىپ كەلدى. تۇرشاۋۇل سانغۇن
شى بېگى جاۋسۇن ئۇرۇشتا ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچراپ ھۇنلارغا
تەسلىم بولدى. جاۋسۇن ئەسلىدە ھۇنلارنىڭ ياردەمچى خانى
بولۇپ، خەن سۇلالىسىگە تەسلىم بولغاچقا، خەن سۇلالىسى
ئۇنى شى بېگى، تۇرشاۋۇل سانغۇنلۇققا تەيىنلەپ، ئوڭ قانات
سانغۇن بىلەن بىرلىكتە يۈرۈش قىلىشقا ئەۋەتكەنىدى.
ئەمما ئۇ تەڭرىقۇت ئەسكەرلىرى بىلەن يالغۇز ئۇچرىشىپ
قالغانلىقتىن، يېڭىلدى ۋە پۈتۈن قوشۇنى تارمار بولدى.
ئۇنى قولغا چۈشۈرگەن تەڭرىقۇت ئۆزىگە ياردەمچى قىلىۋالدى،
ئۆز ئىگىچىسىنى ئۇنىڭغا ياتلىق قىلدى. ئۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە
خەن سۇلالىسىگە تاقابىل تۇرۇش پىلانى ئۈستىدە كېڭەشتى.
جاۋسۇن تەڭرىقۇتقا قۇملۇقنىڭ يىراق شىمالىغا چېكىنىش،
خەن قوشۇنىنى مەلەكە قىلىپ، ھاردۇرۇش، ئاندىن تارمار
قىلىش، قورۇلغا يېقىنلىماسلىق توغرىسىدا مەسلىھەت بەردى.
تەڭرىقۇت ئۇنىڭ تەكلىپىگە قوشۇلدى. ئىككىنچى يىلى
ھۇنلارنىڭ 10 نەچچە مىڭ چە ۋەندازى شاڭگۇغا بېسىپ
كىرىپ نەچچە يۈز ئادەمنى ئۆلتۈردى.

گېيىنىڭكى يىلى (م.ب، 121 ت يىلى، خەن ۋۇدى يۈەنشۇنىڭ ئىككىنچى يىلى) باھاردا، خەن سۇلالىسى قىران چەۋىنداز سانغۇن خوجۇبىڭ قوماندىسىدا لۇڭشىدىن يۈرۈشكە چىققان 10000 چەۋىنداز يەنجى تاغلىرىدىن ئۆتۈپ، مىڭ چاقىرىم دىن ئارتۇق ئىلگىرىلەپ بېرىپ، ھۇنلارنىڭ 8000 دىن ئارتۇق ئادىمىنى ئۆلتۈردى ۋە ئەسىر ئالدى ھەمدە، شۇتۇق قاننىڭ چوقۇنىدىغان ئالتۇن بۇتىنى قولغا چۈشۈردى. شۇ يىلى يازدا، نەچچە 10 مىڭ چەۋىنداز بىلەن لۇڭشى، بېيىدىن يولغا چىققان قىران چەۋىنداز سانغۇن خوجۇبىڭ ۋە ھەمراھىگە گۇڭسۇن ئاۋلار 2000 چاقىرىم يول يۈرۈپ جۈيەندىن ئۆتۈپ چىلەن تېغىغا ھۇجۇم قىلدى ۋە ھۇنلارنىڭ 30000 دىن ئارتۇق ئادىمىنى ئۆلتۈردى ۋە ئەسىر ئالدى. ياردەمچى قانلاردىن ئون نەچچىسىنى قولغا چۈشۈردى. بۇ چاغدا ھۇنلارمۇ دەيىچۈن، يەنىمەن ۋىلايەتلىرىگە بېسىپ كىرىپ، نەچچە يۈز ئادىمىنى ئۆلتۈردى ۋە بۇلاڭ - تالاڭ قىلدى. خەن سۇلالىسى بىلگىمەگ جاڭ چيەن بىلەن سانغۇن لى گۇاڭنى يۈبەيىڭدىن يۈرۈش قىلىپ، ھۇنلارنىڭ سول قول بىلىكىغا - نىغا ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتتى. سول قول بىلىكىخان لى گۇاڭنى تورشۇالغاچقا، لى گۇاڭ قىسمىدىكى 4000 ئەسكەرنىڭ يېرىمىدىن كۆپى تالاپەتسكە ئۇچرىدى. ھۇنلار بولسا تېغىمۇ كۆپرەك چىقىم تارتتى. بىلگىمەگ جاڭ چيەن قوماندىسىدىكى ئەسكەرلەر ياردەمگە يېتىپ كەلگەندىن كېيىنلا سانغۇن لى گۇاڭ قورشۇۋىدىن قۇتۇلدى. ئەمما ئەسكەرلىرىنىڭ ھەممىسى ھالاك بولدى. قىران چەۋىنداز سانغۇن خوجۇبىڭ قوشۇنىغا قەرەلدە يېتىپ كېلەلمىگەن ھەمراھىگە گۇڭسۇن ئاۋ، بىلگىمەگ جاڭ چيەنلەر بىرلىكتە ئۆلۈمگە ھۆكۈم قىلىندى. ئۇلار بەدىل تۆلەپ قۇتۇلغان بولسىمۇ، لېكىن ئاددىي پۇقرالىققا چۈشۈرۈپ قويۇلدى.

شۇ يىلىنىڭ كۈزلۈكى، قۇنشارقان بىلەن شۇتۇق قانلار ئىدارىسىدىكى جايلارنىڭ غەرب تەرىپى، خەن قوشۇنلىرى نەچچە 10 مىڭلىغان كىشىنى ئۆلتۈرۈپ ۋە ئەسىر ئېلىپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن، غەزەپلەنگەن تەڭرىقۇت ئۇلارنى چاقىرىپ كېلىپ ئۆلتۈرمەكچى بولدى. قورقۇپ ئەندىشىگە چۈشكەن قۇنشارقان ۋە شۇتۇق قانلار مەسلىھەتلىشىپ خەن سۇلالىسىگە ئەل بولماقچى بولدى. خەن سۇلالىسى قىران چەۋەنداز سانغۇن خوجۇيىڭنى ئەۋەتىپ قارشى ئالدى. شۇتۇق قاننى ئۆلتۈرۈپ، ئادەملىرىنى ئۆزىگە قوشۇۋالغان قۇنشارقان خەن سۇلالىسىگە تەسلىم بولدى. ئۇلار 40000 دىن كۆپرەك كىشى بولسىمۇ، 100000 ئادەم دەپ پوپاڭ كۆتۈردى. شۇنداق قىلىپ خەن سۇلالىسى قۇنشارخانغا ئىگە بولغاندىن كېيىن لۇڭشى، بېيىدى، خېشى قاتارلىق يەرلەردە ھۇنلارنىڭ تەئەرى-رۇزلىرى بارا - بارا ئازلىدى. گۈەندۇڭدىكى كەمبەغەللەر ھۇنلاردىن تارتىۋالغان خېنەن رايونىدىكى شىنچىنچۇڭ(97) غا كۆچۈرۈلدى ھەمدە بېيىدىنىڭ غەربىدە تۇرۇشلۇق مۇداپىئە قوشۇنىنىڭ يېرىمى قىسقارتىلدى. ئىككىنچى يىلى باھاردا ھۇنلار دىڭشياڭ ۋە يۇبېيىڭغا نەچچە 10 مىڭ ئەسكەر بىلەن باستۇرۇپ كىرىپ، 1000 دىن ئارتۇق ئادەمنى ئۆلتۈردى ۋە تۇتۇپ كەتتى.

م.ب. 119 - يىلى (خەن ۋۇدى يۈەنشۇنىڭ تۆتىنچى يىلى) باھاردا خەن سۇلالىسى ئوردىسىدا ئۆتكۈزۈلگەن بىر كېڭەشتە: «شى بېگى جاۋسۇن تەڭرىقۇتقا قۇملۇقنىڭ شىمالىدا تۇرساق، ئۇ يەرگە خەن قوشۇنلىرى بارالمايدۇ، دەپ پىلان كۆرسىتىپتۇ» دېگەن قارار قوبۇل قىلىندۇ ۋە ياراملىق 100 000 چەۋەن داز ماڭدۇرىدۇ. ئاشلىق ۋە كىيىم - كېچەك ئېلىپ ماڭغان لارنىڭ خىزىمىسى ئاتلىرى 140000 چە بولۇپ، ئوزۇق - تۇلۇك، تەمىنات ئاتلىرىنىڭ سانى بۇنىڭ سىرتىدا ئىدى.

ئۇلۇغ سانغۇن ۋېي پىڭ بىلەن قىران چەۋەنداز سانغۇن خوجۇبىڭلارغا بۆلۈنۈپ يۈرۈش قىلىش ھەققىدە پەرمان بېرىلگەچكە، ئۇلۇغ سانغۇن دىڭشياڭدىن، قىران چەۋەنداز سانغۇن بولسا دەيچۈن ۋىلايىتىدىن ئاتلاندى، ئۇلار قۇملۇقتىن ئۆتۈپ ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىش ھەققىدە كېلىشىۋالدى. بۇنىڭ دىن خەۋەر تاپقان تەڭرىقۇت يۈك - تاقلىرىنى يىراققا ئورۇنلاشتۇرۇپ، خىلانغان چەۋەندازلىرى بىلەن قۇملۇقنىڭ شىمالىدا ئۇلارنى كۈتۈپ تۇردى. ئۇ ئۇلۇغ سانغۇن بىلەن بىر كۈن ئۇرۇشتى. كەچ كىرگەندە بوران چىقىپ، خەن قوشۇنلىرى ئوڭ، سول قاناتلاردىن تەڭرىقۇتنى قورشىۋالدى. ئۇرۇش ۋەزىيىتىنىڭ ئۆزىگە پايدىسىز بولۇۋاتقانلىقىنى مۆلچەرلىگەن تەڭرىقۇت نەچچە يۈز باتۇر چەۋەندازى بىلەن قورشاۋنى بۇزۇپ، غەربىي شىمال تەرەپكە قاچتى. خەن قوشۇنلىرى كېچىلەپ قوغلاپمۇ ئۇنى تۇتالمىدى. بۇ قېتىمقى جەڭدە ئۆلتۈرۈلگەن ۋە ئەسىر ئېلىنغانلار 19000 كىشىگە يەتتى. خەن قوشۇنلىرى شىمالدا تېنەن تېغىدىكى چاۋسۇن شەھىرىگىچە بېرىپ قايىتتى.

تەڭرىقۇت قېچىپ كەتكەندىن كېيىن، خەن قوشۇنلىرى بىلەن ئارىلىشىپ كەتكەن ئەسكەرلىرى تەڭرىقۇتنى ئىزدەشتى. تەڭرىقۇت ئۆزىنىڭ ئاساسىي قوشۇنى بىلەن ئۇزاققىچە ئۇچرىپ شالىغاچقا، ئوڭ قول قان تەڭرىقۇتنى ئۆلدى ھېسابلاپ، ئۆزىنى تەڭرىقۇت دەپ ئېلان قىلدى. ھەقىقىي تەڭرىقۇت قايتىپ ئۆز ئېلىنى تاپقاندىن كېيىن، ئوڭ قول قان تەڭرىقۇتلۇقنى بېرىپ، بۇرۇنقى ئورنىدا قېلىۋەردى.

دەيچۈن ۋىلايىتىدىن يۈرۈشكە چىققان قىران چەۋەنداز سانغۇن 2000 نەچچە يۈز چاقىرىم يول يۈرۈپ، سول قول بىلىكخان بىلەن جەڭ قىلدى. خەن قوشۇنلىرى ھۇنلاردىن جەمئىي 70000 دىن ئوشۇق ئادەمنى ئۆلتۈردى ۋە ئەسىر

ئالدى. سول ئول بىلىكەخان ۋە نەزەرگەردىلىرى ئامامەن قېچىپ كەتتى. قىران چەۋەنداز سانغۇن لاڭ جۇشۇ تېغىدا كۆك ئىلاھغا، گۈيەن تېغىدا يەر مۇئەككىلىگە نەزىر قىلىپ بايقالغىچە بېرىپ قايتتى.

شۇنىڭدىن كېيىن ھۇنلار يىراققا قېچىپ كەتتى، قۇملۇقنىڭ جەنۇبىدا ئۇلار خان ئوردىسىنى قايتا قۇرالمىدى. خۇاڭخې دەرياسىدىن ئۆتكەن خەن قوشۇنلىرى شىۋاڭ شەھىرىنىڭ غەرب تەرىپىدىن لىڭجۇغىچە ئېرىق - ئۆستەڭ قېچىپ تېرىقچىلىق قىلدى. تېرىلغۇ يەرلەرنى باشقۇرىدىغان ئەمەلدارلارنى تەيىنلىدى. تېرىقچىلىق قىلىدىغان سپاھ - بەگلەر تەخمىنەن 50 - 60 مىڭغا يەتتى. يەرلىرىنى پىلە قۇرتىدىك يەپ، زېمىنىنى ھۇنلارنىڭ شىمالىدىكى رايونلىرى بىلەن تۇتاشتۇردى.

باشتا نۇرغۇن ئەسكەر بىلەن يۈرۈش قىلغان خەن سۇلالىسىنىڭ ئىككى سانغۇنى (98) تەڭرىقۇتنى قورشۇۋېلىپ، 80 - 90 مىڭ ئادەمنى ئۆلتۈردى ۋە ئەسەر ئالدى. خەن قوشۇنى رەددىمۇ نەچچە تۈمەنلەپ ئەسكەر چىقىم بولۇپ، 100 000 دىن ئارتۇق ئات ئۆلدى. ھۇنلار گەرچە ئېغىز چىقىمغا ئۇچراپ يىراقلارغا قېچىپ كەتكەن بولسىمۇ، لېكىن خەن سۇلالىسىدە ئات ئازلاپ كەتكەنلىكتىن، داۋاملىق ھۇجۇم قىلالىمىدى. تەڭرىقۇت جاۋسۇننىڭ پىلانى بويىچە، ئەلچى ئەۋەتىپ، چىرايلىق سۆزلەر بىلەن يارىشىشنى تەلەپ قىلدى. خان بۇ ئىشنى ۋەزىرلەرنىڭ مۇزاكىرىسىگە قويدى. بەزىلىرى يارىشايلى دېسە، بەزىلىرى ھۇنلارنى بېقىنىشقا مەجبۇرلاش كېرەك، دېيىشتى. باش ۋەزىر دورغايسى رېن چاڭ: «ھۇنلار يېقىندىلا مەغلۇپ بولدى، ئۇلارنى بىزگە بېقىنىشقا مەجبۇرلاش كېرەك، ئۇلار چېگرىغا زىيارەتكە كېلىپ، ئىلتىماس قىلسۇن» دەپ پىكىر بەردى، خەن سۇلالىسى رېن چاڭنى تەڭرىقۇتقا

ئەلچى قىلىپ ئەۋەتتى. بۇنىڭ رېن چاڭنىڭ پىلانى ئىكەنلىكىنى ئاڭلاپ غەزەپلەنگەن تەڭرىقۇت، ئۇنى قايتۇرماي تۇتۇپ قالدى. ئىلگىرى خەن سۇلالىسىدىمۇ ھۇنلارنىڭ ئەلچىلىرىنى تەسلىم بولۇشقا ئۈندەپ، تۇتۇپ قېلىش ئەھۋاللىرى بولاتتى، تەڭرىقۇتمۇ بۇنىڭ بەدىلىگە خەن ئەلچىلىرىنى تۇتۇپ قالاتتى. خەن سۇلالىسى قوشۇنلىرىنى باشقىدىن تەرتىپكە سېلىپ، ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلماقچى بولۇپ تۇرغان پەيتتە، قىران چەۋەنداز سانغۇن خوجۇبىڭ ئالەمدىن ئۆتتى. شۇنىڭ بىلەن خەن سۇلالىسى ئۇزۇن زامانلارغىچە شىمالدىكى ھۇنلارغا يۈرۈش قىلىمىدى.

بىرقانچە يىل ئۆتكەندىن كېيىن 13 يىل تەڭرىقۇت بولغان ئىچىغىسە ئۆلۈپ، ئورنىغا ئوغلى ئۇۋى تەڭرىقۇت بولدى. بۇ م. ب. 114 - يىلى (خەن ۋۇدى يۈەندىڭنىڭ ئۈچىنچى يىلى) ئىدى. ئۇۋى تەڭرىقۇت تەختكە چىققاندىن كېيىن، خەن ۋۇدى ۋىلايەت - ناھىيىلەرنى كۆزدىن كەچۈرۈشكە باشلىدى. كېيىن خەن سۇلالىسى جەنۇبتىكى ئىككى يۇدۆلىتىگە يۈرۈش قىلغاچقا، ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىمىدى. ھۇنلارمۇ چېگرىغا بېسىپ كىرمىدى.

ئۇۋى تەختكە چىقىپ ئۈچىنچى يىلى خەن سۇلالىسى جەنۇبىي يۇدۆلىتىنى يوقاتتى. يارلىق بويىچە 15000 چە ۋەنداز بىلەن جىۋيۈەندىن يولغا چىققان سابىق ئوردا مىرا-قولى گۇڭسۇن خې 2000 چاقىرىمدىن ئارتۇق يول يۈرۈپ، فۇجۇجىڭ(99) دېگەن يەرگە باردى، 10000 دىن ئارتۇق چەۋەنداز بىلەن لىڭجۇدىن يولغا چىققان يانداش چا-پاۋۇل جاۋپونۇ نەچچە مىڭ چاقىرىم يول يۈرۈپ ھۇن دەرياسىغا چىقىپ باردى. ئۇلار ھۇنلاردىن بىرەرنىمۇ ئۇچراتماي قايتىپ كەلدى.

بۇ چاغدا خان شەخسەن ئۆزى چېگرىنى كۆزدىن كەچۈ-

رۇش ئۈچۈن 180000 چەۋەنداز بىلەن شوفاڭغا كېلىپ، خەن سۇلالىسىنىڭ ئەسكىرىي كۈچىنى نامايان قىلدى ھەمدە تەڭرىقۇتنى ۋاقىپلاندۇرۇش ئۈچۈن گوجىنى ئەلچىلىككە ئەۋەتتى. ھۇنلارنىڭ داستانخانېيگى (100) گوجىدىن نېمە ئىش بىلەن كەلگەنلىكىنى سورىغانىدى. گوجى تەزىم قىلىپ تۇرۇپ ئەدەب بىلەن: «مەن تەڭرىقۇت بىلەن كىرۈشۈپ، ئۆز ئاغزىم بىلەن ئېيتسام» دېدى. تەڭرىقۇت ئۇنى قوبۇل قىلدى. گوجى: «جەنۇبىي يۇڭخانىنىڭ كالىسى خەن ئوردىسىنىڭ شىمالى قوۋۇقىغا ئېسىلدى. تەڭرىقۇت ھازىر خەن سۇلالىسى بىلەن ئۇرۇش قىلالىسا، خانىمىز شەخسەن ئۆزى قوشۇنى بىلەن چېگرىدا سىلىنى كۈتۈپ تۇرۇپتۇ. ئەگەر ئۇرۇشالمىسا، دەرىھال جەنۇبتىكى خەن سۇلالىسىگە ئەئىيان بولۇشلىرى كېرەك. نېمە ئۈچۈن يىراق يەرلەرگە قېچىپ، سۇسىز، گىياھسىز قۇملۇقنىڭ شىمالىدىكى قەھرىتان سوغۇق دەشتلەردە يوشۇرۇنۇپ يۈرىدىدۇ!» دەيدۇ. ئۇنىڭ سىزى تۈگىشى بىلەنلا غەزەپلەنگەن تەڭرىقۇت دەرھال داستانخانېيگىنى ئۆلۈمگە بۇيرۇپ، گوجىنى قايتۇرماي بايقالغا سۈرگۈن قىلدى. شۇنىڭدىن كېيىن تەڭرىقۇت خەن چېگرىسىغا باستۇرۇپ كىرىشكە زادىلا جۈرئەت قىلالىمىدى. ئەسكەرلىرىنى ئارام ئالدۇرۇپ، ئاتلىرىنى بېقىپ، ئات مېنىش - ئوقيا ئېتىش مەشىقى بىلەن شۇغۇللاندى. خەن سۇلالىسىگە داۋاملىق ئەلچى ئەۋەتىپ، چىرايلىق سۆزلەر بىلەن ياخشىلىشىشنى تەلەپ قىلدى.

خەن سۇلالىسى ھۇنلارنى كۆزىتىپ كېلىش ئۈچۈن، ۋاڭ ۋۇ قاتارلىق كىشىلەرنى ئەۋەتتى. ھۇنلارنىڭ قائىدىسى بويىچە خەن ئەلچىسى ئەلچىلىك دەستىكىنى تاشلاپ، يۈزىنى بويسىمىسا تەڭرىقۇت ئوردىسىغا كىرگۈزۈلمەيتتى. ۋاڭ ۋۇ بېيىداتلىك بولغانلىقى ئۈچۈن، ھۇنلارنىڭ بۇ ئادىتىنى بىلەتتى. شۇڭا ئۇ ئەلچىلىك دەستىكىنى تاشلاپ، يۈزىنى بوياپ تەڭرىقۇت

ئوردىسىغا كىردى. بۇنى كۆرۈپ خۇرسەن بولغان تەڭرىقۇت
ۋاڭ ۋۇنىڭ پىكىرىنى يالغاندىن قوبۇل قىلغان بولۇپ، «خان
تېكىمنى تۇرغا قىلىققا ئەۋەتەي، شۇ ئارقىلىق ياخشىلىشايلى»
دېدى.

خەن سۇلالىسى يىڭ شىنى ھۇنلارغا ئەلچى قىلىپ
ئەۋەتتى. بۇ چاغدا خەن سۇلالىسى شەرقتە خۇيمو ۋە چاۋ-
شىەن ئېلىنى ئىشغال قىلىپ، ئۇ يەردە ۋىلايەتلەرنى تەسىس
قىلغان، غەربتە جىۋچۈەن ۋىلايىتىنى قۇرۇپ، ھۇنلار بىلەن
چىياڭلار ئوتتۇرىسىدىكى قاتناش يولىنى ئۈزۈپ تاشلىغان،
يەنىمۇ غەربتە توغرىيلار، باكتىرىيە بىلەن مۇناسىۋەت ئورنات-
قان ۋە يەنە ئاسىيۇلارنىڭ كۈنپىيىگە مەلىكە بېرىپ، ھۇنلارنى
غەربتىكى ئىتتىپاقچىلىرىدىن ئايرىۋەتكەن، يەنىمۇ شىمالغا قا-
راپ تېرىلغۇ يەرلەرنى كېڭەيتىپ شۈەنلېي (101) نى چېگرا
قىلغانىدى. ھۇنلار بۇنىڭغا سۈكۈت قىلدى. شۇ يىلى شى
بېگى جاۋسۇن ئۆلدى. خەن سۇلالىسىنىڭ ۋەزىر - ۋۇززالىرى
ھۇنلار ئاجىزلاشتى، ئۇلارنى بويىسۇندۇرۇش كېرەك، دەپ ھې-
سابلاشتى. يىڭ شىن قەيسەر، سۇباتلىق ئادەم بولسىمۇ، ئېتى-
بارلىق ۋەزىرلەردىن بولمىغاچقا، تەڭرىقۇتنىڭ ھۈرمىتىگە
سازاۋەر بولالمىدى. تەڭرىقۇت ئۇنى ھۇزۇرغا چاقىرتماقچى
بولۇۋېدى، لېكىن ئۇ ئەلچىلىك دەستىكىنى تاشلىمىغانلىقتىن،
تەڭرىقۇت ئۇنى چېدىزنىڭ سىرتىدا ئولتۇرغۇزۇپ قوبۇل قىل-
دى. يىڭ شىن تەڭرىقۇتقا «ئەگەر خەن سۇلالىسى بىلەن ياخ-
شىلىشىشنى خالىسىلا، خان تېكىمنى خەن سۇلالىسىگە تۇرغاق
قىلغايلا» دەپ تەكىلىپ بەردى. تەڭرىقۇت: «بۇ بۇرۇنقى ئەھ-
دىنامىلەردىكى بەلگىلىمىلەرگە ئۇيغۇن ئەمەس. بۇرۇنقى ئەھدى-
نامىلەر بويىچە خەن سۇلالىسى دائىم خانىكىچە ئەۋەتىپ، تا-
ۋار - دۇردۇن، ئوزۇق - تۈلۈك قاتارلىق بۇيۇملار سوۋغا قى-
لىپ تۇراتتى. بۇ ياخشىلىشىشنىڭ شەرتى ئىدى. شۇڭا ھۇن

لارمۇ چېگرىغا پاراگەندىچىلىك سالمايتتى. بۇگۈنكى كۈندە بۇرۇنقى ئەھدىنامىگە خىلاپلىق قىلىپ، خانىپكىنى تۇرغاقلىق قا ئەۋەت دېسەڭلار، ياخشىلىشىشتىن ئۈمىد قالمايدۇ» دېدى. ھۇنلارنىڭ ئادىتىدە خەن سۇلالىسىنىڭ ئەلچىسى ئېسىلزادىلەردىن بولماي زىيالىيلاردىن بولسا، ۋەزىيەتلىكى كەلگەن دەپ، ئۇنى سۆزلىگىلى قويمايتتى. كەلگەن ئەلچىلەر ياش - قاۋۇل بولسا، ئۇنى پىدائىيلار دەپ، ئۇنىڭ ھەيۋىتىنى سۇندۇراتتى. خەن سۇلالىسى ھەر قېتىم ھۇنلارغا ئەلچى ئەۋەتسە، ھۇنلارمۇ جاۋابەن ئەلچى ئەۋەتەتتى. خەن سۇلالىسى ھۇنلارنىڭ ئەلچىسىنى تۇتۇپ قالسا، ھۇنلارمۇ خەن ئەلچىسىنى تۇتۇپ قالاتتى. ئىككى تەرەپ تەپمۇ تەڭ بولغاندىلا توختايتتى.

ياڭ شىن قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، خەن سۇلالىسى ھۇنلارغا ۋاڭ ۋۇ قاتارلىقلارنى ئەلچىلىككە ئەۋەتتى. تەڭرىقۇت ئۇنىڭغا يەنە ياخشى سۆزلەرنى قىلىپ، خەن سۇلالىسىدىن كۆپرەك مال - بايلىق يۇلۇش كويىدا بولدى. ۋاڭ ۋۇنى ئالداپ: «مەن خەن سۇلالىسىگە بېرىپ، خان بىلەن كۆرۈشمەن. يۈز تۇرانە تۇرۇپ ئاغا - ئىنى بولمەن» دېدى. ۋاڭ ۋۇ ئوردىغا كېلىپ ئەھۋالنى مەلۇم قىلغانىدى. خەن سۇلالىسى چاڭئەندە تەڭرىقۇت ئۈچۈن بىر مېھمانخانا ياساتتى. ھۇن تەڭرىقۇتى: «خەن تۈرلىرىدىن بىرەر تىسى ئەلچى بولۇپ كەلسە، ئۇنىڭ بىلەن سەمىمىي سۆزلىشىمەن» دەپ، ھۇن ئېسىلزادىلىرىدىن ئەلچى تەيىنلەپ ئەۋەتتى. ئەلچى خەن ئېلىگە كېلىپلا ئاغرىپ قالغاچقا، خەن سۇلالىسى ئۇنى داۋالاپ ساقايتماقچى بولغان بولسىمۇ، بەختكە قارشى ئۆلۈپ قالدى. خەن سۇلالىسى لۇچۇڭگوغا 2000 تاغار ئاشلىق مائاش ئالىدىغان گۇۋاھنامە بېرىپ، جەسەتنى ھۇنلار ئېلىگە ئاپىرىشقا ئەلچى قىلىپ ئەۋەتتى. نەچچە مىڭ چىڭ ئالتۇن قىممىتىدە

سوۋغات ئەۋەتمىدى. لېكىن تەڭرىقۇت خەن سۇلالىسى تەرىپىدىن قەدىرلىك ئەلچىنى ئۆلتۈردى دەپ، لۇچۇڭگونى تۇتۇپ قىالدى. تەڭرىقۇتنىڭ ۋاڭ ۋۇغا قىلغان گەپ - سۆزلىرى يالغان بولۇپ، ئۇنىڭ خەن سۇلالىسىگە زىيارەتكە بېرىش، خانىپەكىنى نى تۇرغاق قىلىپ بېرىش نىيىتىمۇ يوق ئىدى. ھۇنلار يەنە كۆپ قېتىم ھۇجۇمچى قىسىملىرىنى ئەۋەتىپ، خەن سۇلالىسىنىڭ چېگرا - قورۇللىرىغا تاجاۋۇز قىلدى. خەن سۇلالىسى گوجاڭنى ھۇنلارنى يوقىتىش سانغۇنلۇقىغا تەيىنلەپ، جو يېيېڭى جاۋبونۇ بىلەن شوفاڭ شەھىرىنىڭ شەرقىدە تۇرۇپ، ھۇنلاردىن مۇداپىئە كۆرۈشكە ئەۋەتتى.

ئۇۋى تەڭرىقۇت 10 يىل ھۆكۈمرانلىق قىلىپ ئۆلدى. ئوغلى ئۇشلىۋ(102) تەختكە چىقتى. ئۇ تېخى كىچىك بولغىنى ئۈچۈن بالا تەڭرىقۇت (子 皝 皝) دەپ ئاتالدى. بۇ م. ب. 105 - يىلى (خەن ۋۇدى يۈەنفېڭنىڭ ئالتىنچى يىلى) ئىدى. شۇنىڭدىن كېيىن تەڭرىقۇت تېخىمۇ غەربىي شىمالغا قاراپ سىلجىدى. ھۇنلارنىڭ سول قانات قىسىملىرى يۈنجۇڭغا، ئوڭ قانات قىسىملىرى جىۈچۈەن ۋە دۇنخۇاڭغا توغرا كېلەتتى.

بالا تەڭرىقۇت تەختكە چىقىش بىلەنلا خەن سۇلالىسى ئىككى ئەلچى ئەۋەتتى. ئۇلارنىڭ بىرى ئۇۋى تەڭرىقۇتقا، يەنە بىرى ئوڭ قول بىلىكخانغا تەزىيە بىلدۈرۈشكە باردى. ئۇلارنىڭ نىيىتى ھۇنلارغا بۆلگۈنچىلىك سېلىش ئىدى. ئەلچىلەر يېتىپ بېرىشى بىلەنلا، ھەر ئىككىلىسى تەڭرىقۇتنىڭ ئالدىغا ئېلىپ بېرىلدى. غەزەپلەنگەن تەڭرىقۇت خەن ئەلچىلىرىنى تۇتۇپ قالدى. ھۇنلار ئىلگىرى - ئاخىر تۇتۇپ قالغان خەن ئەلچىلىرى ئون نەچچە تۈركۈمگە يەتتى. بۇنىڭ بەدىلىگە خەن سۇلالىسىمۇ ھۇنلارنىڭ ئەلچىلىرىنى تۇتۇپ قالاتتى. شۇ يىلى (م. ب. 104 - يىلى، خەن ۋۇدى تەيجۇننىڭ تۇندۇ جى يىلى) خەن سۇلالىسى سۇتريشنا سانغۇن لى گۇاڭلىنى

غەربكە ماغدۇزۇي پەزغانە ئۈستىگە يۈرۈش قىلدى. يېنىيۇ
سانغۇنى گۇگسۇن ئاۋنى تەسلىمچىلەرنى قوبۇل قىلىش شەھىتى
وى قۇرۇشقا بۇيرۇدى. شۇ يىلى قىشتا ھۇنلار ئېلىدە قېلىن
قار يېغىپ، چارۋىلارنىڭ ئولىسى ئاچلىقتىن توڭلاپ ئۆلدى.
تەڭرىقۇت ياش، ئۇرۇشخۇمار بولغانلىقى ئۈچۈن، دۆلەت ئىچىدە
ئەنسىزچىلىك تۇغۇلدى. سول چوڭ كاھىگ تەڭرىقۇتنى ئۆل
تۈرمەكچى بولۇپ، خەن سۇلالىسىگە يوشۇرۇن ئادەم ئەۋەتتى
ۋە ئۇ ئارقىلىق: «مەن تەڭرىقۇتنى ئۆلتۈرۈپ خەن سۇلالىسىنى
كە ئىل بولماقچىمەن. ئەمما ئارىلىق يىراق، خەن سۇلالىسى
ئەسكەر ئەۋەتىپ ياردەم قىلسا، مەن قوزغالماقچىمەن» دېدى.
خەن سۇلالىسىنىڭ بۇ مەلۇماتتىن باشتىلا خەۋىرى بار بو-
لۇپ، تەسلىمچىلەرنى قوبۇل قىلىش شەھىرىنى سالدۇرغان
بولسىمۇ، يەنىلا ئارىلىقنى يىراق كۆرگەنىدى.

ئىككىنچى يىلىنىڭ باھارىدا خەن سۇلالىسى جويى بېگى
جاۋپونۇ قوماندىسىدا، 20000 چەۋەندازنى يولغا سالىدۇ.
شوقاڭدىن چىققان قوشۇن 2000 چاقىرىمدىن ئوشۇق شىمال
غىچە بېرىپ، جۈنجى تېغىدا سول چوڭ كاھىگ بىلەن ئۇچ-
راشماقچىدى. جويى بېگى پۈتۈشكەن ۋاقتى قارارىدا يېتىپ
بارغان بولسىمۇ، لېكىن سول چوڭ كاھىگنىڭ قوزغالماقچى
بولغانلىقىنى سېزىپ قالغان تەڭرىقۇت ئۇنى ئۆلتۈردى ۋە
سول تەرەپتىكى قوشۇنى بىلەن جويى بېگىگە ھۇجۇم قىلدى.
جويى بېگى يۈرۈش داۋامىدا دۈشمەننىڭ بىرنەچچە مىڭ
ئادىمىنى ئەسىر ئېلىپ قايتتى. تەسلىم بولغانلارنى قوبۇل قىلىش
شەھىرىگە 400 چاقىرىم قالغاندا، 80000 ھۇن چەۋەنداز-
نىڭ قورشاۋىغا چۈشۈپ قالدى. جويى بېگى كېچىسى سۇ ئىز-
دەپ چىققاندا ھۇنلار ئۇنى تىرىك قولغا چۈشۈرۈۋالدى ۋە
دەرھال خەن قوشۇنلىرىغا شىددەتلىك ھۇجۇم قىلدى. سىپاھ -
بەگلەر سەركەردىسىدىن ئايرىلىپ قالغانلىقىلىرى ئۈچۈن ئۆلۈم

دىن قورقۇپ، تەرەپ - تەرەپكە قېچىشقا باشلىدى. شۇنىڭ بىلەن پۈتكۈل قوشۇن ھونلار تەرىپىدىن تارمار قىلىندى. بۇنىڭدىن ئىنتايىن خۇشال بولغان تەڭرىقۇت تەسلىمچىلەرنى قوبۇل قىلىش شەھىرىگە ھۇجۇم قىلىشقا ئەسكەر ئەۋەتكەن بولسىمۇ، لېكىن شەھەرنى ئالالماي، چېگرا - قورۇللارغا تاجاۋۇز قىلىپ قايتىپ كەتتى. كېيىنكى يىلى تەسلىمچىلەرنى قوبۇل قىلىش شەھىرىنى ئېلىشقا تەڭرىقۇت ئۆزى ئاتلانغان بولسىمۇ، يول ئۈستىدە كېسەل بولۇپ ئۆلدى.

بالا تەڭرىقۇت ئۈچ يىل ھۆكۈمرانلىق قىلىپ ئۆلدى. ئۇنىڭ بالىسى كىچىك بولغانلىقى ئۈچۈن، ھۇنلار ئۇنىڭ تاغسى، ئۇۋى تەڭرىقۇتنىڭ ئىنىسى ئوڭ قول بىلىكخان گۈيلىك قۇنى تەڭرىقۇتلۇققا كۆتۈردى. بۇ م. ب. 102 - يىلى (خەن ۋەدى تەيچۇنىڭ ئۈچىنچى يىلى) ئىدى.

گۈيلىكقۇ تەڭرىقۇت سەلتەنىنى ۋاقتىدا، خەن سۇلالىسى كېڭەش بېگى شۇزىۋېيى ئەۋەتىپ ۋۇيۈەن قورغىنىدىن نەچچە يۈز چاقىرىم، ھەتتا مىڭ چاقىرىم يىراقلىقتىكى لۇچۇ تېغىغىچە قەلئە، قورغان ۋە قاراۋۇلخانلارنى سالدۇردى. كېزەكچى سانغۇن خەن يۆ بىلەن چاڭپىڭ بېگى ۋېيى كاڭ ئۇنىڭ ئىككى تەرىپىگە ئورۇنلاشتۇرۇلدى. قونداقلىق ئوقىيالىقلار كاھ بېگى لۇ بودې جۈيەن ساسلىقى بويىغا قورغان سېلىپ مۇداپىئە كۆرۈشكە بۇيرۇلدى.

شۇ يىلى كۈزدە ھۇنلار يۈنجۇڭ، دىڭشياڭ، ۋۇيۈەن ۋە شوفاڭلارغا كەڭ - كۆلەمدە بېسىپ كىرىپ، نەچچە مىڭ ئادەمنى ئۆلتۈردى ۋە بۇلاڭ - تالاڭ قىلدى. يىلىغا 2000 دا-دەن ئاشلىق مائاش ئالدىغان سانغۇنلارنى يېڭىپ، يولدا كېڭەش بېگى شۇزىۋېيى قۇرغان قاراۋۇلخانلارنى ۋەيران قىلىپ ۋەتتى. يەنە ئوڭ قول بىلىكخاننى جىيۇچۈەن، جاڭيىلەرگە ئەۋەتىپ بىرنەچچە مىڭ ئادەمنى تالان - تاراج قىلدى. دەل

شۇ چاغدا خەن سۇلالىسى سانغۇلىسى رېن ۋېن (103) يېتىپ كېلىپ، ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلدى. ھۇنلار ئولجا ئالغان غەنىيمەتلىرىنى تاشلاپ چېكىنىپ كەتتى. ئېرىشى سانغۇن لى گۇاڭلىنىڭ پەرغانىنى يېڭىپ، خاننى ئۆلتۈرۈپ قايتقانلىقىنى ئاڭلىغان ھۇنلار سۈترىشنا سانغۇننى توسۇشنى ئويلىغان بولسىمۇ، پېتىنالىمىدى. شۇ يىلى (م. ب. 101 - يىلى، خەن ۋۇدى تەيجۇنىڭ تۆتىنچى يىلى) قۇلۇقۇ تەڭرىقۇت قىشتا كېسەل بولۇپ ئۆلدى.

گۈيلىقۇ تەڭرىقۇت تەختكە چىقىپ بىر يىلدىن كېيىن ئۆلگەچكە، ئىنىسى سول چوڭ كاھېگ چەتقۇ ئۇنىڭ ئورنىغا تەڭرىقۇت بولدى.

خەن سۇلالىسى پەرغانىنى مەغلۇپ قىلغاندىن كېيىن، نام - ھەيۋىسى چەت ئەللەرنى تىترىتەۋەتكەنىدى. بۇ پۇر-سەتتىن پايدىلىنىپ، ھۇنلارنى بوغۇپ تاشلىماقچى بولغان خەن ۋۇدى: «خەن گاۋدىنىڭ پىڭچېڭ شەھىرىدە مۇھاسىرىگە چۈشۈپ تارتقان دەرد - ئەلىمىنىڭ ۋە خانىگە لۇنىڭ تەڭرىقۇتنىڭ ھاقارىتىگە ئۇچرىغانلىقىنىڭ قىساسىنى ئېلىش بىزگە قالدۇرۇلغانىدى، ئۆتمۈشتە چى شياڭگۇڭ (104) توق قۇز ئەجدادىنىڭ قىساسىنى ئالغانلىقى ئۈچۈن ئەمىنىيىدە ئۇنىڭغا يۇقىرى باھا بېرىلگەنىدى» دەپ يارلىق چۈشۈردى. بۇ چاغ م. ب. 101 - يىلى (خەن ۋۇدى تەيجۇنىڭ تۆتىنچى يىلى) ئىدى.

چەتقۇ تەڭرىقۇت تەختكە چىققاندىن كېيىن، دەسلەپتە خەن سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ تۇيۇقسىز ھۇجۇمىدىن ئەنسىرەپ، تۇتۇپ قېلىنغان بولسىمۇ، ھۇنلارغا تەسلىم بولمىغان لۇچۇڭ كو قاتارلىق خەن ئەلچىلىرىنى تامامەن قايتۇردى. تەڭرىقۇت ئۆز - ئۆزىگە: «مەن بىر بالا تۇرسام، ئۆزۈمنى قانداقمۇ خەن خانىغا تەڭلەشتۈرەلەيدىكەنمەن!» دېدى. خەن سۇلالىسى

ئەمىر - ئۆكەر سۇۋۇ ئارقىلىق تەڭرىقۇتقا كۆپ سوۋغا - بايلىق
لار ئەۋەتتى. تېخىمۇ كۆرەڭلەپ كەتكەن تەڭرىقۇت ھۈرمەت
سىزلىك قىلىپ خەن سۇلالىسىنىڭ كۈتكەن يېرىدىن چىقىمىدى.
ئىككىنچى يىلى پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ قاچقان جويى بېگى
جاۋپونۇ خەن سۇلالىسىگە قايتىپ كەلدى.

ئىككىنچى يىلى (م. ب. 99 - يىلى، خەن ۋۇدى تىيەن
خەننىڭ ئىككىنچى يىلى) خەن سۇلالىسىنىڭ يارلىقىغا بىنائەن
30000 چەۋەنداز بىلەن جىۋچۈەندىن چىققان ئېرشى سانغۇن
لى گۇاڭلى تەڭرىتاغ (چىلىيەنشەن) دا ئوڭ قول بىلىكخانغا
ھۇجۇم قىلىپ، ئۇنىڭ 10000 ئادىمىنى ئۆلتۈرۈپ ۋە ئەسىر
ئېلىپ قايتتى. يولدا ھۇنلارنىڭ رور قوشۇنىنىڭ قورشاۋىغا چۈشۈپ
قالغان ئېرشى سانغۇن ئاران قۇتۇلغان بولسىمۇ، خەن قوشۇنى
رىنىڭ ئوندىن 6 - 7 قىسمى تالاپەتكە ئۇچرىدى. خەن
سۇلالىسى يەنە يىنيۇ سانغۇنى گۇڭسۇن ئاۋنى شىخېدىن ماڭ
دۇردى. ئۇ قونداقلىق ئوقىيالىقلار كاھىپكى لۇ بودې بىلەن
جۇشىي(105) تېغىدا قوشۇلۇپ ھېچ نەرسىگە ئىگە بولالماي
قايتىپ كېلىشتى. يەنە شىرمەت چەۋەندازلار بېشى لى لىڭنى
5000 پىيادە ئەسكەر بىلەن ماڭدۇردى. ئۇ چۈيەندىن چىقىپ،
شىمالغا 1000 چاقىرىمدىن كۆپرەك يول ماڭغاندا، تەڭرى
قۇت بىلەن ئۇچرىشىپ قالدى، ئۇرۇشتا ھۇن ئەسكەرلىرىدىن
10000 دىن ئارتۇق ئادەم ئۆلتۈرۈلدى ۋە يارىدار قىلىندى.
ئەسكەرىي تەمىنات تۈگەپ قايتماقچى بولغان لى لىڭ تەڭرى
قۇتنىڭ مۇھاسىرىسىگە چۈشۈپ قالغاچقا، ھۇنلارغا تەسلىم
بولدى. ئەسكەرلىرىدىن ئاران 400 كىشى قېچىپ قايتىپ
كەلدى. تەڭرىقۇت لى لىڭنى قەدىرلەپ، ئۇنىڭغا قىزىنى
بەردى.

ئىككى يىل ئۆتكەندىن كېيىن، خەن سۇلالىسى ئېرشى
سانغۇنىنى 60000 چەۋەنداز، 70000 پىيادە ئەسكەر بىلەن

شوقاڭدىن ماڭدۇردى. قونداقلىق ئوقىالىقلار كاھىپكى لۇ بودى
10 نەچچە مىڭ ئەسكەر بىلەن ئېرشى سانغۇنغا قوشۇلدى.
گېزەكچى سانغۇن خەن يۇ 30000 پىيادە ئەسكەر بىلەن
ۋۇيۈەندىن يولغا چىقتى. يىنيۇ سانغۇنى گۇڭسۇن ئاۋ 10000
چەۋەنداز، 30000 پىيادە ئەسكەر بىلەن يەنمىندىن ئاتلاندى.
ھونلار بۇنىڭدىن خەۋەر تېپىپ، بالا - چاقا ۋە ئېغىر يۈك -
تاقلىرىنى يۇۋۇ دەرياسىنىڭ شىمالى تەرىپىگە ئورۇنلاشتۇردى.
10000 چەۋەنداز بىلەن دەريانىڭ جەنۇب تەرىپىدە ھازىر -
لىنىپ تۇرغان تەڭرىقۇت، سۇتېرىشنا سانغۇن لى گۇاڭلى بىلەن
ئۇرۇشقا چىقىپ بولدى. سۇتېرىشنا سانغۇن تەڭرىقۇت بىلەن ئۇدا
10 نەچچە كۈن ئۇرۇشۇپ ئاستا - ئاستا چېكىندى. گېزەكچى
سانغۇن خەن يۇ ھېچنېمىگە ئېرىشەلمىدى. سول قول بىلىك
خان بىلەن ئۇرۇشۇپ ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچرىغان يىنيۇ سانغۇنى
گۇڭسۇن ئاۋ چېكىندى.

ئىككىنچى يىلى چەتقۇ تەڭرىقۇت ئۆلدى. ئۇ جەمئىي
بەش يىل ھۆكۈمرانلىق قىلدى. ئۇنىڭ چوڭ ئوغلى سول قول
بىلىكخان تەڭرىقۇت بولۇپ، قۇلۇقۇ تەڭرىقۇت، (106) دەپ
ئاتالدى. بۇ چاغ م. ب. 96 - يىلى (خەن ۋۇدى تەپشىنىڭ
بىرىنچى يىلى) ئىدى.

ئەسلىدە چەتقۇنىڭ ئىككى ئوغلى بار بولۇپ، چوڭى سول
قول بىلىكخان، كىچىكى سول قول چوڭ سانغۇن ئىدى. تەڭ
رىقۇت ئۆلۈش ئالدىدا ئۆز ئورنىغا سول قول بىلىك
خاننى كۆرسەتكەن بولسىمۇ، سول قول بىلىكخان يېتىپ كەل
مىگەچكە، ھۇن تۆرىلىرى ئۇنى ئاغرىقچان دەپ، سول قول
چوڭ سانغۇننى تەڭرىقۇتلۇققا تىكلىدى. بۇنى ئاڭلىغان سول
قول بىلىكخان كېلىشكە پېتىنالمىدى. سول قول چوڭ سانغۇن
سول قول بىلىكخاننى چاقىرتىپ، تەڭرىقۇتلۇق ئورۇنىنى ئۇنىڭ
ھا ئۆتۈنمەكچى بولۇۋىدى، سول قول بىلىكخان ئاغرىقلىقىنى

باھانە قىلىپ قوبۇل قىلىمىدى. ئۇنىڭغا ئۇنىمىغان سول قول چوڭ سانغۇن: «مۇبادا بەختسىزلىك بولۇپ ئالەمدىن ئۆتسىمىز، تەڭرىقۇتلۇق ئاندىن كېيىن ماڭا قالسۇن» دەپ تۇرۇ-ۋالغاچقا، سول قول بىلىكخان ماقۇل بولدى ۋە «قۇلۇقۇ تەڭرىقۇت» نامى بىلەن تەختكە چىقتى.

قۇلۇقۇ تەڭرىقۇت بولغاندىن كېيىن، سول قول چوڭ سانغۇننى سول قول بىلىكخانلىققا تەيىنلىدى. شۇنىڭدىن بىر-نەچچە يىل ئۆتكەندىن كېيىن، سول قول چوڭ سانغۇن ئاغرىپ ئۆلدى. ئوغلى شەنچانچان ئۇنىڭغا ۋارىسلىق قىلالماي، باتىسقان بولدى. باتىسقاننىڭ ئورنى سول قول بىلىكخاندىن تۆۋەن تۇراتتى. تەڭرىقۇت ئۆز ئوغلىنى سول قول بىلىكخان قىلىپ تەيىنلىدى.

تەڭرىقۇت تەختكە چىقىپ ئالتىنچى يىلى (م.ب. 91 - يىلى، خەن ۋۇدى جېڭخىنىڭ ئىككىنچى يىلى) ھۇنلار شاڭگۇ، ۋۇيۈەن ۋىلايەتلىرىگە باستۇرۇپ كىرىپ، ئەمەلدار ۋە پۇقرالارنى قىرغىن قىلدى ۋە بۇلىدى. شۇ يىلى ھۇنلار يەنە ۋۇيۈەن، جىۋچۈەن ۋىلايەتلىرىگە بېسىپ كىرىپ، بۇ ئىككى ۋىلايەتنىڭ كاھىبەگلىرىنى ئۆلتۈردى. خەن سۇلالىسى ئېرىشى سانغۇن لى گۇاڭلىنى 70000 ئەسكەر بىلەن ۋۇيۈەندىن ماڭدۇردى. باش تەپتىش بەگ شاڭجىۋچېڭ 30000دىن ئارتۇق ئەسكەر بىلەن شىمىدىن ئاتلاندى. چوڭخې يېڭى ماڭ تۇڭ 40000 چەۋەنداز بىلەن جىۋچۈەندىن چىقىپ، 1000 چاقىرىمدىن ئوشۇق ئىلگىرىلىدى. خەن قوشۇنلىرىنىڭ كەڭ - كۆلەمدە ھۇجۇم قىلىدىغانلىقىنى ئاڭلىغان تەڭرىقۇت، پۈتكۈل يۈك - تاقلىرىنى يۆتكەپ، جاۋسۇن شەھىرىنىڭ شىمالىدىكى جىجۇ دەرياسىغىچە ئاپىرىپ قويدى. سول قول بىلىكخان ئۆز ئېلىنى كۆچۈرۈپ شۇۋۇ دەرياسىدىن ئۆتكۈزۈپ، 600 - 700 چاقىرىم يىراقلىقتىكى دۇشپەن (107) تېغىغا ئورۇنلاشتۇردى. تەڭرىقۇت ئۆزى خىل چەۋەندازلىرى

بىلەن ئۇرۇقۇن(108) نىڭ سول تەرىپىدىن چىقىپ، گۇجۇ دەرياسى(109) دىن ئۆتتى.

جوشىيېجىڭ(110) غىچە قوغلاپ بارغان باش تەپتىشەگ شاڭ چىيۇچېڭ قوشۇنى دۈشمەن بىلەن ئۇچرىشالماي قايتىپ كەلدى. ھۇنلار باش سەركەردىسى ۋە لى لىڭنى 30 نەچچە مىڭ چەۋەنداز بىلەن خەن قوشۇنىغا قوغلاپ زەربە بېرىشكە ئەۋەتتى. جۈنجى تېغىدا ئۇچرىشىپ توققۇز كۈن ئۇرۇش بولدى. خەن قوشۇنلىرى دۈشمەن سېپىگە بۆسۈپ كىرىپ، ئۇلارنى چېكىندۈردى. نۇرغۇن ئادىمنى ئۆلتۈردى ۋە يارىدار قىلدى. پۇنۇ(111) دەرياسىغا بارغاندا ئوڭۇشسىزلىققا ئۇچرىغان ھۇنلار چېكىنىپ كەتتى.

تەڭرىتاغلىرىغا يېتىپ كەلگەن چۇڭخې بېگى ماڭ تۇڭ قوشۇنىغا قارشى ھۇنلار چوڭ سەركەردە يانچۇ ۋە ئوڭ - سول قوچ قانلارنى 20 نەچچە مىڭ چەۋەنداز بىلەن خەن قوشۇنلىرىغا توسۇپ زەربە بېرىشكە ئەۋەتتى، ئۇلار خەن قوشۇنلىرىنىڭ كۈچلۈكلۈكىنى كۆرۈپ چېكىنىپ كەتكەچكە، چۇڭخې بېگى ماڭ تۇڭ ھېچقانداق نەتىجىگە ئېرىشەلمىدى، چىقىمۇ تارتىمىدى. بۇ چاغدا قوس خانلىقى قوشۇنىنىڭ چۇڭخې بېگىگە توسۇپ زەربە بېرىشىدىن ئەنسىرىگەن خەن سۇلالىسى قوسقا قورشاپ ھۇجۇم قىلىش ئۈچۈن، كەيلىنىڭ(112) بېگى چېڭ مېھنىنى قوشۇنى بىلەن ئەۋەتتى. ئۇلار قوس خانى ۋە ئۇنىڭ نۇرغۇن پۇقرالىرىنى ئەسىر ئېلىپ قايتىپ كەلدى.

قورۇلدىن چىققان سۇترىشنا سانغۇنى لى گۇاڭلى قوماندانلىقىدىكى خەن قوشۇنلىرىغا فۇياڭگۇ چىلغىسى(113) دا تۈسۈپ زەربە بېرىش ئۈچۈن، ھۇنلار ئوڭ چوڭ كاھېگ بىلەن ۋە لۈي قوماندانلىقىدا 5000 چەۋەنداز ئەۋەتتى. ئېرىشى سانغۇن بېقىندى ئەللەردىن 2000 نەپەر ھۇن چەۋەندازنى ئۇلارغا قارشى تۇرۇشقا سالدى. دۈشمەن ئەسكەرلىرى

يېڭىلىپ پىتىراپ كەتتى. بىرقانچە يۈز ئادىمى ئۆلدى ۋە يا-
رىدار بولدى. غەلىبىدىن پايدىلىنىپ شىمالغا سۈرۈپ، زەرەبە
بېرىۋاتقان خەن قوشۇنى فەن فۇرېن شەھىرى (114) گە يېتىپ باردى.
قارشىلىق كۆرسىتەلمىگەن ھۇنلار قاچتى. بۇ ۋاقىتتا سۈتىرىش
نا سانغۇننىڭ خوتۇنى داخانلىق دېلوسىغا چېتىلىپ قېلىپ
زىندانغا تاشلانغاچقا، بۇ خەۋەرنى ئاڭلاپ ئەندىشىگە
چۈشكەن سۈتىرىشنا سانغۇن قورقۇپ قالدى. گۇناھ
ئۆتكۈزۈپ قويۇپ، ئەسكەرلىككە پالانغان ئەمەلدارلىرىدىن
خۇيافۇ (115) سۈتىرىشنا سانغۇنغا: «رەپىقىڭىز ۋە
پۈتكۈل ئائىلىڭىز زىنداندا ئىكەن، ئەگەر قايتقاندىن كېيىن
خاننىڭ كۆڭلىگە سەللا ياقماي تالىسىڭىز، سىزمۇ ئائىلىڭىز
بىلەن زىنداندىلا كۆرۈشىشىڭىز مۇمكىن. ئۇ چاغدا جىجۇ دەرياسىنىڭ
شىمالىدىكى رايونلارنى يەنە كۆرەلىشىڭىز مۇمكىنمۇ؟» دېۋىدى،
ئارىسالدى بولۇپ قالغان سانغۇن خىزمەت كۆرسەتمەكچى
بولۇپ، دۈشمەن ئىچىگە تېخىمۇ ئىچكىرىلەپ كىرىش ئۈچۈن،
شىمالغا يۈرۈش قىلىپ، جىجۇ دەرياسىغىچە باردى. ھۇنلار
بۇ يەردىن ئاللىقاچان كېتىپ قالغانىدى. سۈتىرىشنا سان-
غۇن ھىماتچى سانغۇننى 20 000 چەۋەنداز بىلەن جىجۇ
دەرياسىدىن ئۆتۈشكە ئەۋەتتى. بىر كۈنى ئىككى تۈمەن چە
ۋەنداز بىلەن ئۇچراپ قالغان ھۇنلارنىڭ سول قول بىلىكىغا-
نى ۋە سول قول چوڭ سانغۇننى خەن قوشۇنى بىلەن بىر
كۈن قاتتىق جەڭ قىلدى. خەن قوشۇنى ھۇنلارنىڭ سول قول
چوڭ سانغۇننى ئۆلتۈردى، يەنە نۇرغۇن ئادىمىنى ئەسىر
ئالدى ئۆلتۈردى، يارىلاندى. قوشۇن دورغاپى بىلەن چۆ-
سۈي (116) كاھېپكى خۇيچۇ بېگى مەسلىھەتلىشىپ: «سانغۇن
ئالا كۆڭۈل بولۇپ قالدى. ئۇ پۈتكۈل قوشۇننى خەتەرلىك
ئىشقا سېلىپ خىزمەت كۆرسەتمەكچى، بۇ جەڭدە ئۇ چوقۇم
مەغلۇپ بولىدۇ» دەپ سۈتىرىشنا سانغۇننى قولغا ئالماقچى

بولۇشتى. بۇ گەپنى ئاڭلاپ قالغان سۇترىشنا سانغۇن دور-
غاپنى ئۆلتۈردى ۋە قوشۇننى سۇشىپۇۋدىكى يەنرەن (خاڭ-
غاي) «117) تېغىغا قايتۇرۇپ كەلدى. خەن قوشۇنلىرىنىڭ
ھارغىنلىقىنى بىلگەن تەڭرىقۇت، ئۆزى 50 000 چەۋەنداز
بىلەن ئېرىشى سانغۇنغا توسۇپ زەربە بەردى. بۇ جەڭدە ھەر
ئىككى تەرەپتىن كۆپ ئادەم ئۆلدى ۋە يارىدار بولدى. ھۇنلار
كېچىلەپ خەن قوشۇنلىرىنىڭ ئالدى تەرىپىگە نەچچە گەز
چوڭقۇرلۇقتا خەندەك كولاپ، ئارقا تەرىپىدىن شىددەت بىلەن
ھۇجۇم قىلىۋىدى، خەن قوشۇنلىرى يېڭىلىپ پىتىراپ كەتكەچكە،
سۇترىشنا سانغۇن تەسلىم بولدى. تەڭرىقۇت ئۇنىڭ ئەزەل-
دىن خەن سۇلالىسىنىڭ ئېتىبارلىق ئۇلۇغ سانغۇنى ئىكەن-
لىكىنى بىلگەچكە، قىزىنى بېرىپ ۋە لۈيگە قىلىنغان ھۈر-
مەتتىنمۇ ئارتۇق ھۆرمەت قىلدى.

ئىككىنچى يىلى (م. ب. 89 - يىلى، خەن ۋۇدى جىڭخېنىڭ
تۆتىنچى يىلى) تەڭرىقۇت خەن سۇلالىسىگە ئەلچى ئار-
قىلىق ئەۋەتكەن مەكتۇپتا: «جەنۇبتا بۈيۈك خەن سۇلالىسى،
شىمالدا قۇدرەتلىك ھۇنلار بار. ھۇنلار بولسا تەڭرىنىڭ
ئەڭ مەغرۇر ئوغلى. ئۇششاق - چۈششەك قائىدە - يوسۇنلار
بىزگە كاشىلا قىلالمايدۇ. خەن سۇلالىسى بىلەن دوستانە مۇ-
ناسىۋەت ئورنىتىپ خەن مەلىكىسىنى خوتۇنلۇققا ئالماق-
چىمىز، خەن سۇلالىسى بىزگە ھەر يىلى 10 000 دەن ئوب-
دان ئېچىتقۇلۇق ھاراق، 5000 پاتمان تېرىق، 10 مىڭ توپ
ھەر خىل تاۋار - دۇردۇن بەرسۇن. قالغان ئىشلار بۇرۇنقى
ئەدەدە بويىچە بولسۇن. مۇشۇنداق بولسا، بىز چېگرىنى پارا-
كەندە قىلمايمىز» دېيىلگەنىدى. خەن سۇلالىسىمۇ جاۋا-
بەن ئەلچى ئەۋەتتى ۋە ھۇن ئەلچىسىنى ئۆز ئېلىگە قاي-
تۇردى. تەڭرىقۇت خەن ئەلچىسىنى تەڭلىكتە قالدۇرۇش ئۈ-
چۈن ئەتراپىدىكىلەرگە ئەتەي: «خەن سۇلالىسى ئەدەب - قا-

ئىدىلىك دۆلەت، لېكىن سۇتريشنا سانغۇنىنىڭ ئېيتىشىچە سەل بۇرۇن ۋەلىئەھد ئىسيان قىلغانىكەن. بۇنىڭ سەۋەبى نېمە؟» دېگۈزدى. خەن ئەلچىسى: «راست شۇنداق ئىش بولغان، سەۋەبى باش ۋەزىر بىلەن ۋەلىئەھد ئوتتۇرىسىدا زىددىيەت بولۇپ، ئۇلار ئۆزئارا كۈرەش قىلىپ كەلدى. باش ۋەزىر ۋەلىئەھدكە تۆھمەت چاپلىغاچقا، باش ۋەزىرنى يوقىتىش ئۈچۈن، ۋەلىئەھد ئەسكىرىنى يۈرۈش قىلدى. بۇ ناھايەت بالىسى ئاتىسىنىڭ ئەسكىرىدىن پايدىلانغاندەكلا بىر ئىش. بۇ كىچىك كىنە خاتالىق ئۈچۈن ئۇنى كالتەكلەپ قويسىلا بولىدى. بۇنى قانداقمۇ باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ ئۆز ئاتىسىنى ئۆلتۈرۈپ تەختكە چىقىشى بىلەن بىر قاتاردا قويغىلى بولسۇن؟! ئۇنىڭ ئۈستىگە ئاتىسى ئۆلسە ئۆگەي ئاتىسىنى خوتۇن قىلىش — بۇنىڭ ھايۋاندىن نېمە پەرقى بولسۇن!» دەپ جاۋاب بەردى. تەڭرىقۇت خەن ئەلچىسىنى تۇتۇپ قېلىپ ئۈچ يىلدىن كېيىن قايتۇردى.

سۇتريشنا سانغۇنى لى گۇاڭلى ھۇنلار ئىچىدە بىر يىلدىن ئارتۇق تۇردى. ۋەلۇي ئۇنىڭ ئېتىبارلىق بولۇپ كېتىۋاتقانلىقىغا ھەسسە قىلاتتى. دەل شۇ چاغدا تەڭرىقۇتنىڭ ئاتىسى ئاغرىپ قالغاچقا، ۋەلۇي ھۇن پېرىخۇنلىرىنى قۇتتىمپ سۆزلەتتى. ئۇلار «مەرھۇم تەڭرىقۇت ھۇنلار بۇرۇن ئەسكەرلەرگە ئاتاپ قۇربانلىق قىلىپ تۇراتتى. مەن سۇتريشنا سانغۇنى لى گۇاڭلىنى قۇربانلىققا ئاتاپ قويغانىدىم، نېمە ئۈچۈن تېخىچە ئىجرا قىلىنمايدۇ؟ دەپ غەزەپلىنىۋاتىدۇ» دېيىشتى. شۇنىڭ بىلەن سۇتريشنا سانغۇنى لى گۇاڭلى قولغا ئېلىندى. غەزەپلىنەن لى گۇاڭلى: «ئۆلسەممۇ ھۇنلارنى چوقۇم يوقىتىمەن» دەپ تىللىدى. شۇنداق قىلىپ سۇتريشنا سانغۇنى لى گۇاڭلىنى بوغۇزلاپ قۇربانلىق قىلىشتى. شۇنىڭدىن كېيىن نەچچە قىلى توختىماي قار يېغىپ چۈت بولۇپ كەتكەچكە، كۆپ مال —

چارۋىلار قىرىلىپ كەتتى، ۋابا تارقالدى. زىرائەتلەر پىشىمىدى. تەشۋىشلەنگەن تەڭرىقۇت سۇتىرىشنا سانغۇنى لى گۇاڭلى ئۈچۈن بۇتخانا سالدۇردى. سۇتىرىشنا سانغۇنى لى گۇاڭلى ھۇنلارغا تەسلىم بولغاندىن كېيىن، خەن سۇلالىسى بىر ئۇلۇغ سانغۇن ۋە نەچچە 10 مىڭ ئەسكىرىدىن ئايرىلىپ قالغانلىقى ئۈچۈن، يەنە ئەسكىرى يۈرۈش قىلىمىدى. ئۈچ يىلدىن كېيىن خەن ۋۇدى ئۆلدى. ئۆتكەن 20 نەچچە يىلدىن بېرى خەن قوشۇنلىرى ھۇنلارنىڭ ئىچىگە چوڭقۇرلاپ كىرىپ تۇرۇشقانلىقتىن، ھۇنلار ئېغىر دەرىجىدە مەغلۇپ بولۇپ زور چىقىم تارتتى، خەلقى ھېرىپ - چارچاپ ئازاب چەكتى. شۇ سەۋەبلىك تەڭرىقۇت ۋە ئۇنىڭ قول ئاستىدىكىلىرى، ۋە ئېلىنىڭ ھەممىسىدە خەن سۇلالىسى بىلەن يارىشىش ئارزۇسى پەيدا بولغانىدى.

ئۈچ يىل ئۆتكەندىن كېيىن يارىشىش ئارزۇسىدا بولغان تەڭرىقۇت ئۆلۈپ كەتتى. دەسلەپتە تەڭرىقۇتنىڭ ئانا باشقا ئىنىسى سول چوڭ كاھىبەگ بولغان بولۇپ، ئۇ ناھايتى ئىقتىدارلىق كىشى ئىدى. پۈتكۈل ئەل ئۇنىڭغا بوي سۇناتتى. تەڭرىقۇتنىڭ ئۆز بالىسىنى تەختكە ۋارىس قىلىپ، سول چوڭ كاھىبەگنى تەختكە چىقىرىپ قويۇشىدىن ئەنسىرىگەن تەڭرىقۇتنىڭ ئانىسى ئالچى يوشۇرۇن ئادەم ئەۋەتىپ، سول چوڭ كاھىبەگنى ئۆلتۈرگۈزدى. بۇنىڭغا ئىنتايىن غەزەپلەنگەن سول چوڭ كاھىبەگنىڭ ئانا بىر ئاكىسى تەڭرىقۇت ئوردىسىغا زىيارەتكە بارمىدى. ئاغرىپ قالغان تەڭرىقۇت ئۆلۈش ئالدىدا خان - بەگلەرنى چاقىرتىپ: «مېنىڭ ئوغۇلۇم كىچىك، ئەلنى ئىدارە قىلالمايدۇ. ئىنىم ئوڭ قول خان تەڭرىقۇت بولسۇن» دەپ ۋەسىيەت قىلدى. ۋە لۇي قاتارلىقلار تەڭرىقۇتنىڭ ئالچىسى جۈەنچۈ(118) بىلەن كېڭىشىپ تەڭرىقۇتنىڭ ئۆلۈمىنى يوشۇرۇشتى ۋە تەڭرىقۇت نامىدىن

يالغان يارلىق چىقىرىپ، ئاقسۆڭەكلەر بىلەن قەسەمىياد قىلىپ شىپ، ئۇنىڭ ئوغلى، سول قول خانىنى قوياندى نامى بىر لەن تەڭرىقۇت قىلىشتى. بۇ چاغ م. ب. 85 - يىلى (خەن جاۋدى شىيۈەننىڭ ئىككىنچى يىلى) ئىدى. تەختكە چىققان قوياندى تەڭرىقۇت خەن سۇلالىسى بىلەن يارىشىش نىيىتىدە ئىكەنلىكىنى ئاستىرىتىش خەن ئەلچىسىگە بىلدۈردى. تەختكە ۋارىسلىق قىلالىمغانلىقلىرى ئۈچۈن قېيىندىغان سول قول بېلىك خان، ئوڭ قول خانلار ئۆز ئېلى بىلەن جەنۇبقا چۈشۈپ خەن سۇلالىسىگە ئەل بولماقچى بولۇشتى. لېكىن مەقسەتكە يېتەلمەي قېلىشىدىن ئەنسىرىشىپ، لۇتۇق خاننىمۇ زورلاپ، بىرلىكتە غەرب تىكى ئاسىيۇلارغا ئەل بولۇپ، ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلماقچى بولۇشتى. لۇتۇق خان ئەھۋالنى تەڭرىقۇتقا مەلۇم قىلماقچا، تەڭرىقۇت ئادەم ئەۋەتىپ بۇ ئىشنى سۈرۈشتۈردى. ئۈستىگە ئالمىغان ئوڭ قول خان جىنايەتنى لۇتۇق خانغا ئارتىپ قويدى. لېكىن پۈتۈن ئەل لۇتۇق خانغا ئۇۋال قىلىنماقچىلىقىنى بىلەتتى. شۇنىڭ بىلەن سول قول بىلىكخان ۋە ئوڭ قول خانلار ئۆز جايلىرىغا قايتىشتى، لېكىن ئەجدەد بالىق (لۇڭچېڭ) شەھىرىدە ئۆتكۈزۈلىدىغان نەزىر - چىراققا بارماي قويدى.

يەنە ئىككى يىلدىن كېيىن كۈزدە ھۇنلار دەپچۈن ۋىلا-يىتىگە بېسىپ كىرىپ كاھىبەگىنى ئۆلتۈردى. ئەمدىلا تەختكە چىققان تەڭرىقۇت تېخى ياش بولۇپ، ئانىسى ئالچىننىڭ كۆڭلى سۇيۇق ئىدى. ئىتتىپاقسىزلىق ئىچىدە قالغان ئەل - يۇرت دائىم خەن قوشۇنلىرىنىڭ ھۇجۇم قىلىشىدىن قورقۇپ، ئەنسىزلىك ئىچىدە قالغانىدى. شۇڭا ۋەلۈي تەڭرىقۇتقا: «قۇدۇق قېزىپ، سېپىل - قورغانلارنى سوقۇپ، ئاشلىق ھازىرلاپ، چىنىقلار (119) بىلەن بىرلىكتە مۇداپىئە كۆرەيلى، ئۇ چاغدا خەن قوشۇنلىرى كەلگەن تەقدىردىمۇ بىزنى ھېچنېمە

قىلالمايدۇ» دەپ مەسلىھەت بەردى. دەرھال نەچچە يۈز قۇم دۇق قېزىلىپ، نەچچە مىڭ تال ياغاچ كېسىلدى. بەزىلەر، ھونلار شەھەر مۇداپىئەسى قىلالمايدۇ. ئاشلىقنى خەن سۇ-لالىسىگە تارتتۇرۇپ قويىدۇ، دېيىشتى. بۇ ئىشنى توختاتقان ۋەلۇي باشقا يول كۆرسىتىپ: تەسلىم بولمىغان خەن ئەلچىلىرى سۇۋۇ، ماخۇڭ (120). قاتارلىقلارنى قايتۇرايلى دەپ مەسلىھەت بەردى. ماخۇڭ ئىلگىرى كېڭەش بېگى ۋاڭ جۇڭنىڭ ياردەمچىسى بولۇپ، ئۇنىڭ بىلەن غەربىي يۇرتقا ئەلچى بولۇپ بارغان. يولدا ھۇنلارنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچراپ، بولۇنغان جەڭدە ۋاڭ جۇڭ ئۆلۈپ، ماخۇڭ ئەسىرگە چۈشكەن بولسىمۇ تەسلىم بولمىغانىدى. ھۇنلار بۇ ئىككى ئادەمنى قايتۇرۇپ ئۆزلىرىنىڭ دوستلۇق ئىپادىسىنى بىلدۈردى. بۇ چاغدا تەڭ قۇتۇننىڭ تەختكە چىققىنىغا 3 يىل بولغانىدى.

ئىككىنچى يىلى (م. ب. 80 - يىلى خەن جاۋدى يۈەن فېڭنىڭ بىرىنچى يىلى) ھۇنلار ئوڭ - سول قانات قىرىسىملىرىدىن 20000 چەۋەندازنى تۆتكە بۆلۈپ چېگرىلارغا ئەۋەتتى. ئۇلار تەڭلا چېگرىغا بېسىپ كىرىپ پاراكەندىچىلىك تۇغدۇردى. قوغلاپ يۈرۈپ زەربە بەرگەن خەن قوشۇنلىرى ئۇلارنىڭ 9000 ئادىمىنى ئۆلتۈردى ۋە ئەسىر ئالدى ھەمدە ئۇ تاۋخاننى تىرىك تۇتۇۋالدى. خەن قوشۇنلىرى ھېچقانداق چىقىم تارتىمىدى. ئۇ تاۋخان خەن سۇلالىسىگە ئەسىرگە چۈشۈپ قالغانلىقتىن، ئۇنىڭ خەن قوشۇنلىرىنى باشلاپ كېلىشىدىن ئەنسىرىگەن ھۇنلار غەربىي شىمالنىڭ يىراق جايلىرىغا كۆچۈپ كەتتى، جەنۇبتىكى ئوت - چۆپ، سۇلۇق يەرلەرگە بېرىشقا جۈرئەت قىلالمىدى. بىر قىسىم ئاھالە ئۇ تاۋخاننىڭ رايونىغا جايلاشتۇرۇلدى. ئىككىنچى يىلى يەنە تەسلىمچىلەرنى قوبۇل قىلىش شەھىرىگە 9000 چەۋەنداز ئورۇنلاشتۇرۇپ، خەن قوشۇنلىرىدىن مۇداپىئە كۆردى. يۈۋۇ دەرياسىدىن

ئوتۇشكە، جىددىي پەيتلەردە قېچىشقا قولاي بولۇش ئۈچۈن دەرياغا كۆۋرۈك سېلىندى. بۇ ۋاقىتتا ۋەلۇي ئۆلگەندى. ۋەلۇي ھايات چېغىدا ھەمىشە يارىشىش پايدىلىق دەيتتى، ھۇنلار بولسا بۇنىڭغا ئىشەنمەيتتى. ئۇ ئۆلگەندىن كېيىن ھۇن ئەسكەرلىرى بىر نەچچە قېتىم يېڭىلىپ، دۆلەت تېخىمۇ نامراتلاشتى. تەڭرىقۇتنىڭ ئىنىسى سول قول خان ۋەلۇينىڭ سۆزىنى ئەسلەپ، خەن سۇلالىسى بىلەن يارىشىشنى ئويلىغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ رەت قىلىشىدىن ئەنسىرەپ ئالدىن ئېغىز ئاچماي، ئەتراپتىكىلەر ئارقىلىق خەن ئەلچىلىرىگە بېشارەت بېرىپ كەلدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلارنىڭ پاراكەندىچىلىك سېلىش ھەرىكەتلىرى تېخىمۇ ئازلاپ، خەن ئەلچىلىرىگە ھۈرمەت بەلەن مۇئامىلە قىلىدىغان بولۇپ، يارىشىشنى بالدۇرراق ئەمەلگە ئاشۇرۇشنى ئويلايتتى. خەن سۇلالىسىمۇ ئۇلارنى تۈزۈنگە تېخىمۇ تارتىشقا باشلىدى. كېيىن سول قول خان ئۆلدى، ئىككىنچى يىلى تەڭرىقۇت لەۋخاننى چېگرا-قورۇللارنى چارلاشقا ئەۋەتتى. ئۇ قاپتىپ كېلىپ جېۋچۈەن، جاڭيېلەردە خەن سۇلالىسىنىڭ ھەربىي كۈچىنىڭ ئاجىزلىقىنى ئېيتتى ۋە ئەسكەر چىقىرىپ ھۇجۇم قىلىپ باقساق، بۇ يەرلەرنى يەنە قولغا كىرگۈزۈشكە بولىدۇ، دېدى. بۇ چاغدا خەن سۇلالىسى تەسلىم بولغانلارنىڭ ئاغزىدىن بۇ پىلاننى ئاللىقاچان بىلىپ بولدى ۋە خەن جاۋدى چېگرا جايلاغا ھوشيارلىقنى ئاشۇرۇپ مۇداپىئە كۆرۈش توغرىسىدا يارلىق چۈشۈردى. ئۇزۇن ئۆتمەي ئوڭ قول بىلىكخان بىلەن لەۋخان 4000 چەۋەنداز بىلەن ئۈچ قىسىمغا بۆلۈنۈپ، رېلى، ۋۇلەن(121) ۋە پەنخې(122) ناھىيىلىرىگە بېسىپ كىردى. جاڭيى ۋالىيسى، بېقىندى ئەل كاھىپكى قوشۇن باشلاپ ئۇلارغا قارشى ئۇرۇش قىلدى ۋە زور غەلبىلەرگە ئېرىشتى. ھۇنلاردىن ئاران بىرنەچچە يۈزلە ئادەم قېچىپ قۇتۇلدى. بېقىندى ئەل مىڭبېگى يىچۈلەر

خاننىڭ چەۋەندازلىرىدىن بىرى لەۋخاننى ئېتىپ ئۆلتۈرگەچكە ئۇنىڭغا 200 جىڭ ئالتۇن، 200 ئات ئىنئام بېرىلىپ، لەۋخاننى تەيىنلەندى. بېقىندى ئەل كاھىپىگى گوجۇڭ چېڭئەن بېگى قىلىندى. شۇنىڭدىن كېيىن ھۇنلار ئىككىنچى چىلەپ جاڭيېگە بېسىپ كىرىشكە پېتىنالىدى. ئىككىنچى يىلى (م.ب. 78 - يىلى، خەن جاۋدى يۈەنڧېڭنىڭ ئۈچىنچى يىلى) ۋۇيۈەنگە بېسىپ كىرگەن ھۇنلارنىڭ 3000 نەچچە يۈز چەۋەندازى بىرنەچچە مىڭ كىشىنى ئۆلتۈردى. كېيىن يەنە نەچچە 10000 چەۋەنداز جەنۇبتىكى چېگرا - قورۇلار ئەتراپىدا ئوۋ قىلىپ، چېگرا سىرتىدىكى قاراۋۇلخانلارغا ھۇجۇم قىلدى ھەمدە ئەمەلدار ۋە پۇقرالارنى بۇلاپ - تالاپ قايتىپ كەتتى. شۇ چاغلاردا خەن سۇلالىسىنىڭ تۇر ۋە قاراۋۇل خانائىتى ئىنشا ئاتلىرى ئىنتايىن ياخشى ۋە تەلتۆكۈس بولغانلىقتىن، ھۇنلار چېگرا - قورۇللارغا باستۇرۇپ كىرىپ پايدا ئالماي، تاجاۋۇزچىلىق ھەرىكەتلىرىنى ئازايتتى. خەن سۇلالىسى يەنە تەسلىم بولغان ھۇنلاردىن ئۇغانلار مەرھۇم تەڭرىقۇتنىڭ قەبرىسىنى ئاچقانلىقى، بۇنىڭدىن غەزەپلەنگەن ھۇنلارنىڭ 20000 چەۋەنداز بىلەن ئۇغانلارغا ھۇجۇم قىلماقچى بولغانلىقىنى ئاڭلىدى. ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىش ئۈچۈن ئەسكىرى يىتۈرۈش قىلماقچى بولغان ئۇلۇغ سانغۇن خوگۇاڭ ھىمايتچى كاھىپەگە جاۋچۇڭگودىن مەسلىھەت سورىدى. جاۋچۇڭگو: «ئۇغانلار چېگرا - قورۇللىرىمىزغا كۆپ قېتىم ھۇجۇم قىلدى، بۇگۈنكى كۈندە ھۇنلارنىڭ ئۇلارغا ھۇجۇم قىلىشى خەن سۇلالىسى ئۈچۈن پايدىلىق. ئۇنىڭ ئۈستىگە ھۇنلار تاجاۋۇزچىلىقىنى ئازايتقاچقا، شىمالىي چېگرىمىز تىنچلاندى. يات قوۋملار ئۆزئارا ئۇرۇشۇۋا-تىدۇ، ئەگەر بىز ئەسكەر چىقىرىپ ئۇرۇش قىلساق، باشقىلارنىڭ بىزگە قارشى ئۇرۇش قوزغىشى مۇقەررەر، بۇ ياخشى چارە ئەمەس» دېدى. خوگۇاڭ يەنە ئەمىر - نۆكەر فەن مىڭيۇ-

دىن مەسلىھەت سورىۋىدى، فەن مىڭيۇ ھۇجۇم قىلىشقا بولىدۇ، دېدى. شۇنىڭ بىلەن فەن مىڭيۇغا «لياۋخې دەرياسىدىن ئۆتۈش سانغۇنى(123)» دەپ نام بېرىلدى. ئۇ 20000 چەۋەن داز بىلەن لياۋدۇڭدىن يولغا چىقتى. خەن سۇلالىسىنىڭ ئەس كىرىي يۈرۈش قىلغانلىقىنى ئاڭلىغان ھۇنلار چېكىنىپ كەتتى. يۈرۈش ئالدىدا خوگۇاڭ فەن مىڭيۇغا «قوشۇن بىكار ماڭمىسۇن، ئەگەر ھۇنلارغا قوغلاپ يېتەلمىسىڭىز پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ئۇغانلارغا ھۇجۇم قىلىڭ!» دەپ تاپىلىغانىدى. ئۇغانلار تېخى يېقىندىلا ھۇنلارنىڭ زەربىسىگە ئۇچراپ ھالىدىن كەتكەنىدى. ھۇنلارغا يېتەشمەلمىگەن فەن مىڭيۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ئۇغانلارغا ھۇجۇم قىلدى ۋە 6000 دىن ئوشۇق ئادىمىنى ئۆلتۈرۈپ، ئۈچ خاننىڭ كاللىسىنى ئېلىپ غەلبە بىلەن قايتىپ كەلدى. شۇڭا فەن مىڭيۇ پىڭلىڭ بېگى قىلىپ تەيىنلەندى.

شۇنىڭدىن كېيىن خەن سۇلالىسىدىن قورققان ھۇنلار خەنگە تاجاۋۇز قىلمىدى. ئەلچى ئەۋەتىپ ئاسىيۇدىكى خەن خانىكىسىنى تەلەپ قىلدى ۋە ئاسىيۇلارغا ھۇجۇم قىلىپ، جۈيەن(124) ۋە ئوش(125) رايونلىرىنى تارتىۋالدى، ئاسىيۇدىكى خەن خانىكىسى ياردەم سوراپ خەن جاۋدىغا مەكتۇپ يوللىدى. ۋەزىرلەرنى يىغىپ ياردەم بېرىش مەسلىسى توغرىسىدا مۇزاكىرە قىلىپ، تېخى بىر قارارغا كەلمەستىنلا خەن جاۋدى ئالەمدىن ئۆتتى. ئورنىغا شۇەندى تەختكە چىقتى. ئاسىيۇ كۈنچىگى خەن شۇەندىگە يەنە مەكتۇپ يوللاپ «ھۇنلارنىڭ ھۇجۇمىغا كۆپ ئۇچرىدۇق، مەن ئېلىمىزنىڭ خىل چەۋەندازلىرىدىن 50000 ئەسكەر چىقىرىپ، پۈتۈن كۈچۈم بىلەن ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلماقچىمەن. خان ئالىيلىرىنىڭ قوشۇن ئەۋەتىپ خانىكىنى قۇتۇلدۇرۇشلىرىنى ئۈمىد قىلىمەن» دېدى. م.ب. 72 - يىلى (خەن شۇەندى بېنىشىنىڭ ئىككىنچى يىلى) خەن سۇلالىسى خەنگۇ ئۆتكىلى شەرىقىدىكى قوشۇنلارنى كەڭ - كۆلەمدە تەشكىللەپ، بەگلىك - ۋىلايەت

يەتلەردىن 300 تاغار ئاشلىق ماٹاش ئالىدىغان ئەمەلدارلار ئىچىدىن قاۋۇل، ئات مىنىش ۋە ئوقيا ئېتىشقا ماھىر ئادەملەرنى تاللاپ ئەسكەرلىككە ئالدى. باش تەپتىشەگ تىيەن گۇاڭمىڭنى چىلىيەن (تەڭرىتاغ) سانغۇنى قىلىپ 40000 دىن ئوشۇق ئەسكەر بىلەن شىخېدىن، لياۋشۈي دەرياسىدىن ئۆتكەن سانغۇن فەن مىڭيۇنى 30000 دىن ئارتۇق ئەسكەر بىلەن جاڭيېدىن، تۇرشاۋۇل سانغۇن خەن زېڭنى 30 نەچچە مىڭ چەۋەنداز بىلەن يۈنجۇڭدىن، ھىماتىچى سانغۇن جاۋ چۇڭگونى بارىكۆل سانغۇنى قىلىپ 30000 دىن ئارتۇق چەۋەنداز بىلەن جىۋچۈەن دىن، يۈنجۇڭ ۋالىيسى تىيەن شۇنى بارى سانغۇن قىلىپ 30 نەچچە مىڭ چەۋەنداز بىلەن ۋۇيۈەندىن ماڭدۇردى. بۇ بەش سانغۇن 100 نەچچە مىڭ چەۋەنداز بىلەن چېگرا - قورۇلار دىن چىقىپ، ھەرقايسىسى 2000 چاقىرىمدىن ئارتۇق يول مېڭىشتى. چېرىكچى چاڭ خۇي ئاسىيۇ قوشۇنلىرىغا نازارەت قىلىش ئۈچۈن غەربىي يۇرتقا ئەۋەتىلدى. كۈنئېي ئۆزى يابغۇ ۋە 50000 چەۋەنداز بىلەن غەرب تەرەپتىن كىرىدىغان بولدى. بۇلارغا بەش سانغۇننىڭ ئەسكەرلىرى قوشۇلۇپ، جەمئىي 200 نەچچە مىڭ چەۋەنداز بولدى. ھۇنلار خەن قوشۇنلىرىنىڭ كەڭ - كۆلەمدە ھۇجۇم قوزغىغانلىقىنى ئاڭلاپ قېرى - ئاجىزلارغا ماللارنى ھەيدەپ يىراققا قېچىش توغرىسىدا يارلىق چۈشۈردى. شۇڭا بۇ بەش سانغۇن كۆپ نەتىجە قازىنالمىدى.

قورۇلدىن چىقىپ 1200 چاقىرىمدىن ئارتۇق يول ماڭغان لياۋشۈي دەرياسىدىن ئۆتكەن فەن مىڭيۇ سانغۇن پۇلىخۇ(126) دەرياسىغا بېرىپ، دۈشمەننىڭ 700 دىن ئارتۇق ئادىمىنى ئۆل تۈردى ۋە ئەسىر ئالدى. 10000 دىن ئارتۇق ئات، كالا، قوي ئولجا ئالدى. قورۇلدىن چىقىپ 1200 نەچچە چاقىرىم يول ماڭغان تۇرشاۋۇل سانغۇن خەن زېڭ ۋۇيۈەن(127) گە يېتىپ بېرىپ، ھۇنلارنى خوشەن(128) تېغىغىچە قوغلاپ بېرىپ،

100 دىن ئوشۇق دۈشمەننى ئۆلتۈردى ۋە ئەسىر ئالدى،
 2000 نەچچە يۈز ئات، كالا، قوي ئولجا ئالدى. بارىكۆل
 سانغۇنى جاۋ چۆڭگونىڭ قوشۇنلىرى ئەسلىدە ئاسىيۇلار بىلەن
 بىرلىكتە بارىكۆل سازلانغاندا ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىشى كېرەك
 ئىدى. ئاسىيۇلار ئاۋۋال كېلىپ كېتىپ قالغاچقا، خەن ئەسكەر-
 لىرى ئۇلار بىلەن ئۇچرىشالمىدى. قورۇلدىن چىقىپ 1800
 چاقىرىمدىن ئارتۇق يول مېڭىپ، غەربكە بۇرۇلغان بارىكۆل
 سانغۇنى خوشەن تېغىغا بېرىپ دۈشمەننى قىردى ۋە تۇتقۇن
 قىلدى. تەڭرىقۇتنىڭ ئەلچىسى پۇيىن قاننى ۋە 300 دىن
 ئوشۇق كىشىنى قولغا چۈشۈردى. 7000 دىن ئوشۇق ئات، كالا،
 قوي ئولجا ئالدى. ھۇنلارنىڭ چېكىنىپ كەتكەنلىكىنى ئاڭلىغان
 بۇ ئۈچ سانغۇن بەلگىلەنگەن قەرەلدىن بۇرۇن قايتىپ كەلدى.
 خەن شۇەندى ئۇلارنىڭ خاتالىقىنى كەچۈرۈم قىلىپ ئەيىبلىمىدى.
 قورۇلدىن چىقىپ 1600 چاقىرىمدىن ئارتۇق يول يۈرگەن
 چىلىيەن سانغۇنى تيەن گۇاڭنىڭ جىجى تېغىغا يېتىپ بېرىپ،
 19 دۈشمەننى ئۆلتۈردى. 100 دىن ئارتۇق ئات، كالا، قوي
 ئولجا ئالدى ۋە ھۇنلاردىن قايتقان خەن ئەلچىسى رەن خۇڭ
 لارغا ئۇچراپ قالدى. رەن خۇڭدىن جىجى تېغىنىڭ غەربىدە
 نۇرغۇن دۈشمەن بارلىقىنى ئاڭلىغان چىلەن سانغۇنى رەن
 خۇڭغا دۈشمەن يوق ئىكەن دېيىشنىڭ كېرەك دەپ ئاگاھلاندۇرۇپ،
 قوشۇنلىرىنى باشلاپ قايتماقچى بولۇۋىدى، باش تەپتەش بەگ
 قارىمىقىدىكى ئەمەلدار گۇڭسۇن يىشۇ(129) بۇنداق قىلىشقا
 بولماس دەپ پىكىر بېرىپ توسسىمۇ، قوبۇل قىلمىغان چىلىيەن
 سانغۇنى ئەسكەرلىرىنى باشلاپ قايتىپ كەلدى. قورۇلدىن چى-
 قىپ 800 چاقىرىمدىن ئارتۇق يول مېڭىپ، دەنيوۋۇ دەرياسى-
 غىچە بارغان بارس سانغۇن تيەن شۇن شۇ يەردىن ئىلگىرىلى-
 سەي 1900 دىن ئارتۇق دۈشمەننى ئۆلتۈردى ۋە ئەسىر ئالدى.
 70 نەچچە مىڭ ئات، كالا، قوي غەنىيەت ئېلىپ قايتىپ

كەلدى. خەن شۈەندى بەلگىلەنگەن قەرەلدە يېتىپ بارمىغان ۋە ئولجا سانىنى يالغان مەلۇم قىلغان بارس سانغۇن ۋە ئالدى تەرەپتە دۈشمەن بارلىقىنى بىلىپ تۇرۇپ ئىلگىرىلىمىگەن چىلىيەن سانغۇن ئىككىسىنى ئەدلىيەگە تاپشۇرغاچقا، ئۇلار ئۆزلىرىنى ئۆلتۈرۈۋالدى. گۇگسۇن يىمشۇنى ئۆستۈرۈپ ياردەمچى باش تەپتىشچىگە قىلىپ تەيىنلىدى. چېرىكچى چاڭ خۇي ئاسىيۇ ئەسكەرلىرى بىلەن ئوڭ قول خان ئوردىسىغا قەدەر بېرىپ، تەڭرىقۇتنىڭ تاغىسى، يەڭگىسى، قىزى، ئاتا-ئامىلىق خانلىرى، لىۋۇ كاھىبېگى، مىڭبېشى، سەركەردىلەردىن تۆۋەن 39000 دىن ئارتۇق ئادىمىنى ئەسىر ئېلىپ، 700000 دىن ئارتۇق ئات، كالا، قوي، قېچىر، ئېشەك، تۆگە غەنىمەت ئالغاچقا، خەن سۇلالىسى چاڭ خۇينى چاڭلو بېگى قىلدى. ھۇن ئاھالىلىرى ئۆلۈپ، يارىدار بولۇپ پىتىراپ كەتتى. يىراققا كۆچۈرۈلۈش جەريانىدا ئۆلگەن مال - چارۋىنىڭ سانىنى بىلىپ بولمايتتى. شۇنىڭدىن باشلاپ ھۇنلار ئاجىزلاپ كەتتى ۋە ئاسىيۇلار بىلەن قاتتىق ئۆچلەشتى.

شۇ يىلى قىشتا تەڭرىقۇت ئۆزى 10000 چەۋەنداز بىلەن ئاسىيۇلارغا ھۇجۇم قىلىپ، نۇرغۇن قىرى - ئاجىزلارنى ئەسىر ئېلىپ قايتماقچى بولۇۋاتقاندا، تۇيۇقسىز قاتتىق جۇدۇن بولۇپ كېتىپ، بىر كۈندىلا ئۈچ گەزدىنمۇ قېلىن ياغقان قاردا ئادەم ۋە ئۇلقلار توڭلاپ ئۆلدى، ئۇلارنىڭ ساق قايتىپ كەلگەنلىرى $\frac{1}{10}$ گە يەتمىدى. ھۇنلارنىڭ ھالىسىرىغان ۋاقتىدىن پايدىلىپ

نىپ تۇرالار شىمالدىن، ئۇغانلار شەرقتىن، ئاسىيۇلار غەربتىن بىراقلا ئۇلارغا ھۇجۇم قىلدى. ئۈچ ئەلنىڭ قوشۇنلىرى ئۇلارنىڭ نەچچە 10 مىڭ ئادىمىنى ئۆلتۈرۈپ، نەچچە 10 مىڭ يىلقىسىنى، نۇرغۇن كالا

ھويلىرىنى بۇلاپ كەتتى. ئاچلىقتىن ئۆلگەنلەرنى قوشقاندا

ئەلنىڭ $\frac{3}{10}$ قىسمى، مال - چارۋىنىڭ $\frac{5}{10}$ قىسمى ھالاك

بولدى. شۇنىڭ بىلەن ھۇنلار تېخىمۇ ھالسىراپ كەتكەچكە،
ئۇلارغا بېقىندى بولۇپ كەلگەن ئەللەرمۇ بارا - بارا پارچىل
نىپ كەتتى. بەزىدە بۇ ئەللەر ھۇنلارنى بۇلاپ - تالسىمۇ،
ھۇنلار ئۇلارغا تاقابىل تۇرالماي قالدى. كېيىن خەن سۇلالىسى
3000 دىن ئوشۇق چەۋەندازنى ئۈچ يولغا بۆلۈپ ھۇنلار ئېلىگە
باستۇرۇپ كىردى ۋە نەچچە مىڭ ئادىمنى ئەسىر ئېلىپ قايتتى.
لېكىن ھۇنلار زادىلا ئىنتىقام ئالالمىدى ۋە ئىناقلىقنى ئەسلىگە
كەلتۈرۈشكە تېخىمۇ تەەززا بولدى. شۇنىڭدىن بېرى چېگرا
ۋەقەلىرى ناھايىتى ئازايدى.

قۇياندى تەڭرىقۇت 17 يىل ھۆكۈم سۈرۈپ ئۆلدى. ئۇنىڭ
ئورنىغا ئىنىسى سول قول بىلىكخان تەختكە چىقتى ۋە شۇرۇ-
چانچۇ تەڭرىقۇت دەپ ئاتالدى. بۇ چاغ م. ب. 68 - يىلى
(خەن شۇەندى دىجىيېنىڭ ئىككىنچى يىلى) ئىدى.

شۇرۇچانچۇ تەڭرىقۇت تەختكە چىققاندىن كېيىن، ئوڭ
چوڭ سانغۇنىنىڭ قىزىنى چوڭ ئالچىلىققا ئېلىپ، مەرھۇم تەڭرى-
قۇت ياخشى كۆرىدىغان ئالچى جۈەنچۈنى ئالچىلىقتىن قالدۇر-
غاچقا، ئالچى جۈەنچۈنىڭ ئاتىسى سول چوڭ قۇتقۇ بۇنىڭدىن
قاتتىق نارازى بولغانىدى. بۇ چاغدا ھۇنلارنىڭ چېگرا -
تورۇللارغا تاجاۋۇز قىلغۇدەك قۇدرىتى قالمىغاچقا، خەن سۇلالى-
سى چېگرا سىرتىدىكى شەھەر مۇداپىئەسىنى بىكار قىلىپ،
پۇقرالارغا ئەمىنلىك بەردى. بۇنىڭدىن خەۋەر تېپىپ ئىنتايىن
خوش بولغان تەڭرىقۇت چوڭلارنى يىغىپ خەن بىلەن يارىشىش
پىلانى ئۈستىدە كېڭەشتى. سول چوڭ قۇتقۇ بۇ ئىشنى بۇزۇش
نىيىتىدە: «بۇرۇنلاردا خەن ئەلچىسى كەلسە، ئارقىدىن ئەسكەر-
لىرى كېلەتتى. ئەمدى بىزمۇ مۇشۇ ئۇسۇلنى قوللىنىپ ئۇزۇل

ئەلچى ئەۋەتىپ، ئارقىدىنلا ئەسكەر ماڭدۇرايلى» دېدى ۋە ئۆزلۈكىدىن ئوتتۇرىغا چىقىپ، قولۇس خان (130) بىلەن بىر-لىكتە ھەرىجىمىز 10000 دىن چەۋەنداز باشلاپ، جەنۇب تەرەپتىكى چېگرا ئەتراپىدا ئوۋ قىلغان بولۇپ ئۇچرىشايلى - دە، خەن سۇلالىسى چېگرىسىغا بېسىپ كىرەيلى، دەپ ئىلتىماس قىلدى. بۇلار تېخى يېتىپ بارماستىنلا چېگرىدا خەن سۇلالىسىگە تەسلىم بولغان ئۈچ نەپەر چەۋەنداز ھۇنلارنىڭ ھۇجۇم قىلىدىغانلىقىنى مەلۇم قىلىپ قويدى. شۇنىڭ بىلەن خەن خانىمىنىڭ يارىلىقى بويىچە، چېگرا مۇداپىئەسىدىكى چەۋەندازلار تەشكىللىنىپ، مۇھىم ئورۇنلارغا ئورۇنلاشتۇرۇلدى ھەمدە ئۇلۇغ سانغۇننىڭ ھەربىي نازارەتچىسى (131) جى جۇڭ قاتارلىق تۆت كىشىنى 5000 چەۋەنداز بىلەن ئاتلاندىردى. ئۈچ يولغا بۆلۈنۈپ قورۇلدىن چىققان بۇ قوشۇنلار ھەرقايسى نەچچە يۈز چاقىرىمدىن يول بېسىشتى ۋە ھەرقايسى نەچچە ئونلىغان دۈشمەننى ئەسىر ئېلىپ قايتىشتى. ئۈچ نەپەر چەۋەندازى قېچىپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن، ھۇنلار چېگرىغا كىرىشكە يېتىنالمىدى. شۇ يىلى ھۇنلاردا ئاچارچىلىق يۈز بېرىپ، ئادەم ۋە مال - چارۋىلارنىڭ $\frac{7}{10}$ قىسمى قىرىلىپ كەتتى. ھۇنلار يەنە ھەربىرى

10000 كىشىلىك ئىككى مۇداپىئە قىسمى ئەۋەتىپ، خەن قوشۇنلىرىدىن مۇداپىئە كۆردى. شۇ يىلى كۈزدە، بۇرۇن ھۇنلار ئىگىلىۋالغان غەربىي رۇلار (132) نىڭ سول تەرىپىدىكى رايونلاردا ئولتۇرۇشلۇق ئاھالىلىرىنىڭ خانى ۋە نەچچە مىڭ ئادىمى مال - چارۋىلىرىنى ھەيدەپ كېلىپ، ھۇنلارنىڭ چېگرا كۆزەتچىلىرى بىلەن ئۇرۇشتى. ئۇرۇشتا ھۇنلاردىن ناھايىتى نۇرغۇن كىشى ئۆلدى ۋە يارىدار بولدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار جەنۇبقا چۈشۈپ خەن سۇلالىسىگە ئەل بولدى.

ئىككىنچى يىلى (م.ب. 67 - يىلى، خەن شۈەندى دىجىيىنىڭ

ئۈچىنچى يىلى) ھۇنلارغا بىرىلىشىپ ھۇجۇم قىلغان غەربىي
 يۇرتتىكى شەھەر دۆلەتلىرى قوس دۆلىتىنى ئىشغال قىلىپ،
 قوس خانى ۋە ئادەملىرىنى ئەسىر ئېلىپ كەتتى. تەڭرىقۇت
 يەنە قوس خانىنىڭ ئىنىسى دۇبەكنى خان قىلغانىدى. ئۇ
 بۇرۇنقى يېرىدە تۇرۇشقا پېتىنالمىدى، قالغان خەلقنى يىغىپ
 شەرققە كۆچتى. شۇنىڭ بىلەن خەن سۇلالىسى تېرىقچى ئەس-
 كەرلىرىنى كۆپەيتىپ، قوس دۆلىتىدە تۇرغۇزدى. ئىككىنچى
 يىلى قوسقا ھۇجۇم قىلغان دۆلەتلەردىن خاپا بولغان ھۇنلار
 ئوڭ قول ۋە سول قول چوڭ سانغۇنلىرىنىڭ ھەربىزىگە 10
 نەچچە مىڭدىن چەۋەنداز بېرىپ، ئوڭ تەرەپتىكى يەرلەردە
 تېرىقچىلىق قىلىشقا ئەۋەتتى ۋە شۇ يول بىلەن ئاسىيۇ ۋە
 غەربىي يۇرتقا تەھدىت سالدى. ئىككى يىل ئۆتكەندىن كېيىن
 (م.ب. 62 - يىلى، خەن شۇەندى يۈەنكاڭنىڭ تۆتىنچى يىلى)
 ئوڭ - سول ئۆكەن (133) خانلارنىڭ ھەرقايسىسىغا 6000
 دىن چەۋەنداز بېرىپ، ئۇلارنى سول قول چوڭ سانغۇن
 بىلەن بىرلىكتە خەن قوشۇنلىرىنىڭ قوستىكى تېرىقچى قىسىم-
 لىرىغا يەنە بىر قېتىم ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتكەن بولسىمۇ،
 ھۇجۇم قىلالىمىدى. ئىككىنچى يىلىدىن باشلاپ تۇرالار ھۇنلارنى
 ئۇدا ئۈچ يىل پاراكەندە قىلىپ، نەچچە مىڭ ئادەمنى ئۆلتۈر-
 دى ۋە بۇلاڭ - تالاڭ قىلىپ، ئات - بۇلاغلىرىنى ئېلىپ كەتتى.
 ھۇنلار 10 نەچچە مىڭ چەۋەنداز ئەۋەتىپ ھۇجۇم قىلغان
 بولسىمۇ، نەتىجە قازىنالمىدى، بىر يىل ئۆتكەندىن كېيىن،
 100 نەچچە مىڭ چەۋەنداز بىلەن چېگرىغا يېقىن جايلاردا
 ئوۋ قىلغان شۇلۇچانچۇ تەڭرىقۇت قورۇلغا ھۇجۇم قىلىپ كىر-
 مەكچى بولغان بولسىمۇ، چېگرا - قورۇلغا يېتىپ كەلگۈچە
 ئادەملىرىدىن خەن سۇلالىسىگە قېچىپ ئۆتكەن تىچۇچۇتان ھۇن
 لارنىڭ ھەربىي يۈرۈش ئەھۋالىنى ئاشكارىلاپ قويدى. شۇڭا
 خەن خانى ئۇنى ھەربىي مەسلىھەتچى (134)، لۇشىلۇ (135)

بېگى قىلىپ تەيىنلىدى ھەمدە ھىماقچى سانغۇن جاۋ چوڭگىنى 40000 دىن ئوشۇق چەۋەنداز بىلەن چېگرىدىكى توققۇز ۋىلايەتكە ئورۇنلاشتۇرۇپ ھۇنلاردىن مۇداپىئە كۆردى. بىر ئايدىن ئارتۇقراق ۋاقىت ئۆتكەندە ئاغرىپ قالغان تەڭرىقۇت قان قۇسقاچقا، ھۇنلار قورۇلغا باستۇرۇپ كىرىشكە پېتىنالىماي چېكىنىپ كەتتى. تىرخان، تولقۇز تاتارلىق كىشىلەرنى ئەلچىلىككە ئەۋەتىپ، خەن سۇلالىسىدىن يارىشىشنى تەلەپ قىلغان بولسىمۇ، تەڭرىقۇت ئۆلۈپ كەتكەچكە، ئىش نەتىجىسىز قالدى. بۇ چاغ م.ب. 60 - يىلى (خەن شۈەندى شېنجۆنىڭ ئىككىنچى يىلى) ئىدى. شۇرۇچانچۇ تەڭرىقۇت توققۇز يىل ھۆكۈم سۈرۈپ ئۆلدى. ئۇ تەختكە چىقىپلا جۈەنجۇ ئالچىنى ئەمەلدىن قالدۇرغانىدى. جۈەنجۇ ئالچى ئوڭ قول بىلىكخان بىلەن ئويىنايتتى. ئەجدەردىن بالىق (لۇڭچېڭ) دىكى قۇرۇلتايدا قاتناشقان ئوڭ قول بىلىكخان قايتماقچى بولۇۋىدى، جۈەنجۇ ئالچى ئۇنىڭغا تەڭرىقۇتنىڭ كېسىلىنىڭ ئېغىرلىقىنى ئېيتىپ، ھازىرچە يىراققا كەتمەسلىكىنى جېكىدى. نەچچە كۈن ئۆتۈپلا تەڭرىقۇت ئۆلدى. خۇسۇر خانى (136) شىنۋىيان خانلارنى چاقىرتقان بولسىمۇ، خانلار تېخى يېتىپ كەلمەستىنلا، ئالچى جۈەنجۇ ئىسمى سول چوڭ قۇتقۇ دۇرۇنچى (137) مەسلىمە تىلىشىپلا ئوڭ قول بىلىكخان تۇغقاننى ئۇيانجۇت ئۇنۋانى بىلەن تەڭرىقۇتلۇققا تىكلىدى. ئۇيانجۇت تەڭرىقۇت ئەسلىدە ئاتىسىنىڭ ئورنىدا ئوڭ قول بىلىكخان بولغان بولۇپ، ئۇۋى تەڭرىقۇتنىڭ بەشىنچى ئەۋلاد نەۋرىسى ئىدى.

ئۇيانجۇت تەختكە چىققاندىن كېيىن يارىشىشنى تەلەپ قىلىپ ئىسمى ئىچۈر (138) خانى شىنزىرنى خەن سۇلالىسىگە قايتا ئەلچىلىككە ئەۋەتىپ سوۋغات تەقدىم قىلدى ۋە زىيارەت قىلغۇزدى. تەختكە چىققان تەڭرىقۇت ياۋۇز تەبىئەتلىك بولغاچقا، شۇرۇچانچۇ تەڭرىقۇت دەۋرىدە خىزمەت قىلغان شىنۋىيان

قاتارلىق ئېسىل زادىلەرنى ئۆلتۈردى، جۈمھۇر ئالچىنىڭ ئىسمى دۇرۇنچىنى ئىشقا سالدى. شۇرۇچانچۇنىڭ پەرزەنتلىرى، ئىسمى ۋە يېقىنلىرىنى خىزمەتتىن قالدۇرۇپ، ئۇلارنىڭ ئورنىغا ئۆزىنىڭ پەرزەنت - ئىنىلىرىنى قويدى. تەختكە ۋارىسلىق قىلالمىغان شۇرۇچانچۇنىڭ ئوغلى جىخسان قېيىن ئاتىسى ئۈچەم(139) نىڭ يېنىغا قېچىپ باردى. ئۈچەم ئەسلىدە ئاسىيۇ بىلەن كانگا ئوتتۇرىسىدىكى كىچىك بىر خانلىقنىڭ خانى بولۇپ، باشقىلارنىڭ تاجاۋۇزىغا كۆپ ئۇچرىغانلىقتىن، بىر - نەچچە مىڭ ئاھالىسى بىلەن ھۇنلارغا ئەل بولغانىدى. قۇلۇقۇ تەڭرىقۇت جىيەنى باتىسقانىنىڭ ئاچىسىنى ئۇنىڭغا ياتلىق قىلدى ۋە ئۇنى ئۆز ئۇلۇسىغا باش قىلىپ، ئوڭ تەرەپ رايونغا ئورۇنلاشتۇردى. باتىسقان شەنجاننىڭ ئاتىسى سول قول بىلىكخان ئەسلىدە تەڭرىقۇت بولۇشقا تېگىشلىك بولسىمۇ، ئۇ تەڭرىقۇت لۇقىنى قۇلۇقۇغا ئۆتۈنۈپ بەرگەچكە، قۇلۇقۇمۇ تەختنى كېيىن قايتۇرۇپ بېرىشكە سۆز بەرگەندى. ئەل - يۇرت باتىسقانىنىڭ تەڭرىقۇت بولۇشىنى قوللايتتى. باتىسقان بىلەن ئۇيانچۇت تەڭرىقۇت ئوتتۇرىسىدا ئەزەلدىن زىددىيەت بولغاچقا، باتىسقان نەچچە تۈمەن چەۋەندازى بىلەن خەن سۇلالىسىگە ئۆتۈپ كەتتى. خەن سۇلالىسى ئۇنىڭغا ئەردەمبەگ ئۇنۋانى بەردى. ئۇيانچۇت تەڭرىقۇت ئۆزىنىڭ بىر نەۋرە ئاكىسى بوشتاننى باتىسقان قىلىپ تەيىنلىدى.

ئىككىنچى يىلى ئۈچەم كەڭچىلىك قىلىشنى سورىغان بولسىمۇ، قۇلاق سالمىغان تەڭرىقۇت شەنجاننىڭ ئىككى ئىسمىنى ئۆلتۈرگەچكە، ئۈچەم بۇنىڭدىن ئىنتايىن غەزەپلەندى. كېيىن سول ئۆكەن خان ئۆلۈۋىدى، تەڭرىقۇت ئۆزىلا كىچىك ئوغلىنى ئۆكەن خانلىققا تەيىنلەپ، ئوردىدا تۇرغۇزدى. ئۆكەن خاننىڭ ئەمەلدارلىرى بىرلىشىپ، مەرھۇم ئۆكەن خاننىڭ ئوغلىنى خان قىلىپ تىكلەشتى - دە، ئۇنىڭ بىلەن بىللە شەرق

تەرەپكە كۆچۈپ كەتتى. تەڭرىقۇت ئوڭ قول ۋەزىرىنى 10000 چەۋەنداز بىلەن ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتكەن بولسىمۇ، ھېچقانداق نەتىجىگە ئېرىشەلمەي، ئەكسىچە بىر نەچچە مىڭ ئادەمى چىقىم بولدى.

ئۇيانجۇت تەڭرىقۇت تەختكە چىقىپ، ئىككىنچى يىلى (م.ب. 59 - يىلى، خەن شۈەندى شېنجۇننىڭ ئۈچىنچى يىلى) ئۇنىڭ زوراۋانلىقى، قىرغىنچىلىقى تۈپەيلى ئەل - يۇرت ئۇنىڭغا بويسۇنماي قويدى. يەنە خان تېكىن، سول قول بىلىكخانلار سول تەرەپ رايونلاردىكى ئەمەلدارلارنىڭ ئۈستىدىن كۆپ غەيۋەت - شىكايەت قىلىپ تۆھمەت چاپلىغاچقا، ئۇلارمۇ بۇنىڭدىن ئىنتايىن غەزەپلەندى. ئىككىنچى يىلى ئۇلار ھۇنلارنىڭ شەرقىدىكى گۇش خان (140) غا ھۇجۇم قىلىپ، كۆپ ئادەمنى تۇتۇپ كەتتى. بۇنىڭغا تەڭرىقۇت غەزەپلەندى. تەشۋىشلەنگەن گۇش خان ئۈچەم ۋە سول تەرەپ رايونلاردىكى ئەمەلدارلار بىلەن بىرلىكتە جىمخانىنى قوغشار ئۇنۋانى بىلەن تەڭرىقۇت قىلىپ تىكلەشتى. غەربتىكى ئۇيانجۇت تەڭرىقۇتقا ھۇجۇم قىلىش ئۈچۈن، سول تەرەپ رايونلاردىن يۈرۈشكە چىقىرىلغان 40 - 50 مىڭ ئەسكەر گۇجۇ دەرياسىنىڭ شىمالىغا يېتىپ كېلىپ تېخى سوقۇشماستىنلا، ئۇيانجۇت تەڭرىقۇتنىڭ ئەسكەرلىرى يېڭىلىپ قاچتى. ئۇيانجۇت تەڭرىقۇت ئىنىسى ئوڭ قول بىلىكخانغا ئادەم ئەۋەتىپ: «ھۇنلارنىڭ ھەممىسى ماڭا ھۇجۇم قىلدى. ئەسكەر چىقىرىپ ياردەم قىلالامسەن؟» دېدى. ئوڭ قول بىلىكخان: «سەن خەلقنى ئاسرىمىدىڭ، قېرىنداشلىرىڭنى ۋە ئەمەلدارلىرىڭنى ئۆلتۈردۈڭ. ئەمدى ئۆز جايىڭدىلا ئولتۇر!» دېدى. مېنى بۇلغىما» دەپ جاۋاب قايتۇردى. پۇشايمان قىلىپ خىجىل بولغان ئۇيانجۇت تەڭرىقۇت ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالدى. سول چوڭ قۇتقۇ دۇرۇنچى ئوڭ قول بىلىكخان بارگاھىغا قاچتى. ئۇنىڭ ئېلى پۈتۈنلەي قوغشار تەڭرىقۇتقا

ئۇل بولدى، يۇ.م.ب. 58 - يىلى (خەن شۈەندى شېنجۆنىڭ 4 - يىلى) بولۇپ، ئۇيانچۇت تەڭرىقۇت ئۈچ يىل سەلتەنەت سۈرۈپ ئۆلدى.

(«خەننامە»، 11 - توم، 3743 - 3791 - بەتلەر).

(1) شياخۇ ئۇرۇقى (夏后氏) قەدىمكى كىتابلاردا يېزىلىشىچە، يۇ. (禹)، باش ئاقساقال شۇن (舜) گە ۋارىسلىق قىلدى. بۇ ئاقساقاللىق (بەگلىك) شيا (夏) دەپ ئاتىلاتتى ھەم شياخۇشى، شياخۇ ياكى شياشى دەپمۇ ئاتىلاتتى.

(تۈزۈتىلگەن «سىيۈەن»، 1 - توم، 647 - بەت).
(2) چۈنۈۋېيلار (淳维) شياخۇشىنىڭ ئەۋلادى بولۇپ، ھۇنلارنىڭ ئەجدادى ئىدى.

(تۈزۈتىلگەن «سىيۈەن»، 3 - توم، 1809 - بەت).

(3) شۈنىيۈلەر (薰粥) جۇڭگونىڭ شىمالىدا ياشىغۇچى قەدىمكى قوۋملەرنىڭ بىرى. خەنزۇچىدا ئادەتتە ئېيتىلىۋاتقان (匈奴) (ھۇن) لارنىڭ باشقىچە ئېيتىلىشى. قەدىمكى تاڭ (唐)، يۇ (虞) زامانلىرىدىن بۇرۇن شەنرۇڭلار (山戎)، شۈنىيۈلەر (薰粥)، شيا سۇلالىسى دەۋرىدە چۈنۈۋېيلار (淳维)، يىن سۇلالىسى دەۋرىدە گىۋىفاڭلار (鬼方)، جۇ سۇلالىسى دەۋرىدە شىيەنيۈنلەر (严狃، 狃，捡)، چىن، خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ھۇنلار (匈奴) دەپ ئاتالغان.

(«تارىخىي خاتىرىلەر»، ئۇيغۇرچە نەشرى، 24 - بەت، 15 - ئىزاھ).

(4) داڭقال (农官) دېھقانچىلىق ئىشلىرىنى باشقۇرغۇچى ئەمەلدار.

(تۈزۈتىلگەن «سىيۈەن»، 4 - توم، 3045 - بەت).

(5) غەربىي رۇڭلار (西戎) قەدىمكى جۇڭگونىڭ غەربىي شىمالىدا ياشىغۇچى رۇڭ قەبىلىلىرىنىڭ ئومۇمىي نامى. «يۇڭگۇڭ»

«禹贡» دە: جىپىلار (织皮)، كۈنلۈكلەر (昆仑)، شىجىلار (析支)، چۈسۈلار (渠搜) غەربىي رۇڭلار دەپ كۆرسىتىلگەن. «تارىخىي خاتىرىلەر، ھۇنلار ھەققىدە قىسسە» دە: ئەمىنىيە دەۋرىدىكى مەنچۇلار (绵诸)، گۈنرۇڭلار (纒戎)، يىچۈلەر (义渠)، دالىلار (大荔)، ۋۇشۇلار (乌氏)، چۈيەنلەر (胸衍) دىن ئىبارەت قەبىلىلەر غەربىي رۇڭلار دەپ كۆرسىتىلگەن. بۇلار ئەسلىدە خۇاڭخې دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىنى ھەم گەنسۇ ئۆلكىسىنىڭ شىمالىي قىسىملىرىدا ياشايتتى، كېيىن تەدرىجىي ھالدا شەرقتە كۆچۈشتى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 1831 - بەت).
 (6) دىلار (تۇرالار) (狄, 翟) قەدىمكى قەبىلە (مىللەت) ئەمىنىيە دەۋرىدىن بۇرۇن ئۇزۇن بىر زامان چى (齐)، لۇ (鲁) جىن (晋)، ۋېي (卫)، سۇڭ (宋)، شىڭ (邢) قاتارلىق بەگلەر ئارىسىدا پائالىيەت ئېلىپ بارغان. م.ب. VII ئەسىردە دىلار قىزىل دىلار، ئاق دىلار، ئېگىز دىلار دەپ ئۈچكە بۆلۈندى. بۇلار كۆپرەك شىمالدا ياشىغانلىقى ئۈچۈن، شىمال دىلىرى دەپمۇ ئاتىلاتتى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 819 - بەت).
 (7) دەنفۇ (亶父) يەنى قەدىمكى خان (بەگ) دەنفۇ. جۇ ۋېنۋاڭنىڭ بوۋىسى، جۇ قەبىلىسىنى باشلاپ چىشەن (岐山) تېغىنىڭ جەنۇبىدىكى تۈزلەڭلىكىنى ئۆزلەشتۈرگەنلىكى ئۈچۈن، ۋاپاتىدىن كېيىن جۇ ۋۇۋاڭ تەرىپىدىن ھۈرمەتلەپ «چوڭ خان (بەگ)» دېگەن شەرەپ ئۇنۋانى بېرىلگەن.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن»، 1 - توم، 157 - بەت).
 (8) جى چاڭ (姬昌) جۇ ۋېنۋاڭ بولۇپ، فامىلىسى جى، ئىسمى چاڭ ئىدى. چوڭ خان (بەگ) نىڭ نەۋرىسى ئۆزى پازىل زات بولۇپ، بەگلەر بېگى بولغان.

(«خەنزۇ تىلى قامۇسى»، 9 - توم، 128 - بەت).

(9) پۈۋەنرۇڭلار (淮) قەدىمكى رۇڭ قەبىلىسىنىڭ بىر تارمىقى. يىن، جۇ سۇلالىسى دەۋرىدە ئېلىمىزنىڭ غەربىدە ياشايتتى.

(تۈزۈتىلگەن «سىيۈەن»، 3 - قۇم، 1992 - بەت).

(10) لويى (维) قەدىمكى شەھەر. جۇ چىڭۋاڭ ۋاقتىدا جۇڭخۇاڭ رىياسەتچىلىكىدە سېلىنغان. ئورنى بۈگۈنكى خېنەن لويياڭ شەھىرى لوشۈي دەرياسىنىڭ شىمالى قىرغىقىدا. چيەنشۈي دەرياسىنىڭ شەرقىي ۋە غەربىي تەرىپىدە بولۇپ، ئىككى شەھەردىن ئىبارەت؛ ۋاڭ چىڭ، بىرى چىڭجۇ.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 2013 - بەت).

(11) فېڭجىڭ (丰京) شەھەر ئىسمى. جۇ ۋېنۋاڭ بىنا قىلغان. ھازىر شەنشى ئۆلكىسى چاڭئەن فېڭخې دەرياسىنىڭ غەربىدە.

(«تارىخىي خاتىرىلەر»، ئۇيغۇرچە نەشرى،

131 - بەت، 8 - ئىزاھ).

(12) جىڭشۈي (涇水) دەريا، ۋېيخې دەرياسىنىڭ تارمىقى. شەنشى ئۆلكىسىنىڭ ئوتتۇرىسىدىن ئاقىدۇ. نىڭشيا خۇيزۇ ئاپتونوم رايونىنىڭ جەنۇبىدىكى ليۇپەنشەن تېغىنىڭ شەرقىي ئېتىكىدىن باشلىنىپ، شەرقىي جەنۇبى يۆنىلىشتە گەنسۇ ئۆلكىسىگە ئېقىپ، شەنشى ئۆلكىسىدىكى گاۋلىڭ ناھىيىسىدە ۋېيخې دەرياسىغا قوشۇلىدۇ. (بىر توملۇق «سىخەي»، 924 - بەت).

(13) لوشۈي (洛水) دەريا. شىمالىي لوشۈي (北洛水) دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ۋېيخې دەرياسىنىڭ تارمىقى، شەنشى ئۆلكىسىنىڭ شىمالىدا. يۇقىرى ئېقىنى شىلاۋخې (石潞河) بولۇپ، دىڭبېن ناھىيىسىدىكى نەنلىياڭشەن دىن باشلىنىپ، شەرقىي جەنۇب يۆنىلىشتە جىدەن، لوچۇن قاتارلىق ناھىيىلەردىن ئېقىپ، دالى ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدىكى سەنخې

گوفا يېقىن جايدا ۋېيخېي دەرياسىغا قۇيۇلىدۇ. ئۇزۇنلۇقى 600 كىلومېتر كېلىدۇ.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 931 - بەت).

(14) قىر ياساقچىلىرى (荒服) پايتەختتىن 2000—2500 چاقىرىمغىچە بولغان يەرلەرنى باشقۇرىدىغان كىشىلەر قىر ياساقچىلىرى دېيىلەتتى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر»، ئۇيغۇرچە نەشرى، 439 - بەت،

4 - ئىزاھ).

(15) جۇ مۇۋاڭ (周穆王) سەلتەنەت دەۋرى م. ب.

1001 — 947) غەربىي جۇ سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى، جى (姬) فامىلىلىك، ئىسمى مەن (满)، جاۋ ۋاڭنىڭ ئوغلى. غەربتە چۈەنرۇڭلارغا يۈرۈش قىلىپ، ئۇلارنىڭ بەش تەرەپتىكى ئىسىم ئالغان ھەمدە چۈەنرۇڭلارنىڭ بىر قىسمىنى تەيۋەن (ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىدىكى چىنيۈەن ئەتراپى) گە كۆچۈرگەن. بۇلاردىن باشقا، ئۇ يەنە شەرقتە شۇرۇڭلارغا ھۇجۇم قىلىپ، تۇشەن تېغىدا (ھازىرقى ئەنخۇي ئۆلكىسىدىكى خۇيۈەن دېگەن جايىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا) بەگلەر بىلەن ئۇچراشقان. كېيىنكى رېۋايەتلەردە، جۇ مۇۋاڭنىڭ ئەل گەزگەنلىكى قەيت قىلىنىدۇ. «مۇتەئەزىت نىڭ تەرجىمىھالى» دىمۇ ئۇنىڭ غەربكە ساياھەت قىلغانلىقى «يېزىلغان». («تارىخىي خاتىرىلەر»، ئۇيغۇرچە نەشرى، 53 - بەت، 16 - ئىزاھ).

(16) جۇ يۋاڭ (周懿王) سەلتەنەت دەۋرى. م. ب. 934 — 910

جۇ سۇلالىسىنىڭ يەتتىنچى پادىشاھى، جۇ مۇۋاڭنىڭ نەۋرىسى، جۇ گۇۋاڭنىڭ ئوغلى. سەلتەنەت دەۋرىدە پايتەختنى خاۋ شەھىرىدىن چۈەنچيۇغا كۆچۈردى. يىگىرمە تۆت يىل سەلتەنەت سۈردى.

(«خەنزۇ تىلى قامۇسى»، 6 - توم، 293 - بەت).

(17) جۇيۇۋاڭ (周幽王، م. ب. ؟ - 771) غەربىي جۇ

سۇلالىسىنىڭ 12 - پادىشاھى. فامىلىسى جى (姬)، ئىسمى گۇڭ

ئىي (官涅) م. ب. 781 — 771 - يىللار ئارىلىقىدا 10 يىل

سەلتەنەت سۈرگەن.

«تارىخىي خاتىرىلەر»، ئۇيغۇرچە نەشرى، 54 - بەت، 21 - ئىزاھ)،
(18) باۋسى (褒姒) بۇ يەردىكى باۋ (褒) خېتى باۋچىڭ
ناھىيىسىنى، سى (姒) خېتى خاننىڭ بانۇلىرىدىن بىرىنى كۆر-
سىتىدۇ. باۋسى باۋچىڭلىق بانۇ دېگەنلىك بولىدۇ.

«تارىخىي خاتىرىلەر»، ئۇيغۇرچە نەشرى، 54 - بەت، 22 - ئىزاھ).
(19) شېن بېگى (申侯) شېن بەگلىكى جۇ سۇلالىسى ۋاق
تىدا جياڭ (姜) فامىلىلىكلەر تەرىپىدىن قۇرۇلغان بەگلىك بولۇپ،
كېيىن چۇ بەگلىكى تەرىپىدىن مەغلۇپ قىلىندى. ئورنى ھازىرقى
خېنەن ئۆلكىسى نەنياڭ شەھىرىنىڭ شىمالىدا. خانىكە شېن خۇ
(申后) — شېن بېگىنىڭ قىزى ئىدى.

«تارىخىي خاتىرىلەر»، ئۇيغۇرچە نەشرى، 55 - بەت،
27 - ئىزاھ).

(20) لىشەن [骊(丽)山] تاغ. شەنشى ئۆلكىسى لىنتۇڭ
ناھىيە بازىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا بولۇپ 骊山 دەپمۇ
يېزىلىدۇ.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن»، 4 - توم، 3558 - بەت).
(21) چىن شياڭگۇڭ (秦襄公، م.ب. ؟ - 766) ئەمىنىيە
دەۋرىدىكى چىن بەگلىكىنىڭ قۇرغۇچىسى. فامىلىسى يىڭ (嬴)،
ئىسمى نامەلۇم، م.ب. 766—659 - يىللىرى سەلتەنەت سۈرگەن.
غەربىي جۇ سۇلالىسى مۇنقەرز بولغاندا، جۇ پىڭۋاڭنى مۇھاپىزەت
قىلىپ، شەرققە كۆچۈرۈپ قويغانلىقى ئۈچۈن بەگلەر قاتارىغا
كىرگۈزۈپ، چىشەن (ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسى چىشەن تېغىنىڭ
شەرقىي شىمالى) تېغىنىڭ غەربىدىكى يەرلەرنى ئىتتىپاق قىلىپ بېرىپ
بەگلىكىنى بەگلىككە چۈشۈرۈپ بەرگەنلىكى ئۈچۈن چىشەن تېغىدا
ئۆلدى.

(بىر نوملۇق «سىخەي»، 1613 - بەت).
(22) جۇ پىڭۋاڭ (周平王، م.ب. ؟ - 720) شەرقىي جۇ

سۇلالىسىنىڭ پادىشاھى. ئىسمى يەجىيۇ (宣白) بولۇپ، جۇ يوۋاڭنىڭ خانىشى شېن خۇدىن تۇغۇلغان ئوغلى. م.ب. 770-720 - يىللىرى سەلتەنەت سۈرگەن. شېن يېڭى چۈەنرۇڭلار بىلەن بىرلىشىپ تۇرۇشۇپ، جۇ يوۋاڭنى ئۆلتۈردى ۋە شەرقىي جۇ سۇلالىسىنى قۇردى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر»، ئۇيغۇرچە نەشرى، 55 - بەت،

296 - ئىزاھ).

(23) چى لىكۇڭ (齐厘公) ئىسمى، لۇفۇ (祿父). ئەمىنىيە دەۋرىدىكى چى بەگلىكىنىڭ 13 - بەگى. م.ب. 730 - دىن 698 - گىچە 33 يىل سەلتەنەت سۈرگەن.

(«تارىخىي خاتىرىلەر»، ئۇيغۇرچە نەشرى، 439 - بەت،

7 - ئىزاھ).

(24) جۇ شياڭۋاڭ (周襄王) جۇ خۇيوۋاڭنىڭ ئوغلى.

ئىسمى جېڭ (郑). ئاتا بىر ئىسمى شۇدەي رۇڭلار، دىلار بىلەن بىرلىشىپ شياڭۋاڭغا قارشى چىقماقچى بولغىنىدا، پادىشاھ شۇدەينى ئۆلتۈرۈشنى قارار قىلغان. شۇڭا شۇدەي چى بەگلىكىگە قاچتى. چى خۇەنگۇڭ رۇڭلارنى باستۇرۇشتا گۇەن جۇڭ قوماندان لىقىدا قوشۇن ئەۋەتكەن. تۇرالار جۇ سۇلالىسىگە بېسىپ كىرگەندە شياڭۋاڭ جېڭ بەگلىكىگە قېچىپ كەتكەچكە، شۇدەي پادىشاھ بولۇپ، شياڭۋاڭ خانىشلىقتىن قالدۇرغان تۇرا خانىمى ئەمرىگە ئالغان. جېڭ ۋېنگۇڭ شياڭۋاڭغا ياردەم بېرىپ، شۇدەينى ئۆلتۈرگەن. شياڭۋاڭ 32 يىل سەلتەنەت سۈرگەن.

(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى قامۇسى»، 546 - بەت).

(25) جېڭ بەگلىكى (郑国) قەدىمكى بەگلىك بولۇپ،

فامىلىسى (姬)، بەگلىكىنىڭ مۇئەسسسى جۇ شۇەنۋاڭنىڭ ئىسمى جېڭ خۇەنگۇڭ جى يوۋنىڭ ئۇزى. م.ب. 806 - يىلى جېڭ دېگەن يەر (ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسى خۇاشيەن ناھىيىسىنىڭ شەرقىي) جېڭ خۇەنگۇڭغا سۇيۇرغال قىلىپ بېرىلدى. جۇ

يۇۋاڭ دەۋرىدە غەربىي جۇ سۇلالىسىنىڭ ئىنقىرازىغا كۆزى يەتكەن خۇەنگۇڭ ئائىلىسى مال - مۈلۈكى، ئېلى ۋە سودىگەر-لىرىنى قوشۇپ، دۇڭگو بىلەن كۈەي دېگەن يەرلەرنىڭ ئوتتۇرىسىغا كۆچتى. چېڭ ۋۇگۇڭ تەختكە چىققاندىن كېيىن ئىلگىرى-ئاخىر بولۇپ، كۈەي ۋە دۇڭگۇلارنى ئىگىلەپ، چېڭ بەگلىكىنى تەسىس قىلدى. پايتەختى شىنچېڭ (ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسىدە) ئىدى. چېڭ بەگلىكىنىڭ بەگلىرىدىن ۋۇگۇڭ، جۇاڭگۇڭلار داۋاملىق ھالدا جۇ پىڭۋاڭغا ۋەزىرلىك مۇناسىۋىتىدە بولۇپ، ئەسلىدە دەۋرىنىڭ باشلىرىدىكى كۈچلۈك بەگلىك ئىدى. كېيىن تەدرىجىي زەئىپلىشىپ، م.ب. 375 - يىلى خەن (韓) بەگلىكى تەرىپىدىن مۇنقەرز قىلىندى.

(بىر توملۇق «سىيۈەن»، 447 - بەت).

(26) فەنئىي (汜邑) قەدىمكى شەھەر. ئەسلىدە دەۋرىدىكى شەھەر، ھازىر يىڭچۈەندىكى (ئوتتۇرا ۋە جەنۇبىي خېنەن) شياڭ چېڭ شەھىرى شۇ بولۇپ، شياڭۋاڭنىڭ نامىغا نىسبەت قىلىپ شياڭچېڭ دېيىلگەن.

(«خەننامە»، 11 - توم، 3746 - بەت (7) ئىزاھ).

(27) خانىكە خۇي (惠后) ۋۇلىڭۋاڭنىڭ خوتۇنى، مىڭ ياۋ بۇ، ۋۇۋا دەپمۇ ئاتالغان بولۇپ، خۇبۇنۋاڭنىڭ ئانىسى ئىدى. («تارىخىي خاتىرىلەر»، ئۇيغۇرچە نەشرى، 240 - بەت،

38 - ئىزاھ).

(28) جى زىدەي (姬子帶) جۇ خۇيۋاڭنىڭ ئوغلى. شياڭۋاڭنىڭ ئانا باشقا ئىسمى. شۇدەي (叔帶) دەپمۇ ئاتىلىدۇ. م.ب. 649 - يىلى زى دەينىڭ رۇڭ، دىلار بىلەن قىل بىرىكتۈرۈپ، جۇ سۇلالىسىگە ھۇجۇم قىلىش پىلانى سېزىلىپ قالغاچقا، زى دەي چى بەگلىكىگە قاچتى. م.ب. 643 - يىلى زى دەي ئېلىگە قايتتى. بۇ چاغدا تۇرالار جۇ سۇلالىسىگە ھۇجۇم قىلغاچقا، جۇ شياڭۋاڭ چېڭ بەگلىكىگە قاچتى. زى دەي ئۆزىنى خان دەپ ئېلان قىلدى.

م.ب. 635 - يىلى جېڭ ۋېنگۇڭنىڭ ياردىمى بىلەن شاڭخۇاڭ جۇ سۇلالىسىگە قايتىپ كەلدى. زى دەي ئۆلتۈرۈلدى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر»، ئۇيغۇرچە نەشرى، 46-49 - بەتلەر)،
(29) لۇخۇن (陆浑) قەدىمكى ناھىيە. ئەمىنىيە دەۋرىدە لۇخۇن رۇڭلىرىنىڭ ئىستىقامەتگاھى ئىدى. خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ناھىيە تەسىس قىلىندى. ئورنى ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسى سۇڭشىيەن ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالىدا.

(«تارىخىي خاتىرىلەر»، ئۇيغۇرچە نەشرى، 124-بەت،

4 - ئىزاھ).

(30) ۋېي بەگلىكى (卫国) قەدىمكى بەگلىك. دەسلەپ جۇ

ۋۇۋاڭنىڭ ئىسمى كاڭشۇغا بېرىلگەن سۇيۇرغاللىق. م.ب.

VI ئەسىردە جۇگۇڭ، ۋۇگېڭ ئىسيانمىنى باستۇرغاندىن كېيىن،

شاڭ سۇلالىسىنىڭ پايتەخت ئەتراپىدىكى يەرلىرى ۋە يىن

سۇلالىسى ئاھالىسىدىن يەتتە قەبىلە كاڭشۇغا بۆلۈپ بېرىلگە-

نىدى. ئۆز دەۋرىدە چوڭ بەگلىك بولۇپ، مەركىزى چاۋگى

(ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسىدىكى چىشيەن ناھىيىسى) ئىدى. م.ب.

660 - يىلى دىلارنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچرىغان ۋېي بەگلىكى چى

بەگلىكىنىڭ ياردىمى بىلەن چۈچيۇ (ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسىدىكى

خۇاشيەن) غا كۆچتى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن كىچىك بەگلىككە ئاي-

لىنىپ قالدى. كېيىن يەنە مەركىزىنى دىچيۇ (ھازىرقى خېنەن

ئۆلكىسىدىكى پويياڭ) غا كۆچۈردى. م.ب. 254 - يىلى ۋېي

تەرىپىدىن مۇنقەرز قىلىندى. كېيىن چىن بەگلىكىنىڭ قوللىشى

بىلەن بەگلىك ئەسلىگە كېلىپ، يىۋاڭ (ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسى

دىكى چىنياڭ) غا كۆچتى ۋە چىن بەگلىكىگە بېقىندى ئەل بولۇپ

قالدى. م.ب. 209 - يىلى چىن سۇلالىسى تەرىپىدىن مۇنقەرز

قىلىندى.

(بىر توملۇق «سېخەي»، 403 - بەت).

(31) چىن ۋېنگۇڭ (晋文公، م.ب. 697-628) ئەمىنىيە

دەۋرىدىكى جىن بەگلىكىنىڭ بېگى. جىن شيەنگۇنىنىڭ ئوغلى،
 ئىسمى چۇڭئېر. م.ب. 636—628 - يىللىرى سەلتەنەت سۈرگەن.
 ئاتىسى جىن شيەنگۇڭ كىچىك ئوغلىنى ۋەلىئەھ قىلغاچقا، چەت
 بەگلىكلەرگە قاچقان چۇڭئېر 19 يىل سەرگەردانچىلىقتىن
 كېيىن، جىن بەگلىكىنىڭ ياردىمى بىلەن ئېلىگە كېلىپ تەختكە
 چىقتى. بەگ بولغاندىن كېيىن ئىچكى ئىشلارنى تەرتىپكە سېلىپ،
 قوشۇننى كۈچەيتكەن جىن ۋېنگۇڭ بەگلىكىنى راۋاجلاندۇردى
 ھەمدە جۇ شياۋئاڭنى قايتا ئورنىغا ئولتۇرغۇزۇپ، «جۇ پادىشاھ
 لىرىغا ھۈرمەت قىلىش» تەشەببۇسىنى ئوتتۇرىغا قويدى. چىڭچۇ
 ئۇرۇشىدا جۇ بەگلىكى قوشۇنى ئۈستىدىن زور غەلبە قازاندى.
 جىيەنتۇ (ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسىدىكى شىگياڭنىڭ شەرقىي شىمالى)
 دا، بەگلىكلەر بەگلىرى بىلەن ئۇچرىشىپ، ھاكىمبەگ بولدى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 1829 - بەت).

(32) يىنشۇي (涿水) دەريا. بۇگۈنكى ئىچكى موڭغۇل

ئاپتونوم رايونى جۇ ئايمىقىدىكى ئوردۇس ئېگىزلىكىدىن
 باشلىنىپ، شەرققە ئېقىپ، خۇاڭخې دەرياسىغا قوشۇلىدۇ.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن»، 1 - توم، 572 - بەت).

(33) قىزىل تۇرالار [赤(翟)狄] قەدىمكى قوۋم. ئەمىنىيە

دەۋرىدىكى تۇرالارنىڭ بىر قىسمى. ئاساسەن، بۇگۈنكى سەنشى
 ئۆلكىسىدىكى چاڭجى ناھىيىسىنىڭ شىمالىغا ماكانلاشقان بولۇپ،

جىن (晋) لىقلار بىلەن ئارىلىشىپ ئولتۇرۇشاتتى. ئېيتىشلارغا
 قارىغاندا، قىزىل كىيىم كىيگەچكە «قىزىل تۇرالار» دەپ ئاتالغان.

ئىكەن. م.ب. VI ئەسىردە قىزىل تۇرالارنىڭ بىر قىسمى جىن
 بەگلىكىگە قوشۇلۇپ كەتتى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 1951 - بەت).

(34) ئاق دىلار (ئاق تۇرالار) [白(翟)狄] قەدىمكى

قوۋم. ئەمىنىيە دەۋرىدىكى تۇرالارنىڭ بىر قىسمى. ئەسلىدە ھازىرقى
 شەنشى ئۆلكىسىدىكى يەنئەن، سەنشى ئۆلكىسىدىكى چىشىۋ

دائىرىسىدە ياشايتتى. كېيىن شەرققە كۆچۈپ، ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسىگە ئورۇنلاشتى. بۇلار ئاق كىيىم كىيىگەچكە، «ئاق تۇرالار» دەپ ئاتالغانىدى. م.ب. VI ئەسىرنىڭ ئاخىرلىرىدا ئاق تۇرالارنىڭ كۆپچىلىكى چىن بەگلىكىگە قوشۇلۇپ كەتتى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 1759 - بەت).

(35) چىن مۇگۇڭ (秦穆公) ئەمىنىيە دەۋرىدىكى چىن بەگلىكىنىڭ بېگى. ئىسمى رېنخاۋ (任好). م.ب. 659 - 621 - يىللىرى ھۆكۈم سۈرگەن. بەي لىشى (百里奚)، جىيەن شۇ (蹇叔)، يۇيۇڭ (由余) لارنى مۇشاۋۋۇر قىلىپ، چىن بەگلىكىنى يېڭىپ، چىن خۇيگۇڭنى ەسىر ئالغان. لياڭ (梁)، رۇي (芮) بەگلىكلىرىنى مۇنقەرز قىلغان. كېيىن شياۋ (峭) دېگەن يەردە (ھازىرقى خېنەندىكى سەنشىيانىڭ شەرقىي جەنۇبى) چىن بەگلىكى قوشۇنىنىڭ ھۇجۇمىغا ئۇچراپ يېڭىلگەن. غەربكە يۈرۈش قىلىپ 12 بەگلىكنى يوقىتىپ، غەربىي رۇڭلارغا ھۆكۈمدار بولغان. «تارىخىي خاتىرىلەر»، ئۇيغۇرچە نەشرى، 84 - بەت، 42 - ئىزاھ).

(36) لوڭشەن (陇山) تاغ. لىۋپەنشەن تېغىنىڭ جەنۇبىي بۆلۈكىنىڭ ئىسمى. لوڭدى (陇坻)، لوڭبەن (陇坂) مۇ دېيىملىدۇ. ئورنى ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسىدىكى لوڭشىيەن ناھىيىسىدىن كەنسۇ پىڭلياڭ ئەتراپلىرىغىچە توغرا كېلىدۇ. تاغنىڭ تۈزۈلۈشى تىك ھاڭلاردىن ئىبارەت بولۇپ، شەنشى، كەنسۇ ئۆلكىلىرىدىن مۇھىم ستراتېگىيەلىك نۇقتىلەرنى ھېسابلىنىدۇ.

(ئۈزۈتمىگەن «سىيۈەن»، 4 - توم، 3300 - بەت).

(37) مېنەنجۇ (绵诸) رۇڭ قەبىلىلىرىدىن بىرى بولۇپ، تىيەنشۈي دائىرىسىدە ياشايتتى.

(«خەننامە»، 11 - توم، 3747 - بەت).

(38) لياڭشەن (梁山) تاغ. شەنشى ئۆلكىسىدىكى خەنچياڭ ناھىيىسىنىڭ تېررىتورىيىسى ئىچىدە بولۇپ، خېياڭ ناھىيىسىنىڭ

چېگرىسىغىچە سوزۇلمىدۇ.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن»، 2 - ئوم، 1575 - بەت).
(39) چىشۈي (漆水) دەريا. شەنشى ئۆلكىسىدىكى كونا تۇڭكۈەن ناھىيىسىدىن باشلىنىدۇ. غەربىي جەنۇب يۆنىلىشتە ياۋجۇغىچە ئېقىپ كەلگەن چىشۈي، جۇشۈي دەرياسىغا قوشۇلۇپ، شىجۇ دەرياسىنى تەشكىل قىلىدۇ - دە، شەرقىي جەنۇبقا ئېقىپ ۋېي دەرياسىغا قۇيۇلىدۇ.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن»، 3 - ئوم، 1873 - بەت).
(40) دالى (大荔) قەدىمكى قوۋم. غەربىي رۇڭلارنىڭ بىر تارمىقى. چىشەن، لياڭشەن تاغلىرى، جىڭشۈي، چىشۈي دەريالىرىنىڭ شىمالى، بۈگۈنكى شەنشى دالى ناھىيىسى ئەتراپلىق رىغا تارقالغان. كېيىن كۈچىيىپ، ئۆزلىرىنى خانلىق دەپ ئېلان قىلغان. شەھەر - قورغانلىرى بار. م. ب. 461 يىلى جىن بەگلىكى ئۇنى ئۆزىگە قوشۇۋېلىپ، يېرىنىڭ نامىنى لىنجىن (临晋) گە ئۆزگەرتكەنىدى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر»، ئۇيغۇرچە نەشرى، 84 - بەت، 47 - ئىزاھ).
(41) ۋۇجى (乌氏) قەدىمكى ناھىيە. جۇ سۇلالىسىنىڭ قەدىمكى يەرلىرى بولۇپ، كېيىن رۇڭلار ئاستۇراقلاشتى. چىن خۇيۈېنۋاڭ بۇ يەرنى ئېلىپ، ۋۇجى ناھىيىسىنى قۇرغان بولۇپ، ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسىدىكى جىڭچۈەن (涇川) ناھىيىسى شۇ رۇڭلارنىڭ بىر تارمىقى بۇ يەردە ياشىغانلىقى ئۈچۈن، ناھىيىنىڭ نامىغا نىسبەت قىلىپ ۋۇجى رۇڭلىرى دېيىلگەن.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن»، 3 - ئوم، 1921 - بەت).
(42) چۈيەن (胸衍) قەدىمكى رۇڭ خانلىقلىرىدىن بولۇپ، ئورنى ھازىرقى نىڭشيا خۇيزۇ ئاپتونوم رايونىنىڭ يەنجى (盐池) ناھىيىسىدە.

(«تارىخىي خاتىرىلەر»، ئۇيغۇرچە نەشرى، 439 - بەت، 14 - ئىزاھ).

(43) لىنخۇلار، ئورمان ھۇنلىرى (林胡) قەدىمكى قوۋم (قەبىلە). تەلىملىەر (澹林) دەپمۇ ئاتىلىدۇ. يېغىلىق دەۋرىدە ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسى شوشەن ناھىيىسىنىڭ شىمالىدىن ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونىنىڭ ئىچكىرىسىگىچە تارقالغان بولۇپ، چارۋىچىلىق قىلاتتى. ھاھىر چەۋەنداز ۋە مەرگەنلەر ئىدى. جاۋ بەگلىكى بۇلاردىن مۇداپىئەلىنىش ئۈچۈن سەددىچىننى مى سالغۇزدى، يېغىلىقلار دەۋرىنىڭ ئاخىرىغا كەلگەندە، جاۋ بەگلىكىنىڭ سەرگەردىسى لى مۇ لىنخۇلارنى يېڭىپ، جاۋ بەگلىكىگە قاراتقانىدى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 1271 - بەت).
(44) جىن داۋگۇڭ (晋悼公، م. ب. 585 - 558) ئىسمى جۇ زى (周子). جىن بەگلىكىنىڭ 23 - بېگى شياڭ گۇڭنىڭ چەۋرىسى. م. ب. 573 - يىلى جىن لىگۇڭ ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، تەختكە چىقتى. لۇش ياك (吕相)، شى فاك (士魴)، ۋېي جىي (魏颀)، جاۋۋۇ (武赵) قاتارلىق كىشىلەرنى ئىشقا سېلىپ، ئىچكى ئىشلارنى تەرتىپكە سالدى، كەمبەغەللەرگە يادەم بەردى. ئاپتەكە ئۇچرىغانلارنى قۇتقۇزدى، باج - سېلىقنى يېنىكلەتتى. خەلق ئارام تېپىپ، جىن بەگلىكى قايتىدىن روناق تاپتى. جىن داۋگۇڭ 15 يىل سەلتەنەت سۈرۈپ، م. ب. 558 - يىلى ئۆلدى.

«جۇڭگو تارىخىدىكى زور ۋەقەلەر يىلنامىسى».

1 - توم، 184 - 194 - بەتلەر).

(45) ۋېي جياڭ (魏绛) ۋېي جۇاڭزى دەپمۇ ئاتىلىدۇ.

ئەمىنىيە دەۋرىدىكى جىن بەگلىكىنىڭ ئەمەلدارى. ھەربىي خىزمەتلىرىنى ئۆتمەكەن. رۇڭلار بىلەن ياخشىلىشىش سىياسىتىنى تەشەببۇس قىلىپ، جىن بەگلىكىنى رۇڭلارنىڭ پاراكەندىچىلىكىدىن ساقلىغانىدى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 2035 - بەت).

(46) جاۋ شياڭزى (赵襄子) ئەمىنىيە دەۋرىدىكى جىن بەگلىرىدىن ياك (鞅)، يەنى جاۋ جىيەنزى (赵简子) نىڭ ئەمىكىنىچى ئوغلى. جاۋ ۋۇشۇ (赵无恤) مۇ دەپمىلىنىدۇ. ئۆزى ئاقىل بولغاچقا، ئاتىسى ۋەلىئەھد بەي لۇنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، جاۋ ۋۇشۇنى ۋەلىئەھد قىلدى. م. ب. 475 - يىلى ئاتىسى جاۋ جىيەنزى ئۆلگەندىن كېيىن ئورنىغا بەگ بولدى. بەگلىك ئۇنۋانى جاۋ شياڭزى دەپ ئاتالدى. جاۋ بىلەن چىن (秦) نىڭ ئەجدادى بىر. كېيىنكى ئەۋلادلىرىدىن زاۋ فۇغا جۇمۇۋاڭ جاۋ-چېڭ شەھىرىنى سۇيۇرغال قىلىپ بەرگەچكە، جاۋ فامىلى بولۇپ قالغانىدى. جاۋ شياڭزى 51 يىل سەلتەنەت سۈرۈپ، م. ب. 425 - يىلى ئۆلدى.

«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى قامۇسى»، 1413 - بەت).

«جۇڭگو تارىخىدىكى زور ۋەقەلەر يىلىنامىسى»،

287 - 301 - بەت).

(47) خۇمولار (胡貌) شىمالىي دىلار (تۇرا) نىڭ يەنە

بىر خىل ئاتىلىشى.

«خەنزۇ تىلى قامۇسى»، 27 - توم، 147 - بەت).

(48) جى بو (智伯) ئەمىنىيە دەۋرىدىكى جىن بەگلىكى

نىڭ بەگلىرىدىن بىرى. ئىسمى شۇن ياۋ (荀瑶) بولۇپ، شۇن

جيا (荀甲) نىڭ ئوغلى. جىن بەگلىكىنىڭ يۇقىرى دەرىجى

لىك ۋەزىرلىرىدىن ئىدى. خەن كاڭزى، ۋېي خۇەنزىلەرنىڭ قوت

شۇنلىرى بىلەن بىرلىكتە جاۋ شياڭزىغا ھۇجۇم قىلغان. خەن

(韩)، ۋېيىلار ئىسيان كۆتۈرۈپ، جاۋ شياڭزى بىلەن

مەسلىھەتلىشىپ، جى بونى ئۆلتۈرۈپ، زېمىنىنى بۆلۈشۈپ

قالغانىدى.

«تارىخىي خاتىرىلەر»، ئۇيغۇرچە نەشرى،

85 - بەت، 51 - ئىزاھ).

(49) چىن خۇيۋاڭ (王泰惠) يەنى خۇيۋېنۋاڭ، خۇيۋېن

جۇن) ئىسمى يىڭسى (羸驷) م. ب. 337 — 311 — يىللىرى سەلتەنەت سۈرگەن. م. ب. 316 — يىلى سەركەردىسى سىماساۋنى قوشۇن بىلەن ئەۋەتىپ، شۇ (蜀) ۋە با (巴) بەگلىكلىرىنى مۇنقەرز قىلدى ۋە بۇ جايلاردا ياشىغان يات قوۋملار بىلەن ئىناق مۇناسىۋەت ئورناتتى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر» چىن بەگلىرى تەزكىرىسىگە قاراڭ).
(50) چىن جاۋۋاڭ (秦昭王) يەنى چىن جاۋ شياڭۋاڭ بولۇپ، ئىسمى زې (则)، يەنە بىر ئىسمى جى (稷)، چىن خۇيۋېن-ۋاڭنىڭ ئوغلى. چىن ۋۇۋاڭنىڭ ئاتا باشقا ئىسمى بولۇپ، م. ب. 306 — 251 يىللىرى سەلتەنەت سۈرگەن.

(«تارىخىي خاتىرىلەر»، ئۇيغۇرچە نەشرى، 240 — بەت، 39 — ئىزاھ).

(51) شاھ سانىيە شۈەن (宣太后) يېغىلىق دەۋرىدىكى چىن بېيىگى خۇيۋېنچۇننىڭ خانىكىسى. چىن جاۋ شياڭۋاڭ ۋاڭنىڭ ئانىسى. چۇ بەگلىكىدىن بولۇپ، فامىلىسى مى (婁). جاۋ شياڭۋاڭ تەختكە چىققاندا كىچىك بولغانلىقى ئۈچۈن، شاھ سانىيە شۈەن بەگلىكىنىڭ ئىشلىرىنى ئىدارە قىلغان.

(«چۇڭگو كىشى ئىسىملىرى قامۇسى»، قوشۇمچە بۆلۈمى. 11 — بەت).

(52) جاۋ ۋۇلىڭۋاڭ (赵武灵王) م. ب. ؟ — 295) يې-

غىلىقلار دەۋرىدىكى جاۋ بەگلىكىنىڭ بېيىگى. ئىسمى يۇڭ (雍). م. ب. 325 — يىلدىن 299 — يىلغىچە ھۆكۈمدار بولغان. م. ب. 302 — يىلى ئەسكىرىي ئىسلاھات يۈرگۈزۈپ، ھۇنچە كېيىنىشىنى چارى قىلىپ، ئات مىنىش، ئوقيا ئېتىشىنى مەشق قىلىدۇردى. چۇڭشەن بەگلىكى، لىنخۇلار، لۇفەنلەرنى ئارقا — ئارقىدىن مەغلۇپ قىلىپ، بەگلىكىنى كۈچەيتتى. م. ب. 299 — يىلى تەختنى ئوغلى جاۋخېفا بەردى. ئۆزى «بەگ ئاتا» بولدى. كېيىن ئىچكى مالىمانچىلىقتا، لى رۇي تەرىپىدىن شاپچۇڭگۇڭ ئوردىسىغا قورشى-

لىپ قالغان جاۋۇ لىخۇئاڭ ئاچلىقتىن ئۆلدى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 1946 - بەت).

(53) چۇغاي تېغى (阴山) ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونىنىڭ ئوتتۇرا قىسمىدا بولۇپ، ۋۇيۈەندىن توغرىسىغا كۆزىتىش شەھىرىگىچە سوزۇلىدۇ.

(«تارىخىي خاتىرىلەر»، ئۇيغۇرچە نەشرى، 93 - بەت،

15 - ئىزاھ).

(54) چىن كەي (秦开) يېغىلىق دەۋرىدىكى يەن بەگلىك كىنىڭ سەركەردىسى. توڭگۇسلار ئېلىدە تۇرغاق بولۇپ تۇرغان لىقى ئۈچۈن، ئەھۋالنى ياخشى بىلەتتى. كېيىن يەن بەگلىكىگە قايتقان چىن كەي ئەسكەر باشلاپ بېرىپ توڭگۇسلارنى يەڭدى، زېمىننى مىڭلارچە چاقىرىم كېڭەيتتى. شۇنىڭ بىلەن يەن بەگلىكىنى شىڭگۇ، يۇياڭ، يوبىيېيىڭ، لياۋشى قاتارلىق ۋىلايەتلەرنى تەسىس قىلدى. بۇ يەن بېگى جىاۋۋاڭ (昭王) نىڭ دەۋرى ئىدى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 1612 - بەت).

(55) جىڭ كې (荆轲، م. ب. ؟ - 227) يېغىلىقلار دەۋرىدىكى ئاخىرلىرىدا ياشىغان پىدائىيلاردىن. يۇرتى ۋېي (卫) بەگلىكى. يەن بەگلىكىنىڭ ۋەلىگە ۋەلىگە دەن (丹) نىڭ ھۆرمىتىگە سازاۋەر بولغان. كېيىن چىن سىخۇئاڭنى ئۆلتۈرۈشكە پىدائىي بولۇپ بارغان جىڭ كې چىن سىخۇئاڭغا خەنجەر ئۇرغان بولسىمۇ، ئەجەللىك يېرىگە تەگمەي قېلىپ، تۇتۇلۇپ قالدى ۋە ئۆلتۈرۈلدى. («تارىخىي خاتىرىلەر»، ئۇيغۇرچە نەشرى،

288 - بەت، 4 - ئىزاھ).

(56) چىن ۋۇياڭ (秦无阳) يېغىلىقلار دەۋرىدىكى يەن بەگلىكى ئەزىمەتلىرىدىن بولۇپ، 13 يېشىدا ئادەم ئۆلتۈرگەچكە، كىشىلەر ئۇنىڭغا تىكىلىپ قارىيالمايتتى. جىڭ كې چىن بەگ

لىكىگە ئەۋەتىلگەندە، چىن ۋۇياڭ ياردەمچى بولۇپ بارغانىدى.
(«خەنزۇ تىلى قامۇسى»، 24 - توم، 220 - بەت).
(57) زاۋياڭ (造阳) قەدىمكى يەر نامى. ئۆزىنى ھازىر-
قى خېبېي ئۆلكىسىدىكى دۇشكو ئەتراپىدا. بىر رىۋايەتتە، بۈگۈن-
كى خۇەيلەي، يەنى چىن، خەن دەۋرىدىكى جۇياڭ (沮阳) - نا.
ھېمىسى دېيىلىدۇ. يېقىنقىلار دەۋرىدە يەن بەگلىكى شەرقىي خۇ-
لارنى مەغلۇپ قىلغاندىن كېيىن، غەربتە زاۋياڭدىن باشلاپ
شەرقتە شياڭپىڭ (بۈگۈنكى لياۋنىڭدىكى لياۋياڭ) غىچە سەددە-
چىنى سالىغانىدى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 1053 - بەت).
(58) شياڭپىڭ (襄平) قەدىمكى ناھىيە. چىن سۇلالىسى
تەسىس قىلغان. مەركىزى بۈگۈنكى لياۋنىڭ ئۆلكىسىدىكى لياۋ-
ياڭ شەھىرى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 361 - بەت).
(59) ياڭشەن (阳山) تاغنىڭ نامى. چىن، خەن سۇلا-
لىرى دەۋرىدە چۇغاي تېغىنىڭ ئەڭ شەرقىدىكى بىر بۆلىكى ياڭ-
شەن (كۈنگەي تاغ) دېيىلەتتى. ھازىرقى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم-
نوم رايونىدىكى لاڭشەن (狼山) تېغىنىڭ كۆرسىتىدۇ.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 409 - بەت).
(60) بېيجيا (假北) يەر نامى. بۈگۈنكى ئىچكى موڭغۇل
ئاپتونوم رايونىدىكى چۇغاي تېغىنىڭ جەنۇبى، ۋۇيۈەن ناھىيە-
سىنىڭ غەربىدە.

(ئۆزىتىلگەن «سىيۈەن»، 1 - توم، 391 - بەت).
(61) تۈمەن (头曼، م. ب. ؟ - 209) ھۇنلارنىڭ تەڭرىقۇتى.
تۈمەن دەۋرىدە ھۇنلار شەرقتە تۇڭگۇسلار، جەنۇبتا چىن
بەگلىكى، غەربتە توخرىيلار (بۈگۈنكى خېتاۋ ئەتراپلىرى) بىلەن
قوشنا ئىدى. م. ب. 215 - يىلى چىن سۇلالىسى سەرەردە مېڭ
تيەننى قوشۇن بىلەن خېنەن رايونىنى ئېلىشتى. ئەۋەتتى. تۈمەن

تەڭرىقۇت شىمالغا يۆتكەلدى. چىن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرقى دەۋرىدە چىڭگىز مۇداپىئەسى بوشاپ قالغاچقا، يەنە ئاستا - ئاستا جەنۇبقا ئىلگىرىلىدى. م.ب. 209 - يىلى تۈمەن تەڭرىقۇت ئوغلى باتۇر تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 643 - بەت).

(62) فۇشى (肤施) قەدىمكى ناھىيە. يېغىلىق دەۋرىدە ۋېي بەگلىكى تەسىس قىلغان. ناھىيە مەركىزى ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسىدىكى يۈلىننىڭ شەرقىي جەنۇبىدا. چىن، خەن سۇلالىسى دەۋرىدە شاڭجۈن ۋىلايىتىنىڭ مەركىزى بولدى. شەرقىي خەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرلىرىدا ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپىدە ھۇنلار جەنۇبقا چۈشكەندە، جۇنا (بۈگۈنكى نىڭشيا خۇيزۇ ئاپتونوم رايونىدىكى گوۋۇيۈەننىڭ شەرقىي جەنۇبى)، فۇشى لىنىمىسى بويلاپ چىڭگىز قىلىنغانىدى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 1499 - بەت).

(63) لەۋەنت (挛鞮) ھۇن ئۇرۇقلىرىدىن بىرىنىڭ نامى.

(«خەننامە»، 11 - توم، 3751 - بەت).

(64) ئوڭ، سول چوڭ سەركەردە (左右大将) ھۇن

ئېسىلزادىلىرىنىڭ ئۇنۋانى بولۇپ، ئاز بولغاندا بىرنەچچە مىڭ، كۆپ بولغاندا تۈمەن ئەسكەرگە باشچىلىق قىلاتتى. سول چوڭ سەركەردەنىڭ دەرىجىسى يۇقىرى ئىدى.

(«خەنزۇ تىلى قامۇسى»، 11 - توم، 159 - بەت).

(65) ئوڭ، سول چوڭ كاھىبەگ (左右大都尉) ھۇن

ئېسىلزادىلىرىنىڭ مەراسىمى ئۇنۋانى. ئوڭ كاھىبەگكە قارىغاندا، سول كاھىبەگنىڭ دەرىجىسى يۇقىرى ئىدى.

(«خەنزۇ تىلى قامۇسى»، 11 - توم، 159 - بەت).

(66) ئوڭ، سول چوڭ ياساقبەگ (左右大当户) ھۇن

ئېسىلزادىلىرىنىڭ ئۇنۋانى. تۈتۈن بەگمۇ دېيىلىدۇ. سول ياساق

بەگنىڭ دەرىجىسى ئوڭ ياساقبەگكە قارىغاندا يۇقىرى ئىدى.

(«خەنزۇ تىلى قامۇسى»، 11 - توم، 159 - بەت).

(67) ئوڭ، سول قۇتبەگ (左右骨都侯) ھۇن ئېسىلزادىلىرىنىڭ ئۇنۋانى. سول قۇتبەگنىڭ ئورنى ئوڭ قۇتبەگدىن يۇقىرى ئىدى. ئۆز نەسەبلىكلەردىن بولاتتى.

(«خەنزۇ تىلى قامۇسى»، 11 - توم، 171 - بەت).

(68) قوياڭلار (呼衍氏) ھۇنلارنىڭ ئېسىل ئۇرۇقلىرىدىن بىرى بولۇپ، ۋەزىرلەر كۆپرەك بۇ ئۇرۇقتىن بولاتتى.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن»، 1 - توم، 500 - بەت).

(69) لانلار (兰氏) ھۇنلارنىڭ ئېسىل ئۇرۇقلىرىدىن بىرى بولۇپ، بۇ ئۇرۇقتىن ۋەزىرلەر چىقاتتى.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن»، 1 - توم، 500 - بەت).

(70) شۇيېۋىلار (须卜氏) ھۇنلارنىڭ ئېسىل ئۇرۇقلىرىدىن بىرى بولۇپ، قوياڭلار، لانلاردىن قالسا، بۇ ئۇرۇق تىلغا ئېلىناتتى.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن»، 1 - توم، 500 - بەت).

(71) خۇيخېلەر (秽貉) قەدىمكى زامانلاردا ئېلىمىزنىڭ شەرقىي شىمالىدا ياشىغان قوۋملەردىن. خۇيىمۇلار (秽貊) مۇ دېيىلىدۇ.

(«خەنزۇ تىلى قامۇسى»، 24 - توم، 307 - بەت).

(72) مىڭبېشى (千长) ھۇنلاردا ئەمەل. تۈمەن بېگكە قاراشلىق مىڭلىق ئەسكىرىي بىرلىكىنىڭ قوماندانى ياكى مىڭ تۇتۇن (ئائىلە) نىڭ باشلىقى.

(«خەننامە»، 11 - توم، 3751 - بەت)؛

(بىر توملۇق «سەخىي»، 118 - بەت).

(73) يۈز بېشى (百长) ھۇنلاردا كىچىك ئەمەل. مىڭبېشىغا قاراشلىق يۈزلۈك ئەسكىرىي بىرلىكىنىڭ ياكى يۈز تۇتۇن

(ئائىلە) نىڭ باشلىقى.

«خەننامە»، 11 - توم، 3751 - بەت):

(بىر توملۇق «سىخەي»، 1766 - بەت).

(74) ئونبېشى (十长) ھۇنلاردا ئەڭ كىچىك ئەمەل. يۈزبېشىغا (يۈز بېگىگە) قاراشلىق ئونلۇق ئەسكىرىي بىرلىكنىڭ ياكى ئون تۈتۈن (ئائىلە) نىڭ باشلىقى.

«خەننامە»، 11 - توم، 3751 - بەت).

(75) كىچىك خان (禪王) ھۇنلاردا بەگلەرنىڭ ئەڭ تۆۋەن دەرىجىلىكى بولۇپ، باسوت قانمۇ دېيىلىدۇ.

«خەنزۇ تىلى قامۇسى»، 30 - توم، 231 - بەت).

(76) قۇتقۇ بەگ (且渠) ھۇنلاردا ئەمەل نامى بولۇپ، ياساقبەگكە قارايتتى.

«خەنزۇ تىلى قامۇسى»، 1 - توم، 392 - بەت).

(77) ئىبادەت ئورمانلىقى (蹕林) قەدىم زاماندىكى ھۇنلار ئۆرپ - ئادەتلىرى بويىچە ھەر يىلى كۈز پەسلىدە (چارۋا سەرىگەندە) ئورمانلىققا يىغىلاتتى. ئورماننى ئۈچ ئايلىنىپ ئىبادەت قىلىپ، ئىلاھلىرىغا نەزىر - چىراق ئۆتكۈزەتتى. شۇڭا ئىبادەت ئورمانلىقى دېيىلگەن.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 1971 - بەت).

(78) خۇنىۇلار (浑康·浑廆) خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ھۇن بەگلىكلىرىدىن بىرى.

«خەنزۇ تىلى قامۇسى»، 19 - توم، 426 - بەت).

(79) چۈشپەلەر (屈射) خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ھۇن بەگلىكلىرىدىن بىرى.

«خەنزۇ تىلى قامۇسى»، 10 - توم، 361 - بەت).

(80) شىنلى (新薶) خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ھۇن بەگلىكلىرىدىن بىرى.

«خەنزۇ تىلى قامۇسى»، 15 - توم، 208 - بەت).

(81) خېتاۋ (河套) ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونى بىلەن نىسبەتتە خۇيزۇ ئاپتونوم رايونى تېررىتورىيىسى ئىچىدىكى خېلەنشەن تېغىنىڭ شەرقى، لاڭشەن بىلەن داچىڭشەن تېغىنىڭ جەنۇبى، خۇاڭخې دەرياسىنىڭ بويىدىكى رايونلار ئۈچۈن مۇمەن خېتاۋ دەپ ئاتىلىدۇ. خۇاڭخې دەرياسى مۇشۇ يەردە زور بىر ئەگىم ھاسىل قىلغاچقا، بۇ ئىسىم بېرىلگەن. ئۇلا تېغىنى پاسىل قىلغان ھالدا شەرقى تەرىپى ئالدى خېتاۋ، غەربى تەرىپى ئارقا خېتاۋ دېيىلىدۇ. قەدىمدە خۇاڭخې دەرياسىنىڭ شىمالىدىكى ئارقا خېتاۋغا نىسبەت قىلىپ، خۇاڭخې دەرياسىنىڭ جەنۇبى، سەددىچىننىڭ شىمالىدىكى رايونلار ئالدى خېتاۋ دېيىلەتتى. (بىر توملۇق «سىنخەي»، 911 - بەت).

(82) شىنۋاڭ (新望) خەن سۇلالىسىنىڭ چېگرىسىدىكى بىر قورغاننىڭ نامى.

(«خەننامە»، 11 - توم، 3757 - بەت).

(83) كىتوك (稽粥، م.ب. ؟ - 161) باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ ئوغلى. «قايۇق» مۇ دېيىلىدۇ. م.ب. 174 - يىلى ھۆكۈمدار بولغان ھون ئېلىنىڭ ئىككىنچى تەڭرىقۇتى. 13 يىل سەلتەنەت سۈرۈپ، م.ب. 161 - يىلى ئۆلگەن.

(«جۇڭگو تارىخىدىكى زور ۋەقەلەر يىلنامىسى».

1 - توم، 474 - 478 - بەتلەر).

(84) ئاغا تەڭرىقوت (老上单于) باتۇر تەڭرىقۇتنىڭ

ئوغلى. كىتوك (قايۇق) نىڭ تەڭرىقۇتلۇق ئۇنۋانى.

(«خەنزۇ تىلى قامۇسى»، 26 - توم، 391 - بەت).

(85) پېڭياڭ (彭阳) قەدىمكى ناھىيە. غەربىي خەن سۇ-

لالىسى تەسىس قىلغان. ناھىيە مەركىزى بۈگۈنكى گەنسۇ ئۆلكىسىدىكى جېڭيۈەن ناھىيىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا.

(بىر توملۇق «سىنخەي»، 816 - بەت).

(86) خۇيجۇڭ قەسىرى (回中官) ئورنى ھازىرقى شەنشى

ئۆلكىسىدىكى لوڭشى ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا. م.ب. 166 - يىلى ھۇنلار تەرىپىدىن كۆيدۈرۈپ تاشلانغان.

(بىر تومۇق «سىخەي»، 764 - بەت).

(87) چاڭ (昌) يەر نامى، بەگلىك بولۇپ، ئورنى بۈگۈنكى شەندۇڭ ئۆلكىسىدىكى چۇ چىڭ شەھىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدا.

(«جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر ناملىرى قامۇسى»،

473 - بەت).

(88) لۇ چىڭ (卢 卿) يېقىملىق دەۋرىدىكى چى بەگلىك

دىن. م.ب. 203 - يىلى خۇەيىن بېگى خەن شىن بىلەن ۋۇ-يەن (بۈگۈنكى شەندۇڭ ئۆلكىسىدىكى دۇڭپىڭ ناھىيىسىنىڭ شەرقىي دە شياڭ يۈگە ھۇجۇم قىلدى. كېيىن دەي ۋىلايىتىگە بېرىپ،

خەن (韩) بېگى، خەن شىنگە ھۇجۇم قىلدى. شۇڭا ئۈچىڭغا چاڭ دېگەن يەر سۇيۇرغاللىققا بېرىلىپ، چاڭ بېگى بولدى.

(«خەننامە قوشۇمچە ئىزاھلىرى»، 2 - توم، 845 - بەت).

(89) نىڭشىەن (宁县) قەدىمكى ناھىيە، غەربىي خەن

سۇلالىسى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان. جىن سۇلالىسى دەۋرىدە ئەمەلدىن قالدى. ئورنى ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسىدىكى شۈەنخۇا ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا.

(«جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر ناملىرى

قامۇسى»، 1091 - بەت).

(90) لۇڭلۇ (隆虑) قەدىمكى ناھىيە، ئورنى ھازىرقى

خېنەن ئۆلكىسىدىكى لىنشىەن ناھىيىسىدە.

(«جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر ناملىرى

قامۇسى»، 963 - بەت).

(91) جۇزاۋ (周灶) ئەسلى چۇ بەگلىكىنىڭ كىچىك

ئەمەلدارى بولۇپ، كېيىن خەن (汉) بېگى ليۇباڭغا تەسلىم بول

ئان. شياڭ يۈگە ھۇجۇم قىلغاندا، خىزمەت كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن لۇڭلۇ بېگى بولغان.

(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى قامۇسى»، 548 - بەت).
(92) دۇڭ چى (董赤) ھەن سۇلالىسىنىڭ سانغۇنىلىق رىدىن، چىڭ (جيەنچىڭ) (建成) بېگى بولغان.

(«خەننامە»، 11 - توم، 3762 - بەت (5) ئىزاھ).
(93) ئۈچ سانغۇن (三将军) لىڭ مېن (令免) جاڭ ۋۇ (张武)، سۈيى (苏意) سانغۇنلار نەزەردە تۇتۇلدى.

(مۇھەررىردىن).
(94) ئۈچ سانغۇن (三将军)، جۇ يافۇ (周亚夫)، لىۋ لى (刘礼)، شۋاى (徐厉) سانغۇنلار نەزەردە تۇتۇلدى.
(مۇھەررىردىن).

(95) زىندانبەگى (尉史) زىندان ئىشلىرىنى باشقۇرغۇچى ئەمەلدار (狱吏) غا قاراك.

(«خەنزۇ تىلى قامۇسى»، 10 - توم، 225 - بەت).
(96) تۆت سانغۇن (四将军) لى گۋاڭ (李广)، گۇڭسۇن خې (公孙贺)، ۋاڭ خۇي (王恢)، لى شى (李息) سانغۇنلار نەزەردە تۇتۇلدى.

(مۇھەررىردىن).
(97) شىنچىنچۇڭ (新秦中) يەر نامى. قىسقارتىلىپ شىنچىن (新秦) مۇ دېيىلىدۇ. ئورنى ھازىرقى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونى ئېكېچۇ ئايسىقىغا توغرا كېلىدۇ.

(تۈزۈتىلگەن «سىيۈەن»، 2 - توم، 1376 - بەت).
(98) ئىككى سانغۇن (两将军) بۇ يەردە ۋېي چىڭ (卫青)، خو چۈبىڭ (霍去病) نەزەردە تۇتۇلدى.

(مۇھەررىردىن).
(99) فۇجۇچىڭ (浮苴井) يەر نامى، «تارىخىي خاتىمە»

رىلەر. ھۇنلار ھەققىدە قىسسە» دە: جىۋ يۈەندىن 2000 چاقىرىمىدىن ئوشۇق يەردە فۇجۇجىڭ دېگەن يەر بار، دېيىلگەن. ئېنىق ئورنى ھەققىدە مەنبە تېپىلمىدى.

(«خەنزۇ تىلى قامۇسى»، 19 - توم، 278 - بەت).
100) داستىخانىبېگى (主客) ھۇن ئېلىنىڭ مېھمان كۈتكۈچى ئەمەلدارى.

(«خەننامە»، 11 - توم، 3772 - بەت (3) ئىزاھ).
101) شۈەنلېي (眩雷) يەر نامى. ئاسىيۇلارنىڭ شىما-لىدىكى بىر جاي.

(«خەننامە»، 11 - توم، 3773 - بەت (2) ئىزاھ).
102) ئۇشىملۇ (鸟师庐، م.ب.؟ - 102) ھۇنلارنىڭ يەتتىنچى ھۆكۈمدارى، ئۇۋېي تەڭرىقۇتنىڭ ئوغلى. بالا تەڭرىقۇت (儿单于) مۇ دېيىلىدۇ. م.ب. 105 - يىلىدىن 102 - يىلىغىچە ئۈچ يىل سەلتەنەت سۈرگەن.

(«ھۇنلار تارىخىي يىلنامىسى. ھۇن تەڭرىقۇتلىرىنىڭ شەجەرىسى»، 293 - بەت).
103) رېن ۋېن (任文) خەن سۇلالىسىنىڭ يۈمېن قوۋقىدا تۇرۇشلۇق سانغۇنى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر»، ئۇيغۇرچە نەشرى، 447 - بەت، 79 - ئىزاھ).

104) چى شياڭگۇڭ (齐襄公، م.ب.؟ - 686) ئەمىنىيە دەۋرىدىكى چى جۇاڭگۇڭنىڭ نەۋرىسى. لى گۇڭ (شىگۇڭ) نىڭ ئوغلى. ئىسمى جۇئېر (诸儿) بولۇپ، چى بەگلىكىنىڭ 14 - ھۆكۈمدارى. 11 يىل سەلتەنەت سۈردى. سەلتەنەتتى دەۋرىدە توققۇز ئەجدادىنىڭ قىساسىنى ئالغانىدى.

(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى قامۇسى»، 1428 - بەت).
105) چو شىيېي (涿邪山) قەدىمكى تاغ نامى. ھازىرقى

موڭغۇلىيە جۇمھۇرىيىتىنىڭ غەربىي بۆلىكىدە. «جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر ناملىرى قامۇسى».

821 - بەت).

(106) قۇلۇقۇ (狐鹿姑، م.ب.؟ - 85) چەتقۇتەڭرىقۇتنىڭ ئوغلى. ھۇن ئېلىنىڭ 10 - ئەۋلاد تەڭرىقۇتى. 11 يىل ئەسلىتەنەت سۈرگەن.

«ھۇنلارنىڭ تارىخىي يىلنامىسى. ھۇن تەڭرىقۇتلىرىنىڭ

شەجەرىسى»، 293 - بەت).

(107) دوۋشىيەن (兜銜山) تاغ. ھۇن ئېلىدىكى تاغ بولۇپ، ئورنى ھەققىدە مەنبە تېپىلمىدى.

(مۇھەررىردىن).

(108) ئۇرقۇن (安侯河) دەريا. بۈگۈنكى موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىدە. سېلىنگا دەرياسىنىڭ ئوڭ تارمىقى بولۇپ، ئۇزۇنلۇقى 1124 كىلومېتىر، خاڭخاي تاغلىرىدىن باشلىتىدۇ.

(سوۋېت ئېنسىكلوپېدىك لۇغىتى»، 347 - بەت).

(109) گۇجۇ (姑且水) دەريا. بۈگۈنكى موڭغۇلىيە

جۇمھۇرىيىتىنىڭ جەنۇبىدىكى بايدارىخ دەرياسى بىلەن ئوڭغىنغول دەرياسىنىڭ ئارىلىقىدا بولۇپ، تۇيىن غول دەرياسى شۇ. چۈنچى قېغى (ھازىرقى گوبى ئالتاي تاغلىرى) نىڭ شىمالىدا.

«جۇڭگو تارىخ ئاتلىسى»، 2 - جىلد، 39 - خەرىتە).

(110) چو شېيجىڭ [涿(追)邪径] يەر نامى. بۈگۈنكى

موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا.

«جۇڭگو تارىخ ئاتلىسى»، 2 - جىلد، 39 - خەرىتە).

(111) پۇنۇ (蒲奴水) دەريا. بۈگۈنكى موڭغۇلىيە

جۇمھۇرىيىتىنىڭ جەنۇبىدىكى ئوڭغىنغول دەرياسى شۇ.

«جۇڭگو تارىخ ئاتلىسى»، 2 - جىلد، 39 - خەرىتە).

(112) كەيلىڭ (开陵) يەر نامى. ئورنى بۈگۈنكى ئەنخوي

ئۆلكىسىنىڭ لىنىيىسى ناھىيىسىدە.

(«خەننامە قوشۇمچە ئىزاھلىرى»، 4 - توم، 2740 - بەت).
(113) فۇياڭگو جىلغىسى (夫羊旬山狭) ئورنى بۈگۈنكى موڭغۇلىيە جۇمھۇرىيىتىنىڭ جەنۇبىدىكى دالانچاداغا شەھەر بىلەن شەھىرىنىڭ غەربىدە (تارىختىكى فەن فۇرېن شەھىرىنىڭ جەنۇبىدا).
(لاتىنچە «جۇڭگو خەرىتىسى»، خەرىتە نەشرىياتى، 1985 - يىل، بېيجىڭ، 3 - نەشرى؛ «جۇڭگو تارىخى ئاتىلىسى»، 2 - جىلد، 39 - بەت؛ «ھۇنلارنىڭ تارىخىي يىلنامىسى»، 39 - بەت).

(114) فەن فۇرېن شەھىرى (范夫人城) ئەسلىدە خەن سانغۇنى تەرىپىدىن سېلىنغان شەھەر بولۇپ، سانغۇن ئۆلكىسىدىن كېيىن خوتۇنى ئەسكەرلەر بىلەن مۇداپىئە قىلغاچقا، شەھەر «فەن خانىم شەھىرى» دېيىلگەن. بۇ خوتۇن ھۇنچە ئەپسۇن ئوقۇيالايدىكەن. ئورنى بۈگۈنكى موڭغۇلىيە جۇمھۇرىيىتىنىڭ جەنۇبىدىكى دالانچاداغا شەھىرىنىڭ غەربىدە (تارىختىكى فۇياڭگو جىلغىسىنىڭ شىمالىدا).

(«جۇڭگو تارىخى ئاتىلىسى»، 2 - جىلد، 39 - خەرىتە؛ «خەننامە»، 11 - توم، 3780 - بەت (2) ئىزاھ).
(115) خۇ يافۇ (胡亚夫) م.ب. 91 - يىلدىكى ھۇنلارغا قارشى يۈرۈشكە قاتناشقان ۋە سانغۇن لى گۇاڭلىغا خەن سۇلالىسىگە قايتماسلىق ھەققىدە مەسلىھەت بەرگەن ئەمەلدار.

(«خەننامە»، 11 - توم، 3779 - بەت).
(116) چۆسۈي (决眭) ھۇنلاردا ئەمەل نامى بولۇپ، نېمە ئىش قىلىدىغانلىقى نامەلۇم.

(مۇھەررىردىن).
(117) خاڭشاڭي (杭爱山، 燕然山) تاغ. موڭغۇلىيە خەلق جۇمھۇرىيىتىنىڭ ئوتتۇرىسىدا، غەربىي شىمالدىن شەرقىي جەنۇبقا سوزۇلغان، ئۇزۇنلۇقى 700 كىلومېتىر كېلىدۇ. تەسكەي

باغرى ئورمانلىق بولۇپ، كۈنگەي ئېتىكى يايلاق ئىدى. سېلىنىگا،
ئۇرقۇن دەريالىرىنىڭ مەنبەسى مۇشۇ تاغ بولۇپ، ئالتۇن، جاۋا-
ھىرات ۋە چىرىمتال (سىڭلىيۇدا) لار چىقىدۇ.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 1279 - بەت).

(118) ئالچى جۈنجۈ (颯渠閼氏) قۇلۇقۇ تەڭرىقۇتنىڭ
ئالچىسى، قوياندى تەڭرىقۇتنىڭ ئانىسى.

(«خەننامە»، 11 - توم، 3782 - بەت).

(119) چىنلىقلار (秦人) چىن سۇلالىسى دەۋرىدە ھۇن
ئېلىگە بېرىپ يەرلىشىپ قالغانلارنىڭ ئەۋلادلىرى خەن سۇلالىسى
دەۋرىدە چىنلىقلار دېيىلەتتى.

(«خەننامە»، 11 - توم، 3783 - بەت (1) ئىزاھ).

(120) ماخۇڭ (马宏) غەربىي رايونغا ۋاڭ جۇڭ بىلەن
بىللە ئەلچىلىككە بارغان خەن سۇلالىسى ئەلچىلىرىدىن بولۇپ،
ھۇنلارغا تەسلىم بولمىغانلىقى ئۈچۈن تۇتۇپ قېلىنغان ۋە كېيىن
قايتۇرۇلغان توققۇز نەپەر ئەلچىنىڭ بىرى ئىدى.

(«خەننامە»، 11 - توم، 3782 - بەت).

(121) ۋۇلەن (屋兰) قەدىمكى ناھىيە، خەن سۇلالىسى
تەسىس قىلغان. كېيىن ۋېي (魏) سۇلالىسى تەرىپىدىن
ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان. ئورنى ھازىرقى گەنسۇ ئۆلكىسىدىكى
شەندەن ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا.

(«جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر ناملىرى قامۇسى»،

612 - بەت).

(122) پەنجى (番和) قەدىمكى ناھىيە، ئورنى ھازىرقى
گەنسۇ ئۆلكىسىدىكى چاڭپى ناھىيىسىدە.

(«خەننامە»، 11 - توم، 3784 - بەت (7) ئىزاھ).

(123) لياۋخې دەرياسىدىن ئۆتۈش سانغۇنى (渡辽将军)
م.ب. 78 - يىلى يازدا خەن جاۋدى دەۋرىدە سانغۇن فەن
مىڭيۇ 20000 چەۋەنداز بىلەن لياۋدۇڭدىكى ئۇغانلارنى باستۇ-

رۇشقا بۇيرۇغانلىقى ئۈچۈن، «لىناۋخې دەرياسىدىن ئۆتۈش سانغۇنى» دېگەن شەرەپ ئۇنۋانى بېرىلگەنىدى.

(«جۇڭگو تارىخىدىكى زور ۋەقەلەر يىلنامىسى»،

1 - توم، 519 - بەت).

(124) جۇيەن، گۇيەن (车延) ئاسىيۇ خانلىقىنىڭ

يېرى، ئورنى نامەلۇم.

(«خەنزۇ تىلى قامۇسى»، 32 - توم، 306 - بەت).

(125) ئوش (恶师) ئاسىيۇ خانلىقىنىڭ يېرى، ئورنى

نامەلۇم.

(«خەننامە»، 11 - توم، 3785 - بەت).

(126) پۇلىخۇ (蒲侯水) دەريا، جۇڭگونىڭ شەرقىي

شىمالىدىكى بىر دەريانىڭ ئىسمى، ئورنى نامەلۇم.

(«خەننامە»، 11 - توم، 3785 - بەت).

(127) ۋۇيۈەن (乌员) يەر نامى، ئورنى نامەلۇم.

(«خەننامە»، 11 - توم، 3786 - بەت (1) ئىزاھ).

(128) خۇشەن (侯山) تاغ، ئورنى نامەلۇم.

(«خەننامە»، 11 - توم، 3786 - بەت (2) ئىزاھ).

(129) گۇڭسۇن يىشۇ (公孙益寿) ھۇنلارغا قارشى ھەربىي

يۈرۈشكە قاتناشقان ئەمەلدارلاردىن بىرى.

(«خەننامە»، 11 - توم، 3786 - بەت).

(130) قۇلۇس خان (呼卢訾王) ھۇن بەگلىرىدىن

بىرى.

(«خەننامە»، 11 - توم، 3786 - بەت).

(131) ھەربىي نازارەتچى (军监) خەن سۇلالىسى قوشۇنىدا

نازارەت ئىشلىرىغا مەسئۇل ئەمەلدار.

(«خەنزۇ تىلى قامۇسى»، 32 - توم، 327 - بەت).

(132) غەربىي رۇلار (西辱) ھۇنلارنىڭ بىر ئۇرۇقى.

(«خەننامە»، 11 - توم، 3788 - بەت (5) ئىزاھ).

(133) ئۆكەن (奥健) ھۇن بەگلىرىدىن. «ئۆگە» دەپ ئوقۇلۇپ شەمۇ مۇمكىن.

(مۇھەررىردىن).

(134) ھەربىي مەسلىھەتچى (言兵) خەن سۇلالىسى قولى شۇنىدا مۇشاۋىرلىق ئىشلىرىنى قىلغۇچى.

(«خەننامە»، 11 - توم، 3789 - بەت).

(135) لۇشىلۇ (鹿奚卢) يەر نامى، فۇشىلۇ (符奚卢) تېغى ئىزاھىغا قاراڭ.

(«خەننامە قوشۇمچە ئىزاھلىرى»، 8 - توم، 5351 - بەت).

(136) خۇسۇر (赫宿) مەنبە تېپىلمىدى. يەر ئىسمى بولۇشى مۇمكىن.

(مۇھەررىردىن).

(137) دۇرۇنچى (都隆奇) ھۇن ئېلىنىڭ سول چوڭ قۇتقۇسى. م.ب. 58 - يىلى قوغشار تەڭرىقۇتقا قارشى چىقىپ، باتىسقان بوستاننى تەڭرىقۇت قىلغانلاردىن بىرى.

(«ھۇنلار تارىخىي يىلنامىسى»، 51 - بەت).

(138) ئىچۇر (伊酋若) يەر ئىسمى بولۇشى مۇمكىن. خۇلۇر (呼留若) مۇ دېيىلىدۇ.

(«خەننامە قوشۇمچە ئىزاھلىرى»، 8 - توم، 5352 - بەت).

(139) ئۇچەم (乌禅慕) جىنخانىنىڭ قېيىن ئاتىسى. ئوڭ تەرەپ رايونلىرىنىڭ باشلىقلىرىدىن بىرى.

(«خەننامە»، 11 - توم، 3790 - بەت).

(140) كۇش خان (姑夕王) ھۇنلارنىڭ شەرق خانلىقىدىن، ئۇچەم خان بىلەن بىرلىكتە ئۇيانچۇت تەڭرىقۇتقا ھۇجۇم قىلغان.

(«خەننامە»، 11 - توم، 3790 - بەت).

ھۇنلار ھەققىدە قىسسە (II)

قوغشار تەڭرىقۇت ئوردىغا قايتىپ بىرنەچچە ئايغىچە ھەربىي ھەرىكەتنى توختاتتى. ئەسكەرلىرىنى ئۆز جايىغا قايتىۋېتىپ، ھەمدە خەلق ئارىسىدا يۈرگەن ئاكىسى قۇتوس (1) نى قاپتۇرۇپ كېلىپ، سول قول قان قىلىدى، يەنە ئوڭ قول بىلىكخان تۇرغان يەردىكى ئەمەلدارلارغا ئادەم ئەۋەتىپ ئوڭ قول بىلىكخاننى ئۆلتۈرۈش توغرىسىدا بۇيرۇق بەردى. شۇ يىلى قىشتا دۇرۇنچى بىلەن ئوڭ قول بىلىكخان بىرلىكتە باتىسقان بوشتاننى تۇغ تەڭرىقۇت (2) ئۇنىۋانى بىلەن تەڭرىقۇتلۇققا تىكلەيدى ۋە نەچچە تۈمەن ئەسكەر بىلەن شەرققە يۈرۈش قىلىپ، قوغشار تەڭرىقۇتقا ھۇجۇم قىلدى. يېڭىلىگەن قوغشار تەڭرىقۇت چېكىندى. قايتىپ كەلگەن تۇغ تەڭرىقۇت ئۆزىنىڭ چوڭ ئوغلى دۇتۇشنى سول قول قان، كىچىك ئوغلى قۇملۇتنى ئوڭ قول قان قىلىپ تەيىنلىدى. ئۆزى تەڭرىقۇت ئوردىسىدا تۇردى.

2 - يىلى (م.ب. 57 - يىلى، خەن شۈەندى ۋۇ فېڭ بىرىنچى يىلى) كۈزدە، تۇغ تەڭرىقۇت باتىسقان شەنشىچاننىڭ ئاكىسى ئوڭ ئۆكەن قان بىلەن كاھىبەگ (3) ئۈچەلەرنىڭ ھەر بىرى 20 مىڭدىن چەۋەنداز بىلەن شەرققە قۇرۇپ، قوغشار تەڭرىقۇتىن مۇداپىئە كۆردى. بۇ چاغدا غەرب قەرەپتىكى

ئوغۇز خانى ياساقبېگى ۋىلى بىلەن مەسلەھەتلىشىپ، ئوڭ قول بىلىكخان ئۆزىنى ئۈجە تەڭرىقۇت ئېلان قىلماقچى دېگەن پىئەنە - ئىغۋانى تارقاتقاچقا، تۇغ تەڭرىقۇت ئوڭ قول بىلىك خانى بالىسى بىلەن قوشۇپ ئۆلتۈردى. كېيىن ئوڭ قول بىلىكخانغا ئۇۋال بولغانلىقىنى ئۇقۇپ، ياساق بېگى ۋىلىنىمۇ ئۆلتۈردى. قاتتىق تەشۋىشلىنىشكەن ئوغۇز خانى تۇغ تەڭرىقۇت قۇتتىن يۈز ئۆرۈپ، ئۆزىنى ئوغۇز تەڭرىقۇتى دەپ ئېلان قىلدى. بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان ئوڭ ئۆكەن خان ئۆزىنى چەلى تەڭرىقۇت(4)، كاھەگ ئۈجە ئۆزىنى ئۈجە تەڭرىقۇت دەپ ئېلان قىلىشتى. شۇنداق قىلىپ بىرلا ۋاقىتتا بەش تەڭرىقۇت مەۋجۇت بولۇپ تۇردى. تۇغ تەڭرىقۇت ئۆزى بىۋاسىتە شەرقىتىكى چەلى تەڭرىقۇتقا يۈرۈش قىلىپ، ئۈجەگە ھۇجۇم قىلىش توغرىسىدا دۇرۇنچىغا يارلىق چۈشۈردى. مەغلۇپ بولغان ئۈجە، ۋىلىلەر غەربىي شىمالغا قاچتى ۋە ئوغۇز خانى بىلەن بىرلىشىپ 40 مىڭ قوشۇنغا ئىگە بولۇشتى. ئۈجە بىلەن ئوغۇز خانى تەڭرىقۇت نامىنى تاشلاپ، چەلىنى تەڭرىقۇت قىلىپ تىكلىدى. بۇنى ئاڭلىغان تۇغ تەڭرىقۇت سول چوڭ سەركەردە ۋە سول چوڭ كاھەگنى 40 مىڭ چەۋەنداز بىلەن ئايرىم ھالدا شەرقتە تۇرۇپ، قوغشار تەڭرىقۇتتىن مۇداپىئەلىنىشكە ئەۋەتتى. ئۆزى 40 مىڭ چەۋەنداز بىلەن غەربتىكى تەڭرىقۇتقا يۈرۈش قىلدى. مەغلۇپ بولغان چەلى تەڭرىقۇت غەربىي شىمالغا چېكىندى. تۇغ تەڭرىقۇت قوشۇنىنى چېكىندۈرۈپ، غەربىي جەنۇبقا كەتتى ۋە تادۇن رايونىدا تۇرۇپ قالدى.

م.ب. 56 - يىلى (خەن شۈەندى ۋۇفېڭ ئىككىنچى يىلى) قوغشار تەڭرىقۇت ئىنىسى ئوڭ قول خان قاتارلىقلارنى تۇغ تەڭرىقۇتنىڭ غەربتە تۇرغۇزغان ئەسكەرلىرىگە ھۇجۇم قىلىشقا بۇيرىدى. ئۇلار تۇغ تەڭرىقۇتنىڭ 10 مىڭدىن ئوشۇق

ئادىمىنى ئۆلتۈردى ۋە ئەسىز ئالدى. بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان تۇغ تەڭرىقۇت شەخسەن ئۆزى قوغشار تەڭرىقۇتقا ھۇجۇم قىلىش ئۈچۈن، 60 مىڭ چەۋەنداز بىلەن يۈرۈشكە چىقتى. 1000 چاقىرىم يۈرۈپ، رۇگۇ دېگەن يەرگە يېتىپ بارماستىنلا قوغشار تەڭرىقۇتنىڭ 40 مىڭ ئەسكىرىگە ئۇچرىشىپ قالدى. ئۇرۇشتا يېڭىلىگەن تۇغ تەڭرىقۇت ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالدى. دۇرۇنجى بىلەن تۇغ تەڭرىقۇتنىڭ كىچىك ئوغلى ئوڭ قول خان قۇملۇت قېچىپ خەن سۇلالىسىگە ئەل بولدى. شەرققە كەتكەن چەلى تەڭرىقۇت قوغشار تەڭرىقۇتقا تەسلىم بولدى. ھۇنلارنىڭ پاراكەندىچىلىكىنى كۆرۈشكە قوغشار تەڭرىقۇتنىڭ سول چوڭ سەركەردىسى ئۇلچۇ(5) بىلەن ئاتىسى خۇسۇل بەگ ئۇردۇڭنى تۇن(6) قول ئاستىدىكى نەچچە تۈمەن ئادىمى بىلەن جەنۇبقا چۈشۈپ خەن سۇلالىسىگە ئەل بولدى. خەن سۇلالىسى ئۇلچۇنى شىنچىڭ(7) بەگى، ئۇردۇڭنى يىياڭ بەگى قىلدى. بۇ چاغدا لى لىڭنىڭ ئوغلى كاھبەگ ئۈجەنى تەڭرىقۇتلۇققا كۆتۈرگەچكە قوغشار تەڭرىقۇت تەرىپىدىن تۇتۇۋېلىنىپ ئۆل تۈرۈلدى. شۇنىڭ بىلەن قوغشار تەڭرىقۇت يەنە تەڭرىقۇت ئوردىسىغا قايتىپ كەلدى. لېكىن ئاھالىدىن پەقەت بىرنەچچە تۈمەنلا ئادەم قالدى. تۇغ تەڭرىقۇتنىڭ بىر نەۋرە ئىنىسى شۇشۇنخان(8) قول ئاستىدىكى 500 — 600 چەۋەندازى بىلەن سول چوڭ قۇتقۇغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇنى ئۆلتۈردى. قوشۇنلىق رىنى ئۆزىگە قوشۇۋېلىپ، ئوڭ تەرەپ رايونلارغا كۆچۈپ كەتتى ۋە ئۆزىنى رۇنجىن تەڭرىقۇت دەپ ئاتاپ، غەربتە تۇردى. كېيىن قوغشار تەڭرىقۇتنىڭ ئاكىسى سول قول بىلىكخان قۇتۇس ئۆزىنى چىچى قۇتسەگ تەڭرىقۇت ئاتاپ شەرققە تۇردى. ئىككى يىل ئۆتكەندىن كېيىن قوشۇنلىرى بىلەن شەرققە يۈرۈش قىلغان رۇنجىن تەڭرىقۇت چىچى تەڭرىقۇتقا ھۇجۇم قىلدى. چىچى تەڭرىقۇت ئۇرۇشتا رۇنجىن

تەڭرىقۇتنى ئۆلتۈردى. ئەسكەرلىرىنى ئۆزىگە قوشۇۋېلىپ، قوغشار تەڭرىقۇتقا ھۇجۇم قىلدى. يېڭىلىگەن قوغشار چېكىنىپ كەتتى. چىچى تەڭرىقۇت ئوردىنى ئىشغال قىلىپ شۇ يەردە تۇرۇپ قالدى.

قوغشار تەڭرىقۇت ئۇرۇشتا يېڭىلىگەندىن كېيىن، سول ئىچىزقان قوغشارغا ئەقىل كۆرسىتىپ، ئۇنى خەن سۇلالىسىگە تەسلىم بولۇپ، ياردەم تەلەپ قىلىشقا ئۇندىدى ۋە مۇشۇنداق قىلغاندىلا ھۇنلار ئاندىن ئەمىن تاپىدۇ، دېدى. قوغشار تەڭرىقۇت بۇنى ۋەزىر - ۋۇزرالارنىڭ مۇزاكىرىسىگە سالىدى. ۋەزىر - ۋۇزرالار: «بۇنداق قىلغىلى بولماس، ھۇنلارنىڭ ئادىتىدە ئەزەلدىن كۈچ - قۇدرەت ئەتىۋارلىنىپ، قۇلاۋق پەس كۆرۈلىدۇ. ھۇنلار ئاتلىق جەڭ قىلىش ئارقىلىق دۆلەت قۇرغان، شۇڭا يات قوۋملەر ئارىسىدا ئابرويلىق بولۇپ كەلگەن. ئۇلار ئۇرۇشتا ئۆلۈشنى شەرەپلىك دەپ بىلىدۇ. ھازىر قېرىنداشلار ئارىسىدا ھاكىمىيەت تالىشىش بولۇۋاتىدۇ. دۆلەت ئاغىنىنىڭ بولمىسا، ئىنىنىڭ بولىدۇ. ئىنىسى ئۆلسە يەنىلا نامى قالىدۇ. ھۇنلار يەنىلا ئەۋلادتىن ئەۋلاد باشقا يات قوۋملەرگە باش بولۇپ قېلىۋېرىدۇ. خەن سۇلالىسى گەرچە قۇدرەتلىك بولسىمۇ، لېكىن ھۇنلارنى ئۆزىگە قوشۇۋالالمايدۇ. نېمە ئۈچۈن ئەجدادلىرىمىزنىڭ قائىدىسىدە - تۈزۈمىنى بۇزۇپ خەن سۇلالىسىگە تەسلىم بولغۇدەكمىز؟! ئۇنداق قىلساق ئۆتكەن دەۋرلەردىكى تەڭرىقۇتلارنىڭ شەنىگە داغ تەڭگۈزۈپ، باشقا دۆلەتلەرنىڭ ئالدىدا كۈلكىگە قالىمىز. بۇنداق قىلىپ ئەمىنلىككە ئېرىشكەنمىز بىلەن يات قوۋملەرنى قانداق باش قۇرىمىز؟» دېيىشتى. سول ئىچىزخان: «يوغسۇ، دۆلەتنىڭ بەزىدە كۈچىيىپ، بەزىدە ئاجىزلىشىشى دائىم بولۇپ تۇرىدىغان ئىش. ھازىر خەن سۇلالىسى كۈچلۈك. ئاسىيۇلار، شۇنىڭدەك غەربىي يۇرتتىكى شەھەر دۆلەتلىرىنىڭ ھەممىسى ئۇنىڭغا

بېقىندى. چەتقۇ تەڭرىقۇتتىن بۇيان ھۇنلار كۈندىن كۈنگە ئاجىزلاپ كەتتى. بىردىنلا ئەسلىگە كېلىشى مۇمكىن ئەمەس. بۇنداق تەرسالق قىلغىنىمىز بىلەن بىر كۈنمۇ ئەمىنلىك تاپالمايمىز. خەن سۇلالىسىگە بېقىنماق تىنىچ - ئامان ياشايمىز؛ ئەگەر بېقىنماق دۆلەت ھالاك بولىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا ياخشى چارە يوق» دېدى. ۋەزىر - ۋۇزىلار ئۇنىڭ بىلەن كۆپ مۇنازىرىلەشكەن بولسىمۇ، ئاخىر ئۇنىڭ پىكرىنى قوبۇل قىلغان قوغشار تەڭرىقۇت ئاھالىسىنى باشلاپ جەنۇبقا چۈشتى. خەن سۇلالىسى قورۇلىغا بېقىنلاشقاندا، ئوغلى ئوڭ قول بىلىكخان جۇلقۇتاننى خەن سۇلالىسىگە تۇرغاق قىلىپ ئەۋەتتى. چىچى تەڭرىقۇتمۇ ئوغلى ئوڭ چوڭ سەركەردە جۇيرۇش (9) نى خەن سۇلالىسىگە تۇرغاق قىلىپ ئەۋەتتى. بۇ م.ب. 53 - يىلى (خەن شۈەندى گەنلۇ بىرىنچى يىلى) ئىدى.

م.ب. 52 - يىلى (خەن شۈەندى گەنلۇ ئىككىنچى يىلى) قوغشار تەڭرىقۇت ۋۇيۈەن قورۇلىغا بېرىپ، كېلەر يىلى بىرىنچى ئايدا زىيارەتكە كېلىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. خەن سۇلالىسى ھارۋا - ئاتلىقلار كاھىپكى خەن چاڭنى قارشى ئېلىشقا ئەۋەتتى. قوغشار تەڭرىقۇتقا ھۆرمەت بىلدۈرۈش ۋە ئۇنى قوغداش ئۈچۈن، خەن شۈەندى يول ئۈستىدىكى يەتتە ۋىلايەتكە 2000 دىن چەۋەنداز چىقىرىپ يوللاغا قويۇش توغرىسىدا يازلىق چۈشۈردى. قوغشار تەڭرىقۇت بىرىنچى ئايدا خەن شۈەندى بىلەن گەنچۈەن ئوردىسىدا كۆرۈشتى. خەن سۇلالىسى پەۋقۇل ئاددە ۋە تەنتەنلىك مۇراسىملار بىلەن كۈتۈۋالدى. ئورنى بەگلىكلەرنىڭ بەگلىرىدىن يۇقىرى بولدى. زىيارەت ۋاقتىدا قوغشار تەڭرىقۇت ئۆزىنى پەقەت ئەتىئانمىز دەپ، تەڭرىقۇتلۇق نامىنى ئاتىمىدى. ئۇنىڭغا تاج، كەمەر، تون، ئالتۇن تامغا ۋە يېشىل تامغا بېغى، قاشتېشىدا زىننەتلەنگەن شەمشەر،

يان خەنجەر، بىر دانە يا، 48 تال ئوق، ئون دانە يالمانلىق يان نەيزە، بىر بېزەك ھارۋا، بىر يۈرۈش ئېگەر - جابدۇق، 15 ئات، 20 جىڭ ئالتۇن، 200 مىڭ يارماق، 70 قۇر كىم - كېچەك ۋە يوتقان - كۆرپە، 8000 توپ ھەر خىل، ھەر رەڭلىك تاۋار - دۇردۇن، 60 جىڭ سەرناق تەقدىم قىلىندى. زىيارەت تۈگىگەندىن كېيىن، قوغشار تەڭرىقۇت چاڭپىڭ قەسىرىگە ئاپىرىپ قويۇلدى. خەن شۈەندى گەنجۈەن ئوردىسىدىن چىپاڭ ئوردىسىدىكى ياتقىقىغا كەلدى. خەن شۈەندى چاڭپىڭ قەسىرىگە بېرىپ، قوغشار تەڭرىقۇت بىلەن كۆرۈشكەندە، ئۇنى ئۆزىگە باش قويغۇزمىدى. ئۇنىڭ ئوڭ، سول ياساقبەگ قاتارلىق ئەمەلدارلىرىنىڭ ئىككى تەرەپتە تۇرۇپ، تاماشا كۆرۈشىگىمۇ ئىجازەت قىلىندى. يات قوۋمىلەرنىڭ خان ۋە بەگلىرى بولۇپ، بىرنەچچە تۈمەن ئادەم ۋېيخې دەرياسى كۆۋرۈكى يېنىدا خان بىلەن قوغشار تەڭرىقۇتنى قارشى ئالدى ۋە يولنىڭ ئىككى تەرىپىگە قاتار تىزىلىپ ئۇلارنى زىيارەت قىلدى. خەن شۈەندى كۆۋرۈككە چىققاندا، ھەممە «ياشسۇن» دەپ ۋارقىرىدى. قوغشار تەڭرىقۇت مېھمانخانىغا ئورۇنلاش تۈرۈلۈپ بىر ئايدىن ئارتۇق ۋاقىت تۇرغاندىن كېيىن، ئېلىگە ئاپىرىپ قويۇلدى. تەڭرىقۇت گۇاڭلۇ قورغىنى(10) دا تۇرۇشنى تەلەپ قىلىپ، جىددىي پەيتلەردە خەن سۇلالىسىنىڭ تەسلىم چىلەرنى قوبۇل قىلىش شەھىرىنى قوغدايدىغانلىقىنى بىلدۈردى. قوغشار تەڭرىقۇتنى شىفاڭ ۋىلايىتى جىداۋ قورغىنى(11) غىچە قوغداپ ئۆزىنى قويمۇش ئۈچۈن، خەن سۇلالىسى چاڭلى ئوردىسىنىڭ ياساۋۇلبېگى، گاۋچاڭ بېگى دۇڭ جۇڭ، ھارۋا - ئاتلىقلار كاھىبېگى خەن چاڭلارنى 16 مىڭ چەۋەنداز بىلەن يەنە چېگرا ۋىلايەتلەردىن بىرنەچچە مىڭ پىيادە ئەسكەر ۋە چەۋەنداز ئەۋەتتى. قوغشار تەڭرىقۇتنىڭ يېنىدا قېلىپ ئۇنى قوغداش، بويسۇنمىغانلارنى باستۇرۇش ئۈچۈن دۇڭ جۇڭ قا-

تارلىقلارغا يارلىق چۈشۈرۈلدى. چېگرا رايونلاردىن ئىلگىرى - ئاخىر 34 مىڭ پاتمان ئاشلىق يەتكۈزۈپ بېرىلدى. شۇ يىلى چىچى تەڭرىقۇتمۇ زىيارەتكە ئەلچى ئەۋەتتى ۋە سوۋغات يوللىدى. خەن خانى ئۇنىڭغىمۇ ياخشى مۇئامىلە قىلدى. ئىككىنچى يىلى (م.ب. 50 - يىلى، خەن شۈەندى گەنلۇ قۇتىنچى يىلى) ھەر ئىككى تەڭرىقۇت ئەلچى ئەۋەتىپ، سوۋغات تەقدىم قىلىشتى ۋە خەن شۈەندىنى زىيارەت قىلغۇزدى. خەن سۇلالىسى قوغشار تەڭرىقۇتنىڭ ئەلچىلىرىنى تېخىمۇ كاتتا كۈتۈۋالدى. كېيىنكى يىلى (م.ب. 49 - يىلى، خەن شۈەندى خۇاڭلۇڭ بىرىنچى يىلى) قوغشار تەڭرىقۇت يەنە خەن خانىنى زىيارەت قىلىشقا كەلدى. ئۇنىڭغا قىلىنغان ئىززەت - ھۆرمەت ۋە ئىنتام ئۆتكەن قېتىمقىغا ئوخشاش بولدى. ئۇنىڭدىن باشقا 115 قۇر كىيىم - كېچەك، 9000 توپ تاۋار - دۇرۇن، 8000 جىڭ سەرناق قوشۇپ بېرىلدى. چېگرىدا تۇرۇشلۇق قوشۇن بولغانلىقى ئۈچۈن يەنە ئەسكەر چىقىرىپ قوغداپ ئاپىرىپ قويۇلمىدى.

دەسلەپ چىچى تەڭرىقۇت قوغشار تەڭرىقۇت خەن سۇ- لالىسىگە تەسلىم بولدى، ھەربىي كۈچ جەھەتتە ئاجىز بولغاچقا قايتىپ كېلەلمەيدۇ دەپ قاراپ، ئاھالىسىنى غەربكە باشلاپ بېرىپ، ھۇنلارنىڭ ئوڭ تەرەپ زېمىنىنى ئىشغال قىلىۋالماقچى بولدى. ئەسلىدە قوغشار تەڭرىقۇتنىڭ خىزمىتىدە بولۇپ ئوڭ تەرەپتىكى ئەلگە كېتىپ قالغان تۇغ تەڭرىقۇتنىڭ كىچىك ئىنىسى ئىككى ئاكىسىنىڭ بىرنەچچە مىڭ ئادىمىنى يىغىۋېلىپ، ئۆزىنى ئىلىم تەڭرىقۇت (12) دەپ ئېلان قىلدى. ئۇ، يولدا چىچى تەڭرىقۇت بىلەن ئۇچرىشىپ قېلىپ ئوتتۇرىدا ئۇرۇش بولدى. ئۇنى ئۆلتۈرگەن چىچى تەڭرىقۇت ئاھالىسىنى ئۆزىگە قوشۇۋالدى. شۇنىڭ بىلەن ئەسكەرى 50 مىڭ دىن ئاشتى. خەن سۇلالىسىنىڭ قوغشار تەڭرىقۇتقا ئەسكەر

ۋە ئاشلىق ياردەم بېرىۋاتقانلىقىنى ئاڭلىغان چىچى تەڭرىقۇت ئوڭ تەرەپ رايونىدا تۇرۇپ قالدى. ئۆزىنىڭ ھۇنلارنى بىرلىككە كەلتۈرۈشكە كۈچى ئاجىزلىق قىلىدىغانلىقىغا كۆزى يەتكەن چىچى تەڭرىقۇت تېخىمۇ غەربكە كۆچۈپ ئاسىيۇغا يېقىنلاشتى ۋە ئاسىيۇ بىلەن بىرلىشىشنى ئويلاپ، ئاسىيۇ كىچىك كۈنبېگى ئۇجۇت بىلەن كۆرۈشۈشكە ئەلچى ئەۋەتتى. قوغشار تەڭرىقۇتنىڭ خەن سۇلالىسىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشكەنلىكىنى، چىچى تەڭرىقۇتنىڭ قېچىپ يۈرگەنلىكىنى بىلگەن ئۇجۇت ئۇنىڭغا ھۇجۇم قىلىپ، خەن سۇلالىسىگە ياخشى كۆرۈنۈشكە ئۇرۇندى ۋە چىچى تەڭرىقۇتنىڭ ئەلچىسىنى ئۆلتۈرۈپ، كاللىسىنى غەربىي يۇرت قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىگە ئەۋەتتى ھەمدە 8000 چەۋەنداز بىلەن چىچى تەڭرىقۇتقا ھۇجۇم قىلدى. ئاسىيۇ قوشۇنلىرىنىڭ كۆپلۈكىنى ۋە ئەۋەتكەن ئەلچىسىنىڭ قايتماغانلىقىنى بايقىغان چىچى تەڭرىقۇت ئەسكەر تارتىپ ئاسىيۇ بىلەن ئۇرۇش قىلدى ۋە ئۇلارنى تارمارا كەلتۈردى. شۇنىڭ بىلەن شىمالغا ھۇجۇم قىلىپ، ئوغۇزلارنى بويسۇندۇردى. غەربكە يۈرۈش قىلىپ خاكاسلار (قىرغىزلار) نى يەڭدى. يەنە شىمالغا يۈرۈش قىلىپ تۇرالارنى تەسلىم قىلىپ، بۇ ئۈچ خانلىقنى ئۆزىگە قوشۇۋالدى. ئاسىيۇلارغا كۆپ قېتىم ھۇجۇم قىلىپ، دائىم يېڭىپ تۇردى. خاكاسلار شەرقتىكى تەڭرىقۇت ئوردىسىدىن 7000 چاقىرىم يىراقلىقتا، جەنۇبتىكى قوس خانلىقىدىن 5000 چاقىرىم يىراقلىقتا ئىدى. تەڭرىقۇت مانا شۇ يەردە پايتهخت تەسىس قىلىپ تۇردى.

خەن يۈەندى يېڭى تەختكە چىققاندا، قوغشار تەڭرىقۇت خەلقنىڭ قىيىنچىلىقىنى ئېيتىپ، خانغا مەكتۇپ يوللىدى، خەن خانى يۇنجۇڭ، ۋۇيۈەن ۋە دىلەيەتلىرىدىن 20 مىڭ خۇ ئاشلىق يەتكۈزۈپ بېرىش توغرىسىدا پارلىق چۈشۈردى.

ئۆزىنىڭ تۇرغان يېرىنى يىراق كۆرگەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە خەن سۇلالىسىنىڭ قوغشار تەڭرىقۇتىنى قوللاۋاتقانلىقىدىن نارازى بولغان چىچى تەڭرىقۇت تۇرغاق ئوغلىنى قايتۇرۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلىپ، خەن سۇلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتتى. خەن سۇلالىسى چىچى تەڭرىقۇتنىڭ تۇرغاق ئوغلىنى ئاپىرىپ قويۇشقا گۇجىنى ئەۋەتتى. چىچى تەڭرىقۇت گۇجىنى ئۆلتۈردى. خەن سۇلالىسى بولسا گۇجىنىڭ دېرىكىنى ئالالمىدى. تەسلىم بولغان ھۇنلارنىڭ ئېيتىشىچە ئۇلار گۇجىنىڭ ئۆلتۈرۈلگەنلىكىنى چېگرىدا ئاڭلىغانىكەن. شۇڭا قوغشار تەڭرىقۇتنىڭ ئەلچىسى كەلگەن چاغدا خەن سۇلالىسى بۇ ئىشنى سۈرۈشتۈردى. ئىككىنچى يىلى (م. ب. 47 - يىلى، خەن يۈەندى چۆيۈەننىڭ ئىككىنچى يىلى) خەن سۇلالىسى ھارۋا - ئاتلىقلار كاھىپىگى خەن چاڭ، كېڭەشچىسى جاڭ مېڭنى قوغشار تەڭرىقۇتنىڭ تۇرغاقتىكى ئوغلىنى ئاپىرىپ قويۇشقا ئەۋەتتى ھەمدە گۇجى قاتارلىقلارنىڭ ئەھۋالىنى سۈرۈشتە قىلدى. قوغشار تەڭرىقۇتنىڭ شۈبھىسىنى يوقىتىش ئۈچۈن، ئۇ كەچۈرۈم قىلىنىپ، خەن چاڭ، جاڭ مېڭلار قوغشار تەڭرىقۇتنىڭ ئاھالىسى كۈندىن - كۈنگە كۆپەيگەچكە، قورۇل ئەتراپىدا قۇش ۋە ھايۋانلارنى ئوۋلاپ تۈگىگەنلىكىنى، قوغشار تەڭرىقۇتنىڭ ئۆزىنى قوغدىيالايدىغانلىقىنى، چىچى تەڭرىقۇتتىن ئەمدى قورقمايدىغانلىقىنى بايقىدى. ھۇن ۋەزىرلىرىنىڭ قوغشار تەڭرىقۇتنى شىمالدىكى كونا ماكانغا كۆچۈپ كېتىشىگە ئۈندەۋاتقانلىقىنى ئاڭلىغان خەن چاڭ، جاڭ مېڭلار ھۇنلار شىمالغا قايتىپ كەتسە، ئۇلارنى تىزگىنلەشنىڭ تەس بولۇپ قېلىشىدىن ئەنسىرەشتى. شۇڭا قوغشار تەڭرىقۇت بىلەن ئىتتىپاقلىق ئەھدىنامىسى تۈزۈشتى. ئەھدىنامىدە: «بۇنىڭدىن كېيىن خەن سۇلالىسى بىلەن ھۇن تەڭرىقۇتلۇقى بىر ئائىلىدەك يېقىن ئۆتىدۇ. ئەۋلادتىن ئەۋلادقا بىر - بىرىگە ھۇجۇم قىلمايدۇ ۋە بىر - بىرىنى

ئالدىمايدۇ. بۇلاڭ - تاللاڭ ئەھۋاللىرى يۈز بەرسە، بىر - بىرىگە خەۋەر قىلىدۇ ۋە جازالايىدۇ. زىمىنىنى تۆلىتىۋالىدۇ؛ تاجاۋۇزچىلىققا ئۇچرىسا، ئەسكەر چىقىرىپ، بىر - بىرىگە ياردەم قىلىدۇ. خەن سۇلالىسى بىلەن ھۇنلارنىڭ قايسىسى ئاۋۋال ئەھدىنامىگە خىلاپلىق قىلسا، شۇ تەڭرىنىڭ جازاسىغا ئۇچرايدۇ. ھەر ئىككى تەرەپ ئۆز ئەۋلادلىرىنى بۇ ئىتتىپاقلىق ئەھدىنامىسىگە رىئايە قىلىشقا بۇيرۇيدۇ دەپىلىگەن. خەن چاڭ، جاڭ مېڭلار قوغشار تەڭرىقۇت ۋە ئۇنىڭ ۋەزىر - ۋۇززالىرى بىلەن بىرلىكتە ھۇنلارنىڭ نوشۇي(13) دەرياسىنىڭ شەرقىدىكى دۇڭشەن تېغىغا چىقىپ ئاق ئات سويۇشتى، ئاغا تەڭرىقۇت توخرىيلار خانىنى ئۆلتۈرۈپ، باش سۆڭىكىدىن ياسىغان شاراب جامىغا مەي قۇيغۇزدى، قوغشار تەڭرىقۇت شەمشىرى بىلەن بىلىكىدىن قان چىقىرىپ، مەيگە تېمىتى ۋە ئالتۇن نەقىشلىك قوشۇقتا قان بىلەن مەينى ئارىلاشتۇرۇپ، بىرلىكتە ئىچىپ قەسەمىياد قىلىشتى. قايتىپ كەلگەندىن كېيىن خەن چاڭ بىلەن جاڭ مېڭلار ئەھۋالىنى مەلۇم قىلىۋېدى، بەزى ۋەزىر - ۋۇززالار: «تەڭرىقۇت چېگرا - قورۇلاردا تۇرىدۇ. ئۇلار خەن سۇلالىسىنىڭ بېقىندى يات قوۋملىرى، شىمالغا قايتىپ كەتسىمۇ بىزگە خەۋەر - خەتەر تۇغۇلمايدۇ. خەن چاڭ، جاڭ مېڭلار ئۆز ئالدىغا خەن سۇلالىسىنىڭ نامىدا، يات تۇرالار (ھۇنلار) بىلەن قەسەمىياد قىلىشتى. تېخى ئەۋلادتىن ئەۋلادقا ئەمەل قىلىدىغان ئىتتىپاقلىق ئەھدىسىمۇ تۈزۈپ تېمىش! بۇ تەڭرىقۇتنى نەزىر - چىراقتا قىلىدىغان بولمىغۇر گەپلەر بىلەن تەمىنلىگەنلىك، دۆلەتكە ھاقارەت كەلتۈرگەنلىك، ھەيۋىتىمىزنى سۇندۇرغانلىق بولۇپ، بۇنى ئىجرا قىلغىلى بولمايدۇ. قوغشار تەڭرىقۇتقا ئەلچى ئەۋەتىپ ئۇقتۇرۇش قىلىش كېرەك. قوغشار تەڭرىقۇت تەڭرىگە نەزىر - چىراق قىلىپ، ئىتتىپاقلىق ئەھدىنى ئەمەلدىن قالدۇرسۇن.

خەن چاق بىلەن چاق مېڭلار ئەلچىلىك ۋەزىپىسىنى پاتىشى
 ئادا قىلىدى، جىنايىتى ئېغىرە دېيىشتى. خەن يۈەندى
 ئۇلارنىڭ خاتالىقىنى يېنىك ھېسابلاپ، خىزمەت كۆرسىتىپ
 جىنايىتىنى يۇيۇش پۇرسىتىنى بېرىش توغرىسىدا يارلىق
 چۈشۈردى. ئىتتىپاقلىق ئەھدىنى ئەمەلدىن قالدۇرمىدى.
 كېيىن قوغشار تەڭرىقۇت شىمالدىكى ئوردىسىغا قايتىپ
 كەتتى. ئۇنىڭ ئاھالىلىرىمۇ ئەلگىرى - ئاخىر بولۇپ داۋاملىق
 شىمالغا قايتتى. شۇنىڭ بىلەن دۆلەت ئىچى ئەمەن تاپتى.
 چىچى تەڭرىقۇت خەن ئەلچىسى گۇ جىنى ئۆلتۈرۈپ
 قويغانلىقى تۈپەيلى ئۆزىنىڭ خەن سۇلالىسى ئالدىدا تىلى
 قىس ئىكەنلىكىنى چۈشىنەتتى، ئۇنىڭ ئۈستىگە، قوغشار
 تەڭرىقۇتنىڭ كۈندىن - كۈنگە كۈچىيىۋاتقانلىقىنى ئاڭلاپ،
 ئۇنىڭ تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىشىدىن ئەنسىرەپ، يىراققا كۆچۈپ
 كەتمەكچى بولدى. كانگا خانى ئاسىيۇدىن كۆپ قېتىم
 يېڭىلىگەچكە، يابغۇلار بىلەن مەسلىھەتلىشىپ، ھۇنلار چوڭ
 دۆلەت، ئاسىيۇلار ئەزەلدىن ئۇنىڭغا بېقىنىپ كەلگەن، ھازىر
 چىچى تەڭرىقۇت سىرتتا جاپا چېكىۋاتىدۇ، ئۇنى تەكلىپ
 قىلىپ، شەرق تەرىپىمىزگە ئورۇنلاشتۇرساق ۋە كانگا بىلەن
 بىللە ئاسىيۇلارغا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنىڭ يېرىنى بېسىۋېلىشقا
 ئۈندىسەك، چىچى تەڭرىقۇت ئۇ يەردە دۆلەت قۇرسا، شۇنىڭ
 بىلەن ھۇنلارنىڭ بىزگە كەلتۈرىدىغان پاراكەندىچىلىكى
 ئۇزۇن مۇددەت يوقىلاقتى - دېدى - دە، قىرغىزلارغا ئەلچى
 ئەۋەتىپ، چىچى تەڭرىقۇتقا بۇ گەپلەرنى يەتكۈزۈپ قويۇشنى
 ئىلتىماس قىلدى. خەن سۇلالىسى بىلەن قوغشار تەڭرىقۇت
 قۇتتىن ئەنسىرەپ تۇرغان، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئاسىيۇلارغا ئۆچى
 بولغان چىچى تەڭرىقۇت كانگانىڭ پىلانىنى ئاڭلاپ ئىنتايىن
 خۇش بولدى ۋە كانگا بىلەن دوستلىشىپ، ئەسكەرلىرىنى
 باشلاپ غەربكە يۈرۈپ كەتتى. كانگامۇ نەچچە مىڭ تۆگە،

ئات بىلەن ئەمەلدارلىرىنى ئەۋەتىپ، چىچى تەڭرىقۇتنى قارشى ئالدى. چىچى تەڭرىقۇتنىڭ كۆپ ئادىمى يولدا توڭلاپ ئۆلگەچكە كانگاغا ئاران 3000 ئادەم بىلەن يېتىپ باردى. م. ب. 36 - يىلى (خەن يۈەندى جىيەنجاۋنىڭ ئۈچىنچى يىلى) قورۇقچىبەگ گەن يەنشۇ بىلەن ياردەمچىسى چىن تاڭ ئەسكەر-لىرى بىلەن كانگاغا ھۇجۇم قىلدى ۋە چىچى تەڭرىقۇتنى ئۆلتۈردى. بۇ ۋەقەنىڭ جەريانى مۇشۇ كىتابنىڭ «گەن يەنشۇ، چىن تاڭنىڭ تەرجىمىھالى» دا پۈتۈلگەن.

چىچى تەڭرىقۇتنىڭ ئۆلتۈرۈلگەنلىكىنى ئاڭلاپ ھەم خۇش بولغان، ھەم ئەنسىرىگەن قوغشار تەڭرىقۇت خەن يۈەندىگە مەكتۇپ سۈنۈپ: «مەن خان بىلەن كۆرۈشۈشنى دائىم ئارزۇ قىلىپ كەلگەن بولساممۇ، لېكىن چىچى غەربتە بولغانلىقتىن، ئۇنىڭ ئاسىيۇلار بىلەن بىرلىشىپ تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىشىدىن ئەنسىرىگەنىدىم. شۇنىڭ ئۈچۈن خان ئالىيلىرىنى زىيارەت قىلالىدىم. ھازىر چىچى ئۆلتۈرۈلدى، سىلنى زىيارەت قىلىشقا بارماقچىمەن» دېدى. م. ب. 33 - يىلى (خەن يۈەندى چىڭنىڭ بىرىنچى يىلى) قوغشار تەڭرىقۇت يەنە بىر قېتىم زىيارەتكە كەلدى. فائىدە - يوسۇن ۋە ئىنئام - ئىشلىرى بۇرۇنقىدەكلا بولدى. كىيىم - كېچەك، تاۋار - دۇردۇن، سەرنەخ قاتارلىق نەرسىلەرنىڭ ھەممىسى خەن شۈەندى خۇاڭلۇڭ تۇنجى يىلىدىكىگە قارىغاندا بىر ھەسسە كۆپ تەقدىم قىلىندى. قوغشار تەڭرىقۇت خەن سۇلالىسىگە كۈيۈغۇل بولۇشنى ئارزۇ قىلىدىغانلىقىنى، شۇ ئارقىلىق دوستلۇقىنى يەنىمۇ كۈچەيتىشىنى خالايدىغانلىقىنى ئېيتتى. خەن يۈەندى خانىشلار ئوردىسىدىن خاننىڭ قولىنىڭ ئۈچىنى تۇتۇپ باقمىغان قىز ۋاڭ چياڭ (ۋاڭ جاۋجۈن) غا مەلىكىلىك مەرتىۋىسىنى بېرىپ، ئۇنى قوغشار تەڭرىقۇتقا ياتلىق قىلدى. بۇنىڭدىن ئىنتايىن خۇشال بولغان قوغشار تەڭرىقۇت خانغا مەكتۇپ سۈنۈپ،

شاڭگۇدىن دۇنخۇئاڭغا قەدەر بولغان چېگرا - قورۇلارنى قوغدايدىغانلىقىنى، بۇ ۋەزىپىنى ئەۋلادتىن ئەۋلادقا قالدۇرىدىغانلىقىنى بىلدۈردى ھەمدە چېگرا - قورۇلارنى مۇداپىئە قىلىپ تۇرغان سپاھ - بەگلەرنى قايتۇرۇپ كېتىشنى، شۇ ئارقىلىق خاننىڭ پۇقرالىرىنى دەم ئالدۇرۇشنى ئىلتىماس قىلدى. خەن يۈەندى بۇنى ئەمەلدارلارنىڭ مۇزاكىرىسىگە قويۇۋېدى. مۇزاكىرىگە قاتناشقۇچىلارنىڭ ھەممىسى بۇنى توغرا دەپ قارىغان بولسىمۇ، لېكىن كاتاۋۇل خۇيىڭ چېگرا ئەھۋالىنى پىششىق بىلگەچكە، بۇنداق قىلىشقا بولمايدىغانلىقىنى ئېيتتى. خەن يۈەندى ئۇنىڭ سەۋەبىنى سورىۋېدى، خۇيىڭ: «جۇ سۇلالىسى ۋە چىن سۇلالىسى دەۋرلىرىدىن بۇيان ھۇنلار ئىنتايىن زوراۋانلىشىپ، چېگرا - قورۇللىرىمىزغا تاجاۋۇز قىلىپ كەلگەن، خەن سۇلالىسى قۇرۇلغاندىن كېيىنمۇ ئۇلارنىڭ زىيانكەشلىكىگە ئۇچراپ كەلدى. ئاڭلىشىمچە شىمالىي چېگرىمىز لياۋدۇڭخىچە بارىدىكەن، سىرتىمىزدىلا چۇغاي تېغى بار بولۇپ، بۇ تاغنىڭ ئۇزۇنلۇقى شەرقتىن غەربكىچە 1000 چاقىرىمدىن ئارتۇق كېلىدىكەن. ئۇ يەر قېلىن ئوتلاق بولغاچقا، قۇش ۋە ھايۋانلار ئىنتايىن كۆپ ئىكەن. ئەنە شۇ يەردە تۇرغان باتۇر تەڭرىقۇت ئوقيا ياساپ، بۇلاڭ - تالاڭ بىلەن شۇغۇللانغان بولۇپ، ئۇ يەرنى ئات - كالا باقىدىغان يايلاق قىلىۋالغانىكەن. خەن ۋۇدى دەۋرىگە كەلگەندە ئەسكىرىي يۈرۈش قىلىنىپ، ئۇ يەرلەر تارتىۋېلىنغان، ھۇنلار چوڭ قۇملۇقنىڭ شىمالىغا قوغلاپ چىقىرىلىپ قورۇل ۋە راباتلار سېلىنىپ، تۇرلار ياسالغان. قورغانلار سېلىنىپ، ئەسكەر تۇرغۇزۇلۇپ مۇداپىئە كۆرۈلگەچكە، چېگرا - قورۇلار سەل تىنچلانغانىكەن. قۇملۇق شىمالنىڭ يەر شەكلى تەكشى، دەرەخ - ئورمانلىرى ئاز، تىتراك سايلىق كۆپ بولغاچقا، ھۇجۇم قىلىپ كەلگەن ھۇنلارغا يوشۇرۇنغۇدەك يەر يوق ئىدى. چېگرا -

قورۇللارنىڭ جەنۇبىدىكى يوللار تاغ - جىلغىلار ئىچىدە
بولغانلىقى تۈپەيلى، قاتناش ئوڭايىسىز ئىدى. چېگرىدىكى
قىرىلارنىڭ ئېيتىشىچە، ھۇنلار چۇغاي تېغىدىن ئايرىلىپ
قالغاندىن بۇيان، بۇ يەردىن ئۆتسىلا كۆزلىرىگە ياش ئالىدۇ
كەن. ئەگەر چېگرا مۇداپىئەسىدىكى ئەسكەرلەر قايتۇرۇلۇپ
كېتىلىدىغان بولسا، بۇ يات قوۋملەرنى پايدىلىق پۇرسەتكە
ئىگە قىلغانلىق بولىدۇ. مانا بۇ ئۇنداق قىلىشقا بولمايدۇ
خانلىقنىڭ بىرىنچى سەۋەبى. ھازىر خەن سۇلالىسىنىڭ
شانۇ - شەۋكىتى پۈتكۈل ئەتراپقا يېيىلغان بولۇپ، خۇددى
كۆك گۈمبىزىدەك ھۇن ئېلىنىمۇ قاپلىدى. ھازىر ھۇنلار ئۆز
ھاياتىنى ساقلاپ قېلىش جەھەتتە خەن سۇلالىسىنىڭ
پاناھىغا ئىگە بولغاچقا، باش ئېگىپ بېقىندى. لېكىن يات
قوۋملەر قىيىنچىلىق ۋاقتىدا ئىتائەت قىلىپ، كۈچەيگەن
چېغىدا تەكەببۇرلىشىپ ئاسىيلىق قىلىدۇ، ئۇلارنىڭ ئەسلى
تەبىئىتى مانا شۇ. بۇرۇن سىرتقى قورغانلارنى ئەمەلدىن
قالدۇرۇپ، بېكەت - قاراۋۇلخانلارنى ئازايتقانلىقىمىز ئۈچۈن،
ھازىر چېگرا ئەھۋالىنى كۆزىتىلمەيدىغان ۋە ئۇنى مەلۇم
قىلالمايدىغان دەرىجىگە چۈشۈپ قالدۇق. قەدىمكىلەر تىنچلىق
ۋاقتلىرىدا خەۋپ - خەتەرنى ئېسىدىن زادى چىقارمايدىكەن.
شۇنىڭ ئۈچۈن چېگرا قورغانلىرىنى ئېلىپ تاشلاشقا بولماس،
بۇ ئىككىنچى سەۋەب. خەن سۇلالىسىدە كىشىلەر قائىدە -
يوسۇن بىلەن تەربىيىلىنىپ، جازا قانۇنى بىلەن تىزگىنلەنگەن.
شۇنداق بولسىمۇ قانۇنغا خىلاپلىق قىلىدىغانلار پات - پات
چىقىپ تۇرىدۇ. تەڭرىقۇت ئۆز پۇقرالىرىنىڭ ئىستىپاقلىق
ئەھدىگە خىلاپلىق قىلماسلىقىغا قانداق كاپالەتلىك قىلالايدۇ؟
مانا بۇ ئۈچىنچى سەۋەب. خەن سۇلالىسى يەنە قوۋۇق -
قورغانلارنى سېلىپ، بەگلىكلەرنى تىزگىنلەپ، بەگلەرنىڭ قارا
نىيىتىنى چەكلىشى لازىم. شۇڭا قورغانلاردا مۇداپىئە ئەسكەر -

لىرىنى تۇرغۇزۇش پەقەت ھۇنلاردىن مۇداپىئەلىنىش ئۈچۈنلا بولماستىن، بەلكى يەنە ھەرقايسى بېقىندى ئەللەر ۋە تەسلىم بولغان ئاھالىلەردىنمۇ مۇداپىئە كۆرۈش ئۈچۈن. چۈنكى ئۇلار ئەسلى ھۇن بولغانلىقتىن، قېچىپ كېتىش ئېھتىمالى بار، مانا بۇ تۆتىنچى سەۋەب. يېقىندىن بۇيان چېگرا - قورۇللىرىنى قوغداۋاتقان غەربىي چياڭلار خەنزۇلار بىلەن بېرىش - كېلىش قىلىۋاتىدۇ، خەن ئەمەلدارلىرى ۋە خەلقى نەپىسى يامانلىق قىلىپ، ئۇلارغا چاڭ سېلىپ، مال - چارۋا ۋە خوتۇن - بالىلىرىنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلدى. شۇڭا ئۇلار نارازى بولۇپ ئىسيان كۆتۈردى. بۇ ئىسيان توختىماي داۋاملىشىۋاتىدۇ. ھازىر چېگرا مۇداپىئەسىنى ئېلىپ تاشلىساق، چياڭلارنىڭ خورىكى تېخىمۇ ئۆسۈپ ماجىرا پەيدا بولىدۇ، بۇ بەشىنچى سەۋەب. بۇرۇن ھەربىي يۈرۈشكە چىققان نۇرغۇن كىشىلەر قايتىپ كەلمىگەچكە، ئۇلارنىڭ نامراتلاشقان ئەۋلادلىرى ئۆز تۇغقانلىرىنىڭ يېنىغا قېچىپ كېتىدۇ. بۇ ئالتىنچى سەۋەب. چېگرىدىكى ئەر ۋە ئايال قۇللار تۇرمۇش قىيىنچىلىقى تۈپەيلى قېچىشنى ئويلايدۇ. ئۇلار ئۆزئارا كېڭىشىپ ھۇنلار ئېلى ناھايىتى كۆڭۈللۈك، ئىكەن. بىراق قورغانلار قاتتىق كونترول قىلىنغاچقا، قېچىپ كېتىشكە ئامال يوق، دېيىشىدۇ. شۇنداقسىمۇ يەنىلا چېگرىدىن قېچىپ كېتىۋاتقانلار بار. مانا بۇ يەتتىنچى سەۋەب. قاراقچىلار ياۋۇز بولۇپ، دائىم قانۇنغا خىلاپلىق قىلىدۇ، ئامالسىز قالغان ۋاقىتتا شىمالغا قېچىپ كېتىدۇ، تىزگىنلىگىلى بولمايدۇ. مانا بۇ سەككىزىنچى سەۋەب. چېگرا - قورۇللىرى قۇرۇلغىنىغا 100 يىلدىن ئاشتى، بۇ قورۇللىرىنىڭ ھەممىسى توپىدىن ياسالغان ئەمەس، تاغ قىيالىرى ياكى قۇرغان - سۇنغان دەردەخ - ياغاچلاردىن پايدىلىنىپ ياسالغان ياكى جىلغىلارنى تاملار بىلەن ئېتىپ قامال قىلىپ قويۇلغان ۋە ياكى ئەمەلىي

ئەھۋالغا مۇۋاپىق ئازراق تۈزلەپ قويۇلغان، ئۇزۇن يىللار داۋامىدا ئۇنىڭغا كەتكەن ئادەم ۋە مالىيە كۈچىنى مۆلچەرلەش مۇمكىن ئەمەس. كەمىنلىرى بۇ ئىشنى مۇزاكىرە قىلىدىغان ئەمەلدارلار ئەتراپلىق ئويلىماي، پەقەت چېگرا مۇداپىئەسىگە كېتىدىغان ھاشارنى ئازايتىشنىلا ئويلاپ قالارمىكىن دەپ ئەنسىرەيمەن. مۇبادا 10 يىلدىن كېيىن ياكى 100 يىل ئىچىدە بىرەر جىددىي ئەھۋال چىقىپ قالسا، ئۇ چاغدا بۇزۇلغان قورۇل بېكەت ۋە تۇرلارنى يەنە بىر قېتىم قوشۇن ئەۋەتىپ قايتا ياساشقا توغرا كېلىدۇ. ھالبۇكى، بۇ ئىشنى بىرنەچچە ئەۋلادنىڭ تىرىشچانلىقى بولمىسا، ھەرگىز ئەمەلگە ئاشۇرغىلى بولمايدۇ. مانا بۇ توققۇزىنچى سەۋەب. ئەگەر مۇداپىئە قوشۇنلىرىنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ، قاراۋۇللارنى قىسقارتساق، قوغشار تەڭرىقۇت چوقۇم چېگرا - قورۇللارنى قوغداپ، خەن سۇلالىسىگە خىزمەت كۆرسەتتىم دەپ ئىنئام تەلەپ قىلىدۇ. ئۇنىڭ تەلپى سەللا قاندۇرۇلماي قالسا، كۈتۈلمىگەن ئەھۋال چىقىپ قالىدۇ. ئۇ چاغدا يات قوۋملەرگە پايدىلىق پۇرسەت تۇغۇلۇپ، ئوتتۇرا جۇڭگونىڭ مۇداپىئەسىنى ئاجىزلاشتۇرۇۋېتىدۇ، مانا بۇ ئونىنچى سەۋەب. شۇنىڭ ئۈچۈن يۇقىرىقىدەك مۇھاكىمىلەر دۆلەت ئەمىنلىكىنى ئۇزاق مۇددەتكىچە ساقلاپ، يات قوۋملەرنى كۈچ بىلەن بويسۇندۇرۇشنىڭ ئەلا چارىسى ئەمەس!» دېدى.

خۇيىڭ سۆزىنى تۈگەتكەندىن كېيىن، خەن يۈەندى: «چېگرا - قورۇللارنى ئېلىپ تاشلاش مەسىلىسى ئۈستىدىكى مۇھاكىمە مۇشۇ يەردە توختىتىلسۇن» دەپ يارىلىق چۈشۈردى ۋە ھارۋا - ئاتلىقلار سانغۇنى شۇجيانى قوغشار تەڭرىقۇتقا ئېغىزچە يەتكۈزۈپ قويۇشقا بۇيرۇپ: «تەڭرىقۇت مەكتۈپلىرىدا شىمالدىكى چېگرا - قورۇللاردا تۇرۇشلۇق سىمپاھ - بەگلەر ئەمەلدىن قالدۇرۇلسا، چېگرا - قورۇللارنى ئەۋلادىم ئەۋلادىمۇ ئەۋلاد قوغدىسا

دەپ ئىلتىماس قىلغانىكەنلا، تەڭرىقۇت ئەدەب - قائىدىگە ئىنتىلىپ، خەلق ئۈچۈن ئەتراپلىق ئويلاپتىلا. بۇ ئۇزۇن مۇددەت ئەمىنلىكىنىڭ ئەلا چارىسى. بىز بۇنى ناھايىتى ئالقىشلايمىز. لېكىن خەن سۇلالىسىنىڭ تۆت ئەتراپىدا گومرۇك، كۆۋرۈك، بېكەت، قورۇللار بار بولۇپ، يالغۇز قورۇل سىرتىغىلا قارىتىلغان مۇداپىئە ئەمەس. خەن سۇلالىسىدىكى ئاسىيلارنىڭ ئەسكىلىكلىرى ۋە چېگرىغا كىرىپ - چىقىپ تۇرۇۋاتقان قاراچىلارنىڭ زىيانكەشلىكىدىن ساقلىنىش ئۈچۈنمۇ ئىشلىتىلىدۇ. شۇڭا خەلقنىڭ ئوي - پىكرىنى كونترول قىلىش ئۈچۈن، قانۇن - قائىدىلەر تەكىتلىنىدۇ. بىز تەڭرى قۇتنىڭ سەلتەنىتىمىزگە بولغان ساداقىتىنى چۈشىنىمىز، بۇنىڭغا قىلچە گۇمان قىلمايمىز. چېگرا مۇداپىئەسىنى بىكار قىلماسلىقىنىڭ سەۋەبلىرىنى ئېھتىمال تەڭرىقۇت چۈشەنمىسىلىرى كېرەك. شۇنىڭ ئۈچۈن باش ئەمىر - لەشكەر، ھارۋا - ئاتلىقلار سانغۇنى شۇجيانى بۇ ئەھۋاللارنى ئۆزلىرىگە چۈشەندۈرۈپ قويۇشقا ئەۋەتتۇق» دېگۈزدى. تەشەككۈر بىلدۈرگەن تەڭرىقۇت: «مەن نادان چوڭ مەقسەتلەرنى چۈشەنمەپتىمەن. باش ئەمىر - لەشكەرنى ئەۋەتىپ بۇ ئىشنى ئۇقتۇرۇپ قويغانلىقى خاننىڭ كەينىگە قىلغان ئىلتىپاتى بولۇپ ھېسابلىنىدۇ» دېدى.

بۇنىڭدىن ئىلگىرى سول ئىنجىز قان خەن سۇلالىسىگە ئەل بولۇش توغرىسىدا قوغشار تەڭرىقۇتقا ئەقىل كۆرسەتكەنلىكى ئۈچۈن ئەمىنلىك ئورنىغانىدى. كېيىن بەزىلەر سول ئىنجىز خانغا قارا چاپلاپ، ئۇنى ئۆزىنىڭ كۆرسەتكەن خىزمىتىنى دەستەك قىلىپ ئىچىدە ھەمىشە نارازى بولۇپ يۈرىدۇ، دەپ قوغشار تەڭرىقۇتنى گۇمانلاندۇرۇپ قويغاچقا، ئۆلتۈرۈلۈشىدىن قورققان سول ئىنجىز خان ئۆزىنىڭ مىڭدەك ئېلى بىلەن خەن سۇلالىسىگە ئەل بولدى. خەن سۇلالىسى

ئۇنىڭغا ئۆلكە بېگى ئۇنۋانى بەردى ۋە 300 تۈتۈنلۈك يەر سۇيۇرغال قىلىپ، خانلىق تامغىسى پىۋپۈكىنى داۋاملىق ئېسىپ يۈرۈشىگە رۇخسەت قىلدى. م. ب. 33 - يىلى (خەن يۈەندى جىڭنىڭ تۇنجى يىلى) زىيارەتكە كەلگەن قوغشار تەڭرىقۇت سول ئىجىز خان بىلەن كۆرۈشتى ۋە ئۇنىڭغا ناماقۇل بولۇپ: «سىزنىڭ ماڭا كۆرسەتكەن ئەقىللىقلىقىڭىزنىڭ نەتىجىسى ناھايىتى چوڭ بولدى. ھۇنلار تاكى ھازىرغىچە تىنىچ ياشاۋاتىدۇ. بۇ سىزنىڭ تۆھپىڭىز، سىزنىڭ ياخشىلىقىڭىزنى قانداقمۇ ئۇنتۇغىلى بولسۇن! مەن سىزنىڭ نىيىتىڭىزنى خاتا چۈشىنىپ قاپتىمەن، سىزنىڭ كېتىپ قېلىشىڭىز مېنىڭ خاتالىقىم، ھازىر مەن خانغا سىزنىڭ تەڭرىقۇت ئوردىسىغا قايتىپ كېتىشىڭىزنى ئۈمىد قىلىدىغانلىقىمنى ئېيتتىمەن» دەيدۇ. سول ئىجىز خان: «تەڭرىقۇت تەڭرىنىڭ ئىرادىسى بىلەن خەن سۇلالىسىگە بەيئەت قىلىپ، ئەلنى ئەمىنلىككە ئېرىشتۈردىلە. بۇ ئۆزلىرىنىڭ ئەقىل - پاراسىتى، خاننىڭ يار - يۆلىكى بىلەن بولدى. بۇ قانداقمۇ مېنىڭ تۆھپەم بولسۇن؟ مەن خەن سۇلالىسىگە ئەل بولۇپ، يەنە ھۇنلار ئېلىگە قايتىپ كەتسەم، بۇ ئالا كۆڭۈللۈك بولۇپ قالىدۇ. مەن تەڭرىقۇت ئۈچۈن خەن سۇلالىسىگە خىزمەت قىلاي، يارىلىقلىرىنى قوبۇل قىلالمايمەن» دېدى. قايتا - قايتا تەكلىپ قىلىپ، ماقۇل قىلالمىغان قوغشار تەڭرىقۇت قايتىپ كەتتى.

ۋاڭ جاۋجۇننىڭ نامى ھۇنلارنى تىنچلاندۇرغۇچى ئالچى بولۇپ، ئۇنىڭدىن تۇغۇلغان ئېتىجىياس(14) ئىسىملىك ئوغۇل ئوڭ باتىسقان بولۇپ تەيىنلەندى. قوغشار تەڭرىقۇت 28 يىل ھۆكۈم سۈرۈپ، م. ب. 31 - يىلى (خەن چىڭدى جىيەنشىنىڭ ئىككىنچى يىلى) ئۆلدى. قوغشار تەڭرىقۇت بۇرۇن سول ئىجىز خاننىڭ ئاكىسى قويانقان(15) نىڭ ئىككى قىزىنى ياخشى

كۆرەتتى. چوڭ قىز جۈمەنجۈ ئالچى (بىرىنچى ئالچى) (16) ئىككى بالا تۇغقان بولۇپ، چوڭنىڭ ئىسمى جۈمۈچ (17)، كىچىكنىڭ ئىسمى نانكىياس (18) ئىدى. كىچىك قىزى چوڭ ئالچى (ئىككىنچى ئالچى) بولۇپ، ئۇنىڭدىن تۆت بالا تۇغۇلدى. چوڭنىڭ ئىسمى دېۋتاۋبوقا، ئىككىنچىسىنىڭ ئىسمى جۈمدىش (19) بولۇپ، بۇلارنىڭ ھەر ئىككىسى جۈمۈچتىن چوڭ ئىدى. ئىككى كىچىك ئوغۇلنىڭ بىرىنىڭ ئىسمى شىيەن (20)، يەنە بىرىنىڭ لى (21) بولۇپ، بۇلار نانكىياستىنمۇ كىچىك ئىدى. يەنە باشقا ئالچىلاردىن تۇغۇلغان 10 نەچچە بالا بار ئىدى. ئالچى چۈنجۈ ئەتىۋارلىق ئالچى ئىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە قوغشار تەڭرىقۇت جۈمۈچنى ياخشى كۆرەتتى. قوغشار تەڭرىقۇت ئۆلۈش ئالدىدا، جۈمۈچنى ئۆزىگە ۋارىس قىلماقچى بولغان بولسىمۇ، ئانىسى جۈەن چۈ ئالچى: «ھۇنلاردا بولغان ئون نەچچە يىللىق قالايمىقانچىلىقتا، ئەل قىل ئۈستىدە قالغانىدى. خەن سۇلالىسىنىڭ كۈچى بىلەن ئاران ئەمىنلىككە ئېرىشتى. ھالا بۈگۈن ئەمىللىك ئورنىغا چاقا، خەلقنىڭ كۆڭلى ئارام تاپتى. جۈمۈچ تېخى كىچىك، پۇقرالار ئۇنىڭغا بېقىنىپ كەتمەيدۇ. ئۇ تەڭرىقۇت بولسا، ئەلدە يەنە قالايمىقانچىلىق چىقىپ قالمىدىكىن. چوڭ ئالچى بىلەن ئىككىمىز ئاچا - سىڭىل، بالىلارمۇ بىر ئائىلىنىڭ پەرزەنتى، ئەڭ ياخشىسى دېۋتاۋبوقا ۋارىسلىق قىلغىنى تۈزۈك» دېدى. چوڭ ئالچى: «جۈمۈچ گەرچە كىچىك بولسىمۇ، دۆلەت ئىشىغا ۋەزىرلەر ياردەم قىلىدۇ. ھازىر جۈەن چۈ ئالچىدىن بولغان بالىنى تاشلاپ قويۇپ، چوڭ ئالچىدىن بولغان بالىنى ۋارىس قىلىپ قويساق كېيىن چوقۇم قالايمىقانچىلىق چىقىدۇ» دېدى. قوغشار تەڭرىقۇت ئالچى جۈەنچۈنىڭ پىكرى بويىچە، دېۋتاۋبوقانى ۋارىس قىلدى، كېيىنچە ئۇنىڭ ئىسمى جۈمۈچنى ۋارىس قىلىش توغرىسىدا ۋەسىيەت قالدۇردى. قوغشار تەڭرىقۇت ئۆلۈپ،

ئورنىغا دېۋىتاۋبوقا ھۆكۈمدار بولۇپ، پۇجۇلجۇت تەڭرىقۇت دەپ ئاتالدى. پۇجۇلجۇت تەڭرىقۇت ئوغلى ئوڭ چىلۇرقانى (22) شىشتۇنۇقنى خەن سۇلالىسىگە تۇرغاق قىلىپ ئەۋەتتى. جۈمىشنى سول قول بىلىكخان، جۈمۈچنى سول قول خان، نانكىياسنى ئوڭ قول بىلىكخان قىلىپ تەيىنلىدى. پۇجۇلجۇت تەڭرىقۇت ۋاڭ جاۋجۇنگە ئۆيلىنىپ، ئۇنىڭدىن ئىككى قىز كۆردى. چوڭى شۈيبۇقىمىز (23)، كىچىكى تانىيۇقىمىز (24) دەپ ئاتالدى.

م. ب. 28 - يىلى (خەن چېڭدى خېيىڭنىڭ بىرىنچى يىلى) تاپشۇرۇق بويىچە ئوڭ گاۋلىن (25) خانى ئىشمۇيان قاتارلىقلار خەن سۇلالىسى ئوردىسىغا زىيارەتكە كېلىپ، سوۋغا تەقدىم قىلدى ۋە يېڭى يىلىنى تەبرىكلىدى. ئۇلار ئېلىگە قايتقاندا، خەن سۇلالىسى ئەلچى قوشۇپ پۇقەن (26) ناھىيىسىگە ئۈزۈتىپ باردى. ئىشمۇيان: «مەن ئەل بولسام، مۇبادا قوبۇل قىلىنماي قالسام، ئۆزۈمنى ئۆلتۈرۈۋالسام، ھەرگىز قايتمايمەن» دېۋىدى، خەن ئەلچىسى ئەھۋالنى خانغا مەلۇم قىلدى. خان بۇ ئىشنى ۋەزىر - ۋۇزىرالارنىڭ مۇزاكىرىسىگە سالىدى. مۇھاكىمە داۋامىدا، بەزىلەر ئىلگىرىكى قائىدە بويىچە ئۇنىڭ تەسلىمىنى قوبۇل قىلىش كېرەك، دېيىشتى. كېڭەشچى گۇ يۇڭ بىلەن مەسلىھەتچىبەگ دۇچىنلار: «خەن سۇلالىسى قۇرۇلغاندىن بۇيان، ھۇنلار چېگرىدا كۆپ ۋەقە تۇغدۇرۇپ زىيان سالغاچقا، ئالتۇن ئىنئام قىلىش، ئۇنۋان بېرىش يولى بىلەن تەسلىم بولغۇچىلار قوبۇل قىلىنغانىدى. ئەمدىلىكتە تەڭرىقۇت باش ئېگىپ ۋەزىرىمىز بولۇپ، شىمالدا بېقىندى خانلىقىمىز سۈپىتىدە تۇرۇۋاتىدۇ، ئەلچى ئەۋەتىپ، ئوردىنى زىيارەت قىلىپ، ئۆزىنىڭ ئالا كۆڭۈل ئەمەسلىكىنى ئىپادىلەۋاتىدۇ. شۇڭا خەن سۇلالىسىنىڭ ئۇلارغا بولغان مۇناسىۋىتى بۇرۇنقىدەك بولماس

لىقى كېرەك. بۈگۈن بىز تەڭرىقۇتنىڭ زىيارەت قىلىش، سوۋغا تەقدىم قىلىشتەك سەمىيىتىنىمۇ ھەم ئۇنىڭ قاچقۇن ئەمەلدارلىرىنىمۇ قوبۇل قىلساق، بۇ بىرنى دەپ پۈتۈن بىر ئەلدىن مەھرۇم قالغانلىق، ئاسىي ئادەمنى قوغداپ، خەن سۇلالىسىنى ياخشى كۆرىدىغان ھۇن تەڭرىقۇتى بىلەن بولغان مۇناسىۋەتنى ئۈزگەنلىك بولىدۇ. مۇبادا پۇجۇلجۇت تەڭرىقۇت باشتا تەختكە چىققاندىلا خەن سۇلالىسىگە بېقىنماقچى بولغان بولسىمۇ، لېكىن تېخى بۇنىڭ پايدا - زىيىنىنى چۈشەنەلمەي، ئىشىمۇ-يانىنى يوشۇرۇن ئەۋەتىپ يالغان ئەل بولغان قىلىپ، شۇ ئارقىلىق خەن سۇلالىسىنىڭ نىيىتىنى بىلمەكچى بولغان بولسا، ئۇ چاغدا بىزنىڭ بۇ تەسلىمنى قوبۇل قىلىشىمىز ئىناۋىتىمىزگە تەسىر يەتكۈزىدۇ - دە، تەڭرىقۇتنى خەن سۇلالىسىدىن يىراقلاشتۇرۇپ قويىدۇ ۋە ئۇنى چېگرا ئەمەلدارلىرى بىلەن بېقىنلاشتۇرمايدۇ. ئەگەر بۇ پۇجۇلجۇتنىڭ ئارىسى بۇزۇش ھەيلىسى بولۇپ، بۇ ئارقىلىق زىددىيەت تۇغدۇرۇشنى ئويلىغان بولسا، بۇ ھالدىمۇ ئىشمۇياننىڭ تەسلىمىنى قوبۇل قىلىشىمىز قىلتاققا چۈشكەنلىكىمىز بولىدۇ. بۇ چاغدا ئۇلار خەق خاتا-لىقنى خەن سۇلالىسىگە ئارتىپ قويۇپ، بىزنى ئەيىبلەيدۇ. مانا بۇ چېگرا بېخەتەرلىكىنىڭ كاپالىتى، ئۇرۇش ۋە تىنچلىقنىڭ ھالقىسى بولۇپ، ئېھتىيات بىلەن ئويلاشماي بولمايدۇ. ئەڭ ياخشى ئىشمۇياننىڭ تەسلىمىنى قوبۇل قىلماسلىق، شۇ ئارقىلىق خەن سۇلالىسىنىڭ ھۇنلارغا بولغان ئىشەنچىسى ئىنتايىن تولۇق ئىكەنلىكىنى بىلدۈرۈش، قۇۋلۇق - سۇيىقەستلەرنى يوقىتىپ، ھۇنلارنىڭ خەن سۇلالىسىگە بېقىنىش ئىرادىسىنى كۈچەيتىش كېرەك، شۇنداق قىلغاندىلا مۇۋاپىق بولىدۇ دەپپىشىتى. مۇھاكىمىدىن كېيىن، ئۇلارنىڭ پىكرىنى ماقۇل كۆرگەن خەن چېڭدى ئەمر - نۆكەر ۋاڭ شۇنى ئەۋەتىپ، تەسلىم بولۇشقا دائىر ئەھۋاللارنى سۈرۈشتە قىلغۇزدى.

ئىشمۇيان: «ئەسەبىلىشىپ جۆيلۈپ قويۇپتىمەن» دېدى. شۇنىڭ بىلەن ئېلىگە قايتۇرۇلدى. قايتقىنىدىن كېيىن ئۇنىڭ مەرتەۋىسىدە ھېچقانداق ئۆزگىرىش بولمىدى. پەقەت خەن سۇلالىسى ئەلچىلىرى بىلەن كۆرۈشتۈرۈلمىدى. ئىككىنچى يىلى (م. ب. 27 - يىلى، خەن چېڭدى خېيىڭنىڭ ئىككىنچى يىلى) بىرىنچى ئايدا زىيارەتكە بارىدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ مەكتۇپ يوللىدى. ئۇ زىيارەتكە كەلگەندە، 20 مىڭ توپ تاۋار - دۇردۇن، 20 مىڭ چىڭ سەرنەخ ئاشۇرۇپ بېرىلدى. باشقا نەرسىلەر م. ب. 33 - يىلى (خەن يۈەندى جىڭنىڭ بىرىنچى يىلى) دىكىگە ئوخشاش بولدى.

پۇجۇلجۇت تەڭرىقۇت تەختكە چىقىپ 10 يىلدىن كېيىن ئۆلدى. بۇ م. ب. 20 - يىلى (خەن چېڭدى خۇڭجيانىڭ بىرىنچى يىلى) ئىدى. ئۇنىڭ ئورنىغا ئىنسى جۈمىش ۋارىسلىق قىلىپ، سۇشجۇت تەڭرىقۇت (27) دەپ ئاتالدى. سۇشجۇت تەڭرىقۇت تەختكە چىققاندىن كېيىن، ئوغلى سول جۇتقان (28) چۇلۇسقۇنى خەن سۇلالىسىگە تۇرغاق قىلىپ ئەۋەتتى. جۈمۈچنى ئوڭ قول بىلىكخان قىلىپ تەيىنلىدى. سۇشجۇت تەڭرىقۇت تەختكە چىقىپ سەككىز يىلدىن كېيىن، م. ب. 12 - يىلى (خەن چېڭدى يۈەنيەننىڭ تۇنجى يىلى)، يۈەنيەن ئىككىنچى يىلىنىڭ يېڭى يىلىنى تەبىرىكلەشكە كېتىۋېتىپ، قورۇلغا يېتىپ بارماستىنلا كېسەل بولۇپ قېلىپ يولدا ئۆلدى. ئورنىغا ئىنسى جۈمۈچ ۋارىسلىق قىلىپ، چەياجۇت تەڭرىقۇت (29) دەپ ئاتالدى.

چەياجۇت تەڭرىقۇت تەختكە چىققاندىن كېيىن، ئوغلى ئوڭ يۇتچۇچان خان (30) ئۇيتاننى خەن سۇلالىسىگە تۇرغاق قىلىپ ئەۋەتتى. نانكىياسىنى سول قول بىلىكخان قىلىپ تەيىنلىدى. چەياجۇت تەڭرىقۇت تەختكە چىقىپ تۆت يىلدىن كېيىن (م. ب. 8 - يىلى خەن چېڭدى سۈيخې (31) نىڭ

بىرىنچى يىلى) ئۆلدى. ئورنىغا ئىنىسى نانكىياس ۋارىس-
 لىق قىلىپ، ئۇجۇلجۇت تەڭرىقۇت دەپ ئاتالدى.
 ئۇجۇلجۇت تەڭرىقۇت تەختكە چىققاندىن كېيىن، ئاتىسىنىڭ
 ئىككىنچى ئالچىسىدىن بولغان ئوغۇل قېرىندىشى لېنى سول
 قول بىلىكخان، ئاتىسىنىڭ بەشىنچى ئالچىسىدىن بولغان ئوغۇل
 قېرىندىشى يۇ(32) نى ئوڭ قول بىلىكخان قىلىپ تەيىنلىدى ۋە
 ئوغلى ئوڭ گۇنۇ(33) قان ئۇقىياسنى خەن سۇلالىسىگە تۇرغاق
 قىلىپ ئەۋەتتى. خەن سۇلالىسى ئەمىر نۆكەر شيا خوۋفەن،
 ئورۇنباشار چىرىكچى خەن رۇڭنى ھۇنلارغا ئەلچى قىلىپ
 ئەۋەتتى. بۇ چاغدا خەن چېڭدى مومىسىنىڭ ئىنىسى باش
 ئەمىر - لەشكەر، قىران چەۋەنداز سانغۇن ۋاڭ گېن(34) دىۋان
 بېگىلىك ئىشلىرىنى باشقۇرۇۋاتاتتى. بەزىلەر ۋاڭ گېنغا:
 «ھۇنلارنىڭ جاڭگىي ۋىلايىتى ئۇدۇلدا خەن زېمىنىغا ئۇسۇپ
 كىرىپ تۇرغان بىر پارچە يېرى بار، ئۇ يەردە ئاجايىپ بىر
 خىل دەرەخلەر ئۆسىدۇ. ئۇنىڭدىن شۇڭقار پەيلىك ئوقلارنى
 ياسىغىلى بولىدىكەن. ئەگەر ئۇ يەرنى ئىشغال قىلىۋالساق،
 چېگرا مۇداپىئەسى ئېھتىياجىنى قاندۇرغىلى، دۆلەتنىڭ زېمىن-
 ىنى كېڭەيتكىلى بولاتتى. سىلى شۇ ئىش بىلەن خىزمەت
 كۆرسىتىپ ناملارنى كېيىنكى ئەۋلادلارغا قالدۇرمامدىلا» دەپ
 تەكلىپ بېرىشتى. ۋاڭ گېن بۇ يەرنى قولغا كىرگۈزۈشنىڭ
 پايدىلىق ئىكەنلىكىنى خەن چېڭدىغا بايان قىلدى. خەن چېڭ
 دىمۇ بۇ يەرنى ئۇجۇلجۇت تەڭرىقۇتتىن سۈرۈۋېلىشنى
 ئويلىدى - يۇ، لېكىن، مۇبادا بەرمەي قويسا، ئىناۋەتكە تەسىر
 يېتىدىغانلىقىنى نەزەردە تۇتتى. ۋاڭ گېن خەن چېڭدىنىڭ
 مەقسىتىنى شيا خۇفەنگە يەتكۈزۈپ، ئۇنى تەڭرىقۇتقا ئۆزىنىڭ
 پىكرى قىلىپ ئېيتىپ بېقىشنى بۇيرۇدى. ھون ئېلىگە بارغان
 شياخۇفەن سۆھبەت داۋامىدا تەڭرىقۇت ئۇجۇلجۇتقا: «ھون-
 لارنىڭ خەن سۇلالىسى زېمىنىغا ئۇسۇپ كىرگەن بىر پارچە

يېرى جاڭيې ۋىلايىتىگە ئۇدۇل كېلىدىكەن. خەن سۇلالىسىنىڭ ئۈچ نەپەر كاھىبىگى شۇ ئەتراپتىكى چېگرىدا تۇرۇۋاتىدۇ. نەچچە يۈز ئەسكەر سوغوقتا جاپا چېكىپ، ئۇزۇندىن بۇيان مۇداپىئەدە تۇرۇۋاتىدۇ. تەڭرىقۇت خانغا مەكتۇپ يوللاپ شۇ يەرنى تەقدىم قىلغان بولسىلەرى، ياخشى بولاتتى. ئۇ چاغدا بۇ يەردىكى خەن سۇلالىسى چېگرىسى تۈز سىزىق بويىچە سوزۇلاتتى - دە، خەن سۇلالىسى ئىككى نەپەر كاھىبەگ ۋە بىرنەچچە يۈز ئەسكەرنى قىسقارتاتتى. شۇ ئارقىلىق خەن سۇلالىسىنىڭ ئىلى تىنپاتىغا جاۋاب قايتۇرغان بولاتتىلا. خەن سۇلالىسى سىلگە يەنىمۇ چوڭ ئىلتىپات كۆرسەتكەن بولاتتى» دەيدۇ. ئۈچۈلجۇت تەڭرىقۇت: «بۇ خاننىڭ يارلىقىمۇ ياكى ئەلچى سىزنىڭ تەلپىگىزمۇ؟» دەپ سورىدى. شياخۇ فەن جاۋابەن: «بۇ خاننىڭ يوليورۇقى، شۇنداقلا مېنىڭ سىلگە بېرىدىغان ياخشى مەسلىھەتتىم» دېدى. تەڭرىقۇت: «خەن شۈەندى، خەن يۈەندىلار ئاتام قوغشار تەڭرىقۇتقا ئىچ ئاغرىتىپ، سەددىچىن سېپىلىنىڭ شىمالى ھۇنلارنىڭ ئىگىدارلىقىدا بولىدۇ، دەپتىكەن. سىز دېگەن يەر ئۇنىۋۇتخان تۇرۇشلۇق يەر، مەن ئۇ يەرنىڭ ۋەزىپىتى ۋە مەھسۇلاتلىرىنى بىلىمەيمەن. ئادەم ئەۋەتىپ ئۇقۇشۇپ باقاي» دېدى. شياخۇ فەن، خەن رۇڭلار قايتىشىپ كەلدى. كېيىن يەنە ئەلچى بولۇپ بارغىنىدا، مەزكۇر يەرنى قايتا تەلپ قىلىۋىدى. تەڭرىقۇت: «ئاتا ۋە ئاكىلىرىم تەڭرىقۇت بولۇپ بەش ئەۋلاد ئۆتتى. خەن سۇلالىسى بۇ يەرنى تەلپ قىلىپ باققان ئەمەس، مەن تەختكە ۋارىسلىق قىلغان بۈگۈنكى كۈندە بولسا بۇ يەر تەلپ قىلىنىۋاتىدۇ. بۇنىڭ سەۋەبى نېمە؟ مەن ئۇنىۋۇتخاندىن ئۇقۇشتۇم، ھۇنلارنىڭ غەرب تەرىپىدىكى خانلىقلارنىڭ ھەممىسى چېدىر ۋە ھارۋىغا كېرەكلىك ياغاچ ماتېرىياللىرىنى مۇشۇ تاغدىن ئالىدىكەن، شۇنىڭدەك بۇ يەر مەرھۇم ئاتامدىن ماڭا مىراس قالغان زېمىن بولۇپ،

قولدىن بېرىپ قويۇش ھەددىم ئەمەس» دېدى. شۇنىڭ بىلەن قايتىپ كەلگەن شيا خۇفەن تەيۋەن ۋىلايىتىگە ۋالىي بولۇپ كۆتۈرۈلدى. تەڭرىقۇت ئەلچى بىلەن مەكتۇپ يوللاپ، شياخۇ-فەننىڭ زېمىن تەلەپ قىلغانلىقىنى مەلۇم قىلىۋېدى. خەن چېڭدى جاۋاب بېرىپ: «شياخۇفەن ئۆز ئالدىغا مېنىڭ نامىدا يارلىق ياساپ، تەڭرىقۇتتىن زېمىن تەلەپ قىلغانلىقى ئۈچۈن قانۇن بويىچە ئۆلۈمگە مەھكۇم ئىدى، ئىككى قېتىم كەڭچىلىك قىلىش ئارقىسىدا، شياخۇفەن جىنەن ۋىلايىتى ۋالىيلىقىغا يۆتكەلدى. ئۇنىڭ ھۇنلار ئېلىگە يېقىن بېرىشىغا رۇخسەت قىلىنمايدۇ» دېدى. ئىككىنچى يىلى تۈر-غاق ئوغۇل ئۆلۈپ كەتكەچكە، جەستى ئۆز ئېلىگە ئاپىرىپ دەپنە قىلىندى. تەڭرىقۇت يەنە ئوغلى سول يۇتچۇچان خان جىلقۇن(35) نى خەن سۇلالىسىگە تۇرغاق قىلىپ ئەۋەتتى.

م.ب. 5 - يىلى (خەن ئەيدى جىيەنپىڭنىڭ ئىككىنچى يىلى) ھۇنلارنىڭ غەرب تەرىپىگە ياستۇرۇپ كىرگەن ئاسىيۇ كۈنپىيىنىڭ كىچىك ئالچىسىدىن بولغان بالىسى يابغۇ بىيانجىنىڭ ئادەملىرى ھۇنلارنىڭ مال - چارۋىلىرىنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلىپ، نۇرغۇن ئادەملىرىنى ئۆلتۈردى. بۇنى ئاڭلىغان ئۇجۇل جۇت تەڭرىقۇت سول چوڭ ياساقبېگى ئۇيلىنى بەش مىڭ چەۋەنداز بىلەن ئەۋەتىپ ئاسىيۇغا ھۇجۇم قىلغۇزدى ۋە بىر نەچچە يۈز ئادىمىنى ئۆلتۈرۈپ، 1000 دىن ئارتۇق ئادىمىنى تۇت قۇن قىلىپ، كالا قاتارلىق چارۋا - ماللىرىنى ھەيدەپ ئېلىپ كەتتى. قورققان بىيانج ئوغلى چۇلۇنى ھۇنلارغا تۇرغاق قىلىپ ئەۋەتتى. تۇرغاق ئوغۇلنى قوبۇل قىلغان ئۇجۇلجۇت تەڭرىقۇت ئەھۋالنى خەن سۇلالىسىگە مەلۇم قىلدى. خەن سۇلالىسى ئەمر-نۆكەردىڭ يېلىن بىلەن ئورۇنباसार چېرىكچى گۇڭشېڭ يىنىنى ھۇنلارغا ئەلچىلىككە ئەۋەتىپ، تەڭرىقۇتنى ئەيىبلىدى ۋە بىيانجنىڭ تۇرغاق ئوغلىنى قايتۇرۇش توغرىسىدا يارلىق

بەردى. يارلىقنى قوبۇل قىلغان تەڭرىقۇت تۇرغاق ئوغۇلىنى قايتۇردى.

م.ب. 3 - يىلى (خەن ئەيدى جىيەنپىڭنىڭ تۆتىنچى يىلى) ئۇجۇلجۇت تەڭرىقۇت خانغا مەكتۇپ يوللاپ، كېلەر يىلى زىيارەتكە بارىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. بۇ چاغدا خەن ئەيدى تاغرىق ئىدى. بەزىلەر: «ھۇنلار يۇقىرىدىن كەلسە ئاپەت ئېلىپ كېلىدۇ. خۇاڭلۇڭ، جىڭنىڭ يىللىرى تەڭرىقۇت زىيا-رەتكە كەلگەچكە، شۇ يىللىرى خانلىرىمىز قازاغا ئۇچرىغاندى» دېيىشتى. شۇڭا ئىككىلەنگەن خەن ئەيدى ۋەزىرلەردىن پىكىر سورىدى. ئۇلارمۇ دۆلەت خەزىنىسى قۇرۇقلىنىپ كېتىدىكەن، رۇخسەت قىلماسلىق كېرەك دەپ قاراشتى. ئۇجۇلجۇت تەڭرىقۇتنىڭ ئەلچىسى خوشلىشىپ كەتمەكچى بولدى. ئۇ كېتىش ئالدىدا ئىشىكتاغىسى ياك شىۈڭ خانغا مەكتۇپ سۈنۈپ: «كەمىنلىرى «ئالتە كىتاب» (36) تىن بىلىشىمچە، ئەل باشقۇرۇشتا ۋەقە يۈز بېرىشتىن بۇرۇن ئالدىنى ئېلىش ھەممىدىن ئەلا، ھەرىپىلەرنىڭ ئۇرۇشماي غەلبىگە ئېرىشىشى ھەممىدىن ئۈستۈن تۇرىدۇ. بۇ ئىككى نۇقتىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن ناھايىتى يۇقىرى سەۋىيە بولۇش كېرەك. شۇڭا ماھىيەتلىك چوڭ ئىشلار توغرىسىدا سالماقلىق بىلەن ئويلانماي بولمايدۇ. ھازىر تەڭرىقۇت مەكتۇپ يوللاپ زىيارەت قىلىشنى تەلەپ قىلىۋىدى. بىز تەرەپتىن ئۆزۈمگە كۆرسىتىلىپ رەت قىلىندى. پېقىرنىڭ قارىشىچە مۇشۇنداق بولغاندا، ھۇنلار بىلەن خەن سۇلالىسى ئوتتۇرىسىدىكى مۇناسىۋەتتە بۇنىڭدىن كېيىن چوقۇم زىددىيەت تۇغۇلىدۇ. ئۇلار ئەسلى شىمالىي تۇرالار (37) بولۇپ، بەش بۈيۈك پادىشاھ ئۇلارنى بويسۇندۇرالمىغان، ئۈچ خانمۇ ئۇلارغا ھۆكۈمرانلىق قىلىمىغاندى. دېمەك، ئۇلار بىلەن سۈركىلىش تۇغدۇرۇشقا بولمايدىغانلىقىنىڭ سەۋەبلىرى ناھايىتى ئېنىق، كەمىنلىرى پىراقىنى

قويۇپ، چىن دەۋرىدىن بۇيانقى پاكىتلار بىلەنلا بايان قىلىماقچىمەن:

«قۇدرەتلىك چىن سىخۇاڭ دەۋرىدە، بەھەيۋەت سەركەردە مىڭ تىيەن 400 مىڭدىن كۆپرەك ئەسكەرگە ئىگە بولسىمۇ، يەنىلا شىخې رايونىغا قاراشقىمۇ پېتىنالىماي، چېگىرىلارغا سېپىل سوقۇپ مۇداپىئەلەنگەنىكەن. خەن سۇلالىسى قۇرۇلغاندىن كېيىن، ھەيۋەتلىك ۋە دانا خان خەن گاۋدىمۇ 300 مىڭ ئەسكەر بىلەن پىڭجىڭ شەھىرىدە مۇھاسىرىگە چۈشۈپ قېلىپ، ئەسكەرلەرنىڭ ئوزۇق - تۈلۈكى يەتتە كۈن ئۈزۈلۈپ قالغانىكەن. شۇ چاغدا ئەقىل ۋە يول كۆرسەتكۈچى لەرمۇ كۆپ بولۇپ، مۇھاسىرىنى قانداق بۇزۇپ چىققانلىقى ئۆز ۋاقتىدا ئېلان قىلىنمىغان. ھۇنلارغا غەزەپلەنگەن خانىكە لوخۇ ۋەزىر - ۋۇززالار بىلەن ئوردىدا مۇھاكىمە يۈرگۈزگەندە، فەن كۇەي 100 مىڭ ئەسكەر بىلەن ھۇنلارنى تارمىق قىلىپ ۋېتىمەن دەپ ئىلتىماس قىلغاندا، جى بۇ: «فەن كۇەينىڭ كالىسىنى ئېلىش كېرەك، ئۇ شاھ سانىيەنىڭ ئىرادىسىگە يالغاندىن ماسلىشىۋاتىدۇ، دېگەنىكەن. شۇڭا ۋەزىر - ۋۇززالار ياخشى سۆزلەر بىلەن جاۋاب قايتۇرۇش يولىنى تۇتقاچقا، ھۇنلار بىلەن بولغان زىددىيەت پەسىيىپ، ئوتتۇرا جۇڭگونىڭ غەم - قايغۇسى تۈگىگەنىكەن. خەن ۋېندى دەۋرىگە كەلگەندە، ھۇنلار شىمالىي چېگىرىغا تاجاۋۇز قىلغان، ئۇلارنىڭ يۇڭشىيەن ناھىيىسىگە كەلگەن چارلىغۇچى چەۋەندازلىرى گەنجۇەن ئوردىسىغا كىرگەچكە، پايتەختنى لەرزىگە كەلتۈرگەن. خەن ۋېندى جۇيافۇ، لىۈنى، شۇلى سانغۇنلارنى شىلىيۇ، جىمېن، باشاڭ قاتارلىق جايلارنى مۇداپىئە قىلىشقا بۇيرۇغاچقا، ھۇنلار بىرنەچچە ئايدىن كېيىن چېكىنىپ كەتكەن. خەن ۋۇدى تەختكە چىققاندىن كېيىن، مايبى شەھىرىگە مۆكتۈرمە قويۇش پىلانىنى يۈرگۈزۈپ، ھۇنلارنى مەلىكە قىلىپ قىلتاققا چۈشۈر-

مەكچى بولغاچقا 300 مىڭ ئەسكەر بىلەن كۈن تەڭرىقۇتقا ھۇجۇم قىلىش توغرىسىدا يارلىق چۈشۈرگەنىكەن. لېكىن ھۇنلار سېزىپ قېلىپ چېكىنىپ كەتكەن. شۇنداق قىلىپ ماد-دىي ۋە مەنىۋى كۈچنى بىكار خورىتىپ، تەڭرىقۇت ئۇرماق، بىزمۇ دۈشمەننى ئۇچرىتالمىغان. كېيىن ئەلنىڭ ئۇزۇن مۇددەتلىك ئەمىنلىكى ۋە ئەۋلادلارنىڭ مەنپەئەتىنى كۈزدە تۇتۇپ، كەڭ - كۆلەمدە نەچچە 100 مىڭ ئەسكەر چىقىرىلغان، ۋېي چىڭ بىلەن خۇجۇبىڭغا ھەربىي قوماندانلىق ئىشلىرىغا مەسئۇل بولۇش توغرىسىدا يارلىق چۈشۈرگەن. ئىلگىرى - ئاخىر ئون نەچچە يىل داۋامىدا خۇاڭخې دەرياسىنىڭ غەربىگە ئۆتۈپ، چوڭ قۇملۇقنى ھالقىپ، تىيەنيەن تېغىنى ئىشغال قىلغان ۋە تەڭرىقۇت ئوردىسىغا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ، ئۇنىڭ پۈتكۈل زېمىنىنى كېزىپ، قوغلاپ يۈرۈپ زەربە بەرگەن. لاڭجۇشۇ تېغىدا ئاسمان ئىلاھىغا، گۇيەندە يەر مۇئەككىلىگە نەزىر - چىراق قىلىپ تاكى بايقال كۆلىگە قەدەر يۈرۈش قىلىپ بارغان. مەشھۇر خان ۋە ئەمەلدارلاردىن 100 نەچچە ئادەمنى ئەسىر ئالغان. شۇنىڭدىن كېيىن ھۇنلار قورقۇپ، يارىشىشنى تېخىمۇ تەلەپ قىلغان بولسىمۇ، يەنىلا بېقىنىمىغانىكەن.

يۇقىرىقى ئەھۋاللاردىن قارىغاندا، ئەجدادلىرىمىزنىڭ ھەرقانچە زور چىقىمىدىن قورقماي، نۇرغۇنلىغان گۇناھسىز ئادەملەرنى ئىشقا سېلىشتىن مەقسىتى چېگرا شىمالىدىكى ھۇنلار رايونىنى قولغا كىرگۈزۈشمىدى؟ ياق، ئۇلار ئەجىر قىلماستىن، مەڭگۈلۈك ئاراملىققا ئېرىشكىلى بولمايدۇ. ۋاقىتلىق زىيانغا ئۇچرىماستىن، مەڭگۈلۈك ئەمىنلىكنى قولغا كەلتۈر-گىلى بولمايدۇ، دەپ قارىغان. شۇڭا ئۇلار مىليون قوشۇن بىلەن بېرىپ، ئاچ بۆرىلەرنىڭ ئۇۋىسىنى چۇۋۇپ تاشلىغان. دۆلەت خەزىنىسىدىكى نۇرغۇنلىغان بايلىقنى ھەربىي يۈرۈش-لەرگە سەرپ قىلىپ تۈگەتكەن. م.ب. 73 - 72 - يىللىرى

(خەن شۇەندى بېنىشى باشلىرىغا كەلگەندە) خەن سۇلالىسىدىن يەنە يۈز ئۆرگەن ھۇنلار ئاسىيۇغا تاجاۋۇز قىلىپ، خەن سۇلالىسى مەلىكىسىنى تارتىۋېلىشنى ئويلىغانىكەن. شۇڭا تىيەن گۇاڭمىڭ، فەن مىڭيۇ، فەن زېڭ، جاۋ چۇڭگو، تىيەن شۇندىن ئىبارەت بەش سانغۇننىڭ 150 مىڭ چەۋەندازى ھۇنلارنىڭ جەنۇبىغا، چاڭلو بېگى چاڭ خۇي 50 مىڭ ئاسىيۇن چەۋەندازلىرى بىلەن ھۇنلارنىڭ غەربىگە ھۇجۇم قىلغان ۋە ئالدىن پۈتۈشۈپ قويغان يەرگە قەدەر بېرىپ، ئاندىن قايتى قان. بۇ چوڭ ئۇرۇشتا ئېرىشلىگەن نەتىجە ناھايىتى ئاز بولۇپ، پەقەت ھەيۋە كۆرسىتىپ خەن سۇلالىسى ئەسكەرلىرى ھەرىكىتىنىڭ چاقماقتەك تېز ئىكەنلىكى نامايان قىلىنغان. قۇرۇق بېرىپ قۇرۇق كەلگەن بولسىمۇ، يەنىلا تىيەن شۇن بىلەن تىيەن گۇاڭمىڭدىن ئىبارەت ئىككى سانغۇن ئۆلۈۋالغانىكەن. شۇنىڭ ئۈچۈن شىمالىي تۇرالار بېقىنىشىغۇچە، ئوتتۇرا جۇڭگونىڭ ياستۇقنى قىرلاپ خاتىرجەم ئۇخلاش مۇمكىن ئەمەس. يۈەنكاڭ، شېنجۆ يىللىرى يۇرتدارچىلىق ئىشلىرىدا ئادالەت يولغا قويۇلۇپ، خاننىڭ ئىلتىپاتى كەڭ تارقالدى. ھۇنلاردا بولسا ئىچكى قالايمىقانچىلىق يۈز بېرىپ، بەش تەڭرىقۇت ئۆزئارا ھاكىمىيەت ئالاشتى، باتىسقان بىلەن قوغ شار تەڭرىقۇت خەن سۇلالىسىگە بېقىندى. لېكىن ئۇلارنى جەلپ قىلىش ئۈچۈن، ئۇلار بېقىندى ۋەزىر دەپ قارالمىغان. ئىختىيار قىلىپ زىيارەتكە كەلسە رەت قىلىنمىغان، كەلمىسە مەجبۇرلانمىغان. بۇنىڭ سەۋەبى نېمە؟ سەۋەبى شۇكى، ھۇنلار ياۋۇز تەبىئەتلىك، قاۋۇل، كۈچلۈك خەلق بولغاچقا، ئۇلارنى ئەدەب - ئەخلاق بىلەن بويسۇندۇرۇش تەس، ئەكسىچە، پەقەت ھەيۋە بىلەنلا بېقىندۇرۇش مۇمكىن. ھۇنلار كۈچەيگەندە ئۇلارنى بېقىندۇرماقمۇ تەس، ئۇلار بىلەن ياراشماقمۇ تەس، شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلار تېخى بېقىنمىغان چاغدا زور كۈچ بىلەن

يۈرۈش قىلىش كېرەككى، بۇ ئىشتا دۆلەتنىڭ كۈچىنى زايىا قىلىپ، مال - بايلىقنى خورىتىش ۋە قان تۆكۈپ قۇربان بېرىش بەدىلىگە دۈشمەننى تارمار كەلتۈرۈشكە توغرا كېلىدۇ. ئۇلار بېقىنغاندىن كېيىن، ھال سوراپ تىنچلاندۇرۇش، كەلسە - كەتسە سوۋغا تەقدىم قىلىش زۆرۈركى، يەنە تېخى زىيارەت مۇراسىمى مۇكەممەل بولۇشى كېرەك. بۇرۇن خەن سۇلالىسى پەرغانىنىڭ پايتەختىنى ئىشغال قىلىپ ئۇلار قەلئەسىنى خاراب قىلغان. گۇ زېڭلار (38) قورغىنىغا ئىچكىرەلەپ كىرىپ، تاڭجىيىلەر (39) نى تارمار قىلغان، چاۋشيەن قوشۇنىنىڭ قوماندانلىق بايرىقىنى يىرتىپ تاشلاپ، سىڭكى يۆ خانلىقىنىڭ تۇغلىرىنى يۇلۇۋەتكەنكەن. بۇنىڭغا كەتكەن ئۇرۇش ۋاقتىنىڭ قىسقىلىرى 10 كۈندىن بىر ئايغىچە بولۇپ، ئۇزۇنلىرىمۇ يېرىم يىللىق جەڭلەر بىلەنلا خان ئوردىلىرى ۋەيران قىلىنىپ، يېزا - كەنتلەر دۈشمەندىن تازىلىنىپ، ئۇ يەرلەردە ۋىلايەت - ناھىيىلەر تەسىس قىلىنغانكەن. ھېچقانداق بالايىناپەت قالدۇرۇلماستىن، يات قوۋملەرنى باشقۇرۇش مەسلىسى بىرقەدەر تەلتۈكۈس ھەل قىلىنغانكەن. لېكىن ھۇنلار بۇنىڭغا ئوخشاشمايدۇ. ئۇلار ئوتتۇرا جۇڭگونىڭ كۈچلۈك رىقابەتچىسى، ئۇلارنى شەرقتىكى ئۇلار، غەربتىكى پەرغانە، غەربىي جەنۇبتىكى گۇزېڭلار بىلەن سېلىشتۇرغاندا، ئۇلاردىن كۆپ پەرقلىنىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن ئەجدادلىرىمىز ھۇنلار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى بىر تەرەپ قىلىشقا ئىنتايىن كۆڭۈل بۆلگەن بولۇپ، قىلچە سەل قارىمىغانكەن. بۈگۈنكى كۈندە بېقىنغان تەڭرىقۇت ئوردىسىدىن چىقىپ، سەمىي كۆڭلى بىلەن زىيارەتكە كەلمەكچى، بۇ ئىلىدە ئەجداتلىرىمىزدىن قالغان سىياسەت بولۇپ، ئاتا - بوۋىلىرىمىز ئىنتىلىپ كەلگەن ئىش. دۆلەت چىقىم تارتسىمۇ، بۇنىڭغا ئىلاج يوق. نېمە ئۈچۈن ھۇن تەڭرىقۇتىنىڭ زىيارەتكە

كېلىشى خەن خانىمىنىڭ ھاياتى ئۈچۈن پايدىسىز دېگەن سۆز بىلەنلا ئۇنىڭ زىيارىتى رەت قىلىنىدۇ ياكى چەكسىز كەينىگە سۈرۈلىدۇ؟ نېمە ئۈچۈن ئۆتمۈشتىكى مېھرىبانلىق يوق قىلىنىپ، نىزا كەلتۈرۈپ چىقىرىلىدۇ؟ بىر ياقاتىن ئەلچىسىنى قوبۇل قىلساق، بىر ياقاتىن نىزا تۇغدۇرساق، نارازى بولغان تەڭرىقۇت ئۆتمۈشتىكى يارىشىش ۋاقتىدا قىلغان سۆزلىرىنى بۇزدى دەپ بىزنى ئەيىبلەيدۇ. خەن سۇلالىسىدىن رەنجىيدۇ ۋە مۇناسىۋەتنى ئۇزىدۇ. ئىككىنچىلەپ بېقىنماي قويدۇ. ئۇ چاغدا تەھدىت سېلىپمۇ بويسۇندۇرغىلى بولمايدۇ، كۆڭلىنى ئالغىلىمۇ بولمايدۇ. ئاقىۋەتتە بىز ئۈچۈن ئەڭ يامان ئاپەتكە ئايلىنىپ قالىدۇ. دانا كىشىلەر شەكىلسىز نەرسىلەرنى كۆرە-لەيدۇ، زېرەك ئادەملەر ساداسىز ئاۋازنىمۇ ئاڭلىيالايدۇ. مۇبادا ھەممە ئادەم كەلگۈسىنى ئالدىن كۆرەلەيدىغان بولسا، ئۇ چاغدا مېڭ تىيەن، فەن كۈەيگە ئوخشاش ئۇلۇغ سانغۇنلارنى يەنە ئىشقا سېلىپ يۈرۈشنىڭ ھاجىتى قالمىغان بولاتتى. جىمېن، شىليۇ قاتارلىق يەرلەرنى يەنە زور قوشۇن بىلەن بېرىپ مۇداپىئە قىلىشمۇ ھاجەتسىز بولاتتى. مايى شەھىرىگە مۆكتۈرمە قويۇشتەك ئىشمۇ بولمايتتى. ۋېي چىڭ، خۇچۇبىڭ لارغا ئوخشاش داغدۇغىلىق ھەربىي يۈرۈش قىلىشمۇ بولمايتتى. بەش سانغۇن تەھدىت سالدىغان ئوبىيېكتىمۇ بولمايتتى. ئەگەر تەڭرىقۇتنىڭ تەلىپى قوبۇل قىلىنمىسا، نىزا تۇغۇلىدۇ. ئاقىلار ئىچكى جەھەتتە پىلان تۈزۈپ، ئەلچىلەر سىرتتا شاپشلاپ يۈرگەندىن كۆرە، يەنىلا تۇغۇلۇش ئېھتىمالى بولغان ئاپەتتىن ساقلانغان تۈزۈك. ئۆتمۈش دەۋرلەردە غەربىي يۇرت كۆزلەندى، قوس كونترول قىلىندى. غەربىي يۇرت قورۇقچى-بەگ مەھكىمىسى تەسىس قىلىنىپ 36 بەگلىك (خانلىق) باشقۇرۇلدى. بۇ ئىشلار ئۈچۈن ھەر يىلى بىرنەچچە مىليون پۇل سەرپ قىلىندى. بۇ كانگا، ئاسىيۇلارنىڭ قۇمىتاغ (40)

دىن ئۆتۈپ، غەربىي چېگرىمىزغا ھۇجۇم قىلىشىدىن قورق قانلىق ئەمەس، بەلكى ھەممىدىن مۇھىمى ھۇنلارنى ئىسكەن جىگە ئېلىش ئۈچۈن ئىدى. 100 يىللىق تىرىشچانلىق بىلەن قولغا كەلتۈرۈلگەن بۇ نەتىجىلەر بىر كۈندىلا يوق قىلىنسا بولماس، بۇرۇن ھۇنلارنى بويسۇندۇرۇش ئۈچۈن 10 ھەسسە پۇل چىقىم قىلىشقا ئىچىمىز ئاغرىمىغانىدى، بۈگۈنكى كۈندە ھۇن تەڭرىقۇتىنىڭ زىيارىتىگە كېتىدىغان بىر ھەسسە پۇلنى كۆزىمىز قىيمايۋاتىدۇ. پېقىر ھەقىقەتەن دۆلەتنىڭ بىخەتەرلىكىدىن ئەنسىرەيمەن! ئالىيلەرنىڭ ھەر ئېھتىمالغا قارشى مۇداپىئە كۆرۈش ئىشلىرىغا دىققەت قىلىپ، چېگرىدا يۈز بېرىش ئېھتىمالى بولغان ئاپەتتىن ساقلىنىشلىرىنى ئۈمىد قىلىمەن» دېگەن مەسلىھەتنى بەردى.

ياڭ شىۋىڭنىڭ مەكتۇپلۇق مەسلىھىتىنى ئوقۇغاندىن كېيىن، خەن ئەيدى ئېسىنى تېپىپ، ھۇن ئەلچىسىنى چاقىرتتى ۋە ئۇجۇلجۇت تەڭرىقۇتقا جاۋاب مەكتۇپ يېزىپ، ئۇنىڭ زىيارەتكە كېلىشىگە قوشۇلىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. ياڭ شىۋىڭ 50 توپ تاۋار - دۇردۇن، 10 جىڭ ئالتۇن بىلەن تارتۇقلاندى. تەڭرىقۇت تېخى يولغا چىقىماستىنلا ئاغرىپ قالغاچقا، يەنە ئەلچى ئەۋەتىپ كېلەر يىلى زىيارەت قىلىشنى تەلەپ قىلدى. بۇرۇنقى ئادەت بويىچە تەڭرىقۇت زىيارەتكە كەلگەندە، ئۇنىڭغا مەشھۇر خانلار ۋە ئەمەلدارلاردىن 200 نەچچە ئادەم ھەمراھ بولۇپ كېلەتتى. تەڭرىقۇت يەنە سۇنغان مەكتۇپىدا: «خاننىڭ دانالىقىدا خەلق روناق تاپتى، زىيارەتكە 500 ئادەم بىلەن بېرىپ، خانىمىزنىڭ ئادالىتىنى نامايان قىلىشنى ئۈمىد قىلىمەن» دېگەنىدى. خەن ئەيدى قوشۇلىدىغانلىقىنى بىلدۈردى.

م.ب. بىرىنچى يىلى (خەن ئەيدى يۈەنشۇ دەۋرىنىڭ ئىككىنچى يىلى) ئۇجۇلجۇت تەڭرىقۇت زىيارەتكە كېلىۋىدى، بۇ

يىل قۇتلۇق يىل بولمىغانلىقتىن، تەڭرىقۇت شاڭلىسىن چار
 بېغىدىكى پۇتاۋ قەسىرى (41) گە ئورۇنلاشتۇرۇلدى ھەمدە
 بۇ تەڭرىقۇتقا بولغان پەۋقۇلئاددە ھۆرمەت ئىكەنلىكى
 ئۇقتۇرۇلدى، تەڭرىقۇتمۇ بۇنى چۈشەندى. ئۇنىڭغا يەنە 370
 قۇر كىيىم - كىچەك، 30 مىڭ توپ كىمىخاب ۋە تاۋار -
 دۇردۇن، 30 مىڭ جىڭ سەرنەخ تەقدىم قىلىندى.
 باشقا نەرسىلەر خېيىڭنىڭ تۆتىنچى يىلىدىكىگە ئوخشاش
 بولدى. زىيارەت تۈگىگەندىن كېيىن، ئەمىر - نۆكەر خەن كۋاڭ
 تەڭرىقۇتنى ئۈزىتىپ قويۇشقا ئەۋەتىلدى. قورۇلدىن چىقىپ
 شۇتۇن قۇدۇقى (42) غا يېتىپ بارغان تەڭرىقۇت شىمالدا
 چېتىيەنلۇ (43) دەرياسىدىن ئۆتتى. قايتىش يولى يىراق بول
 غانلىقتىن خەن كۋاڭلارنىڭ ئوزۇق - تۈلۈكى كەلمەيتتى. تەڭ
 رىقۇت ئۇلارنى ئاشلىق بىلەن تەمىنلىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن
 كېچىكىپ، قايتىپ كېلىش مۇددىتى 50 نەچچە كۈن ئېشىپ كەتتى.
 بۇنىڭدىن سەل بۇرۇنراق خەن ئەيدى جىلقۇنى ئاتىسى
 ئۈجۈلجۇت تەڭرىقۇت بىلەن بىرلىكتە ئۆز ئېلىگە قايتۇرغانى
 دى. ئۈجۈلجۇت تەڭرىقۇت ئېلىگە قايتقاندىن كېيىن، جىلقۇن
 نىڭ ئانا بىر ئاكىسى ئوڭ چوڭ قۇت پانىنى رەپىقىسى بىلەن
 خەن سۇلالىسىگە تۇرغاق قىلىپ ئەۋەتتى. كېيىن ئۇمۇ ئېلىگە
 قايتۇرۇلدى. ئورنىغا ئۇنىڭ ئانا بىر ئاكىسى سول باتىسقان دۇ
 رەپىقىسى بىلەن بىللە تۇرغاقلىققا ئەۋەتىلدى. بۇ ۋاقىتتا
 خەن پىڭدى تېخى ياش ئىدى. شاھ سانىيە خانغا ۋەكالىتەن
 ھاكىمىيەت يۈرگۈزۈۋاتاتتى. شىندۇ بېگى ۋاڭ ماڭ بولسا
 ئوردا ئىشلىرىنى باشقۇراتتى. ۋاڭ ماڭ شاھ سانىيەگە ياخشى
 چاق بولۇپ، ئۇنىڭ شۆھرىتىنى ئالدىنقى ئەجدادلاردىن ئاشۇ -
 رۇۋەتمەكچى بولدى، شۇڭا ئۇ تەڭرىقۇتقا ئاستىرىتىن يارلىق
 چۈشۈرۈپ، شاھ سانىيەنى كۈتۈش ئۈچۈن ۋاڭ جاۋجۇننىڭ
 قىزى شۇبۇ قىز يۇنىنى ئەۋەتىپ بېرىشنى بۇيرۇدى ۋە ئۇنىڭغا

تۇرۇپ يارلىقىنى قىسۇرۇپ قىلىدى. تىلماچ كونا تام
غىنى يېشىۋالماقچى بولدى. تەڭرىقۇت قولنى كۆتۈرۈپ تام
غىنى تاپشۇرماقچى بولۇۋاتقاندا، يېنىدا تۇرغان سول گۈشەگە (49)
سۇ ئۇچۇلجۇت تەڭرىقۇتقا: «يېڭى تامغىنىڭ خېتىنى
كۆرۈشتىن بۇرۇن، كونا تامغىنى ۋاقتىنچە تاپشۇرماي تۇراي-
لى» دېدى. تەڭرىقۇت تۇرۇپ قېلىپ تامغىنى تاپشۇرمىدى
ۋە ئەلچىلەرنى كىگىز ئۆيگە تەكلىپ قىلدى. ئۇچۇلجۇت تەڭ-
رىقۇت ئالدىغا ئۆتۈپ، مېھمانلارنى مەيگە تەكلىپ قىلماقچى
بولۇۋېدى، بەش ئىشتا ھەيۋەتلىك سانغۇن ۋاڭ جۈن: «كونا
تامغا ۋە تامغا پۆپۈكىنى ۋاقتىدا تاپشۇرۇۋەتسە» دېدى.
تەڭرىقۇت: «خوپ» دەپ كونا تامغىنى تىلماچقا بېرەي دېگەن-
دە، سۇ يەنە: «تامغىنىڭ خېتىنى كۆرمەي، تاپشۇرمىسلا!»
دېۋىدى. تەڭرىقۇت: «تامغىدىكى خەت نېمىدەپ ئۆزگەرتىلىدۇ!»
دېدى. دە، كونا تامغا ۋە تامغا پۆپۈكىنى تاپشۇرۇپ بەردى.
سانغۇن كونا تامغىنى تاپشۇرۇۋېلىپ، يېڭى تامغىنى بەردى.
تەڭرىقۇت ئېچىپ كۆرمەيلا قويۇپ قويدى. زىياپەت تۈنىگىچە
داۋاملاشتى. ئوڭ قول سانغۇن چىن راۋ باشقا سانغۇنلارغا:
«ھېلىقى سول گۈشەگە تامغىدىن گۇمانلىنىپ، تەڭرىقۇتقا
كونا تامغىنى بەرگۈزمەي قويۇشقا تاس قالىدى. ئەگەر تام-
غىدىكى يېڭى خەتنى كۆرۈپ، ئۇنىڭدا ئۆزگىرىش بارلىقىنى
سېزىپ قالسا، كونا تامغىنى چوقۇم قايتۇرۇۋالىدۇ. ئۇ ھالدا
بۇنى سۆز بىلەن رەت قىلغىلى بولمايدۇ. كونا تامغىنى قول-
مىزغا ئېلىپ بولۇپ يەنە ئايرىلىپ قالساق، ۋەزىپىنى ئورۇن-
دىيالىغان بولىمىز - دە، جاۋابكارلىقىمىز ئېغىرلىشىدۇ.
شۇنىڭ ئۈچۈن كونا تامغىنى چېقىۋېتىپ، بالا - قازدىن
ئۈزۈل كېسىل قۇتۇلۇش كېرەك» دېدى. كۆپچىلىك ئىككىلىنىپ
بىر نەرسە دېيەلمىدى. چىن راۋ يەن بەگلىكىدىن بولۇپ،
كەسكىن ئادەم ئىدى. ئۇ دەرھال كونا تامغىنى پالتا بىلەن

ئورۇپ سۇندۇرۇۋەتتى. دەرۋەقە ئىككىنچى كۈنى تەڭرىقۇت ئوڭ قۇتبەگ(50) تاننى ئەۋەتىپ، سانغۇن ۋاڭ جۇنگە: «خەن سۇلالىسى بەرگەن تامغىدىكى خەتتە «مۆھۈر» ئەمەس، «تامغا» دېيىلگەن بولۇپ، بۇنىڭدا «خەن» دېگەن خەتمۇ يوق ئىدى. بەگلىكلەر بەگلىرىدىن تۆۋەندىكىلەرنىڭ تامغىسىدا «خەن» دېگەن خەت بار بولۇپ، «مۆھۈر» دەپ ئاتىلاتتى، يېڭى تامغىدا «تامغا» دېگەن خەتنىڭ ئورنىغا «مۆھۈر» دېگەن خەت ئويۇلغان، ئۇنىڭ ئۈستىگە «شىن» (新) دېگەن خەت بار ئىكەن. بۇ ھالدا پېقىر بىلەن ئادەتتىكى ئەمەلدارلارنىڭ پەرقى يوق بولۇپ قالىدۇ. شۇڭا كونا تامغىنى ياندۇرۇپ بېرىڭلار!» دېگۈزدى. سانغۇن ۋاڭ جۇن كونا تامغىنى كۆرسىتىپ تۇرۇپ: «تەڭرىنىڭ ئىرادىسى بىلەن شىن سۇلالىسى قۇزۇلدى. كونا تامغىنى سەركەردە سۇندۇرۇۋەتتى. تەڭرىقۇت خۇدانىڭ ئىرادىسىگە بويسۇنۇپ، شىن سۇلالىسىنىڭ تۈزۈمىنى قوبۇل قىلىشى كېرەك» دېدى. تان قايتىپ كېلىپ تەڭرىقۇتقا بۇ سۆزلەرنى مەلۇم قىلدى. ئامال قالمايلىقىنى چۈشەنگەن، ئۇنىڭ ئۈستىگە سوۋغا - سالامنىڭ كۆپلۈكىنى كۆرگەن تەڭرىقۇت ئىنىسى ئوڭ قول بىلىكخان يۇنى ئەۋەتىپ ئات - كالا تەقدىم قىلدى ۋە ئۇنى سانغۇن ۋە سەركەردىلەرگە قوشۇپ، تەشەككۈر بىلدۈرۈش ئۈچۈن ئوردىغا ماڭغۇزدى ھەمدە خانغا مەكتۇپ يوللاپ، كونا تامغىنى تەلپ قىلدى.

قايتىش سەپىرىدە سول لىخانخان(51) شىيەن تۇرۇشلۇق يەردىن ئۆتۈپ كېتىۋاتقان سانغۇن ۋاڭ جۇن نۇرغۇنلىغان ئۇغان ئاھالىلىرىنى كۆرۈپ، شىيەندىن ئەھۋالنى سوردى. سول لىخانخان شىيەن ئۆتكەن ئەھۋالنى دەپ بەردى. سانغۇن «ئۆتكەندە بەلگىلەنگەن تۆت ماددا بويىچە ئۇغانلاردىن تەسلىم بولغانلارنى قوبۇل قىلماسلىق كېرەك، بۇلارنى دەرھال قايتۇرۇۋېتىڭلار» دېدى. سول لىخانخان شىيەن: «مەن تەڭرىقۇتقا يوشۇرۇن

مەلۇم قىلىپ، تەڭرىقۇتنىڭ جاۋابىنى ئالغاندىن كېيىن ئاندىن قايتۇرۇۋېتەي» دېدى. تەڭرىقۇت سول لىخان خان شىيەنگە ئۇغانلارنى قورۇلنىڭ ئىچى بىلەن قايتۇرۇش ياكى قورۇلنىڭ سىرتى بىلەن قايتۇرۇش توغرىسىدا يوليورۇق سوراپ بېقىشنى تاپشۇردى. سانغۇن ئۆز ئالدىغا كېسىپ جاۋاب بېرەلمەي ئوردىغا مەكتۇپ يوللاپ خانغا مەلۇم قىلدى. قورۇل سىرتى بىلەن قايتۇرۇش توغرىسىدا خاندىن يارلىق كەلدى.

بۇنىڭدىن بۇرۇن شياخۇ فەن زېمىن تەلپىنى قويغان چاغدا، تەڭرىقۇت خەن سۇلالىسىگە قارشى سۆزلەرنى قىلغانىدى. كېيىن يەنە ئۇغانلاردىن باج - سېلىق تەلەپ قىلىپ، نەتىجىگە ئېرىشەلمىگەنلىكتىن، ئۇغانلارغا تاجاۋۇز قىلىپ، خەلقنى بۇلاڭ - تالاڭ قىلغاچقا، زىددىيەت مانا مۇشۇ يەردىن باشلاندى. ئۇنىڭ ئۈستىگە تامغا خېتىنىڭ ئۆزگەرتىلىشى ئۇنىڭ غەزىپىنى تېخىمۇ ئۆزلەتتى. شۇڭا ئۇغانلارنى ئايرىپ قويۇش نامى ئاستىدا ئوڭ چوڭ قۇتقۇ پۇقلۇز قاتارلىق 10 نەچچە ئادەمنى تۈمەن چەۋەنداز بىلەن ماڭدۇرۇپ، ئۇلارنى شىفاڭ چېگرا - قورۇلىدا تۇرغۇزدى. شىفاڭ ۋىلايەت ۋالىيى ئەھۋالىنى يۇقىرىغا مەلۇم قىلدى.

ئىككىنچى يىلى (م. 10 - يىلى، ۋاڭ ماڭشىجىيەنگونىڭ ئىككىنچى يىلى) غەربىي يۇرتتىكى ئارقا قوس خانى شۇجەل ھۇنلارغا تەسلىم بولماقچى بولغاندا، غەربىي يۇرت قورۇقچىبېگى دەن چىن (52) تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. شۇجەلنىڭ ئاكىسى قولنجى 2000 دىن ئوشۇق ئاھالىنى باشلاپ، مال - چارۋىلىرىنى ھەيدەپ، پۈتكۈل ئېلى بىلەن ھۇنلارغا تەسلىم بولدى. ئۇجۇلجۇت تەڭرىقۇت ئۇنىڭ تەسلىمىنى قوبۇل قىلدى. قۇلان جى ھۇنلار بىلەن بىرلىكتە تاجاۋۇزچىلىق قىلىپ پاراگەندى چىلىك سالدى ۋە قوسقا ھۇجۇم قىلدى. قوچەن (53) بەگ لىكىنىڭ بېگىنى ئۆلتۈردى ھەمدە، غەربىي يۇرت قورۇقچىبېگى

دەھكىمىسى ئەمىر - لەشكىرىنى يارىلاندىرۇپ چېكىنىپ كەتتى. بۇ چاغدا، غەربىي يۇرتتىكى كۆپچىلىك بەگلىكلەرنىڭ ئاسىيلىق قىلىپ كېتىۋاتقانلىقىنى كۆرگەن ۋە ھۇنلارنىڭ كەڭ - كۆلەمدە ھۇجۇم قىلماقچى بولۇۋاتقانلىقىنى ئاڭلىغان قورۇل چېرىكچىبېگىنىڭ دورغاچى چېن لياڭ، جۇڭ دەي، ياردەمچى ئەس كەربەگ خەن شۇەن، چارلاقچىبېگ رېن شاڭ قاتارلىقلار ھالاك بولۇشىدىن قورقۇپ، ئەمەلدار، ئەسكەرلەردىن بىرنەچچە يۈزىنى ھەيدەپ كېتىش، قورۇل چېرىكچىبېگى دياۋ خۇنى بىر - لىكتە ئۆلتۈرۈش، ھۇنلارنىڭ جەنۇب لىخانخانى جەنۇب سەر - كەردىسىگە ئادەم ئەۋەتىپ سۆزلىشىش توغرىسىدا كېلىشتى. 2000 چەۋەنداز بىلەن غەربىي يۇرتقا كىرگەن ھۇنلارنىڭ جەنۇب سەر كەردىسى چېن لياڭ قاتارلىقلارنى قارشى ئالدى. چېن لياڭ قاتارلىقلار قورۇل چېرىكچىبېگىنىڭ سپاھ - بەگ لىرى ۋە ئەمىر - ئايال بولۇپ 2000 دىن ئوشۇق ئادىمىنى تەھدىت سېلىپ ھۇنلارغا ئېلىپ كەتتى. خەن شۇەن، رېن شاڭ لار جەنۇب سەر كەردىسىنىڭ ئىسقامەتگاھىدا تۇرۇپ قالدى. چېن لياڭ، جۇڭ دەيلىر بولسا توپتوغرا تەڭرىقۇتنىڭ ئوردىسىغا باردى. ئۇلارنىڭ پۇقرالىرى لىڭۇ دەرياسى بويىغا تېرىقچىلىق قىلىشقا ئورۇنلاشتۇرۇلدى. تەڭرىقۇت چېن لياڭ بىلەن جۇڭ دەيگە ئۇغان سانغۇنى دەپ نام بەردى ۋە تەڭرىقۇت ئىسقامەتگاھىدا تۇرغۇزۇپ قالدى. تەڭرىقۇت ئۇلارنى كۆپ قېتىم چاقىرتىپ بىرلىكتە تاماق يېدى. غەربىي يۇرت قورۇق - چېنىكى دەن چېن خانغا مەكتۇپ يوللاپ، ھۇنلارنىڭ جەنۇب سەر كەردىسى ئوڭ ئىجنزقان ئادەملىرى بىلەن كېلىپ، غەربىي يۇرتتىكى خانلىقلارغا ھۇجۇم قىلغانلىقىنى مەلۇم قىلدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ۋاڭ ماڭ ھۇنلارنى 15 تەڭرىقۇتتاۋققا بۆلۈۋەتتى. ئەمىر - نۆكەر لىن باۋ ئورۇنباسار چېرىكچى دەي جىلارنى كۆپ مىقداردا جاۋاھىرات ۋە 10 مىڭ چەۋەنداز بىلەن يۈنجۇڭ

قورۇلغا ئەۋەتىپ، قوغشار تەڭرىقۇتنىڭ ئوغۇللىرىنى ئۆزىگە تارتىش ۋە ئۇلارنى تەرتىپ بويىچە تەڭرىقۇت قىلىشقا تەييارلاندى. تىلماچلارنى ئەۋەتىپ ئوڭ لىخانخانى شىيەن ۋە ئوغلى دېڭ (54)، جۇ (55) لارنى چاقىرتتى ھەمدە ئۈچەيلەننى ئىنتام ۋە ئەمەل قوبۇل قىلىشقا قىستىدى. شىيەن ۋاپادار تەڭرىقۇت بولۇپ تەيىنلەندى. ئۇنىڭغا بىر مەپە ۋە بىر ناغە رىلىق ھارۋا، 1000 جىڭ ئالتۇن، 1000 توپ رەڭدار تاۋار - دۇردۇن، 10 دانە تۇغلۇق يالمان تەقدىم قىلىندى؛ جۇ بولسا ئىتائەتچان تەڭرىقۇت بولۇپ تەيىنلەندى. ئۇنىڭغا 500 جىڭ ئالتۇن تەقدىم قىلىندى. جۇ ۋە دېڭلار چاڭئەنگە ئاپىرىپ قويۇلدى. ۋاڭ ماڭ لىن باۋنى ھەيۋەتلىك تۆرە قىلىپ، بارىس سانغۇنلۇققا، دەي جىنى بەھەييۋەت تۆرە قىلىپ، پەخىرى قارا-ۋۇللار سانغۇنلۇققا تەيىنلىدى. بۇنى ئاڭلاپ غەزەپلەنگەن ئۇجۇلجۇت تەڭرىقۇت: «مەرھۇم تەڭرىقۇت خەن شۈەندىنىڭ ئىك تىپاتىغا ئېرىشكەن. بۇ ياخشىلىق يەردە قالدۇرۇلمىدى. ھا-زىرقى خان خەن شۈەندىنىڭ ئەۋلادى ئەمەس، نېمە ئۈچۈن خان بولىدۇ؟» دېدى - دە، سول قۇتبەگ، ئوڭ ئىجىزقانى قۇلۇس سول قول بىلىكخان لىپلەرنى قوشۇن بىلەن يۈنجۇڭ ۋىلايىتىنىڭ يىشىو قورۇلىسى (56) غا ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتىپ ئەمەلدار، پۇقرالارنى كەڭ - كۆلەمدە ئۆلتۈردى، بۇ چاغ م. 11 - يىلى (ۋاڭ ماڭ شىجىيەنگونىڭ ئۈچىنچى يىلى) ئىدى.

شۇنىڭدىن كېيىن، ئۇجۇلجۇت تەڭرىقۇت سول ۋە ئوڭ قىسمىدىكى كاھىبەگلەر، چېگىرىدىكى خانلارغا قورۇلغا كىرىپ بۇلاڭ - تالاڭ قىلىش توغرىسىدا ئۇقتۇرۇش قىلدى. ئۇلار كۆپ بولغاندا 10 مىڭ، ئوتتۇرىچە بولغاندا بىرنەچچە مىڭ، ئاز بولغاندا بىرنەچچە يۈز ئادەم بىلەن كېلىپ، يەنمېن، شوفاڭ ۋىلايەتلىرىنىڭ ۋالىيسى ۋە كاھىبەگلىرىنى ئۆلتۈردى، ئەمەلدار، پۇقرالارنى تۇتقۇن قىلىپ، سان - ساناقسىز مال -

چارۋىلارنى بۇلاپ، چېگرا - قورۇل ئەتراپىغا ناھايىتى چوڭ زىيان يەتكۈزدى. يېڭىدىن تەختكە چىققان ۋاڭ ماڭ خەزىنە بايلىقىغا تايىنىپ، ئۆرنىنىڭ ئىناۋىتىنى تىلىمەكچى بولغاچقا، 12 يولغا سانغۇن تەيىنلىدى. ۋىلايەت - بەگلىكلەردىكى پال-ۋانلارنى ھەرىكەتلەندۈردى، ئامباردىكى ئېسىل - قورال - يا-راغلارنى چىقىرىپ، جايلاردىكى مۇداپىئە قوشۇنلىرىغا تارقىتىپ بەردى. ھەربىي لازىمەتلىكلەرنى قورۇلارغا توشۇدى. 300 مىڭ ئەسكەر توپلاپ، 300 كۈنلۈك ئاشلىق ئېلىندى، 10 يولغا بۆلۈنۈپ يۈرۈش قىلغان قوشۇن ھۇنلارنى تۇرالار رايونىغا توغلىۋەتمەكچى، ئۇلارنىڭ يېرىنى پارچىلاپ قوغشار تەڭرىقۇتنىڭ 15 ئوغلىنى تەڭرىقۇت قىلىپ تىكىلمەكچى بولغانىدى. ۋاڭ ماڭنىڭ يەن بۇ ئىسىملىك سانغۇنى: «كەمىنلىرىنىڭ ئاڭلىشىپ، ھۇنلارنىڭ زىيانكەشلىك قىلىۋاتقىنىغا ئۇزۇن بولغانىكەن. ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئۇلارنى قورال كۈچى بىلەن بويسۇندۇرالمىغانلىقىنى تېخىچە ھېچكىم ئاڭلىغان ئەمەس. جۇ سۇلالىسى، چىن ۋە خەن سۇلالىلىرى ئۇلارغا جازا يۈرۈشلىرى قىلغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ ھېچقايسىسى بىرەر يۈكسەك تەدبىرگە ئىگە بولالمىغان. جۇ سۇلالىسى ئوتتۇرا تەدبىرگە ئىگە بولغان بولسا، خەن سۇلالىسى ئاران تۆۋەن تەدبىرگىلا ئېرىشەلمىگەن، چىن سۇلالىسى دەۋرىدە تەدبىر بولمىغان. جۇ شۇەنۋاڭ دەۋرىدە شىيەنيۇنلەر (ھۇنلار) جىڭياڭ (57) غىچە تاجاۋۇز قىلىپ كىرگەچكە، شۇەنۋاڭ سانغۇن - سەركەردىلەرگە جازا يۈرۈشى قىلىش توغرىسىدا يارلىق چۈشۈرگەن، ئۇلار چېگرىغا قەدەر يۈرۈش قىلىپ قايتىپ كەلگەن. ئۇلار رۇڭ - دىلار (ھۇنلار) نىڭ تاجاۋۇزنى خۇددى كۆكۈيۈن ۋە پاشىلار-نىڭ چېقىشىغا ئوخشاش دەپ قاراپ، ئۇلارنى ھەيدىۋېتىش بىلەنلا كۇپايىلەنگەچكە، پۈتكۈل خەلق بۇنى ئاقىلانى تەدبىر دەپ بىلگەن. شۇڭا ئۇ ئوتتۇرا تەدبىر دەپ ئاتالغان. خەن

ئۇندى دەۋرىدە سانغۇن - سەركەردىلەر قالىنىسىپ، ئەسكەرلەر تەزىمىلەنگەن، كىيىم - كېچەك ۋە ئوزۇق - تۈلۈك ئاز ئېلىنىپ، يىراققا يۈزۈشلەر قىلىنغان، دۈشمەن چېگرىسىغا ئىچكىرىلەپ كىرىپ، دۈشمەن مەغلۇپ قىلىنىپ نەتىجىگە ئېرىشىلگەن بولسىمۇ، لېكىن ھۇنلار ھەمىشە دېگۈدەك ئوچ ئېلىپ تۇرغان. ئۇرۇش بۇزغۇنچىلىقى 30 يىلدىن كۆپ ۋاقىت ئۇزۇلمىي داۋام قىلغاچقا، خەن سۇلالىسى ھېرىپ - چارچاپ، كۆپ چىقىمغا ئۇچرىغان، ھۇنلارمۇ ناھايىتى چوڭ زەخمىلەنگەن، پۈتكۈل ئەل بۇنى قورال كۈچى بىلەن قولغا كەلتۈرۈلگەن نەتىجە دەپ قارىغاچقا، ئۇ تۆۋەن تەدبىر دەپ ئاتالغان. ئازراق ھىناقارەتكە چىدىمىغان چىن سىخۇاڭ خەلقىنىڭ كۈچىنى ئاسرىماي، 10 مىڭ چاقىرىملاپ سوزۇلغان بىر تۇتاش ئۇزۇن سېپىل سوقتۇرۇپ، مۇداپىئە ئىشلىرىنى مۇستەھكەملەش نىيىتىدە، سېپىل سوقۇش ئۈچۈن دېڭىز بويىدىن چېگرىغىچە بارىدىغان قاتناش - ترانسپورت يوللىرىنى تەييارلىغان. چېگرا مۇداپىئەسى مۇستەھكەملەنگەن بولسىمۇ، بىراق دۆلەت ھالىسىزلىنىپ، مۇنقەرز بولۇش ھالىغا چۈشۈپ قالغان. شۇڭا ئۇ تەدبىرىمىز دەپ ئاتالغان. ھازىر ئېلىمىز قۇرغاقچىلىق ئاپىتىگە دۇچ كېلىپ، ھەر يىلى ھوسۇل كېمىيىپ، ئاچارچىلىق يۈز بېرىۋاتىدۇ. غەربىي شىمالى چېگرىدا ئاپەت تېخىمۇ ئېغىر. مۇشۇنداق پەيتتە 300 مىڭ ئادەم سەپەررۈەر قىلىنىپ، 300 كۈنلۈك ئاشلىق تەييارلانماقچى، شەرقتە بوخەي ۋە دەيجۈن ۋىلايەتلىرىدىن، جەنۇبتا چاڭجياڭ دەرياسى ۋە خۇەيخې دەرياسى رايونلىرىدىن تەمىنات ئالغاندىلا، ئاندىن ئېھتىياجنى قامدىغىلى بولىدۇ. يول ئارىلىقىنىڭ يىراقلىقىدىن قوشۇن بىر يىلدىمۇ توپلىنىپ بولالمايدۇ. ئاۋۋال يېتىپ كەلگەن قوشۇنلارنىڭ تۇرار جايى ئاشكارا بولۇپ قالىدۇ، قوشۇن ھارىدۇ، قورال - ياراقلرى داڭلىشىپ كارغا كەلمەي قالىدۇ. مانا

بۇ بىرىنچى قىيىنچىلىق. چېگرا ئاھالىلىرى قۇرۇق قىلىپ كەت-
كەن بولۇپ، ھەربىي تەمىنات بېرەلمەيدۇ. ۋىلايەت - بەگلىك
لەردىن ئاشلىق يۆتكەشكە توغرا كەلسە، ئۇلارنىڭ ۋىلايەت - بەگ-
لىكلەرگە چىشى پاتمايدۇ. مانا بۇ ئىككىنچى قىيىنچىلىق.
ئادەم بېشىغا 300 كۈنلۈكتىن ئاشلىق ھېسابلىغاندا، 18
پاتمان ئاشلىق كېتىدۇ. كالا ترانسپورتى بولمىسا، بۇنىڭ
ھۆددىسىدىن چىققىلى بولمايدۇ. كالىنىڭ يەم - خەشەكلىرى
يەنە ئۆزى بىلەن بىللە ئېلىپ مېڭىلىدۇ. شۇڭا يەنە ئۇنىڭغا
20 پاتمان قوشۇلىدۇ. بۇ ئارتۇقچە يۈكنى كالىلار كۆتۈرۈپ
كېتەلمەيدۇ. ھۇنلارنىڭ يېرى قۇم ۋە شورلۇق، بىرمۇنچە
يەرلەردە ئوت - چۆپ، سۇ يوق. ئۆتمۈشتىكى تەجرىبىلەر
بويىچە شۇنداق ھۆكۈم قىلىشقا بولىدۇكى، قوشۇننىڭ يۈرۈشى
100 كۈنگە بارماستىنلا كالىلار ئۆلۈپ تۈگەيدۇ. بۇ چاغدا
قالغان ئاشلىق يەنىلا ناھايىتى كۆپ بولۇپ، بۇنى ئادەم كۈچى
بىلەن ئېلىپ ماڭغىلى بولمايدۇ، مانا بۇ ئۈچىنچى قىيىنچىلىق،
ھۇن ئېلىدە كۈز ۋە قىشتا سوغۇق بولىدۇ، ئەتىياز ۋە يازدا
بوران كۆپ بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن قازان - ئوچاق، ئوتۇن -
كۆمۈرلەرنى كۆپ ئېلىپ يۈرۈشكە توغرا كېلىدۇ. مانا بۇلار
ھۆددىسىدىن چىققىلى بولمايدىغان ئېغىر يۈك. دېمەك، تۆت
پەسىلنىڭ ھەممىسىدە تاماق يېيىلىدۇ، سۇ ئىچىلىدۇ. قوشۇن
ئىچىدە كېسەللەردىن خالىي بولۇش تەس، ئەلۋەتتە. شۇنىڭ
ئۈچۈن ئەجدادلىرىمىز ھۇنلارغا قىلىنىدىغان ھەربىي يۈرۈشنى
100 كۈندىن ئاشۇرمىغانىكەن. بۇ ئۇزۇن مۇددەت ئۇرۇش
قىلىشتىن باش تارتقانلىق ئەمەس، بەلكى مۇھىت ۋە شارائىت-
ئىتنىڭ چەكلىمىسى تۈپەيلى كۈچ يەتمەيدۇ دېگەنلىكتىن ئىبارەت.
رەت. مانا بۇ تۆتىنچى قىيىنچىلىق. تەمىنات ھارۋىلىرى بىلەن
لە ئېلىپ مېڭىلسا، يېنىك چەۋەندازلار ئازىيىپ كېتىپ،
ھەرىكەت ئاستىلىشىپ دۈشمەننى قاچۇرۇپ قويىمىز، قوغلاپ

زەربە بېرىشمۇ ئەس، دۈشمەن بىلەن ئۇچرىشىش پۇرسىتىگە
 ئىگە بولغان تەقدىردىمۇ، يەنە تەمىنات ھارۋىلىرى پۇتلىكا-
 شاڭ بولىدۇ. خەتەرلىك يەرلەرگە كېلىپ قالغاندا ئەسكەر-
 لىرىمىزنىڭ ئالدى - كەينى كېلىپ بولغۇچە، دۈشمەن ئالدى
 ۋە ئارقىدىن قىسىپ زەربە بېرىپ، خەتەرلىك ئەھۋالغا چۈشۈ-
 رۇپ قويدۇ. بۇ ھالدا ئۇرۇشنىڭ ئاقىۋىتىنى مۇلاپچەلەش
 تەس بولۇپ قالىدۇ. مانا بۇ بەشىنچى قىيىنچىلىق. خەلقنىڭ
 كۆچىنى كەڭ - كۆلەمدە قوزغىغان بىلەنمۇ مۇۋەپپەقىيەت قازىنى-
 شىمىز ناتايىن. شۇڭا، كەمىنلىرى ئىنتايىن تەنسىرەيمەن.
 ھازىر توشۇن يولغا چىقتى. ئالدىنقى قىسىملار ھۇجۇمغا
 ئۆتسە، كەمىنلىرى قاتارلىقلارغا بۇيرۇق بېرىلسە دۈشمەن
 ئىچىگە چوڭقۇر كىرىپ چاقماق تېزلىكىدە تېگىش قىلساق،
 شۇ ئارتىلىق دۈشمەننى ئېغىر دەرىجىدە نابۇت قىلىشلىرى
 بولاتتى» دەپ نەسىھەت قىلدى. ۋاڭ ماڭ يەن بۇنىڭ سۆزىگە
 قۇلاق سالماستىن، داۋاملىق ئەسكەر يۆتكەپ ئاشلىق توشۇت
 قۇزدى. شۇنىڭ بىلەن پۈتكۈل ئەل پاتىپاراق بولۇپ كەتتى.
 ۋاڭ ماڭ بەرگەن ۋاپادار تەڭرىقۇت ئۇنۋانىنى قوبۇل
 قىلغان شىيەن قورۇلدىن قېچىپ چىقىپ، ئۇچۇلجۇت تەڭرىقۇت
 نىڭ ئوردىسىغا باردى ۋە ئۆزىنىڭ تەھدىتكە ئۇچرىغانلىقىنى
 مەلۇم قىلدى. ئۇچۇلجۇت تەڭرىقۇت شىيەننى يۇسۇببەگ قىلىپ
 تەيىنلىدى. بۇ ھۇنلاردا تۆۋەن دەرىجىلىك مەنەپ ئىدى.
 كېيىن شىيەننىڭ ئوغلى جۇ ئاغرىپ ئۆلدى. ۋاڭ ماڭ ئۇنىڭ
 ئورنىغا دېڭىنى ئىتائەتچان تەڭرىقۇت قىلىپ تەيىنلىدى.

قەيسەر سانغۇن چېن چىن(58) تۇرالارنى تىترەتكۈچى
 سانغۇن ۋاڭ شۇنلەر يۈنجۇڭ ۋىلايىتى گېشى قورۇلى(59) دا
 تۇردى. بۇ ۋاقتتا ھۇنلار چېنگرا - قورۇلغا كۆپ قېتىم تە-
 جاۋۇز قىلىپ ۋە بۇلاپ - تالاپ، سپاھ - بەگلەرنى ئۆلتۈر-
 دى. خەلقنى ئۇتقۇن قىلدى. نۇرغۇنلىغان مال - چارۋىلارنى

ئېلىپ كەتتى. قولغا چۈشكەن ھۇنلارنى سوراق قىلغاندا، ئۇلار ۋاپادار تەڭرىقۇت شىيەننىڭ ئوغلى جياۋنىڭ كۆپ قېتىم تاجاۋۇز قىلىپ كەلگەنلىكىنى ئېيتىپ بېرىشتى. ئىككى سانغۇن بۇ ئەھۋالنى خانغا مەلۇم قىلىۋىدى. م. 12 - يىلى (ۋاڭ ماڭ شىجيەنگونىڭ تۇتىنچى يىلى) ۋاڭ ماڭ چاڭئەن شەھىرىدە يات قوۋملەرنى يىغىپ شىيەننىڭ ئوغلى دېڭىنىڭ كالىسىنى ئالدى. دەسلەپ خەن شۇەندىدىن بۇيان، شىمالدا بىرنەچچە ئەۋلادقىچە خەۋەر تۈرلىرى قوللىنىلمىغان. خەلق روناق تېپىپ بېرىغان. ئات ۋە كالىلار دالىلارنى قاپلاپ كەتكەنىدى. ۋاڭ ماڭ دەۋرىگە كەلگەندە، ھۇنلار بىلەن بولغان مۇناسىۋەت قالايمىقانلاشتۇرۇلغاچقا، پاتىپاراقچىلىق كېلىپ چىقتى. چېگرا-قورۇللاردا ئاھالىلەر قىرىلدى ۋە تۇتقۇن بولدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە 12 يول قوشۇنى يۈرۈشكە چىقماي چېگرىدا ئۇزاق تۇرۇپ قالغانلىقتىن، سىپاھ-بەگلەرگە ھارغىنلىق يېتىپ، شىمالىي چېگرا مۇداپىئەسى بىرنەچچە يىل بوشىشىپ، دالىلاردا جەسەتلەر كۆمۈلمەي تالدى.

ئۇجۇلجۇت تەڭرىقۇت 21 يىل سەلتەنەت سۈرۈپ، م. 13 - يىلى (ۋاڭ ماڭ شىجيەنگونىڭ بەشىنچى يىلى) ئۆلدى. ھۇنلارنىڭ ھوقۇقدارى، ئوڭ قۇتبەگ شۇبۇتان ۋاڭ جاۋجۇننىڭ قىزى ئىمقىزىيۇننىڭ ئېرى ئىدى. يۈن ھەممىشە خەن سۇلالىسى بىلەن يارىشىشنى ئارزۇ قىلاتتى. ئۇ ئادەتتە شىيەن بىلەن ناھايىتى ياخشى ئۆتەتتى. شۇڭا شىيەننىڭ ۋاڭ ماڭ تەرىپىدىن خىزمەتكە تەيىنلەنگەنلىكىنى نەزەردە تۇتۇپ، ئۇجۇلجۇتنىڭ ئىنىسى يۈنى قويۇپ، شىيەننى ئۇلجۇت تەڭرىقۇت (60) ئۇنۋانى بىلەن تەڭرىقۇتلۇققا تىكلەشتى.

ئۇلجۇت تەڭرىقۇت شىيەن تەختىگە چىققاندىن كېيىن، ئۆزىنىڭ ئىنىسى يۈنى سول قول خان قىلىپ تەيىنلىدى. ئۇجۇلجۇت تەڭرىقۇتنىڭ ئوغلى سۇتۇق ئەسلىدە سول قول

بىلىكخان بولغاچقا، تۇغ ئالچى(61) دىن تۇغۇلغان ئىنىسى رۇقۇنى ئوڭ قول بىلىكخان قىلغانىدى. ئۇجۇلجۇت تەڭرىب قۇت دەۋرىدە بىرنەچچە سول قول بىلىكخان ۋاقتىسىز ئۆلۈپ كەتكەچكە، بۇ نام شۇم نام ئىكەن دەپ قارىلىپ، سول قول بىلىكخان دېگەن نامنى «قۇي»(62) غا ئۆزگەرتتى. قۇي دەپ ئاتالغان بۇ ئەمەل ئىنتايىن ئەتىۋارلىق بولۇپ، تەرتىپ بويىچە تەڭرىقۇتنىڭ ئورنىغا ۋارىسلىق قىلاتتى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇجۇلجۇت تەڭرىقۇت چوڭ ئوغلىنى قۇيلۇققا تەيىنلەپ، دۆلەتنى شۇنىڭغا ئۆتكۈزۈپ بەرمەكچى بولدى. ئۇجۇلجۇت تەڭرىب قۇتنىڭ ئۆز مەرتىۋىسىنى تۆۋەنلىتىپ قويغانلىقىدىن رەنجىمگەن شىيەن دۆلەتنى سۈتۇققا تاپشۇرۇپ بەرمەي، ئەكسىچە سۈتۇق قۇينىڭ مەرتىۋىسىنى چۈشۈرۈپ، يەنە سول قول بىلىكخان قىلىپ قويدى. يۈن بىلەن شۇبۇتان شىيەننى خەن سۇلالىسى بىلەن يارىشىشقا ئۇندىدى.

14.4 - يىلى (ۋاڭ ماڭ تىيەنفېڭنىڭ تۇنجى يىلى) يۈن بىلەن شۇبۇتانلار شىخې ۋىلايىتى خۇەنڭ(63) ناھىيىسىدىكى يات قوۋمالەرنى بويىسۇندۇرۇش قورۇلىغا ئادەم ئەۋەتىپ، قورۇلدىكى ئەمەلدارلارغا ئەلچىبەگ(64) بىلەن كۆرۈشىدىغانلىقىنى بىلدۈردى. ئەلچىبەگ ۋاڭ شى بولسا ۋاڭ جاۋجۇننىڭ ئاكىسىنىڭ ئوغلى ئىدى. ئوتتۇرا قىسىم كاھېڭى بۇ ئەھۋالنى ئوردىغا مەلۇم قىلىۋىدى. ۋاڭ ماڭ ۋاڭ شى بىلەن ئۇنىڭ ئىنىسى چە ۋەندازلار كاھېڭى ئىلتىپاتىپىگى(65) ۋاڭ سانى ئەلچىلىككە ئەۋەتىپ، ئۇلجۇت تەڭرىقۇتنىڭ تەختكە چىققانلىقىنى تەبرىكلىدى ۋە ئالتۇن، كىيىم - كېچەك، يوتقان - كۆرپە، تاۋار - دۇردۇن قاتارلىق نەرسىلەرنى تەقدىم قىلدى ھەمدە ئۇلجۇت تەڭرىقۇتنىڭ تۇرغاق ئوغلى دېڭىنى تېخى ھايات دەپ ئالداپ، چېن لياڭ، جۇڭ دەي قاتارلىقلارنى سېتىۋېلىش تەلپىنى قويدى. ئۇلجۇت تەڭرىقۇت بۇ تۆت كىشىنى ھەم دىياۋخۇنى ئۆلتۈرگەن

قاتمىل جى يىن ۋە ئۇنىڭ خوتۇنى قاتارلىق 27 ئادەمنى تەڭلا قولغا ئالدى. كۆشۈككە سېلىپ ئەلچىلەرگە تاپشۇرۇپ بەردى. شۇنىڭ بىلەن بىرلىكتە چۇۋېي(66) گۇش خانى فۇ قاتارلىق 40 كىشىنى ۋاڭ شى، ۋاڭ سالارنى توغداپ تاپىرىپ قويۇشقا ئەۋەتتى. ۋاڭ ماڭ ئوتتا كۆيدۈرۈپ جازالاش قانۇنى بويىچە چېن لياڭ قاتارلىقلارنى كۆيدۈرۈپ ئۆلتۈردى ۋە ھەرقايسى سانغۇن - سەركەردىلەرنىڭ مۇداپىئەدىكى قوشۇنلىرىنى قايتۇرۇپ كېلىپ، پەقەت گېزەكچى كاھىبەگ(67) لەرنىلا تەسسى قىلدى. ئۇلجۇت تەڭرىقۇت ۋاڭ ماڭ تەقدىم قىلغان نەرسىلەرگە ھېرىسلىق قىلىپ، كۆرۈنۈشتە خەن سۇلالىسىدىن قالغان بەزى قائىدىلەرگە رىئايە قىلغان بولۇپ، ئاستىرتتىن يەنىلا بۇلاڭ - تالاڭ قىلىش نىيىتىدە بولدى. ھۇن ئەلچىلىرى ئېلىگە قايتىپ كەتكەندىن كېيىن، ئوغلى دېڭىنىڭ ئۆلتۈرۈلگەنلىكىنى ئوقۇپ غەزەپلەنگەن تەڭرىقۇت شەرقىي رايوندىن ئادەم كىرگۈزۈپ، ئۈزلۈكسىز تاجاۋۇزچىلىق ۋە بۇلاڭچىلىق قىلىپ تۇردى. خەن ئەلچىسى بۇ ئىشنى سۈرۈشتۈرگەندە دائىم باھانە كۆرسىتىپ: «ئۇغان ۋە ھۇنلاردىكى قانۇن - پەرمانىغا رىئايە قىلمايدىغان يامان ئادەملەر بىرلىشىپ، چېگرا - قورۇلارغا بېسىپ كىرىپ قالايمىقانچىلىق تۇغدۇرۇۋاتىدۇ، بۇ خۇددى خەن سۇلالىسىدە قاراقچىلار بولغاندەك بىر ئىش، مەن ھاكىمىيەتكە يېقىندىلا چىقتىم، تىبىخى ئىناۋەت قازىنىپ كەتتىم. بۇلارنى چوقۇم پۈتۈن كۈچۈم بىلەن چەكلەيمەن، ئالا كۆڭۈللۈك قىلىشقا قانداقمۇ يېتىمىغايدەن» دەيتتى.

م. 15 - يىلى (ۋاڭ ماڭ تىبەنقىڭنىڭ ئىككىنچى يىلى) 5 - ئايدا، ۋاڭ ماڭ يەنە ۋاڭ شى ۋە بەش ئىشتا ھەيۋەتلىك سانغۇن ۋاڭ شىيەن(68) نى فۇئەن(69)، دىڭ يىي قاتارلىق ئالتە ئادەم بىلەن ئەلچىلىككە تەيىنلەپ، ئوڭ

چوۋېي گۇش خانىنى ئۈزۈشپ قويدى ۋە بۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ، ئۆلتۈرۈلگەن تۇرغاق ئوغۇل دېڭىنىڭ جەستىنى ھەمدە جەسەتنى قوغداپ ئېلىپ بارىدىغان ئەمەلدار ۋە خادىملارنى كىرا ھارۋىلىرىغا سېلىپ، قورۇلغا قەدەر ئۈزۈشپ قويدى. تەڭرىقۇت يۈن بىلەن شۈيبۇتاننىڭ ئوغلى چوڭ قۇتقۇشى قاتارلىقلارنى تورۇلغا ئەۋەتىپ ئۇلارنى قارشى ئالدى. ۋاڭ شىيەن قاتارلىقلار يېتىپ بارغاندىن كېيىن، ئۆلجۈت تەڭرىقۇتقا يەنە كۆپلىگەن ئالتۇن ۋە جاۋاھىراتلارنى تەقدىم قىلدى ۋە ھۇن (匈奴) دېگەن نامنى «ئەدەبلىك ئۇل» (恭奴) دەپ، تەڭرىقۇت (单于) دېگەن سۆزنى «ئوبدان تەڭرىقۇت» (善于) دەپ ئۆزگەرتىشكە دەۋەت قىلدى ۋە نامغا پۇپۇكى تەقدىم قىلدى. قۇتبەگ شۈيبۇتاننى ئارقا ئەمىنلىك تۇرسى (70)، ئۇنىڭ ئوغلى شېنى ئارقا مېنىسەگ (71) قىلىپ تەيىنلىدى. ۋاڭ ماڭنىڭ ئالتۇن پىۋىلىرىغا بېرىلىپ كەتكەن تەڭرىقۇت ھەممىگە ماقۇل بولدى، لېكىن يەنىلا بۇرۇنقىدەك تاجاۋۇزچىلىق، بۇلاڭچىلىق قىلىپ تۇردى. ۋاڭ شىيەن ۋە ۋاڭ شىلەر يەنە چېن لياڭ قاتارلىقلارنى سېتىۋالغان بەدەلنى يۈن ۋە شۈيبۇتانلارغا تاپشۇرۇپ، ئۇلارغا دەرىجىسى بويىچە بېرىشنى تەيىنلىدى ۋە شۇ يىلى 12 - ئايدا قايتىپ كەلدى. بۇنىڭدىن ئىنتايىن خۇشال بولغان ۋاڭ ماڭ شىغا ئىككى مىليون يارماق مۇكاپات بەردى. فۇئەن قاتارلىق ئادەملەرگە ئىنئام ۋە مەرتىۋە بېرىلدى.

ئۆلجۈت تەڭرىقۇت بەش يىل سەلتەنەت سۈرۈپ، م. 18 - يىلى (ۋاڭ ماڭ تىيەنڭنىڭ 5 - يىلى) ئۆلدى. ئۇزۇنغا ئىنسى سول قول بىلىمىگەن يۇ ۋارىسلىق قىلىپ «قۇتئەر-شېداۋگاۋ جۇت تەڭرىقۇت» (72) دەپ ئاتالدى. ھۇنلار ۋاپادار (孝) دېگەن سۆزنى «جۇت» (73) دەيتتى. ھۇنلار

قوغشاردىن باشلاپ خەن سۇلالىسى بىلەن يېقىن مۇناسىۋەت ئورناتتى. ئۇلار خەن خانلىرىنىڭ نامىدا «ۋاپادار» (孝) دېگەن سۆزنىڭ بارلىقىنى كۆرگەچكە ئىنتايىن قىزىقىپ، ھەممىسى تەڭرىقۇتنى «جۇت» دەپ ئاتاشقانىدى.

قۇتئەرشىداۋگاۋ جۇت تەڭرىقۇت يۈ تەختكە ۋارىسلىق قىلغاندىن كېيىن ئىنتام تەمە قىلىپ، چوڭ قۇتقۇشېنى يۈننىڭ سىڭلىسى تانيۇ قېزنىڭ ئوغلى شىدۇقان (74) بىلەن بىرلىكتە چاڭئەنگە سوۋغات تەقدىم قىلىشقا ئەۋەتتى. ۋاڭ ماڭ ياردىمىش بېگى ۋاڭشى ۋە شې قاتارلىقلارنى يات قوۋملەرنى بويسۇندۇرۇش قورۇلىغا ئەۋەتىپ، يۈن، شۇبۇتانلار بىلەن كۆرۈشتۈردى. ھۇن ئەلچىلىرى قوراللىق تەھدىت بىلەن چاڭئەنگە ئېلىپ كېتىلىۋاتقاندا، يۈن ۋە شۇبۇتاننىڭ جىيەنى شىدۇقان قورۇلدىن قېچىپ ھۇنلار تەرەپكە قايتىپ كەتتى. شۇبۇقان چاڭئەنگە كەلگەندەن كېيىن ۋاڭ ماڭ ئۇنى شۇبۇ تەڭرىقۇت دەپ تەيىنلەپ، ئۇنىڭ ھۇنلارغا ھۆكۈمدار بولۇشىنى زور كۈچ بىلەن قوللىماقچى بولدى. بۇنى ئاڭلاپ قاتتىق غەزەپلەنگەن قۇتئەرشىداۋگاۋ جۇت تەڭرىقۇت، قوشۇن تېخى توپلىنىپ بولماستىنلا پۈتكۈل كۈچ بىلەن شىمالىي چېگرىغا بېسىپ كىرىپ، شىمالىي چېگرىنىڭ مۇداپىئەسىنى بۇزۇپ تاشلىدى. بۇ ۋاقىتتا شۇبۇتان ئاغرىپ ئۆلدى. ۋاڭ ماڭ ئۆزىنىڭ كىچىك خوتۇنىدىن بولغان قىزى لۇلۇرېن (ۋاڭ جىيە) نى ئارقا مىنىلىڭ تۇرىسى شېغا ياتلىق قىلدى. كاتتا ئىنتىاملار بېرىپ، ئۇنى ئەتىۋارلىدى ۋە ھەر ۋاقىت ئۇنى زور كۈچ بىلەن قوللاپ تەڭرىقۇت قىلىش كويىدا بولدى. دەل شۇ چاغدا خەن سۇلالىسى خان جەمەتىنىڭ ئادەملىرى ئىسيان كۆتۈرۈپ ۋاڭ ماڭنى ئۆلتۈردى. يۈن ۋە شېلارمۇ ئۆلدى.

۴. 24 - يىلى (كېڭىشىنىڭ 2 - يىلى) قىشتا خەن

سۇلالىسى ئەھمىيەت - نۆكەر ئەردەمبەگ (75) سا، بەشى لەشكەر
 بەگ مۇپەتتىشى چېن زۇن (76) لارنى ھۇنلارغا ئەلچىلىككە
 ئەۋەتىپ، خەن سۇلالىسىنىڭ كونا تۈزۈمى بويىچە تەڭرىقۇتقا
 تامغا ۋە تامغا بېغى بەردى، قان ۋە بەگلەرگە مۆھۈر ۋە
 مۆھۈر بېغى بەردى ھەم يۈن ۋە شۇبۇتانلارنىڭ قېلىپ
 قالغان ئۇرۇق - تۇغقانلىرى، ئەمەلدارلىرى ۋە خىزمەتچىلىرى
 قايتۇرۇلدى. تەكەببۇرلىشىپ كۆرەڭلەپ كەتكەن قۇتئەرشىداۋ-
 گاۋجۇت تەڭرىقۇت چېن زۇن بىلەن ساغا: «ھۇنلار ئەسلىدە
 خەن سۇلالىسى بىلەن ئاغا - ئىنىدەك مۇناسىۋەت قىلاتتى.
 ھۇنلار ئېلىدە قالايمىقانچىلىق چىققاندا خەن شۈەندى
 قوغشار تەڭرىقۇتنى قوللىغان. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ ئۆزىنى
 ۋەزىر دەپ ئاتاپ، خەن سۇلالىسى خان جەمەتىنى ھۈرمەت
 قىلغانىدى. كېيىن خەن سۇلالىسىدىمۇ زور قالايمىقانچىلىق
 چىقىپ، ۋاڭ ماڭ ھاكىمىيەتنى تارتىۋالغاچقا، ھۇنلار
 ئەسكەر چىقىرىپ ۋاڭ ماڭغا ھۇجۇم قىلدى، ئۇنىڭ چېگرا
 مۇداپىئەسىنى ئاجىزلاشتۇردى، شۇنىڭ بىلەن پۈتكۈل ئەلدە
 پاتىپاراقچىلىق تۇغۇلدى، پۇقرالار خەن سۇلالىسىنى
 سېغىنغاچقا، ۋاڭ ماڭ مەغلۇپ بولۇپ، خەن سۇلالىسى
 قايتا باش كۆتۈردى. بۇ بىزنىڭ كۈچىمىز بىلەن بولدى.
 شۇنىڭ ئۈچۈن بىز ھۇنلارغا ھۈرمەت قىلىنىشى كېرەك»
 دېدى. چېن زۇن ئۇنىڭ بىلەن قايتا - قايتا مۇنازىرلەشكەن
 بولسىمۇ، تەڭرىقۇت ئۆزىنىڭ پىكىرىدە چىڭ تۇرۇۋالدى.
 ياندۇرۇقى يىلى (م. 25 - يىلى، گېڭشىنىڭ ئۈچىنچى
 يىلى) يازدا چېن زۇنلەر قايتىپ كەلدى. بۇ چاغدا
 قىزىلقاشلىقلار (77) چاڭئەنگە بېسىپ كىرىپ، گېڭشى دەۋرى
 گە خاتىمە بېرىلگەنىدى.

مۇئەرىخەتسىن: «نەسىرنامە» دە: «بەدەۋىيلەر ئوقتۇرا
 تۈزلەڭلىكىنى پاراكەندە قىلىدۇ» دەپ ئاگاھلاندىرۇلغان.

«نەزمنامە» دە چى خۇەنگۇڭ مەدھىيىلىنىپ: «ھۇنلارغا جازا يۈرۈشى قىلدى» دېيىلگەن. «ئەمىنىيە» دە: «دۆلەتنى ياخشى باشقۇرۇش ئالامەتلىرىنىڭ بىرى، ئەتراپىدىكى چېگرىلارنى مۇداپىئە قىلىپ، تۇرالارنىڭ تاجاۋۇزىدىن ساقلىنىشتىن ئىبارەت» دېيىلگەن. يۇقىرىقىلاردىن بەدەۋىيلەر بالايىئاپتىنىڭ ناھايىتى ئۇزۇندىن بۇيان بارلىقىنى كۆرگىلى بولىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن خەن سۇلالىسى قۇرۇلغاندىن بۇيان سەمىي تەكلىپ بېرىپ، ئوبدان ئەقىل كۆرسىتىدىغان ۋەزىرلەرنىڭ ئوردىدا ھەر خىل پىكىرلىرىنى ئوتتۇرىغا قويۇپ مۇنازىرەلىشىشى مانا شۇ ۋەجىدىن ئىدى. بۇنداق ۋەزىرلەردىن خەن گاۋدى زامانىدا ليۇجىڭ خانىكە، لۇزاماندا فەن كۈەي، جى بۇ؛ خەن ۋېندى زامانىدا جىيىي، چاۋسۇ؛ خەن ۋۇدى زامانىدا ۋاڭ خۇي، خەن ئەنگو، جۇ مەيجېن، گۇڭ سۇڭ خۇڭ، دۇڭ جۇڭشۇ(78) لار بار ئىدى. ئۇلارنىڭ ھەرقايسىسى ئۆز پىكىرلىرىدە چىڭ تۇراتتى، پىكىرلىرىدە ئوخشاشلىق ۋە ئوخشىماسلىقلار بولاتتى. لېكىن يىغىپ ئېيتقاندا، ئىككى خىلغا بۆلۈنەتتى: مەمۇرىي ئەمەلدارلار يارىشىشنى، ھەربىي ئەمەلدارلار بولسا جازا يۈرۈشى قىلىشنى تەشەببۇس قىلاتتى. بۇ بىر مەزگىللىك پايدا - زىياندىلا كۆرۈپ، ھۇنلارنىڭ پۈتكۈل تارىخىنى تەتقىق قىلىمىغانلىقى ئىدى. خەن سۇلالىسى قۇرۇلۇپ بۈگۈنكىچە ئەمىنىيە زامانىغا قارىغاندا كۆپ ۋاقىتنى بېشىدىن ئۆتكۈزدى. بۇ ئارىلىقتا ھۇنلار بىلەن ئەدەب - قائىدە بويىچە مۇئامىلە قىلىنىپ، ئۇلار بىلەن قۇدىلاشقان چاغلارمۇ، قورال كۈچى بىلەن ئىشغال قىلىۋالغان چاغلارمۇ، دېمىمىزنى ئىچىمىزگە يۇتۇپ، ئۇلارغا خۇشامەت قىلغان چاغلارمۇ، ھەيۋە بىلەن بويىسۇندۇرۇپ، ئۇلارنى بېقىنىشقا مەجبۇر قىلغان چاغلارمۇ بولغانىدى. تېز چۆكۈش بىلەن باش كۆتۈرۈش ئۈزگىرىپ تۇردى.

كۈچىيىش بىلەن ئاجىزلىشىش ئۆزئارا ئالدىشىپ تۇردى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئىشنىڭ تەپسىلاتى توغرىسىدا ئىنچىكىلىك بىلەن پىكىرلىشىش ئىمكانىيىتى بارلىققا كەلدى.

ئۆتمۈشتە قۇدىلىشىش توغرىسىدىكى مۇھاكىمىنى ھەممىدىن ئاۋۋال لىۋجىڭ ئوتتۇرىغا قويغانىدى. بۇ ئەل ئەمدىلا تىنچىغان، پىڭچىڭ مۇھاسىرىسى خەتەرگە يېڭىدىن ئۇچرىغان چاغلار بولغاچقا، ئۇنىڭ تەكلىپى قوبۇل قىلىنىپ، ھۇنلار بىلەن ئەھدىلىشىلدى. قۇدىلىشىلدى. تەڭرىقۇتقا كۆپ سوۋغات بېرىش يولى بىلەن چېگرىنىڭ ئەمىنلىكىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈمىد قىلىندى. خەن خۇيىدى ۋە خانىكە لۇ زامانىدا بۇ سىياسەتكە رىئايە قىلىنغان بولسىمۇ، لېكىن ھۇنلارنىڭ تاجاۋۇزچىلىق ۋە بۇلاڭچىلىق ھەرىكەتلىرى ئازايماي، ئەكسىچە تەڭرىقۇت تېخىمۇ تەكەببۇرلىشىپ كەتكەنىدى. خەن ۋېندى زامانىغا كەلگەندە خەن سۇلالىسى ئۆتكەل بازىرى ئېچىپ، ھۇنلار بىلەن ئۆزئارا سودا ئىشلىرىنى يولغا قويدى، خەن جەمەتى قىزلىرى خوتۇنلۇققا بېرىلدى. ھۇنلارغا بېرىلىدىغان مال - بايلىقلار كۆپەيتىلدى. بۇ ئىشلارغا ھەر يىلى مىڭ جىڭ ئالتۇن سەرپ قىلىندى. شۇنداق بولۇشىغا قارىماي ھۇنلار كۆپ قېتىم ئەھدىنى بۇزۇپ، چېگرىغا ئۇزلىۋىكىز بالايىناپەت كەلتۈرگەچكە، خەن ۋېندى دەۋرىنىڭ ئوتتۇرىلىرىغا كەلگەندە خەن سۇلالىسى بىردىنلا كۈچلەندى، خەن ۋېندىنىڭ ئۆزىمۇ ھۇنچە كېيىنىپ، جەڭ ئېتىغا مىنىپ، ئالتە ۋىلايەت (79) تىكى مۇمىن پۇقرالاردىن بولغان پالۋانلارنى باشلاپ شاڭلىن چار بېغىدا ئات مىنىش، ئوقيا ئېتىشىنى مەشق قىلدى ۋە ئۇرۇش قانۇنىيەتلىرىنى ئۆگەندى، پۈتكۈل ئەل بويىچە خىل ئەسكەرلەرنى يىغىپ گۇاڭۋۇدا تۇرغۇزدى. ئۆتكەن زامانلاردىكى سانغۇن - سەركەردىلەر توغرىسىدا فېلىق

بىلەن بىللە مۇھاكىمە يۈرگۈزۈپ، قەدىمكى زاماندىكى داڭلىق ۋەزىرلەرنى ئەسلىدى. مانا بۇنىڭدىن كۆرگىلى بولىدىكى، قۇدىلىشىشنىڭ مەسىلىنى ھەل قىلالمايدىغانلىقى ئىنتايىن چۈشىنىشلىك ئىدى.

دۇڭ جۇڭشۇ تۆت دەۋرنى بېشىدىن كەچۈرگەچكە، ئۇ ئۆتمۈشتىكى ئەھدىگە رىئايە قىلىش ۋە ئۇنىڭغا يەنە بەزى ماددىلارنى قوشۇشنى ئارزۇ قىلاتتى. ئۇ: «ئالىيچانلارنى ھەققانىيەت بىلەن، ئاچكۆزلەرنى پايدا - مەنپەئەت بىلەن تەسىرلەندۈرگىلى بولىدۇ. ھەققانىيەت ھۇنلارغا كار قىلمايدۇ. ئۇلارنىڭ كۆڭلىنى پايدا بېرىش يولى بىلەنلا ئېلىش كېرەك. ئۇلارنىڭ مۇشۇ تەبىئىتىدىن پايدىلىنىپ تىزگىنلەش كېرەك. شۇنىڭ ئۈچۈن كاتتا مەنپەئەت بېرىش ئارقىلىق ئۇلارنىڭ كۆڭلىنى ئېلىپ، تەڭرى ئالدىدا ئائىلىشىپ، ئىتتىپاقلىق ئەھدىگە قاتتىق رىئايە قىلدۇرۇش، ئەتىۋارلىق بالىسىنى تۇرغاق قىلىشقا مەجبۇرلاش، شۇ ئارقىلىق ئۇلارنى ئەندىشەگە سېلىپ قويۇش لازىم. بۇنداق قىلغاندا ھۇنلار گەرچە يۈز ئۇرۇشنى ئويلىمىسىمۇ، لېكىن چوڭ مەنپەئەتتىن ئايرىلىپ قېلىش، تەڭرى ئالدىدا يالغانچىلىق قىلىش ۋە تۇرغاقتىكى سۆيۈملۈك ئوغلىنىڭ ئۆلتۈرۈلۈشىدىن قورقۇپ يۈز ئۇرۇشكە پىتىنالمىدۇ. مانا بۇ بىر تۈرلۈك تىزگىنلەش ئۇسۇلى ھېسابلىنىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە باج - سېلىق يىغىپ ھۇنلارغا چوڭ سوۋغات يوللاش خىراجىتى، چوڭ قوشۇننى ئىشقا سېلىپ جازا يۈرۈشى قىلىش خىراجىتىدىن كۆپ ئەمەس - تە! شەھەر - قەلئەلەرنى مۇداپىئە قىلالمىغاندىن كۆرە ئىشەنچلىك ئادەم ئەۋەتىپ ئىتتىپاقلىق ئەھدى تۈزگەن تۈزۈك. شۇنداق قىلغاندا، چېگرا مۇداپىئەسىدە تۇرغان كىشىلەرنىڭ قېرىنداشلىرى تېۋشەك سېلىپ خاتىرجەم ئۇخلاش ئىمكانىيىتىگە ئىگە بولالايدۇ، بوۋاقلار بىمالال

ئوزۇقلىنىلايدۇ، ھۇنلارنىڭ جەڭ ئاتلىرى سەددىچىن سېپىلىگە كەلمەيدۇ، ئوتتۇرا جۇڭگودا ئەسكەر ئېلىش يارماقى بولمايدۇ. بۇ پۈتكۈل ئەلدىكى خەلققە پايدىلىق ئەمەسمۇ؟» دېگەندى. دۇڭ جۇڭشۇنىڭ تەشەببۇسلىرىنى ئەينى ۋاقىتتىكى ئەمەلىي ئەھۋاللارغا باغلاپ قارىغاندا، ئۇنىڭ نۇقتىئىنەزەرىنىڭ شۇ چاغدىكى ئەمەلىي ئەھۋالغا مۇۋاپىق ئەمەسلىكى ۋە كېيىنكى دەۋرلەرگىمۇ مۇۋاپىق كەلمەيدىغانلىقى بىلىنىدۇ. خەن ۋۇدى زامانىدا قورال كۈچى بىلەن بويسۇندۇرۇش جەھەتتە نەتىجە قازىنىلغان بولسىمۇ، لېكىن ئادەم ۋە ئۇلارنىڭ ھالاك بولۇشىمۇ كۆپ بولغانىدى. خۇاڭخې دەرياسىنىڭ جەنۇبىدىكى زېمىنلار قايتۇرۇۋېلىنىپ، شوفاڭ ۋىلايىتى تەسىس قىلىنغان بولسىمۇ، لېكىن زاۋياڭنىڭ شىمالىدىكى 900 نەچچە چاقىرىم زېمىن قولدىن بېرىپ قويۇلغانىدى. ھۇن پۇقرالىرى دائىم دېگۈدەك خەن سۇلالىسىگە ئەل بولۇپ تۇراتتى. بۇنىڭ ئۈچۈن تەڭرىنۇتۇمۇ خەن ئەلچىلىرىنى تۇتۇپ قېلىپ ئۇچ ئالاتتى. ھۇنلار مانا مۇشۇنداق گەردەنكەش خەلق تۇرسا، ئۇلار ئۆزىنىڭ ئامراق بالىلىرىنى قانداقمۇ تۇرغاق قىلسۇن؟ شۇنىڭ ئۈچۈن دۇڭ جۇڭشۇنىڭ سۆزلىرى ئەينى ۋاقىتتىكى ئەھۋالغا ئۇيغۇن ئەمەس ئىدى. تۇرغاق قويۇلمىسا، يارىشىش نۆلگە تەڭ بولۇپ قالىدۇ. بۇ خەن ۋېندى ۋە ئۇنىڭدىن ئىلگىرىكى خانلارنىڭ خاتالىقلىرىنى قايتىلىغانلىق، ھۇنلارنىڭ پۈتمەس - تۈگمەس ئالدامچىلىقلىرىنىڭ يەنىمۇ ئۆسۈپ قېلىشىغا ياردەم بەرگەنلىك بولىدۇ. چېگرا شەھەرلىرىگە دۆلەتنىڭ زېمىنىنى مۇداپىئە قىلىدىغان ھەربىي خادىملارنى تاللاپ قويماي، قورغان - قەلئەلەر ۋە تۇر قاتارلىق چېگرا قورۇلارنى قوغداش ئەسلىھەلىرىنى رېمونت قىلماي، نەيزە، ئوقيا قاتارلىق ھەربىي ياراقلارنى يېڭىلىماي، يىغىپ ئېيتقاندا دۈشمەننىڭ

چېگرا - قورۇللاردىكى پاراكەندىچىلىكىگە ئىسلىدە بار بولغان مۇكەممەل ھەربىي ھازىرلىقلار بىلەن قارشى تۇرماي، ئەكسىچە، خەلقنىڭ ئۈستىدىكى باج - سېلىقنى ئېغىرلاشتۇرۇپ، مال - بايلىق بېرىش ئارقىلىق يىراقتىكى ھۇنلارنىڭ كۆڭلىنى ئالسا، پۇقرالارنى ئېزىپ ئەشەددىي دۈشمەنلەر ئۈچۈن خىزمەت قىلسا، ئۇلارنىڭ شېرىن سۆزلىرىگە ئىشىنىپ ۋە ئەمەلىيلەشتۈرگىلى بولمايدىغان قۇرۇق ئەھدىلەرگە ئەمەل قىلىپ، ھۇنلارنىڭ چېگرا - قورۇللارغا كېلىپ پايلاقچىلىق قىلماستىن ئۈمىد قىلسا، بۇ ئارتۇقچە خام - خىيال ئەمەسمۇ؟!

خەن شۇەندى زامانىغا كەلگەندە خەن ۋۇدىنىڭ جازا يۈرۈشى قىلىش ئەنئەنىسىگە ۋارىسلىق قىلىندى ھەمدە ھونلارنىڭ 100 يىلدىن بۇيانقى ئەڭ خەتەرلىك تەقدىرگە دۇچ كېلىپ، ئىچكى قالايمىقانچىلىق ئارقىسىدا ھالاكەتلىك ھالغا چۈشۈپ قېلىشىدىن پايدىلىنىپ، ۋەزىيەتنى مۇلچەرلەپ تەدبىر قوللىنىش، ئىلتىپات ۋە تەھدىتنى تەڭ ئىشقا سېلىش چارىسى قوللىنىلدى. تەڭرىقۇت ئاندىن باش ئېگىپ بېقىندى، ئوغلىنى ئەۋەتىپ تۇرغاق قىلدى. ئۈچ ئەۋلاد قارام ئەل بولۇپ، خەن جەمەتىگە بېقىندى. بۇ چاغدا چېگرا - قورۇللاردىكى شەھەر - قوۋۇقلىرى كەچ يېپىلىدىغان بولدى، يىلىقا ۋە كالىلار دالىلارنى قاپلاپ يېپىلىپ يۈردى، ئۈچ ئەۋلاد كىشىلەر ئۇرۇش سىگىنالى ئاڭلىمىدى. پۇقرالارمۇ ئۇرۇش ئۈچۈن خىزمەت قىلمايدىغان بولدى.

كېيىنكى 60 يىلدىن بۇيان ۋاڭ ماڭنىڭ ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىشى بىلەن چېگرىدىكى ئەمىنلىك بۇزۇلۇشقا باشلىدى. تەڭرىقۇت يازىشىش مۇناسىۋىتىنىڭ ئۈزۈلۈش سەۋەبىنى ۋاڭ ماڭغا ئارتقا قىلدى ئۈچۈن، ۋاڭ ماڭ ئۇنىڭ تۇرغاق ئوغلىنى ئۆلتۈردى. چېگرىدىكى بالايىتاپەت مانا شۇنىڭدىن باشلاپ تۇغۇلۇپ تۇردى. قوغشار تەڭرىقۇت خەن ئوردىسىنى

زىيارەت قىلغاندا، خەن سۇلالىسى ئۇنى كۈتۈۋېلىش قائىدە سە
يوسۇنلىرى ھەققىدە مۇزاكىرە ئۇيۇشتۇرغانىدى. مۇزاكىرىدە
شياۋ ۋاڭجى: «قەدىمكى زاماندا رۇڭ ۋە دىلار قىر ياساقچىلىرى
دەپ ئاتىلاتتى. بۇ ئۇلارنىڭ بېقىنىشىنىڭ نۇراقلىق ئەمەس
لىكىنى بىلىدۈرەتتى. ئۇلار بەزىدە بېقىناتتى، بەزىدە
بېقىنمايتتى. شۇڭا ئۇلارنى مېھمان قاتارىدا كۈتۈۋېلىپ،
ئۇلارغا يول قويۇپ، ۋەزىر ئورنىدا قارىماسلىق كېرەك ئىدى.
ئەگەر ئۇلارنىڭ كېيىنكى ئەۋلادلىرى قېچىپ كەتسە، خەن
سۇلالىسىگە نىسبەتەن ئاسىي ئەمەلدار ھېسابلانمايتتى» دېدى.
خەن يۈەندى، مانغا كەلگەندە چېگرا - قورۇل مۇداپىئە-
سىنى بىكار قىلىش پىكرى ئوتتۇرىغا قويۇلدى. خۇيىڭ
بۇنداق قىلىشقا بولمايدىغانلىقى ھەققىدە تەكىلىپ پىكىرىنى
بەردى. مانا بۇ روناق تاپقاندا چۈشكۈنلىشىشى ئەستىن
چىقارماسلىقى، ئەمىنلىك بولغاندا خەۋپ - خەتەرنى ئەستىن
چىقارماسلىق كېرەك، دېگەندىن ئىبارەت ئەتراپلىق، ئاقىل
تەشەببۇس. تەڭرىتۇت شىيەن سۆيۈملۈك ئوغلىنىڭ ئۆلتۈرۈلۈشىگە
قارىماي، پايدا - مەنپەئەت قوغلاشتى. ئۇنىڭ بۇلاڭ - تالاڭدىن
كىرىدىغان كىرىمى شەر يىمىنى بىرقانچە تۈمەن يارماق
بولاتتى. لېكىن يارىشىش مۇناسىۋىتى بىلەن بېرىلىدىغان
بايلىق مىڭ جىڭ ئالتۇندىن كەم بولمايتتى. بۇنداق ھالەتتە
ئۇ تۇرغاق ئوغلىدىن كەچمەي، چوڭ مەنپەئەتتىن ئايرىلىپ
قېلىشىنى قانداقمۇ خالىسۇن؟ دېمەك، دۇڭ جۇڭشۇ مۇھاكىمە
سىنىڭ تۇتۇرۇقسىزلىقى مانا شۇ يەردە.

دۆلەتنىڭ چوڭ ئىشلىرىنى پىلانلاش جەھەتتە تەكىلىپ
بەرگەندە، ئۇزۇن مۇددەتلىك بىخەتەرلىكنى نەزەردە تۇتۇپ،
تىن، پەقەت ئاددىيلا بىر مەزگىللىك مۇۋەپپەقىيەتتىنلا كۆرسە،
مۇنداق مۇۋەپپەقىيەتنى ئۇزۇن داۋام قىلدۇرغىلى بولمايدۇ.
جازا يۈرۈشىنىڭ رولىغا كەلسەك، يەن يۇنىڭ چىن ۋە

خەن خانلىرىنىڭ قوللانغان ئۇسۇللىرى توغرىسىدىكى مۇھاكىمىسى توغرا. شۇنىڭ ئۈچۈن قەدىم زاماندىكى خانلار زېمىنىنى توققۇز ئايماق (80)، بەش رايون (81) غا ئايرىپ پايتەخت ئەتراپى رايونلىرى تەسىس قىلدى. يەرلىك ئالاھىدە مەھسۇلاتلارنى ئالغاندا ئىچ ۋە سىرت، يىراق ۋە يېقىنلىقىغا قاراپ مەھسۇلات مىقدارلىرى بەلگىلىنەتتى. سىياسەت، جازا قانۇنلىرىنى يۈرگۈزۈشتە، مەدەنىيەت - مائارىپ، ئەخلاق - پەرىلەت ئىشلىرىنى يولغا قويۇشتا، يىراق ۋە يېقىن جايلار-نىڭ ۋەزىيىتى ئوخشاش بولمىغانلىقتىن، يولغا قويۇلغان تەدبىرلەرمۇ ھەر خىل بولاتتى. شۇڭا «ئەمىنىيە» دە: ئوتتۇرا تۈزلەڭلىك ئىچ يۇرت، يات قوۋملار تاش يۇرت دېيىلگەن. يات قوۋملار مەنپەئەتپەرەس بولۇپ، ئاچكۆز كېلىدۇ، چاچلىرى سول تەرەپكە چۈشۈپ تۇرىدۇ. سىڭار پەشلىك بولۇپ، ئادەم چىراي بولسىمۇ، لېكىن يىرتقۇچ تەبىئەتلىك كېلىدۇ. تۈزۈم ۋە كىيىم - كېچەكلىرى ئوتتۇرا تۈزلەڭلىككە ئوخشاشمايدۇ. ئۆرپ - ئادەتلىرىمۇ ئۆزگىچە بولۇپ، يېمەك - ئىچمەكلىرى ۋە تىلىمۇ ئوخشاشمايدۇ. ئۇلار ئەڭ شىمالدىكى سوغۇق، خىلۋەت دالىلاردا ياشايدۇ. ئوت - چۆپ، سۇ قوغلىشىپ چارۋىچىلىق ۋە ئوۋچىلىق قىلىشىدۇ. ھۇنلار خەن سۇلالىسى بىلەن تاغ جىلغىلىرى ئارقىلىق ئايرىلىپ تۇرىدۇ. ئۇ يەردە قۇملۇق ناھايىتى كۆپ. خۇددى تەڭرى مەقسەتلىك ھالدا ئۇلار بىلەن بىزنى ئايرىپ قويغاندەك كۆرۈنىدۇ. شۇڭا دانا خانلار ئۇلارنى ھايۋان قاتارىدا كۆرەتتى. ئۇلار بىلەن قەسەمىياد قىلىشىپ، ئىتتىپاقلىق ئىھدى تۈزۈمەيتتى، ئۈزۈشمۇ قىلمايتتى. ئەھدى تۈزۈم ھەم مال - بايلىق سەرپ بولاتتى، ھەم ھۇنلاردىن ئالدىنىپ قالاتتى، ھۇجۇم قىلىنسا، يەنە ھەربىي كۈچ سەرپ بولۇپ، قالايمىقانچىلىق چىقاتتى. ئۇ يەردىكى يەر-لەرنى تېرىپ ئاشلىق ئالغىلى، كىشىلىرىنى مۇمىن پۇقرا

قاتارىدا كۆرگىلى بولمايتتى، شۇڭا دانا خانلار ئۇلار بىلەن يىراق ئايرىلىپ تۇراتتى. يېقىن كەلتۈرمەيتتى، يېقىنلاشمايتتى. ئۇلارنى مەرىپەتتىن بەھرىمەن قىلمايتتى، ئۇلارنىڭ ئىلمىدە تەقۈم يولغا قويۇلمايتتى. ئەگەر ئۇلار تاجاۋۇز قىلسا جازالىناتتى، چېكىنىپ كەتسە مۇداپىئە ئىشلىرى يولغا قويۇلاتتى. ئەگەر ئوتتۇرا جۇڭگونىڭ قائىدىسى - يوسۇنلىرىنى ئارزۇ قىلىپ كېلىپ سوۋغات تەقدىم قىلسا، قائىدىسى - يوسۇن بويىچە كۈتۈۋېلىناتتى ۋە ئۈزلۈكسىز جەلپ قىلىناتتى. شۇڭا، خاتالىق ھەمىشە قارشى تەرەپتە سادىر بولاتتى. مانا بۇلار مۇقەددەس خانلارنىڭ پات قوۋملەرنى تىزگىنلەش تەدبىرلىرى ھېسابلىنىدۇ.

(«خەننامە»، 11 - توم، 3795 - 3834 - بەتلەر).

(1) قۇتسۇس (呼屠吾斯) شۇرۇ چانچۇ تەڭرىقۇتنىڭ ئوغلى، قوغشار تەڭرىقۇتنىڭ ئاكىسى، ھۇن ئېلىنىڭ سول قول قانلىرىدىن.

(«خەننامە»، 11 - توم، 3795 - بەت)؛

«ھۇنلارنىڭ تارىخىي يىلنامىسى»، 294 - بەت.

(2) تۇغ تەڭرىقۇت (屠耆单于) ھۇن ئېلىنىڭ باتىس

قانى بولۇپ، ئىسمى بۇشتان. م.ب. 58 - 56 - يىللىرىدىكى ھۇن ئېلىدىكى پاراكەندىچىلىك دەۋرىنىڭ تەڭرىقۇتلىرىدىن بىرى. ئۇيانچۇت تەڭرىقۇتنىڭ نەۋرە ئاكىسى.

(«ھۇنلارنىڭ تارىخىي يىلنامىسى، ھۇن تەڭرىقۇتلىرى

شەجەرىسى»، 294 - بەت).

(3) (乌籍) تۇغ تەڭرىقۇتنىڭ كاھىجى ئۇنۋانلىق

قوماندانلىرىدىن بىرى.

(«خەننامە»، 11 - توم، 3795 - بەت).

(4) چەلى تەڭرىقۇت (车犁单于) ئەسلى ھۇن ئېلىنىڭ ئۆكەن قانى بولۇپ، ھۇنلاردا باشباشتا قلىق دەۋرى باشلانغاندا، ئۆزىنى ئۆزى تەڭرىقۇت دەپ ئېلان قىلىۋالغان غەيرى قانۇنى تەڭرىقۇتلاردىن.

(«خەننامە»، 11 - توم، 3795 - بەت):

(5) ئۆلچۈ (乌厉屈) ئۇرۇنىنىڭ ئوغلى بولۇپ، قوغشار تەڭرىقۇتنىڭ سول سەركەردىسى ئىدى. م.ب. 56 - يىلى 11 - ئايدا ئاتىسى بىلەن خەن سۇلالىسىگە تەسلىم بولغان. «ھۇنلار تارىخىي يىلنامىسى»، 51 - بەت).

(6) ئۇرۇنىستۇن (乌厉温敦) ھۇن ئېلىنىڭ خۇسۇل (ئەمەل) بېگى بولۇپ، م.ب. 56 - يىلى 11 - ئايدا نەچچە تۈمەن ئېلى بىلەن خەن سۇلالىسىگە تەسلىم بولغان. «ھۇنلار تارىخىي يىلنامىسى»، 51 - بەت):

(7) شىنچېڭ (新城) قەدىمىي ناھىيە. غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان بولۇپ 新城 يېزىلاتتى. شەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە 新城 دەپ ئۆزگەرتىلدى. ئورنى ھازىرقى خېنەن ئۆلكىسىدىكى لوياڭ ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدا.

(«جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر ناملىرى

قامۇسى»، 1012 - بەت).

(8) شۇشۇنخاڭ (休旬王) تۇڭ تەڭرىقۇتنىڭ بىر نەۋرە ئىنىسى. م.ب. 54 - يىلى ھۇن ئېلىدىكى پاراكەندىچىلىك دەۋرىنىڭ تەڭرىقۇتلىرىدىن بىرى بولۇپ، ئۆزىنى رۇنجىن تەڭرىقۇت دەپ ئاتىدى، غەربتە تۇراتتى. كېيىن چىچى تەڭرىقۇت بىلەن بولغان ئۇرۇشتا ئۆلتۈرۈلدى.

(«ھۇنلار تارىخىي يىلنامىسى»، 53 - بەت):

(9) جۇيرۇش (驹于利受) چىچى تەڭرىقۇتنىڭ ئوغلى. ئوڭ چوڭ سەركەردە بولۇپ، م.ب. 53 - يىلى خەن سۇلالىسىگە

تۇرغا قلىققا ئەۋەتىلگەن.

(«ھۇنلار تارىخىي يىلنامىسى»، 53 - بەت).

(10) گۇاڭلۇ قورغىنى (光禄塞) خەن ۋۇدى دەۋرىدە كېڭەش بېگى شۇزىۋېي تەرىپىدىن ياسالغان. چۇغاي تېغىنىڭ شىمالىدا، خەن سۇلالىسى دەۋرىدە مۇھىم قورغان سانىلاتتى.
(«جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر ناملىرى قامۇسى»، 287 - بەت).

(11) جىلۇ قورغىنى (鸡鹿塞) ھازىرقى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونى دېڭكۇۋ ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى خالۇلكېنېي جىلغىسىنىڭ ئېقىزىدا.

(«ھۇنلار تارىخىي يىلنامىسى»، 54 - بەت).

(12) ئىلىم تەڭرىقۇت (伊利目单于) تۇغ تەڭرىقۇتنىڭ ئىسمى. م.ب. 49 - يىلى ھون ئېلىدىكى پاراكەندىچىلىك دەۋرىدىكى تەڭرىقۇتلاردىن بىرى. چىچى تەڭرىقۇت بىلەن بولغان ئۇرۇشتا ئۆلتۈرۈلگەن.

(«ھۇنلار تارىخىي يىلنامىسى»، 55 - بەت).

(13) نو شۇي (诺水) دەريا، نوچېن دەرياسى (诺真) دەپمۇ ئاتىلىدۇ. ئورنى ھازىرقى شەنشى ئۆلكىسىدىكى داتۇلك ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا بولۇپ، قورغاننىڭ سىرتىدا.

(«خەنزۇ تىلى قامۇسى»، 31 - توم، 179 - بەت).

(14) ئېتىجىياس (伊屠智牙师) قوغشار تەڭرىقۇتنىڭ خەن سۇلالىسىنىڭ مەلىكىسى بولغان ئالچىسى ۋاڭ جاۋجۇدەن تۇغۇلغان ئوغلى. ھۇن ئېلىنىڭ ئوڭ باتىسقانى ئىدى.

(«خەننامە»، 11 - توم، 3806 - بەت).

(15) قويانخان (呼衍王) ھۇن ئېسىلزاڭلىرىدىن. قوغشار تەڭرىقۇتنىڭ قېيىن ئاتىسى.

(«خەننامە»، 11 - توم، 3806 - بەت).

(16) چۈەنچۈ ئالچى (颯渠阏氏) قويانخاننىڭ چوڭ

قەزى، قوغشارنىڭ ئالچىلىرىدىن بولۇپ، جۈمۈچ، نانكىياس (ئۇ - جۈلجۈت تەڭرىقۇت) لارنىڭ نامىسى.

(«خەننامە»، 11 - توم، 3806 - 3807 - بەتلەر).
(17) جۈمۈچ (且莫车) قوغشار تەڭرىقۇتىنىڭ جۈەنچۈ ئالچىسىدىن تۇغۇلغان چوڭ ئوغلى. ھۇن ئېلىنىڭ سول قول خانى. م.ب. 12 - يىلدىن م.ب. 8 - يىلىغىچە ھۇنلارنىڭ تەڭرىقۇتى بولغان.

(«خەننامە»، 11 - توم، 3807 - بەت).
(18) نانكىياس (知牙斯) قوغشار تەڭرىقۇتىنىڭ جۈەنچۈ ئالچىسىدىن تۇغۇلغان كىچىك ئوغلى. ھۇن ئېلىنىڭ ئوڭ قول بىلىكخانى، م.ب. سەككىزىنچى يىلدىن م.ك. ئون ئۈچىنچى يىلىغىچە ھۇن ئېلىنىڭ تەڭرىقۇتى بولغان. ئۇجۇلجۇت تەڭرىقۇت ماددىسىغا قاراڭ.
(«خەننامە»، 11 - توم، 3807 - بەت).

(19) جۈمۈش (且麋胥) قوغشار تەڭرىقۇتىنىڭ چوڭ ئالچىسىدىن تۇغۇلغان ئىككىنچى ئوغلى، ھۇن ئېلىنىڭ سول قول بىلىكخانى ۋە تەڭرىقۇتى بولغان.

(«خەننامە»، 11 - توم، 3807 - بەت).
(20) شىيەن (咸) قوغشار تەڭرىقۇتىنىڭ چوڭ ئالچىسىدىن بولغان كىچىك ئوغۇللىرىدىن بىرى. ۋاڭ ماڭ دەۋرىدە ۋاپادار تەڭرىقۇت ئۇنىۋانى بىلەن غەيرىي قانۇنىي تەڭرىقۇت بولغان.
(«خەننامە»، 11 - توم، 3807 - بەت).

(21) لې (乐) قوغشار تەڭرىقۇتىنىڭ چوڭ ئالچىسىدىن بولغان كىچىك ئوغۇللىرىدىن بىرى.

(«خەننامە»، 11 - توم، 3807 - بەت).
(22) جىلسۇرخان (致卢儿王) ھۇنلاردا خانلار ئۇنىۋانى بولۇپ، ئوڭ - سول جىلسۇرخانلار بولاتتى.

(«ھۇنلار تارىخىي يىلنامىسى»، 59 - بەت).
(23) شۈبۇقسىز (须卜居次) پۇجۇلجۇت تەڭرىقۇت (دېۋتاۋ -

بۇقا) نىڭ خەن سۇلالىسى مەلىكىسى بولغان ئالچىسى ۋاڭ جاۋ-
جۇندىن تۇغۇلغان چوڭ قىزى (قوغشار تەڭرىقۇت ئۆلگەندىن كې-
يىن ھۇن ئادىتى بويىچە پۇجۇلجۇت تەڭرىقۇت ئۆگەي ئانىسى
ۋاڭ جاۋجۇننى ئالغان). شۇبۇ — ھۇنلاردا چوڭ بىر ئۇرۇقنىڭ
ئىسمى بولۇپ، بۇ، «شۇبۇ ئۇرۇقىدىن بولغان قىز» دېگەنلىك بولىدۇ.
(«خەننامە»، 11 - توم، 3 - بەت (1)، (2) ئىزاھلار).

(24) تانيۇ قىز (当于居次) پۇجۇلجۇت تەڭرىقۇت (دېۋىتاۋ-
بۇقا) نىڭ خەن سۇلالىسى مەلىكىسى بولغان ئالچىسى ۋاڭ
جاۋجۇندىن تۇغۇلغان كىچىك قىزى. تانيۇ — ھۇنلاردا چوڭ
بىر ئۇرۇقنىڭ ئىسمى بولۇپ، بۇ، «تانيۇ ئۇرۇقىدىن بولغان قىز»
دېگەنلىك بولىدۇ.

(«خەننامە»، 11 - توم، 3808 - بەت (1)، (2) ئىزاھلار).

(25) گاۋلىن (皋林) ھۇن ئېلىدىكى يەرنىڭ نامى.
(مۇھەررىردىن).

(26) پۇفەن (蒲反) قەدىمكى ناھىيە. رىۋايەتلەرگە ئاساس
لانغاندا بۇ يۈك پادىشاھ شۇننىڭ مەركىزى ئىكەن. ئەسلى ئىسمى
پۇ (蒲) بولۇپ، يېقىملىق دەۋرىدە ۋېي (魏) بەگلىكىگە قارايت-
تى. خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپىدە ناھىيە تەسىس قىلىندى. ئورنى
ھازىرقى سەنشى ئۆلكىسىدىكى يۇڭجى ناھىيىسىدە.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن»، 4 - توم، 2690 - بەت).

(27) سوشجۇت تەڭرىقۇت (搜谐若鞮单于) پۇجۇلجۇت

تەڭرىقۇت ئۆلگەندىن كېيىن، م.ب. 20 - يىلدىن م.ب. 12 -
يىلىغىچە تەڭرىقۇت بولغان. جۈمىش ماددىسىغا قاراك.

(«ھۇنلارنىڭ تارىخىي يىلنامىسى»، 60 - بەت).

(28) جۇتقان (祝都韩) ھۇن ئەمەل - ئۇنۋانلىرىدىن

بولۇشى مۇمكىن.

(مۇھەررىردىن).

(29) چەياچۇت تەڭرىقۇت (车牙若鞞单于) جۇمۇچ ماددەسىغا قاراڭ.

(«ھۇنلار تارىخىي يىلنامىسى»، 61 - بەت).

(30) يۇتچۇچان (於涂仇禅) يەر نامى بولۇشى مۇمكىن.

(مۇھەررىردىن).

(31) سۈيخې (绥和) خەن چېگدىنىڭ م.ب. 8 - 7 - يىللىرى

مەزگىلى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 1177 - بەت).

(32) يۇ (與) قوغشارنىڭ ئوغۇللىرىدىن. ئۇجۇلجۇت

تەڭرىقۇتنىڭ ئانا باشقا ئىسمى. ھۇن ئېلىنىڭ ئوڭ قول بىلىكىخانى.

(«خەننامە»، 11 - توم، 3810 - بەت).

(33) گۇنۇ (股奴) ھۇنلاردا ئەمەل ئىسمى بولۇشى مۇمكىن.

(مۇھەررىردىن).

(34) ۋاڭ گېن (王根) خەن يۈەندى خانىشنىڭ ئىنىلىرىدىن.

چۇياڭ بېگى ئىدى. قىران چەۋەنداز سانغۇن بولغان.

(«چۇڭگىو كىشى ئىسىملىرى قامۇسى»، 115 - بەت).

(35) جىلقۇن (稽留昆) ئۇجۇلجۇت تەڭرىقۇتنىڭ ئوغلى.

م.ب. 7 - يىلى خەن سۇلالىسىگە تۇرغاقلققا ئەۋەتىلگەن. م.ب.

بىرىنچى يىلى قايتۇرۇلۇپ، ئورنىغا ئاكىسى تۇرغاقلققا ئەۋەتىلدى.

(«ھۇنلارنىڭ تارىخىي يىلنامىسى»، 61 - 68 - بەتلەر).

(36) ئالتە كىتاب، ئالتە نامە (六经) كۇنچىلارنىڭ

ئالتە دەستۇرى. بۇلار: «نەزىمنامە»، «نەسىرنامە»، «يۈسۈننامە»،

«پالنامە»، «ئەسىنىيە»، «نەزىمنامە» دىن ئىبارەت ئالتە كىتاب.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 343 - بەت).

(37) شىمالىي تۇرالار (北狄) دىلار (تۇرا) ئىزا

ھىغا قاراڭ.

(38) كۇزىڭلار (姑缯) غەربىي جەنۇبتىكى قوۋملاردىن

بولۇپ، ھازىرقى يۈننەن ئۆلكىسىنىڭ شەرقىي جەنۇبىي (ئۆز

دەۋرىدىكى يىجو) دا ياشايتتى.

«خەننامە»، 11 - توم، 3815 - بەت (14) ئىزاھ.

(39) ئاڭجېيەلەر (荡姐) چياڭلارغا مەنسۇپ بىر قوۋم.

«خەننامە»، 11 - توم، 3815 - بەت (15) ئىزاھ.

(40) قۇمتاغ (白龙堆, 库穆塔克) قۇملۇق (چۆل)

ئىسمى. شىنجاڭنىڭ شەرقىدە، تىيانشان تاغلىرىنىڭ جەنۇبىي

قەرىيىدە. ئەجدەد ئۆپىلىكىمۇ دېيىلىدۇ. قەدىمكى كروران بەگلىك

كىنىڭ ئەڭ شەرقىدە بولۇپ، سۇسىز، گىياھسىز چۆللۈكتىن ئىبارەت.

تۈزۈتىلگەن «سىيۈەن»، 3 - توم، 2165 - بەت.

(41) پۇتاۋ قەسىرى، ئۈزۈمزار قەسىرى (蒲陶官) م.پ.

104 - يىلىدىكى پەرغانىگە يۈرۈش قىلىش داۋامىدا ئىچكىرىسىگە

كەلتۈرۈلگەن ئۈزۈم (تەڭ) شۇڭلىرى شاڭلىن خانلىق بېغىغا

تىكىلىپ زور ئۈزۈمزارلىق بىنا بولغان. شۇ مۇناسىۋەت بىلەن

خەن ۋۇدى شاڭلىن خانلىق بېغىغا ئۈزۈمزار قەسىرى سالدۇرغان.

«شاڭلىن چار بېغى» ماددىسىغا قاراڭ.

«خەننامە قوشۇمچە ئىزاھلىرى»، 8 - توم، 3817 - بەت.

(42) شۇتۇن قۇدۇقى (休屯井) قورغان سىرتى، ھۇن

ئېلىدىكى بىر يەرنىڭ نامى.

«خەننامە»، 11 - توم، 3817 - بەت.

(43) چېتىيەنلۇ (车田卢水) دەريا، ھۇن ئېلىدىكى بىر دەريا.

«خەننامە»، 11 - توم، 3817 - بەت.

(44) قۇيقۇ (句姑) مىلادىدىن بۇرۇن ۋە مىلادىنىڭ باش

لىرىدا ئارقا قوس خانلىقى (تۈرپان خانلىقى) نىڭ خانى.

ھۇنلارغا تەسلىم بولغان بولسىمۇ، خەن سۇلالىسىنىڭ بۇيرۇقى

بويىچە قايتۇرۇپ كېلىنىپ، قەتىل قىلىپ سازايى قىلىنغان.

«خەننامە»، 11 - توم، 3818 - 3819 - بەتلەر.

(45) تاڭدۇر (唐兜) غەربىي يۇرتتىن خەن سۇلالىسىگە

بەيتەت قىلغان خاندانلاردىن بولۇپ، قۇيقۇ بىلەن بىرلىكتە ھۇنلارغا

تەيلىم بولغانلىقى ئۈچۈن، خەن سۇلالىسىنىڭ بۇيرۇقى بويىچە قايتۇرۇپ كېلىپ، قەتل قىلىنىپ سازايى قىلىنغان.

(«خەننامە»، 11 - توم، 3818 - 3819 - بەتلەر).

(46) جى (知) بىر ھېروگلىفلىق ئىسىم قويۇش تەشەببۇسىنى قوللاش يۈزىسىدىن ھۇن تەڭرىقۇتى ئۇجۇلجۇت ئانكىياس تۆت ھېروگلىفتىن ئىبارەت چۆپ ھېروگلىفلىق ئىسىمىنى بىر ھېروگلىفلىق جى (知) غا قۆزگەرتكەن.

(«خەننامە»، 11 - توم، 3819 - بەت).

(47) شىن (新) خانلىق. م. 8 - يىلى غەربىي خەن سۇلالىسى خانىنىڭ ئورنىغا ئۆزىنى خان ئېلان قىلغان ۋاڭ ماڭ سۇلالە نامىنى «شىن سۇلالىسى» دەپ ئاتىدى. 15 يىل سەلتەنەت سۈرگەندىن كېيىن، م. 23 - يىلى قوزغىلاڭچى دېھقانلار قوشۇنى تەرىپىدىن ئاغدۇرۇلدى.

(بىر توملۇق «سەخىي»، 1482 - بەت).

(48) شىجىيەنگو (始建国) شىن خانى ۋاڭ ماڭنىڭ م.

9 - 13 - يىللىرى مەزگىلى.

(بىر توملۇق «سەخىي»، 2091 - بەت).

(49) گۇشېبەگ (姑夕侯) ھۇنلاردا ئەمەل بولۇپ، ئوڭ-سول

گۇشېبەگلەر بولاتتى.

(مۇھەررىردىن).

(50) قسۇتبەگ (骨都侯) ھۇنلاردا ئەمەل بولۇپ، ئوڭ-سول

قۇتبەگلەر بولاتتى.

(مۇھەررىردىن).

(51) لىخانخان (犁汗王) ھۇنلاردا ئەمەل ئىسمى بولۇپ،

ئوڭ - سول لىخانخانلار بولاتتى.

(«خەننامە»، 11 - توم، 3822 - بەت).

(52) دەن چىن (但钦) ۋاڭ ماڭ دەۋرىدە (م.ب. - يىلدىن

13 - يىلىغىچە) غەربىي يۇرت قوروقچىبېگى بولغان، ۋاڭ ماڭنىڭ

ئاخىرقى دەۋرىدە ئاگىن خانلىقى ئىسيانچىلىرى تەرىپىدىن
ئۆلتۈرۈلگەن.

(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى قامۇسى»، 284 - بەت).
(53) قوچەن (后成) قوس خانلىقىدىكى كىچىك بىر
بەگلىك.

(«خەننامە»، 11 - توم، 3823 - بەت (2) ئىزاھ).
(54) دېڭ (登) قوغشار تەڭرىقۇتىنىڭ نەۋرىسى، شىيەن
تەڭرىقۇتىنىڭ ئوغلى.

(«خەننامە»، 11 - توم، 3823 - بەت).
(55) جۇ (助) قوغشار تەڭرىقۇتىنىڭ نەۋرىسى، شىيەن
تەڭرىقۇتىنىڭ ئوغلى.

(«خەننامە»، 11 - توم، 3823 - بەت).
(56) يىشو قورۇلى (益寿塞) ئورنى ھازىرقى ئىچكى
موڭغۇل ئاپتونوم رايون سالاچى ناھىيىسىدە.

(«جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر ناملىرى قامۇسى»، 739 - بەت).
(57) جىڭياڭ (泾阳) قەدىمكى ناھىيە. خەن سۇلالىسى
تەسىس قىلغان. ئورنى بۈگۈنكى گەنسۇ ئۆلكىسىدىكى پىڭلياڭ

ناھىيىسىنىڭ 40 چاقىرىم غەربىدە.
(«جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر ناملىرى قامۇسى»،
728 - بەت).

(58) چىن چىن (陈钦) گۇاڭشىنلىق. كۇڭفۇزچىلارنىڭ
دەستۇرى بولغان «زۇچىۈمىڭ ئەمىنىيىسى» تەتقىقاتچىلىرىدىن
بولۇپ، بىز مەزگىل لياڭلىق جياخۇنىڭ خىزمىتىدە بولدى.
چىن چىندىن جاناپ زوشۇناسلىقنى ئۆگەنگەن ۋاڭ ماڭ ئۇنىڭغا
«قەيسەر سانغۇن» دەپ شەرەپ نامى بەرگەن.

(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى قامۇسى»، 1090 - بەت).
(59) گېشىي قورۇلى (葛邪塞) يۈنچۇڭ ۋىلايىتىدىكى بىر
قورۇل (قورغان). چىن چىن بىلەن ۋاڭ شۇنلەر مۇشۇ قورۇلنىڭ

مۇداپىئەسىدە تۇرغان.

(«خەننامە»، 11 - توم، 3826 - بەت).

(60) ئۇلجۇت تەڭرىقۇت (烏累若鞮单于) قوغشار تەڭرىقۇتنىڭ ئوغۇللىرىدىن بولۇپ، ۋاڭ ماڭ دەۋرىدە ئۇلجۇت تەڭرىقۇت ئۇنسۇانى بىلەن م. 13 - 18 - يىللىرى سەلتەنەت سۈرگەن. («خەننامە»، 11 - توم، 3827 - بەت).

(61) تۇغ ئالچى (屠耆阏氏) قوغشار تەڭرىقۇتنىڭ ئالچىلىرىدىن ئۇلجۇت تەڭرىقۇتنىڭ ئۆگەي ئانىسى.

(«خەننامە»، 11 - توم، 3827 - بەت).

(62) قۇي (于) ئۇجۇلجۇت تەڭرىقۇت دەۋرىدە (م.ب. 8 - م. 13 - يىللىرى ئارىلىقىدا بىرنەچچە سول قول بىلىمكەن ئارقا-ئارقىدىن ئۆلۈپ كەتكەچكە، «سول قول بىلىمكەن» دېگەن نام «شۇم نام» دەپ قارىلىپ، ئورنىغا «قۇي» دېگەن نام قوللىنىلغان. تەڭرىقۇتتىن قالسىلا بۇ مەرتەۋە يۈكسەك ئورۇن ھېسابلىناتتى.

(«خەننامە»، 11 - توم، 3827 - بەت).

(63) خۇمېڭ (虎猛) قەدىمكى ناھىيە. غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان، كېيىنكى خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان. ئورنى ھازىرقى ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونى ئوردۇس سول قانات ئالدى خۇشۇنىدا. («جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر ناملىرى قامۇسى»، 535 - بەت).

(64) ئەلچى بەگ (和亲侯) شەرەپ ئۇنۋانى. ۋاڭ شى

(玉歙) ئىزاھىغا قاراڭ.

(65) ئىلتىپاتبېگى (展德侯) شەرەپ ئۇنۋانى. ۋاڭ سا

(王飒) ئىزاھىغا قاراڭ.

(66) چۈۋېي (厨唯) ھۇن ئېلىدىكى يەر ئىسمى بولۇشى مۇمكىن.

(مۇھەررىردىن).

(67) گېزەكچى كاھېگى (游击都尉) دۇشمەنگە ئۇشتۇم
تۇت زەربە بېرىدىغان گېزەكچى قوشۇنلارنىڭ كاھېگى.

(«خەنزۇ تىلى قامۇسى»، 19 - توم، 439 - بەت).
(68) ۋاڭ شيەن (王咸) جىنەنلىك. ھۇنلار بىلەن يارى-
شىش تەرەپدارى بولغاچقا، «ئەلچىبەگ» دېگەن ئۇنۋانى بار-
لۇپ، ۋاڭ ماڭ ئۇنى ھۇن ئېلىگە بارىدىغان ئەلچىلەر ئۆمىكىگە
باشلىق قىلغان.

(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى قامۇسى»، 105 - بەت).
(69) فۇئەن (伏黯) شائىر بولۇپ، ئورنى قوۋۇقچىباش-
لىق دەرىجىسىگە يەتكەنىدى. م. 15 - يىلى سانغۇن ۋاڭ
شيەن باشچىلىقىدىكى ئۆمەك تەركىمىدە ھۇن ئېلىگە ئەلچى بولۇپ
بارغان.

(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى قامۇسى»، 231 - بەت).
(70) ئازقا ئەمىنلىك تۇرسى (后安公) م. 15 - يىلى
ۋاڭ ماڭ تەرىپىدىن قۇتبەگ شۇبۇتانغا بېرىلگەن ئۇنۋانى.
(«خەننامە»، 11 - توم، 3828 - بەت).
(71) ئارقامىنبەگ (后安侯) م. 15 - يىلى ۋاڭ ماڭ
تەرىپىدىن چوڭ قۇتقۇ شېگە بېرىلگەن ئۇنۋانى.

(«خەننامە»، 11 - توم، 3828 - بەت).
(72) قۇتئەرشىداۋ گاۋجۇت تەڭرىقۇت (皋道呼而都呼)
若 是 单于) قوغشار تەڭرىقۇتنىڭ ئوغۇللىرىدىن بولۇپ. ئۇ-
جۇلجۇت تەڭرىقۇتنىڭ ئىنىسى. م. 18 - يىلىدىن 46 - يىلىغىچە
28 يىل سەلتەنەت سۈرگەن. ھۇن ئېلىنىڭ 20 - ئەۋلاد
ھۆكۈمدارى.

(«ھۇنلار تارىخىي يىلنامىسى»، ھۇن تەڭرىقۇتلىرى شەجەرىسى،
294 - بەت).

(73) جۇت (孝) ھۇنچە سۆز بولۇپ «ۋاپادار» مەنىسىدە.

قوغشاردىن باشلاپ خەن سۇلالىسى بىلەن يېقىن مۇناسىۋەت ئورناتقان ھۇن تەڭرىقۇتلىرى، خەن خانلىرىنىڭ نامىدا «孝» سۆزىنىڭ بارلىقىنى كۆرگەچكە، قىزىقىپ تەڭرىقۇتلۇق ئۇنۋانلىرىنىڭ ئاخىرىغا «جۇت» (ۋاپادار) سۆزىنى قوشۇپ ئېيتىشقان. «خەننامە»، 11 - توم، 3829 - بەت).

(74) شىدۇقان (鹽榑王) پۇجۇلجۇت تەڭرىقۇتنىڭ تاش نەۋرىسى، تانيۇ قىزىنىڭ ئوغلى.

«خەننامە»، 11 - توم، 3829 - بەت).
(75) ئەردەمبەگ (归德侯) شەرەب ئۇنۋانى بولۇپ، ھەققانىيەت تەرەپكە ئۆتكەن، ئەل بولغان تۆرە مەنىلىرىنى بىلدۈرىدۇ.

(مۇھەررىردىن).

(76) چېن زۇن (陈遵) خەن ئەيدى دەۋرىنىڭ ئاخىرى-لىرىدا خىزمەت كۆرسەتكەچكە، جياۋبېي بېگى بولغان، چاڭئەندە تۇراتتى. ۋاڭ ماڭ دەۋرىدە خېنەن ۋالىيسى، جىجۇجياڭ ھەم خېنېي كاھېيگى قاتارلىق خىزمەتلەردە بولدى. ئاخىر شوفاڭدا ئوغرىلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى.

«چۇڭگو كىشى ئىسىملىرى قامۇسى»، 1102 - بەت).

(77) قىزىلقاشلىقلار (赤眉) غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرلىرىدىكى دېھقانلار قوزغىلاڭچى قوشۇنىنىڭ نامى. ۋاڭ ماڭ ھاكىمىيەتنى ئىگىلەۋېلىپ، «شىن سۇلالىسى» نى قۇرغاندىن كېيىن، م. 18 - يىلى قوزغىلاڭ قىلغان لاڭياللىق فەن زۇڭ ۋە باشقىلارنىڭ قوشۇنى دۈشمەندىن پەرقلىنىپ تۇرۇش ئۈچۈن قاشلىرىنى قىزىلغا بويىغاچقا «قىزىلقاشلىقلار قوشۇنى» دەپ ئاتالدى. 300 مىڭ كىشىلىك قوشۇنغا ئىگە بولغان قىزىلقاشلىقلار لىۋېنسى (刘盆子) نى خان قىلىپ سايلاشتى. ئۇلار بىر مەھەل چاڭئەنگىمۇ بېسىپ كىردى. كېيىن شەرقىي خەن سۇلالىسى خانى لىۋ شىۋ (گۇاڭۋۇدى) قىزىلقاشلىقلار قوشۇنىنى قورشاپ ھۇجۇم

قىلىپ مەغلۇپ قىلدى.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن»، 4 - توم، 2978 - بەت).

(78) دۇڭ جۇڭشۇ (董仲舒، م. ب. 179 - 104).
گۇاڭجۈەنلىك. ياش ۋاقتىدا «ئەمىنىيە» نى تەتقىق قىلىش بىلەن
شۇغۇللانغان. خەن جىڭدى دەۋرىدە بىلىگە، خەن ۋۇدى دەۋرىدە
ئىمتىھاندىن ئۆتۈپ جياڭدۇ بەگلىكىگە ۋەزىر بولغان. كېيىن
بالايسىئاپەت، ئاجايىپ - غارايىپ ئىشلار توغرىسىدا
سۆزلىگەچكە زىندانغا تاشلىنىپ، كېيىنچە كەچۈرۈم قىلىنغان
ۋە جياۋشى بەگلىكىنىڭ ۋەزىرى بولۇپ تەيىنلەنگەن. يەنە
جازالىنىشتىن ئەنسىرىگەن دۇڭ جۇڭشۇ ئاغرىقنى باھانە قىلىپ،
خىزمەتتىن چېكىنىپ ئائىلىسىگە قايتقان. ھەر ۋاقىت ئوردىدا
چوڭ ئىشلار ئۈستىدە كېڭەش بولسا پىكىرى ئېلىناتتى. ئۆمۈر
بويى مۇددەرىسىلىك قىلىپ كىتاب تۈزۈش - تەھرىرلەش
ئىشلىرى بىلەن شۇغۇللاندى. بۇ كىشىنىڭ تەرجىمىھالى «تارىخىي
خاتىرىلەر»، «خەننامە» لەردە بېرىلگەن.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن»، 4 - توم، 2687 - بەت).

(79) ئالتە ۋىلايەت (六郡) لۇڭشى، تېيەنشۈي، ئەندىڭ،
بېيىدى، شاڭجۈن، شىخې ۋىلايەتلىرى نەزەردە تۇتۇلىدۇ.

(«خەننامە»، 11 - توم، 3831 - بەت).

(80) توققۇز ئايماق (九州) رىۋايەتلەر بويىچە ئېلىمىز
ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكىدىكى رايونلارنىڭ مەمۇرىي بۆلۈنۈشى، ئەمىنىيە،
يېغىلىقلار دەۋرىدە باشلانغان بولۇپ، بۇ ھەقتە رىۋايەتلەر
ئوخشاش ئەمەس. غەربىي خەن سۇلالىسىدىن بۇرۇن جىڭجۇ
(冀)، يەنجۇ (兗)، چىڭجۇ (青)، شۇجۇ (徐)، ياڭجۇ (扬)،
جىڭجۇ (荆)، يۈجۇ (豫)، لياڭجۇ (梁)، يۈڭجۇ (雍) ئايماق
لىرى توققۇز ئايماق دېيىلەتتى. «لۇ بۇۋېي يىلنامىسى» دە
يۈجۇ (幽) بار بولۇپ، لياڭجۇ يوق. جۇ سۇلالىسى

«يۇسۇننامە» سىدە يۇجۇ، يىڭجۇ (菅) بار بولۇپ، چىڭجۇ بىلەن لياڭچۇۋ يوق.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 63 - بەت).

(81) بەش رايون (五服) قەدىمدە خانلىق پايتەختى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپ رايونلىرى 500 چاقىرىم ئارىلىق بىرلىك قىلىنىپ، رايونلارغا ئايرىلىپ، ئارىلىقنىڭ يىراق - يېقىنلىقىغا قاراپ بەش دەرىجە رايونغا ئايرىلاتتى ۋە ئۇلار شەھەر ئەتراپ رايونى، بەگ - تۆرىلەر رايونى، ئەمىنىيەت رايونى، زۆرۈرىيەت رايونى، قىر رايونى دېيىلەتتى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 31 - بەت).

غەربىي يۇرت (قۇرىقار) تەزكىرىسى ①

غەربىي يۇرت بىلەن خەن سۇلالىسى ئوتتۇرىسىدىكى رەسمىي قاتناش - ئالاقە خەن ۋۇدى دەۋرىدە باشلانغانىدى. غەربىي يۇرتتا ئەسلى 36 بەگلىك بار بولۇپ، كېيىن تەدرىجىي بۆلۈنۈپ 50 نەچچىگە يەتتى (1) ئۇلارنىڭ ھەممىسى ھۇنلارنىڭ غەربى، ئاسىيۇلارنىڭ جەنۇبىي تەرىپىگە جايلاشقانىدى. غەربىي يۇرتنىڭ جەنۇبىي ۋە شىمالىي تەرەپلىرىدە چوڭ تاغلار (2) بار بولۇپ، ئوتتۇرىسىدا دەريالار (3) ئاقىدۇ. شەرقتىن غەربكىچە 6000 چاقىرىم، جەنۇبتىن شىمالغىچە 1000 چاقىرىمدىن ئارتۇقراق كېلىدۇ. شەرق تەرىپى خەن سۇلالىسى بىلەن تۇتىشىپ، يۈمەن (قاشقوۋۇق)، ياڭگۈەن قوۋۇقى ئارقىلىق ئايرىلىپ تۇرىدۇ. غەربىي تەرىپى پامىر بىلەن تۇتىشىدۇ. جەنۇبىي تاغ (4) شەرقتە جىنچېڭغىچە سوزۇلۇپ، خەن سۇلالىسى زېمىنىدىكى نەنشەن تېغىغا تۇتىشىدۇ. دەريالىرى پامىر تاغلىرى ۋە خوتەندىن ئىبارەت ئىككى مەنبەدىن باشلىنىدۇ. خوتەن جەنۇبىي تاغنىڭ ئېتىكىگە جايلاشقان بولۇپ، ئۇنىڭدىن باشلانغان دەريا شىمالغا ئېقىپ، پامىر دەرياسى (5) غا قوشۇلىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن شەرقتە ئېقىپ لوپنۇر كۆلىگە

قۇبۇلىدۇ. لوپنۇر «شورلۇق كۆل» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. لوپنۇردىن يۈمپىن ۋە ياڭگۈەن قوۋۇقىغا 300 چاقىرىم كېلىدۇ، كۆلنىڭ كۆلىمىمۇ 300 چاقىرىم كېلىدۇ. كۆلنىڭ سۈيى تۇراقلىق بولۇپ، يازدا كۆپەيمەيدۇ، قىشتا ئازايمایدۇ. كىشىلەر بۇ سۈنى يەر ئاستى بىلەن جەنۇبقا ئېقىپ، جىشى تېغى (6) دا يەر ئۈستىگە چىقىدۇ. جۇڭگو دەرياسى (خۇاڭخې دەرياسى) مانا شۇ دەپىشىدۇ.

يۈمپىن ۋە ياڭگۈەن قوۋۇقلىرىدىن چىقىپ غەربىي يۇرتقا بارىدىغان ئىككى يول بار: پىشاماشاندىن چىقىپ، قۇرۇم تېغىنىڭ شىمالى بىلەن تارىم (7)، ياركەنت دەريا (8) لىرىنى ياقلاپ، غەرب تەرەپكە مېڭىپ ياركەنتكە بارىدىغان يول جەنۇبىي يول دەپ ئاتىلىدۇ. جەنۇبىي يول بىلەن غەربكە مېڭىپ پامىر تاغلىرىدىن ئۆتۈپ، ئۇلۇغ توغرىيلار ۋە ئارساكقا بارغىلى بولىدۇ. ئالدى قوس بەگلىكىنىڭ پايتەختىدىن چىقىپ تىيانشان (تەڭرى) تاغلىرى (9) نىڭ شىمالىي ئېتىكى ۋە تارىم دەرياسىنى بويلاپ، غەربكە مېڭىپ قەشقەر (10) گە بارىدىغان يول شىمالىي يول دەپ ئاتىلىدۇ. شىمالىي يول بىلەن غەربكە مېڭىپ پامىر تاغلىرىدىن ئۆتۈپ، پەرغانە، كانگا ۋە ئاورىسى خانلىقلىرىغا بارغىلى بولىدۇ.

غەربىي يۇرتتىكى ئاھالىلەرنىڭ كۆپىنچىسى شەھەرلەرگە ئولتۇراقلاشقان بولۇپ، دېھقانچىلىق ۋە چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. ئۆرپ - ئادەتلىرى ھۇنلار ۋە ئاسىيۇلارغا ئوخشاش مىسىمۇ، لېكىن ئەزەلدىن ھۇنلارغا قارام بولۇپ كەلگەن. ھۇنلار ئۆزلىرىنىڭ باتىسقانى چاكارلار كاھىبىگى (11) ئارقىلىق غەربىي يۇرتنى ئىدارە قىلاتتى. چاكارلار كاھىبىگى دائىم ئاڭنى، چۇقو (باغراش) ۋە كۆنچى بەگلىكلىرىنىڭ ئارىلىقىدا تۇرۇپ، ئۇ يەردىكى بەگلىكلەردىن باج - سېلىق ئالاتتى.

جۇ سۇلالىسى ئاجىزلاشقاندىن كېيىن رۇڭلار ۋە دىلار

جىڭخې، ۋېيخې دەريالىرىنىڭ شىمالىغا ئارىلىشىپ جايلاشتى. چىن سۇلالىسى دەۋرىگە كەلگەندە رۇڭلار بىلەن دىلارنى قوغلاپ چىقارغان چىن شىخۇاڭ سەددىچىن نىپىلىنى سالدۇرۇپ، ئۇنى چىن سۇلالىسىنىڭ چېگرىسى قىلدى. لېكىن ئۇنىڭ غەربىي ئۇچى لىنتاۋدىن ئۆتمىگەنىدى.

خەن سۇلالىسى گۈللىنىپ خەن ۋۇدى زامانىغا كەلگەندە، ئەتراپتىكى يات ئەللەر بويىسۇندۇرۇلۇپ، ئۇنىڭ شۆھرەتى ئالەمگە تارقالدى. ئەنە شۇ چاغدىلا جاڭ چىيەن غەربىي يۇرتقا بارىدىغان يولنى ئاچتى. كېيىن قىران چەۋەنداز سانغۇن خوجۇبىڭ ھۇنلارنىڭ ئوڭ تەرەپتىكى ئېلىگە ھۇجۇم قىلىپ، ئۇنى تارمارا كەلتۈردى، ھۇنلارنىڭ خانى قۇنشارقان بىلەن شۇتۇق قان تەسلىم بولدى. شۇنىڭ بىلەن بۇ يەرلەر بوش قالغاچقا، خەن سۇلالىسى لىڭجۇنىڭ غەربىي تەرەپىگە شەھەرلەر بىنا قىلىپ، جىۋچۇەن ۋىلايىتىنى تەسىس قىلدى. كېيىن ئۇ يەرگە ئاھالە كۆچۈرۈپ ئورۇنلاشتۇردى. يەنە ئايرىم ھالدا ۋۇۋېي، جاڭيېي، دۇنخۇاڭ ۋىلايەتلىرى تەسىس قىلىنىپ، تۆت ۋىلايەت بولدى. بۇ ئارقىلىق يۈمپەن، ياڭگۇەن قوۋۇقلىرىنى تۇتۇپ تۇرۇش ئىمكانىيىتى تۇغۇلدى. سۇتريشنا سانغۇنى لى گۇاڭلىنىڭ پەرغانىگە قىلغان ھۇجۇمى غەربىي يۇرتنى زىلزىلىگە كەلتۈرۈۋەتتى. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار خەن سۇلالىسىگە ئۈست - ئۈستىلەپ ئەلچىلەرنى ئەۋەتىپ تارتۇق يوللىدى. غەربىي يۇرتقا بارغان نۇرغۇن خەن سۇلالىسى ئەلچىلىرى قايتىپ بارغاندىن كېيىن ئۈستۈرۈلدى. شۇنداق قىلىپ دۇنخۇاڭدىن لوپنۇرغىچە ئۆتەڭلەر قۇرۇلدى. بۈگۈر، چېدىرلاردا خەن سۇلالىسى ئەۋەتكەن تېرىقچى ئەسكەرلەرنىڭ سانى بىرنەچچە يۈزگە يەتتى. بۇلارغا يالۋاچ چېرىكچى يېتەكچىلىك قىلاتتى، خەن سۇلالىسىنىڭ چەت ئەللەرگە چىققان ئەلچىلىرىنى ئوزۇق - تۈلۈك بىلەن تەمىنلەيتتى.

خەن شۈەندى زامانىغا كەلگەندە ياساۋۇل ئەمىر - لەشكىرى
 جېڭ جى ئەلچى سۈپىتىدە پىشامشاننىڭ غەربىدىكى بىرقانچە
 بەگلىكلەرنى نازارەت قىلىشقا ئەۋەتىلدى. كېيىن جېڭ جى
 قوس بەگلىكىنى مەغلۇپ قىلغان بولسىمۇ، بىراق پۈتۈنلەي
 يوقىتىۋەتمەي، ئۇنى ئالدى قوس بەگلىكى، ئارقا قوس
 بەگلىكىگە، تىيانشان (تەڭرى) تاغلىرىنىڭ شىمالىنى ئالتە بەگلىك
 كە بۆلۈۋەتتى. بۇ ۋاقىتتا خەن سۇلالىسى جەنۇبىي يول بويلىرىد
 ىكى بەگلىكلەرنى نازارەت قىلىپ تۇرغان بولسىمۇ، شىمالىي
 يول بويلىرىدىكى بەگلىكلەرگە ئىگىدارچىلىق قىلالىغانىدى.
 شۇنداق بولسىمۇ ھۇنلار بۇنىڭدىن خاتىرجەم بولالمىغا -
 ندى. كېيىن تەڭرىقۇتقا باتىسقان چېچەن ئاسىيلىق قىلىپ،
 ئۆز ئىلى بىلەن خەن سۇلالىسىگە ئەل بولدى. پىشامشاننىڭ
 غەربىنى نازارەت قىلىدىغان ئەلچى جېڭ جى ئۇلارنى قارشى
 ئالدى. خەن سۇلالىسى باتىسقانغا ئەردەمبەگ، جېڭ جىغا
 يىراقنى تىنچلاندۇرغۇچىبەگ دەپ ئۇنۋان بەردى. بۇ م. ب.
 59 - يىلى (خەن شۈەندى شېنجۇنىڭ ئۈچىنچى يىلى) ئىدى.
 كېيىن جېڭ جى شىمالىي يول بويلىرىدىكى بەگلىكلەرنىمۇ
 باشقۇرۇپ تۇرغاچقا، ئۇنىڭغا قورۇقچىبەگلىك مەنسىپى
 بېرىلدى. قورۇقچىبەگلىك مەنسىپى مانا شۇ جېڭ جىدىن
 باشلانغانىدى. شۇنىڭدىن ئېتىبارەن چاكارلار كاھىبېگى
 ئەمەلى ئەمەلدىن قالدۇرۇلدى. كېيىن ئاجىزلىشىشقا باشلىغان
 ھۇنلار غەربىي يۇرتقا يېقىن كېلەلمەيدىغان بولۇپ قالدى.
 شۇنداق قىلىپ خەن سۇلالىسى بوز يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق
 قىلىدىغان سىپاھ - بەگلەرنى يۆتكىدى. بۇ تېرىقچىلىق ئىشلىرى
 ياركەنتتىن ئاجرىتىلغان شىمالىي شۈجىيەن (12) دېگەن يەردە
 ئېلىپ بېرىلدى. بوز يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلىش ئىشىغا
 مەسئۇل بولغان چېرىكىچى قورۇقچىبەگكە قارايتتى. قورۇقچىبەگ
 ئاسىيۇ، كانگا قاتارلىق چەت ئەللەرنىڭ ھەرىكىتىنى

كۆزىتىشتى. ئۇلاردا سەللا ئۆزگىرىش يۈز بەرسە، ئۇنى مەلۇم قىلىپ تۇراتتى. تىنچلاندىۇرۇشقا تېگىشلىكلىرىگە تىنچلاندىۇرۇش چارىسى قوللىنىلاتتى، باستۇرۇشقا تېگىشلىكلىرىگە ھۇجۇم قىلىناتتى. قورۇقچىبەگ بۈگۈر شەھىرىدە تۇراتتى، بۇ يەر ياڭگۈەن قورۇقچىغا 2738 چاقىرىم كېمەتتى. ئۇ چىبىدىدا بوزيەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلىشقا مەسئۇل ئەمەلدار تۇرىدىغان يەرگە يېقىن بولغاچقا ھەم بۈگۈرنىڭ زېمىنى ناھايىتى مۇنبەت بولۇپ، غەربىي يۇرتنىڭ ئوتتۇرىسىغا توغرا كەلگەچكە، قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى شۇ يەرگە جايلاش قاندى.

خەن يۈەندى زامانىدا يەنە ئالدى قوس بەگلىكىگە بوز يەر ئۆزلەشتۈرگۈچى چېرىكچى قويۇلۇپ، بوز يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلىش يولغا قويۇلدى. بۇ چاغدا ھۇنلارنىڭ شەرقىي بارىكۆل خانى زىلىچ 1700 كىشى بىلەن قورۇقچى بەگكە تەسلىم بولدى. قورۇقچىبەگ تەسلىم بولغانلارنى ئارقا قوس بەگلىكىنىڭ غەربىدىكى ئۇتانزىل (ماناس) (13) دېگەن جايغا ئورۇنلاشتۇردى.

خەن شۈەندى، خەن يۈەندىلاردىن كېيىن، ھۇنلارنىڭ تەڭرى قۇتى خەن سۇلالىسىنىڭ بېقىندىسىغا ئايلىنىپ قالدى. شۇنداق قىلىپ غەربىي يۇرت خەن سۇلالىسىگە بېقىندى، غەربىي يۇرتنىڭ زېمىنى، تاغ - دەريالىرى، بەگلىرى، ئاھالىسى، يولنىڭ يىراق - يېقىنلىقى، بۇلارنىڭ ھەممىسى خەن سۇلالىسىگە بەش قولىدەك مەلۇم بولدى.

ياڭگۈەن قورۇقىدىن چىقىپ، ئالدى بىلەن بارىدىغان يېقىن جاي چاقىلىق بولۇپ، چاقىلىق بەگلىكىنىڭ بېگى ھۇنلاردىن يۈز ئۆزۈگەن بەگ ئىدى. بۇ يەردىن ياڭگۈەن قورۇقىغا 1800 چاقىرىم، چاڭئەنگە 6300 چاقىرىم كېلىدۇ. چاقىلىق يولنىڭ ئۈستىدە بولماستىن، چەتتە غەربىي جەنۇبقا

توغرا كېلىدۇ. ئۇنىڭ ئاھالىسى 450 تۇتۇن، 1750 كىشى بولۇپ، ئەسكەرلىككە ياراملىقى 500 نەپەر. چاقىلىقنىڭ غەرب تەرىپى چەرچەن (14) گە تۇتاش بولۇپ، ئاھالىسى ئوت - چۆپ، سۇ قوغلىشىپ كۆچۈپ يۈرىدۇ، دېھانچىلىق قىلمايدۇ، ئاشلىقنى پىشامشان بىلەن چەرچەندىن ئالىدۇ. تاغلىرىدىن تۆمۈر چىققاچقا، ھەربىي قوراللارنى ئۆزلىرى ياسايدۇ. قوشۇنلىرى ئوقيا، نەيزە، قىلىچ، خەنجەر تۇتۇپ، ئىشمەك ساۋۇت كىيىدۇ. غەربىي شىمالدا پىشامشان بىلەن تۇتىشىدۇ. پىشامشان چوڭ يولنىڭ ئۈستىگە جايلاشقان.

پىشامشان بەگلىكى ئەسلى نامى كروران بولۇپ، بېگى مىران شەھىرىدە تۇراتتى. بۇ يەردىن ياڭگۈەنگە 1600 چاقىرىم، چاڭئەنگە 6100 چاقىرىم كېلىدۇ. ئاھالىسى 1570 تۇتۇن، 14100 كىشى بولۇپ، ئەسكەرلىككە ياراملىقى 2912 نەپەر. بىر نەپەردىن ئائىبەگ، ھۇنلاردىن قوغدانغۇچم بەگ، پىشامشان كاھىبەگى، قوس خانلىقىغا زەربە بەرگۈچى كاھىبەگ، سول قول قۇتقۇ، ئوڭ قول قۇتقۇ، قوس خانلىقىغا زەربە بەرگۈچى ئىنانچى قاتارلىق ئەمەلدارلىرى بار بولۇپ، تىلماچىبەگلىككە ئىككى كىشى قويۇلىدۇ. ئۇنىڭ غەربىي شىمالىدىن قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىگە 1785 چاقىرىم، قۇرۇقتاغ بەگلىكى (15) گە 1365 چاقىرىم، يەنە غەربىي شىمالدىن قوس بەگلىكىگە 1890 چاقىرىم كېلىدۇ. يېرى قۇم ۋە شورلۇق بولۇپ، تېرىلغۇ يەرلىرى ئاز بولغاچقا، قوشنا ئەللەرنىڭ يېرىنى ئىجارىگە ئېلىپ ئاشلىق تېرىيدۇ ھەم باشقىلاردىن ئاشلىق ئالىدۇ، بەگلىكتىن قاشتېشى چىقىدۇ. يېكەن، قومۇش، يۇلغۇن، توغراق، چىخ قاتارلىق ئۆسۈم لۈكلەر كۆپ ئۆسىدۇ. ئاھالىسى كۆچمەن بولۇپ چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. ئات، ئېشەك، تۆگە كۆپ بولۇپ، ھەربىي

قوراللارنى ياساش جەھەتتە چاقىلىققا ئوخشايدۇ.
باشتا خەن ۋۇدى جاڭ چيەننىڭ مەلۇماتىدىن تەسىر-
لىنىپ، پەرغانە قاتارلىق ئەللەر بىلەن ئالاقە باغلاشقا بەل
باغلىدى. شۇڭا غەربىي يۇرتقا ئەۋەتىلگەن ئەلچىلەرنىڭ
ئاپىغى ئۈزۈلمىدى. بىر يىل ئىچىدە (غەربىي يۇرتقا) ئون
نەچچە قېتىم ئەلچى ئەۋەتىلىپ تۇردى. كىروران ۋە قوس
بەگلىكلىرى يول ئۈستىدە بولغانلىقتىن، يولدىن ئۆتكەن
ئەلچىلەرنى تەمىنەشتە كۆپ چىقىم تارتقاچقا، خەن سۇلالىسى-
نىڭ ئەلچىسى ۋاڭ خۇي قاتارلىقلارغا ھۇجۇم قىلىپ، بۇلاڭ -
تالاڭ قىلدى. بۇنىڭدىن تاشقىرى بۇ بەگلىكلەر ھۇنلارغا
كۆپ ئايغا قىچىلىق قىلىپ، ھۇنلارنىڭ خەن سۇلالىسى ئەلچىلىرى-
گە توسۇپ زەربە بېرىش ئۈچۈن قوشۇن چىقىرىشنى تەلەپ
قىلدى. خەن سۇلالىسى ئەلچىلىرى: بۇ بەگلىكلەرنىڭ
شەھەر - قورغانلىرى بولسىمۇ، لېكىن قوشۇنلىرى ئاجىز،
ئۇلارنى تارمار قىلىش ئاسان دەپ مەلۇمات بېرىشتى.
شۇنىڭ ئۈچۈن خەن ۋۇدى يانداش چاپاۋۇل جاۋ پونۇنى
بېقىندى ئەللەرنىڭ چەۋەندازلىرى ۋە ۋىلايەت قوشۇنلىرىدىن
بولۇپ بىرنەچچە تۈمەن ئەسكەر بىلەن قوس بەگلىكىگە
ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتتى. ۋاڭ خۇي كىروران بەگلىكىدىن بىر
نەچچە قېتىم ئازار يېگەنلىكى ئۈچۈن، خان ۋاڭ خۇينى جاۋ پونۇغا
ياردەمچىلىككە تەيىنلەپ بۇيرۇق چۈشۈردى. جاۋ پونۇ ئالدى
بىلەن يېنىك قوراللانىغان 700 چەۋەنداز بىلەن كىرورانغا
بېرىپ، ئۇنىڭ بېگىنى ئەسىر ئالدى. ئارقىدىنلا قوس
بەگلىكىنى تارمار قىلدى. بۇنىڭ بىلەن خەن سۇلالىسى
قوشۇنلىرىنىڭ قۇدرىتى ئاسىيۇ، پەرغانە ۋە ئۇنىڭ ئەتراپ-
دىكى خانلىقلارنى زىلزىلىگە كەلتۈرۈۋەتتى. قايتقاندىن
كېيىن جاۋ پونۇغا جويى بېگىلىكى بېرىلدى. ۋاڭ خۇيغا
سەلتەنەتلىك تۆرە ئۇنۋانى بېرىلدى. شۇنداق قىلىپ

خەن سۇلالىسىنىڭ يول بويلاپ سالغان قوناغۇلىرى يۈمپىنگىچە يېتىپ كەلدى.

دوران خەن سۇلالىسىگە ئەل بولۇپ تارتۇق يوللاپ تۇردى. بۇنىڭدىن خەۋەردار بولغان ھۇنلار قوشۇن ئەۋەتىپ ھۇجۇم قىلدى. كروران بېگى بىر ئوغلىنى ھۇنلارغا، يەنە بىر ئوغلىنى خەن سۇلالىسىگە تۇرغاق قىلىپ ئەۋەتتى. كېيىن سۇترىشنا سانغۇنى لى گۇاڭلى پەرغانىگە ھۇجۇم قىلغاندا، ھۇنلار ئۇنى توسۇماقچى بولغان بولسىمۇ، سۇترىشنا سانغۇنى لى گۇاڭلىنىڭ قوشۇنلىرى قۇدرەتلىك بولغانلىقى ئۈچۈن، توسۇشقا پېتىنالمىدى. لېكىن كرورانغا چەۋەندازلارنى ئەۋەتىپ، ئارقىدىن كېلىدىغان خەن سۇلالىسى ئەلچىلىرىنىڭ يولىنى ئۈزۈپ قويماقچى بولدى. بۇ چاغدا خەن سۇلالىسى قوشۇنىدىكى ھەربىي ھەكەم رېن ۋېن باشچىلىقىدىكى بىر قىسىم قوشۇنلار يۈمپىندە سۇترىشنا سانغۇنى لى گۇاڭلى قوشۇنلىرى ئۈچۈن ئارقا قاراۋۇللۇق ۋەزىپىسىنى ئۆتەۋاتاتتى. ئۇلار قولغا چۈشكەن ئەسىرلەر ئارقىلىق كروراننىڭ ھۇنلار بىلەن تىل بىرىكتۈرگەنلىكىنى بىلىپ قېلىپ، دەرھال خانغا مەلۇم قىلدى. خەن ۋۇدى رېن ۋېنغا يېقىن ئۇدۇل يول بىلەن قوشۇن باشلاپ بېرىپ، كروران بېگىنى تۇتۇشقا بۇيرۇق چۈشۈردى. قولغا چۈشكەن كروران بېگى ئوردىغا كەلتۈرۈلۈپ، ئۇنىڭ خاتالىقلىرى سۈرۈشتۈرۈلگەندە، ئۇ جاۋاب بېرىپ: «كېچىك ئەلەر چوڭ ئەللەرنىڭ ئارىسىدا قالغانلىقتىن، ئىككىلا تەرەپكە تەڭ بويسۇنمىسا، ھېچبىر ئارام تاپالمايدىكەن. مەن پۇقرالىرىمنى خەن سۇلالىسى زېمىنىغا كۆچۈرۈپ كېلىپ ئولتۇراقلاشتۇرۇشنى خالايمەن» دەيدۇ. خەن ۋۇدى كروران بېگىنىڭ ئاق كۆڭۈللۈك بىلەن ئېيتقان سۆزىنى نەزەرگە ئېلىپ، ئۇنى ئۆز ئېلىگە قايتۇردى ھەمدە ئۇنىڭغا ھۇنلارنىڭ ھەرىكىتىنى چارلىغاچ مېڭىشىنى

تاپشۇردى. شۇنىڭدىن باشلاپ ھۇنلار كرورانغا ئىشەنمەيدىغان بولۇپ قالدى.

م.ب. 92 - يىلى (خەن ۋۇدى جېڭى تۇنجى يىلى) كروران بېگى ئاغرىپ ئۆلدى. كرورانلىقلار - خەن سۇلالىسىدە تۇرغاق بولۇپ تۇرۇۋاتقان كروران بەگزادىسىنى بەگ قىلىش ئۈچۈن قايتۇرۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلدى. لېكىن تۇرغاقتىكى كروران بەگزادىسى خەن سۇلالىسىنىڭ قانۇنىغا خىلاپلىق قىلغانلىقى ئۈچۈن، ئاختىلاش جازاسىغا تارتىلغانىدى. شۇڭلاشقا ئۇ كرورانلىقلارغا قايتۇرۇپ بېرىلمىدى. ئۇلارغا بېرىلگەن جاۋابتا: «تۇرغاق ئوغۇلى خان ياخشى كۆرۈپ قالغانلىقى ئۈچۈن، ئۇ كرورانغا قايتۇرۇلمايدۇ. باشقا بەگزادىلەردىن بىرىنى بەگ قىلىۋېلىڭلار!» دېيىلگەنىدى. شۇڭا كرورانلىقلار باشقا بىر بەگزادىنى بەگلىككە ئولتۇرغۇزدى ۋە خەن سۇلالىسىنىڭ تەكلىپى بويىچە ئۇلار خەن سۇلالىسىگە يەنە بىر تۇرغاق ئوغۇل، شۇنىڭ بىلەن بىللە ھۇنلارغىمۇ بىر تۇرغاق ئوغۇل ئەۋەتتى. كروراننىڭ كېيىنكى بېگىمۇ ئۆلدى. بۇ ئىشتىن ئاۋۋال خەۋەردار بولغان ھۇنلار كروراننىڭ ئۆزلىرىدىكى تۇرغاق بەگزادىسىنى قايتۇرۇپ بەگلىككە ئولتۇرغۇزدى. خەن سۇلالىسى ئەلچى ئارقىلىق كروراننىڭ يېڭى بېگىنى چاقىرتتى ھەمدە ناھايىتى نۇرغۇن ئىنئام بېرىلىدىغانلىقىنى ئۇقتۇردى. بۇ چاغدا كروران بېگىنىڭ كىچىك خوتۇنى (ئەسلىدە ئۆزىنىڭ ئۆگەي ئانىسى) بەگكە: «مەرھۇم بېگىمىز ۋاقتىدا خەن سۇلالىسىگە تۇرغاق قىلىپ ئەۋەتىلگەن ئىككى بەگزادىمىز تېخى قايتىپ كەلمىسە، نېمە ئۈچۈن سىلى يەنە ئۇ يەرگە بارىدىلا؟» دېدى. بەگ ئۇنىڭ مەسلىھىتى بويىچە خەن سۇلالىسى ئەلچىسىگە ئۆزى ئېيتىپ: «مەن يېڭىدىن بەگ بولدۇم، ئەل ئىچى تېخى

تىنچلانمىدى. شۇڭا يەنە بىر يىلى بېرىپ خانغا كۆرۈنۈش قىلارمەن» دېدى. لېكىن كروران بەگلىكى غەربىي يۇرتنىڭ ئەڭ شەرقىگە جايلاشقان بولۇپ، خەن سۇلالىسىگە يېقىن ئىدى. قۇم تاغ دېگەن جايدا سۇ، ئوت - چۆپ قىس بولغانلىقتىن، كرورانلىقلار دائىم ئۆتكۈنچىلەرگە يول ماشىغۇچى بولاتتى. ئۇلار خەن سۇلالىسىنىڭ ئەلچىلىرىنى سۇ ۋە ئاشلىق ئاپىرىپ قارشى ئالاتتى، ۋە ئۆزىنى قوياقتى. لېكىن كۆپ قېتىم خەن سىپاھ - بەگلىرى تەرىپىدىن بۇلاڭ - تالاڭ قىلىنغاچقا، خەن سۇلالىسى بىلەن ئالاقە قىلىشنىڭ پايدىسى يوق ئىكەن دەپ قارىغانىدى. كېيىن يەنە ھۇنلارغا پايقالماقچىلىق قىلىپ، بىرقانچە قېتىم خەن سۇلالىسى ئەلچىلىرىنى تۈسۈپ ئۆلتۈرۈشتى. خەن سۇلالىسىگە ئەل بولغان كروران بېگىنىڭ ئىنىسى ئوتۇج(16) يۈز بەرگەن ئەھۋاللارنىڭ ھەممىسىنى مەلۇم قىلدى.

م.ب. 77 - يىلى (خەن جاۋدى يۈەنفېڭنىڭ تۆتىنچى يىلى) ئۇلۇغ سانغۇن خوگۇاڭ پىڭساي قەسىرى نازارەتچى بېگى فۇجىيېزىنى كروران بېگىنى ئۆلتۈرۈشكە ئەۋەتىش توغرىسىدا مەلۇمات سۇندى. شۇنىڭ بىلەن فۇجىيېزى يەڭگىل قوراللىق باتۇر جەڭچىلەرنى باشلاپ، چەت ئەلگە ئىنىئام قىلىش نامىدا كۆپلىگەن پۇل - ماللارنى ئېلىپ يولغا چىقتى. ئۇ كرورانغا يېتىپ كەلگەندە، كروران خانىنى ئالداپ، ئۇنىڭغا ئىنىئام بېرىدىغانلىقىنى ئېيتتى. كروران بېگى خۇشاللىقىدا فۇجىيېزى بىلەن شاراب ئىچىپ مەست بولۇپ قالدى. فۇجىيېزى ئۇنى يۆلەپ خالى يەرگە ئېلىپ باردى. شۇ چاغدا ئىككى پالۋان ئارقا تەرەپتىن كېلىپ ئۇنى خەنجەرلەپ ئۆلتۈردى. بۇنى كۆرگەن كروران ئەمەلدارلىرىنىڭ ھەممىسى پىتىراپ كەتتى. فۇجىيېزى: «كروران بېگى خەن خانغا ئاسىيلىق قىلىپ چوڭ جىنايەت ئۆتكۈزگەچكە، ئۇنى ئۆلتۈرۈش

ئۈچۈن خان مېنى ئەۋەتتى. ئۇنىڭ ئورنىغا خەن سۇلالىسى ئوردىسىدا تۇرۇۋاتقان ئىنىسى ئۈتۈج كىرورانغا بەگ بولىدۇ. خەن سۇلالىسى قوشۇنلىرى يېتىپ كېلىش ئالدىدا تۇرىدۇ. قىمىر قىلماڭلار! بولمىسا، پۈتۈن ئېلىڭلەر ھالاك بولىدۇ» دەپ جار سالدى ۋە ئۆلتۈرۈلگەن ئەنقۇيىنىڭ كاللىسىنى كېسىۋېلىپ چاڭئەنگە تېز قايتىپ كېلىپ، ئەھۋالنىڭ ئۆتمۈشىنى مەلۇم قىلدى. ئەنقۇيىنىڭ كاللىسى ۋىياڭ ئوردىسىنىڭ شىمالىي دەرۋازىسىغا ئېسىپ قويۇلدى. خەن جاۋدى فۇجىيېزىغا يەنيانگ بېگىلىك مەرتىۋىسىنى بەردى. شۇنىڭ بىلەن ئۈتۈج كىرورانغا بەگ بولىدى. بەگلىكنىڭ نامى پىشامشانغا ئۆزگەرتىلىپ، تامغا ئويدۇرۇپ بېرىلدى. ئوردا ئايىملىرىدىن بىرى ئۇنىڭغا ياتلىق قىلىندى. بەگنىڭ يولغا چىقىشى ئۈچۈن ئات - ھارۋا، يۈك - تاق تەييارلاندى. باش ۋەزىر (سانغۇن) لەر باشچىلىقىدا نۇرغۇن ئەمەلدارلار بەگنى پايتەختتىكى گۇاڭمېن دەرۋازىسى (17) نىڭ سىرتىغىچە ئۈزىتىپ چىقتى ۋە ئۈزىتىش مۇراسىمى ئۆتكۈزۈپ يولغا سېلىپ قويدى. بەگ خانغا: «مەن خەن سۇلالىسىدە ئۇزۇن تۇردۇم، مانا ئەمدى قايتىپ كېتىۋاتىمەن، ئۆزۈم يالغۇز ھەم ئاجىز، ئۇ يەردە سابىق بەگنىڭ ئوغلى بار، مېنى ئۆلتۈرۈۋېتىشىدىن ئەنسىرەيمەن، بەگلىكتە مىران شەھىرى بار، ئۇنىڭ يەرلىرى مۇنبەت. مەن خەن سۇلالىسىنىڭ شۇ يەرگە ئادەم ئەۋەتىپ تېرىقچىلىق قىلىپ، ئاشلىق چۇغلالتقۇزۇشنى ئۈمىد قىلىمەن. پېقىر شۇلارغا يۆنىلىپ بىخەتەرلىكىمنى ساقلىسام» دەپ ئاتىماس سۇنغاچقا، خەن خانى بىر ئەمىر - لەشكەر، سىپاھ - بەگلەردىن 40 ئادەم ئەۋەتىپ، مىران شەھىرى ئەتراپىدا تېرىقچىلىق قىلدۇرۇپ، يەرلىك خەلقنى خاتىرجەم قىلدى. كېيىن ئۇ يەرگە كاھىبەگ قويدى. مىران ئەمەلدارلىقى مانا شۇنداق باشلاندى.

پشامشان دەل خەن سۇلالىسى يولىنىڭ ئۈستىدە بولۇپ، ئۇنىڭ غەربىدىن چەرچەنگە 720 چاقىرىم كېلىدۇ. چەرچەن دىن ئۆتكەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئۇ يېقىدىكى يەرلەرنىڭ ھەممىسىدە ئاشلىق تېرىلىدۇ. يەر ۋە ئوت - چۆپ، دەل - دەرەخلىرى، چارۋا مەھسۇلاتلىرى، ھەربىي قورال - يارات ئىشلەپچىقىرىشى خەن سۇلالىسىگە سەل ئوخشاپ كېتىدۇ. بۇ يەردە پەقەت ئۇلارنىڭ پەرقلەپلا خاتىرىلەندى.

چەرچەن بەگلىكى مەركىزى چەرچەن شەھىرى. بۇ يەردىن چاڭئەنگە 6820 چاقىرىم كېلىدۇ، ئاھالىسى 230 تۈتۈن. 1610 كىشى بولۇپ، ئەسكەرلىككە ياراملىقى 320 نەپەر، بىر نەپەردىن ئائىبەگ، ئوڭ - سول سەركەردە، تىلچاق قاتارلىق ئەمەلدارلىرى بىلەن غەربىي شىمالدىن قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىگە 2258 چاقىرىم كېلىدۇ. شىمال تەرىپى كۆنچى بىلەن تۇتىشىدۇ. جەنۇبىي تەرىپىدىن ئەندەرەگە ئۈچ كۈنلۈك يول. ئۈزۈم قاتارلىق مېۋىلەر چىقىدۇ. غەربىدىن نىيىگە 2000 چاقىرىم كېلىدۇ.

ئەندەرە بەگلىكى (18) مەركىزى ئۈزۈن تاتىراڭ شەھىرى (19). بۇ يەردىن چاڭئەنگە 7210 چاقىرىم كېلىدۇ. ئاھالىسى 150 تۈتۈن. 1050 كىشى بولۇپ، ئەسكەرلىككە ياراملىقى 200 نەپەر. بىر نەپەردىن ئائىبەگ، ئوڭ - سول تۇتۇقچىبەگلىرى بار. ئۇنىڭ غەربىي شىمالدىن قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىگە 2558 چاقىرىم كېلىدۇ، شەرق تەرىپى چاقىلىق بىلەن تۇتىشىدۇ، ئورنى جەنۇبتىراق بولۇپ، يولدىن چەتتە قالىدۇ.

نىيە بەگلىكى (20) مەركىزى نىيە شەھىرى. بۇ يەردىن چاڭئەنگە 8820 چاقىرىم كېلىدۇ. ئاھالىسى 480 تۈتۈن،

3360 كىشى بولۇپ، ئەسكەرلىككە ياراملىقى 500 نەپەر. بىر نەپەردىن نىيە كاھىپىگى، ئوڭ - سول سەركەردە، تىلماچىبەگ قاتارلىق ئەمەلدارلىرى بار. شىمالدىن تورۇقچىبەگ مەھ كىمىسىگە 2723 چاقىرىم بولۇپ، جەنۇبىدىن رۇڭشاۋ بەگلىكى(21) گە تىز كۈنلۈك يول، مەيدانى تار. ئۇنىڭ غەربىدىن ئۇزۇن تېتىر(22) بەگلىكىگە 460 چاقىرىم كېلىدۇ.

رۇڭشاۋ بەگلىكى مەركىزى بېيىپىن(23) شەھىرى. بۇ يەردىن چاڭئەنگە 8300 چاقىرىم كېلىدۇ. ئاھالىسى 240 تۇتۇن، 1610 كىشى، ئەسكەرلىككە ياراملىقى 300 نەپەر. شەرقىي شىمال تەرىپىدىن قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىگە 2858 چاقىرىم كېلىدۇ. شەرق تەرىپى ئەندەرە، جەنۇب تەرىپى چاقىلىق بىلەن(24) چېگىرىلىنىدۇ، غەربى بولسا چىرا بىلەن تۇتىشىدۇ. ئورنى جەنۇبتىراق بولۇپ، يولدىن چەتتە قالىدۇ.

ئۇزۇن تېتىر بەگلىكى مەركىزى ئۇزۇن تېتىر شەھىرى. بۇ يەردىن چاڭئەنگە 9280 چاقىرىم كېلىدۇ. ئاھالىسى 3340 تۇتۇن، نوپۇسى 20040 كىشى بولۇپ، ئەسكەرلىككە ياراملىقى 3540 نەپەر. بەگلىكتە بىر نەپەردىن ئائىبەگ، ئوڭ - سول سەركەردە، ئوڭ، سول كاھىبەگ، ئوڭ - سول چەۋەن داڭلار بېگى، ئىككى نەپەر تىلماچىبېگى بار. شەرقىي شىمالدىن قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىگە 3553 چاقىرىم كېلىدۇ، جەنۇبى چىرا، شەرقىي شىمالى كۈسەن، غەربىي شىمالى قۇم (ئاقسۇ) بىلەن تۇتىشىدۇ. غەربىدىن خوتەنگە 390 چاقىرىم كېلىدۇ. ھازىرقى نامى ئۇزۇن تاتى(25).

چىرا بەگلىكى(26) مەركىزى جىيەندۇ شەھىرى بولۇپ، بۇ يەردىن چاڭئەنگە 9950 چاقىرىم كېلىدۇ. ئاھالىسى 310

تۇتۇن، 2170 كىشى بولۇپ، ئەسكەرلىككە ياراملىقى 300 نەپەر. ئۇنىڭ شەرقىي شىمالىدىن قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىگە 3852 چاقىرىم كېلىدۇ. شەرقىي رۇڭلۇ بەگلىكى، غەرب تەرىپى چاقىلىق بىلەن(27)، شىمالى ئۇزۇن تېتىر بەگلىكى بىلەن تۇتىشىدۇ.

تۇدۇن (خوتەن) بەگلىكى(28) مەركىزى خوتەن شەھىرى، بۇ يەردىن چاڭئەنگە 9670 چاقىرىم كېلىدۇ. ئاھالىسى 3300 ئائىلە. نوپۇسى 19300 كىشى بولۇپ، ئەسكەرلىككە يارايدىغانلىرى 2400 نەپەر. بىر نەپەردىن ئائىببەگ، ئوڭ، سول سەركەردە، ئوڭ - سول چەۋەندازلار بېگى، شەرقى ۋە غەربىي شەھەر باشلىقى، تىلماچىبەگ قاتارلىق ئەمەلدارلىرى بار. ئۇنىڭ شەرقىي شىمالىدىن قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىگە 3947 چاقىرىم كېلىدۇ. جەنۇب تەرىپى چاقىلىق بىلەن(29)، شىمالى قۇم (ئاقسۇ) بىلەن تۇتىشىدۇ. خوتەننىڭ غەرب تەرىپىدىكى دەريالارنىڭ ھەممىسى غەربكە ئېقىپ، غەربىي دېڭىزغا قۇيۇلىدۇ. شەرقىدىكى دەريالار شەرققە ئېقىپ، لوپنۇر كۆلىگە قۇيۇلىدۇ. خۇاڭخې دەرياسىنىڭ مەنبەسى مۇشۇ يەردىن باشلىنىدۇ، قاشتېشى كۆپ چىقىدۇ. غەربىدىن گۇمغا 380 چاقىرىم كېلىدۇ.

گۇما بەگلىكى(30) مەركىزى پىشنان شەھىرى. بۇ يەردىن چاڭئەنگە 10050 چاقىرىم كېلىدۇ. ئاھالىسى 500 تۇتۇن، 3500 كىشى بولۇپ، ئەسكەرلىككە ياراملىقى 500 نەپەر. بىر نەپەردىن ئوڭ - سول سەركەردە، ئوڭ - سول كاھىبەگ، چەۋەندازلار بېگى، تىلماچىبەگلىرى بار. بۇ يەرنىڭ شەرقىي شىمالىدىن قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىگە 4292 چاقىرىم، غەربىي جەنۇبىدىن لاداق(31) قا 1340 چاقىرىم كېلىدۇ.

جەنۇب تەرەپتە ھىند بىلەن چېگرىلىنىدۇ. شىمالدىن قۇم (ئاقسۇ) غا 1450 چاقىرىم كېلىدۇ. غەربىي جەنۇبىدا كەشمىر(32)، بەلۇجىستانغا بارىدىغان يول بار. غەربىي شىمالدىن ياركەنتكە 380 چاقىرىم كېلىدۇ.

لاداق بەگلىكى مەركىزى لاداق شەھىرى. بۇ يەردىن چاڭئەنگە 9950 چاقىرىم كېلىدۇ. ئاھالىسى 490 تۇتۇن، 2733 كىشى بولۇپ، ئەسكەرلىككە ياراملىقى 740 نەپەر. شەرقىي شىمالدىن قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىگە 4892 چاقىرىم كېلىدۇ. شىمال تەرىپى كۆكيار(33)، تاشقورغان بىلەن، غەرب تەرىپى ناندۇ(34) بىلەن تۇتىشىدۇ. ئاھالىسى تاغلاردا ئولتۇراقلاشقان. تاغ ئارىلىقلىرىدىكى بوشلۇقلاردا تېرىقچىلىق قىلىنىدۇ. ئۇ يەرلەردە چىغ ئۆسىدۇ، تاشلارنى قىرلاپ ئۆي سېلىشىدۇ. ئىچىدىنغان سۇنى كىشىلەر بىر - بىرىنىڭ قولىنى تۇتۇپ ئېگىز تاغلاردىن چىغىلارغا چۈشۈپ ئەكىلىدۇ. ئاتلىرى ۋىجىك، لېكىن يورغا بولىدۇ، ئۇلاردا ئېشەك بار، كالا يوق. ئۇلارنىڭ غەربىدە بولور تېغى(35) بار. بۇ يەردىن ياڭگۈەن قوۋۇقىغا 5888 چاقىرىم، قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىگە 5210 چاقىرىم كېلىدۇ. بولور تاشلىق تاغ بولۇپ، چىغىلىرىدىن ئۆتكىلى بولمايدۇ، پەقەت ئارغامچا - زەنجىر تارتىپلا ئۆتۈش مۇمكىن.

يولتېرىق بەگلىكى(36) ھۆكۈمدارى كۆكيار بېگى دەپ ئاتىلىدۇ. مەركىزى خۇچان شەھىرى. بۇ يەردىن چاڭئەنگە 10250 چاقىرىم كېلىدۇ. ئاھالىسى 350 تۇتۇن، 4000 كىشى بولۇپ، ئەسكەرلىككە ياراملىقى 1000 نەپەر. ئۇنىڭ شەرقىي شىمالدىن قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىگە 5046 چاقىرىم كېلىدۇ. شەرقى گۇما، غەربىي جەنۇبى لاداق، شىمالى ياركەنت، غەربى تاشقورغان(37) بىلەن تۇتىشىدۇ. تاشقورغان،

ئىناي (38)، ئۇلېي (39) قاتارلىق بەگلىكلەر ئاھالىسىنىڭ ھەممىسى يولئېرىق ئاھالىسى بىلەن بىر خەلىق. يولئېرىق خەلقى غەربىي يۇرتتىكى باشقا خەلىقلەردىن پەرقلىنىدۇ. ئۇلارنىڭ ئۇرۇقى چياڭلار، دىلارغا ئوخشاش كۆچمەن قەبىلىلەردىن بولۇپ، ئوت - چۆپ، سۇ قوغلىشىپ كۆچۈپ يۈرىدۇ. كۆكيار زېمىنىدىن قاشتېشى چىقىدۇ.

تاشقورغان بەگلىكى بەگلىكىنىڭ مەركىزى تاشقورغان. بۇ يەردىن چاڭئەنگە 9550 چاقىرىم كېلىدۇ. ئاھالىسى 650 تۇتۇن، 5000 كىشى بولۇپ، ئەسكەرلىككە ياراملىقى 2000 نەپەر. ئۇنىڭ شەرقىي شىمالىدىن قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىگە 5396 چاقىرىم، شەرقىدىن ياركەنتكە 540 چاقىرىم، شىمالىدىن قەشقەرگە 550 چاقىرىم كېلىدۇ. جەنۇب تەرىپى يولئېرىق، كۆكيار بىلەن تۇتىشىدۇ. غەربىدىن ئۇلېي بەگلىكىگە 540 چاقىرىم كېلىدۇ. بىر نەپەردىن بەگ، كاھىبەگ قاتارلىق ئەمەلدارلىرى بار. ياركەنتنىڭ يەرلىرىدىن پايدىلىنىپ تېرىقچىلىق قىلىدۇ. ئاھالىسى ۋە ئۆرپ - ئادەتلىرى كۆكيار بىلەن ئوخشاش.

ئىناي بەگلىكى بەگلىكىنىڭ مەركىزىدىن چاڭئەنگە 10150 چاقىرىم كېلىدۇ. ئاھالىسى 125 تۇتۇن، 670 كىشى بولۇپ، ئەسكەرلىككە ياراملىقى 350 نەپەر. ئۇنىڭ شەرقىي شىمالىدىن قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىگە 2730 چاقىرىم، ياركەنتكە 540 چاقىرىم، ۋۇلېي بەگلىكىگە 540 چاقىرىم كېلىدۇ. شىمالىدىن قەشقەرگە 650 چاقىرىم كېلىدۇ. جەنۇب تەرىپى كۆكيار بىلەن تۇتىشىدۇ، ئۆرپ - ئادەتلىرىمۇ ئۆزئارا ئوخشىشىپ كېتىدۇ. ئاشلىق ئاز چىقىدۇ. قەشقەر، ياركەنت يەرلىرىدىن پايدىلىنىپ تېرىقچىلىق قىلىدۇ.

ئۇلېي بەگلىكى بەگلىكىنىڭ مەركىزى لۇچېڭ (40) دىن چاڭئەنگە 9950 چاقىرىم كېلىدۇ. ئاھالىسى 1000 ئائىلە، 7000 كىشى بولۇپ، ئەسكەرلىككە ياراملىقى 3000 نەپەر. ئۇنىڭ شەرقىي شىمالىدىن قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىگە 2465 چاقىرىم، جەنۇبىدىن تاشقورغانغا 540 چاقىرىم كېلىدۇ. جەنۇبى بەدەخشان بىلەن، شىمالى ھىند بىلەن، غەربى ئۇلۇغ توخرىيلار بىلەن تۇتىشىدۇ. كىيىم - كېچەكلىرى ئاسىيۇلارغا ئوخشاپراق كېتىدۇ. ئۆرپ - ئادەتلىرى قاغىلىق نىڭكى بىلەن ئوخشاش.

ئاندۇ بەگلىكى بەگلىك مەركىزىدىن چاڭئەنگە 10150 چاقىرىم كېلىدۇ. ئاھالىسى 5000 تۇتۇن، 31000 كىشى بولۇپ، ئەسكەرلىككە ياراملىقى 8000 نەپەر، ئۇنىڭ شەرقىي شىمالىدىن قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىگە 2850 چاقىرىم، غەربىدىن ئۇلېي بەگلىكىگە 340 چاقىرىم، غەربىي جەنۇبىدىن كەشمىرگە 330 چاقىرىم كېلىدۇ. جەنۇب تەرىپى چاقىلىق بىلەن (41)، شىمالى ئەرەكەشتام (42) بىلەن، غەربى ئۇلۇغ توخرىيلار بىلەن تۇتىشىدۇ. ھەر خىل دانلىق زىرائەتلەر تېرىلىدۇ. ئۈزۈم قاتارلىق مېۋىلەر، تۆمۈر، مىس، كۈمۈش قاتارلىق مەدەنلەر چىقىدۇ. ھەربىي قورال - ياراق ياساش تېخنىكىسى جەھەتتە باشقا ئەللەر بىلەن ئوخشاش. كەشمىرگە بېقىنىدۇ.

كەشمىر خانلىقى مەركىزى سىرىناگار (43)، بۇ يەردىن چاڭئەنگە 12200 چاقىرىم كېلىدۇ. قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىگە قارىمايدۇ. ئەسكەرلىككە ياراملىق ئادەتلىرى كۆپ بولۇپ، چوڭ خانلىق ھېسابلىنىدۇ. شەرقىي شىمالدىن قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىگە 6840 چاقىرىم، شەرقتىن لاداق بەگلىكىگە 2250 چاقىرىم كېلىدۇ. شەرقىي شىمالدىن ئاندۇ بەگلىكىگە

9 كۈنلۈك يول. غەربىي شىمالى ئۇلۇغ توخرىيلار، غەربىي جەنۇبى بەلۇجىستان بىلەن تۇتىشىدۇ.

ئىلگىرى ھۇنلار ئۇلۇغ توخرىيلارنى يەڭگەندىن كېيىن، ئۇلۇغ توخرىيلار غەربكە يۆتكىلىپ باكتىرىيىگە، ساكلار خانى جەنۇبقا يۆتكىلىپ كەشمىرگە ھۆكۈمرانلىق قىلغانىدى. كېيىن پارچىلانغان ساكلار بىرقانچە خانلىقلارغا بۆلۈنۈپ كەتتى. قەشقەرنىڭ غەربىي شىمالىدىن تارتىپ ئەركەشتام، ئۇلۇغچات(44) قاتارلىق بەگلىكلەرنىڭ ھەممىسى ئىلگىرى ساك نەسلىدىن ئىدى.

كەشمىرنىڭ يېرى تۈزلەڭلىك بولۇپ، ھاۋاسى يىللىق، ئۇ يەردە بېدە، ھەر تۈرلۈك گۈل - گىياھ ۋە ئاجايىپ دەل - دەرەخلەر ئۆسىدۇ. سەندەل، چوكا، تۇخۇمەك، بامبۇك، سىر دەرەخلىرى بار بولۇپ، ھەر خىل زىرائەتلەر تېرىلىدۇ. ئۈزۈم قاتارلىق مېۋىلەر چىقىدۇ. كۆكتاتلىق ۋە باغلار، تېرىلغۇ يەرلەر ئوغۇتلىنىپ تۇرىدۇ. يېرى پەس ۋە زەيكەش بولغاچقا شال تېرىلىدۇ. قىش پەسلىدىمۇ يېڭى ئوتياش ئىستېمال قىلىنىدۇ. خەلقى چمۇر بولۇپ، نەققاشلىق، مېمار - چىلىق، يۇڭ - توقۇمىچىلىق، گىلەمچىلىك، كەشتىچىلىك ۋە تاماق ئېتىشكە ئۇستا كېلىدۇ. ئالتۇن، كۈمۈش، مىس، قەلەي قاتارلىق مەدەنىلەر چىقىدۇ. بۇلاردىن ھەر خىل قاچا - قومۇچلارنى ياسايدۇ. بازارلىرى رەتلىك كېلىدۇ. پۇللىرى ئالتۇن ۋە كۈمۈشتىن بولۇپ، بۇ پۇللارنىڭ ئالدى يۈزىگە چەۋەندازلارنىڭ سۈرىتى، ئارقا يۈزىگە ئادەم بېشىنىڭ سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن. كەشمىردە يوغان بويۇنلۇق كالا، سۇ كالىسى، پىل، ئىت، مايىمۇن ۋە توزلار بار. ئۇ يەردىن يەنە ئۈنچە - مەرۋايىت، مارجان، ياقۇت، كەھرىۋالار چىقىدۇ. باشقا چارۋا - ماللىرى قوشنا ئەللەرنىڭكىگە ئوخشاش.

خەن ۋۇدى زامانىدىن باشلاپ كەشمىر بىلەن خەن

سۇلالىسى ئوتتۇرىسىدا ئالاقە باشلانغانىدى. كەشمىر خانى ئۇتلاۋ ئارىلىق يىراق بولغانلىقتىن خەن سۇلالىسى قوشۇنلىرى كېلەلمەيدۇ دەپ قاراپ، بىرنەچچە قېتىم خەن سۇلالىسى ئەلچىلىرىنى بۇلاپ - تالاپ ئۆلتۈردى. كەشمىر خانى ئۇتلاۋ ئۆلكەندىن كېيىن، ئورنىغا خان بولغان ئوغلى خەن سۇلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتىپ، سوۋغات يوللىدى. خەن سۇلالىسى گۇمىرۇك بېگى (45) ۋېن جۇڭنى كەشمىر ئەلچىلىرىنى ئۈزۈپ بېرىشقا تەيىنلىدى. كەشمىر خانى ۋېن جۇڭغا زىيانكەشلىك قىلماقچى بولغاندا، ئەھۋالدىن خەۋەردار بولغان ۋېن جۇڭ كەشمىر خانلىرىدىن رۇڭجۇ خاننىڭ ئوغلى يىنموق بىلەن كېڭىشىپ، كەشمىرگە ھۇجۇم قىلدى ۋە كەشمىر خانىنى ئۆلتۈرۈپ، يىنموقنى كەشمىرگە خان قىلدى ۋە خانلىق تامغىسى بېرىلدى. كېيىن چاۋۋش بەگ جاۋدى كەشمىرگە ئەلچى بولۇپ باردى. لېكىن يىنموق بىلەن چىقىشالمايلىق تىن يىنموق ئۇنى زەنجىرلەپ تاشلىدى. ئۇنىڭ ياردەمچىسى بىلەن 70 تىن ئوشۇق ئادىمىنى ئۆلتۈرۈۋەتتى. كېيىن يىنموق خەن سۇلالىسىگە مەكتۇپ يوللاپ ئەپۇ سورىدى. ئارىلىقنى يىراق كۆرگەن خەن يۈەندى ئۇنى جازالىمىدى. لېكىن ئۇنىڭ ئەلچىسىنى بولۇر تېغىغا سۈرگۈن قىلىۋەتتى. شۇنداق قىلىپ كەشمىر بىلەن بولغان مۇناسىۋەت ئۈزۈلدى.

خەن چېڭدى زامانىدا كەشمىر خانى يەنە سوۋغاتلار بىلەن ئەپۇ سوراپ ئەلچى ئەۋەتتى. خەن سۇلالىسى جاۋابەن ئەلچى تەيىنلەپ، كەشمىر ئەلچىلىرىنى ئۈزۈپ قويماقچى بولغاندا، دۇچىن (46) ئۇلۇغ سانخۇن ۋاڭ فېڭغا: «كەشمىر خانى يىنموق ئەسلىدە خەن سۇلالىسى تەرىپىدىن قويۇلغان بولسىمۇ، كېيىن ئۇ بەربىر ئاسىيلىق قىلدى. خەن سۇلالىسى ئۇنى يۇرت سورايش پۇرسىتىگە ئىگە قىلغان، دۇنيادا بۇنىڭدىنمۇ چوڭ ئىلتىپات بولماس. لېكىن، ئۇ خەن سۇلالىسى

ئەلچىلىرىنى ئۆلتۈردى. دۇنيادا بۇنىڭدىنمۇ چوڭ جىنايەت بولماس. ئۇنىڭ ياخشىلىققا ياخشىلىق قىلماسلىقى ۋە جازالىنىشتىن قورقماسلىقىنىڭ سەۋەبى، ئۇ ئارىلىق يىراق بولغاچقا، خەن سۇلالىسى قوشۇنى يېتىپ كېلەلمەيدۇ دەپ قارايتتى. ئۇنىڭ خەن سۇلالىسىگە ئېھتىياجى چۈشكەندە گېپى يۇمشايدۇ، ئېھتىياجى چۈشمىگەن چاغلاردا بولسا تەكەببۇرلىشىۋالىدۇ. بۇنداق ئادەملەرنىڭ قىلغان ئىلتىپات - ياخشىلىقىنى بىلىپ بېقىنىشى مۇمكىن ئەمەس. ئومۇمەن ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكنىڭ يات قوۋملەر بىلەن قويۇق باردى - كەلدى قىلىشى ۋە ئۇلارنىڭ تەلەپلىرىنى قاندۇرۇپ كېلىشىدىكى سەۋەب شۇكى، ئۇلارنىڭ زېمىنى خەن سۇلالىسى زېمىنى بىلەن چېگرىداش بولۇپ، ئۇلارنىڭ خەن سۇلالىسىگە تاجاۋۇز قىلىش خەۋپى بار ئىدى. ھالبۇكى، بولۇر تېغى ناھايىتى خەتەرلىك بولۇپ، بۇ يەردىن كەشمىرلىكلەرنىڭ ئۆتەلىشى مۇمكىن ئەمەس. مۇبادا ئۇلار بېقىنغان تەقدىردىمۇ، غەربىي يۇرتنىڭ تىنچلىنىشى ناتايىن. ئۇلار بىزگە بېقىنىمىغان تەقدىردىمۇ، غەربىي يۇرتقا خەۋپ تۇغدۇرالمىدۇ. يىنىموفنىڭ بىزگە ئاسىيلىق قىلغانلىقى پۈتكۈل غەربىي يۇرتقا پۇر كەتتى، شۇنىڭ ئۈچۈن خەن سۇلالىسىنىڭ ئۇلار بىلەن ئالاقىسى ئۈزۈلدى. ھازىر ئۇ پۇشايمان قىلىپ زىيارەتكە ئەلچى ئەۋەتكىنى بىلەن، بۇ كەلگەنلەرنىڭ ئىچىدە ئۇنىڭ ئۆز جەمەتى ياكى چوڭ ئەمەلدارلىرى يوق. سوۋغات ئېلىپ كېلىۋاتقانلارنىڭ ھەممىسى مەرتىۋىسىز سودىگەرلەر. ئۇلارنىڭ مەقسىتى سوۋغات تەقدىم قىلىش نامى بىلەن سودا - سېتىق قىلىشتىن ئىبارەت. شۇنىڭ ئۈچۈن بىزنىڭ ئەلچىلىرىمىزدىن ئۆزلىرىنى بولۇر تېغىغىچە ئۈزىتىپ قويۇشنى تەلەپ قىلىدۇ. مەن ئۇلارنىڭ ئالدام خالىتىسىغا چۈشۈپ قالارمىزىمىكىن دەپ ئەنسىرەيمەن. ئادەتتە ئەلچىلىرىمىزنىڭ مېھمانلارنى ئۈزىتىپ

روما(رۇم) ۋە تازىك ئەللىرى بىلەن تۇتۇشىدۇ.
بەلۇجىستاندىن 100 كۈندىن كۆپرەك ماڭغاندا،
ئاندىن تازىككە بارغىلى بولىدۇ. تازىك غەربىي دېڭىزغا
ياندېشىپ تۇرىدۇ. ھاۋاسى ئىسسىق ۋە نەم بولۇپ، شال
تېرىلىدۇ. تۇڭقۇشى چىقىدۇ. ئۇنىڭ تۇخۇمى قوش مۇش
تۈمدەك يوغان كېلىدۇ. ئاھالىسى ناھايىتى كۆپ بولۇپ،
كىچىك بەگلىكلىرى بار. ئۇلارغا ئارشاك ھۆكۈمرانلىق قىلىدۇ
ۋە ئۇلارنى بېقىندى ئەل ھېسابلايدۇ. تازىكلەر سېھىرگەرلىك
ئويۇنلىرىغا ھاھىر. ئارشاكتىكى ياشانغانلارنىڭ ئېيتىشىچە،
تازىكتە روشۇي(51) دەرياسى ۋە ئۇماي(52) بارمىش، ئەمما
بۇلارنى ھېچكىم كۆرمىگەنىگەن. تازىكتىن كېمىگە ئولتۇرۇپ،
غەربكە قاراپ 100 نەچچە كۈن يۈرگەندە، كۈنپېتىشقا
يېقىن جايلارغا بارغىلى بولىدۇ.

بەلۇجىستاننىڭ ھاۋاسى ئىسسىق، يەر شەكلى تەكشى
بولۇپ، دەل - دەرخللىرى، چارۋا مەھسۇلاتلىرى، دانلىق
زىرائەتلىرى، مېۋە - چېۋە، كۆكتاتلىرى، يېمەك - ئىچمەك،
ئۆي - ئىمارەتلىرى، بازارلىرى، پۇل ۋە ھەربىي قورال -
ياراقللىرى، ئالتۇن - كۈمۈش، مەرۋايىتلىرى كەشمىرنىڭكىگە
ئوخشايدۇ. لېكىن بۇلاردىن باشقا يەنە تاۋبا(53)، شىر،
كەركىدانلار بار. ئۇلارنىڭ ئادىتىدە قالايمىقان ئادەم ئۆلتۈر-
رۈلەيدۇ. پۇللىرىنىڭ ئوڭ يۈزىگە ئادەم بېشى، كەينىگە
چەۋەندازنىڭ سۈرىتى چۈشۈرۈلگەن. ئالتۇن ۋە كۈمۈش بىلەن
زىننەتلەنگەن ھەربىي قورال - ياراق ئىشلىتىدۇ. ئۇ يەر
بەك يىراق بولغاچقا، خەن سۇلالىسى ئەلچىلىرى ناھايىتى
ئاز بارغان. يۈمپىن، ياڭگۈەن قوۋۇقلىرىدىن چىقىپ، جەنۇبىي
يول بىلەن پىشامشان ئارقىلىق جەنۇبىي تەرەپكە قاراپ
ماڭسا، بەلۇجىستانغا بارىدۇ. جەنۇبىي يول ئەنە شۇ يەردە

ئايانلىشىدۇ. شىمالغا بۇرۇلۇپ يەنە شەرققە قاراپ ماڭسا
ئارساڭقا بارغىلى بولىدۇ.

ئارساڭ خانلىقى پايتەختى پارتاۋا (54) شەھىرى بولۇپ،
چاڭئەنگە 11600 چاقىرىم كېلىدۇ. قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىگە
قارىمايدۇ. شىمالى كانگا، شەرقى بەلۇجىستان، غەربى
تازىك بىلەن تۇتىشىدۇ. يېرى ۋە ئىقلىمى، بايلىقى، خەلق
لىرىنىڭ ئۆرپ - ئادىتى بەلۇجىستان ۋە كەشمىر بىلەن
ئوخشاش. كۈمۈش پۇل ئىشلىتىدۇ. ئۇنىڭ ئوڭ يۈزىگە
خاننىڭ باش سۈرىتى، ئارقا يۈزىگە خانىكىنىڭ باش سۈرىتى
چۈشۈرۈلگەن. خان ئۆلگەندە باشقىدىن يېڭى پۇل قويۇلىدۇ.
بۇ دۆلەتتىن تۈگىتىش چىقىدۇ. ئۇنىڭغا چوڭ - كىچىك
بولۇپ بىرنەچچە يۈز شەھەر قارايدۇ. بۇ كۆلىمى بىرنەچچە
يۈز چاقىرىم كېلىدىغان چوڭ خانلىق بولۇپ، ئامۇ (جەيھۇن) (55)
دەرياسىغا ياندىشىپ تۇرىدۇ. ئۇنىڭ سودىگەرلىرى ھارۋا،
كېمىلەرگە چۈشۈپ باشقا ئەللەرگە بارىدۇ. تېرىگە توغرىسىغا
خەت يازىدۇ.

خەن ۋۇدى زامانىدىن باشلاپ، ئارساڭقا ئەلچى ئەۋەت-
تىلىشكە باشلاندى. ئارساڭ خانى 20 مىڭ چەۋەنداز بىلەن
چوڭ سەركەردىسىنى ئەۋەتىپ، خەن سۇلالىسى ئەلچىلىرىنى
شەرقىي چېگرىدا قارشى ئالدى. ئۇنىڭ شەرقىي چېگرىسى
پايتەختتىن بىرنەچچە مىڭ چاقىرىم يىراقلىقتا بولۇپ، بۇ
يەردىن پايتەختكە بېرىش ئۈچۈن بىرنەچچە ئونلىغان شەھەر-
لەرنى بېسىپ ئۆتۈشكە توغرا كېلەتتى. خەلق ئىنتايىن زىچ
جايلاشقان. ئارساڭ خانى خەن سۇلالىسى ئەلچىلىرىگە ئۆز
ئەلچىلىرىنى قوشۇپ، خەن سۇلالىسى ئېلىنى زىيارەت قىلدۇردى.
خەن سۇلالىسى ئوردىسىغا تۈگىتىش تۇخۇمى ھەم رومالىق
سېھىرگەرلەرنى ھەدىيە قىلىغاچقا، خەن ۋۇدى بۇنىڭدىن

ئاھايتى خۇشال بولغانىدى. ئارساكنىڭ شەرقىدە ئۇلۇغ توخرييلار بار.

ئۇلۇغ توخرييلار خانلىقى مەركىزى بەلخ(56) بولۇپ، چائىئەنگە 11600 چاقىرىم كېلىدۇ. ئۇلۇغ توخرييلار قورۇقچى بەگ مەھكىمىسىگە قارىمايدۇ. ئاھالىسى 100مىڭ تۇتۇن، 400مىڭ كىشى بولۇپ، ئەسكەرلىككە ياراملىقى 100مىڭ نەپەر. ئۇنىڭ شەرقىدىن قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىگە 4740 چاقىرىم كېلىدۇ، غەربىدىن ئارساكقا 49 كۈنلۈك يول، جەنۇبى كەشمىر بىلەن تۇتىشىدۇ. يېرى ۋە ئىقلىمى، بايلىقى، خەلقىنىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرى ۋە ئىشلىتىدىغان پۇللىرى ئارشاكقا ئوخشاش، ئۇ يەردىن نار (بىر لوگىلىق) تۆگە چىقىدۇ.

ئۇلۇغ توخرييلار ئەسلىدە كۆچمەن خانلىق بولۇپ، ئوت - چۆپ، سۇ قوغلىشىپ كۆچۈپ يۈرەتتى. ئۆرپ - ئادەتلىرى ھۇنلار بىلەن ئوخشاش. 100000 دىن ئوشۇق جەڭگىۋار قوشۇنغا ئىگە بولغاچقا، ھۇنلارنى كۆزگە ئىلمايتتى. ئەسلىدە ئۇلار دۇنخۇاڭ بىلەن چىلەن تېغى ئارىلىقىدا ياشايتتى. ھۇنلارنىڭ تەڭرىقۇتى باتۇرنىڭ ۋاقتىغا كەلگەندە ھۇنلار توخرييلارنى تارمار قىلدى. كېيىن ئاغا تەڭرىقۇت توخرييلار خانىنى ئۆلتۈرۈپ، ئۇنىڭ باش سۆڭىكىنى مەي جامى قىلدى. شۇنىڭ بىلەن توخرييلار يىراقلارغا كۆچۈپ كەتتى ۋە پەرغانىدىن ئۆتۈپ، غەرب تەرەپتىن باكتىرىيە خانلىقىغا ھۇجۇم قىلدى. ئۇلارنى بويسۇندۇرۇپ پايتەختنى ئامۇ دەرياسىنىڭ شىمالىغا قۇردى. كۆچۈپ كېتەلمەي قالغان ئازراق بىر قىسمى چىلەن چياڭلىرى تەرەپكە كېتىپ ئۆزلىرىنى قوغداپ قالدى. بۇلار توخرييلار دەپ ئاتالدى.

باكتىرىيە خانلىقى باكتىرىيە خانلىقىدا چوڭ ھۆكۈمدار يوق. شەھەرلەر كىچىك خانلارنىڭ باشقۇرۇشىدا. خەلقى ئاد

جىز بولۇپ، ئۇرۇشتىن قورققاچقا، ئۇلۇغ توغرىيلار كىچۈپ كېلىپ ئۇلارنى بويسۇندۇردى ۋە ئۇلار بىلەن بىرلىكتە خەن سۇلالىسى ئەلچىلىرىنى ئوزۇق - تۇلۇك بىلەن تەمىنلەشنى ئۈستىگە ئالدى. باكتىرىيە بەش يابغۇلۇق (57) قا بۆلۈنەتتى؛ بىرىنچىسى شىۋىمى يابغۇلۇقى (58)، مەركىزى ۋاخان شەھىرى (59) بولۇپ، بۇ يەردىن قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىگە 2841 چاقىرىم، ياڭگۈەن قوۋۇقىغا 7802 چاقىرىم كېلىدۇ. ئىككىنچىسى سىياماكا يابغۇلۇقى (60)، مەركىزى سىياماكا شەھىرى بولۇپ، بۇ يەردىن قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىگە 3741 چاقىرىم. ياڭگۈەن قوۋۇقىغا 7782 چاقىرىم كېلىدۇ. ئۈچىنچىسى كۇشان يابغۇلۇقى (61)، مەركىزى كاندۇت شەھىرى (62) بولۇپ، بۇ يەردىن قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىگە 5940 چاقىرىم، ياڭگۈەن قوۋۇقىغا 7982 چاقىرىم كېلىدۇ. تۆتىنچىسى شىدۇن يابغۇلۇقى (63)، مەركىزى پەرۋان شەھىرى (64) بولۇپ، بۇ يەردىن نو-رۇقچىبەگ مەھكىمىسىگە 5962 چاقىرىم، ياڭگۈەن قوۋۇقىغا 8202 چاقىرىم كېلىدۇ. بەشىنچىسى كابۇل يابغۇلۇقى (65)، مەركىزى كابۇل شەھىرى (66) بولۇپ، بۇ يەردىن قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىگە 6041 چاقىرىم، ياڭگۈەن قوۋۇقىغا 9283 چاقىرىم كېلىدۇ. بۇ بەش يابغۇلۇقنىڭ ھەممىسى ئۇلۇغ توغرىيلارغا بېقىنىدۇ.

كانگا خانلىقى قىشلىق پايتەختى لېيۋىنى بۇ يەردىن بېيتىيەن شەھىرى (67) گە بارىدۇ. بېيتىيەن شەھىرىنىڭ چاڭئەن بىلەن بولغان ئارىلىقى 12300 چاقىرىم بولۇپ، قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىگە قارىمايدۇ. بېيتىيەندىن لېيۋىنىغا ئاتلىق يەتتە كۈنلۈك يول. يازلىق پايتەختى فانى شەھىرى 9140 چاقىرىم كېلىدۇ. ئاھالىسى 120 مىڭ تۇتۇن، 600 مىڭ كىشى بولۇپ، ئەسكەرلىككە ياراملىق 120 مىڭ

نەپەر. شەرقىدىن قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىگە 5550 چاقىرىم كېلىدۇ. ئۆرپ - ئادىتى توخرىيلارغا ئوخشايدۇ. كانگا خانلىقى شەرقتىكى ھۇنلارنىڭ تىزگىنى ئاستىدا ياشايدۇ.

خەن شۈەندى زامانىدا ھۇنلارنىڭ ئىچكى قىسمىدا قا-لايمقانچىلىق تۇغۇلۇپ، بىرلا ۋاقىتتا بەش تەڭرىقۇت ھا-كىمىيەت تالىشىشقا باشلىدى. خەن سۇلالىسى قوغشارنى يۆلەپ تەڭرىقۇت قىلدى. بۇنىڭدىن غەزەپلەنگەن چىچى تەڭ-رىقۇت خەن ئەلچىلىرىنى ئۆلتۈرۈپ، غەربكە بېرىپ كانگادا پاناھلاندى. كېيىن قورۇقچىبەگ گەن يەنشۇ، ئورۇنباشار چېرىنكىچى چېن تاڭلار قورۇل چېرىنكىچىبەگلىرىنىڭ قوشۇنلىرىنى ھەم غەربىي يۇرتتىكى بىرقانچە خانلىقلارنىڭ قوشۇنلىرىنى سەپەرۋەر قىلىپ، كانگاغا ياردى ۋە چىچى تەڭرىقۇتنى ئۆل-تۈردى. بۇ ۋەقەلەرنىڭ تەپسىلاتى «گەن يەنشۇ ۋە چېن تاڭلارنىڭ تەرجىمىھالى» دە بايان قىلىنغان. بۇ چاغ م.ب. 36 - يىلى (خەن يۈەندى جىيەنجاۋنىڭ ئۈچىنچى يىلى) ئىدى.

خەن چېڭدى زامانىدا كانگا خانى ئوغلىنى خەن سۇلالىسىگە تۇرغاق قىلىپ ئەۋەتتى ۋە سوۋغات يوللىدى. ئەمما ئارىلىقنى يىراق دەپ بىلىپ، تەكەببۇرلۇق قىلغان كانگا خانى باشقا خانلىقلار بىلەن بېرىش - كېلىشىنى خالىمىدى. قورۇقچىبەگ گۈشۈن بىرنەچچە قېتىم خانغا: «ھۇنلارنىڭ ئۆز ۋاقتىدا قۇدرەت تېپىشى ئاسىيۇ بىلەن كانگانى ئۆزىگە قوشۇۋالغانلىقىدىن ئەمەس، شۇنىڭدەك ھۇنلارنىڭ خەن سۇلالىسىگە تەسلىم بولۇشىمۇ، بۇ ئىككى دۆلەتتىن ئايرىلىپ قالغانلىقى سەۋەبىدىن بولغان ئەمەس. خەن سۇلالىسى ئۇلارنىڭ تۇرغاقلىرىنى قوبۇل قىلغان بولسىمۇ، لېكىن بۇ ئۈچ دۆلەت (ھۇنلار، ئاسىيۇ، كانگا) يەنىلا بىر - بىرىگە سوۋغات يوللىمىش، ئۆزئارا بېرىش - كېلىش قىلىشىۋەرگەن. شۇنىڭدەك ئۆزئارا بىر - بىرىنى چارلاپ، پۇرسەت تاپسىلا بىر - بىرىگە ھۇجۇم

قىلىپ تۇرغان. بۇ ئۈچ ئەل بىرلەشكەن تەقدىردىمۇ بىر -
بىرىگە ئىشىنىپ كېتەلمىگەن، بۆلۈنۈپ كەتكەن چاغدىمۇ بىر -
بىرىنى بېقىندۇرالمىغان. ھازىرقى ئەھۋالدىن قارىغاندا،
ئاسىيۇ بىلەن بولغان قۇدىلىقنىڭ ھېچقانداق پايدىسى بولمىدى.
ئەكسىچە سۇلالىمىزگە بىرمۇنچە ئاۋارىچىلىق تۇغۇلدى. ئاسىيۇ
بۇرۇن بىز بىلەن قۇدىلىق مۇناسىۋىتى ئورناتقان. ھازىر ئۇ-
لار ھۇنلار بىلەن بىرلىكتە خەن سۇلالىسىگە بېقىندى. شۇنىڭ
ئۈچۈن ئۇلارنى چەتكە قېقىشقا بولمايدۇ. ئەمما كانگالىقلار
بولسا تەكەببۇر ۋە ھىيلىگەر بولۇپ، تاكى ھازىرغىچە خەن
سۇلالىسى ئەلچىلىرىنى ھۈرمەتلىمەيدۇ. قورۇقچىبەگ ئەۋەتكەن
ئەمەلدارلارنى ئاسىيۇ ئەلچىلىرىنىڭ ئايىغىدا ئولتۇرغۇزدۇ.
كانگانىڭ خان - بەگلىرى غىزالىنىپ بولغاندىن كېيىن،
ئاندىن قورۇقچىبەگ ئەۋەتكەن ئەمەلدارلارنى غىزالاندۇردۇ. ئۇلار
باشقا دۆلەتلەر ئالدىدا ئۆزىنى كۆرسىتىش ئۈچۈن خەن سۇلالىسى
ئەلچىلىرىنى قەستەن كۆزگە ئىلمايدۇ. ئەھۋال مۇشۇنداق تۇ-
رۇقلۇق، كانگا خانى يەنە نېمە ئۈچۈن بالىسىنى تۇرغاق
قىلىپ ئەۋەتىدۇ؟ ئۇلار سودا ئارقىلىق پايدا ئېلىشنىلا ئوي-
لايدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلارنىڭ بۇنداق قىلىشى بىر ساختىلىق.
ھۇنلار يات ئەللەر ئىچىدىكى چوڭ دۆلەت، ھازىر خەن سۇلا-
لىسىگە ئىنتايىن ئىتائەت قىلىدۇ. ئۇلار كانگانىڭ ئىتائەت
قىلمايۋاتقانلىقىنى ئاڭلىسا، تەڭرىقۇت ئۆزىنىڭ تىۋەن سا-
نىلىپ قالغانلىقىنى ھېس قىلىپ، مۇئامىلىسىنى ئۆزگەرتىشى
مۇمكىن. شۇنىڭ ئۈچۈن كانگانىڭ تۇرغاق ئوغلىنى قايتۇرۇ-
ۋېتىپ مۇناسىۋەتنى ئۈزۈش، ئەلچى ئەۋەتمەسلىك
لازىم. شۇ ئارقىلىق خەن سۇلالىسىنىڭ قائىدە ئۇقمايدى-
غان دۆلەتلەر بىلەن مۇناسىۋەت قىلمايدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ
قويۇش كېرەك. دۇنخۇاڭ، جىۈچۈەن قاتارلىق كىچىك ۋىلا-
يەتلەر ۋە جەنۇبىي يولدىكى سەككىز بەگلىك يولدىن

ئۆتمىدىغان ئەلچىلەرگە تەمىنات ۋە ئۇلارنىڭ ئات ئۇلاغلىرىغا يەم - خەشەك يەتكۈزۈپ بېرىشتە جاپا تارتىۋاتىدۇ. يول ئۈستى شەھەرلىرىدىكى كىشىلەر بىكاردىن - بىكار ھېرىپ - چارچاپ، نەرسە - كېرەكلىرىنى خورىتىپ، يىراق، تەكەببۇر، ھىيلىگەر ئەللەردىن كەلگەن ئەلچىلەرنى قارشى ئېلىۋاتىدۇ. ياكى ئۆزىنى قويۇۋاتىدۇ. بۇ ئوبدان چارە ئەمەس، دەپ مەلۇمات ئەۋەتتى. خەن سۇلالىسى كانگا بىلەن ئەمدىلا مۇناسىۋەت ئورناتقانلىقتىن، يىراقتىكى ئەلەرنى ئىززەتلەش يولىنى تۇتتى ۋە يەنىلا ئۇلارنى ئۆزىگە تارتىش ئۈسۈلىنى قوللىنىپ، مۇناسىۋەتنى ئۈزۈۋەتمىدى.

كانگا خانلىقىنىڭ غەربىي شىمالىدىن تەخمىنەن 2000 چاقىرىم كېلىدىغان جايدا ئائورسى خانلىقى بار. ئۇلار 100 مىڭدىن ئارتۇق قوشۇنغا ئىگە. ئائورسىلىقلارنىڭ ئۆرپ - ئادەتلىرى كانگالىقلارغا ئوخشاش. ئائورسى خانلىقى پايانسىر چوڭ كۆلىگە ياندىشىپ تۇرىدۇ. بۇ بايقال بولسا كېرەك.

كانگا خانلىقىدا بەش كىچىك بەگلىك بار: بىرىنچىسى كېش بەگلىكى (68)، مەركىزى شەھىرىسەبىز (69) بولۇپ، بۇ يەردىن قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىگە 5776 چاقىرىم، ياڭگۈەن قوۋۇقىغا 8025 چاقىرىم كېلىدۇ. ئىككىنچىسى كۇشانىيە بەگلىكى (70)، مەركىزى كۇشان شەھىرى بولۇپ، بۇ يەردىن قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىگە 5767 چاقىرىم، ياڭگۈەن قوۋۇقىغا 8025 چاقىرىم كېلىدۇ. ئۈچىنچىسى تاشكەنت بەگلىكى (71)، مەركىزى بىنكەت شەھىرى (72) بولۇپ، بۇ يەردىن قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىگە 5266 چاقىرىم، ياڭگۈەن قوۋۇقىغا 7525 چاقىرىم كېلىدۇ. تۆتىنچىسى بۇخارا بەگلىكى (73) مەركىزى بۇخارا شەھىرى (74) بولۇپ، بۇ يەردىن قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىگە 6296 چاقىرىم، ياڭگۈەن قوۋۇقىغا 8555 چاقىرىم

كېلىدۇ. بەشىنچىسى ئۈرگەنچ بەگلىكى (75)، مەركىزى ئۈرگەنچ شەھىرى (76) بولۇپ، بۇ يەردىن قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىگە 6906 چاقىرىم، ياڭگۈەن قوۋۇقىغا 8355 چاقىرىم كېلىدۇ. بۇ بەش بەگلىكنىڭ ھەممىسى كانغا خانلىقىغا قارايدۇ.

پەرغانە خانلىقى مەركىزى كاسان شەھىرى (77)، بۇ يەردىن چاڭئەنگە 12 مىڭ 550 چاقىرىم كېلىدۇ. ئاھالىسى 60 مىڭ تۆتۈن، 300 مىڭ كىشى، ئەسكەرلىككە ياراملىقى 60 مىڭ نەپەر، بىر نائىبخان، بىر ياردەمچى خانى بار. پەرغانىنىڭ شەرقىدىن قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىگە 4031 چاقىرىم، شىمالىدىن كانگانىڭ بېيتىيەن شەھىرىگە 1510 چاقىرىم، غەربىي جەنۇبىدىن ئۇلۇغ توخرىيلار خانلىقىغا 690 چاقىرىم كېلىدۇ. شىمالىي تەرىپى كانگا، غەربىي جەنۇب تەرىپى ئۇلۇغ توخرىيلار خانلىقى بىلەن تۇتىشىدۇ. پەرغانە خانلىقىنىڭ يېرى ۋە ئىقلىمى، بايلىقى، ئۆرپ - ئادىتى ئۇلۇغ توخرىيلار ۋە ئارشاك بىلەن ئوخشاش. پەرغانىدىن ئۈزۈم شارابى چىقىدۇ. بايلار 10 مىڭ كۈبىتىن كۆپرەك مىقداردا شاراب ساقلايدۇ. بۇ شارابلار بىر نەچچە ئون يىل تۇرسىمۇ بۇزۇلمايدۇ، پەرغانىلىكلەر شارابخۇمار كېلىدۇ. ئاتامرى بېدە يەيدۇ.

پەرغانە خانلىقىدا 70 تىن ئارتۇق شەھەر بار. ئېسىل ئاتلار كۆپ چىقىدۇ. بۇ ئاتلاردىن تان تەر چىقىپ تۇرىدۇ. ئېيتىشلارغا قارىغاندا، بۇ ئاتلارنىڭ ئەسلى نەسلى تۇل پار ئىكەن.

جاڭ چيەن خەن ۋۇدىغا بىرىنچى بولۇپ تۇلپار ئاتلار توغرىسىدا سۆزلەپ بەرگەچكە، خەن ۋۇدى ئەلچىلەر ئارقىلىق 1000 جىڭ ئالتۇن ۋە زەر ئات ھەيكىلى ئەۋەتىپ، پەرغانىنىڭ ئېسىل ئاتلىرىنى تەلەپ قىلدى. پەرغانە خانى خەن سۇلالىسى ناھايىتى يىراقتا بولغانلىقتىن، ئۇنىڭ زور قوشۇنى پەرغانە-

نىگە يېتىپ كېلەلمەيدۇ دەپ قاراپ، ئۆزىنىڭ بۇ ئېسىل ئايىملىرىنى ئاپاپ بەرمىدى. خەن سۇلالىسى ئەلچىلىرى ئاچچىقلاپ پەرغانە خانىنى ھاقارەتلىگەچكە، پەرغانە خانى خەن سۇلالىسى ئەلچىلىرىگە ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى ئۆلتۈردى، مال - مۈلۈكلىرىنى تارتىۋالدى. خەن خانى سۈتربىشنا سانغۇنى لى گۇاڭلىنى ئېلگىرى - كېيىن بولۇپ 100 مىڭ كىشىلىك قوشۇن بىلەن پەرغانىگە ئىككى قېتىم جازا يۈرۈشى قىلىشقا ئەۋەتتى. بۇ يۈرۈش ئۇدا تۆت يىل (م.ب. 104 - 101 - يىللىرى داۋام قىلدى. پەرغانىلىكلەر ئۆز خانى ئۈگەنىڭ كالىسىنى ئالدى ۋە 3000 ئات تەقدىم قىلدى. شۇنىڭ بىلەن خەن سۇلالىسى قوشۇنلىرى قايتىپ كەتتى. بۇ ئىشلارنىڭ تەپسىلاتى «جاڭ چيەننىڭ تەرجىمىھالى» دا بايان قىلىندى. پەرغانە خانى ئۆلتۈرۈلگەنلىكتىن ئېرشى سەنگۈن لى گۇاڭلى ئۇنىڭ ئورنىغا خەن سۇلالىسى ئەلچىلىرىنى ياخشى كۈتۈۋالغان ئېسىلزادە مەسايىنى پەرغانە خانى قىلدى. بىر يىلدىن ئوشۇقراق ۋاقىتتىن كېيىن، پەرغانە ئاقسۆڭەكلىرى مەسايىنى خەن سۇلالىسىگە ئارتۇقچە خۇشامەت قىلىپ، دۆلىتىمىزنى قىرغىنچىلىققا ئۇچراتقان دەپ قاراپ، ئۇنى ئۆلتۈرۈشتى ۋە ئورنىغا ئۈگەنىڭ ئىنىسى چانپاننى خان قىلىشتى. چانپان ئۆز ئوغلىنى خەن سۇلالىسىگە تۇرغاق قىلىپ ئەۋەتتى. خەن سۇلالىسى يېڭى خانغا ئەلچى ئارقىلىق سوۋغات يوللاپ، تەبىئىي سەللى بەردى ۋە يەنە پەرغانىنىڭ غەربىدىكى ئەللەرگە ئون نەچچە تۈركۈم ئەلچى ئەۋەتىپ، ئۇلارنىڭ ئاچايىپ - غارايىپ نەرسىلىرىنى تەلەپ قىلدى. شۇنىڭدەك ئۇ ئەللەرگە پەرغانىنىڭ قىلىنغان جازا يۈرۈشىنى كۆز - كۆز قىلىپ ھەيۋە قىلدى. پەرغانە خانى چانپان خەن سۇلالىسى بىلەن ئەھدە تۈزۈپ، ھەر يىلى ئىككى تۇلپار بېرىدىغان بولدى. خەن سۇلالىسى ئەلچىلىرى ئۈزۈم ۋە بېدە ئۇرۇقى ئېلىپ قايتتى. خەن

سۇلالىسى تۇلپارلارنىڭ كۆپىيىۋاتقانلىقى، ئۇنىڭ ئۈستىگە چەت ئەل ئەلچىلىرىنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمەي كېلىپ تۇرغانلىقى ئۈچۈن، ئوردا مېھمانخانىلار ئەتراپىغا كۆز يەتكۈسىز كەڭ ئۈزۈمۈك ۋە بېدىلىك بىنا قىلدى.

پەرغانىنىڭ غەربىدىن ئارساك خانلىقىغا بارغىلى بو- لاتتى. ئۇلارنىڭ تىلىدا سەل پەرق بولسىمۇ، لېكىن ئاساسىي جەھەتتىن ئوخشىشىپ كەتكەچكە، بىر بىرىنىڭ سۆزىنى چۈشىنەلەيتتى. ئادەملىرى ئورا كۆز كېلەتتى. ساقاللىق، سو- دىغا ئۇستا بولۇپ، بىر تەڭگىنىڭ ئۈستىدە تىك تۇراتتى. ئۇلاردا ئاياللار ئەتىۋارلىق بولۇپ، ئەرلەر ئاياللارنىڭ گېپى بويىچە ئىش كۆرەتتى. ئۇ يەردە يىپەك ۋە سىر يوق بولۇپ، تۆمۈر ئەسۋاب سوقۇشنى بىلمەيتتى. كېيىن خەن سۇلالىسى ئەلچىلىرىنىڭ قاچقۇن ئەسكەرلىرى ئۇلارغا تەسلىم بولۇپ، ھەربىي قورال - ياراقلارنى ياساشنى ئۆگەتتى. ئۇلار خەن سۇلالىسىنىڭ ئالتۇن - كۈمۈشلىرىگە ئىگە بولغاندىن كېيىن، بۇلارنى پۇل ئورنىدا ئىشلەتمەستىن، جابدۇق ياساشتى.

ئاسىيۇننىڭ غەربىدىن ئارساقتىنچە بولغان ئەلبەرنىڭ ھەممىسى ھۈنپەرەس ئىدى. ھۇنلار ئىلگىرى توخرىيلارنى تار- مار قىلغانلىقى ئۈچۈن توخارىستان قاتارلىق ئەللەر دەككە - دۈككىدە ياشايتتى. شۇڭا ھۇن ئەلچىلىرى تەڭرىقۇتنىڭ خېتى- نى كۆتۈرۈپ بارسىلا، تەخىرىسىز ئوزۇق - تۈلۈك يەتكۈزۈپ بېرىپ ئۇلارنى قىيىنچىلىقتا قالدۇرمايتتى. خەن سۇلالىسى ئەلچىلىرى بولسا ئوزۇق - تۈلۈكنى پۇلغا سېتىۋالاتتى. ئات - ئۇلاغ سېتىۋالماسا پىيادە قالاتتى. بۇنىڭ سەۋەبى خەن سۇ- لالىسى ئۇلاردىن يىراقتا، لېكىن باي دۆلەت. شۇڭا، ئۇلار سودا قىلىش يولى بىلەن ئۆزلىرىنىڭ تەلپىنى قاندۇرماقچى بولاتتى. قوغشار تەڭرىقۇت خەن سۇلالىسىگە بېقىنغاندىن

كېيىن ئۇ ئەللەرنىڭ ھەممىسى خەن سۇلالىسىگە ھۈرمەت قىلىدىغان بولدى.

توخارىستان خانلىقى (78) ئۇنىڭ مەركىزىدىن چاڭئەنگە 11 مىڭ 80 چاقىرىم كېلىدۇ. ئۇ ئاھالىسى 700 تۇتۇن، نوپۇسى 5000 كىشى بولۇپ، ئەسكەرلىككە ياراملىقى 1000 كىشى.

ئەركەشتام بەگلىكى مەركىزى نياۋفېي قورغىنى بولۇپ، پامىر تاغلىرىنىڭ غەربىگە جايلاشقان. بۇ يەردىن چاڭئەنگە 10 مىڭ 210 چاقىرىم كېلىدۇ. ئاھالىسى 358 تۇتۇن، 1030 كىشى بولۇپ، ئەسكەرلىككە ياراملىقى 480 نەپەر. ئۇنىڭ شەرقىدىن قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىگە 3121 چاقىرىم كېلىدۇ. ئۇلۇغچات بەگلىكىنىڭ مەركىزى يانتۇن جىلغىسىغا 260 چاقىرىم، غەربىي شىمالىدىن پەرغانە خانلىقىغا 920 چاقىرىم، غەربىدىن ئۇلۇغ توغرىيلار خانلىقىغا 1610 چاقىرىم كېلىدۇ. ئۆرپ - ئادىتى، كىيىم - كېچەكلىرى ئاسىيۇلار بىلەن ئوخشاش، ئوت - چۆپ، سۇ قوغلىشىپ چارۋىچىلىق قىلىپ كۆچۈپ يۈرىدۇ. ئۇلار ئەسلىدە ساكلارنىڭ ئەۋلادى.

ئۇلۇغچات بەگلىكى مەركىزى يانتۇن جىلغىسى بولۇپ، بۇ يەردىن چاڭئەنگە 9860 چاقىرىم كېلىدۇ. ئاھالىسى 380 تۇتۇن، نوپۇسى 1100 كىشى بولۇپ، ئەسكەرلىككە ياراملىقى 500 نەپەر. شەرقىدىن قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىگە 2861 چاقىرىم كېلىدۇ. شەرقىي جەنۇبقا قاراپ ماڭسا قەشقەرگە بارغىلى بولىدۇ. جەنۇبى پامىر بىلەن تۇتىشىدۇ. ئۇ يەردە ئادەم يوق. غەربتە پامىردىن ئۆتسە ئەركەشتامغا بارغىلى بولىدۇ. غەربىي شىمالىدىن پەرغانىغىچە 1030 چاقىرىم كېلىدۇ. شىمالى ئاسىيۇلار بىلەن تۇتىشىدۇ. كىيىم - كېچەكلىرى ئاسىيۇلار بىلەن ئوخشاش بولۇپ، ئوت - چۆپ، سۇ قوغلىشىپ كۆچۈپ يۈرۈپ چارۋىچىلىق قىلىدۇ. پامىر تاغلىرى

ونىڭ ئېستەكلىرىدە ياشايدۇ. ئۇلارمۇ ئەسلىدە ساكلارنىڭ ئەۋلادى.

ياركەنت بەگلىكى مەركىزى ياركەنت شەھىرى. بۇ يەردىن چاڭئەنگە 9950 چاقىرىم كېلىدۇ. ئاھالىسى 2339 تۇتۇن، 16 مىڭ 373 كىشى بولۇپ، ئەسكەرلىككە ياراملىقى 3049 نەپەر. بىر نەپەردىن ياردەمچى ئاتىبەگ، ئوڭ ۋە سول سەركەردە، ئوڭ ۋە سول چەۋەنداز بەگ، يولتېرىقتىن مۇداپىئەلىنىش بىگى قاتارلىق ئەمەلدارلىرى بار. يەنە كاھىبەگلىككە ئىككى كىشى، تىلماچىبەگلىككە تۆت كىشى قويۇلغان. ياركەنت بەگلىكىنىڭ شەرقىي شىمالىدىن قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىگە 4746 چاقىرىم، غەربىدىن قەشقەرگە 560 چاقىرىم، غەربىي جەنۇبىدىن تاشقورغان بەگلىكىگە 740 چاقىرىم كېلىدۇ.

ياركەنتتىن تۆمۈر، كۆك قاشتېشى چىقىدۇ.

خەن شۈەندى زامانىغا كەلگەندە، ئاسىيۇ دۆلىتىگە ياتلىق قىلىنغان مەلىكە جىيېۋنىڭ كەنجە ئوغلى ۋاننانى ياركەنت خانى ياخشى كۆرۈپ قالغانىدى. پەرزەندىسىز ياركەنت خانى ئۆلگەندە، ۋاننان خەن سۇلالىسىدە تۇراتتى. ياركەنتلىكلەر بىر تەرەپتىن، خەن سۇلالىسىگە تايىنىپ، يەنە بىر تەرەپتىن ئاسىيۇلارنى رازى قىلىش ئۈچۈن ۋانناننى ياركەنتنىڭ خانى قىلىش ھەققىدە خانغا مەكتۇپ يوللاشتى. بۇنى ماقۇل كۆرگەن خەن خانىشى چۇڭگونى ئەلچىلىككە تەيىنلەپ، ۋانناننى ئاپىرىپ قويۇشقا ئەۋەتتى. ۋاننان خانلىق تەختكە ئولتۇرۇپلا زوراۋانلىق قىلىشقا باشلىغاچقا، ياركەنتلىكلەر بۇنىڭدىن نارازى بولۇشتى. ياركەنت خانىنىڭ ئىنىسى قۇ-تۇچىن (79) ۋانناننى ۋە خەن سۇلالىسى ئەلچىسىنى ئۆلتۈرۈپ، ئۆزى ياركەنتكە خان بولدى ھەمدە خەن سۇلالىسىدىن يۈز ئۆرۈش توغرىسىدا باشقا ئەللەر بىلەن ئەھدە تۈزدى. پەرغانەلىك مېھمانلارنى ئۆزىتىپ كېلىۋاتقان ئورۇقچىبەگ قېڭ

فېڭشى يۇقىرىقى ئەھۋاللارغا دۇچ كېلىپ قالغاچقا، ئەمەلىي ئەھۋالغا قاراپ ئىش كۆرۈش ھوقۇقى بويىچە غەربىي يۇرتتىكى بەگلىكلەرنىڭ قوشۇنلىرىنى سەپەرۋەر قىلىپ، ياركەنت خانى قۇتۇچىنى ئۆلتۈرىدۇ. ئۇنىڭ ئورنىغا ياركەنت خانىنىڭ باشقا بىر نەۋرە ئىنىسىنى خان قىلىدۇ. فېڭشى قايتىپ كەلگەندىن كېيىن خەن شۈەندى ئۇنى دانىشپەگ قىلىپ تەيىنلىدى. بۇ م.ب. 65 - يىلى (خەن شۈەندى يۈەنكاڭنىڭ تۇنجى يىلى) بولغان ۋەقەلەر ئىدى.

قەشقەر بەگلىكى (80) مەركىزى قەشقەر شەھىرى. بۇ يەردىن چاڭئەن شەھىرىگە 9350 چاقىرىم كېلىدۇ. ئاھالىسى 1510 تۇتۇن، 18 مىڭ 647 كىشى بولۇپ، ئەسكەرلىككە ياراملىقى 2000 نەپەر. بىر نەپەردىن قەشقەر بېگى، ھۇنلارغا زەربە بېرىش بېگى، نائىببەگ، كاھىبەگ، ئوڭ ۋە سول سەركەردە، ئوڭ ۋە سول چەۋەنداز بەگ، ئوڭ ۋە سول تىلماچىبەگ قاتارلىق ئەمەلدارلىرى بار. بۇ بەگلىكنىڭ شەرقىي تەرىپىدىن قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىگە 2210 چاقىرىم، جەنۇبىدىن يار-كەنتكە 560 چاقىرىم كېلىدۇ. بازارلىرى بار. ئۇ غەربتە ئۇلۇغ توخرىيىلار، پەرغانە ۋە كانكا قاتارلىق دۆلەتلەرگە بارىدىغان يول ئۈستىگە جايلاشقان.

سەپەرباي بەگلىكى (81) مەركىزى سەپەرباي جىلغىسى. بۇ يەردىن چاڭئەنگە 8650 چاقىرىم كېلىدۇ. ئاھالىسى 300 تۇتۇن، نوپۇسى 2300 كىشى بولۇپ، ئەسكەرلىككە ياراملىقى 800 نەپەر. بىر نەپەردىن ئوڭ ۋە سول كاھىبەگ، ئوڭ ۋە سول چەۋەنداز بەگ قاتارلىق ئەمەلدارلىرى بار. بەگلىكنىڭ شەرقىدىن قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىگە 1411 چاقىرىم كېلىدۇ. جەنۇبى قەشقەر بىلەن تۇتىشىدۇ ۋە تاغ يوللىرىدىن ماڭ

ھىلى بولمايدۇ. غەربىدىن ئۇلۇغچات بەگلىكىگە 1314 چاقىم
رىم بولۇپ، ئۇدۇل يول بىلەن ئاتلىق ئىككى كۈن مېڭىشقا توغرا
كېلىدۇ. ئاساسەن چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىپ، قوشۇمچە
دېھقانچىلىق قىلىدۇ. كىيىم - كېچەكلىرى ئاسىيۇلار بىلەن
ئوخشاش.

(«خەننامە»، 12 - توم، 3871 - 3898 - بەتلەر).

(1) 50 نەچچىگە يەتتى (分至五十余) سىمابىياۋنىڭ
«خەننامە» (زەيلى) ناملىق كىتابىدا: «خەن ئەيدى ۋە خەن پىڭدى
دەۋرلىرىگە كەلگەندە، غەربىي يۇرت پارچىلىنىپ 55 بەگلىك بول
دى» دېيىلگەن.

(«خەننامە»، 12 - توم، 3871 - بەت (1) ئىزاھ).

(2) چوڭ تاغلار (大山) غەربىي يۇرتنىڭ جەنۇبىدا قۇرۇم (قاراڭ
خۇ) تاغ تىزمىلىرى. شىمالدا تىيانشان (تەڭرىتاغ) تاغ تىزمىلىرى بار.
(«خەننامە»، قوشۇمچە ئىزاھلار»، 8 - توم، 5432 - بەت).

(3) دەريالار بار (有河). بۇ يەردە تارىم دەرياسى نە-

زەردە تۇتۇلىدۇ.

(«خەننامە قوشۇمچە ئىزاھلىرى»، 8 - توم، 5432 - بەت).

(4) جەنۇبىي تاغ (南山) پامىردىن باشلاپ قارا قۇرۇم،
ئالتۇنتاغ بويلاپ شەرقتە چىڭخەي ۋە گەنسۇدىكى گەنجو
(جانجېي)، لياڭجۇ (ۋۇۋېي) ئايمىقلىرىغىچە سوزۇلۇپ چىلەنشەن
نامىنى ئالغان، يەنىمۇ شەرقىي جەنۇبتا چىنلىڭ بىلەن تۇتاش
قان تاغلار تىزمىسى «جەنۇبىي تاغ» دەپ ئاتىلىدۇ.

(«چۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەرنامىلىرى قامۇسى»، 582-بەت).

(5) پامىر دەرياسى (葱岭河) پامىر دەرياسى جەنۇب ۋە
شىمال ئىككى دەريادىن ئىبارەت بولۇپ، جەنۇبىي دەريا ياركەنت
دەرياسى، شىمالىي دەريا قەشقەر دەرياسىدىن ئىبارەت. بۇ ئىككى
دەريا ئاقسۇنىڭ ئاۋات ناھىيىسىدە قوشۇلۇپ، يەنىمۇ شەرقىي شىمال

غا ئېقىپ ئاقسۇ ۋە خوتەن دەريالىرى بىلەن قوشۇلۇپ تارىم دەريا-
ياسىنى ھاسىل قىلىدۇ.

(«خەننامە قوشۇمچە ئىزاھلىرى»، 8 - توم، 5435 - بەت)،

(6) چىشى تېغى (积石山) ھازىرقى چىڭخەي ئۆلكىسى-
دىكى بايىنقارا تېغى.

(«خەننامە قوشۇمچە ئىزاھلىرى»، 8 - توم، 5435 - بەت).

(7) تارىم دەرياسى (塔里木河) ئېلىمىز بويىچە ئەڭ چوڭ

ئىچكى قۇرۇقلۇق دەرياسى ھېسابلىنىدۇ. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم

رايونى تارىم ئويمانلىقىنىڭ شىمالىدا. مەنبەلىرى ئاقسۇ، يەكەن،

خوتەن دەريالىرى بولۇپ، ئاقسۇ ئاۋات ناھىيىسىدىكى شورچاقتى-

غا يېقىن جايدا قوشۇلۇپ تارىم دەرياسىنى ھاسىل قىلىدۇ،

شەرققە ئېقىپ تىكەنلىككە كەلگۈچە ئوتتۇرا ئېقىن بولۇپ، تۆۋەن

ئېقىنى شەرقىي جەنۇبقا بۇرىلىپ تېتىما كۆلىگە قۇيۇلىدۇ. ئۇزۇن-

لۇقى 2179 كىلومېتىر كېلىدۇ.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 543 - بەت).

(8) يەكەن (ياركەنت) دەرياسى (叶尔羌河) تارىم دەريا-

ياسىنىڭ ئاساسىي مەنبەسى. تارىم ئويمانلىقىنىڭ غەربىي جەنۇب-

بىي قىسمىدا بولۇپ، قارا قۇرۇم تاغلىرىنىڭ شىمالىي ئېتەكلى-

رىدىن باشلىنىپ، شەرقىي شىمالغا ئاقىدۇ. ئاقسۇ ئاۋات ناھىيى-

سىدىكى شور چاقتىغا يېقىن جايدا ئاقسۇ ۋە خوتەن دەريالىرى

بىلەن قوشۇلۇپ تارىم دەرياسىنى ھاسىل قىلىدۇ. ئۇزۇنلۇقى

1079 كىلومېتىر.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 724 - بەت).

(9) تىيانشان تاغلىرى (天山) ئاسىيانىڭ ئوتتۇرىسىغا جاي-

لاشقان چوڭ تاغ سىستېمىسى. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى-

نىڭ ئوتتۇرىسىدا بولۇپ، غەربىي بۆلىكى ئوتتۇرا ئاسىيا تەۋە-

سىدە. ئۇزۇنلۇقى 2500 كىلومېتىر، كەڭلىكى 250 - 300 كىلومېتىر

بولۇپ، تارىم بىلەن جۇڭغارىيە ئويمانلىقىنى بىر - بىرىدىن

ئاجرىتىپ تۇرىدۇ، ئەڭ ئېگىز چوققىلىرى تۆمۈر چوققىسى 7443 مېتر، خانىتەڭرى چوققىسى 6995 مېتر كېلىدۇ. قار سىزىقى شىمالىي باغرىلىرىدا تۆۋەن، جەنۇبىي باغرىلىرىدا يۇقىرى (3500 — 4500 مېتر). مۇزلۇقلىرى كۆپ، پەرغانە، ئىلى، قارا-شەھەر، تۇرپان ئويمانلىقلىرى، تىيانشان قوينىغا جايلاشقان. تاغنىڭ شىمال باغرىدا قارىغاي، شەمشاد ... دەرەخلىرى ئۆسىدۇ. جەنۇب باغرىدا تۈرلۈك ئۆسۈملۈكلەر بىلەن قاپلانغان كەڭ ئوتلاقلىرى بار. مەدەنگە باي.

(بېر توملۇق «سىخەي»، 1223 - بەت).

(10) قەشقەر، كاشغەر (喀什噶尔) شەھەر. شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا، قەشقەر دەرياسىنىڭ يۇقىرى ئېقىمىغا جايلاشقان. جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ بىرىنچى چوڭ شەھىرى. 1952 - يىلى شەھەر بولۇپ ئايرىلدى. ئەتراپىدىكى بوستانلىقلاردا دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق راۋاجلانغان. قول - سانائىتىمۇ تەرەققىي قىلغان. 1950 - يىللاردىن كېيىن يېزا ئىگىلىك ماشىنىسازلىقى، توقۇمىچىلىق، خىمىيە، گىلەمچىلىك، ئۇن زاۋۇتى، ساپالچىلىق، تېرە - كۆنچىلىك، ئېلېكتر ئېنېرگىيىسى، سېمونتچىلىق قاتارلىق سانائەتلەر مەيدانغا كەلدى. ئۇ جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ ئىقتىساد، قاتناش مەركىزى ۋە جەنۇبىي شىنجاڭنىڭ غەربىي قىسمىدىكى يېزا ئىگىلىك، چارۋىچىلىق مەھسۇلاتلىرىنىڭ يىغىلىپ - تارقىلىدىغان يېرى. قەشقەر نەچچە مىڭ يىللىق تارىخقا ئىگە قەدىمكى شەھەر بولۇپ، قەدىمدە ئېلىمىزنىڭ ئوتتۇرا ئاسىياغا قاتنايدىغان يېپەك يولىنىڭ مۇھىم تۈگۈنى ئىدى. تاش يوللىرى ئۈرۈمچىدىن خوتەنگىچە راۋان قاتنايدۇ.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 752 - بەت).

(11) چاكارلار كاھېگى (僮仆都尉) ھۇن ئېلى باتىس قانىنىڭ غەربىي يۇرتىنى ئىدارە قىلغۇچى بېگى. ھۇنلار غەربىي يۇرتتىكى خەلقلەرگە قۇل نەزەرىدە قارىغاچقا، مۇشۇنداق نام قويۇلغان بولسا كېرەك.

(«خەننامە قىسقىچە ئىزاھلىرى»، 8 - توم، 5437 - بەت).

(12) شىمالىي شۇجىيەن (北胥韃) «خەننامە» دە شىمالىي شۇجىيەن يىاركەنتتىن ئاچرىتىلغان دېيىلگەن بولسىمۇ، باشقا مەنبەلەردە قوس بەگلىكى دائىرىسىدە ئىكەنلىكى خاتىرىلەنگەن. «خەننامە قوشۇمچە ئىزاھلىرى»، 8 - توم، 5440 - بەت).

(13) ئۇتانزىل (乌贪警离) خەن سۇلالىسى دەۋرىدە غەربىي يۇرتتىكى بەگلىكلەردىن بولۇپ، ئارقا قوس خانلىقىغا قارايتتى. ئورنى ھازىرقى ماناس ناھىيىسى تەۋەسىدە.

(«خەنزۇ تىلى قامۇسى»، 20 - توم، 312 - بەت).

(14) چەرچەن (且末) خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت بەگلىكلىرىدىن بىرى. ھازىر شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى بايىنغولىن موڭغۇل ئاپتونوم ئوبلاستىغا قاراشلىق ناھىيە. ئورنى تارىم ئويمانلىقىنىڭ شەرقىي جەنۇبى، ئالتۇن تاغنىڭ شىمالى ئېتىكى، چەرچەن ۋادىسىدا، جەنۇبتا شىزاڭ ئاپتونوم رايونى بىلەن چېگرىداش. 1914 - يىلى كېرىيىدىن ئايرىپ ناھىيە قىلىنغان. ئىقتىسادى دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىقنى ئاساس قىلىدۇ. ئوۋچىلىق تەرەققىي قىلغان. سۈلەيسۈن، تۈلكە قاتارلىق ياۋايى ھايۋانلار بار. قاشتېشى، تاشپاختىمۇ چىقىدۇ.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 60 - بەت).

(15) قۇرۇقتاغ بەگلىكى (山国) ئورنى ھازىرقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى تۇرپان ۋىلايىتىنىڭ غەربىي جەنۇبىدا، خەن سۇلالىسى دەۋرىدە غەربىي يۇرتتىكى 36 بەگلىكنىڭ بىرى. بەزى مەنبەلەردە 山王国، 墨山国 دەپمۇ پۈتۈلگەن. «جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر ناملىرى قامۇسى»، 97 - بەت).

(16) ئۇتۇج (尉屠耆) خەن سۇلالىسىدە تۇرغاق بولۇپ تۇرغان كروران بېگى ئەنقۇيىنىڭ ئىنىسى. ئەنقۇي خەن سۇلالىسى ئەلچىسى فۇجىبىزى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، ئۇتۇج كرورانغا بەگ بولدى، بەگلىكنىڭ نامى پىشامانغا ئۆزگەرتىلدى.

بۇ ۋەقە م.ب. 77 - يىلىنىڭ كېيىنكى يېرىمىدا يۈز بەرگەندى.
«ھونلار تارىخى يىلنامىسى»، 44 - بەت).

(17) گۇاڭمېن دەرۋازىسى (横门) خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى پاينەخت چاڭئەن شەھىرىنىڭ 12 دەرۋازىسى بار بولۇپ، شەھەرنىڭ غەربىي شىمالىدىكى بىرىنچى دەرۋازىسىنىڭ نامى گۇاڭمېن ئىدى.

(«خەنزۇ تىلى قامۇسى»، 18 - توم، 19 - بەت).
(18) ئەندەرە بەگلىكى (小宛国) ئورنى ھازىرقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى چەرچەن ناھىيىسىنىڭ غەربىدىكى چۆل لۈكتە بولۇپ، ئاچچان ۋە قوراملىق ئەتراپىدا بولۇشى مۇمكىن. خەن سۇلالىسى دەۋرىدە غەربىي يۇرتتىكى 36 بەگلىكنىڭ بىرى ئىدى. كېيىن پىشامانغا قارىدى.

(«جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر ناملىرى قامۇسى»،

88 - بەت).

(19) ئۇزۇن تاتراڭ (扞零城) ھازىرقى چەرچەن بىلەن ئىمىننىڭ ئوتتۇرىسىدىكى چۆللۈكتىكى شەھەر بولۇپ، قۇم باسقان. («غەربىي يۇرت يەر ناملىرى»، 101 - بەت).

(20) نىيە بەگلىكى (精绝国) غەربىي يۇرتتىكى بەگلىك ئەردىن بىرى. ئورنى ھازىرقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى نىيە ناھىيىسىنىڭ شىمالىدىكى «نىيە خارابىلىقى». م. III ئەسىر ئاخىرلىرىدا قۇم بېسىپ كەتكەچكە، ئاھالىسى جەنۇبقا كۆچتى. كېيىن پىشامانغا قارىدى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 1935 - بەت).

(21) رۇڭلۇ بەگلىكى (戎庐国) خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت بەگلىكلىرىنىڭ بىرى. ئورنى ھازىرقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى لوپ ناھىيىسىنىڭ شەرقىدە. كېيىنكى خەن سۇلالىسى دەۋرىدە پىشامان بەگلىكى ئۆزىگە قوشۇۋالدى. ئۇزۇن ئۆتمەي يەنە بەگلىكى تىكلەندى. ئۈچ پادى

شاھلىق دەۋرىدە ئۇدۇن بەگلىكىگە قارىدى.

«جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر ناملىرى قامۇسى» 315 - بەت).

(22) ئۇزۇن تېتىر بەگلىكى (扞弥国) خەن سۇلالىسى

دەۋرىدە غەربىي يۇرتتىكى 36 بەگلىكنىڭ بىرى. ئورنى ھازىرقى كېرىيە ناھىيىسى.

«جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر ناملىرى قامۇسى» 315 - بەت).

(23) بېيپىن شەھىرى (卑品城) رۇڭلۇ بەگلىكىنىڭ

مەركىزى. نوپۇسى 1610 كىشى ئىدى.

«خەنزۇ تىلى قامۇسى»، 5 - توم، 233 - بەت).

(24) چەنۇب تەرىپى چاقىلىق بىلەن (南与若羌)

بىزنىڭچە بۇ ئورۇندا خاتا كەتكەن. چاقىلىق رۇڭلۇ بەگلىكىنىڭ چەنۇبىدا ئەمەس، شەرقىي شىمالىدا.

(مۇھەررىردىن).

(25) ئۇزۇن تاتى (宁弥) ئۇزۇن تېتىر ماددىسىغا قاراڭ.

(26) چىرا بەگلىكى (渠勒国) شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم

رايونى لوپ ناھىيىسىدىكى قۇملۇقتا بولۇپ، غەربىي يۇرتتىكى 36 بەگلىكنىڭ بىرى. مەركىزى چيەندۇ شەھىرى. كېيىن ئۇدۇن بەگلىكىگە قارىدى.

«جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر ناملىرى قامۇسى»

909 - بەت).

(27) غەرب تەرىپى چاقىلىق بىلەن (西与若羌) بىز-

نىڭچە بۇ ئورۇندا خاتا كەتكەن. چاقىلىق چىرانىڭ غەربىدە ئەمەس، شەرقىي شىمالىدا.

(مۇھەررىردىن).

(28) ئۇدۇن (خوتەن) بەگلىكى (于阘国) غەربىي

يۇرتتىكى قەدىمكى بەگلىكلەردىن. ئورنى ھازىرقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى خوتەن شەھىرى ئەتراپلىرىدا. ئاھالىسى دېھقانچىلىق، چارۋىچىلىق بىلەن شۇغۇللىنىدۇ. ئۈچمە.

كەندىر ئۆستۈرۈلىدۇ، قاشتېشى چىقىدۇ. يېزىقى بار. م.ب. Ⅲ ئەسىرلەردە بۇددىزىمىچىلىقىنى قوبۇل قىلدى. قارا خانىيلار دەۋرىدە مۇسۇلمان بولۇشتى. غەربىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئۇدۇن بەگلىكى غەربىي يۇرت قورۇقچىبەگى مەھكىمىسىگە قارىدى. شەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ياركەنت بەگلىكى ئۆزىگە قوشۇۋالدى. ئۇزۇن ئۆتمەي گاندې بەگ بولغاندىن كېيىن، ياركەنت بەگلىكىنى مەغلۇپ قىلىپ كۈچەيدى. مەنبەلەردە كۇستانا، گۇستا، قارا سىياماكا، ئۇديانا... دەپمۇ يېزىلىدۇ. مەركىزى ھازىرقى ئىلچىنىڭ غەربىدىكى بوزازان يېزىسىنىڭ يوتقان كەنتىدە.

«غەربىي يۇرت» يەر ناملىرى»، 51 - بەت، بىر توملۇق

«سەخەي»، 25 - بەت.

(29) جەنۇب تەرىپى چاقىلىق بىلەن (南与若羌) بىزنىڭچە بۇ يەردە خاتالىق بار. چاقىلىق خوتەننىڭ جەنۇبىدا بولماستىن، شەرقىي شىمالىدا.

(مۇھەررىردىن).

(30) گۇما بەگلىكى (皮山国) غەربىي يۇرتتىكى 36 بەگلىكنىڭ بىرى. م. Ⅳ ئەسىردىن كېيىن ئۇدۇن بەگلىكىگە قارىدى. مەركىزى پىشان (گۇما). بەزى مەنبەلەردە پۇشان بەگلىكى دەپمۇ يېزىلىدۇ. ئورنى ھازىرقى يەكەننىڭ شەرقىي جەنۇبى. خوتەننىڭ غەربىدە بولۇپ، ھازىرقى گۇما ناھىيىسى.

«جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر ناملىرى قامۇسى»، 262 - بەت.

(31) لاداق بەگلىكى (乌托国) خەن سۇلالىسى دەۋرىدە

غەربىي يۇرتتىكى بەگلىكلەردىن بىرى. شەرقىي شىمالى كۆكيار (قاغىلىق) بەگلىكى، شىمالى تاشقورغان بەگلىكى، جەنۇبى ئاندۇ بەگلىكى بىلەن تۇتىشىدۇ. ئورنى ھازىرقى كەشمىرنىڭ

غەربىي شىمالدىكى بالتىتان رايونىغا توغرا كېلىدۇ.
«جۇڭگو تارىخ ئاتلىسى»، 2 - جىلد، 24 - 25 - بەتلەر).
(32) كەشمىر (罽宾) غەربىي يۇرتتىكى قەدىمكى خانلىقلاردىن بىرى. ئورنى ھەرقايسى دەۋرلەردە ئۆزگىرىپ تۇردى. خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ھازىرقى كابۇل دەرياسىنىڭ تۆۋەن ئېقىنى ۋە كەشمىر ئەتراپلىرى بولۇپ، مەركىزى سىرناكار يېنىدا ئىدى. سۈي، تاڭ سۇلالىلىرى دەۋرىدە ئافغانىستاننىڭ شەرقىي شىمالىي تەرەپلىرى كەشمىر دەپ ئاتالغان. خەلقى ئاساسەن دېھقانچىلىق قىلاتتى. زەرگەرلىك، مىسكەرلىككە ماھىر ئىدى. كەشمىر بۇددىچىلىق ماھىيانا مەزھىپىنىڭ بۆشۈكى. خەن سۇلالىسى دەۋرىدىن كېيىن كۆپلىگەن بۇددا راھىبلىرى جۇڭگوغا كېلىپ دىن تارقىتىش ۋە بۇددا نوملىرىنى خەنزۇچىغا تەرجىمە قىلدى. مەنبەلەردە كەشمىر يەنە 罗勃宾克什米尔 箇失密 迦湿 弥羯湿弥罗 دەپمۇ يېزىلىدۇ.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 1686 - بەت).
(33) كۆكيار (子合) خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت بەگلىكلىرىدىن بىرى. ھازىرقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى قاغىلىق ناھىيىسىدە.

«خەنزۇ تىلى قامۇسى»، 9 - توم، 240 - بەت).
(34) ناندۇ (难兜) خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت بەگلىكلىرىدىن بىرى. شىمالىي ئەركەشتام، شەرقىي شىمالىي پىشامشان، غەربىي ئۇلۇغ توغرىيلار، جەنۇبىي پاكىستان ۋە كەشمىر بىلەن چېگرىداش. ئورنى ھازىرقى ئافغانىستاننىڭ شەرقىي شىمال چېگرىسىدىكى بەدەخشاندا.

«خەنزۇ تىلى قامۇسى»، 36 - توم، 117 - بەت).
(35) بولور (博洛尔县度) تاغ. بولور تېغى چوڭ بولور ۋە كىچىك بولور تاغلىرى دەپ ئىككىگە ئايرىلىدۇ. چوڭ بولور كەشمىرنىڭ غەربىي شىمالىدىكى بالىستان بولۇپ، كىچىك

بولور پاكستاننىڭ شەرقىدىكى ياسىن دەرياسى ۋادىسىدا.

(«غەربىي يۇرت يەر ناملىرى»، 16 - بەت).

(36) يۆائېرىق بەگلىكى (西夜国) خەن سۇلالىسى

دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت بەگلىكلىرىدىن. ئورنى ھازىرقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى يەكەن (ياركەنت) ناھىيىسىنىڭ جەنۇبىدا. خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ھۆكۈمدارى كۆكيار بېگى دېيىلەتتى. مەركىزى خۇچان جىلغىسى، شەرقى گۇما، غەربىي جەنۇبىي لاداق، شىمالىي ياركەنت، غەربىي تاشقورغان بىلەن چېگرىداش. ئاھالىسى كۆچمەن چارۋىچى خەلق بولۇپ، چياڭلار، دىلارغا ئوخشاش.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن»، 4 - توم، 2842 - بەت).

(37) تاشقورغان بەگلىكى (蒲犁国) خەن سۇلالىسى

دەۋرىدە غەربىي يۇرتتىكى 36 بەگلىكنىڭ بىرى. بەزى مەنبەلەردە سېرىققۇل دېيىلگەن. پامىرنىڭ شەرقىي ئېتىكىگە جايلاشقان. دېڭىز يولى تەرەققىي قىلىشتىن ئىلگىرى شەرق - غەرب سودا يولىنىڭ مۇھىم ئۆتكۈلى ئىدى. مىنگو دەۋرىدە ناھىيە قىلىپ ئۆزگەرتىلدى.

(«جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر ناملىرى قامۇسى».

1125 - بەت).

(38) ئىناي بەگلىكى (依耐国) غەربىي يۇرتتىكى 36

بەگلىكنىڭ بىرى. بۇ بەگلىك كۆچمەن چارۋىچى ئىناي قەبىلىسىنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان. شىمالى قەشقەر، شەرقىي شىمالى ياركەنت، جەنۇبى كۆكيار بىلەن چېگرىداش. ئىككى خەن سۇلالىسى دەۋرىدە غەربىي يۇرت قورۇقچىبېگى بىلەن غەربىي يۇرت دورغاپلىقىغا قارايتتى. كېيىن قەشقەرگە قارىغان. بەزى مەنبەلەردە يېڭىسار بەگلىكى دېيىلگەن. (بىر توملۇق «سىخەي»، 240 - بەت).

(39) ئۇلبى بەگلىكى (无雷国) خەن سۇلالىسى دەۋر-

رىدىكى غەربىي يۇرت بەگلىكىدىن بىرى. بۇ بەگلىك كۆچمەن چارۋىچى ئۆلپى قەبىلىسىنىڭ نامى بىلەن ئاتالغان. خەلقى 7000 بولۇپ، پامىر ئېگىزلىكىگە جايلاشقان. غەربىي يۇرت قورۇقچى بەگ مەھكىمىسىگە قارايتتى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 656 - بەت).

(40) لۇچېڭ (罽城) ئۆلپى بەگلىكىنىڭ مەركىزىي شەھىرى، پامىردا.

(مۇھەررىردىن).

(41) جەنۇب تەرىپى چاقىلىق بىلەن (南与若羌) چىن-قىلىق ئاندۇ (لاداق؟) بەگلىكىنىڭ جەنۇبىدا ئەمەس، شەرقىي شىمالغا توغرا كېلىدۇ.

(مۇھەررىردىن).

(42) ئەركەشتام بەگلىكى (休循国) غەربىي يۇرتتىكى بەگلىكلەردىن بىرى. ئورنى پامىرنىڭ ئوتتۇرىسىدا. مەركىزىي نياۋفېيگو.

(«غەربىي يۇرت يەر ناملىرى»، 36 - بەت).

(43) سىرناكار (斯利那加, 循鲜城) كەشمىر بەگلىكىنىڭ مەركىزى. جېھلام دەرياسىنىڭ ئىككى قىرغىقىدىكى مۇنبەت جىلغىنىڭ ئىچىگە جايلاشقان. ھازىرقى ئاھالىسى 423 مىڭ (1971). ئەتراپى تاغلىق. شەھەر ئىچىدە قاناللار بار بولۇپ كۆپلىگەن گۈزەل بىنالىلار ۋە ياغاچ كۆۋرۈكلەر كۆپ، كۆللەرنى بىر - بىرىگە تۇتاشتۇرىدۇ. VIII ئەسىردە بىنا قىلىنغان مەسچىت بار. ھاۋاسى يېقىملىق، كېلىشكەن ياخشى ئىستىراھەتگاھ. پالاس، يىپەك توقۇمىچىلىقى قەغەزچىلىك سانائىتى بار. ياغاچ، ئالتۇن، كۈمۈش، مىس ئويىمچىلىقى تەرەققىي قىلغان. مۇزېي ۋە ئارخېئولوگىيە تەتقىقات ئىنىستىتۇتى بار.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 1479 - بەت).

(44) ئۇلۇغچات (ئۇلۇغئارت) بەگلىكى (捐毒国) خەن

سۇلالىسى دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت بەگلىكلىرىدىن بىرى. شەر-
قى قەشقەر، غەربىي ئەرەكەشتام، غەربىي شىمالىي پەرغانە،
شىمالىي ئاسىيۇلارغا چېگرىداش. مەركىزى ياندۇن جىلغىسى.

(«خەنزۇ تىلى قامۇسى»، 14 - توم، 165 - بەت).

(45) گۇمىرۇك بېگى (关东尉) گۇمىرۇك — ئۆتكەللەرنى

مۇھاپىزەت قىلىپ، يولۇچىلارنى تەكشۈرۈپ، مال بېجى ئالىدىغان
ئەمەلدار.

(«خەنزۇ تىلى قامۇسى»، 35 - توم، 197 - بەت).

(46) دۇچىن (杜钦) خەن چېگدى دەۋرىدە جەبىخانا

بېگى بولغان. اپىكىرلىك، تەدبىرلىك بولغاچقا، خانلىققا مۇشاۋۇر
بولغان.

(«جۇڭگو كىشى ئىسىملىرى قامۇسى»، 466 - بەت).

(47) بەش جىڭ (五更) بۇرۇنقى ۋاقىت تۈزۈمى

بولۇپ، بىر كېچە بەش جىڭغا بۆلۈنەتتى. قولىدا كالىمكى بار
مىرەپ بىرىنچى جىڭدا تۇچ جاڭنى بىر قېتىمدىن ئۇراتتى،
ئىككىنچى جىڭدا ئىككى قېتىمدىن، ئۈچىنچى جىڭدا ئۈچ قېتىمدىن،
تۆتىنچى جىڭدا تۆت قېتىمدىن، بەشىنچى جىڭدا بەش قېتىم
دىن ئۇراتتى. شۇنىڭ بىلەن تاڭ ئاتاتتى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 31 - بەت).

(48) چوڭ - كىچىك باش ئاغرىقتاغلار (大小头痛山)

بۇ تاغلارنىڭ ئورنى ۋە خۇسۇسىيەتلىرى توغرىسىدا، چىڭ
سۇلالىسى دەۋرىدە ياشىغان شەرەپچى ئالىم شېن چىنخەن:
«...ئاشقورغاننىڭ غەربىي جەنۇبى، پەرغانىنىڭ شەرقى، قەشقەر-
نىڭ غەربىدىكى تاغلاردا يازدا ماڭغىلى بولمايدۇ، قىشتا ماڭ-
غىلى بولىدۇ... زەھەرلىك تۈتەك بولغاچقا، ئادەمنىڭ بېشىنى
ئاغرىتىدۇ، قۇستۇرىدۇ، تۈتەك ئېلىپ كېتىسىدۇ. شۇڭا چوڭ -
كىچىك باش ئاغرىقتاغ دېيىلىدۇ» دەپ ئىزاھلىغانىدى.

(«خەننامە قوشۇمچە ئىزاھلىرى»، 8 - توم، 5468 - بەت).

(49) پۇتاۋ بەگلىكى (扑桃国) بەلۇجىستاننىڭ شىمالىدىكى بەگلىك.

«خەنزۇ تىلى قامۇسى»، 14 - توم، 349 - بەت).
(51) روشۇي (弱水) قەدىمكى دەريا ئىسمى. مەنبەلەرگە قارىغاندا، بۇ دەريا ئىراندا بولۇشى مۇمكىن (؟)
(بىر توملۇق «سىخەي»، 1091 - بەت).

(52) ئۇماي (西王母) رىۋايەتتىكى شەخس. «تىللا ئانا»، «خان ئانا»، «شىۋاڭمۇ» دەپمۇ ئاتىلىدۇ. «تاغ - دەريا» لار ئىزىمى» دا ئۇ قاپلان قۇيرۇقلۇق، يولۋاس چىشلىق، ھۇش قۇيتىدىغان غەلىتى مەخلۇق قىلىپ كۆرسىتىلگەن. «موتىيەزىنىڭ تەرجىمىھالى» دا ئۇ ھەلىم، غەزەلخان ئايال قىلىپ تەسۋىرلەنگەن. «خەن ۋۇددىنىڭ مەخپىي تەرجىمىھالى» دا ئۇ تەخمىنەن 30 ياشلاردىكى گۈزەللىكتە تەڭدىشى يوق بىر مەلەك قىلىپ كۆرسىتىلىپ، ئۇنىڭ 3000 يىلىدا بىر قېتىم پەشیدىغان خاسىيەتلىك يېمىسى شاپتۇلنى خەن ۋۇددىغا سوۋغا قىلغانلىقى يېزىلغان. «ئىلاھلار غەيرىي خاتىرىسى» دە بولسا ئۇنىڭغا بىر چۈپ - شەرقىي خان بەگ ئوبرازى يارىتىلىپ، ئۇلارنىڭ يىلىدا بىرلا قېتىم كۆرۈشىدىغانلىقى قەيت قىلىنغان. كېيىنكى زامانلاردىكى رومان ۋە تىياتىرلاردا ئۇ يەنە «ھېكمەتلىك كۆلدىكى تىللا ئانا» دەپ ئاتىلىپ، ئۇنىڭ ھەر قېتىم خاسىيەتلىك يېمىسى شاپتۇل پەشقاندا تۇغۇلغان كۈن زىياپىتى ئۆتكۈزۈلدىغانلىقى، ھۈر - پەرىلەرنىڭ كېلىپ ئۇنىڭغا ئۇزۇن ئۆمۈر تىلەيدىغانلىقى تەسۋىرلىنىدۇ. شۇڭلاشقا بۇرۇن خەلق ئارىسىدا غەربىي خان ئانا قېرىماسلىقىنىڭ سىمۋولى ھېسابلىناتتى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 1833 - بەت).

(53) تاۋبا (桃拔) ئەپسانىۋى ھايۋان نامى، بۇغىسى جان، قۇيرۇقى ئۇزۇن بولۇپ، بىر مۇڭگۈزلۈكى تەڭرى بۇغا،

ئىككى مۇڭگۈزلۈكى خەيرى بۇغا دېيىلىدۇ.

(«خەننامە»، 12 - توم، 3889 - بەت (2) ئىزاھ).

(54) پارتاۋا (番兜) ئارساك خانلىقى ۋە ئارشاك

خانلىقى مەركەز شەھىرىنىڭ پارسچە نامى.

(«غەربىي يۇرت ناملىرى»، 74 - بەت).

(55) ئامو دەريا، جەيەۋن (阿姆河، 妣水) ئوت

تۇرا ئاسىيادىكى چوڭ دەريا. جۇڭگو تارىخ كىتابلىرىدا

ئاساسىي مەنبەسى ۋاھان دەرياسى بولۇپ، ھىندىقۇش تاغلىرى

نىڭ شەرقىدىن باشلىنىدۇ. غەربكە ئېقىپ پامىر دەرياسى بىلەن

قوشۇلۇپ، پەنج دەرياسىنى ھاسىل قىلىدۇ. ئاندىن يەنە ئەگىلىپ

غەربكە ئېقىپ، ۋاخشى دەرياسى بىلەن قوشۇلغاندىن كېيىن ئامۇ

دەريا (دەريايى جەيەۋن) دەپ ئاتىلىدۇ. يۇقىرى ۋە ئوتتۇرا

ئېقىنىنىڭ كۆپ قىسمى تاجىكىستان بىلەن ئافغانىستان

تانىڭ چېگرا دەرياسى ھېسابلىنىدۇ. ئىككى تەرەپىدە تارماق

لىرى كۆپ؛ تۆۋەن ئېقىنى قۇملۇق رايونلاردا ئاقىدۇ، تارماق

چىلىرى ئاز. ئارال دېڭىزغا قۇيۇلۇش ئېغىزىدا تەخمىنەن 10

مىڭ كۋادرات كىلومېتىر كېلىدىغان كەڭ بىر دېلتا ھاسىل

قىلغان. ئۇزۇنلۇقى 2620 كىلومېتىر.

(بىر توملۇق «سەخەي»، 419 - بەت).

(56) بەلىخ، باكتېرا (巴里赫، 监氏城) ھازىرقى ئاف

غانىستاننىڭ شىمالىدىكى مازارى شەرىق شەھىرىنىڭ غەربىدىكى

كونا شەھەر. م.ب. VII ئەسىردىن بىرى مەلۇم. م.ب. VI—IV

ئەسىرلەردە ئەھمەنىيلەر دۆلىتىگە قارىغان بولۇپ، زارنىساپا دەپ

ئاتالغان. كېيىن ئىسكەندەر زۇلقەرنەين ئىمپېراتۇرلۇقىغا قارام

بولغان. م.ب. 250—130 - يىللىرى توخارىستان (گرېك — باك

تىرىيە) پادىشاھلىقىنىڭ پايتەختى بولغان. ئۇنىڭدىن كېيىن

ئۇلۇغ توخارىيلار قۇرغان كۇشان پادىشاھلىقى تەركىبىگە كىردى.

م. V ئەسىردە بۇ يەرگە ئېفتاليتلار (ئاق ھۇنلار) ۋە كېيىن رەك تۈركلەر بېسىپ كىردى. 711 - يىلى ئەرەبىلەر بەلخنى بېسىۋېلىپ ۋەيران قىلىۋەتتى. X ئەسىرگە كەلگەندە شەھەر يەنە باشقىدىن تىكلەندى. ئۇنىڭدىن كېيىن تاكى XVII ئەسىرگىچە مۇھىم شەھەر سۈپىتىدە خېلىلا راۋاجلاندى. ئارخېئولوگىك قېزىش لار بەلخنىڭ مىلادىدىن ئىلگىرىلا ئاۋات شەھەر بولغانلىقىنى، «يىپەك يولى» دىكى مۇھىم ئۆتكەل بولغاچ ھۈنەرۋەنچىلىك، سودا - سېتىق، مەدەنىيەتنىڭ گۈللەنگەنلىكىنى ئىسپاتلايدۇ. شەھەردە ھازىرمۇ قەدىمدىن ۋە ئوتتۇرا ئەسىردىن قالغان خارابىلەر ۋە قۇرۇلۇشلار بار.

(«ئۆزبېك سوۋېت ئېنسىكلوپېدىيىسى»، 2 - توم، 54 - بەت).
(57) بەش يابغۇلۇق (五翕侯) بۇ يەردىكى يابغۇلۇق بەگلىك دەرىجىسىدە بولۇپ، ھونلاردىن مەغلۇپ بولۇپ باكتىر بىگە كەلگەن ئۇلۇغ توخىنلار كۇشان خانلىقىنى قۇرغۇچىلىق بەش يابغۇلۇق بولۇپ ياشىغان.

(«خەننامە قوشۇمچە ئىزاھلىرى»، 8 - توم، 5476 - بەت).
(58) شىۋىمى ۋاخان (休密, 瓦汗) ئافغانىستان ئۆلكىلىرىدىن. شەرقىي جۇڭگونىڭ شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى، شىمالى تاجىكىستان، جەنۇبى كەشىمىر، غەربى پاكىستان بىلەن چېگرىداش بولغان بىر چىقىق رايون. شىمالدا پامىر، جەنۇبتا ھىندىقۇش تاغلىرىنىڭ ئارىسىدىكى پەنج تۆپىلىك ۋادىسىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ۋاخاننىڭ تاشقى رايونلار بىلەن ئالاقىسى ئاز.

(«مەيدان - لارۇس ئېنسىكلوپېدىيىسى»، 12 - توم، 500 - بەت).

(59) ۋاخان شەھىرى (墨城) ۋاخاننىڭ مەركىزى.

ۋاخان ماددىسىغا قاراڭ.

(مۇھەررىردىن).

(60) سياماكا يابغۇلۇقى (双靡翁侯) شىمالىي پاكىستاندا.

(«غەربىي يۇرت يەر ناملىرى»، 90 - بەت).

(61) كۇشان يابغۇلۇقى (贵霜翁侯) ئۇلۇغ توخرىيلار-نىڭ باكتىرىيىدە قۇرغان بەش يابغۇلۇقنىڭ بىرى. بۇ يابغۇلۇق كېيىنچە باشقا يابغۇلۇقلارنى ئۆزىگە قوشۇۋېلىپ، م.ب. I ئەسىر ئوتتۇرىلىرىدا كۇشان پادىشاھلىقىنى قۇردى. بۇ پادىشاھلىقنىڭ ئورنى ھازىرقى ئوتتۇرا ئاسىيا، ئافغانىستان، پاكىستان، ھىندىستاننىڭ شىمالى ۋە شىنجاڭنىڭ بىر بۆلۈكىنى ئۆز ئىچىگە ئالاتتى.

(«سوۋېت ئېنسىكلوپېدىك لۇغىتى»، 479 - بەت).

(62) كاندۇت شەھىرى (护粟城) كۇشان يابغۇلۇقىنىڭ مەركەز شەھىرى. ھازىرقى ئافغانىستاننىڭ ئىشقاشىم دېگەن يېرىدىن 50 مىل شەرقىتە.

(مۇھەررىردىن).

(63) شىدون (پاراۋان) يابغۇلۇقى (胖顿翁侯) ئورنى ھازىرقى ئافغانىستاننىڭ پايتەختى كابۇلنىڭ شىمالىدا.

(«غەربىي يۇرت يەر ناملىرى»، 74 - بەت).

(64) پاراۋان شەھىرى (薄茅城) پاراۋان يابغۇلۇقى ماددىسىغا قاراڭ.

(مۇھەررىردىن).

(65) كابۇل يابغۇلۇقى (高附翁侯) ئورنى ھازىرقى ئافغانىستاننىڭ پايتەختى كابۇل ۋە ئۇنىڭ ئەتراپلىرى.

(«غەربىي يۇرت يەر ناملىرى»، 39 - بەت).

(66) كابۇل شەھىرى (喀布尔, 高附城) ئافغانىستاننىڭ پايتەختى. قاتناش تۈگۈنى. 3000 يىلدىن ئارتۇق تارىخقا ئىگە بولۇپ، مىلادىدىن ئىلگىرىكى ھىند مەنبەلىرىدە بۇ شەھەر توغرىلىق خاتىرىلەر يېزىلغان. XVI ئەسىر باشلىرىدا بۈيۈك

موغۇل ئىمپېراتورلۇقىنىڭ پايتەختى، 1773 — 1818 — يىللىرى
دۇررانىلار سۇلالىسىنىڭ پايتەختى بولدى. نۇرغۇن ئاسار-
ئەتىقە ۋە XVII ئەسىرگە ئائىت شاھى جاھان جامەسى بار.
(«سوۋېت ئېنسىكلوپېدىك لۇغىتى»، 641 - بەت).

(67) بېھىتەن شەھىرى (卑阇城) خەن ۋە ۋېي سۇلالى-
لىرى دەۋرىدە غەربىي يۇرت خانلىقلىرىدىن كانكا خانلىقىنىڭ
شەھىرى.

(«خەنزۇ تىلى قامۇسى»، 5 - توم، 235 - بەت).

(68) كەش بەگلىكى (苏薹国, 史国, 渴石)
ئورنى ھازىرقى سوۋېت ئۆزبېكىستانى سەمەرقەند شەھىرىنىڭ
جەنۇبىدىكى شەھىرىسىز رايونى.

(«غەربىي يۇرت يەر ناملىرى»، 48 - بەت).

(69) شەھىرىسىز (苏薹城, 沙赫里萨布兹) تارىخى
خىي شەھەر. ھازىرقى سوۋېت ئۆزبېكىستانى قەشقەر دەريا ئوبلا-
تىدا. XIII ئەسىردىن ئىلگىرىلا گۈللەنگەن. ئەمىر تېمور سارىيى-
نىڭ خارابىسى بار. كەشتىچىلىك ۋە ساپاچىلىقنىڭ قەدىمكى
مەركىزى. پاختا تازىلاش، يېمىلىك كارخانىلىرى ۋە گۈزەل
سەنئەت زاۋۇتى بار.

(«سوۋېت ئېنسىكلوپېدىك لۇغىتى»، 1135 - بەت).

(70) كۇشانىيە (附黑国) ئورنى ھازىرقى سوۋېت ئۆز-
بېكىستانىدىكى سەمەرقەند شەھىرىنىڭ 60 مىل غەربىي شىمالى-
دىكى پەيشەنبە دېگەن يەردە بولۇپ، تارىختىكى سەمەرقەند
بىلەن بۇخارا ئارىلىقىدىكى كاشانىيە شۇ.

(«غەربىي يۇرت يەر ناملىرى»، 54 — 55 - بەتلەر).

(71) تاشكەنت بەگلىكى (塔什干, 麻匿国) ئورنى
ھازىرقى سوۋېت ئوتتۇرا ئاسىيادىكى تاشكەنت شەھىرى ئەتراپلىرىدا.

(«غەربىي يۇرت يەر ناملىرى»، 93 - بەت).

(72) بىنكەت (麻匿城) تاشكەنت بەگلىكىنىڭ مەركىزى.

ئورنى ھازىرقى سىر دەريانىڭ ئوڭ تارمىقى چىرىچىق دەرياسىغا يىراق بولمىغان جايدا.

(«غەربىي يۇرت يەر ناملىرى»، 93 - بەت).

(73) بۇخارا بەگلىكى (罽国) ئورنى ھازىرقى ئۆزبېكىستاندىكى بۇخارا شەھىرى ئەتراپلىرىدا.

(«غەربىي يۇرت يەر ناملىرى»، 15 - بەت).

(74) بۇخارا شەھىرى (罽城) بۇخارا بەگلىكىنىڭ مەركىزى. ئورنى بۇخارا شەھىرى.

(«غەربىي يۇرت يەر ناملىرى»، 15 - بەت).

(75) ئۈرگەنچ بەگلىكى (奥鞬国) ئورنى ھازىرقى سوۋېت ئۆزبېكىستانىنىڭ خىارەزم ئوبلاستىدىكى خۇە شەھىرى ئەتراپلىرىدا.

(«غەربىي يۇرۇت يەر ناملىرى»، 52 - بەت).

(76) ئۈرگەنچ، گۈرگەنچ (奥鞬城) قەدىمىي شەھەر، ئورنى ھازىرقى سوۋېت تۈركمەنىستانى تاشھاۋۇز ئوبلاستىنىڭ كونا ئۈرگەنچ شەھەرچىسى يېنىدا.

(«سوۋېت ئىنىسكولوپېدىك لۇغىتى»، 1378 - بەت).

(77) كاسان شەھىرى (贵山城) ئورنى ھازىرقى سوۋېت ئۆزبېكىستانىدىكى نەمەنگەن شەھىرىنىڭ شىمالىدىكى كاسانساي دېگەن يەردە

(«غەربىي يۇرت يەر ناملىرى»، 44 - 45 - بەتلەر).

(78) توخارىستان خانلىقى (桃槐国) مىلادىنىڭ باشلىرىدىكى ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ جەنۇبىدىكى تارىخىي رايون (ھازىرقى ئۆزبېكىستان، تاجىكىستانلارنىڭ جەنۇبىي بۆلەكلىرى ۋە ئافغانىستاننىڭ شىمالىي رايونلىرى) بولۇپ، ئۇنىڭدىن بۇرۇن باكتىرىيە دېيىلەتتى. م.پ. II ئەسىردە يۇنان - باكتىرىيە قوراللىقى

يوقتىلىغاندىن كېيىن، بۇ يەردە توخار خانلىقى مەيدانغا كەلگەنىدى.

(«سوۋېت ئېنسىكلوپېدىك لۇغىتى»، 1321 - بەت).
(79) قۇتۇچىن (呼屠征) م.ب. 65 - يىلى ياركەنت خانى ۋاننانى ۋە خەن سۇلالىسى ئەلچىلىرىنى ئۆلتۈرۈپ ئۆزى خان بولۇۋالغان ياركەنت خانى. قورۇقچىبەگ فېڭ فېڭشى غەربىي يۇرتتىكى بەگلىكلەر قوشۇنىنىڭ ياردىمى بىلەن قۇتۇچىننى ئۆلتۈردى.

(«جۇڭگو تارىخىدىكى زور ۋەقەلەر يىلنامىسى»، 1 - توم، 527 - بەت).

(80) قەشقەر بەگلىكى (疏勒国) غەربىي يۇرتتىكى بەگلىكلەردىن. ئورنى ھازىرقى قەشقەر شەھىرى. ئاھالىسى دېھقانچىلىق، مىسكەرچىلىك، تۆمۈرچىلىك بىلەن شۇغۇللىناتتى. شەھەر قورغانلىرى بولۇپ، يېزىقى بار. م.ب. 60 - يىلىدىن باشلاپ غەربىي يۇرت قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىگە قارىدى. كېيىن ياركەنت ۋە ئۇدۇن بەگلىكلىرى تەرىپىدىن قوشۇۋېلىندى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 1808 - بەت).

(81) سەپەرباي بەگلىكى (尉头国) غەربىي يۇرتتىكى بەگلىكلەردىن. ئورنى ھازىرقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى ئاچچى ناھىيىسىنىڭ شەرقىدىكى سەپەرباي بولۇپ، بۇنى گىرنارد ئۆز تەتقىقاتىدا بېكىتكەنىدى.

(«غەربىي يۇرت يەر ناملىرى»، 80 - بەت).

غەربىي يۇرت (قۇرىقار) تەزگىرىسى (II)

ئاسىيۇ خانلىقى قىزىل قورغان شەھىرى چوڭ كۈنبېي (1) نىڭ پايتەختى بۇ يەردىن چاڭئەنگە 8900 چاقىرىم كېلىدۇ. ئاھالىسى 120 مىڭ تۈتۈن، 630 مىڭ كىشى بولۇپ، ئەسكەر-لىكىگە ياراملىقى 188 مىڭ 800 نەپەر. ۋەزىر، تايىرۇبەگ (2)، ئىككى نەپەر ئوڭ - سول سەركەردە، ئۈچ نەپەر يابىغۇ، بىر نەپەردىن باش سانغۇن، كاھىگ، ئىككى نەپەر باش تەپ تىشىگ. بىر نەپەر مەنسەپدار، ئىككى نەپەر ئوردا بەگ، بىر نەپەر چەۋەندازلار بېگى قاتارلىق ئەمەلدارلىرى بار. ئۇنىڭ شەرقىدىن قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىگە 1721 چاقىرىم، غەربىدىن كانگانىڭ قاننى شەھىرىگە 5000 چاقىرىم كېلىدۇ. يېرى تۈزلەڭ، ئوت - چۆپلۈك بولۇپ، يېغىن كۆپ ياغىدۇ. ئىقلىمى سوغۇق. تاغلىرىدا قارىغاي، سامرىسىن كۆپ ئۆسىدۇ. ئاسىيۇلار دېھقانچىلىق قىلمايدۇ، ئوت - سۇ قوغلىشىپ چارۋىچىلىق قىلىپ كۆچۈپ يۈرىدۇ. ئۆرپ - ئادىتى ھۇنلار بىلەن ئوخشاش. ئۇلاردا يىلقا كۆپ بولۇپ، بايلىرىنىڭ 4000-5000 غا يېتىدۇ. خەلقى ياۋۇز، ئاچكىۋز بولۇپ، گېپىدە تۇرمايدۇ. كۆپىنچە بۇلاڭچىلىق قىلىدۇ. غەربىي يۇرت ئىچىدە ئەڭ كۈچلۈك خانلىق. ئۇ بەگلىك بۇرۇن ھۇنلارغا قارام ئىدى.

كېيىن كۈچىيىپ، ھۇنلارغا كۆرۈنۈشتىلا قارام بولۇپ، تەخرىد قۇتنى زىيارەت قىلمايدىغان بولۇپ قالغانىدى. ئاسىيۇ خانەلىقى شەرقىدە ھۇنلار بىلەن، غەربىي شىمالدا كانگا، غەربىدە پەرغانە، جەنۇبىدا شەھەر بەگلىكلىرى بىلەن تۇتۇشىدۇ. ئۇلارنىڭ يېرى ئەسلىدە ساقلارنىڭ زېمىنى ئىدى. توخرىيلار غەربتە ساق خانلىقىنى تارمار قىلغاندىن كېيىن، بولۇر تاغلىرىدىن ئېشىپ جەنۇبقا كۆچكەن ساقلارنىڭ يەرلىرىنى توخرىيلار ئىگىلىدى. كېيىن ئاسىيۇ كۈنئېگى ئۇلۇغ توخرىيلارنى يەتتى. توخرىيلار غەربكە كۆچۈپ باكترىيىنى بويسۇندۇردى، ئاسىيۇ كۈنئېگى ئۇلۇغ توخرىيلار كۆچۈپ كەتكەن زېمىندا ماكانلىشىپ قالدى. شۇڭا، ئاسىيۇلاردا ساقلار ۋە ئۇلۇغ توخرىيلارنىڭ نەسلى بار. ئىلگىرى چاڭ چيەن خەن ۋۇدىغا: «ئاسىيۇلار ئەسلىدە توخرىيلار بىلەن بىرلىكتە دۇنخۇئاڭ ئەتراپىدا ياشايتتى. ھازىر ئاسىيۇ كۈچەيگەن بولسىمۇ، ئۇلارنى كۆپلەپ سوۋغات بېرىش ئارقىلىق قولغا كەلتۈرۈپ، ئەسلى يۇرتلىرىغا كۆچۈرۈپ كېلىش، خوتۇنلۇققا مەلىكە بېرىپ، قۇدىلىق مۇناسىۋىتىنى ئورنىتىش ۋە ئۇنىڭدىن كېيىن ئۇلار بىلەن بىرلىكتە ھۇنلارغا بېسىم ئىشلىتىش لازىم» دېگەنىدى. بۇ ئىشلارنىڭ تەپسىلاتى «چاڭ چيەننىڭ تەرجىمىھالى» دا يېزىلغان. شۇنىڭ بىلەن خەن ۋۇدى چاڭ چيەننى ئۇلارغا ئالتۇن - كۈمۈش، مال - بايلىق تەقدىم قىلىشقا ئەۋەتتى. كۈنئېگ چاڭ چيەن بىلەن كۆرۈشكەندە، ئۆزىنى خۇددى ھۇن تەڭرىقۇتىدەك تۇتتى. چاڭ چيەن خاپا بولۇپ خاننىڭ شوۋغىتى تەقدىم قىلىنغاندا خان تىزلىنىپ تەزىم قىلمىسا، سوۋغاتلار قايتۇرۇپ كېتىلىدۇ» دېدى. شۇنىڭدىن كېيىن كۈنئېگ ئورنىدىن تۇرۇپ تىزلىنىپ تەزىم قىلدى، باشقا رەسمىيەتلەر بۇرۇنقىدەك بولدى. ئەسلىدە ئاسىيۇ كۈنئېگىنىڭ ئون نەچچە ئوغلى بار بولۇپ، ئىككىنچى ئوغلى تايدۇ بەگ(3) ئىستېداتلىق، ماھىر سەركەردە

ئىدى. ئۇ 10 مىڭدىن ئارتۇق چەۋانداز بىلەن ئايرىم تۇراتتى. ئايرۇنىڭ ئاكىسى خانئېكىن بولۇپ ئۇنىڭ سەنچۇر ئاتلىق ئوغلى بار ئىدى. خانئېكىن بۇرۇنلا ئۆلۈپ كەتكەنىدى. ئۇ ئۆلۈش ئالدىدا كۈنبەگكە: «سەنچۇر چوقۇم خان تېكىن بولسۇن» دېگەچكە، مۇسئېت ئۈستىدە تۇرغان كۈنبەك ما قۇل بولغانىدى. بۇنىڭدىن ئاچچىقلانغان ۋە ئۆز قېرىنداشلىرىنى يىغىپ ئىسيان قىلماقچى بولغان تاپدۇ، سەنچۇرغا ھۇجۇم قىلماقچى بولۇۋېدى، كۈنبەك سەنچۇرغا 10 مىڭدىن ئارتۇق چەۋانداز بېرىپ، ئۇنى باشقا يەرگە بېرىپ تۇرۇشقا بۇيرۇدى. كۈنبەكمۇ 10 مىڭدىن ئارتۇق چەۋانداز بىلەن ئۆزىنى قوغدىدى. شۇنىڭ بىلەن خانلىق ئۈچكە بۆلۈنۈپ كەتكەن بولسىمۇ، ئومۇمەن پۈتۈن خانلىقنى يەنىلا كۈنبەك ئۆزى تىزگىنلەپ تۇراتتى. جاڭ چىيەن سوۋغاتلارنى تەقدىم قىلىپ بولغاندىن كېيىن، خەن سۇلالىسىنىڭ مەسلىھەتلىرىنى يەتكۈزۈپ: «ئاسىيا يۇلار شەرققە كۆچۈپ ئۆزلىرىنىڭ بۇرۇنقى يۇرتلىرىغا ئورۇنلاشسا، خەن سۇلالىسى خانىشلىققا خانىكە ئەۋەتىدۇ. شۇ ئارقىلىق قېرىنداشلىق مۇناسىۋىتى ئورنىتىپ، بىرلىكتە ھۇنلارغا قارشى تۇرساق، ھۇنلار بۇنداق كۈچكە تاقابىل تۇرالمايدۇ» دېدى. ئاسىيۇلار خەن خۇلالىسىدىن يىراق بولغانلىقى سەۋەبلىك، ئۇنىڭ قانچىلىك چوڭ دۆلەت ئىكەنلىكىنى بىلمەيتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئاسىيۇلار ھۇنلارغا يېقىن بولۇپ ئۇلارغا ئۇزۇن مۇددەت بېقىندى بولۇپ كەلگەنلىكتىن، ئاسىيۇلار ئەمەلدارلىرى شەرققە كۆچۈپ بېرىشنى خالىمىدى. قېرىپ قالغان كۈنبەك ئېلى بۆلۈنۈپ كەتكەچكە ئۆز ئالدىغا ھۆكۈم قىلالىمىدى. شۇڭا جاڭ چىيەننى ئۆزىتىپ بېرىش ئۈچۈن ئەلچى تەيىنلىدى ۋە خەن خانىغا نەچچە ئونلىغان ئاتلارنى سوۋغا قىلىپ مېننەتدارلىق بىلدۈردى. خەن سۇلالىسىگە بارغان ئاسىيۇلار ئەلچىلىرى خەن سۇلالىسى خەلقىنىڭ كۆپلۈكىنى، باي

دۆلەت ئىكەنلىكىنى كېردى ۋە قايتقاندىن كېيىن كۈنپەگكە ئەھۋالنى دەپ بەردى. شۇنىڭدىن باشلاپ ئاسىيۇلار خەن سۇلا-لىسىنى بارغانسېرى ھۈرمەتلەيدىغان بولدى.

ئاسىيۇلارنىڭ خەن سۇلالىسى بىلەن بېرىش - كېلىش قىلىۋاتقانلىقىنى ئاڭلاپ غەزەپلەنگەن ھۇنلار ئاسىيۇلارغا ھۇجۇم قىلماقچى بولدى. خەن سۇلالىسى ئەلچىلىرى ئاسىيۇغا بېرىپ تۇرۇۋاتتى ھەمدە ئۇنىڭ جەنۇب تەرىپى بىلەن پەرغانە، توخرى قاتارلىق دۆلەتلەرگىمۇ ئۈزۈلمەي بېرىپ تۇراتتى. كېيىن ھۇنلاردىن قورقۇشقا باشلىغان ئاسىيۇلار خەن سۇلالىسىگە ئەلچى ئەۋەتىپ، ئات سوۋغا قىلىش بىلەن خەن مەلىكىسىگە ئۆيلىنىشنى، خەن سۇلالىسى بىلەن قېرىنداشلىق مۇناسىۋىتى ئورنىتىشنى ئۈمىد قىلدى. خەن ۋۇدى ۋەزىر - ۋۇرالارنىڭ كېڭىشىگە سېلىۋىدى، بۇنىڭغا قوشۇلغان ۋەزىرلەر: «ئاسىيۇلار ئاۋۋال توپلۇق ئېلىپ كەلسۇن، ئاندىن مەلىكىنى ئەۋەتەيلى» دېيىشتى. ئاسىيۇلار مەلىكىنىڭ توپلۇقى ئۈچۈن 1000 ئات ئېلىپ كەلدى. م.ب. 108 - يىلى (خەن ۋۇدى يۈەنپىڭنىڭ ئۈچىنچى يىلى) جياڭدۇ بېگى ليۇجىيەننىڭ قىرى شىجۇن (4) گە مەلىكىلىك مەرتىۋىسى بېرىلىپ، ئاسىيۇلارنىڭ خانىغا ياتلىق قىلىندى. مەلىكىگە خانىكە ۋە بانۇلار ئولتۇرىدىغان مەپە، كىيىم - كېچەك ۋە باشقا لازىمەتلىك بۇيۇملار ھەدىيە قىلىندى ھەمدە مەخسۇس ئەمەلدار تەيىنلەپ، ھەرەم ئاغا، مەرەمبەگ قاتارلىق بىرنەچچە يۈز ئادەم قوشۇپ، نۇرغۇن سوۋغا - سالام ۋە داغدۇغىلار بىلەن يولغا سالدى. ئاسىيۇ كۈنپېگى خەن مەلىكىسىنى ئوڭ ھەرەم خانىكەسى قىلدى. ھۇنلارمۇ ئاسىيۇ كۈنپېگىگە مەلىكە ئەۋەتتى. كۈنپەگ ئۇنى سول ھەرەم خانىكەسى قىلدى.

خەن مەلىكىسى ئاسىيۇ خانلىقىغا بارغاندىن كېيىن، ئۆزى ئۈچۈن ئوردا - ساراي سالدۇردى. مەلىكە ھەر يىلى

بايراملاردا كۈنبەگ بىلەن پەقەت بىر - ئىككى قېتىم گۈرۈشەشنى ۋە رىياپەت ئۆتكۈزۈپ، كۈنبەگنىڭ ئەتراپىدىكى بەگلەرگە پۇل، تاۋار - دۇردۇن قاتارلىق نەرسىلەرنى ھەدىيە قىلاتتى. كۈنبەگ ياشىنىپ قالغانلىقى، ئۇنىڭ ئۈستىگە بىر - بىرىنىڭ تىلىسى بىلىمىگە نىسبەتەن ئۈچۈن مەلىكە مۇڭلىنىپ مۇنۇ نەرمىنى پۈتتى.

«ئۇزاتتى تۇغقانلار مېنى يىراققا،
ياتلىق قىلىشىپ ئاسىيۇ خانغا.
ئۆيلىرى يۇمىلاق كىگىز ئوناۋكەن،
گۆش - قېتىق ئۇلارغا تائام - ئوزۇقكەن.
ئۆزلەيدۇ پىغانىم يۇرتۇمنى ئەسلىسەم،
قۇش بولۇپ يۇرتۇمغا ئۇچۇپلا كەتسەم.»

مەلىكىنىڭ ئەھۋالىنى ئاڭلاپ ئىچ ئاغرىتقان خان، يىل ئارىلاپ ئەلچى ئەۋەتىپ، مەلىكىگە چېدىر، كىمخاب - تاۋار قاتارلىق نەرسىلەرنى ھەدىيە قىلىپ تۇردى. ياشىنىپ قالغان ئاسىيۇ كۈنبەگى نەۋرىسى سەنچۇر بىلەن خەن مەلىكىسىنى چېتىپ قويۇش ئارزۇسىدا بولسىمۇ، لېكىن مەلىكە بۇنىڭغا قوشۇلمايتتى. ئۇ خانغا بۇ ئەھۋال توغرىسىدا مەكتۇپ يوللىدى. خان جاۋابنامىسىدە: «ئۇلارنىڭ ئۆرپ - ئادىتى بويىچە ئىش كۆرۈش كېرەك، بىز ئاسىيۇلار بىلەن بىرلىشىپ، ھۇنلارنى يوقاتماقچىمىز» دېدى. سەنچۇر مەلىكىگە ئۆيلەندى. كۈنبەگ ئۆلۈپ ئورنىغا سەنچۇر كۈنبەگ بولدى. سەنچۇر ئەمەل نامى بولۇپ، ئۇنىڭ ئىسمى كۈنەششەك(5) ئىدى. ئاسىيۇلار خانىنى كۈنبەگ دەپ ئاتايتتى. مەرھۇم كۈن بەگنىڭ ئىسمى لېي جياۋ بەك(6) ئىدى. كېيىن «كۈنبەك» دەپ يېزىلىدىغان بولدى. سەنچۇر مەلىكە جياڭدۇغا ئۆيلەن

گەندىن گېيىن، شاۋفۇ ئىسىملىك بىر قىز ئۇغۇلدى، ئۇزاق ئۆتمەيلا مەلىكە ئۆلدى. خەن سۇلالىسى يەنە چۈبىگى لىۋۇۋۇ-نىڭ نەۋرىسى جىيۇغا مەلىكىلىك مەرتىۋىسىنى بېرىپ سەنچۇرغا ياتلىق قىلدى. سەنچۇرنىڭ ھۇن مەلىكىسىدىن تۇغۇلغان بالىسى نىبەك تېخى كىچىك بولغاچقا، سەنچۇر ئۆلۈش ئالدىدا خانلىقنى تاغىسى تاپرۇننىڭ ئوغلى ئۆڭكۈز بەككە تاپشۇرۇپ: «نىبەك چوڭ بولغاندا، خانلىقنى ئۇنىڭغا ئۆتكۈزۈپ بېرەمسىز» دېدى.

ئۆڭكۈزبەك خان بولۇپ، سېمىزخان دەپ ئاتالدى ۋە مەلىكە جىيىيۇغا ئۆيلەندى. ئۇنىڭدىن ئۈچ ئوغۇل، ئىككى قىز تۇغۇلدى. تۇنجى ئوغلىنىڭ ئىسمى يانقۇيەك ئىدى. ئوتتۇراچى ئوغلى ۋاننان بولۇپ، ئۇ كېيىن ياركەنتكە خان بولدى. كەنجە ئوغلى تارلۇ سولقو چوڭ سەركەردە بولدى. چوڭ قىزى دىش كۈسەن خانى جانىبىن (7) غا، كىچىك قىزى سۇگان ئاسىيۇلارنىڭ روغۇ ئاتلىق ياغۇسىغا ياتلىق بولدى.

خەن جاۋدى دەۋرىگە كەلگەندە، مەلىكە جىيىيۇ خانغا: «ھۇنلار چەۋەندازلىرىنى ئەۋەتىپ، قوس خانلىقىدا تېرىقچىلىق قىلىشقا كىرىشتى. قوس بىلەن ھۇنلار بىرلىشىۋالدى. ئۇلار بىرلىكتە ئاسىيۇغا ھۇجۇم قىلماقچى. خاننىڭ ئاسىيۇنى قۇتقۇزۇشنى ئۈمىد قىلىمەن» دەپ مەكتۇپ سۇندى. قوشۇن تەربىيەلەۋاتقان خەن سۇلالىسى ھۇنلارغا زەربە بېرىش ئۈسۈمىدە، كېڭەش قىلىۋاتقان پەيتتە خەن جاۋدى ئۆلۈپ، خەن شۇندى ئەمدىلا تەختكە چىقتى. خانىكە بىلەن كۈننەك ھەر ئىككىسى ئەلچى بىلەن خەن خانىغا يەنە مەكتۇپ يوللاپ: «كەينى - كەينىدىن چوڭ قوشۇن ئەۋەتىپ ئاسىيۇلارغا ھۇجۇم قىلغان ھۇنلار گۈييەن، ئېشى قاتارلىق جايلارنى بېسىۋالدى ۋە ئاھالىلەرنى تۇتۇپ ئېلىپ كەتتى. ئەلچى ئەۋەتىپ

خەن مەلگىسى جىيېيۇنى ھۇنلارغا تۇتۇپ بېرىشنى، خەن سۇلالىسى بىلەن بولغان ئالاقىنى ئۈزۈشنى تەلەپ قىلدى. كەمىنلىرى كۈنبەك خىل قوشۇنلىرىنىڭ يېرىمىنى، يەنى 50 مىڭ چەۋنداز چىقىرىپ، بارلىق كۈچۈم بىلەن ھۇنلارغا زەربە بەرمەكچىمەن. خاننىڭ قوشۇن ماڭدۇرۇپ، خانىگە بىلەن كەمىنە كۈنبەكلىرىنى قۇتقۇزۇشلىرىنى سورايمىز» دېدى. خەن سۇلالىسى كەڭ - كۆلەمدە ئەسكەر يۆتكەپ، 150 مىڭ چەۋنداز ماڭدۇردى. بەش يولغا بۆلۈنگەن بەش سانغۇن (8) بىرلا ۋاقىتتا يولغا چىقتى. بۇ ئىشلارنىڭ تەپسىلاتى «ھۇنلار ھەققىدە قىسسە» دە بايان قىلىنغان. چېرىكچى چاڭ خۇي ھەربىي يارلىق دەستىكى بىلەن ئاسىيۇ قوشۇنلىرىنى نازارەت قىلىشقا ئەۋەتىلدى. كۈنبەك ئۆزى يابغۇلارنى ئۆز ئىچىگە ئالغان 50 مىڭ چەۋندازنى باشلاپ، غەربتىن ھۇجۇم قىلىپ كىرىپ، ھۇنلارنىڭ ئوڭ قول خان ئوردىسىغا قەدەر باردى ۋە تەڭرىقۇتنىڭ چوڭ كىچىك تاغلىرى ۋە يەڭگىلىرى، قىزلىرى، ئاتاقلىق خانلىرى، لىۋۇ كاھىپكى، مىڭ بېشى، چەۋنداز سەركەردىلىرىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان 40 مىڭ ئادىمىنى قولغا چۈشۈردى. يەنە 700 مىڭدىن ئارتۇق ئات - كالا، قوي، ئېشەك، تۆگە غەنىمەت ئالدى. بۇلارنىڭ ھەممىسىنى ئاسىيۇلارنىڭ ئۆزلىرى ئالدى. چاڭ خۇي قايتىپ بارغاندىن كېيىن ئۇنىڭغا چاڭلۇ بېگىلىكى بېرىلدى. بۇ چاغ م.ب. 71 - يىلى (خەن شۈەندى بېنشىنىڭ ئۈچىنچى يىلى) ئىدى. خەن سۇلالىسى چاڭ خۇينى ئەۋەتىپ، خىزمەت كۆرسەتكەن ئاسىيۇ ئەمەلدارلىرىغا ئالتۇن - كۈمۈش قاتارلىق نەرسىلەرنى ھەدىيە قىلدى.

م.ب. 64 - يىلى (خەن شۈەندى يۈەنكاڭنىڭ ئىككىنچى يىلى) كۈنبەك چاڭ خۇي ئارقىلىق خەن خانىغا يوللىغان ھەكتۇپىدا: «خەن خانىنىڭ تاش نەۋرىسى يانقۇببەكنى خان

ئېگىن قىلسام ۋە ئۇنى خەن خانىكىسىگە ئۆيلەندۈرۈپ، خەن سۇلالىسى بىلەن تېخىمۇ يېقىن ئۇرۇق - تۇغقان بولۇپ، ھۇنلاردىن ئۈزۈل - كېسىل ئالاقىنى ئۈزسەم، 1000 ئات، 1000 قەچىر توپلۇق بەرسەم» دېگەندى. خەن شۈەندى بۇ ئىشنى ۋەزىرلەرنىڭ كېڭىشىگە قويدى. باش ھۈدەيچى شياۋۋاڭجى: «ئاسىيۇلار يىراق، ئۇلارنىڭ مەۋقەسىدە ئۆزگىرىش بولامدۇ - يوق، بۇ توغرىدا بىر نەرسە دېيىش قىيىن، شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇلارنىڭ تەلىپىنى قوبۇل قىلماسلىق لازىم» دېدى. خەن شۈەندى ئاسىيۇلار يېڭى چوڭ تۆھپىسىنى مەدھىيلەپ ئۇلار بىلەن بولغان تۇغقانچىلىقىنى ئۈزۈۋېتىشكە قىيماي، ئاسىيۇغا ئەلچى ئەۋەتىپ، ئۇلارنىڭ توپلۇقىنى قوبۇل قىلىدىغانلىقىنى بىلدۈردى.

كۈنبەك ۋە خان تېكىن، ئوڭ - سول چوڭ سەركەردە، كاھىبەگىلەرنىڭ ھەممىسى 300 نەپەردىن ئارتۇق ئەلچى تەيىنلەپ، خانىكىنى ئاسىيۇغا ئېلىپ كېلىش ئۈچۈن خەن سۇلالىسىگە ئەۋەتىشتى. خەن شۈەندى جىيېيۇنىڭ ئىنىسىنىڭ قىزى شياڭفۇنى مەلىكىلىككە ئۆستۈرۈپ، ئۇنىڭغا يەنە ئەمەلدار، مەھرەمبەگ قاتارلىق جەمئىي 100 نەپەردىن ئوشۇق ئادەم قوشۇپ، ئۇلارنى شاڭلىن خانلىق مەكتىپىدە ئاسىيۇ تىلىنى ئۆگىنىشكە ئورۇنلاشتۇردى. خەن شۈەندى ئۆزى يېڭى قەسىرىگە بېرىپ، ھۇن ئەلچىلىرى ۋە چەت ئەل بەگ - خانلىرىنى يىغىپ، چېلىش ۋە سېرىك ئويۇنلىرىنى كۆردى ھەمدە مۇزىكا ئولتۇرۇشى ئۆتكۈزۈپ، مەلىكىنى ئۈزىتىپ قويدى. چاڭلو بېگى كېڭەش بېگى چاڭ خۇينى ياردەمچى ئەلچىلىككە تەيىنلەپ، دەستەكلىك تۆت كىشى خانىكىنى دۇنخۇاڭغىچە ئۈزىتىپ باردى. لېكىن ئۇلار قورۇلدىن چىقماي تۇرۇپلا، ئاسىيۇ كۈنبېگى ئۆڭكۈر بەگنىڭ ئۆلگەنلىكى، ئاسىيۇ ئەمەلدارلىرىنىڭ سەنچۈرنىڭ ئۆلۈش ئالدىدىكى ۋەسىيىتى بويىچە ئۇنىڭ

ئوغلى نىبەك(9) نى ئاسىيۇ كۈنبېگى قىلىپ كۆتۈرگەنلىكى، ئۇنىڭ قۇتراشخان دەپ ئاتالغانلىقى خەۋىرى ئاڭلاندى. چاڭ خۇي خەن شۇەندىگە: «مەلىكە دۇنخۇاڭدا تۇرۇپ تۇرسا، مەن ئاسىيۇغا ئۇچقان دەك بېرىپ، ئۇلارنىڭ يانقۇيىبەگىنى ئاسىيۇ كۈنبېگى قىلىپ كۆتۈرمىگەنلىكىنى ئەيىبلەپ، ئۇنىڭدىن كېيىن خانىكىنى قايتۇرۇپ ئېلىپ كەلسەم» دەپ مەكتۇپ يوللىدى. خان بۇ ئىشنى ۋەزىر - ۋۇززالارنىڭ مۇھاكىمىسىگە قويدى. شياۋۋاڭجى يەنە: «ئاسىيۇ ئىككى باشقا ئېسىلىۋالدى، ئۇلار بىلەن ئەھدىلەشمەك تەس بولۇپ قالدى. ئالدىنقى ئىككى مەلىكە ئاسىيۇلار ئېلىدە 40 نەچچە يىل تۇرغان بولسىمۇ، ئۇلارنىڭ كۈنبېگ بىلەن بولغان مۇھەببىتى تازا ياخشى بولمىدى. چېگرىمۇ تىنچلانمىدى. مانا بۇلارنىڭ ھەممىسى بىز ئۈچۈن ساۋاق. يانقۇيىبەگ ئاسىيۇغا كۈنبېگ بولمىغانلىقى سەۋەبلىك خانىكىمىز قايتىپ كەلسۇن، بىزنىڭ بۇ يات قوۋمىلەر ئالدىدا تىل قىستىنچىمىز يوق. خانىكىنىڭ قايتىپ كېلىشى خەن سۇلالىسى ئۈچۈن ياخشى ئىش. ئۇ قايتىپ كەلمىسە ئالۋان - ياساق كۆپىيىپ كېتىشى، نەتىجىدە بۇ ئۇرۇشنىڭ مەنبەسى بولۇپ قېلىشى مۇمكىن» دېدى. خان ئۇنىڭ سۆزلىرىنى ماقۇل كۆرۈپ خانىكىنى قايتۇرۇپ كەلدى.

قۇتراشخان مەلىكە جىيىيۇغا ئۆيلەندى ۋە ئۇنىڭدىن چىبەك ئاتلىق بىر ئوغۇل تاپقان بولسىمۇ، مەلىكە بىلەن ئىناق ئۆتەلمىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ياۋۇز - زالىم بولغانلىقى ئۈچۈن ئاۋامنىڭ نەزەردىن چۈشۈپ قالدى. خەن سۇلالىسى ياساۋۇل لار ئەمىر - لەشكىرى ۋېي خېيى، ياردەمچىسى رېن چاڭلار ئارقىلىق ئاسىيۇ خانىنىڭ تۇرغاقلىقىنى ئوغلىنى قايتۇردى. مەلىكە ئۇلارغا «قۇتراشخان خەلقىنى بىزار قىلىۋەتتى، شۇڭا ئۇنى ئۆلتۈرۈش ئاسان» دېدى. ئۇلار مەسلىھەت بويىچە زىياپەت

ئۇيۇشتۇرۇپ، قۇتراشخان بىلەن بىللە بولدى. زىياپەت ئاياغ
لاشقاندا ئۇنى ئۆلتۈرۈشكە بۇيرۇلغان ئەسكەر ئۇنىڭغا خەنجەر
ئۇرۇۋىدى، بىراق خەنجەر يالاپ ئۆتۈپ كەتتى. يارىلانغان
قۇتراشخان ئۇچقاندەك چىقىپ ئاتلىنىپ قاچتى. ئۇنىڭ ئوغلى
شىچىنسۇر(10) قوشۇن باشلاپ كېلىپ، ۋېي خېيى، رېن چاڭ
ۋە مەلىكىنى قىزىلقورغاندا قورشىۋالدى. قورشاۋ بىرنەچچە
ئاي داۋام قىلغاندىن كېيىن، قورۇقچىبەگ جېڭ جى غەربىي
يۇرتتىكى شەھەر دۆلەتلىرى قوشۇنلىرىنى ئاتلاندىرۇپ، ئۇلارنى
قۇتۇلدۇرۇۋالدى. شۇنىڭ بىلەن شىچىنسۇر مۇھاسىرىنى بوش-
تىپ كېتىپ قالدى. خەن سۇلالىسى قۇتراشخاننى داۋالاش
ئۈچۈن ئەمىر - نۆكەر چاڭ زۇن ئارقىلىق تىبۇت ۋە دورا -
دەرمەك ئەۋەتتى ھەمدە ئۇنىڭغا 20 جىڭ ئالتۇن، رەڭدار
تاۋار - دۇردۇن قاتارلىق نەرسىلەر ھەدىيە قىلدى. ۋېي
خېيى، رېن چاڭلار باغلىنىپ، تاقاق سېلىنىپ، قەپەسگە سو-
لىنىپ كۆنچى بەگلىكى ئارقىلىق چاڭئەنگە ئېلىپ كېلىندى
ۋە ئۇلارغا ئۆلۈم جازاسى بېرىلدى. مەلىكە ۋە ئەلچىلەرنىڭ
قۇتراشخاننى قەستلەپ ئۆلتۈرمەكچى بولغانلىقىنى تەكشۈرۈشكە
ھارۋا - ئاتلىقلار سانغۇنى دورغاپى چاڭ ۋېڭ قالدۇرۇلدى.
مەلىكە گۇناھىنى بويىغا ئېلىپ باش قويۇپ ئەپۇ سورىمى-
غاچقا، چاڭ ۋېڭ مەلىكىنىڭ چاچلىرىنى تارتىپ، تىلىدى.
مەلىكە بۇ ئەھۋالنى مەلۇم قىلىپ خانغا مەكتۇپ يوللىدى.
خان چاڭ ۋېڭنى چاڭئەنگە قايتۇرۇپ كېلىپ ئۆلتۈردى. يار-
دەمچى ئەلچى جى دۇ قۇتراشخاننى داۋالاش ئۈچۈن تىبۇت
ئېلىپ باردى. قۇتراشخان جى دۇنى ئون نەچچە چەۋەنداز
قوشۇپ ئۈزىتىپ قويدى. پايىتەختكە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن،
قۇتراشخاننىڭ ئۆلتۈرۈلۈشىگە تېگىشلىك ئىكەنلىكىنى بىلىپ
تۈرۈپ قول سالماي پۇرسەتنى كەتكۈزۈپ قويغانلىقى ئۈچۈن
جى دۇ ئاختا قىلىندى.

باشتا سېمىزخان ئۆڭكۈر بەكنىڭ ھۇن خانىمىدىن ئۇ-
غۇلغان ئوغلى ئۇجۇت قۇتراشخان يارىلانغاندا قورقۇپ كەت-
كەچكە، يابغۇلار بىلەن بىللە تەسكەيتىساغ(11) قا بېرىپ
جايلىشىۋالدى ۋە ئۇ يەردە ئانا جەمەت ھۇن قوشۇنى كېلىدۇ
دەپ جار سالدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇنىڭ ئەتراپىغا نۇرغۇن
ئادەم توپلاندى. كېيىن ئۇجۇت ئۇشتۇمتۇت ھۇجۇم قىلىپ قۇت
راشخاننى ئۆلتۈردى ۋە ئۆزىنى ئاسىيۇ كۈنپىگى دەپ ئېلان
قىلدى. خەن سۇلالىسى دۇنخۇاڭغا چياڭلارنى يوقىتىش سان-
غۇنى شىن ۋۇشيەن باشچىلىقىدا 15 مىڭ كىشىلىك قوشۇن
ئەۋەتتى. خەن ئەلچىلىرى يول خەرىتىلىرى بويىچە بىدىخۇ
قۇدۇقى(12) نى تېشىپ، قۇدۇقنىڭ سۈيىنى غەربكە ئاققۇزدى.
ئۇنىڭدىن كېيىن ئۆستەڭ چېپىپ، ئاشلىق توشۇپ، ئاشلىق
ساڭلىرىنى تولدۇرۇپ، ئاسىيۇلارغا يۈرۈش قىلىش تەييارلىقى
قىلدى.

باشتا، مەلىكە جىيېيۇنىڭ كۈتكۈچىسى فېڭ لياۋ ھۇسۇن
خەت يازىدىغان، ئىش بىلەرمەن بولغانلىقى ئۈچۈن، ئەلچى-
لىك دەستىكى بىلەن جىيېيۇنىڭ ئەلچىسى سۈپىتىدە غەربىي
يۇرتتىكى شەھەر بەگلىكلىرىگە بېرىپ ئىنتام تەقدىم قىلغاچقا،
ئۇ ئىززەت - ھۆرمەتكە ئېرىشىپ، فېڭ خانىم دەپ ئاتالدى
ۋە ئاسىيۇلارنىڭ ئوڭ چوڭ سەركەردىسىگە ياتلىق بولدى. ئوڭ
چوڭ سەركەردە بىلەن ئۇجۇتنىڭ بىر - بىرىگە كۆڭلى يېقىن
ئىدى. قورۇقچىبەگ جېڭ جى فېڭ خانىمغا خەن قوشۇنلىرى
نىڭ ئاتلىنىش ئالدىدا تۇرغانلىقىنى، قوشۇن يېتىپ كەلسىلا
ئۇلارنى جەزمەن يوقىتىدىغانلىقىنى، شۇڭا ياخشى ئۇلارنىڭ
ئەل بولۇشى لازىملىقىنى ئۇجۇتقا چۈشەندۈرۈپ نەسىھەت قى-
لىشىنى تاپشۇردى. بۇ گەپلەرنى ئاڭلاپ قورققان ئۇجۇت:
«مەن كىچىك كۈنەك بولساممۇ بولىدۇ» دېدى. خەن شۈەندى
فېڭ خانىمنى چاقىرتىپ، ئەھۋالنى ئۇنىڭدىن ئۆزى بىۋاسىتە

سۇرۇشتۇردى. تىجارەتچى جۇسى، پاسبان بەگ گەن يەنشۇلارنى ياردەمچى ئەلچى قىلىپ، فېڭ خانىمنى (ئاسىيۇغا) ئۈزىتىپ قويۇشقا ئەۋەتتى. فېڭ خانىم تەتلىلا يوپۇقلۇق مەپىدە ئول تۇرۇپ، ئەلچىلىك دەستىكى بىلەن ئاسىيۇغا باردى ۋە ئۇجۇتنى قىزىل قورغانغا بېرىپ، چاڭلو بېگى چاڭ خۇي بىلەن كۆ-رۈشۈشكە بۇيرۇدى. يانقۇبەك چوڭ كۈنبەك، ئۇجۇت كىچىك كۈنبەك بولدى. ئۇلارغا تامغا ۋە تامغا بېغى بېرىلدى. شۇنىڭ بىلەن دۇنخۇاڭدا تۇرۇۋاتقان چياڭلارنى يوقىتىش سانغۇنى شىن ۋۇشىيەننىڭ قوشۇنلىرى قورۇلدىن چىقماستىنلا كەينىگە يېنىپ كەتتى. كېيىن ئۇجۇت يابغۇلارنىڭ ئاھالىلىرىنى ئەلتۈكۈس تاپشۇرۇپ بەرمىگەنلىكى ئۈچۈن يەنە جېدەل چىقتى. خەن سۇلالىسى قايتىدىن چاڭلو بېگى چاڭ خۇينى ئۈچ داقاق ئەسكەر بىلەن قىزىل قورغاندا تۇرۇشقا ئەۋەتتى. چاڭ خۇي ئۇلارغا ياردەملىشىپ خەلق ۋە زېمىننى بۆلۈپ بەردى. چوڭ كۈنبەككە 60 نەچچە مىڭ تۇتۇن، كىچىك كۈنبەككە 40 نەچچە مىڭ تۇتۇن تەگدى. لېكىن ئاسىيۇ خەلقى كىچىك كۈنبەك ئۇجۇتنى خالايتتى.

كېيىن يانقۇبەك ۋە چىبەكلەر ئاغرىپ ئۆلدى. مەلىكە جىيۇ خانغا مەكتۇپ يوللاپ، ئۆزىنىڭ ياشىنىپ قالغانلىقىنى، ۋەتىنىنى سېغىنغانلىقىنى ئېيتىپ قايتىپ كېتىشىنى، جەستىنىڭ خەن سۇلالىسى زېمىنىگە دەينە قىلىنىشىنى ئۈمىد قىلدى. مەلىكە ئىچ ئاغرىتقان خەن شۇەندى ئۇنى قايتۇرۇپ كەلدى. مەلىكە بىلەن ئۇنىڭ ئاسىيۇ ئېلىدىكى ئوغلى، قىزى بولۇپ ئۈچەيلەن (13) پايىتەختكە قايتىپ كەلدى. بۇ چاغ م.ب. 51 - يىلى (خەن شۇەندى گەنلۇنىڭ ئۈچىنچى يىلى) ئىدى. خەن شۇەندى بۇ چاغدا 70 ياشقا كىرىپ قالغان مەلىكە تېرىلغۇ يەر، ئولتۇراق جاي، دېدەكلەرنى تەقدىم قىلىپ، يۇقىرى تەمىنات بەلگىلىدى. ئۇنىڭ خانى زىيارەت

قىلىش قائىدىسى مەلىكىلەر بىلەن ئوخشاش بولدى. ئىككىسى بىلەن كېيىن ئالەمدىن ئۆتتى. مەقبەرىسىگە قاراش ئۈچۈن ئۈچ نەۋرىسى پايتەختتە قالدۇرۇلدى.

يانقۇيىبەكنىڭ ئوغلى شىگبەك (14) چوڭ كۈنبەك بولدى. لېكىن ئۇ ياش ئىدى. فېڭ خانىم خانغا سۇنغان مەكتۇپىدا ئاسىيۇ ئېلىگە بېرىپ، شىگبەككە ياردەملىشىشنى تەلەپ قىلغانىدى. خان فېڭ خانىمنى يۈز ئەسكەر بىلەن ئاسىيۇغا بەتكۈ-زۇپ قويىدى. قورۇقچىبەگ خەن شۈەن (15) ئوردىغا مەكتۇپ سۇنۇپ، ئاسىيۇ ئېلىنىڭ چوڭ بېگى، ئايرۇسى، باش تەپتىش بەگلىرىنىڭ ھەممىسىگە ئالتۇن تامغا ۋە قىزىل تامغا بېغى تەقدىم قىلىش ئارقىلىق ئۇلارنى چوڭ كۈنبەككە ھۈرمەت قىلدۇرۇش ۋە ياردەم قىلدۇرۇش لازىملىقىنى بىلدۈردى. خەن يۈەندى بۇ تەكلىپنى قوبۇل قىلدى. كېيىن قورۇقچىبەگ خەن شۈەن خانغا يەنە مەكتۇپ سۇنۇپ، شىگبەكنىڭ ئاجىز - بو-شاڭ ئىكەنلىكىنى، ئۇنى ئورنىدىن قالدۇرۇپ، تاغىسى سول چوڭ سەركەردە تارلىپنى كۈنبەك قىلىش لازىملىقىنى ئېيتقان بولسىمۇ، خان بۇنىڭغا قوشۇلمىدى. كېيىن دۈەن خۇيزۇڭ قورۇقچىبەگ بولغاندا، قېچىپ كەتكەن ئاسىيۇ ئاھالىلىرىنى قايتۇرۇپ كېلىپ، خاتىرجەملىك ئورناتتى.

شىگبەك ئۆلۈپ، ئورنىغا ئوغلى سىلبەك كۈنبەك بولدى. كىچىك كۈنبەك ئۇجۇت ئۆلۈپ، ئورنىغا ئوغلى بۆرى (16) ئولتۇرغان بولسىمۇ، ئۇكىسى رىئىر تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. خەن سۇلالىسى ئەلچى ئەۋەتىپ، بۆرىنىڭ ئوغلى ئانرىنى كىچىك كۈنبەك قىلىپ تىكلىدى. كانگاغا قاچقان رىئىر شۇ يەردە پاناھلاندى. خەن سۇلالىسى بىر داڭاق ئەسكەرنى ئاق سۇغا يۆتكەپ، پۇرسەت كەلگەندە رىئىرگە جازا يۈرۈشى قىلىپ چاقچى بولدى. ئانرى قۇمۇن قاتارلىق ئۈچ كىشىنى يالغاندىن قاچقۇن قىلىپ رىئىرگە قوشۇپ قويغانىدى. ئۇلار يولدا

دېتېرنى ئۆلتۈردى. قورۇقچىبەگ لىيەن باۋ قۇمۇن قاتارلىق ئۈچ كىشىنىڭ ھەر بىرىگە 20 جىڭدىن ئالتۇن، 300 توپتىن شايبى - ئەتلەس ھەدىيە قىلدى.

كېيىن ئانرى ئۆزىگە ئەل بولغانلار تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. خەن سۇلالىسى ئۇنىڭ ئورنىغا ئۆكسى موچىنجاننى كىچىك كۈنبەك قىلدى. چوڭ كۈنبەك سىلبەك ناھايىتى كۆپ چىيىپ كەتكەنلىكتىن، قورققان يابغۇلار ئۇنىڭغا بويسۇندى ۋە ئۆزلىرىنىڭ چارۋىچىلىرىغا چوڭ كۈنبەكنىڭ يايلىقىدا ھەرگىز مال باقماسلىق توغرىسىدا ئۇقتۇرۇش چىقاردى. بۇ ۋاقىتتا ئۆڭكۈربەك زامانىدىكىدەك خانلىق ئىچىدە چوڭ ئەمىنلىك ھۆكۈم سۈردى. ئېلىنى چوڭ كۈنبەكنىڭ قوشۇۋېلىشىدىن قورققان كىچىك كۈنبەك موچىنجان ئۆز ئەمەلدارلىرىدىن ئۇرلىن ئاتلىق كىشىنى يالغاندىن ئەل بولغان قىلىپ ئەۋەتتى - دە، سىلبەكنى ئۆلتۈرگۈزدى. خەن سۇلالىسى ئۇنىڭغا جازا يۈرۈشى قىلماقچى بولغان بولسىمۇ، ئەمەلگە ئاشمىغاچقا، ئالتۇن - تىللار بىلەن ئەۋەتىلگەن ئەمىر - نۆكەر دۈەن خۇي-زۇڭ قورۇقچىبەگ بىلەن ئاسىيۇ ئېلىنى تىنچلاندۇرۇشنىڭ چارە - تەدبىرلىرى ئۈستىدە كېڭەشتى ۋە سىلبەكنىڭ تاغىسى، مەلىكە جىيەيۇنىڭ نەۋرىسى ئىچبەك(17) نى چوڭ كۈنبەك قىلىشتى. خەن سۇلالىسى كىچىك كۈنبەكنىڭ تۇرغاقلىقى ئوغلىنى قاپ قويدى. خېلى ۋاقىت ئۆتكەندىن كېيىن چوڭ كۈنبەكنىڭ يابغۇلىرىدىن نانچى موچىنجاننى ئۆلتۈردى. موچىنجاننىڭ ئورنىغا ئۇنىڭ ئاكىسى ئانرىنىڭ ئوغلى ئانلىبەك(18) كىچىك كۈنبەك بولدى. خەن ئوردىسى ئۆزلىرىنىڭ موچىنجاننى ئۆلتۈرمەي قويغانلىقىغا ناھايىتى ئەپسۇسلاندى. شۇڭا ئەمىر - نۆكەر دۈەن خۇيزۇنى ئاسىيۇغا ئەۋەتىپ موچىنجاننىڭ ئوغلى چانچۈكنى ئۆلتۈرگۈزدى. دۈەن خۇيزۇڭ قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭغا ئۆلكە بەھگىلىكى بېرىلدى. بۇ

قىش م. د. ب. 11 - يىلى (خەن چىڭدى يۈەنپەننىڭ ئىككىنچى يىلى) بولغانىدى.

دۈەن خۇيزۇڭ يابغۇ نانچىنىڭ موچىنجاننى ئۆلتۈرگەنلىكى گەرچە خەن سۇلالىسىنىڭ مەنپەئىتى ئۈچۈن بولمىغان بولسىمۇ، لېكىن بۇ خەن سۇلالىسىنىڭ ئاسىيلارغا جازا يۈرۈشى قىلىش تەلىپىگە ئۇيغۇن دەپ قارىغاچقا، خانغا مەلۇمات يوللاپ، نانچىنى مۇداپىئە كاھىپىگى قىلىپ تەيىنلەشنى ئىلتىماس قىلدى. خەن سۇلالىسى ئاسىيۇلارنىڭ تاپىرۇ بەگ، مەنەپدار، باش تەپتىش بەگلىرىنى ئۇلارنىڭ سىلبەكنى ياخشى مۇھاپىزەت قىلىمىغانلىقى ئۈچۈن ئۆلتۈرۈلگەن دەپ ئەيىبلىدى ۋە ئۇلارنىڭ قولىدىكى ئالتۇن تامغا، قىزىل باغلىرىنى قايتۇرۇۋېلىپ، مىس تامغا ۋە قارا باغ بەردى. موچىنجاننىڭ ئىنىسى بىيانچ ئەسلىدە ئاكىسى بىلەن بىرلىكتە چوڭ كۈن بەكنى ئۆلتۈرۈشنى قەستلىگەنىدى. موچىنجان ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن 80 مىڭدىن ئارتۇق ئېلىنى باشلاپ شىمالدىكى كانگاغا بېقىندى ۋە ئۇلاردىن قوشۇن ئېلىپ، ئىككى كۈن بەكنىڭ يەرلىرىنى ئۆزىگە قوشۇۋېلىشنى قەستلىدى. بۇنىڭدىن خەۋەپسىزلىك ئىككى كۈن بەك قورۇقچى بەگكە يېقىنلاشتى.

م. د. ب. 1 - يىلى [خەن ئەيدى يۈەنشۇ (元寿) نىڭ ئىككىنچى يىلى] چوڭ كۈن بەك ئىچى بەك ھۇن تەڭرىقۇتى بىلەن بىر ۋاقىتتا خەن ئوردىسىنى زىيارەت قىلدى. خەن سۇلالىسى بۇ ئىشنى ئۆزىنىڭ شان - شەرىپى دەپ ھېسابلىدى. م. د. 1 - 5 - يىللىرى (خەن پىڭدى يۈەنشۇ) دا بىيانچ ئۇرلىنى ئۆلتۈرۈپ خىزمەت كۆرسەتكەن بولۇۋالدى. خەن سۇلالىسى ئۇنىڭغا «بەيئەت بەگ» دەپ شەرەپ ئۇنۋانى بەردى. بۇ چاغ لاردا ھەر ئىككى كۈن بەك تېخى كىچىك بولغانلىقتىن، بىيانچ ئۇلارنى بوزەك قىلاتتى. شۇڭا قورۇقچى بەگ سۇن جىيەن تۇيۇق سىز ھۇجۇم قىلىپ ئۇنى ئۆلتۈردى. ئاسىيۇلار ئىككى كۈن بەك

لىكىگە بۆلۈنۈپ كەتكەندىن كېيىن، خىيىن سۇلالىسى بەزىدە تەسەللىي بېرىش ئۇسۇلىنى قوللانسا، بەزى چاغلاردا ئۇلارغا تەھدىت سالاتتى. شۇنداق قىلىپ بىرەر يىلىمۇ تىنچ - ئارا-مىدا ئۆتمىدى.

قۇم (ئاقسۇ) بەگلىكى (19) مەركىزى جەنۇبىي شەھەر (20). بۇ يەردىن چاڭئەنگە 8150 چاقىرىم كېلىدۇ. ئاھالىسى 3500 تۇتۇن، 24 مىڭ 500 كىشى بولۇپ، ئەسكەرلىككە ياراملىقى 4500 نەپەر. بىر نەپەردىن ئاقسۇ بېگى، نائىببەگ، كاھىبەگ، ئوڭ ۋە سول سەركەردە، ئوڭ ۋە سول چەۋەنداز بەگ قاتارلىق ئەمەلدارلىرى بار بولۇپ، ئىككى نەپەر تىلماچىبەگ قولىنى يۇلغان. شەرقىدىن قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىگە 2021 چاقىرىم (21) كېلىدۇ. جەنۇبىدىن خوتەنگىچە ئاتلىق 15 كۈنلۈك يول. شىمالى ئاسىيۇلار بىلەن تۇتىشىدۇ. ئاقسۇدىن مىسى، تۆمۈر، سېرىق مەركىمۇش چىقىدۇ. شەرقىدىن كۇچاغچە 670 چاقىرىم كېلىدۇ. ۋاڭ ماڭ زامانىغا كەلگەندە قۇم (ئاقسۇ) بېگى چېڭ ئونسۇ (ئۇچتۇرپان) بېگىنى ئۆلتۈرۈپ، ئۇنىڭ ئېلىنى ئۆزىگە قوشۇۋالدى.

ئونسۇ (ئۇچ) بەگلىكى مەركىزى ئۇچ شەھىرى. بۇ يەردىن چاڭئەنگە 8350 چاقىرىم كېلىدۇ. ئاھالىسى 2200 تۇتۇن، 8400 كىشى بولۇپ، ئەسكەرلىككە ياراملىقى 1500 نەپەر. بىر نەپەردىن نائىببەگ، ئوڭ، سول سەركەردە، ئوڭ، سول كاھىبەگ، ئوڭ، سول چەۋەنداز بەگلىرى، ئىككى نەپەر تىلماچىبېگى بار. شەرقىدىن قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىگە 2380 چاقىرىم، غەربىدىن سەپەربايغا 300 چاقىرىم، شىمالىدىن ئاسىيۇلارنىڭ قىزىل قورغىنىغا 610 چاقىرىم كېلىدۇ. يېرى ۋە

مەھسۇلاتلىرى پىشامشان بەگلىكىگە ئوخشاش. شەرقىدىن ئاقسۇغا 270 چاقىرىم كېلىدۇ.

كۈسەن خانلىقى مەركىزى يان شەھىرى(22). بۇ يەردىن چاڭئەنگە 7480 چاقىرىم كېلىدۇ. ئاھالىسى 6970 تۇتۇن، 81 مىڭ 317 كەشى بولۇپ، ئەسكەرلىككە ياراملىقى 21 مىڭ 76 نەپەر. بىر نەپەردىن ياردەمچى چوڭ كاھىگ، ئائىبىگ، ئەمىنىيەت بېگى، ھۇنلارغا زەربە بېرىش بېگى، ھۇنلاردىن قوغدىنىش كاھىبېگى، قوس خانلىقىغا زەربە بەرگۈچى كاھىبېگى، ئوڭ، سول سەركەردە، ئوڭ، سول كاھىگ، ئوڭ، سول چەۋەندازبەگ، ئوڭ، سول كىچىك ياردەمچىبەگ قاتارلىق ئەمەلدارلىرى بار. خانلىقنىڭ شەرقىي، غەربىي، جەنۇبىي ۋە شىمالىي قىسمى رىغا ئىككى نەپەردىن مىڭبېشى قويۇلغان. ئۈچ نەپەر ھۇنلاردىن قوغدىنىش كىچىك بېگى، تۆت نەپەر تىلماچىبېگى بار. جەنۇبىي نىيە، شەرقىي جەنۇبىي چەرچەن، غەربىي جەنۇبىي ئۇزۇن تېتىر، شىمالى ئاسىيۇ، غەربى ئاقسۇ بىلەن تۇتىشىدۇ، مېتال قۇيۇمچىلىقنى بىلىدۇ، قوغۇشۇن چىقىدۇ. شەرقىدىن قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى جايلاشقان بۈگۈرگە 350 چاقىرىم كېلىدۇ.

ئۇلى ئاھالىسى 110 تۇتۇن، 1200 كەشى بولۇپ، ئەسكەرلىككە ياراملىقى 300 نەپەر. بىر نەپەردىن شەھەر كاھىبېگى، تىلماچىبەگ قاتارلىق ئەمەلدارلىرى بار. قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى بۈگۈرگە ئورۇنلاشقان. جەنۇبىدىن 330 چاقىرىم ماڭسا چېدىرغا بارىدۇ.

چېدىر بىر نەپەر شەھەر كاھىبېگى بار، ئاھالىسى 130 تۇتۇن. نوپۇسى 1480 كەشى بولۇپ، ئەسكەرلىككە ياراملىقى 917

150 نەپەر. شەرقىي شىمالى كۆنچى بىلەن، شەرقىي جەنۇبى چەرچەن، جەنۇبى نىيە بىلەن تۇتىشىدۇ. غەربىدە دەريا بار. كۇچاغا 580 چاقىرىم كېلىدۇ.

خەن ۋۇدىنىڭ دەسلەپكى چاغلاردىن باشلاپ غەربىي يۇرت بىلەن مۇناسىۋەت ئورنىتىلغاچقا، ئۇ يەرگە چېرىكچى قويۇلۇپ، چېدىردا بوز يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلىش ئىشلىرى ئېلىپ بېرىلغانىدى. شۇ چاغلاردىن باشلاپ خەن سۇلالىسى قوشۇنلىرى چەت ئەللەرگە ئۈزۈلمەي يۈرۈش قىلدى. بۇنداق يۈرۈش 32 يىل داۋام قىلىپ، دۆلەتنىڭ مالىيەسى خوراپ تۈگىدى. م. ب. 90 - يىلى (خەن ۋۇدى جىڭخېنىڭ ئۈچىنچى يىلى) سۈترىشنا سانغۇنى لى گۇاڭلى قوشۇنلىرى بىلەن ھۇنلارغا تەسلىم بولدى. شۇنىڭدىن باشلاپ خەن ۋۇدى ئۆزىنىڭ يىراققا يۈرۈش قىلغانلىقىغا پۇشايمان قىلدى. بۇ چاغدا ساڭجېڭى (23) ساڭ خۇڭياڭ بىلەن باش ۋەزىر (24)، باش تەپتىشەگ (25) لەر خاقانغا مەكتۇپ سۇنۇپ: «قەدىمكى بۈگۈرنىڭ شەرق تەرىپىدىكى چەرچى (26)، چېدىر قاتارلىق جايلارنىڭ ھەممىسى قەدىمكى شەھەر بەگلىكلىرى بولۇپ، زېمىنى كەڭ، سۇ، ئوت - چۆپلىرى مول، 500 مىڭ مودىن ئارتۇق سۇلۇق تېرىلغۇ يېرى بار. ھاۋاسى يىللىق، يېرى مۇنبەت، ئېرىق - ئۆستەڭ چېپىپ دانلىق زىرائەتلەر تېرىلسا، ئوتتۇرا جۇڭگودىكى زىرائەتلەر بىلەن ئوخشاش ۋاقىتتا پىششىقىدۇ. ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى بەگلىكلەردە يارماق پۇل كەم، ئالتۇن ۋە رەڭدار يىپەك ماللار ئەتىۋارلىق ئىدى. بۇ نەرسەلەرنى بېرىپ ئۇلاردىن ئاشلىق ئېلىشقا بولىدۇ. بۇ يول بىلەن ئەسكەرلىرىمىزنى ئاشلىق بىلەن تەمىنلەپ، ئاشلىق قىسچىلىقىنى ھەل قىلىش مۇمكىن. بىز كەمىنلىرى بۈگۈرنىڭ شەرقىدىكى جايلاردا بوز يەر ئېچىپ تېرىقچىلىق قىلىشقا ئەسكەر ئەۋەتىشى، ئۈچ نەپەر چېرىكچى قويۇپ، بۇ يەرلەرنى

شۇلارغا بۆلۈپ بېرىشنى تەكلىپ قىلىمىز. ئۇلار يەر ۋەزىيەت-
 تىنى كۆرسىتىدىغان خەرىتىلەرنى سىزىپ، ئېرىق - ئۆستەڭ-
 لەرنى چاپتۇرۇپ، ئۆز قەرەلىدە دانلىق زىرائەتلەرنى كۆپلەپ
 تېرىسا، جاڭيې، جىۋچۈەن ۋىلايەتلىرىدىن مۇۋەققەت چەۋەنداز
 بېگى ئەۋەتىپ چارلاش ئېلىپ بېرىلسا، بۇلار چېرىكچىلەرگە
 تەۋە بولسا دەيمىز. ئەگەر ۋاقتىنچە دەرھال ھەل قىلىشقا
 تېگىشلىك ئىشلار چىقىپ قالسا، چاپارمەنلەر ئارقىلىق ئەھ-
 ۋالنى مەلۇم قىلغىلى، بىر يىل تېرىقچىلىق قىلىپ خېلى ئاش-
 لىق توپلىغىلى بولىدۇ. ئۇنىڭدىن كېيىن ساغلام، بالا - چا-
 قىلىق، ئۆزلىرى ئىختىيار قىلغان پۇقرالارنى يۆتكەپ تېرىق-
 چىلىق قىلدۇرساق، جۇغلانغان ئاشلىقلاردىن پايدىلىنىپ، كۆپ-
 لەپ بوز يەر ئېچىپ سۇلۇق ئېتىزلارنى بەرپا قىلساق، ئاستا -
 ئاستا قورغانلار سېلىپ، ئۇلارنى تۇتاشتۇرۇپ، غەربكە سوزساق،
 شۇ ئارقىلىق غەربتىكى ئەللەرگە تەھدىت سېلىپ، ئاسىيۇلارغا
 ياردەم بەرگىلى بولاتتى. بۇ دۆلەتكە پايدىلىق تەدبىر ئىدى.
 بىز پاشاپ (27) چاڭنى چېگرا جايلارنىڭ ئەھۋالىنى ئاي-
 رىم - ئايرىم تەكشۈرۈشكە ئەۋەتتۇق. ۋالىي، كاھىبەگىلەرگە
 تۇرلارنى ئوبدان باشقۇرۇش، جەڭ ئاتلىرى ۋە ئەسكەرلەرنى
 ئوبدان تاللاپ، چارلاش ئىشىنى كۈچەيتىش، يەم - خەشەك
 لەرنى تەييارلاش لازىملىقى توغرىسىدا جىددىي ئۇقتۇرۇش
 قىلدۇق. خان ئالىيلىرىنىڭ غەربىي يۇرتتىكى ھەرقايسى بەگ-
 لىكلەرگە ئەلچى ئەۋەتىپ، ئەھۋالنى ئۇقتۇرۇپ ئۇلارنى خاتىر-
 جەم قىلىشلىرىنى ئۈمىد قىلىمىز. بىز كەمىنلىرى ئۆلۈمگە
 مەھكۇم بولۇشتىن قورقماي بۇ ئىلتىماسنى سۇندۇق» دېيىشتى.
 خەن ۋۇدى يارلىق چۈشۈرۈپ، بۇرۇنقى يېتىشىزلىك
 لەرنى چوڭقۇر تەكشۈردى. ئۇ يارلىقتا: «بۇرۇن مۇناسىۋەتلىك
 ئورۇنلار بىزگە مەلۇمات يوللاپ، جان بېشىدىن يەنە 30 پار-
 ماق قوشۇپ ئالۋان ئېلىپ، چېگرا مۇداپىئە خىراجىتىگە سەرپ

قىلىشنى تەكلىپ قىلغانىدى. ئۇنداق قىلغاندا، قېرى - ئاجىز ۋە يېتىم - يېسىرلەرنىڭ ئۈستىدىكى ئېغىرچىلىق تېخىمۇ ئاز-تېپ كېتەتتى. ھالا بۈگۈن يەنە بۈگۈرگە ئەسكەر ئەۋەتىپ، تېرىقچىلىق قىلىشنى ئىلتىماس قىلىۋاتسىلەر. بۈگۈر قوس خانلىقىنىڭ غەربىدىن 1000 چاقىرىم يىراقلىقتا تۇرىدۇ. ئىلگىرى كەيلىك بېگى چەنمەن قوس خانلىقىغا ھۇجۇم قىلغان مەزگىلدە چۇقو (باغراش)، كۆنچى، كروران قاتارلىق ئالتە بەگلىكنىڭ پايتەخت چاڭئەندە تۇرۇۋاتقان پەرزەنتلىرى ئۆز ئەللىرىگە قايتىپ كەتكەن ھەمدە مال ۋە ئاشلىق تەپ يارلاپ، خەن سۇلالىسى قوشۇنلىرىنى كۈتۈۋالغانىدى. ئۇلار يەنە بىرنەچچە تۈمەن ئەسكەر چىقىرىپ، بەگلەر ئۆز قوشۇنلىرىغا قوماندانلىق قىلىپ، بىرلىكتە قوس خانلىقىنى قور-شۇۋالدى ۋە ئۇنى تەسلىم بولۇشقا مەجبۇر قىلدى. يۇقىرىقى بەگلىكلەرنىڭ قوشۇنلىرى ھېرىپ كەتكەنلىكتىن خەن سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ ئالدىغا چىقىپ ئۇلارنى ئوزۇق - تۈلۈك بىلەن تەمىنلىمەيدى. خەن سۇلالىسى قوشۇنلىرى قوس شەھىرىنى ئالغاندا، شەھەردە نۇرغۇن ئاشلىق بار ئىكەن، لېكىن ئەسكەرلەرنىڭ ئۆزلىرى ئېلىپ ماڭغان ئوزۇق - تۈلۈكلىرى چەكلىك بولغانلىقتىن، قوشۇننىڭ قايتىپ كېلىۋاتقان چاغدىكى ئېھتىياجىنى قامدىيالىمىغان. شۇڭا كۈچى بارلىرى ماللارنى ئۆلتۈرۈپ گۆشىنى يەپ ماڭغان، ئاجىزلىرىدىن نەچچە مىڭ ئادەم يول ئۈستىدە ئاچتىن ئۆلگەن. بىز جيۇچۈەندىن ئېشەك، تۆگىلەرگە ئاشلىق ئارتىپ قوشۇنلىرىمىزنىڭ ئالدىغا ئەۋەتكەندۇق. بۇ ئاشلىقلار يۈمىنىدىن چىقىپ، خەن سۇلالىسى قوشۇنلىرىغا يېتىپ بارغانىدى. يەنە بىر تۈركۈم سپاھ - بەگلەر جاڭيېدىن يولغا چىققان. جاڭيېدىن يۈمىنىگىچە بولغان ئارىلىق ئۇزۇن بولمىسىمۇ، لېكىن ئۇلار ناھايىتى تارقاق - چېپىلاڭغۇ ماڭغان. ئىلگىرى بىز

غاپالىق قىلىپ قويغانلىقىمىز ئۈچۈن چاۋۇش بەگ (28) خۇڭ (29).
 نىڭ بىزگە «تايانغىلىرى چۈشەلگەن بىر ئاتنى سېپىل تۇۋىگە
 ئاپىرىپ قويغان ھۇنلارنىڭ چاپارمەنلىرى: چىنلىقلار (30)!» بۇ ئاتنى
 سىلەرگە بەردۇق، دەيدى، دەپ يوللىغان مەلۇماتنى تاپشۇرۇۋال-
 دۇق. ئۇنىڭ ئۈستىگە، يەنە ھۇنلار ئېلىگە ئەۋەتىلگەن خەن
 ئەلچىلىرىنى ھۇنلار ئۇزۇنغىچە تۇتۇپ قېلىپ قايتۇرمىدى.
 شۇنىڭ ئۈچۈن سۈت بېشىغا سانغۇن لى گۇڭلىنى يۈرۈش قىلىشقا
 بۇيرۇغانىداق. شۇ ئارقىلىق خەن سۇلالىسى ئەلچىلىرىنىڭ
 نوپۇزىنى ئاشۇرماقچى بولغانىدۇق. قەدىمكى چاغلاردا ۋەزىر -
 تۆرىلەر دۆلەتنىڭ چوڭ ئىشلىرى ئۈستىدە ئېلىپ بېرىلىدىغان
 كېڭەشلەرگە قاتناشتۇرۇلاتتى. ئەگەر ئۇلار بىر پىكىرگە
 كېرەكلىك پال سالدۇرۇلۇپ، پالدا يامانلىقنىڭ بېشارىتى
 چىقىپ قالسا، قىلماقچى بولغان ئىش توختىتىپ قويۇلاتتى.
 ئۆتكەندە بىز چۈشەلگەن ئات توغرىسىدىكى چاۋۇش بەگ خۇڭنىڭ
 مەلۇماتىنى باش ۋەزىر، باش تەپتىش-بېگى، 2000 تاغار
 تاشلىق مائاش ئالىدىغان تۆرىلەر، نۆكەر بەگ، بىلگىلەرگە
 ۋە ۋىلايەت، ۋاسال ئەللەرنىڭ كەبىرەلىرىدىن چىڭ جۇڭ،
 جاۋيونۇ قاتارلىقلارغا كۆرسەتتىم. ئۇلار: «ھۇنلارنىڭ ئۆز
 ئېتىنى چۈشەپ قويۇشى، ئۇلارنىڭ ئۆزى ئۈچۈن يامانلىقنىڭ
 ئالامىتى» دەپ قاراشتى. يەنە بەزىلەر: «ھۇنلار بۇنىڭ بىلەن
 ئۆزىنى قۇدرەتلىك قىلىپ كۆرسەتمەكچى بولسىمۇ، لېكىن
 ئەمەلىيەتتە ئۇلارنىڭ تېشى پال - پال، ئىچى غال - غال
 ئىكەنلىكىنى بىلدۈرىدۇ» دەپ قارىدى. «پالنامە» دە «چوڭ ئاپەت»
 ناملىق پال چۈشۈپ، 95 قۇرى چىقتى. بۇ پال ھۇنلارنىڭ
 يېڭىلىدىغانلىقىنىڭ ئالامىتى ئىدى. ياتقا بەگ مەھكىمىسى (31)
 دىكى كاھىنلار، مۇنەججىملەر يۇلتۇز ۋە بۇلۇتلارغا قاراپ
 سۆزلىدى. پالچىلارغا پال سالدۇرۇلدى. بۇلارنىڭ ھەممىسى
 ياخشىلىق توغرىسىدا سۆزلەپ، ھۇنلار چوقۇم يېڭىلىدۇ،
 بۇنداق پۇرسەت ئىككىنچىلەپ قولغا كەلمەيدۇ، دېيىشتى.
 ئۇلار يەنە «شىمالغا يۈرۈش قىلىش ئۈچۈن سەركەردە

ئەۋەتلىسە، فۇشەن(32) تېغىدا چوقۇم غەلبە قىلىدۇ، دېيىشتى.
شۇنداق قىلىپ سەرگەردىلەرگە پال سالغاندا، سۇترىشنا
سانغۇنى لى گۇاڭلىغا ئوبدان پال چۈشتى. شۇڭا بىز بىۋاسىتە
سۇترىشنا سانغۇنى لى گۇاڭلىنى فۇشەن تېغىغا ھۇجۇم
قىلىشقا ئەۋەتتۇق ۋە ئۇنىڭغا تولىمۇ ئىچكىرىلەپ كىرىپ
كەتمەسلىك توغرىسىدا يارلىق بەردۇق. ھازىر ئەمەلىيەت
ئۆز ۋاقتىدىكى پىلان، پاللارنىڭ ئەكسىچە بولۇپ چىقتى.
چۇڭخې بېگى ئەسىر ئالغان ھۇنلارنىڭ بىر چارلىغۇچىسى:
«ھونلار خەن سۇلالىسى قوشۇنلىرى كېلىدىغانلىقىنى ئاڭلاپ،
خەن سۇلالىسى قوشۇنلىرى ئۆتىدىغان يول ۋە دەريالارغا
ئەپسۇنچىلارنى ئەۋەتىپ ئەپسۇن ئوقۇتۇپ، قوي ۋە كالىلارنى
كۆمدۈردى. تەڭرىقۇت خەن خانىغا ئەۋەتكەن ئات ۋە جۇۋا -
تونلىرىغىمۇ دائىم ئەپسۇن ئوقۇتۇپ قويايتتى. ئاتنى چۈشەپ
قويۇشمۇ خەن سۇلالىسىنىڭ قوشۇنلىرىنى يېڭىش ئۈچۈن ئوقۇغان
ئەپسۇن ئىدى» دېدى. ئۇ يەنە «ھۇنلار سالدۇرغان پالدا خەن
سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ بىر سانغۇنىنىڭ تەقدىرى ياخشى
ئەمەس دەپ چىققانىدى» دېدى. ھۇنلاردا «خەن سۇلالىسى
يېرى چوڭ، قۇدرەتلىك دۆلەت بولسىمۇ، لېكىن خەلىپىلەر
ئاچلىق ۋە سۇسىزلىققا بەرداشلىق بېرەلمەيدۇ، بىر بۆرىدىن
ئايىرىلىپ قالسا، مىڭ قوينى قاچۇرۇپ قويدۇ»(33) دېگەن گەپ
بار ئىكەن. يېقىندا سۇترىشنا سانغۇنى لى گۇاڭلى يېڭىلىپ،
قوشۇندىن ئۆلگەنلەر ئۆلدى، ئەسىر چۈشكەنلەر ئەسىر چۈشتى،
قاچقانلار قاچتى، بۇ ئىشلار تۈپەيلىدىن بىز ھەمىشە
ھەسرەت چېكىۋاتىمىز. سىلەر ھازىر يىراق بۈگۈردە تېرىقچىماق
قىلىش، ئىستىھكاملارنى سېلىش، تۇرلارنى ياساشنى ئىلتىماس
قىلىۋاتىسىلەر، بۇنداقتا خەلقنى ئاۋارىچىلىققا سېلىپ قويىمىز.
بۇ خەلىققە ئاراملىق بېرىش ئەمەس، شۇنىڭ ئۈچۈن بىز بۇ
تەكلىپنى قوبۇل قىلمايمىز. باش ھۈدەپچى تىيەن گۇاڭلىنىڭ

قاتارلىقلار: يەنە بىر تۈركۈم گۇناھكارلارنى يىغىپ، ھۇنلارنىڭ ئەلچىلىرىنى مۇھاپىزەت قىلىپ ئۈزىتىپ بېرىش ۋە زىيەتسىز يۈكلىسەك، ئۇلارغا تەڭرىنۇتنى ئۆلتۈرسە بەگلىك مەرتىبىسى بېرىلىدىغانلىقىنى ئېيتساق، دەيدۇ. بۇنداق چارە بىلەن ئۈچ ئېلىمىنى ئەمىنىيە دەۋرىدىكى بەش ھاكىمىيەت (34) مۇ قوبۇل قىلىمىغان يەردە، خەن سۇلالىسى قانداق قوبۇل قىلسۇن! ئۇنىڭ ئۈستىگە ھۇنلار خەن سۇلالىسى ئەسەرلىرىنىڭ يېنىنى ئاڭتۇرۇپ - تىنتىپ، سوراق قىلىپ ئاخبارات ئالىدۇ. ھازىر چېگرا - قورۇللار ياخشى باشقۇرۇلمايۋاتىدۇ. قورۇلدىن سىرتقا قېچىپ چىقىپ كېتىش ئىشلىرىغا چەك قويۇلدى. قورۇللارنى ساقلىغۇچى ۋە چارلىغۇچى ئەمەلدارلار ئۆزلىرىنىڭ نەپسى ئۈچۈن ئەسكەرلەرنى ئوۋغا چىقىرىۋاتىدۇ. نەتىجىدە ئەسكەرلەر ھېرىپ - چارچىغانلىقتىن، تۇرلارنى باشقۇرۇش خىزمىتىنى بوشاشتۇرۇپ قويغان. بەزى ئەسكەرلەر قىيىنچىلىققا بەرداشلىق بېرەلمەي قېچىپ كەتكەن بولسىمۇ، ئەمەلدارلار بۇنى يۇقىرىغا مەلۇم قىلىمىغان. كېيىن بۇ ئەھۋاللار ھۇنلاردىن ئەل بولغان ۋە ئەسەر چۈشكەنلەرنىڭ ئاغزىدىن ئاڭلىشىلىدى. ھازىرقى مۇھىم ئىش ئارتۇقچە تەلەپ ۋە زومىگەرلىكنى چەكلەش ھەمدە ئۆز ئالدىغا سېلىقنى ئاشۇرۇشنى چەكلەش، تىرىشىپ تېرىقچىلىق قىلىش، ئات باققۇچىلارنى باج - سېلىق ۋە ھاشاردىن ئازاد قىلىش ۋە شۇ ئارقىلىق يېتىشىسزلىكلەرنى تولۇقلاش، ھەربىي ھازىرلىقنى بوشاشتۇرۇپ قويماسلىقتىن ئىبارەت. ۋىلايەت ۋە بەگلىككەردىكى 2000 تاغار ئاشلىق مائاش ئالىدىغان ئەمەلدارلارنىڭ ھەرقايسى ئۆزلىرىنىڭ ئات بېقىش پىلانىنى ۋە چېگرا مۇداپىئەسىنى كۈچەيتىش ئەھۋاللىرىنى يۇقىرىغا مەلۇم قىلىشى لازىم. بۇ يۇقىرىغا يوللىنىدىغان ھېسابات بىلەن بىرلىكتە مەلۇم قىلىنسىۇن» دېدى. شۇنىڭدىن كېيىن خەن سۇلالىسى ئەسكەر چىقىرىپ

ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلمىدى. خان باش ۋەزىر جۇچيەنچىيۇنى پاراۋان بەگ قىلىپ بېكىتتى. شۇ ئارقىلىق خەلقىنى ئارام تاپتۇرۇپ، ئەلنى باياشات قىلىش مەقسىتىنى ئىپادىلىدى.

باشتا سۇتريشنا سانغۇنى لى گۇاڭلى پەرغانىگە ھۇجۇم قىلىپ قايتىشىدا ئۇزۇن تېتىر خانلىقى ئارقىلىق قايتتى. بۇ چاغدا ئۇزۇن تېتىر خانى ئۆزىنىڭ خانتېكىنى لايتاننى كۇچا خانلىقىغا تۇرغاق قىلىپ ئەۋەتكەنىدى. لى گۇاڭلى كۇچا خانلىقىنى: «غەربىي يۇرتنىڭ ھەممىسى خەن سۇلالىسىگە بېقىنغان، نېمە ئۈچۈن كۇچا خانلىقى ئۇزۇن تېتىر بەگ تېكىنىنى تۇرغاققا ئالدى؟» دەپ ئەيىبلەدى. شۇنىڭ بىلەن لايتاننى دەرھال خەن سۇلالىسى پايتەختىگە ئەۋەتتى. خەن جاۋدى ساڭ خۇڭياڭنىڭ بۇرۇنقى پىكرى بويىچە ئۇزۇن تېتىر خانتېكىنى لايتاننى چېرىكچىلىككە تەيىنلەپ، بۇگۈردە تېرىقچىلىق قىلىشقا مەسئۇل قىلدى. بۇگۈر بىلەن چېدىرنىڭ زېمىنى بىر - بىرىگە تۇتاش ئىدى. كۇچا ئەمەلدارلىرىدىن قويى كۇچا خانىغا ئادەم ئەۋەتىپ: «لايتان ئەسلىدە بىزنىڭ خانلىقىمىزغا تەۋە بەگ تېكىن ئىدى. ھازىر خەن سۇلالىسى تامغىسىنى بويىنغا ئېسىۋېلىپ خانلىقىمىزغا يېقىن يەرلەردە تېرىقچىلىق قىلىۋاتىدۇ. بۇ بىز ئۈچۈن پايدىسىز» دەپدى. شۇنىڭ بىلەن كۇچا خانى لايتاننى ئۆلتۈرۈپ، خەن خانىغا مەكتۇپ يوللاپ ئۆزىگە ئېيتتى. خەن سۇلالىسى ئۇنىڭغا جازا يۈرۈشى قىلمىدى.

خەن شۇەندى زامانىدا ئاسىيۇ ئېلىگە ئەلچى بولۇپ بارغان چاڭلو بېگى چاڭ خۇي قايتىشىدا ئەھۋالغا قاراپ ئىش كۆردى - دە، بەگلىكلەرنىڭ ئەسكەرلىرىدىن 50 مىڭ كىشىلىك قوشۇن توپلاپ، چېرىكچى لايتاننى ئۆلتۈرگەنلىكىنى ئەيىبلەپ، كۇچا خانلىقىغا ھۇجۇم قىلدى. كۇچا خانى: «لايتان، سابىق كۇچا خانى ۋاقتىدا قويمىنىڭ ئېزىقتۇرۇشى بىلەن ئۆلتۈرۈلگەن،

مەندە گۇناھ يوق» دەپ ئۆزىنى بايان قىلىپ، قوينى چاڭ خۇيغا تۇتۇپ بەردى. چاڭ خۇي ئۇنى ئۆلتۈردى. دەل شۇ چاغدا خەن سۇلالىسى پايتەختىگە قالدۇن ئۆگىنىشكە ئەۋەتىلگەن ئاسىيۇ مەلىكىسى، جىيېيۇنىڭ قىزى دىش قايتىدىغان بولغاچقا، خەن سۇلالىسى يانداش بەگ يۇڧېڭنى مەلىكىنىڭ قىزىنى ئاپت رىپ قويۇشقا ئەۋەتتى. ئۇلار ئاسىيۇغا ئايتىشىدا كۇچا ئارقىلىق ماڭدى. كۇچا خانى ئىلگىرى مەلىكە جىيېيۇنىڭ قىزىنى ئۆزىگە سورتىپ، ئاسىيۇ ئېلىگە ئەلچى ئەۋەتكەنىدى. ئەلچى قايتىپ كەلگۈچىلىك سەپەردىكى قىز كۇچاغا كېلىپ قالغاچقا، كۇچا بېگى قىزنى ماڭدۇرماي، مەلىكە جىيېيۇغا قايتا ئەلچى ئەۋەتىپ، ئەھۋالنى مەلۇم قىلىۋىدى، مەلىكە جىيېيۇ بۇنىڭغا قوشۇلدى. كېيىن مەلىكە جىيېيۇ خانغا مەكتۇپ يوللاپ، قىزى دىشنى خان جەمەتى سۈپىتىدە خەن سۇلالىسى ئوردىسىنى زىيارەت قىلىشقا رۇخسەت قىلىشنى ئىلتىماس قىلدى. خانىمنى ياخشى كۆرگەن كۇچا خانى جانىنىمۇ خەن خانىغا مەكتۇپ يوللاپ، ئۆزىنىڭ خەن خانىنىڭ تاش نەۋرىسىگە ئۆيلىنىپ، تۇغقانلىق مۇناسىۋىتى ئورناتقانلىقىنى ۋە بۇنىڭدىن خۇش ئىكەنلىكىنى ئېيتىپ، مەلىكىنىڭ قىزى بىلەن بىللە خەن سۇلالىسىنى زىيارەت قىلىشنى خالايدىغانلىقىنى بىلدۈردى. م. ب. 65 - يىلى (خەن سۇلالىسى شۈەندى يۈەنكاڭنىڭ بىرىنچى يىلى) ئۇلار خەن سۇلالىسى ئوردىسىغا كېلىپ، خەن شۈەندىنى زىيارەت قىلدى ۋە ئۇنى تەبرىكلىدى. خەن سۇلالىسى ئوردىسى كۇچا خانى ۋە خانىمىغا تامغا ۋە تامغا بېغى تەقدىم قىلدى ھەمدە خانىمىغا مەلىكىنىڭ ئۇنۋانى، شۇنىڭدەك ئات - ھارۋا، تۇغ - ئەلەم، داقا - دۈم باقلىرىنى ئىنتام قىلدى. ئۇلارغا يەنە ئونلاپ ناخشىچى - سازەندە، كىمخاب - تەتىللا، گۆھەر - ياقۇت قاتارلىق بىر نەچچە تۈمەن يارماق پۇللۇق نەرسىلەر ھەدىيە قىلىندى. ئۇلار پايتەختتە بىر يىلغا يېقىن تۇرغاندىن كېيىن، ناھايىتى نۇر-

غۇن سوۋغات بىلەن ئۇزىتىپ قويۇلدى. كىيىنىمۇ كۆپ قېتىم كېلىپ خانى زىيارەت قىلدى ۋە مۇبارەكلىدى. خەن سۇلالىسىگە كىيىم - كېچەكلەر ۋە قائىدە - تۈزۈملەرنى ياقىتۇرۇپ قالغان كۇچا خانى ئېلىگە قايتىپ بارغاندىن كېيىن، خەن سۇلالىسىگە ئوردا سالدۇردى ۋە ئۇنىڭ ئەتراپىنى قورشاپ قوغداش رايونى قۇردى. قوغداش خادىملىرى خان ئوردىغا كىرگەن ياكى چىقىپ قان ۋاقتىدا چاچاڭ سېلىپ، داقا - دۇمباق، ناغرا - سۇناي چېلىشىپ تۇراتتى. بۇ خەن سۇلالىسى قائىدە - يوسۇنلىرىدا ئوخشاپ كېتەتتى. چەت ئەللىكلەر: «كۇچا خانى ئېشەك دېسە ئېشەك ئەمەس، ئات دېسە ئات ئەمەس. بەئەينى قېچىرنىڭ ئۆزى بولۇپتۇ» دېيىشكەنىدى. جانىبىن ئۆلگەندىن كېيىن، ئۇنىڭ ئوغلى چېڭدە ئۆزىنى خەن سۇلالىسىنىڭ تاش نەۋرىسى دەپ ئاتىدى. خەن چېڭدى ۋە خەن ئەيدى زامانلىرىدا كۇچا خانى چېڭدە خەن سۇلالىسى بىلەن قويۇق بېرىش - كېلىش قىلدى. خەن سۇلالىسىمۇ ئۇنى ئىستىيىم يېقىن كۆردى. كۇچادىن شەرقتىكى كۆنچى بەگلىكىگە 650 چاقىرىم كېلىدۇ.

كۆنچى بەگلىكى مەركىزى كۆنچى شەھىرى. بۇ يەردىن چاڭئەنگە 6750 چاقىرىم كېلىدۇ. ئاھالىسى 1200 تۇتۇن، 9600 كىشى بولۇپ، ئەسكەرلىككە ياراملىقى 2000 نەپەر. بىر نەپەردىن كۆنچى بېگى ئاسايىمىشەگ، ئوڭ. سول سەركەردە، ئوڭ، سول كاھىبەگ، ھۇنلارغا زەربە بېرىش بېگى، ئىككى نەپەر تىلماچىبەگ قاتارلىق ئەمەلدارلىرى بار. ئۇنىڭ غەربىدىن قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىگە 300 چاقىرىم كېلىدۇ. جەنۇبىي پىشامشان، چەرچەنلەر بىلەن تۇتىشىدۇ.

چۇقو (باغراش) بەگلىكى مەركىزى چۇقو (باغراش) شەھىرى. بۇ يەردىن چاڭئەنگە 7290 چاقىرىم كېلىدۇ. ئاھا-

لىسى 700 تۇتۇن، 4900 كىشى بولۇپ، ئەسكەرلىككە ياراملىقى 2000 نەپەر. بىر نەپەردىن ھۇنلارغا زەربە بېرىش بېگى، ھۇنلارغا زەربە بېرىش كاھىبېگى، ئوڭ، سول سەركەردە، ئوڭ، سول كاھىبېگى، ئوڭ، سول چەۋەنداز بەگ، ھۇنلارغا زەربە بەرگۈچى ئىنانچى، تىلماچىبېگ قاتارلىق ئەمەلدارلىرى بار. ئۇنىڭ غەربىدىن قورۇقچىبېگ مەھكىمىسىگە 500 چاقىرىم، قارا شەھەرگە 100 چاقىرىم كېلىدۇ.

ئاڭنى (قارا شەھەر) بەگلىكى مەركىزى باغداد شەھىرى (35). بۇ يەردىن چاڭئەنگە 7300 چاقىرىم كېلىدۇ. ئاھالىسى 4000 تۇتۇن، 32 مىڭ 100 كىشى بولۇپ، ئەسكەرلىككە ياراملىقى 6000 نەپەر. بىر نەپەردىن ھۇنلارغا زەربە بېرىش بېگى، ھۇنلاردىن قوغدانغۇچىبېگ، نائىببەك، ئوڭ، سول سەركەردە، ئوڭ، سول كاھىبېگ، ھۇنلارغا زەربە بەرگۈچى ئوڭ، سول بەگ، قوس خانلىقىغا زەربە بەرگۈچى ئىنانچى، بەيئەت قىلغان قوس بېگى؛ ئىككى نەپەردىن ھۇنلارغا زەربە بەرگۈچى كاھىبېگ، ھۇنلارغا زەربە بەرگۈچى ئىنانچى؛ ئۈچ نەپەر تىلماچىبېگ قاتارلىق ئەمەلدارلىرى بار. ئۇنىڭ غەربىي جەنۇبىدىن قورۇقچىبېگ مەھكىمىسىگە 400 چاقىرىم، جەنۇبىدىن كۆنچىگە 100 چاقىرىم كېلىدۇ. شىمالىي ئاسىيۇ ئېلى بىلەن تۇتىشىدۇ. يېنىدىكى كۆل (36) دىن بېلىق ناھىيىتى كۆپ چىقىدۇ.

ئۇتانزىلى (ماناس) بەگلىكى مەركىزى يولقۇرغان (37). بۇ يەردىن چاڭئەنگە 10 مىڭ 330 چاقىرىم كېلىدۇ. ئاھالىسى 41 تۇتۇن، 231 كىشى بولۇپ، ئەسكەرلىككە ياراملىقى 57 نەپەر. بىر نەپەردىن نائىببەگ، ئوڭ، سول كاھىبېگ قاتارلىق ئەمەلدارلىرى بار. شەرقىي جەنۇبىدىن (38)، جەنۇبى جۈمى (39)، غەربى ئاسىيۇلار بىلەن تۇتىشىدۇ.

بېيىلۇ (فۇكاڭ) بەگلىكى (40) مەركىزى تىيانشان تاغلىرىنىڭ شەرقىدىكى چەندان قورغىنى (41). بۇ يەردىن چاڭئەنگە 8680 چاقىرىم كېلىدۇ. ئاھالىسى 227 تۇتۇن، 1387 كىشى، ئەسكەرلىككە ياراملىقى 422 نەپەر. بىر نەپەردىن ئائىبەگ، ئوڭ، سول سەركەردە، ئوڭ، سول كاھىبەگ، ئوڭ، سول تىلماچ بەگ قاتارلىق ئەمەلدارلىرى بار. غەربىي جەنۇبىدىن قورۇق چىبەگ مەھكىمىسىگە 1287 چاقىرىم كېلىدۇ.

ئارقا بېيىلۇ (فۇكاڭ) بەگلىكى (42) مەركىزى پانچۆل قورغىنى، بۇ يەردىن چاڭئەنگە 8710 چاقىرىم كېلىدۇ. ئاھالىسى 462 تۇتۇن، 1137 كىشى بولۇپ، ئەسكەرلىككە ياراملىقى 350 نەپەر. بىر نەپەردىن ئائىبەگ، كاھىبەگ، تىلماچىبەگ، ئىككى نەپەر سەركەردە قاتارلىق ئەمەلدارلىرى بار. شەرقىي يۇلتۇش بەگلىكى (43)، شىمالىي ھۇنلار، غەربىي جىيى بەگلىكى (44)، جەنۇبىي قوس خانلىقى بىلەن تۇتىشىدۇ.

يولۇش بەگلىكى مەركىزى نىيىدۇ قورغىنى. بۇ يەردىن چاڭئەنگە 8830 چاقىرىم كېلىدۇ. ئاھالىسى 190 تۇتۇن، 1445 كىشى بولۇپ، ئەسكەرلىككە ياراملىقى 331 نەپەر. بىر نەپەردىن ئائىبەگ، ئوڭ، سول كاھىبەگ، تىلماچىبەگ قاتارلىق ئەمەلدارلىرى بار. شەرقىي ئارقا قوس قەلئە بەگلىكى (45)، غەربىي بېيىلۇ (فۇكاڭ)، شىمالىي ھۇنلار بىلەن تۇتىشىدۇ.

چەنخۇەن بەگلىكى مەركىزى چەنخۇەن شەھىرى. بۇ يەردىن چاڭئەنگە 8870 چاقىرىم كېلىدۇ. ئاھالىسى 27 ئائىلە، 914 كىشى بولۇپ، ئەسكەرلىككە ياراملىقى 45 نەپەر. بىر نەپەردىن ئائىبەگ، سەركەردە، ئوڭ، سول كاھىبەگ، تىلماچ بەگ قاتارلىق ئەمەلدارلىرى بار.

بارىكۆل بەگلىكى(46) مەركىزى تىيانشان تاغلىرىنىڭ غەربىدىكى شۇيۇ (چىتەن) قورغىنى. بۇ يەردىن چاڭئەنگە 8360 چاقىرىم كېلىدۇ. ئاھالىسى 325 تۇتۇن، 2032 كىشى بولۇپ، ئەسكەرلىككە ياراملىقى 799 نەپەر. بىر نەپەردىن ئائىبەگ، ئوڭ، سول سەركەردە، ئوڭ، سول كاھىبەگ قاتارلىق ئەمەلدارلىرى بار. غەربىي جەنۇبىدىن قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىگە 1387 چاقىرىم كېلىدۇ.

ئارقا بارىكۆل بەگلىكى(47) مەركىزىدىن چاڭئەنگە 8630 چاقىرىم كېلىدۇ. ئاھالىسى 100 تۇتۇن، 1070 كىشى بولۇپ، ئەسكەرلىككە ياراملىقى 334 نەپەر. بىر نەپەردىن ئائىبەگ، سەركەردە، ئوڭ، سول كاھىبەگ، تىلماچىبەگ قاتارلىق ئەمەلدارلىرى بار.

غەربىي جۇمى بەگلىكى(48) مەركىزى تىيانشان تاغلىرىنىڭ شەرقىدىكى يۇتا قورغىنى. بۇ يەردىن چاڭئەنگە 8670 چاقىرىم كېلىدۇ. ئاھالىسى 332 ئائىلە، 1926 كىشى بولۇپ، ئەسكەر-لىككە ياراملىقى 738 نەپەر. بىر نەپەردىن غەربىي جۇمى بېگى، ئوڭ، سول سەركەردە، ئوڭ، سول چەۋەنداز بەگ قاتارلىق ئەمەلدارلىرى بار. غەربىي جەنۇبىدىن قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىگە 1487 چاقىرىم كېلىدۇ.

شەرقىي جۇمى بەگلىكى(49) مەركىزى تىيانشان تاغلىرىنىڭ شەرقىدىكى دۇيشۇ قورغىنى. بۇ يەردىن چاڭئەنگە 8250 چاقىرىم كېلىدۇ. ئاھالىسى 191 تۇتۇن، 1948 كىشى بولۇپ، ئەسكەرلىككە ياراملىقى 572 نەپەر. بىر نەپەردىن شەرقىي جۇمى بېگى، ئوڭ، سول كاھىبەگ قاتارلىق ئەمەلدارلىرى بار.

غەربىي جەنۇبىدىن قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىگە 1587 چاقىرىم كېلىدۇ.

جېي بەگلىكى مەركىزى تىيانشان تاغلىرىنىڭ شەرقىدىكى دانچۇي قورغىنى. بۇ يەردىن چاڭئەنگە 8570 چاقىرىم كېلىدۇ. ئاھالىسى 99 تۇتۇن، 500 كىشى، ئەسكەرلىككە ياراملىقى 115 نەپەر. بىر نەپەردىن ئائىببەگ، كاھىبەگ، تىلماچىبەگ قاتارلىق ئەمەلدارلىرى بار. غەربىي جەنۇبىدىن قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىگە 1487 چاقىرىم كېلىدۇ.

خۇخۇ بەگلىكى (50) مەركىزى قوستىكى يوغان تېرەك (51) قورغىنى. بۇ يەردىن چاڭئەنگە 8200 چاقىرىم كېلىدۇ. ئاھالىسى 55 تۇتۇن، 264 كىشى بولۇپ، ئەسكەرلىككە ياراملىقى 45 نەپەر. بىر نەپەردىن ئائىببەگ، ئوڭ، سول كاھىبەگ قاتارلىق ئەمەلدارلىرى بار. غەربىدىن قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىگە 1147 چاقىرىم، قاراشەھەرگە 770 چاقىرىم كېلىدۇ.

قورۇقتاغ بەگلىكى مەركىزىدىن چاڭئەنگە 7170 چاقىرىم كېلىدۇ. ئاھالىسى 450 تۇتۇن، 5000 كىشى بولۇپ، ئەسكەرلىككە ياراملىقى 1000 نەپەر. بىر نەپەردىن ئائىببەگ، ئوڭ، سول سەركەردە، ئوڭ، سول كاھىبەگ، تىلماچىبەگ قاتارلىق ئەمەلدارلىرى بار. غەربىدىن كۆنچىگە 240 چاقىرىم، غەربىي شىمالدىن قارا شەھەرگە 160 چاقىرىم، غەربىدىن چۇقو (باغراش) غا 260 چاقىرىم كېلىدۇ. شەرقىي جەنۇبى پىشامشان، چەرچەن بىلەن تۇتىشىدۇ. تاغلىرىدىن تۆمۈر چىقىدۇ. خەلقى تاغلاردا ئولتۇراقلاشقان. ئاڭنى (قارا شەھەر)، چۇقو بەگلىرىنىڭ يەرلىرىنى تېرىيدۇ ۋە ئۇلاردىن ئاشلىق سېتىۋالىدۇ.

ئالدى قوس (تۇرپان) بەگلىكى (52) مەركىزى يارغول شەھىرى (53). دەريا بۆلۈنۈپ شەھەرنى ئايلىنىپ ئاققاچقا، يارغول شەھىرى دەپ ئاتالغان. يارغولدىن چاڭئەنگە 8150 چاقىرىم كېلىدۇ. ئاھالىسى 700 تۇتۇن، 6050 كىشى بولۇپ، ئەسكەرلىككە ياراملىقى 1865 نەپەر. بىر نەپەردىن ئائىبەگ، ئەمىنىيەت بەگ، ئوڭ، سول سەركەردە، كاھىبەگ، خەن سۇلا-لىسىگە بەيئەت قىلغان كاھىبەگ، قوسبەگ، ئالاقچىبەگ، ئىناق-بەگ، ئىككى نەپەر تىلماچىبەگ قاتارلىق ئەمەلدارلىرى بار. غەربىي جەنۇبىدىن قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىگە 1807 چاقىرىم، قارا شەھەرگە 835 چاقىرىم كېلىدۇ.

ئارقا قوس (تۇرپان) بەگلىكى (54) مەركىزى ئۇتۇ قورغىنى (55). بۇ يەردىن چاڭئەنگە 8950 چاقىرىم كېلىدۇ. ئاھالىسى 595 تۇتۇن، 4774 كىشى بولۇپ، ئەسكەرلىككە ياراملىقى 1890 نەپەر. بىر نەپەردىن ھۇنلارغا زەربە بېرىش بېگى، ئوڭ، سول سەركەردە، ئوڭ، سول كاھىبەگ، باشلامچىبەگ، تىلماچىبەگ قاتارلىق ئەمەلدارلىرى بار. غەربىي جەنۇبىدىن قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىگە 1237 چاقىرىم (56) كېلىدۇ.

قوس كاھىبەگلىكى (57) ئاھالىسى 40 تۇتۇن، 333 كىشى بولۇپ، ئەسكەرلىككە ياراملىقى 84 نەپەر.

ئارقا قوس قەلئە بەگلىكى ئاھالىسى 154 تۇتۇن، 960 كىشى بولۇپ، ئەسكەرلىككە ياراملىقى 260 نەپەر.

م.ب. 99 - يىلى (خەن ۋۇدى قىيەنخەننىڭ ئىككىنچى يىلى) ھۇنلاردىن تەسلىم بولغان جېخەخاننى (58) چەنمەنگە كەيلىك بېگىلىكى بېرىلدى ۋە كروران قوشۇنلىرىغا باشچىلىق قىلىپ، قوس خانلىقىغا ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتىلدى. ھۇنلار ئوڭ قول بىلىكخاننى بىر نەچچە 10 مىڭ چەۋانداز بىلەن قوسقا يار-دەمگە ئەۋەتكەچكە، خەن سۇلالىسى قوشۇنلىرى يېڭىلىپ چېكىندى.

م.ب. 89 - يىلى (خەن ۋۇدى جېڭىي تۆتىنچى يىلى) خەن

ۋۇدى چۇڭخې بېگى ماتۇڭنى 40 مىڭ چەۋەنداز بىلەن ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتتى. بۇ قوشۇنلار قوس خانلىقىنىڭ شىمالىي چېگرىسى ئارقىلىق ئۆتەتتى، شۇڭا كەيلىك بېگىنى كروران، كۆنچى، بوستان قاتارلىق ئالتە بەگلىكنىڭ قوشۇنلىرىنى ئاتلاندىرۇپ، قوس خانلىقىغا ھۇجۇم قىلىشقا ۋە شۇ ئارقىلىق چۇڭخې بېگىگە يول ئېچىپ بېرىشكە ئەۋەتتى. ئالتە بەگلىك ئەسكەرلىرى تەڭلا قوس خانلىقىغا قورشاپ ھۇجۇم قىلغاچقا، قوس خانى تەسلىم بولۇپ خەن سۇلالىسىگە بېقىندى. خەن جاۋدى زامانىدا ھۇنلار يەنە 4000 چەۋەنداز ئەۋەتىپ قوس خانلىقىدا يەر ئىگىلەپ تېرىقچىلىق قىلدى. خەن شۈەندى تەختكە چىققاندىن كېيىن، بەش سانغۇن قوشۇن بىلەن ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىشقا ئەۋەتىلدى. قوستا تېرىقچىلىق قىلىۋاتقان ھۇن ئەسكەرلىرى قورقۇپ چېكىنىپ كەتتى. قوس خانلىقى قايتىدىن خەن سۇلالىسىگە بېقىندى. بۇنىڭدىن غەزەپلەنگەن ھۇنلار قوس خانلىقىنىڭ خانزادىسى كۈنسۇنى تۇرغا قىلىققا چاقىرتتى. ئۇ قارا شەھەر بەگلىكىنىڭ تاش نەۋرىسى بولۇپ، ھۇن ئېلىدە تۇرغاق بولۇشنى خالىمىغانلىقتىن قارا شەھەرگە قېچىپ كەتتى. قوس خانى ئۇنىڭ ئورنىغا ئۆز ئوغلى ئۇقۇينى ۋەلىئەھد قىلىپ تەيىنلىدى. ئۇقۇي قوس خانلىقىغا خان بولغاندىن كېيىن، ھۇنلاردىن ئۆيلەندى ۋە ھۇنلارنى ئۇسۇنغا بارىدىغان خەن سۇلالىسى ئەلچىلىرىگە توسۇپ زەربە بېرىشكە قۇتراتتى.

م.ب. 68. يىلى (خەن شۈەندى دىجىيىنىڭ ئىككىنچى يىلى) خەن سۇلالىسى يانداش بەگ جېڭجى، چېرىكچى سىماشىلارنى كەچۈرۈم قىلىنغان جىنايەتچىلەرنى باشلاپ چېدىردا تېرىقچىلىق قىلىشقا، ئاشلىق توپلاپ قوس خانلىقىغا ھۇجۇم قىلىش ئۈچۈن ھازىرلىق كۆرۈشكە ئەۋەتتى. كۈزلۈك يىغىم ئاياغلاشقاندىن كېيىن، جېڭجى بىلەن سىماشى غەربىي يۇرتتىكى شەھەر

بەگلىكلىرى قوشۇنلىرىدىن 10 مىڭدىن ئارتۇق ئەسكەر توپلاپ ۋە ئۆزلىرىنىڭ تېرىقچىلىق قىلىۋاتقان 1500 ئەسكىرى بىلەن بىرلىكتە قوس خانلىقىغا ھۇجۇم قىلىپ، يارغول شەھىرىنى بېسىۋالدى. لېكىن قوس خانى يارغول شەھىرىنىڭ شىمالىدىكى تاشقورغان (59) دا بولغاچقا، ئۇنى تۇتالمىدى. بىرلەشمە قوشۇننىڭ ئوزۇق - تۇلۇكى تۈگەپ كەتكەنلىكتىن، جېڭ جى ۋاقتىنچە قوشۇننى چېكىندۈرۈپ، چېدىردا يەنە تېرىقچىلىق قىلىشقا مەجبۇر بولدى. ئىككىنچى يىلى كۈزلۈك ھوسۇل يىغىپ بولۇنغاندىن كېيىن، يەنە ئەسكەر تارتىپ قوس خانى تۇرۇ-ۋاتقان تاشقورغانغا ھۇجۇم قىلماقچى بولدى. خەن قوشۇنلىرىنىڭ كېلىۋاتقانلىقىنى ئاڭلىغان خان شىمالدىكى ھۇنلارغا بېرىپ ياردەم تەلەپ قىلغان بولسىمۇ، لېكىن ھۇنلار قوشۇن چىقارمىدى. قايتىپ كەلگەن خان بەگلىرىدىن سۆيەر بىلەن كېڭىشىپ، خەن سۇلالىسىگە تەسلىم بولۇشنى ئويلىغان بولسىمۇ، يەنىلا خەن سۇلالىسىنىڭ ئىشەنچىسىگە ئېرىشەلمەي قېلىشتىن ئەنسىرىدى. شۇڭا خان سۆيەرنىڭ مەسلىھىتى بويىچە ھۇنلارنىڭ چېگرا رايونىدا بولغان كىچىك بارىكۆل بەگلىكى (60) گە ھۇجۇم قىلىپ، بىرمۇنچە ئادەمنى ئۆلتۈردى ۋە ئاھالىسىنى ھەيدەپ بېرىپ، جېڭ جىغا تەسلىم بولدى. قوس خانلىقىغا قوشنا بولغان كىچىك جىنغۇ بەگلىكى (61) خەن سۇلالىسى قوشۇنلىرىنىڭ كەينىدىن بېرىپ، قوس بەگلىكىدە بۇلاڭچىلىق قىلىۋىدى، بۇنىڭدىن نارازى بولغان قوس خانى خەن سۇلالىسىنىڭ ماقۇللۇقى بىلەن كىچىك جىنغۇ بەگلىكىنى تارمار قىلدى.

قوس خانلىقىنىڭ خەن سۇلالىسىگە تەسلىم بولغانلىقىنى ئاڭلىغان ھۇنلار قوشۇن ئەۋەتىپ قوس خانلىقىغا ھۇجۇم قىلدى. جېڭ جى، سىماشىلار قوشۇن بىلەن شىمالغا يۈرۈش قىلىپ ھۇنلارغا قايتۇرما زەربە بەردى. ھۇنلار ئىلگىرىلەشكە پېتىنار

مىدى. جېڭ جى، سىماشىلار قوس خانىنى مۇھاپىزەت قىلىش ئۈچۈن بىر نەپەر نائىببەگ ۋە 20 ئەسكەر قالدۇرۇپ، چېدىرغا قايتىپ كەتتى. ھۇنلارنىڭ يەنە كېلىپ ئۆلتۈرۈۋېتىشىدىن قورققان قوس خانى يېنىك جابدۇنۇپ ئاسىيۇ خانلىقىغا قېچىپ كەتتى. بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان جېڭ جى، خاننىڭ بالا - چاقىلىرىنى دەرھال چېدىرغا ئېلىپ كېلىپ ئورۇنلاشتۇردى. ئەھۋالنى خانغا مەلۇم قىلىش ئۈچۈن شەرققە ئاتلانغان جېڭ جى جېيۇچۈەنگە كەلگەندە، خەن شۇندىدىن قايتىپ بېرىپ، چېدىر ۋە قوستا يەر ئىگىلەپ تېرىقچىلىق قىلىپ ئاشلىق توپلاش، غەربىي يۇرتتىكى بەگلىكلەرنى تىنچلاندۇرۇپ، ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىش توغرىسىدا يارلىق ئالدى. جېڭ جى قايتىپ بارغاندىن كېيىن قوس خانىنىڭ بالا - چاقىلىرىنى ھارۋا بىلەن چاڭئەنگە يولغا سالدى. خەن شۇەندى ئۇلارغا ناھايىتى كۆپ ئىنئاملار بەردى ۋە ھەر قېتىم چەت ئەللىرىدىن زىيارەتكە كەلگەن يات قوۋم ۋە كەملىرىگە قوس خانىنىڭ خوتۇن - بالىلىرىغا ئىنتايىن ھۆرمەت قىلىنىۋاتقانلىقى كۆرسىتىلەتتى، شۇنىڭدىن باشلاپ جېڭ جى 300 تېرىقچى ئەسكەر ئەۋەتىپ، قوس خانلىقىدىمۇ يەر ئىگىلەپ تېرىقچىلىق قىلدى. جېڭ جىنىڭ ئەل بولغان ھۇنلاردىن ئاڭلىشىچە، تەڭرىقۇت ۋەزىر - ۋۇزراىرى بىلەن: «قوسنىڭ يېرى مۇنبەت بولۇپ، ھۇنلارغا يېقىن، خەن سۇلالىسىنىڭ قوسنى ئىگىلەپ تېرىقچىلىق قىلىپ كۆپلەپ ئاشلىق چۇغلىشى باشقا ئەللەر ئۈچۈن پايدىسىز. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ يەرنى تالاشماي بولمايدۇ» دېيىشكەن. دەرۋەقە ھۇنلار چەۋەنداز ئەۋەتىپ، تېرىقچى ئەسكەرلەرگە ھۇجۇم قىلدى. جېڭ جى بىلەن چېرىقچى سىماشىلار چېدىردىكى 1500 تېرىقچى ئەسكەرنى باشلاپ، قوستا يەر ئىگىلەپ تېرىقچىلىق قىلدى. ھۇنلارمۇ چەۋەنداز ئەۋەتىپ كۆچىنى ئاشۇردى. خەن تېرىقچى ئەسكەرلىرى ئاز بولغانلىقتىن تاقابىل تۇرال

ماي يارغول شەھىرىگە كىرىۋېلىپ مۇداپىئەلەندى. ھۇن سەر-
كەردىسى شەھەر بوسۇغىسىغا كېلىپ جېڭ جىغا: «تەڭرىقۇت
بۇ يەرنى چوقۇم ئالىدۇ. بۇ يەردە تېرىقچىلىق قىلىشىڭلارغا
يول قويۇلمايدۇ» دېدى ۋە شەھەرنى بىرنەچچە كۈن مۇھاسىرە
قىلىپ چېكىنىپ كەتتى. كېيىن بىرنەچچە مىڭ ھۇن چەۋەن
دازلىرى قوسنى پات - پات مۇھاسىرە قىلىپ تۇردى. شۇڭا
جېڭ جى خانغا مەكتۇپ يوللاپ: «قوش چېدىردىن 1000
نەچچە چاقىرىم يىراقلىقتا، ئارىلىقتا تاغ - دەريالار بار.
قوس شىمال تەرەپتە ھۇنلارغا يېقىن. چېدىردىكى خەن سۇ-
لالىسى قوشۇنلىرىنىڭ كۈچى بىزنى قۇتۇلدۇرالمىدۇ. تېرىقچى
ئەسكەرلەرنىڭ كۆپەيتىلىشىنى ئۈمىد قىلىمەن» دەپ ئىلتىماس
قىلدى. ۋەزىر - ۋۇزىرالار بۇ ھەقتە كېڭەش قىلىپ، يول
يىراق، چىقىم كۆپ، قوستا يەر ئىگىلەپ تېرىقچىلىق قىلىشنى
ۋاقتىنچە توختىتىش كېرەك، دېيىشتى. شۇنىڭ بىلەن خەن
شۈەندى چاڭلۇ بېگى چاڭ خۇيغا يارلىق چۈشۈرۈپ، ئۇنى
جاڭيې، جىۈچۈەندىكى چەۋەندازلارنى باشلاپ، قوسنىڭ 1000
نەچچە چاقىرىم شىمالغا بېرىپ ھەيۋە كۆرسىتىشكە ئەۋەتتى.
ھۇن چەۋەندازلىرى چېكىنىپ كەتتى. جېڭ جى مانا شۇ چاغ
دىلا مۇھاسىرىدىن قۇتۇلۇپ چېدىرغا قايتتى. جەمئىي ئۈچ
چېرىكچى چېدىردا تېرىقچىلىق بىلەن شۇغۇللاندى.

قوس خانى ئاسىيۇغا قېچىپ بارغاندىن كېيىن، ئاسىيۇ
خانى ئۇنى ئېلىگە قايتۇرماي ئېلىپ قالدى ۋە خەن شۈەن
دىگە ئەلچى ئارقىلىق يوللىغان مەكتۇپىدا، قوس خانى ئاسىيۇدا
قالدۇرۇلغانلىقىنى، ئەلدە بىرەر جىددىي ئەھۋال تۇغۇلۇپ
قالسا، ھۇنلارغا غەرب تەرەپتىن ھۇجۇم قىلماقچى ئىكەنلىكىنى
بىلدۈردى. بۇنى قوبۇل كۆرگەن خەن سۇلالىسى قارا شەھەر
بەگلىكىدە تۇرۇۋاتقان قوس خانىزادىسى كۈنسۇنى ئېلىگە قايت
تۇرۇپ، قوسقا خان قىلدى ۋە قوس خانلىقىنىڭ ئاھالىسىنى

پۈتۈنلەي كۆچۈرۈپ، چېدىرغا ئورۇنلاشتۇردى. شۇنداق قىلىپ قوس خانلىقىنىڭ يەرلىرى ھۇنلارغا بېرىۋېتىلدى. قوس خاننى كۈنسۇ خەن سۇلالىسىنىڭ ئەمەلدارلىرىغا بېقىنىلىشىپ، ھۇنلار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى ئۈزۈپ، خاتىرجەم بولدى ۋە خەن سۇلالىسى بىلەن تېخىمۇ ئىناقلىشىپ كەتتى. كېيىن خەن خانى يانداش بەگ يىن گۇاڭدېنى ئەۋەتىپ، ئاسىيۇ خانىنى ئەيىبلەدى، قوس خانى ئۇتۇيىنى خەن ئوردىسىغا ئالدى. دۇردى ۋە خەن شۈەندى ئۇنىڭغا ئىستىقامەتگاھ كۆرسىتىپ بېرىپ، بالا - چاقىلىرى بىلەن بىللە شۇ يەرگە ئورۇنلاشتۇردى. بۇ م.ب. 62 - يىلى (خەن شۈەندى يۈەنكاڭنىڭ تۆتىنچى يىلى) بولغان ئىش ئىدى. كېيىن خەن سۇلالىسى قورۇل چېرىكىچىبېگى تەيىنلەپ قوستا يەر ئىگىلەپ تېرىقچىلىق قىلدى. م. 2 - يىلى (خەن پىڭدى يۈەنشىنىڭ ئىككىنچى يىلى) ئارقا قوس بەگلىكىدە ۋۇچۇەن (62) نىڭ شىمالىدىن يۈمېنگە بارىدىغان يېڭى يول تېپىلدى. بۇ يول يېقىن ۋە قولاي ئىدى. قورۇل چېرىكىچىبېگى شۇپۇ مانا شۇ يېڭى يولنى ئېچىپ، مۇساپىنى يېرىم ھەسسە قىسقارتماقچى ھەمدە قۇمتاغدىن ئۆتۈش جاپاسىدىن قۇتۇلماقچى بولدى. ئارقا قوس يېڭى قۇجۇ بۇ يېڭى يول ئېچىلسا يولۇچىلارنى تەمىنلەش مەسئۇلىيىتىنىڭ ئۆز ئېلى ئۈستىگە چۈشۈپ قالىدىغانلىقى، بۇنىڭ ئۆزى ئۈچۈن پايدىسىز ئىكەنلىكىنى بىلەتتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە، بۇ يېڭى يول ئۆلتىدىغان يەرنىڭ بىر قىسمى ھۇن ئېلى جەنۇب سەرگەردىسىنىڭ ئىگىدارچىلىقىدىكى رايونغا يېقىن ئىدى. بۇ يەرنىڭ چېگرىسىنى ئېنىق ئايرىپ، خانغا مەلۇم قىلماقچى بولغان قۇرۇل چېرىكىچى يېڭى شۇپۇ، ئارقا قوس يېڭى قۇجۇنى تەكلىپ قىلىپ، ئىسپاتلاپ بېرىشنى سورىدى. قۇجۇ ئۇنىمغا چقا، شۇپۇ ئۇنى قايتۇرماي تۇتۇپ قالدى. قۇجۇ ئۆزىنى ساقلاۋاتقان ئەمەلدارلارغا كۆپ قېتىم قوي، كالا پارە بېرىپ، قويۇ-

ۋېتىنىنى تەلەپ قىلىشىمۇ ئەمەلگە ئاشمىدى. بۇ پىچاغدا قۇجۇنىڭ ئۆيىدىكى نەيزە ئۇچىدىن ئوت چىققان ئىمىش. خوتۇنى گۈزسۇ قۇجۇ بىلەن كۆرۈشۈپ: «نەيزە ئۇچىدىن ئوت چاقناش ئۇرۇش ئالامىتىنى كۆرسىتىدۇ. بۇ، ئۇرۇش قىلىش ئۈچۈن پايدىلىق. بۇرۇن ئالدى قوس بېگى قورۇقچىبەگنىڭ ئەمر - لەشكىرى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن. بۇ يەردە ئۇزۇن تۇرۇپ قالسىلىرى، چو-قۇم ئۆلتۈرۈلىدىلا، ئۇنىڭدىن كۆرە ھۇنلارغا تەسلىم بولغان ياخشى» دېدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار ئىككىسى ئاتلىنىپ ئىدى قۇتنى بۆسۈپ چىقىپ ھۇنلار تەرەپكە قېچىپ كەتتى.

چاقىلىقنىڭ ھۇنلاردىن يۈز ئۆردىگەن خانى تاڭدۇر چياڭلارنىڭ چوڭ ئۇرۇقى بولغان چىشۈي چىئاڭلىرى (63) غا يېقىن بولغانلىقى ئۈچۈن، بىرنەچچە قېتىم ئۇلارنىڭ بۇلاڭ - تالىڭغا ئۇچرىدى، ئۇلارغا تاقابىل تۇرالمىغان تاڭدۇر قو-رۇقچىبەگ مەھكىمىسىدىن ياردەم سورىدى. قورۇقچىبەگ خەن چىن دەرهال ئەسكىرىي ياردەم بەرمىگەنلىكتىن، ئىنتايىن ئېغىر ئەھۋالغا چۈشۈپ قېلىپ خاپا بولغان تاڭدۇر شەرق تەرەپكە چېكىندى ۋە يۈمىنىگە بېرىپ مۇداپىئەلەنمەكچى بولدى. لېكىن يۈمىن مۇداپىئە بېگى ئۇلارنى قوبۇل قىلىمىغاچقا، ئاخىر ئىلاجىسىزلىقتىن بالا - چاقىلىرى ۋە ئاھالىسى بولۇپ جەمئىي 1000 دىن ئارتۇق ئادىمى بىلەن ھۇنلارغا تەسلىم بولدى. ھۇنلار ئۇلارنى قوبۇل قىلدى ۋە خەن خانىغا ئەلچى بىلەن مەكتۇپ يوللاپ ئەھۋالنى مەلۇم قىلدى. بۇ ۋاقىتتا شىندۇ بېگى ۋاڭ ماڭ ھاكىمىيەت ئىشلىرىنى باشقۇرۇۋاتقان ئىدى. ئۇ ئەمر - نۆكەر ۋاڭ چاڭ قاتارلىقلارنى ھۇنلارغا ئەلچىلىككە ئەۋەتىپ، ھۇن تەڭرىقۇتىغا غەربىي يۇرتتىكى بەگلىكلەر ئاللىقاچان خەن سۇلالىسىگە بېقىنغان، ھۇنلار ئۇلارنى قوبۇل قىلماسلىقى كېرەك ئىدى، دەپ ئاگاھلاندۇردى. تەڭرىقۇت خاتالىقىنى ئىقراز قىلىپ كەچۈرۈم سورىدى ۋە ئىككى

بەگنى خەن سۇلالىسى ئەلچىلىرىگە تۇتۇپ بەردى. ۋاڭ ماڭ
ئەمر - نۇكەر ۋاڭ مېڭنى غەربىي يۇرتتىكى ئېدۇن دېگەن يەر-
گە ئالدىن بېرىپ كۆتۈپ تۇرۇشنى بۇيرۇدى. تەڭرىقۇت قوش
قان ئەلچىلەر خەن سۇلالىسى ئەلچىلىرى بىلەن بىرلىكتە ئىك
كى بەگنى ھەيدەپ ئېلىپ كەلدى ھەمدە ئۇلارنى كەچۈرۈم
قىلىشنى ئۆتۈندى. ئەلچىلەر تەڭرىقۇتنىڭ ئۆتۈنۈشىنى خان
غا مەلۇم قىلغان بولسىمۇ، ۋاڭ ماڭ قوبۇل قىلمىدى ۋە غەرب-
بىي يۇرتتىكى بەگلەرنى چاقىرتتى، خەن سۇلالىسى قوشۇنى بىلەن
سەپ تارتقۇزۇپ، قۇجۇ بىلەن تاڭدۇرنىڭ كالىسىنى
ئېلىپ سازايى قىلدى.

ۋاڭ ماڭ ھاكىمىيەتنى تارتىۋالغاندىن كېيىن، م. 10 -
يىلى (شىن سۇلالىسى ۋاڭ ماڭ شىجىەنگونىڭ ئىككىنچى يىلى)
ئۇ شىن سۇلالىسىنى كېڭەيتىش گۇڭى جېن فېڭنى ئوڭ تە-
رەپ بېگى قىلىپ تەيىنلەپ، دەرھال غەربىي يۇرتقا ئەۋەتتى،
بۇ ئىشتىن جەۋەر تاپقان ئارقا قوس بېگى شۈجەل ئوڭ سەر-
كەردە قۇد ۋە سول سەركەردە شىنچىلار بىلەن مەسلىھەتلىشىپ:
«ئاڭلىشىمچە، جېن فېڭ غەربىي يۇرتقا ئاغا بەگ بوپتۇ.
پات ئارىدا يېتىپ كەلگۈدەك. بەز ئادەت بويىچە ئەلچىلەرگە
قوي، كالا، ئوزۇق - تۈلۈك، يەم - خەشەك، شۇنداقلا تىل-
ماچ ۋە يول باشلىغۇچىلارنى ئەۋەتىشىمىز كېرەك. ھەيۋەتلىك
سانغۇن (64) بۇ يەردىن ئۆتكەندە، ئۇلارنى تولۇق تەمىنلەپ
كېتەلىگەندۇق. مانا ئەمدى ئاغا بەگ كېلىش ئالدىدا
تۇرۇپتۇ، ئەل كۈندىن - كۈنگە گادايلىشىپ كېتىۋاتىدۇ. ئۇلار-
نىڭ تەلىپىنى قاندۇرالمىي قالارمىزىمىكەن» دېدى. ئۇلار مەس-
لىھەتلىشىپ ئائىلاچ ھۇنلارغا قاچماقچى بولدى. بۇ ئەھۋالنى
ئاڭلاپ قالغان قورۇل چېرىكچىبېگى دىياۋخۇ، شۈجەل بەگنى
چاقىرتىپ سۈرۈشتۈردى. بەگ يۇقىرىدا سۆلەنگەن ئىشلارنى
ئىقرار قىلىپ قويدى. شۇنىڭ بىلەن باغلانغان شۈجەل بەگ

قورۇقچىبەگ دەن چىن ئۇرۇشلۇق لېيۇ(65) شەھىرىگە ئېلىپ بېرىلدى، ئۇنىڭ قايتىپ كېلەلمەيدىغانلىقىغا كۆزى يەتكەن ئارقا قوس ئاھالىسى كۆز ياشلىرى بىلەن ئۇنى ئۈزىتىپ قويدى. شۇجەل بەگ يېتىپ بېرىشى بىلەنلا دەن چىن تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى. شۇجەل بەگنىڭ ئاكىسى نائىببەگ قۇلانجى 2000 دىن ئارتۇق ئاھالە بىلەن چارۋا - ماللىرىنى ھەيدەپ، ھۇنلارغا تەسلىم بولدى.

بۇ چاغدا ۋاڭ ماڭ ھۇن تەڭرىقۇتىغا تامغا ئالماشتۇرۇپ بەردى. بۇنىڭدىن دەرغەزەپ بولغان ھۇن تەڭرىقۇتى قۇلانجىنىڭ تەسلىمىنى قوبۇل قىلدى ۋە قوشۇن ئەۋەتىپ بىرلىكتە قوسقا ھۇجۇم قىلىپ، ئارقا قوس قەلئە بېگىنى ئۆلتۈردى، قورۇقچىبەگ ئەمىر - لەشكىرىنى يارىدار قىلدى. ئاندىن قۇلانجى قوشۇنلىرى بىلەن ھۇن ئېلىگە قايتىپ كەتتى. بۇ چاغدا قورۇل چىرىكچىبېگى دياۋخۇ كېسەل ئىدى. ئۇ دورغاپ چىن لياڭنى ھۇنلارنىڭ تاجاۋۇزىدىن مۇداپىئە كۆرۈش ئۈچۈن خۇەنجۇ قورغىنى(66) غا ئەۋەتتى. يەنە بىر دورغاپ جۇڭ دەينى ئاشلىق يىغىشقا، ياردەمچى ئەسكەر بېگى خەن شۈەننى قارارگاھلاردىكى ئەسكەرلەرگە قوماندانلىق قىلىشقا، نائىببەگ رېن شاڭنى قورغانلاردىكى ئەسكەرلەرگە قوماندانلىق قىلىشقا ئەۋەتتى. چىن لياڭ قاتارلىقلار مەسلىمەتلىشىپ: «غەربىي يۇرتتىكى بەگلىكلەرنىڭ تولىسى ئاسىيلىق قىلىپ خەن سۇلالىسىدىن يۈز ئۆردى. پات ئارىدا ھۇنلار كەڭ كۆلەمدە ھۇجۇم قىلماقچى، ئۇلار كەلسە بىزنىمۇ ئۆلتۈرىدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن بىز چىرىكچىنى ئۆلتۈرۈپ، ئۆز ئادەملىرىمىزنى ئېلىپ، ھۇنلارغا تەسلىم بولغىنىمىز تۈزۈك» دېيىشتى ۋە بىر-نەچچە مىڭ چەۋەندازنى باشلاپ، چىرىكچى مەھكىمىسىگە باردى. يولدىكى قاراۋۇلخانلارنى تۇرغا ئوت يېقىشقا مەجبۇر قىلدى. شۇ ئارقىلىق جاينلاردىكى قارارگاھلارغا: «ھۇنلار

100 مىڭ چەۋەنداز بىلەن ھۇجۇم قىلدى. سىپاھ - بەگلەر قوراللىنىپ دۈشمەنگە قارشى ئاتلانسۇن، كېچىككەنلەرنىڭ كاللىسى ئېلىنىدۇ» دەپ ئۇقتۇردى. شۇنداق قىلىپ 3 - 4 يۈزچە ئادەم يىغىپ چېرىكچى مەھكىمىسىگە بىرنەچچە چاقىرىم قالغاندا توختاپ، ئەتىگەنلىك تاماققا ئىشلىتىلىدىغان ئوتۇنلارنى قالاپ ئوت ياقىتى. چېرىكچى بۇنى تۇردىن چىققان ئوت دەپ ئويلىدى ۋە دەرھال قوۋۇقنى ئاچتۇردى، دۈمباق چالدىرۇپ، سىپاھ - بەگلەرنى يىغدى. چېن لياڭ قاتارلىقلار مەھكىمىگە كىرىپلا چېرىكچى دىياۋخۇ ۋە ئۇنىڭ تۆت ئوغلىنى ئاكا - ئۇكا جىيەنلىرىنى ئۆلتۈردى. پەقەت ئاياللار، كىچىك بالىلارنىلا قالدۇردى. چېن لياڭ قاتارلىقلار قورۇل چېرىكچى-بېگى شەھىرىدە تۇرۇپ قالدى ۋە ھۇنلارنىڭ جەنۇب سەركەر-دەسى بىلەن ئالاقە باغلىدى. ھۇن جەنۇب سەركەردەسى 2000 چەۋەنداز ئەۋەتىپ ئۇلارنى قارشى ئالدى. چېن لياڭ قاتارلىقلار قورۇل چېرىكچىگە قارشى قارشى ئالدى. 2000 دىن ئارتۇق كىشىنى مەجبۇرلاپ ۋە بۇلاڭ - تالاڭ قىلىپ ھۇنلارغا تەسلىم بولدى. تەڭرىقۇت چېن لياڭ بىلەن چوڭ دەيگە ئۈبەن كاھىپىگى (67) ئۇنۋانى بەردى.

ئۈچ يىل ئۆتكەندىن كېيىن (م.ب. 13 - يىلى) ۋاڭ ماڭ شىجىيەنگونىڭ بەشىنچى يىلى) ئۇجۇلجۇت تەڭرىقۇت ئۆلۈپ، ئورنىغا ئىنسى شىيەن ئۇلجۇت ئۇنۋانى بىلەن تەڭرىقۇت بولدى ۋە ۋاڭ ماڭ بىلەن قايتىدىن ياراشتى. ۋاڭ ماڭ ئەسلىچى ئارقىلىق ئۇلجۇت تەڭرىقۇتقا نۇرغۇن ئالتۇن، تاۋار - دۇردۇن ھەدىيە قىلىپ، چېن لياڭ، جۇڭ دەي قاتارلىقلارنى قايتۇرۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلدى. تەڭرىقۇت چېن لياڭ، جۇڭ دەي، خەن شۇەن، رېن شاڭلارنى ۋە چېرىكچى دىياۋخۇنى ئۆلتۈرگەن جى يىن ھەمدە ئۇلارنىڭ بالى - چاقىلىرى بولۇپ

جەمئىي 27 كىشىنى تۇتۇپ، قول ۋە پۇتلىرىغا كىيىزا - كىيىم شەنلەرنى سېلىپ كاجۇۋا ھارۋىدا خەن سۇلالىسى ئەلچىسىگە تاپشۇرۇپ بەردى. چاڭئەنگە كەلتۈرۈلگەندىن كېيىن، ۋاڭ ماڭ ئۇلارنى كۆيدۈرۈپ ئۆلتۈردى. كېيىن ۋاڭ ماڭ ھۇن تەڭرىقۇ-تىنى ئالدىغانلىقى ئۈچۈن يارىشىش مۇناسىۋىتى بۇزۇلدى ۋە ھۇنلار خەن سۇلالىسىنىڭ شىمالىي چېگرىسىغا كەڭ - كۆلەملىك ھۇجۇم قىلدى. غەربىي يۇرتتىكى بەگلىكلەرمۇ پارچىلىنىپ كەتتى. قارا شەھەر بەگلىكى ھۇنلارغا يېقىن بولغانلىقى تىن، ئاۋۋال ئىسيان كۆتۈرۈپ قورۇقچىبەگ دەن چىنىنى ئۆل تۈردى. ۋاڭ ماڭ ئەسكەر چىقىرىپ جازا يۈرۈشى قىلالمىدى.

م. 16 - يىلى (شىن سۇلالىسى ۋاڭ ماڭ تىەنفېڭنىڭ ئۈچىنچى يىلى) ۋاڭ ماڭ ھەيۋەتلىك سانغۇن ۋاڭ جۇن ۋە غەربىي يۇرت قورۇقچىبەگى لى چۇڭ(68) لارنى قورۇل چېرىكىچىبەگى گو چىنىنى باشلاپ غەربىي يۇرتقا بېرىشقا ئەۋەتتى. غەربىي يۇرتتىكى بەگلەر ئۆز شەھەرلىرىنىڭ سىرتىغا چىقىپ ئۇلارنى قارشى ئالدى، قورال - ياراق ۋە ئاشلىق بىلەن تەمىنلىدى. يالغان تەسلىم بولغان قارا شەھەر بەگلىكى ئەمەلىيەتتە قوشۇن توپلاپ، ئۆزىنى قوغداشقا تەييارلاندى. ۋاڭ جۇن قاتارلىقلار ياركەنت، كۇچا بەگلىكلىرىنىڭ قوشۇنلىرىدىن 7000 دىن ئارتۇق كىشىنى باشلاپ، بىر نەچچە قىسىمغا بۆلۈنۈپ قارا شەھەرگە ھۇجۇم قىلدى. قارا شەھەر خانلىقىنىڭ بۆكتۈرمىدە تۇرغان قوشۇنى ۋاڭ جۇننى توسۇۋالدى. ئاقسۇ، كۆنچى، بوستان بەگلىكلىرى ئارىسىدا پىتتە - پاسات تارقىتىپ، ئۇلار بىلەن بىرلىكتە ۋاڭ جۇن قاتارلىقلارغا ئۇشتۇمۇت ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى قىرىپ تاشلىدى. يالغۇز قورۇل چېرىكىچىبەگى گوچىنلا بىر قىسىم قوشۇنىنى باشلاپ قارا شەھەرگە كېچىكىپ كەلگەندى. بۇ چاغدا قارا شەھەر قوشۇنى تېخى قايتىپ كەلمىگەچكە، گوچىن قارا شەھەر-

دىكى قېرى - ئاجىز كىشىلەرنى ئۆلتۈرۈپ، قوشۇنلىرىنى باشلاپ قايتىپ كەتتى. ۋاڭ ماڭ گۇچىنى «ياتلارنى قىرغۇ-چىبەگ» دەپ ئاتىدى. قالدۇق ئەسكەرلەرنى توپلىغان لى چوڭ قايتىپ بېرىپ كۇچانى مۇداپىئە قىلدى. بىرنەچچە يىلدىن كېيىن ۋاڭ ماڭ ئۆلتۈرۈلدى. لى چۇڭمۇ ئۆلدى. غەر-بىي يۇرت بىلەن بولغان مۇناسىۋەتمۇ ئۈزۈلدى.

غەربىي يۇرتتا جەمئىي 50 بەگلىك بار ئىدى. تىلماچىبەگاەر-دىن تارتىپ شەھەر بېگى، ھاكىم، تەپتىش بەگ، ئەمەلدار بەگ، مەسلىھەتچى، يۈز بېشى، مىڭ بېشى، كاھىبەگ، قۇتقۇ، ياساقبەگ، سەركەردە، ۋەزىر ۋە بەگ، خانلارغىچە بولغان 376 كىشىنىڭ ھەممىسى خەن تاغىسىنى ئىشلىتەتتى. كانگا، ئۇلۇغ توغرىيلار، ئارساك، كەشمىر، بەلۇجىستان قاتارلىق بەگ - خانلىقلار خەن سۇلالىسىدىن ناھايىتى يىراقتا بولغانلىقى ئۈچۈن، يۇقىرىقى 50 بەگلىكنىڭ ئىچىگە كىرمەيتتى. ئۇلار خەن سۇ-لالىسىگە ئەلچى ئەۋەتىپ سوۋغات يوللىغان بولسا، خەن سۇ-لالىسىمۇ ئۇلارغا سوۋغات ئەۋەتىپ تۇراتتى. لېكىن غەربىي يۇرت قورۇقچىبېگىنىڭ نازارىتى ۋە باشقۇرۇشىدا بولمىدى.

مۇئەرىختىن: خەن ۋۇدى دەۋرىدە ھۇنلارنى بېقىندۇرۇش نىيىتىدە بولۇنغان بولسىمۇ، لېكىن ھۇنلارنىڭ غەربىي يۇرت بىلەن بىرلىشىۋېلىشى، جەنۇبىي چياڭلار بىلەن تىل بىرىكتۈرۈۋېلىشىدىن ئەنسىرەيتتى. شۇڭا ئۇ خېشىنى ئېلىپ، ئۇ يەردە ۋۇۋېي، جاڭيېي، جىۈچۈەن، دۇنخۇاڭ ۋىلايەتلىرىنى تەسىس قىلدى، قاشقوۋۇقى (يۈمىن قوۋۇقى) نى ئېچىپ، غەر-بىي يۇرت بىلەن قاتناش - ئالاقە ئىشلىرىنى يولغا قويۇش ئارقىلىق ھۇنلارنىڭ ئوڭ قولىنى كېسىپ تاشلاپ، ئۇلارنىڭ جەنۇبىي چياڭلار، توغرىيلار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتىنى ئۈزۈ-ۋەتتى. ياردەمچىسىز قالغان تەڭرىقۇت يىراقلارغا كېتىپ قال

ھى. شۇنىڭدىن كېيىن قۇملۇقنىڭ جەنۇبىدا ھۇن تەڭرىقۇت بىلەن ئوردىسى بولۇپ باقمىدى.

(«خەننامە»، 12 - توم، 3901 - 3928 - بەتلەر).

(1) كۈنبەگ، كۈنبېي (昆莫، 昆靡) ئاسىيۇ خانلىرىنىڭ ھۆكۈمدارلىق ئۇنۋانى. ئاسىيۇ خانلىقىنىڭ ئالتىنچى ئەۋلاد كۈن بېگى يانقۇببەك (م.ب. 53 - يىللىرى) زامانىدا ئاسىيۇ ئېلى چوڭ - كىچىك ئىككى كۈنبەكلىككە بۆلۈندى. شۇنىڭدىن باشلاپ ھۆكۈمدارلىرى چوڭ كۈنبەك، كىچىك كۈنبەك دەپ ئاتالدى.

(«ئاسىيۇلار ھەققىدە تەتقىقات» شەجەرە بۆلۈمى، 163 - بەت).

(2) تايروۋبەگ (大祿) ئاسىيۇ خانلىقىدا ۋەزىر دەرىجىدە لىك ئەمەل بولۇپ، ھەربىي ۋە مۈلكىي ھوقۇق ئىگىسى.

(«خەنزۇ تىلى قامۇسى»، 8 - توم، 245 - بەت).

(3) تايرو (大祿) ئاسىيۇلارنىڭ ئىككىنچى كۈنبېگى لېي جياۋبەگنىڭ ئىككىنچى ئوغلى. ئاسىيۇ سەركەردىلىرىدىن.

(«ئاسىيۇلار ھەققىدە تەتقىقات» شەجەرە بۆلۈمى).

(4) مەلىكە شىجۈن (细君公主) خەن ۋۇدى دەۋرىدە ئاسىيۇ كۈنبېگى لېي جياۋبەگكە ياتلىق قىلىنغان، خەن سۇلالىسى خان جەمەتىدىن، جياڭدۇ بېگى لىۋجىيەننىڭ قىزى. كۈن بېك قېرىپ قالغاچقا، ئاسىيۇلارنىڭ ئادىتى بويىچە ئۇنىڭ نەۋرىسى كۈنەشېك (سەنچۇر) كە تەگدى. بۇ مەلىكە خەن سۇلالىسى بىلەن ئاسىيۇ خانلىقىنىڭ مۇناسىۋىتىنى ياخشىلاشتا چوڭ رول ئوينىغانىدى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 890 - 891 - بەتلەر).

(5) كۈنەشېك (军须靡) لېي جياۋبەگنىڭ نەۋرىسى. ئا-

سىيۇ خانلىقىنىڭ م. ب. 103 - 72 - يىللىرى سەلتەنەت سۈرگەن ئۈچىنچى كۈنبېگى، مەلىكە شىجۈن بىلەن مەلىكە جىيېيۇننىڭ ئېرى.

(«تارىخىي خاتىرىلەر»، ئۇيغۇرچە نەشرى، 593 - بەت).

(6) لېي جياۋبەنك (猎骄靡) ئاندۇ بەگنىڭ ئوغلى، م.ب. 177 - 104 - يىللىرى سەلتەنەت سۈرگەن ئاسىيۇ خانلىقىنىڭ ئىككىنچى ئەۋلاد كۈنپېگى.

«تارىخىي خاتىرىلەر»، ئۇيغۇرچە نەشرى، 593 - بەت).
(7) جانبىن (绛宾) كۈسەن (كۇچا) خانى. ئاسىيۇ كۈنپېگى ئۆڭكۈر بەگنىڭ مەلىكە جېيپۇدىن تۇغۇلغان چوڭ قىزى دىشنىڭ ئېرى. م.ب. 65 - يىلى بىرىنچى ئايدا مەلىكە دىش بىلەن پايتەخت چاڭئەنگە بېرىپ، خەن شۈەندىنى زىيارەت قىلغان.

«جۇڭگو تارىخىدىكى زور ۋەقەلەر يىلنامىسى»، 526 - بەت).
(8) بەش سانغۇن (五将军) چىليەن سانغۇن تىيەن گۇاڭمىڭ، لياۋ شۈي دەرياسىدىن ئۆتكەن سانغۇن فەن مىڭيۈ، تۇرشاۋۇل سانغۇن خەن زىڭ، بارىكۆل سانغۇنى چاۋ چۇڭسۇ، بارىس سانغۇن تىيەن شۇنلەردىن ئىبارەت.

(مۇھەررىردىن).
(9) نىبەك (泥靡) ئاسىيۇ خانلىقىنىڭ بەشىنچى ئەۋلاد كۈنپېگى. ئۇنۋانى قۇتراشخان. كۈنەشەبەكنىڭ ھۇن رەپىقىسىدىن تۇغۇلغان بولۇپ، م.ب. 59 - 53 - يىللىرى سەلتەنەت سۈرگەن.

«تارىخىي خاتىرىلەر»، ئۇيغۇرچە نەشرى، 593 - بەت).
(10) شىچىنسۇر (细沈瘦) ئاسىيۇ ھۆكۈمدارى نىبەكنىڭ ھۇن رەپىقىسىدىن تۇغۇلغان ئوغلى. ئاتىسىغا سۇيقەست پىلانلىق خان خەن سۇلالىسىلىق ئۆگەي ئانىسى، مەلىكە جېيپۇ ۋە خەن ئەلچىلىرىنى قىزىلقورغاندا بىرىنچى ئاي مۇھاسىرە قىلغانىدى.

«خەننامە»، 12 - توم، 3906 - بەت).
(11) تەسكەيتاغ (北山) قىزىل قورغان شەھىرىنىڭ شىمالىدىكى تىيانشان تاغلىرىنىڭ بىر تارمىقى نەزەردە تۇتۇلىدۇ. «ئاسىيۇلار ھەققىدە تەتقىقات»، 93 - بەت).

(12) بىدىخۇ قۇدۇقى (卑鞞侯井) بۇ ئۆستەئىلىك قۇدۇق بولۇپ، قۇدۇق تېگىدىن بۇلاق سۈيى ئېيتىلىپ چىقىپ تۇرىدۇ. ئورنى قۇمىتاغنىڭ شەرقىدىكى توقاي تاغ ئېتىكىدە.

(«خەننامە. قوشۇمچە ئىزاھلىرى»، 8 - توم، 5504 - بەت).

(13) ئۈچەيلەن (三人) بۇ يەردىكى ئۈچەيلەن مەلىكە ئوغلى، قىزى بولماستىن، ئۈچ نەۋرىسىنى كۆرسىتىدۇ. كىتابنىڭ كېيىنكى جۈملىسى بۇنى ئىسپاتلايدۇ.

(«خەننامە. قوشۇمچە ئىزاھلار»، 8 - توم، 5505 - بەت).

(14) شىڭبەن (星靡) يانقۇيىبەكنىڭ ئوغلى. چوڭ كۈنبەك بولۇپ، م.ب. 55 - 33 - يىللىرى سەلتەنەت سۈردى.

(«ئاسىيۇلار ھەققىدە تەتقىقات»، نەسەب شەجەرىسى،

163 - بەت).

(15) خەن شۈەن (韩宣) خەن يۈەننى دەۋرىدە

م.ب. 48 - 46 - يىللىرى غەربىي يۇرتقا قورۇقچىبەگ بولغان شەخس.

(«غەربىي يۇرت تارىخى ھەققىدە مۇلاھىزىلەر»،

2 - توم، 46 - بەت).

(16) بۆرى (拊离) ئاسىيۇ كىچىك كۈنبېگى ئۇجۇتنىڭ

چوڭ ئوغلى. ئۇجۇت ئۆلگەندىن كېيىن ئورنىغا كىچىك كۈنبەك

بولدى. م.ب. 30 - يىلى ئىنسى رەئىز تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلدى.

(«ئاسىيۇلار ھەققىدە تەتقىقات»، نەسەب شەجەرىسى،

163 - بەت).

(17) ئىچبەك (伊秩靡) ئىلجىبەك ئىزاھقا قاراڭ.

(18) ئانلىبەك (安犁靡) ئانرىنىڭ ئوغلى بولۇپ، م.ب.

11 - يىلى كىچىك كۈنبەك بولدى.

(«ئاسىيۇلار ھەققىدە تەتقىقات»، نەسەب شەجەرىسى،

163 - بەت).

(19) قۇم (ئاقسۇ) بەگلىكى (姑黑国) غەربىي يۇرۇتتىمكى قەدىمكى بەگلىك. ئورنى بۈگۈنكى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى ئاقسۇ كونا شەھەر، ئاقسۇ شەھىرى ئەتراپلىرىغا توغرا كېلىدۇ. خەلقى دېھقانچىلىقنى ئاساس، چارۋىچىلىقنى قوشۇمچە قىلاتتى. خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ئىلگىرى - كېيىن بولۇپ، غەربىي يۇرت قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى ۋە غەربىي يۇرت دورغاپلىقىغا قارىدى. ئۈچ پادىشاھلىق دەۋرىدە كۈسەن خانلىقىغا قارىدى. تاڭ سۇلالىسى دەۋرىدە بۇ يەردە قۇم ئايىمىقى تەسىس قىلىنىپ، كۈسەن تۇتۇق مەھكىمىسىگە قارىدى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 1100 - بەت).

(20) جەنۇبىي شەھەر، ئاسۇق (南城) بۈگۈنكى ئاقسۇ

شەھىرى.

(«جۇڭگو تارىخ ئاتىلىسى»، 2 - توم، 24 - 25 - بەتلەر).

(21) 2021 چاقىرىم (二千二十一里) بۇ سان خاتا. توغ

رىسى 1021 چاقىرىم.

(«خەننامە قوشۇمچە ئىزاھلار»، 8 - توم، 5509 - بەت).

(22) يان شەھىرى (延城) كۇچا بەگلىكىنىڭ

مەركىزى بولۇپ، ئورنى ھازىرقى ئۈگەن دەرياسىنىڭ شىمالدا ئىدى.

(«خەننامە قوشۇمچە ئىزاھلىرى»، 8 - توم، 5513 - بەت).

(23) ساڭبېگى (搜粟都尉) خەن ۋۇدى دەۋرىدە تە

سىس قىلىنغان ئەمەل بولۇپ، ھەربىي تەمىنات ئىشلىرىنى باشقۇراتتى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 707 - بەت).

(24) باش ۋەزىر (丞相) م.ب. 89 - يىلى باش ۋە

زىرائىككە تەيىنلانغان تىيەن چيەنچيۇ نەزەردە تۇتۇلدى.

(«جۇڭگو تارىخىدىكى زور ۋەقەلەر يىلنامىسى»، 514 - بەت).

(25) باش تەپتىشپەگ (御史大夫) بۇ يەردە شاڭ چيۇ

چېڭ نەزەردە تۇتۇلدى:

(«خەننامە» قوشۇمچە ئىزاھلار»، 8 - توم، 5515 - بەت).

(26) چەرچى (捷技) خەن سۇلالىسى دەۋرىدە غەربىي يۇرت بەگلىكلىرىدىن بىرى. ئورنى ھازىرقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى كورلا شەھىرىنىڭ غەربىي شىمالىغا توغرا كېلىدۇ. (غەربىي يۇرت يەر ناملىرى»، 19 - بەت).

(27) پاشاپ (征事臣) ئەمەل. خەن سۇلالىسى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان بولۇپ، باش ۋەزىرگە قارايتتى. تۆۋەننىڭ خىزمەتلىرىنى تەكشۈرۈشكە مەسئۇل ئىدى.

(تۈزىتىلگەن «سىيۈەن»، 2 - توم، 1091 - بەت).

(28) چاۋۋشەڭ (军侯) ھەربىي ئەمەل. قەدىمكى زامان قوشۇنىدا دۈشمەن ئەھۋالىنى تىڭلاش - چارلاش ئىشلىرىغا مەسئۇل ئىدى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 372 - بەت).

(29) خۇڭ (弘) چارلاقچىبەگنىڭ ئىسمى. فامىلىسى مەلۇم

ئەمەس.

(«خەننامە»، 12 - توم، 3913 - بەت).

(30) چىنلىقلار (秦人) خەن سۇلالىسى دەۋرىدە ھۇنلار چۇڭگولۇقلارنى چىنلىقلار دەيتتى. تاڭ سۇلالىسىدىن كېيىن خەنلىكلەر دېيىلىدىغان بولدى.

(«خەننامە» قوشۇمچە ئىزاھلىرى»، 8 - توم، 5519 - بەت).

(31) ياتقاقبەگ مەھكىمىسى (公车署) ياساۋۇلبەگ قارىمىقىدىكى مۇئەسسەسە بولۇپ، ئوردىنىڭ تاشقى دەرۋازىسىنى قوغداش خىزمىتىنى قىلاتتى. چاقىرتىلغان، مەكتۇپ - مەلۇمات سۇنىدىغان ۋەزىر - ۋۇزرا ۋە ئەكابىر - ئەش رەپلەرنى بۇ مۇھاپىزەت مەھكىمىسى كۈتۈۋالاتتى. بۇ يەردە ئېيتىلغان كاھىن، مۇنەججىملەر جايلاردىن كېلىپ، مۇھاپىزەت

مەھكىمىسىدە تۇرۇۋاتقانلارنى كۆرسىتىدۇ.

(«خەنزۇ تىلى قامۇسى»، 4 - ئوم، 80 - بەت).

(32) فۇشەن (山) (釜) () تاغ. ھازىرقى خېبېي ئۆلكىسىدىكى چولۇ ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا.

(«جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر ناملىرى قامۇسى»،

758 - بەت).

(33) بىر بۇردىن ئايرىلماق — مىڭ قوينى قاچۇرماق

(失一狼，走千羊) قوماندىسىز قالغان قوشۇن پىتىراپ

كېتەر دېگەن مەنىدە.

(«خەننامە قوشۇمچە ئىزاھلىرى»، 8 - ئوم، 5521 - بەت).

(34) بەش ھۆكۈمدار (五伯) (五霸) مۇ دېيىلىدۇ ئەمەس.

ئىبىيە دەۋرىدە ئىلگىرى — كېيىن ھاكىمبەگ بولغان شەخسلەر.

بۇلار: چى خۇەنگۇڭ، جىن ۋېنگۇڭ، چۇ جۇاڭخۇاڭ، ۋۇ خېسۇ، يىۋ

كۇۋجىيەن، يەنە بىر رىۋايەتتە: چى خۇەنگۇڭ، سۇڭ شياڭگۇڭ، جىن

ۋېنگۇڭ، چىن مۇگۇڭ، چۇ جۇاڭخۇاڭلاردىن ئىبارەت دېيىلىدۇ.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 32 - بەت).

(35) باغداد شەھىرى (员渠) ئاگنى (قارا شەھەر) بەگلىكى

كىنىڭ مەركىزى. ئورنى ھازىرقى قارا شەھەر ناھىيە بازىرىنىڭ

جەنۇبىدىن 18 چاقىرىم كېلىدىغان يەردە بولۇپ، ھازىر قارادۆڭ

دەپ ئاتىلىدۇ.

(«غەربىي يۇرت يەر ناملىرى»، 9 - بەت).

(36) يېقىنكۆل (近海) باغراش (بوستان) كۆلى نەزەردە

تۇتۇلىدۇ.

(«جۇڭگو تارىخ ئاتىلىسى»، 2 - ئوم، 24 — 25 - بەتلەر).

(37) يولقورغان (于类谷) ئۇتانزىلى (ماناس) بەگلىكى

نىڭ مەركىزى. ماناس تاغلىرىنىڭ ئىچىدە.

(«خەننامە. قوشۇمچە ئىزاھلار»، 5529 - بەت).

(38) چەن خۇەن بەگلىكى (单桓国) خەن دەۋرىدىكى

غەربىي يۇرت بەگلىكلىرىدىن بىرى. بەگلىرى ھۇنلاردىن بولاتتى. ئورنى ھازىرقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ فۇكاڭ ناھىيىسىدە. ئۈچ پادىشاھلىق دەۋرىدە قوس خانلىقىغا قارىدى. «جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر ناملىرى قامۇسى»، 884 - بەت).

(39) جۇمى بەگلىكى (且弥国) خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت بەگلىكلىرىدىن بىرى. ئورنى ھازىرقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى سانجى شەھىرى، قۇتۇبى، ماناس ناھىيىلىرى تەۋەسىدە. شەرقىي ۋە غەربىي بەگلىكلەرگە بۆلۈنەتتى. غەربىي جۇمى بەگلىكىنىڭ مەركىزى تىيانشان تاغلىرىنىڭ شەرقىدىكى يۇتا قورغىنى بولۇپ، شەرقىي جۇمى بەگلىكىنىڭ مەركىزى تىيانشان تاغلىرىنىڭ شەرقىدىكى دۇيشۇ قورغىنى ئىدى. III ئەسىردىن كېيىن قوس خانلىقىغا قارىدى.

«جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر ناملىرى قامۇسى»، 176 - بەت).

(40) بېشبالىق (فۇكاڭ) بەگلىكى (卑陆国) خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت بەگلىكلىرىدىن. ئورنى ھازىرقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى فۇكاڭ، جىمسار ناھىيىلىرى تەۋەسىدە. III ئەسىردە قوس خانلىقىغا قارىدى.

«جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر ناملىرى قامۇسى»، 431 - بەت).

(41) جىمسار قورغىنى (乾当谷) بېيلۇ بەگلىكىنىڭ مەركىزى. ئورنى تىيانشان تاغلىرىنىڭ شەرقىي بۆلىكىدە.

«جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر ناملىرى قامۇسى»، 431 - بەت).

(42) ئارقا بېشبالىق (فۇكاڭ) بەگلىكى (卑陆后国) بېيلۇ بەگلىكىنىڭ غەربىي شىمالىدا.

«جۇڭگو تارىخ ئاتىلىسى»، 2 - توم، 24 - 25 - بەتلەر).

(43) يۇلش بەگلىكى (郁立师国) خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت بەگلىكلىرىدىن بىرى. ئورنى ھازىرقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى گۇچۇڭ ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا. كېيىن قوس بەگلىكى تەرىپىدىن يوقىتىلدى.

«جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر ناملىرى قامۇسى».

670 - بەت).

(44) جىي بەگلىكى (劫国) خەن سۇلالىسى دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت بەگلىكلىرىدىن بىرى. ئورنى ھازىرقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ فۇكاڭ ناھىيىسى تەۋەسىدە.

«جۇڭگو تارىخ ئاتلىسى»، 2 - جىلد، 24 - 25 - بەتلەر).

(45) ئارقا قوس قەلئە بەگلىكى (车师后城长国) ئورنى ھازىرقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونى گۇچۇڭ ناھىيىسىنىڭ شىمالىدا. خەن سۇلالىسى تەسىس قىلغان.

«جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر ناملىرى قامۇسى».

418 - بەت).

(46) بارىكۆل بەگلىكى (蒲类国) خەن سۇلالىسى دەۋرىدە

غەربىي يۇرتتىكى بەگلىكلەردىن بىرى. ئورنى ھازىرقى شىنجاڭ ئۇيغۇر ئاپتونوم رايونىنىڭ بارىكۆل قازاق ئاپتونوم ناھىيىسىدە. بۇرۇن ھۇنلارنىڭ ئوڭ قول يېرى بولۇپ، كېيىن قوسقا قارىغان. م. ب. 60 - يىلى خەن سۇلالىسى قوس خانلىقىنى يەڭگەندىن كېيىن، تىيانشان تاغلىرىنىڭ ئەتراپىدىكى بەگلىكلەرنى ئالدى، ئارقا قوس بەگلىكى، ئالدى، ئارقا بارىكۆل بەگلىكى قاتارلىق سەككىز بەگلىككە بۆلۈۋەتكەندى. ئالدى بارىكۆل بەگلىكى شەرقىي خەن سۇلالىسى دەۋرىگىچە مەۋجۇت بولۇپ تۇردى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 606 - 607 - بەتلەر).

(47) ئارقا بارىكۆل بەگلىكى (蒲类后国) خەن سۇلالىسى

دەۋرىدىكى غەربىي يۇرت بەگلىكلىرىدىن بىرى. ئورنى بارىكۆل

بەگلىكىنىڭ غەربىي شىمالىدا بولۇپ، ھازىرقى مورى قازاق ئاپتونوم ناھىيىسى ئەتراپىغا توغرا كېلىدۇ.

(«چۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر ناملىرى قامۇسى».

1126 - بەت).

(48) غەربىي جۇمى بەگلىكى (西且弥国) جۇمى بەگلىكى

ئىزاھىغا قاراڭ.

(مۇھەررىردىن).

(49) شەرقىي جۇمى بەگلىكى (东且弥国) جۇمى بەگلىكى

كى ئىزاھىغا قاراڭ.

(مۇھەررىردىن).

(50) خۇخۇ بەگلىكى (狐胡国) خەن سۇلالىسى دەۋرىدە

غەربىي يۇرتتىكى 36 بەگلىكنىڭ بىرى. ئورنى ھازىرقى تىنۇرپان شەھىرىنىڭ غەربىي شىمالىدىكى يوغانتېرەكتە. كېيىن قوسقا قارىدى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 820 - بەت).

(51) يۇلغۇنتېرەك (玉勒干铁列克) خۇخۇ بەگلىكىنىڭ

مەركىزى. يۇلغۇنئاساي (柳谷) مۇ دېيىلىدۇ.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 820 - بەت).

(52) ئالدى قوس (تۇرپان) بەگلىكى (车师前国) قوس

خانلىقى ئىزاھىغا قاراڭ.

(مۇھەررىردىن).

(53) يارغول (交河) ئالدى قوس بەگلىكىنىڭ مەركىزى.

قەدىمكى شەھەر خارابىسى ھازىرقى تۇرپان شەھىرىنىڭ بەش كىلومېتىر غەربىي شىمالىدا.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 347 - بەت).

(54) ئارقا قوس (تۇرپان بەگلىكى) (车师后国) قوس

خانلىقى ئىزاھىغا قاراڭ.

(مۇھەررىردىن).

(44) ئۇتۇ قورغىنى (务涂谷) ئارقا قوس (تۇرپان)

بەگلىكىنىڭ مەركىزى. ئورنى ھازىرقى جىمىسار ناھىيىسىنىڭ
جەنۇبىدا.

(«جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر ناملىرى قامۇسى».

418 - بەت).

(56) 1237 چاقىرىم (千二百三十七里) يارغولدىن

قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىگە 1807 چاقىرىم كېلىدۇ. ئۇتۇ قورغىنى
يارغولنىڭ شىمالىدا بولغاچقا، قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىگە (بۈگۈرگە)
تېخىمۇ يىراق. شۇڭا «ئۇتۇ قورغىنىدىن قورۇقچىبەگ مەھكىمىسىگە
1237 چاقىرىم كېلىدۇ» دېگەن كەپ ئەمەلىي ئەھۋالغا ئۇيغۇن
ئەمەس.

(مۇھەررىردىن).

(57) قوس كاھىگلىكى (车师都尉国) غەن سۇلالىسى

دەۋرىدە غەربىي يۇرتتا تەسىس قىلىنغان كاھىگلىك، ئورنى
تۇرپان شەھىرىنىڭ شەرقىي جەنۇبىدىكى ئىدىقۇت قەلئەسىدە.

(«جۇڭگو قەدىمكى ۋە ھازىرقى يەر ناملىرى قامۇسى».

418 - بەت).

(58) جېخە قان (介和王) ھونلاردا ئەمەل ياكى يەر

نامى بولۇشى مۇمكىن.

(مۇھەررىردىن).

(59) تاشقورغان (石城) يارغولنىڭ شىمالىدا بولۇپ،

تاشلاردىن قوپۇرۇلغان بولغاچقا، شۇنداق ئاتالغان. «جېخە جى
تەزكىرىسى» دە تىلغا ئېلىنغان دۇز شەھىرى بولۇشى مۇمكىن.

(«خەننامە قوشۇمچە ئىزاھلار»، 8 - توم، 5538 - بەت).

(60) كىچىك بارىكۆل بەگلىكى (小蒲类国) ھونلارنىڭ

شەرقىي بارىكۆل قانى باشقۇرىدىغان يەرلەر نەزەردە تۇتۇلمايدۇ.

(«خەننامە قوشۇمچە ئىزاھلىرى»، 8 - توم، 5538 -

5539 - بەتلەر).

(61) كىچىك سىڭگىم بەگلىكى (小金附国) بۇ بەگلىكنىڭ

ئورنى ئىدىقۇتنىڭ شىمالىدىكى سىڭگىم ئېغىزىدا ئىدى.

(خەننامە قوشۇمچە ئىزاھلىرى»، 8 - توم، 5539 - بەت).

(62) ۇۇچۇەن (五船) قوس بەگلىكىدىن يۈمېنگە ئېچىلغان

يېڭى يول — كىچىك جەنۇبىي يول ئۇستىدىكى بىر جاي. ئورنى

گەنسۇ ئۆلكىسىدىكى ئەنشى ناھىيىسىدە بولۇشى مۇمكىن.

(خەننامە قوشۇمچە ئىزاھلىرى»، 8 - توم، 5541 - بەت).

(63) قىزىلسۇ چياڭلىرى (赤水羌) (قىزىل سۇ)

قەدىمكى يەر نامى. ئورنى بۈگۈنكى چىڭخەي ئۆلكىسىدىكى شىن

خەي ناھىيىسىدە. قەدىمكى زاماندا مۇشۇ يەردە ياشىغان چياڭ

لارنىڭ بىر تارمىقى چىشۇي چياڭلىرى دەپ ئاتىلاتتى.

(خەنزۇ تىلى قامۇسى»، 32 - توم، 81 - بەت).

(64) ھەيۋەتلىك سانغۇن (五威将) ۋاڭ ماڭنىڭ چىقار-

غان ئەمر - پەرمانلىرىنى ئەتراپقا يەتكۈزۈشكە چىققان ۋاڭ چى

(王奇) نەزەردە تۇتۇلدى.

(خەننامە قوشۇمچە ئىزاھلىرى»، 8 - توم، 5544 - بەت).

(65) لېلۇ شەھىرى (埒娄城) غەربىي خەن سۇلالىسى

دەۋرىدە غەربىي يۇرت قورۇقچىبەگ مەھكىمىسى بۈگۈردە بولغاچقا،

لېلۇ شەھىرى بۈگۈر بولسا كېرەك.

(مۇھەررىردىن).

(66) خۇەنجۇ قورغىنى (桓且谷) ھۇنلاردىن مۇداپىئەلىنىپ

دىغان قورغانلاردىن بىرى. ئورنى نامەلۇم.

(مۇھەررىردىن).

(67) ئۇيېن كاھېيىسى (乌贲都尉) ھۇن ئۇنۋانلىرىدىن

بولۇپ، «ھۇنلار ھەققىدە قىسسە» دە «ئۇغان سانغۇن ئۇنۋانى

بېرىلگەن» دېيىلگەن. بۇ ئىزاھتىكىسى توغرا بولۇشى مۇمكىن.

(خەننامە قوشۇمچە ئىزاھلىرى»، 8 - توم، 5546 - بەت).

(68) لى چۆڭ (李崇) ۋاڭ ماڭ دەۋرىدە يەنى م.

16—23 يىللىرى غەربىي يۇرتقا قورۇقچىبەگ بوادى.

(خەننامە»، 12 - توم، 3927 - بەت).

ۋىڭ ماڭنىڭ تەرجىمىھالى (I)

م. ئالتىنچى يىلى (خەن رۇزى جۈشې (1) نىڭ بىرىنچى يىلى) غەربىي چياڭلاردىن پاڭ تىيەن، فۇفەن قاتارلىقلار ۋاڭ ماڭنىڭ ئۆزلىرىنىڭ يەرلىرىنى تارتىۋېلىپ شىخەي ۋىلايىتى (2) نى قۇرغانلىقىغا نارازى بولۇپ، شىخەي ۋالىيسى چېڭ يۇڭغا قارشى ئىسيان كۆتۈردى. چېڭ يۇڭ قارشىلىق كۆرسەتمەستىنلا قېچىپ كەتتى. ۋاڭ ماڭ چېڭ يۇڭنى ئۆلتۈرۈپ، ئورنىغا چياڭلارنى قوغداش چېرىكچىبېگى دۇ كۇاڭنى غەربىي چياڭلارغا جازا يۈرۈشى قىلىشقا ئەۋەتتى.

م. يەتتىنچى يىلى (خەن رۇزى جۈشىنىڭ ئىككىنچى يىلى) باھاردا دۇكۇاڭ قاتارلىقلار قوشۇن تارتىپ، غەربىي چياڭلارنى يەڭدى.

(«خەننامە»، 12 - توم، 4087 - بەت).

۱۷۱ ماڭنىڭ تەرجىمىھالى (II)

...م. توققۇزىنچى يىلى (شىن خانى ۋاڭ ماڭ شىجىيەنگونىڭ بىرىنچى يىلى) ھەيۋەتلىك سانغۇن «يارلىق دەستىكى» نى كۆتۈرۈپ، مۆھۈر ۋە مۆھۈر باغلىرىنى ئېلىپ، بەگ - تۆرىلەر ۋە ھەر دەرىجىلىك ئەمەلدارلارنىڭ نام - ئۇنۋانلىرىنى ئۆز-گەرتتى. شۇنىڭدەك ھۇنلار، غەربىي يۇرت ۋە چېگرا سىرتىدىكى يات قوۋملارنىڭ ھەممىسىگە بېرىپ، ئۇلارغا شىن سۇلالىسىدىن تارقىتىپ بېرىلگەن مۆھۈر ۋە مۆھۈر باغلىرىنى تاپشۇرۇپ بېرىپ، خەن سۇلالىسى تەرىپىدىن تارقىتىلغان تامغا ۋە تامغا باغلىرىنى يىغىۋالدى.

... غەربكە قاراپ ماڭغان ھەيۋەتلىك سانغۇن غەربىي يۇرتقىچە بېرىپ، غەربىي يۇرت دۆلەتلىرىنىڭ ناملىرىنى «بەگ» كە ئۆزگەرتتى. شىمالغا ماڭغانلار ھۇنلارنىڭ ئوردىسىغا بېرىپ، ئۈچۈلجۇت تەڭرىقۇتقا تامغا (玺) سۆزىنى مۆھۈر (章) سۆزىگە ئۆزگەرتكەن شىن جەمەتى مۆھۈرىنى بەردى، ئۈچۈلجۇت تەڭرىقۇت بۇرۇنقى خەن جەمەتى تامغىسىنى قايتۇرۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلدى. ئەمما چېن ياۋ خەن سۇلالىسى تامغىسىنى پالتا بىلەن ئۇرۇپ چېقىسۇۋەتكەنىدى. بۇ ئەشنىڭ تەپسىلاتى «ھۇنلار ھەققىدە قىسسە» دە سۆزلەنگەن. تەڭرىقۇت

بۇنىڭغا قاتتىق غەزەپلەندى. كېيىن چۈتەڭ بەگلىكى (3) ۋە غەربىي يۇرتتىكى بەگلىكلەرنىڭ ھەممىسى تامغىدىكى خەتلەرنى ئۆزگەرتكەنلىكى ئۈچۈن ئىسيان كۆتۈرۈشتى. چىن ياۋ قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، ۋاڭ ماڭ ئۇنى ئۇلۇغ سانغۇنلۇققا تەيىنلىدى ۋە «پازىل، ھەيۋەتلىك تۆرە» دەپ ئۇنۋان بەردى.
(«خەننامە»، 12 - توم، 4114 — 4115 - بەتلەر).

م. 10 - يىلى (شىن خانى ۋاڭ ماڭ شىجىيەنگونىڭ ئىككىنچى يىلى) ھۇن تەڭرىقۇتى ئۈچۈلجۇت بۇرۇن خەن سۇلالىسى بەرگەن تامغىنى تەلەپ قىلدى، ئەمما ۋاڭ ماڭ بەرمىدى. شۇڭا ھۇنلار چېگرا ۋىلايەتلەرگە باستۇرۇپ كىرىپ ئەمەلدار - پۇقرالارنى تۇتۇپ كەتتى ۋە بىرمۇنچە ئادەمنى ئۆلتۈردى.
(«خەننامە»، 12 - توم، 4119 - بەت).

م. 10 - يىلى (شىن خانى ۋاڭ ماڭ شىجىيەنگونىڭ ئىككىنچى يىلى) 12 - ئايدا ۋاڭ ماڭ ھۇنلارنىڭ تەڭرىقۇتى دېگەن سۆزنى بېقىندى ھۇنلارنىڭ تەڭرىقۇتى دەپ ئۆزگەرتتى. ۋاڭ ماڭ يازلىق چۈشۈرۈپ: «بېقىندىلار تەڭرىقۇتى ئانكىياس قورال كۈچىگە تايىنىپ، خان - بەگ، ئاتا - بالا، ئاغا - ئىنى، ئەر - خوتۇن، دوست - ئاغىنىلەر ئوتتۇرىسىدىكى تورمال مۇناسىۋەتنى بۇزدى، سابىق خەن سۇلالىسى بەگلىكىگەن تۆت ماددىلىق تەقىب قىلىش بۇيرۇقىغا خىلاپلىق قىلىپ، غەربىي يۇرتقا تاجاۋۇز قىلدى ھەمدە چېگرىمىزغا قەدەر يېتىپ كېلىپ پۇقرالارغا زىيانكەشلىك قىلدى. جىنايىتى ئېغىر، شۇڭا ئۇلارنى يوقىتىش لازىم. ئەمىر كېيىن سۇن چىيەن قاتارلىق 12 نەپەر سانغۇن - سەركەردە ئەۋەتىلدى. ئون قىسىمغا بۆلۈنۈپ تەڭلا يولغا چىققان بۇ قوشۇنلار تەڭرىنىڭ ئۇلۇغ پەرمانىنى يۈزگۈزۈپ، ئانكىياسنى جازالادىدۇ. ئانكىياسنىڭ

قاتىسى مەرھۇم تەڭرىقۇت جىغسان بىرنەچچە ئەۋلاد ساداقەت-
 مەنلىك بىلەن چېگرىنى ساقلاپ، كەلگەندىكى ئانكىياسنىڭ
 جىنايەتلىرى تۈپەيلىدىن جىغساننىڭ نەسەبىنى بۇزۇپ تاش-
 لاشقا كۆڭلۈم بارمىدى. ھازىر ھۇنلارنىڭ زېمىنى ۋە خەلقىنى
 15 كە بۆلۈپ، جىغساننىڭ ئەۋلادلىرىدىن 15 ئادەمنى
 تەڭرىقۇت قىلىدىم. ئەمىر - نۆكەر لىن باۋ، دەي جىلار چېگرىغا
 بېرىپ، تەڭرىقۇت بولۇشقا تېگىشلىك بولغان جىغساننىڭ ئەۋلاد-
 لىرىنى يىغىدۇ ۋە تەيىنلەيدۇ. ئانكىياس تەرىپىدىن جازاغا ھۆكۈم
 قىلىنغان ھۇنلار تامامەن ئەپۇ قىلىنىدۇ» دېدى. شۇنىڭدىن
 كېيىن ۋاڭ ماڭنىڭ يارلىقى بىلەن بەش ئىشتا
 ھەيۋەتلىك سانغۇن مياۋشىن، پەخىرىي قاراۋۇللار سانغۇنى
 ۋاڭ كۋاڭلار ۋۇيۈەندىن، قەيسەر سانغۇن چىن چىن، تۇرالارنى
 تىترەتكۈچى سانغۇن ۋاڭ شۇنلەر يۈنجۈڭىدىن، قەيسەر
 سانغۇن ۋاڭ جىيا، تۇرالارنى تىنچىتىۋېتىش سانغۇن ۋاڭ مېڭلار
 دەپچۈندىن، ھەيۋەتلىك سانغۇن لى شېن، چەت جايلارنى
 تىنچىتىۋېتىش سانغۇن لى ۋېڭلار شىنچىدىن، خۇيىنۇلارنى
 يوقىتىش سانغۇنى ياڭجۈن، خۇيىنۇلارغا يۈرۈش قىلىش
 سەنگۈن يەن يۇلار يۇياڭدىن، جەسۇر سانغۇن ۋاڭ جۈن،
 ھۇنلارنى تىنچىتىۋېتىش سانغۇن ۋاڭ يەنلەر جاڭجىدىن
 يولغا چىقىشتى، ئۇلارغا يەنە ئورۇنباشار سانغۇنلارنى
 ئۆز ئىچىگە ئالغان 180 ئادەم قوشۇلدى. پۈتكۈل مەملىكەت
 بويىچە گۇناھكارلار، قۇرامىغا يەتكەن ئەرلەر ۋە ساۋۇت
 كىيگەن ئەسكەرلەر بولۇپ، جەمئىي 300 مىڭ ئادەم يىغىلدى.
 تەمىنات - توشۇش ئىشلىرىغا مەسئۇل بولغان بەش تۈرۈ (4)
 يەتكۈزۈپ كەلگەن كىيىم - كېچەك، قورال - ياراق، ئاشلىق
 ۋە ناھىيىلەر ئەمەلدارلىرى دېڭىز بويلىرى ھەم چاڭجياڭ،
 خۇەيخې دەرياسى رايونلىرىدىن يەتكۈزۈپ بەرگەن ماددىي
 نەرسىلەر شىمالغا ئاپىرىلىدىغان بولدى. ئەلچىلەر بېيىتلەر

ئارا مەخسۇسى ھارۋىلار بىلەن يۈرۈپ، ھەيدەكچىلىك قىلىپ، ۋەزىپىنى ئۆز قەمرەلىدە ئورۇندىيالمىغانلارنى ھەربىسى قانۇن بويىچە جازالايدىغان بولدى. شۇڭا پۈتكۈل مەملىكەت پارا- كەندىچىلىككە چۈشۈپ قالدى. ئاۋۋال يېتىپ بارغان قوشۇنلار چېگرا ۋىلايەتلەرنى مۇداپىئە قىلىپ تۇرىدىغان، قوشۇن تولۇق يېتىپ كەلگەندىن كېيىن، ئاندىن ھۇنلارغا تەڭلا ھۇجۇم قىلىدىغان بولدى.

(«خەننامە»، 12 - توم، 4121 - بەت).

م. 11 - يىلى (شىن خانى ۋاڭ ماڭ شىجىيەنگونىڭ ئۈچىنچى يىلى) سانغۇنلار چېگرا ۋىلايەتلەردە چوڭ قوشۇننىڭ تولۇق توپلىنىشىنى كۈتۈپ تۇرۇشاتتى. بۇ پەيتتە ئەمەلدار ۋە ئەس- كەرلەر ئىنتىزامغا رىئايە قىلماي، خەلققە زىيانكەشلىك قى- لىشتى، بەگلىك ۋە ۋىلايەتلەرنىڭ پۇقرالىرى ھۆكۈمەتنىڭ ھەددىدىن ئېغىر ئالۋان - ياساق، ھاشارلىرىنىڭ دەردىنى تارتقاچقا، كۆپلىگەن كىشىلەر ئۆز يۇرتىنى تاشلاپ ھەر قەرەپكە سەرسان بولۇپ چىقىپ كېتىپ، ئوغرى - قاراچىم- لارغا ئايلىنىپ كەتتى. بۇنداق ئەھۋال بىگىجۇ(5)، پىنجۇ(6) ئايماقلىرىدا تېخىمۇ ئېغىر ئىدى. ۋاڭ ماڭ يەتتە تۈر(7)، ئالتە ۋەزىر(8) گە قوشۇمچە سانغۇن دەپ نام بەردى. باتۇر سانغۇن لۇبىڭ قاتارلىقلار مەشھۇر شەھەرلەرنى مۇداپىئە قىلىشقا ئەۋەتىلدى. ئەمىر - نۆكەر ۋە كىمخاب تولىق(9) لەرنىڭ ھەرقايسىسىدىن 55 ئادەم ئايرىم - ئايرىم ھالدا چېگرىدىكى چوڭ ۋىلايەتلەردە تۇرۇپ، ئۆز ئالدىغا قوراللىق ئىش، چاتاق چىقارغۇچى ساختىپەزلەرنى تەكشۈردى ۋە ئۇلارنى نازارەت قىلدى. لېكىن ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ خىزمەت ھوقۇقىدىن پايدىلىنىپ ئەسكىلىك قىلىپ، ئايماق - ۋىلايەتلەرنى تولىمۇ پاراكەندە قىلدى ۋە ئوچۇقتىن - ئوچۇق پارە ئېلىپ،

خەلقنىڭ مال - مۈلكىنى تالان - تاراج قىلىشتى. ۋاڭ ماڭ يارلىق چۈشۈرۈپ: «ھۇن نانكىياس ئۆلۈمگە مەھكۇم، شۇنىڭ ئۈچۈن 12 قىسىمغا بۆلۈنگەن 12 باتۇر سانغۇن تەڭلا ھۇجۇم قىلىپ، ئۇلارنى بىراقلا يوقىتىش لازىم. قوشۇن ئىچىدە ھەربىي ھەكەم، قوشۇن سىرتىدا ھەربىي نازارەتچىلىككە 12 نەپەر ئادەم قويۇلدى. يارلىقنى ئىجرا قىلمىغانلار نازارەت قىلىنىپ، شۇ ئارقىلىق ھەربىيلەر مۇنتىزىملاشتۇرۇلماقچىدى. لېكىن ھازىر ئەھۋال بۇنداق بولمايۋاتىدۇ. ئۇلار ھوقۇقنى سۈيۈمۈستىمال قىلىپ، مۇمىن پۇقرالارنى قورقىتىپ ۋە تەھدىت سېلىپ، ئۇلارنى قۇل بولۇشقا مەجبۇرلاۋاتىدۇ. ئادەملەرنىڭ بويىغا بەلگە سېلىپ، پۇللىرىنى تارتىۋالغاندىن كېيىن، ئاندىن قويۇپ بېرىۋاتىدۇ. زەھەرلىك ۋاسىتىلەرنىڭ ھەممىسىنى ئىشلىتىپ، دېھقانلارغا زىيانكەشلىك قىلىپ، ئۇلارنى ۋەيران قىلىۋاتىدۇ. مۇنداق ھەربىي ھەكەم، ھەربىي نازارەتچىلەرنى ئۆز ۋەزىپىسىنىڭ ھۆددىسىدىن چىقىۋاتىدۇ دېگىلى بولامدۇ؟ بۇنىڭدىن كېيىن يۇقىرىقىدەك جىنايەتنى يەنە ئۆتكۈزۈشكە پېتىنغۇچىلار بولسا، دەرھال قولغا ئېلىپ، ئىسمىنى يۇقىرىغا مەلۇم قىلىش لازىم» دېدى. لېكىن بۇ ھەربىي ھەكەم ۋە ھەربىي نازارەتچى ئەمەلدارلار بۇنىڭغا پىسەنت قىلمىدى، ئۇلار يەنىلا ئەسكىلىكتىن قول تۇرمىدى.

لىن باۋ ۋە دەي جىلار بۇ ۋاقىتتا قورۇلغا يېتىپ بارغانىدى. ئۇلار ئۇچۇلجۇت تەڭرىقۇتنىڭ ئىسمى شىيەن ۋە شىيەننىڭ ئوغلى دېڭنى قورۇلغا چاقىرتتى. شىيەننى ۋاپادار تەڭرىقۇت بولۇشقا زورلىدى ۋە 1000 جىڭ ئالتۇن ۋە ناھايىتى كۆپ نەپىس - چىرايلىق يىپەك توقۇلما بۇيۇملىرى ھەدىيە قىلىپ ئېلىگە قايتۇردى. دېڭنى چاڭئەنگە

كەلتۈرۈپ. ئۇنى ئىتائەتچان تەڭرىقۇت قىلىپ تەيىنلەپ،
پايتەختتە ئېلىپ قالدى.

(«خەننامە»، 12 - توم، 4125—4126 - بەتلەر).

م. 12 - يىلى (شىن خانى ۋاڭ ماڭ شىجىيەنگونىڭ تۆ-
تىنچى يىلى) قەيسەر سانغۇن چىن چىن خانغا: «ئەسىرلەرنىڭ
ئىقراغا قارىغاندا، بېقىندا چېگرىدا يۈز بەرگەن تاجاۋۇز-
چىلىق ھەرىكەتلىرى جوت (ۋاپادار) تەڭرىقۇت شىيەننىڭ
ئوغلى جيانىڭ قىلغان ئىشى ئىكەن» دەپ مەلۇم قىلدى.
بۇنىڭدىن غەزەپلەنگەن ۋاڭ ماڭ يات توۋمىلەرگە ئىبىرەت
قىلىش ئۈچۈن تەڭرىقۇت، شىيەننىڭ چاڭئەندىكى ئوغلى
دېڭىنى ئۆلتۈردى.

(«خەننامە»، 12 - توم، 4128 - بەت).

... بۇ يىلى (م. 13 - يىلى، شىن خانى ۋاڭ ماڭ،
شىجىيەنگونىڭ بەشىنچى يىلى) ئاسىيۇ دولتىنىڭ چوڭ - كىچىك
كۈنبەكلىرى ئەلچى ئەۋەتىپ سوۋغا تەقدىم قىلدى. چوڭ
كۈنبەك خەن سۇلالىسىنىڭ تاش نەۋرىسى بولۇپ، ئۇنىڭ ھۈن
خوتۇندىن بولغان ئوغلى كىچىك كۈنبەك ئىدى. ئاسىيۇ-
لارنىڭ ھەممىسى مانا شۇ كىچىك كۈنبەككە بېقىناتتى.
ۋاڭ ماڭ ھۇنلارنىڭ چېگرا ۋىلايەتلەرگە تاجاۋۇز قىلىۋاتقان
لىقىنى كۆرۈپ، ئاسىيۇلارنىڭ سەمىمىيىتىگە ئېرىشىشنى ئارزۇ
قىلاتتى ۋە ئادەم ئەۋەتىپ، كىچىك كۈنبەكنىڭ ئەلچىسىنى
چوڭ كۈنبەك ئەلچىسىنىڭ يۇقىرىسىغا چىقىرىپ
قويدى. باشقىلەر بېگى (10) مەن چاڭ
ۋاڭ ماڭ ئەۋەتكەن ئادەمنى پاش قىلىپ: «يات
قوۋمىلەر ئوتتۇرا تۈزلەڭلىكتە ئەدەب - قائىدە بار دەپ
قاراپ، ئۆزلىرىنى تۆۋەن تۇتۇپ، ئوتتۇرا جۇڭگوغا بېقىندى»

چوڭ كۈنبەك خان، كىچىك كۈنبەك بولسا ۋەزىر، ئۇ ۋەزىر-
نىڭ ئەلچىسىنى خان ئەلچىسىنىڭ يۇقىرىسىغا چىقىرىپ قوي-
دى. بۇ يات قىسقىچىلارنى بېقىندۇرۇشنىڭ چارىسى ئەمەس.
بۇ ئادەم چوڭ ھۈرمەتسىزلىك جىنايىتى ئۆتكۈزدى» دېگەن-
دى. ۋاڭ ماڭ ئاچچىقلىنىپ، مەن چاڭنى مەنسىپىدىن ئېلىپ
تاشلىدى.

غەربىي يۇرتتىكى بەگلىكلەر ۋاڭ ماڭ ئىلتىپات -
شەپقەت ۋە ئىناۋەتنى يوقاتتى دەپ قاراپ ئۇنىڭغا نارازى
بولغاچقا، ئاۋۋال قاراشەھەر ئىسيان كۆتۈرۈپ، غەربىي
يۇرتتىكى قورۇقچىبەگ دەن چىنىنى ئۆلتۈردى.
(«خەننامە»، 12 - توم، 4133 - بەت).

م. 14 - يىلى (شىن خانى ۋاڭ ماڭ تەنقىڭنىڭ بىرىنچى
يىلى) ھۇنلارنىڭ تەڭرىقۇتى ئۇجۇلجۇت نانكىپاس كېسەل بولۇپ
ئۆلدى، ئورنىغا ئىنىسى شىيەن تەڭرىقۇت بولۇپ، ئۇلجۇت
تەڭرىقۇت دەپ ئاتالدى ۋە شىن سۇلالىسى بىلەن ياخشىلى-
شىشنى تەلەپ قىلدى. ۋاڭ ماڭ ئەلچى ئەۋەتىپ ئۇنىڭغا كۆپ
سوۋغا - سالام يوللىدى ۋە يالغاندىن ئۇنىڭ تۇرغاق ئوغلى
دېڭىنى ياندۇرۇپ بېرىشكە ماقۇل بولدى ھەمدە بەدەل ھېسا-
بىغا چېن لياڭ، جۇدەيلەرنى قايتۇرۇپ ئالىدىغانلىقىنى بىل-
دۈردى. تەڭرىقۇت چېن لياڭ قاتارلىقلارنى دەرھال تۇتۇپ
ئەلچىلەرگە تاپشۇردى، ئەلچىلەر ئۇلارنى كۆشۈك ھارۋىغا سې-
لىپ، چاڭئەنگە ئېلىپ كەلدى. ۋاڭ ماڭ چاڭئەن شەھىرىنىڭ
شىمالىدا چېن لياڭ قاتارلىقلارنى ئوتقا تاشلاپ خەلق ۋە
ئەمەلدارلارغا سازايى قىلدۇردى.

چېگرا بويلىرىدىكى ۋىلايەت، ناھىيىلەردە چوڭ قەھەت
چىلىك يۈز بېرىپ، ئادەملەر بىر - بىرىنى يەيدىغان ئېچىم-
بىشلىق ئەھۋال يۈز بەردى. چېگرا مۇداپىئەسىدىكى ئەسكەر-

لەرنى كۆرگىلى بارغان تەكلىپدار رۇپۇ قايتىپ كەلگەندىن
 كېيىن خانغا: «ئەسكەرلەر ئۇزاق ۋاقىت چېگرا مۇداپىئەسىدە
 تۇرۇپ، ئىنتايىن جاپا چەكتى. ئۇنىڭ ئۈستىگە چېگرا ۋىلايەت
 لىرىدە ئۇلارنى تەمىنلەيدىغان نەرسە - كېرەكلەر يوق. ھازىر
 تەڭرىقۇت ئۆلجۇت شىن سۇلالىسى بىلەن ياخشىلىشىشنى تە
 لەپ قىلىۋاتىدۇ، مۇشۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ ئەسكەرلەرنى
 قايتۇرساقمىكەن» دېدى. چېرىكچى خەن ۋېي تەكلىپ بېرىپ:
 «شىن سۇلالىسى ئۆزىنىڭ ھازىرقى ھەيۋىتىدىن پايدىلىنىپ
 ھۇنلارنى يوقىتىشى كېرەك. بۇ ئېغىزدىكى تەييار ئاشىنى
 يۇتقاندا بىر ئىش. ماڭا 5000 باتۇر ئەسكەر بېرىلسە،
 بىر كۈرەمۇ ئاشلىق ئالماستىن، قورساق ئاچقاندا ھۇنلارنىڭ
 گۆشىنى يەپ، ئۇسىغاندا قېنىنى ئىچىپ بىمالال غەلبە قى
 لىپ قايتسام دەيمەن» دېدى. بۇ جەسۇرانە سۆزلەرنى ئاڭلى
 ۋان ۋاڭ ماڭ خەن ۋېينى سانغۇنلۇققا تەيىنلىدى. لېكىن رۇ-
 پۇنىڭ تەكلىپىنىمۇ قوبۇل قىلىپ، چېگرا ۋىلايەتلىرىدىكى
 سەركەردىلەرنى قايتۇرۇپ كەلدى. چېن چىن قاتارلىق 18
 ئادەمنى ھەربىي ۋەزىپىسىدىن ئېلىپ تاشلىدى. يەنە تۆت ئۆت
 كەلدىكى مۇداپىئە كاھىبەگلىرى ۋە بارلىق مۇداپىئە توشۇن-
 لىرىنى ئەمەلدىن قالدۇردى. دەل شۇ چاغدا ھۇنلارنىڭ ئەلچىسى
 قايتتى. ئۆلجۇت تەڭرىقۇت تۇرغاق ئوغلى دېڭىنىڭ ئۆلتۈرۈل-
 گەنلىكىنى ئۇقۇپ چېگرىغا تاجاۋۇز قىلغاچقا، ۋاڭ ماڭ يەنە
 ئەسكەر چىقىرىپ مۇداپىئە كۆردى. چېگرا ۋىلايەتلىرىدىن
 قېچىپ كەلگەن نۇرغۇن كىشىلەر ئىچكى ۋىلايەتلىرىدىكىلەر-
 گە قۇل - دېدەك بولۇپ كەتتى. شۇڭا يارلىق چۈشۈرۈلۈپ،
 ئەمەلدار ۋە خەلقلەرنىڭ چېگرا ئاھالىلىرىنى قۇل قىلىشى
 چەكلەندى، خىلاپلىق قىلغۇچىلارغا ئۆلۈم جازاسى بېرىلىپ
 سازايى قىلدۇرۇلىدىغان بولدى.

(«خەننامە»، 12 - توم، 4138 - 4139 - بەتلەر).

م. 15 - يىلى (شىن خانى ۋاڭ ماڭ تىە نىڭنىڭ ئىككىنچى يىلى) ھۇنلارنىڭ تەڭرىقۇتى ئۇلجۇت ئىناق مۇناسىۋىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، ئوغلى دېڭىنىڭ جەستىنى قايتۇرۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلدى. ۋاڭ ماڭ ئەسلىدە ئەلچى ئارقىلىق ئەۋەتىپ بېرىشنى ئويلىغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇلجۇت تەڭرىقۇتنىڭ ئۆچمەنلىك قىلىپ ئەلچىنى ئۆلتۈرۈۋېتىشىدىن ئەنسىرەپ، ئىلگىرى تۇرغاق دېڭىنى ئۆلتۈرۈشنى تەشەببۇس قىلغان، ئىش تىن بوشىغان سانغۇن چېن چىنى قولغا ئېلىپ، باشقا جىنايى نام بىلەن زىندانغا تاشلىدى. چېن چىن: «مېنى ئۆل تۈرۈش ئارقىلىق ھۇنلارغا تەسەللى بەرمەكچى ئىكەن - دە» دەپ ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋالدى. ۋاڭ ماڭ ئەھۋالغا قاراپ ئىش كۆرىدىغان، سوئاللارغا سۈدەك جاۋاب بېرىدىغان زىيالىي، جىنەنلىك ۋاڭ شىيەننى باش ئەلچىلىككە تاللىدى. بەش ئىشتا ھەيۋەتلىك سانغۇن لاڭيالىق فۇئەن قاتارلىقلارنى سانغۇن قىلىپ، تۇرغاق دېڭىنىڭ جەستىنى شۇلاردىن ئەۋەتتى ھەمدە ئۇجۇلجۇت تەڭرىقۇت نانكىياسنىڭ قەبرىسىنى ئېچىپ، ئىكەنلىك سىم قامچا بىلەن ئۇنىڭ جەستىنى ساقلاش توغرىسىدا يارلىق بەردى. ھۇنلارنى قۇملۇقنىڭ شىمالىغا چېكىنىشىنى بۇيرۇدى. يەنە ئۇلجۇت تەڭرىقۇتنىڭ 10 مىڭ ئات، 30 مىڭ كالا، 100 مىڭ تۇياق قوي تەقدىم قىلىشىنى، ئۆتمۈش يىللاردا تۇتۇۋېلىپ ئەكەتكەن چېگرا ئاھالىلىرى ۋە ئەسىرلەرنىڭ ھازىر بارلىرىنى تولۇق قايتۇرۇپ بېرىشنى تەلەپ قىلدى. ۋاڭ ماڭ ئەنە شۇنداق چوڭ گەپ قىلىشنى ياخشى كۆرەتتى. ۋاڭ شىيەن تەڭرىقۇت ئوردىسىغا بارغاندىن كېيىن، ۋاڭ ماڭنىڭ ھەيۋىتى ۋە ئىلتىپاتىنى سۆزلەپ، تەڭرىقۇتنىڭ يۈز ئۆرگەنلىك جىنايىتىنى ئەيىبلەدى. ئۇ بىمالال تاقابىل تۇرغاچقا، تەڭرىقۇت ئۇنى تېز پۈكتۈرۈۋەلىدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇ يارلىقنى يەتكۈزۈپ بولۇپ، دۆ-

لىتىگە قايتتى. چېگرىدىن ئۆتۈپ ئۇزۇن ئۆتمەي ئۆلدى.
ۋاڭ ماڭ ئۇنىڭ ئوغلىغا بەگ ئۇنۋانى، فۇئەن قاتارلىقلارغا
ۋىكوند ئۇنۋانى بەردى.

(«خەننامە»، 12 - توم، 4139 - 4140 - بەتلەر).

م. 16 - يىلى (شىن خانى ۋاڭ ماڭ تىيەنڧىڭنىڭ
ئۈچىنچى يىلى) بەشىنچى ئايدا چاڭپىڭ قەسىرىنىڭ غەرب
تەرىپى ئۆرۈلۈپ، جىڭشۈي دەرياسى توسۇلۇپ قالدى ۋە
ئاخىر قاشنى بۇزۇپ، شىمالغا قاراپ ئاقتى. ۋاڭ ماڭ بىناكار-
لىق ۋەزىرى (11) ۋاڭ يىنى تەكشۈرۈپ كېلىشكە ئەۋەتتى. ئۇ
قايتىپ كېلىپ خانغا ئەھۋالنى مەلۇم قىلدى. ۋەزىرلەر قەدەھ
كۆتۈرۈپ تەبىرىكلەشتى ۋە «پالنامە» دە ئېيتىلغان «سۇنى
توپىدا تىندۈرۈش» دېگەن مانا شۇ، بۇ ھۇنلارنىڭ يوقىلىشى
دىن دېرەك بېرىدىغان ئالامەت دەپ قاراشتى. شۇڭا ۋاڭ ماڭ
بىنجوۋ ئايىقىنىڭ باشلىقى سۇڭ خۇڭ، سەييارە كاھىبەگ
رېن مېڭ قاتارلىقلارنى ئەسكەر بىلەن ھۇنلارغا جازا يۈرۈشى
قىلىشقا ئەۋەتتى. ئۇلار چېگرىغا بېرىپ مۇداپىئەدە تۇردى.
(«خەننامە»، 12 - توم، 4144 - بەت).

.. شۇ يىلى (م. 16 - يىلى، شىن خانى ۋاڭ ماڭنىڭ
تىيەنڧىڭنىڭ ئۈچىنچى يىلى) ۋاڭ ماڭ بەشتە ھەيۋەتلىك سانغۇن
ۋاڭ جۈن، قورۇقچىبەگ لى چۇڭلار ئەلچىلىكىدە، قورۇل چېرىك
چىبېگىنى قوشۇپ غەربىي يۇرتقا ئەۋەتتى. غەربىي يۇرتتىكى
بەگلىكلەرنىڭ خان ۋە بەگلىرى ئۇلارنى قارشى ئالدى ھەمدە
سوۋغا تەقدىم قىلدى. قاراشەھەر قاتارلىق بەگلىكلەر ئىل-
گىزى قورۇقچىبەگ دەن چىننى ئۆلتۈرگەندى. شۇڭا ۋاڭ جۈن
ئۇلارغا تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلماقچى بولۇپ، ياردەمچى ئەمىر-
لەشكەر خې فېڭ، قورۇل چېرىكچىبېگى گۇچىنلارغا يەنە بىر

قىسىم قوشۇننى باشلاپ ھىماتچى بولۇش توغرىسىدا بۇيرۇق چۈشۈردى. قاراشەھەر بەگلىكى يالغاندىن تەسلىم بولغان بولۇۋېلىپ، تۇيۇقسىز بۆكتۈرمە ھۇجۇم قىلدى. ۋاڭ جۈن، لى چۇڭ قاتارلىقلار ئۆلتۈرۈلدى. كېيىن يېپىتىپ كەلگەن گو-چىن، خې فېڭلار قاراشەھەردە قېلىپ قالغان قېرى، ئاجىز كىشىلەرگە ھۇجۇم قىلدى. ئۇنىڭدىن كېيىن قوس ئارقىلىق قورۇلغا قايتىپ كەلدى. ۋاڭ ماڭ گۈچىنى ياتلارنى باس تۇرغۇچى سانغۇنلۇققا تەيىنلىدى ھەمدە ئۇنىڭغا ياتلارنى قىرغۇچى ۋىكوند(12) ئۇنۋانى، خې فېڭغا ھۇنلارنى بېقىندۇرغۇچى بارون(13) ئۇنۋانى بەردى. غەربىي يۇرت بەگلىكلىرى شۇنىڭدىن باشلاپ شىن سۇلالىسى بىلەن مۇناسىۋەت تىنى ئۈزدى.

«خەننامە»، 12 - توم، 4146 - بەت».

ۋاڭ ماڭنىڭ تەرجىمىھالى (III)

... بۇ چاغدا (م. 19 - يىلى، شىن خانى ۋاڭ ماڭنىڭ تىيەنڧېڭنىڭ ئالتىنچى يىلى) گەندۇڭ رايونىدا ئۇدا بىرنەچچە يىل ئاچارچىلىق يۈز بېرىپ، قىزىل قاشلىق لى زىدۇ (14) قاتارلىقلارنىڭ مۇرتلىرى ئاستا - ئاستا كۆپەيدى. شۇنىڭ بىلەن بىللە ھۇنلارنىڭ چېگرىغا بولغان ھۇجۇمىمۇ ئىنتايىن غالىجىرلاشتى. ۋاڭ ماڭ مەملىكەت بويىچە قۇرامغا يەتكەن ئەرلەر، ئۆلۈمگە بۇيرۇلغان گۇناھكارلار، باي ۋە ئەمەلدارلارنىڭ قۇللىرىنى كەڭ - كۆلەمدە يىغىپ، قوشۇن ئۇيۇشتۇردى. ئۇنى ئەڭ خىل قوشۇن ھېسابلاپ، «پىدائىيلار قوشۇنى» دەپ ئاتىدى. باج - سېلىقنىڭ ھەممىسى پۈتكۈل مەملىكەتتىكى ئەمەلدار ۋە خەلقنىڭ ئۈستىگە چۈشتى. پۇل - بايلىقنىڭ $\frac{1}{30}$ ى ئېلىنىدىغان، تاۋار - دۇردۇننىڭ ھەممىسى چاڭئەنگە

توشۇلىدىغان بولدى. ۋەزىر ۋۇزىرالاردىن تارتىپ تاكى ۋىلايەت، ناھىيىلەرگىچە تىۋەن دەرىجىلىك ئەمەلدارلارنىڭمۇ ھەممىسى جەڭ ئېتى باقىدىغان بولدى، قانچە ئات بېقىش كېرەكلىكى ئەمەل - ۋەزىپىسىنىڭ يۇقىرى - تۆۋەنلىكىگە قاراپ بەلگىلىنەتتى. ئاجايىپ ماھارەت بىلەن ھۇنلارنى مەغ

لۇپ قىلىش ئىقتىدارىغا ئىگە كىشىلەر ئومۇميۈزلۈك توپلىنىپ، ئۇلارغا ئالاھىدە ئۇنۋان بېرىلىدىغان بولدى. شۇڭا خانىغا قولىمىزدىن ئىش كېلىدۇ دەپ ئۆزىنى مەلۇم قىلغۇچىلار 10 مىڭدىن ئېشىپ كەتتى. بەزىلەر قېيىق ئىشلەتمەستىنلا مىليون كىشىلىك قوشۇننى دەريادىن ئاتلىق ئۆتكۈزۈش مۇمكىن دېسە، بەزىلەر بىر كۈرە ئاشلىق ئالماستىن، دورا يېسىلا قوشۇن ئاچ قالمىدۇ، دەيتتى. بەزىلەر ئۇچالايمىز، كۈنىگە مىڭ چاقىرم يول بېسىپ ھۇنلارنىڭ ئەھۋالىنى چارلايمىز، دېيىشتى. ۋاڭ ماڭ ئۇلارنى سىناپ كۆردى. ئۇلار تۈگە قۇشنىڭ قانىتىنى ئۆزلىرىگە قانات قىلىپ، بېشى ۋە ئۇچىسىغا قۇش پەيلىرىنى قادىدى، ئالدىدىن بىرى ئارغامچا بىلەن تارتتى، بىرنەچچە يۈز قەدەم ئۇچۇپلا چۈشۈپ كەتتى. ۋاڭ ماڭ بۇنىڭ كارغا كەلمەيدىغانلىقىنى ئېنىق بىلىگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇلارنىڭ ئاتىقىدىن پايدىلىنىپ، ھەيۋىتىنى ئاشۇرۇش ئۈچۈن ئۇلارنى ھەربىي مەسلىھەتچىلىككە تەيىنلىدى ۋە ئۇلارغا ئات ھارۋا تەقدىم قىلدى. يولغا چىقىش يارىلىقىنى كۆرۈپ تۇرۇشقا بۇيرۇدى.

ھۇنلارنىڭ ئوڭ قۇتبېگى شۇبۇتاننىڭ خوتۇنى ۋاڭ جاۋجۇننىڭ قىزى بولۇپ، شۇبۇتان بۇرۇن خەن سۇلالىسىگە بېقىنغانىدى. ۋاڭ ماڭ ۋاڭ جاۋجۇننىڭ ئاكىسىنىڭ ئوغلى ئەلچى بەگ ۋاڭ شىنى ئەۋەتىپ، شۇبۇتاننى قورۇلغا چاقىرتتى ۋە ئۇنى زورلۇق بىلەن چاڭئەنگە ئېلىپ كېلىپ، ئارقا ئەمىنلىك تۇرسى (15) شۇبۇ تەڭرىقۇت قىلىپ تىكلىدى. شۇبۇتاننى دەسلەپ چاقىرتىدىغان ۋاقىتتا، باش ئەمر - لەشكەر يەن يۇخانغا مەسلىھەت بېرىپ: «شۇبۇتان ھۇنلارنىڭ ئوڭ تەرىپىدە تۇرىدۇ. ئۇنىڭ ئەسكەرلىرى چېگرىمىزغا تاجاۋۇز قىلمىغان. تەڭرىقۇتنىڭ بىرەر ھەرىكىتى كۆرۈلسلا ئۇنى دەرھال بىزگە مەلۇم قىلىپ تۇردى. بۇ جەھەتتە ئۇنىڭ بىزگە ياردىمى

ناھايىتى چوڭ. ھازىر ئۇنى چاقىرتىپ چاڭئەن گاۋجىي گۈ-
 چىمىدىكى يات قوۋمىلەر سارىيىغا ئورۇنلاشتۇرۇپ قويماقتا،
 ئۇ پەقەت ئاددىي بىر ھۇن ئادىمى بولۇپ قالدى، خالاس.
 ئۇنىڭ ھۇنلارنىڭ ئىچىدە تۇرغىنى ياخشى دەيدى. ۋاڭ ماڭ
 بۇ مەسلىھەتنى قوبۇل قىلمىدى. شۇبۇتانىنى قولغا چۈشۈرۈپ،
 دەرھال يەن يۈۋ ۋە لىيەن دەنلەرنى ھۇنلارغا ھۇجۇم قىلىشقا
 ئەۋەتتى ۋە ئۇلارغا جېڭ (征) دېگەن قامىلە تەقدىم قىلىپ، بۇلار-
 نى ئىككى جېڭ سانغۇن دەپ ئاتىدى. قۇتئېرشداۋ گاۋخۇت
 تەڭرىقۇتنى ئۆلتۈرۈپ، شۇبۇتانىنى تەڭرىقۇت قىلىشنى قارار
 قىلدى. ئىككى جېڭ سانغۇن چاڭئەن شەھىرىنىڭ غەربىي
 سىرتىدىكى خېنجىيۇدىن چىقىپلا قوشۇننى توختىتىپ قويدى.
 يەن يۈ ئەزەلدىن پاراسەتلىك ئىدى، ئۇ ۋاڭ ماڭنىڭ غەربىي يات
 قوۋمىلەرگە ھۇجۇم قىلىشقا قوشۇلماي كۆپ نەسەت قىلغان
 بولسىمۇ، لېكىن ۋاڭ ماڭ قوبۇل قىلمىغانىدى. شۇڭا يەن يۈ
 قەدىمكى زاماندىكى مەشھۇر سەركەردىلەردىن يۈيى (16)، بەي
 چى (17) لەرنىڭ ئىشلىتىلمىگەنلىكىنىڭ سەۋەبلىرى ۋە چېگرا مەس-
 لىلىرى ھەققىدە جەمئىي ئۈچ پارچە ماقالە يېزىپ، ۋاڭ ماڭغا
 مەسلىھەت بەردى. ئوردا يىغىنىدا يەن يۈ ھۇنلار مەسلىسىنى
 ھازىرچە قويۇپ تۇرۇپ، ئاۋۋال شياۋشەن تېغىنىڭ شەرقىي
 رايونىدىكى قاراقچىلارنى قانداق باستۇرۇش مەسلىسى ھەققىدە
 دە ئويلىشىش توغرىسىدا قايتا - قايتا پىكىر بەردى. غەزەپ
 لەنگەن ۋاڭ ماڭ يەن يۈنى ئەيىبلەپ: «تېت يىلدىن بېرى
 يات قوۋمىلەرنىڭ ئوتتۇرا جۇڭگوغا سالغان پاراكەندىچىلىكىنى
 تېخىچە توختىتالمىدىڭ، قاراقچىلار ھەممە ئەسكىلىكلەرنى قىلد-
 دى، ئۇلارنى تېخىچە يوقاتمىدىڭ، خاننىڭ ھەيۋىتىدىن ھې-
 يىقىمىدىڭ، يارىلىقتىكى بەلگىلىمىلەرنى ئىجرا قىلمىدىڭ. ئۇنىڭ
 ئۈستىگە پوزىتسىيەڭ ئىنتايىن قەبىھ، ئۆزۈڭنىڭكىنىلا راست
 دەپ، جاھىللىق بىلەن ئۆز پىكىرىڭدە چىڭ تۇرۇۋالدىڭ. ئالا

كۆڭۈللۈك قىلىپ، قىلچە پۇشايمان قىلىشىدىن، شۇنداقلا ھەرەمى ئىشلار پىلانغا بۇزغۇنچىلىق قىلىپ قىيىنچىلىق تۇغدۇرۇش، مەن سېنى ئەدلىيە مەھكىمىسىگە تاپشۇرۇپ جازالاتماقچى ئەمەسمەن. ئەڭ ياخشىسى سەن باش ئەمىر - لەشكەرلىك تامغىسى ۋە تامغا پۆپۈكىنى ۋۇجىيەنبو (18) غا تاپشۇرۇپ، يۇرتۇڭغا قايتا دېدى. شۇنىڭ بىلەن جياڭفۇ بېگى دۇڭجۇڭنى باش ئەمىر - لەشكەر قىلىپ تەيىنلىدى.

(«خەننامە»، 12 - توم، 4155 - 4156 - بەتلەر).

م. 21 - يىلى (شىن خانى ۋاڭ ماڭنىڭ دىخۇاڭنىڭ ئىككىنچى يىلى) پۈتۈن مەملىكەتنىڭ ئاشلىق، پۇل بايلىقلىرىنىڭ ھەممىسى شىخې، ۋۇيۈەن، شوفاڭ، يۇياڭ ۋىلايەتلىرىگە تۈپ سۈلدى. ھەربىر ۋىلايەتتىن مىليون بىرلىكى بويىچە ھېسابلاپ ئېلىنىپ، ھۇنلارغا جازا يۈرۈشى قىلىشقا تەييارلىق قىلىندى.

(«خەننامە»، 12 - توم، 4167 - بەت).

(1) جۇشى (居摄) خەن رۇزى (لىيۈيىڭ) نىڭ م. 6 - 8 - يىللىرى مەزگىلى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 1073 - بەت).

(2) شىخەي (西海) قەدىمكى ۋىلايەت غەربىي خەن سۇلالىسىنىڭ ئاخىرلىرىدا، ۋاڭ ماڭ، چياڭلار ئېلىدە قۇرغان ۋىلايەت. ئورنى چىڭخەي ئۆلكىسىدىكى كۆكۈر كۆلى ئەتراپىدا، شىن (ۋاڭ ماڭ) سۇلالىسىنىڭ ئاخىرلىرىدا ئەمەلدىن قالغان.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 1832 - بەت).

(3) چۈتىڭ (句町) خەن سۇلالىسى دەۋرىدە غەربىي جەنۇبتىكى ئاز سانلىق مىللەتلەر قۇرغان بەگلىكلەردىن بىرى. ئورنى تەخمىنەن ھازىرقى يۈننەن ئۆلكىسىدىكى گۇاڭنەن ناھىيەسىدە.

ئېنىگە توغرا كېلىدۇ.

(بىر توملۇق «سېخەي»، 328 - بەت).

(4) بەش تۆرە (五大夫) ئۇنۋان، رۇتبە. چىن، خەن سۇلالىلىرى دەۋرىدىكى 20 دەرىجىلىك ئۇنۋاننىڭ 9 - دەرىجىسى. خەن سۇلالىسىنىڭ دەسلەپىدە 7 - دەرىجىلىك تۆرىلەردىن يۇقىرىلىرى ئالىي ئۇنۋان بولۇپ، سۇيۇرغاللىرى بولاتتى. خەن ۋېندىدىن كېيىن بەش تۆرىلىكتىن يۇقىرىلىرى ئالىي ئۇنۋان سانلىق. ھاشارلاردىن ئازاد قىلىندى.

(بىر توملۇق «سېخەي»، 32 - بەت).

(5) بىنجۇ (并州) قەدىمكى ئايماق. خەن ۋۇدى تەسىس قىلغان. دائىرىسى بۈگۈنكى سەنشى ئۆلكىسىنىڭ زور قىسمى، ئىچكى موڭغۇل ئاپتونوم رايونى ۋە خېبېي ئۆلكىسىنىڭ قىسمىغا جايلىرىغا توغرا كېلىدۇ.

(بىر توملۇق «سېخەي»، 283 - بەت).

(6) پىنجۇ (平州) قەدىمكى ئايماق. ئورنى بۈگۈنكى خېبېي ۋە اياۋنىڭ ئۆلكىلىرىنىڭ قىسمىغا جايلىرىغا توغرا كېلىدۇ.

(بىر توملۇق «سېخەي»، 41 - بەت).

(7) يەتتە تۆرە (七公) ۋاڭ ماڭ ھاكىمىيەتنى تارتىۋېلىپ تەختكە چىققاندىن كېيىن، باش ۋەزىر، باش ئەمىر - لەشكەر، باش تەپتىشەگىدىن تاشقىرى يەنە تۆت ئائىلە قويغانىدى. يەتتە تۆرە ئەنە شۇلارنى كۆرسىتىدۇ.

(«خەننامە قوشۇمچە ئىزاھلىرى»، 8 - توم، 5740 - بەت).

(8) ئالتە ۋەزىر (六卿) ئىچكى ئىشلار ۋەزىرى، ئوردا

ئەھكام ۋەزىرى، ئەمىر ھەرەس، ئوردا تۆلچەم كاھىپىكى، مۇرا-سىيىپىكى، باش ھۈدەيچىلەردىن ئىبارەت ئالتە ۋەزىرنى بىلدۈرىدۇ.

(«خەننامە قوشۇمچە ئىزاھلىرى»، 8 - توم، 5740 - بەت).

(9) كىمخاب تونلۇق جاللات (绣衣执法) ئەمەل. خەن

ۋۇدىنىڭ ئاغىرىقى دەۋرىدە ئىسيان كۆتۈرگەن دېھقانلارنى باستۇرۇش ئۈچۈن، جايلارغا ئەۋەتىلگەن، قولدا يارلىق دەستىكى ۋە قوراللىق كۈچلىرى بار كىمخاپ كىيىملىك قانۇن ئەمەلدارلىرى. ئۇلار ھەتتا ئىسياننى باستۇرۇشقا كۈچ چىقارمىغان يەرلىك ئەمەلدارلارنىمۇ ئۆلتۈرۈش ھوقوقىغا ئىگە ئىدى. ۋاڭ ماڭ دەۋرىدىمۇ بۇ كىمخاپ تونلۇق چاللاتلاردىن پايدىلىنىلغانىدى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 1177 - بەت).

(10) بىلىگىنلەر بېگى (保成师友祭酒) ئەمەل. خەن

پېڭدى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان بولۇپ، ئوردا ئەمەلدارلىرى پەرزەنتلىرىنىڭ مائارىپى ۋە مۇدەررىسلىرىنى باشقۇراتتى.

(«تارىخىي دەۋرلەردىن بۇيانقى ئەمەللەر»، 145 - بەت).

(11) ئەمرى مىسار (大司空) ئەمەل. غەربىي جۇ سۇلالىسى

سى دەۋرىدە تەسىس قىلىنغان بولۇپ، ئەمىنىيە، يېغىلىقلار دەۋرىدە داۋاملاشتۇرۇلغان. غەربىي خەن سۇلالىسى خانلىرىدىن چېڭدى دەۋرىدە باش تەپتىش بەگلىك ئەمىلى ئەمىر مىسار ئەمەلىگە ئۆزگەرتىلدى. بىناكارلىق - قۇرۇلۇش ئىشلىرىنى باشقۇراتتى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 106 - 628 - بەتلەر).

(12) ۋىكوند (子) بەش دەرىجىلىك ئۇنىۋانىنىڭ 4 -

دەرىجىسى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 278 - بەت).

(13) بارون (男) بەش دەرىجىلىك ئۇنىۋانىنىڭ 5 -

دەرىجىسى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 278 - بەت).

(14) لى زىدۇ (力子都) قىزىلقاشلىقلارنىڭ باشلىقى

دىن بىرى.

(«خەننامە»، 12 - توم، 4155 - بەت).

(15) ئارقا ئىسىملىك ئورنى (后安公) شۇبۇ تەڭرىقۇتقا شىن
(ۋاڭ ماڭ) سۇلالىسى تەرىپىدىن بېرىلگەن ئۇنۋان.

(«خەننامە»، 12 - توم، 4156 - بەت).

(16) يۆيى (乐毅) يېغىلىق دەۋرىدىكى يەن بەگلىكىنىڭ

سەرگەردىسى. چۈشەن بەگلىكى لىڭشۇ (بۈگۈنكى خېبېي ئۆلكىسى
دىكى پىڭشەن ناھىيىسىنىڭ شەرقىي شىمالى) دىن. يۇياڭنىڭ
ئەۋلادى. م. ب. 284 - يىلى يەن بەگلىكىنىڭ قوشۇنىغا قوماندان
لىق قىلىپ، چى بەگلىكىنىڭ قوشۇنىنى يېڭىپ، 70 دىن ئارتۇق
شەھەرنى ئالدى. يەن خۇيۋاڭ دەۋرىدە زىيانكەشلىككە ئۇچرىغاچقا
جاۋ بەگلىكىگە قاچتى ۋە شۇ يەردە خىزمەت قىلىپ ئۆلدى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 79 - بەت).

(17) بەي چى (白起، م. ب. ؟ - 257) گۇڭ سۇنچى دەپ

مۇ ئاتىلىدۇ. يېغىلىقلار دەۋرىدىكى چىن بەگلىكىنىڭ ئاتاقلىق
سەرگەردىسى. مېيشىەن (بۈگۈنكى شەنشى ئۆلكىسى مېيشىەن ناھىيىسى)
يىنى) لىك چىن جاۋۋاڭ دەۋرىدە ئەسەل تۇتۇپ، ئۇزۇشلاردا
ئۈست - ئۈستلەپ غەلبە قىلىپ، خەن (韓)، ۋېي، چاۋ،
چۈ بەگلىكلىرىنىڭ كۆپلىگەن يەرلىرىنى قولغا كەلتۈردى. م. ب.
278 - يىلى چۈ بەگلىكىنىڭ مەركىزى يىڭ (بۈگۈنكى خۇبېي
ئۆلكىسى جياڭنىڭ ناھىيىسىنىڭ غەربىي شىمالىدا) نى ئالغانلىق
تۆھپىسى ئۈچۈن «ۋۇ ئەنجۈن» ئۇنۋانى بېرىلدى. چاڭپىڭ جېڭ
دە جاۋ بەگلىكى قوشۇنىنى يېڭىپ، ئۇلارنىڭ 400 مىڭدىن
ئوشۇق ئادىمىنى تۇتقۇن قىلدى ۋە تىرىك كۆمۈۋەتتى. كىيىن
ۋەزىر فىن سۈينىڭ كۆرەلمەسلىكىدىن پىكىر ئىختىلاپى يۈز بېرىپ،
ئۆزىنى ئۆلتۈرۈۋېلىشقا مەجبۇر بولدى.

(بىر توملۇق «سىخەي»، 1760 - بەت).

(18) ۋۇجىيەنبو (武建伯) شىن سۇلالىسى دەۋرىدىكى

باش ئەمرەلشكەر.

(«خەننامە»، 12 - توم، 4156 - بەت).

مەسئۇل مۇھەررىرى: ۋەلى
مۇقاۋىسىنى لايىھىلىگۈچى: چاڭ لوسا

(خەن سۇلالىسى) بەن گۇ

خەننامە

24 تارىختىكى ئوتتۇرا ئاسىياغا دائىر

ماتېرىياللار توپلىمى — 2

شىنجاڭ داشۇ ئوتتۇرا ئاسىيا بەدەنپىتى تەتقىقات

ئىنستىتۇتى نەشىرگە تەييارلىدى

شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى نەشىر قىلدى

(ئۈرۈمچى شەھىرى جىيەنجۇڭ كوچىسى 54-نومۇر)

شىنجاڭ شىنخۇا كىتابخانىسىدىن تارقىتىلدى

شىنجاڭ شىنخۇا 2 - باسما: زاۋۇتىدا بېسىلدى

فورماتى: 850×1168 مىللىمېتىر 1/32

باسما تاۋىقى: 30.875 قىستۇرما ۋارقى: 4

1993 - يىلى 12 - ئاي 1 - نەشرى

1994 - يىلى 8 - ئاي 1 - بېسىلىشى

تراژى: 500 — 1

ISBN7-228-02944-5/K·332

باھاسى: 00.00 يۈەن

责任编辑：魏力
封面设计：张罗莎

(汉)班固 著
汉 书

(二十四史中亚部分 二)
新疆大学中亚所 译

新疆人民出版社出版
(乌鲁木齐市建中路54号 邮政编码 830001)
新疆新华书店发行 新疆新华印刷二厂印刷
850×1168毫米 32开本 30.875印张 4插页
1993年12月第1版 1994年8月第1次印刷
印数：1 — 500

ISBN 7-228-02844-5/K·332 定价：9.00元